ALBA REGIA

ANNALES MUSEI SANCTI STEPHANI REGIS

2024

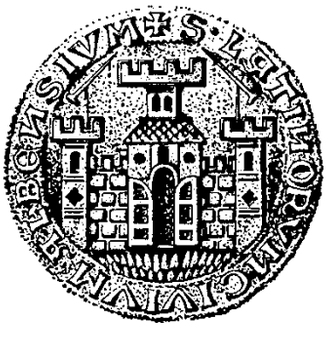
52

ALBA REGIA

A SZENT ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI
MITTEILUNGEN DES MUSEUMS SZENT ISTVÁN KIRÁLY
C sorozat 52. szám

ALBA REGIA

ANNALES MUSEI SANCTI STEPHANI REGIS
52 (2024)

2025
SZÉKESFEHÉRVÁR

Felelős kiadó – Herausgeber
Pokrovenszki Krisztián

Szerkesztő – Redakteur
Szőllősy Csilla – Agócs Nándor – Kiss Alexandra

Alapító szerkesztő – Begründer redakteur
Fitz Jenő (1921–2011)

Grafika – Grafik
Gonda Julianna Virág – Belegrai Orsolya

Fordítás – Übersetzung
Online Fordítóiroda; Szerzők

Támogató – Unterstützung

Székesfehérvár
Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti
Kulturális
Alap

Kiadó – Verlag

ISSN 0324-542X (Alba Regia. Nyomt.)
ISSN 2939-5860 (Alba Regia. Online)
ISSN 1216-7983 (Szent István Király Múz. közl., C. sor.)

Nyomdai kivitelezés
Alto Nyomda Kft.

Készült 250 példányban.

A címlapon:
Kincsesbánya, Vaskapu-hegy, várnál előkerült középkori gyűrű; lándzsa Besnyő, Ercsi út alatti-dűlőről; Agyagkatonák – Az első kínai császár halhatatlan őrei c. kiállítás; kályhacsempe a csókakői várból; edessai pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárából; korsó a Rákos-pataki római erődből; Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve c. kiállítás; Székesfehérvár középkori városi pecsétje.

INDEX

Köszöntő.....9

FIATAL RÓMAI KOROS KUTATÓK XVI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI

2024. május 16–18.
Székesfehérvár – Tác-Gorsium

Németh Roland – Barta Andrea
Alsópáhok kora császárkori temetkezéseiben feltárt kerámiamellékletek karcolatainak értelmezései
Interpretations of the engravings of ceramic vessels discovered in Alsópáhok early imperial graves.....11
Papp-Hammer Flóra
Atipikus római kori temetkezések Pannoniában
Atypical burials of the Roman-age Pannonia.....23
Németh Attila
Csont nélkül – Újabb szarmata temető a bükkábrányi lignitbányából (előzetes közlés)
Without Bones – Another Sarmatian Cemetery from the Lignite Mine at Bükkábrány (Preliminary Report).....43
Vágási Tünde
Nimfák és anyaistennők. Megjegyzések Silvanae pannoniai feliratai hoz és ikonográfiájához
Nymphs and mother goddesses. Notes on the inscriptions and iconography of Silvanae goddesses in Pannonia.....61
Huber Kíra
Nők a savariai Iseumban
Women in the Iseum of Savaria.....79
Agócs Nándor – Lencsés Zsuzsanna – Szabó Ernő
Municipális *decurio* Iuppiter-oltára Seregélyesről
An altar from Seregélyes (Pannonia Inferior) dedicated to Jupiter by a municipal decurion.....101
Koncsos Levente
Hieroglif és pseudo-hieroglif feliratok Pannoniában
Hieroglyphic and Pseudo-Hieroglyphic Inscriptions in Pannonia.....109
Beszédes József
A Rákos-patak parti római erőd alaprajzi és kronológiai kérdései (Budapest, XIII. kerület, Népfürdő utca 47.)
The Question of the Layout and Chronology of the Rákos-Stream Roman Fortress in Budapest (District 13, Népfürdő Street 47.).....119
Rudan Kata
Az *annona militaris* a Rákos-pataki római erőd esetében
The Annona Militaris in the Case of the Roman Fort at the Rákos Stream.....137
Simon Péter
Dacia Porolissensis: a tartomány katonai táborainak saroktornyairól
The corner towers of military forts in the province of Dacia Porolissensis.....153
Strasszer László
Egy „elpusztított" villagazdaság kutatása Pellérden
Research of an „destroyed" roman villa in Pellérd.....173
Tőkés Viola
Roncsolásmentes régészeti kutatások Nyergesújfalu, Gunyhóalji-dűlő lelőhelyen
Non-Invasive Archaeological Investigations at the Gunyhóalji-dűlő Site, Nyergesújfalu.....181

Kölcze Bettina – Bajnóczi Bernadett
Késő római kori mázas kerámiák Pannoniában – régészeti szempontokon alapuló feldolgozás és archeometriai előzmények
Late Roman glazed ceramics in Pannonia – processing based on archaeological aspects and archaeometric background.....197
Gátfalvi-Delbó Gabriella
Szürke házi kerámia Brigetióban
The grey coarse pottery in Brigetio.....223
Szekernyés László
A jó malom mindent megőről? Gabonatermesztés és feldolgozás a késő vaskori Európában, és ennek változása a római kori Kárpát-medencében
Does a Good Mill Really Grind Everything? Grain Cultivation And Processing in The Late Iron Age in Europe And Its Changes in The Carpathian Basin in The Roman Period.....245
Barna Ferenc
Edessai pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában
Edessan Coins in the Coin Collection of the Hungarian National Museum.....257
Novotnik Ádám
Capita viarum Aquincumban? Megjegyzések a távolságmérés kezdőpontjának kérdéséhez
Capita viarum in Aquincum? Remarks on the initial point of distance measuring.....279

TANULMÁNYOK/KÖZLEMÉNYEK – *ABHANDLUNGEN/MITTEILUNGEN*

RÉGÉSZET – *ARCHÄOLOGIE*

Szücsi Frigyes – Libor Csilla – Lencsés Zsuzsanna
Avar kori többes temetkezések a Mezőföldön
Avar-period multiple burials in Mezőföld.....293
Hatházi Gábor
A csókakői vár Zsigmond kori kályhacsempéi
Sigismund Era stove tiles in Csókakő Castle.....317
Pokrovenszki Krisztián (Összeállította)
A Szent István Király Múzeum régészeti kutatásai Fejér vármegyében. 2024.....347

TÖRTÉNETTUDOMÁNY – *GESCHICHTE*

Demeter Zsófia
József nádor és utódainak uradalmai II. József Károly (1832–1905) királyi herceg időszaka
The Estates of Palatine Joseph and His Successors II. The era of Royal Prince Joseph Charles (József Károly) (1832–1905).....359

NÉPRAJZ – *VOLKSKUNDE*

Gelencsér József
Kit hívtak csuesnek? A katonaélet szokásai
Who was called „csues"? The customs of military life.....457
Gelencsér József
Száz év búcsúzó, búcsúztatott katonái, és a kapcsolódó Kaszap-kultusz (1848–1948)
Soldiers bidding farewell and being farewelled over one hundred years and the related Kaszap cult.....467

SZEMLE – *RUNDSCHAU*

Rácz Piroska
Dr. Éry Kinga emlékére (Budapest, 1932. május 19. – Budapest, 2024. január 17.).....505
Látrányi Viktória
Gelencsér Ferenc emlékére (1947–2024).....509
Gelencsér József
Lukács László: Néprajzi forgácsok a kései szüretből. Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 61. szám. Székesfehérvár, 2024. 455 p.....513
Varró Ágnes
Gelencsér József: A székesfehérvári Sóstó néprajza. A Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 63. szám. Székesfehérvár, 2024. 327 p. Térképekkel, fekete-fehér és színes illusztrációkkal.....517
Kölcze Bettina
Szabadváry Tamás: Collectio Christiana - A Magyar Nemzeti Múzeum ókeresztény vonatkozású római kori iparművészeti emlékei. Libelli Archaeologici Seria Nova Supplementum II., Kódex Könyvgyártó Kft. Budapest, 2018.....517

ÉVI JELENTÉS 2024 – *JAHRESBERICHT 2024*

A múzeum éves munkája és gyarapodása.....525
A Szent István Király Múzeum munkatársainak 2024. évi bibliográfiája.....533
Kiállítások, események, programok.....535
Alapítványok, egyesületek beszámolói.....563
A Szent István Király Múzeum alkalmazottai.....565

Köszöntő

Tisztelt Olvasó!

Egy múzeum adott éves teljesítményét nagyon nehéz számokban kifejezni. A jogszabályban is meghatározott feladatok, mint a leltározás, revízió, szakfeladatellátás és egyéb gyűjteményi munka kiemelt feladata egy múzeumnak, ugyanakkor a megismertetés, bemutatás is kötelezettségünk. Lényegesnek tartom, hogy olyan eseményeket engedjünk a múzeum falai közé, amelyek valamilyen módon kapcsolódni tudnak a gyűjteményhez, a régészethez, történelemhez, néprajzhoz, művészetekhez, Székesfehérvárhoz és a vármegyéhez – és ez nem is mindig olyan egyszerű. Azért tartom fontosnak, hogy írjak erről, mert az elmúlt években az intézmény több ponton is túllépett a muzeológia hagyományos határain, számos olyan program, esemény vagy akár kiállítás került megrendezésre, mely elsőre meglepetést okozhatott. Úgy gondolom azonban, hogy sikerült ezeket párhuzamba állítani az általunk képviselt értékekkel, és jól beilleszkedtek a múzeumi környezetbe. Mindezt az is erősíti, hogy a 2024-es évben látogatószámok tekintetében újra a pandémia előtti idők tértek vissza, összesen 106 042 fő látogató volt kíváncsi a kiállításainkra, amely 33 ezer fővel több az előző évhez képest. Nagyobb kiállításaink között említhető Az ókori Kína kincsei, az Agyagkatonák, vagy például a Munkácsy Székesfehérváron. Az év vége felé pedig megnyílt a múzeumunkhoz leginkább közel álló, az intézmény elmúlt 150 évét bemutató „Egy múzeum tekintete” című kiállítás, mely az intézményben folyó kiemelkedő szakmai munka egyik legszebb reprezentációja. Különlegessége nemcsak a kiállított tárgyak harmóniájában vagy a kiváló kurátori munkában rejlik, hanem abban a közös összefogásban, melyben a múzeum szinte minden kollégája részt vett.

2024-ben a Szent István Király Múzeum látta vendégül a Fiatal Római Koros Régészek XVI. Konferenciáját, melyet Kiss Alexandra és Agócs Nándor kollégáim szerveztek. A konferencián elhangzott előadások most publikációk formájában jelennek meg a kötetben, az *Alba Regia* aktuális számának közel felét teszik ki ezek a tanulmányok.

Sajnos az előző évben is nagy veszteség érte a múzeumi közösséget. Éry Kinga (1932–2024), a koronázóbazilika sírjainak antropológusa, valamint Gelencsér Ferenc (1947–2024) fotóművész hagyott itt bennünket, mindketten hosszú évekig voltak a múzeum munkatársai. Emléküket örökre megőrizzük.

Pokrovenszki Krisztián,
a Szent István Király Múzeum főigazgatója

FIATAL RÓMAI KOROS KUTATÓK XVI. KONFERENCIÁJÁNAK TANULMÁNYAI

2024. MÁJUS 16–18.

SZÉKESFEHÉRVÁR | TÁC-GORSIUM

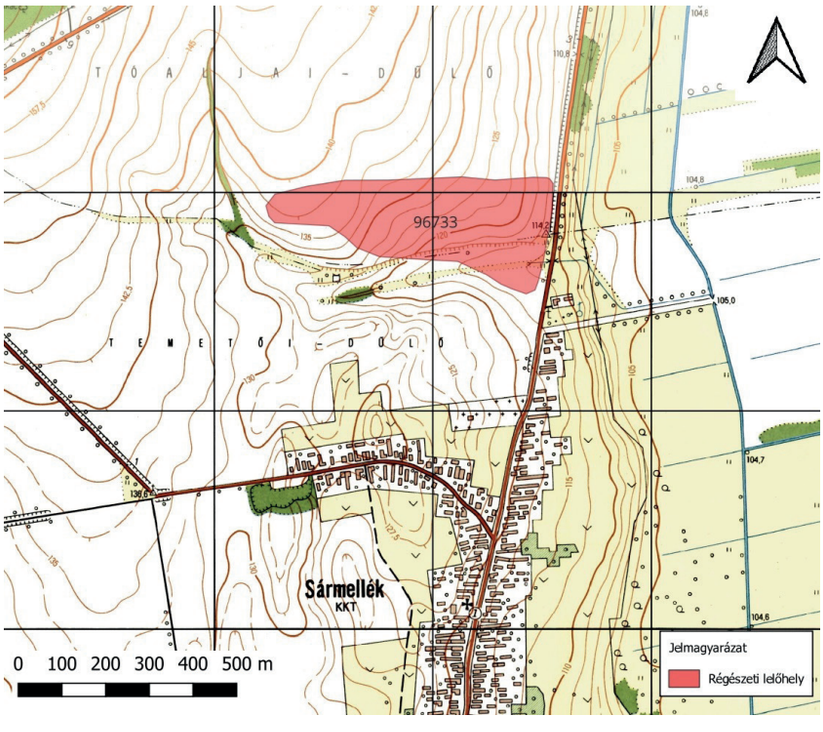
Alba Regia 52. (2024) 11–21.

Németh Roland – Barta Andrea

Alsópáhok kora császárkori temetkezéseiben feltárt kerámiamellékletek karcolatainak értelmezései

1. Bevezetés

Az M76 gyorsforgalmi út építéséhez kapcsolódóan a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából a Göcseji Múzeum (ma Zalaegerszegi Múzeumok Igazgatósága) végzett feltárást az Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II (96733) régészeti lelőhelyen,[1] amely Zala vármegyében, a 75-ös főútról Sármellékre vezető 7509 számú úttól nyugatra, Alsópáhok és Sármellék között található. A helyszín (*1. kép*) illeszkedik a környékbeli, Kis-Balaton környéki római lelőhelyek régészeti topográfiájába.[2] 2021 őszén próbafeltárás, majd 2022-ben teljes felületű feltárás[3] egyik legjelentősebb eredménye volt a lelőhely nyugati felében feltárt római kori temetőrészlet, melynek összesen hat sírja került elő.[4] A temető leletanyagát Németh Roland és Havasi Bálint dolgozták fel 2024-ben megjelent tanulmányukban.[5]

1. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II lelőhely kiterjedése. (Térkép: Németh Roland.)

[1] Ásatásvezető(k): Orha Zoltán (2021), Havasi Bálint, Németh Roland (2022) régészek.
[2] KUZSINSZKY 1920, 3–16; RADNÓTI 1952, 34–36; MÜLLER 1996, 85; BILKEI 1987, 37–46; HORVÁTH–TOKAI–TÓTH 2012.
[3] HAVASI–ORHA–NÉMETH 2023, 180–181.
[4] Havasi Bálint, főigazgató, régész-főmuzeológusnak, az ásatás vezetőjének ezúton is köszönjük az előkerült római temetkezéseken feltárt edények vizsgálatának közlési jogát.
[5] NÉMETH–HAVASI 2024.

A feltárt sírokból származó kerámiaedények közül néhányon karcolatok találhatók. Az előkerült *terra sigillata* és más kerámiaedényeken látható karcolatok és azok lehetséges jelentései a temetőrészlet kontextusában egyaránt hozzájárulhatnak a kora császárkori időszak kulturális és társadalmi hátterének alaposabb megismeréséhez. Ugyanis a kerámia leletanyag több darabján a megtisztítást követően bekarcolt jelek és feliratok váltak láthatóvá. Tanulmányunkban külön kitérünk az egyiken olvasható *tria nomina* értelmezési lehetőségeire e kora császárkori környezetben.[6]

2. Kora császárkori temetkezések Alsópáhok mellett

Az 1. századi *italicus* megtelepedők esetében a máglyán való elhamvasztás vált általánossá, akár központi égetőhelyen, vagy a sír mellett lévő *ustrinum*on, amikor a hamvakat húzták be a megásott sírgödörbe, vagy éppen egy urnába.[7] Az Alsópáhok, Tóaljai-dűlő lelőhelyen feltárt hat sír a kora császárkorra keltezhető, melyek közül egy csontvázas, illetve öt volt szórt hamvas rítusú, mely gyakorlat a Kr. u. 1–2. évszázadban általánosabb jellegű volt.[8]

A temetkezések gazdag leletanyaga, mellékletei egyértelműen jelzik az Italia és a Dunántúl őslakossága közötti kereskedelmi kapcsolatokat, melyek már Augustus korától kezdve megfigyelhetőek. A Kr. u. 1. században a hivatásos kereskedőcsaládok révén virágzott a térség kereskedelmi hálózata. Mellettük az áruk elterjedése a római seregben szolgált, majd leszerelt veteránok vagy éppen az itt élő arisztokrácia is fontos felvevőképességének köszönhető.[9]

Az 5. sírból 12 darab *terra sigillata* került elő (*2. kép*). Az edények egy négyszemélyes teríték teljes készletét jelentik, hiszen négy darab tányér *(Consp. 20; catillus)*, négy pohár/tál *(Consp. 34; paropsis)*, illetve négy kis pohár *(Consp. 34; acetabulum)* volt a melléklet. Az edényeket az észak-italiai pó-völgyi műhelyek egyikében készítették, amelyek a pannoniai területek mellett a kelet-alpesi régió[10] ellátására szolgáltak. Az edények datálása, gyártása a Kr. u. 1. századra tehető, Tiberius idejétől (14–37) a Flaviusok uralkodási idejéig (69–96).[11] A 4. sírból egy *terra sigillata* utánzat (8. melléklet) került elő. Az utánzatok gyártásának egyik oka, hogy a pannoniai provinciális fazekasok is készítettek olyan termékeket, melyek a nyugati *terra sigillatá*kat utánozták, hiszen a kereslet kielégítésére próbálták felvenni a versenyt az idegen exporttal.[12]

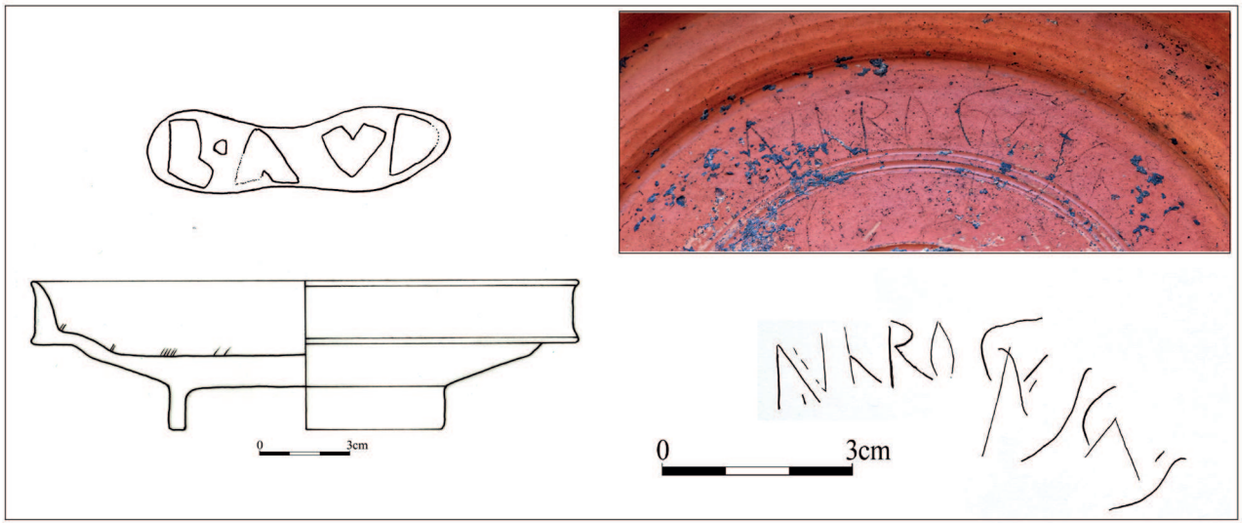
2. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786. STR / 5. sír ép terra sigillata *edényei. (Fotó: Németh Roland.)*

[6] Barta Andrea munkája a HORIZON-ERC-2022-ADG 101098102 számú, Digital Latin Dialectology (DiLaDi): Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources című projekt keretében készült.
[7] KUZSINSZKY 1920, 75; KISS 2006, 94.
[8] LÁNYI 1990, 243–250; KISS 2006, 94.
[9] GABLER 2006b, 3; GÁSPÁR 2006, 18–19.
[10] GABLER 1979, 199–214; SCHINDLER-KAUDELKA–FASTNER–GRUBER 2001, 162.
[11] GABLER 2005, 23–24; GABLER 2006a, 58.
[12] JUHÁSZ 1935, 22; BESZÉDES 2008, 80.

3. Karcok értelmezése

3.1. Név a *terra sigillata* tányéron – *786. STR / 5. sír / 7. melléklet*

Agyaga narancssárga színű, narancsvörös bevonatos Conspectus 20 típusú, észak-itáliai *terra sigillata* tányér (*catillus*). Pereme, oldala díszítetlen. Belül rovátkolt sáv, illetve *planta pedis*ben névbélyeg: L.A.V. (L. Avillius). Gyarapodási szám: GyN/2024-47. Magasság: 5,2 cm; peremátmérő: 18,0 cm; talpátmérő: 9,0 cm.

3. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786. STR / 5. sír / 7. melléklet terra sigillata *tányér karcolata.*
(Fotó: Németh Roland; Rajz: Barta Andrea, Fekete Nikolett.)

A tányér belső oldalán, az aljrészen, a felmenő fal ívét követve egy vékony, éles fémtárggyal bekarcolt *tria nomina* olvasható, rövidített formában (*3. kép*). Elhelyezkedése nem szokványos: általában praktikusabb megoldásnak tartják a kerámia külső oldalára karcolt feliratokat, mert egyrészt azok a polcon többnyire peremükre állított edényeken jobban látszanak,[13] másrészt a benne felszolgált étel nem érintkezik a puszta agyaggal,[14] és így a felsértett bevonat sem lesz állandó igénybevételnek kitéve.

Betűhű átirat: AVLROCRESCNS

Feloldás: *Aul(us) Ro() Cresc<e>ns*

Betűnagyság: Átlagosan kb. 1–1,2 cm. Az *R* 1,3 cm, az első *S* 0,9 cm, valamint a név végi *S* 0,3 cm-rel nyúlik túl a többi betű által kiadott alapvonalon.

A betűformák többnyire kurzívak: az *A* két szára között függőleges rövid *hastá*val; az *L* egy függőleg *hastá*val, melynek középrészétől indul jobbra lefelé a rövid szára. Az *O*-t, leginkább a kemény írásfelület miatt, két egymással szembeforduló hosszúkás félkörből alkották meg. A *Crescens* név *R*-je szintén két vonalból áll, egy függőleges, valamint annak tetejétől jobbra lefelé tartó vonalból. Az *E*-t két rövid párhuzamos vonal jelöli. Végül a betűsoron felfelé és lefelé túlnyúló, egy-egy vonallal leírt *C*-t és *S*-t is kurzívnak tarthatjuk. Egyetlen kapitális betű került a karcolatba, a kurzív *R* mellett egy lapidáris feliratokról ismert *R*.[15] A név lejegyzője jól ismerte a hagyományos kurzív betűformákat, relatív gyakorlottságát a szövegkép is alátámasztja. Egyfajta bizonytalanságot jelez ugyanakkor, hogy a kurzív betűsorba egy kapitális betű is becsúszott.

[13] GALSTERER 1983, 6.
[14] ECKINGER 1902/1903, 272.
[15] Kurzív és lapidáris betűtípusok keveréséről, ld. FEHÉR 2011, 227. Különösen: egy-két jellegzetes betűalak nem odaillő használata.

Az *Aulus praenomen* rövidítése a ritkábbak közé tartozik, általában csak egy *A*-val szokták jelölni, mind a feliratokon, mind a kéziratos hagyományban. Ugyanakkor akár Pannonián belül sem ismeretlen a hárombetűs *Aul(us)* rövidített forma,[16] sőt Róma városban is előfordult.[17]

A *nomen* kiegészítése nem egyértelmű, többek között lehet *Robilius, Roccius, Rocius, Roecius, Romanius, Romulius, Roscius, Rosidius, Rosius*.[18] A felsoroltak közül Pannonia területéről eddig *Romanius*,[19] *Romulius*[20] és *Roscius*[21] *nomen*ű személyeket ismerünk. *Aulus praenomen*re mindezidáig csak a *Romania gens* nyújt példát, Etruriából.[22] Közvetlen pannoniai párhuzamok hiányában a tányér *Ro-* kezdetű *nomen*ének teljes bizonyossággal történő kiegészítése nem lehetséges.

A *Crescens cognomen*t Mócsy András a "reménytelen nevek" közé sorolta, mivel a relatív gyakorisága folytán nehéz bármilyen egyedi jellegzetességet hozzákötni.[23] Megállapította, hogy a Földközi-tenger partvidékén többnyire rabszolgák és *libertus*ok viselték, ám a *limes* mentén főleg katonákhoz köthető. A feliratokon, ha a szöveg nem utal rá, e nevek viselői esetében a származást nem lehet meghatározni.

A név széles körű elterjedését, mind térben, időben és különböző iskolázottsági fokon, látványosan alátámasztja, hogy a „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa"[24] 352 olyan adatlapot tartalmaz, melyben a *Crescens* név valamilyen hibát mutató formája szerepel. A római birodalom minden latin nyelvű *provinciá*jából ismerünk tévesen írt alakot, kétharmaduk a Kr. u. 1–3. századból származik.

Kr. u. 1. sz.	22%	Kr. u. 4. sz.	3 %
Kr. u. 2. sz.	33%	Kr. u. 5. sz.	3 %
Kr. u. 3. sz.	12%	Kr. u. 6. sz.	2 %
Nem keltezhető			25 %

Az adatok háromnegyede az egyik leggyakoribb, a latin mássalhangzórendszer egyszerűsödését mutató írásbeli tévesztés: a vulgáris latinban az *-ns-* csoport egyszerűen *-s*-szé válik, a mássalhangzó előtti *-n-* eltűnésével.[25] A jelenség idővel annyira gyakorivá vált, hogy az *-ns*-re végződő latin nevek görög betűs átírásánál standardnak számítottak a *Vale(n)s = Οὐάλης / Βάλης*, *Pude(n)s = Πούδης, Co(n)sta(n)s = Κώστας,* valamint a *Cresce(n)s = Κρήσκης* alakok. Az éppen zajló latin nyelvi változások folytán a feliratállítók bizonytalanságát mutatja ennek a jelenségnek az inverz változata, ahol feleslegesen kerül *n* az *s* elé: *Cre{n}scens*.[26] További vulgáris latin folyamatokra utaló tévesztéseket is megfigyelhetünk ezen a néven: e~i összekeverését,[27] felesleges hehezést,[28] az *s* egyszerűsödését,[29] epentézist[30] stb. Ezeken kívül úgynevezett technikai hibákat, nyelvi folyamatokkal nem magyarázható elírásokat is elkövettek: felesleges szótagismétlést,[31] betűfelcserélést,[32] betűelírást;[33] ide tartozik az edényünkön olvasható alak is, a véletlenül kihagyott második *e* betűvel: *Cresc<e>ns*. Maga a betűkihagyás felületességre vagy gyakorlatlanságra utalhat. A feljebb említett 352 adatlap közül

16 Egy sírfelirat állíttatója Carnuntumból: *Aul(us) Com(inius?) cives h(eres) f(aciendum) c(uravit)* – AE 1929, 216. Kr. u. 100–150. Továbbá egy jóval későbbi időszakból származó sírfeliraton az egyik elhunyt szintén ezt a *praenomen*t viselte: *Aul() Ma[---]* CIL III 10236 Sirmium, Kr. u. 300–500.

17 *Aul(us) Vettius Super conmanuplaris* – CIL VI 2502 Róma, Kr. u. 100–150.

18 OPEL, EDH és EDCS alapján.

19 Siscia, AE 2001, 1631.

20 Vindobona, AE 1956, 239a.

21 Carnuntum, Kr. u. 39–43. AE 1978, 633.; Aquincum, Kr. u. 194–300. TitAq 1, 162.

22 *[A(ulus) Rom]anius A(uli) l(ibertus) Bassus / sibi et / [R]omanio A(uli) f(ilio) Restitut[o]* Etruria, Tragliatella – Careiae, CIL XI 3761.

23 MÓCSY 1985, 46–48.

24 https://lldb.elte.hu/ Az adat lekérve: 2024 május 15.

25 HERMAN 2000, 43.

26 LLDB-71540 = CIL VIII 8319

27 CRISCES LLDB-64668 = CIL VI 27836; CRESCINS LLDB-20678 = CIL V 6615.

28 CHRESCENS LLDB-46776 = CIL II 1019.

29 CRECES LLDB-143307 = CIL VI 6700.

30 CERESCES LLDB-75963 = CIL II 9058.

31 CRESCRESNT LLDB-14661 = RIB 2, 2, 2415/63, CRESCLNS.

32 CERSC[ENS] LLDB-48634 = ILTun 1147.

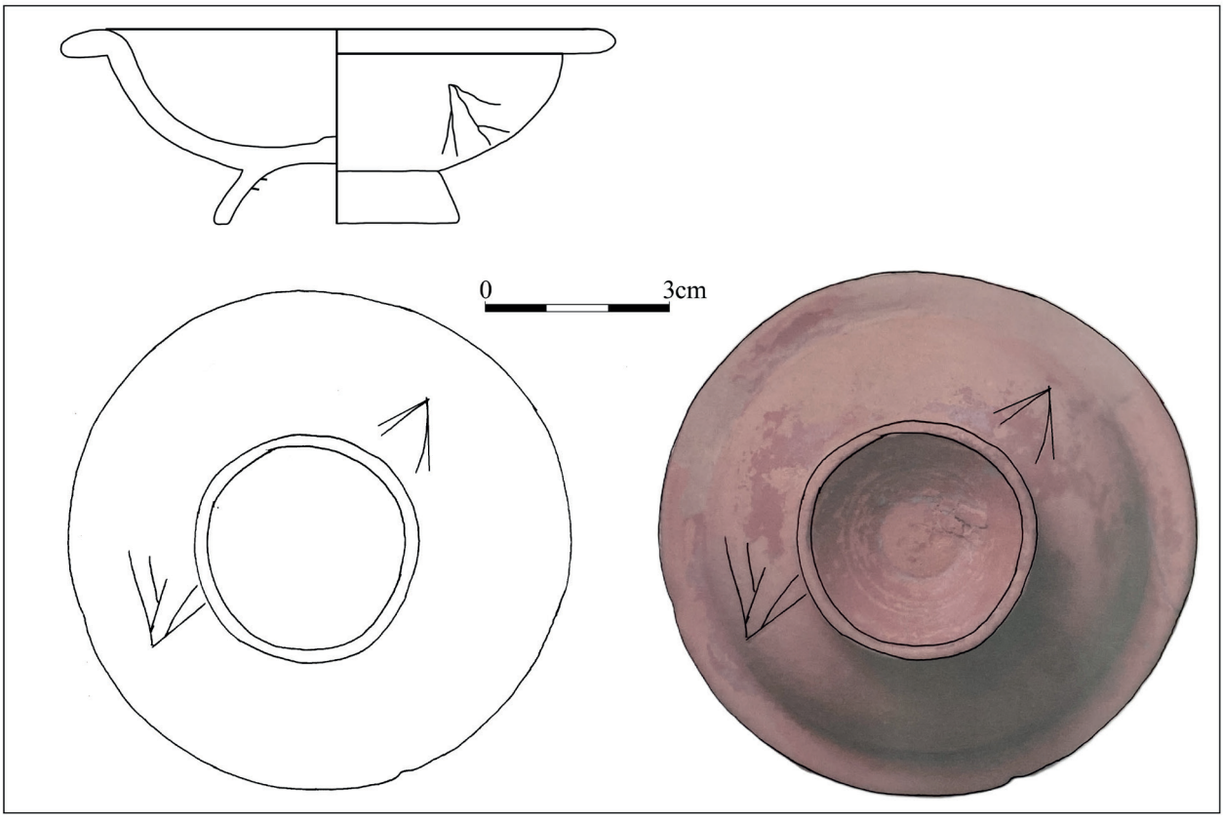
33 CRESCL[N]S LLDB-133401 = CIL VIII 24683. Ennek egy különös példája az VDTESCES (LLDB-34179 = CIL III 12820), mely arra utal, hogy a feliratállítás menetét ellenőrzés nélkül hagyták.

hat darab mutatja ezt a hibát, ebből négy ugyanezt az alanyesetű formát.[34] Hasonlóan a többi érintett adathoz, ezek is mind az 1–3. századból származnak, Britanniából, Germania Superiorból, Aquitaniából, Numidiából, valamint egy Pannoniában, Ulcisiában került elő.

Az edénykarcolatként olvasható nevek többségét általában a tulajdonos, használó megjelölésének szokták értelmezni (főleg, ha a név birtokos esetben szerepel).[35] Ugyanakkor a hallstatti 3. sír kontextusában felmerült, hogy az onnan előkerült, különböző nevekkel bekarcolt feliratos edényeket a gyászolók kísérőajándékként, a temetés részeként helyezték a sírba.[36] Az alanyesetben álló *Aul(us) Ro() Cresc<e>ns* név biztos értelmezése így egyelőre nem lehetséges.

3.2. *Terra sigillata* utánzat – *718. STR / 4. sír / 8. melléklet*

Drag. 35 formájú *terra sigillata* tál utánzata. Agyaga világos vöröses, bevonata barnás-vörös, matt, belsejében teljesen lekopott. Peremén erősebb lekopott, halványan látszó borostyánleveles díszítéssel. Anyaga homokkal, illetve apró kaviccsal soványított, felülete sima. Gyarapodási szám: GyN/2024-38. Magasság: 3,2 cm; peremátmérő: 9,0 cm; talpátmérő: 4,0 cm.

4. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786.STR / 4. sír / 8. melléklet terra sigillata *tányér karcolata.*
(Fotó: Németh Roland; Rajz: Németh Roland.)

[34] CRESCNS: LLDB-98315 = CIL VIII 2419; LLDB-24541 = AE 1932, 45; LLDB-6115 = RIU 3, 879; LLDB-2838 = CIL XIII 796. CRESCNTI LLDB-20865 = InscrIt 10, 1, 314; CRESCNTO LLDB-70886 = AE 2000, 1793.

[35] BARTA 2006, 124.

[36] ZABEHLICKY 1991, 278.

A tálka külső oldalán, egymással nagyjából szemben két, többágú V-szerű karcolat látható (*4. kép*), ahol egy központi pontból indulnak további vonalak, néhol abból is újabb ágakkal kiágazva. A jelölések nagysága: Méret: 2,5x3 cm és 2x1,5 cm.

Hasonló jel ismert három közeli, zalalövői *terra sigillata*ról is. Az egyik esetben az egy pontból induló négyágú V-szerű jelet egy Drag. 18/31 tálka talpgyűrűjébe vésték,[37] a másik, egy háromágú V-szerű jel egy Consp. 44-es edény külső oldalán, a talpgyűrű és az oldaltagolás között látható.[38] Ehhez nagyon hasonlít és ugyanazon a helyen található egy harmadik darab, szintén egy Drag. 18/31 külső oldalán.[39] Többen többféleképpen igyekeztek megmagyarázni a jelentését: minthogy esetünkben utólagos karcolás, ezért nem lehet mesterjegyként értelmezni.[40] Hasonlóan, itt nem valószínű, hogy a görög, kelta[41] vagy esetleg a noricumi ábécé[42] egy-egy betűjeként azonosíthatjuk őket. Sokkal valószínűbb az edényen látható két jel (*5. kép*) nem teljesen egyező kivitelezése miatt, hogy ezeket egy írni nem tudó tulajdonosnak a jeleként, vagy írni nem tudó közösségben használt edény tulajdonosának a jelöléseként értelmezhetjük.

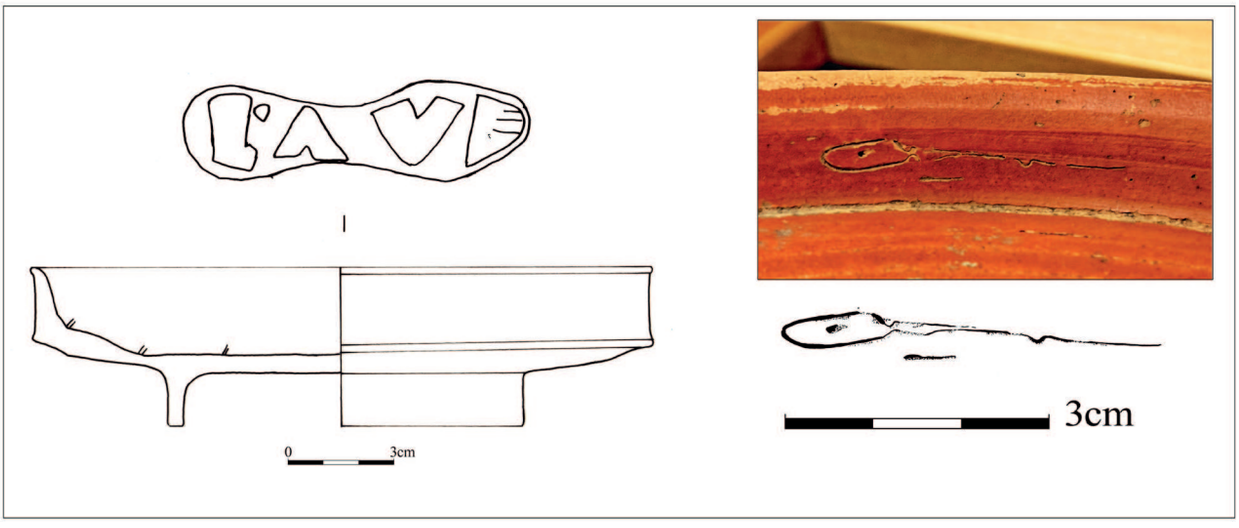

5. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786. STR / 4. sír / 8. melléklet terra sigillata tányér karcolata részletfotón, alatta egy Zalalövőn előkerült edény karcolatával. (Fotó: Németh Roland.)

[37] BARTA 2006, Kat. 38; 5. kép 1.
[38] BARTA 2006, Kat. 42; 5. kép 4.
[39] BARTA 2006, Kat. 40; 5. kép 3.
[40] HORVÁTH 1979, 26 XXIII. t. 3; EGGER 1968, 275.
[41] A kelta írásbeliségről, ld. FEHÉR 2011, 221–223.
[42] EGGER 1959.

3.3. Karcolat a *terra sigillata* tányéron – *786. STR / 5. sír / 6. melléklet*

Agyaga narancssárga színű, narancsvörös bevonatos Conspectus 20 típusú, észak-italiai *terra sigillata* tányér (*catillus*). Pereme, oldala díszítetlen. Belül rovátkolt sáv, illetve *planta pedis*ben névbélyeg: L.A.V. (L. Avillius). Gyarapodási szám: GyN/2024-46. Magasság: 4,5 cm; peremátmérő: 17,4 cm; talpátmérő: 9,3 cm.

6. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786. STR / 5. sír / 6. melléklet terra sigillata *tányér karcolata.*
(Fotó: Németh Roland; Rajz: Németh Roland, Fekete Nikolett.)

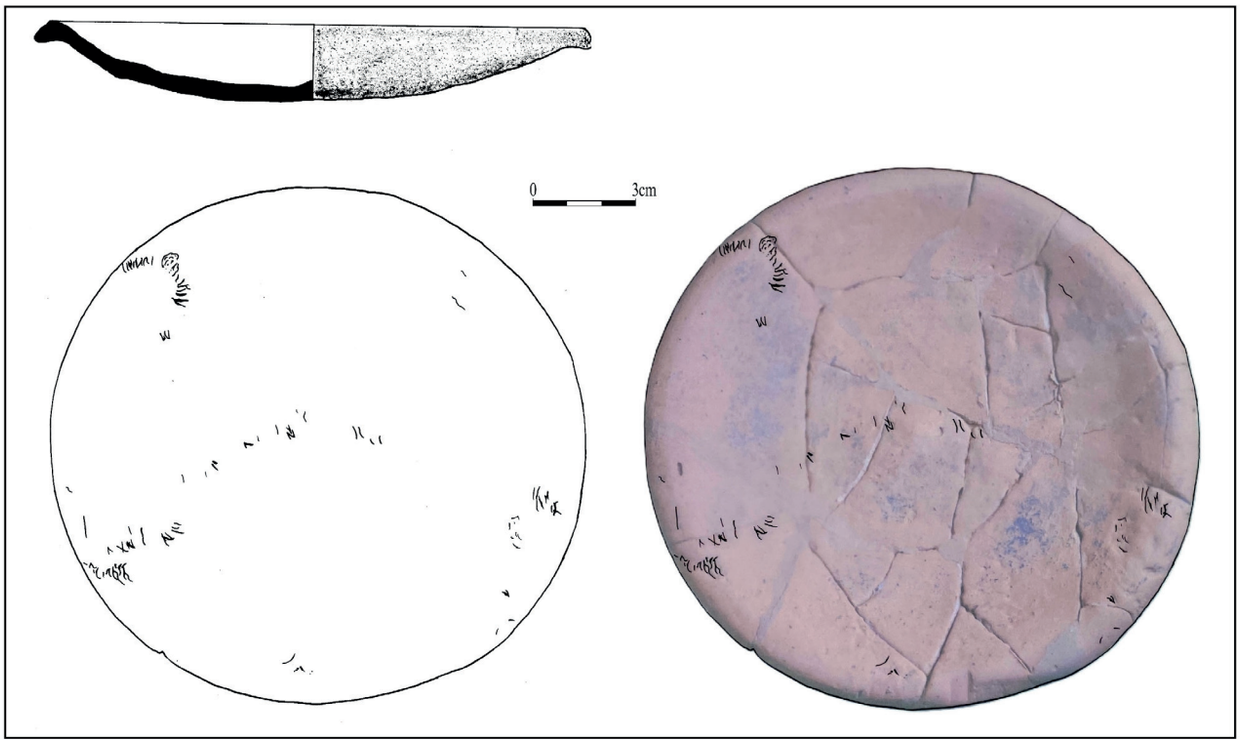
Az edény belső felmenő oldalának tetején egy kígyófejszerű karcolat vagy felületi sérülés látható (*6. kép*): egy balra néző, ellapított kör közepén lévő pont a kígyó fejének tűnik, míg mögötte a vízszintesen futó vonal, alatta egy rövidebb másik vonalkával adná a kígyó testét (mérete: 4,3 cm). A sematikus forma miatt azonban nehezen eldönthető, hogy szándékos karcolattal vagy egy szerencsés véletlen folytán kígyó formát öltő felületi sérüléssel van dolgunk. A kígyó, mint khthonikus lény kapcsolatba hozható a temetéssel, földbehelyezéssel – ám mindezidáig ilyen kerámiagraffittóról nincs tudomásunk.

3.4. Karcolatok a tányéron – *718. STR / 4. sír / 5. melléklet*

Jól iszapolt, világos nyers színű kerámiatányér, alján és belsejében lekopott vörösesbarna festék nyomaival. Pereme enyhén kifelé hajló, alja ívelt. Anyaga homokkal, illetve apró kaviccsal soványított, felülete enyhén érdes. Gyarapodási szám: GyN/2024-35. Magasság: 2,9 cm; peremátmérő: 2,1 cm; talpátmérő: 8,0 cm.

A tányér belső felszínén, több helyen elszórva égetés előtti (?) 0,8–1 cm magasságú, 2–4 cm hosszúságú bekarcolások láthatók (*7. kép*), melyek írásként nem értelmezhetők, de kinézetre arra hasonlítanak. Itt is kérdéses, hogy írni nem tudó személy készítette, írást imitáló céllal, vagy egyszerű felületi sérülésként azonosíthatjuk, amelyet akár a száradás közben valamilyen kistestű állat is okozhatott. Méretében, kinézetében hasonló rovátkolások láthatók egy Sopron környéki, Harkán előkerült 4. századi téglasír (gyermeksír) egyik tégláján, azt azonban mindenképp szándékos, égetés utáni karcolatnak tarthatjuk.[43]

[43] Dr. Mrenka Attila szíves szóbeli közlése nyomán.

7. kép
Alsópáhok, Tóaljai-dűlő II, 786. STR / 4. sír / 5. melléklet tányér „karcolatai". (Fotó, rajz: Németh Roland.)

4. Összegzés

Összességében a temetőrészlet a feltárt sírok gazdag mellékletei és kultúrtörténeti vonatkozásai, de főképp a *terra sigillata* mellékletei alapján a Flavius-kortól a 2. század második feléig, esetleg a végéig lehetett használatban. Ugyanakkor a teljes temető további sírjai árnyalhatják a képet, adott esetben kitolva a temető használati idejére vonatkozó feltételezésünket.

Tanulmányunkban a temetőrészletben feltárt sírokból összesen négy kerámiaedény karcolatait vizsgáltuk, értelmeztük. A legérdekesebb, az 5. sír, 7. mellékletű *terra sigillata* tányér, amelynek belső oldalán *Aulus Ro() Cresc<e>ns* név olvasható, rövidített formában, gyakorlott írástudó keze által bekarcolva. A név lehet az edény egykori használójáé, de akár egy gyászolóhoz is köthető. A *nomen* kiegészítése nem egyértelmű, a *Crescens cognomen* térben és időben széles körűen elterjedt volt – így a személyről ennél közelebbi adat nem deríthető ki. Szintén az 5. sírból került elő egy *terra sigillata* tányér (6. melléklet), melyen egy kígyófejre hasonlító karcolat látható az edény belső felszínén. A karcolat egy sematikus kígyóformát ábrázol, de nem biztos, hogy szándékos karcolatról van szó, mivel akár véletlen felületi sérülés is lehet. A 4. sír 8. melléklete, egy *terra sigillata* utánzat, amelyen két V-szerű karcolat található. Ezt a jelenséget más edényeken is megfigyelték, de azokkal ellentétben mivel égetés után karcolták be őket, nem valószínű, hogy ezek mesterjegyek, hanem egyszerű tulajdonosi jelekként értelmezhetjük. Az imént említett temetkezés 5. mellékletű tányérján több helyen, esetlegesen, kiégetés előtti karcolások találhatók. Ezek nem feltétlenül tekinthetők írásnak, inkább felületi sérülések, amelyek állat vagy más külső hatás következtében jöhettek létre.

Rövidítések

Consp. = Berlin, Andrea – Ettlinger, Elisabet – Hedinger, Bettina – Hoffmann, Bettina– Kenrick, Philip – Pucci, Giuseppe – Roth-Rubi, Katrin – Schneider, Gerwulf – von Schnurbein, Siegmar – Wells, Colin – Zabehlicky-Scheffenegger, Susanne: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae.* (Materialen zur. römisch-germanischen Keramik 10.) Bonn, 1990.

Drag. = Dragendorff, Hans: *Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik.* Bonner Jahrbücher 96–97. Bonn, 1895.

EDH = *Epigraphic Database Heidelberg.* https://edh.ub.uni-heidelberg.de/

EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*. http://www.manfredclauss.de/

GyN = Gyarapodási Naplószám (keszthelyi Balatoni Múzeum által kiadott azonosító)

LLDB = *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa.* https://lldb.elte.hu/

OPEL = Lőrincz, Barnabás –Redő, Ferenc (ed.): *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vols. I–IV. Budapest, 1994–2002.

TitAq = *Tituli Aquincenses.* Budapestinum, 2009–

Irodalom

BARTA Andrea
2006 Római kori feliratos edénytöredékek Zalalövőről. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006. 123–148.

BESZÉDES József
2008 Kora római temető Nagytétényből. *Ókor* 7/4. 79–81.

BILKEI Irén
1987 Adatok Csák Árpád munkásságához. In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai Gyűjtemény 26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1987*. Zalaegerszeg. 37–46.

ECKINGER, Thomas
1902/1903 Die Töpferstempel der Sammlung des der Antiquarischen Gesellschaft von Brugg und Umgebung. *Anzeiger für schweizerische Altertumskunde: Neue Folge* 4. 271–278.

EGGER, Rudolf
1959 Die Inschriften. In: Egger, Rudolf: *Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1956 und 1957. Carinthia* I. 149. Klagenfurt. 129–143.
1968 Inschriften auf Eß- und Trinkgeschirr von Magdalensberg. In: Schmid, Elisabeth – Berger, Ludwig – Bürgin, Paul (szerk.): *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*. Stuttgart. 269–277.

FEHÉR Bence
2011 *Aquincum instrumentum domesticum-feliratai.* Akadémiai doktori értekezés, kézirat. Budapest.

GABLER Dénes
1979 Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillatak tükrében (Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten). *Archaeologiai Értesítő* 106. 199–217.
2005 *Kereskedők Sallában 1. – Egy importcikk: a terra sigillata.* (Zalalövő öröksége – Hereditas Sallensis 3.) Zalalövő.
2006a *Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája*. Budapest.
2006b Terra sigillaták a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből. In: Csirke Orsolya – Gabler Dénes – K. Palágyi Sylvia (szerk.): *Terra sigillata edények a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményéből.* Veszprém. 7–13.

GALSTERER Brigitte
1983 *Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik aus Haltern.* (Bodenaltertümer Westfalens 20.) Münster.

GÁSPÁR Dorottya
2006 *Pannonia régészete*. Debrecen.

HAVASI Bálint – ORHA Zoltán – NÉMETH Roland
2023 Nem mindennapi leletek Alsópáhok határából. In: P. Barna, Judit – Szalontai Gábor (szerk.): *NRInfo 2022. A Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének 2022. évi tevékenysége*. Budapest. 180–181.

HERMAN József
2000 *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest.

HORVÁTH László
1979 *A magyarszerdahelyi kelta és római temető (Die keltische und römische Gräberfeld in Magyarszerdahely)*. (Zalai Gyűjtemény 14.) Zalaegerszeg.

HORVÁTH László – TOKAI Mária Zita – TÓTH Gábor
2012 Kora császárkori temető Alsópáhokon (Zala megye) – rövid beszámoló (Excavation report on an Early Imperial period cemetery at Alsópáhok [Zala County]). In: Kvassay, Judit (szerk.): *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól – Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations*. Budapest. 163–222.

JUHÁSZ Györgyi
1935 *A brigetioi terra sigillatak*. Budapest.

KISS Péter
2006 Urnák, hamvak, leletek. *Ókor* 5/2. 93–96.

KUZSINSZKY Bálint
1920 *A Balaton környékének archeológiája: lelőhelyek és leletek*. Budapest.

LÁNYI Vera
1990 Temetkezés. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest. 243–250.

MÓCSY András
1985 *A római név mint társadalomtörténeti forrás*. Budapest.

MÜLLER Róbert
1996 Római kor. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992*. Kaposvár–Zalaegerszeg. 85–89.

NÉMETH Roland – HAVASI Bálint
2024 Kora császárkori temetkezések Alsópáhok határában. In: Kiss Nóra (szerk): *Zalai Múzeum 27. Közlemények Zala Megye Múzeumaiból. Göcseji Múzeum*. Zalaegerszeg. 359–390.

RADNÓTI Aladár
1952 Régészeti emlékek a Balaton környékén. In: Radnóti Aladár – Gerő László (szerk.): *A Balaton régészeti és történeti emlékei*. Budapest. 11–66.

SCHINDLER-KAUDELKA, Eleny – FASTNER, Ulrike – GRUBER, Michael
2001 *Italische Terra Sigillata mit Appliken in Noricum*. Liverpool.

ZABEHLICZKY, Heinrich
1991 Ritzungen auf Grabbeigaben aus Hallstatt. *Specimina Nova* 7. 271–280.

Roland Németh – Andrea Barta

Interpretations of the engravings of ceramic vessels discovered in Alsópáhok early imperial graves

The 2021–2022 excavations at the Alsópáhok, Tóaljai-dűlő-II site yielded several significant findings, among which the discovery of Roman-period burials on the hilltop at the western edge of the site stands out as particularly remarkable. One of the most significant new results of the excavation was the Roman burials found on top of the hill at the western end of the site. Next to the grave garden surrounded by a moat, three graves with rich grave goods and scattered ashes were found. Based on their annexes, they can be dated to the early imperial period (first-second centuries AD). The unearthed glass vessel, bronze bracelet and terra sigillata are clear examples of local luxury and wealth. In particular, terra sigillata was considered a rather expensive commodity. After cleaning, incised marks and inscriptions became visible on several pieces of the ceramic finds. In our paper study, we will specifically address the interpretative possibilities of the 'tria nomina' found on one of these artifacts within the context of the Early Roman Imperial period.

Alba Regia 52. (2024) 23–42.

Papp-Hammer Flóra

Atipikus római kori temetkezések Pannoniában

Bevezetés

Jelen tanulmányban az egykori Pannonia *provincia* területéről ismert római kori temetők atipikus jegyekkel rendelkező sírjaival foglalkozom. Nagyon fontosnak tartom a téma kutatását, mert egyértelműen a pannoniai lakosság temetkezési szokásainak részét képezték ezek a rendellenes temetési bánásmódok. A témaválasztásomhoz az a tény is hozzájárult, hogy Pannonia *provincia* rendellenes temetkezéseit összefoglaló munka eddig még nem született, tehát egy ilyen jellegű kutatás rendkívül aktuális és hiánypótló. Az eddig íródott munkák jó része általánosságban foglalkozik az atipikus temetkezésekkel, mint a temetkezési szokásokon belül jól elkülöníthető csoporttal. Ezeken kívül születtek kisebb-nagyobb területet, illetve korszakot felölelő művek,[1] de Pannonia temetőit nem vizsgálta senki ebből a szemszögből. A feltárások során előkerült atipikus jegyekkel rendelkező temetkezések ásatásvezetők általi feljegyzését leszámítva, egyedül Lányi Vera volt az, aki a késő római pannoniai temetőkről szóló 1972-es tanulmányában röviden összefoglalta a szokatlan testhelyzetek fajtáit.[2] Ezen tipológia azonban elég szűkszavú, hiányos, és csak a késő császárkort érinti.

Munkám során elsősorban az eddig feltárt, feldolgozott lelőhelyek anyagát közlő publikációkból, monográfiákból dolgoztam, azonban lehetőségem nyílt új, még közöletlen anyagok felhasználására is. Publikálatlan anyagból dolgoztam az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének Bécsi út 68–84. szám közötti szakasza, a Budapesti Harisnyagyár (Aquincum, katonavárostól északra), az Óbudai Szeszgyár (Aquincum, katonavárostól északkeletre) és Bük, Nestlé lelőhelyek esetében. A rendelkezésemre bocsátott fényképekért és egyéb információkért hatalmas köszönettel tartozom Vámos Péternek, Budai-Balogh Tibornak, Hajdu Barbarának és Anderkó Krisztiánnak.

A hosszadalmas kutatómunka alatt körülbelül nyolcvan lelőhely több ezer sírját vizsgáltam azzal a céllal, hogy kiszűrjem közülük azokat, amelyeken valamilyen eltérés, rendellenesség figyelhető meg. A tanulmányozott lelőhelyek közül negyvennégy tartalmazott legalább egy atipikus temetkezést. Összesen 426 rendellenes sírt sikerült összegyűjtenem.

Az atipikus temetkezés fogalma[3]

A tanulmány elején fontosnak tartom tisztázni az atipikus temetkezés fogalmát. A régészeti kultúrák, illetve népek, népcsoportok elkülönítésében kiemelkedő szerepet játszik az adott területre és korra jellemző temetkezési szokások (rítus, mellékletek, testhelyzet, tájolás stb.) alapos megfigyelése, illetve a szokások eredetének vizsgálata. Két szerzőt kell megemlíteni, akik kísérletet tettek az atipikus temetkezés fogalmának meghatározására; Anastasia Tsalikit és Kayt Robertót. Míg Tsaliki definíciójában az adott temetkezés eltérő voltán van a hangsúly,[4] Roberto a sír megszokottól való eltérésén kívül kiemeli a rendellenes temetési bánásmódok szándékos voltának jelentőségét is.[5] Kutatásomban a következő – a Roberto-féle elképzelésen alapuló – fogalmat használtam: atipikusnak nevezhető az a temetkezés, amelyen az adott kultúra, népcsoport vagy állam területére az adott korszakban jellemző temetkezési hagyományokhoz képest eltérés figyelhető meg.[6] Hozzá kell tenni azonban, hogy egy temetkezés csak akkor tekinthető rendellenesnek, ha bebizonyítható vagy legalább valószínűsíthető, hogy az elhunyt sírba helyezé-

---

1 QUERCIA–CAZZULO 2016, 28–42; TAYLOR 2008, 91–114.

2 LÁNYI 1972.

3 Az angol nyelvű szakirodalomban előszeretettel alkalmazott *deviant burial* (deviáns temetkezés) kifejezés negatív konnotációja miatt a tanulmányban az atipikus, rendellenes, illetve a szokatlan szavakat használtam a deviáns mellőzésével. Ld: ASPÖCK 2008, 17–34.

4 TSALIKI 2008, 1: „*cases where the individual has been buried in a different way relative to the norm of period and/or the population under examination*".

5 ROBERTO 2020, 9: „*A »deviant burial« is one in which an individual (or multiple individuals) has been deliberately buried in a way that is notably and intentionally different from other burials of the culture and region in which it is found.*"

6 ROBERTO 2020, 9.

se tudatosan és szándékosan történt a megszokottól eltérő módon,[7] valamint az esetleges elváltozások, sérülések az elhunyt halála után mentek végbe. A testhelyzetben megfigyelhető kisebb rendellenességek esetében érdemes alaposabban megvizsgálni a körülményeket, mielőtt besorolnánk az atipikus temetkezések közé. Kisebb mértékű elmozdulást okozhat ugyanis az elhunytra nehezedő föld súlya, a koporsó beomlása, az állatokra vagy sírrablásra visszavezethető bolygatás, valamint a halál után beálló hullamerevség is.

A kritériumok és a rendszerezés ismertetése

A következőkben fontosnak tartom tisztázni, hogy milyen szempontokat érdemes megfigyelni egy római kori sír atipikus temetkezések közé való besorolásakor. Távolról indulva, hasznos és rögzítendő minden olyan adat, amely a sír temetőn belüli elhelyezkedésére, a temetés rítusára, valamint a sírgödör kialakítására utal. Döntő fontosságú szempont a sírba helyezés módja, a testhelyzet, az elhunyt(ak) neme, életkora és száma, valamint a mellékletek összetétele és mennyisége. Érdemes megfigyelni, hogy a halottat tisztességesen, a társadalmi normáknak megfelelően temették-e el és sírba helyezték-e, vagy bedobták egy kútba, gödörbe, illetve egy árokba. Mindezek mellett, egy atipikus módon eltemetett egyén esetében fontos szempont lehet a csontváz állapota, épsége, esetleges sérülései, hiányosságai, kóros elváltozásai. Amennyiben egy temetkezés feltárásakor felmerül az esélye, hogy egy atipikus sír került elő, meg kell kísérelni választ találni a következő kérdésekre az atipikus jelenségekre vonatkozóan:

- az elhunytat eltemető személyek szándékos vagy véletlen cselekedetére vezethetők vissza;
- a temetéskor, a temetés előtt történtek vagy későbbi bolygatásnak, rablásnak köszönhetőek;
- illetve egy betegség okozza-e esetleg a furcsa testhelyzetet, vagy a visszatérni kívánó halott korlátozása végett helyezték szokatlan módon a sírba az elhunytat?

A kritériumrendszer és a rendszerezés megalkotásához Anastasia Tsaliki *Unusual Burials and Necrophobia: an Insight into the Burial Archaeology of Fear* című tanulmányát vettem alapul, amely a 2008-ban megjelent, E. M. Murphy által szerkesztett *Deviant Burial in the Archaeological Record* című kötet részét képezi. Tsaliki a társadalomból kiszorított személyekre vonatkozó ókori és középkori írott forrásokat használt fel, és ezeket megkísérelte a régészeti jelenségekre, szokatlan jegyekkel rendelkező sírokra alkalmazni.[8] Az ő érdeme az atipikus temetkezések felismeréséhez és besorolásához kiválóan alkalmazható, iránymutató kritériumrendszer megléte. Öt csoportot különített el, de hozzátette, hogy a lista nem teljes, csak a leggyakrabban előforduló eseteket foglalja magában.[9] Az első csoportba azok a sírok tartoznak, amelyekben az elhunytat szokatlan testhelyzetben temették el, vagy tisztességes temetés helyett egy kútba, kemencébe vagy egy egyszerű gödörbe helyezték. A második csoportot a válsághelyzettel nem magyarázható tömegsírok jelentik. Gyakori, hogy a csontvázon szokatlan rituális tevékenységre utaló nyomok (halál utáni sérülések, vágásnyomok) figyelhetők meg, illetve feltehetően rituális funkcióval rendelkező, szimbolikus tárgyak találhatóak mellékletként. Ezt egy külön csoportként tarthatjuk számon. Ettől elkülönülő csoportot alkotnak azok a sírok, amelyekben a csontvázon bűncselekményre, kivégzésre, kínzásra vagy valamilyen halotti rituáléra (kannibalizmus, csecsemőgyilkosság, emberáldozat) utaló nyomok láthatóak. Ötödikként meg kell említeni azokat a sírokat, amelyeknek a rítusa eltér a temetőre jellemzőtől (pl.: hamvasztásos rítusú temetőben 1–2 csontvázasan eltemetett halott).[10]

Bár a Tsaliki-féle kritériumrendszer kiváló alapot biztosít a rendellenes sírok kutatásához, nem alkalmazható a Pannonia *provincia* területén előkerült római kori atipikus temetkezések esetében. Amint az atipikus temetkezés fogalmánál is kifejtettem, az atipikus nem egy abszolút módon meghatározható fogalom, hanem a szóban forgó sír környezetétől függő, relatív besorolás. Tsaliki munkájából kiindulva és az általam vizsgált temetkezések alapján egy új, kizárólag itt alkalmazható kritériumrendszert és rendszerezést hoztam létre. A kritériumok a következők: szokatlan testhelyzet, gondatlan, megalázó módon való eltemetés, rendellenes sírgödörméret, illetve gödörforma, szokatlan mellékletek, valamint a temetőn belüli elhelyezkedés rendellenességei. Ez utóbbi jelenséget másodlagos kritériumnak tekintem, tehát csak abban az esetben tekintem ezeket a sírokat atipikusnak, amennyiben más rendellenesség is megfigyelhető. Fontos kiemelni azonban, hogy azon temetkezések, amelyekben az előbb felsorolt rendellenességek valamelyike megfigyelhető, csak abban az esetben tekinthetőek atipikusnak, amennyiben valószínűsíthető, hogy a szokatlan jelenségek a temetést végzők szándékos cselekedetére vezethetők vissza és nem az esetleges későbbi bolygatás, rablás vagy a hullamerevség áll a hátterükben.

---

7 ROBERTO 2020, 9.

8 MITCHELL 2010, 253.

9 TSALIKI 2008, 2.

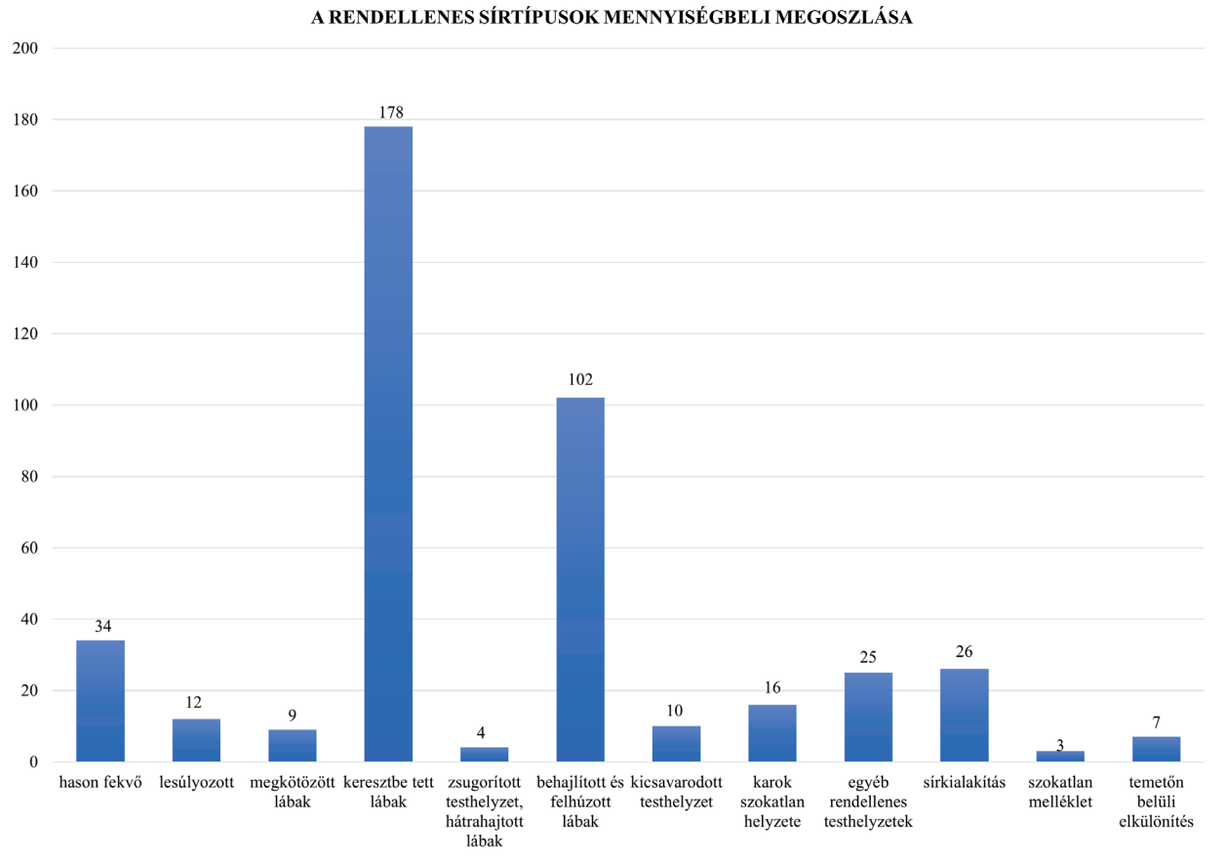
10 TSALIKI 2008, 2; QUERCIA–CAZZULO 2016, 29.

A rendszert illetően két nagy csoportot hoztam létre az alapján, hogy ismerjük-e a rendellenesség hátterében álló okokat vagy sem. Az 1. nagycsoport hátterében valószínűleg a halál utáni büntetés (*poena post mortem*), illetve az elhunyt korlátozásának a szándéka, a *necrophobia* jelensége áll. A 2. nagycsoport esetében szintén a temetést végző közösség szándékos cselekedetéről beszélhetünk, azonban az indíték és a cél nem ismert. Az atipikus jegyek leggyakrabban a testhelyzetben figyelhetőek meg. Ezek alkotják mindkét nagy csoportnál az első alcsoportot (1.1. és 2.1. csoport). Az első nagycsoport második alcsoportját a gondatlan eltemetés; kútba vagy gödörbe dobás (1.2. csoport), a harmadikat pedig a temetőn belüli elhelyezés rendellenességei (1.3. csoport) jelentik. Erre kiváló például szolgál a Bátaszék-Kövesd lelőhely 103. sírja (*3. táblázat/1*), valamint az Óbudai Szeszgyár (BUSZESZ) területén előkerült 2019–2020/69. temetkezése (*3. táblázat/2*). Az előbbi esetben egy behajlított, felhúzott lábú felnőttről van szó, akit mellékletek nélkül a temető szélére temettek. Az Óbudai Szeszgyár említett (a temetőárkon kívül megásott) sírjában nyugvó egyént ezzel szemben a lábszárára és a lábfejére helyezett kövekkel és téglákkal lesúlyozták. A második nagycsoport második alcsoportjába soroltam a szokatlan sírformákat, sírkialakítással kapcsolatos megfigyeléseket (2.2. csoport), a harmadik alcsoportot pedig a szokatlan mellékletek számára különítettem el (2.3. csoport). A 2.3. alcsoportba ritka előfordulásuk miatt az állatcsont-mellékleteket (Ács, Öbölkúti-dűlő) és a kutyás temetkezéseket (Ács, Öbölkúti-dűlő, Esztergom, Bánomi-dűlő) soroltam (*6. táblázat*).

Alább látható az általam felállított, részletes rendszerezés:

1.	**Halál utáni büntetéssel, illetve az elhunyt korlátozásával magyarázható temetkezések**	**89**
1.1.	**Rendellenes testhelyzet**	**72**
1.1.1.	Hason fekve történő sírba helyezés	34
1.1.2.	Kövekkel, téglákkal való lesúlyozás	12
1.1.3.	A lábak megkötözése	9
1.1.4.	Zsugorított testhelyzetben, illetve a hátrahajtott lábakkal való eltemetés	4
1.1.5.	Kicsavarodott, kényelmetlen testhelyzet	10
1.1.6.	Kézfejek a medence alatt	3
1.2.	**Gondatlan eltemetés – kútba, gödörbe dobás**	**10**
1.3.	**A temetőn belüli elhelyezkedés**	**7 eset (15 sír)**
1.3.1.	Egy sír a temető szélén, illetve a temető határain kívül	6
1.3.2.	Elkülönített sírcsoport	9
2.	**Szándékos cselekedetre visszavezethető, de bizonytalan indítékú és célú temetési módok**	**337**
2.1.	**Rendellenes testhelyzet**	**318**
2.1.1.	Keresztbe tett lábak	178
2.1.2.	Behajlított és kissé felhúzott lábak	102
2.1.3.	Az elhunyt ferdén fekszik a sírban	7
2.1.4.	Félig ülő helyzet	3
2.1.5.	Karok visszahajlítása a vállakhoz (jobb a jobbhoz, bal a balhoz)	10
2.1.6.	Az elhunyt az oldalán fekszik, de nem zsugorított	10
2.1.7.	Karok a fej fölé emelve	3
2.1.8.	Egyéb, be nem sorolható esetek	5
2.2.	**Szokatlan sírkialakítás/sírforma**	**16**
2.2.1.	Túl keskeny, illetve rövid sírgödör	15
2.2.2.	Szokatlan formájú sírgödör	1
2.3.	**Szokatlan tárgytípusok a halott mellett**	**3**

1. ábra
A Pannonia provincia területéről ismert atipikus temetkezések rendszere

2. ábra
A pannoniai atipikus temetkezések mennyiségbeli megoszlása

A leggyakoribb temetési módnak a keresztbe tett lábakkal való eltemetést tekinthetjük, amely 178 esetben fordul elő (*4. táblázat/1–19*). Kiemelendő azonban, hogy a sírok közel 70%-a (124 sír) egy lelőhelyen, az aquincumi katonaváros északi temetőjében csoportosul. Azonban – ezt figyelembe véve is – relatíve széles körben elterjedtnek mondható ez a testhelyzet a pannoniai temetőkben. Elsősorban a *limes* mentén (Aquincum, Esztergom, Gerulata, Carnuntum, Vindobona, Intercisa), valamint annak közelében (Páty, Budaörs, Mözs, Bátaszék, Halbturn) gyakori, de a tartomány belsejében is jelen van (Zengővárkony, Somogyszil, Keszthely). A második legnagyobb sírszámú csoportot a behajlított és felhúzott lábú elhunytak teszik ki, amelyből 106 esetet ismerünk (*4. táblázat/20–40*). Ez a típus szélesebb körben elterjedt, több temetőben megtalálható – a kisebb sírszám ellenére. A keresztbe tett lábú halottakkal szemben ez a testhelyzet megfigyelhető Mursán, Majson, Emonában, Nagykanizsán, Győrben és Tácon is a fontosabb temetők (Aquincum, Intercisa, Carnuntum, Esztergom, Gerulata, Vindobona, Budaörs, Keszthely) mellett. A harmadik leggyakoribb rendellenességet az elhunytak – 34 sírban megfigyelt – hasra fektetése jelenti (*1. táblázat/1–15*). Ennek a típusnak a pannoniai elterjedése áll a legközelebb a keresztbe tett lábú halottakéhoz. Mindkét rendellenesség előfordul Aquincum temetőiben, Budaörsön, Keszthelyen, Gerulatán és Carnuntumban.

Miután ismertettem a pannoniai római kori atipikus temetkezések rendszerét, röviden bemutatok néhány sírt a gyakoribb típusokból.

A keresztbe tett lábakkal való eltemetésre kiváló példa az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének egyik sírja (Budapest, Bécsi út 68–84., SE 1914.46) (*3. ábra*). A DNy–ÉK tájolású sírba egy felnőtt embert helyeztek a hátára fektetve. Karjai könyökben behajlítva a medencén, illetve a medence fölött nyugodtak, a feje jobbra fordult, a lábai pedig a lábszáron keresztezték egymást. Mellékletet nem tartalmazott.

A következő két eset az előzőhöz hasonlóan a Bécsi út 68–84. területére kiterjedő lelőhelyről került elő. Az SE 2112.17-es egy hason fekve eltemetett felnőtt férfi É–D-i irányú sírja. Lábai nyújtva, egymással párhuzamosan helyezkedtek el, a koponya arccal lefelé nézett, a karok pedig könyökben behajlítva, vállból hátrafeszülve a sírfalnak támaszkodtak (*4. ábra*).

3. ábra
Keresztbe tett lábakkal eltemetett halott váza, Aquincum, Bécsi út 68–84., SE 1914.46. (Publikálatlan. Fotó: Vámos Péter, Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma.)

4. ábra
Hason fekve eltemetett elhunyt váza, Aquincum, Bécsi út 68–84., SE 2112.17. (Publikálatlan. Fotó: Vámos Péter, Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma.)

A másik említett Bécsi úti temetkezés az 1.1.4. alcsoportba sorolt, hátrafelé behajlított lábakkal eltemetett elhunytak egyike, amely az SE 1507.05 számot viseli (*5. ábra*). A DK–ÉNy tájolású sírban egy hátán fekvő, kissé a jobb oldalára forduló csontváz került elő. Feje jobbra fordult, bal karja a hasára hajlott, jobb karja könyökben behajlítva a jobb vállnál feküdt, a lábai pedig hátrafelé behajlítva szinte a medencét érintették.

Az egyik legérdekesebb atipikus temetési bánásmód a kövekkel, illetve téglákkal való lesúlyozás. Erre az egyik legjobb példa az Óbudai Szeszgyár területén talált SE 3322-es számot viselő temetkezés (*1. táblázat/21; 6. ábra*). A sírból egy nyújtott testhelyzetű, hanyatt fekvő elhunyt csontváza került elő, akit fejjel nyugat felé fordítva temettek el. A teljesen szokványos római kori temetkezést az teszi mégis egyértelműen rendellenessé, hogy térdtől felfelé az egész testre nagyméretű köveket pakoltak a temetést végzők – feltehetően az elhunyt korlátozása céljából.

5. ábra
Hátrafelé behajlított lábakkal eltemetett elhunyt váza, Aquincum, Bécsi út 68–84., SE 1507.05. (Publikálatlan. Fotó: Vámos Péter, Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma.)

6. ábra
Kövekkel lesúlyozott halott váza, Óbudai Szeszgyár, SE 3322. (Fotó: Budai Balogh Tibor, Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma.)

Meg kell még említeni a Budapest, Kacsa utca 15–23. területének 2007–2008-as ásatásán megfigyelt igen ritka jelenséget, amelyet az 1.2. csoportba soroltam. Ebben az esetben az elhunytat a Budapest, Víziváros területén a Kr. u. 1. század közepén létrehozott *ala* tábor melletti *vicus* egyik – már nem használt – kútjába dobták bele. Mielőtt ezt megtették volna, a magas, vékony ember térdeit a mellkasig felhúzták, a lábait átkaroló karjait pedig a csuklónál összekötözték (*2. táblázat/3*).

Néhány természetellenes, kényelmetlen, gyakran kicsavarodott testhelyzetben eltemetett elhunytról is van tudomásunk, amelyek nem sorolhatóak be a többi sírtípusba. Ilyen a Bécsi út 68–84. közötti lelőhely SE 1213.12-es sírja (*7. ábra*). A halottat beszorították egy K–Ny-i irányú, mindössze 110x60 cm-es gödörbe, amely nyilvánvalóan túl rövid volt az illető méretéhez képest. A testhelyzetet illetően a fej – amely eredetileg a sír oldalára lehetett felfeküdve – balra billent, a bal kar nyújtva, a jobb kar behajlítva a medencén nyugodott, a lábak pedig térdben behajlítva, balra eldöntve, egymáson feküdtek. A váz mellől melléklet nem került elő.

Utolsóként a szokatlan sírformákat emelem ki. Ezek közül a legérdekesebb a Győr, Vagongyár lelőhelyről előkerült 105. sír, amely az általam besorolt egyetlen hamvasztásos, egészen pontosan szórthamvas rítusú temetkezés. Az agyaggal kitapasztott, kiégetett falú sírgödör formája egyedi módon kereszt alakú. A szertartás során használt tálkán, illetve korsón kívül tizennégy volutásmécsest és egy firmamécsest helyeztek a sírba. Ezeknek egy részét használták a szertartás közben, a többit mellékletként helyezték a sírba, a máglyamaradványok tetejére. A sír rendellenessége a forma, valamint a szokatlanul sok mécses jelenléte (*5. táblázat/9*).

7. ábra
Kicsavarodott, kényelmetlen testhelyzetben eltemetett elhunyt váza, Aquincum, Bécsi út 68–84., SE 1213.12. (Publikálatlan. Fotó: Vámos Péter, Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma.)

A szokatlan temetési bánásmód lehetséges okai

Az atipikus temetési módok hátterét illetően a szakirodalom (Tsaliki 2008, Taylor 2008) két jelenséget említ: a *necrophobiát*, azaz a halottól, a halott lelkének a visszatérésétől való félelmet, valamint a halál utáni büntetést (*poena post mortem*). Renate Meyer-Orlac 1997-es cikkében kifejtette azon elképzelését, mely szerint az elhunyt életének és a halála körüli történéseknek a rendkívül pozitív vagy negatív értékelése vezet ahhoz, hogy a közösség a megszokottól eltérően temesse el halottját.[11] Tehát egyrészt figyelembe kell venni az elhunyt személyét és az élete történéseit, másrészt a halála okát és idejét, valamint harmadrészt a temetést végzőket a hiedelmeikkel, illetve a körülményekre való reakciójuk minőségével együtt.

A pannoniai temetőkben fellelhető atipikus temetkezések megjelenési formáit illetően az 1. nagycsoport sírtípusai közül többet a *necrophobia*val, másokat pedig a halál utáni büntetéssel lehet magyarázni. Kiemelném azonban, hogy e két jelenség megnyilvánulásai részben egyeznek. A hasra fektetés, a lábak megkötözése és a hátrafelé felhajtott lábakkal való eltemetés egyaránt magyarázható azzal, hogy meg akarták büntetni, és azzal, hogy korlátozni szerették volna az illetőt. A holttest kövekkel, illetve téglákkal való lesúlyozása és a kézfejek medence alá szorítása mögött feltehetően inkább a *necrophobia* áll, ellenben a természetellenes, kicsavarodott testhelyzet, a gondatlan, tisztességtelen temetési módok és a sír temetőszélen, illetve a temetőn kívül történő megásása inkább a halál utáni büntetés megnyilvánulása lehet. A hason fekve történő eltemetéssel kapcsolatban elterjedt nézet, hogy a közösség célja a lélek szájon át történő eltávozásának, illetve a különvált lélek visszatérésének a megakadályozása volt. Mások szerint az élőket igyekeztek megvédeni a „gonosz szemtől".[12] A 2. nagycsoportba sorolt temetkezési formák hátterében álló okok tisztázatlanok. Nagy valószínűséggel a közösség szándékos cselekedetére vezethetőek vissza, de a kiváltó ok kérdéses.

Írott források

Elsősorban a *necrophobia*hoz és a bosszúvágyó, elégedetlen vagy éppenséggel hálás visszatérő lelkekhez kapcsolódóan számos történetet ismerünk. Egy Kr. u. 2. századi görög szerző, Tralleszi Phlegon, a *Peri thaumasion* (*Csodálatos történetek*) című művében leírja Phillinion, egy fiatalon, közvetlenül az esküvője után elhunyt lány történetét, aki visszatért az élők közé, hogy sikeresen elcsábítson egy fiút.[13] Cicero (Kr. e. 106–43) *De divinatione* című munkájában olvashatunk Simonidesről, aki annak köszönhette, hogy megmenekült a hajótöréstől és a haláltól, hogy megjelent

[11] ASPÖCK 2008, 22–23; MEYER-ORLAC 1997, 10.
[12] ASPÖCK 2008, 19–20.
[13] QUERCIA–CAZZULO 2015, 30.

neki és figyelmeztette annak az embernek a lelke, akinek a temetetlen testét tisztességesen eltemette.[14] Érdekes még Caligula halálának és eltemetésének leírása Suetoniusnál (Kr. u. 69 k.–122 k.). Itt azt olvashatjuk, hogy a merénylet után a császár holttestét titokban félig-meddig elégették, majd eltemették épphogy lefedve földdel. Egészen addig, amíg nem kapott tisztességes nyughelyet „*szellemek kísértették a kert őreit; a házban, ahol megölték, egyetlen éjszaka sem múlt el, hogy valami rémítő dolog ne történt volna, míg végül a ház maga is le nem égett*."[15]

A szellemtörténeteken kívül fontos megemlíteni az idősebb Plinius (23/24 – 79) *Naturalis Historia* (*Természetrajz*) című munkáját, amelyben leír egy – az atipikus temetkezések vizsgálata szempontjából is érdekes – szokást, mely szerint előfordult, hogy halottidézés, jóslás céljából egyes emberek koponyákat vagy más testrészeket loptak ki a sírokból.[16] Az elhunyt lelkének korlátozásáról csupán egyetlen írás, a *Sepulcrum Incantatum* (*Elvarázsolt sír*) című mese számol be, amely a Kr. u. 2. században született – tévesen Quintilianusnak tulajdonított – *Declamationes Maiores* nevet viselő műben olvasható: A történet egy fiatalon elhunyt fiúról szól, akinek a lelke visszajárt, hogy meglátogassa az édesanyját. A nő férje, amint értesült a történtekről, felbérelt egy mágust, hogy oldja meg a helyzetet. A mágus egy varázsige elmondását követően vasrudakkal és vaslánccal vette körbe a sírt, és ezeket a földhöz rögzítette cölöpökkel. A módszer sikerrel járt; a fiú lelke képtelen volt többé kijönni a sírból.[17]

Ezeken kívül hasznosak lehetnek számunkra a halálról, a túlvilágról és az emberi lélekről alkotott elképzeléseikkel kapcsolatos információink. Bár rengeteg elképzelés és hiedelem létezett, a legtöbb ember egyetértett abban, hogy a halál után a lélek elhagyja a testet, és rövidebb vagy hosszabb ideig önállóan tovább él.[18] Ebből kifolyóan tartottak attól, hogy az elhunyt lelke visszatér az élők közé kísérteni. A hirtelen, szokatlan módon, illetve érthetetlen okból történt elhalálozás gyakran babonás félelmet váltott ki az emberekből. Általánosan elterjedt nézet volt, hogy az idejekorán, házastárs nélkül meghalt fiatalok lelkei az előre kitűzött haláluk időpontjáig nyugtalanul bolyonganak a sírjuk környékén.[19] A Hadészben hívők úgy tartották, hogy többek között az öngyilkosok, a csecsemők és az idejekorán, férj/feleség nélkül elhunyt fiatalok nem nyernek azonnal bebocsátást az alvilágba, hanem egy ideig bolyonganiuk kell, mivel nem éltek eleget, illetve nem történtek meg azok az események az életükben, amelyeknek meg kellett volna történniük. A tisztességes nyughelyet nem kapott elhunytak, valamint a meggyilkoltak lelkei gonosz, bosszúálló szellemekké válnak, az idejekorán elhunytak nyugtalan lelkei pedig elégedetlenül keseregve bolyonganak a világban.[20] A lélekről többféleképpen vélekedtek. Cicero kifejti, hogy az emberek elgondolásában a lélek a szívben vagy az agyban lakik, de sokan a lélegzettel azonosítják, amely a halál pillanatában a szájon át távozik. Ezek mellett, vannak, akik a lelket a tűzhöz, illetve a zenei harmóniához teszik hasonlóvá.[21]

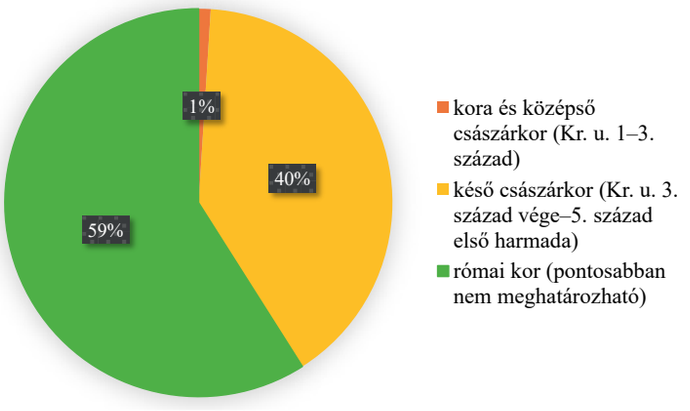
Eredmények

Miután felvázoltam az atipikus temetkezések lehetséges okait, szeretném ismertetni a kutatás eredményeit. Pannonia *provincia* fennállásának egész időtartama alatt részét képezték a temetkezési szokásoknak a szóban forgó temetési bánásmódok. Az összegyűjtött sírok 40%-a a késő császárkorra (Kr. u. 3. század vége–5. század első harmada) keltezhető, és mindössze 1% nyúlik vissza a kora és középső császárkor periódusára (Kr. u. 1–3. század). A temetkezések 59%-ának a pontos kora nem meghatározható (*8. ábra*). Ezen temetkezések jellemzően nagy, évszázadokon át használt temetőkből származnak. A késő császárkor nagy aránya a kora és közép császárkorral szemben részben a Kr. u. 4. század túlreprezentáltságával, másrészt pedig a korábban jellemző hamvasztásos temetkezések kutatási nehézségeivel magyarázható.

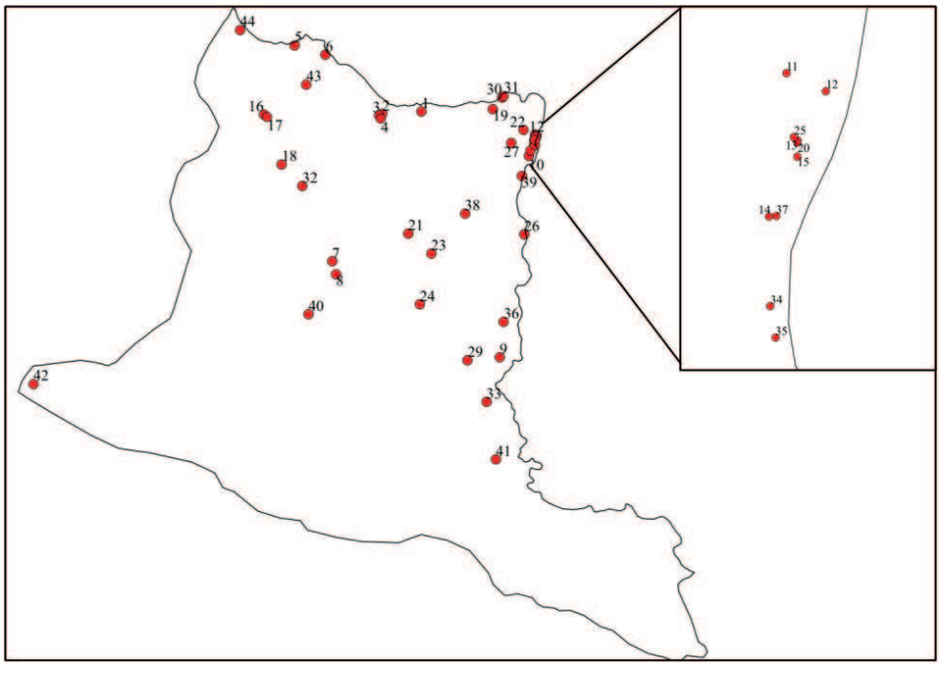
A negyvennégy lelőhely közül a legtöbb rendellenes temetkezés az Aquincum, katonaváros északi temetőjéből (182 sír), valamint a Bécsi úti temetőből (129 sír) került elő. Ezek mellett magas a szokatlan sírok aránya a budaörsi *vicus* temetőjében (28 sír), Esztergom, Bánomi-dűlőnél (24 sír), Keszthely, Dobogó lelőhelyen (22 sír), Intercisában (19 sír), Gerulata késő római temetőjében (15 sír), Halbturnban (12 sír) és Bátaszék, Kövesd lelőhelyen (10 sír). A többi helyszínen (Ács, Öbölkúti-dűlő; Carnuntum; Ságvár; Óbudai Szeszgyár; Aquincum polgárvárosának nyugati (Aranyhegyi-patak) és keleti (Gázgyár) temetője; Budapest, Ha-

[14] HOPE 2007, 238.
[15] Suet. *Calig.* 59. – Kis Ferencné fordítása.
[16] QUERCIA–CAZZULO 2015, 30.
[17] BRACCINI 2011, 211–213; QUERCIA–CAZZULO 2016, 30.
[18] HOPE 2007, 215–230.
[19] GRAF 2009, 108.
[20] QUERCIA–CAZZULO 2015, 30.
[21] Cic. *Tusc.* 1.10.

risnyagyár; Budapest, Gazdagrét; Budapest, Kacsa utca 15–23; Budapest, Ladik utca; Budapest, Corvin tér; Aquincum katonavárosi *amphiteatrum* mellett; Nagykanizsa; Esztergom, a *vicus* temetője; Győr, Vagongyár; Győr, Serfőző domb; Győr, Vasútállomás; Keszthely, Fenékpuszta; Sopron, Ógabona-tér; Sopron, Potzmann dűlő; Bük, Nestlé; Tokod; Balatonfüred; Solymár; Somogyszil; Páty; Zengővárkony; Sárvár; Majs; Mözs, Kakasdomb; Matrica; Tác; Mursa; Emona; Vindobona) tíz alatti a kutatott temetkezések száma (*1–6. táblázat*). A lelőhelyek Pannonián belüli eloszlását illetően megfigyelhető egy elég erős Aquincum-centrikusság. A sírok nagyrésze Aquincum polgárvárosi és katonavárosi temetőiben, valamint a dunai *ripa* menti katonai táborok és városok (Solva, Tokod, Intercisa, Matrica, Arrabona, Vindobona, Carnuntum) temetőiben került elő. A *provincia* belsőbb területein, a mai Tolna (Mözs, Bátaszék), Zala (Nagykanizsa, Keszthely), Baranya (Zengővárkony, Majs), Somogy (Ságvár, Somogyszil), Vas (Sárvár, Bük), valamint Győr-Moson-Sopron (Győr, Sopron) vármegyében is előfordulnak ilyen lelőhelyek, de jóval elszórtabban és kisebb számban (*9. ábra*). Az atipikus sírok fontosabb típusainak elterjedési képe közel megegyező, regionálisan nem különülnek el egymástól.

8. ábra
A pannoniai atipikus temetkezések korszak szerinti megoszlása

9. ábra
Az atipikus sírokat tartalmazó lelőhelyek összesített térképe (a szerző alkotása)

A *provincia* területéről ismert atipikus temetkezések 99%-a csontvázas rítusú. Ennek alapvetően az áll a hátterében, hogy a hamvasztásos sírok esetében sokkal nehezebb a rendellenes jegyek azonosítása. Miután a sírgödörbe csupán az elhunyt hamvai, égett csontjai kerülnek, több, a csontvázas temetkezéseknél kiválóan alkalmazható szempont értelmét veszti. Nem lehet megfigyelni a testhelyzetet, és a nem, az életkor, valamint a létszám meghatározása is bizonytalanabb. Másodrészt a hamvasztásos sírok általában sekélyebbek, amelynek eredményeképpen nagymértékben bolygatottak. A bolygatott sírok esetében pedig kisebb az esélye annak, hogy az objektum feltárásakor az emberi maradványok, az urna és a mellékletek elhelyezkedése, egymáshoz való viszonya megegyezik azzal, ahogyan a temetéskor voltak. Nem tartom valószínűnek viszont, hogy a hamvasztásos rítussal temetkező rómaiak hiedelemvilága ilyen mértékben különbözött volna a csontvázas rítust preferálókétól. Biztos vagyok benne, hogy a kora császárkori pannoniai lakosság temetkezési szokásai között ugyanúgy jelen voltak az atipikus temetési bánásmódok, viszont elképzelhető, hogy más, a csontvázas síroknál megismerttől eltérő módszereket alkalmaztak hamvasztás esetén.

A sírok temetőn belüli elhelyezkedésére, valamint az elhunytak nemére és életkorára vonatkozó adataink rendkívül hiányosak, amelynek eredményeképpen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni ezzel kapcsolatban. A pannoniai temetőkutatás ezen hiányosságai jelentősen megnehezítik az értelmezést. A rendelkezésünkre álló információk alapján elmondható, hogy felnőtt- és gyermeksírok egyaránt vannak az atipikus temetkezések között, tehát úgy tűnik, hogy nem köthetőek életkorhoz ezek a temetési módok. A nemek aránya sem mutat komolyabb eltérést. A temetőtopográfiát illetően összesen hat temetkezést ismerek Pannonia területéről, amelyek a temető szélén kerültek megásásra, és egyetlen temetőn belül elkülönített sírcsoportról tudok (*3. táblázat*). Ezek az adatok jelzik, hogy ez a szokás szervesen hozzákapcsolódott az atipikus temetkezésekhez, azonban nem ástak minden sírt következetesen a temető szélére. Feltételezem viszont, hogy amennyiben a temetőfeltárások nagyobb arányban kiterjednének a temetők egészére, abban az esetben meggyarapodna a temető határán vagy az azon kívül létesített feltárt sírok száma.

A dolgozat elején két kérdést vázoltam fel. Az elsőben az atipikus temetési bánásmódok és a temetőn belüli elhelyezkedés, valamint a melléklettel való ellátottság mértéke közötti kapcsolatot vizsgáltam, a másodikban pedig arra kerestem a választ, hogy elkülöníthető-e egy olyan régió Pannonia területén, amelyre különösen jellemzőek ezek a szokatlan temetkezések. Ezek közül a mellékletekkel kapcsolatos hipotézisem bebizonyosodott, ugyanis a Pannonia területén talált atipikus temetkezések típusairól általánosságban elmondható, hogy dominálnak a mellékletet nélkülöző sírok. Általánosnak mondható a mellékletek hiánya az összekötött vagy hátrahajtott lábakkal, valamint a kicsavarodó testhelyzetben eltemetett elhunytak körében. Ezeken kívül jellemzően a temető szélén vagy azon belül elkülönülve eltemetett, valamint a kútba, gödörbe dobott halottak is mellékletek nélkül kerülnek elő. A hasra fordított elhunytak mellé 79,4%-ban, a kövekkel, téglákkal lesúlyozott egyének sírjába 83%-ban, a zsugorított pózban eltemetettek mellé pedig 90%-ban nem helyeztek mellékletet. A legnagyobb csoportot jelentő keresztbe tett lábú csontvázakat illetően nem egyértelmű a rítus és a mellékletnélküliség közötti kapcsolat, ugyanis egyaránt megtalálható közöttük a mellékletekkel ellátott (pl.: Gerulata, 7. sír; Intercisa, 1331. sír; Bátaszék, 18. sír) és az azt nélkülöző sír (pl.: Budaörs, Kamaraerdő, 211. sír; Somogyszil, 23. sír; Keszthely, Dobogó, 119. sír) (*4. táblázat/1–19*). A mellékletek nélkül történő eltemetés feltehetően kapcsolatban áll az illető halál utáni büntetésével, megalázásával, de a Kr. u. 4. századi temetkezések esetén egyszerűen az elszegényedés, illetve a kereszténység rohamos terjedése is állhat a hátterében. A temetőn belüli elkülönítés, a mellékletnélküliség és az atipikus rítusok egyértelműen összekapcsolódnak. Az összegyűjtött temetkezések közül ugyanis a temető szélén megásott, illetve a temetőn belül elkülönített sírok egyikében sem volt melléklet. A második kérdéshez fűződő megfigyeléseimről már fentebb írtam. Egyértelműen Aquincum temetőiben és a *limes* közelében sűrűsödik a rendellenes sírok nagy része, de a tartomány belső területei sem nélkülözik a szóban forgó temetkezéseket.

Összefoglalás

Végezetül azt szeretném megállapítani, hogy az atipikus temetkezési forma egy kimeríthetetlen téma, amely további kutatásokat igényel. Bár az okokhoz kötődő kérdések feltehetően mindig megválaszolatlanok maradnak, az atipikus temetkezések tanulmányozása által egyre jobban megismerhetjük, megérthetjük a rómaiak temetkezési szokásait és túlvilághitét. Elmondható, hogy az írott forrásokban leírtakat, a rómaiak halállal és lélekkel kapcsolatos elképzeléseit gyakran alátámasztják az atipikus temetkezésekben megfigyeltek, amely hozzásegít bennünket a szóban forgó sírokról alkotott kép teljesebbé válásához.

Rövidítések

Cic. *Tusc.* = Marcus Tullius Cicero: *Tusculanae disputationes.*
Suet. *Calig.* = Caius Suetonius Tranquillus: *Caius Caligula.*

Irodalom

ASPÖCK, Edeltraud
2008 What actually is a 'deviant burial'? Comparing German-language and Anglophone research on 'deviant burials'. In: Murphy, E. M. (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford. 17–34.

BÍRÓ Szilvia
2005 Különleges síregyüttes a győri vagongyár területéről. *Arrabona* 43:1. 9–24.
2006 Temetkezési rítusok a győri vagongyár (Homokgödrök) római temetőjében. *Arrabona* 44:1. 111–120.

BRACCINI, Tommaso
2011 *Prima di Dracula. Archeologia del Vampiro*. Bologna.

BUDAI BALOGH Tibor
2004 Kora római védmű és késő avar kori telep kutatása a canabae északi előterében (Investigations of early Roman defence works and a Late Avar settlement in the northern outskirts of the canabae) *Aquincumi Füzetek* 10. 47–56.
2005 A római kori beépítettség kutatása az aquincumi canabae északi előterében (Investigation of settlement density in the northern foreground of the Aquincum canabae in the Roman period) *Aquincumi Füzetek* 11. 39–52.
2007 Beszámoló a Ladik utcai temető újabb sírcsoportjainak feltárásáról (Report on the excavation of new groups of graves in the Ladik street cemetery) *Aquincumi Füzetek* 13. 88–101.
2009 Késő római sírcsoport az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. *Ókor* VIII. évfolyam 3–4. szám. 93–100.
2022 Többperiódusú lelőhely az aquincumi katonaváros beépítési határától északra. *Aquincumi Füzetek* 25. 12–48.

B. VÁGÓ, Eszter – BÓNA, István
1976 *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest.

DOMBAY János
1957 Későrómai temetők Baranyában (Spätrömische Friedhöfe im Komitat Baranya). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1957. 181–330.

DONEUS, Nives (Hrsg.)
2014 *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Teil 2–4. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 122, 2.) Mainz.

EKE István – HORVÁTH László
2010 Késő római temetők Nagykanizsán (Anyagközlés). *Zalai Múzeum* 19. 155–227.

ERTEL, Christine — GASSNER, Verena — JILEK, Sonja — STIGLITZ, Herma
1999 *Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum*. Band 1.: Der archäologische Befund. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Der römische Limes in Österreich, Heft 40. Bécs.

FŰKÖH Dániel
2010 Ács, Öbölkúti-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2010. 166–168.

GAÁL Attila
1979 Későrómai sírok Mözs-Kakasdombon (Spätrömische Gräber auf dem Mözs-Kakasdomb). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 8–9. 23–85.

GABRIELI Gabriella
1996 Sopron-Potzmann dűlő (59/2.) *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 47. 42–43.
2006 Scarbantia temetői. Sopron-Ógabona tér (Gräberfelder von Scarbantia. Sopron-Ógabona Platz) In: Bíró Szilvia (szerk.): *Rómaiak nyomában… (Auf der Spur der Römer…) Az elmúlt 15 év római koros ásatásai Győr-Moson-Sopron megyében.* (A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetői 1.) Győr. 87–92.

GÖRICKE-LUKIĆ, Hermine
2011 *Nekropole rimskodobne Murse. (The necropolises of Roman Mursa.)* Osijek.

GRAF, Fritz
2009 *A mágia a görög-római világban*. Budapest.

HABLE Tibor
1998 Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és római kori temető feltárásáról a vízivárosi katonai tábortól délre (Preliminary report on the excavations at a Celtic (Eraviscus) settlement and a Roman Period cemetery south of the Roman military fort in the Vízivaros). *Aquincumi Füzetek* 4. 25–39.
2009 Két újabb megelőző feltárás a vízivárosi ala tábor vicusának területén (Two recent investment-led excavations on the territory of the vicus of the ala fort in the Víziváros). *Aquincumi Füzetek* 15. 110–123.

H. KELEMEN Márta
2008 *Solva. Esztergom későrómai temetői.* (Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. III.) Budapest.

HOPE, Valerie M.
2007 *Death in ancient Rome.* Oxon–New York.

KISS Péter
2007 Temető a Savaria–Arrabona út mentén (Sárvár, Sár) előzetes beszámoló. In: Bíró Szilvia (szerk.): *Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Győr. 267–273.

KRASKOVSKÁ, L'udmila
1976 *The Roman Cemetery at Gerulata Rusovce, Czechoslovakia.* (B.A.R. Supplementary Series 10.) Oxford.

KRONBERGER, Michaela
2005 *Siedlungschronologische Forschungen zu den canabae legionis von Vindobona. Die Gräberfelder.* (Monografien der Stadtarchäologie Wien, Band 1.) Wien.

LÁNYI, Vera
1972 Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24. 53–213.

LASSÁNYI Gábor
2005 Feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben. (Excavations in the cemetery on the Aranyhegyi Stream) *Aquincumi Füzetek* 11. 81–90.
2007 Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról (Preliminary report of the excavation in the eastern cemetery (Gas Factory) of the Aquincum Civil Town). *Aquincumi Füzetek* 13. 102–116.
2011 Kora bronzkori és római kori temetőrészlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén (Excavation of parts of Early Bronze Age and Roman cemeteries in the southern part of the former Óbuda Gas Factory). *Aquincumi Füzetek* 17. 36–51.

MEYER-ORLAC, Renate
1997 Zur Problematik der 'Sonderbestattungen' in der Archäologie. In: Rittershofer, K. F. (ed.): *Sonderbestattungen in der Bronzezeit im Östlichen Mitteleuropa* (Internationale Archäologie 37.) 1—10.

MITCHELL, Douglas R.
2010 Review: Deviant Burial in the Archaeological Record (Murphy, E. M.). *Journal of Field Archaeology*. Vol. 35, No. 2. 253–255.

MÓCSY, András (Hrsg.)
1981 *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest.

MÜLLER Róbert
1999 Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt (1963–1967). *Zalai Múzeum* 9. 153–179.

NAGY Balázs – FŰKÖH Dániel
2013 Az Ács, Öbölkúti-dűlőben feltárt késő római kori telep és temető az éremanyag tükrében. *A Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének és Régészeti Tanszékének Évkönyve* 2013. 119–136.

OTTOMÁNYI Katalin
2016 *A budaörsi római vicus temetője*. Budapest.
2019 *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre.

PALÁGYI Sylvia
2017 *Balatonfüred római kori temetői és sírjai*. Balatonfüred.

PLESNIČAR-GEC, Ljudmila
1972 *Severno emonsko grobišče (The northern necropolis of Emona)*. (Katalogi in monografije. Emona III.) Ljubljana.

QUERCIA, Alessandro – CAZZULO, Melania
2015 Fear of the Dead? 'Deviant' Burials in Roman Northern Italy. In: Mandich, Matthew J. – Derrick, Thomas J. – Sanchez, Sergio Gonzalez – Savani, Giacomo – Zampieri, Eleonora (eds.): *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference* (TRAC) Leicester. 28–42.

ROBERTO, Kayt
2020 *Deviant infant burials in late roman Umbria*. Arizona.

SÁGI, Károly
1981 *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest.

SZ. BURGER, Alice
1966 The late roman cemetery at Ságvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18. 99—234.
1972 Rómaikori temető Majson. *Archaeologiai Értesítő* 99. 64–100.
1979 *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil*. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest.

SZILAS et al.
2020 SZILAS Gábor – BUDAI BALOGH Tibor – KISJUHÁSZ Viktória – PAPP Adrienn – SZABÓ Nóra – HAJDU Barbara
Hatezer év rétegsora. Előzetes jelentés az egykori Óbudai Szeszgyár (Buszesz) területén végzett megelőző feltárásról. *Magyar Régészet* 2020 Tél. 1–12.

TAYLOR, Alison
2008 Aspects of Deviant Burial in Roman Britain. In: Murphy, E. M. (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford. 91–114.

TOPÁL, Judit
1981 *The southern cemetery of Matrica (Százhalombatta – Dunafüred)*. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest.
1993 *The western cemetery, Bécsi road I.* (Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia.) Budapest.
2003 *The western cemetery (Bécsi road) II*. (Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia.) Budapest.

TSALIKI, Anastasia
2008 Unusual burials and necrophobia: an insight into the burial archaeology of fear. In: Murphy, E. M. (ed.): *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxford. 1–16.

T. SZŐNYI Eszter
1979 Arrabona késő római temetői I. Vasútállomás környéki temető. *Arrabona* 21. 5–57.
1986 Arrabona késő római temetői II. Nádorváros. *Arrabona* 22–23. 5–34.

V. KOCZTUR Éva
1991 Kora császárkori temető Solymáron. In: Maróti Éva (szerk.): *Régészeti tanulmányok Pest megyéből* (Studia Comitatensia 21.) Szentendre. 171–334.

V. PÉTERFI Zsuzsanna
1993 A Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temető. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 13. 47–168.

ZSIDI Paula
1987 A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4-5. századi temető. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987. 45–69.
1997 Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. *Archaeologiai Értesítő* 123–124. 17–41.

Flóra Papp-Hammer

Atypical burials of the Roman-age Pannonia

During my research work prior to this study, I have dealt with burials showing atypical features from the so far excavated, processed and published roman age cemeteries of the province of Pannonia. My main purpose was to collect every atipical burial from the so far excavated roman cemeteries, systematize them and try to give a valid interpretation as far as possible. The most important characteristic of an atypical burial is that the individual has been buried differently from the norm of the region and time period in which it has been found and the observable deviation provably originate in the intentional deed of the society. At the beginning of my work I outlined two hypotheses. In the first, I examined the relationship between atypical funerary practices and the location within the cemetery and the extent of the supply of gravegoods, and in the second, I sought to determine whether a region in Pannonia could be identified as being particularly characterised by these unusual burials. During the research I managed to collect and systemize the atypical burials of the Roman-age Pannonia and the two hypotheses were more or less proved. I studied the collected graves in detail and evaluated them according to several aspects. However, we only have assumptions to the explanation of atypical burial practices. Since no written sources are known on this subject, proving the concepts is almost impossible. In the background of many burial practices are presumably to punish the dead or to prevent the return of souls, but for many burial types this is highly unlikely.

	1.1. típus (rendellenes testhelyzet)	
	1.1.1. Hason fekve eltemetett elhunytak	
1.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
2.	Aquincum, Aranyhegyi-patak menti temető, 4. szonda egyik sírja	LASSÁNYI 2005, 81–90.
3.	Bük-Nestlé	Publikálatlan anyag. Anderkó Krisztián.
4.	Aquincum, polgárváros keleti temetője (Gázgyár)	LASSÁNYI 2007, 102, 116.
5.	Carnuntum, polgárváros déli temetője, 157. sír	ERTEL et al. 1999, 174.
6.	Gerulata, Rusovce, 7. sír	KRASKOVSKÁ 1976, 71, 85.
7.	Győr, Vagongyár (Homokgödrök)	BÍRÓ 2006, 111–120.
8.	Keszthely-Dobogó, 57. sír	SÁGI 1981, 30–32..
9.	Budapesti Harisnyagyár, 1., 4. sír	BUDAI BALOGH 2022, 30, 32–33.
10.	Sopron, Ógabona-tér	GABRIELI 2006, 87–92.
11.	Aquincum, katonaváros északi temetője (Raktárrét, Filatorigát), 233., 248., 308. sír	ZSIDI 1997, 36.
12.	Bátaszék-Kövesd, 133. 155. sír	V. PÉTERFI 1993, 73, 79.
13.	Budaörs, Kamaraerdő, 143., 157., 264. sír	OTTOMÁNYI 2016, 49, 51, 79.
14.	Tokod, 46., 62., 94. sír	MÓCSY 1981, 170, 201, 172, 205, 174, 208.
15.	Ács, Öbölkúti-dűlő, O176/S249, S252	NAGY–FŰKÖH 2013, 119–136.
	1.1.2. Kövekkel, téglákkal való lesúlyozás	
16.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
17.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 271.)	BUDAI BALOGH 2009, 93–100.
18.	Aquincum, katonaváros északi temető (Raktárrét, Filatorigát)	BUDAI BALOGH 2005, 39–52.
19.	Aquincum, polgárváros keleti temető (Gázgyár), 377. sír	LASSÁNYI 2007, 102–116.
20.	Óbudai Szeszgyár, 2019-2020/50., 69., 71. sír	Publikálatlan anyag. Budai Balogh Tibor.
21.	Óbudai Szeszgyár	SZILAS et al. 2020, 9.
22.	Budapest, Gazdagrét, 7. sír	ZSIDI 1987, 46, 49.
23.	Budaörs, Kamaraerdő, 258. sír	OTTOMÁNYI 2016, 77.
24.	Gerulata, Rusovce, 55., 82. sír	KRASKOVSKÁ 1976, 74, 89, 76, 90.

	1.1.3. Lábak megkötözése	
25.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68-84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
26.	Óbudai Szeszgyár, 14. sír	Publikálatlan. Hajdu Barbara.
27.	Esztergom, a vicus temetője (Arany J. utca, Kossuth L. utca), 20., 60. sír	H. KELEMEN 2008, 177, 303, 182–183, 311.
28.	Keszthely-Dobogó, 119. sír	SÁGI 1981, 81, 82.
	1.1.4. Zsugorított testhelyzetben, illetve a hátrahajtott lábakkal való eltemetés	
29.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
30.	Budaörs, Kamaraerdő, 157. sír	OTTOMÁNYI 2016, 51.
31.	Halbturn, 99. sír	DONEUS 2014, Tafel 715.
32.	Budapest, Kacsa utca 15–23.	HABLE 2009, 110–123.
	1.1.5. Kicsavarodott, kényelmetlen testhelyzet	
33.	Aquincum, Aranyhegyi-patak menti temető, 4. szonda egyik sírja	LASSÁNYI 2005, 81, 90.
34.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
35.	Budapest, Filatorigát (a katonaváros északi temetője)	BUDAI BALOGH 2005, 39–52.
36.	Esztergom, Arany J. utca, Kossuth L. utca (a vicus temetője), 26. sír	H. KELEMEN 2008, 178, 304.
37.	Sárvár, elkerülő út	KISS 2007, 270.
38.	Sopron, Potzmann-dűlő	GABRIELI 1996, 59/2, 42–43.
	1.1.6. Kézfejek a medence alatt	
39.	Keszthely-Dobogó, 60., 65. sír	SÁGI 1981, 35–38.
40.	Zengővárkony, II. temető, 11b. sír	DOMBAY 1957, 207–209.

1. táblázat

	1.2. Tisztességtelen, gondatlan temetési módok - kútba/gödörbe/árokba dobás	
1.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter
2.	Aquincum, katonaváros északi temető (Raktárrét, Filatorigát)	BUDAI BALOGH 2004, 47–56.
3.	Budapest, Kacsa utca 15–23.	HABLE 2009, 110–123.
4.	Gerulata, Rusovce, 45. sír	KRASKOVSKÁ 1976, 74.

2. táblázat

	1.3. A temetőn belüli elhelyezkedés	
	1.3.1. Sír a temető szélén, illetve a temető határain kívül	
1.	Bátaszék-Kövesd, 97., 103. sír	V. PÉTERFI 1993, 66, 68.
2.	Óbudai Szeszgyár, 2019-2020/66., 69., 75. sír	Publikálatlan anyag. Budai Balogh Tibor.
3.	Budaörs, Kamaraerdő, 445. sír	OTTOMÁNYI 2016, 123.
	1.3.2. Elkülönített sírcsoport	
1.	Aquincum, Gázgyár déli része (Záhony utca 7., Jégtörő utca)	LASSÁNYI 2011, 36–51.

3. táblázat

	2.1. Rendellenes testhelyzet	
	2.1.1. Keresztbe tett lábakkal való eltemetés	
1.	Keszthely-Dobogó, 45., 119. sír	SÁGI 1981, 21, 81–82.
2.	Somogyszil, 23. sír	SZ. BURGER 1979.
3.	Bátaszék-Kövesd, 18., 155. sír	V. PÉTERFI 1993, 50–51, 79.
4.	Mözs-Kakasdomb, 9. sír	GAÁL 1979, 31–34.
5.	Zengővárkony, II. temető, 11b. sír	DOMBAY 1957, 207–209.
6.	Intercisa, 1109., 1331. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 114–115.
7.	Budaörs, Kamaraerdő, 107., 211., 215., 319. sír	OTTOMÁNYI 2016, 41, 63, 65, 93.
8.	Páty, 227. sír	OTTOMÁNYI 2019, 106.
9.	Budapest, Gazdagrét, 8. sír	ZSIDI 1987, 46, 49.
10.	Halbturn, 41., 124. sír	DONEUS 2014, Tafel 620, 745.
11.	Carnuntum, a polgárváros déli temetője, 135. sír	ERTEL et al. 1999, 168.
12.	Vindobona (Bécs), Region F (Hohenstaufengasse, Renngasse 9), F6. sír	KRONBERGER 2005, 172, 257.
13.	Gerulata, Rusovce, 7., 56., 145. sír	KRASKOVSKÁ 1976, 71, 85; 74, 89; 81, 92.
14.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
15.	Esztergom, Arany J. utca, Kossuth L. utca, 2. sír	H. KELEMEN 2008, 172–173.
16.	Esztergom, Bánomi dűlő (a castellum temetője), 62., 156., 183. sír	H. KELEMEN 2008, 26, 226; 40, 243; 45, 250.
17.	Aquincum, katonaváros északi temetője (Raktárrét, Filatorigát)	ZSIDI 1997, 36.

18.	Budapesti Harisnyagyár, 4. sír	BUDAI BALOGH 2022, 30, 32–33.
19.	Aquincum, Bécsi út, Szent Margit Kórház, 14. sír	TOPÁL 2003, 42.
	2.1.2. Behajlított és kissé felhúzott lábak	
20.	Aquincum, Bécsi út, 16., 90. sír	TOPÁL 1993, 15, 42.
21.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
22.	Aquincum, Bécsi út 271.	BUDAI BALOGH 2009, 93–100.
23.	Aquincum, katonaváros északi temetője (Raktárrét, Filatorigát)	ZSIDI 1997, 17–41.
24.	Bátaszék-Kövesd, 103. sír	V. PÉTERFI 1993, 47–168.
25.	Budaörs, Kamaraerdő, 18., 232., 250., 274. sír	OTTOMÁNYI 2016, 19, 69, 75, 81.
26.	Budapest, Corvin tér (I. ker.)	HABLE 1998, 25–39.
27.	Budapest, Ladik utca, 3. sír	BUDAI BALOGH 2007, 88–101.
28.	Emona, 917. sír	PLESNIČAR-GEC 1972, 264.
29.	Esztergom, Bánomi dűlő (a castellum temetője), 116., 167. sír	H. KELEMEN 2008, 34, 236; 42, 246.
30.	Gerulata, Rusovce, 22., 28., 57., 62., 83., 147. sír	KRASKOVSKÁ 1976, 72, 73, 75, 76, 81, 87, 90, 93.
31.	Győr, Serfőző domb, 36., 39., 42. sír	T. SZŐNYI 1986, 15–17.
32.	Intercisa, 1187. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 65.
33.	Keszthely-Dobogó, 16., 36., 118., 128. sír	SÁGI 1981, 14, 19, 81, 85.
34.	Majs, Merse dűlő, 33. sír	SZ. BURGER 1972, 71–73.
35.	Matrica, déli temető, 55., 59., 65., 97., 99. sír	TOPÁL 1981, 27–30, 39.
36.	Mursa, 92., 348., 350. sír	GÖRICKE-LUKIĆ 2011, 209, 233.
37.	Nagykanizsa, Római temető II., 5. sír	EKE–HORVÁTH 2010, 183.
38.	Vindobona (Bécs), Region A (Neuer Markt), A38. sír	KRONBERGER 2005, 171, 228.
39.	Halbturn, 59., 94., 96. sír	DONEUS 2014, Tafel 656, 710, 712, 715.
40.	Tác (Gorsium)	LÁNYI 1972, 67.
	2.1.3. Az elhunyt ferdén fekszik a sírban	
41.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
42.	Budaörs, Kamaraerdő, 271., 172. sír	OTTOMÁNYI 2016, 55, 79.

43.	Esztergom, Arany J. utca, Kossuth L. utca, 1. sír	H. KELEMEN 2008, 171–172, 292.
44.	Halbturn, 3. sír	DONEUS 2014, Tafel 548.
45.	Keszthely-Dobogó, 130. sír	SÁGI 1981, 85–86.
46.	Nagykanizsa, Római temető II., 24. sír	EKE–HORVÁTH 2010, 187.
	2.1.4. Karok visszahajlítása a vállakhoz	
47.	Balatonfüred, 3. sír	PALÁGYI 2017, 24–25.
48.	Intercisa, 1347., 1355. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 117–118.
49.	Halbturn, 55. sír	DONEUS 2014, Tafel 650.
50.	Solymár, 144. sír	V. KOCZTUR 1991, 202.
51.	Esztergom, a vicus temetője (Arany J. utca, Kossuth L. utca), 42. sír	H. KELEMEN 2008, 180, 307.
52.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
	2.1.5. Félig ülő testhelyzet	
53.	Esztergom, Bánomi dűlő (a castellum temetője), 248/A. sír	H. KELEMEN 2008, 57, 268.
54.	Győr, Serfőző domb, 35. sír	T. SZŐNYI 1986, 15.
55.	Győr, Vasútállomás, R21. sír	T. SZŐNYI 1979, 29.
	2.1.6. Az elhunyt az oldalán fekszik nyújtott lábakkal	
56.	Aquincum, Bécsi út, 124. sír	TOPÁL 1993, 52.
57.	Aquincum, katonaváros északi temető (Raktárrét, Filatorigát)	ZSIDI 1997, 34–36.
58.	Óbudai Szeszgyár, 2019-2020/75. sír	Publikálatlan anyag. Budai Balogh Tibor.
59.	Budaörs, Kamaraerdő, 226. sír	OTTOMÁNYI 2016, 67.
60.	Bátaszék-Kövesd, 97. sír	V. PÉTERFI 1993, 66, XXVIII. tábla.
61.	Intercisa, 1077. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 66.
62.	Sárvár, elkerülő út	KISS 2007, 270.
63.	Zengővárkony, II. temető, 12. sír	DOMBAY 1957, 209–210.
	2.1.7. Karok a fej fölé emelve	
64.	Carnuntum, polgárváros déli temető, 176. sír	ERTEL et al. 1999, 183.
65.	Intercisa, 445. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 43.
66.	Ságvár, 3. sír	SZ. BURGER 1966, 100, 183.

	2.1.8. Egyéb, be nem sorolható esetek	
67.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
68.	Aquincum, katonaváros északi temető (Raktárrét, Filatorigát), 113. sír	ZSIDI 1997, 36.
69.	Óbudai Szeszgyár, 2019-2020/54. sír	Publikálatlan anyag. Budai Balogh Tibor.
70.	Keszthely-Dobogó, 96. sír	SÁGI 1981, 58–60.
71.	Halbturn, 67. sír	DONEUS 2014, Tafel 671.

4. táblázat

	2.2. Szokatlan sírkialakítás/sírforma	
	2.2.1. Túl keskeny, illetve rövid sírgödör	
1.	Aquincum, katonaváros nyugati temető (Bécsi út 68–84.)	Publikálatlan anyag. Vámos Péter.
2.	Keszthely-Fenékpuszta, 21. sír	MÜLLER 1999, 156–157.
3.	Budapesti Harisnyagyár,1., 4. sír	BUDAI BALOGH 2022, 30, 32–33.
4.	Budaörs, Kamaraerdő, 338. sír	OTTOMÁNYI 2016, 97.
5.	Intercisa, 47. sír	B. VÁGÓ–BÓNA 1976, 25.
6.	Győr, Vasútállomás, R22. sír	T. SZŐNYI 1979, 29.
7.	Páty, 227. sír	OTTOMÁNYI 2019, 106.
8.	Sárvár, elkerülő út	KISS 2007, 270.
	2.2.2. Szokatlan sírforma	
9.	Győr, Vagongyár (Homokgödrök), 105. sír	BÍRÓ 2005, 9 24.

5. táblázat

	2.3. Szokatlan tárgytípusok a halott mellett	
1.	Ács, Öbölkúti-dűlő	FŰKÖH 2010, 166, 168.
2.	Esztergom, a castellum temetője (Bánomi dűlő), 221. sír	H. KELEMEN 2008, 52, 261.

6. táblázat

Alba Regia 52. (2024) 43–60.

Németh Attila[1]

Csont nélkül – Újabb szarmata temető a bükkábrányi lignitbányából

Előzetes közlés

Bevezetés

2023 augusztusa és októbere között a bükkábrányi lignitbányában a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársaival egy szarmata temetőt tártunk fel. Az 58 temetkezés gazdag leletanyaggal rendelkezett, de az emberi maradványok rossz megtartásúak voltak. 2024 áprilisában a temető északkeleti sávjában egy újabb sír került elő, ezzel 59-re bővült a számuk.[2]

A feltárás a Bükkábrány, Bánya XIV/ÉK vagy Vatta-Maszolaj II. számú telep lelőhelyen volt, amely a lignitbánya területén a lelőhelyek keleti határán fekszik (*1. ábra*). 2007 óta a múzeum több mint 70 hektárnyi pozitív régészti területet tárt fel, összesen 16 régészeti helyszínen. A területen a Csincse-patak alakított ki magaspartokat, ezáltal ideális élettereket biztosított. Az Alföld és a Bükk találkozása teret adott a kereskedelmi útvonalaknak és nyersanyagbeszerzéseknek. A bánya területén folyó régészeti kutatások nagy előnye, hogy teljes lelőhelyeket érintenek, így nem csak részleteiben, hanem egészében vizsgálhatjuk az egykor itt élt emberek életét.

A közel 20 év ásatásai alatt a régészeti korszakok mindegyike képviseltette magát. Az Alföldre jellemzően itt is kiemelkedő a neolitikum és a római császárkori szarmata megtelepedés. Utóbbi korszakról több tanulmány született: összefoglaló jellegűek és feldolgozások egyaránt. Ezekből kitűnik, hogy a telepek és a temetők között egyaránt voltak kisebb és nagyobb kiterjedésűek. A patak közvetlen közelében falusi jellegű megtelepedés volt, ahol fémmegmunkálás nyomait is megtalálták.[3] Távolodva már csak szórványos, tanyaszerű telepnyomok fordultak elő.[4] Fontos mérföldkő volt a 2015-ben Kalli és K. Tutkovics által azonosított gázló, amelyet nemcsak a szarmaták, hanem a késő vaskori kelták is használtak.[5] Az átkelő és így a hozzá tartozó útvonal jelentőségét tovább emeli, hogy a Csörsz-árok északi szakaszát ettől nagyjából 500 méterre északra emelték, valószínűleg ennek védelme miatt.[6]

Temetkezések a bányában

Korábbi kutatás és a 2022-es idény

A temetők tekintetében elmondható, hogy a nagy sírszámúak a bánya központi részén foglaltak helyet. Az itt bemutatandó új temető pedig távolabb helyezkedett el, és viszonylag népesebb volt (*2. ábra*). Eddig 324 szarmata temetkezés került feltárásra, de csak egy esetben beszélhetünk magányos sírról, amit 2022-ben a VIII/F lelőhelyen találtunk meg.

Ez a férfisír 236x94 cm területű volt, ÉK–DNy felé tájolva. Szerény mellékletekkel rendelkezett: vas fibula, övszerelék és egy kézzel formált szürke bögre (*3. ábra*). Az egyetlen azonosítható lelet a csat volt, amely a 2. század utolsó negyedétől jelent meg a szarmata viseletben.[7] A szíjvégveret gyakran fordul elő a szarmata csatokkal együtt, ennek a típusnak a használati ideje a 2–3. századra tehető.[8]

---

[1] Herman Ottó Múzeum, Miskolc; etele724@msn.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5764-6505

[2] 2024 szeptemberében, a cikk írása idején, kb. 250 méterre, keletre a temetőtől egy körárkos, fegyveres férfi temetkezést tártunk fel. Egyelőre úgy tűnik magányosan áll és elkülönül a tárgyalt temetőtől, ezért jelen tanulmányban csak említés szintjén tárgyaljuk.

[3] KALLI–K. TUTKOVICS 2017, 4.

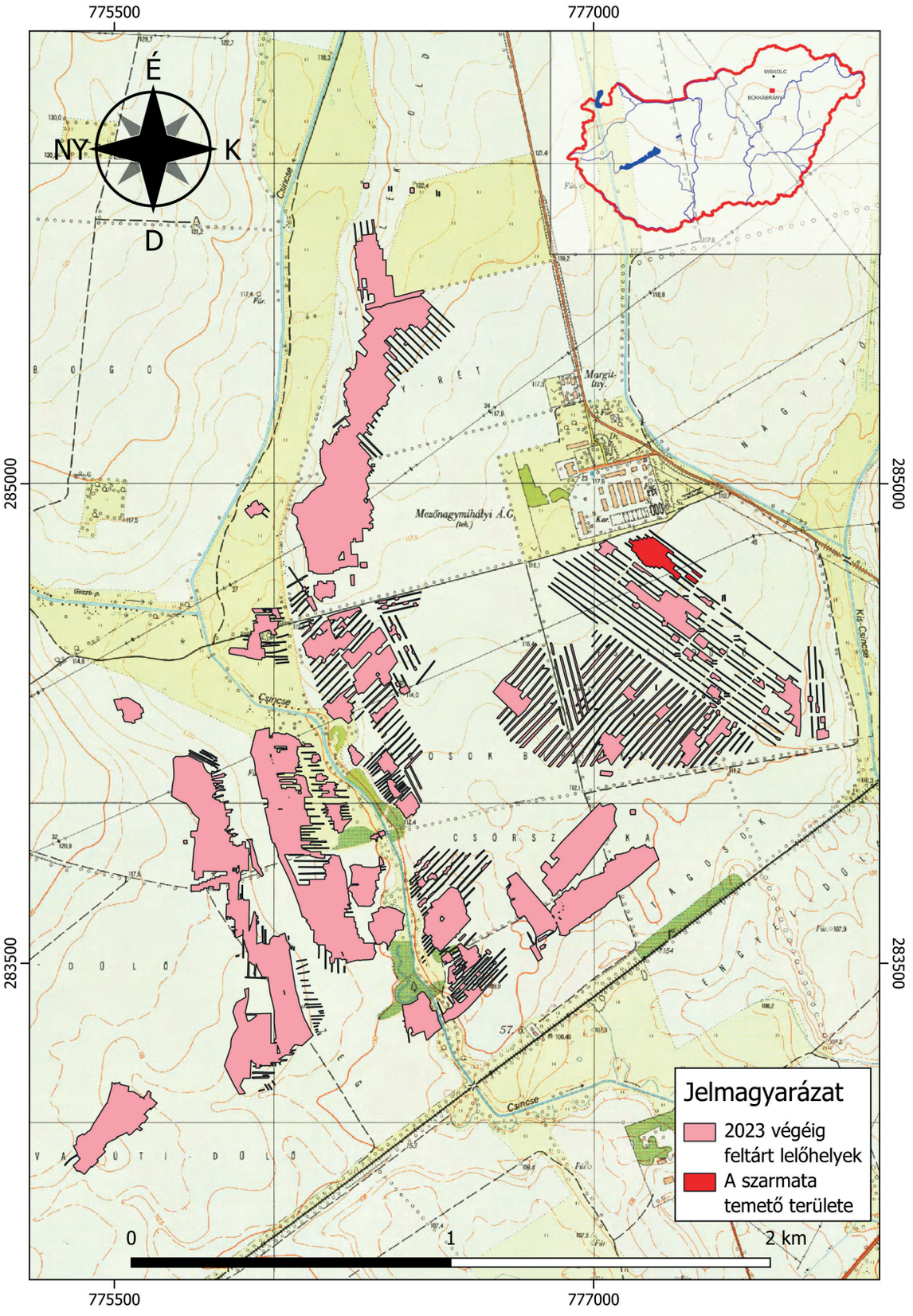
[4] KOVÁCS–NÉMETH 2023, 43.

[5] KALLI–K. TUTKOVICS 2017, 10.

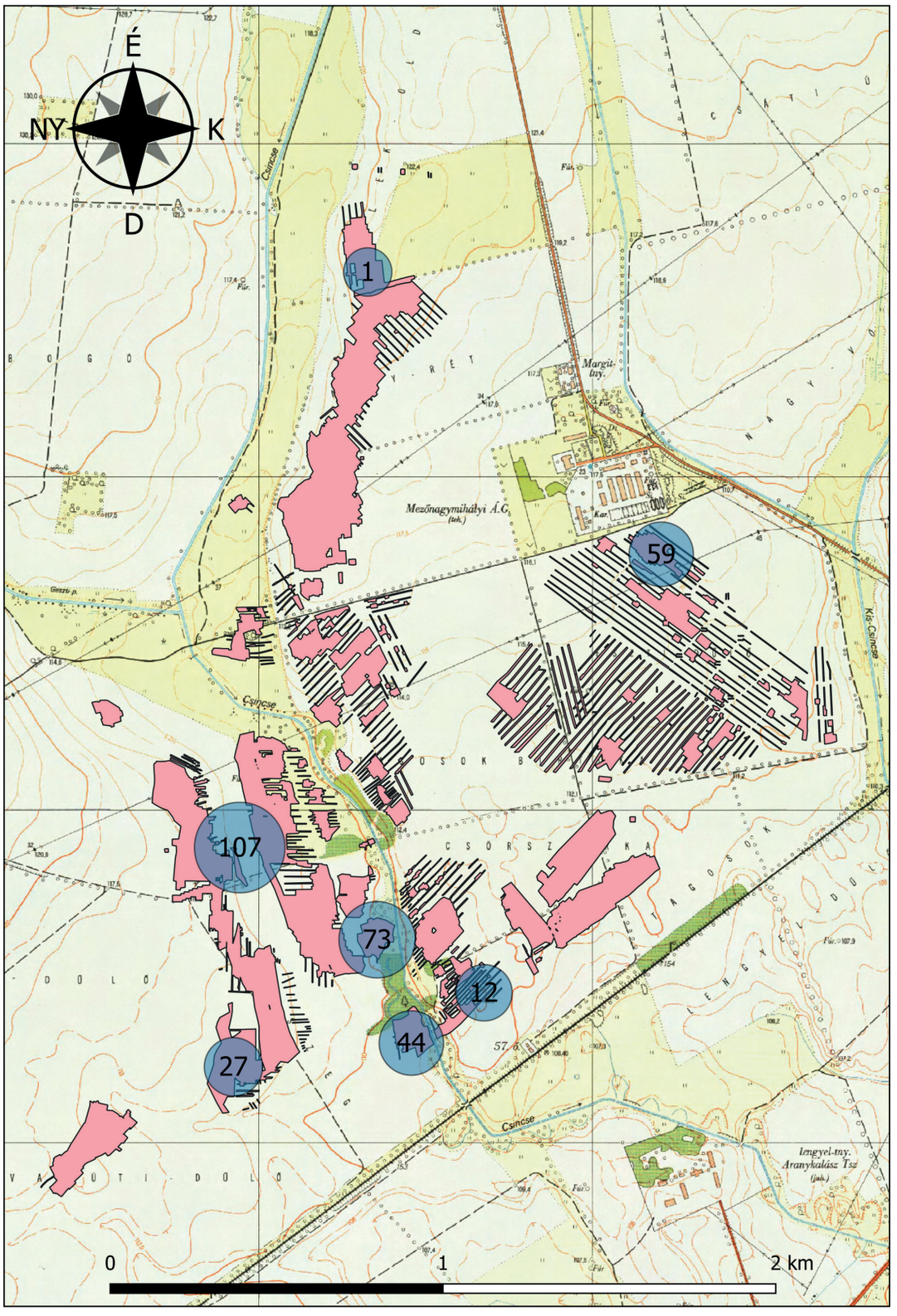
[6] VADAY 2003b, 13.

[7] VADAY–KULCSÁR 1984, 258.

[8] VADAY 1989, 70.

1. ábra
A bükkábrányi feltárások térképe. (Készítette: Németh Attila.)

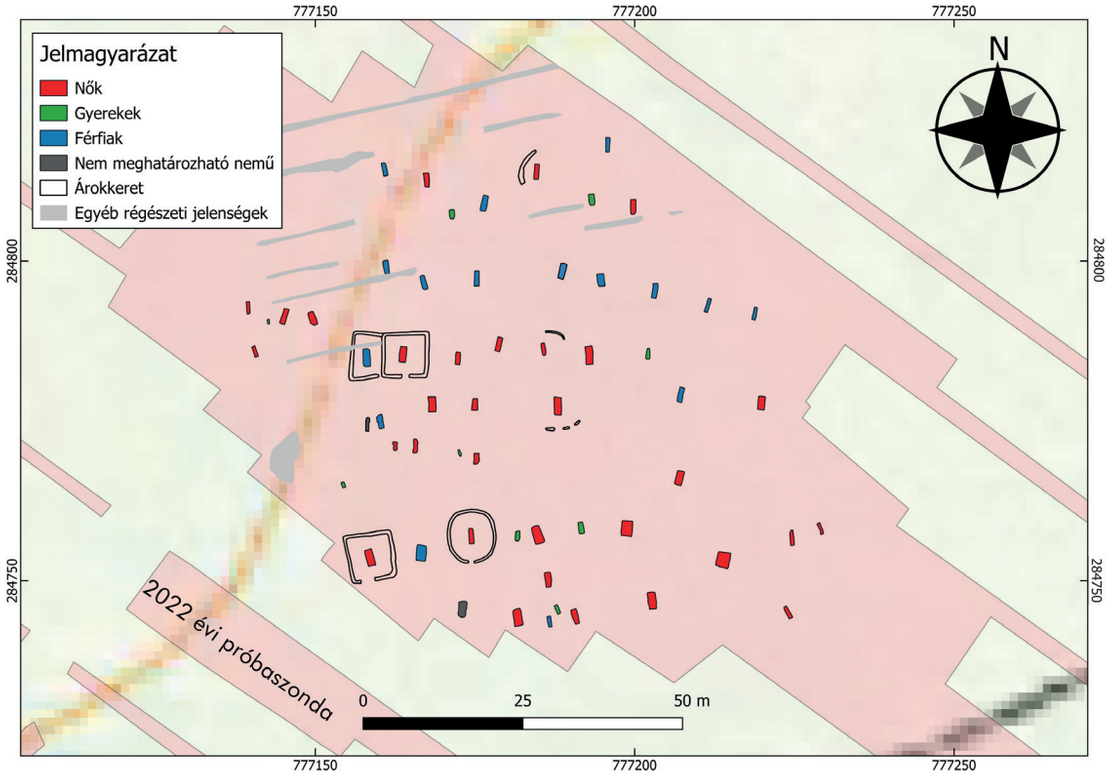

2. ábra
Az eddig feltárt szarmata temetkezések a bányából. (KALLI–K. TUTKOVICS 2015, 8, 7. kép alapján.)

3. ábra
A 2022-ben Bükkábrány-Bánya VIII/F lelőhelyen feltárt magányos sír. (Fotó: Balogh Marcell.)

Az új temető, 2023-2024

A XIV. lelőhelyen 2016-ban magnetométeres felmérést végeztünk, amely során észleltünk egy körárkot és körülötte további sírokat. Délnyugati irányba kisebb, 2–4. század közé tehető szarmata telepet tártunk fel. 2023 júliusában már úgy kezdtünk neki a humuszolásnak, hogy nagyjából le tudtuk szűkíteni a temető területét, habár a geofizikai eredmények nem mindig fedték a valóságot. A feltárás során a temető északi és déli szélét azonosítottuk, nyugaton, összevetve a felméréssel és az előző évi negatív próbafeltárással, megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel nem terjedt tovább. 2024 áprilisában a keleti végét is lehatároltuk a próbafeltárás alapján (*4. ábra*).

4. ábra
A 2023–2024-ben feltárt 59 síros temető térképe. (Készítette: Németh Attila.)

A temető vizsgálata

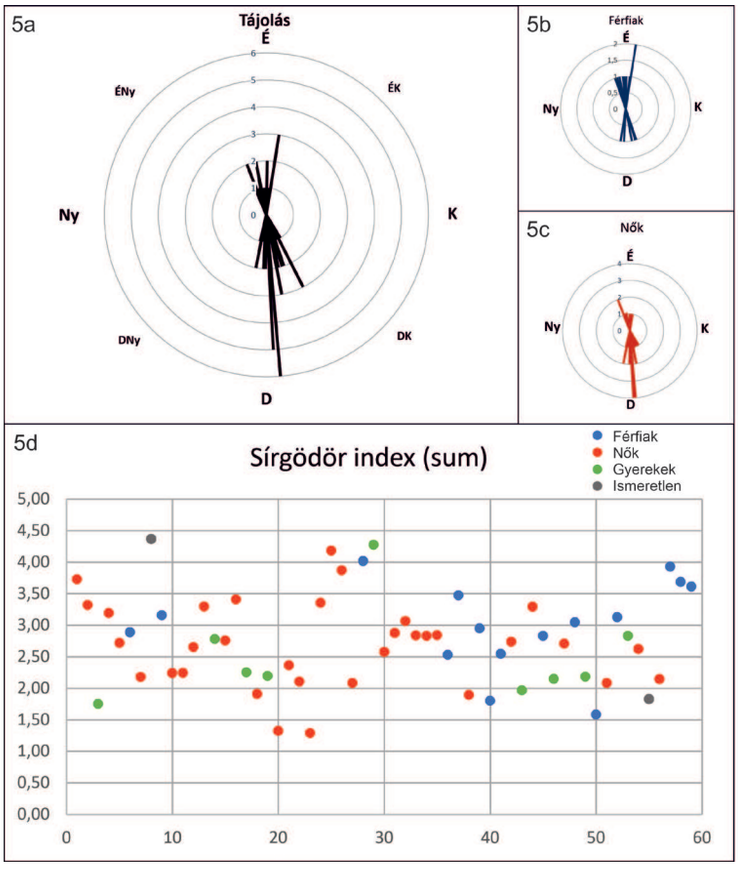
Szerkezet

A kutatott terület egy enyhe kiemelkedésen helyezkedett el, az egykori patakmedertől nagyjából egy kilométerre, keletre. A területen kizárólag szarmata sírok jelentkeztek, leszámítva a feltárás szélén egy középső neolitikumra tehető agyagnyerő gödröt és néhány újkori árkot északra. Ötven méterre délre szarmata gödrök kerültek elő, köztük pedig üres volt a terület. Így elmondható, hogy korábban lakatlan területen létesítették a temetőt.

A csontok rossz állapota, illetve hiánya miatt a nemeket csak a leletek alapján tudtuk meghatározni. Ezek alapján 32 nő, 16 férfi, 9 gyermek és 2 nem meghatározható nemű temetkezést tudtunk azonosítani.

Szerkezetileg mind a soros, mind a centrális elrendezés megjelent. A centrális csoportok az árokkeretes temetkezések körül sűrűsödtek, amely családi vagy nemzetségi szervezettségre utal és archaikus hagyományokra vezethető vissza.[9] Ezekkel szinte egyvonalban alakították ki a sorokat, Ny–K-i irányban. Az egyik ilyenben kizárólag férfiakat temettek el. A gyerekeket legtöbbször a nők mellé tették és nem különítették el őket.

Dél felé 32, északi irányba pedig 20 esetben fektettek, 7 temetkezés irányítottsága rablás vagy leletek hiányában nem volt eldönthető.[10] Nem volt külön rendszer a tájolások tekintetében, ez alapján elég vegyes képet mutat a temető (*5a. ábra*). Nemenként vizsgálva a férfiaknál az északi, a nőknél a déli oldal dominált (*5b–c. ábra*). Rangosabb temetkezéseknél sem volt megfigyelhető, hogy ugyanabba az irányba feküdtek – a hét árokkeretes sírból négy nézett észak felé. Magát az északra való tájolást a kutatás keleti betelepülőkhöz köti, és a szarmata Barbaricum északi határánál koncentrálódik egy csoportja, amivel esetleg itt is számolhatunk.[11]

5. ábra
A temető statisztikai adatai

[9] KULCSÁR 1998, 84.

[10] A tájolásoknál az egyszerűség kedvéért most csak a fő égtájakat vettük figyelembe, hiszen van ahol 30°-os eltérés is volt. A mért adatoknál csak egy esetben volt ténylegesen É–D 0°.

[11] KULCSÁR 1998, 20; K. TUTKOVICS 2015, 238.

A sírgödrök mérete és formája

A sírok majdnem mindegyike téglalap formájú volt, több esetben lekerekített sarkokkal. Előfordult még a kissé trapéz alakú, valamint az egyik végén ívesen záródó forma is.[12] A humuszolási szinttől mért mélységek 7 és 103 cm közé estek, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a felszín nem volt egyenletes és a gépkezelő nem tudott kialakítani elfogadható tükörfelszínt. Bolygatás csak elvétve változtatta meg a beásás formáját, ahol sikerült a rablást dokumentálni, ott nem ástak túl a sírgödrön. A méretarányok tekintetében a hosszúsági és a szélességi index alapján tudunk bővebb információkhoz jutni (*5d. ábra*).[13] Minél alacsonyabb a szám, annál közelebb áll a gödörforma a négyzethez, vagyis inkább hasonlít sírkamrára. A kutatás ezt a társadalmi ranggal is összefüggésbe hozta, és az alapterület értékeivel kiegészítve arra a következtetésre jutott, hogy minél nagyobb sírt ástak, annál előkelőbb volt az elhunyt.[14]

Az általunk tárgyalt temetkezéseknél 2,68 a női, 3,00 a férfi és 2,49 a gyermeksírok indexe, így az átlagérték 2,75. Ebből is kitűnik, hogy a férfiak keskenyebb kialakítású sírral rendelkeztek. A gyermekek temetkezése azonban pont a méretükből adódóan kapott alacsonyabb számot. Alapterület tekintetében változatos kép tárul elénk, a legkisebb 0,6 m^2, a legnagyobb pedig 5,3 m^2 volt. A kilenc 2.0 index érték alatti sírnál négy esetben figyeltünk meg rablást. Tájolásuknál a déli irány dominált. Ezek közül egyik sem volt jelölve árokkal, ahol volt keretelés azok 2,14 és 3,29 értékek közé estek.

Nemesfém leletek főleg a temető déli felében voltak. Előfordultak mind a keskeny, árokkeretes, északi tájolású és a nagyméretű, jelöletlen, déli irányítású síroknál is. Ez alapján az árokkerettel és nagyméretű sírgödörrel jelölt személyek megegyező társadalmi réteget képviseltek.

A halott földbehelyezésének módja

Megfigyeléseinket erősen nehezítette a csontok állapota. Általában a koponya és a hosszúcsontok maradtak meg, de sokszor azok is csak lenyomatként. Előfordult, hogy egyedül a fogak és a mellékletek árulták el az elhunyt tájolását és nemét. Emiatt esetükben a meghatározást fenntartással kell kezelni, főleg a rablott sírok esetén, ahol csak néhány gyöngy vagy érme látott napvilágot. Több esetben észrevettük, hogy a testeket bepólyálták, mivel a végtagok elég szorosan álltak. Ez részben magyarázatot ad a csontok hiányára is, mert a cserzett bőr bomlásakor létrejövő savas kémhatás feloldja a kalciumot.[15] Ezt befolyásolta még, hogy a bükkábrányi lignitbánya területén található talaj savas, valamint a feltárás megkezdése előtt intenzív mezőgazdasági munka folyt.[16]

A halotti lepel használata a szarmatáknál a Kárpát-medencében jelent meg.[17] Ezt a szokást az általánosabbnak tekinthető koporsós temetkezésekkel együtt is használták a temetőkben. A mi esetünkben koporsót csak közvetve tudtunk megfigyelni. A nagyobb méretű sírgödrökben a csontok nem voltak szorosan egymás mellett, valamint a betöltésben lévő elválás utalt koporsóra. Ácskapcsok nem kerültek elő, viszont az egyik férfi sírnál elszenesedett fa maradványok voltak. A vas alkatrészek nélküli rönkkoporsók a markomann háborúk után, a 2. század végétől, 3. század elejétől terjedtek el.[18]

A halottakat a hátukon, nyújtott pozícióban helyezték el. Két esetben a kezek a medencén voltak. Hasonlót Bükkábrány, Bánya XI. lelőhelyén is megfigyeltek.[19] Előfordultak olyan temetkezések, ahol az elhunytat kissé ferdén, diagonálisan helyezték el. Három sírnál ez markánsan jelentkezett, míg kettőnél az eltérés nem volt túl jelentős. Ezt a fektetést a kutatás korábban Szmirnov nyomán roxolán etnikumjelzőnek tartotta, de később ezt ő maga vetette el, és inkább társadalmi vagy vallási szerepet feltételezett neki.[20]

[12] NAGY 2023, 40. Abb. 17.
[13] ISTVÁNOVITS 1991, 35; KULCSÁR 1998, 24.
[14] NAGY 2023, 55; KULCSÁR 1998, 24–25.
[15] MÁRK 2003, 156.
[16] Hasonló jelenséggel a korábbi korok temetkezéseinél is találkoztunk (KOVÁCS–NÉMETH 2022, 17).
[17] KULCSÁR 1998, 30.
[18] KULCSÁR 1998, 28.
[19] K. TUTKOVICS 2015, 241.
[20] SZMIRNOV 1989, 172; KULCSÁR 1998, 42.

A sírok jelölése

Hét temetkezés rendelkezett kerítőárokkal. Három esetben szögletes, négyben pedig kör alakú elkerítést figyeltünk meg, amiből három részleges volt. Utóbbiaknál feltételezhető, hogy több szakasz vagy teljes kör volt, azonban az egyenetlen humuszolás, illetve az, hogy gépkezelő nem vette figyelembe az instrukcióinkat azt eredményezte, hogy a magasabban lévő árokrészeket elszedte. Ugyanebből kifolyólag feltételezzük, hogy több árokkeret is lehetett, amelyek csekély mélységük miatt elpusztulhattak. A szögletes árkok a délnyugati részen koncentrálódtak, de egy sorban álltak a kör alakúakkal. A középső két árokkeretnél az egyiket nyugat felől „hozzátoldották" a már meglévőhöz. A korábbi temetkezés egy nőé volt, aki mellé később férfit temettek el, mindkettőjüket észak felé tájolták. A teljes árokkereteknél a bejárat dél felől volt, a részlegeseknél feltételezzük, hogy ugyanígy lehetett. A kétfajta keretezési forma együttes megjelenése nem szokatlan, legközelebb pont Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyről ismert.[21] További példák Endrőd, Szujókeresztről,[22] Tiszavasvári, Városföldje-Jegyzőtagból,[23] Szeged, Kiskundorozsmáról,[24] Budapest M0 nyomvonalának 002-003 lelőhelyéről (Vető VII. dűlő),[25] Kiskunmajsa, Bodoglár-Égető-rétről[26] és Makó, Járandóról hozhatók.[27] A szögletes árkolás a Kr. u. 2. század második felétől, 3. század elejétől terjedt el a Fekete-tengertől északnyugatra, de nem minden esetben temetkeztek a belsejébe.[28] Ez a halotti szertartásokkal hozható összefüggésbe, valamint a halott és az élők világának szétválasztását szimbolizálta.[29] A négyzetes árkokat korábban kelta eredetűnek gondolták, de felmerült, hogy a Przeworsk-kultúra hatására jelentek meg a Prut és a Dnyeszter vidéki szarmata temetőkben.[30] Valószínűbb azonban a keleti eredet, mivel a középső Don-vidéken megvoltak az előképei Čertovick temetőjében Kr. u. 1. században.[31]

Azt, hogy állítottak-e halmokat vagy sem, nem tudjuk eldönteni. Se a geofizikai felmérésen, se a terepi megfigyeléseknél nem láttuk ennek nyomát. Az árokkeretek nem feltétlenül jelzik a halom meglétét, ezt bizonyította Kőhegyi is Madaras-Halmokon, ahol a bejárattal rendelkező árkoknál nem, de a zárt árkoknál volt *tumulus*.[32]

Rablás

Ténylegesen nyolc sírnál lehetett a rablást dokumentálni, további tízben részlegest vagy pedig nem volt eldönthető, így összesen 31% az arány. Árnyalja a képet az, hogy teljes csontváz minimálisan maradt meg, a gyermekeknél pedig nem mondható biztosra, hogy rablott volt, vagy a temetkezés volt szegényes. Ezért ahol a leletek az elsődleges helyükön voltak vagy elhanyagolható mértékű elmozdulás volt azt értelemszerűen intaktnak vettük. A teljesen üres vagy feldúlt temetkezéseknél mindkét esetben maradt vissza leletanyag a sírföldben. A rablók a sírgödröt nem ásták túl, vagyis ismerték a helyzetét. A nemek közti megoszlásban nagyjából ugyanannyi nőt és férfit fosztottak ki, de mivel az utóbbiak kevesebben voltak, ezért az előfordulás magasabb (37% a férfiak körében, 18% a nők között). A nőknél általában teljesen feldúlták a sírt, de előfordult, hogy célzottan ástak rá egy-egy részre.

A leletanyag rövid bemutatása

Ékszerek és viseleti elemek

Fülbevalóból öt darab ezüst került elő: egy az S:6-os és egy-egy pár az S:50 és S:55-ös sírokból. Három hurkos-kampós záródású, egy pár pedig tordírozott. A magányos fülbevaló nem ismeretlen a szarmata temetkezésekben, szóba jöhet a korrózió vagy a szándékosság is.[33] A hurkos-kampós záródás és az ezüstből készült példányok a 2. század

[21] K. TUTKOVICS 2015, 242–243. 4–5. kép.
[22] VADAY–SZŐKE 1983, 121.
[23] ISTVÁNOVITS 1990, 88.
[24] SZALONTAI–TÓTH 2000, 65. 7. kép 2.
[25] KOROM–SZILAS–TEREI 2010, 130.
[26] DEÁK 2010, 247.
[27] HERENDI–SÓSKUTI 2016, 32.
[28] BÂRCĂ 2015, 112.
[29] KULCSÁR 1998, 37, 39; BÂRCĂ 2015, 116.
[30] BÂRCĂ 2015, 115.
[31] KULCSÁR 1998, 38–39; BÂRCĂ–SYMONENKO 2009, 218.
[32] KŐHEGYI 1971, 212–213.
[33] KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 295.

közepétől jelentek meg, a méretük eleinte kisebb, majd a 3. századtól kezdve nagyobbá vált.[34] Párhuzamaik Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyről és Madaras-Halmokról ismert.[35]

Négy ezüst nyakperec került elő, egyik darab egy gyereksírból.[36] Három, feltehetően fél*torques*, vékony huzalból készült, mindegyik erőteljesen korrodálódott, volt olyan részük, ami csak lenyomatban maradt meg. Az S:50-es sírban egy vastagabb, teljes kör alakú, hurkos-kampós példány volt. Ehhez hasonló Madaras-Halmokról került elő.[37] Mindegyik mellett gyöngy nyakláncot is viseltek. Keltezésük az eddig előkerült kevés darabszám miatt nehézkes, Madaras-Halmokon a fél*torques*eket a 2–3. századra tették.[38]

Sokkal gyakrabban viseltek gyöngynyakláncot, összesen 23 temetkezésben. Esetünkben főleg üveget, borostyánt, karneolt, kalcedont és mészkövet használtak alapanyagként, változatos formákban. Ezeket általában vegyesen használták, de előfordult, hogy egyetlen anyagból állt a nyaklánc, mint például négy esetben borostyánból, egyszer kalcedonból. Volt, ahol csak néhány szemet, máshol pedig jelentős mennyiségűt fűztek fel. Hasonló gyöngyök a ruha többi részén és az övön is feltűntek, de az alsó viselet hímzése eltérő volt ezektől. Ezt a jelenséget a Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyen is megfigyelték.[39] A borostyánt a 2–4. században használták.[40] A karneol és a kalcedon is a 2. században tűnt fel, utóbbi pedig a 3. század közepétől egyre ritkábbá vált.[41] Az üveggyöngyök közül a zöld, hatszögletű, lapos hasábos forma az 1–3. század közé tehető, de a 2. században válik népszerűvé.[42] Az üvegből készült lapos kerek és romboid alakú darabok a korai időszakra tehetők.[43] Aranyfóliával bevont gömbalakú gyöngyszemek a felső- és alsóruházaton is megjelentek.

A csüngők a nyaklánc részét képezték. A Bükkábrány, Bánya XIV/ÉK lelőhelyen egyszerű lemezes, *lunula* és vödör alakú csüngőkkel találkoztunk. Az első változat csak egy sírban volt jelen. A vékony bronzkorong olyan rossz állapotban volt, hogy szétesett. Mellőle került elő egy koncentrikus körökkel díszített csontkorong is, amit szintén csüngőként határoztunk meg. A vödör alakú csüngők, amikben illatszert és festéket tárolhattak két árokkeretes sírból kerültek elő, amik aranyat is tartalmaztak. Az S:25-ös sírban bronzból készült és hengeres alakú, az S:81-esből pedig kúpos formájú, ezüstözött bronzlemezből készített, lánccal ellátott példány volt. Közvetlenül mellette aranylemezveretek és apró aranyozott flitterek feküdtek. A *lunula* formájú csüngőkből 14 darabot különítettünk el. Kettő a megvastagodó végű típushoz tartozott, amelybe gyöngyöt foglaltak be, hasonlót ismerünk Makó, Igási járandóból.[44] A többi spirálos karú volt, illetve annak különböző változatai. Leggyakoribb a huzalból készített egyenes vagy púpos hátú, bronzból, ezüstből és aranyból is előfordult. Két sírban kettőt is viseltek belőle. A második variációját ezüstből, a függesztővel együtt öntötték ki, méretben is nagyobb volt az előzőktől. A harmadik altípus eltérő, mivel filigrán és granulált díszítésű, a két spirálkar közé pedig egy Bonus Eventust ábrázoló karneol gemmát foglaltak be. A spirálos végű *lunula*csüngők a 2. században tűntek fel és a késő szarmata korig megtalálhatóak.[45] Párhuzamai ismertek Bükkábrányból,[46] Madaras-Halmokról,[47] valamint Szolnok-Szandaszőlős, Netovább-Csárda lelőhelyről.[48] A granulált díszítésűhöz hasonló ugyancsak Bükkábrányból[49] és Rákóczifalva, Kastélydombról került elő.[50] További ezüst csüngőkhöz tartozó töredékeket egy női és egy férfi sírban találtunk.

A csuklók közelében több esetben is találtunk gyöngyöket, azonban ezekről nem eldönthető, hogy karkötő vagy öv részét képezték-e. Két alkalommal tudtuk megfigyelni, hogy fehér üveggyöngyök koncentrálódtak a jobb kéznél. Fém karperecből nyolc került elő. Két sírban kettős viselet volt, másik háromban a jobb csuklónál, egy továbbiból pedig bontás során kikerült, így pontos helyzetét nem tudjuk. Az S:78-as sírban mindkét karperec a

34 VADAY 1989, 45.

35 K. TUTKOVICS 2015, 14. tábla 1; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 29. tábla 7, 51. tábla 14, 85. tábla 7.

36 Az utóbbinál 105 cm-es volt a mérhető maradványok hossza, ez alapján véljük fiatal lánynak, viszont megkapta a felnőtt nőkre jellemző viseleti elemeket: fibulák, gyöngyhímzés.

37 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 63. tábla 8.

38 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 302.

39 K. TUTKOVICS 2015, 246.

40 KŐHEGYI 1979, 122.

41 VADAY 1989, 104–105.

42 DINNYÉS 1991, 158.

43 VADAY 1989, 103.

44 BALOGH 2015, 299, 5. kép 7.

45 VADAY 1989, 56.

46 K. TUTKOVICS 2015, 273, 14. tábla 3.

47 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 123. tábla 4.

48 VADAY 1989, Tafel 93. 6.

49 K. TUTKOVICS 2015, 249, 7. kép 1.

50 VADAY 1989, Tafel 88. 1.

jobb alkar csontján helyezkedett el. Az S:75-ös sírban a jobb csuklón bronz, a balon pedig ezüst volt, utóbbinál egy borostyán gyöngy is feküdt. Kialakításuk alapján nyitott huzal- és pántkarperecek voltak. Előbbihez három darab sorolható, megjelenésük a 2. századra tehető és a 3. század közepére jellemző viseleti elemmé vált.[51] Az itt előkerült három pántkarperecen poncolt és pont-körös díszítés látható. Az egyik ilyen az S:17-es sírból, a kígyófejes karperecekre hasonlít, amelynek pontos mását Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyen találták meg.[52] A kutatás ezek használati idejét a 2–3. század fordulójára teszi.[53] Az S:22-es gyereksírból egy kelta üvegkarperec-töredék került elő, ezt egy korábbi késő vaskori telepen találhatták. A töredék kobaltkék színű, fehér szálrátétes, Haevernick 8b típusába sorolható, és eredeti használati ideje a LT C1 periódusra keltezhető.[54]

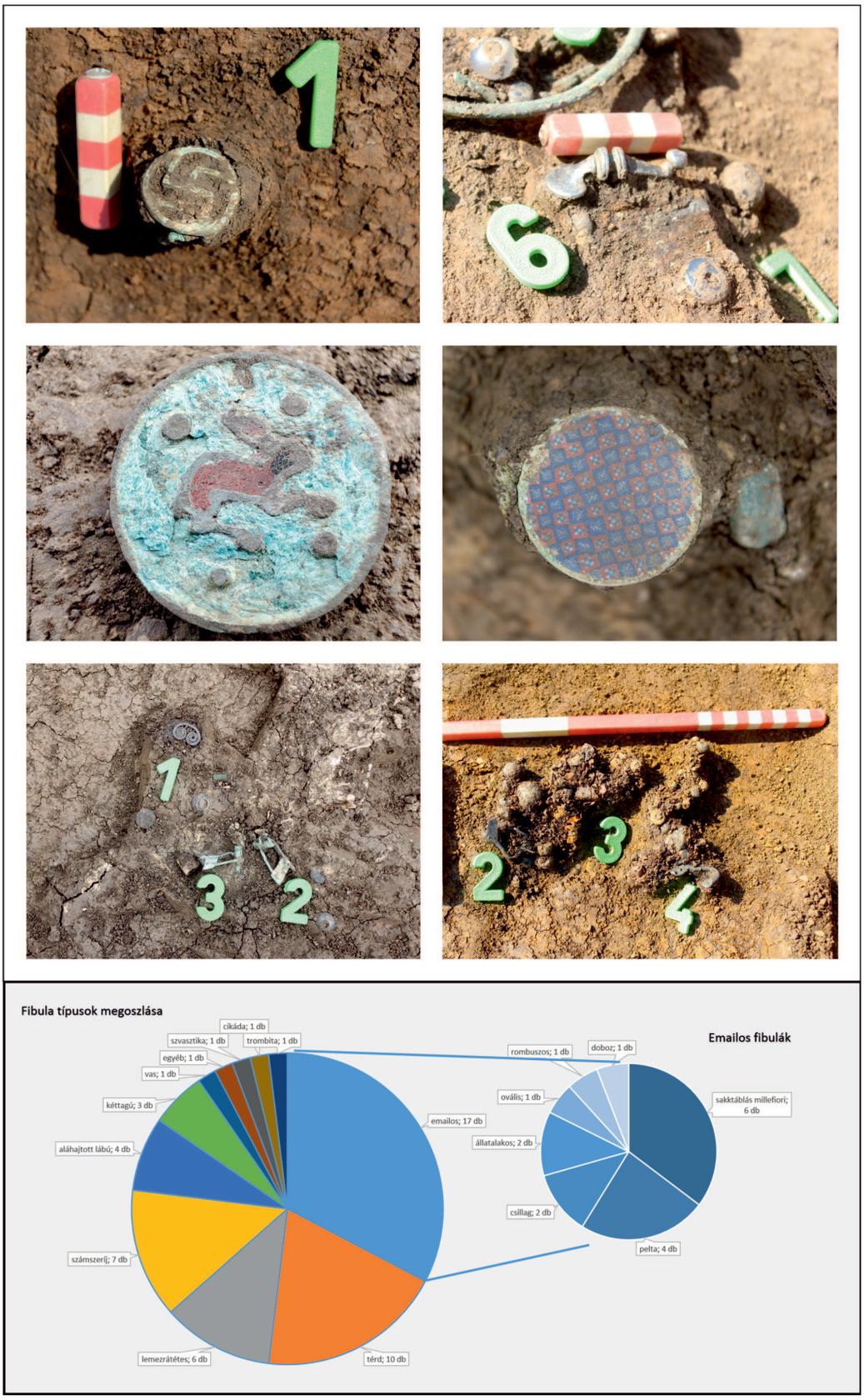
Legnagyobb számban a fibulák képviseltetik magukat (*6. ábra*). Az 59 sírból összesen 52 fibula került elő, szinte mindet sikerült viseleti helyzetben dokumentálni. Helyzetük alapján három testtájékon koncentrálódtak: közvetlenül az áll alatt, a vállak vonalában és a mellkas jobb oldalán. Ruhakapcsolótű 34 sírban volt, 20 alkalommal egy, 10-nél kettő és 4 temetkezésnél három darabot tettek az elhunyt mellé. A kettős viselet kizárólag nőknél jelenik meg, és a korai időszakra jellemző.[55] A három tű megjelenése ritka, Tiszadob, Sziget késő szarmata temetőjében figyelték meg, és csak a szarmatákra jellemző.[56] Feltűnő az emailos fibulák dominanciája, a 14 esetből nyolc alkalommal az egyik példány ez volt. Egy olyan eset volt, ahol férfi sírból egy aláhajtott lábú és egy emailos fibula került elő, de itt az utóbbit másodlagos felhasználásúnak tartjuk, mivel az övnél helyezkedett el és töredékes volt. Ritkán fordul elő férfiaknál az emailos, általában nők és fiatal lányok hordták.[57] Különleges volt az S:23-as sír magastűtartójú párja, mivel közöttük egy gyöngysor helyezkedett el. Az egyik fej és rugó részére szövetszálakat tekertek. A maradványok Z sodratú, kenderből vagy lenből készült fonalhoz tartoztak. Úgy véljük, hogy erre a szálra fűzték fel a gyöngysort, amit a két tűvel erősítettek a ruhához.

A nemek alapján 24 női, 7 férfi és 3 gyerek sírból kerültek elő ruhakapcsolótűk. A keltező értékűek között a számszerű és a térdfibula a 2–3. század fordulójára tehető.[58] A lemezrátétes típusok közül egy emelhető ki, amin maszkos üvegbetét volt. Két hasonlót ismerünk a 3. századra keltezve Madaras-Halmokról,[59] egy további megegyezőt Vršac temetőjéből, amit a 3. század végére helyeztek.[60] A Birodalom területén a 3. század első harmadában megjelent, az alföldi Barbaricumban a század közepére tehetők és dél felé haladva pedig a 3–4. század fordulójára terjedtek el.[61] Az emailos fibulák nagy számban jelentkeztek, közülük sakktáblamintás díszítésűből hat, a pelta formájúból négy, csillag alakúból kettő és az állatalakosból is kettő darab került elő. Használatuk főként a 2. század második felétől nő meg ugrásszerűen és a 3. század közepéig megmarad.[62] Az egytagú aláhajtottlábú fibulák megjelenése a 3. századra tehető, de 4–5. századi közegben is feltűnik.[63] A kéttagúak, mind az aláhajtott és mind az oldalról aláhajtott variánsai a 3. század közepétől datálhatók.[64]

Az övek tekintetében éles különbség mutatkozik a nők és a férfiak között. A nőknél bronz-, illetve vaskarika jelzi nekünk az egykori viseletet. Ezen keresztülfűzve kötötték meg a textilövet, amit gyakran díszítettek is, ahogy azt Endrőd, Szujókereszten rekonstruálták.[65] A mi esetünkben az S:81-es sír is ilyen, ahol a bal láb mellett lehetett megfigyelni az üveg- és kalcedongyöngyökből álló felvarrást. Az övek gyöngyözése az 1. század végétől, 2. század elejétől kezdődik, az endrődi leleteket a 2. század eleje és 3. század eleje közé helyezik.[66]

A férfiak övszereléke változatosabb. Hét övcsat bronzból, öt pedig vasból készült. Három a szarmata csatok közé sorolható. Használati idejüket a 2. század második harmada és a 3. század első negyede közé teszi a kutatás.[67] Két további bronz, és a vascsatok egyrésze is a szögletes kétosztatú típushoz tartozik. Viselésük a 2–3. századra

51 VADAY 1989, 51.
52 K. TUTKOVICS 2015, 247, 265, 6. tábla 3.
53 VADAY 1989, 51; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 304.
54 HAEVERNICK 1960, 55.
55 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 297.
56 ISTVÁNOVITS 1993, 114.
57 VADAY 2003a, 375–377.
58 VADAY 1989, 78–79.
59 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 37. tábla 4, 98. tábla 1.
60 GRUMEZA 2014, 84, Pl. 3. 2.
61 GRUMEZA 2014, 79.
62 VADAY 2003a, 372–375.
63 JOBST 1975, 78–79; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 351–352.
64 VADAY 1989, 87–89; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011,352–354.
65 VADAY–SZŐKE 1983, 107, 22. kép.
66 VADAY 1989, 64; VADAY–SZŐKE 1983, 122.
67 VADAY–KULCSÁR 1984, 258.

6. ábra
Válogatás az előkerült fibulákból és megoszlásuk. (Fotó: Németh Attila.)

jellemző.[68] Madaras-Halmokon a temető legkorábbi fázisában jelentek meg.[69] Egy félköríves vascsat a római és a szarmata leletanyagban egyaránt képviselteti magát, és a 2. század utolsó harmadától megtalálható a Barbaricum területén.[70] A csatok mellett öv- és szíjvégveretek is előfordultak. Két szarmata csatos sírban egytagú és kéttagú szíjvégszorítók voltak.[71] Egyszerűbb, téglalap alakú veretek az S:61-es szögletes alakú szarmata csatos sírhoz tartoztak.[72] Az S:130-as férfi különleges övverettel rendelkezett, a szögletes csattest mindkét oldalán egy-egy két egymás melletti, kis lyukkal ellátott, függőleges téglalap alakú veretet figyeltünk meg (*7. ábra*). Ezek mögött pedig egy harmadik hasonló, de szögletes lyukkal ellátott veret került elő. Nagy valószínűség szerint szíjbújtatók voltak.

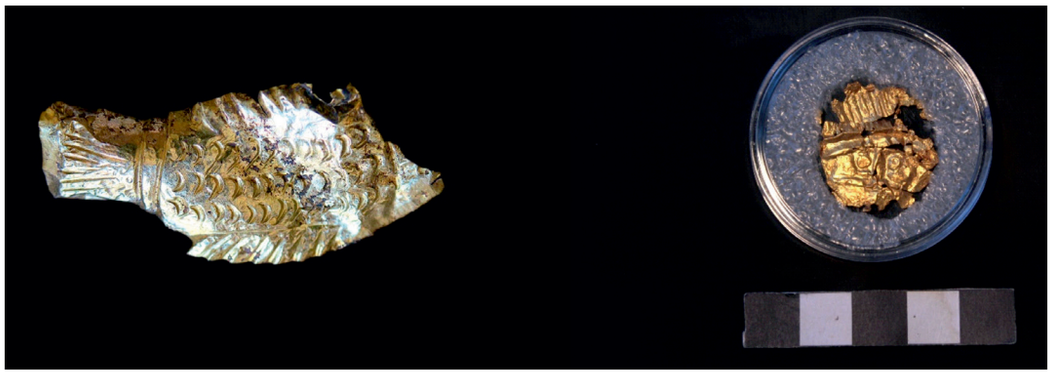

7. ábra
S:130-as sír övszereléke. (Fotó: Németh Attila.)

A női viselet legmeghatározóbb része az alsó ruha gyöngyözése volt, amely a markomann háborúk után jelent meg, és még a 4. században is előfordult.[73] Esetünkben 24 női, illetve gyereksírban találtuk meg ezeket. Az alsóruházat tekintetében tíz hímzés biztosan nadrághoz, nyolc pedig szoknyához tartozott. Alapanyag tekintetében az üveg a meghatározó, de kisebb számban borostyán, mészkő és korall is feltűnt. A formavilágot nézve vegyes a felhozatal: hasábos, vágott sarkú, hengeres, gömbös, nyomott gömbös és hólyagos. Utóbbi fordult elő a leggyakrabban, amely a Madaras-Halmok temetőjében korainak számít.[74]

Három női sírból arany vagy aranyozott veretek kerültek elő (*8. ábra*). Az S:29-es sírból aranyozott hal formájú ezüstlemez, az S:59-esből arany maszk alakú veret, az S:81-ből egy hal alakú, egy rozetta és valószínűleg egy-egy további hal és maszk alakú veret. Az első két sír vereteinek a párhuzamát a szentesi temető 20-as sírjának diadémjáról ismerjük, azonban csak rajz alapján, mivel az eredetiek a 2. világháború idején elvesztek.[75] A temetkezést először Párducz Mihály dolgozta fel, ő a keltezést többször módosította; először a 2. század utolsó harmadára, majd a 2–3.

68 VADAY 1989, 67.
69 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 285.
70 VADAY 1989, 68.
71 VADAY–KULCSÁR 1984, 250, Рис. 4. 14, 31.
72 VADAY 1989, 303, Abb. 11. 6.
73 KULCSÁR 1998, 51.
74 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 311.
75 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, 193–194.

8. ábra
Aranyozott, illetve arany ruhaveretek. (Fotó: Telekes-Nagy Krisztina, Németh Attila.)

század fordulójára, végül 180 és 260/270 közé helyezte.[76] A sírból előkerült ládika alapján az újabb közlésben már a 4. századra keltezték.[77] Az ábrázolások sztyeppei kapcsolatait Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria részletesen ismertette, ehhez azonban a Kárpát-medencén belül nincs sok támpont. A Jászkarajenő, Sárhalom dűlői csontfaragványok között feltűnik hal, de csak felülnézettből.[78] Arcábrázoláshoz hasonló aranyfólia egy szolnoki szarmata temetőből került elő.[79] Habár a szentesi sír keltezése elég kései, a szerzők megjegyzik azt is, hogy a 2. században a sztyeppén már előfordultak hasonló fejdíszek, és feltehetően egy hosszú ideig használt tárgyról lehet szó, ami egy vallási vezetőhöz tartozhatott.[80]

Mellékletek

Tizenhárom darab római ezüst *denarius* került elő, nyolc férfisírból. *In situ* csak két esetben sikerült megfigyelni. Egy esetben az övnél volt, a tűzkészség és egy kés mellett helyezkedett el. A másik alkalommal az áll alatt, kissé jobb oldalt volt öt darab érme egymáson. A legkorábbi Galba, a legkésőbbi pedig Lucius Verus verete. Érme csak férfiaknál került elő, de ismerünk olyan temetőket is, ahol ritkán nők mellé is tettek.[81] A 2. századtól jelent meg a szokás, valószínűleg római mintára.[82] Keltezéshez kevésbé használható, mivel a korai érméket sokáig használták, akár a 4. században is felbukkant temetkezésekben.[83]

Vascsiholó és pattintott kő együttese öt férfi sírban volt. A köveket jelképes eszközöknek tartjuk, mint Bükkábrány, Bánya XI/A lelőhelyen is.[84] Kést 28 sírban találtunk, tizenöt férfinál, tizenkét nőnél és két gyermeknél. Elfordulási helyeik: a mellkason, főleg a bal oldalon, deréktájékon, az övről lógva, a comboknál és ritkán a lábfejnél. Meghatározásuk nem mindig lehetséges a korrózió miatt. Az ívelt hátú forma alapján a 2–3. századra tehetők.[85] Két késnél a csontnyél maradványa is megfigyelhető volt.

Egyetlen fegyverleletünk van, egy köpüs vas tárgy az S:60-as sírból. Hossza 9,2 cm, szélessége: 2,2 cm, köpűje 1 cm átmérőjű. Eredetileg hosszabb volt, mivel hegye törött és nem kizárt, hogy a köpűnél is ez a helyzet. Hévízgyörkön került elő kettő, méretben hasonló tárgy, amit nyílhegyekként határoztak meg.[86] Istvánovits és Kulcsár már hajítódárdaként hivatkozik rájuk, ezért mi is ide soroljuk.[87] A hévízgyörki darabokat a 2–3. század fordulójára keltezték.[88]

---

76 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, 197.
77 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, 198.
78 NAGY 2007, 12.
79 Közöletlen, a szíves szóbeli közlésért Szakos Évának tartozom köszönettel.
80 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1998, 212.
81 KULCSÁR 1998, 59.
82 KULCSÁR 1998, 58.
83 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 314.
84 K. TUTKOVICS 2015, 255.
85 VADAY 1989, 120–121.
86 DINNYÉS 1991, 156.
87 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1995, 20.
88 DINNYÉS 1991, 173.

9. ábra
S:29-es sír és a tükörként meghatározott tárgy fényképe, röntgenképe. (Fotó: Németh Attila, Röntgen: Felsőzsolcai Kisállatrendelő.)

Az S:29-es sírban, a mellkas bal oldalán, egy fémtárgy került elő (*9. ábra*). Vékony, bronzból készült, U alakban hajlított pántok voltak, nagyjából téglalap alakban elrendezve. A hosszabb részeken bronz huzalból készítettek füleket, a felső rövidebb oldalra pedig egy láncos karikát erősítettek fel. Benne és körülötte vékony ezüstlemeztöredékek feküdtek. A kerettel lehatárolt területen barnás elszíneződést lehetett megfigyelni. Hasonló tárgyat közöltek Törökszentmiklós, Surján-Újtelepről, amelyet egy fibuláról lógó csüngőként azonosítottak.[89] Példányunkról röntgen-

[89] VADAY 1989, 62, Taf. 140, 5.

felvétel készült, amin halványan látszanak a fémek, és a belsejében más árnyalattal szervesanyag-maradvány. Egy díszes keretű, szögletes tükörnek tartjuk, amit valószínűleg széttörtek a sírbahelyezéskor.[90] A forma az Alföldön ritka.[91] A Birodalom területén az 1. században terjedt el, a kisebbek Észak-Italia, Alsó-Rajna és a Száva vidéken koncentrálódnak, a nagyobbak Észak-Pontusz vidékén.[92] Utóbbi területen vették át a szarmaták és kerültek be mellékletként sírokba az 1. század második fele és a 2. század eleje között.[93] A bükkábrányi darab így igen hosszú életű lehetett, mivel egy sakktáblamintás emailos fibula is volt a sírban, az egyik hal alakú aranyozott ruhaverettel együtt. Ezek alapján feltételezzük, hogy magas rangú nőt temettek ide, amit szintén megerősít az, hogy diagonálisan fektették a sírba. A római szögletes tükrökhöz szerves anyagból készült keret tartozhatott, mivel szélei élesek voltak, hátlapja pedig kidolgozatlan.[94]

Az S:60-as férfisírból egy csengő került elő a deréktájékról – 6,5 cm magas, 4 cm széles, ötszögletű füllel, hosszú köpennyel rendelkezik, amely a szájánál, kissé kihajlik. A női és gyermeksíroknál gyakori a csuklón viselt kisméretű csengettyű, amelynek bajelhárító szerepe is lehetett.[95] Ritkábban férfiak övén is megfigyelhető.[96] Mindenképpen római gyártmány, viszont Pannoniára nem jellemző.[97] Britanniában gyakoribb az előfordulása, és rituális funkcióhoz kötik.[98]

Tizenhat női sírból kerültek elő orsógombok, változatos méretben és formában. Az elhelyezésben nincs különösebb rendszer, leggyakrabban a jobb kar vagy a kéz közelébe tették. A medence környékieknél feltételezhető, hogy eredetileg a halott kezébe helyezték.[99] Edénymelléklet 41 sírból került elő. Leszámítva az egy darab *terra sigillata* Drag. 33-as tálkát, elmondható, hogy a korongolt és a kézzel formált kerámia aránya 50-50%. Egy kivétellel mind a lábaknál volt, az S:23-as sírban a fej bal oldalához tették. A jellemző formák között megjelenik az egyenesfalú, talpgyűrűs pohár, amely a 2. század végén tűnt fel és a 3. században széles körben elterjedt.[100]

Az S:18-as női sírban a lábaknál egy szarvasmarha-állkapocs volt betéve az edénymelléklettel együtt. Valószínűleg ételmellékletként értelmezhető.[101] Ugyanebben a sírban a fejnél egy kődarab volt, ami talán párnaként szolgálhatott.

Összefoglalás

Habár a teljes feldolgozás még nem áll készen, az eddigiek alapján is megállapítható, hogy a feltárt temetőben gazdag és előkelő egyének nyugodtak. A nemesfémek jelenlétén túl a nagy számú római fibula is erre enged következtetni. A 17 emailos fibula túlszárnyalja a Madaras-Halmok 11, vagy Tiszaföldvár, Téglagyár 13 darabját.[102] Ami feltűnő, az az emailos fibulák közötti egyformaság, valamint a spirálos végű *lunula*csüngők dominanciája. Lehetséges, hogy a közösség sajátos ízlésvilágát jelképezi, vagy esetleg egy célirányos áruterítést. Ugyanakkor felveti egy kereskedelmi út meglétét is, ami a Bükk hegység lábánál vezetett a Sajó és a Hernád folyók irányába.

Az előkerült leletek alapján a temető használati ideje a markomann háborúk utánra, a 2. század végére és a 3. század második felére keltezhető. A teljes feldolgozás még pontosíthat ezen, de a viseleti elemek alapján úgy néz ki, hogy a 3. századnál nem későbbiek.

Szeretném ezúton megköszönni a feltáráson részt vett munkatársaimnak Kovács Nikolett régésznek és Tóth Róbert régésztechnikusnak segítségüket, továbbá Bacskai István műszeres leletfelderítőnek kitartó kutatását, a Felsőzsolcai Kisállatrendelőnek a röntgenfelvételért és Telekes-Nagy Kriszta restaurátornak a fémtárgyakon végzett konzerválásért.

90 KULCSÁR 1998, 63.
91 ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 14.
92 BÓZSA 2019, 10–11.
93 BÂRCĂ 2014, 56.
94 BÓZSA 2019, 11.
95 VADAY 1989, 59.
96 K. TUTKOVICS 2020, 120.
97 NÉMETH 2014, 13–14.
98 ECKHARDT–WILLIAMS 2018, 185.
99 KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 316.
100 VADAY 1989, 145; K. TUTKOVICS 2015, 253.
101 KULCSÁR 1998, 71.
102 VADAY 2006, 49.

Irodalom

BALOGH Csilla
2015 Szarmata temető Makó-Igási járandóban. In: Balogh Csilla – Major Balázs (szerk.): *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Budapest–Esztergom. 257–320.

BÂRCĂ, Vitalie
2014 Rectangular mirrors in the sarmatian environment. Notes on their origin and the dating of the graves containing them. In: Cociș, Sorin (Hrsg.): *Archäologische Beitrage. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt.* Cluj-Napoca. 49–63.
2015 A few notes on the emergence and distribution in the Sarmatian environment of variously shaped ditched enclosures, with or without graves inside. In: Raluca, Kogãlniceanu – Mihai, Gligor – Roxana-Gabriela, Curcã – Susan, Stratton (eds.): *Homines, Funera, Astra 2. The Archaeology of Death in Ancient Times (Romanian Case Studies)* Oxford. 103–118.

BÂRCĂ, Vitalie – SYMONENKO, Oleksandr
2009 *Călărețiii stepelor. Sarmații* în *spațiul nord-pontic – Horsemen of the steppes. The sarmatians in the north pontic region.* Cluj-Napoca.

BÓZSA Anikó
2019 Római kori tükörtípusok Pannóniában. *Studia Comitatensia. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve* 37. 8–28.

DEÁK Andrea
2010 Kiskunmajsa, Bodoglár. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2009. Budapest. 246–247.

DINNYÉS István
1991 A hévízgyörki szarmata sírok. *Régészeti tanulmáynok Pest megyéből. Studia Comitatensia* 22. 145–201.

ECKHARDT, Hella – WILLIAMS, Sandie
2018 The Sound of Magic? Bells in Roman Britain. *Britannia* 49. 179–210.

GRUMEZA, Lavinia
2014 Disc Brooches with antropomorphic depiction glass intaglios in the Sarmatian environment of the Great Hungarian Plain. *Journal of Ancient History and Archeology* No. 1.4/2014. 76–84.

HAEVERNICK, Thea Elisabeth
1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem Europäischen Festland.* Bonn.

HERENDI Orsolya – SÓSKUTI Kornél
2016 Réz-, bronz-, római, Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandóról (Előzetes jelentés az M43, 37, HT 40. lelőhelyen végzett régészeti feltárásokról) – Copper Age, Bronze Age, Roman period and Árpádian Age settlements and burials at Makó, Járandó (Preliminary report on the excavations at the M43, 37, HT 40 site). In: Ilon Gábor – Kvassay Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon* 2011–2014. Budapest. 30–50.

ISTVÁNOVITS Eszter
1990 A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* XXVII–XXIX. 1984–1986. 83–133.
1991 Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozóján elhangzott előadások. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984/85–2. 29–54.
1993 Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszabod-Sziget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45. 91–146.

ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria
1993 Tükrök a császárkori és a kora népvándorláskori barbár népeknél a Kárpát-medencében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI/2. 9–58.
1995 Szálfegyverek és íjak a Dunától keletre fekvő szarmata Barbaricumban. *Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei* 4. 9–32.
1998 Some Considerations About the Religion, Tribal Affiliation and Chronology of the Sarmatians of the Great Hungarian Plain. *AION Annali dell'Istituto universitario orientale di Napoli* 58/1–2. 193–227.

JOBST, Werner
1975 *Die Römischen Fibel aus Lauriacum*. Linz.

K. TUTKOVICS Eszter
2015 Szarmata temetkezések a bükkábrányi lignitbánya területén. Bükkábrány-Bánya XI/A lelőhely szarmata sírjai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIV. 221–274.
2020 Fegyveres szarmata temetkezések Bükkábrány–Határszegen. In: Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria (szerk.): *Párduc 111. Konferencia Párducz Mihály (1908–1974) emlékére.* (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 8.) Szeged–Nyíregyháza. 105–133.

KALLI András – K. TUTKOVICS Eszter
2017 Meddő idők. Régészeti kutatások a Csincse-patak völgyében a bükkábrányi lignitbánya területén. *Magyar Régészet Online Magazin* 2017 tavasz. 1–11.
https://files.archaeolingua.hu/2017TA/Upload/Kalli_H17TA.pdf

KOROM Anita – SZILAS Gábor – TEREI György
2010 Kr. u. 3–5. századi temető és település valamint Árpád-kori falu az M0 körgyűrű nyomvonalán (BP 002-003-as lelőhelyek) – 3rd–5th century AD cemetery and settlement, and Árpád period village along the path of M0 motorway (Sites BP 002-003). *Aquincumi Füzetek* 16. 129–151.

KOVÁCS Nikolett – NÉMETH Attila
2022 Előzetes jelentés a Bükkábrány-bánya VIII. lelőhely régészeti feltárásáról (2017–2020) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2022. 13–56.

KŐHEGYI Mihály
1971 Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata-hunkori temetőjének ásatásáról. *Archaeologiai Értesítő* 98. 210–215.
1979 Borostyángyöngyök szarmata sírokban. *Savaria* 7-8 (1973–1974). 121–132.

KŐHEGYI Mihály – VÖRÖS Gabriella
2011 *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.) Szeged.

KULCSÁR Valéria
1998 *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai.* Aszód.

MÁRK László
2003 A szarmata népesség temetkezési rítusairól, vegyészszemmel. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 9. 151–163.

NAGY Margit
2007 *Állatábrázolások és az I. Germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század).* (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5.) Budapest.
2023 *Das Jungkaiserzeitliche Gräberfeld von Budapest-Rákoscsaba, Péceli út (2.–4. Jahrhundert n. Chr.) II. Analyse.* Budapest.

NÉMETH Attila
2014 *Római kori hangszerek Pannóniában.* Mesterszakos disszertáció, Pécsi Tudományegyetem. Pécs.

SZALONTAI Csaba – TÓTH Katalin
2000 Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temető feltárásról. In: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szeged. 59–78.

SZMIRNOV, K. F.
1989 Савроматская и раннесарматская культуры. In: A . I. Melyukova (ed.): Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время Археология СССР. 165–177.

VADAY, Andrea
1989 Die Sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus.* 17–18.
2003a Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54. 315–421.
2003b A szarmata Barbaricum központjai a Kr. u. 2. században. *Barbarikumi Szemle* I. 9–22.
2006 Emailos fibulák a Tiszaföldvár-téglagyár szarmata lelőhelyén. *Tiszavilág. A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei* I. 45–49.

VADAY Andrea – SZŐKE Béla Miklós
1983 Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983. 79–126.

VADAY, Andrea – KULCSÁR, Valéria
1984 К вопросу о так называемых сарматских пряжках. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36. 239–261.

Attila Németh

Without Bones – Another Sarmatian Cemetery from the Lignite Mine at Bükkábrány
(Preliminary Report)

In 2023–2024 we excavated a sarmatian cemetery with 59 graves at the site of Bükkábrány-Bánya XIV/ÉK with the staff of Herman Ottó Museum. During a previous geophysical survey we had already expected graves with circular ditches and grave pits, and also predicted the extent of the cemetery. Due to various environmental effects, only a few bones remained, so we determined the sexes based on the grave goods. We were able to separate the graves of 32 female, 16 male, 9 children and 2 unidentified individuals. The orientation of the burials was classic south-north or north-south respectively, the wealthier ones were surrounded by ditched circular or square enclosures. The number of actual and probable robberies affected about a third of the graves, therefore we unearthed very rich finds: gold and silver jewelery, as well as cloth decorations, roman import goods and special objects. Based on these informations the cemetery can be dated from the end of the 2nd century and the second half of the 3rd century AD.

Alba Regia 52. (2024) 61–78.

Vágási Tünde

Nimfák és anyaistennők
Megjegyzések Silvanae pannoniai feliratai hoz és ikonográfiájához

A Silvanae istennők tisztelete elsősorban a Duna-menti tartományokból ismert.[1] A kultuszhoz köthető emlékek, a feliratok és ábrázolásuk azonban Pannoniában koncentrálódik. Az istennők Silvanus társaiként jelennek meg, ám az irodalomban Silvanus kísérői a nimfák,[2] míg a feliratokban egyaránt szerepelnek, mind a nimfák, Silvanae és Quadriviae istennők is.[3] A kultuszhoz köthető leletek koncentrációja mellett a pannoniai kötődést erősíti, hogy a szomszédos Dalmatiában Silvanus kísérői elsősorban a nimfák és nem a Silvanák; míg a nimfákról, mint Silvanus kísérőiről Pannoniában nincsenek említések.[4]

Kultuszuk eredete vitatott, egyes vélekedések szerint az istennők a kelta hitvilágához tartoztak, ahogyan a Nutrices Dél-Pannoniában, nevük azonban már romanizált formában maradt ránk.[5] Három fős ábrázolásuk arra enged következtetni, hogy a kelta anyaistennő (összefoglaló nevük általában Matres vagy Matronae) csoporttal állnak összefüggésben. Az anyaistennőkhöz való kötődésüket egy carnuntumi felirat alapján is feltételezhetjük, amelyet Silvana Mammula (Nr. 7.) tiszteletére állítottak. Az istennő *mammula* – vagyis kismama, mamácska – jelzője alapján a Nutrices istennőkkel rokonlényegűek voltak. Egy lugdunumi felirat Matres Pannoniorumot említi,[6] akik Alföldy véleménye szerint a Silvanákkal azonosíthatóak.[7] Ábrázolásuk és főként attribútumaik (koszorú, faágak) is mutatnak hasonló vonásokat. Ugyanakkor a Silvanae istennők pannoniai népszerűsége nem vezethető vissza egyértelműen a Matronae istennők kelta kultuszára.[8] Elsősorban ábrázolásuk alapján valószínűleg a nimfák egy bizonyos csoportját képviselték, akár az erdőket, az érintetlen természetet, a forrásokat, a mezőgazdaságot védelmező nimfákról volt szó, akár a fákhoz kötődő nimfákról, amelyre Silvestris melléknevük is utalhat.

Jelenleg negyvennégy feliratról ismertek az istennőket birodalomszerte, amelynek több mint fele Pannoniából származik. Az epigrafikus emlékanyagban azonban nem egységes megfogalmazást találunk. A dedikációkban előfordulnak Silvanus kísérőiként, önállóan és egyes számú (Silvana) alakban is. Pannoniában mellékneveik közül a Silvestres (Nr. 14., 16.),[9] és az Augustae (Nr. 6., 9., 24–26.) ismert.[10]

A Silvanáknak állított feliratok elhelyezkedése alapján Carnuntumból (Nr. 7–21.) és Aquincumból (Nr. 1–5.) ismert a legtöbb kultuszemlék, valamint Pannonia Superior déli részén, elsősorban Aquae Iasae, Aquae Balissae és Ad Fines területén. A két fürdőhely, a két termálforrás, Aquae Iasae és Aquae Balissae területén történő tiszteletük, azt sugallja, hogy a forrásokkal, illetve a gyógyítással is kapcsolatban álltak,[11] legalábbis ezeken a Pan-

---

1 DORCEY 1992, 45.

2 Ov. *Met.* 1.193; Serv. *Comm.* 2.493.; Servius, Kommentár Vergilius Georgikáihoz, 2.493.

3 MÓCSY 1974, 251; PERINIĆ 2016, 7.

4 DORCEY 1992, 43; NAGY 1994b.

5 ŠAŠEL KOS 2016, 168.

6 CIL XIII 1766: ...*Aufanis Ma/tronis et Matribus / Pannoniorum et / D⊐e ⊐lmatarum /* ...

7 ALFÖLDY 1963, 57.

8 DORCEY 1989, 149.

9 A Silvestris jelzőhöz ld. DORCEY 1992, 46. Ide sorolhatóak még a moesiai feliratok is, amelyet Silvanus mellett Silvestrisnek dedikáltak (Nr. 39., 40.), a Nr. 40. relief ábrázolása szerint Silvestris ez esetben nem más, mint az egyik Silvana, míg a másik felirat kiegészítésénél, mind a *Silvanabus*, mind a *Silvestribus* lehetséges.

10 Egy dalmatiai feliraton is (Nr. 35.) az Augustae jelzőt, Daciában egy alkalommal a Campestres (Nr. 33.), egy britanniai feliraton pedig a Caelestes melléknevet viselik (DORCEY 1992, 46).

11 PINTEROVIĆ 1973–1975, 123–157; SCHEJBAL 2003, 110.

nonia déli részén elhelyezkedő területeken. Az aquae iasaebeli szentélyben[12] az istennők mindhárom aspektusa[13] (Nymphae, Diana és Silvanae) külön-külön is megjelenik.

A birodalom kelta területein Quadriviae néven ismert útkereszteződések istennőivel közös tiszteletük Carnuntumban (Nr. 9., 17., 18., illetve Britanniában a carnuntumi származású Vibia Pacata felirata: Nr. 32.) és Vindobonában (Nr. 22.) mutatható ki, ahol a két istennőcsoport Silvanus társaiként jelenik meg.[14] A vindobonai feliraton (Nr. 22.) Silvanus mellett a Quadriviae és Silvanae istennők szerepelnek, amelyet a legio X Gemina *signifer*e, L. Minicius Honoratus ajánlott fel. A *legio* helyi kötődésű katonáinak körében olyannyira erős volt ez a lokális Silvanus-Silvanae-Quadriviae tisztelete, hogy későbbi táborhelyükre is magukkal vitték a kultuszt. Erre utal egy britanniai feliraton szereplő (Nr. 32.) Vibia Pacatának a Silvanáknak és Quadriviaenek állított oltára, aki Flavius Verecundus, a legio VI Victrix *centurió*jának[15] felesége volt. A *centurio* és felesége a carnuntumi istennők kultuszát Britanniába, a *centurio* új állomáshelyére is magukkal vitték, megőrizve hazai isteneik tiszteletének hagyományát.

A legtöbb feliratot a Silvanának szabad polgárok és katonák (Nr. 1., 6., 9., 22.),[16] – köztük legionáriusok, illetve egy lovas csapat *praefectus*a (Nr. 1.) – állították. Kiemelkedően magas arányban – a dedikációk mintegy negyedében – nők szerepelnek a felirat felajánlójaként (Nr. 2., 3., 4., 6., 12., 13., 18., 23., 25., 26., 32., 43.). A nők jelentős ilyen jellegű hozzájárulása a kultuszhoz arra utalhat, hogy az istennők valamely különleges aspektusát érezték magukhoz közelállónak vagy védelmezőnek.[17]

Dedikációs formák

A Severus-korban Silvanus tekinthető a legnépszerűbb istenalaknak Pannoniában, mind az epigrafikus emlékanyag, mind a szobrászati emlékek és a kultuszhoz kapcsolódó leletek alapján. A Silvanus oltárok száma néhány településen, elsősorban a Vindobona–Carnuntum környéki területeken[18] még a Iuppiter Optimus Maximusnak állított oltárok számát is felülmúlja. Neve csak ritkán fordul elő az oltárokon más istenekkel együtt, az ábrázolásokon is általában egyedül jelenik meg, társaiként Pannoniában a leggyakrabban a Silvanae istennőket említik. Tizenhárom felirat említi együtt Silvanust és a Silvanae istennőket (Nr. 1., 4., 22., 27., 31–33., 36., 38–42.).

A fogadalmi feliratok között az istennők száma és megnevezésének formája szerint három csoportot különíthetünk el. Néhány feliraton Silvanus társaként csupán egyetlen istennőt, egy Silvanát neveznek meg; más feliratokat a *Silvanis*; illetve a *Silvanabus* dedikációval láttak el, vagyis egy több istennőből álló csoportot (Silvanae) tiszteltek. Ezeken a feliratokon is előfordul, hogy társként megjelenik Silvanus neve, de legtöbbször önállóan szerepelnek. Ezek alapján felvetődik a kérdés, hogy pontosan hány istennőt tiszteltek és kiket takar ez az átfogó Silvanae megnevezés?

Az istennők egyes számú női *numen*ként való említése Silvana alakban összesen hat feliratról ismert (Nr. 7., 27., 28., 31., 36., 40.). Pannoniából egy carnuntumi (Nr. 7.), valamint egy aquae balissaei feliraton említik (Nr. 27.), amelyet Silvanus Domesticus mellett Silvanának dedikáltak, valamint egy solvai felirat (Nr. 28.), amelyen szokatlan módon az istennő nevét megkettőzték. Pannonián kívül feltételezhető, hogy Diana neve takarja ezt a női *numen*t, mivel Silvanus társaként a legtöbbször az istennő szerepel.[19]

Az oltárok egy külön csoportjába azok a feliratok tartoznak, amelyeken *Silvanabus* (*dat.*) alakban szerepel az istennők neve.[20] A klasszikus nyelvhasználatból jólismert jelentés megkülönböztető *pluralis dativus*i alak néhány istenpáros nevében is megjelenik, amennyiben egymás mellett áll ugyanazon szó (jelen esetben istennév) hímnemű és nőnemű alakja. Az egyes számú férfi istenalak mellé többes számú – leggyakrabban három – isten-

12 KUSAN ŠPALJ 2017, 269–270.

13 Silvanus mellett mind az epigrafikus, mind a képi ábrázolásokon Diana, a Silvanák és Nimfák jelennek meg. Az eddigi kutatás feltételezte, hogy ugyanazon istennők külön megnevezéséről lehet szó, ám az attribútumbeli különbségek alapján egymástól eltérő istennőkről beszélhetünk. Egy szentélyen belül, de külön való említésük is azt sugallja, hogy bár hasonló természetű istennőkről van szó, mégis lényegileg eltérőek voltak.

14 FERLUT 2022.

15 Egy azonos nevű savariai származású katonával, T. Flavius Verecundusszal azonosíthatjuk, pályafutásához ld. BIRLEY 1984.

16 DORCEY 1992, 46.

17 DORCEY 1992, 46; 1989, 148–149.

18 Carnuntumban a vallási tartalmú feliratok közül megközelítőleg minden másodikat Silvanusnak ajánlottak (WEBER-HIDEN 2008, 123).

19 Germania Sup.: AE 1976, 502 és 503 (Mogontiacum); CIL XIII 5243 (Turicum); Moesia Inf.: ILBulg 207 és 208 (Vicus Longinopara); Dalmatia: AE 1933, 73 (Salona); CIL III 8483 (Cerin); CIL III 1911 (Novae); Róma: CIL VI 39868; Sardinia: AE 1990, 451 (Barbaria).

20 Nr. 1–2., 3. (*Silvanabes* formában, ehhez ld. VÁGÁSI 2022, 455), 8–11, 19–21, 29, 34, 43.

nő társul, jellemzően a galliai területeken, vagyis az anyaistennők tiszteletének központi részén.[21] Ezek közé az istenpárosok közé tartozik Glanus és Glaniae,[22] Baginus és Baginatiae,[23] valamint Silvanus és a Silvanae istennők, ezért a női istennők többes számban *Silvanabus* alakban szerepelnek az epigrafikus emlékeken. A pannoniai feliratokon azonban nem szerepel társuk, Silvanus, az aquincumi felirattól (Nr. 1) eltekintve, amelyet Bona Deának, Pantheusnak, Dianának és a Silvanáknak dedikált a legio II Adiutrix *praefectus*a, C. Iulius Valens.[24] Fehér Bence véleménye szerint Silvanae körében Pantheus nem más, mint Silvanus.[25] A feliraton említett istenek párokban szerepelnek, egyik oldalon a hagyományos római istenek: Bona Dea és Pantheus (*Silvanus*), a másik oldalon a helyi istennők: Silvanae és Diana[26] állnak. Ettől eltekintve a feliratokon az istennők vagy egyedül vagy a Quadriviae istennők társaságában szerepelnek.

A feliratok száma Aquincum mellett Carnuntumban koncentrálódik, ahol az istennőknek szentélye is állt,[27] amelyet C. Antonius Valentinus a legio XIIII Gemina *veteranus*a 211-ben újított fel (Nr. 9.). A szentélyt az 1. század végén építették a civil település területén, ahonnan ötvenhat oltára ismert a Silvanus, Silvanae és Quadriviae isteneknek.[28] Az oltárok közül tizenkettőt ajánlottak a Quadriviae istennőknek, akiknek itt a nyugati, kelta területektől eltérően nem az útkereszteződésekhez köthető aspektusuk, hanem valamilyen helyi jellemzőjük miatt – amely a Silvanákhoz állhatott közelebb – tisztelték őket a carnuntumi szentélyben.[29]

A harmadik csoportba azok a feliratok tartoznak, amelyeken *Silvanis* (*dat.*) alakban[30] szerepelnek az istennők. Ezeknél a feliratoknál azonban felvetődik a kérdés, hogy csak a három istennőt takarja-e ez a *dativus*i alak, esetleg Silvanust is magában foglalta, vagy csak egy istenpárt, Silvanust és egy Silvanát?[31] Ennek megállapítása ikonográfiai ábrázolás hiányában bizonytalan, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy együttes említésükről, vagyis az istennőkről és Silvanusról van szó. Két oltár meg is nevezi Silvanus mellett a Silvanae istennőket *Silvanis* alakban.[32] Az aquincumi feliraton, amelyet *Silvano et Silvanis* (Nr. 4.) Flavia Secundina állíttatta, a *tabula ansata*ba foglalt feliratos mező felett a megnevezett isteneket is megjelenítették, Silvanust és a három Silvana alakját.[33]

Két katona, Aurelius Lipor és Aurelius Valens, apa és fia állítottak oltárt Camponában a fenséges Silvanáknak (Nr. 6.), amelyen a votív feliratok megszokott megfogalmazásától eltérően az istennők neve nem *dativus*ban, hanem *accusativus*ban (*Silvanas Augustas*) szerepel.[34]

Pannoniai ábrázolások

A Pannoniában előkerült domborművek és reliefek alapján a Silvanae istennők azonosítása csak azokban az esetekben lehetséges – tipikusnak tekinthető attribútumok hiányában – amikor a képi ábrázolást felirat is kíséri.[35] A domborművek a Kr. u. 1. század végétől (késői Flavius-kor) kezdtek elterjedni. Az istennőket változó számban jelenítik meg a szobrászati emlékeken,[36] ez a tendencia Pannoniában is megfigyelhető.

---

21 GIRARDI 2019.

22 *Glani et Glanicabus* – AE 1954, 103; RIG G-64, illetve CAG 13, 2, 100 (Gallia Narb., Glanum).

23 *Bagino / et Bagina/tiabus* – AE 1889, 183; AE 2000, 884-887, 889 (Gallia Narb., Pagus Baginiensis).

24 Ugyanezek az istenek szerepelnek együtt egy római feliraton (CIL VI 39849).

25 FEHÉR 2012, aki Pantheust Silvanus *epitheton*jaként értelmezi egy albertfalvai felirat alapján (AE 2011, 1019).

26 Diana pannoniai kultuszához ld. KERÉNYI 1938; FEHÉR 2010.

27 KANDLER 1985, 143–169.

28 PANAITE 2013; KREMER 2014, 124; GUGL–KREMER 2011, 95 és Abb. 48. Az épület különböző helyiségeiből ötvenhat oltár közül csupán huszonhármon szerepel dedikációs felirat.

29 FERLUT 2022, 318.

30 *Silvano et Silvanis* – Nr. 4.; *Silvanis et Quadrubis* – Nr. 15., 17., 18., 32.; *Silvano et Silvanis et Quadrubis* – Nr. 22.; *Dis deabus Silvanis* – Nr. 37.; *Silvanis et Silvano Campestribus* – Nr. 33.; *Silvanis* – Nr. 5., 12., 13., 30., 37., 44.; *Silvanis Augustis* – Nr. 24–26., 35.; *Silvanis Silvestribus* – Nr. 14., 16.; ld. PERINIĆ 2016, 23.

31 ILJug Indices – „*form Silvanis (dat.) nominative interpreted as Silvani*": Silvanus és Silvana; PINTEROVIĆ 1973–1975, 123., illetve SWOBODA 1964, 45. szerint két istennőről van szó.

32 *Silvano et Silvanis* – Nr. 4; *Silvano et Silvanis et Quadrubis* – Nr. 22.

33 Ld. alább az ábrázolásról szóló fejezetben.

34 VÁGÁSI 2025.

35 FETTICH 1927, 92–95, 3–7. ábra; HOLZNER–KREMER 2012; THOMAS 1952; TÓTH 1991. Jelen tanulmányban nem részletezzük tehát a számos helyről ismert ólomvotív leleteket, amelyeken három istennőt ábrázolnak, mivel ezek értelmezéstől függően a Silvanae, Nymphae, Quadriviae, Matres, Nutrices istennők egyaránt lehetnek.

36 DORCEY 1992, 44, 49. jegyzet, valamint PERINIĆ 2016, 117–119.

Leggyakrabban három fős csoportban ábrázolják az istennőket, frontálisan, egymás mellett, összekulcsolt kézzel vagy karral. Silvanus gyakran a csoport mellett áll, tőlük balra vagy jobbra, anélkül, hogy elvonná a figyelmet az istennőkről. Az istennők különböző tárgyakat, faágakat, kagylóhéjakat vagy koszorúkat tartanak a kezükben[37] és általában *chiton*t viselnek.[38] Ábrázolásuk mind a Matres,[39] mind a Nutrices[40] istennők ikonográfiájától eltér.

A Pannoniában fellelt reliefek stílusában és ábrázolásában változatosak. A hét reliefábrázolásuk[41] közül az aquincumi (*1. ábra*) és a mannersdorfi (*2. ábra*) domborműveken a fogadalmi oltár homlokzatán található fülkében (*aedicula*) ábrázolják a jelenetet.[42] Az aquincumi relief[43] (*1. ábra*) Silvanust és a három istennőt ábrázolja, Silvanus lábánál egy kutya, kezében faág és metszőkés (kacorkés) látható, vagyis tipikus ábrázolásmódja Silvanus Domesticusnak.[44] Az istentől jobbra három női alak álló helyzetben, hosszú *chiton*t viselve, kezükben faág, leeresztett kezükben stilizált koszorút vagy kosarat ábrázoltak. A Carnuntum melletti Mannersdorf am Leithagebirgeből származó oltáron szintén a felirat feletti mezőben (*2. ábra*) négy alak látható, jobb oldalon Silvanus meztelen alakja,[45] aki bal kezében egy *caduceus*t tart, jobbra tőle három női alak, mindegyikük az aquincumi ábrázoláshoz hasonlóan faágat és koszorút vagy kosarat tart a kezében. *Silvanus* ruhátlan ábrázolása Pannoniában ritkábban fordul elő, egy másik, carnuntumi szobortöredék mutat hasonló ábrázolásmódot, illetve egy Siscia mellett előkerült kisméretű szobrot említhetünk, valamint egy poetovioi reliefet.[46]

Szintén Carnuntum területéről, Devínből került elő egy relieftöredék (*3. ábra*),[47] amelynek előlapján két egymás mellett álló, átlósan jobbra hajló női alak testének felső része látható. Sem a további alakok, sem a töredéken lévő felirat nem maradt fenn. A bal oldali alak fejének, nyakának, vállának és a jobb oldali alak kezében tartott függőleges ágnak csak a körvonalai maradtak meg, az arcvonások és a részletek azonban már lekoptak a reliefről. A testtartás, ruházat, illetve a faág alapján azonban az istennőkkel azonosíthatjuk az ábrázolt alakokat.

A negyedik, töredékes formában ránk maradt relief Brigetióból ismert (*4. ábra*),[48] amelyet Silvanus Domesticusnak ajánlottak fel. A felirat felett bal oldalt Silvanus alakja fríg sapkában látható, köpenyt és tunikát visel, jobb kezében szőlőmetsző kést, bal kezében *pedum*ot tart, lábánál egy kutyát ábrázoltak. Silvanus mellett egy női alak szerepel, fején kendővel, kezében bőségszarut tartva; mindkét alak jobbra néz. A relief további része hiányzik, így elképzelhető, hogy a női alaktól jobbra további istennők szerepeltek a jelenetben.

---

37 DORCEY 1992, 44.

38 DORCEY 1992, 44, 45. jegyzet.

39 Elsősorban Germania és Gallia területén elterjedt kultuszuk, a domborműveken három különböző korú, ülő testhelyzetben ábrázolt női alak, legtöbbször egy *aediculá*ban, hosszú ruhában, néhány ábrázoláson zsámollyal a lábuk alatt, diadémmal a hajukban. Kezükben bőségszarut, gyümölcskosarat, tojást, veknit, kalászból font koszorút vagy kisállatokat tartanak. Ld. GARMAN 2008.

40 A Nutrices istennők ábrázolása hasonló a Matres ábrázolásokhoz, trónon ülő helyzetben kerek hasú és szoptató női alakok, a pólyás csecsemőkkel kezükben (ŠAŠEL KOS 2016).

41 Lupa 9744 (Aquincum); Lupa 8942 (Mannersdorf am Leithagebirge); Lupa 26398 (Aquae Balissae); Lupa 9758 (Brigetio); AIJ 337 (Poetovio); AE 1914, 8 (Poetovio); KUZMOVÁ 2021, 654, Abb.1 (Devín, Carnuntum).

42 Lupa 9744 (Aquincum), Lupa 8942 (Mannersdorf am Leithagebirge), a ma már elveszett camponai oltáron a leírások alapján a felirat felett szintén a három *Silvana* reliefképe volt (LŐRINCZ 2001, Nr. 186.; Lupa 10306).

43 Lupa 9744-2; PERINIĆ 2016, Nr. 31; LIMC, 767, Fig. 72.

44 Aquincumi példákról is jól ismert: Lupa 9745, 10480, 10481, 10482, 10530.

45 Lupa 8942.

46 Lupa 8166, PERINIĆ 2016, Nr. 2 – Poetovio; PERINIĆ 2016, Nr. 1 – Zagreb; SANANDER 1994, 104, 31 – Siscia; PERINIĆ 2016, Nr. 12 – Burgenae; A Silvanus Domesticus ábrázolások mellett még a Silvanus-Pan ábrázolások ismertek Pannoniából (Lupa 13381 – Matrica; Lupa 9723 – Aquincum), ezeken azonban kecskelábakkal és szarvval ábrázolják, illetve idősebb alakban. Silvanus-Pan ábrázolás elsősorban a dalmatiai ábrázolásokról ismert.

47 KUZMOVÁ 2021.

48 Magyar Nemzeti Múzeum (Inv. Nr. 2.1942.6); Lupa 9758; RIU 472: *Sil(vano) D[om(estico)*; BARKÓCZI 1944, Taf. LIII 6; PERINIĆ 2016, Nr. 29.

Aquae Balissaeből ismert egy felirat nélküli oltár (*5. ábra*), amelynek elülső oldalán[49] jobb oldalt Silvanust fiatal férfi alakjában jelenítik meg, kezében faággal és metszőkéssel, rövid *tunicá*t és köpenyt viselve. Balra tőle két női alak látható, az istennők hosszú ruhát viselnek, derekukon övvel megkötve, jobb lábukat előre helyezve, akik azonban nem tartanak semmit a kezükben, csupán a ruhájuk szoknyarészét fogják.

Poetovióból egy Silvanusnak dedikált relief ismert (*6. ábra*),[50] amelynek töredékes formában ránk maradt alsó harmada egy férfialak (Silvanus) lábait és egy női alak alsó testét ábrázolja, aki hosszú ruhát visel. A kutatás jelenleg nimfaként azonosítja az istennőt.[51]

Egy sophianaei, szintén Silvanusnak dedikált oltár[52] (*7. ábra*) egyik oldalán Silvanus alakja, másik oldalán egy hosszú ruhás női alak (Silvana) látható. Az istennő hosszú *tunicá*t visel, leeresztett jobb kezében és bal kezében is egy-egy faágat tart.

Bár az előbb említett poetovioi relief töredékes, feltételezhető, hogy mindkét esetben csupán egy-egy istennőt ábrázoltak. Ezt a feltevést támasztják alá azok a feliratok, amelyek csupán egyetlen Silvanát neveznek meg.

A Silvanae istennők pannoniai ábrázolása sok elemében hasonló vonásokat mutat, például ruházatuk és testtartásuk tekintetében, azonban kisebb eltérések megfigyelhetőek, főleg az istennőket kísérő Silvanus alakjánál, a kezükben tartott tárgyak és számuk tekintetében. A regionális eltéréseket jelentősen befolyásolják az ábrázolási szokások, így a Carnuntum környéki reliefen előforduló meztelen Silvanus alakja. Bár a példák száma csekély, mégis megfigyelhető egyfajta észak-déli ábrázolásbeli eltérés, a Carnuntum környéki és az aquincumi reliefek egységes képet mutatnak (*1–2. ábra*), mind az istennők számában, mind ábrázolásmódjukban, míg a provincia déli területeiről ismert relief- és oltárábrázolások ezektől eltérő számban és attribútumokkal jelenítik meg az istennőket.

Pannonián kívüli tiszteletük

Pannonián kívül elsősorban Dalmatiából, Daciából, Italiából, Raetiából, Hispaniából, Britanniából és Moesiából ismert egy-egy feliratuk, valamint néhány reliefábrázolásuk.[53] A Silvanáknak dedikált feliratok csekélyebb számban ismertek (Nr. 34., 35.) Dalmatiából. A dalmatiai reliefeken változó számban három–öt fős csoportokban ábrázolja az istennőket,[54] mindegyiken azonban Silvanus-Pan alakja szerepel, mint az istennők kísérője. Három relief (a boraki,[55] livnoi[56] és jajcei),[57] illetve egy a Venetia et Histria területén található koperi relief[58] képviseli az istencsoport dalmatiai ábrázolásmódját. A dalmatiai reliefeken[59] az istennők a pannoniai ábrázolásoktól eltérően egymást átkarolva, egymásra néző tekintettel, körtáncszerű ábrázolásban jelennek meg.

Daciában epigráfiai (Nr. 33.) és képi ábrázolásuk[60] egyaránt ismert. Hét sarmizegetusai reliefen[61] Silvanust egy kilenc fős istennőcsoport kíséri. A reliefek a sarmizegetusai Silvanus szentélyből kerültek elő.[62] Számuk és körmenetként való ábrázolásuk Nemeti szerint egy helyi ikonográfiai variánst mutat.[63] A sarmizegetusai domborművek stilisztikai szempontból egységesek, mindegyik ugyanazt a mintát követi, amely alapján a reliefek egy műhelyben készülhettek.[64]

---

49 Lupa 26398, PERINIĆ 2016, Nr. 27; PINTEROVIĆ 1973–1975, 144, Fig. 4; LIMC 768, Nr. 99; CVETKO 2022, Nr. 610.

50 AIJ 337: *[Silv]ano / [... co]nveniunt v(oto) s(uscepto) sac(rarium?) sa(craverunt).*

51 PERINIĆ 2016, Nr. 28.

52 AE 1914, 8: *Silvano / Iulius / Rufus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Laelian(o) et / Pastore co(n)s(ulibus);* PERINIĆ 2016, Nr. 31, Lupa 8076-1.

53 Italia: Nr. 42, 43; 44; Moesia: Nr. 39, 40; Dalmatia: Nr. 34, 35; Hispania: Nr. 37, 38; Gallia Narb.: Nr. 36; Dacia: Nr. 33, Raetia: Nr. 41 és Britannia: Nr. 29, ld. DORCEY 1992, 42–44.

54 Amennyiben elfogadjuk, hogy ezeken a dalmatiai reliefeken a Silvanae istennőket és nem a nimfákat ábrázolták, ld. PERINIĆ 2016, 8 és NAGY 1994a (LIMC) 773; PRUSAC 2010, Fig. 4–5.

55 Lupa 30638; PERINIĆ 2016, Nr. 84.

56 Lupa 30640; PERINIĆ 2016, Nr. 83; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1955, 34.

57 Lupa 30511; PASKVALIN 1964, 151.

58 A dalmatiai ábrázolásokkal rokon vonások figyelhetőek meg. Lupa 15844; CSIR-IT II 1, Nr. R 4; InscrIt-10-3, 2*.

59 PERINIĆ 2016, 7.

60 Sarmizegetusa: NEMETI 1999, 144, Nr. 2–8.; valamint Stolna: NEMETI 1999, Nr. 9.; Lupa 15150 és Lupa 17598.

61 NEMETI 1999, 144, Nr. 2–8.

62 RUSU-PESCARU–ALICU 2000, 119–122., Pl. XIV, Fig. 28 és 30; DÉSZPA 2012, 49–51, Taf. 6, D 10.

63 NEMETI 1999, 144. Hátterében I. Piso és A. Rusu (PISO–RUSU 1977, 157) egy *Nymphae – Silvanae – Musae* közötti kapcsolatot feltételez, ezért a 3x3-as elrendezés.

64 NEMETI 1999, 144.

Egy, a moesiai Odessosból származó reliefet érdemes még itt megemlítenünk (Lupa 21816), amelyen három hosszúruhás női alak látható – nimfák vagy Silvanák – egyedül, férfi kísérő nélkül. Ruházatuk és hajviseletük a pannoniai ábrázolásokkal mutat hasonlóságot, ám az istennők nem tartanak semmilyen tárgyat a kezükben.

Róma városából egy Silvanusnak és Silvanának dedikált reliefen (Nr. 42.) töredékes volta miatt csupán egyetlen női alak látható. A jobbra tekintő alak bizonyára a megnevezett Silvana, akit a pannoniai ábrázolásokhoz hasonlóan jelenítettek meg: kezében faágat tart, fején azonban *corona muralis*-t visel.[65]

Összefoglalás

A Silvanae istennők kultusza Pannonia területén a legkiemelkedőbb mind számban, különösen Carnuntum és Aquincum környékén, mind sokféleségében. A leletek koncentrációja alapján Carnuntum, illetve a carnuntumi szentély lehetett az istennők tiszteletének központja Pannoniában.

Silvanae ábrázolása Pannoniában a római és kelta vallási hagyományok keveredését mutatja. Ikonográfiájuk alapján a női *numen*ek egy csoportját jelenítették meg, akik a nimfákkal rokon, de korántsem azonos istennők voltak. Attribútumaik (faágak, bőségszaru stb.) a termékenységhez és a természeti elemekhez való kötődésüket jelképezi. Számuk az egyes területeken eltérő, Pannoniában általában három fős csoportban és Silvanus Domesticus kíséretében jelennek meg. Regionális sajátosságokat is mutat az istennők kultusza. A kultusz dél-pannoniai konventrációja alapján kultuszuk kapcsolódik a forrásokhoz és a gyógyításhoz, hangsúlyozza a vízi elemekkel való kapcsolatukat, és tükrözi a római vallás alkalmazkodó természetét a helyi hagyományokhoz. Dalmatiai ábrázolásaikon számuk változó, három és öt fő között mozog, illetve jellemzően Silvanus-Pan alakjának kíséretében, táncjelenetben ábrázolják őket. A daciai ábrázolások merőben eltérőek, mind a pannoniai, mind a dalmatiai reliefektől, ami helyi sajátos jellegüknek köszönhető.

Az epigráfiai emlékek általában több istennőről adnak számot, akik önállóan és Silvanus kísérőiként is megjelenhetnek. A carnuntumi szentélyben számos feliraton a Quadriviae istennők társulnak a Silvanákhoz és Silvanushoz. Ez a közös említés Vindobonában és Britanniában is megjelenik, mindkét esetben carnuntumi kötődéssel összefüggésben.

Az epigrafikus emlékanyagban három fő dedikációs formát lehet azonosítani: a Silvanae nevet a női istennők többes számú csoportjára használják (*Silvanabus* vagy *Silvanis* formában), illetve az istennők közül egyet néhány esetben egyes számban (Silvana) is említik a feliratok, ami arra enged következtetni, hogy bár legtöbbször csoportosan ábrázolják őket, egyéni tiszteletük is előfordul, elsősorban szintén Pannoniában. Az aquincumi és Carnuntum melletti reliefdíszes feliratok megerősítik azt a feltételezést, hogy a *Silvanis* dedikációjú feliratok a három istennőnek, illetve Silvanusnak szóltak, míg a *Silvanabus* feliratok csak az istennőket takarják.

Ezek alapján elmondható, hogy bár számuk nem, ábrázolásuk néhány részlettől eltekintve Pannonián belül egységes képet mutat. A feliratok alapján megfigyelhető, hogy a kultuszon belül a katonák és nők is jelentős számban képviseltettek, ami a kultusz lokális társadalmi elfogadottságát és jelentőségét mutatja. Az eddig ismert negyvennégy felirat részletesen bemutatja a Silvanae istennők sokféleségét, különféle neveiket és ábrázolási módjaikat, beleértve a Nymphae, Quadriviae vagy akár a Matres, Matronae és Nutrices istennőkkel való kapcsolatukat.

[65] EDR 121739.

Katalógus

Pannonia Inferior

1. Aquincum (Budapest)
Irodalom: CIL III 10394; ILS 3516; TitAq 42; FITZ 1994, Nr. 799; BROUWER 1989, Nr. 128; FEHÉR 2015, Nr. ad 42; PERINIĆ 2016, Nr. 30; GIRARDI 2019, Nr. Silv30.
Bonae deae / et Panthaeo / Dian(a)e Silvana/bus / G(aius) Iul(ius) Valens / praef(ectus) leg(ionis) Adi(utricis) / p(iae) f(idelis) ex voto

2. Aquincum (Budapest)
Irodalom: AE 1965, 124; TitAq 343; SELLYE 1964, 300; GIRARDI 2019, Nr. Silv01.
Val(eria) Cara / Silvana/bus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

3. Aquincum (Budapest)
Irodalom: AE 1992, 1461; TitAq 344; SCHMIDT 2013, Nr. 356; KOCSIS 1991, 120–121, illetve 147–148, Nr. 10; PERINIĆ 2016, Nr. 28; GIRARDI 2019, Nr. Silv04.
Silvan/al⌜ u ⌝s / Lucilia // TA SVA/ATNA IVE/M GRISP/ PRO IVL / solvi / [---

4. Aquincum (Budapest)
Irodalom: CIL III 10460; ILS 3573; TitAq 346; ERDÉLYI 1974, Nr. 170; FITZ 1998, Nr. 96; HOLZNER–KREMER 2012, 39; PERINIĆ 2016, Nr. 32; GIRARDI 2019, Nr. r. Silv28.
Sil(vano) et Silva/nis sa(crum) Fla(via) / Secundina // v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

5. Aquincum (Budapest)
Irodalom: AE 1937, 209; TitAq 345; KUZSINSZKY 1937, Nr. 49; NÉMETH 1999, Nr. 11; PERINIĆ 2016, Nr. 33; GIRARDI 2019, Nr. Silv18.
Silvanis / sacrum / Appius Ros/ionis s(ervus) / v(otum) l(ibens) m(erito)

6. Campona (Nagytétény) – elveszett
Irodalom: CIL III 3393; TitAq 2, 1006; LŐRINCZ 2001, Nr. 186; PERINIĆ 2016, Nr. 33; GIRARDI 2019, Nr. Silv25.
Silvanas Augg(ustas) / Aur(elius) Lipor vet(eranus) / alae et Aur(elius) Vale(n)s / mil(es) leg(ionis) II Adi(utricis) P(iae)⌜ F ⌝(idelis) / Severianae ⌜ fil ⌝(ius) eius / et Aur(elia) S[ev]era filia

Pannonia Superior

7. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: CIL III 11179; VORBECK 1980b, Nr. 305; KREMER 2012, Nr. 496, Taf. 156, 496; KUBITSCHEK 1892, Nr. 5; PERINIĆ 2016, Nr. 18.
[Si]lvanae / Mammul(ae) / sacrum v(otum) / l(ibens) l(aetus) m(erito) s(olvit)

8. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: AEA 2013/14, 51; HUMER–KREMER 2011, Nr. 656; KANDLER 2005, 386, Abb. 9; KANDLER–ZABEHLICKY 1987, 13; AEA 1991/92, Nr. 194; HOLZNER–KREMER 2012, Nr. 216; Taf. 41, 216; GIRARDI 2019, Nr. Silv07.
Silvanab(us) sac(rum)

9. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: CIL III 4441; VORBECK 1980a, Nr. 109; KREMER 2012, Nr. 711, Taf. 200, 711; KANDLER 2000, Nr. 5; KANDLER 1985, 143; FPA Nr. 41; PERINIĆ 2016, Nr. 14; GIRARDI 2019, Nr. Silv-Quad02.
Silvanab(us) et / Quadribi(i)s Aug(ustis) sacrum / C(aius) Antonius Valentinus / vet(eranus) leg(ionis) XIIII G(eminae) murum a fu/ndamentis cum suo int/roito et porticum cum / accubito vetustate conla/bsum impendio suo restitu/it Gentiano et Basso co(n)s(ulibus)

10. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria) – elveszett
Irodalom: HILD Nr. 70; VORBECK 1980b, Nr. 204; KREMER 2012, Nr. 510, Taf. 160, 510; GIRARDI 2019, Nr. Silv02.
Silvana/bus Fus/cus v(otum) s(olvit) l(ibens)

11. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: WEBER et al. 2001, Nr. 263.
[Sil]vana[bus

12. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: AE 1992, 1400; AEA 1991/92, Nr. 183; SCHERRER 2008, Nr. V9, Abb. 31, 14; KREMER 2012, Nr. 409, Taf. 131, 409; PERINIĆ 2016, Nr. 17; GIRARDI 2019, Nr. Silv19.
Silvanis / sacrum / Aurelia / [---]cill[---] / v(otum) l(ibens) [m(erito)] / s⌜ o ⌝l(vit)

13. Carnuntum (Enzersdorf an der Fischa, Ausztria)
Irodalom: AE 1957, 164; HILD Nr. 71; CSIR-Oe-3 Nr. 464, Taf. 27, 464; NOLL 1953, 30; PERINIĆ 2016, Nr. 20; GIRARDI 2019, Nr. Silv20.
Silvanis / sd⌜ c ⌝r(u)m / pos(u)it / Troucisa / v(otum) e(x) i(ussu) / l(aeta) l(ibens) m(erito)

14. Carnuntum (Mannersdorf am Leithagebirge, Ausztria)
Irodalom: CIL III 4534; ILS 3572; CSIR-Oe-3 Nr. 224, Taf. 33, 224; NOLL 1986, Nr. 331;

HOLZNER–KREMER 2012, 39; PERINIĆ 2016, Nr. 30; GIRARDI 2019, Nr. Silv26.
Silvanis / Silves/tri(bus) [---] / [---

15. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: AE 2008, 1104; AEA 2011/12, +22.
[Qua]driv(ii)s / et / Silvani[s]

16. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: CIL III 4442; VORBECK 1980b, Nr. 31; KREMER 2012, Nr. 509, Taf. 159, 509; PERINIĆ 2016, Nr.15; GIRARDI 2019, Nr. Silv27.
Silvanis / Silvestrib/us sacrum / M(arcus) Aurelius / Cupitianus / v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito)

17. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: CIL III 13475; VORBECK 1980b, Nr. 21; KREMER 2012, Nr. 508; Taf. 160, 508; HOLZNER–KREMER 2012, 39; PERINIĆ 2016, Nr. 16; GIRARDI 2019, Nr. Silv-Quad-Cael01.
Silvanis / et Quadr/ubi(i)s sacr(um) / pro Aqu/ilino ne/pote v[ot(um)] / s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

18. Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg, Ausztria)
Irodalom: CIL III 14089; VORBECK 1980b, Nr. 191; KREMER 2012, Nr. 511; PERINIĆ 2016, Nr. 19; GIRARDI 2019, Nr. Silv-Quad03.
Silvanis et / Quadrubi[is] / sac(rum) / AIII[---] / [-]ia v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aeta) [m(erito)

19. Carnuntum (Petronell, Ausztria)
Irodalom: AE 2005, 1232; KREMER 2012, Nr. 216; GIRARDI 2019, Nr. Silv08.
Silvanab(us) sac(rum)

20. Carnuntum (Petronell, Ausztria)
Irodalom: AEA 2010, 39; KREMER 2012, Nr. 217; GIRARDI 2019, Nr. Silv09.
Sil[v]an(abus) [s]a[c](rum)

21. Carnuntum (Petronell, Ausztria)
Irodalom: AEA 2010, 27; KREMER 2012, Nr. 218; GIRARDI 2019, Nr. Silv12.
[*Silvan(abus)] sac(rum)*

22. Vindobona (Wien, Ausztria)
Irodalom: CIL III 13497; ILS 3575; NEUMANN 1961–62, Nr. 10; NOLL 1986, Nr. 304; FARKA 1977, Nr. S 60; PERINIĆ 2016, Nr. 9; GIRARDI 2019, Nr. Silv-Quad01.
Silvano / et Silvanis / et Quadrubi(i)s / sacrum / L(ucius) Minicius / Honoratus / sig(nifer) leg(ionis) X g(eminae) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus)

23. Ad Statuas (Ács) – elveszett
Irodalom: CIL III 4304, RIU 644; GIRARDI 2019, Nr. Silv13.
Ulpia / Candida / Silvanis / v(otum) l(ibens) m(erito)

24. Ad Fines (Topusko, Horvátország)
Irodalom: ILJug 1127; PERINIĆ 2016, Nr. 1; GIRARDI 2019, Nr. Silv24.
Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / QVIPIARV / FINI / [Vi]cto[r] / l(ibens) m(erito)

25. Aquae Iasae (Varaždinske Toplice, Horvátország)
Irodalom: AIJ 467; LUČIĆ 2013, Nr. 18; CVETKO 2022, Nr. 766; PERINIĆ 2016, Nr. 5; GIRARDI 2019, Nr. Silv21.
Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Cornel/ia Restu/ta pro se et su(is) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

26. Aquae Iasae (Varaždinske Toplice, Horvátország)
Irodalom: AIJ 468a; LUČIĆ 2013, Nr. 19; CVETKO 2022, Nr. 764; PERINIĆ 2016, Nr. 6 és 7; GIRARDI 2019, Nr. Silv22.
Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Pompeia / Florentin[a] / pro se et suis // v(otum) [s(olvit)] l(ibens) m(erito)

27. Aquae Balissae (Daruvar, Horvátország)
Irodalom: AE 1978, 657; CBI 277; FITZ 1978, 371 Nr. 19, 1; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1998, 114, 123; PERINIĆ 2016, Nr. 2; CVETKO 2022, Nr. 609.
Silvano D(o)m(estico) / et Silvanae / Seius Ingen(uus) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) pro se / et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) me(rito) / Imp(eratore) Antonin(o) // III [et] Geta Caes(are) II co(n)s(ulibus)

28. Solva (Esztergom)
Irodalom: RIU 776; Abb. 776; PERINIĆ 2016, Nr. 23.
Silva/nae // Silva/nae / sac⌜ u ⌝(m) / Lici[nius] / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)

29. Scarbantia (Sopron)
Irodalom: CIL III 14355,11; RIU 171; AE 1900, 61; KUBITSCHEK 1900, 7; PERINIĆ 2016, Nr. 21; GIRARDI 2019, Nr. Silv06.
Silvanab/us sac(rum) / L(ucius) Aemil(ius) / Fronto / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

30. Siscia (Sisak, Horvátország)
Irodalom: AIJ 550; CIL III 10847; BRUNŠMID 1906/07, Nr. 260; CVETKO 2022, Nr. 692; PERINIĆ 2016, Nr. 3; GIRARDI 2019, Nr. Silv14.
Silva/nis / M(arcus) I(ulius) Ing(enuus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

31. Cirpi (Dunabogdány)
Irodalom: AE 1986, 575; RIU-S, 138; PERINIĆ 2016, Nr. 10; SOPRONI 1985, Nr. 2.
[S]ilvanus Silva/na Ser() Como / v(otum) m(erito) s(olvit) l(ibens)

Britannia

32. (Westerwood, Nagy Britannia)
Irodalom: RIB-3, 3504; AE 1964, 175; WRIGHT 1964, Nr. 7; CSIR-GB-4, Nr. 86, Pl. 25, 86.
Silvanis [et] / Quadr(i)vi(i)s Ca[e]/lestib(us) sacr(um) / Vibia Pacata / Fl(avi) Verecundi / |(centurionis) leg(ionis) VI Vic(tricis) / cum suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Dacia

33. Germisara (Geoagiu Băi, Románia)
Irodalom: AE 1967, 405; IDR 3, 3, 220, Fig. 170; RUSSU 1964, Nr. 8, Fig. 8; NEMETI 1999, Nr. 1; GIRARDI 2019, Nr. Silv-Camp01.
Silvanis et / Silvano Cam/pest(ribus) pro {pro} / sal(ute) Boceni Fr/onto pater

Dalmatia

34. Alvona (Labin, Horvátország)
Irodalom: CIL III 10077; ZOVIĆ–KURILIĆ 2015, Nr. 4; GIRARDI 2019, Nr. Silv03.
Silvan/abus / [--- Aq]u[i]lius

35. (Novi Grad / Bosanski Novi, Horvátország)
Irodalom: ILJug 765; IMAMOVIĆ 1977, Nr. 4; PERINIĆ 2016, Nr. 7; GIRARDI 2019, Nr. Silv23.
Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor/phus Aug(usti) / n(ostri) verna / disp(ensator) v(otum) s(olvit)

Gallia Narbonensis

36. Apta (Apt, Franciaország)
Irodalom: CIL XII 1103; ILN-4,130; ICalvet 53; CAG-84-2, p 306.
Silva/no e[t] Silva/n(a)e

Hispania Citerior

37. Tarraco (Tarragona, Spanyolország)
Irodalom: CIL II-14, 852; ALFÖLDY 1975, Nr. 49; GIRARDI 2019, Nr. Silv15.
Silvanis / Aemilius / Adelphus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

38. Barcino (Barcelona, Spanyolország)
Irodalom: CIL II 4499; IRC-4, 16; ILER 308; MARINER 1973, Nr. 16; GIRARDI 2019, Nr. Silv16.
D(is) d(eabus) / Silvanis / M(arcus) Antonius / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Moesia Inferior

39. (Podujevë / Besianë, Koszovó)
Irodalom: AE 1934, 210; ILJug-2, 525; ILJug-3, 1406; VULIĆ 1934, Nr. 53; GIRARDI 2019, Nr. Silve03.
Deabus S(ilvanabus) vel S(ilvestribus) / Virgines(!) / Gaudens Li/vi(a)e s(ervus) p(ro) s(alute) / p(ecunia) s(ua)

40. Montana (Berkovitsa, Bulgária)
Irodalom: CIL III 12367; AE 1912, 198; AE 1900, 16; MERLIN 1900, 421, Fig.1; GIRARDI 2019, Nr. Silve01.
Silva/no et / Silvest/ri s(acrum) Iuli/anus / CXX AME

Raetia

41. Vetoniana (Pfünz, Németország)
Irodalom: IBR 274.
D[is(?)] / Sil[vano et] / Sil[vanabus?] / C(aius) Ru[---]/ua m[---] / Ael[i ---]/us [

Róma

42. Roma (Róma, Olaszország)
Irodalom: CIL VI 31001; GIRARDI 2019, Nr. Silv29; SupIt Imagines – Roma 1, 2199.
Silv]ano et Silv[anabus? ----] //]S mil(es) leg(ionis) II Par(thicae) P(iae) Fel(icis) / [----] animo lib{u}e(n)s

Venetia et Histria

43. Verona (Verona, Olaszország)
Irodalom: CIL V 3303; ILS 3571; DORCEY 1992, 163; GIRARDI 2019, Nr. Silv05.
[Sil]vanab(us) / Flavia / Donata v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)

44. Aquileia (Udine, Olaszország)
Irodalom: CIL V 817; InscrAqu Nr. 332; LETTICH 2003, Nr. 233; WOJCIECHOWSKI 2001, Nr. 72; GIRARDI 2019, Nr. Silv17.
Calybe / Silvanis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Rövidítések

AE =	*L'Année Épigraphique*. 1888–.
AEA =	WEBER, Ekkehard – SELINGER, Reinhard: Annona Epigraphica Austriaca 1983–1992. *Römisches Österreich* 19–20, 1991/92.
AIJ =	HOFFILLER, Viktor – SARIA, Balduin: *Antike Inschriften aus Jugoslawien. 1: Noricum und Pannonia superior.* Zagreb, 1938 (ND Amsterdam 1970).
CAG-84-2 =	*Carte archéologique de la Gaule: 84-02: Le Luberon et Pays d'Apt*. Paris, 2004.
CBI =	SCHALLMAYER, Egon et al.: *Der römische Weihebezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches*. Stuttgart, 1990.
CIL =	*Corpus Inscriptionum Latinarum*. 1863–.
CSIR =	*Corpus Signorum Imperii Romani. Italien*. VERZÁR-BASS, Monika: *Trieste. Raccolte dei civici musei di storia ed arte e rilivi del Propileo*. Roma, 2003.
CSIR-GB-4 =	KEPPIE, Lawrence John Forbes – ARNOLD, Beverly J.: *Scotland, CSIR Great Britain* 1, 4. Oxford, 1984.
CSIR-IT =	TOCCHETTI POLLINI, Umberto: *Stele funerarie romane con ritratti dai municipia di Mediolanum e Comum*. Milano, 1990.
CSIR-Oe-3 =	KRÜGER, Marie-Louise: *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum 1. Die figürlichen Reliefs*. CSIR Österreich 1, 3. Wien, 1970.
EDR =	*Epigraphic Database Roma* (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
FPA =	KOVÁCS Péter: *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum. Az antik Pannonia forrásai a Severus korban*. Budapest, 2007.
Hild =	HILD, Friedrich: *Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien*. 1902-1968. Diss. Wien, 1968.
IBR =	VOLLMER, Friedrich: *Inscriptiones Baivariae Romanae, sive inscriptiones provinciae Raetiae adiectis Noricis Italicisve*. München, 1915.
ICalvet =	GASCOU, Jacques – GUYON, Jean: *La collection d'inscriptions gallo-grecques et latines du musée Calvet*. Paris, 2005.
IDR =	RUSSU, Ioan: *Inscriptiones Daciae Romanae*. Bucarest, 1975–1980.
ILER =	VIVES, José: *Inscripciones latinas de la España romana*. Barcelona, 1971–1972.
ILJug =	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1963–1986.
ILN-4 =	*Inscriptions Latines de Narbonnaise. 04: Apt*. Paris, 1997.
ILS =	DESSAU, Hermann: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, 1892–1916.
InscrAqu =	BRUSIN, Giovanni: *Inscriptiones Aquileiae*, 3 Bde. Udine, 1991–1993.
InscrIt =	*Inscriptiones Italiae*. Roma, 1931–.
IRC-4 =	*Inscriptions romaines de Catalogne*, Paris. *04: Barcino*, 1998.
LIMC =	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Artemis & Winkler Verlag (Zürich, München, Düsseldorf), 1981–1999.
Lupa =	*Ubi erat Lupa*. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern (https://lupa.at/)
Ovid. *Met.* =	Publius Ovidius Naso: *Metamorphoses*.
RIB =	*The Roman Inscriptions of Britain*. 1965–.
RIU =	*Die römischen Inschriften Ungarns*. Budapest, 1972–.
Serv. *Comm.* =	Maurus Servius Honoratus: *Commentarii in Vergilii Aeneidem*.
SupIt-1 =	*Supplementa Italica*. 1. F(erentinum), P(isaurum), F(alerii) N(ovi). Roma, 1981.
TitAq =	KOVÁCS Péter – SZABÓ Ádám: *Tituli Aquincenses*. Budapest, 2009–.

Irodalom

ALFÖLDY Géza
1963 Aquincum vallási életének története. *Budapest Régiségei* 20. 47–69.
1975 *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Berlin.

BARKÓCZI László
1944 *Brigetio.* (Dissertationes Pannonicae II. 22.*)* Budapest.

BIRLEY, Eric
1984 A Centurion of Leg. VI Victrix and His Wife. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* Bd. 57. 230–232.

BROUWER, Hendrik H. J.
1989 *Bona Dea. The sources and a description of the cult*. Leiden.

BRUNŠMID, Josip
1906/07 Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu (Nastavak). *VHAD* 9. 81–184.

CVETKO, Mirna
2022 *Rimski Zavjetni Zrtvenici s podrucja Hrvatske*. (Dissertationes et monographiae 13.) Zagreb.

DÉSZPA, Mihály Loránd
2012 *Peripherie-Denken. Transformation und Adaption des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen (1–4. Jahrhundert n. Chr.)* (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 35.) Stuttgart.

DORCEY, Peter F.
1989 The Role of Women in the Cult of Silvanus. *Numen* Vol. 36, Fasc. 2 Dec. 143–155.
1992 *The Cult of Silvanus: a study in Roman folk religion*. New York.

ERDÉLYI Gizella
1974 *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. (Apollo könyvtár 5.) Budapest.

FARKA, Christa
1977 Katalog S 1-136. Steindenkmäler. In: *Vindobona - die Römer im Wiener Raum*. Wien. 171–213.

FEHÉR Bence
2010 Egy eddig ismeretlen Diana-kultuszszoborról. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica (SEP II)*. Budapest. 89–107.
2012 Silvanus Pantheus. *Archaeologiai Értesítő* 137. 175–181.
2015 Varia et ridicula I. Addenda et corrigenda ad vol. I. Titulorum Aquincensium. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): Felirattani újdonságok 2015-ben. (*Studia Epigraphica Pannonica (SEP 7.)*) Budapest. 18–40.

FERLUT, Audrey
2022 The Quadruviae: Cult Mobility and Social Agency in the Northern Provinces of the Roman Empire. In: Galoppin, Thomas et al. (eds.): *Naming and Mapping the Gods in the Ancient Mediterranean. Spaces, Mobilities, Imaginaries*. De Gruyter. 313–334.

FETTICH Nándor
1927 A pannóniai matrónakultusz. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve*. 89–99.

FITZ Jenő
1978 Epigraphica IX. *Alba Regia* 16. 371–372.
1994 *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* 3. Budapest.
1998 (szerk.) *Religions and Cults in Pannonia.* (Exhibiton an Székesfehérvár, Csók István Gallery 15 May – 30 September 1996.) Székesfehérvár.

GARMAN, Alex G.
2008 *The Cult of the Matronae in the Roman Rhineland: An Historical Evaluation of the Archaeological Evidence.* Lewiston, New York.

GIRARDI, Cristina
2019 *La divinità plurali nell'Occidente romano. Analisi delle fonti epigrafiche epicorie e latine, archeologiche, iconografiche e letterarie.* Zaragoza.

GUGL, Christian – KREMER, Gabrielle
2011 "Kulte in Carnuntum" In: Humer, Franz – Kremer, Gabrielle (Hrsg.): *Götterbilder –Menschenbilder.* Carnuntum. 92–104.

HOLZNER, Marita – KREMER, Gabrielle
2012 „*Do ut des* — Bleivotive aus Carnuntum" *Carnuntum Jahrbuch* 2012. 31–69.

HUMER, Franz – KREMER, Gabrielle (Hrsg.)
2011 *Götterbilder - Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum.* Wien.

IMAMOVIĆ, Ermin
1977 *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine.* Sarajevo.

KANDLER, Manfred – ZABEHLICKY, Heinrich
1987 Untersuchungen in den canabae legionis von Carnuntum im Jahr 1986. *Pro Austria Rom* 37. 12–15.

KANDLER, Manfred
1985 "Das Heiligtum des Silvanus und der Quadriviae" *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 56. 143–168.
2000 Zur Bautätigkeit in Carnuntum unter den Severern. In: Bouzek, Jan – Friesinger, Herwig – Pieta, Karol – Komoróczy, Balázs (Hrsg.): *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung - Anerkennung - Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag.* Brno. 43–53.
2005 Zum Kult des Silvanus und der Silvanae in Carnuntum. In: Beutler, Franziska – Hameter, Wolfgang (Hrsg.): *„Eine ganz normale Inschrift" und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber.* (Althistorisch-Epigraphische Studien 5.) Wien. 377–388.

KERÉNYI, Károly
1938 Die Göttin Diana in nördlichen Pannonien. *Pannonia* 4. 203–221.

KOCSIS László
1991 A Tribunus Laticlaviusok háza az aquincumi 2-3. sz-i legiotáborban: előzetes jelentés. *Budapest Régiségei* 28. 117–121.

KREMER, Gabrielle
2012 *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum.* (CSIR Österreich Carnuntum (Suppl. 1)) Wien.
2014 "Silvanus und die Quadriviae in der Zivilstadt Carnuntum" In: Busch, Alexandra – Schäfer, Alfred (Hrsg.): *Akten des Kolloquiums „Römische Weihealtäre in Tempeln und Heiligtümern*" Köln. 121–136.

KUBITSCHEK, Wilhelm
1892 Aus Carnuntum 3. *Archiologisch-epigraphische Mitteilungen* 15. 193–204.
1900 Notizen aus dem Leithagebiete. *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien* 3. 1–18.

KUSAN ŠPALJ, Dora
2017 Aquae Iasae – new discoveries in the Roman sanctuary – with special regard to the cults of Apollo, Aesculapius and Serapis / Aquae Iasae – nova otkrića u rimskom svetištu – s posebnim osvrtom na kultove Apolona, Eskulapa i Serapisa. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. 255–308.

KUZMOVÁ, Klara
2021 Fragment eines Votivreliefs für Silvanus und Silvanae aus Devin (Slowakei). In: Narloch, Krzysztof – Płóciennik, Tomasz – Żelazowski, Jerzy – Recław, Janusz (eds.): *Nunc decet caput impedire myrto. Studies dedicated to Professor Piotr Dyczek ont he occasion of his 65th birthday*. Warsaw. 653–661.

KUZSINSZKY Bálint
1937 Az Aquincumi Múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. *Budapest Régiségei* 12. 61–152.

LETTICH, Giovanni
2003 *Itinerari Epigrafici Aquileiesi – Guida alle iscrizioni esposte nel Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Antichitá Altoadriatiche*. Trieste.

LŐRINCZ Barnabás
2001 *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit 1. Die Inschriften*. Wien.

LUČIĆ, Lovorka
2013 The Roman inscriptions from Varaždinske Toplice. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 46. 185–255.

MARINER, Sebastian Bigorra
1973 *Inscripciones romanas de Barcelona (lapidarias y musivas). Parte primera: texto.* 263.

MERLIN, Alfred
1900 Antiquités Romaines de la Bulgarie. *Revue Archéologique* Troisiéme Série. T. 36. 414–424.

MÓCSY András
1974 *Pannonia and upper Moesia. A history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*. London.

NAGY, Árpád Miklós
1994a Silvanus. In: Ackermann, Hans Christoph – Balty, Jean Charles (eds.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.* Zurich. 763–773.
1994b Silvana. In: Ackermann, Hans Christoph – Balty, Jean Charles (eds.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Switzerland. 1133–1135.

NÉMETH Margit
1999 *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában*. Budapest.

NEMETI, Irina
1999 Collective feminine goddesses in Roman Dacia. *Acta Musei Napocensis* 36. 135–153.

NEUMANN, Alfred
1961-62 Inschriften aus Vindobona. *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* XVII/XVIII. 7–29.

NOLL, Rudolf
1953 Römischer Weihaltar aus Enzersdorf a. d. Fischa. *Pro Austria Romana. Nachrichtenblatt für die Forschungsarbeit über die Römerzeit in Österreich* 3. 30.
1986 *Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung*. 2. Aufl. 105 S.

PANAITE, Adriana
2013 Protective Deities of Roman Roads. In. Alexandrescu, Cristina-Georgeta (ed.): *Jupiter on your side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube area.* Bucharest. 133–143.

PASKVALIN, Veljko
1964 Relief Silvana i nimfi. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 19. 151–155.

PERINIĆ, Ljubica
2016 *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. (Archaeopress Roman Archaeology 19.) Oxford.

PINTEROVIĆ, Danica
1973-75 Nepoznata Slavonika. *Osječki zbornik* 14–15. 123–157.

PISO, Ioan – RUSU, Adriana
1977 Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus si a noua Silvane. *Acta Musei Napcensis* 14. 155–158.

PRUSAC, Marina
2010 Hybrid deities in South Dalmatia. In: Dalla Riva, Matteo – Di Giuseppe, Helga (eds.): *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology*. Rome 22–26 sept. 2008. *Bollettino di Archeologia online I*.
https://bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/wp-content/uploads/2010/01/2_PRUSAC.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 28.)

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje
1955 Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Delmata. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 10. 5–40.

RUSSU, I. Ioan
1964 Materiale epigrafice din estul Daciei. *Acta Musei Napocensis* 1. 182–195.

RUSU-PESCARU, Adriana – ALICU, Dorin
2000 *Templele romane din Dacia* I. (Acta Musei Devensis.) Deva.

SANANDER, Mirjana
1994 O kultu Herakla u Hrvatskoj. *Opuscula Archaeologica* 18. 87–115.

ŠAŠEL KOS, Marjeta
2016 Nutrices: the most popular goddesses at Poetovio. In: Lehner, Manfred – Schrettle, Bernhard (Hrsg.): *Zentralort und Tempelberg. Siedlungs- und Kultentwicklung am Frauenberg bei Leibnitz im Vergleich*. VDI Graz 15. 167–174.

SCHEJBAL, Berislav
2003 Municipium Iasorum (Aquae Balissae). In: Šašel Kos, Marjeta – Scherrer, Peter (Hrsg.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia I. Situla 41*. Ljubljana. 53–105.

SCHERRER, Peter
2008 Silvanus unter Verdacht. Auf den Spuren einer Fälscherwerkstatt in Carnuntum. In: Haeussler, R. – King, A. C. (eds.): *Continuity and innovation in religion in the Roman West* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Volume 2.) Portsmouth. 217–237.

SCHMIDT, Heidenreich C.
2013 *Le glaive et l'autel. Camps et piété militaires sous le Haut-Empire romain*. Rennes.

SELLYE Ilona
1964 A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960-1961-ben. *Budapest Régiségei* 21. 295–336.

SOPRONI Sándor
1985 Újabb római feliratok Pest megyéből. *Studia Comitatensia* 17. 273–302.

SWOBODA, Erich
1964 *Carnuntum - Seine Geschichte und seine Denkmäler*. 4. Aufl. Graz–Köln.

THOMAS Edit
1952 „Ólom fogadalmi emlékek Pannoniában (Pogánytelki ólomöntőműhely)" *Archaeologiai Értesítő* 79. 32–38.

TÓTH, Endre
1991 „Neuere Silvanusringe aus Pannonien (Zur Silvanusverehrung in Pannonien)" *Folia Archaeologica* 40. 113–127.

VÁGÁSI, Tünde
2022 Did address influence whether gods answered prayers? Preliminary overview of Vulgar Latin names of deities in the Roman Empire. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 62* (4). 447–460.
2025 Vulgar Latin names of deities in the Roman Empire, problems with the vowel system and with declensions. A case study of Pannonian inscriptions. (*Megjelenés alatt.*)

VORBECK, Eduard
1980a *Militärinschriften aus Carnuntum*. Wien.
1980b *Zivilinschriften aus Carnuntum*. Wien.

VULIĆ, Nikola
1934 Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik* 77. 31–82.

WEBER, Ekkehard et al.
2001 Annona epigraphica Austriaca 1993-1998. In: Tauber, H. (Hrsg.): *Akten des 7. Österreichischen Althistorikertages. Mit einem Anhang: Annona epigraphica Austriaca 1993-1998*. Wien. 49–126.

WEBER-HIDEN, Ingrid
2008 Silvanus in Carnuntum. In: Brennjan, Michael – Stypinska, Diana (Ed).: *Religion in public and private sphere*. Koper. 119–132.

WOJCIECHOWSKI, Piotr
2001 *Untersuchungen zu den Lokalkulten im römischen Aquileia. Herkunft*. (Funktion und Anhängerschaft.) Toruń.

WRIGHT, Richard Pearson
1964 "Roman Britain in 1963," *The Journal of Roman Studies 54*. Issue 1–2. November. 152–185.

ZOVIĆ, Valentina – KURILIĆ, Anamarija
2015 The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia. *Arheloski Vestnik* 66. 399–453.

Tünde Vágási

Nymphs and mother goddesses
Notes on the inscriptions and iconography of Silvanae goddesses in Pannonia

Dozens of inscriptions in the Danubian provinces mention the Silvanae goddesses, whose veneration was primarily concentrated in Pannonia. In addition to numerous votive inscriptions, a few relief depictions are also known, on which the goddesses most often appear in groups of three, among which their sole appearance and their joint depiction with Silvanus are also known. The depiction of the goddesses shows a blend of Roman and Celtic religious traditions. The female figures often hold attributes similar to other goddess groups, tree branches or cornucopias, which may symbolise their connection to fertility and natural elements.

How did their depiction and number change on epigraphic monuments and exactly how many goddesses were there? The aim of the study is to gain a deeper understanding of the cult of the Silvanae goddesses in the Pannonian region, in which the examination of inscriptions, depictions and local connections plays a key role.

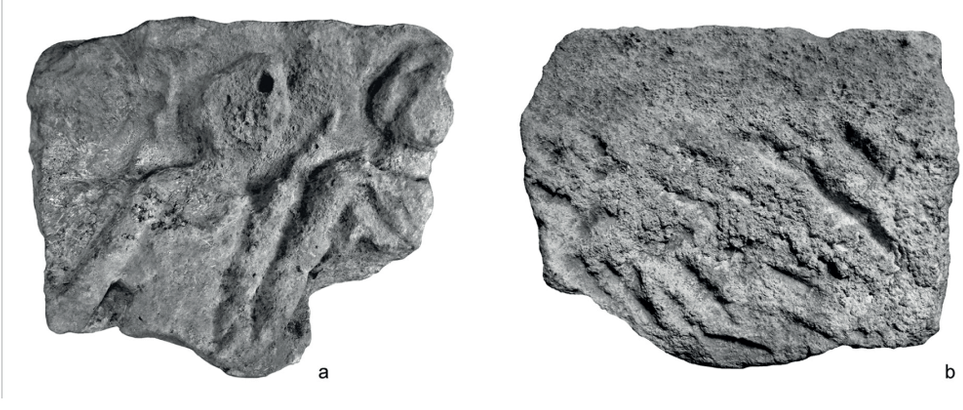
Ábrák

1.

2.

3.

1. ábra: Fogadalmi tábla Aquincumból (Lupa 9744-3)
2. ábra: Fogadalmi oltár, Mannersdorf am Leithagebirge (Lupa 8942)
3. ábra: Relief Silvanae ábrázolással, Devín (KUZMOVÁ 2021, 654, Abb.1)

4.

5.

6.

7.

4. ábra: Brigetioi relief, Silvanus és Silvana (Lupa 9758)
5. ábra: Oltár Aquae Balissaeből (Lupa 26398)
6. ábra: Fogadalmi tábla Poetovióból (AIJ 337)
7. ábra: Oltár, jobb oldalán Silvana ábrázolással, Sophianae (Lupa 8076-1)

Alba Regia 52. (2024) 79–100.

Huber Kíra

Nők a savariai Iseumban*

A nők kutatásával kapcsolatos problémák az Isis istennőt tisztelő misztériumvallásban

A legnagyobb problémát a nők azonosítása jelentette ebben az antik misztériumvallásban, ugyanis a nők ritkán tűnnek fel az elsődleges forrásokban.

A nekik állított sírköveken nem minden esetben szerepel az elhunyt neve, a vallásban betöltött szerepüket pedig annál is ritkábban említik (*1.1 kép*).[1] A sírköveken elsősorban az elhunyt nő, gyakran férjével és gyermekével együtt szerepel (*1.1 kép*) Isis istennőként, esetleg papnőjeként megjelenítve (*1.2–3 kép*).[2]

Oltárokat is állítottak nők, leggyakrabban férjükkel vagy teljes családjukkal közösen elsősorban Isisnek, de legtöbbször más egyiptomi isteneket is megemlítenek rajta. Pannoniából kevés olyan szakrális feliratot ismerünk, amiket kizárólag nőkhöz lehet kötni, ezek közül az egyik egy oltáron olvasható, melyet Claudia Severa állított, és Scarbantiából került elő (*1.4 kép*).[3]

Nők említésével találkozhatunk továbbá még Apuleius *Aranyszamár* című írásában is. A *navigium Isidi* menetben az istennő több női papja is megjelenik.[4]

„*A menet elején haladnak a mindenfélének beöltözött, különböző korú, rangú, rendű, és nemű polgárok. Őket követik a hófehér ruhába öltöztetett és virágot szóró nők. Majd az istennő jelvényit hordozó nők következtek. Az egyikük egy tükröt vitt, amit maga mögé fordított, hogy Isis nézhesse a menetet. Utánuk érkeztek azok a nők, akik elefántcsont fésűvel úgy tettek, mintha az istennő haját fésülnék, csinosítanák. Mások illatszereket csöpögtettek mindenfelé, mintha Isist illatosítanák vele. Őket férfiak és nők követték, akik lámpásokat vittek magukkal. Majd érkeztek a zenészek és Sarapis állandó fuvolásai. Utánuk a beavatott férfiak és nők jöttek, akiket világos lenruhába öltöztettek. A nők haját átlátszó fátyollal fedték el, ez is jelképezte, hogy ők már be vannak avatva a misztériumokba. Majd következtek az emberi lábakon járó egyiptomi istenek és végül a papság és természetesen maga a főpap.*”[5]

Ebben a részletben megfigyelhetjük azt is, hogy a hétköznapi szépítkezési tárgyak akár kultikus feladatokat.

Fontos megemlíteni a falfestményeket is mint forrásokat. Egyes falfestmények a misztériumvallás egyes szertartásait mutatják be, ezek közé tartozik a Herculaneumban előkerült két falfestmény is (*1.5–6 kép*).[6] Míg más falfestmények a misztériumvallásban résztvevő papi szerepet betöltő személyeket mutatnak be, mint például a savariai Iseum bontása során előkerült papnőt ábrázoló falfestmény (*1.7 kép*).[7]

A fentebb említett forrásokat használva se mindig állapítható meg biztosan a nők misztériumvallásban betöltött szerepe. Sokszor a hívő státusz se tekinthető biztosnak, hacsak arra egyértelmű írott forrás nem vonatkozik, de a papi szerep megléte, illetve a beavatottság foka sem ismert a legtöbb esetben. Pannonia vonatkozásában a savariai Iseum kínálja a legjobb lehetőséget a nők kultuszban játszott szerepének régészeti leleteken alapuló vizsgálatára.

---

* Jelen tanulmány alapját a *Nők a savariai Iseumban a régészeti leletek függvényében* címmel megjelent mesterszakos szakdolgozatomhoz végzett kutatás képezi.

1 IG – Inscriptiones Graecae http://telota.bbaw.de/ig/ (Utolsó letöltés: 2024. november 30.); RICIS – Reculie des Inscriptions les Cultes Isiaques https://ricis.huma-num.fr/recherche.html (Utolsó letöltés: 2024. november 30.); EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby http://www.manfredclauss.de/ (Utolsó letöltés: 2024. november 30.); EDR – Epigraphic Database Roma http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?lang=en (Utolsó letöltés: 2024. november 30.); EDH/HD – Epigraphic Database Heidelberg https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche (Utolsó letöltés: 2024. 11. 30.); CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum https://cil.bbaw.de/ace/search?page=1 (Utolsó letöltés: 2024. november 30.). Ld.: *1.1–1.3. kép.*

2 WALTERS 1988; HEYOB 1975.

3 MRÁV–GABRIELI 2011, 213–216.

4 Apul. *Met.* XI. 8–16.

5 Apul. *Met.* XI. 9–10. alapján

6 TRAN TAM THIN 1971; GASPARINI 2006.

7 HARSÁNYI–KUROVSZKY 2013.

A savariai Iseum

Az Iseum megismerése előtt fontos beszélni magáról a városról is, ahol található, mivel a város életében történt fontosabb fordulópontok az Iseum életében is jelentős változásokat hoztak.

Savaria története a római korban

Savaria *colonia*ként létesül (*colonia Claudia Savariensium*) Claudius császár (Kr. u. 41–54) uralkodása alatt a *legio XV Apollinaris* kiszolgált katonáinak letelepítésére. A leendő város helyének kiválasztásakor és későbbi életében is fontos szerepet játszott a Borostyánkő út. A város alapítását az újabb kutatás a Kr. u. 50-es évekre teszi, azonban ennél pontosabb dátumot nem ismerünk.[8]

A *colonia* fellendülése Traianus uralkodása (Kr. u. 98–117) alatt indul meg, Kr. u. 106-ban Pannonia *provincia* kettéosztásakor Pannonia Superior tartománygyűlési (*concilium*) helyszíne lett, és emiatt itt állt a császárkultusz tartományi főoltára (*ara Augusti provinciae*) is.[9] A város első virágkorát a Kr. u. 1. század vége – 2. század eleje folyamán élte (*2.1 kép*).[10] Hadrianus uralkodása (Kr. u. 117–138) alatt az épületek jelentős részét kőből újjáépítették, valamint az utak nagy része is bazaltkő burkolatot kapott.[11]

A város második fénykorát Septimius Severus uralkodása (Kr. u. 193–211) alatt élte. A Kr. u. 3. század végén Diocletianus császár (Kr. u. 284–305) Pannonia *provincia* négy részre osztásakor Pannonia Prima polgári igazgatási központjának jelölte ki Savaria városát, ami a település harmadik és egyben utolsó virágkorát is jelenti.[12]

A Kr. u. 4. század folyamán a település fontos szerepet játszott a kereszténység elterjedésében. A város életéhez két fontosabb szent is köthető, Szent Quirinust itt ítélték halálra, és fojtották bele a mai Perint patakba (Savarias), valamint Savaria Szent Márton szülőhelye volt.[13]

A város életének utolsó évtizedeiről kevés információval rendelkezünk. A kutatás korábban úgy tartotta, hogy a város pusztulását a Kr. u. 455/456. évben bekövetkezett földrengés okozta.[14] Azonban ezt nem támasztják alá egyértelmű régészeti bizonyítékok. A kutatás jelenlegi állása szerint a város életének a végét a tartományi közigazgatás megszűnéséhez, a barbár betörésekhez és a hun letelepedésekhez kötik, a helyi lakosság egy része helyben maradt, részben ennek, illetve a Szent Márton-kultusz népszerűségének köszönhetően a város neve Sabaria formában megmaradt a népvándorláskor és a középkor folyamán is.[15]

Savaria Iseuma a római korban

Mivel Savaria *colonia* volt, Isis istennő szentélye csak a városfalon kívül kaphatott helyet (*2.1 kép*).[16] Az első szentély építésekor még érvényben volt az a római szokás, hogy a római vallásba be nem fogadott istenek szentkerületeit csak az *extra pomerium* építhették fel, így például az Iseum és a Iuppiter Dolichenus szentélyek a várostól délre, a Borostyánkő út mentén létesültek (*2.2 kép*).[17]

Mint a legtöbb épületnél, a szentélykörzet kiépülése itt sem egyetlen időszakra tehető, összesen négy építési periódus volt megfigyelhető a feltárások során.[18]

---

8 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 7.
9 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 9.
10 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 10.
11 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 9.
12 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 11.
13 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 13.
14 A korábbi kutatásokban még a Kr. u. 455. év szerepel a földrengés időpontjaként (SZENTLÉLEKY 1965a, 30). Míg az újabb kutatásokban már a Kr. u. 456. év jelenik meg. Vö. SZENTLÉLEKY 1960, 28; BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 13.
15 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 13.
16 MRÁV–GABRIELI 2011, 203.
17 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 24, 32.
18 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 24.

A későbbi Iseumnak helyet adó területen először ipari műhelyek és hozzájuk tartozó árusító helyek, valamit lakóépületek helyezkedtek el a Borostyánkő út mindkét oldalán.[19] A területen elsősorban bronz- és textilműhelyek létesültek.[20] Ezek a műhelyek valószínűleg Hadrianus császár uralkodása alatt szűnhettek meg véglegesen.[21]

Az Iseum első épülete nemsokkal a város alapítása után épülhetett, a régészeti kutatások alapján az *insula* középső részén egy, a Kr. u. 1. század utolsó évtizedeire datálható fa- és vályogszerkezetes épület lehetett ez (*3.1 kép*).[22] A még használatban lévő műhelyek közé épült, az ekkor még sokkal kisebb szentély nem érte el a Borostyánkő út vonalát.[23] Ebből a korai templomból nem sok került elő a feltárások során, csak a faszerkezet egyes elemei és a templom elbontásakor a szentkerület déli végébe kidobott falfestmények (*3.2 kép*).[24]

Hadrianus császár uralkodása alatt Savaria több épülete is kőbe épült át, ami szintén igaz a Kr. u. 2. század első negyedében újjáépülő Iseumra is (*3.3 kép*).[25] Az ekkor kiépülő új szentélykörzet már elért egészen a Borostyánkő út vonaláig, a korábban itt található műhelyek helyére az előcsarnok és a *porticus* épül ki, így szinte lefedve a teljes *insula* területét.[26] A szentélykörzet külső falához ekkor hozzáépültek különböző üzletek.[27] A kerítőfalak mentén a belső oldalról is helyiségek (*cella*) sorakoztak. A szentély közepén állt a pódiumtemplom, előtte oltár, amit *porticus*szal határolt udvar vett körül a *cella*sor előtt. A szentélykörzet mindkét oldalán egy vízvezetékvályú figyelhető meg, ami a vizet dél felé vitte ki a szent területről.[28]

Az Iseum Septimius Severus császár alatt élte második virágkorát, ekkor ment végbe a legtöbb építkezés (*3.4 kép*), ekkor érte el legnagyobb kiterjedését és legteljesebb kiépítettségét a szentélykörzet. Új díszkapuzat épül ki, valamint a templom alatt futó nyugati oldali vízvezeték elfalazása is erre az időszakra tehető.[29]

A szentélykörzetben folytatott rituális cselekmények felhagyásával kapcsolatban kevés információval rendelkezünk. Szentléleky Tihamér szerint az épület pusztulása a már korábban is említett Kr. u. 455/456. évi földrengéshez köthető.[30] Az újabb ásatások során azonban kiderült, hogy a szentélykörzet pusztulására nem a földrengés kapcsán került sor.[31] Az Iseumban a 4. század közepén már temetkezések is megjelentek, ekkor már az épületet gyorsan és tervszerűen elkezdték bontani. Az Iseum környékén épült épületek felújításához felhasználták az Iseumból kitermelt köveket.[32] A pusztulás utolsó fázisára a Kr. u. 4. század utolsó harmadában épített *horreum* utal, melynek fő alapanyagát az Iseum maradványai képezték.[33]

A savariai Iseum kutatása

Az Iseum kutatásában az első fontos pontot Wessetzky Vilmos 1954-ben a Magyar Tudományos Akadémia Klaszszika-Filológiai Bizottságának felolvasóestjén tette, amikor bemutatta, hogy Savaria területén, vagy annak közvetlen környezetében kell lennie egy Isis istennőnek szentelt szentélynek. Ebben az időben még nem volt semmilyen konkrét ismeret a szentélykörzet pontos helyét illetően.[34]

A legjelentősebb fordulatot az 1955. év végén a szombathelyi Thököly utca 16. szám alatt a Vas és Műszaki Nagykereskedési Vállalat raktárépületének bővítéséhez megkezdett munkálatok jelentették.[35] A földmunkák során előkerült leletek bejelentését követően Szentléleky Tihamér érkezett ki a helyszínre és kezdte meg az egészen az 1961. év végéig tartó feltárásokat (*4.1 kép*).[36] Az ásatások során bebizonyosodott, hogy az épület a savariai Iseum, bár a szentélykörzetnek csak a 30%-a került

19 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 24–29.
20 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 26–28.
21 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 30.
22 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 30.
23 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 30, 32.
24 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 33, 35.
25 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013.
26 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 30.
27 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 36.
28 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 42.
29 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 42.
30 SZENTLÉLEKY 1960, 28; 1965a, 30.
31 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 44–45.
32 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 46.
33 BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013, 47.
34 SZENTLÉLEKY 1957, 78.
35 SZENTLÉLEKY 1960, 9–10.
36 SOSZTARITS 2003, 51.

ekkor feltárásra (*4.1 kép*).[37] Az ásatás elsősorban a szentélyépületre és az előcsarnokra, a *temenos*fal megtalálására fókuszált. Az 1960-as évek első felében a helyszínen felépítették a Hajnóczi Gyula által tervezett, vitruviusi alapokra támaszkodó épületet.

Az ásatások során előkerült nagymennyiségű leletanyag monografikus közlése egyre többet késett, csak pár tárgy került publikálásra Szentléleky által.[38] A homlokzatba beépítésre került eredeti épületelemek folyamatos romlásnak indultak az időjárásnak való kitettség következtében, valamint további kutatásukra sem volt lehetőség azon helyükön.[39]

Az 1990-es években megfogalmazódott az igény az Iseum hitelesítő feltárására, valamint új rekonstrukció elkészítésére, így újabb feltárás kezdődött 2001–2010 között Sosztarits Ottó vezetésével (*4.2 kép*).[40] Az új feltárások során 61 darab szelvényt jelöltek ki, melyek majdnem teljesen lefedték a szentélykörzet teljes területét, és annak környező részeire is kiterjedtek. Az új felmérési rajzon (*4.2 kép*) megfigyelhető, hogy a szentély déli fala mentén is helyezkednek el *cellá*k, nem csak a nyugati és a keleti falak mentén. Ezen ásatás során is elsősorban a legtöbb szelvényt a szentélykörzet központi területén jelölték ki, főként ennek a feltárására és minél részletesebb dokumentálására fókuszált a kutatás. Az ásatást követően az új rekonstrukciós tervet Mezős Tamás építész és Mráv Zsolt régész készítették el.[41]

A feltárás során a homlokzat újabb elemei is előkerültek, valamint a belső terek díszítőelemei is napvilágot láttak. Továbbá érdekes még megemlíteni, hogy több szemetesgödör is előkerült, az egyikben a korábbi épület (fa- és földkonstrukciós első periódusú épület) bontásából származó maradványokkal.

A feltárásokat követően elkészült a szentély és a *temenos*fal teljes rekonstrukciója, melyet ma kiállítótérként használnak. Az Iseum területén nagyobb rendezvények alakalmával Apuleius leírásai alapján rekonstruált szertartások is megtekinthetőek.

Nőkhöz köthető tárgyak

A kutatás megkezdése előtt fontosnak tartottam felállítani egy szempontrendszert, ami alapján egy tárgyról el lehet dönteni, hogy az nőhöz köthető-e. Az elsődleges kiindulási alapot a mai világ nőkhöz köthető tárgyai jelentették, mint az ékszerek és a szépítkezés különböző kellékei. Bár a mai modern világ tárgyai nem azonosak a római kor tárgyaival, mint alapvető szempontok, az elsődleges kereséshez ezek is megfelelőek voltak.

Ezt követően kezdtem el az ókori forrásokat vizsgálni, abból is elsősorban a falfestményeket, mivel ezeken konkrétan ábrázolva vannak az egyes tárgyak, így könnyítve a keresésemet az Iseum Savariense leltárkönyvében.

A ruházkodás a római korban a társadalmi helyzet tükrözésére is szolgált, egy *matrona* ruhája nagyban különbözött egy parasztasszonyétól, a cselédétől és egy másik *provincia*ból érkezettétől.[42]

A savariai Iseum területén feltárt egyetlen papnőt ábrázoló falfestmény töredékén is látszik (*1.7 kép*), hogy az ábrázolt nő fülbevalót viselt.[43] A kutatás részben a fülbevaló alapján tartja a falfestményt papnő ábrázolásnak, de a fő érvet a nő kezében lévő *sistrum* és *situla* jelenti. Isis istennő híveit sírsztéléiken megjelenítő ábrázolásokon megfigyelhető, hogy minden nő az istennő képében jelenik meg, mind öltözetében, de gyakran hajviseletében is. Ezért ezeken az ábrázolásokon megfigyelhető, hogy ékszereket nem viselnek, de gyakran jelennek meg valamilyen fajta koronával a fejükön.[44] Az ékszerek rangjelző feladatot is elláttak, anyaguk, formájuk és díszítésük révén.[45]

Az ékszerek és ruházkodás darabjai mellett fontos megemlíteni a szépítkezéshez használati tárgyakat is. A római kori szépségápolási szokások részben hasonlítanak a maiakra, rengeteg lépcsőből állnak, és bár ma már otthonról is elvégezhetők egyedül, a római korban ez több ember segítségét igényelte.[46] Az első felmerülő probléma ezzel kapcsolatban az volt, hogy a szépség megőrzése nemcsak a nők, hanem a férfiak körében is ugyanolyan népszerűnek számított, és erre a célra ugyanolyan krémeket, olajokat használtak, így ezeknek az *unguentumok*nak ugyanolyan edényekben történt a tárolása.[47] Ezen felül az arc kifestése is megjelent a férfiak és a nők között is, így ezen a téren is ugyanolyan tárgyakat használtak tárolásukra és felkenésükre.[48]

---

37 SZENTLÉLEKY 1960, 11; SOSZTARITS 2003, 51.
38 SZENTLÉLEKY 1957; 1960; 1965a; 1965b; TÓTH 1998; SOSZTARITS 2003, 51.
39 SOSZTARITS 2003, 52.
40 SOSZTARITS 2003, 52; BALÁZS–CSAPLÁROS–SOSZTARITS 2013.
41 SOSZTARITS 2003, 52.
42 ZINSERLING 1973, 69.
43 HARSÁNYI–KUROVSZKY 2013, 1. kép
44 RICIS 505/0501; RICIS 501/0194, CIL VI, 13454.
45 FACSÁDY 2003, 31.
46 BÓZSA 2016, 9–37.
47 BÓZSA 2016, 13.
48 BÓZSA 2016, 16.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő leletanyag kapcsán a további problémát a leletanyag nemekhez való kötése jelentette. Mint azt fentebb is leírtam, ez sok esetben okoz nehézséget, elsősorban a szépségápolás során használt tárgyak kapcsán, mivel ugyanazok a szokások voltak jellemzőek mindkét nemre. Továbbá az ékszerek nemhez való kötése se bizonyult egyszerű feladatnak, mivel ugyanazokat a tárgyakat lehet megfigyelni – például gyűrűk kapcsán – a férfiaknál és a gyermekeknél[49] – például gyöngyök kapcsán – is. Ezért érdemesnek tűnt megvizsgálni az olyan lelőhelyeket is, ahol pontosan nemhez köthetőek az előkerült tárgyak, mint például temetkezésekből származó leleteké, azonban a legtöbb tárgytípus esetében ez sem jelentett segítséget.[50]

Nőkhöz köthető tárgyak a savariai Iseumból

A kutatás megkezdésekor, mint azt korábban is említettem, kiválasztottam olyan tárgyakat, amiket valamilyen formában a nőkhöz tudtam kötni. Ezek a tárgyak nagyrészt a 2001–2010 folyamán folytatott feltárások leletanyagából származnak, azonban két hajtű az 1955–1961 közötti Szentléleky Tihamér által vezetett feltáráson került elő. A tárgyakat a vizsgálatok könnyebb elvégzése érdekében funkciójuk szerint két csoportba osztottam (szépítkezési tárgyak, ékszerek) valamint egy harmadik, bizonytalan besorolású csoportot készítettem azoknak a tárgyaknak, amiknek pontos funkcióját nem lehetett megállapítani – ez utóbbi csoport tárgyaival további vizsgálatot nem végeztem. Ezt követően a tárgyakat típus, majd ezen belül még anyagcsoport szerint is szétválogattam és sorrendbe raktam. Vizsgálatom tárgyát az Iseum feltárásai során előkerült 246 darab tárgy képezte, melyeknek egy kisebb részét fogom csak jelen tanulmányomban bemutatni.

Azt fontos még megemlíteni, hogy a hajtűket két külön csoportba szedtem funkciójuk alapján, az egyik csoportba tartoznak azok, melyek a haj helyén való tartását szolgálták, míg a másikba azok, melyek elsősorban díszítési feladatot láttak el díszítettségük alapján. Így egy hajtűcsoport került a szépítkezési tárgyak, és egy az ékszerek közé.

Szépítkezési tárgyak

A szépítkezési tárgyakat tárgytípusuk szerint öt további csoportba osztottam szét.

Illatszeres és kenőcsös tégelyek (*5. kép*)

A legtöbb tárgy, amelynek a funkcióját bizonyossággal meg tudtam állapítani, ebbe a csoportba sorolható (58 darab). Többségük a szentélykörzet nyugati (11 darab), illetve déli részén (10 darab), valamint a keleti *porticus*ban (5 darab) került elő. Ezen csoport tárgyai közül egy a szentély *pronaos*ából került elő, így ezt a kutatás során ki kellett zárnom, mivel előkerülési helye alapján inkább mondanám a szentély kultuszaihoz köthetőnek, mint valamilyen formában nőkhöz kapcsolódónak. De a nőkhöz való kapcsolatát se kell teljes mértékben kizárni, inkább csak ennek a legkisebb a valószínűsége.

A keltezés szempontjából a tárgyak nagy része (21 darab) az építés első periódusából, míg a második legtöbb (17 darab) az építés harmadik periódusából származik.

A leleteket vizsgálva pár kivételtől eltekintve a nagyrészük a Kr. u. 1–2. századra keltezhetőek.

Ennél a tárgycsoportnál készülési anyagtól függetlenül figyelembe kell venni, hogy mind nők, mind férfiak használhatták őket, a fentebb leírt okoknak megfelelően, ezért a nőkhöz való kötéshez nem voltak alkalmasak a továbbiakban.

Fésű (*6.1 kép*)

A szentély területéről egyetlen fésű töredéke került elő, ami a keresési feltételeimnek minden szempontból megfelelt. A fésű a szentélykörzet déli *temenos*falán kívülről származik ugyan, ami megint csak megkérdőjelezhetővé teszi a tárgy kultuszhoz való kapcsolását. Egyszerű kialakítása és töredékes mivolta nem teszi lehetővé a szűkebb datálást. Ebben az esetben a kérdést nemcsak a nőkhöz, de a kultuszhoz való kötése is jelenti. Továbbá a vizsgálatokra szintén nem volt alkalmas, mivel ezt a tárgyat is használhatták mind férfiak, mind nők.

[49] Itt felmerül az a probléma is, hogy a gyermekek tekintetében is a fiú- és lánygyermekek tekintetében nem lehet különbséget megállapítani, mivel sok azonos tárgyat viseltek korukból fakadóan.

[50] ALLISON 2015.

Haj helyén tartására használt hajtűk (*6.2–6 kép*)

Ezen hajtűk elsőssorban az építés első és harmadik periódusából kerültek elő, de az építés többi periódusában is megfigyelhetőek voltak. Legnagyobb számban a szentélykörzet nyugati részéről származnak a feltárások során előkerült leletek, melyek elsősorban a Kr. u. 1. és 2. századra keltezhetőek.

A hajtűk kapcsán megfigyelhető, hogy semmilyen formában nem voltak férfiakhoz köthetőek, ezek a leletek elsősorban csak nőkhöz, illetve lánygyermekekhez kapcsolhatóak. Így az ebbe a csoportba tartozó leletek minden bizonnyal nőkhöz köthetők, de a tárgyakat hordó nők misztériumvallásban betöltött szerepe pusztán a tárgyaik alapján nem volt megállapítható.

Tükrök és ólom tükörkeretek (*7.1–4 kép*)

A tükrök és tükörkeretek legnagyobb számban az építés első (6 darab) és negyedik (4 darab) periódusát jelentő rétegekből kerültek elő. A tükrök elsősorban a Kr. u. 1–2. századra, míg a tükörkeretek főként a Kr. u. 4. századra keltezhetők. A leletek többsége a keleti *porticus* területéről került elő.

A tükrök kapcsán meg kell említeni, hogy ezeket nemcsak nők, hanem férfiak is használhatták, továbbá a fentebb leírt *navigium Isidi* menet kapcsán is említett módon a szertartások során is használhatták őket. Így az ebbe a csoportba tartozó tárgyakat se lehet minden bizonnyal nőkhöz kötni.

Paletta (*7.5 kép*)

A feltárás során előkerült egy egyiptomi porfírból készült paletta, ami a Kr. u. 2–3. századra keltezhető. A lelet a műemléki felújítás során került elő, így a pontos lelőkörülmények nem ismertek.

Mint azt korábban említettem, a férfiak is használtak szépítkezéshez szükséges szereket, így a paletta akár férfihoz is lehetne köthető, ezért ezt a tárgyat se tudtam biztosan nőkhöz kapcsolni.

Ékszerek

Díszhajtűk (*8. kép*)

Két hajtű (*8.1–2 kép*) Szentléleky Tihamér 1960-as feltárásán került elő, így ezen tárgyak lelőkörülményeiről kevés információval rendelkeztem. Az előkerült tárgyak legnagyobb számban az építés 3. periódusából származnak, és a Kr. u. 1–2. századra keltezhetőek. A legtöbb hajtű lelet ebben a csoportban is, mint a korábbiban, a szentélykörzet nyugati részéről került elő.

A hajtűk kapcsán megfigyelhető, hogy semmilyen formában nem voltak férfiakhoz köthetőek, ezek a leletek elsősorban csak nőkre, illetve lánygyermekekre jellemzőek. Így az ebbe a csoportba tartozó leleteket tudtam minden bizonnyal nőkhöz kötni, de a tárgyakat hordó nők misztériumvallásban betöltött szerepe csupán a tárgyaik alapján nem volt megállapítható.

Fülbevalók (*9.1–3 kép*)

A fülbevalók nagy többsége a 2. és a 4. építési periódusra keltezhető rétegekből került elő a *temenos*falon kívül, az északi és a nyugati oldalon. A tárgyak fele a Kr. u. 1. század végére, míg a tárgyak másik fele a Kr. u. 3–4. századra keltezhető.

Ezen leletek kapcsán is a fő problémát az előkerülési hely jelentette, mivel az a szentélykörzeten kívüli rész, ezért nem lehet azt teljes biztonsággal a misztériumvallás működéséhez kötni. Azonban ezeknél a leleteknél is meg kell említeni, hogy csak nőkhöz köthetőek, de az ezeket viselő nők vallási szerepe kérdőjeles, főleg a lelőhely kapcsán.

Karperecek (*9.4–5 kép*)

A karperecek legnagyobb számban szintén a szentélykörzet nyugati oldaláról kerültek elő, azonban ezek elsősorban a Kr. u. 4. századra keltezhető leletek.

A keltezés kései dátuma miatt a misztériumvalláshoz való kötése a tárgyaknak szintén bizonytalan. Továbbá azt is meg kell említeni, hogy ezeket a tárgyakat ugyan viselték nők, de gyermekek is, akár fiúgyermekek is, így a nőkhöz való kapcsolása bizonytalan.

Gyűrűk (*10. kép*)

A gyűrűk nagyrésze is a szentély nyugati részéről került elő, miként többségében az ékszerek és a hajat helyén tartó tűk is. Ezek a tárgyak az építés 3. és 4. periódusára keltezhető rétegekből származnak elsősorban.

A gyűrűk kapcsán már a kutatáskor igyekeztem felállítani egy szempontrendszert, ami alapján kizárhatóak lennének a férfiakhoz köthető darabok. Azonban erre sem a méretbeli eltérések, sem pedig a gyűrű pántjának vastagsága nem adott egyértelmű válaszokat. Így erről a csoportról sem tudom biztosan állítani, hogy nőkhöz köthetőek lennének.

Gyöngyök (*11. kép*)

A gyöngyök minden esetben a szentély fennállásának és működésének idejéből kerültek elő, legnagyobb részt az építés 2. periódusából. A korábbi ékszerleletekkel ellentétben a gyöngyök nagyrésze a szentélykörzet északi részéről került elő.

A gyöngyök kapcsán is meg kel említeni azt, hogy bajelűző szerepük miatt nemcsak nők, hanem gyermekek is viselhették őket. Így ezekről a tárgyakról se lehet biztonsággal állítani, hogy nőkhöz köthetőek lennének.

Összegzés

Az előkerült leletek elsősorban illatszeres és kenőcsös tégelyek (58 darab), valamint gyöngyök (36 darab) voltak (*12.1 kép*). Ezen felül a legtöbb lelet (65 darab) típusba való besorolása nem volt lehetséges töredékessége miatt, ezért ezekről a leletekről jelen tanulmányban nem írtam.

A tárgyak vizsgálata során megfigyelhető, hogy legnagyobb részük az építés 2. (Flavius-kor – Hadrianus) és 3. (Hadrianus – Septimius Severus) periódusára tehető rétegekből származik. A tárgyak számát tekintve a 2. század dominanciája figyelhető meg.

A leletek szóródását figyelve (*12.1 kép*) láthatjuk, hogy a legtöbb tárgy a szentélykörzet nyugati oldaláról került elő a feltárások folyamán, azon belül is elsősorban a nyugati *temenos*falon kívül (41 darab), a 39. szelvényben (74 darab) láttak ismét napvilágot (*4.2 kép*). Itt fontos megemlíteni azt, hogy ezen a részen került elő a korábbi szentély elrontásakor kidobott bontási hulladék planírozási rétege. Valószínűleg ezzel magyarázható a leletek nagyszámú előkerülése.

A tanulmányomban vizsgált leletekről elmondható, hogy a legtöbb esetben nem voltak alkalmasak nők azonosítására, mivel ugyanazokat a használati tárgyakat és ékszereket lehetett megtalálni a férfiak és a gyermekek körében is.

Az is megfigyelhető volt, hogy nők azonosítására leginkább a hajtűk és a fülbevalók voltak alkalmasak, azonban ezen tárgyak viselőit Isis istennő tiszteletéhez kötni és a misztériumvallásban betöltött szerepüket azonosítani csak a tárgyi leletanyag alapján nem bizonyult lehetségesnek. A biztos kötéshez mindenképpen írott forrásra lenne szükség, ahol pontosan megnevezik a nők misztériumvallásban betöltött szerepét is.

Rövidítés jegyzék

Apul. *Met.* = Lucius Apuleius: *Metamorphoses*
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum.* Berlin, 1862–
EDCS = *Epigraphik Datebank Clauss-Slaby:* http://www.manfredclauss.de/
EDR = *Epigraphic Database Roma: http://www.edr-edr.it/default/index.php*
HD = *Epigraphische Datenbank Heidelberg: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/*
IG = *Inscriptiones Graecae. Berin, 1981–*
RICIS = Laurent Bricault: Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS). Mémories de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 31. Paris, 2005.
RICIS = Suppl. Bricault, Laurent: „RICIS Supplément I". In: Laurent Bricault (éd.): *Bibliotheca Isisac*a I. Bordeaux, 2008, 77–130.; Bricault, Laurent: „RICIS Supplément II". In: Laurent Bricault – Veymiers, Richard (éd.): *Bibliotheca Isisaca II*. Bordeaux, 2011, 273–316.; Bricault, Laurent: „RICIS Supplément III". In: Laurent Bricault – Veymiers, Richard (éd.):*Bibliotheca Isisaca III*. Bordeaux, 2014, 139–206.

IRODALOM

ALLISON, Pénelopé M.
2015 Characterizing Roman Artifacts to Investigate Gendered Practices in Contexts Without Sexed Bodies. *American Journal of Archeology. The Journal of the Archeaological Institute of America. Volume 119.4* 103–123.

BALÁZS Péter – CSAPLÁROS Andrea – SOSZTARITS Ottó (szerk.)
2013 *Iseum. Isis temploma Szombathelyen. Sistrum serie B No. 2*. Szombathely.

BÍRÓ, Szilvia – SOSZTARITS, Ottó
2017 Architectural and infrastructural changes in Savaria in the first half of the second century. In: Láng, Oroslya (ed.): *Hadrianus MCM Proceedings of the international conference on the occasion of the 1900th anniversary of the Emperor Hadrian's accession to the throne. Aquincum Nostrum II. 10*. Budapest. 35–50.

BÓZSA Anikó
2016 *A szépségápolás tárgyi emlékanyaga Pannonia Magyarországra eső részén.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

FACSÁDY Annamária
2003 Római ékszerek. *Ókor* II. évfolyam 4. szám 31–37.

GASPARINI, Valentino
2006 Iside a Ercolano: il culto pubblico. In: De Caro, Stefano (cur.): *Egittomaniua. Iside e il mistero.* Milano. 120.

HARSÁNYI Eszter – KUROVSZKY Zsófia
2013 Savaria korai Iseumának falfestményei. *Magyar Régészet online magazin* 2013. ősz. 1–6. https://files.archaeolingua.hu/2013O/Upload/Kurovszky_H13O.pdf

HEYOB, Sharon Kelly
1975 *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain Volume: 51*. Leiden.

KELBERT Krisztina
2007 Római tükrök Savariában. *Savaria* 31. 171–261.

MRÁV Zsolt – GABRIELI Gabriella
2011 A scarbanciai Iseum és feliratos emlékei. *Arrabona* 49./1. 201–238.

SOSZTARITS Ottó
2003 A savariai Iseum újraindított kutatásáról. *Ókor* II. évfolyam 4. szám 51–54.

SOSZTARITS, Ottó – BALÁZS, Péter
2016 Die neuzeitliche Geschichte des Iseum Savariense. In*:* Győry, Hedvig (ed.): *Aegyptus et Pannonia V – Acta Simposii 2008*. Budapest. 51–68, 165–176.

SZENTLÉLEKY Tihamér
1957 Előzetes jelentés a savariai Isis-szentély 1956. évi ásatásairól. *Archaeologiai Értesítő* 84. 78.
1960 *A szombathelyi Isis-szentély*. Budapest.
1965a Az Iseum jelentősége Savariában. *Savaria* 3. 147–158.
1965b *A szombathelyi Isis szentély. Savaria romkertjei I*. Szombathely.

SOSZTARITS Ottó – BALÁZS Péter – CSAPLÁROS Andrea (szerk.)
2013 *A savariai Isis szentély. Sistrum serie A No. 1*. Szombathely.

TÓTH István
1998 A savariai Iseum kutatásának eredményei és feladatai. *Savaria* 23/3. 329–336.

TRAN TAM THIN, Vincent
1971 *Les culte des divinités orientales a Herculaneum*. Leiden.

WALTERS, Elizabeth J.
1988 *Attic grave reliefs that represent women in the dress of Isis. Hesperia: Supplement XXII*. Princeton.

ZINSERLING, Verena
1973 *A nő a klasszikus ókorban*. Budapest.

Kíra Huber

Women in the Iseum of Savaria

The subject of my study is women in the area of the Iseum of Savaria. During my studies, I discovered that no written sources mentioning women have been found in the Iseum of Savaria and only a single fragmentary depiction is available to us. This led me to consider trying to identify women at the cult site of the goddess Isis located in present-day Szombathely, by means of its material finds. The method I chose to carry out this task was the organisation of the artefacts based on an elimination process.

After reviewing the nearly twenty thousand finds from the Iseum Savariense, I selected the types of objects that I could associate with women. I did this primarily based on what types of objects were displayed on women in the burials, wall paintings and other depictions that I knew were clearly associated with women or what objects were placed with them in their burial places. After that, I also excluded those finds that, according to the inventory book and excavation documentation, originated from burials after the abandonment of the Iseum.

I then examined the dating of the objects, selecting those that could be dated between the end of the 1st century AD and the middle of the 4th century AD, based on their typology or the stratigraphic layer from which they were recovered.

After this selection process, 235 objects remained which met all my criteria. For the purposes of processing, I classified these objects first by function, then by type and finally by material group.

In this study, I will examine the selected finds based on their function and object type, to assess how likely they are to be associated with women. I will also analyse the objects from a topographical perspective, based on the assumption that if they were found in the area of the altar or its immediate surroundings or in the area of the sanctuary building itself, they are more likely to be connected with the ritual. I will further examine those objects that are most likely to be associated with women, searching for traces of how they can be associated with the worship of the goddess Isis.

My aim is to determine the presence of female devotees of Isis in the area of the Iseum in Savaria based on the material finds.

This study is based on my master's thesis titled Women in the Iseum in Savaria in the Light of the Archaeological Finds, for which I conducted the research.

Mellékletek

1

2

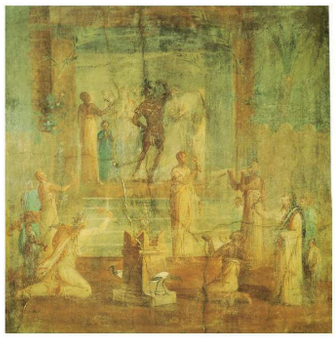
3

4

5

6

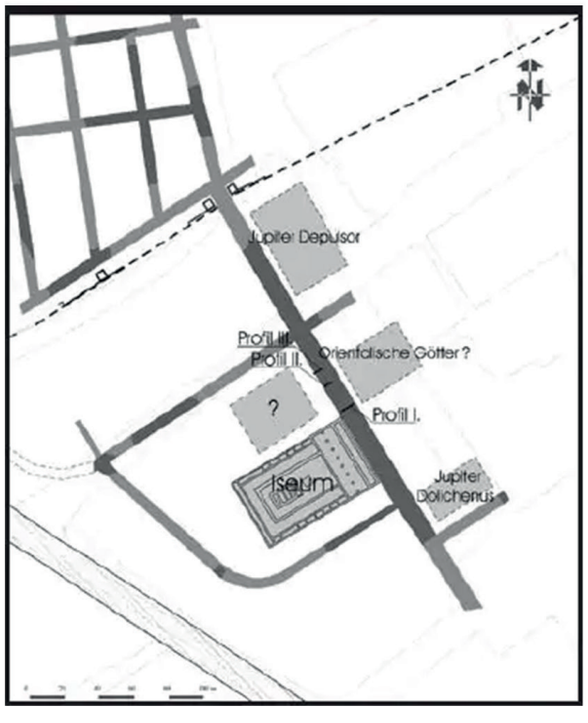
7

1. ábra

1. Usia Prima papnő és családjának sírsztéléje (RICIS II 501/0160)
2. Babullia Varilla sírsztéléje (RICIS II 501/0194)
3. Attikai nő sírsztéléje (RICIS 101/0205)
4. Claudia Severa Isisnek szentelt oltára (MRÁV–GABRIELI 2011)
5. Herculaneumi szertartást bemutató falfestmény (TRAN TAM THIN 1971. pl. XXIII.)
6. Herculaneumi szertartást bemutató falfestmény (GASPARINI 2006, 120, 1. kép)
7. Savariai Iseum papnőt ábrázoló falfestménye (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 81)

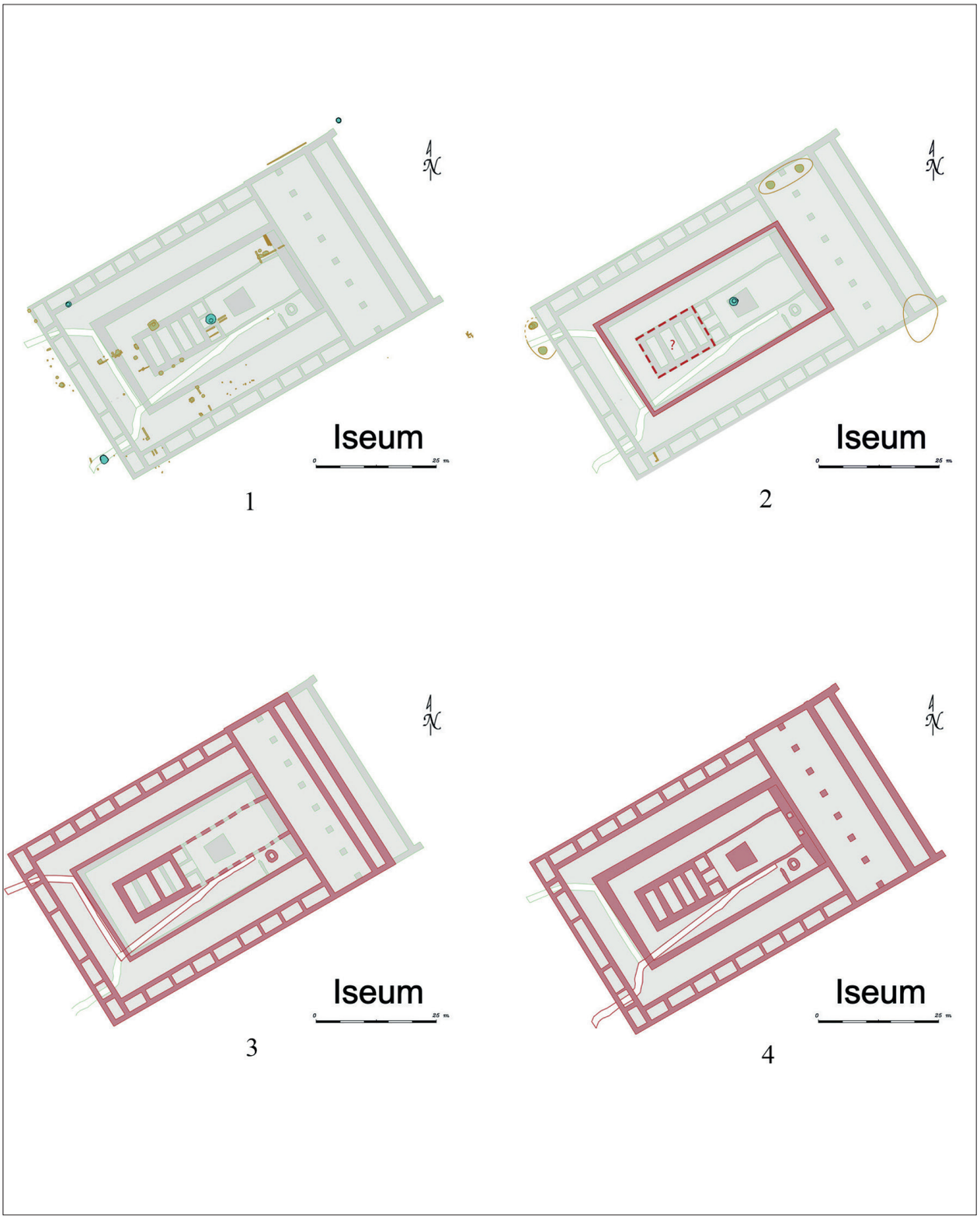

1

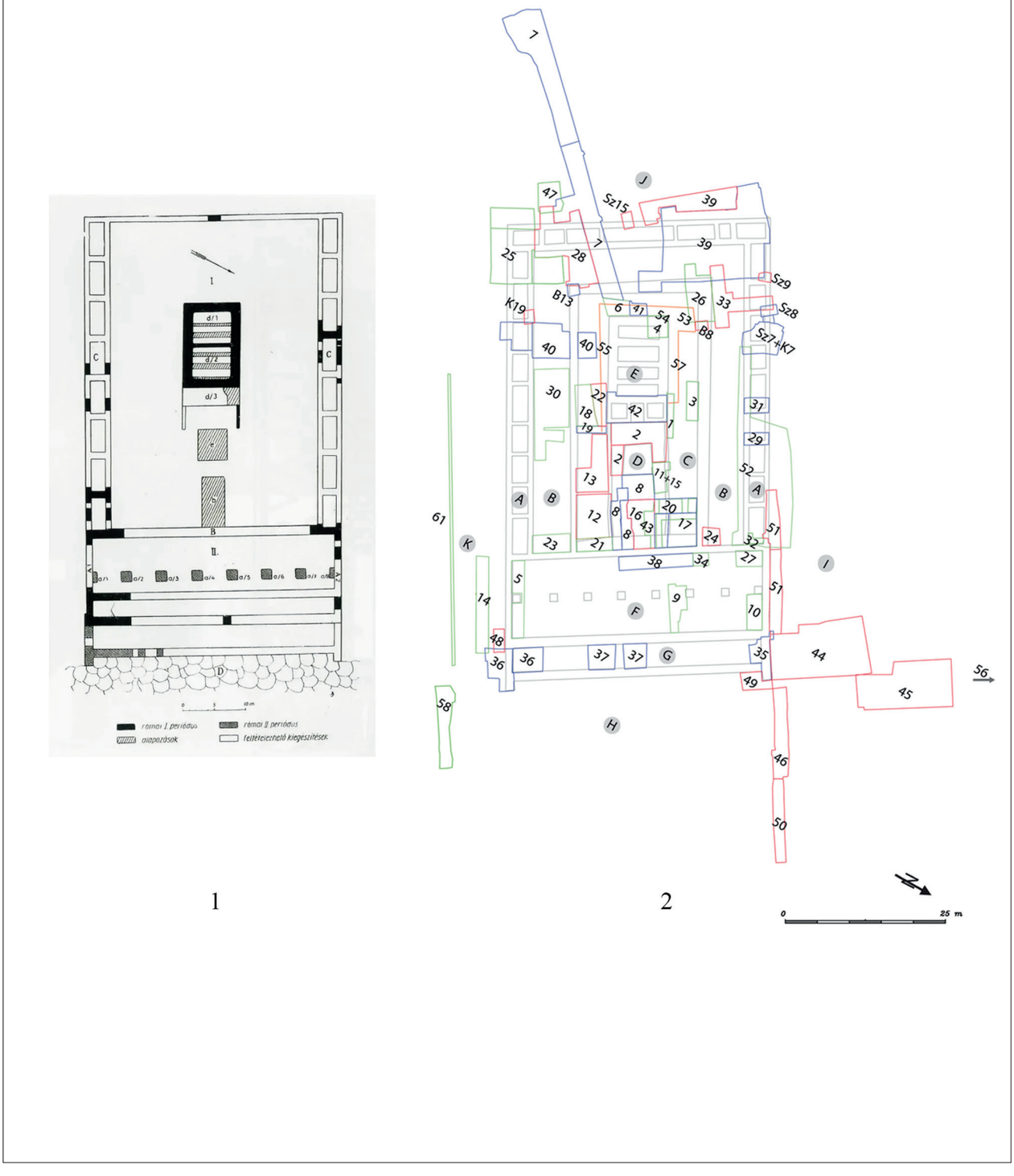

2

2. ábra
1. Savaria (BÍRÓ Sz.–SOSZTARITS 2017)
2. Savaria déli városfalán kívüli szentélyek (SOSZTARITS 2010)

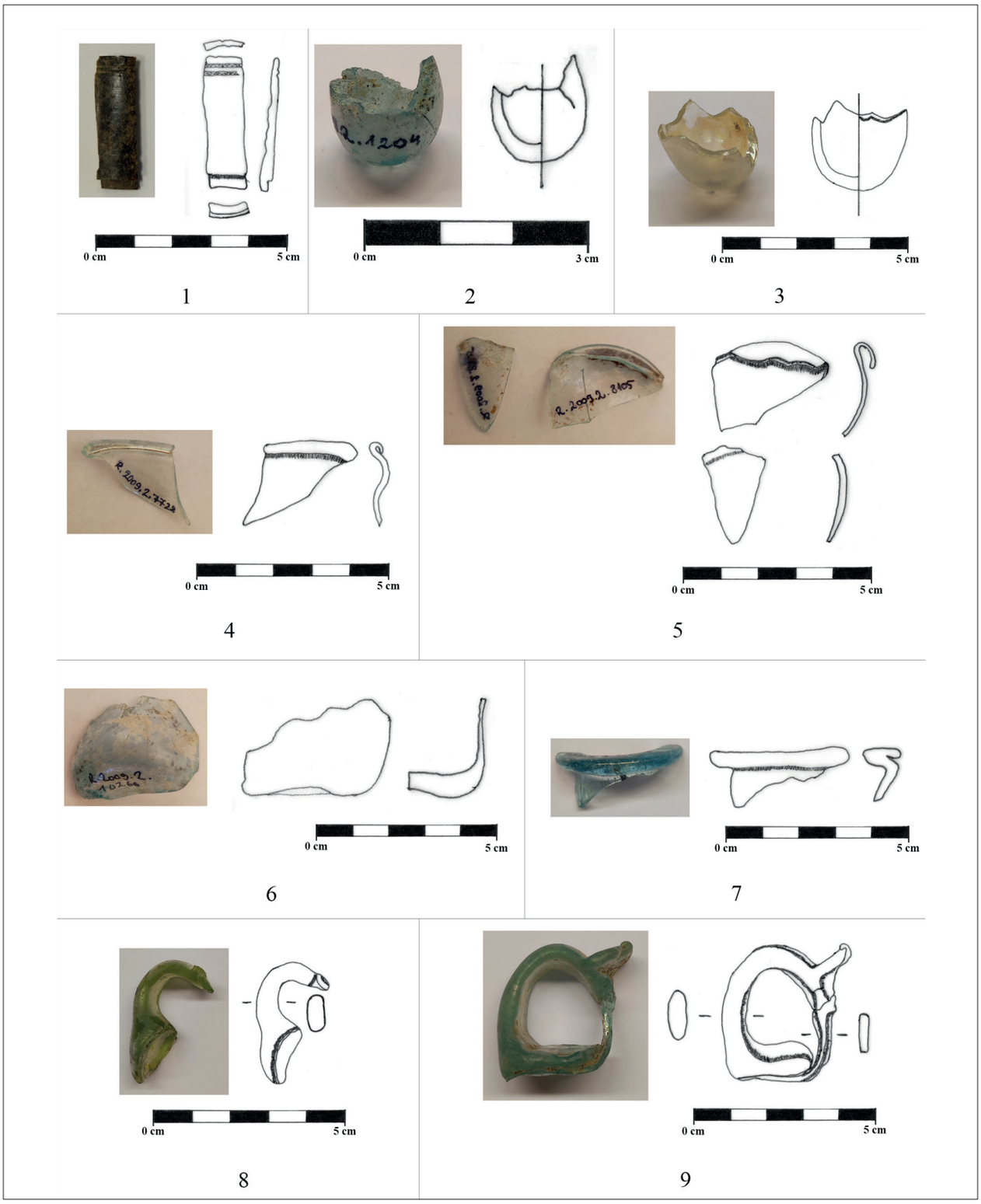

3. ábra
1. Az Iseum 1. periódusának feltárt részei (BÍRÓ Sz.–SOSZTARITS 2017)
2. Az Iseum 1. periódusának végéről származó feltárt részei (BÍRÓ Sz.–SOSZTARITS 2017)
3. Az Iseum 2. periódusának feltárt részei (BÍRÓ Sz.–SOSZTARITS 2017)
4. Az Iseum 3. periódusának feltárt részei (BÍRÓ Sz.–SOSZTARITS 2017)

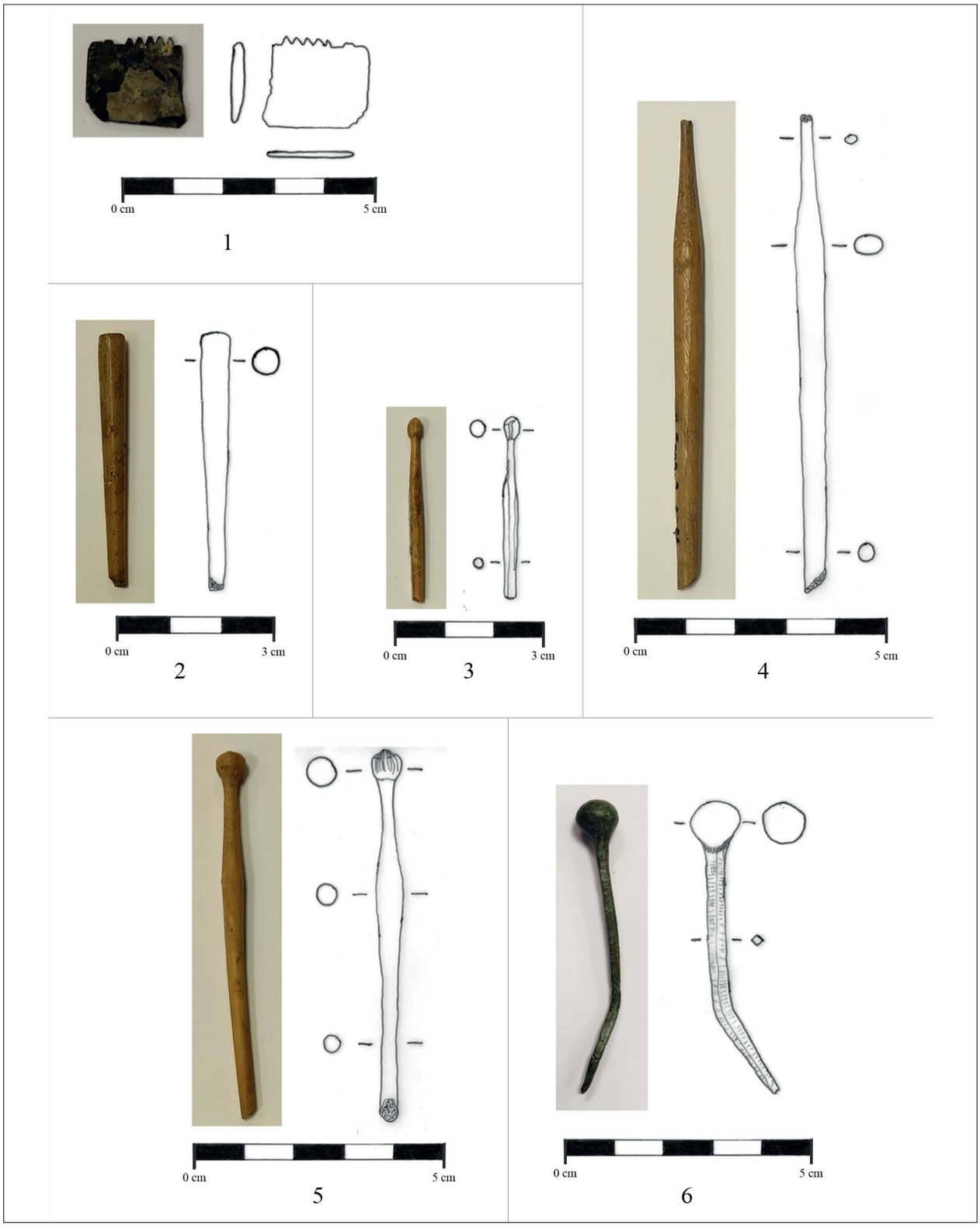

4. ábra

1. Az Iseum 1955–1961 közötti ásatásán feltárt részei (SOSZTARITS–BALÁZS 2016)
2. Az Iseum 2001–2010 közötti ásatáson nyitott szelvények (Bíró Szilvia bocsájtotta rendelkezésemre)

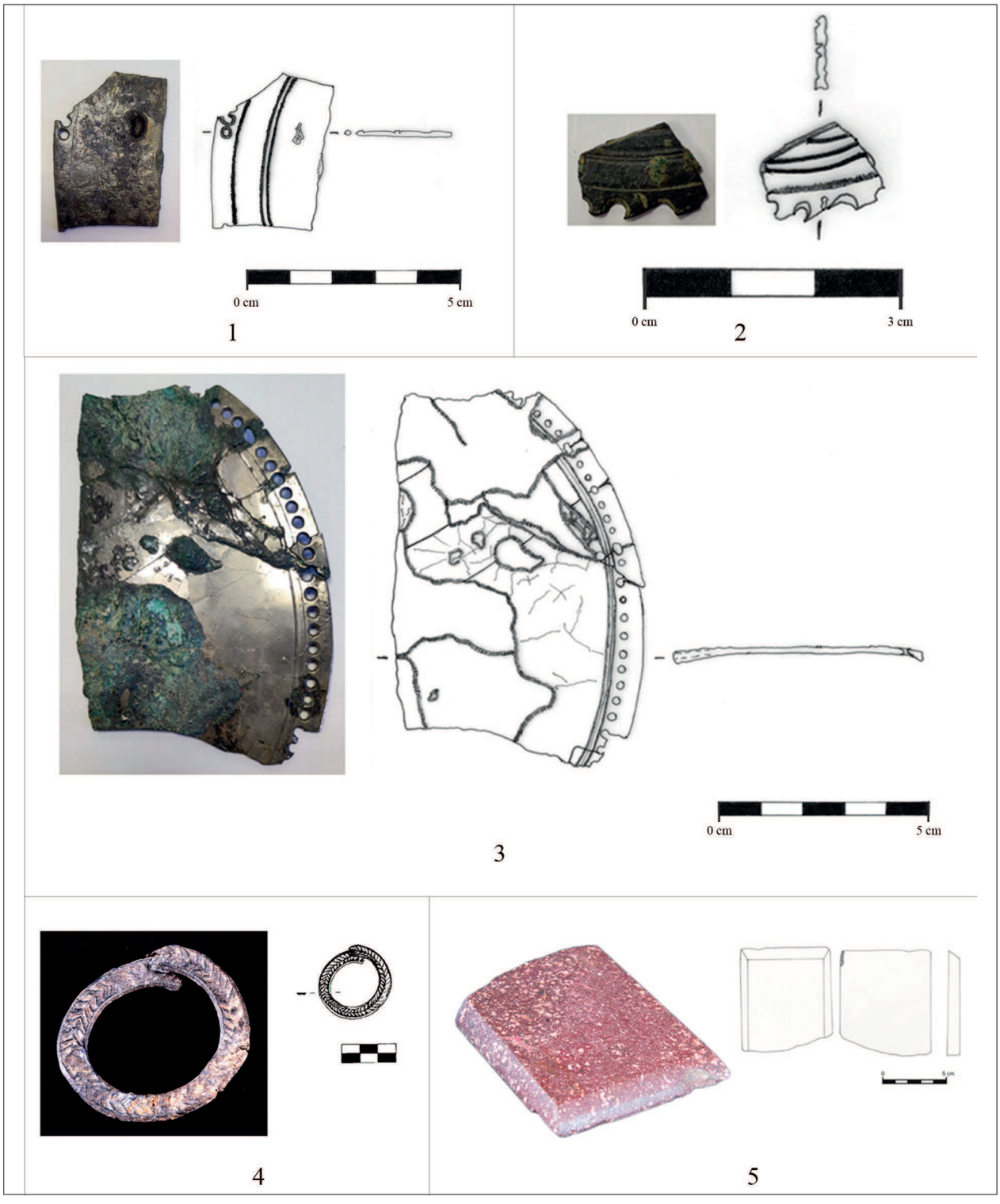

5. ábra

1. Az Iseum területén előkerült csont kenőcsös tégely töredéke (saját kép és rajz): Pr: 277; Ltsz: R.2009.2.275
2–9. Az Iseum területén előkerült unguentariumok töredékei (saját kép és rajz):
2: Pr: 1209; Ltsz: R. 2009.2.1204; 3: Pr: 2217; Ltsz: R. 2009.2.2211; 4: Pr: 8789; Ltsz: R.2009.2.7728; 5: Pr: 9162; Ltsz: R.2009.2.8105; 6: Pr: 11323; Ltsz: R.2009.2.10266; 7: Pr: 18783; Ltsz: R.2011.4.3304; 8: Pr: 4059; Ltsz: R.2009.2.4013; 9: Pr: 11337; Ltsz: R. 2009.2.10280

6. ábra

1. Az Iseum területén előkerült fésű töredéke (saját kép és rajz): Pr: 593; Ltsz: R.2009.2.591
2-6. Az Iseum területén előkerült haj rögzítésére szolgáló hajtűk (saját kép és rajz): 2: Pr: 4947; Ltsz: R.2009.2.4901; 3: Pr: 9877; Ltsz: R. 2009.2.8820; 4: Pr: 10038; Ltsz: R. 2009.2.8981; 5: Pr: 10557; Ltsz: R. 2009.2.9500; 6: Pr: 1345; Ltsz: R. 2009.2.1340

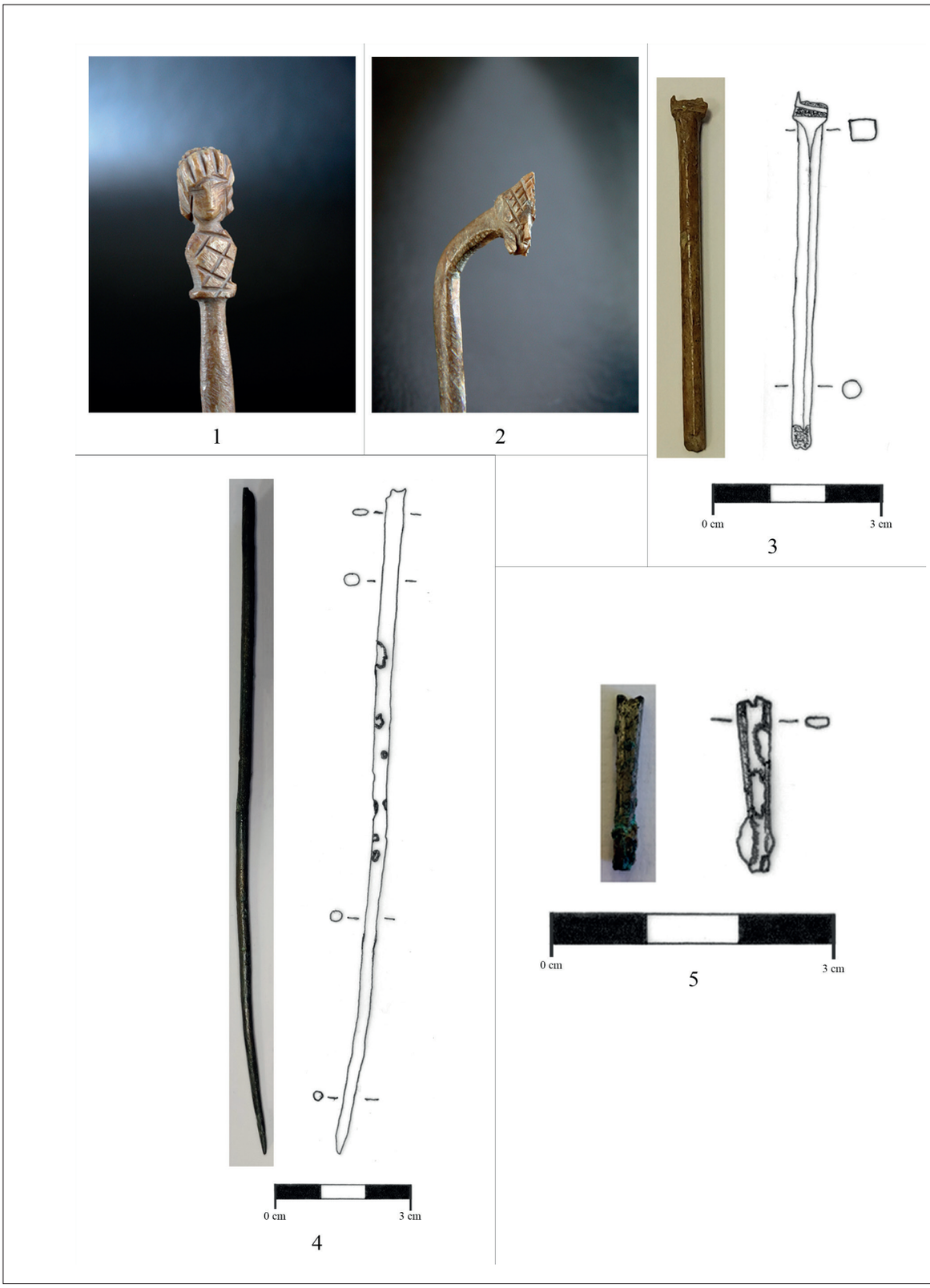

7. ábra

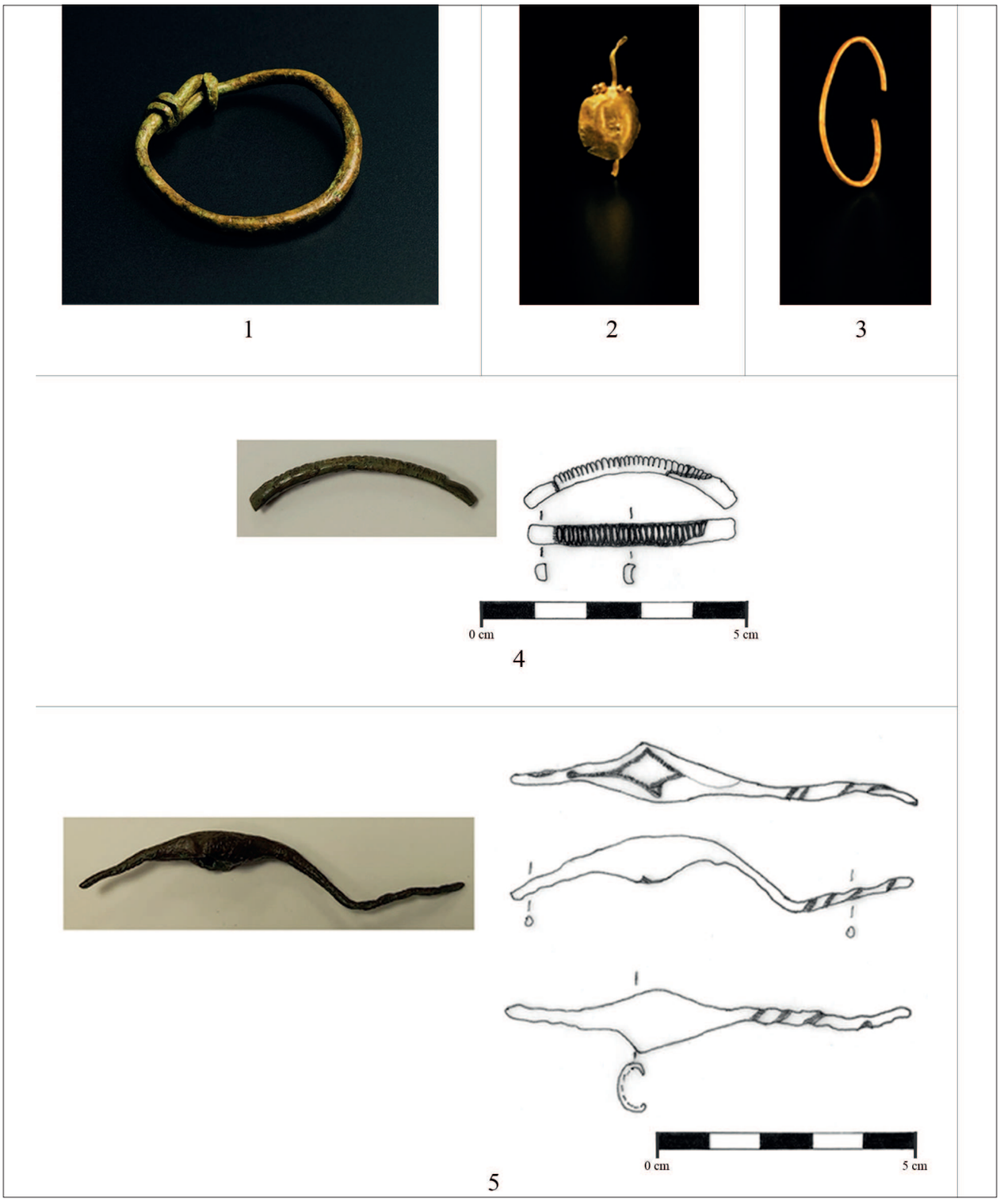
1–3. Az Iseum területén előkerült tükrök töredékei (saját kép és rajz): 1: Pr: 8455; Ltsz: R. 2009.2.7425; 2: Pr: 8392; Ltsz: R. 2009.2.7362; 3: Pr: 8349; Ltsz: R. 2009.2.7319

4. Az Iseum területén előkerült ólom tükörkeret (kép: SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 180; rajz: KELBERT 2007): Pr: 8355; Ltsz: R.2009.2.7325

5. Az Iseum területén előkerült paletta töredéke (kép: SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 166; rajz: BÓZSA 2016): Pr: 7129; Ltsz: R.2011.4.52.

8. ábra
1-5. Az Iseum területén előkerült díszhajtűk töredékei
1-2: 1: Pr:5878; Ltsz: R.2009.2.5829; 2: Pr: 5879; Ltsz: R.2009.2.5830 (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 169); 3: Pr: 9181; Ltsz: R. 2009.2.8124 (saját kép és rajz);

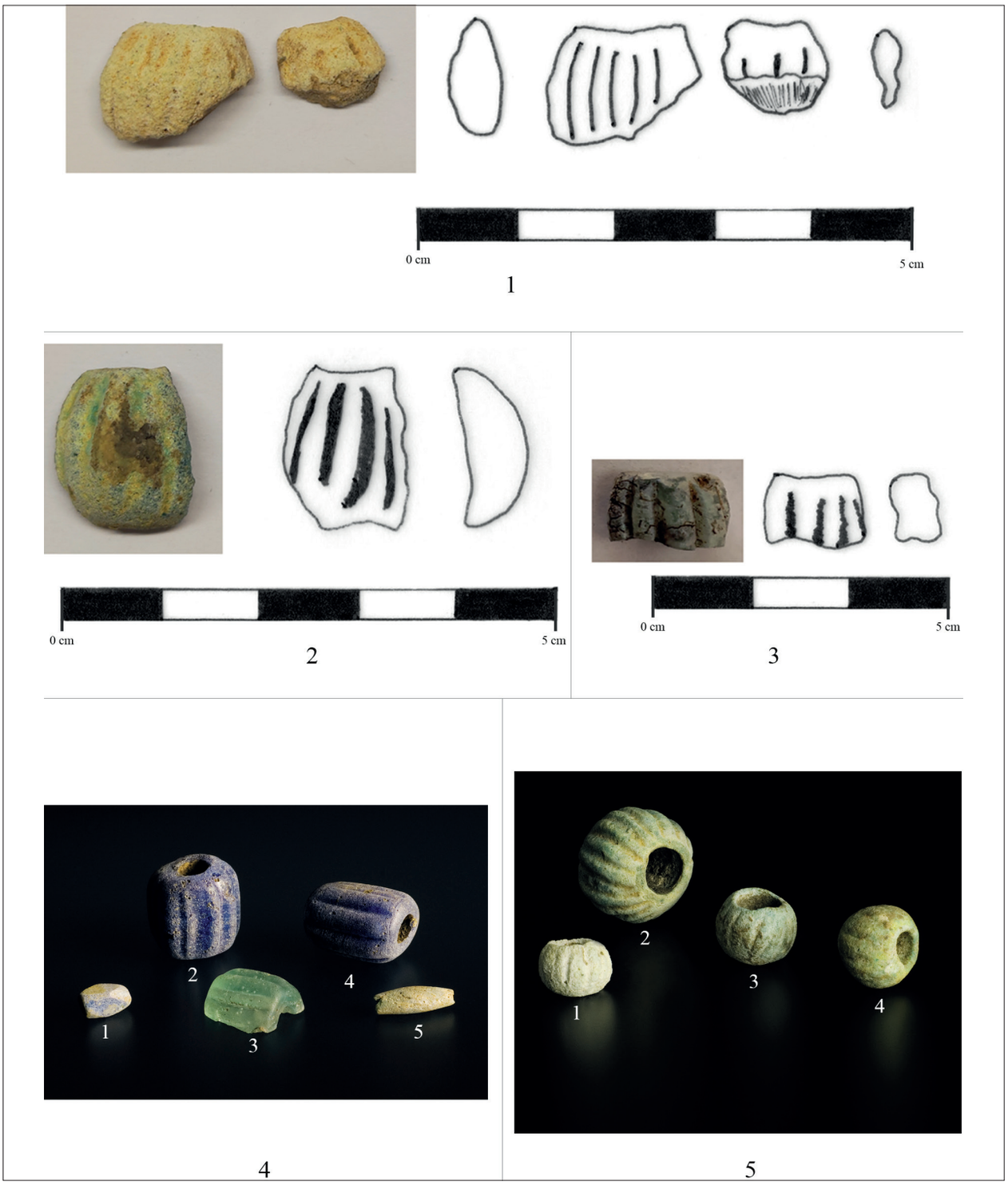

9. ábra
1. Az Iseum területén előkerült ezüstfülbevaló: Pr: 8433; Ltsz: R.2009.2.7403 (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 122)
2–3. Az Iseum területén előkerült aranyfülbevalók. 2: Ltsz: R.2011.4.4819; 3: Ltsz: R.2011.4.4907 (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 120)
4–5. Az Iseum területén előkerült karperecek töredékei (saját kép és rajz): 4: Pr: 8048; Ltsz: R. 2009.2.7018; 5: Pr: 8319; Ltsz: R. 2009.2.7289

10. ábra

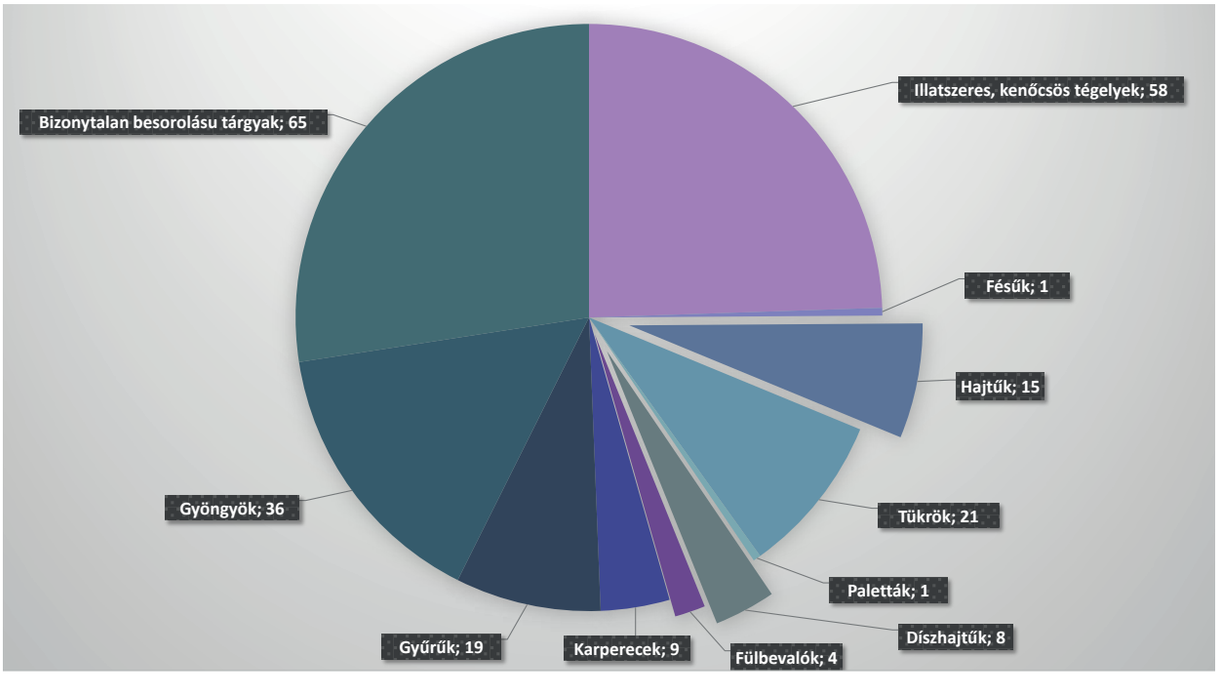
1-2. Az Iseum területén előkerült bronz gyűrűk (saját kép és rajz): 1: Pr: 8040; Ltsz: R. 2009.2.7010; 2: Pr: 8425; Ltsz: R. 2009.2.7395

3-4. Az Iseum területén előkerült ezüst gyűrűk: 3: Pr: 8035; Ltsz: R.2009.2.7005 (saját kép és rajz); 4: Ltsz: R.2011.4.4907 (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 121)

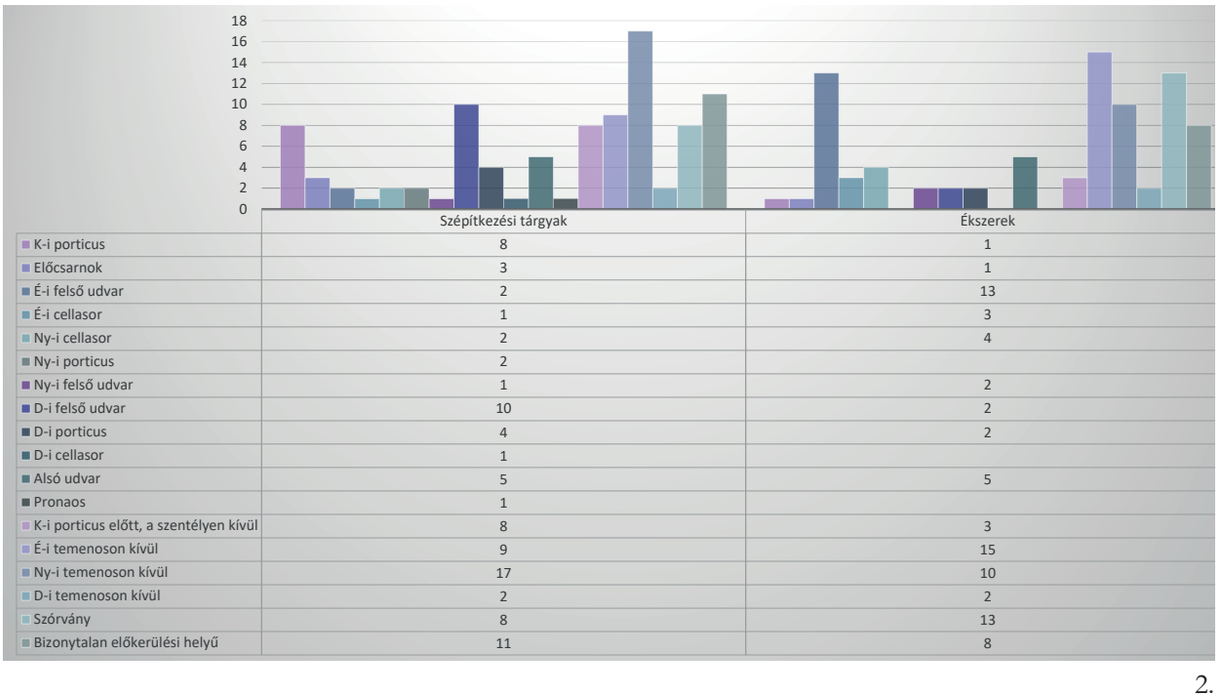

11. ábra

1–5. Az Iseum területén előkerült gyöngyök:
1: Pr: 8821; Ltsz: R. 2009.2.7761 (saját kép és rajz); 2: Pr: 9158; Ltsz: R. 2009.2.8101 (saját kép és rajz); 3: Pr: 19079; Ltsz: R. 2011. 4. 3600 (saját kép és rajz); 4: 1: Pr: 13946; Ltsz: R.2009.2.12662., 2: Pr: 13948; Ltsz: R.2009.2.12664., 3: Pr: 8605; Ltsz: R.2009.2.7544., 4: Pr: 13947; Ltsz: R.2009.2.12663., 5: Pr: 13886; Ltsz: R.2009.2.12602 (SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013, 248); 5: 1: Pr: 18993; Ltsz: R.2011.4.3514., 2: Pr: 17263; Ltsz: R.2011.4.1784., 3: Pr: 18497; Ltsz: R.2011.4.3018., 4: Pr: 17752; Ltsz: R.2011.4.2273 (A képet Hódi Attila és Bíró Szilvia bocsájtotta a rendelkezésemre.)

1.

	Szépítkezési tárgyak	Ékszerek
K-i porticus	8	1
Előcsarnok	3	1
É-i felső udvar	2	13
É-i cellasor	1	3
Ny-i cellasor	2	4
Ny-i porticus	2	
Ny-i felső udvar	1	2
D-i felső udvar	10	2
D-i porticus	4	2
D-i cellasor	1	
Alsó udvar	5	5
Pronaos	1	
K-i porticus előtt, a szentélyen kívül	8	3
É-i temenoson kívül	9	15
Ny-i temenoson kívül	17	10
D-i temenoson kívül	2	2
Szórvány	8	13
Bizonytalan előkerülési helyű	11	8

2.

12. ábra

1: Nőkhöz köthető tárgyak típusok szerinti eloszlása

2: A tárgyak előkerülési helye szerinti eloszlása

Alba Regia 52. (2024) 101–108.

Agócs Nándor – Lencsés Zsuzsanna – Szabó Ernő

Municipális *decurio* Iuppiter-oltára Seregélyesről

Majoros Pál azzal kereste meg a Szent István Király Múzeumot, hogy Sukorón található hétvégi telkén egy római oltár áll, melyet a múzeumnak kíván ajándékozni. Elmondása alapján a kőemléket 1974-ben találta a Seregélyest Elzamajorral összekötő út közelében. Az intézmény munkatársainak helyszíni kiszállása során megerősítést nyert, hogy a kőemlék valóban egy római kori oltár, így 2023. szeptember 6-án beszállításra került a Szent István Király Múzeum Gorsium Régészeti Parkjába.

A Seregélyest Elzamajorral összekötő út környezetéből pillanatnyilag egyetlen római korra keltezhető régészeti lelőhelyet ismerünk (MNM RA 100961). 2022. október 19-én Meleg József, a Szent István Király Múzeum Közösségi Régészeti Programjának önkéntes keresőse hívta fel a Fejér Vármegyei Kormányhivatal munkatársának figyelmét a felszínen lévő régészeti korú jelenségekre.[1] A tárgyi napon Seregélyes külterületén, a településtől északra található, Sárosd–Seregélyesi-vízfolyásba balról csatlakozó vízelvezető árok keleti oldalán emelkedő ÉÉNy-DDK irányú dombháton, illetve nyugati oldalán azonosításra került egy római korra és középkorra keltezhető lelőhely. A mezőgazdasági művelés alatt álló felszínen intenzíven jelentkezett a különböző méretű római korra keltezhető szürke és sárga kerámiatöredék, illetve pár darab középkori cseréptöredék. A területen összefüggő törmelékes részt nem sikerült azonosítani.[2]

Az oltár jelenleg a második ismert római kori faragott kőemlék, amely Seregélyes közigazgatási területén került elő. A második világháború idején megsérült református templom újjáépítése során a padozatot alkotó kőlapok egyikéről a megfordításakor kiderült, hogy az egy római kori sírsztélé töredéke. Felirata és az ábrázolt személyek alapján egy romanizált kelta nőnek, a 30 éves korában elhunyt Nemorattának készült.[3] A templom lelkésze, Csavar Ernő bejelentésének köszönhetően a múzeumba került, legkésőbb 1949-ben.[4]

A viszonylag nagyméretű ([132]x78x63 cm) seregélyesi oltár az elmúlt fél évszázadon keresztül bizonyosan a szabadban állt, ám felülete kopottsága azt sejteti, hogy ez ennél jóval hosszabb idő lehetett. Anyaga mészkő. Az

1. ábra
A seregélyesi oltár oldalnézetben Majoros Pál sukorói telkén

[1] Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Meleg József önkéntes keresősnek, hogy felhívta figyelmünket a régészeti érintettségű területre.

[2] A helyszíni terepszemlén részt vett: Papp Attila régész (SZIKM), Rétfalvi Teofil geodéta (SZIKM), Meleg József önkéntes fémkeresős, Kiss Péter természetvédelmi őrkerület vezető (DINPI).

[3] TitAq IV 1925 [BORHY] a korábbi irodalommal, valamint GÁSPÁR 2016, 362–363 Nr. 297 és AGÓCS–SZABÓ E. 2024, 127–129 SIHD 88.

[4] FÜLEP 1949, 77.

eredendően fejezettel (*corona*), középrésszel és lábazattal (*crepido*) ellátott oltár erősen sérült, főként a hátoldalán és a tetején. Noha alsó síkja teljes egészében megőrződött, a hátoldalán csak a *crepido* magasságáig maradt meg részlegesen a durván faragott eredeti felület. Az oltár egykori vastagságának negyede-harmada hiányzik a hátoldalról. Az *abacus* szinte teljesen elpusztult, csak indítása sejlik fel helyenként a sérült, időjárás által koptatott felszínen. A *corona* párkányzata eredendően legalább kétszer tagolt volt, a legalsó tagja balról jobbra dőlő harántmintával díszített.[5] A középrész mellékoldalait simára csiszolták, faragott díszt nem tartalmaznak. Az oltártörzs homlokzati oldalán kialakított 66x60 cm nagyságú feliratos mezőt az időjárás erősen megviselte, felülete fentről és a jobb oldalról kopott meg a leginkább. A rajta lévő szöveg öt sorból áll. Noha a legtöbb betűből csak foszlányok sejlenek fel, megállapítható, hogy az első sor betűi 8 cm, míg a többi sor betűi 7,5–7,8 cm magasságúak. A 2–5. sorok sortávolsága közel azonos. Amennyire megfigyelhető, a szöveg középre rendezett, a betűk kevésbé igényesen vésettek. Az M betűk az ún. „ferde típushoz" tartoznak, a betűszárak jelentősen befelé dőlnek. Az N betű mindkét szára jobbra dől, a betűszárak közel párhuzamosak. E paleográfiai jelenségek datálási értékkel nem bírnak.[6] A szóelválasztó jeleknek (*interpunctiones*) – ha voltak egyáltalán – ma már nincs nyomuk. Tekintettel a feliratos mező állapotára, a hagyományos feldolgozás mellett hordozható 3D szkenner segítségével[7] létrehozott, valamint fotó alapú 3D modellen is elemeztük a feliratot. A feliratos mező felszínmodelljén a betűágyak éleinek szoftveres kiemelése[8] után néhány olyan részlet is értelmezhetővé vált, amely szabad szemmel nem, vagy csak alig-alig kivehető.

Az első sorban egy I betű *hastá*jának felső harmada látszik, ezt követően, a sor középvonalában, egyértelműen egy O, míg jobb szélen egy M betű látható, ennek megfelelően az első sor *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* formában oldható fel. Az egykori Pannonia Inferior területéről már közel négyszáz, Iuppiter Optimus Maximusnak dedikált oltár ismert, ezáltal a tartományban az államvallás főistenének neve fordul elő a legtöbbször a szakrális feliratokon. A dedikácó formaszerű és megfelel a kevés kivételtől eltekintve általános, birodalmi szintű felirattani gyakorlatnak.

A feliratos mező egészét tekintve a második sorban a legkopottabb a felület. A sor elején egy M betű vehető ki, távolabb talán egy L vagy E betű foszlányai látszódnak. A két betű között legalább egy, legfeljebb három további betű foglalhatott helyet, valamint az L/E betű után is szerepelhettek további betűk. Mivel a harmadik és negyedik sorban egy *nominativus*ban álló *cognomen*t találunk, az oltárok általános szövegezése alapján a második sorban az állíttató *praenomen*e és *gentilicium*a szerepelt. A *praenomen* nagy valószínűséggel Marcus lehetett, a *nomen gentile* azonosításához nem áll rendelkezésre elegendő információ. A harmadik sor olvasata jóval egyértelműbb, ebben a VICTOR betűk ismerhetők fel, és a *cognomen* kezdeteként értelmezendők. Ez a névelem a következő sorban folytatódik, amelynek elején a NVS betűk olvashatók, így a dedikáló ragadványneve Victorinus lehetett,[9] noha a harmadik sor végén lévő I betű kitörött. Ezt követően a negyedik sorban egy D betű olvasható, ami előtt és után nagyobb betűköz érzékelteti, hogy elkülönül a szomszédos betűktől, és egy újabb szó rövidítését takarja. A D után egy M betű, vagy M és V betűk által alkotott *nexus*[10] látható. Az egységes szövegkép inkább az utóbbi értelmezést támogatja. A feliratos mező jobb széle sérült,

2. ábra
A seregélyesi oltár szemből nézetben

[5] Több környékbeli oltáron (Ercsi: TitAq IV 1842; Székesfehérvár: TitAq IV 1862; Budapest: TitAq I 54, TitAq I 334; Zsámbék: TitAq IV 1703) is hasonló kialakítás figyelhető meg, de egyik sem jelent pontos párhuzamot. A pannoniai oltárok díszítéséhez összefoglalóan: HAMPEL 1909.

[6] Az aquincumi példák alapján: FEHÉR–KOVÁCS 2018, 46–48.

[7] Artec Space Spider típusú hordozható 3D szkennert használtunk, ezúton köszönjük Belegrai Tamás régész (SZIKM) segítségét.

[8] A Blender 3D grafikai szoftver „Cavity Mask", valamint mesterséges surlófény funkcióját alkalmaztuk.

[9] A Victorinus („Victorhoz tartozó") ragadványnév provinciális fejleménynek számít, Észak-Itáliában csak későn és szórványosan lép fel. Az ilyen derivált, primer jelentésüktől függetlenedő neveket a latin nyelv elterjedésének másod- és harmadlagos területein alakították ki (MÓCSY 1984, 209, 216; 1985, 49, 63). A nyugati provinciákban különösen kedvelt Gallia Belgicában, Pannoniában és Dalmatiában (MÓCSY 1959, 196; LŐRINCZ ed. 2002, 168–169). Marcus Aurelius uralkodása után mind a keletiek, mind a nyugati származásúak körében gyakori, Pannonia keleti és nyugati felében közel azonos számban fordul elő (BARKÓCZI 1964, 328).

[10] Az M jobb szélső *hastá*jával egyesítették a V bal oldali *hastá*ját. E *nexus* használata az aquincumi feliratok tükrében nem korfüggő és műveltségi szinthez sem köthető (FEHÉR–KOVÁCS 2018, 114–115; FEHÉR 2014, 24).

így csak feltételezhető, hogy a sor végén egy további betű is helyett kapott. Ebben a kontextusban a D M^V betűk kizárólag a *decurio municipii* rövidítéseként értelmezhetők. Pannonia Inferiorban a *municipium* szó S/G alakját elsősorban *m*(*unicipii*),[11] vagy *mun*(*icipii*)[12] formában rövidítették a feliratokon, csak egy példa ismert a lényegében rövidítés nélküli alakra: *municipi*(*i*).[13] Következésképpen a seregélyesi oltáron a MVN rövidítést használhatták, *nexus*ba írva az M és V betűket, azonban az N betű letörött a feliratról. A feliratos mező szélessége és az egységes szövegkép miatt további betűkkel nem számolhatunk a negyedik sorban. A D betű a *municipalis* tisztségek közül csak a *decurionatus*t rövidítheti, a *duumviratus* tisztség betűvel való írása esetén nem alkalmaztak rövidítést,[14] erre csak a többesszámú alakok[15] esetében van példa, vagy a *quinquennalitas* feltüntetésekor.[16] Pannonia Inferiorban a *municipalis decurionatus*t jobbára *dec*(*urio*)[17] alakban rövidítették, vagy ritkábban *d*(*ecurio*)[18] formában szerepeltették a feliratokon. A tartományban a *municipalis*[19] vagy *colonialis*[20] *decurionatus* esetében jobbára feltüntették a közösség jogállását és a település nevét a feliratokon. Egyes esetekben előfordul, hogy a jogállás megnevezése hiányzik, de ez akár a tévedés számlájára is írható.[21] Más feliratokon a település rangját ugyan jelölték, a megnevezését viszont feleslegesnek tartották, ez főként a *colonia*k esetében figyelhető meg.[22] Pannonia Inferiorban a *municipium*ok vonatkozásában a településnév elhagyásának gyakorlata kizárólag a Vál–Tác–Dunaújváros által határolt térségből ismert jelenleg,[23] melybe Seregélyes is beletartozik. A felirat ötödik, egyben utolsó sorában az első betűből csak egy balról jobbra dőlő szár maradt meg. Az ezt követő SLM betűk alapján egyértelműen a *v*(*otum*) *s*(*olvit*) *l*(*ibens*) *m*(*erito*) formula zárta a *titulus*t. A feliratállítás okát és a megvalósulást jelző sztereotip VSLM záróformula a birodalmi gyakorlatban és Aquincumban is a legjellemzőbb.[24]

Az oltár felirata az alábbiak szerint rekonstruálható: *I*(*ovi*) *O*(*ptimo*) *M*(*aximo*) | *M*(*arcus*) […]*L*[…] | *Victor*[*i*]|-*nus d*(*ecurio*) *m*^*u*[*n*](*icipii*) | *v*(*otum*) *s*(*olvit*) *l*(*ibens*) *m*(*erito*). Azaz: *A Legjobb és Legnagyobb Iuppiternek Marcus […]L[…] Victorinus a municipium decuriója fogadalmát szívesen, méltán teljesítette.*

---

11 RIU 5, 1066; CIL III 10243a-b; CIL III 10377; CIL III 10533; CIL III 14341,6; AE 1937, 202; AE 1965, 303; AE 1972, 363; AE 2003, 1445; AE 2009, 1139.

12 RIU 6, 1540; CIL III 10355; CIL III 10398; CIL III 10534; CIL III 15166; RIU 5, 1244; RIU 5, 1253.

13 AE 2003, 1446.

14 *Pannonia Inferior*: Bölcske: *d*[*uumvir*] (AE 2014, 1073), *duumviri* (AE 2003, 1418; 1422), *duumviralis* (AE 2003, 1420); Bicske: *du(u)mviralis* (CIL III 3368); Budapest: *duumvira*(*lis*) (AE 1967, 364). *Pannonia Superior*: Eisenstadt: [*du*]*um*[*v*]*ir* (AE 1966, 290); Vászoly: *du*(*u*)*mvir*[*o*] vel *du*(*u*)*mvir*[*ali*] (MRÁV 2023, 343–344); Varaždinske Toplice: *du*(*u*)*m*(*vir*?) (MIGOTTI–ŠAŠEL KOS–RADMAN-LIVAJA 2018, 129–130).

15 Bölcske: *dd*(*uumviri*) (AE 2003, 1423).

16 Komárom: *d*(*uumvir*) *q*(*uin*)*q*(*uennalis*) (BORHY 2006, 59–60 Kat. 27). Az eltérő olvasathoz ld.: RIU 2, 567.

17 RIU 5, 1066; RIU 5, 1244; RIU 5, 1253; RIU 6, 1540; CIL III 10355; CIL III 10243a-b; CIL III 10377; CIL III 10398; CIL III 10533; CIL III 10534; CIL III 10535; CIL III 15166; AE 1965, 303; AE 1972, 363; AE 2003, 1445; AE 2003, 1446; AE 2009, 1139.

18 CIL III 14341,6; AE 1937, 202.

19 *d*(*ecurio*) *m*(*unicipii*) *Aq*(*uincensium*): CIL III 14341,6 (Budapest); *d*(*ecurio*) *m*(*unicipii*) *A*(*quincensium*): AE 1937, 202 (Budapest); *decc*(*uriones*) *mun*(*icipii*) *Aq*(*uincensium*): CIL III 10398 (Budapest); *dec*(*urio*) *municipi*(*i*) *Aq*(*uincensium*): AE 2003, 1446 (Bölcske); *dec*(*urio*) *m*(*unicipii*) *Aq*(*uincensium*): CIL III 10377 (Érd), AE 2009, 1139 (Budapest), AE 1972, 363 (Bölcske), AE 2003, 1445 (Bölcske); *dec*(*urio*) *m*(*unicipii*) *B*(*assianarum*): AE 1965, 303 (Sremska Mitrovica); *dec*(*urio*) *m*(*unicipii*) *Bregetione*(*n*)*sium*: CIL III 10533 (Budapest); *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) *Brig*(*etionensium*): CIL III 10534 (Budapest); *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) *Cib*(*alensium*): CIL III 3267 (Vinkovci); *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) *Mog*(*etianae*): CIL III 15166 (Budapest); *dec*(*urio*) *m*(*unicipii*) *Murselensium*: CIL III 10243a-b (Surduk); *dec*(*urio*) *m*(*unicipii*) *Sing*(*idunensium*): CIL III 10495 (Budapest); *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) *Volg*(?): RIU 5, 1244, 1253 (Dunaújváros).

20 Ezek közül a *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Aq*(*uincensium*) formátum a leggyakoribb: Bicske: CIL III 3362, 3368; Budaörs: RIU 6, 1336; Budapest: CIL III 3436, 3438, 3497, 3626, 10461–10464, 10475, 10521, 10536, 14347, AE 1934, 118, AE 1967, 364, AE 1982, 807, AE 2010, 1323, TitAq II, 624; Páty: CIL III 3382; Törökbálint: AE 1977, 635, AE 1986, 592. Csak Budapestről ismert: *d*<*e*=*I*>*c*(*urio*) *col*(*oniae*) *Aqui*(*ncensium*): CIL III 3492; *dec*(*urio*) *c*(*oloniae*) *Aq*(*uincensium*): AE 2017, 1183; [*de*]*c*(*urio*) *col*(*oniae*) *Aqq*(*uincensium*): AE 2010, 1279; [*dec*(*urio*)] *col*(*oniae*) *Sep*(*timiae*) [*Aq*(*uincensium*): AE 1959, 247; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Sept*(*imiae*) *Aq*(*uincensium*): CIL III 10495. Csak Donji Petrovciből ismert: *d*(*ecurio*) *col*(*oniae*) *Bas*(*sianensium*): AE 2005, 1240, CIL III 15135; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Bass*(*ianensium*): CIL III 6470,4, 10203. Egy-egy ismert példa: *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Cibal*(*ensium*): Dalj: AE 1980, 725; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Ciba*(*lensium*): Vinkovci: ILJug 2, 1054; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Equ*{*a*}*es*(*tris*): Budapest: CIL III 10532; *d*(*ecurio*) *col*(*oniae*) *Murs*(*ensium*): Adony: CIL III 10305; *dec*(*urioni*) *colon*(*iae*) *Sirm*(*iensium*): Susek: CIL III 3685. Csak Osijekből ismert: *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Murs*(*ensium*): CIL III 3288; 15141; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *M*(*ursensium*): AE 1973, 445. Csak Sremska Mitrovicából ismert: *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Sirmiens*(*ium*): CIL III 3243; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Sir*(*miensium*): CIL III 3230; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) [*S*]*irmio*[*rum*]: AE 2016, 1278; *dec*(*urio*) *col*(*oniae*) *Sirme*(*n*)*sium:* AE 2016, 1279.

21 Mindkét esetben a *colonia* rang feltüntetése hiányzik, ami magyarázható azzal is, hogy a *dec*(*urio*) szó C betűje után tévedésből nem véstek ki még egy C betűt: *dec*(*urio*) *Bassian*(*ensium*): ILJug 2, 1050 (Zemun); *dec*(*urio*) *A*(*quinci*): CIL III 10535 (Budapest).

22 A feliratok lelőhelye alapján erre Aquincum [Budapest: *d*(*ecurio*) *c*(*oloniae*): CIL III 3461; AE 1982, 806], Bassianae [Ruma: *dec*(*uriones*) *col*(*oniae*): CIL III, 10204] és Sirmium [Sremska Mitrovica: *dec*(*urio*) *col*(*oniae*): CIL III 3242; 6438] esetében ismert példa.

23 Tác: *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) (RIU 6, 1540); Dunaújváros: *dec*(*uriones*) *m*(*unicipii*) (RIU 5, 1066); Vál: *dec*(*urio*) *mun*(*icipii*) (CIL III 10355).

24 SZABÓ Á. 2011, 102–103.

3. ábra
A feliratos mező

A jelenleg rendelkezésre álló információk alapján a seregélyesi oltáron említett *decurio* nem azonosítható egyetlen más ismert *decurió*val sem. Noha kecsegtető a gondolat, hogy az illetőt valamiféle rokoni kapcsolat fűzte M. Antonius Victorinushoz, Aquincum *coloniá*jának a legtöbb feliratos forrást maga után hagyó tisztviselőjéhez,[25] vagy esetleg az aquincumi kötődésű *Caii Iulii Victorini* egyikéhez, azonban az olvashatatlan *gentilicium* miatt legfeljebb feltevésekbe lehet bocsátkozni személyének azonosítását, vagy rokoni kapcsolatai feltérképezését illetően.

A másik kérdőjelet a feliraton említett *municipium* jelenti. Pannonia Inferior északi felében az ismert feliratok a *municipium*ok közül legnagyobb számban Aquincumot említik. E kőemlékek többsége a mai Budapest területén került elő.[26] Illetve Pest[27] és Fejér[28] vármegyékből[29] ismertek még a *municipium*i rangú Aquincumot említő feliratok. Kizárólag budapesti, tehát Aquincumból és szűkebb környékéről származó feliratokon szerepel Brigetio,[30] Mogetianae[31] és a moesiai Singidunum[32] neve. Két dunaújvárosi (intercisai) felirat pedig a bizonytalan nevű *Volg*(?)-ot[33] említi. A három feliratot illetően, ahol a tisztség után a közösség jogállása szerepel, de településnév nem, a szövegben szereplő *municipium*ot a kutatás, szinte kivétel nélkül, Aquincummal azonosítja.[34] Így a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a seregélyesi oltáron említett *municipium*ban is Aquincumot láthatjuk. Az aquincumiak Hadrianus császártól nyerték el a *municipium* rangot, azonban ennek pontos ideje nem ismert. Minthogy a települést vélhetően 194-ben *colonia* rangra emelték,[35] a seregélyesi felirat még ezt megelőzően, tehát valamikor 117 és 194 között készülhetett, a felirat betűképe alapján inkább a század második felében.

25 AGÓCS 2019, 225–228 ID 14.

26 CIL III 10398; CIL III 14341,6; AE 1937, 202; AE 1953, 14; AE 1962 120; AE 1972, 363; TitAq I 347.

27 Budakalász: AE 2013, 1267; Érd: CIL III 10377.

28 Székesfehérvár: CIL III 3348; Sárpentele: CIL III 3347; Adony: CIL III 10305.

29 A Tolna vármegyei Bölcskén több felirat (AE 2003, 1408, 1445, 1446) is előkerült, ami a *municipium*ot említi, ezek a kőemlékek azonban másodlagos vagy többszörös felhasználásból származnak (vö.: BESZÉDES–MRÁV–TÓTH 2003 = BESZÉDES–MRÁV–TÓTH 2009).

30 CIL III 10533, 10534 (Budapest).

31 CIL III 15166 (Budapest).

32 CIL III 10495 (Budapest).

33 RIU 5, 1244, 1253 (Dunaújváros).

34 A dunaújvárosi feliraton (RIU 5, 1066) említett *municipium*ot a kutatás egyhangúlag Aquincummal azonosítja (lásd TitAq V, 2026 a korábbi irodalommal), ugyanez vonatkozik a váli feliratra (CIL III 10355) is (ld. TitAq IV, 1791 a korábbi irodalommal). A táci feliraton (RIU 6, 1540) szereplő *municipium*ot a kőemlék közlője, Fitz Jenő több publikációjában is Gorsiummal azonosította, azonban e jogállásnak máig nem került elő egyértelmű bizonyítéka, így Alföldy Géza és Tóth Endre az Aquincummal való azonosítás mellett foglaltak állást (ld. TitAq IV, 1949 a korábbi irodalommal).

35 KOVÁCS 2007, 145.

A seregélyesi oltár újabb példája az államvallási főisten rurális, vidéki kultuszának.[36] A lelőhely, a *municipalis decurionatus* hiányzó településneve és a záróformula arra utal, hogy az oltár és a vonatkozó kultuszgyakorlat nem elsősorban az állíttató városi tisztségével, hanem inkább a magánvallásosságával tekinthető összefüggőnek. Az oltár állításának indítéka Victorinus magántermészetű fogadalma (*votum privatum*) volt. A fogadalomtevő egyoldalú nyilatkozatán alapuló kötelezettségvállalás[37] teljesítése az oltár állításával megtörtént. A főistenhez előterjesztett, majd az istenség által teljesített kívánság mibenléte nem derül ki a felirat szövegéből. Miként a fogadalmi feliratok többségénél, ez arra utalhat, hogy az oltárállító nem kívánta nyilvánosságra hozni, hogy milyen ügyben kért isteni segítséget.[38] Ugyanakkor a lakonikus szövegezés hátterében költségtényezők és egyéb megrendelői igények is állhattak. Mindenesetre a seregélyesi oltárkőre vésett néhány szó nem pusztán az ígéret teljesítésének mindenki által látható bizonyítékául szolgált, hanem egyúttal azt is szemléltette, hogy Victorinus az államvallási főisten, Iuppiter Optimus Maximus kegyeltje.

[36] A „vidéki" Iuppiterről: SZABÓ Á. 2014.

[37] A *vota privata* kötelmi jogi vonatkozásaihoz: VISKY 1954; 1971; BAJÁNHÁZY 2018, 76–78.

[38] E jelenséghez ld.: SZABÓ Á. 2011, 106.

Rövidítések

AE = *L'Année épigraphique*. Paris, 1888–
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berolinum, 1863–
ILJug = *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia ... repertae et editae sunt*. Ljubljana, 1963–1986.
MNM RA = *Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis*: https://archeodatabase.hnm.hu
RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*. Budapest, 1972–2001.
TitAq = *Tituli Aquincenses*. Budapestinum, 2009–

Irodalom

AGÓCS Nándor
2019 *Dignitas, Auctoritas, Maiestas és Potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig*. (Ókor–Történet–Írás 7). Pécs–Budapest.

AGÓCS Nándor – SZABÓ Ernő
2024 Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken. In: Grüll Tibor – Szabó Ernő (szerk.): *A könyv forradalma. Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai a római világban*. (Specimina nova supplementum 14). Pécs. 123–170.

BAJÁNHÁZY, István
2018 Votum publicum – votum privatum: Die Gelübde im römischen Recht. In: Ayasch, Esther – Bemmer, Jaqueline – Tritremmel, David (Hrsg.): *Wiener Schriften: Neue Perspektiven aus der jungen Romanistik*. Wien. 59–81.

BARKÓCZI, László
1964 The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. 257–356.

BESZÉDES József – MRÁV Zsolt – TÓTH Endre
2003 Die Steindenkmäler von Bölcske. Inschriften und Skulpturen. Katalog. In: Szabó, Ádám – Tóth, Endre (Hrsg.): *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. 2). Budapest. 103–218.
2009 Bölcskei kőemlékek: Feliratok és faragványok. In: Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd. 121–254.

BORHY László
2006 *Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez*. (Acta Archaeologica Brigetionensia I). Komárom.

FEHÉR Bence
2014 Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. In: Kovács Péter – Fehér Bence (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica (SEP) Vol. VI.: Felirattani újdonságok 2014-ben*. Budapest. 16–38.

FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter
2018 *Palaeographia Aquincensis. Aquincum görög és latin feliratainak paleográfiája*. Budapest.

FÜLEP Ferenc
1949 Római sírkő Seregélyesről. Une stèle inconnue a Seregélyes. *Antiquitas Hungarica* 3. 77–80.

GÁSPÁR Dorottya
2016 *Pannoniai síremlékek I–III. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén*. (Bivio 4). Budapest.

HAMPEL József
1909 A pannoniai oltárok alakja és díszítése. *Archaeologiai Értesítő* 29:1. 22–56.

KOVÁCS Péter
2007 Pannonia története a Severus-korban. In: Kovács Péter (szerk.): *Az antik Pannonia forrásai a Severus korban = Fontes Pannoniae antiquae in aetate Severorum*. Budapest. 133–182.

LŐRINCZ, Barnabás (ed.)
2002 *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum 4. Quadratia–Zures*. Wien.

MIGOTTI, Branka – ŠAŠEL KOS, Marjeta – RADMAN-LIVAJA, Ivan
2018 *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*. (Archaeopress Roman Archaeology 45). Oxford.

MÓCSY, András
1959 *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest.
1984 Lateinische Cognomina als Geschichtsquelle: Zwei Typen der provinzialrömischen Kultur. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36. 197–222.
1985 *A római név mint társadalomtörténeti forrás: akadémiai székfoglaló, 1983. április 6*. (Értekezések, emlékezések). Budapest.

MRÁV Zsolt
2023 Egy duumvir sírfelirata Vászolyból (Veszprém megye). A RIU 344 és a TRHR 78 feliratok kiegészítéséhez. In: Merczi Mónika (szerk.): *„Testas, turres, tegulas, titulosque litterate tractavit" Ünnepi kötet H. Kelemen Márta 80. születésnapjára*. Budapest. 337–356.

SZABÓ Ádám
2011 A vallásos tettek okai Aquincum és környezetének feliratain. In: Kovács Péter – Fehér Bence – Szabó Ádám (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica Vol. III.: Közlemények, tanulmányok, előszók*. Budapest. 100–106.
2014 Vidéki Iuppiter. Iuppiter Optimus Maximus újabb oltára Pannoniából. In: Balázs Péter (szerk.): *FIRKÁK III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szombathely. 189–194.

VISKY Károly
1954 Votum solvit libens merito – A votum magánjogi vonatkozásai. *Antik Tanulmányok* 1. 264–271.
1971 Il « votum » in diritto romano privato. *Index: Quaderni camerti di studi romanistici, international survey of roman law* 2. 313–322.

Nándor Agócs – Zsuzsanna Lencsés – Ernő Szabó

An altar from Seregélyes (Pannonia Inferior) dedicated to Jupiter by a municipal decurion

Recently, Pál Majoros donated a Roman altar to the Szent István Király Museum. According to him, he found the stone monument in 1974 near the road connecting Seregélyes with Elzamajor. The relatively large altar ([132]x78x63 cm) must have been in the open air for the last half century, but the worn surface suggests that this may have been much longer. The altar is heavily damaged, especially on the back and top. Due to the condition of the inscription field, in addition to conventional processing, the inscription was analysed using a portable 3D scanner and a photo-based 3D model. After software highlighting of the edges of the font beds on the surface model of the inscription field, some details that are not or only barely visible to the naked eye have become interpretable. As a result, the altar inscription can be reconstructed as follows: *I*(*ovi*) *O*(*ptimo*) *M*(*aximo*) | *M*(*arcus*) […]*L*[…] | *Victor*[*i*]|*nus d*(*ecurio*) *m^u*[*n*](*icipii*) | *v*(*otum*) *s*(*olvit*) *l*(*ibens*) *m*(*erito*). I. e.: *To Jupiter, Best and Greatest, Marcus …L… Victorinus decurion of the municipium willingly and deservedly fulfilled his vow*. The settlement mentioned on the text is identified with municipium Aelium Aquincensium (Pannonia Inferior), so the inscription could have been made sometime between 117 and 194, but the lettering of the text suggests that it was made in the second half of the century. The altar from Seregélyes (Fejér county, Hungary) is another example of the rural cult of the state-religious archdeity, and another decurio of Aquincum has become known thanks to its inscription.

Alba Regia 52. (2024) 109–117.

Koncsos Levente

Hieroglif és pseudo-hieroglif feliratok Pannoniában

Bevezetés

Pannonia területén kevés hieroglif és álhieroglif jeleket tartalmazó felirat került elő, ezek lelőhelyei: Balatonszabadi, Mursa és Aquincum. A leleteket és azok párhuzamait megvizsgálva egy birodalomszerte megfigyelhető jelenségre figyelhetünk fel. A Római Birodalom területén, főként Italiában és a Duna vidékén találkozhatunk olyan feliratokkal, amelyeken az ókori Egyiptom szent írásjelei, vagy legalábbis azok utánzatai szerepelnek. Kontextusaik alapján a feliratok nem azonosíthatók minden esetben kultikusként, így lehetett ezeknek olyan tulajdonsága, ami a vallási töltetüktől függetlenül is vonzóvá tette őket a rómaiak számára. Ez lehetett az írásmód, a felirathordozó egzotikussága, vagy ezek művészeti értéke. Több más egyiptomi tárggyal együtt ezek a feliratok is az egyiptizáló tárgyak csoportjába tartozhattak. A római kori egyiptizáló divat egy nem egyértelműen behatárolható vagy megmagyarázható jelenség, azonban olyan nézőpontot jeleníthet meg, ami eddig nem kapott megfelelő hangsúlyt. A hieroglif feliratok többsége másodlagosan felhasznált, eredeti funkcióját (sírfelirat, kultikus felirat) elvesztette, és sok esetben a római kori kontextusát sem ismerjük, ennek ellenére tartalmaznak olyan információkat, amivel közelebb kerülhetünk az egyiptizálás megértéséhez. A pseudo-hieroglif feliratok kisebb számban jelennek meg a birodalom területén, viszont annál több információt hordozhatnak magukban. Három fő csoportjuk létezik, a létező jelekből álló, de értelmezhetetlen szöveg, az összeolvasva értelmes szavakat tartalmazó, de teljes szövegként nem értelmezhető felirat, valamint az álhieroglifákat, vagy rossz minőségben másolt jeleket tartalmazó szöveg, ez utóbbi csoportba tartozik az egyetlen ilyen pannoniai lelet is. Ezekben mind a másolás szokásaira, mind a készítők, vagy megrendelők igényeire találunk utalásokat, amik által jobban átláthatóbb az egyiptomi kultúra iránti rajongás is.

A hieroglif írás az ókori Egyiptom szent írása, amit egy szűk papi réteg ismert és használt. Ez egy főként képi jelekből álló írásrendszer, amelyet szent szövegek lejegyzésére használtak. Ennek az ismerete már a Ptolemaios-korban elkezdett kiveszni, ezzel együtt pedig megjelentek, a hieroglif szövegeket imitáló pseudo-hieroglif feliratok. Ez a tudás a római hódítás idejére egyre halványult, ám arra még van bizonyítékunk, hogy a római korban is voltak egyiptomi írnokok, akik ismerték és használták a hieroglif írást.

Ezek az írnokok azonban nagyon kis számban lehettek jelen, ugyanis a római korra megnövekszik a pseudo-hieroglif feliratok mennyisége. Pannoniából eddig egy pseudo-hieroglif és négy hieroglif feliratos tárgyat ismerünk, amiket korábban katalógusszerűen, részletesebb értelmezés nélkül publikáltak.

Egyiptizáció

A leletek tárgyalása előtt mindenképpen meg kell említeni a római kori egyiptomi tárgyak kutatásában újabban felmerülő irányzatot, ami a tárgyak értelmezését alakítja át. Az eddigi kutatás minden egyiptomi jellegű díszítést mutató tárgyat azonnal az egyiptomi istenek kultuszával hozott összefüggésbe és ezekhez a tárgyakhoz szakrális jelentést társított. Elsősorban Róma városával kapcsolatban jelentek meg olyan kutatások, amik megpróbálják felülírni a korábbi elképzeléseket, és másféleképp értelmezni az egyiptomi jellegű tárgyakat. Ennek a lényege, hogy a szakrális jelentőség helyett az egyiptomi vagy egyiptizáló tárgyak egyszerűen az egyiptomiságuk miatt kerültek Rómába. A Római Birodalomban, azon belül is elsősorban Italiában figyelhető meg leginkább egy egyiptizáló „divat". Egyiptizáló tárgyaknak tekinthetjük azokat, amik az ókori Egyiptomban készültek, és eredeti helyükről kerültek át a birodalom más területeire, mint dísztárgyak, illetve azokat a tárgyak, amelyek a birodalomban készültek és részben, vagy egészben szeretnék megidézni az egyiptomi tárgyak hangulatát. Ez kimerülhetett akár díszítőmotívumokban, akár tárgytípusokban, anyaghasználatban, vagy, ami számunkra legfontosabb: feliratokban. Ennek megfelelően pedig Pannoniában is érdemes újraértelmezni az eddig előkerült egyiptomi kötődésű leleteket. A tárgyalt feliratok sem fel-

tétlen szentélyekben, szentélykörzetekben állhattak. Ugyanúgy lehetett egy magánház dísze is egy hieroglif feliratos tábla, aminek a tulajdonosa a szövegét nem értette, de azt tudta, hogy egy egyiptomi tárgyról van szó, és mint dísztárgy látott benne értelmet. Sajnos Pannonia vonatkozásában ez sokkal nehezebben eldönthető, mivel az itt előkerült tárgyak többségének közvetlen kontextusát nem ismerjük, így azt is nehéz meghatározni, hogy kultikus szerepük volt-e vagy sem. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy ezeknek a tárgyaknak gazdáról gazdára is változhatott a szerepe. Elképzelhető, hogy egy hieroglif felirat eredetileg egy szentélyben állhatott, aminek az elhagyása után egy magánház udvarát díszítette, vagy fordítva. Ez Róma városában egy könnyebb feladat, mivel a tárgyak kontextusa is jobban ismert, illetve sokkal több párhuzama is előkerülhet, ami alapján akár tárgytípusoknak is könnyebben azonosítható a funkciója. A pannoniai tárgyak elemzésének másik nehézsége, hogy ezekről összefoglaló munka a '70-es évek óta nem készült, és közléseik is inkább csak katalógusszerű bemutatások. A tárgyak értelmezésével Dobrovits Aladár és Wessetzky Vilmos foglalkoztak, viszont ezek a publikációk kevés tárgyat érintettek, és ezeket önmagukban értelmezték.

Hieroglif feliratok

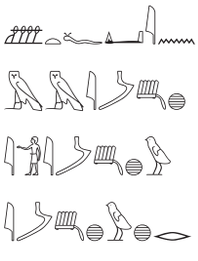
A Pannonia területéről eddig előkerült négy hieroglif feliratos tárgy mindegyike eredeti egyiptomi tárgy, amit valamilyen úton a tartományba hoztak. A tárgyakról elmondható, hogy a lelőhelyük közvetlen környezetében nincsenek azonosított egyiptomi szentélyek. Egyedül Aquincumban feltételeznek egy Iseumot, viszont erre konkrét régészeti bizonyíték még nem került elő. A többi lelőhely (beleértve a pseudo-hieroglif feliratét is) viszonylag távol esik az ismert szentélyektől. Ez nem zárja ki, hogy volt kultikus szerepe a bemutatott tárgyaknak, csupán arra világít rá, hogy ha volt is, akkor azt nagyon nehezen tudjuk beazonosítani. Ezzel szemben viszont arra sincs jelenleg bizonyíték, hogy nem volt a tárgyaknak semmilyen szakrális jelentősége, így, ezt nem lehetséges minden kétséget kizáróan megválaszolni. Ennek fényében érdemes a feliratokat és a tárgyakon látható egyéb faragványokat értelmezni és részletesen bemutatni.

Az első tárgy egy aquincumi lelőhelyű mészkőtábla. Ez a tábla egy nagyobb felirat töredéke csupán, ami eredetileg egy álajtó (*1. ábra*) volt. Az álajtó az egyiptomi temetkezés egyik eleme, ami a sírkamra egyik végében állt, ajtót formálva, felirattal ellátva. Az aquincumi darab egy ilyen álajtó bal alsó sarka, amelyen négy sor, nagyon jó állapotú hieroglif felirat maradt fenn. A töredéknek a római kori kontextusa nem ismert, az azonban biztos, hogy római kori rétegből származik. Eredetileg a Kr. e. 2. évezred közepére keltezhető, arról viszont nincs információnk, hogy mikor került a tartományba.

1. ábra
Álajtótöredék Aquincumból.
Forrás: Szépművészeti Múzeum.
https://www.szepmuveszeti.hu/
mutargyak/1928/ (Utolsó letöltés: 2024.
november 28.)

A rajta látható felirat jó állapota miatt olvasható, így lehetséges volt egy fordítást készíteni, amely feltételezett kiegészítésekkel ad tágabb kontextust a feliratnak:

(egy isten neve?) áldozatot mutat be a számára? [- - -]
(a halott neve?) a tiszteletre méltó? [- - -]
(áldozat/a halott foglalkozása?) a tiszteletre méltó [- - -]
a tiszteletre méltó előtt(e?) [- - -]
(Koncsos Levente fordítása)

A felirat egy olyan jelcsoportot tartalmaz, amely biztosan értelmezhető, ez azonban ahhoz is elég, hogy az eredeti funkcióját meg lehessen határozni. Az öt jelből álló együttes ( ) a „tiszteletre méltó" jelentéssel bír. Ez egy olyan megnevezés, amit az ókori Egyiptomban az elhunytak kaphattak meg az életük során elért eredményeikért. Ez az öt jel nagyon gyakori az egyiptomi sírfeliratokban, része a klasszikus áldozati formulának, amely az egyik legelterjedtebb eleme a sírsztéléknek. Ez alapján biztosra mondható, hogy az aquincumi töredék tényleg egy sírkamrában álló felirat lehetett. Sajnos a szöveg többi részének a megfejtéséhez nincs több támpont. Ennek ellenére felvázoltam egy kiegészített változatot, ami a töredék alapján elképzelhető lehet, viszont a felirat többi részének a hiányában nem az egyetlen lehetőség. Az első sor értelmezése a legnehezebb. Itt nincs azonosítható szó, vagy szótöredék, mivel az előző sor végének a folytatása, illetve a következő sor első pár jele látható rajta. A sor elején lévő jelet egy isten neveként lehet azonosítani, ugyanis a legelső jel megjelenik Anubis és Osiris egyik melléknevében is. A sor folytatásában látható alkar ( ) a töredékessége miatt nehezen azonosítható. A töredéken az alkar egyértelműen kivehető, viszont az kérdéses, hogy tart-e a kezében valamit és ha igen, akkor mi az? A rendelkezésre álló fotó alapján talán egy piramist tartó kéz lehet, ami egy áldozat bemutatását jelentheti. Ez lehet az előbb említett isten (amennyiben tényleg istennevet követ), vagy az elhunyt számára bemutatott áldozat is. A második sor első két jele megegyezik, ami csak annyi információval lát el minket, hogy a „tiszteletre méltó" megnevezés előtt egy „m" hangra végződő szó állt. A „tiszteletre méltó" miatt az elhunyt neve lehet egy valószínű következtetés, viszont az előző sor végének hiányában ennél többet nem lehet róla elmondani. A következő sornál szintén hasonló probléma merült fel. Itt ugyancsak megjelenik a „tiszteletre méltó" megnevezés, viszont előtte egy ember alakja látható. A töredékesség miatt itt sem állapítható meg pontosan, hogy milyen hieroglifáról van szó, mivel pont az emberalak felsőteste pusztult el, így sem a fejdísze, sem pedig a karjainak a pozíciója nem látható. Az általam rekonstruált verzióban egy karját előrenyújtó embert ábrázoló hieroglifa szerepel, ami jelenthet áldozatbemutatást az elhunyt számára, vagy lehetett az elhunyt foglalkozásának megnevezése. Az utolsó sorban szintén a „tiszteletre méltó" megnevezéssel találkozunk, amit két hieroglifa követ. Amennyiben ezek önmagukban értelmezendők, akkor az „előtte" jelentéssel bírnak. Ez a szöveg folytatásától függően lehet az elhunyt előtt bemutatott áldozat, vagy az elhunyt megjelenése az istenek előtt. Sajnos a tábla többi része nem ismert, így a pontos szöveget nem tudjuk meghatározni, de az egyértelműen látható, hogy egy halotti feliratról van szó. A töredék funkciója nem meghatározható a kontextus hiánya miatt, viszont elképzelhető, hogy a feltételezett aquincumi Isis szentély épületét díszíthette, akár a szentély falába beépítve.

A következő egy Mursa városában előkerült mészkő sztélé (*2. ábra*). Ez egy eredetileg Késő korra (Kr. e. 7. sz.) keltezhető sírsztélé, amelyen a hieroglif feliratok mellett képi ábrázolások is szerepelnek.[1] A félköríves záródású sztélé felső részén egy szárnyas napkorong foglal helyet, ami alatt három isten alakja látható. Ezek balról jobbra: Nephthys, Osiris, Isis.[2] Mindhárom isten attribútumai jól láthatóak a faragványon. Nephthys fején a nevét jelző hieroglifa látható, egyik kezében *ankh* kereszt, a másikban pedig jogar.[3] Középen Osiris, fején *atef* koronával, két kezét maga előtt keresztbe téve, kezeiben csavart végű „pásztorbotot" és korbácsot tart, teste múmiapólyába van tekerve.[4] A jobb oldalon Isis kezeiben ugyanazokkal az attribútumokkal, mint Nephthys, fején azonban a rá jellemző két szarv, és a közte lévő napkorong látható.[5] Az attribútumaik mellett azonban megkönnyíti a felismerésüket az is, hogy az arcuk előtt mindhármuk neve is szerepel hieroglifákkal. Ezek első szám harmadik személyben bemutatják a faragványon szereplő isteneket („Ez itt Nephthys", „Ez itt Osiris, a nagy isten", „Ez itt Isis, az istenek anyja").[6] A sírkő alján, elválasztva a képmezőtől még

2. ábra
Egyiptomi sírkő Mursából.
(Forrás: KOVAČ 2015, 96)

[1] KOVAČ 2015, 96.
[2] KOVAČ 2015, 96.
[3] KOVAČ 2015, 96.
[4] KOVAČ 2015, 96.
[5] KOVAČ 2015, 96.
[6] KOVAČ 2015, 96.

két sor hieroglif felirat olvasható. Ezek sajnos rossz állapotban maradtak fenn, és mivel eleve rosszabb minőségűek, mint az istennevek, Marina Kovač katalógusában ezek későbbiként vannak értelmezve, mint az istenek ábrázolásai és nevei.[7] Az alsó szövegből a rossz állapota miatt csak két nevet lehetett biztosan megállapítani.[8] Az egyik az elhunyt neve: Pedi-Hor-pa-Khered, a másik pedig egy női név, feltehetőleg az elhunyt édesanyjáé: Ta-Khrud.[9] Ez utóbbi a publikációk alapján nem bizonyos, ugyanis nem írnak annak a hieroglif jelnek a meglétéről, ami a halotti feliratokban egyértelműen az anyai viszont kifejezését szolgálja. Ez a jel egy később bemutatott tárgynál fog még előkerülni, ahol viszont sajnos önmagában olvasható, szintén a felirat rossz állapota miatt. Ennek a feliratnak a római kori keltezését a korábbi kutatás Kr. e. 30 és Kr. u. 311 közé tette, ami sokat nem árul el a tárgy idekerülésével kapcsolatban, mivel lényegében a pannoniai római uralom nagy részét magában foglalja. Ennek ellenére az aquincumi felirattal együtt ez is egy eredeti egyiptomi temetkezésből származik, ami külön érdekes, hogy mi okból távolíthatták el eredeti helyéről és szállíthatták a tartományba és milyen funkciót tölthetett be az új helyén?

A következő két tárgyat egyben érdemes tárgyalni, mivel nincs róluk kifejezetten sok információnk, illetve ugyanahhoz a tárgytípushoz tartoznak. Ez két *usebti* figura (*3. ábra*), amelyek Aquincumban kerültek elő. A roszszabb állapotú a II. kerületi Szépjuhásznénál került elő egy római fibulával együtt, ami bizonyítja, hogy a szobrocska is a római korban került a földbe.[10] A másik szobrocska a Hajógyári-szigeten került elő és az előzőnél sokkal jobb állapotban megmaradt. Mindkettő a XXVI. dinasztia idejére keltezhető (Kr. e. 672–525), kialakításuk a korszakra jellemző.[11] Háttámlával ellátott, múmiapólyába tekert embert ábrázolnak, fejükön paróka, kezeikben

3. ábra
Usebti figurák Aquincumból, balra: Hajógyári-sziget, jobbra: Szépjuhászné.
(Forrás: DOBROVITS 1943, 59–60)

7 KOVAČ 2015, 96.
8 KOVAČ 2015, 96.
9 KOVAČ 2015, 96.
10 DOBROVITS 1943, 57.
11 DOBROVITS 1943, 57.

földművelő szerszámok.[12] A rosszabb állapotú darabon egy sor függőleges hieroglif felirat látható, ami azonban a kopás, illetve Dobrovits Aladár szerint az elkészítés módja (a felirat kivésése után vitték fel a zománcréteget) miatt szinte teljesen olvashatatlanná vált.[13] A feliratból egyedül Osiris neve, illetve a fentebb említett anyai viszonyt kifejező *„ms"* (=szülte) hieroglifa állapítható meg nagyobb bizonyossággal.[14] Ez alapján a felirat feltehetően az elhunyt és az édesanyja nevét tartalmazta, valamint vagy egy Osirisnek bemutatott áldozatot, vagy az elhunyt Osirisszé válását írhatta le. Ezzel szemben a másik szobrocska szinte tökéletes állapotban megmaradt. Ezen nyolc sor vízszintes hieroglif felirat olvasható, amely a korra jellemző Halottak Könyve VI. fejezetének részletét tartalmazza.[15] Ez a szövegrész minden korabeli *usebti*n megjelenik, így biztosan keltezhető ez is. Emellett az elhunyt neve is olvasható rajta, ami Pszametik volt.[16] Ezek a szobrocskák eredeti funkciójukat tekintve a feliratos sztélékhez hasonlóan a halottkultuszban játszottak fontos szerepet, jelen esetben sírmellékletként. Pannoniában viszont nem került még elő *usebti* ilyen kontextusból.[17] A birodalom más területeiről azonban ismerünk *usebti*ket temetkezésből, ami arra enged következtetni, hogy a római korban is ismerhették egyesek ezeknek a tárgyaknak az eredeti funkcióját. Dobrovits Aladár meglátása szerint ezek lehettek csupán egyszerű dísztárgyak vagy amulettek, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az egyiptomi kultuszok hívői, vagy akár Egyiptomból a tartományba került személyek eredeti rendeltetésüknek megfelelően sírmellékletként használták ezeket a szobrocskákat.[18]

Összegzésül elmondható, hogy a tárgyak mindegyike eredetileg az egyiptomi halottkultusz részét képezte, viszont azt nem tudjuk, hogy a rómaiaknál milyen szerepet tölthettek be. A feliratok is mind a hagyományos egyiptomi sírfeliratok, halotti szövegek sémáit követik, ami minden esetben megerősíti az eredeti szerepüket.

Pseudo-hieroglif feliratok

A pseudo-hieroglif feliratok csoportjába tartozik minden olyan felirat, amely az egyiptomi szent szövegek írásjeleit imitálva, vagy azokat felhasználva egy értelmezhetetlen szöveget alkot. Az eddigi kutatásom alapján három nagyobb csoportját sikerült megkülönböztetni a pseudo-hieroglif feliratoknak. Az első, amikor a jeleknek nincsen semmilyen jelentése, és csak kis mértékben vagy egyáltalán nem hasonlítanak valódi hieroglif jelekre. A második csoport, amikor valódi hieroglifákat használnak a felirat elkészítéséhez, azonban ezek semmilyen értelemmel nem bírnak. Ez lehet egyszerűen véletlenszerű jelek sora, vagy akár egy pár darab jel folyamatos ismétlődése, esetleg ezek keveréke. A harmadik csoport, amikor nem csak valódi jeleket használnak, de azoknak jelentése is van, szavak vagy akár mondatok szintjén is. Erre jó példa a Mensa Isiaca néven ismert bronz asztallap, ami Italiában készült és a feliratát vissza lehetett vezetni egy földrajztudományi szövegre, aminek a részleteit tartalmazza.[19] Ez a három csoport nem választható el teljesen egymástól, mivel nincsen szabályszerűség a valódi hieroglifák és azok imitációinak használata esetében. Ahogy a pannoniai feliraton is megfigyelhető a pseudo-hieroglifák létező jelek közé vannak beékelve, melyek egy részének összeolvasva is van jelentése. Emellett az is előfordulhat, hogy a jelek rossz minőségű kifaragása, vagy a felirat töredékessége miatt válik nehezen értelmezhetővé egy-egy korábban jól olvasható hieroglif jel. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a faragók láttak hieroglif feliratokat az elkészítés előtt, csak éppen vagy nem emlékeztek pontosan a jelekre, vagy mintaszövegeket használtak a feliratok egy részéhez. Ezek a pseudo-hieroglif feliratok nem csak a Római Birodalom más tartományaira jellemzők, ugyanúgy találkozhatunk ilyenekkel Egyiptomban is, sőt ott még nagyobb számban, mint a többi tartományban.[20]

A pannoniai tárgyunk (*4. ábra*) Balatonszabadinál került elő, Wessetzky Vilmos leírása szerint a hullámverés elleni kövek között találták.[21] A két darabba tört tárgy egy hagyományos egyiptomi típusú oltárkő formáját mutatja, a középső részén három isten ábrázolásával, a felső és alsó részén pedig valódi és pseudo-hieroglifák sorakoznak.[22] A megtaláláskor kőzettani vizsgálatnak vetették alá, ami alapján úgy tűnik, hogy Balaton-felvidéki mészkőből ké-

12 DOBROVITS 1943, 57.
13 DOBROVITS 1943, 57–58.
14 DOBROVITS 1943, 58.
15 DOBROVITS 1943, 58.
16 DOBROVITS 1943, 58.
17 DOBROVITS 1943, 58.
18 DOBROVITS 1943, 60.
19 VON LIEVEN 2009, 102.
20 VON LIEVEN 2009, 102–104.
21 WESSETZKY 1969, 147.
22 WESSETZKY 1969, 147; 1961, 47.

4. ábra
Egyiptomi stílusú oltárkő Balatonszabadiról. Forrás: Szépművészeti Múzeum https://www.szepmuveszeti.hu/mutargyak/13119/ (Utolsó letöltés: 2024. november 28.)

5. ábra
A balatonszabadi oltárkő istenábrázolásai. (Forrás: WESSETZKY 1969, 148)

szült.[23] A rajta lévő istenek (Osiris, Horus, Anubis) a hagyományos egyiptomi stílust követik (*5. ábra*). Horus álló pozícióban, bal kezét maga előtt felemelve tartja. Az isten könnyen felismerhető a sólyomfejéről és a fején lévő napkorongról. Tőle balra látható Osiris, aki trónon ülve van ábrázolva, két karját maga előtt keresztben tartja, kezeiben a hagyományos attribútumait, a csavart végű pásztorbotot és a korbácsot tartja, fején jól látható az *atef* korona. A harmadik isten, Anubis szintén könnyen felismerhető kutya-, vagy sakálfejű, embertestű alakjában. Érdekessége, hogy az isten feje hátrafele néz, ami ugyan az egyiptomi ábrázolásokban nem ritka, viszont elsősorban a halottkultuszhoz kapcsolódó ábrázolásokon jelenik meg ilyen formában.[24]

A tárgy feliratait két részre lehet osztani: a képmezőben lévőkre és a képmező alatt és fölött lévő egyenes vonallal elválasztott mezőkben lévőkre. A képmezőben lévő feliratok közül Osiris neve ( ) az, ami egyértelműen azonosítható az isten ábrázolása előtt. Emellett azonban úgy tűnik, hogy még egy, akár két felirat is helyet kapott ebben a mezőben. Az egyik Osiris trónja mögött helyezkedik el, és a töredékessége miatt nehezen kivehető egy jelet leszámítva ( ). A másik egy kérdéses felirat, ugyanis a rossz állapota miatt nem állapítható meg biztosan, hogy feliratról lehet-e szó, azonban ha igen, akkor úgy tűnik, mintha egy hármas-domb ( ) hieroglifa lenne Anubis mögött, a kezében tartott jogar alatt. A képmezőn kívülre eső részen több egyértelműen azonosítható hieroglifa látható: A (*„n”)* hangot jelölő hieroglifa többször is megjelenik az oltár különböző pontjain, a nagyot jelölő (*„wr”)* a (*„t”)* hangot jelölő, illetve a (*„sw/nsw”*) olvasatú sás jel, ami a királyok titulatúrájában látható gyakran.[25] Emellett vannak olyan jelek, amelyek rosszabb minőségűek, így csak feltételezni lehet, hogy eredetileg mit igyekeztek megjeleníteni. Ezek között van egy jel, amely közelebbről megnézve egyértelműen egy kígyót akart megformálni, viszont az már nem biztos, hogy melyik típust. A jel gyengébb kialakítása miatt kétféle kobra jelnek is megfeleltethető lehet: , . Ezen kívül látható egy összezárt ujjakkal tartott tenyér ( ) jelre hasonlító faragvány is. Ezek mellett viszont több olyan jel is látható, amelyeknek nincsen jelentése, de még konkrét hieroglifa imitálásának sem lehet nevezni. Ilyenek például az alsó részen látható X, az oltáron több helyen megjelenő függőleges és vízszintes vonalak, hasábok, amelyeknek akár lehet köze a hieroglif írásban használt vonalakhoz vagy hasábokhoz, de ezek megállapítása elég nehéz. Látható még az oltáron több felfelé vagy lefelé mutató háromszög, illetve függőleges és vízszintes, egyik végén horogban végződő vonalak.

[23] WESSETZKY 1969, 147.
[24] WESSETZKY 1969, 147.
[25] WESSETZKY 1961, 47.

Ezek alapján elmondható, hogy az oltár feliratai többségében létező jeleket, vagy létező jelekhez hasonló formákat használnak, és csak kisebb számban jelennek meg a hieroglif írástól teljesen idegen szimbólumok. Ezek az idegen jelek is lehettek ugyanakkor létező hieroglifák másolatai, csak az oltár rossz állapota vagy a faragó rendelkezésére álló minta hiánya miatt nem feleltethető meg az eredetileg szánt jelnek.

A tárgy eredete többféleképpen is elképzelhető, az egyik, hogy a középső részen lévő istenábrázolások, illetve Osiris neve még Egyiptomban készültek és csak a felső és alsó mezőkben lévő jeleket vésték rá Pannoniában. Ennek a bizonyításához egy újabb anyagvizsgálatra lenne szükség, hogy megállapíthassuk, tényleg helyi anyagból készült-e. A képmező másik két feliratának részletesebb vizsgálata is hasznos információkkal szolgálhat, hiszen ha azok is összeolvasva értelmezhető szavakat adnak ki, sokkal valószínűbbé válik, hogy a képmező és az alatta és felette lévő elválasztott feliratos mezők külön mesterek keze által, akár eltérő időben is keletkezhettek. Amennyiben viszont a másik két felirat a többihez hasonlóan nem olvasható egyben, vagy tartalmaz olyan jeleket, amiknek nincsen hieroglifa megfelelője, akkor felmerül a kérdés, hogy miért csak Osiris neve az, ami egy értelmes felirat, és miért nem ismétlődnek egyszer sem a nevet képező jelek az oltár más részein? Ha az oltár helyi készítésű, akkor is elképzelhető, hogy két külön mester készítette a képi ábrázolásokat és a feliratokat. Emellett lehetséges, hogy megrendelés alapján készült, viszont az elkészítőnek nem állt rendelkezésére megfelelő minta a szöveghez, illetve az is, hogy a készítője találkozott már hieroglif felirattal korábban, ami alapján elkészítette ezt. Ezekre sajnos nem lehet egyértelmű bizonyítékot találni, mivel másodlagos beépítésből került elő, az eredeti kontextusa nem ismert. Erre vonatkozólag Wessetzky Vilmos elképzelése szerint az oltár egy Balaton-felvidéki *villa* kultusztárgya lehetett.[26] Ezzel szemben viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni a jelen tanulmány elején részletezett egyiptizálás jelenlétét, ami alapján lehet, hogy ez a tárgy nem töltött be kultikus funkciót, csupán az egyiptomi jellegű felirata és ábrázolásai miatt tarthatták egy magánházban, dísztárgyként.

Ennek az oltárnak Daciában került elő párhuzama. A Potaissa területén talált sztélétöredéken hieroglif jelek, illetve azok imitálásai szerepelnek feliratként elrendezve.[27] A tárgyon szereplő jelek, hasonlóan a balatonszabadi oltárhoz, nem mindig feleltethetők meg valódi hieroglifáknak. Dan-Augustin Deac úgy jellemzi a feliratot, mintha a faragó korábban találkozott volna hieroglif feliratokkal, de ezt a tárgyat csak emlékezetből készítette el.[28] A balatonszabadi oltárhoz hasonlóan itt is sokszor találkozunk hullámvonalakkal, amik azonban ebben az esetben nem a vízzel feleltethetők meg, hanem a viperával (𓇋), aminek felismerhetőbb változatai is láthatóak a faragványon.

Összegzés

Összefoglalásul elmondható, hogy a pannoniai hieroglif feliratok mindegyike eredeti egyiptomi tárgy, a pseudo felirat viszont részben biztosan helyi készítésű. Ez azt mutatja, hogy volt a tartományon belül igény ilyen jellegű feliratokra, még akkor is, ha ezek nem eredeti egyiptomiak voltak. Ez azonban kevés ahhoz, hogy meg tudjuk határozni, hogy mégis milyen megrendelők számára készültek vagy érkeztek ide ezek a tárgyak, és hogy milyen szerepet töltöttek be ittlétük alatt. Ahogy a tanulmány elején részleteztem, lehetett ez egyszerűen egy divat része, ami miatt az emberek egyiptomi tárgyakat szerettek volna az otthonukba, ezzel is egzotikusságot kölcsönözve a helynek, kielégítve ezzel Egyiptom iránti „rajongásukat". Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az egyiptomi kultuszok hívői hozatták ezeket a tárgyakat, amik utána szentélyek, kultuszhelyek fontos elemeivé váltak, megidézve ezzel egy egyiptomi légkört. Azt sem zárhatjuk ki, hogy egyiptomi származású emberek hozták magukkal ezeket, akár mint kultusztárgyak, akár amulettek, családi emlékek. Ezekre sajnos nincs lehetőségünk konkrét választ adni, viszont a jövőben fontos lenne ebből a szempontból is megvizsgálni az egyiptomi vonatkozású tárgyakat, összevetve a birodalom más területein előkerült hasonló leletekkel, hogy megfigyelhető-e valamilyen rendszer ezek megjelenésében, elterjedésében.

[26] WESSETZKY 1969, 147.
[27] DEAC 2014, 34–36.
[28] DEAC 2014, 36.

Irodalom

DEAC, Dan-Augustin
2014 Imitating the Egyptian Hieroglyphic Script in the Roman Era. *Zeitschrift fur Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 141(1) 34–38.

DOBROVITS Aladár
1943 Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. *Budapest Régiségei* 13. 45–75.

KOVAČ, Marina
2015 Egyptian Collection of the Museum of Salvonia in Osijek (Croatia). *Archaeopress Egyptology* 8. 93–107.

KLOTZ, David
2012 Egyptian Hieroglyphs. In: Christina Riggs (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford. 765–788.

PEARSON, Stephanie
2021 *The Triumph and Trade of Egyptian Objects in Rome*. Berlin.

VON LIEVEN, Alexandra
2009 Scripts and Pseudo Scripts in Graeco-Roman Egypt. *Lingua Aegyptia-Studia Monographica* 8. 101–111.

WESSETZKY Vilmos
1961 *Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden.
1969 Az egyiptomi kultuszemlékek jelentősége Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleménye* 8. 147–151.

Levente Koncsos

Hieroglyphic and Pseudo-Hieroglyphic Inscriptions in Pannonia

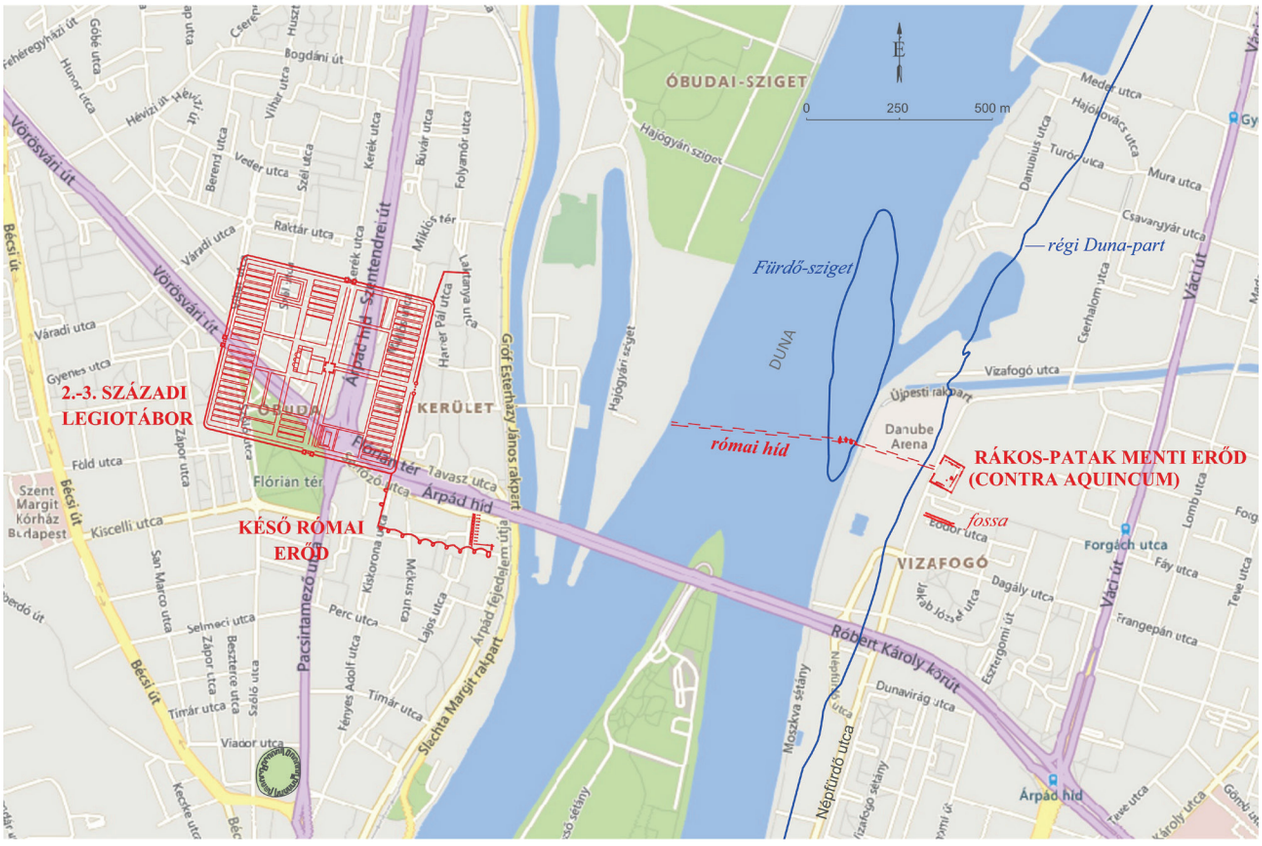
The study of hieroglyphic and pseudo-hieroglyphic inscriptions in Pannonia is a neglected field of research, although the finds in the province can enrich the study of Roman Egypt with a wealth of information on both the Egyptian cults and the spread of Egyptian culture. The aim of the present study is to provide a detailed description and interpretation of the hieroglyphic and pseudo-hieroglyphic inscriptions in Pannonia, based on the available information. The paper will discuss four objects with hieroglyphic inscriptions (a pseudo-door fragment from Aqiuncum, a tombstone fragment from Mursa, and two usebti from Aquincum) and the only pseudo-inscription so far on an altar stone from Balatonszabadi. In this work attention will be paid to the role of the inscription bearers, the analysis and, as far as possible, the interpretation of the inscriptions, and the possible functions of the objects after their arrival. With regard to the hieroglyphic inscriptions, the pseudo-door fragment alone has been translated, while the poor condition of the other inscriptions makes them difficult to decipher. In the case of the pseudo-hieroglyphic inscriptions, the signs and elements that can be interpreted, the hypothetical interpretation of some signs, and the signs that have no place among hieroglyphs but are nevertheless found on the altar are described in detail. In addition to the inscriptions, Egyptianizing is also an important element of this subject, in the light of which the objects can be interpreted not only as part of Egyptian cults, but also as part of an exotic collection of artefacts held by private individuals.

Alba Regia 52. (2024) 119–136.

Beszédes József

A Rákos-patak parti római erőd alaprajzi és kronológiai kérdései
(Budapest, XIII. kerület, Népfürdő utca 47.)

Budapest területén két balparti, barbaricumi római erődöt ismerünk, az egyik a mai Március 15. téren (V. kerület), a másik a Rákos-patak dunai torkolata mellett (XIII. kerület) épült ki. Az utóbbi két évtizedben mindkét erőd területén folytak ásatások, amelyek módosították a létesítmények építéstörténetét, árnyalták funkciójukat és pontosították alaprajzukat.[1] Jelen tanulmányban a Rákos-patak menti római erőd 2018 és 2023 között végzett feltárásának rövid összegzésére vállalkozom, kitérve néhány alaprajzi és kronológiai kérdésre.[2]

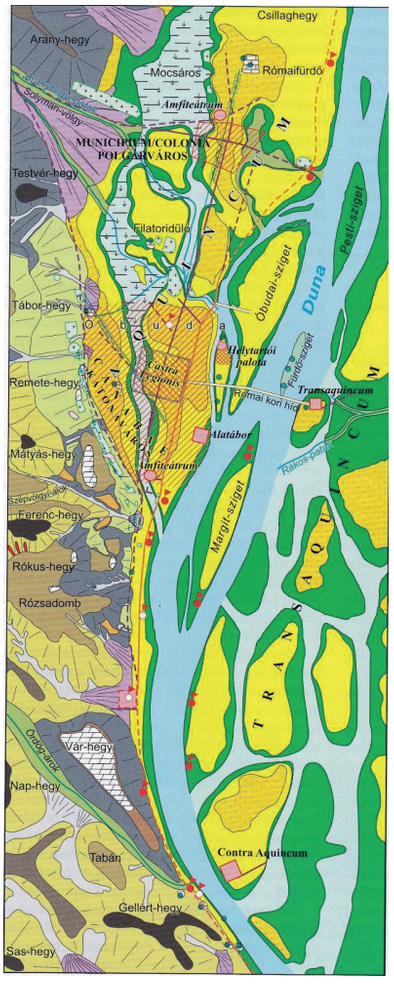

1. kép
A lelőhely (Budapest XIII. kerület, Népfürdő utca 47.) és tágabb környezetének térképe a Rákos-patak parti erőddel és a szemközti, aquincumi legiotáborral. (Grafika: Kovács Tibor, BTM, Aquincumi Múzeum.)

[1] A Március 15. téri erőd területén végzett újabb ásatásokhoz ld. (további irodalommal): BESZÉDES 2016.

[2] Az erődről legújabban: BESZÉDES 2024. A szakaszosan, több évig tartó ásatás során a római kívül számos további régészeti korszak (rézkor, kora bronzkor, népvándorláskor, középkor, török kor) emlékei is előkerültek. Ezekhez egyelőre: MÉSZÁROS–LANGÓ–CZUPPON 2020 (Kr. u. 7–8. századi arany fülbevaló); MÉSZÁROS et al. 2024 (hun kori temetkezés).

Az erőd elhelyezkedése

A Rákos-patak menti erőd a mai Vizafogó területén, a Népfürdő utca 47. szám alatti telken található (*1. kép*). Az antik topográfia keretein belül szemlélve lényeges, hogy az aquincumi (óbudai) *legio*táborral szemben, a Rákos-patak torkolatánál, közvetlenül a Duna partján épült ki. Ez a part menti sáv noha időszakonként szigorú római ellenőrzés alatt állt, mégis a Római Birodalom hivatalos határain kívülinek, ókori szóhasználattal élve Barbaricumnak számított. Az erőd szűkebb természetföldrajzi környezetét egy ártérből kiemelkedő szigetterasz jelentette, amelyet nyugatról a Duna, északról a Rákos-patak fő ága, keletről és délről pedig részben vizenyős, mellékágakkal szabdalt, részben szárazulatokkal jellemezhető térség határolt (*2. kép*).

2. kép
A Rákos-patak menti erőd és környékének természetföldrajzi térképe. (KÉRDŐ–SCHWEITZER 2010, 44, 16. ábra)

Az erőd kutatástörténete[3]

Viszonylag régóta ismert erődről van szó, amelyet a szakirodalomban hol Transaquincumként, hol Rákos-pataki erődként, illetve újabban ismét Contra Aquincumként említenek.[4]

Területén 1815-ben került sor az első ásatásra, ekkor Haliczky Antal, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának őre kezdett feltárást Göttersdorfer Jakab földjén a szántás során nagyobb számban kifordult római téglák nyomán.[5] A munkálatok során megtalálták a római erőd masszív, több mint 2 méter vastag falait, amelyből többszáz téglát fejtettek ki. Haliczky A. szerint a tökéletes négyszög alaprajzú erőd falai 40 öl (vagyis 1,83 méteres öl-méter váltószámmal kalkulálva 73,2 méter) hosszúak voltak. Kutatásait néhány éven belül publikálta, beemelve ezáltal az erődöt a magyar tudományos élet látókörébe. A megkezdett és ígéretesnek induló kutatást azonban nem követte folytatás, a teljes feltárás elmaradt.

Az újabb, számunkra fontos híradás az 1850-es évekből származik, ekkor Paur (Páur) Iván régész Érdy János, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtára őrének adatai alapján arról tudósít bennünket, hogy 1848 novemberében, a szabadságharc során egy tüzérségi üteg számára kiterjedt sáncolási munkálatokat végeztek az erőd területén, és egyúttal fel is mérték annak kiterjedését.[6] Az akkori felmérés 1 holdnyi területű, vastag fallal ellátott, négyzet alakú „várszerű" építményről adott számot, amelynek oldalhosszúsága egyenként 41 ölt, vagyis megközelítőleg 75 métert tett ki.[7] További lényeges információ, hogy faragott és feliratos római kori kőemlékeket is találtak, amelyeket nyomban be is szállítottak a Magyar Nemzeti Múzeumba.[8] Paur I. az általa hol „*Transaquincum"*-ként, hol „*Quadburg*"-ként megnevezett erődről – Érdy János nyomán – alaprajzot is közölt (*3. kép*). Ezen a tökéletes négyszög formát mutató erőd falait mind a négy oldalon kő bázisok sora kísérte, amelyek oszlopokat vagy pilléreket tarthattak. Bejáratnak, oldal- és saroktornyoknak, belső épületeknek a rajzon nincs nyoma.

Az 1860-as évek elején Römer Flóris végzett újabb felmérést és terepbejárást a területen.[9] Ennek eredményeként új alap-, és metszetrajzok készültek, amelyek azonban eltértek a Paur I. által publikált alaprajztól (*4. kép*).[10]

---

3 Az erőd kutatástörténetéhez ld. még: NÉMETH 1999, 142–143, valamint HAVAS 2019, 118–126.

4 A pesti oldal római kori erődneveivel kapcsolatos problematikához, nevezetesen a Március 15. téri erőd Castellum contra Teutanummal, a Rákos-patak menti erőd Contra Aquincummal történő azonosításához ld.: MRÁV 1996; 2009. Ezzel szemben: KOVÁCS 2001, 150–155; 2004.

5 HALICZKY 1820.

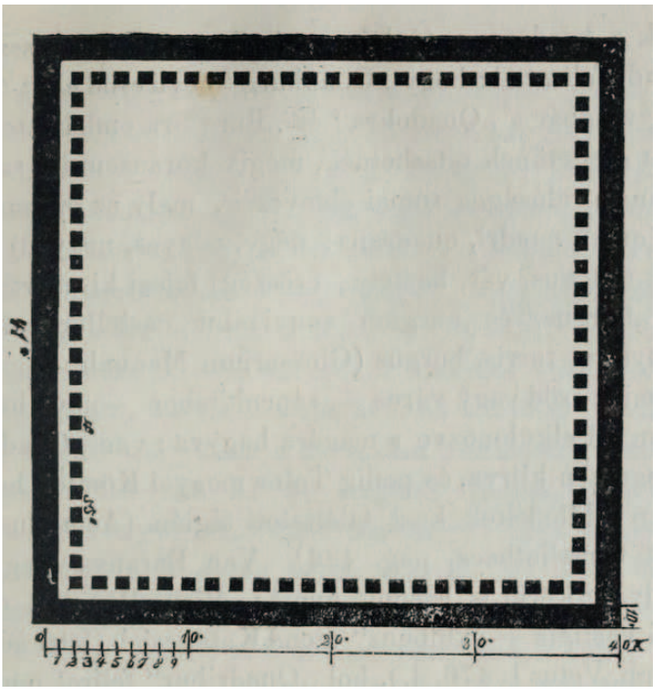
6 PAUR 1857; TÓTH-KURUCZ 1914, 58–60.

7 PAUR 1857, 228.

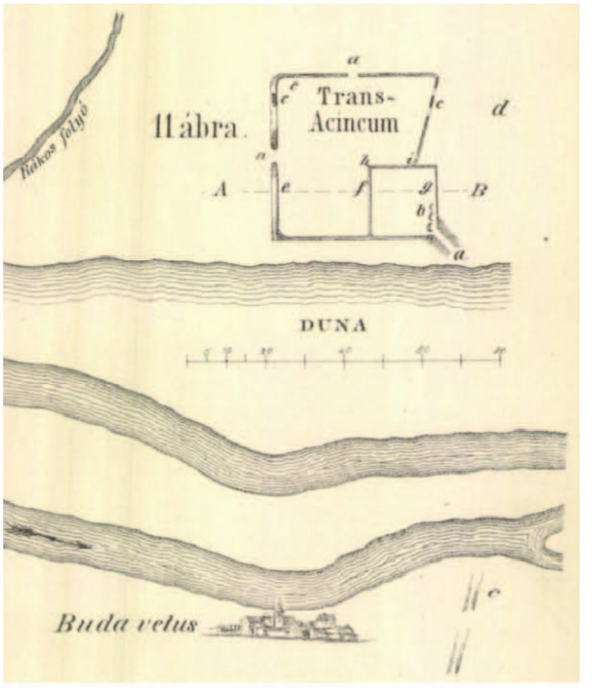
8 TÓTH-KURUCZ 1914, 59; NAGY 1942, 762, 7. jegyzet.

9 RÓMER 1862.

10 RÓMER 1862, 83. II. tábla 11 és 12.

3. kép
A Rákos-patak parti erőd alaprajza Paur I. publikációjában. (PAUR 1857, 229)

4. kép
Römer F. felmérése a Rákos-patak parti erődről az 1860-as évek elején. (RÖMER 1862, 83. II. tábla)

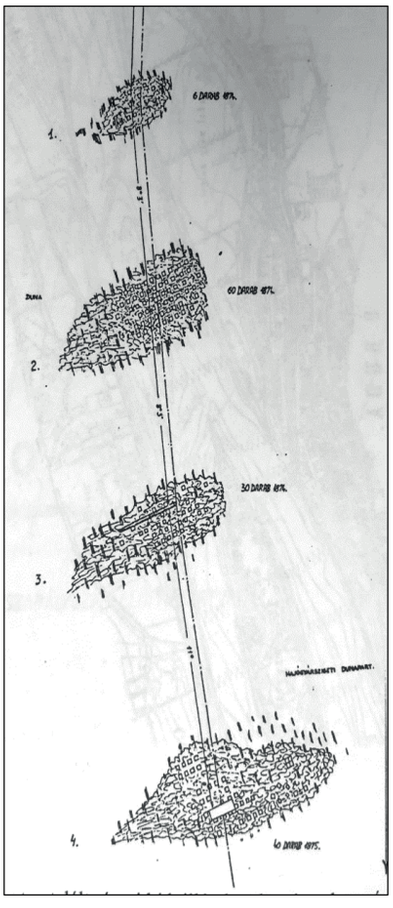
Valószínűleg helyesen állapítja meg Havas Zoltán, hogy Römer F. rajzai inkább az 1848-as sáncépítés nyomán jelentősen átalakított terep aktuális viszonyait tükrözik.[11]

A következő kutatási eseménysor az 1870-es évekhez kapcsolódik. Ekkor a Duna vizafogói szakaszának szabályozása során Römer Flóris és Zsigmondy Gusztáv mérnök vezetésével újból felmérték az erőd akkor még szabad szemmel látható falait.[12] A folyamszabályozási munkák befejezéseként a vizafogói partszakaszt jelentős szélességben feltöltötték és árvízvédelmi gáttal látták el, így az eredetileg folyóparti római erődítmény mintegy 250 méterrel került távolabb (keletebbre) a Duna újonnan kialakított partjától.

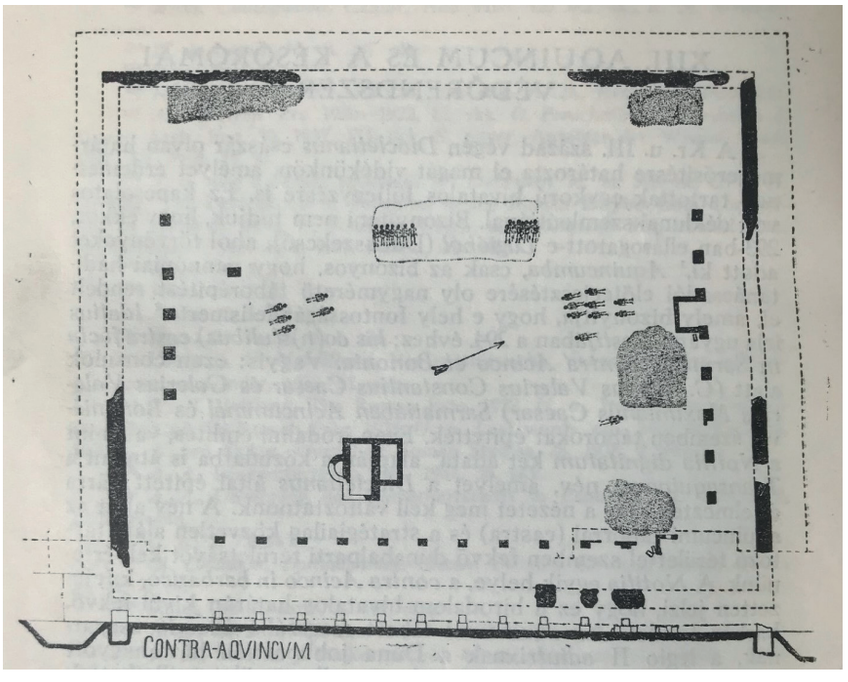
Ugyanennek a folyamszabályozási munkának a részét képezte a Hajógyári-szigettől keletre lévő kis zátonysziget (Fürdő-sziget) 1873-ban megkezdett kikotrása is, amelynek során négy római kori hídpillérként azonosított cölöprácsköteg került elő (*5. kép*).[13] A cölöprácsok sorából kiszerkeszthető volt a híd nyomvonala, amely az aquincumi *legio*tábor és a tárgyalt erődünk között vezetett. Ezt követően széleskörben elfogadottá vált, hogy a híd a két katonai létesítmény közötti kapcsolatot biztosította.[14]

Zsigmondy Gusztávnak köszönhetjük a Fürdő-szigeten talált hídpillérek felmérését, és ő volt az, aki az addigi legpontosabb alaprajzot készítette az erődről, amelyet későbbi tanulmányok előszeretettel vettek át (*6. kép*).[15] Az általa közölt alaprajzon az erődön belül új elemként jelenik meg egy több helyiségből álló, déli oldalán apszissal záródó kisebb kőépület. Újdonság az is, hogy az erődfalak belső oldala mentén futó oszlop- vagy pillérbázisok a nyugati oldalon hiányoznak, ami a híd itteni becsatlakozásával egyébként jól magyarázható. Végezetül, több téglalap alakú jelenséget láthatunk szorosan egymás mellett fekvő csontvázak rajzaival. Nyilvánvalóan sírokról van szó, amelyek középkori voltára csak az új, 2018-ban meginduló ásatások derítettek fényt.

[11] HAVAS 2019, 120.
[12] NÉMETH 1999, 142.
[13] RÓMER 1873, 224; NAGY 1942, 749–750; NÉMETH 1999, 142–144.
[14] A hídhoz kacsolódó kérdésekről, kritikai észrevételekről újabban: CSIKI 2013.
[15] KUZSINSZKY 1897, 404; NAGY 1942, 748, 31. kép.

5. kép
Zsigmondy G. felmérése a Fürdő-szigeten talált római kori hídhoz tartozó cölöprácsokról. (NÉMETH 1999, 152, 3. kép alapján)

6. kép
Zsigmondy G. 1870-es évekből származó felmérése a Rákos-patak parti erődről, az erődfalak maradványaival, az oszlopbázisokkal és az apszisos parancsnoki épülettel. (NAGY 1942, 748, 31. kép alapján)

Az erődre vonatkozó 1870-es évekig bezáróan ismertté vált megfigyeléseket Salamon Ferenc foglalta össze a Budapest várostörténeti monográfiában.[16]

A 19. század végétől ismét kikerült az erőd a régészeti kutatások célkeresztjéből, falait részben elhordták, részben visszatemették. Szilágyi János az 1940-es években már kénytelen volt megállapítani, hogy a feledésbe merült romok pontos helye bizonytalan.[17] Korábbi térképek és terepbejárás segítségével tudta csak újból beazonosítani a helyszínt, igaz, azt is megjegyezte, hogy egy kisebb falszakasz még látható a felszínen.

Az 1930-as évekig ismertté vált leleteket és az erőd építéstörténetének vázlatát Nagy Lajos foglalta össze a Pauly Wissowa ókortörténeti lexikon *Transaquincum* címszavában,[18] valamint a *Budapest Története* 1. kötetében.[19] Eszerint az erődítmény a közeli Rákospalotán talált Kr. u. 185-re keltezhető építési felirat alapján már a Kr. u. 2. század végén kiépült volna, a 4. század második felében, I. Valentinianus uralkodási ideje alatt pedig kisebb javításokat végeztek rajta.[20]

További hitelesítő ásatások híján a legutóbbi összefoglalásokban is ugyanezzel az építéstörténeti kerettel számolt a kutatás.[21]

16 SALAMON 1878, 329–339.
17 SZILÁGYI 1949, 73.
18 NAGY 1937, 2148–2149.
19 NAGY 1942.
20 NAGY 1942, 747–749.
21 VISY 1989, 81–82; 2000, 58.

Az erőd területén 2018 és 2023 között végzett ásatások főbb eredményei

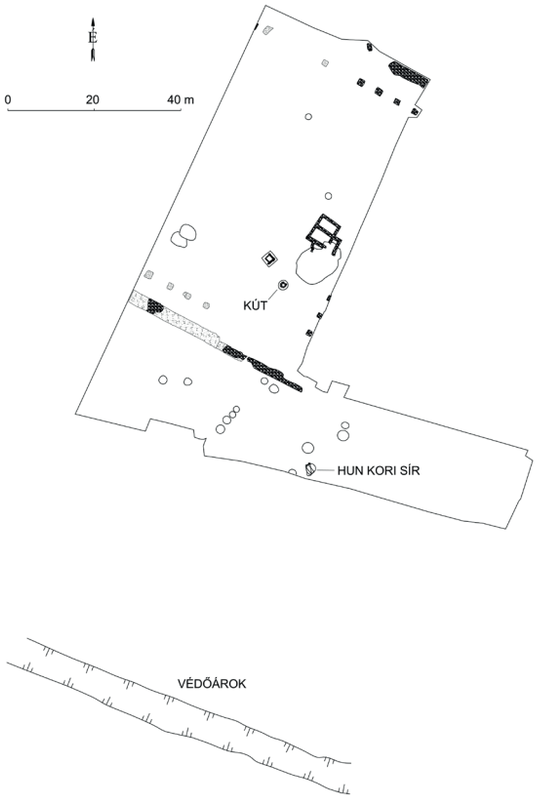
Budapest fejlődésével az erőd közvetlen környezete is fokozatosan átalakult. A korábban még szabad szemmel látható erődfalszakaszokat fokozatosan betemették, és idővel új ipari létesítmények épültek ki a térségben, ismét elfedve a lelőhelyet. Az 1960-as években az Erdért Sportegyesület futballpályát létesített az antik romok fölé.

A 2000-es évek elején változás történt a tulajdonosi viszonyokban. Felszámolták a sportpályát, helyén parkolót, illetve építkezési felvonulási területet alakítottak ki. Sajnos ezekben az években (valamikor 2011 és 2017 között) illegális földkitermelés is történt, ami az erőd teljes középső részét érintette, elpusztítva a régészeti rétegek jelentős részét.[22]

Ezekben az években többféle elgondolás született a terület hasznosítására vonatkozóan, amelyek közül végül egy lakópark megvalósításának tervét fogadták el.

2018-ban a tervezett lakópark építési munkálatai előtt próbafeltárást végzett a Budapesti Történeti Múzeum, tisztázandó a római erőd falainak pontos helyét. A kutatás során ismételten előkerült az erőd déli falának kisebb szakasza és a keleti erődfalat belülről kísérő oszlopbázissor egyik eleme. A pozitív régészeti eredmények nyomán 2019-ben megkezdődött a tervezett lakópark teljes területén a megelőző feltárás, amely több ütemben zajlott és csak 2023-ban fejeződött be.[23]

Feltárásaink az erőd középső és délkeleti részét érintették, az erőd keleti falának sávja, valamint az erőd nyugati széle kívül esett a lakópark építési kontúrján, így kutatását nem végezhettük el (*7. kép*). Az erőd déli, délkeleti előterében ellenben további jelentős kiterjedésű területet tudtunk feltárni.

7. kép
A Rákos-patak parti erőd 2018 és 2023 között feltárt része a legfontosabb római kori objektumokkal és a szomszédos telken talált római fossá*val.*
(Geodézia: Kovács Tibor, BTM, Aquincumi Múzeum.)

Az erőd alaprajzának és pontos kiterjedésének meghatározásában kiemelten fontos eredményt jelentett, hogy előkerült mind az északi, mind a déli erődfal rövidebb szakasza, valamint az ezeket belülről kísérő oszlopbázisok néhány eleme (*8–9. kép*). Az erőd észak–déli kiterjedését 79 méterben tudtuk meghatározni, a kelet–nyugati szélesség a kutatási felület fent említett határai miatt nem volt mérhető (*10. kép*).

Az előkerült erődfalak (pontosabban azok alapozásai) szinte sehol sem maradtak meg teljes szélességben, ugyanis az erőd pusztulását követő évszázadok során jelentős bolygatások történtek és jórészt kitermelték az építőanyagként felhasználható köveket. A falkiszedések és alapozási árkok méretéből kalkulálva nagyjából 2,8–3 méterben határozható meg az erődfalak alapozásának szélessége. A felmenő falazat ennél nyilván valamivel keskenyebb volt.

Az alapozásba közepes méretű mészköveket, illetve helyenként téglákat raktak, kötőanyagként pedig kavicsos habarcsot használtak. Lényeges, hogy az erődfal építésénél nem használtak fel korábbi kőemlékeket (*spolia*), ami egyben kronológiai támpontot is jelent (csak a Kr. u. 4. század közepétől kezdenek nagyobb számban korábbi kőemlékeket beépíteni középületekbe, katonai létesítményekbe).

Az erődfal alapozásának legalsó kősorát mintegy 10–20 cm vastagságú finom, aprókavicsos sóderágyra helyezték rá, aminek valószínűleg a talajvíz elleni védekezésben volt szerepe.

---

[22] A pusztítás mértékét a 2023-ban végzett feltárásunk során dokumentálni tudtuk.

[23] Ezúton is szeretném megköszönni az ásatáson résztvevő valamennyi kolléga, múzeumi szakember, a kézi földmunkát végző munkások, a régészhallgatók és nem utolsó sorban a lelkes önkéntesek odaadó munkáját.

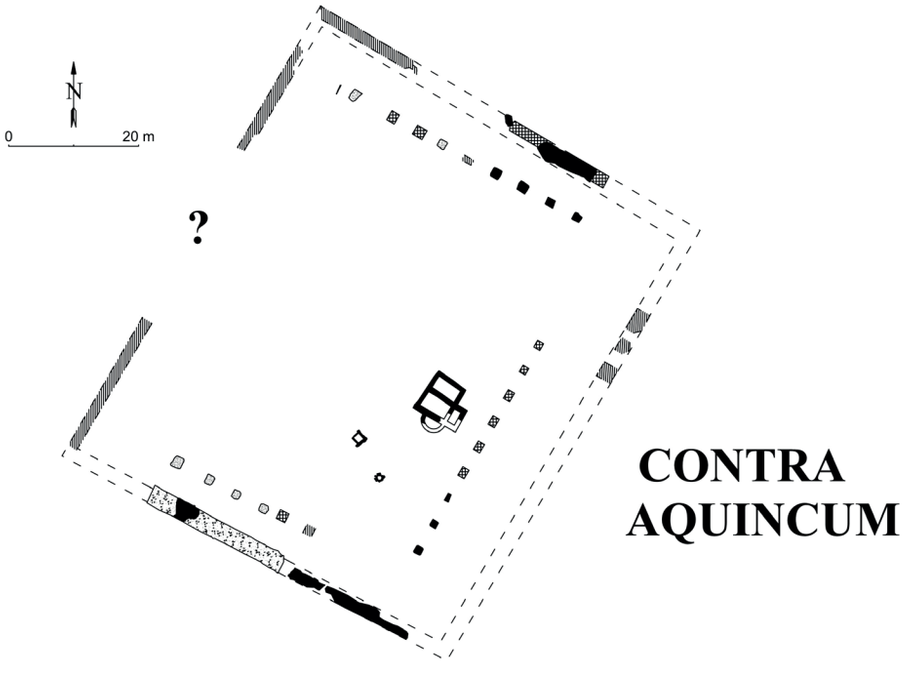

8. kép
Az erőd déli fala a 2019-ben megkezdett megelőző feltárás során.

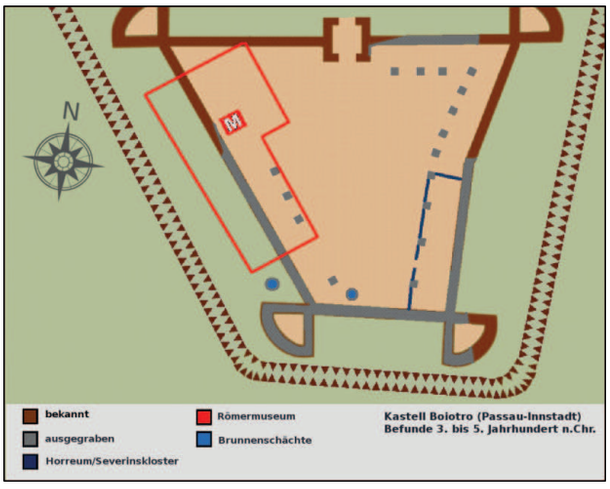

9. kép
Az erőd északi fala és a falat belülről kísérő oszlopbázisok sora a 2019-ben megkezdett megelőző feltárás során.

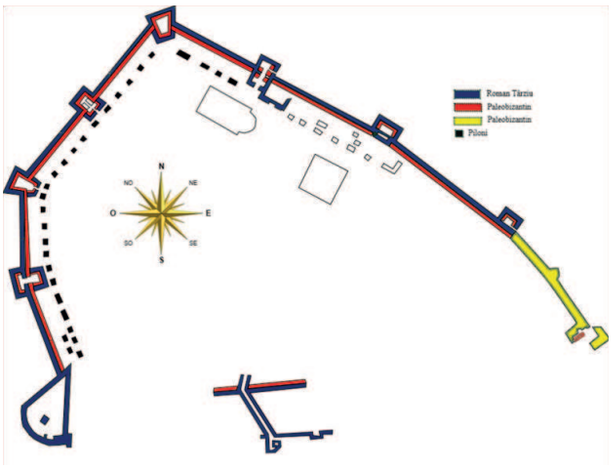
Az erődfalak belső oldalától 4–5 méter távolságban építették ki mészkő és tégla vegyes felhasználásával az oszlopbázisokat, kötőanyagként itt is kavicsos habarcsot alkalmaztak. Az átlagosan 1,3×1,3 m kiterjedésű bázisok közötti távolság 3 és 3,5 méter között mozgott. Nyilvánvaló, hogy az oszlopok az erődfalhoz támaszkodó épületsor részei voltak, egyúttal a „*Wehrgang*” megtámasztását is szolgálták.

10. kép
A Rákos-patak menti erőd kiszerkesztett alaprajza a 19. századi és a 2018–2023 között végzett ásatások alapján.

11. kép
Boiotro (Passau-Instadt) késő római erődje. (https://de.m.wikipedia.org/wiki/Datei:Kastell_Boiotro_BS_1987.png)

12. kép
Celei-Corabia késő római erődjének alaprajza. (https://en.wikipedia.org/wiki/Sucidava#/media/File:Sucidava_fortress_plan.svg)

A pannoniai tartományokban ugyan példa nélküli ez a konstrukció, de más dunai provinciából akad néhány párhuzam. Boiotro (Passau-Innstadt, Németország) késő római erődjében például az erődfalakhoz belülről hozzáépített gabonatároló épületek és egyéb gazdasági építmények tartóoszlopaiként határozták meg az erődünkhöz hasonló méretű és szerkezetű bázisokat (*11. kép*).[24] Az Al-Duna vidékéről pedig Sucidava (Celei-Corabia, Románia) Kr. u. 270 körül épített erődjét említhetjük, ahol legénységi barakkok homlokzatához tartozó oszlopok alapozásaiként értelmezték a bázisokat (*12. kép*).[25]

A 2019. évi feltárásunk egyik jelentős eredménye volt, hogy az erőd közepén előkerült a 19. században már felmért többhelyiséges, 9x7 méter kiterjedésű apszisos kőépítmény (*13–14. kép*). A korábbi felmérésektől eltérően azonban eggyel több, vagyis összesen négy helyiségből állt az épület. Falai 60–80 cm vastagságúak voltak, rajtuk néhol sárga agyagos vakolás nyomait figyelhettük meg. Csak az alapozás készült kőből, a felmenő falazatot vályogtéglából húzták fel. Az épület mérete és alaprajza leginkább parancsnoki épületre utal.

13. kép
A Rákos-patak menti erőd parancsnoki épülete feltárás közben (háttérben a Duna Aréna).

14. kép
A parancsnoki épület drónfotón. (Fotó: Rétfalvi Teofil.)

[24] MOOSBAUER 2015a, 128–129.
[25] Az erődről összefoglalóan: TOROPU–TĂTULEA 1987.

Az erőd építéstörténetére, kronológiai kérdéseire vonatkozóan fontos adatokat szolgáltatott az egyik Kr. u. 4. századi kút, amelynek kávájába jórészt másodlagosan felhasznált római feliratos és reliefdíszes kőemlékekből, építészeti tagozatokból és téglákból alakították ki. A kőemlékek közül kiemelkedik az alábbi három feliratos oltárkő:

1. Silvanus Domesticusnak dedikált oltárkő felső felének töredéke[26] (*15–16. kép*)

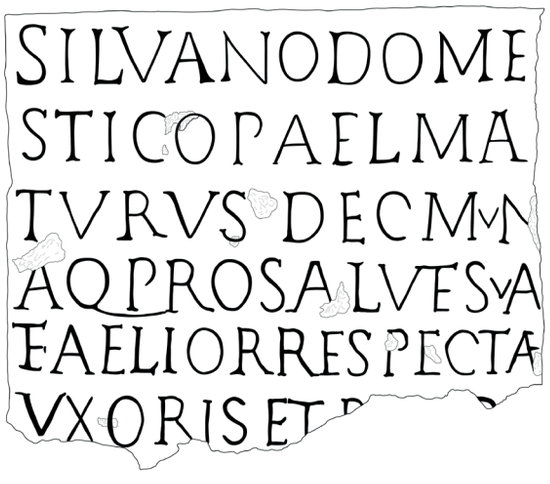
Felirata: *Silvano Dome/stico P(ublius) Ael(ius) Ma/turus dec(urio) mun(icipii) / Aq(uincensium) pro saluˆe sua / eˆt Aelior(um) Respectaˆe / uxoris et R[…/…]*

Az oltárkövet a feliratos emlékanyagból eddig nem ismert Publius Aelius Maturus állította, aki a Kr. u. 120-as években *municipium* rangra emelt Aquincum *decuriój*a volt. Ebben a minőségben állította saját maga és családtagjai jólétéért (*pro salute*) az oltárkövet. A családtagok felsorolásából csupán feleségének neve (Aelia Respecta) maradt meg, a hiányzó részen további családtagok (valószínűleg a gyermekek) nevei állhattak. Maturus *praenomen*je és a *nomen gentile* arra utal, hogy ő, vagy közvetlen felmenői Hadrianus császártól kapták meg a római polgárjogot.

Az oltárkövet valamikor a Kr. u. 120-as évek és 194 között állították.

15. kép
Silvanus Domesticusnak állított fogadalmi oltárkő.

16. kép
Silvanus Domesticusnak állított fogadalmi oltárkő felirata (rajz: Lajtos Tamás, BTM, Aquincumi Múzeum).

2. Mithrasnak (Sol Deus) dedikált oltárkő[27] (*17–18. kép*)

Felirata: *Solˆi Deo / M(arcus) Val(erius) Cle/mens et C(aius) Dˆo/mitius Mesi?[.]/us et T(itus) Fir[miu?]/s Crispi/nus / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*

Az oltárkövet Sol Deusnak, vagyis Mithras napistennek állította fogadalomból három, feliratokról eddig nem ismert aquincumi férfi, akik neveik alapján valószínűleg római katonák lehettek. Mithras különösen kedvelt istenség volt a katonaság körében, Aquincumból eddig hét szentélyét sikerült feltárni. Oltárkövünk is az istenség egyik aquincumi szentélyében állhatott a Kr. u. 3. század első harmadában, amelyet a *mithraeum* pusztulása után, mint építőanyagot átszállították a hídfőállás építkezéseihez.

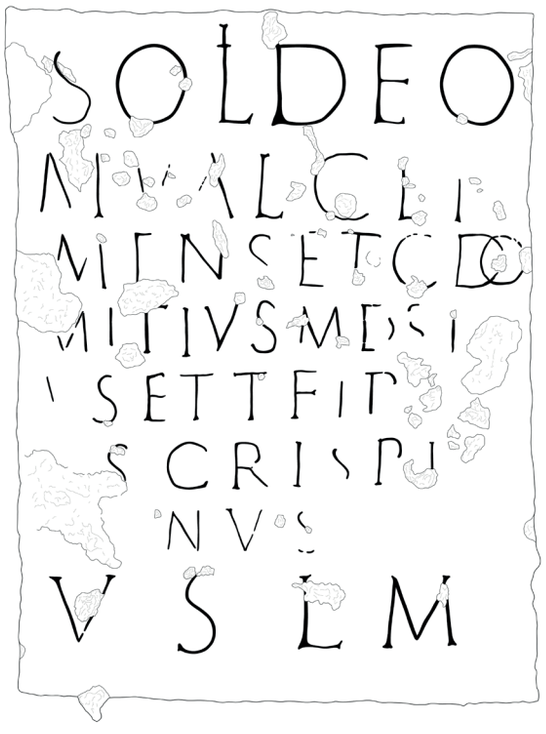
---

[26] Lelőkörülmény: a kút kávájából (SE-63) került elő másodlagosan beépítve, írással lefelé. Leírása: az oltárkő három oldalát díszítették, hátul csupán durvára faragták. A koronázótag szélein plasztikus párnatagokat faragtak ki, amelyeket a homlokzati oldalon hatszirmú rozettával díszítettek. Közöttük korongmotívumot faragtak ki. Az *abacus*t mindhárom oldalon ékvésett levelekkel díszítették. Az oltárkő megmaradt magassága: 50 cm, szélessége a koronázótagnál 35 cm, az oltártörzsnél 28 cm, vastagsága az *abacus*nál 26 cm, az oltártörzsnél 21 cm. Anyaga: mészkő. Őrzési helye: Aquincumi Múzeum. Leltári száma: 2024.1.1.

[27] Lelőkörülmény: a kút kávájából (SE-63) került elő írással lefelé, másodlagosan beépítve. Leírása: az oltárkő három oldalát díszítették, a negyediket csupán durvára faragták. Bal szélén levésték a kiugró tagozatokat a másodlagos felhasználás során. Sérült, kopott koronázótagjának szélein negyedköríves sarokakrotérionokban volutás palmettákat faragtak ki. A sarokakrotérionok között korongmotívumot képeztek ki, benne hatszirmú rozettával. Az oltárkő magassága: 92 cm, szélessége az oltártörzsnél: 32 cm, vastagsága az oltártörzsnél: 22 cm. Anyaga: mészkő. Őrzési helye: Aquincumi Múzeum. Leltári száma: 2024.1.2.

17. kép
Mithrasnak állított fogadalmi oltárkő.

18. kép
Mithrasnak állított fogadalmi oltárkő rajza
(rajz: Lajtos Tamás, BTM, Aquincumi Múzeum).

3. III. Gordianus és felesége jólétéért állított oltárkő felső részének töredéke[28] (*19–20. kép*)

Felirata: *Pro saˆluˆte d(omini) n(ostri) / M(arci) An[t(onii)] Gordiani / [p(ii) f(elicis) Au]g(usti) eˆt Sabiniae / [Tranq]uil[i]na[e / Aug(ustae) .+.+. /…]*

Az oltárkövet III. Gordianus és felesége, Sabinia Tranquillina jólétéért állították Kr. u. 241 és 244 között.[29] A felirat állítója a kőemlék töredékessége miatt nem ismert, de leginkább katonai egységre vagy katonatisztre kell gondolnunk. Az oltárkő *abacus*át a másodlagos felhasználás során levésték. Amennyiben állt rajta dedikáció, azt leginkább Iuppiter Optimus Maximusnak címezhették.

A három említett feliratos oltárkő Hadrianus császár uralkodása és Kr. u. 244 közötti időszakból származik. Eredeti felállítási helyüket nem ismerjük, mindegyik másodlagos felhasználásból, a kútba beépítve került elő. Ez két dologra hívja fel a figyelmünket; egyrészt a kutat nem létesíthették Kr. u. 244 előtt, másrészt az erőd területéről a 19. század során előkerült, pontos lelőkörülmény-adatokat nélkülöző, Nemzeti Múzeumba szállított kőemlékeket nem használhatjuk fel az erőd építési idejének meghatározásához.[30]

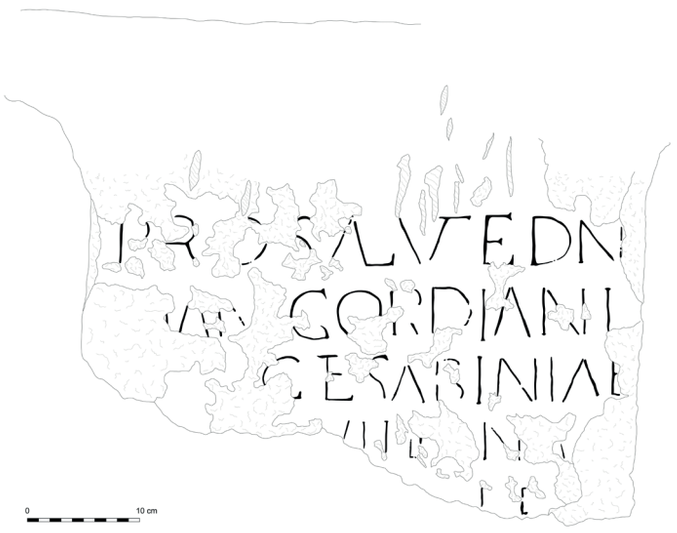
[28] Lelőkörülmény: a kút bedőlt kőanyagából (SE-57) került elő, de eredetileg a kút kávájához tartozhatott, ahová másodlagosan építették be. Leírása: az oltárkő három oldalát díszítették, hátul csupán durvára faragták ki. Homlokzati oldalán és a jobb mellékoldalon a párkányzat kiugró elemeit levésték a másodlagos felhasználás során. Koronázótagjának szélein negyedköríves, díszítetlen sarokakrotérionokat faragtak ki. Megmaradt magassága: 64 cm, megmaradt szélessége a párkányzatnál: 64 cm, vastagsága az oltártörzsnél: 22 cm. Anyaga: mészkő. Őrzési helye: Aquincumi Múzeum. Leltári száma: 2024.1.3.

[29] III. Gordianus Kr. u. 241-ben vette feleségül Timesitheus *praefectus praetorio* lányát, Sabinia Tranquillinát, aki ugyanekkor megkapta az *augusta* címet is (KIENAST 1990, 194–195).

[30] A 19. századi kőemlékek felsorolását ld.: NAGY 1942, 762, 7. jegyzet.

19. kép
III. Gordianus császár és felesége jólétéért állított oltárkő.

20. kép
III. Gordianus császár és felesége jólétéért állított oltárkő rajza (rajz: Lajtos Tamás, BTM, Aquincumi Múzeum).

A kútból az oltárköveken kívül különféle építészeti tagozatok (oszlopok, küszöbkövek, boltívhajtás elemei, kváderkövek) töredékei is előkerültek, némelyikük felületén égésnyomok mutatkoztak, vagyis tűzvészben elpusztult épület (épületek) bontási kőanyagát is felhasználták a kút építéséhez. Összességében a faragott kőemlékek nagyszámú másodlagos felhasználása abba az irányba mutat, hogy a kutat inkább a Kr. u. 4. század második felében létesítették. Ezt a keltezést megerősítik a kút kávájából és a kútgödör visszatömörített betöltéséből előkerült bélyeges téglák is; az újból felhasznált korábbi példányok mellett Kr. u. 4. századból származó darabokat is találtunk.

Feltárásunk során több változatos formájú késő római gödör is jelentkezett, amelyek gazdasági funkciót tölthettek be. Közülük külön jelenségcsoportot alkottak a vízszintes aljú, függőleges vagy lefelé kiszélesedő falú tárolóvermek, amelyek az erődön belül és annak közvetlen közelében is megtalálhatóak voltak.[31] A tárolóvermek alját több esetben „padlószerűen" falazótéglákkal rakták ki (*21. kép*). A főként szemes gabona tárolására szolgáló vermeknek a helyőrség ellátásában volt szerepük.[32]

21. kép
Alján falazótéglákkal kirakott római kori tárolóverem az erőd déli fala mellett.

22. kép
*A szomszédos telken (Népfürdő utca 45. és Bodor utca sarka) előkerült déli védőárok (*fossa*) metszetfotója.*

[31] A tárolóvermeket Rudan Kata, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem régészhallgatója dolgozta fel BA-s szakdolgozatában (RUDAN 2022).
[32] RUDAN 2023, 28–31.

Minden római katonai létesítményt védőárok (*fossa*) vett körül, amelyet az árok kitermelt földjéből emelt földtöltés (*agger*) egészített ki. Nem mulasztottak el védműveket létesíteni még a kisebb őrtornyoknál sem, ezért volt számunkra különös, hogy sokáig nem találtuk nyomát az erőd védőárkának, noha a déli erődfal mellett mintegy 25 méteres sávban is teljes feltárást végeztünk, elérve a bolygatatlan altalajt. Gálvölgyi Orsolya vezetésével a szomszédos telken 2023 tavaszán folytatott ásatás során azonban előkerült egy nyugat–keleti irányú széles árok, betöltéséből római kori téglákkal és Kr. u. 4. századi érmekkel (*7. és 22. kép*).[33] Az árok átmetszése során egyértelművé vált, hogy ez volt a római erőd déli védőárka, amely meglehetősen nagy távolságra, 77 méterre húzódott az erődfaltól. Szélessége 9 métert, mélysége pedig 2,4 métert tett ki. A védőárok erődfaltól mért szokatlanul nagy távolságának természetföldrajzi okai voltak. A Rákos-patak egykori déli mellékága az erődtől délre torkollott a Dunába (*2. kép*). Ezt a váltakozó vízhozamú, nyugat–keleti irányú ágat alakították át védőárokká (vizesárokká).[34]

Alaprajzi kérdések

A *fossa* erődfaltól mért szokatlan távolságán kívül akad még további alaprajzi sajátosság, amely vizsgálatra szorul. Ilyen például a sarok- és oldaltornyok hiánya. Feltárásunk során az erőd déli fala mentén és a délkeleti sarok térségében tudtuk a legnagyobb felületen vizsgálni e problémát. Sarok- vagy oldaltoronyhoz tartozó falnak, falkiszedésnek vagy egyéb, toronyra utaló jelenségnek nem találtuk nyomát. Az erőd teljesebb és épebb állapotában született 19. századi felmérések és rajzok sem jelöltek tornyokat, ezekről említést sem olvashatunk.

Két lehetőség adódik; vagy tornyok nélkül épült ki az erőd, vagy ami ennél valószínűbb, hogy olyan könnyűszerkezetű (fakonstrukciós) tornyokkal kell számolnunk, amelyeket a fal körüljárójának szintjéről húztak fel, így régészetileg ma már nincs nyomuk.

Valószínűleg ilyen típusú erődtornyok szerepelnek a szarmaták felett aratott győzelem nyomán Kr. u. 294 után vert Victoriae Sarmaticae és Victoria Sarmatica köriratú érmek hátlapján is, ahol a kváderkövekből rakott erődfal tetején négy ívelt lezárású, toronyszerű elemet ábrázoltak (*23. kép*).[35]

A sajátos alaprajz kialakításában talán a kisebb méretnek is szerepe volt. Az erőd észak–déli kiterjedését 79 méterben határoztuk meg, a nyugat–keleti ennél néhány méterrel kevesebb lehetett. A hasonló méretű római erődöknél ha nem is gyakran, de előfordul, hogy nem alakítottak ki olyan oldal- és saroktornyokat, amelyek az erőd alapozási szintjéről indulnak.

23. kép
Kr. u. 295–296-ban Nicomediában vert Victoriae Sarmaticae köriratú argenteus*, hátlapján erődábrázolással (RIC 25b).*

A Wetterau *limes* részeként Kr. u. 100 körül kiépített Butzbach-degerfeldi kiserőd 67x70 méter kiterjedésű, és nincsenek alaprajzilag megfogható tornyai. Egyes rekonstrukciók a „Wehrgang" zónájából induló kisebb tornyokat feltételeznek.[36] A Kr. u. 3–5. században működő, 67x109 méter kiterjedésű schlögeni (Ioviacum) kikötőerődnél szintén nem tártak fel tornyokat.[37] Ugyanez a helyzet a Carnuntumtól mintegy 5 kilométerre délnyugatra fekvő, 61/64x52/54 méter alapterületű, rombusz formájú höfleini *beneficiarius* állomásnál is.[38]

---

[33] Budapest XIII. ker., Népfürdő u. 45. és Bodor utca sarka. A példamutató szakmai együttműködésért Gálvölgyi Orsolyának és Szabó Balázsnak (mindketten BTM Középkori Osztálya) tartozom köszönettel.

[34] A Rákos-patak torkolatvidékének geomorfológiai, hidrológiai viszonyaihoz ld.: H. KÉRDŐ–SCHWEITZER 2010, 34–35, 11. ábra; 43–45, 16. ábra.

[35] Az érmekhez ld.: KOVÁCS 2011, 10.

[36] Az erődhöz lásd: JORNS–MEIER-ARENDT 1967; SCHALLMAYER–BECKER 2000, 46–47 (a rekonstrukciók ugyanitt).

[37] ECKHART 1969; SCHWANZAR 1986; MOOSBAUER 2015b.

[38] GENSER 1986; KANDLER 1989; TURNOVSKY 1992; KASTLER 2015.

Az erőd építéstörténete

Amint az előzőekben láttuk, a bélyeges téglák és a feliratos kőemlékek másodlagos felhasználásuk miatt nem alkalmasak az erőd építési idejének meghatározására. Azonban az elsődleges leletek, elsősorban a kerámia vizsgálata közelebb vihet bennünket a kérdés megválaszolásához. Sokatmondó adat, hogy hiányoznak a Kr. u. 1–3. század jellegzetes kerámiacsoportjai (*terra sigillata*, vékonyfalú kerámia, pannoniai pecsételt áru, korai „S" profilú edények stb.), ezzel szemben jelentős számban került elő mázas kerámia, amely a pannoniai *provinciá*k egyik legjellegzetesebb leletanyaga a Kr. u. 4. században. A több mint félezer érem is néhány kivételtől eltekintve a Kr. u. 4. századból származik, a rendszeres éremforgalom az 1. tetrarchia korától követhető nyomon.[39] A kerámia- és az éremanyag tehát kizárja, hogy az erőd megépítése a Kr. u. 3. század utolsó harmada előtt történt volna.

Az építés idejét azonban tovább pontosíthatjuk. A szakirodalomban jól ismert az egyik késő római forrásunk, a *Consularia Constantinopolitana* Kr. u. 293/294-re adatolt bejegyzése, amely szerint „*his co(n)s(ulibu)s castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*" (Chron. min. I. 230), vagyis Diocletianus és Maximianus consulsága alatt (a rómaiak) Aquincummal és Bononiával szemben erődöket létesítettek szarmata földön.[40] A tárgyalt Rákos-patak menti erőd az aquincumi legiotáborral pontosan szemben (*contra Aquinco*), szarmata földön (*in Sarmatia*) fekszik, és amint láttuk a leletanyag sem mond ellent az 1. tetrarchia kori építkezésnek.

Az idézett antik forrásban szereplő, Aquincummal és Bononiával szemben Kr. u. 293/294-ben megvalósult erődépítkezések indítéka a Kr. u. 280-as évek végének, 290-es évek első felének szarmataellenes, offenzív római külpolitikájában keresendő, amely komoly háborúval, ezenbelül több, szarmata területen folytatott hadjárattal járt együtt.[41]

Az erőd építéstörténetének további, biztos alapokon álló korszakát I. Valentinianus uralkodási ideje jelenti. Ekkor kisebb építkezéseket, helyreállítási munkákat végeztek a valeriai helytartó, Frigeridus *dux* (Kr. u. 371 és 373/374 között) bélyeges tégláinak tanúsága szerint.

Jóval nehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy az erőd meddig állhatott római használatban. A keltezésnél nem támaszkodhatunk a besimított díszű kerámiára, amely csak szórványosan jelentkezett a leletanyagban (hacsak a kerámia hiányából nem vonunk le időrendi következtetéseket az erőd felhagyására vonatkozóan).

Jóval nagyobb a jelentősége az erőd déli fala és a *fossa* közötti sávból előkerült két, a Kr. u. 4. század legvégére, az 5. század első évtizedeire keltezhető sírnak, amely összesen három hantolásos rítusú temetkezést tartalmazott. Mindkét sírt egy-egy, részben feltöltődött késő római tárológödörbe ásták bele, vagyis a vermek használati ideje és a sírok létesítése között bizonyos időnek el kellett telnie. Az erődfalhoz közelebbi sír két temetkezést tartalmazott (*7. kép*). Az alsóban (SE-172) egy 40 és 60 év közötti férfi feküdt, mellette római provinciális tárgyakat (kétsoros csont fésű) és keleti, sztyeppei népességhez köthető mellékleteket egyaránt elhelyeztek (*24. kép*).[42] A keleti kapcsolatrendszerbe illeszkedik a lovaglóostor, a csatkarikára visszahajló tüskéjű ezüst csatok sora, a kétélű, keresztvassal ellátott kard, illetve mint sajátságos rítus, a sír végében, elrejtve kialakított kis fülke. Ebben a fülkében késő római kétfülű szürke korsót, a korsó száján féltojás alakú üvegpoharat, valamint a fülke előtt fiatal sertés végtagjait helyeztek el. A mellékletek együttese a Kr. u. 5. század első felére helyezi a temetkezést. Ehhez hasonló eredményt hozott az emberi csontokon végzett radiokarbon kormeghatározás is, amely szerint az elhunyt harcost valamikor a Kr. u. 4. század végén, az 5. század első harmadában temették el.[43] A medencén és a

24. kép
Hun kori sír alsó temetkezése (SE-172) az erőd déli falának közelében.

[39] Itt szeretném megköszönni Sándor Lajos fémkeresős nélkülözhetetlen segítségét az érmek megtalálásában.

[40] A forráshely részletes elemzéséhez, köztük a Kr. u. 293. vagy 294. évhez kötés problematikájához ld.: KOVÁCS 2001, 142–145. Kovács P. szerint a „*contra Acinco*" kifejezés nem a tábor nevét, hanem csak megépítésének helyét jelöli (KOVÁCS 2001, 143).

[41] E hadjáratokhoz ld.: KOVÁCS 2011.

[42] A sír keltezéséhez és részletes elemzéséhez ld.: MÉSZÁROS et al. 2024.

[43] MÉSZÁROS et al. 2024, 13–18.

combcsontokon mutatkozó kopásnyomok aktív lovagló életmódról árulkodnak, ami nem meglepő a leletek keleti kapcsolatai, valamint annak fényében, hogy a csontokon végzett archeogenetikai vizsgálat is kelet felé, a Kaukázus északi régiója irányába mutatott (alánok?).[44] A harcos sírja fölött volt egy másik, ugyancsak hantolásos temetkezés (SE-146), amely azonban mellékletet nem tartalmazott. Az itt eltemetett 50 és 60 év közötti férfit minden bizonnyal az előkelő harcos temetési szertartásával egyidejűleg hantolták el, amit a csontjain végzett radiokarbon kormeghatározás is megerősít (Kr. u. 4. század vége, 5. század eleje). Az archeogenetikai vizsgálat szerint esetében leginkább dél-kelet európai, balkáni származásra lehet gondolni.[45]

A fenti kettős sírtól mintegy 50 méterrel délkeletre, a szomszédos telken folyó ásatáson került elő a másik temetkezés (*25. kép*).[46] Itt késő római övcsatot és szíjvéget helyeztek az elhunyt mellé.[47]

A két sírt azonos történeti periódusra, vagyis a Kr. u. 4. század végére, az 5. század első évtizedeire keltezhetjük a hasonló rítus, a mellékletek kora és nem utolsó sorban a topográfiai sajátosságok alapján.

A sírokat a római *fossá*n belül, az erődfalhoz közel ásták meg. Ez inkább arra utal, hogy az erőd elvesztette eredeti funkcióját a Kr. u. 5. század elejére.

25. kép
Hun kori sír a Népfürdő utca 45.–Bodor utca alatti feltárásról.

Az aquincumi híd kérdése – az erőd funkciója

Végezetül ki kell térnünk a kutatástörténeti fejezetben már érintett aquincumi híd kérdésére is, amely egyúttal az erőd funkciójához is szorosan kapcsolódik.[48]

A Fürdő-sziget kikotrásakor talált négy cölöprácskötegnek mindenképpen római kori hídhoz kellett tartoznia formája és topográfiai helyzete alapján. A híd az aquincumi *legio*tábort kötötte össze a Rákos-patak menti erőddel. Miután elképzelhetetlen, hogy egy Barbaricum felé vezető hidat ne biztosítsanak az ellenséges oldal felől hídfővel, a tárgyalt erődünknek és a hídnak egyszerre, egyazon építészeti konstrukció részeként kellett megépülnie.[49] A Rákos-patak menti erőd (Contra Aquincum) tehát a híd barbaricumi hídfőállásaként funkcionált, kiépítésük Diocletianus császár Kr. u. 293/294-ben zajló 4. szarmata-ellenes hadjáratához kapcsolódott. A híd későbbi szerepe Aquincum és a Barbaricum közötti összeköttetés biztosítása lehetett, bár erre vonatkozóan biztos adatokkal nem

[44] MÉSZÁROS et al. 2024, 15–18.
[45] MÉSZÁROS et al. 2024, 16.
[46] Gálvölgyi Orsolya ásatása a Népfürdő utca 45. és Bodor utca sarkán.
[47] A sír publikálása folyamatban van.
[48] Az irodalmat ld. a 13. és 14. jegyzet alatt.
[49] Az az elvi lehetőség, hogy az erőd építése után létesítették volna a hidat, sem az eseménytörténet ismeretében, sem a hadászati logisztika alapján nem támasztható alá.

rendelkezünk. Csupán egyetlen késő római forrás közvetett utalása áll rendelkezésünkre a híd Kr. u. 4. századi történetének kutatásában. Ammianus Marcellinus említi a quadok és szarmaták ellen Kr. u. 374–375-ben viselt háború kapcsán, hogy a seregével Aquincumba érkező I. Valentinianus császár hajókat gyűjtött össze és sietve hidat veretett, de végül nem itt, hanem egy másik helyen tört be a quadok területére (Amm. Marc., XXX, 5). Amennyiben az aquincumi híd ekkor épségben állt volna, nyilván nem rendelte volna el a császár egy újabb híd (hajókon nyugvó ponton híd) létesítését. Tehát vagy nem állt ekkor már a híd, vagy ami valószínűbb, használhatatlan állapotban lehetett a Kr. u. 374. évi barbár támadás következtében.

Véleményem szerint a híd fennállásával az erőd (hídfőállás) rómaiak általi kiürítésének időpontjáig számolhatunk, amire valószínűleg a Kr. u. 5. század elején került sor.

Epilógus

Az erőd területének nagyobbik részén jelenleg lakópark épül, azonban a kőépítmények, vagyis a parancsnoki épület, az erődfal megmaradt szakaszai és az oszlopbázisok megtartandó emlékekként nem pusztulnak el, köréjük betonból védőfalazat kerül.

Irodalom

BESZÉDES József
2016 Neue Forschungsergebnisse zur spätrömischen Festung am Március 15. Platz, Budapest. In: Beszédes József (Hrsg.): *Legionslager und canabae legionis in Pannonien.* Internationale Archäologische Konferenz, 2015, Budapest. (Aquincum Nostrum II.7.) Budapest. 73–80.
2024 Contra Aquincum. Római erőd a 'Barbaricumban". In: Berkes Lilla (szerk.): *A közös jövő felé. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem II. Dies Academicus konferenciájának tanulmányai.* Budapest. 29–46.

CSIKI József Attila
2013 Állt-e állandó híd a Dunán a római korban Aquincumnál? In: Farkas István Gergő – Szabó András (szerk.): *Res Militares Antiquae. Ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia tanulmányai. 2013.* Pécs. 21–33.

ECKHART, Lothar
1969 Das römische Donaukastell Schlögen in Oberösterreich. Die Ausgrabungen 1957-1959. *Römische Limes in Österreich* 25. Wien.

GENSER, Kurt
1986 Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht. *Römische Limes in Österreich* 33. Wien.

HALICZKY Antal
1820 Rövid értekezés egy Hidvárrúl (de Munimento Pontis), melly a' Pesti Duna Parton a' régi Római AQUINCUM, a mostani ó-Budának által ellenében állott, és némelly VINCENTIA névvel megkülönböztetett téglákrúl, mellyek az említett Hidvárnak omladékaiban találtattak. *Tudományos Gyűjtemény* 4. III. 9–26.

HAVAS Zoltán
2019 *Az aquincumi helytartói székhely téglaépítészete.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

JORNS, Werner– MEIER-ARENDT, Walter
1967 Das Kleinkastell Degerfeld in Butzbach, Kr. Friedberg (Hessen). *Saalburg Jahrbuch* 24. 12–32.

KANDLER, Manfred
1989 Höflein. In: Manfred Kandler – Hermann Vetters (Hrsg.): *Der römische Limes in Österreich*. Wien. 199–202.

KASTLER, Raimund
2015 Höflein. In: Gassner, Verena – Pülz, Andreas (Hrsg.): *Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern*. Wien. 275–277.

H. KÉRDŐ Katalin – SCHWEITZER Ferenc
2010 *Ókori táj - ókori város.* Budapest.

KIENAST, Dietmar
1990 *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.

KOVÁCS Péter
2001 Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *Antik Tanulmányok* 45. 141–168.
2004 Recenzió, Bölcske 2003. *Antik Tanulmányok* 48. 195–206.
2011 Szarmataellenes hadjáratok a tetrarchia korában. *Studia Epigraphica Pannonica* 3. 5–21.

KUZSINSZKY Bálint
1897 Az aquincumi castra kérdése. *Archaeologiai Értesítő* 17. 395–405.

MÉSZÁROS Boglárka – LANGÓ Péter – CZUPPON Tamás
2020 Római, romaion, barbár? Egy keltezési kísérlet. In: Nemes Gábor (szerk.): *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Győr. 379–400.

MÉSZÁROS et al.
2024 MÉSZÁROS Boglárka – TÜRK Attila – MENDE Balázs Gusztáv – GYURIS Balázs – HELTAI Botond István – SZÉCSÉNYI-NAGY Anna
Előkelő hun kori temetkezés Budapestről, egy késő római erődfal árnyékából. Biorégészeti adatok a Kárpát-medence hun megszállásának korai szakaszához. *Archaeologiai Értesítő* 149. 269–291.

MOOSBAUER, Günther
2015a Passau-Boiotro. Spätantikes Kastell. In: Verena Gassner – Andreas Pülz (Hrsg.): *Der römische Limes in* Österreich. *Führer zu den archäologischen Denkmälern*. Wien. 128–130.
2015b Schlögen-Ioviacum (?) In: Verena Gassner – Andreas Pülz (Hrsg.): *Der römische Limes in* Österreich. *Führer zu den archäologischen Denkmälern*. Wien. 140–141.

MRÁV Zsolt
1996 Castellum contra Tautantum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához. *Savaria* 22/3. 11–19.
2009 Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In: Gaál Attila (szerk.): *Bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd. 371–419.

NAGY Lajos
1937 Transaquincum. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Band VI. 2148–2150.
1942 Aquincum és a későrómai védőrendszer. In: Alföldi András – Nagy Lajos – László Gyula (szerk.): *Budapest Története* (szerk.: Szendy K.). Budapest. 747–764.

NÉMETH Margit
1999 A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakasz védelmének kérdései. In: Gaál Attila (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai. Bölcske 1998*. Szekszárd 1999. 141–159.

PAUR Iván
1857 Egy Duna-balparti római erőd a pesti határban. *Magyar Akadémiai Értesítő* 17. 222–232.

RÓMER Flóris
1862 Pannonia területén Magyarországban fennmaradt néhány római várnáról. *Archaeologiai Közlemények 1862*. 33–53.
1873 Egyveleg. *Archaeologiai Értesítő* 7. 223–224.

RUDAN Kata
2022 A rákos-pataki késő római erőd tárolóvermei (leletanyag, funkció, értékelés). BA szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
2023 Tárolóvermek a Rákos-pataki késő római erődből. Adalékok a késő római hadsereg ellátmányának kérdéséhez. *Magyar Régészet Online Magazin*. 12. évf. (2023) 3. szám. 27–34.
https://doi.org/10.36245/mr.2023.3.4

SALAMON Ferenc
1878 *Buda-Pest története*. Első rész, Buda-Pest az ókorban. Budapest.

SCHALLMAYER, Egon – BECKER, Mario
2000 Der Limes in Rheinland-Pfalz und Hessen. In: Britta Rabold – Egon Schallmayer – Andreas Thiel (Hrsg.): *Der Limes. Die Deutsche Limes-Straße vom Rhein bis zur Donau*. Stuttgart. 25–72.

SCHWANZAR, Christine
1986 Schlögen – Ioviacum. In: Manfred Kandler – Hermann Vetters (Hrsg.): *Der römische Limes in Österreich*. Wien. 74–78.

SZILÁGYI János
1949 A Rákospatak-menti rómaikori erődítmény és fahíd. *Archaeologiai Értesítő* 76. 73–79.

TOROPU, Octavian – TĂTULEA, Corneliu
1987 *Sucidava-Celei*. Bucureşti.

TÓTH-KURUCZ János
1914 *Római nyomok a pannoniai Duna-limes balpartján*. Komárom.

TURNOVSKY, Petra
1992 Archäologie in Höflein bei Bruck a.d. Leitha. Tätigkeitsbericht 1991-1992. *Carnuntum Jahrbuch* 1992. 149–160.

VISY Zsolt
1989 *A római limes Magyarországon*. Budapest.
2000 *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest.

József Beszédes

The Question of the Layout and Chronology of the Rákos-Stream Roman Fortress in Budapest
(District 13, Népfürdő Street 47.)

Opposite Aquincum, on the Barbaricum side of the Danube, near the mouth of the Rákos Stream, stands a Roman fort that has been known since the early 19th century. In archaeological literature, it is referred to as Transaquincum, though more recently, the name Contra Aquincum has become increasingly accepted.

Between 2018 and 2023, the Budapest History Museum conducted extensive excavations within and around the fortress. Based on the findings unearthed during these investigations, it became clear that this was a Late Roman fortress with no earlier phases of occupation. Its construction can be linked to a well-known entry in the Consularia Constantinopolitana, which records the establishment of fortresses in Sarmatian territory opposite Aquincum and Bononia in 293/294 AD.

The fortress was therefore built in the last years of Diocletian's war against the Sarmatians, its function being to protect the Barbaricum side of the Danube bridge, which was constructed at the same time.

Alba Regia 52. (2024) 137–152.

Rudan Kata

Az *annona militaris* a Rákos-pataki római erőd esetében

Bevezetés

Kutatásom témájául a Budapest XIII. kerület, Rákos-pataki késő római erőd újabb keletű feltárása során előkerült tárolóvermek kiértékelését választottam.[1] A tárolóvermek viszonylag kevéssé kutatott területe a késő római katonai ellátásnak, így nagyon sok új információt rejthet számunkra, mind az ellátással, mind akár a katonasággal kapcsolatban.

A késő római időszakra a katonai ellátási rendszer teljesen átalakult.[2] Az *annona militaris* rendeletek által szabályozott beszolgáltatásához létrejött a szükséges hivatali háttér is. Az adózóktól az *opinatorok*on keresztül jutott el a központi raktárakba, ahol tárolóépületekben, esetenként tárolóvermekben helyezték el.[3]

A téma kutatása kapcsán több kérdés is felmerült. Vajon a Rákos-pataki erőd esetében, valamint a *limes* mentén mennyire volt szükség a belső erődök raktáraira? Lehetséges-e, hogy a *limes* mentén a belső erődöktől függetlenül teljes mértékben el tudták látni az ott állomásozó egységeket? Ez utóbbi kérdések megválaszolásához fontosnak gondolom az általunk feltárt tárolóvermek adatai alapján átlagos mennyiséget számolni a bennük raktározható gabonára vonatkozóan. A kapott adatok alapján következtethetünk arra, hogy a Rákos-pataki erőd 2018 és 2023 között zajló feltárása során kibontott tárolóvermek mennyi katonát és mennyi időre tudtak biztonsággal ellátni gabonával. A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy teljesen feltárt *limes* menti katonai tábort nem ismerünk, így az erődön belüli vermek tényleges számáról nem kaphatunk képet. A Rákos-patak menti erőd területének feltártsága is csak nagyjából 45-50%-os[4], ami ugyan kiemelkedik a *limes* menti katonai táborok adatai közül, de korántsem enged teljes betekintést nyerni.

A korábban említett viszonylag zárt időintervallumon kívül a másik ok, ami miatt a Rákos-pataki hídfőállás jól használható referencia lehet a vizsgálatokban, hogy mivel ez az erőd a Duna bal partján, a Barbaricumban helyezkedett el, nem lett volna ésszerű, ha a szükségesnél – vagyis a hídfőállást állandóan védő egység ellátásigényénél – több tartalékot tároljanak az erődben, illetve annak közvetlen környezetében.

Kutatástörténet

A katonasággal kapcsolatban és annak ellátási kérdéseiben, valamint ezzel szoros összefüggésben a katonai útvonalak (*viae militaris*) elhelyezkedése szempontjából legjelentősebb antik forrásaink az útleírások, a késő római korból középkori másolatok révén ránk maradt térképek és méltóságjegyzékek, vagyis az *Itinerarium Antonini*, a *Notitia Dignitatum*, valamint a *Tabula Peutingeriana*. Ezek közül a *Notitia Dignitatum* feljegyzései különösen fontosak a késő római Valeria tartomány hadszervezetének vizsgálatakor, ebben ugyanis feltüntetik az állomáshelyeket, valamint az ott állomásozó katonai egységeket is.[5]

A késő római időszakból rendelkezünk történetírói forrásokkal is, ki kell emelni az általam is több helyen idézett Ammianus Marcellinus *Res Gestae a fine Corneli Taciti* című, Róma történetét bemutató munkáját, valamint Vegetius *Epitoma rei militaris* című, a hadtudomány foglalatáról szóló művét.

A feltárások során előkerült vermeket általában nem vizsgálták a katonai ellátás szemszögéből. Ezek ugyanakkor a kutatásban nagy szerepet kaphatnának, és sok új információval járulhatnának hozzá a katonasággal kapcso-

[1] BESZÉDES 2024, 36.
[2] VÁRADY 1961, 88.
[3] VÁRADY 1961, 88.
[4] Dr. Beszédes József ásatásvezető szíves szóbeli közlése alapján.
[5] SOPRONI 1978, 200; BORHY 2003.

latos ismereteinkhez, valamint a gazdaságtörténeti áttekintéshez. Probléma azonban az értelmezéssel, hogy nem emelték ki, milyen elsődleges funkcióval rendelkezhettek a vermek, amelyeket legtöbbször csak szemetes-, vagy anyagnyerő gödörként értelmeztek.

Magyarországon a katonai ellátás kérdésével átfogóan Grüll Tibor[6] és Visy Zsolt[7] foglalkozott, továbbá Tóth Endre[8] – ő legfőképpen a belső erődök kutatásával kapcsolatban –, valamint Simon Bence, aki doktori disszertációjában – „*Aquincum és Brigetio mezőgazdasági hátországa és a katonaság ellátásának lokális rendszere*"[9] – kifejezetten a katonai ellátást vizsgálta.

Az *annona militaris*

A késő római katonaság élelmezésére több módszer volt. Békeidőben a katonák vadászattal, valamint a környékbeli civil településekről kereskedelem útján szerezték be, egészítették ki az ellátmányukat.[10]

Pescennius Niger rendelete nyomán a pékek nem kísérhették a hadsereget,[11] így a katonaság számára az egyszerű, tartós kenyér – *bucellatum* –, vagy a tört gabonából készült kása lett a mindennapi élelem, ahogy ezt Ammianus Marcellinus több helyen is kiemeli.[12] A kenyér mellé a Severus-kortól kaphattak a katonák zsírt is, amellyel a nehezebben beszerezhető olajat helyettesítették.[13]

Békeidőben a katonaság ellátmánya gabonákból, húsneműből állt, ezeken kívül kaphattak sajtot és valószínűleg zöldségeket, valamint sót és olívaolajat is. A gabonák közül kiemelendő a köles, amely nemcsak kenyérsütésre, hanem különböző kásák, levesek készítésére is alkalmas volt. A gabonát először meg kellett őrölni, hogy az őrleményből különböző ételeket készíthessenek. A gabona kézi őrlése valószínűleg a katonák feladata volt. Gyakran kerülnek elő kézi őrlőkövek maradványai katonai táborok és a katonasághoz köthető települések feltárásai során.[14] A megőrölt gabonából később *centuriá*nként süthettek kenyeret.[15] Idősebb Plinius leírásai alapján lehet tudni, hogy teljes kiőrlésű kenyeret fogyasztottak, amely táplálóbb, mint a fehér kenyér.[16]

A tisztek számára – legfőképp békeidőben – búza, lencse, sonka, szarvasmarha, borjú, kecske és sertés, valamint bor is rendelkezésre állt.[17]

A húsellátás biztosításának legjobb módja az élő állatok tartása volt, békeidőben a vadászat is jelen volt az állattartás mellett. Háziállatok közül archeozoológiai kutatások alapján a legnépszerűbb az ökör, kecske, illetve bárány volt, de előszeretettel fogyasztottak disznóhúst is. A hús elkészítésére több módszert alkalmaztak, a sütés mellett a főzést is, valamint a csontanyag vizsgálatából kiderül, hogy időnként a csontokból a velőt is kinyerték. Az állatok húsán kívül a tejüket, illetve a tejből készült sajtot is fogyasztották.[18] Háborús időkben, ameddig lehetséges volt, az állatokat igyekezték élőállatként tartani, és miután levágták, minél gyorsabban és hatékonyabban tartósítani. Az egyik hatékony tartósítási módszer a füstölés volt.[19]

Ezek alapján a hadseregben szolgálók számára a legalapvetőbb élelmiszerbeli juttatások két részből állhattak. Az egyik rész a *frumentum* volt, ami magába foglalja a gabonát vagy kenyérfélét. A másik rész a *cibaria*, ez a húst – leginkább sózott vagy füstölt formában –, sót, zöldségeket, valamint olajat, sajtot és az innivalót jelentette.[20]

A katonák számára az innivaló savanyú vagy vizezett bor volt,[21] valamint különlegesebb esetekben a sör is.[22]

---

6 GRÜLL 2017.
7 VISY 2018.
8 TÓTH 2009.
9 SIMON 2019.
10 DAVIES 1971, 123.
11 DAVIES 1971, 123.
12 Amm. Marc. XII. 8.
13 DAVIES 1971, 124.
14 Rákos-pataki erőd feltárása során is került elő malomkőtöredék.
15 CARROL 2005, 356.
16 DAVIES 1971, 126; Plin *NH* XVIII. XII. 68.
17 DAVIES 1971, 125.
18 DAVIES 1971, 127.
19 DAVIES 1971, 125.
20 ROTH 1999, 26.
21 DAVIES 1971, 124.
22 ROTH 1999, 26.

A különböző évszakok más-más kihívás elé állították a hadsereget. Télen a gabona, illetve a fa beszerzése, míg nyáron a vízellátás biztosítása okozta a problémát.[23] A hadsereg vízigénye személyenként minimum 2 liter volt, és ehhez hozzáadódott még az állatok napi 15–30 literes szükséglete.[24]

A különböző földrajzi adottsággal rendelkező területek különböző gazdasági hasznot termeltek a Római Birodalom számára. Leginkább a síkabb területek voltak alkalmasak a gabonatermesztésre, a folyók környéke az állattartásra, a tó környéke pedig a halászatra.[25]

Az *annona militaris* jogi háttere

A késő római katonai ellátás Diocletianus császár uralkodása alatt érte el a késő római időszakra jellemző rendszerét. Ekkorra alakult ki az a gyakorlat, hogy a közigazgatási egységek felelősek a saját területükön állomásozó katonai csapatok ellátásáért.[26]

A kora császárkori időben *beneficarius*ok irányították a hadsereg ellátását civil kereskedők bevonásával. A Severus-korban az *annona militaris* megszervezéséért és raktározásáért a *salariarius* volt felelős.[27] Az *annona militaris* a Severus-korban még a hadsereg igényeinek kielégítésére szolgáló rendkívüli, egyszeri szolgáltatás volt, amelyet azonban *Diocletianus* császár korától rendszeresen be kellett szolgáltatni.[28]

Az alapvető élelmiszerek beszerzésének költségét minden hónapban levonták a katonák zsoldjából (*ad victum*). Ezen felül, amennyiben valaki más, vagy több ellátást szeretett volna, azt már saját fizetéséből kellett beszereznie. Az ünnepi lakomák költségeit – például a Saturnalia ünnepén – is a zsoldból vonták le.[29]

Vegetius *Epitome rei militaris* című munkájában kiemelte a hadsereg ellátási hátterének fontosságát. A hadsereg ellátását rendeletekkel szabályozták, így azok egységesen, az egész birodalomra nézve kötelezőek voltak. Az ellátás akadozása, esetleges hiánya eldönthette a hadjáratok sorsát is. Vegetius kiemelte, hogy az ellátmányt még a hadjáratok megindítása előtt praktikus begyűjteni, és a központi gyűjtőhelyekről szétosztani a csapatok igénye szerint. Arra is kitér, hogy amennyiben nem magát a terményt kapta meg a hadsereg, annyiban pénzbeli juttatásként kellett beszedni az adókat. Nemcsak a mozgó hadsereg számára nélkülözhetetlen a tartalékolás, hanem azok számára is, akiket ostrom alá vesznek.[30]

A 4. századtól kezdve, leginkább a magas infláció miatt, a terményzsold vált az elsődleges, legfontosabb kifizetési formává. A katonaság számára megtermelt termények leszállítása is a lakosság feladata volt. A földterületek, amelyeken a katonák számára megtermelték az ellátást, lehettek civil birtokok, de állami birtokok is, amelyeken békeidőben vagy a katonaság termelt saját maga számára, vagy bérbe adták civileknek.[31]

Az *annona militaris* rendeletek által szabályozott beszolgáltatásához létrejött a szükséges hivatali háttér is. Az adózóktól az *opinator*okon keresztül jutott el a központi raktárakba, ahol tárolóépületekben, esetenként tárolóvermekben helyezték el.[32] Mivel a hadseregnek állandó ellátásra volt szüksége, nem pedig egyszeri nagy mennyiségű gabonára, a beszállítás nem feltétlenül egyszerre történt.[33] A katonák számára a *limes* menti területeken élő adózók (*per omnes limites*) a megtermelt terményeket nem csupán a központi raktárakba voltak kötelesek szállítani, hanem akár egyenesen a terményeket felhasználó *limes* menti táborokba (*ad castra conferri*) is.[34]

Akár csak a központi gyűjtőhelyekig, akár egyenesen a táborokig kellett szállítani a megtermelt gabonát, a tárolás mindenképp központi szerepet kapott, mind a *limes* menti területeken, mind a központi gyűjtőhelyeken.[35] Így a katonaság bérbe adott földjein megtermelt gabona érkezhetett közvetlenül a katonasághoz, vagy

[23] Veg. *Mil.* 3. III.
[24] ROTH 1999, 119.
[25] PLOYER 2015, 213.
[26] SIMON 2019, 120.
[27] HÁRSHEGYI 2014, 233.
[28] KELEMEN 2019, 186.
[29] DAVIES 1971, 125.
[30] Veg. *Mil.* 3. III.
[31] DAVIES 1971, 124.
[32] VÁRADY 1961, 88.
[33] KELEMEN 2019, 193.
[34] *Cod. Theod.* 7, 4, 15: *Sicut fieri per omnes limites salubri prospectione praecipimus, species annonarias a vicinioribus limiti provincialibus ordinabis ad castra conferri.*
[35] KELEMEN 2019, 193.

pedig a *procurator*on keresztül közvetetten.[36] A katonák, amennyiben hadjáratra indultak, központi raktárakból vehették fel a szükséges ellátmányt,[37] ez volt az *expeditionalis annona*.[38]

A gabonafelvétel módja több lépcsőben történt. A központi raktárakból *susceptor*ok vették ki a szükséges ellátmányt, miután a hadseregnél az *actuarius*ok adminisztrálták, hogy az adott csapattestnek mennyi gabonára van szüksége. A központi raktárakból kivett illetményeket pedig az *erogator*ok osztották ki a katonák számára.[39]

Az állandó utánpótlásra megbízható városokat kellett kijelölni, amelyekbe központilag el lehetett helyezni a begyűjtött terményeket, és amelyek elég központi helyen voltak az ellátmányozás gördülékenységéhez, viszont jól meg voltak erődítve, hogy egy esetleges ellenséges támadáskor is a védők kezén maradhassanak, ezzel biztosítva a nagy mennyiségű felhalmozott ellátás folyamatosságát.[40]

Tárolóvermek

Tárológödörnek vagy tárolóveremnek a kerek átmérőjű méhkas-, vagy kiöblösödő oldalú, esetenként függőleges falú vermeket nevezzük, amelyek alját vízszintesre képezték ki.[41] Méret tekintetében a legalább 1 méter átmérőjű és legalább ugyanennyi mélységgel rendelkező gödrök vehetők tárolófunkciójú objektumként számításba.[42] Főként szemes gabona tárolására szolgáltak,[43] de ettől eltérő élelmiszer tárolására is használhatóak voltak.

A földalatti tárolóvermeknek több típusa terjedt el az ókorban, a neolitikumtól kezdve igény merült fel a megtermelt gabona, illetve a felhalmozott felesleg tárolására.[44] Lényegüket tekintve nem sokban különböznek a néprajzi párhuzamokból is jól ismert, 18–19. században használt formáktól sem.[45] Szintén néprajzi párhuzamokból tudjuk, hogy gyakran szalmával égették ki belsejüket, a verem száját pedig szalmával, hamuval, homokkal vagy gerendákkal zárták le, hogy a nedvességtől elzárják a termést.[46] Az így lezárt vermekben akár több évig is elállhatott a gabonaszem, és akár vetőmagként, akár élelmezési célra használható maradt, ha víz nem érte, és kártevők nem fértek hozzá.

A Római Birodalomban mindenekelőtt az elfoglalt területek klímája miatt, és a változatos természetföldrajzi tényezőkből kifolyólag különböző módszereket és építményeket alkalmaztak gabonatárolásra.[47] A módszereket színesíthette az adott közösség anyagi helyzete, mezőgazdasági szokásrendszere, hagyományai és nem utolsó sorban társadalmi pozíciója.

A már említett két alapformán kívül természetesen kialakultak területenként és koronként a helyi klimatikus, illetve természetföldrajzi viszonyoknak jobban megfelelő speciális földalatti tárolási módok is. Varro már érintett munkájában például föld alatti barlangokat (*sub terris speluncae*) említ Cappadocia, Thracia, Chartago és Hispania területéről.[48] Több gabonafajtát is említ, elsősorban a búzát, illetve a kölest, amelyeket ilyen – valamelyest átalakított – barlangokban halmoztak fel.

A Kárpát-medencében gyakoriak voltak a méhkas alakú, átlagosan 1,5 méter átmérőjű tárolóvermek, amelyek főként a késő vaskorban és a Kr. u. 4–5. században terjedtek el nagyobb számban a falusias telepeken, illetve egyéb településeken.[49]

A késő római katonai kontextusú tárolóvermek esetében a kutatást nehezíti, hogy az ásatások és a feldolgozás során nem helyeztek különösebb hangsúlyt a vermek feldolgozására. Nagyon sok ásatási közlésben a vermeket nem különítik el esetleges funkciók szerint.

---

36 DAVIES 1971, 124.
37 KELEMEN 2019, 199.
38 VÁRADY 1961, 87.
39 VÁRADY 1961, 88.
40 Veg. *Mil.* 3. III.
41 A tárolóvermekről általánosságban néprajzi párhuzamokkal: BALASSA–ORTUTAY 1982, 160.
42 OTTOMÁNYI 2008, 139. Az ásatásokon dokumentálható mélység sok esetben csak relatív, miután a mezőgazdasági tevékenység és más bolygatás a gödrök/vermek leásási szintjét már elpusztította.
43 BALASSA–ORTUTAY 1982, 160.
44 FÜZES 1984, 94.
45 BALASSA–ORTUTAY 1982, 160, 49. ábra.
46 BALASSA–ORTUTAY 1982, 160.
47 GRÜLL 2017, 209.
48 Varro *Rust*. I. 57. 2. „*Quidam granaria habent sub terris speluncas, quas vocant sirus, ut in Cappadocia ac Thracia; alii, ut in agro Carthaginiensi et Oscensi in Hispania citeriore, puteos.*"
49 BÁLINT–SOÓS–TÖRÖK 2019, 173.

Rákos-pataki erőd

Az erőd területén és szűkebb környezetében 2018 és 2023 között több ütemben megelőző feltárást végzett a Budapesti Történeti Múzeum Beszédes József vezetésével, amely során számos új eredmény született, amelyek jelentősen módosították az erődről alkotott eddigi ismereteinket.

Az új, a bolygatatlan altalaj szintjéig eljutó teljes feltárások során előkerült több olyan régészeti jelenség, objektum, amely a legelső – és 2018-ig az egyetlen –, 1815-ben végzett feltárás során nem került napvilágra, főként azért, mert e korai ásatások elsősorban a falakra, kőépületekre koncentráltak, a földbe ásott objektumokat (negatív struktúrákat) vagy nem ismerték fel, vagy nem tartották érdemesnek feltárásukat. Az új ásatások egyik érdekes, és mind az erőd funkcióját, mind általános gazdaságtörténeti kérdéseket érintő objektumcsoportját a tárolóvermek alkották, amelyekből összesen 14 darab került elő.

A Rákos–patak dunai torkolata mellett elhelyezkedő római kori erőd kutatásával elsőként Haliczky Arnold foglalkozott, aki 1815-ben végzett kutatást a területen. Halitzky Arnold kutatásai révén vált ismertté a 76x86 méter kiterjedésű erőd, amelyet ő maga, „hídvárként",[50] a kutatás pedig kezdetben Contra Aquincum néven, majd később Transaquincumként azonosított.[51]

Ezt az erődöt Haliczky Arnoldon kívül Paur Iván,[52] Érdy János,[53] Römer Flóris[54] és Salamon Ferenc[55] is kutatta, a legelső felmérési rajzokat pedig Zsigmondy Gusztáv készítette.[56] Az 1874–1875-ös évek kutatásai során a Hajógyári-szigettől keletre lévő Fürdő-sziget kikotrása során négy darab hídpillér-köteg került elő, amelynek a Rákos-pataki erőd felé futó, kiszerkeszthető iránya azt bizonyította, hogy az erődöt híd kötötte össze a vele szemben lévő aquincumi *legio*táborral.[57] A 20. század közepén az Aquincumi Múzeum képviseletében Szilágyi János végzett terepbejárást a területen.[58]

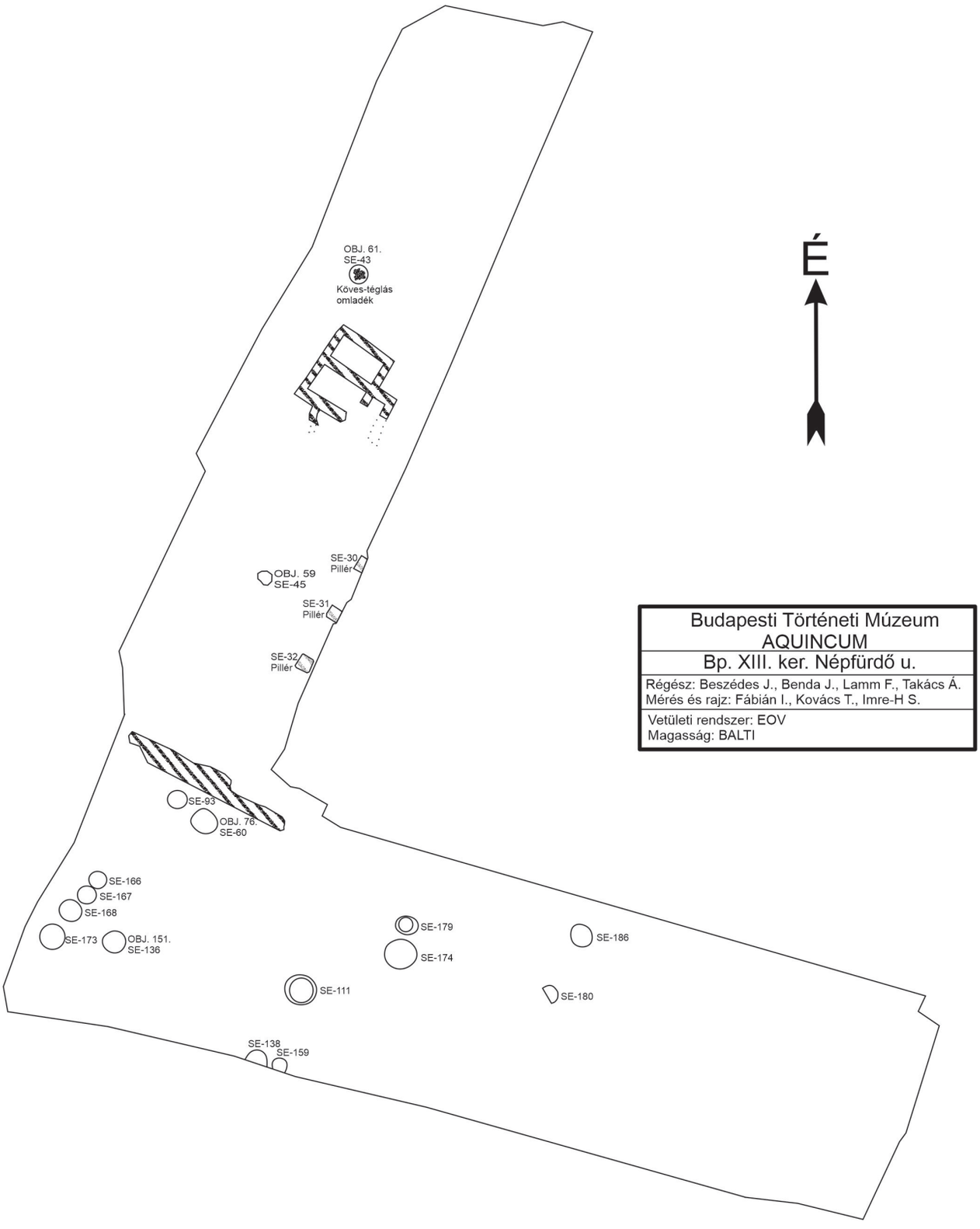
Az erőd megnevezése problematikus, de Mráv Zsolt szerint a késő római *Notitia Dignitatum*ban szereplő *castellum contra Tautantum* erődnév[59] a Gellért-hegy Mons Teutanusként (Mons Teutani) való azonosítása következtében csakis a Gellért-heggyel szemben fekvő Március 15. téri erődre vonatkozhat. Az így „felszabaduló" és több késő római forrásban is szereplő Contra Aquincum helynév az Aquincummal szemben fekvő Rákos-pataki erőd neve lenne, mint ahogy azt a 19. században, a legelső feltárások idején is gondolták.[60]

Az új feltárásokra egészen 2018-ig kellett várni, ekkor a kutatás az erőd déli, délkeleti részét, illetve az erőd szűkebb környezetét érintette. Ennek során sikerült hitelesíteni a déli erődfal egy hosszabb szakaszát, a többhelyiséges, apszissal záródó belső épületet (Szilágyi Jánosnál parancsnoki épület[61]), a keleti erődfalat kísérő három oszlopbázist, ezenkívül számos olyan negatív struktúrát (kő kávájú kút, anyagnyerő gödör, tárológödrök), amelyeket a 19. századi, főként a kőfalakra fókuszáló ásatások során nem találtak meg.[62]

A *Notitia Dignitatum*ból értesülünk az erődben állomásozó késő római csapattestről is „*auxilia vigilum contra Acinco [trans]in barbarico*".[63]

---

50 HALICZKY 1820, 14.
51 Összefoglalóan: VISY 2000, 58.
52 PAUR 1857.
53 HAVAS 2019, 120.
54 Erről összefoglalóan korábbi irodalommal: NÉMETH 1999, 142–143.
55 SALAMON 1878. A kutatástörténetről újabban összefoglalóan: HAVAS 2019, 118–122.
56 HAVAS 2019, 118–120.
57 NAGY L. 1942, 747–748; ZSIDI 1998; NÉMETH 1999, 142–144; CSIKI 2013.
58 SZILÁGYI 1949, 73.
59 *Not. Dign. occ.* XXXIII. 55
60 MRÁV 2009, 374.
61 SZILÁGYI 1949, 77.
62 BESZÉDES 2024.
63 *Not. Dign. occ.* XXXIII. 48.

1. kép
A feltárási felület térképe (Rajz: Rudan Kata)

A Rákos-pataki erőd tárolóvermei (2020-ig)

Az erőd 2018 és 2020 közötti feltárása során 14 olyan objektum került elő, amelyet formája (függőleges vagy méhkasalakú oldalfal, vízszintes alj) és mérete alapján tárológödörként azonosíthatunk (*1. kép*).

A feltárt tárológödrök főként függőleges vagy meredeken szűkülő oldalfalúak voltak, csupán két esetben volt kimutatható méhkasszerű kiképzés.

Aljuk minden esetben vízszintes volt. Három tárológödörnek az alját (61., 182. és 197. objektum) gondosan egymáshoz illesztett téglákkal (*later*ekkel és *tegulâ*kkal) rakták ki (lásd: *1. táblázat*). Minden bizonnyal idesorolható továbbá a 181. objektumszámú tárológödör is, ahol a betöltés alján több *later* volt egymásra dobálva, amelyek közül néhánynak a sarkait lecsapták a jobb illeszkedés érdekében. Itt utólagosan megbolygatták a téglaborítást, talán kincset keresve.

A tárológödrök alját alkotó téglák között *bessalis*, *pedalis* és *sesquipedalis* méretűeket lehetett kimutatni. Néhol a téglákon, *later*eken habarcsnyomok mutatkoztak, amely arra utal, hogy másodlagosan felhasznált, épületbontási anyagot használtak fel (pl. 182. objektum). A tárológödrök aljának téglákkal történő kirakása valószínűleg a talajnedvesség ellen való jobb védekezést szolgálhatta.

Keltezés szempontjából kiemelten fontos, hogy a 197. objektum alját alkotó téglák között *Quadriburgium* bélyeggel ellátott is volt, vagyis a tárológödör létesítésére a Kr. u. 4. század második felében, utolsó harmadában kerülhetett sor.[64]

A tárolóvermek lezárásának a Rákos-pataki erőd esetében nem maradt régészetileg megfogható nyoma. Egyértelműen a tárolóvermekhez kapcsolódó cölöpkonstrukció nyoma sem került elő, így a faoszlopok által tartott kisebb tetőzet modelljét el kell vetnünk, vagy legalábbis régészetileg nem bizonyítható.

A Rákos-pataki erőd tárolóvermei (2023-ig)

2023-ban újabb nyolc tárolóverem került feltárásra a területen. Ezek a vermek körülbelül fele-fele megoszlásban helyezkedtek el az erőd belső, illetve külső területén.

A 2023-ban feltárt tárolóvermek leletanyaga nem különbözött a 2018–2020-as időszakban feltártakétól. Ugyanúgy megtalálható volt betöltésükben a késő római – sárga-zöld – mázas kerámia, kevés állatcsont. A 2020-ban lezárult ásatás tárolóvermeihez képest azonban nem volt megfigyelhető olyan, amelynek az alját téglákkal bélelték volna ki.

Az 1635. objektum alján (SE-1627) szabályosan fektetett kerámiatöredékek kerültek elő, ebben az esetben elmondható, hogy a tárolóverem alját valószínűleg késő római kerámiával bélelték ki.

A vermek közül néhány az erőd falain belül, míg zömük azokon kívül, de az erődfalak közvetlen közelében helyezkedett el. A tárolóvermek őrzése, felügyelete az erődben állomásozó katonaság által biztosítható volt. Felmerülhet a kérdés, hogy a késő római erődökben – különösen a belső-pannoniai utánpótlási bázisokban – oly gyakori, kőből épített masszív *horreumok*, *granariumok* létesítésére miért nem került sor a Rákos-pataki erődben. Erre a kérdésre az erőd topográfiája, de még inkább funkciója adhat választ. A barbaricumi elhelyezkedés és az ebből fakadó kockázati tényezők indokolatlanná tették nagyobb kapacitású tárolóépítmények felépítését. Az erődnek egyébként sem a nagyobb mennyiségű élelmiszerutánpótlás tartós tárolása lehetett a funkciója – már csak kisebb méretéből kifolyólag sem –, hanem inkább az aquincumi híd barbaricumi biztosítása.

Az erőd tárolóvermeinek leletanyaga

A feltárt tárolóvermek betöltéséből relatíve kevés leletanyag (főként kerámia, római tégla és állatcsont) került elő, de azok egységesen a késő római korszakra utalnak. Ami a tárológödrök keltezése szempontjából még fontosabb, hogy néhány tárológödör alját téglaborítással látták el, amelyben késő római bélyeges téglák – *Quadriburgium*, valamint a *Leg. II. Ad* bélyeges téglák késői típusai – is voltak. Mivel a bélyeges téglák elhelyezkedésük alapján a verem struktúrájához tartoztak – nem a betöltéskor kerültek másodlagosan bele – alkalmasak keltezésre. Közülük a *Quadriburgium* bélyegzővel ellátott tégla (*2. kép*) alapján a vermek (vagy legalábbis egy részük) létesítése a Kr. u. 4. század utolsó harmadára keltezhető.[65]

[64] A *Quadriburgium* bélyeghez ld.: GRÓF–GRÓH–MRÁV 2001–2002, 252. A *quadriburgium* erődtípushoz újabban: HORTI 2009.

[65] BESZÉDES 2024, 46.

2. kép
Quadriburgium *bélyeges tégla, és a bélyeg átrajzolva (Fotó és rajz: Rudan Kata)*

Objektumszám	**Az objektumhoz tartozó SE-szám(ok)**	**Konstrukció**	**Betöltés leletanyaga**
61	43; 56	- oldalfala: függőleges - alja falazótéglákkal kirakva	faragott kövek, késő római kerámia, köztük egy csaknem teljesen ép, egyfülű besimított korsó (ltsz.: 2019.8.1745) (*3. kép*), állatcsont, tegulák
182	180=1062	- alja téglákkal kirakva	késő római mázas kerámia
181	168	- bolygatott, de eredetileg valószínűleg téglaaljzat	római *laterek*
197	186	- oldalfala: méhkas alakú - alja téglákkal kirakva (köztük: *Quadriburgium* bélyeges is) (*4. kép*)	állatcsont, kerámiatöredék

1. táblázat
Téglákkal kirakott aljú tárológödrök

3. kép
SE-43 Besimított díszítésű korsó.
(Fotó: Komjáthy Péter; ltsz.: 2019.8.1745.)

4. kép
OBJ. 197 (SE-186) kibontva, alján a téglaréteggel.
(Ásatási fénykép.)

Formai csoportosítás

A Rákos-pataki erőd területén elhelyezkedő tárolóvermek három formai csoportba voltak oszthatók. Az első csoport függőleges falú, vízszintes aljú, ebbe a csoportba 10 (9[66]+1[67]) verem tartozik (*5. kép*). A második csoportba a kifelé egyenletesen szélesedő, vízszintes aljú vermeket soroltam, ebbe a kategóriába 3 (0[68]+3[69]) darab verem tartozott (*6. kép*). A harmadik csoportba a méhkas alakú, vízszintes aljú vermek tartoznak, összesen 9 (5[70]+4[71]) darab (*7. kép*).
A Rákos-pataki erőd tárolóvermei esetében nem találtuk a fedésnek régészeti nyomait, valamint a mélységüket a dokumentálási szinttől mérve lehetett megállapítani, így az általam lejegyzett mélységek minden esetben hipotetikusak.

A formai csoportosítás felveti az esetleges funkcióbeli elkülönülést, ám erre a természettudományos vizsgálatok eredményeinek kiértékelése és – esetlegesen – más késő római erődök tárolóvermeiből vett mintákkal történő összehasonlítása szolgáltathat bizonyítékot.

A Rákos-pataki erőd vermei közül egyik esetében sem volt megfigyelhető az, hogy az oldaluk vagy aljuk ki lett volna égetve.

A frumentum mennyisége

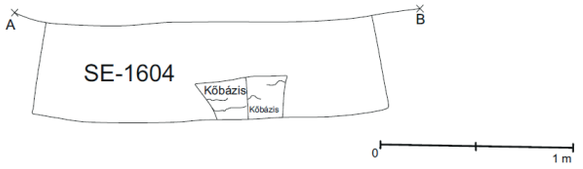
Az ellátmány mennyiségének kiszámolásához, valamint a következtetések levonásához R. S. O. Tomlin tanulmányát,[72] J. P. Roth könyvének idevágó fejezetét,[73] valamint Simon Bence doktori disszertációját[74] vettem alapul.

Cato *De agri cultura* című művében ír arról, hogy a civileknek mennyi gabona szükséges havonta, és kitér azokra is, akik a szabadban dolgoznak. Cato leírása alapján lehetett a katonák ellátmányigényét rekonstruálni.[75] A *De agri culturá*-ban télen havi 4, nyáron havi 4,5 *modius* lehetett az a mennyiség, ami elegendő volt a szabadban dolgozók számára.[76]

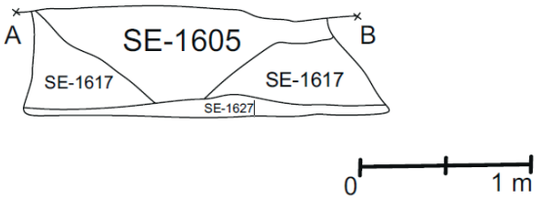
Egy *modius* 16 *sextarius*ra osztható, így, ha a Cato által leírt mennyiséget vesszük alapul, egy római katona napi adagja 2 *sextarius* lehetett, a számítások alapján tehát az adag körülbelül 850–860 gramm gabonát jelent.[77]

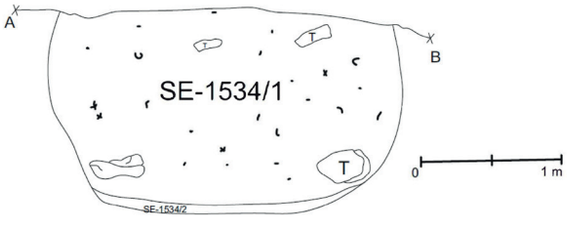
66 A 2020-ig feltárt vermek közül.
67 A 2023-ban feltárt vermek közül.
68 A 2020-ig feltárt vermek közül.
69 A 2023-ban feltárt vermek közül.
70 A 2020-ig feltárt vermek közül.
71 A 2023-ban feltárt vermek közül.
72 TOMLIN 1998, 49–51.
73 ROTH 1999, 23–24.
74 SIMON 2019, 101–103.
75 TOMLIN 1998, 49.
76 Cato *Agr.* 56. „*Familiae cibaria, qui opus facient: per hiemem tritici modios IIII, per aestatem modios IIII S; uilico, uilicae, epistatae, opilioni: modios III; compeditis: per hiemem panis p. IVI, ubi uineam fodere coeperint panis p. V, usque adeo dum ficos esse coeperint: deinde ad p. IIII redito.*"
77 ROTH 1999, 24.

5. kép
Az első csoport: függőleges falú, vízszintes aljú verem (Rákos-pataki erőd, SE-1604). (Rajz: Rudan Kata.)

6. kép
A második csoport: kifelé egyenletesen szélesedő falú, vízszintes aljú verem (Rákos-pataki erőd, SE-1605, SE-1617, SE-1627). (Rajz: Rudan Kata.)

7. kép
A harmadik csoport: méhkas alakú verem (Rákos-pataki erőd, SE-1534). (Rajz: Székely-Németh Zsófia.)

Ehhez hozzáadódott még az állatok számára az ellátmány, ami további napi 2,5 kg gabona, illetve más takarmány – Cato csillagfürtöt, makkot és szénát is említ, mint az állatok számára alkalmas ellátmányt[78] –, valamint az a „felesleg", amelyet a vetésre tettek félre.[79] Plinius *Naturalis Historiae* című művében közvetlenül utal a gabonák súlyára, ahol *libra*ban adta meg a súlyt.[80]

A római korban ősszel vetettek, és évente egyszer volt aratás. Ez az időszak kiemelten fontos volt, ugyanis ekkor nemcsak a katonaság számára szükséges gabonát takarították be, hanem a civilek számára szükséges élelmiszert is.[81]

A Rákos-pataki erődre vonatkozó elméleti számítás

A tárolóvermek térfogatára vonatkozó számításokat azért végeztem el, hogy a talált vermek méreteiből a térfogat hozzávetőleges kiszámításával megbecsülhessem a benne tárolt gabona mennyiségét, és ebből következtetéseket vonhassak le a gabonával ellátható személyek számára vonatkozóan.

A Rákos-pataki erőd tárolóvermeivel kapcsolatos elméleti számítások alapját azok a vermek képezték, amelyeknek átmérői, illetve mélysége is ismeretes volt. A 2023-ig zajló feltárások alapján 22 tárolóveremként meghatározott objektum került elő az erőd területéről, ezek közül 17 verem esetében volt lehetőségem a számítások elvégzésére.

Az első lépés a vermek térfogatának kiszámítása volt, minden verem esetében ugyanazt a térfogatszámítási képletet használtam, valamint a következőben leírt lépéseket.

Mivel a formájuk nem szabályos, az alakjukhoz leginkább hasonlító ellipszoid forma térfogatszámítási képletét használtam: A képletben az „a", illetve „b" oldal a vermek átmérője lett, amelyeket megfeleztem, hogy így a képletbe szükséges sugár értékét kapjam. A dokumentálási szinttől mért mélység lett a „c" érték. Az eredményt elosztottam kettővel, hogy a verem formájához leginkább hasonlító fél ellipszoid térfogatát kapjam.

[78] Cato *Agr*. 60.
[79] SIMON 2019, 104.
[80] Plin. *NH* XVIII. XII. 65-68. Római font, 1 *libra* azaz 327,45 gramm.
[81] SIMON 2019, 103.

objektum száma	szélesség (cm)	hosszúság (cm)	mélység (cm)[82]	objektum térfogata (m^3)[83]	veremben tárolt búza súlya (kg)	hány fejadag	éves adag
61	121	118	40	0,299	235,044	276,522	0,758
119	150	160	70	0,880	691,402	813,414	2,229
221	160	190	140	2,228	1 751,551	2 060,648	5,646
151	180	180	100	1,696	1 333,418	1 568,727	4,298
226	275	215	150	4,644	3 649,922	4 294,026	11,764
159	120	120	80	0,603	474,104	557,769	1,528
181	190	173	65	1,119	879,294	1 034,464	2,834
184	185	195	100	1,889	1 484,662	1 746,661	4,785
183	190	190	100	1,890	1 485,691	1 747,871	4,789
182	140	140	50	0,513	403,318	474,491	1,300
197	166	190	80	1,321	1 038,420	1 221,670	3,347
1588	132	132	72	0,657	516,299	607,411	1,664
1548	145	130	92	0,908	713,708	839,656	2,300
1575	185	165	115	1,838	1 444,690	1 699,635	4,657
1619	175	185	52	0,881	692,842	815,108	2,233
1620	117	140	40	0,343	269,647	317,231	0,869
1672	200	185	85	1,647	1 294,320	1 522,730	4,172

2. táblázat
A Rákos-pataki erődhöz kapcsolódó elméleti számítás eredményei.

Az így kapott m^3 értéket megszoroztam 1000-rel, így megkaptam a vermek űrtartalmát literben. Ezt az értéket megszoroztam az 1 liter búza tömegével – 0,786 kg[84] –, így megkaptam az egyes vermekben tárolt búza mennyiségét kilogrammban. Az így kapott eredményt elosztottam egy katona egy napi adagjával, 850 grammal. Ennek az értéknek az ellenőrzésére a *modius* értékét – 8,754 litert – elosztottam az 1 liter búza tömegével.[85]

A fejadagok mennyiségét elosztottam 365-tel, és így eredményül kaptam, hogy az általam vizsgált 17 tárolóveremben körülbelül 59 ember egy évre elegendő gabonáját tudták tárolni.

A számításaim több helyen is erősen hipotetikusak. Ugyan az erőd kiemelkedően kutatott, még így is csak nagyjából a fele ismert. A számolásom során sem tudtam az eddig feltárt összes tárolóvermet vizsgálni – több verem fele a feltárási területen kívülre esett, így csak a felét sikerült kibontani, valamint volt, amelyiket későbbi objektum beásása miatt nem lehetett egészében feltárni.

A vermek leletanyaga késő római korra keltezhető, és feltételezhető, hogy az erőd a 4. század végéig, 5. század első harmadáig fenn állt. Viszont – ha elfogadjuk, hogy a *Consularia Constantinopolitana* 294. évi bejegyzése ennek az erődnek a létesítésére utal – akkor a 4. század végi fennállás esetén az erőd körülbelül száz évig működött. A hídfőállás működése során ezeket a vermeket nem egyszerre létesíthették, és az sem biztos, hogy minden vermet minden évben megtöltöttek gabonával. Ez is a számolásom feltételességére utal.

Mivel az objektumokat a sárga altalaj szintjétől kezdtük kibontani, így a mélységük nem az eredeti, római kori mélység, hanem dokumentálási szinttől mért. Ugyanígy, a térfogat számítására használt képlet sem tökéletesen az objektumok valódi formájának megfelelő.

[82] A dokumentálási szinttől mérve.

[83] Az objektum térfogatának számítása során azzal a feltételezéssel éltem, hogy az objektumok formáját legjobban az ellipszoid írja le, ennek megfelelően a térfogatszámításkor a $V= 4/3 * \pi * a * b * c$ képletet használtam, ahol az a, b és c az ellipszoid egy-egy sugara.

[84] ROTH 1999, 24.

[85] Ebben az esteben 10 grammnyi eltérés mutatkozott, de azt hibahatáron belüli eredményként értékeltem, és a számítások egyszerűsítése miatt 850 grammal számoltam.

Ezeket a limitációkat figyelembe véve a számítások által hozzávetőleges képet kapunk a Rákos-pataki erőd létszámával kapcsolatosan, illetve az ott tárolható gabonamennyiségre vonatkozóan. Ha azt feltételezzük, hogy az erőd további, fel nem tárt területén körülbelül hasonló sűrűséggel helyezkednek el tárolóvermek, akkor körülbelül 100-120 ember egy évnyi ellátására nyílhatott lehetőség a Rákos-pataki erődben.

Fontos, hogy ez az általam számolt körülbelül 18 540 kg gabona nem lehetett elegendő nagy mennyiségű állatállomány ellátására.

Következtetések

A katonai ellátás módját meghatározta a 3. századtól induló átalakítás. A korábbi központi pénzbeli zsoldot a hadsereg számára egyre inkább az *annona* váltotta fel. A begyűjtött gabona és egyéb élelmiszer tárolására, valamint hatékony elosztására több központot alakítottak ki a 4. században. Mivel a *limes* mentén is több kisebb katonai védelmi pont – erődök, őrtornyok – jöttek létre, célszerű volt, ha az ellátási rendszer is ezekhez igazodva alakul ki. Minden esetben fontos volt, hogy az ellátmány tárolása védett helyen történjen, hiszen a katonák ellátása a provinciák védelme érdekében kulcsfontosságú volt.

Ennek megfelelően a késő római belső erődök nagyobb központi utak csomópontjai közelében, de viszonylag rejtett helyen épültek ki, ahonnan a katonai ellátás újraelosztása gyors és hatékony lehetett.

A kisebb erődökben nem feltétlenül nagy mennyiségű ellátmány tárolását kellett biztosítani, ám igyekezni kellett, hogy a körülmények lehetővé tegyék a hosszútávú gabonatárolást. Erre épültek ki a kisebb *horreum*ok a *limes* menti erődökben, valamint a különböző tárolóvermek olyan helyeken, ahol valamilyen okból – idő hiányában vagy stratégiai szempontból – nem lehetett tárolóépületeket kialakítani.

A tárolóvermek esetében – amennyiben a természettudományos vizsgálatok ezt alátámasztják – elképzelhetőnek tartom, hogy a különböző formai kialakítások funkcióbeli elkülönülést is jelentenek. Akár olyan szempontból, hogy külön tárolhatták a gabonát, a már megőrölt lisztet, az állati termékeket – húsneműt, sajtot –, valamint a gyümölcsöket, zöldségeket. Ebben az esetben mindenképp külön érdemes vizsgálni a téglával kirakott vermeket, hiszen azokban akár a gabonát szabadon – zsákok nélkül – is elhelyezhették, bár praktikusan a zsákban történő tárolás a későbbi mozgatást elősegíthette, és a veszteséget minimalizálhatta.

A tárolóvermek elhelyezését tekintve érdemes megfigyelni Dunaújvárosban és a Rákos-pataki erődben feltárt tárolóvermeket. Dunaújváros esetében az erőd nyugati fala mentén helyezkedtek el négy sorban, a Rákos-patak menti erődnél a déli falon kívül helyezkedett el egy sorban négy tárolóverem. Hogy ennek mi lehetett az oka, az kérdéses.

Feltételezéseim szerint a pannoniai *limes* területén, a késő római időszakban kiépülő vagy működő táborok esetében hasonló mennyiségű, elhelyezkedésű és használatú struktúra lehetett. Vagyis a barbaricumi oldalon kisebb méretű vagy mennyiségű, a táborok ellátásához szükséges gabona tárolását lehetővé tevő struktúra helyezkedhetett el. Sajnos a korábbi kutatásokban a vermek értelmezése és közlése kevés, úgyhogy ez egy olyan információt hordozó objektumcsoport, amely a későbbiekben sok új adattal tud szolgálni a tudomány számára.

A kutatás továbblépésének lehetőségei

A kutatás során sok esetben – jelen kutatásomhoz történő anyaggyűjtésem során is – nehézségbe ütköztem, ugyanis a publikációkban néha még említés szintjén sem jelennek meg a vermek. A továbbiakban mindenképpen érdemes lenne a feltárások során figyelmet szentelni a vermeknek, és megállapítani, hogy tárolóvermek, vagy korábbi és későbbi funkcióval nem rendelkező szemetes- vagy anyagnyerő gödrök voltak-e. Nem lesz mindenhol lehetőség a teljeskörű vizsgálatra – akár archeobotanikai vizsgálatokra, bár ideális lenne az új információk szempontjából –, de már a jelentkező objektum dokumentálása is sok információt hordozhat. Ezek birtokában le lehet vonni olyan következtetéseket, amelyekhez elegendőek csupán az ásatás helyszínén történő megfigyelések.

További kutatási lehetőség a késő római katonaság ellátása mellett a civilek élelmezési kérdéseinek vizsgálata – ennek a témának csupán egy kis szegletét, a katonai tárolóépületeket vizsgáltam civil környezetben –, hogy a két ellátási rendszer milyen módon és mértékben fonódott össze. Ez a téma azonban alaposabb kifejtést, és nagyon sok további kutatást igényelne.

A katonai ellátás kutatásában a legnagyobb előrelépést jelen pillanatban két fő irányban tudom elképzelni. Az egyik irány a korábbi ásatások vizsgálata a vermek tipologizálásával, amely nagy elemszám esetében már funkcióbeli elkülönülésre is rámutathat. A másik irány a természettudományos vizsgálatok bevonása, vagyis a lehetőségekhez mérten mind a tárolóvermek, mind a tárolóépületek esetében földminta vételezése és vizsgálata. Ezek a vizsgálatok rengeteg olyan információval tudnának hozzá járulni az ellátás kérdéséhez, amelyre a hagyományos régészeti módszerekkel nincs lehetőség.

Rövidítések

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus: *Res Gestae a fine Corneli Taciti.*
Cato *Agr.* = Marcus Porcius Cato: *De agricultura.*
Cod. Theod. = *Codex Theodosianus.*
Not. Dign. occ. = *Notitia dignitatum in partibus occidentis.*
Plin. *HN* = Caius Plinius Secundus: *Naturalis historia.*
Varro *Rust.* = Marcus Terentius Varro: *De re rustica.*
Veg. *Mil.* = Publius Flavius Vegetius Renatus: *De re militari.*

Irodalom

BALASSA Iván – ORTUTAY Gyula
1982 *Magyar Néprajz*. Budapest.

BÁLINT Csanád – SOÓS Eszter – TÖRÖK Béla
2019 Előzetes jelentés Andornaktálya-Kis-Rét-dűlő hun kori lelőhelyről. *Agria* 52. 168–189.

BESZÉDES József
2024 Contra Aquincum – Római erőd a 'Barbaricumban'. In: Dr. Berkes Lilla (szerk.): *A közös jövő felé. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem II. Dies Academicus konferenciájának tanulmányai.* Budapest. 29–46.

BORHY László
2003 *Notitia Dignitatum*. Budapest.

CARROL, Maureen
2005 The preparation and consumption of food as a contributing factor towards communal identity in the Roman army. In: Visy, Zsolt (ed.): *Limes XIX. Acts of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs. 363–372.

CSIKI József Attila
2013 Állt-e állandó római híd a Dunán Aquincumnál? In: Farkas István Gergő – Szabó András (szerk.): *Res Militares Antiquae*. Ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia tanulmányai. Pécs. 21–33.

DAVIES, Robert William
1971 The Roman Military Diet. *Britannia* 2. 122–142.

FÜZES Endre
1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban*. Budapest.

GRÓF Péter – GRÓH Dániel – MRÁV Zsolt
2001–2002 Sírépítményből átalakított küszöbkő a Visegrád-Gizella majori késő római erődből. *Folia Archaeologica* XLIX–L. 247–262.

GRÜLL Tibor
2017 *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest.

HALICZKY Antal
1820 Rövid Értekezés egy Hidvárrúl (de Munimento Pontis) melly a' Pesti Duna Parton a' régi Római AQVINCVM, a' mostani ó-Budának által ellenében állott, és némelly VINCENTIA névvel meg-külömböztetett. *Tudományos Gyűjtemény* 4/3. 9–26.

HAVAS Zoltán
2019 *Az aquincumi helytartói székhely téglaépítészete.* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

HÁRSHEGYI Piroska
2014 *Pannonia kereskedelme az amphorák tükrében (Kr.u. 1-4. század).* Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

HORTI Gábor
2009 A *quadriburgium* erődtípus meghatározása. *Aristeia: Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae* IV. 163–166.

KELEMEN Miklós
2019 Adalékok a római igazgatásfinanszírozás késő császárkori változásaihoz. *Pro Publico Bono* 2019. 184–213.

MRÁV Zsolt
2009 Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In: Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd: Római kori feliratok és leletek a Dunából.* Szekszárd. 371–419.

NAGY Lajos
1942 Aquincum és a későrómai védőrendszer. In: Alföldi András – Nagy Lajos – László Gyula (szerk.): *Budapest története 1.* (Budapest az ókorban 2.) Budapest. 747–764.

NÉMETH Margit
1999 A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakasz védelmének kérdései. In: Gaál Attila (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai.* Bölcske–Szekszárd. 141–160.

OTTOMÁNYI Katalin
2008 Késő római – kora népvándorlás kori településrészlet Biatorbágyról. *Archaelogiai Értesítő* 133. 133–197.

PAUR Iván
1857 Egy duna-balparti római erőd a pesti határban. *Magyar Akadémiai Értesítő* 17. 222–232.

PLOYER, René
2015 Das Hinterland von Carnuntum als Wirtscahftsregion in der Römischen Kaiserzeit. In: Doneus, Michael – Griebl, Monica (Hrsg.): *Die Leitha - Facetten einer Landschaft.* (Archäologie Österreichs Spezial 3.) Wien. 211–224.

ROTH, Jonathan Philip
1999 *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235).* Köln/Boston/Leiden.

SALAMON Ferenc
1878 *Buda-Pest története I. Buda-Pest az ó-korban.* Budapest.

SIMON Bence
2019 *Aquincum és Brigetio mezőgazdasági hátországa és a katonaság ellátásának lokális rendszere.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

SOPRONI, Sándor
1978 *Der spätrömischer Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* Budapest.ű

SZILÁGYI János
1949 Kutatások Aquincumból. I. Úti őrállomás a Csúcshegy tövében. II. A Rákospatak-menti erődítmény és fahíd. *Archaeologiai Értesítő* 76. 67–79.

TOMLIN, Roger Simon Ouin
1998 Roman Manuscripts from Carlisle: The Ink-Written Tablets. *Britannia* 29. 31–84.

TÓTH Endre
2009 *Studia Valeriana: az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei*. Dombóvár.

VÁRADY László
1961 *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada, 376-476*. Budapest.

VISY Zsolt
2000 *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest.
2018 A pannoniai késő római „belső erődök". *Archaeologiai Értesítő* 143. 233–243.

ZSIDI Paula
1998 Hídfőállás az aquincumi polgárváros és katonaváros között. In: Gaál Attila (szerk.): *Pannoniai kutatások: A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai*. Bölcske–Szekszárd. 257–274.

Kata Rudan

The Annona Militaris in the Case of the Roman Fort at the Rákos Stream

Annona militaris became the primary form of supply for the military by the late Roman period. In order to store provisions for the soldiers, storage pits and storehouses were built within the forts. In my current research, I will illustrate the topic of military supplies through the example of a left-bank fortress, a bridgehead built at the mouth of the Rákos Stream, by examining the storage pits excavated here. Based on the volume of the storage pits excavated in this fortress, I performed a theoretical calculation that shows the amount of grain that could be stored in the fortress.

Alba Regia 52. (2024) 153–172.

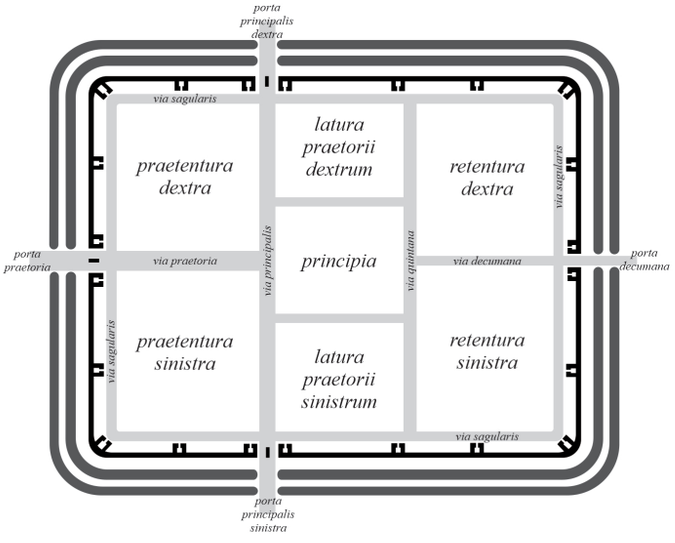
Simon Péter

Dacia Porolissensis: a tartomány katonai táborainak saroktornyairól

Bevezetés: a standardizált római segédcsapattábor

A római segédcsapattáborok általános szerkezetét többféle forrás alapján rekonstruálhatjuk. Az írott források a táborok elrendezéséről nyújtanak általános információkat, míg a régészeti kutatások, legyen szó ásatásokról, geofizikai vagy légi felmérésekről, fontos kiegészítő adatokkal szolgálnak. Átfogó összefoglalást kínál D. B. Campbell munkája,[1] amely a *principatus* időszakában létezett segédcsapattáborokról tartalmaz tömörített, könnyen áttekinthető információkat.

Az egyik legfontosabb írott forrás a *Liber de munitionibus castrorum,*[2] amelyet Hyginus Gromaticusnak tulajdonítanak. A mű az Kr. u. 1. század végén vagy a 2. század elején keletkezett, Traianus császár uralkodása idején. A szerző az ideális római *castrum* szerkezetét mutatja be, hangsúlyozva az alapelveket és a főbb elemeket. Ismerteti a *tertiata*[3] elrendezést, amely szerint a tábor három fő részre oszlik: *praetentura*, *latura praetorii* és *retentura*. Ezeket tovább osztja *dextra* (jobb szárny) és *sinistra* (bal szárny) részekre. A tábor központjában helyezkedett el a *principia*, az adminisztratív központ. A tábor egységeit az úthálózat választotta el egymástól.

1. ábra
Az idealizált segédcsapattábor alaprajza

A segédcsapattáborok védelmi rendszere általában úgy épült fel, hogy a katonák árkokat ástak, és az ezekből kitermelt földből hozták létre az *agger*t, amelyre védőpalánkot emeltek. Az első árok és az *agger* közötti részt *berm*ának nevezték. Miután a római határvonalak Dacia *provinciá*ban állandósultak, a legtöbb tábort kőfalakkal látták el. Ezeket a palánk helyére vagy az *agger* elé építették. A táborok szinte mindig téglalap alakúak voltak, és négy kapuval rendelkeztek: a *porta praetoria* (parancsnoki kapu), a *porta principalis sinistra* (bal oldali főkapu), a *porta principalis dextra* (jobb oldali főkapu) és a *porta decumana* (hátsó kapu). A kapukat gyakran két torony védte. A tábor védőfala köztes és saroktornyokkal is el volt látva (*1. ábra*), amelyek minden irányban biztosították a megfigyelést és a stratégiai ellenőrzést.

[1] CAMPBELL 2009.

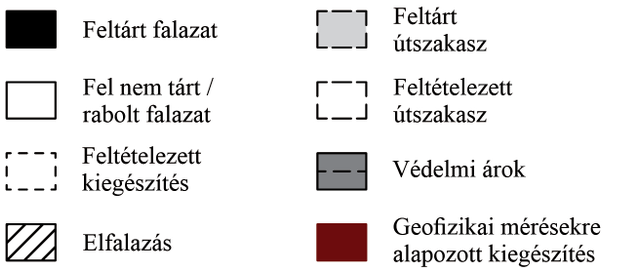
[2] CAMPBELL 2018, 15–80.

[3] A *castrum*ot 3:2 arányos felosztás jellemezte, téglalap alakkal és lekerekített sarkokkal rendelkeztek, melyet gyakran *card-shaped*, azaz kártyalap formaként is emlegetnek a kutatók.

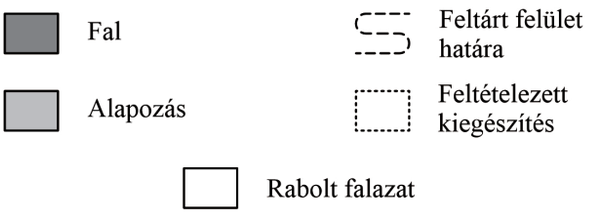
Egységesített alaprajzok, jelmagyarázatok

Az „ahány ház, annyi szokás" mondás jól illik a kutatók publikációs gyakorlatára is, ugyanis mindenki a saját jelölési rendszerét használja. Éppen ezért, néhány el nem érhető alaprajz kivételével, digitalizáltam és újra rajzoltam az összes olyan ábrát, amely a Dacia Porolissensis katonai táboraira, illetve ezek saroktornyaira vonatkozik, egységes jelölési rendszert használva.

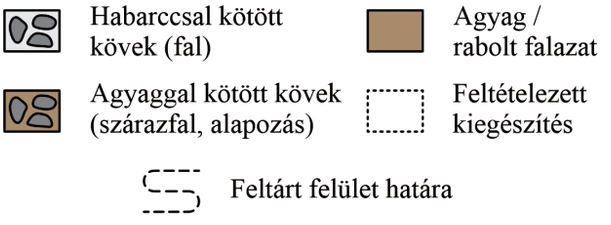
A táborok alaprajzait úgy tájoltam, hogy a *porta praetoria* mindig a bal oldalon helyezkedjen el. A jelölési rendszer (*2. ábra*) kiemeli a romok, különösen a struktúrák megmaradt részeit. A saroktornyok alaprajzai kétféleképpen készültek el: az egyszerűsített alaprajzok (*3. ábra*) csak a falak vonalát követik, míg a részletes rajzok (*4. ábra*) az építési elemeket is feltüntetik, mint például a köveket, a habarcsot és más szerkezeti részleteket. Amennyiben az eredeti terv egyszerűsített formában jelent meg, jelen munkámban is ugyanígy szerepel.

2. ábra
A táborok alaprajzainak jelölésrendszere

3. ábra
A saroktornyok alaprajzainak egyszerűsített jelölésrendszere

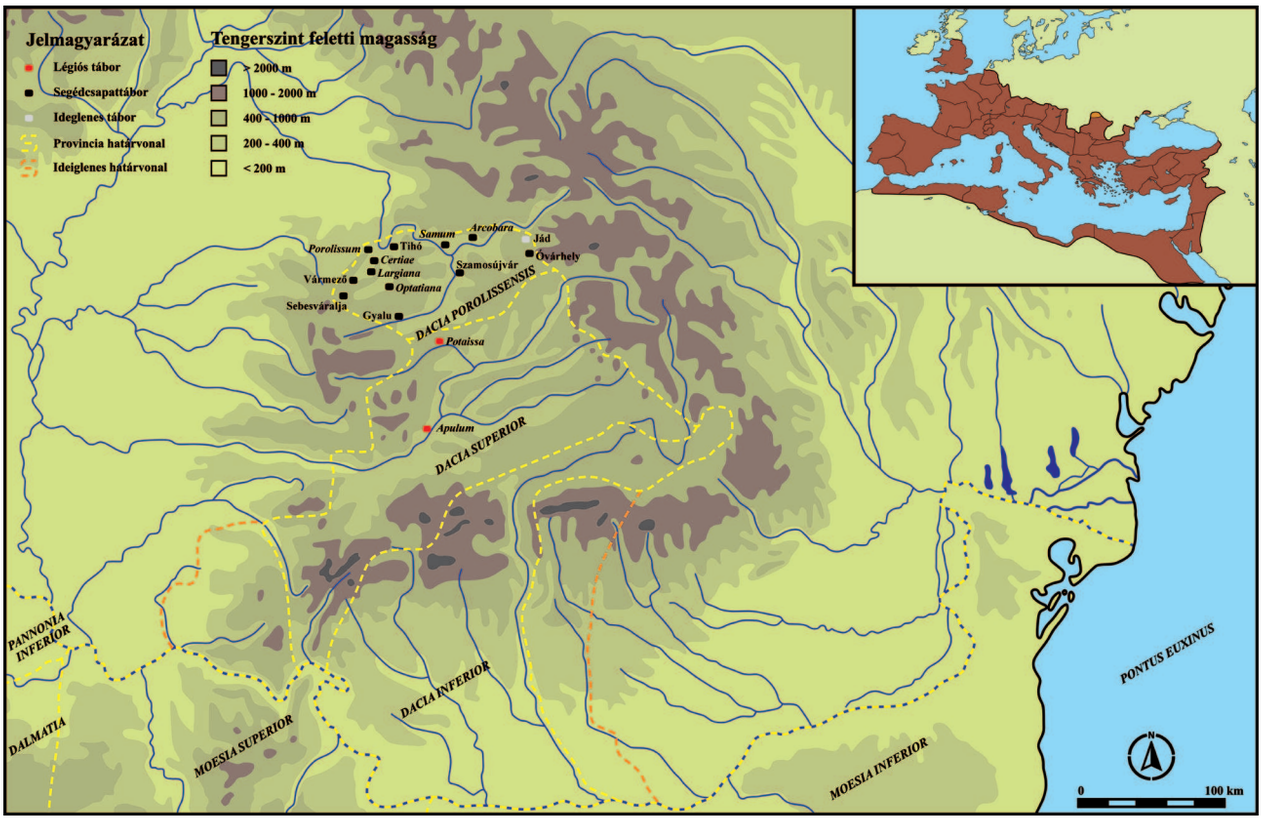

4. ábra
A saroktornyok alaprajzainak részletes jelölésrendszere

A tartomány katonai erődítményei

A jelenlegi kutatások alapján Dacia Porolissensis tartományában 14 római segédcsapattábor létezése igazolható. A jádi tábor kivételével, amely Traianus császár uralkodása alatt ideiglenes erődítésként szolgált, és mindössze egyetlen faépítési fázissal rendelkezett, 13 kőfallal ellátott segédcsapattábort sikerült azonosítania a kutatóknak.

A határvonalon nyugatról kelet felé haladva a következő táborok találhatók: Gyalu, Sebesváralja, Vármező, Alsóegregy/Largiana, Romlott/Certiae, valamint a Porolissum régészeti komplexum két erődje, a Pomet-dombon elhelyezkedő nagyobb és a Citerán található kisebb erőd. További táborok helyezkednek el Tihón, Alsókosály/Samumban, Alsóilosva/Arcobarán, Jádon és Óvárhelyen. Ezeken kívül a tartomány belsejében még két tábor ismert: Szamosújvár és Zutor/Optatiana, amelyek az északi határt a tartomány déli részével összekötő főbb utak védelmét és felügyeletét látták el.

A Dacia Porolissensis tartományon belüli erődítések elhelyezkedését egy grafikus térképen (*5. ábra*) ábrázoltam, amely áttekinthetően szemlélteti a segédcsapattáborok földrajzi eloszlását. A térkép különös hangsúlyt helyez a régió vízrajzára és domborzati viszonyaira, amelyek meghatározó szerepet játszottak a római erődítések elhelyezésének kiválasztásában.

5. ábra
Dacia Porolissensis térképe, eredeti térkép módosítva FEURDEAN *et al. 2007, 307, Fig. 1 alapján*

Kutatástörténet

Az elmúlt évszázadokban szisztematikus kutatások kezdődtek a római segédcsapattáborok feltárására, amelyek jelentősen bővítették ismereteinket a védelmi rendszerek felépítéséről, hangsúlyt fektetve a saroktornyok jellegzetességeire is. A kutatási eredmények szerencsés esetekben tanulmányokban vagy monográfiákban láttak napvilágot. A téma fejlődésében kiemelt szerepet játszott a Zilahon megrendezett XVII. Limes-kongresszus, amely jelentősen elősegítette a tudományos munka haladását.

Gyalu esetében a délnyugati saroktornyot 1982-ben,[4] míg az északnyugatit 1977-ben és 1980-ban vizsgálták.[5] Sebesváralján először a délkeleti tornyot tárták fel 1936-ban,[6] a többi saroktorony pedig 1968 nyarán került elő.[7] Vármezőn a sarkok feltárása 1963 és 1972 között zajlott,[8] bár a pontos évek nincsenek rögzítve.

Alsóegregy/Largiana kutatásai során 1959-ben derült fény arra, hogy a délkeleti sarok nem rendelkezett kőtoronnyal,[9] amit a tábor 1997-es monográfiájában is közzétettek. Romlott/Certiae esetében geomágneses mérések több saroktorony jelenlétét sugallják.[10] Porolissum–Pomet táborában a saroktornyokat 1979 és 1989 között,[11] míg Porolissum–Citera északkeleti tornyát egy 1958-as ásatás során vizsgálták.[12]

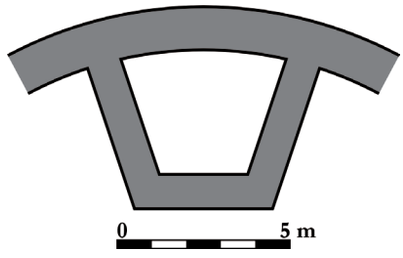
4 ISAC 1997, 59.
5 ISAC 1997, 57.
6 MACREA 1938, 219.
7 GUDEA 1972, 121.
8 GUDEA 1997b, 13–15.
9 MACREA–RUSU–MITROFAN 1962, 500.
10 FRANZEN–MATEI–MARCU 2007, 163–164, 176.
11 GUDEA 1997c, 17.
12 MACREA–PROTASE–RUSU 1961, 375–376; GUDEA 1989, 90–91.

Tihón a védelmi rendszer több elemét, köztük a saroktornyokat, roncsolásmentes módszerekkel azonosították, viszont ezek pontos méretei csupán becsléseken alapulnak.[13] Alsókosály/Samum táborában a falak nagy részét már a két világháború között feltárták, viszont az eredmények publikálatlanul maradtak.[14] 2003-as tanulmányában D. Isac az 1988-as ásatási kampány során feltárt északi saroktoronyról számolt be.[15] Alsóilosva/Arcobara esetében a keleti és nyugati tornyokat 1982-ben, az északit pedig 1990-ben tárták fel.[16]

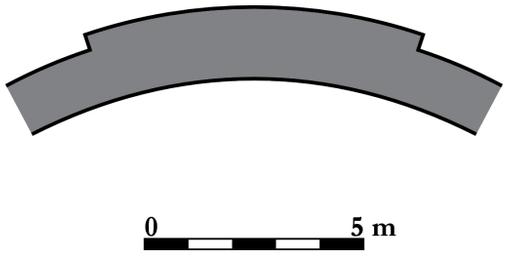
A *PROVINCIA* TÁBORAINAK SAROKTORNYAIRÓL

Ideális esetben a 13 római segédcsapattábor 52 saroktorony meglétét feltételezhetné, amennyiben minden sarok egy-egy toronnyal rendelkezett volna. Azonban az eddigi régészeti kutatások során mindössze 17 kőből épült tornyot[17] sikerült feltárni, míg a geofizikai mérések további hat torony létezésére utalnak.[18]

Ezek a saroktornyok hasonló trapezoid alakot mutatnak (*6. ábra*), elsősorban méretükben különböznek egymástól: némelyek hosszúkásabbak vagy szélesebbek, míg mások diszkrétebb méretűek. Általánosan jellemző, hogy a tornyokat úgy alakították ki, hogy szervesen illeszkedjenek a tábor falaihoz, amelyek egyúttal a torony külső falaként is szolgáltak. Ellentétben a kaputornyok patkó alakú korszerűsítésével, a saroktornyokat nem építették újjá a 2. és 3. század fordulójának átmeneti időszakában. Bár a korábbi régészeti ásatások nem nyújtottak elegendő adatot a pontos időbeli meghatározáshoz, a tornyok falainak és a táborfalaknak egységes kötése azt sugallja, hogy ezek a 2. század közepe felé, a táborok kőfalainak építésével egy időben készültek.

6. ábra
A trapezoid alakú saroktorony általános alaprajza

7. ábra
A védőfal kifelé való megvastagításának általános alaprajza

Érdekes megfigyelés, hogy néhány tábor sarokfalai megvastagítva épültek (*7. ábra*), viszont ezeken a helyeken nem maradtak fenn kőtoronyra utaló nyomok.[19] Más esetekben előfordult, hogy egy tábor csupán három saroktoronnyal rendelkezett, míg a negyedik teljesen hiányzott.[20] Sajnos ezekben az esetekben nem állnak rendelkezésre publikált műszaki rajzok, amelyek konkrétabb értelmezést tennének lehetővé.

Ezek az építészeti sajátosságok számos érdekes elméletre adtak alapot a kutatók körében. Felmerült, hogy a megvastagított falak vagy a táborokban található kőből épült saroktornyok mellett korábbi, faépítésű tornyok maradványai is létezhettek, amelyek használata folytatódott az előző építési fázisból. Eddig azonban cölöpnyomokra kizárólag az alsóilosvai tábor déli sarkában bukkantak. Nem zárható ki, hogy más táborokban is fellelhetők voltak hasonló maradványok, amelyek az ásatások során esetleg figyelmen kívül maradtak. A faoszlopokkal megerősített saroktornyok alaposabb megértése érdekében érdemes áttanulmányozni a mikházi segédcsapattábor saroktornyán 2020-ban végzett ásatások eredményeit.[21]

---

13 BENNETT 2006, 287, 289.

14 PANAITESCU 1929, 321–342; ISAC 2003, 104.

15 ISAC 2003, 104, 108.

16 PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 33.

17 Ilyen típusú tornyok az következő táborokban találhatóak: Gyalu, Sebesváralja, Vármező, Porolissum–Pomet, Porolissum–Citera, Alsókosály/Samum és Alsóilosva/Arcobara.

18 A Romlott/Certiae és Tihó táborainál végzett geofizikai mérések segítettek a saroktornyok azonosításában.

19 Megvastagított sarokfalakat, ahol kőtorony nyomai nem fedezhetők fel, Alsóegregy/Largiana és Szamosújvár táboraiban azonosítottak. Sajnos az alsóegregyi sarkot csak részlegesen tárták fel, kutatóárok keretén belül, és ezzel kapcsolatban semmilyen műszaki rajz nem került publikálásra. A szamosújvári tábor esetében úgy tűnik, hogy ez a sarok már a 19. században megsemmisült (további információkért ld. a *Katalógus* című fejezetet).

20 A Vármező, Romlott/Certiae, Porolissum–Pomet, Tihó és Alsóilosva/Arcobara táborok régészeti feltárásai során mindössze három-három saroktorony jelenlétét azonosították be. Azokon a sarkokon, ahol kőtorony nem épült, a kutatók nem tulajdonítottak jelentőséget a védőfal jellegének, így nem derült ki, hogy az kifelé megvastagított volt-e vagy sem.

21 PÁNCZÉL–SIDÓ–SZILÁGYI 2021, 111–143.

A tartomány határán fekvő táboroknál, azaz Alsóegregy/Largiana, Romlott, Porolissum–Pomet vagy Alsóilosva/Arcobara erődítményeinél megfigyelhető, hogy a kőtoronnyal nem rendelkező vagy faépítésű toronnyal ellátott sarok mindig a tartomány belseje felé nézett. Ezzel szemben Vármező és Tihó táboraiban ezek a sarkok a Barbaricum irányába fordultak. Ez az eltérő elhelyezkedés nagy valószínűséggel az adott terület topográfiai vagy domborzati adottságaival állt összefüggésben.

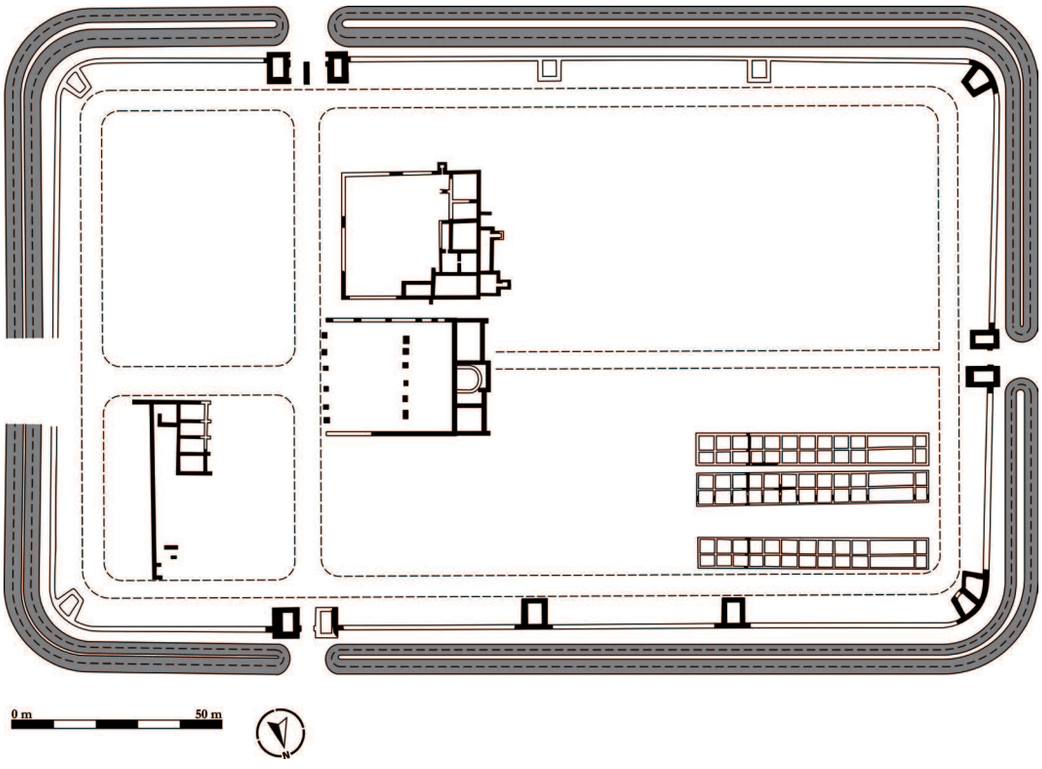
A saroktornyok fontos szerepet töltöttek be a római táborok védelmi rendszerében. Régészeti kutatások és geofizikai mérések igazolták jelenlétüket, bár számuk a vártnál kevesebbnek bizonyult. Trapezoid formában épültek, egy időben a tábor védőfalaival. Érdemes kiemelni, hogy a védőfal tornyainak közvetlen környezetében jelentős mennyiségű *tegula*- és *imbrex* tetőcseréptöredék került elő, ami fedettségükre utal. A tetőszerkezet nemcsak a tornyok tartósságát növelte, hanem védelmet nyújtott az időjárási hatásokkal szemben is, ami elősegítette a tornyok hosszú távú fenntartását és elősegítette, hogy hatékonyan töltsék be stratégiai és felügyeleti szerepüket.

Katalógus

Gyalu

A gyalui (románul: Gilău, németül: Julmarkt) segédcsapattábor, a teljes régészeti lelőhellyel együtt Gyalu község központjában található, az azonos nevű medencében, vagyis a Kis-Szamos és a Kapus-patak összefolyásánál.[22] Célja a *provincia* nyugati és északnyugati határának védelme és felügyelete volt. Határneve: „Cetate", „Vár".[23] A tábor három fő építési fázissal rendelkezik: két fa-, illetve egy kőfázissal (*8. ábra*). A kőfázist minden bizonnyal az *ala Siliana* katonai egység építette az Kr. u. 2. század közepe felé.[24]

Két saroktorony került feltárásra, mindkettő a tábor nyugati oldalán, azaz a *porta decumana* oldalán található.

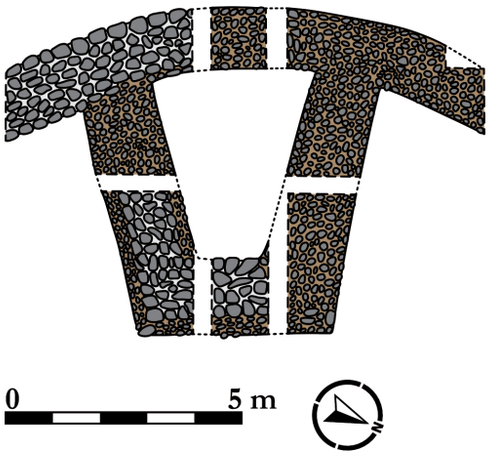

8. ábra
Gyalu, kőfázis, újra rajzolva ISAC 1997, 92, Pl. XI. alapján

[22] ISAC 1997, 12.
[23] GUDEA 1997d, 100.
[24] ISAC 1997, 49–50.

A délnyugati saroktorony

A torony trapezoid formájú (*9. ábra*), falait *opus incertum* technikával és folyami kövekre alapozva építették, egyidejűleg a tábor védelmi falaival. A falak vastagsága 1,25–1,3 m, az oldalsó falak 5,5 m hosszúak, a belső pedig 3,75 m.

D. Isac szerint az északi profilokban kirajzolódnak egy, az északnyugati saroktoronyéhoz hasonló helyiség negatív lenyomatai,[25] amelyek azonban az alaprajzon nem találhatók meg.

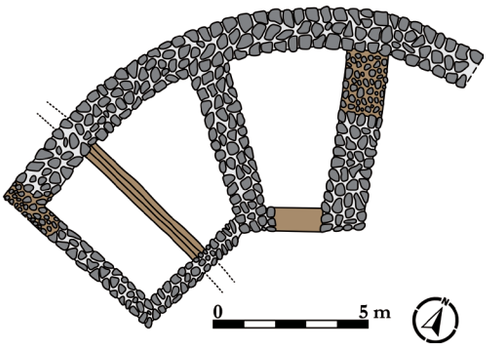

9. ábra
Gyalu, délnyugati saroktorony, újrarajzolva ISAC 1997, 100, Pl. XIX 1. alapján

Az északnyugati saroktorony

A torony trapezoid alakú (*10. ábra*). Falai az erődítmény védőfalával egy időben épültek, *opus incertum* technikával, folyami kavicsokból készült alapozásra. A falak vastagsága 1,2–1,5 m között változik. A torony bejáratának szélessége 1,4 m, amit a tábor belseje felé néző falban azonosítottak.

A saroktoronytól délre egy 5x4,1 m^2 alapterületű helyiséget tártak fel, amelynek falvastagsága 0,6–0,8 m között van. A helyiség közepén egy elvezető csatorna figyelhető meg. Ez közvetlenül agyagba volt ásva, és a tábor védőárkába (*fossa I*) vezette, feltehetően, a szennyvizet. A helyiség a mellette lévő torony után épült, és valószínűleg *latrina* célját szolgálta.

Az utolsó használati szakaszban szerkezeti javításokat végeztek, és ehhez faragott, adott esetben feliratos köveket is felhasználtak.[26]

10. ábra
Gyalu, északnyugati saroktorony, újrarajzolva ISAC 1997, 100, Pl. XIX 2. alapján

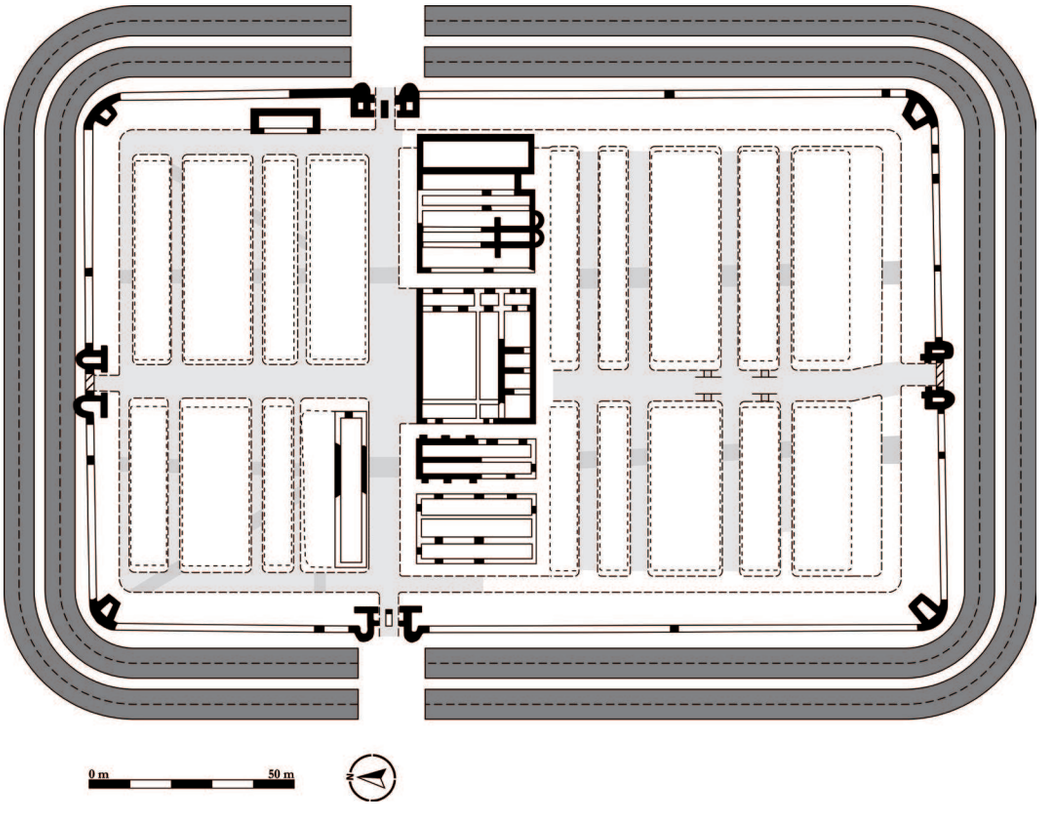
[25] ISAC 1997, 59.
[26] ISAC 1997, 57–58.

Sebesváralja

A sebesváraljai segédcsapattábor Sebesváralja (románul: Bologa) körzetében található. A *castrum* a Sebes-Körös folyó bal partján, a Székelyjó völgy és Sebes-Körös völgyének kereszteződésénél található fennsíkon helyezkedik el. Célja a *provincia* északnyugati határának védelme és felügyelete volt, határneve: „Grădiște", „Cetate".[27]

A tábor három jelentős építési fázist különböztet meg: két fa- és egy kőfázist (*11. ábra*). A kőfalas erődítményt a *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata quingenaria* és a *cohors I Aelia Gaesatorum miliaria* katonai egységek építették,[28] ám pontos keltezése vitatott. N. Gudea szerint a munkálatok Kr. u. 210 körül zajlottak,[29] azonban ez valószínűleg téves, mivel ebben az időszakban inkább rekonstrukciós vagy javítási munkák folyhattak. Ezek során készültek el a félköríves kiugrású kaputornyok is.

A tábor minden sarkában elhelyezkedő saroktornyokat régészeti ásatások keretén belül tárták fel. Ezeket a védelmi rendszerben elfoglalt helyzetük alapján nevezték el.

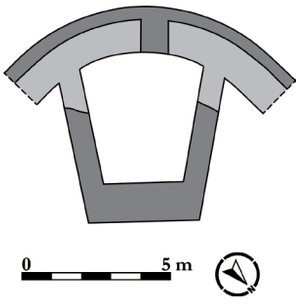

11. ábra
Sebesváralja, kőfázis, újra rajzolva GUDEA 1997, 86, Fig. 18. alapján

A délnyugati saroktorony

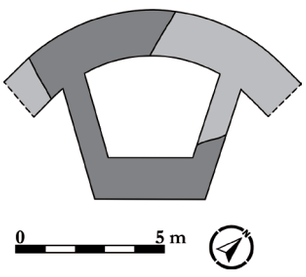
A trapezoid alakú torony (*12. ábra*) méretei: a belső oldal 3,75 m, az oldalsó falak 4,2 m, a külső oldal pedig 6 m hosszúak. Csak a belső oldal falai maradtak meg, amelyek 0,75 m vastagságúak és *opus incertum* technikával épültek egy 0,85 m vastagságú alapozásra.[30]

Lakófunkció nyomait nem azonosították a kutatók, a régészeti leletanyagok kizárólag a felszíni humuszrétegből kerültek elő. *Tegula-* és *imbrex*töredékek a torony fedettségére utalnak.[31]

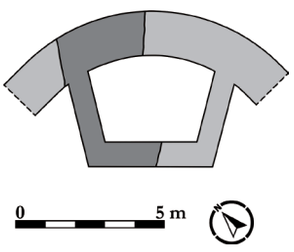
[27] GUDEA 1997a, 10.
[28] GUDEA 1997a, 28, 40.
[29] GUDEA 1997a, 28.
[30] GUDEA 1972, 123–124.
[31] GUDEA 1997a, 34–35.

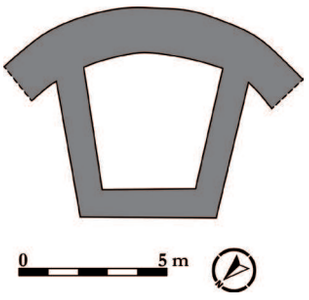

12. ábra
Sebesváralja, délnyugati saroktorony, újrarajzolva GUDEA 1972, 124, Fig. 3. alapján

13. ábra
Sebesváralja, északnyugati saroktorony, újrarajzolva GUDEA 1972, 126, Fig. 5. alapján

14. ábra
Sebesváralja, északkeleti saroktorony, újrarajzolva GUDEA 1972, 127, Fig. 6. alapján

15. ábra
Sebesváralja, délkeleti saroktorony, újrarajzolva MACREA 1938, 219, Fig. 14. alapján

Az északnyugati saroktorony

A torony trapezoid alakú (*13. ábra*). Méretei a következők: a belső oldal 3,75 m, az oldalsó falak 4,05 m, a külső oldal 5,65 m hosszú. Falait 1,25 m vastagságban építették, *opus incertum* technikával, 0,9 m vastagságú alapozásra.[32]

Lakófunkció nyomai nem észlelhetőek, a régészeti anyagok csupán a felszíni humuszrétegből kerültek elő. *Tegula*- és *imbrex*töredékek a torony fedettségére utalnak.[33]

Az északkeleti saroktorony

A torony trapezoid alakú (*14. ábra*), méretei: a belső oldal 3,75 m, oldalsó falak 4,4 m, míg a külső oldal 5,95 m hosszú. Alapozása 0,85 m vastagságú.

Lakófunkcióra utaló nyomok és régészeti anyagok nem kerültek elő a saroktoronyból. Érdemes megemlíteni, hogy a torony belső oldala mellett gazdag lakóréteget sikerült azonosítani.[34]

A délkeleti saroktorony

A trapezoid alakú torony (*15. ábra*) méretei: belső oldal 4,6 m, oldalsó falak 4,4 m, külső oldal 5,9 m. A falvastagság 0,9 m volt.[35]

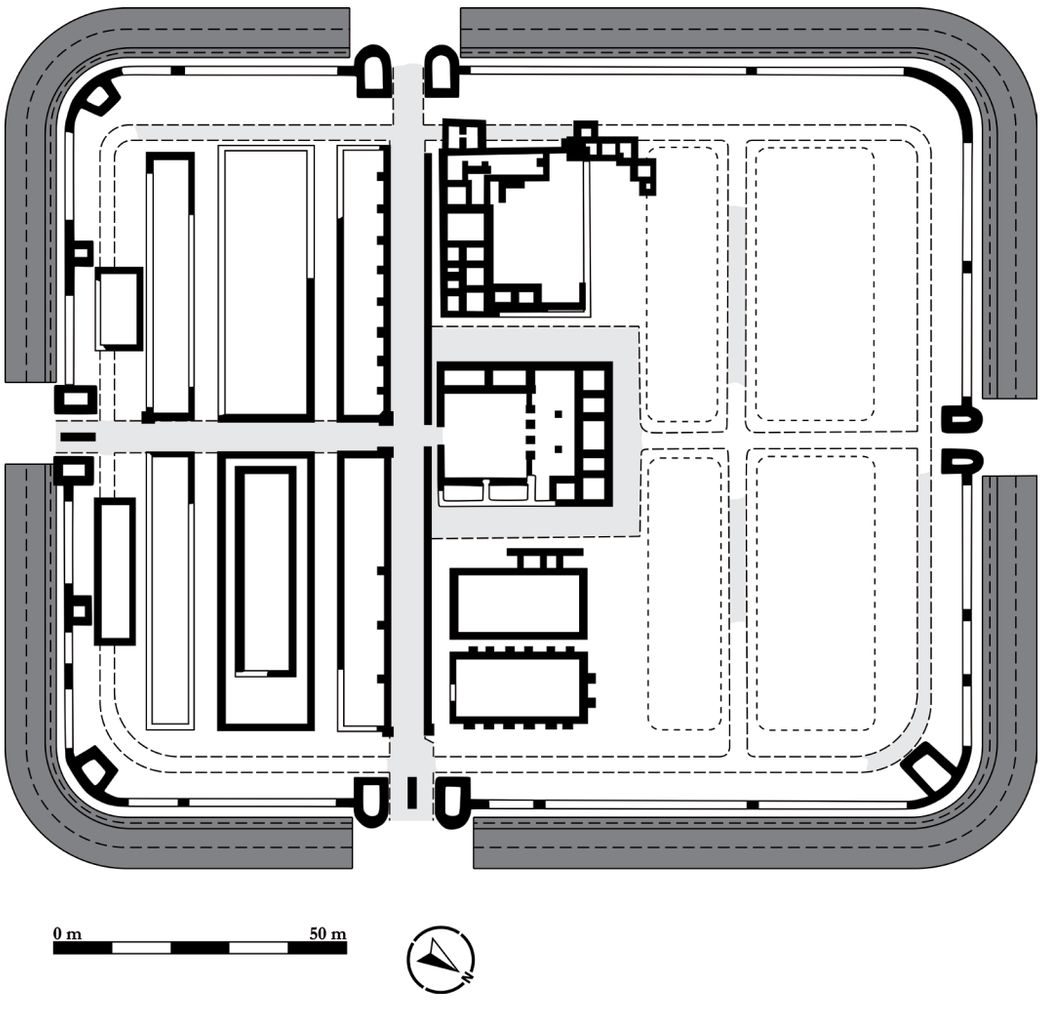
Vármező

A vármezői segédcsapattábor Vármező (románul Buciumi, németül: Burgfeld) körzetében található. A tábor két völgy kereszteződésénél fekvő kiemelkedő fennsíkon helyezkedik el. Nyugaton a Farkas-patak, keleten pedig a Mihăiesei-völgy határolja.[36] Az északnyugati *limes*vonal védelmét és felügyeletét látta el. Határnevei: „Vármező", „Câmpul cetății",[37] „Grădiște", „Cetate".[38]

A tábor két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és egy kőfázissal (*16. ábra*). A kőfalas erődítményt a cohors II Nervia Brittonum pia fidelis miliaria pacensis Antoniniana katonai egység építette.[39] N. Gudea az újjáépítést a 3. század elejére, Caracalla császár uralkodásának idejére keltezi.[40] Nagy valószínűséggel ez az időszak nem az erőd

32 GUDEA 1972, 124–126.
33 GUDEA 1997a, 34–35.
34 GUDEA 1972, 126–127; 1997a, 34–35.
35 MACREA 1938, 219; GUDEA 1997a, 34.
36 GUDEA 1997b, 11.
37 GUDEA 1997b, 9.
38 GUDEA 1997d, 42.
39 GUDEA 1997b, 52.
40 GUDEA 1997b, 54.

teljes átépítését, hanem egyes védelmi elemek, például a félköríves kiugrású kaputornyok rekonstrukcióját foglalta magában. A négy sarok közül három rendelkezett toronnyal: az északi, a keleti és a déli. Ezeket az égtájak alapján nevezték el, amelyek egyben meghatározták helyzetüket a tábor védelmi rendszerében.

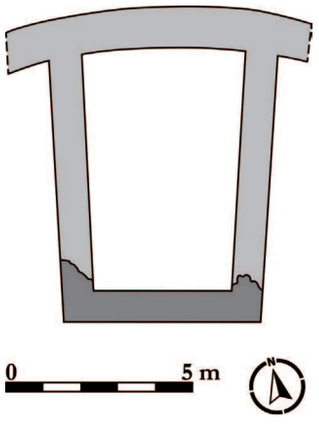

16. ábra
Vármező, kőfázis, újrarajzolva GUDEA 1997a, 91, Fig. 8. alapján

Az északi saroktorony

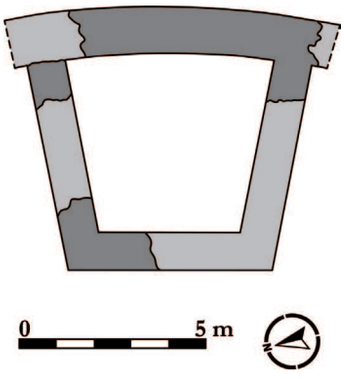
A torony trapezoid alakú (*17. ábra*). Méretei a következők: belső oldal 5,4 m, az oldalsó falak 7,15 m, a külső oldal pedig 7 m. A falak vastagsága 0,75 m volt. Az alapozás habarccsal kötött kövekből készült, az *agger*be mélyítve.

A torony belsejét szintbe hozták, erre folyami kövekből álló burkolatot helyeztek, amely járószintként szolgált. A régészeti leletek e burkolat fölötti rétegből származnak. A közepén egy gödör nyomaira bukkantak, amely a tetőszerkezetet tartó oszlop jelenlétére utalhat.[41] A torony fedettségére a feltárások során előkerült *tegula*- és *imbrex*töredékek is utalnak.[42] A vakolatmaradványok arra engednek következtetni, hogy a belső falakat vakolattal látták el.[43]

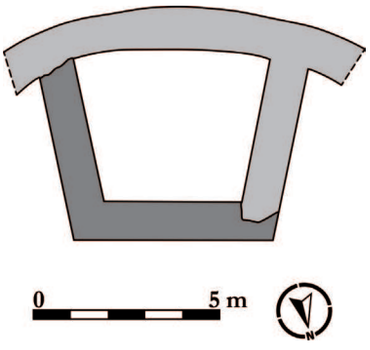
41 CHIRILĂ et al. 1972, 15–16.
42 GUDEA 1997b, 42.
43 CHIRILĂ et al. 1972, 16.

17. ábra
Vármező, északi saroktorony, újrarajzolva CHIRILĂ et al. 1972, Abb. 9. alapján

18. ábra
Vármező, keleti saroktorony, újrarajzolva CHIRILĂ et al. 1972, Abb. 10. alapján

19. ábra
Vármező, déli saroktorony, újrarajzolva CHIRILĂ et al. 1972, Abb. 11. alapján

A keleti saroktorony

A torony trapezoid alakú (*18. ábra*), a következő méretekkel: a belső oldal 5,4 m, az oldalsó falak 5,5 m, a külső oldal 7 m. A falak vastagsága 0,75 m volt.

A torony belsejében egy szintbe hozott sárga agyagréteget azonosítottak, amely járószintként szolgált. Ennek közepén egy ledőlt tartóoszlop nyomait észlelték a kutatók. A torony fedettségére a *tegula*- és *imbrex*töredékek utalnak.[44]

A déli saroktorony

A torony trapezoid alakú (*19. ábra*). Méretei a következők: a belső oldal 5,3 m, az oldalsó falak 5 m, a külső oldal 7 m. Az alapozás vastagsága 1 m volt.[45] Fedettségére *tegula*- és *imbrex*töredékek utalnak.[46]

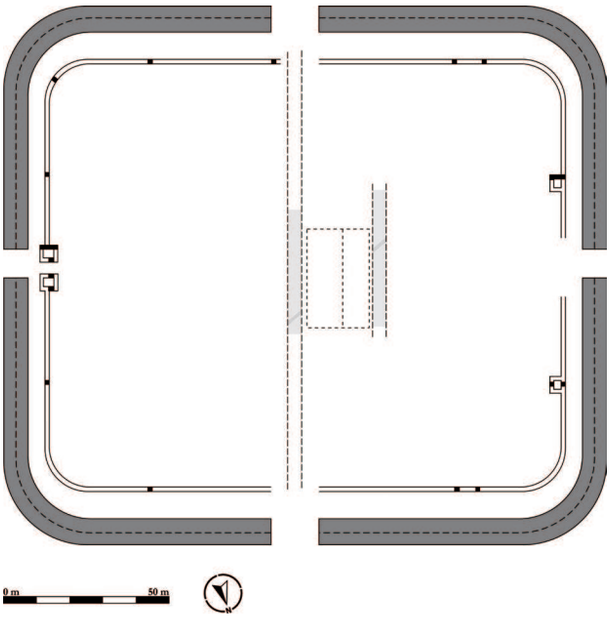
Alsóegregy/Largiana

A tábor Alsóegregy (románul: Românași) település közelében, egy fennsíkon található, amelyet északon a Csömörlő-patak, délen pedig a Seacă-völgy határol. Feladata a *provincia* északnyugati határának védelme és felügyelete volt. A tábor helyét és környékét a helyiek „Cetate" néven említik, viszont egy 19. század eleji térképen „Első forduló" néven is szerepel.[47]

A tábor két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és egy kőfázissal (*20. ábra*). A kőfalas erődítményt a *cohors I Hispanorum quingenaria pia fidelis* nevű katonai egység építette,[48] az Kr. u. 2. század közepe felé.[49]

Bár az erődítmény sarkainak teljes körű feltárására nem került sor, a délkeleti sarok kutatóárka alapján egyértelművé vált, hogy ezen a szakaszon nem építettek tornyot. A védőfal külső fele itt 0,25 m-rel vastagabb, elérve a 1,4 m-es teljes szélességet.[50]

44 CHIRILĂ et al. 1972, 16; GUDEA 1997b, 42.
45 CHIRILĂ et al. 1972, 16.
46 GUDEA 1997b, 42.
47 TAMBA 1997, 8–9.
48 TAMBA 1997, 25.
49 TAMBA 1997, 26–27.
50 MACREA–RUSU–MITROFAN 1962, 500.

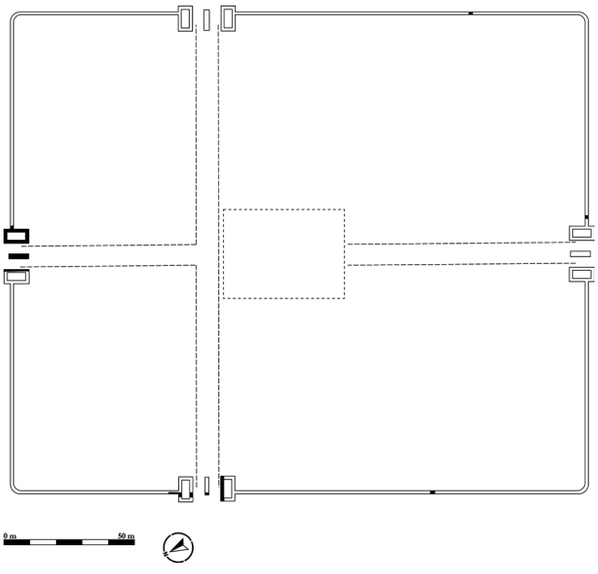

20. ábra
Alsóegregy/Largiana, kőfázis, újrarajzolva TAMBA 1997, 49, Fig. 10. alapján

Romlott/Certiae

Az katonai tábor a Romlott (románul: Romita) falu melletti keskeny síkságon, az Egregy folyó jobb partjától 100 méterre keletre helyezkedik el. Elhelyezkedése révén megfelelő rálátással rendelkezett nyugat felé, főként Porolissum területén található nagyobb erőd magaslati részeire. A Dacia Porolissensis *provincia* északnyugati határvidékének, különösen Egregy-völgy védelme és ellenőrzése tartozott fő feladatai közé.[51] Határneve: „Cetate".[52]

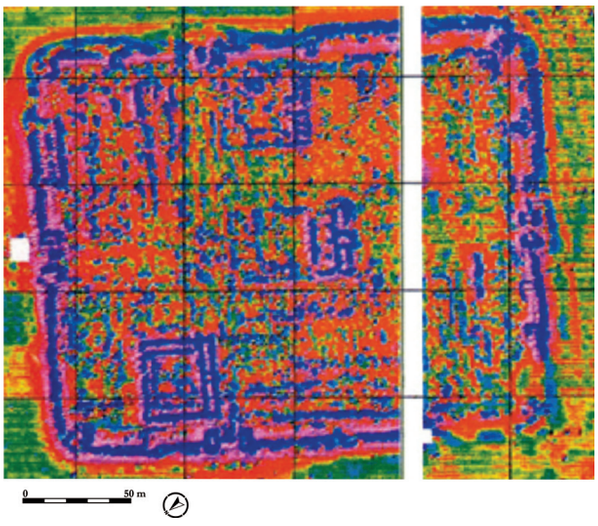
Az erőd két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és egy kőfázissal (*21. ábra*). Nem lehet bizonyossággal meghatározni az építő katonai egység megnevezését, ugyanis több típusú pecsétet is azonosítottak a kutatók, köztük a cohors II Britannica, a cohors VI Thracum és a cohors I Batavorum egységektől is.[53] Az újjáépítés pontos keltezése sem ismert, viszont valószínűsíthető, hogy a 2. század közepe vagy második fele körül történt.

Geofizikai mérésekre alapozva (*22. ábra*), az erőd északnyugati, északkeleti és délkeleti sarkában trapezoid alakú tornyok nyomai figyelhetők meg.[54]

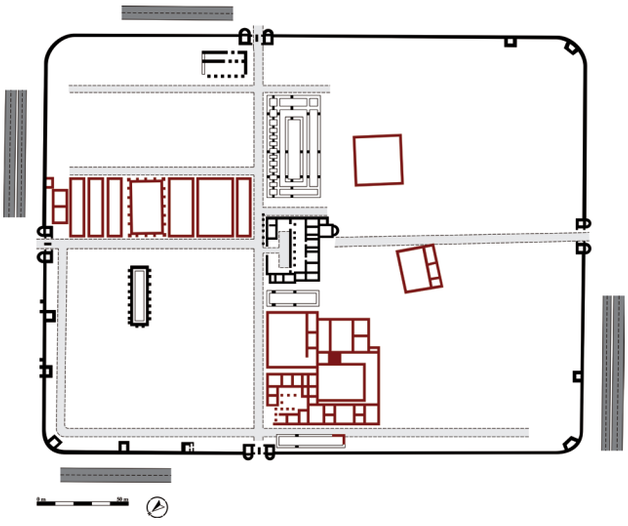

21. ábra
Romlott/Certiae, kőfázis, újrarajzolva
MATEI–BAJUSZ 1997, 169, Pl. XI. alapján

[51] MATEI–BAJUSZ 1997, 8–9.
[52] GUDEA 1997d, 45.
[53] GUDEA 1997d, 45.
[54] FRANZEN–MATEI–MARCU 2007, 163–164.

22. ábra
Romlott/Certiae, geofizikai mérések eredményei, kőfázis,
FRANZEN–MATEI–MARCU 2007, 176, 1.

23. ábra
Porolissum–Pomet, kőfázis, újrarajzolva
OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 78, Fig. 33. alapján

Porolissum–Pomet

A Mojgrád (románul: Moigrad, németül: Mayroth) település közelében található katonai tábor egy erodált vulkáni kúp tetején helyezkedik el, amelyet Pomet-hegyként ismernek. Feladata a Dacia Porolissensis tartomány északnyugati határának, különösen a Meszesi-szoros védelmének és felügyeletének biztosítása volt.[55] „Pomet", „Pomăt"[56] és „Cetate"[57] határneveken emlegetik.

Az erődítmény két jelentős építési fázison ment keresztül: egy fa-, majd kőfázissal rendelkezett (*23. ábra*). A kutatások több katonai egység jelenlétét bizonyították, köztük a *cohors I Ulpia Brittonum*, *cohors V Lingonum*, *cohors I Ituraeorum Sagittariorum*, *cohors VI Thracum*, *cohors II Britannica*, *numerus Palmyrenorum*, *cohors III* (valószínűleg a *legio VII Gemina*hoz tartozó) és a *XIII Gemina*, *IIII Flavia Felix*, *III Gallica*, valamint *VII Gemina Felix legió*k különítményeiét.[58] Mérete alapján feltételezhető, hogy a védőfalat több egység közreműködésével építették. Az újjáépítés 129-ben kezdődött, és Antoninus Pius császár uralkodásának idején, valószínűleg a 2. század közepén vagy második felében fejeződött be. Az Kr. u. 213-as év jelentős javítások és modernizációk időszaka volt, különösen a kaputornyok félköríves bővítése terén.[59]

A *castrum* négy sarkából háromban azonosítottak tornyot: az északi, nyugati és déli oldalon. A déli oldalon nem került elő saroktorony, mivel itt egy jelentős méretű szikla helyezkedik el, „egy természetesen kiemelkedő magaslat",[60] amely nem tette szükségessé torony építését.

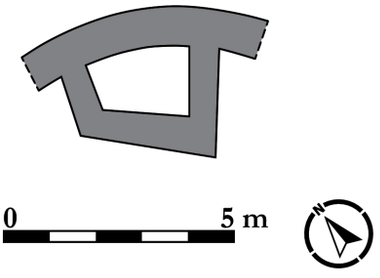
Az északi saroktorony

A torony trapezoid alakú volt (*24. ábra*).[61] Méretei a következők: belső oldala 5,8 m, az oldalsó falak 2,9 m és 5,3 m, míg a külső oldala 7 m. A falakat 0,9–1 m vastagságban építették.

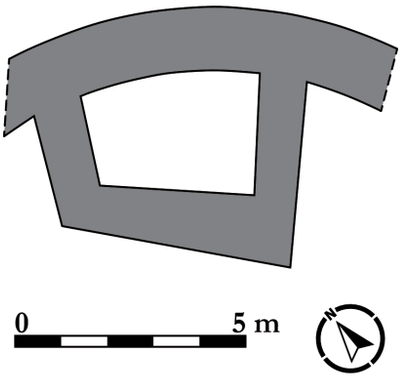
A tábor belseje fele néző falszakaszon sikerült beazonosítani a torony bejáratát, amelyet „*két oldalról nagy méretű kövek határoltak*".[62]

---

55 GUDEA 1997c, 7–10.
56 GUDEA 1997c, 10.
57 GUDEA 1997d, 46.
58 GUDEA 1997c, 33–36; 1997d, 49; OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 74–75.
59 TÓTH 1978, 9; OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 61–62.
60 CHIRILĂ et al. 1980, 88.
61 Az eredeti tervrajzon feltüntetett torony méretei nem egyeznek a szövegben megadott adatokkal. Valószínűleg a tervrajzot helytelen méretarányban publikálták. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a rajz a déli saroktorony kicsinyített változatának tűnik(!).
62 CHIRILĂ et al. 1980, 87.

24. ábra
Porolissum–Pomet, északi saroktorony, újrarajzolva GUDEA 1997b, 110, Fig. 21.2. alapján

25. ábra
Porolissum–Pomet, déli saroktorony, újra ajzolva GUDEA 1988, 211, Fig. 12. alapján

A nyugati saroktorony

A torony trapezoid alakú. Méretei a következők: a belső oldal 5 m, az oldalsó falak 3,8 m, míg a külső oldal 6,26 m. A falak vastagsága 0,9 m volt. A torony bejáratának helyét nem sikerült azonosítani.[63]

A déli saroktorony

A tornyot trapezoid alakkal építették (*25. ábra*).[64] Méretei a következők: a belső oldal 5,4 m, az oldalsó falak 4,55 m és 4,8 m, míg a külső oldal 7 m. A falak vastagsága 0,9 m volt.

A torony belsejében lakószintet azonosítottak, a *tegula*- és *imbrex* tetőcseréptöredékek pedig a torony fedettségére utalnak.[65]

Porolissum–Citera

A katonai tábor Mojgrád (románul: Moigrad, németül: Mayroth) falu mellett helyezkedik el, egy dombtetőn, 500 méterre a Pomet-dombon található *castrum*tól keletre. Elhelyezkedésének köszönhetően csupán északkeleti és délkeleti irányból közelíthető meg. Az erődítmény célja a *provincia* északnyugati *limes*ének védelme és felügyelete volt, valamint a *provinciá*t Barbaricummal összekötő római út ellenőrzése. A helyi lakosok „Citera" néven ismerik területét és környékét.[66]

Az erőd két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és egy kőfázissal (*26. ábra*). Az átépítést egyelőre egy be nem azonosított katonai egység, valószínűleg a *cohors III* végezte.[67] Datálása Hadrianus császár uralkodására, vagy Antoninus Pius időszakára tehető, amely megegyezik a Pomet-dombi katonai tábor első átépítésével.[68]

Mindössze egyetlen saroktorony feltárására került sor, amely a keleti sarokban helyezkedett el.

A keleti saroktorony

A torony trapezoid alakú volt, belső (!) méretei a következők: a belső oldal 1,2 m, az oldalsó falak 2 m és 2,2 m, míg a külső oldal 1,4 m. A falak vastagsága 0,8 m, a védőfal ívénél azonban 1,7 m-re vastagodott.

A torony belsejében lakófunkció nyomait azonosították. Fedettségét *tegula*- és *imbrex*töredékek támasztják alá.[69]

---

63 CHIRILĂ et al. 1980, 87.

64 Az eredeti alaprajz lépték nélkül került publikálásra(!). Az átdolgozott változatba a léptéket a szövegben szereplő toronyméretek alapján illesztettem be.

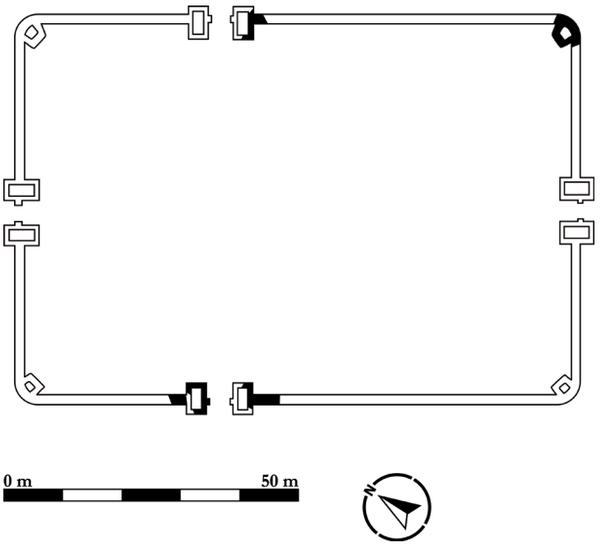
65 GUDEA et al. 1983, 122.

66 GUDEA 1997d, 49.

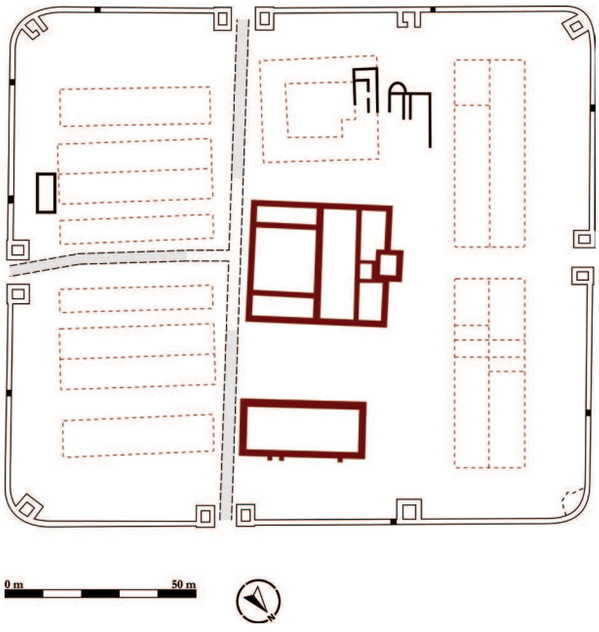
67 OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 80.

68 OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 82.

69 GUDEA 1989, 91.

26. ábra
Porolissum–Citera, kőfázis, újrarajzolva MACREA–PROTASE–RUSU 1961, 375, Fig. 12. alapján

27. ábra
Tihó, kőfázis, újrarajzolva OPREANU–LĂZĂRESCU 2016, 96, Fig. 55. alapján

Tihó

A tábor Tihó (románul: Tihău) falujának közelében, a Szamos bal partján fekvő fennsíkon található, az Almás-patak torkolatánál. Feladata a tartomány északi határának, főként a Szamos és az Almás völgyeinek védelme és felügyelete volt. Határneve: „Cetate".[70]

A tábor két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és egy kőfázissal (*27. ábra*). A kőfalas erődítményt a *cohors I Cannanefatium* katonai egység építette,[71] ám pontos keltezése nem ismert.

Geofizikai mérésekre alapozva, a tábor négy sarka közül háromban észlelhető saroktorony léte: az északnyugati, délnyugati és délkeleti sarkokban.[72]

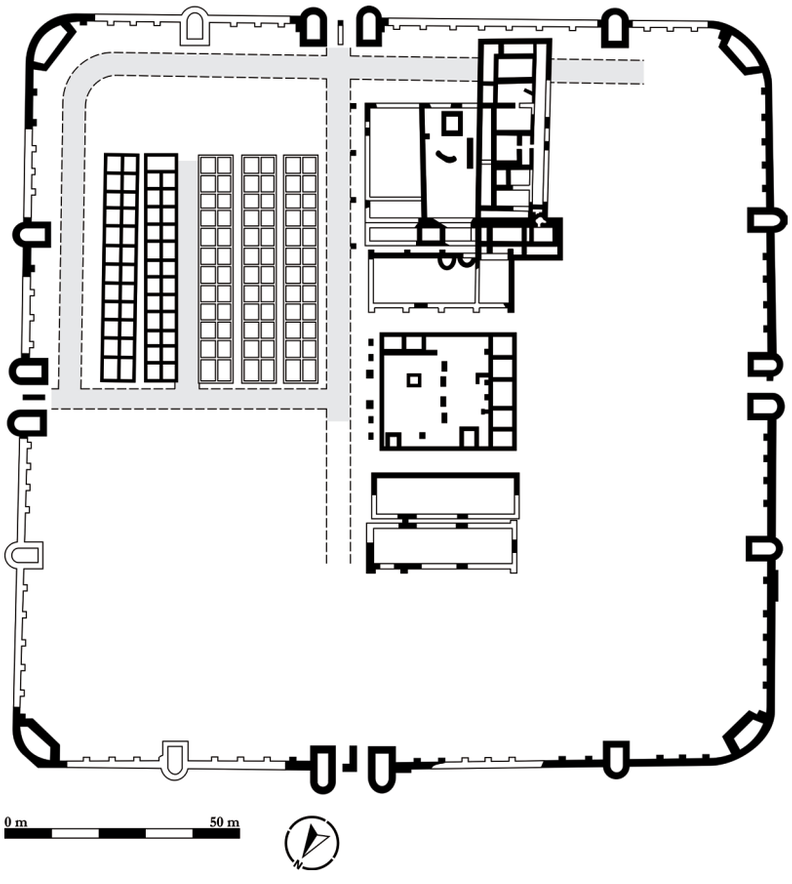
Alsókosály/Samum

Az katonai tábor Alsókosály község (románul: Căşeiu, németül: Koschal) közelében található, a Szamos jobb partján. Felülete 5-10 m-el emelkedik ki környezetéből.[73] Célja a tartomány északi határának, különösen a Szamos völgyének és az Oláhláposi-szorosnak a védelme és felügyelete volt.[74] Határneve: „Cetăţele".[75]

A tábor két fő építési fázissal rendelkezik: egy fa- és legalább (!) egy kőfázissal (*28. ábra*). Az utóbbit a cohors I Britannica milliaria equitata egység építette.[76] A kőfal építését a 3. század elejére datálják,[77] azonban valószínű, hogy ez az időszak csupán egyes védelmi elemek korszerűsítését jelentette, például a félköríves kaputornyok létrehozását.

A négy saroktorony közül hármat E. Panaitescu tárt fel az 1930-as években, viszont az eredmények publikálására nem került sor.[78] A negyedik, korábban érintetlen északi saroktornyot D. Isac kutatta, eredményeit monográfiájában közölte.

[70] GUDEA 1997d, 50.
[71] GUDEA 1997d, 51; BENNETT 2006, 282.
[72] BENNETT 2006, 289.
[73] ISAC 2003, 18.
[74] GUDEA 1997d, 51.
[75] ISAC 2003, 18.
[76] ISAC 2003, 59.
[77] ISAC 2003, 59.
[78] PANAITESCU 1929, 321–342; ISAC 2003, 104.

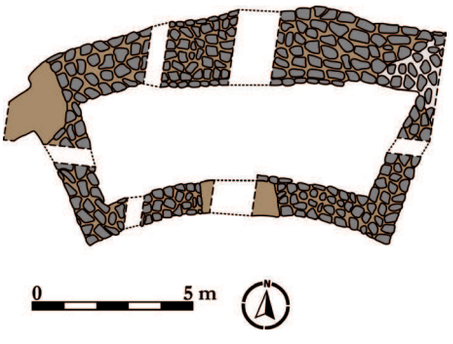

28. ábra
Alsókosály/Samum, kőfázis, újrarajzolva ISAC 2003, 206, Fig. 2. alapján

Az északi saroktorony

A torony hosszanti irányban elnyújtott trapezoid alakkal rendelkezik (*29. ábra*), összesen 8,3x4,5 m² felületet fed le. Falai *opus incertum* technikával készültek, alapozása pedig bányászott kövekből állt. A torony külső falának vastagsága, azaz a tábor védfala ezen a szakaszon, 2-2,5 m-re szélesedik.

A torony bejáratát az tábor belső oldalán, a fal közepén találták. A belső tér lakott volt, a kutatások során négy különböző lakószintet azonosítottak a kutatók. Érdemes megemlíteni, hogy a tornyot a tábor előző fázis árkának a betöltésére építették.[79]

29. ábra
Alsókosály/Samum, északi saroktorony, újrarajzolva ISAC 2003, 219, Fig. 9. alapján

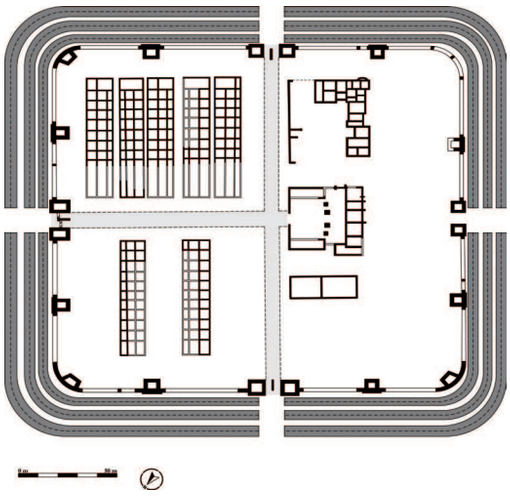
[79] ISAC 2003, 104–108.

Alsóilosva/Arcobara

Az Alsóilosva (románul: Ilişua, németül: Illischau) melletti római erődítmény az Ilosva-folyó bal partján, annak a Szamosba torkollása előtt található fennsíkon helyezkedik el. A tábor területe 5–10 méterrel emelkedik ki a környezetéből. Főcélja a *provincia* északi határvonalának, főleg a Széples-hegység környéki utak és területek felügyelete és védelme volt.[80] A helyszínt a helyi lakosok „Orăşel",[81] „Măgura" vagy „Cetate" néven ismerik.[82]

Három fő építési fázis nevezhető meg: két faépítési, egy kőfázis (*30. ábra*). A kőből emelt erődöt az ala I Tungrorum Frontoniana katonai egység építette,[83] feltehetően Marcus Aurelius uralkodása idején.[84]

A védőfal három sarkában, azaz északon, keleten és nyugaton, saroktornyokat azonosítottak a kutatók. A déli sarok nem rendelkezett kőből épült toronnyal, viszont a feltárások során fából készült torony nyomaira bukkantak. Biztosra vehető, hogy az utóbbi a fafázisban létezett és valószínűsíthető, hogy használata a kőfázisban is folytatódott.

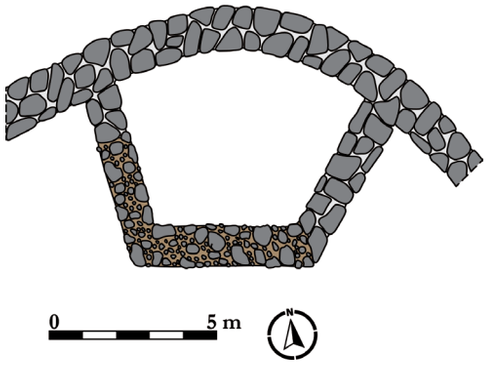

30. ábra
Alsóilosva/Arcobara, kőfázis, újra rajzolva PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 95, Pl. VII, 96, PL. VIII. alapján

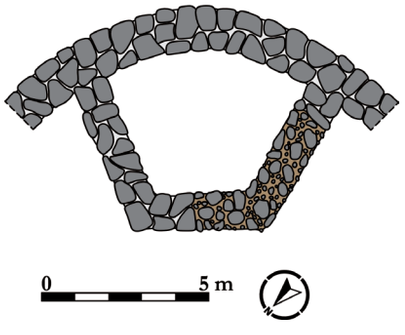
Az északi saroktorony

A torony trapezoid alakú (*31. ábra*). Méretei a következők: a belső oldal 4 m, az oldalsó falak 3,75 m-esek, a külső oldala pedig 7,2 m. A védőfal kanyarulatának vastagsága 1,2 m, míg a belső falaké 1 m. Az alapozást agyaggal, nem pedig habarccsal kötött kövekből alakították ki, amelyeket a tábor *agger*jébe ágyaztak.

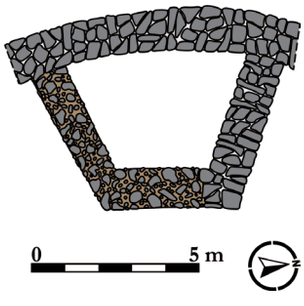
A belsejében nem sikerült lakószintet azonosítani. Az előkerült *tegula* és *imbrex* tetőcseréptöredékek a torony fedettségére utalnak. Az ásatások során feliratos kőtöredékek is napvilágra kerültek, amelyek későbbi helyreállítási munkálatokra utalnak.[85]

31. ábra
Alsóilosva/Arcobara, északi saroktorony, újrarajzolva PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, Pl. XVI (a) alapján

32. ábra
Alsóilosva/Arcobara, keleti saroktorony, újrarajzolva PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, Pl. XVI (b) alapján

33. ábra
Alsóilosva/Arcobara, nyugati saroktorony, újrarajzolva PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, Pl. XVII alapján

[80] PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 45.
[81] GUDEA 1997c, 53.
[82] PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 45; MARCU 2009, 78.
[83] PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 55–56.
[84] PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 45–46.
[85] PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 16, 49.

A keleti saroktorony

A tornyot trapezoid alakkal építették (*32. ábra*). Méretei a következők: belső oldala 2,85 m, az oldalsó falak 3,5 m, míg a külső oldala 6,3 m. A védőfal 1,2 m, a belső falak pedig 1 m vastagságúak voltak. A falak alapozását az *agger*be ágyazva alakították ki.

A belsejében sem lakószintet, sem jelentős régészeti leleteket nem találtak. *Tegula*- és *imbrex*töredékek utalnak a torony fedettségére.[86]

A nyugati saroktorony

A torony trapezoid alakú volt (*33. ábra*). Méretei a következők: belső oldala 2,85 m, oldalsó falai 3,7 m, míg a külső oldala 5,3 m. A védőfal vastagsága 1,45 m, a belső falaké 1,2 m volt. A falak vulkáni tufa eredetű kőanyagból épültek, egy folyami kövekből álló alapozásra, melyet a tábor *agger*jébe ágyaztak.

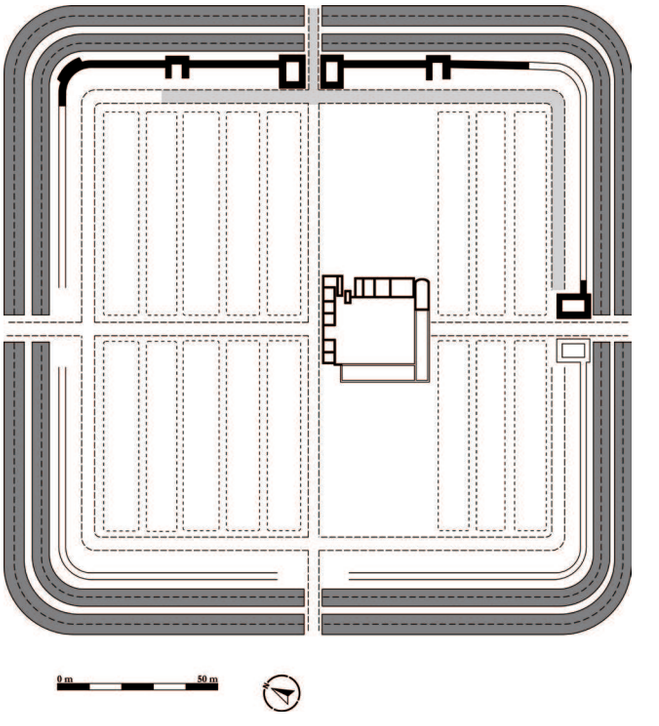
A belső térben egyetlen járószintet azonosítottak, amely folyami kövekből készült. Kevés régészeti leletanyag került elő, és *tegula*- vagy *imbrex*töredékeket sem említenek a kutatók.[87] Ennek ellenére feltételezhető, hogy akárcsak a többi saroktorony, a nyugati is fedett volt.

Szamosújvár

A Szamosújvár (románul: Gherla, németül Neuschloss) melletti római erődítmény a Kis-Szamos egyik kanyarulatában, annak jobb partján található. A terület körülbelül 2 méterrel emelkedik ki a környezetéből.[88] A *provincia* belsejében található, főcélja a Napoca városának az északi *limes*szel összekötő utak és kapcsolatok felügyelete volt.[89] A helyszínt a helyi lakosság „Canal" vagy „Csatorna" néven ismeri.[90]

A tábornak két építési fázisa ismert: egy fa- és egy kőfázis (*34. ábra*). Az utóbbit az ala II Pannoniorum nevű katonai egység építette,[91] ami Hadrianus császár uralkodásának vége vagy Antoninus Pius kormányzása idején történhetett.[92]

Az ásatások során a kutatóknak sikerült megvizsgálni az erőd északkeleti részét. Kőből épült tornyot nem találtak, viszont megállapították, hogy a védőfal külső oldalát 0,3–0,5 méterrel szélesebbre építették. Sajnálatos módon a tábor e szakasza elpusztult a 19. században.[93]

34. ábra
Alsóilosva/Arcobara, északi saroktorony, újrarajzolva
PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997,
Pl. XVI (a) alapján

86 PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 16, 49–50.
87 PROTASE–MARINESCU–GAIU 1997, 16, 49–50.
88 PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008, 12–13.
89 GUDEA 1997d, 102.
90 PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008, 11.
91 PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008, 39.
92 PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008, 41.
93 PROTASE–GUDEA–ARDEVAN 2008, 36.

Irodalom

BENNETT, Julian
2006 The cohors equitata fort at Tihau-Cetate, Romania: the results of geophysical survey and other research. *Journal of Roman Archaeology* 19. 279–299.

CAMPBELL, Duncan B.
2009 *Roman auxiliary forts 27 BC – AD 378*. Oxford.
2018 *Fortifying a Roman Camp. The Liber de munitionibus castrorum of Hyginus*. Glasgow.

CHIRILĂ, Eugen et al.
1972 CHIRILĂ, Eugen – GUDEA, Nicolae – LUCĂCEL, Vasile – POP, Constantin
Castrul roman de la Buciumi = Das Römerlager von Buciumi. Cluj.
1980 CHIRILĂ, Eugen – GUDEA, Nicolae – MATEI, Alexandru V. – LUCĂCEL, Vasile
Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977–1979. *Acta Mvsei Porolissensis* 4. 81–100.

FEURDEAN, Angelica et al.
2007 FEURDEAN, Angelica – WOHLFARTH, Barbara – BJÖRKMAN, Leif – TANTAU, Ioan – BENNIKE, Ole – WILLIS, Katherine J. – FARCAS, Sorina – ROBERTSSON, Ann Marie
The influence of refugial population on Lateglacial and early Holocene vegetational changes in Romania. *Review of Palaeobotany and Palynology* 145. 305–320.

FRANZEN, Paul – MATEI, Alexandru V. – MARCU, Felix
2007 The roman fort at Romita (Dacia). Results of the geophysical survey. *Acta Mvsei Napocensis* 41–42/1. 161–177.

GUDEA, Nicolae
1972 Castrul roman de la Bologa (Jud. Cluj)* 1968. *Apulum* 10. 121–150.
1988 Porolissum – cheia de boltă a apărării Daciei Porolissensis, *Acta Mvsei Porolissensis* 12. 195–214.
1989 *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*. (Acta Musei Porolissensis 13.) Zilah.
1997a *Das Römergrenzkastell von Bologa–Rescvlvm / Castrul roman de la Bologa-Rescvlvm*. Zalău.
1997b *Castrul roman de la Buciumi / Das Römergrenzkastell von Buciumi*. Zalău.
1997c *Das Römergrenzkastell von Moigrad – Pomet. Porolissum 1 / Castrul roman de pe vârful dealului Moigrad–Pomet. Porolissum 1*. Zalău.
1997d Der Dakische Limes. Materialen zu seiner Geschichte. *Jahrbuch des Römisch Germanischen Zentralmuseums* 44/2. 497–609.

GUDEA et al.
1983 GUDEA, Nicolae – CHIRILĂ, Eugen – MATEI, Alexandru V. – BAJUSZ, István
Raport despre săpăturile arheologice de la Moigrad. *Acta Mvsei Porolissensis* 7. 119–130.

ISAC, Dan
1997 *Castrele de cohortă şi ală de la Gilău / Die Kohorten – und alenkastelle von Gilău*. Zalău.
2003 *Castrul roman de la SAMVM-Căşeiu I / The roman auxiliary fort SAMVM–Căşeiu*. Cluj–Napoca.

MACREA, Mihail
1938 Castrul roman de la Bologa. Săpăturile din vara anului 1936. *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania* 4. 195–233.

MACREA, Mihail – PROTASE, Dumitru – RUSU, Mircea
1961 Şantierul arheologic Porolissum. *Materiale şi cercetări arheologice* 7. 361–391.

MACREA, Mihail – RUSU, Mircea – MITROFAN, Ioan
1962 Şantierul arheologic Porolissum. *Materiale şi cercetări arheologice* 8. 485–504.

MARCU, Felix
2009 *Organizarea internă a castrelor din Dacia = The internal planning of Roman forts of Dacia.* Cluj–Napoca.

MATEI, Alexandru V. – BAJUSZ, István
1997 *Castrul roman de la Romita–Certiae / Das Römergrenzkastell von Romita – Certiae*. Zalău.

OPREANU, Coriolan Horaţiu – LĂZĂRESCU, Vlad-Andrei
2016 Landscape archaeology on the northern frontier of the Roman Empire at Porolissum. In: Coriolan Horaţiu Opreanu – Vlad-Andrei Lăzărescu (Eds.): *The province of Dacia*. Cluj-Napoca. 49–113.

PANAITESCU, Emil
1929 Castrul roman de la Căşeiu. Din cercetările nouă. *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice* 1. 321–342.

PÁNCZÉL, Szilamér Péter – SIDÓ, Kata – SZILÁGYI, Orsolya
2021 The excavations at the north-eastern angle tower of the auxiliary fort of Călugăreni / Mikháza. *Marisia. Archaeologia Historia Partium* 3. 111–143.

PROTASE, Dumitru – MARINESCU, George – GAIU, Corneliu
1997 *Castrul roman de la Ilişua*. Bistriţa.

PROTASE, Dumitru – GUDEA, Nicolae – ARDEVAN, Radu
2008 *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla / Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das Römische Binnenkastell von Gherla.* Timişoara.

TAMBA, Dan
1997 *Das Römergrenzkastell von Românaşi–Largiana / Castrul roman de la Românaşi–Largiana*. Zalău.

TÓTH, Endre
1978 *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti*, 1943. Budapest.

Péter Simon

The corner towers of military forts in the province of Dacia Porolissensis

This study explores the corner towers of military forts in the province of Dacia Porolissensis, most of which were excavated during the second half of the 20th century. The corner towers exhibit a trapezoidal shape in plan view and are similar in design, differing primarily in size: some are longer or wider, while others are more modest in scale. Analysis reveals that certain forts lacked stone-built corner towers, and in some cases, the outer sections of the defensive walls were constructed with increased width. These features suggest that the use of wooden towers may have continued during the stone-phase of the forts. This research aims to enhance our understanding of the typology and functionality of these defensive structures and their evolution in Roman Dacia.

Alba Regia 52. (2024) 173–180.

Strasszer László

Egy „elpusztított” villagazdaság kutatása Pellérden

A lelőhely kutatástörténete

1961-ben Pellérd község nyugati határában, a mecseki ércbányászathoz kapcsolódó zagytározó gödör építésébe kezdett a Baranya Megyei Mélyfúró Vállalat, melynek során a temetőtől nyugatra vezető földes út északi részén, a központtól mintegy 2,5 kilométeres távolságban már a felszínen is jelentkeztek római épületanyag-törmelékek, és kerámiatöredékek.[1] Az illetékes vezető mérnök erről jelentést tett a Janus Pannonius Múzeumnak, az intézmény – egyeztetve az Országos Történeti Múzeummal pedig helyszíni szemle keretében megerősítette a régészeti korú anyagok jelenlétét, ennek folyományaként pedig leletmentő feltárás megkezdését rendelte el.[2] Az itt lévő római romterületet a hazai kutatás már korábban is ismerte,[3] azonban a beruházás adott neki nagyobb jelentőséget. A leletmentés még 1961 októberében megkezdődött, a már kimélyített gödör szélén egy 8x13,5 méteres szelvény kijelölésével; a mindössze három napos feltárás során a helyben toborzott négy alkalmi munkás Kováts Valéria muzeológus vezetésével – bár a munkálatok előrehaladtával a római telep jelentős része kiérkezésük idejére már elpusztításra került – terrazopadlót (*1. kép*), falcsonkokat (*2. kép*), ablaküveg-töredékeket és számos kerámiatöredéket (*3. kép*), római téglákat (*4. kép*), minimális számban fémtárgyakat (*5. kép*), sőt, festett falmaradványokat is talált (*6. kép*), melyek a Janus Pannonius Múzeumban kerültek beleltározásra.[4] A mindmáig egyetlen régészeti ásatás Pellérd község közigazgatási területén rövid ideig tartott, miután a zagytározó építési határidejét figyelembe kellett venni. A leletanyagban javarészt kerámiatöredékeket találunk; ezek között akad a korábban már említett bicsérdi kelta edényégető területén, illetve az 1980-as pécsi feltárási anyag között is szép számmal jelenlévő festett kerámia, de jellemzőbb az egyszerű bekarcolt díszítés – így például egyszerű körbefutó vonal-, hullámvonaldísz, illetőleg szintén bekarcolt fogaskerékminta – ezek jelenleg a pécsi Janus Pannonius Múzeum régészeti raktárában találhatók, beleltározott formában.[5] Az 1970-es évek végétől

1. kép
Terrazzopadló az 1961-es ásatáson. (Kováts Valéria felvétele.)

2. kép
Falcsonkok az 1961-es ásatáson. (Kováts Valéria felvétele.)

[1] FÜLEP–SZ. BURGER 1979, 284.
[2] Kováts Valéria: *Ásatási dokumentáció a Pellérd, Zagytó ásatásról*, 1961. Adattári szám: 914/80.
[3] DOMBAY 1957, 182; említésre kerül még MATOLAY–ZSADÁNYI 1930, 20; ERDŐDY 1998, 14.
[4] KOVÁTS 1961, 3–7.
[5] Leltári szám: 62.169.1.1–62.170.5.

3. kép
Kerámia az 1961-es ásatás anyagából.
(Sinkó Anikó felvétele.)

6. kép
Festett faldarabok az 1961-es ásatás anyagából.
(Sinkó Anikó felvétele.)

kezdődően egészen 2004-ig Rayman János múzeumbarát önkéntes végzett a környéken bejárásokat, gyűjtött leletanyagot, melyek a Janus Pannonius Múzeum raktárában várnak feldolgozásra.[6] A terület rekultiváción esett át, amely további pusztítást jelentett a római telepre nézve. 2013-ban Sípos Viktor önkéntes lelőhely-felderítő járta be a térséget, és jelentette a látottakat az illetékes intézménynek, melynek részéről Gábor Olivér szállt ki a helyszínre, és jegyeztetett be régészeti lelőhelyet az ott tapasztaltak alapján. A bejelentőlapon római villagazdaság szerepel, feldúlt ipari környezetben, cserjével borított tájon, meg nem határozott kiterjedéssel, datálása a szakanyag szerint a 3–4. századra tehető.[7] A vizsgált, Kováts Valéria által 1961-ben feltárt leletanyag azonban az 1–2. századra keltezhető;[8] ezt alátámasztja a tárgyak pécsi analógiája,[9] de a Bicsérden feltárt késő kelta edényégető telepen talált anyagokkal való hasonlóság is.[10] A tézist az is megerősítheti, hogy vélhetően erről a környékről került elő 1825-ben[11] (más irodalom szerint 1894-ben)[12] egy 69 darabból álló éremkincslelet is,[13] melynek legkorábbi darabja Otho császár verete, legkésőbbi pedig a Kr. u. 160-as évek második felére datálható – ez alapján kötötték a villagazdaság pusztulását a markomann-háborúk időszakához.[14] A kincslelet 69 darabjából 65 bronz, míg 4 darab ezüst anyagú.[15] Az ezüstérméket a Magyar Nemzeti Múzeumba szállították, ott kerültek beleltározásra.[16] Az éremkincslelet ehhez a lelőhely-

6 Gábor Olivér muzeológus szóbeli közlése nyomán
7 Gábor Olivér: *Lelőhelybejelentő adatlap - Pellérd, Vércse Zagytározó*, 2013. Adattári szám: 2877-2014.
8 FÜLEP–SZ. BURGER 1979, 284.
9 KATONA-GYŐR 1983, 61–81.
10 BARKÓCZI 1956, 63–87.
11 FÜLEP–SZ. BURGER 1979, 284.
12 KŐHEGYI 2002, 71.
13 RÉTHY 1895, 88.
14 FÜLEP–SZ. BURGER 1979, 284.
15 KŐHEGYI 2002, 71–77.
16 VÁRADY 1897, 190; leltári szám: 39/1894.1–5.

4. kép
Téglatöredékek az 1961-es ásatás anyagából.
(Sinkó Anikó felvétele.)

5. kép
Fémtárgyak az 1961-es ásatás anyagából.
(Sinkó Anikó felvétele.)

hez való egyértelmű kötését nem látom biztosnak, ugyan megtalálását követően Pellérd lett megjelölve előkerülési helynek, de nem lett minden kétséget kizáróan pontosítva, honnan is származik – 2016-ban ugyanis a község keleti határában is azonosítottak egy lelőhelyet, amely tartalmaz kora császárkori leletanyagot is,[17] nem lehetetlen tehát, hogy innen került elő. Visy Zsolt az 1–4. századra datálja a települést, illetve padlófűtésről is tesz említést,[18] utóbbit kutatásunk során nem láttuk biztosnak. A cikk fókuszában lévő Pellérd, Zagytó néven bejegyzett lelőhely a 2000 utáni szakirodalomban csak említés szintjén, elpusztított villagazdaságként szerepelt.[19] Fontos kiemelni továbbá, hogy az 1961-es feltárás pontos helyét nem lehetséges visszaazonosítani, lévén a korszak technikai lehetőségei és a beruházás miatt a régészeti munkavégzésre szánható idő rendkívüli rövidsége okán csak tereptárgyakhoz viszonyították a kijelölt szelvényt, amely tereptárgyak a földmunkák, illetve a későbbi rekultivációs tevékenységek során megsemmisültek. Ilyen rendkívüli körülmények közepette vágtunk neki a munkának a Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszékének munkatársaival és hallgatóival.

Módszertani alapok

Az rögtön világossá vált számunkra, hogy miután az 1961-es ásatás helyszíne tökéletes pontossággal nem határozható meg, illetve a terület egy nem jelentéktelen része a rekultivációs beavatkozások okán nem kutatható, némileg más eszközökhöz kell nyúlnunk ezen lelőhely esetében. A direkt tervásatás nem rentábilis, elsősorban non-invazív lelőhely-felderítési módszerek jöhettek szóba. Dominik Hagmann és Günther Schörner osztrák kutatók a Pfaffing melletti római villagazdaság kutatása során nemcsak magát a települést, hanem annak környezetét is vizsgálták,[20] hogy fényt derítsenek a település, valamint a hozzá köthető területek viszonyára. Ezen módszer esetünkben részlegesen alkalmazható, miután csekély információnk van a konkrét villagazdaságról, azonban még ez vezethet a legértékelhetőbb eredményre, hiszen a lelőhely elhelyezkedését tekintve a környezetének, az Umlandnak a vizsgálata nagy százalékban lehetséges, így e mellett döntöttünk. A lelőhelytől délnyugatra sok hektáron keresztül szántóföldel számolhatunk, így adta magát az extenzív, majd az intenzív terepbejárás alkalmazása, a műszeres lelet- és lelőhely-felderítés – a műszer esetünkben a fémdetektorra, illetve GPS eszközökre korlátozódott. Az analízis tehát a felszíni jelenségek felfedezésére, a leletanyag begyűjtésére helyezte a hangsúlyt. Közvetlenül a lelőhely szomszédságában található a ma Pécsi víznek nevezett patak, amely korábbi térképeken is jelen van már, igaz,

[17] Gábor Olivér: *Jelentés helyszíni szemléről - Pellérd, Sportpálya,* 2016. Adattári szám: 600/3393/2016; lelőhely azonosítója: 92597.
[18] VISY 1994, 448.
[19] SZABÓ 2015, 90.
[20] HAGMANN–SCHÖRNER 2021, 261–264.

szabályozatlan formában.[21] A patak mai iránya illeszkedik a szántóföldhöz, amely irány az ÉK–DNy. A korábbi önkéntes lelőhelyfelderítői munka,[22] illetve a patak ilyen mértékű közelsége (a folyóvíz jelenléte indikátor az emberi megtelepedéshez)[23] arra mutatott, hogy igenis érdemes kutatni ezen a területen. A vizsgálatot tulajdonképpen két, római korra datált lelőhely keretezte; az egyik a már említett Pellérd, Zagytó, a másik pedig az ettől 1400 méterre délnyugatra elhelyezkedő, azonos datálású Aranyosgadány, Bereki dűlő II.[24]

A kutatás menete

2022 októberében szálltunk ki első ízben a területre, mikor is a mezőgazdasági művelés még nem tehette lehetővé, hogy a szántóföldeket érdemben vizsgálni tudjuk, így a bejegyzett lelőhely területére korlátozódott a mozgásterünk,[25] amely a rekultiváció általi bolygatott mivolta okán csekély mértékben szolgáltatott új információt. Várnunk kellett egészen 2023 februárjáig, amikor is a beszántott parcellát az időjárás számunkra kedvezőbbé, járhatóbbá tette – a hónapban szinte minden pénteken és szombaton a pellérdi határt róttuk a hallgatókkal. A bejegyzett lelőhelytől indulva délkeleti irányban a patak bal partján haladtunk, követve a leletanyag szóródását, és egy, a felszínen útnak látszó jelenséget, amely ugyanebbe az irányba mutatott (*7. kép*). A korábbi tértépek nem jelölnek ide utat,[26] a Pellérdet Pázdánnyal összekötő egykori út pedig ezzel egy darabig párhuzamosan haladt, ám tőle nagyjából 130 méterre délkeletre. Pellérd, Zagytó lelőhelytől 1100 méterre délnyugatra még érzékelhető volt ez az útnak tűnő jelenség (*8. kép*). Ezen a ponton pozitív anomáliák voltak észlelhetők az út északnyugati oldalán, az enyhe leejtőn ugyanezen irányban szóródva (*9. kép*) – korábban légifotók is készültek ezekről a jelenségekről, sírok meghatározással,[27] amely a méretükből, számukból, elhelyezkedésükből okkal következtethető. Itt római kori, valamint bronzkori tárgyak jelentkeztek kisebb mennyiségben, tehát ez alapján a sírok nem datálhatók pontosan. Ez, és az eredetileg a villagazdaság számára bejegyzett lelőhely között a leletanyag jelentkezése a felszínen a síroktól számított nagyjából 250 méterig folyamatos volt, és rendkívül nagy számú, azonban a datálást tekintve nem egységes; Pellérd, Zagytótól kiindulva nagy mennyiségben jelentkeztek római- illetve kelta időszakra keltezhető tárgyak, így volt ez nagyjából 250 méterig (térképen sötétkékkel jelölve) – innen minimális számban gyűjtöttünk őskori leleteket is. Továbbhaladva délnyugati irányba rézkori- bronzkori- és vaskori anyag jelentkezett nagy számban, római kori jelenség csekély mértékben fordult elő.[28] Itt kiemelendő a szintén az út északi oldalán, tőle néhány méterre római téglák töredékeinek, valamint egy római bronzcsengőnek az előkerülése.[29] Ettől a ponttól néhány méterre hamvasztásos sírok foltjai apró kalcinálódott csontdarabokkal, illetve nagy mennyiségű őskori kerámiatöredék jelentkezett (*10. kép*). Aranyosgadány, Bereki dűlő II. lelőhely esetében római szórványanyag, illetve felszíni településnyom került bejegyzésre,[30] melyet jelen kutatás is alátámaszt – innen ugyanis minimális számban gyűjtöttünk be római leletanyagot. A terepbejárások eredményeként előkerült leleteket a területileg illetékes Janus Pannonius Múzeumba szállítottuk.

---

21 https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2007722.9253560668%2C5779268.884223509%2C2033501.3131452426%2C5788460.4368748 (Utolsó letöltés: 2024. május 10.)

22 Gábor Olivér muzeológus szóbeli közlése nyomán.

23 MESTERHÁZY–STIBRÁNYI–PADÁNYI-GULYÁS 2017, 312.

24 Lelőhely azonosítója: 30822

25 Mrenka Attila – Strasszer László: *Terepbejárási jelentés Pellérd, zagytó, Aranyosgadány, Berek alja dűlő, Aranyosgadány, bereki dűlő II.*, 2023. Adattári szám: EPAT/6991/2023/RÉGFO

26 https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=here-aerial%2C5&bbox=2014566.97064571%2C5783263.513665776%2C2021011.5675930036%2C5785561.401828599 (Utolsó letöltés: 2024. május 10.)

27 Pécsi Légirégészeti Téka 35229–35233.

28 MRENKA–STRASSZER 2023, 1–3.

29 Listázott jelzete AF11

30 Gábor Olivér: *Jelentés az M6-os gyorsforgalmi út terepbejárásáról.* Adattári szám: 4253-072-325/2001. KÖI

7. kép
Az út észlelése a területen.
Háttérben az egykori Pellérd-Pázdány út. (A szerző felvétele.)

8. kép
Az út újabb részlete, az eredeti bejegyzett lelőhelytől
1100 méterre. (A szerző felvétele.)

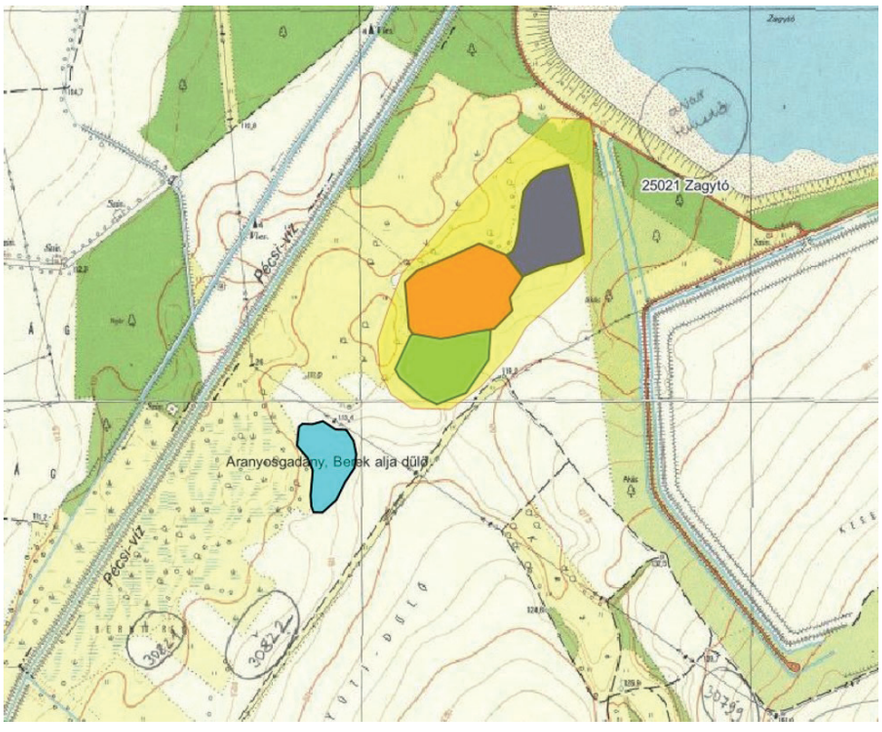
9. kép
Sírfoltok az út mellett. (A szerző felvétele.)

10. kép
Hamvasztásos őskori sírok felszíni nyomai. (A szerző felvétele.)

Eredmények

A kutatás jelenlegi állása szerint a villagazdaság maga sajnos nem, vagy csak igen csekély mértékben kutatható, azonban a délnyugati szomszédsága – lévén, szántóföldről van szó nagy százalékban – igenis mutathat újdonságokat. A római út, mint a korszak lelőhely-felderítéseinek potenciális indikátora, jelen esetben szó szerint vezetett minket – mentén ugyanis mint látható, sorban jelentkeztek a római korra datálható jelenségek. Újból hangsúlyozni kell, hogy ez csak felszíni kutatás volt, annak minden buktatójával együtt – például a leletek *in situ* helyzetben történő vizsgálata gyakorlatilag lehetetlen, hiszen a mezőgazdasági művelés megbolygatta őket. Ennek ellenére a leletanyag feldolgozásával (amely munka kezdetét vette) így is kaphatunk további újabb eredményeket. Jelen helyzetben kimondható, hogy Pellérd, Zagytó lelőhely – noha nem minden elemében a korszakhoz köthetően – igencsak ki lett terjesztve (*11. kép*); közel tizenötszörösére kellett növelnünk kiterjedését. Természetesen, mint írtam, ennek csak egy részét teszi ki a római kori leletanyagok és jelenségek sora. A pozitív anomáliaként jelentkező sírfoltok helyén új lelőhely került regisztrálásra – Aranyosgadány, Berek alja dűlő néven. Aranyosgadány, Bereki-dűlő II. nem igényelt változtatást sem területi kiterjedésében, sem adattartalmában. Az összesen több, mint 5500 begyűjtött lelet bizonyítja részint a terület gazdagságát, részint a mezőgazdasági művelés okozta bolygatást is jól mutatja, lévén, hogy ennyi lelet volt a felszínen, többnyire töredékes állapotban.

11. kép
A kutatás nyomán bővített lelőhelyek.
(Mrenka Attila szerkesztése.)

További lehetőségek

A lelőhely további kutatásában egyszerre tekinthetők szűknek és bőnek a lehetőségek; nyilvánvalóan az 1961-es földmunkákkal és a 2004-ben végbement rekultivációs tevékenységgel a terület jelentős hányada recenssé vált – a fentebb leírt zóna viszont a felvázolt módszerek segítségével vizsgálható. Elsőként az ÉNy–DK irányú út ásatással történő analízise lehet kézenfekvő, hiszen annak több, mint egy kilométer hosszan a helye ismert számunkra, így annak átvágásával bizonyosságot nyerhet, hogy valóban római útról van-e szó – lévén, erre most csak közvetett bizonyítékok mutatnak. Érdemes lehet egy kutatóárok segítségével néhányat megvizsgálni az út mentén elhelyezkedő sírokból is, miután a felszíni jelenségek és leletek nem mutatják meg egyértelműen, melyik korszakhoz is köthetők ezek az objektumok. Továbbá a korábban bejegyzett lelőhely közvetlen közelében jelentős a felszínen a római leletanyag sűrűsödése, itt is érdemes lehet kutatóárokkal kutatást végezni. A további intenzív terepbejárás is indokolt, mivel a terület jó része szántóföld, folyamatos mezőgazdasági művelés alatt áll, így az újabb jelenségek előkerülése törvényszerű – ezeket pedig felszíni kutatás keretén belül meg kell figyelni, begyűjteni, értelmezni.

Irodalom

BARKÓCZI László
1956 Császárkori kelta edényégető telep Bicsérden. *Folia Archaeologica* VIII. 63–87.

DOMBAY János
1957 Későrómai temetők Baranya megyében. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1957. 181–372.

ERDŐDYGyula
1998 *Pellérd község története*. Pellérd.

FÜLEP Ferenc – SZ. BURGER Alice
1979 Baranya megye a római korban. In: Bándi Gábor (szerk.): *Baranya megye az őskortól a honfoglalásig*. Pécs. 223–330.

HAGMANN, Dominik – SCHÖNER, Günther
2021 Untersuchungen zum Umland der villa auf dem Haushamer Feld/Pfaffing (Oberösterreich) in der römischen Kaiserzeit (und darüber hinaus). In: René Ployer – Dieta Svoboda-Baas (Hrsg.): *Magnis Itineribus. Festschrift für Verena Gassner zum 65. Geburtstag*. Wien. 259–273.

KATONA GYŐR Zsuzsa
1984 Római kori edényégető kemencék Pécs belvárosában. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1983. 61–81.

KŐHEGYI Mihály
2002 A szemelyi és a pellérdi éremlelet. (Adalékok Baranya megye római kori történetéhez). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1999–2000. 71–78.

MATOLAY Károly – ZSADÁNYI Oszkár
1930 *Baranya Vármegye Trianon után tíz évvel 1919–1929*. Mohács.

MESTERHÁZY Gábor – STIBRÁNYI Máté – PADÁNYI-GULYÁS Gergely
2017 Megmondjuk előre? Örökségvédelmi célú prediktív modellezés. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Budapest. 311–330.

RÉTHY László
1895 A M. N. Múzeum éremtárának gyarapodása az 1894-ik évben. *Archaeologiai Értesítő* 15. 88–91.

SZABÓ Máté
2015 Baranyai villák légifelvételeken. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 2008–2015. 87–114.

VÁRADY Ferenc
1897 *Baranya múltja és jelenje II*. Pécs.

VISY, Zsolt
1994 Die Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien. In: Helmut Bender – Hartmut, Wolff (hrsg.): *Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie Band 2 – Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römisches Reiches*. Passau. 421–450.

László Strasszer

Research of an „destroyed” roman villa in Pellérd

In the western area of Pellérd, part of a Roman villa was destroyed in 1961 during a major construction project. Valéria Kováts' short excavation did save some elements of the settlement, but provided just a few information about the foundsite. Unfortunately, the site of the excavation cannot be identified. It is clear, therefore, that since the exact location of the villa is not known, and part of the area cannot be searched by conventional methods due to the remediation work that has been carried out, we have had to resort to other means. A non-invasive survey of the fields southwest of the site, modelled on Austrian research, called „Umland”, seemed feasible. This was carried out with the staff and students of the Department of Archeology, University of Pécs in February 2023. This study presents the results of this research.

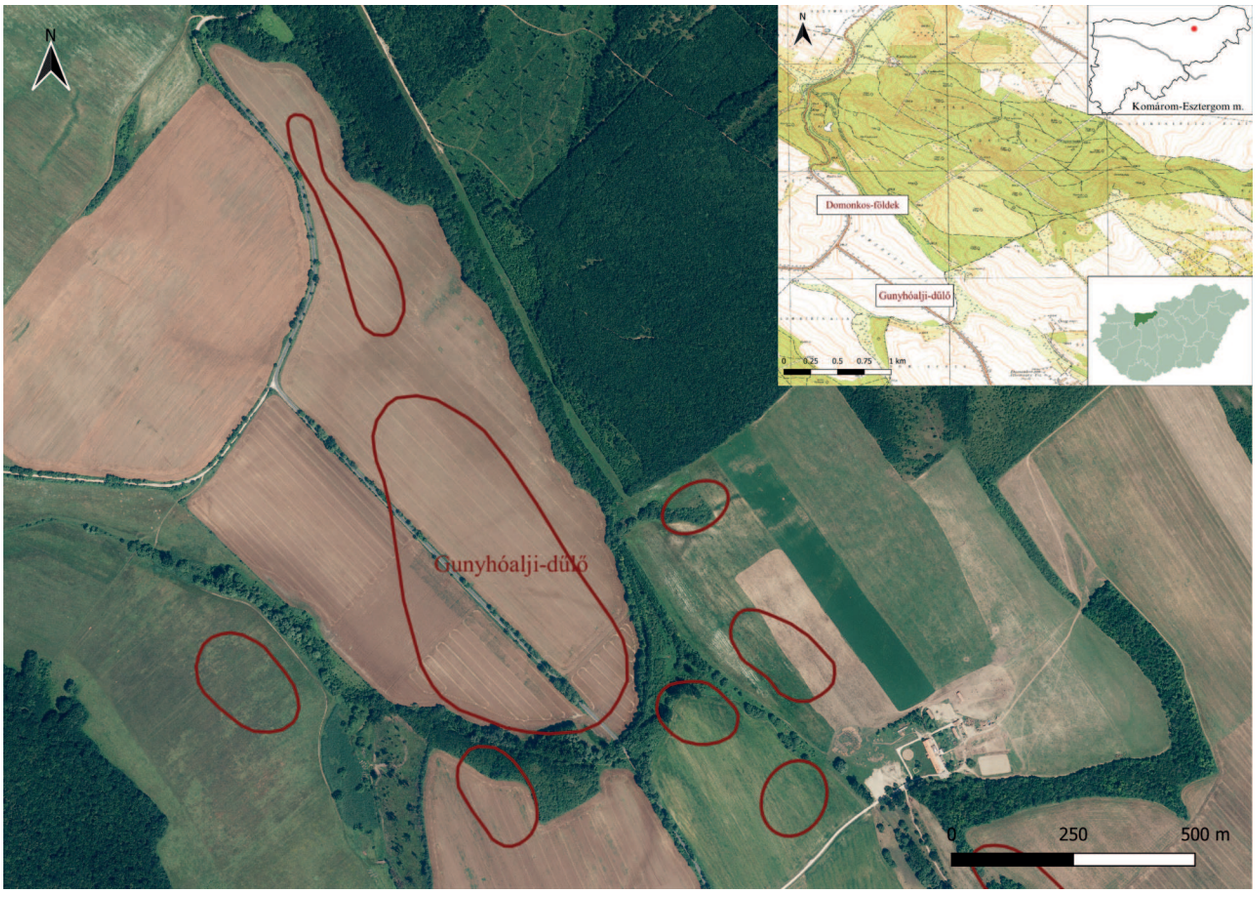
Alba Regia 52. (2024) 181–195.

Tőkés Viola

Roncsolásmentes régészeti kutatások Nyergesújfalu, Gunyhóalji-dűlő lelőhelyen

Természeti környezet

Nyergesújfalu a Dunántúl északkeleti részén, Komárom-Esztergom vármegyében, a Duna jobb partján helyezkedik el, a Dunántúli-középhegység részét alkotó Gerecse északkeleti előterében (*1. ábra*). A település közigazgatási határának egy „nyúlványa" hosszan húzódik dél felé, a Gunyhóalji-dűlő lelőhely (KÖH 2451) az egykori *ripa Pannonica* vonalától mintegy 8 km-re fekszik. A lelőhely az Alacsony-Gerecse egyik keleti, észak–déli irányú völgyének lejtőjén található. Az Alacsony-Gerecse északnyugatról délkeletre lankásodó, alacsony középhegységi rögök által tagolt dombvidék, melyet a Vértes, a Pilis és a Magas-Gerecse zár közre. A vidék patakvölgyek által szabdalt, a lelőhely közvetlenül a Bajóti-patak (másnéven Luka- vagy Nyerges-patak) mellett helyezkedik el, mely néhány kilométerre nyugatra, Pusztamarót közelében ered, és Nyergesújfalunál a Dunába torkollik. A Bajóti-patak időszakos vízfolyásnak számít, nyaranta jellemzően kiszárad. A Gunyhóalji-dűlő, illetve a tőle északra fekvő, vele egységet al-

1. ábra
A lelőhely földrajzi elhelyezkedése és műholdfelvétele.
(Készítette: Tőkés Viola, alaptérképek: Magyarország 1:10 000 EOV térképe, Google Earth Pro.)

kotó Domonkos-földek (KÖH 2450) régóta mezőgazdasági művelés alatt áll – már egy 1887-es kataszteri térképen is felparcellázva jelölik.[1] A régészeti információk könnyen hozzáférhetőek, a szántóföldet csupán a terület keleti oldalán, a patak mentén váltja fel egy keskeny ártéri erdősáv. A terület mikrodomborzatával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kelet–nyugati irányú lejtőt két „dombra" osztja körülbelül a kétharmadánál egy bemélyedés, mely esetlegesen egy egykori vízfolyás nyomát őrzi, csapadékos időszakban, olvadáskor állni, csordogálni szokott benne a víz. A Bajóti-patak jobb partján magasodik a Domonkos-hegy (305 m), melyet kisebb részben legelőként hasznosítanak, nagyobb részben erdő borítja. Ez a terület jelenleg a terepi körülmények miatt régészetileg nem kutatható, ám ismert, hogy a Gunyhóalji-dűlőn elhelyezkedő római kori település a Domonkos-hegyen is folytatódott. A Magyarország Régészeti Topográfiája sorozathoz kötődő terepbejárás során a lelőhely területét úgy határozták meg,[2] hogy annak délnyugati része a völgyben futó 1125-ös mellékút bal oldalára is kiterjed, ahol szintén szántóföld található.

A lelőhely kutatástörténete

Nyergesújfalu, Gunyhóalji-dűlő, mint régészeti lelőhely az 1970-es évek végén megjelent, Magyarország Régészeti Topográfiája könyvsorozat ötödik kötetének összeállításakor került először dokumentálásra 1960 körül.[3] Az akkori terepbejárás során a felszínen megfigyelhető kerámiaanyag, illetve a terméskő és *tegula* mennyisége alapján legalább 2-3 egykori kőépületet feltételeztek, és a pannoniai településkutatás akkori álláspontjának megfelelően egy római *villá*t azonosítottak a helyszínen. A leírás szerint az összegyűjtött kerámiatöredékek[4] között található volt szürke kézzel formált kerámia, fésűs díszű kerámia, zöld és barnamázas füles korsó, valamint dörzstáltöredék, festett sávos kerámia, illetve 2. századi *terra sigillata* is. A lelőhely római korszakát ez alapján a 2–4. század közé keltezték, ezenkívül késő bronzkori és Árpád-kori megtelepedés nyomait sikerült megfigyelni.[5] Az összegyűjtött kerámiaanyag egy részét Horváth Friderika dolgozta fel késő kelta és római kézzel formált kerámiákkal foglalkozó cikkében.[6] A területen a fent vázolt terepbejárás óta nem folytattak érdemi kutatást, ugyanakkor 1991-ben a Bajóti-patak jobb partján végzett földmunkák során római kőfalak maradványai kerültek napvilágra, tehát az egykori település minden valószínűség szerint a Domonkos-hegy nyugati-délnyugati lejtőjére is kiterjedt. A felszínről bronz- és vaseszközöket, kerámiát, illetve érméket sikerült összegyűjteni, utóbbiakat Redő Ferenc közölte.[7] A helyszín, mely közigazgatásilag már Bajóthoz tartozik, azóta fel-felbukkan a szakirodalomban Bajót, Domonkos-hegy néven – többnyire a megyei múzeumba bekerülő fémleletek kapcsán –, de a lelőhely-nyilvántartási adatbázisba nincs felvéve. A lelőhely többségében nyílt terepen való elhelyezkedése, illetve az úthoz való közelsége miatt sajnos folyamatosan ki van téve az illegális fémkeresőzés veszélyének, a területet évtizedek óta művelő gazda elmondása szerint is korábban sokkal több volt a felszíni leletanyag, de mára jelentős részét elhordták. Ugyan magántulajdonban van, de Prohászka Péter a tulajdonos engedélyével publikálhatta azt a feliratos, gladiátorábrázolásos fibulát, melynek lelőhelyeként a szóbeli beszámoló alapján a régész a Gunyhóalji-dűlőt azonosította.[8] Szerencsére múzeumbarát fémkeresősöknek – név szerint Sándor Lajosnak és Tóth Szilárdnak – köszönhetően számos tárgy így is bekerült a területileg illetékes Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma gyűjteményébe. A múzeum gyűjtőterületéről származó római kori fibulákkal Merczi Mónika foglalkozik, mind a Gunyhóalji-dűlőről, mind a Domonkos-hegyről több publikált darab ismert.[9] Látható tehát, hogy a lelőhelyen a településkutatás még korai fázisában tart, elsődleges feladatunk tehát az újabb terepbejárás(ok) és a geofizikai mérések elvégzése volt.

A kutatásunk kezdetei

2021 folyamán egy múzeumbarát fémkeresős, Tóth Szilárd újabb, többségében római kori fémtárgyakat szolgáltatott be a Balassa Bálint Múzeumnak a nyergesújfalui Domonkos-földek, illetve az azzal szomszédos Gunyhóalji-dűlő lelőhelyekről. A terület jobb megismerésének érdekében ugyanezen év őszén a PPKE Régészeti Intézetének

[1] https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2060366.0328779856%2C6053506.892072819%2C2073255.2267725735%2C6058217.323940894 (Utolsó letöltés: 2024. március 17.)

[2] MRT 5, 265.

[3] MRT 5, 15/10. lelőhely

[4] BBM ltsz. 70.112.4–16.; 70.308.6–15.

[5] MRT 5, 268.

[6] HORVÁTH 1998.

[7] REDŐ 1999, 51–56.

[8] PROHÁSZKA 2000, 133–134.

[9] MERCZI 2011; 2014; 2016.

hallgatói Lóki Róbert vezetésével egy kisebb terepbejárást tartottak a helyszínen, melynek eredménye – a változatos felszíni leletanyag megfigyelése – megmutatta, hogy érdemes a lelőhelyen további vizsgálatokat folytatni. A kutatás legfőbb célkitűzései a lelőhely kiterjedésének a korábban meghatározotthoz[10] képest való pontosítása, a valószínűsített római kori település jellegének és szerkezetének megismerése, illetve – amennyire a non-destruktív módszerek engedik – datálásának meghatározása voltak. Mindezek ismeretében lehetőség nyílhat a lelőhely a térség más településeivel való összehasonlítására. Mivel a recens szakirodalomban a *vicus*ok és *villá*k, mint két, egymással szoros kapcsolatban álló vidéki településforma van kezelve,[11] illetve jelenleg nem eldönthető, hogy Nyergesújfalu, Gunyhóalji-dűlő területén *villa* vagy *vicus* feküdt a római korban, a tanulmányban végig településnek fogom nevezni. Úgy gondolom, ez a megközelítés a roncsolásmentes régészet módszereit is jobban tükrözi.

Légifelvételek

Kutatásom során az anyagi források korlátai miatt elsősorban az ingyenesen elérhető térképeket és légifotókat vizsgáltam át. A www.fentrol.hu weboldalon a lelőhely területéről készített felvételek közül az 1984. április 20-án készült képen, bár épületre utaló nyomok nem fedezhetőek fel rajta, a kutatott terület északi részén, ahol a szántóföld a legkeskenyebb az erdő és a műút között, mintegy 150 méteres szakaszon megfigyelhető egy egykori út nyoma. Annak kiderítésére, hogy az útszakasz valóban lehet-e régészeti korú, a Mapire adatbázis térképeit böngésztem át. A kutatott terület megjelenik egy 1887-es kataszteri térképen,[12] illetve az 1941-es katonai felmérés[13] térképein egyaránt – mindegyiken legelő vagy szántóhasznosítással ábrázolják –, azonban egyiken sem vezet út az észlelt szakaszon. Ebből azt feltételezzük, hogy az utat ekkor már nem ismerték vagy használták, tehát valószínűleg régészeti korú jelenséggel számolhatunk. A Google Earth Pro alkalmazásban a Gunyhóalji-dűlőről mintegy kéttucat műholdas felvétel található az elmúlt néhány évtizedből, egy 2014. április 30-i fényképen szintén megfigyelhető a zöld növényzetben világosabb színnel húzódó útszakasz.

A Gunyhóalji-dűlő drónfelvételeinek elkészítését két repülési napon végeztük el. Az elsőre 2023 márciusának végén került sor, a sarjadó gabona ekkor még alacsony, körülbelül 20 cm magas volt, így növényjelek kirajzolódásához nem ideális, amint az beigazolódott, viszont az elkészült fényképek alapján sikerült egy ortomozaikot és egy domborzatmodellt készítenünk a területről. A második képsorozat már magasan álló gabona idején, július elején készült.[14] A képek közül néhányat sikerült georeferálnunk, s mivel ekkor már a kutatás során felfedezett épületek felét ismertük, levonhattuk a következtetést, hogy a lelőhelyen a felszín alatti objektumok nem tükröződnek a felszín felett növényjel formájában. Amellett, hogy egyes jelenségek csak speciális körülmények esetén mutatkoznak meg, a Gunyhóalji-dűlő esetében valószínűbb magyarázatnak tartom, hogy az épületalapozások mélysége (átlagosan min. –80 cm), illetve azok szántás által erősen bolygatott állapotának következménye, hogy a vegetáció növekedését nem befolyásolják számottevően.

Magnetométeres és talajradaros felmérés

A légifotók elemzése és az első terepbejárás alapján 2023 januárja és júliusa között több etapban, összesen 33 750 négyzetmétert mértünk fel magnetométerrel, többnyire 50x50 m-es négyzetekben (a teljes terület mintegy 40 ha). A mérések eredményeként létrehozott kétdimenziós képeken az összes vizsgált területen jelentkeztek anomáliák. A feltételezett útnyom megjelent a magnetométeres képen – természetesen ez továbbra sem igazolja annak régészeti korát –, a jövőben mindenképp érdemes lenne talajradarral is megvizsgálni, mivel erre egyelőre nem került sor.

A fentemlített vízmosás két oldalán is erőteljes anomáliák láthatóak a felmérés szerint, így itt kezdtük meg a talajradaros vizsgálatokat (2023. március–október), összesen 11 885 négyzetméternyi területet mértünk fel, s ebből nem mindegyik szelvény feküdt teljes egészében magnetométerrel már kutatott részen. Ennek eredményeképpen ismertté vált előttünk hat, kő- vagy kőalapozású épület maradványa a felszín alatt (*2–4. ábra*).

[10] MRT 5, 265.

[11] Ld. pl. BÍRÓ Sz. 2017; SZABÓ 2017; SIMON 2019.

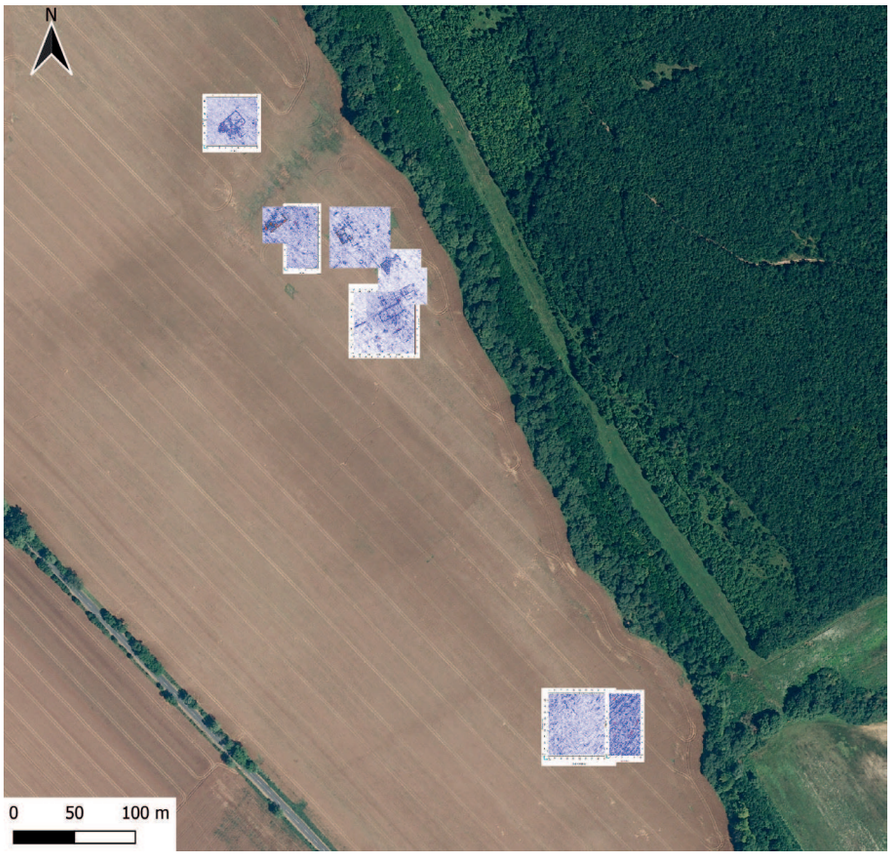
[12] https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2060366.0328779856%2C6053506.892072819%2C2073255.2267725735%2C6058217.323940894 (Utolsó letöltés: 2024. március 17.)

[13] https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2060537.0837502142%2C6053309.812831251%2C2073426.2776448021%2C6058020.244699325 (Utolsó letöltés: 2024. március 17.)

[14] A felvételeket Győrffy-Villám Zsombor, illetve Szabó Tibor készítette, segítségüket ezúton is köszönöm.

2. ábra
A magnetométerrel felmért területek. (Készítette: Tőkés Viola, alaptérkép: Google Earth Pro.)

3. ábra
A talajradarral felmért területek. (Készítette: Tőkés Viola, alaptérkép: Google Earth Pro.)

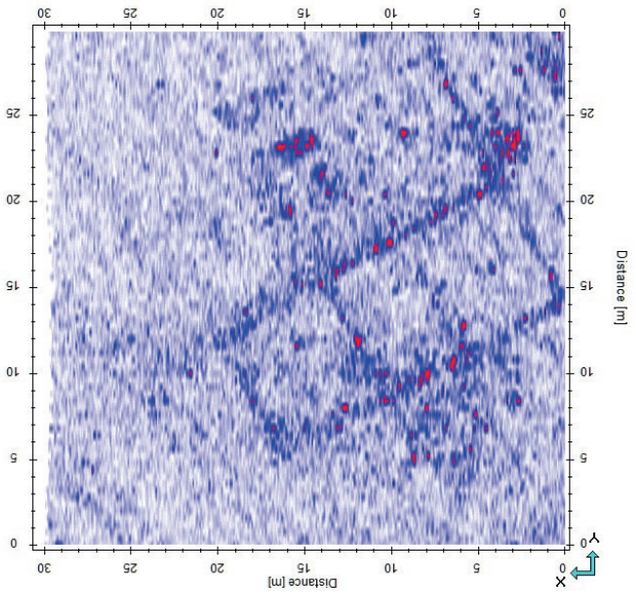

4. ábra
A talált épületek összesítő alaprajza. (Készítette: Tőkés Viola, alaptérkép: Google Earth Pro.)

Az I. épület

A vízmosástól délre eső 6. magnetométeres területtel átfedésben felmértünk egy 50x50 m-es négyzetet 450 MHz-s antennával, 40 cm-es sorközzel. A felszín alatt, 80 és 110 cm közötti mélységben egy nagy kiterjedésű, összetett kőépület maradványai látszódtak (*5. ábra*), melyet érdemesnek tartottunk részletesebb vizsgálatra, ezért egy héttel később egy, már célzottan az épület területét érintő 30x30 m-es szelvényben megismételtük a mérést, ezúttal a pontosabb képet adó 160 MHz-s antenna használatával, 50 cm-es profilszélességgel. Az épület egy 18,3x16,1 m nagyságú téglalapból és egy csatlakozó apszisból áll, alapterülete körülbelül 310 m^2, ezzel a település eddig ismert legnagyobb struktúrája. Tájolása enyhén északnyugat–délkeleti, a falak vastagsága 65-72 cm közötti, a belső osztófalak ennél valamivel keskenyebbek. Hat helyiségre és a félköríves apszisra oszlik, keresztben megközelítőleg felezi egy belső fal, illetve hosszában két másik osztja három részre, nem egyenlő arányban, a két szélső helyiségsor szélesebb, mint a középső. A helyiségek közepén oszlop- vagy pilléralapozások nyomai figyelhetőek meg, a radarképen az apszist kitöltő sötét folt valamiféle padlóburkolatra utalhat. Elmondható, hogy az épület északi, északnyugati része rosszabb állapotban maradt meg, s valószínűleg az egész struktúrának már csak az alapozása található meg a felszín alatt.

Az elrendezésből kitűnik, hogy a Pannoniában kifejezetten gyakori középfolyosós lakóházról van szó, Ottományi Katalin a budaörsi *vicus* kapcsán írt a típusról, kiemelve, hogy bár a középfolyosós házak főként villatulajdonosok lakóházaként terjedtek el a kutatásban, villagazdaságok esetén a *vilicus* (intéző) vagy a munkások szállásaként is

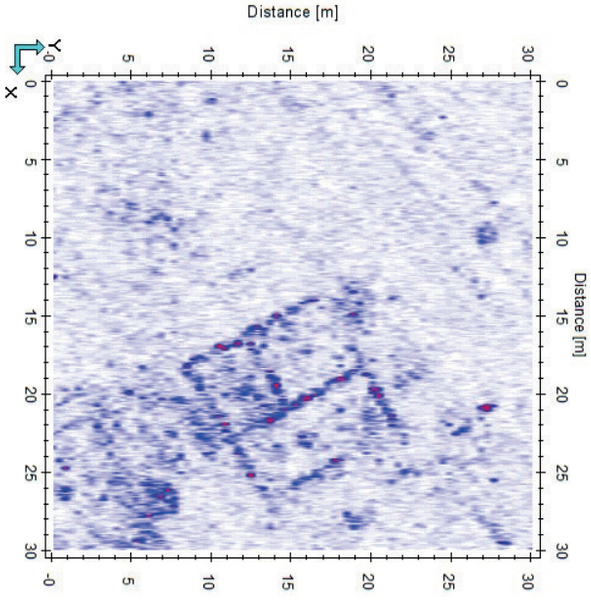

5. ábra
Az I. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

szolgálhatott, de *vicus*okban is épülhetnek, akár középület funkcióval. Az épülettípusnak nem ismert kronológiája, az 1-2. század fordulójától a 4. század végéig jellemző, Aquincum környékén a Hadrianus-kortól, de inkább a markomann háborúk után jelenik meg[15] (pl. Csúcshegy,[16] Pomáz-Lugi-dűlő[17]). A Gunyhóalji-dűlő I. épületének így számos párhuzamát találni, úgymint az Alsóhetény-Kapospula, Süllyedtvár XIX. épülete,[18] a budakalászi *villa* főépülete (bár megjegyzendő, hogy itt a bejárati oldal teljes szélességét elfoglaló *porticus* miatt tulajdonképpen oldalfolyosós elrendezésről van szó).[19] A 2. században épült táci ún. *capitoliumi villa* folyosójának végét szögletes *exedra* zárja le, kiemelendő közös vonása az I. épülettel, miszerint a középfolyosó tengelyének mentén rövidebb, mint az arra merőleges tengely mentén, ezzel eltér az inkább hosszúkás alakú épületektől a kategóriában.[20] Középfolyosós, de apszis nélküli analógiának minősül ezenkívül: a budaörsi *vicus* L/486-os kőépülete,[21] Keszthely-Fenékpuszta 8. épület, Winden am See II., illetve az örvényesi *villa* főépülete.[22] Munkahipotézisként megállapítható, hogy az I. épület valószínűleg lakóház lehetett, esetlegesen gazdasági funkciókkal kombinálva.

A II. épület

A következő mérési terület kijelölését könnyítette, hogy az I. épület szelvényének északkeleti sarkában egy másik épület falrészletei is megmutatkoztak, ezenkívül a 6. magnetométeres terület azonos részén is észleltünk anomáliát a műszerrel. A területen egy kisebb, közel négyzet alaprajzú (kb. 10x9,5 m-es) épület rajzolódott ki 55–80 cm mélységben (*6. ábra).* A II. épület az I-től mindössze hét méterre északkeletre helyezkedik el, a falaik párhuzamosak egymással (tájolásuk egyező), elmondható, hogy funkció és/vagy tulajdonos szerint akár össze is tartozhattak. A megközelítőleg 95 m^2-es épület háromosztatú: közel a felénél északi és déli helyiségre osztja egy fal, az északit pedig egy további fal választja ketté. A belső terekben az előző épülethez hasonlóan oszlop- vagy pilléralapozásra utaló jeleket figyeltünk meg. A falak vastagsága 40-55 cm közötti, keskenyebb, mint a település nagyobb épületeinek esetében. Párhuzamnak tekinthető a mai Szlovákia terü-

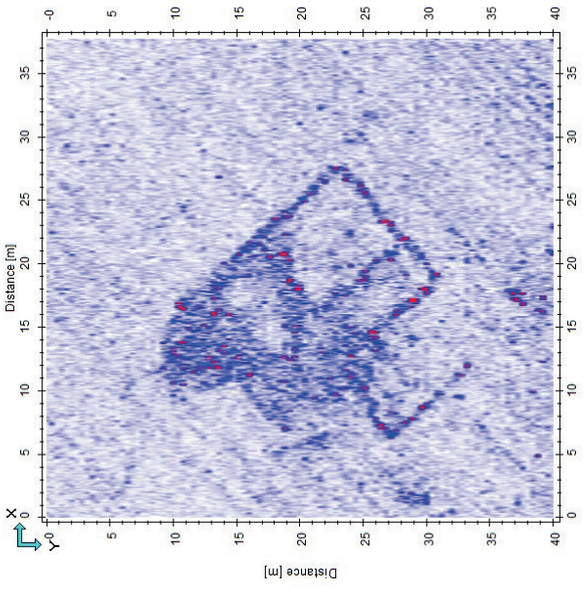

6. ábra
A II. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

15 OTTOMÁNYI 2012, 23.
16 PÓCZY 1971, 19. kép
17 B. THOMAS 1964, 251–252.
18 SZABÓ 2020, 4. kép
19 NAGY 1948, 111.
20 HAJNÓCZY 1975, 38–39.
21 OTTOMÁNYI 2012, 21–23.
22 HAJNÓCZY 1975, 47–58.

letén fekvő čunovói *villa rustica* 11/AII-es,[23] valamint a budaörsi *vicus* L/527-es[24] épülete. A II. épület rendeltetése egyelőre nem megállapítható, de kis méreténél fogva véleményem szerint gazdasági funkcióra lehet következtetni, ezt megerősíteni vagy cáfolni csak egy feltárás során lenne lehetőségünk.

A III. épület

A lelőhelyet tulajdonképpen két részre osztó vízmosás északi oldalán, a 4. magnetométeres terület keleti szélének közepén mutatkozó anomáliát megvizsgálva 80–120 cm közötti mélységben egy északkelet–délnyugati tájolású épület rajzolódott ki (*7. ábra*). A kirajzolódó épület három fő részre osztható, a legészakiabb és egyben legnagyobb kettő vagy három helyiségből áll, a délnyugati végét teljes szélességben apszis zárja le, melyben a radarkép alapján valamilyen padlóburkolatot feltételezhetünk. E helyiség déli oldalához csatlakozik egy oldalfolyosó-szerű keskeny helyiség, mely az első résznél csak három méterrel rövidebb. A harmadik rész értelmezése kizárólag non-destruktív módszerekkel nehézségekbe ütközik, ugyanis nem egyértelmű, hogy a folyosó délkeleti oldalából merőlegesen elinduló, majd derékszögben északkelet felé forduló falszakasz egy nyitott részt kerített le, vagy visszacsatlakozott az épület keleti sarkához, csak mára ez a rész már elpusztult. Ami az épület méreteit illeti, az apszisos rész 21,5 m, a folyosó 18,2 m, a harmadik, talán nyitott rész 11,6 m hosszú; szélességük (ugyanebben a sorrendben) 7,7 m, 3,8 m és 8 m, összesen 19,5 m. Az alapterülete, attól függően, hogy számításba vesszük-e a potenciálisan nyitott részt, 266–348 m^2. A falak vastagsága körülbelül 54-60 cm közötti.

7. ábra
A III. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

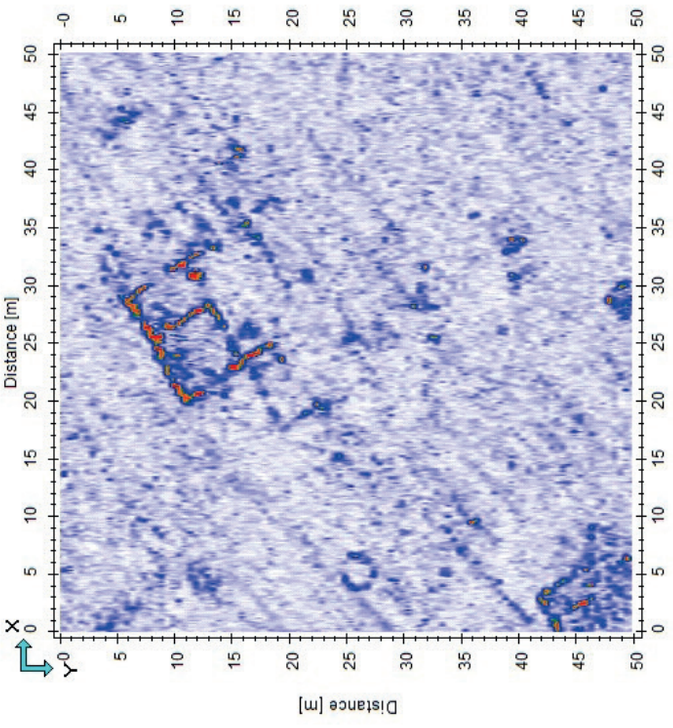
Pannonia területén több, hasonló kialakítású épületet ismer a kutatás, úgymint Újrónafő, Újtörés IV 2.; Vértesboglár, Kender-földek 2.,[25] illetve Mosonszentpéter, Kecske-földek I. épülete.[26] Ezeket a publikáló régészek mind villagazdaságok különálló fürdőépületeként értelmezik, bár csak a mosonszentpéteri épület esetében igazolták a feltételezést ásatással is.

Számos más, alaprajzban nem teljesen egyező, de apszissal rendelkező épület kutatása támasztja alá az ilyen jellegű épületek fürdő funkcióját,[27] ezért nem tartom elrugaszkodott elképzelésnek a Gunyhóalji-dűlő III. épület lehetséges fürdőépületként való értelmezését.

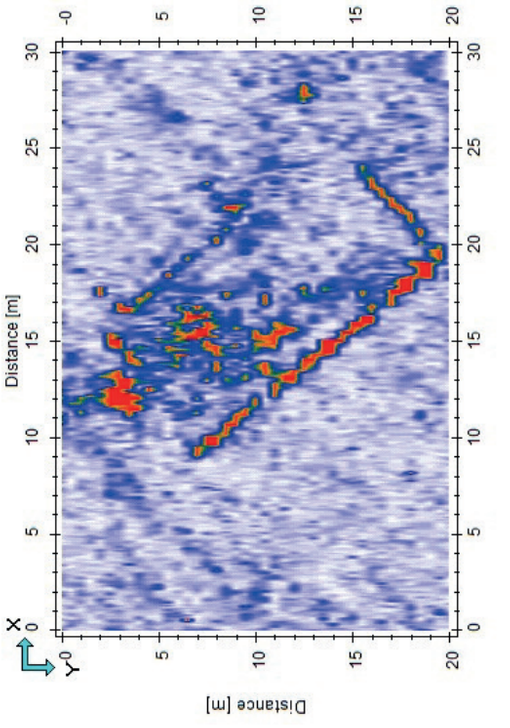
A IV. épület

A már ismert épületek környezetének feltérképezése jegyében vizsgáltuk meg az 5. magnetométeres terület keleti felét egy észak–déli tájolású 50x50 m-es négyzetben, ahol korábban több mágneses anomália is jelentkezett. A felmért terület közepén, bő 50 méterrel északnyugatra az I. épülettől egy erősen roncsolódott kőépület alapozásának maradványai rajzolódtak ki 85 és 120 cm közötti mélységben (*8. ábra*). A tájolása északnyugat–délkeleti, megegyezik az I. és II. épületével. Az építmény pontos alaprajza nem határozható meg egyértelműen, legjobb állapotban a délnyugati rész van, mely egy 12,6x10,1 m-es, háromosztatú téglalapként írható le. A Gunyhóalji-dűlő IV. számú épületének funkciója is bizonytalan, az analógiák lakóházak, de mint általában a több helyiséggel rendelkező építményeknél, nem zárható ki a gazdasági és lakófunkció kombinációja sem.[28]

[23] SCHMIDTOVÁ–JEZNÁ–BAXA 2015, 269.
[24] OTTOMÁNYI 2012, 57–60.
[25] SZABÓ 2020, 218.
[26] PUSZTAI 2001, 22, 2. kép
[27] LANG 2021, 48–53; SZABÓ 2020, 217; B. THOMAS 1964, 23–25, 47.
[28] OTTOMÁNYI 2012, 96.

8. ábra
A IV. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

9. ábra
Az V. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

Az V. épület

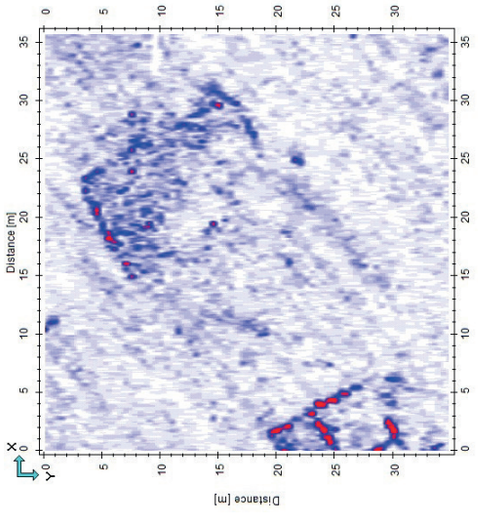
A IV. épület felmérésével egy napon kutattuk meg talajradarral az 5. magnetométeres terület északnyugati sarkában jelentkező mágneses anomáliát is. Mivel az anomália és a szomszédos, már felmért terület a magnetométerezés alapján beépítetlennek ígérkezett, az észak-déli tájolású, 20x30 m-es radarozási szelvényt úgy jelöltük ki, hogy nyugati oldala még nem kutatott területet is érintett, így még tovább bővíthettük ismereteinket a lelőhelyről. A kitűzés szerencsésnek bizonyult, a lemért terület teljes szélességét elfoglalva, a vízmosástól mindössze bő 10 méterre egy, a III. épülettel megegyező, északkelet-délnyugati tájolású épület kő alapozására bukkantunk (*9. ábra*). Az építmény 1:2 arányú (15,5x8 m-es) téglalap alakú, alapterülete mintegy 125 m^2, a falvastagság 45-85 cm között változik. Délnyugati végéhez valószínűleg nagyobb mennyiségű omladék került a pusztulása során, és ez okozza az erős radarjelet az épület szélénél, és nem egy csatlakozó helyiségről vagy apszisról van szó.

Az egyszerű kialakítású, 1:2 oldalarányú, sokszor egyharmados belső osztású téglalap formájú épületek nagy népszerűségnek örvendtek a római korban – különösen Hadrianus és Antoninus császár uralkodása[29] alatt –, a legtöbb településen megtalálhatóak voltak Pannoniában (például: Rajka, Puszták-dűlője 1.; Cserdi, Horgas-dűlő 7.).[30] Funkciójukra méretükből, illetve kivitelezésükből lehet következtetni, a nagyobb, belső osztással és fűtéssel rendelkező épületek bizonyára a lakhatást szolgálták. A kisebb, szerény kialakításúakat inkább gazdasági célra használhatták,[31] hosszúkás osztatlan építmények – mint amilyen a jelen épület is –, esetén felmerül az állattartás, mint funkció lehetősége (istálló, ól stb.).[32]

[29] OTTOMÁNYI 2014, 104.
[30] SZABÓ 2020, 2. kép
[31] OTTOMÁNYI 2012, 40–47.
[32] BÍRÓ M. 1974, 25–30.

A VI. épület

A kutatás első szakaszának zárásaként a IV. épület mérési területének délkeleti sarkában megjelenő másik épület sarka fölé jelöltünk ki egy szabályos, észak-déli tájolású 35×35 m-es négyzetet. Ezen a területen olyan sűrűen helyezkednek el az épületek, hogy ezen szelvény délkeleti sarkában a már ismert II. épület nagy része is látszódott. A VI. számú épület a IV. és II. épületek között helyezkedik el, északkelet–délnyugati tájolású (*10. ábra*). Az eddig ismert épületek közül ez maradt meg a legrosszabb állapotban, belső felosztásának megállapítása nem lehetséges, a külső falak vonalának elméleti rekonstruálása is nehézségekbe ütközik. Az épületalapozás 80 és 125 cm-es mélység között észlelhető, szélessége 55-70 cm közötti. Mind az analógiák felgyűjtésére, mind a funkció azonosítására tett kísérletet értelmetlennek tartom a VI. épület esetében annak rossz állapota, és nem meghatározható alaprajza okán.

10. ábra
A VI. épület radarképe. (Készítette: Tőkés Viola.)

Lehetséges felszíni boronaszerkezetes vagy veremházak

A 7. és 8. magnetométeres szelvények területén kifejezetten sűrűen helyezkedtek el a magnetométer által jelzett anomáliák, viszont amikor két részletben, egy 50x50 m-es, illetve egy azzal szomszédos 25x50 m-es mérési szelvényben talajradarral megvizsgáltuk a területet, nem mutatott semmiféle épített struktúrát a helyszínen talált nagyobb mennyiségű *tegula* és *imbrex* ellenére. Felmerült a lehetősége, hogy ezen a területen olyan épületek álltak, melyeknek felmenő fala fából vagy vályogból épült, de római típusú tetőcseréppel látták el őket, tehát veremházakról vagy felszíni boronaszerkezetes épületekről lehet szó, melyek nyomait a magnetométerrel ellentétben a talajradar nem tudja kimutatni.[33] Emellett szól, hogy számos római kori vidéki településen a lakóházak, illetve a gazdasági funkciójú, egyszerűbb kialakítású épületek a település elkülönülő részein fekszenek, valamint tipikus az is, hogy a vízigényes és/vagy tűzveszélyes tevékenységek műhelyei közel fekszenek a vízforráshoz,[34] esetünkben a kutatott terület széle kevesebb, mint 50 méterre van a pataktól. Előfordulhat az is, hogy az itt elhelyezkedő épületek egy része a kőépületekhez hasonlóan lakóház volt, de a település kevésbé vagyonos rétege birtokolta őket. Az épületek funkciójára vonatkozó adatok pontosítása szintén csupán feltárás keretében lehetséges.

Településszerkezet

Mivel a nyergesújfalui Gunyhóalji-dűlő kutatása egy korántsem befejezett, még folyamatban lévő projekt, messzemenő következtetéseket nem lehet és nem is szabad levonni az itt elterülő római kori település szerkezetére vonatkozóan, de az elért eredményeket érdemes összefoglalni. Eddig körülbelül 8-10 hektáros területen bizonyítható a megtelepedés, mely a patak mindkét oldalára kiterjedt, de szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy az egyes településrészek nem feltétlenül voltak mind egyidőben használatban. Hasonló méretű *vicus*okat tártak fel Budaörsön és Biatorbágyon.[35] Eddig hat, változatos alaprajzú és méretű kő(alapozású) épület létét sikerült igazolni; tájolás alapján két csoportjukat különböztethetjük meg (ÉK–DNy: III., V., VI. épület; ÉNy–DK: I., II., IV. épület), azonban ezek nem különülnek el egymástól. A tájolás rendezettsége folytán nem beszélhetünk szervezetlen elrendezésről, ugyanakkor az épületek egymáshoz viszonyított távolságában egyelőre nem figyelhető meg szabályosság. Utóbbi kérdés különösen *vicus* feltételezése esetén lehet érdekes, hiszen a távolságokból következtethetünk az egyes telkek nagyságára a településen belül. A kőépületeken kívül a település déli részén több földbe mélyített objektum vagy boronaszerkezetes épület (lakóház, műhely) helyezkedhetett el. Az épületek között megfigyeltünk egyelőre

[33] A problémával kapcsolatos meglátásaiért köszönet Szabó Mátének.
[34] BÍRÓ Sz. 2017, 69–76.
[35] BÍRÓ Sz. 2017, 46.

ismeretlen rendeltetésű objektumokat is, melyek akár kutak, kemencék, vagy tároló- és munkagödrök is lehettek. A felszíni leletanyag szóródása, és eddigi ismereteink alapján további épületekre a patakmenti sávban lehet számítani, de nem zárható ki, hogy a település a jelenleg ismertnél[36] szélesebb volt. A feltételezett településkép hasonló lehetett az Ottományi Katalin által ismertetett, a patak mentén hosszan húzódó, 200-250 m széles *vicus*okéhoz, mint például Páty, Malom-dűlő, Biatorbágy, Kukorica-dűlő vagy Budaörs, Kamaraerdei-dűlő.[37]

Bár a kutatásban időről időre előkerült,[38] Szabó Máté néhány éve újra felhívta rá a figyelmet, hogy kizárólag roncsolásmentes régészeti módszerek alkalmazásával problémás a különböző településformák elkülönítése, ezért „*a mai lehetőségek tükrében óvatosan kell bánni a lelőhelyek általánosító meghatározásával.*"[39] Egyet kell értenem ezzel a szemléletmóddal, ugyanakkor érdemesnek tartom megvizsgálni, mely jellegzetességek utalhatnak egy egykori *villa* vagy épp *vicus* létére a Gunyhóalji-dűlő esetében. Az elkülönítést nehezíti a két vidéki településforma szoros kapcsolata, mely abban is megmutatkozik, hogy a megjelenő kőépületek típusai szinte azonosak *villa*k és civil *vicus*ok esetében.[40] Az I. épület interpretálható egy villagazdaság főépületeként, ugyanakkor az épülettípus *vicus*okban is előfordulhat. Biztosabb érvet nyújt a lehetséges fürdőként értelmezett III. épület, ugyanis elkülönített fürdőépületeket inkább a *villa*kban találunk, csak kisvárosias *vicus*okban tártak fel ilyet,[41] ennek lehetősége pedig a Gunyhóalji-dűlőn elég valószínűtlen. Egyelőre hiányzik azonban az elsősorban *villa*k ismérveként kezelt, de Pannoniában viszonylag ritka kerítőfal vagy más belső elválasztó struktúra,[42] persze nem kizárható, hogy ez fából készült, és a nyomait nem érzékeltük a geofizikai műszerekkel. A *vicus* mellett szól a tény, hogy a térségben inkább ez a településforma volt jellemző,[43] illetve a település legkorábbi ismert fázisában nagyon valószínűtlen a villagazdaság lehetősége. A lelőhely stratigráfiáját ásatás híján nem ismerjük, de a felszíni leletanyag alapján mintegy három évszázadon keresztül fennállhatott, ezalatt az idő alatt a roncsolásmentes eszközökkel nem látható változások mehettek végbe a település jellegében. Pannonia provinciában számos példa akad (úgymint Csúcshegy, Harsánylejtő),[44] amikor egy korábbi *vicus* helyén vagy közvetlen közelében a 3. században villagazdaság létesült, átvéve annak funkcióját. Természetesen ez az elmélet a Gunyhóalji-dűlő esetében egyelőre se nem bizonyítható, se nem cáfolható. Azt, hogy a korai feltételezésnek megfelelően *villa*, vagy egy kőépületekkel is rendelkező *vicus* volt itt a római korban, jelenleg nem lehet eldönteni, ehhez mindenképpen több kutatásra, mérésre van szükség, hosszútávon pedig a lelőhely beható ismeretének érdekében feltárás végzése lenne az ideális.

Leletanyag

Jelen cikknek nem célja a helyszínről általunk összegyűjtött, vagy korábban a múzeumba került leletanyag részletes feldolgozása, azonban érdemes röviden bemutatni a tárgyakat, mivel a kutatás jellege miatt ezek adják a fő támpontot a lelőhely datálásához. A fémanyag kivételével a leleteket a felszínről gyűjtöttük, néhányat a geofizikai mérések végzése közben, a többségét a 2023. márciusi terepbejáráson, mely során 10,6 hektárt tudtunk átvizsgálni a szántóföld délkeleti felén. A bejárt területen nagyjából egyenletes az építőkövek eloszlása, egyedül a déli rész felé ritkul. A kerámiatöredékek viszont kimutathatóan sűrűbbek azon a területen, ahol a talajradaros mérésekkel épületmaradványokra bukkantunk, míg az I. épülettől délre jelentősen csökken a számuk. Az általunk felgyűjtött anyag kiértékelése mellett volt lehetőségem az esztergomi Balassa Bálint Múzeum gyűjteményében levő, hatvanas évekbeli terepbejárás kerámiaanyagának vizsgálatára is, a két kerámiacsoport gyakorlatilag egyezett a típusokat tekintve. A lelőhelyről ismert hét darab *terra sigillata* töredék közül kettő reliefdíszes.[45] A már korábban is ismert, nagyobb töredék[46] egy Drag. 37-es tál perem- és oldaltöredéke, mely a kora Severus-korban (2. század vége – 3. század első fele) készült Westerndorfban. Pannoniában a westerndorfi áru nem volt a legelterjedtebb, körülbelül Kr. u. 190–230 között volt jelen a tartományban, jellemzően a határvidékeken.[47] A másik, általunk gyűjtött reliefes darab

[36] A település jelenleg ismert nyugati széle a pataktól mintegy 165 m-re húzódik, nem számolva bele a Domonkos-hegyi településrészt.
[37] OTTOMÁNYI 2014, 102.
[38] Pl. GABLER 1993–1994, 150–151; BÍRÓ Sz. 2017, 195.
[39] SZABÓ 2017, 12.
[40] BÍRÓ Sz. 2017, 198.
[41] BÍRÓ Sz. 2017, 298.
[42] FIRNIGL 2012, 17.
[43] BÍRÓ Sz. 2017, 196. Tab. 13.
[44] LÁNG 2009, 78–84.
[45] A *sigillata*k meghatározásában nyújtott segítséget köszönöm Vámos Péternek.
[46] BBM ltsz. 70.308.6
[47] ZSIDI 2009, 63.

is egy Drag. 37-es tál oldaltöredéke, melyet a 2. században gyártottak a közép-galliai Lezoux-ban. A lezoux-i áru a 2. század legnépszerűbb *terra sigillata* típusa Pannoniában (különösen 130–180 között),[48] szintén ebben a műhelykörzetben készíthették a 2. században a Gunyhóalji-dűlőn előkerült Drag. 33-as csésze talpgyűrűjének darabját, mely népszerű forma volt az időszakban a kisebb településeken is.[49] A többi *terra sigillata* darab nem meghatározható oldaltöredék. A további kerámiatöredékek között találhatóak sárga és vörös festésű edények, pannoniai sávos kerámia darabjai, fésűs díszű, grafitos kelta kerámia, nyers-, illetve téglaszínű korsótöredékek. Megjelenik emellett a szürke szemcsés kerámia, valamint kézzel formált, házi darabok is. Elmondható, hogy az anyag túlnyomó többsége a kora és középső császárkorra, különösen a 2–3. századra keltezhető, a legkésőbbi típust a késő 3. vagy kora 4. századi néhány mázas *mortarium*töredék jelenti.[50]

A Gunyhóalji-dűlő, illetve a Domonkos-hegy fémanyaga a Balassa Múzeumban jelenleg egy másik, folyamatban lévő kutatás miatt nem vizsgálható, de a már közölt darabokból egy általános képet alkothatunk. A két közölt lelettípuson (fibula és érme) kívül, a fémkeresős kutatás során a lelőhelyen többek között előkerültek csatok, egy római kori vaskulcs, bronz edénytöredékek, kések, egy sarló, illetve gyűrűk is, de kutatási lehetőség híján egyelőre nem megállapítható, ezek közül melyek köthetőek a terület római kori lakosságához.

A Merczi Mónika által közölt fibulák többsége[51] 2–3. századi térdfibula,[52] illetve ismert két 2. századi támlap nélküli, egygombos, erősprofilú fibula is,[53] ezt a formát Brigetióban is gyártották.[54] Prohászka Péter szintén a 2–3. századra keltezte azt a gladiátorábrázolásos fibulát, mely előkerülési helyét ide lokalizálja.[55] A Gunyhóalji-dűlő településtörténetéhez érdekes és fontos adalékot szolgáltat az a négyzetes kengyelű csuklós fibula,[56] melyet Merczi Mónika a Claudius-korra – az 1. század második felére keltez. Ezt a fibulatípust Galliában, illetve a Rajna-vidéken készítették, (nem túl gyakori) jelenlétük a pannoniai *limes* mentén bizonyára a katonasághoz köthető.[57]

A Domonkos-hegyi földmunkák során előkerült 200 érmét Redő Ferenc közölte.[58] A legkorábbi érme Augustusé (keltezés: Kr. e. 23 – Kr. u. 4), mely bizonyítja a térség Római Birodalommal való kapcsolatát már a foglalás előtt. Az 1–3. század 45 érmével képviselteti magát Domitianustól Numerianusig. Az érmék háromnegyede a 4. századra keltezhető, a legkésőbbi darabokat a 370-es években verték, jól tükrözve ezzel az I. Valentinianus császár uralkodása után gyakorlatilag megszűnő pannoniai pénzforgalmat.[59]

A leletanyag elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a Gunyhóalji-dűlőn már a római foglalás korában lehetett egy kisebb bennszülött település, erre utalnak a korai érmek, a fésűs díszű kelta kerámia, illetve az egygombos, erősprofilú fibulák jelenléte. Az érmék mellett négyzetes kengyelű csuklós fibula jelzi a kora császárkori római anyagi kultúra megjelenését a térségben. A 2–3. századi leletanyag nagy arányú jelenléte a település virágkorába ad betekintést, az olyan importtermékek, mint a *terra sigillata* vagy a finomabb megmunkálású fémtárgyak kiterjedt gazdasági kapcsolatháló feltételezésére adnak okot. A településen folyó mezőgazdasági tevékenységről, valamint a mindennapi életről árulkodik a sarló, a dörzstál-, illetve az őrlőkőtöredékek. A későrómai kis bronzpénzek valamiféle térhasználatot jeleznek a 4. században, de ennek pontosabb meghatározása nem lehetséges. Más 4. századi leletanyag hiányában feltételezhetjük, hogy a települést ekkor már nem lakták, valószínűleg az egyre sűrűsödő barbár támadások következtében. A Gunyhóalji-dűlő leletanyaga hasonlóságokat mutat más, 1–3. századi északkelet-pannoniai településekkel, úgymint a budaörsi[60] és pátyi[61] *vicus*ok, vagy az érdi villagazdaságok a Benta-patak völgyében.[62]

48 GABLER 2023, 24.
49 GABLER–HORVÁTH 1996, Kat. 92–102.
50 KELEMEN–MERCZI 2019, 143.
51 BBM ltsz. 95.271.169–177.; 95.271.182–184.; 95.271.200.; 95.278.6.
52 MERCZI 2011, 28–40.
53 BBM ltsz. 95.278.3. és 95.271.146.
54 MERCZI 2014, 7–14.
55 PROHÁSZKA 2001, 136–141.
56 BBM ltsz. 95.271.187.
57 MERCZI 2016, 542.
58 REDŐ 1999, 51–56., Nr. 1–200.
59 LÁNYI 1990, 212.
60 OTTOMÁNYI 2012, 198–287.
61 OTTOMÁNYI 2007, 7–216.
62 OTTOMÁNYI 2016, 29–36.

Összefoglalás

Nyergesújfalu, Gunyhóalji-dűlő területén egy korábban csak terepbejárásból ismert római kori település roncsolásmentes kutatását kezdtük meg az elmúlt egy évben, a prezentált eredmények a folyamatban lévő projekt részállapotát mutatják. A geofizikai mérések nyomán ismertté váltak előttünk a településszerkezet egyes elemei, úgymint hat kő- vagy kőalapozású épület maradványai, illetve egy olyan terület, melyen feltehetőleg földbemélyített, vagy felszíni boronaszerkezetes házak voltak. A talált épületek a pannoniai villagazdaságok és kőépülettel rendelkező civil *vicus*ok tipikus alaprajzi formáit mutatják, építésük – legalábbis a nagyméretűeké bizonyosan – egy vagyonosabb társadalmi réteghez köthető, ám pontos kronológiájuk nem ismert. Ezenkívül azonosítani tudtuk egy valószínűleg régészeti korú, de nem bizonyítottan római kori út egy szakaszát a terület északi felén. A település kiterjedésének lehatárolása egyelőre nem sikerült, annyi bizonyos, hogy a korábban feltételezettnél közelebb fekszik a Bajóti-patakhoz, becsült területe 8-10 hektár. A felszínről, illetve fémdetektoros kutatással összegyűjtött leletanyag elemzése alapján egy hosszú életű, 1–3. századi település képe rajzolódik ki, mely egy bennszülött kelta településből fejlődhetett ki, virágkorát a 2–3. században élte a határvidék többi településéhez hasonlóan. Az előkerült importtárgyak széleskörű gazdasági kapcsolatokról árulkodnak, melyek létrejöttét elősegítette a *ripa* közelsége, illetve a térség településeit összekötő úthálózat. A településforma a kutatás jelenlegi fázisában nem határozható meg egyértelműen, nem kizárt annak a lehetősége, hogy a korábbi *vicus* helyén a 3. század folyamán egy villagazdaság épült. A 3–4. század fordulóján a lakók felhagyták a települést, valószínűleg a sűrűsödő barbár betörések miatt. A kronológia természetesen a kutatás non-destruktív jellegéből fakadóan vázlatos, biztos információkat egy jövőbeni ásatás tudna nyújtani. Ennek megvalósulásáig további terepbejárásokkal és műszeres mérésekkel folytatjuk a Gunyhóalji-dűlő roncsolásmentes régészeti kutatását, illetve a környező római kori településhálózat feltérképezését.

Irodalom

B. THOMAS Edit
1964 *Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte.* Budapest.

BÍRÓ Mária
1974 Roman Villas in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26. 23–57.

BÍRÓ, Szilvia
2017 *Die zivilen Vici in Pannonien.* (Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums 131.) Mainz.

FIRNIGL Anett
2012 *Római kori villák történeti környezetének vizsgálata a Balaton-felvidéken.* Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Budapest.
https://phd.lib.uni-corvinus.hu/631/1/Firnigl_Anett.pdf

GABLER Dénes
1993-1994 A Balatontól északra lévő terület római kori településtörténetének néhány kérdése. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 19-20. 51–70.
2023 Central Gaulish samian ware in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74. 23–43.

GABLER Dénes – HORVÁTH Friderika
1996 A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámia spektrumában. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 19. 115–190.

HAJNÓCZY Gyula
1975 Pannónia villaépítészete. *Építés- és Építészettudomány* 7. 3–61.

HORVÁTH, Friderika
1998 Handgeformte spätkeltische und römische Keramik in Esztergom und ihrer Umgebung. *Alba Regia* 27. 65–81.

KELEMEN Márta – MERCZI Mónika
2019 *Az esztergomi Várhegy a római korban.* Budapest.

LANG Tünde
2021 Pannoniai villafürdők. In: Hamerli Petra – Varga Tímea – Rab Virág (szerk.): *XIV. Nemzetközi és XXI. Országos Grastyán Interdiszciplináris Konferencia előadásai.* Pécs. 47–59.

LÁNG Orsolya
2009 Késő római épületegyüttes a Harsánylejtő területén. *Aquincumi Füzetek* 15. 75–85.

LÁNYI Vera
1990 Pénz. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve.* Budapest. 210–214.

MERCZI Mónika
2011 Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 7–80.
2014 Támlap nélküli egygombos, erősprofilú fibulák Északkelet-Pannoniából. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20. 7–31.
2016 Kora római rugótokos és csuklós ívfibulák a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményéből. (Adatok Északkelet–Pannonia kora római településhálózatához). In: Csécs Teréz – Takács Miklós (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Győr. 447–462.

MRT 5
1979 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája 1. Esztergom és a dorogi járás.* (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest.

NAGY Tibor
1948 Az albertfalvai római telep. Előzetes jelentés az 1947. évi ásatásról. *Antiquitas Hungarica* 2. 92–114.

OTTOMÁNYI Katalin
2007 A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. *Studia Comitatensia* 30. 7–238.
2012 *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok.* Budapest.
2014 Újabb római vicusok Aquincum territoriumán. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. No. 2. 97–142.
2016 Római villagazdaságok Érden, a Benta-patak völgyében. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 22. 13–67.

PÓCZY Klára
1971 A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. *Budapest Régiségei* 22. 85–102.

PROHÁSZKA Péter
2001 Egy gladiátorokat ábrázoló feliratos római fibula Pannoniából. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 8. 133–157.

PUSZTAI Rezső
2001 Római-kori településmaradvány, villa rustica kutatása Mosonszentpéter község keleti határában, a Kecske-földeken. *Arrabona* 39. 19–49.

REDŐ, Ferenc
1999 *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. III. Komitat Komárom-Esztergom.* Berlin–Budapest.

SCHMIDTOVÁ, Jaroslava – JEZNÁ, Jitka – BAXA, Peter
2015 Villa rustica in Čunovo. In: Bíró, Szilvia – Molnár, Attila (Hrsg.): *Ländliche Siedlungen der römischen Kaiserzeit im mittleren Donauraum.* Győr. 263–289.

SIMON Bence
2019 *Aquincum és Brigetio mezőgazdasági hátországa és a katonaság helyi ellátásának lokális rendszere.* Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest.
https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50350/diss_Simon_Bence_tortenelemtud.pdf?sequence=1&isAllowed=y

SZABÓ Máté
2017 *Roncsolásmentes régészeti módszerek alkalmazása római kori vidéki települések régészetében Magyarországon.* Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem. Pécs.
https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/17182/szabo-mate-phd-%202018.pdf?sequence=1&isAllowed=y2020
2020 Római kori villagazdaságok légirégészeti kutatása Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 145. 207–235.

ZSIDI Paula
2009 *Aquincumi látványraktár. A BTM Aquincumi Múzeuma állandó kiállításának katalógusa.* Budapest.

Viola Tőkés

Non-Invasive Archaeological Investigations at the Gunyhóalji-dűlő Site, Nyergesújfalu

Traces of a Roman-period settlement have been known for several decades at the Gunyhóalji-dűlő site, located along the Bajót stream on the border of Nyergesújfalu and Bajót in Komárom-Esztergom County, but no systematic research has been carried out so far. We have been conducting non-invasive archaeological investigations at the site in cooperation with the Institute of Archaeology of the Faculty of Humanities and Social Sciences at Pázmány Péter Catholic University (PPKE BTK) since the end of 2021. Over this extensive area, several site surveys and drone-based aerial photography have taken place but the majority of our results obtained come from geophysical surveys conducted using ground-penetrating radar and magnetometry. Based on these, it can be said that at least six stone or stone-based buildings of varying sizes and layouts stood on the site in the Roman period and to the south of these was likely a settlement consisting of wooden or pit houses. However, the exact structure and nature of the settlement, as well as its chronology and periods are still unknown. According to the evidence of surface finds collected during metal detector research and "traditional" on-site surveys, the 2nd-3rd century can be considered the heyday of the site, more specific data will of course be expected from further research.

Alba Regia 52. (2024) 197–222.

Kölcze Bettina – Bajnóczi Bernadett

Késő római kori mázas kerámiák Pannoniában
Régészeti szempontokon alapuló feldolgozás és archeometriai előzmények

Bevezetés

Az ólommázas kerámiák a késői római időszak (Kr. u. 3. század közepe–5. század) meghatározó leletcsoportját alkotják Pannoniában. A mázas kerámiákkal kapcsolatos régészeti szempontú elemzések hazai szinten már a 20. században megkezdődtek, és a század végére már több információ állt rendelkezésre ezen anyagcsoport kapcsán. Említhetjük itt Bónis Éva római kori mázas kerámiákról szóló tanulmányát, amiben műhelykérdésre is kitért, ennek az összefoglalásnak a keretében bizonyosságot nyerhettünk néhány pannoniai mázas kerámiát gyártó műhelyről. Ilyen volt többek között a Gerhát fazekastelep Brigetióban, amely a kora római időszakra datálható, valamint működött edényégető kemence Óbuda területén is.[1] Késő római időszakra keltezhető műhelyeket feltételezhetünk az egykori Gorsium, Sirmium és Emona területén, továbbá Tokodon szintén előkerült egy 4. századra datálható kemence.[2] Hazai szinten a régészettudományban már ismert római kori mázas tárgyak egy részéről jelent meg tanulmánykötet, amely korszakokra lebontva tárgyalja a mázas kerámiákat.[3] Ebben Nádorfi Gabriella a megjelenési idejüket figyelembe véve a sírokban előforduló egyes formákról tipokronológiai táblát is készített a csákvári (Floriana) temetőből előkerült késő római leletek alapján.[4]

A késő római mázas kerámiák feldolgozása hazai viszonylatban mai napig folyamatos, egy-egy lelőhely kapcsán elemzésükre is sor kerül. Fontos szót ejteni többek között Ottományi Katalin számos tanulmányáról, publikációjáról, amelyekben egy-egy lelőhely teljes körű ismertetése kapcsán a késő római leletanyagon belül, ha került elő, az ólommázas kerámiákat is elemzi.[5] Mindemellett számos tudományos munkában elemezték kutatók régészeti szempontból a késő római mázas kerámiákat különböző tematika alapján, és ezen tanulmányok nem feltétlenül csak a pannoniai anyagot vizsgálták.[6] Mindezek ellenére még hiányzik a pannoniai mázas kerámiák szisztematikus kutatása és archeometriai vizsgálattal kombinált feldolgozása.

Jelen kutatásban három település, azon belül több lelőhelykörzet kerámiaanyagát vettük figyelembe. A kutatás gerincét az aquincumi mázas kerámiák adják, e tárgyak régészeti feldolgozása kapcsán merült fel az anyagvizsgálatok szükségessége. Az aquincumi anyag 21 lelőhelyről,[7] leginkább az egykori katonaváros területéről származik, de az egykori polgárvárosi régióból, illetve Aquincum territoriumából is választottunk ki kerámiaanyagot. Analógiaként lehetőségünk nyílt vizsgálatot végezni a Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményéből, Üllő 5-9[8] és Ecser 7[9] lelőhelyek anyagán.[10] Célul tűztük ki a mázas kerámiák teljeskörű archeometriai feldolgozását, az alaptest és az ólommáz anyagvizsgálatát. Összehasonlítás céljából kora római kerámiákat, mázast és mázatlant egyaránt vizsgálunk.

---

1 BÓNIS 1990, 26, 28. A brigetioi fazekastelepekkel, illetve kerámiagyártással Gátfalvi-Delbó Gabriella foglalkozott doktori disszertációjában (GÁTFALVI-DELBÓ 2019).

2 BÓNIS 1990, 33.

3 BÁNKI–CSERMÉNYI 1992.

4 NÁDORFI 1992.

5 Vö. többek között: OTTOMÁNYI 1999; 2004; 2007; 2011; 2019; 2024.

6 CVJETIĆANIN 2006; AUER 2012; KÖLCZE 2018; 2022; 2023.

7 Lelőhelyek és lelőhelyazonosító-kódjuk: Laktanya u. (56001); Dévai Bíró Mátyás tér 24–26. (59077); Lajos u. 118.; Korvin Ottó u. 7–11., Pacsirtamező u. 3–11., Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/A. (36348); Vályog u. 1. (56352); Hévízi út (56625); Budapest Aquincum ppp. (31505); Anikó u., Czetcz János u., Petúr u. (57741); San Marco u. 66. (45907); Szőlő u. 24. (45907); Beszterce u. 21. (45907); Március 15. tér–Belvárosi Plébániatemplom (15661); Flórián tér WC (45926); Hunor u. (45907); Vörösvári út 21. (45907); Folyamőr u. (56514); Kórház u. (31047); Mocsáros dűlő (35994), Népfürdő u. (66510); Kiscelli u. (32126) és Lajos u.-Nagyszombat u. sarok (56177); Március 15. tér–Belvárosi Plébániatemplom (15661); Népfürdő utca (66510).

8 Lelőhelyazonosító-kód: 30899; 30903.

9 Lelőhelyazonosító-kód: 30839.

10 Ezúton is köszönjük a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársainak, valamint Szebenyi Tamásnak, aki doktori disszertációjában foglalkozik a lelőhelyekkel, és Olgyay Jánosnak a mázas kerámiák feldolgozásának lehetőségét.

A kutatás alapját adó módszertan és a pannoniai mázas kerámiákon korábban végzett archeometriai vizsgálatok rövid ismertetése után kitérünk a régészeti szempontokon alapuló feldolgozás lényegi elemeire. Egyes, már megjelent írások[11] és a jelen cikk összefüggésben áll, ugyanazon leletanyagcsoportot vizsgálják, de más szempontból, kibővítve a lelőhelyek körét. Jelen esetben a régészeti szempontokat figyelembe véve az archeometriai vizsgálatokon van a hangsúly, ezért ennek kapcsán ismertetjük a feldolgozás célját és a kiválasztott leletanyagot.

A kutatás alapjai, kronológiai kérdések

A kutatás kiindulópontját egy készülő régészeti doktori disszertáció adja, amely magyarországi lelőhelyű késő római ólommázas kerámiákkal foglalkozik, leginkább az egykori Pannonia területéről, de betekintést nyújt más provinciák, és a birodalmon kívüli területek mázas kerámiaanyagába is.[12]

A dolgozat keretében a tipológiai osztályozáson túl az egyes tárgyak archeometriai feldolgozása is előtérbe kerül. Ezek a tudományos kutatás számára több szempontból is meghatározó tényezővel bírnak. Többek között olyan kérdésekre keressük a választ a vizsgálatok segítségével, hogy Aquincum területén történhetett-e késő római mázas kerámiagyártás, illetve mi a különbség a kora és késői mázas edények alaptestének és ólommázának anyaghasználata és készítéstechnikája között.

A disszertáció tipokronológián alapul, feldolgozási módszertant dolgoz ki, azt követi. A tipokronológia alapján az egyes formákat időrendbe állítva tudjuk elemezni, és még több számottevő adatot tudunk így az egyes edényekhez csatolni, aminek kiegészítése és más szempontokon alapuló feldolgozása lehet az archeometria.

A régészeti kutatásban a mázas kerámiákat tekintve a korai (1–2. század) és a kései időszak (3. század közepe-vége–5. század) között látható hiátus alakult ki, nem csak amiatt, hogy kevésbé kutatott időszak, hanem talán nehezebben is meghatározható.[13] Ehhez kapcsolódóan egy érdekesebb leletet sikerült újra feldolgozni, amely arra enged következtetni, hogy habár nem nagy számban, de a 2–3. század közepe között is készültek mázas kerámiák: három darab, egy típushoz tartozó edény esetében feltételezzük, hogy ezen időszakhoz köthető. Ebből egy darabnak alátámasztható a kontextusa, amely Szarvas lelőhelyről, szarmata korú sírból, más leletekkel együtt került elő. A temetkezést az egyéb régészeti leletek alapján lehetett datálni, többek között fibulák és üvegek tartoztak az egyéb mellékletek közé.[14] Mivel pontos adatok a másik két edényre vonatkozóan nincsenek,[15] feltételezésekbe pedig semmiképp sem szeretnénk bocsátkozni, így egyelőre az egyetlenegy, kontextusból ismert tárgyra támaszkodhatunk.

Hasonló formájú edény került elő az egykori Dacia Ripensis területéről is,[16] kontextus alapján a keltezése eléggé kitolódik, de erről a típusról ebben az esetben sem kapunk teljes képet. Fontos megemlíteni, hogy a formából kiindulva (szűrőedény kiöntőcsővel, az alaptest pedig Terra Sigillata Drag. 37-es formára emlékeztető) vonunk le következtetéseket. A pannoniai és a szarmata barbaricumi példa is reliefdíszes, a dianai (Dacia Ripensis) darab[17] pedig díszítetlen. Legtöbb esetben kizárólag a díszítés alapján nem lehet felállítani tipológiát, hiszen az nem teljes mértékben a formára értendő; jelen edény esetében mégis fontos megemlíteni, mivel a három edény hasonlóan kivitelezett, vannak közös elemek, és olyanok is, amelyek erősen elütnek egymástól. A kronológia tekintetében reális feltételezés a 3. század közepe, ugyanis a késő római időszak sűrűjében megalkotott edényektől eltérő, viszont mázazását tekintve az egységesség miatt (késő római mázakra jellemző „lyukacsos" felszín hiánya) a kora római edényekre hajaz. A kontextusból ismert darab az egyéb sírleletek figyelembevételével valószínűleg a 2–3. századra keltezhető, azonban a tényleges választ a datáló értékkel bíró mellékletek alapos feldolgozása adhatja meg.[18]

Mindezek tekintetében fontos még figyelembe venni tehát a régészeti alapú feldolgozások mellett egyéb vizsgálati módszereket is, melyek többek között az említett feltételezéseket alátámaszthatják, vagy épp cáfolhatják. A tárgyalt leleteket azért emeljük ki, mivel ezek kapcsán fogalmazódott meg, hogy esetleg érdemes lenne figyelembe venni egy, a mázas kerámiák gyártásához kapcsolódó, átmeneti időszakot, amely nem feltétlenül csak Pannoniát fedi le. Az archeometriai vizsgálatok vélhetőleg ebben is segítségünkre lehetnek majd.

---

11 Vö. KÖLCZE 2018; 2022; 2023.

12 A folyamatban lévő doktori disszertáció: Kölcze Bettina: *Késő római mázas kerámiák* Pannoniá*ban.*

13 Vö. BÓNIS 1990.

14 JUHÁSZ 1995; 2002.

15 Az egyik tárgy Budapest lelőhelyű és a BTM Aquincumi Múzeum Római Gyűjteményében található, a másik lelet a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tárában fellelhető.

16 CVJETIĆANIN 2006, 88.

17 CVJETIĆANIN 2006, 88.

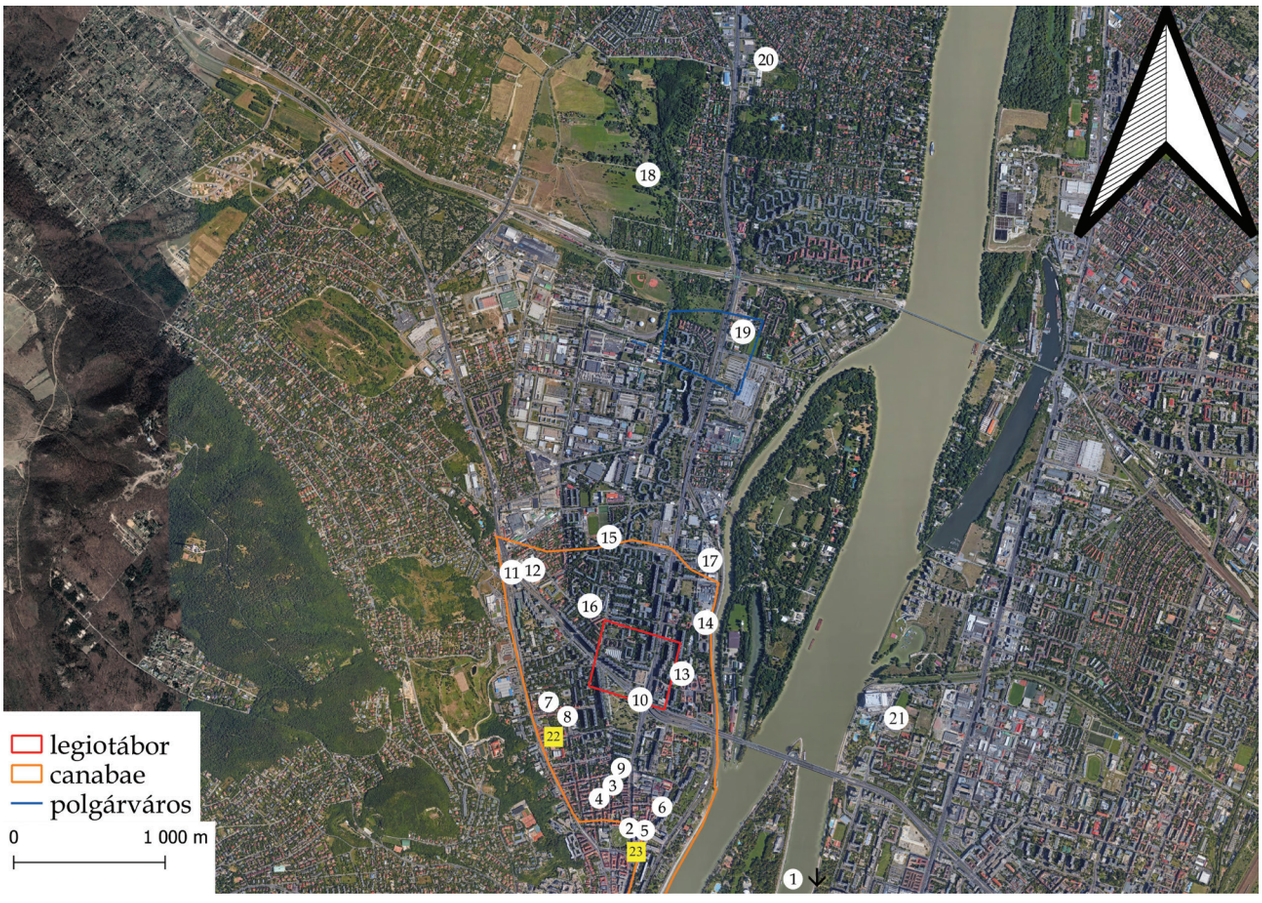
18 KÖLCZE 2022, 390, 392, Fig.6; *Régi-új leletek a középpontban. Római kori mázas szűrőedény Aquincumból és analógiái az újabb kutatások tükrében.* Előadás: FIROKONF 15. Komárom, 2023. május 20.

Az aquincumi kerámiagyártás rövid ismertetése

A kora és középső császárkorra keltezhetően napvilágra kerültek már olyan régészeti leletek, amelyek a helyi gyártást támasztják alá,[19] viszont a kései időszakra vonatkozóan, a mázas kerámia kiemelkedő mennyiségét leszámítva, más adattal nem rendelkezünk, ami a helyi gyártást régészeti szempontból bizonyítja.

Jelen esetben a középső császárkor vagy középső római időszak kifejezést nem használjuk a tanulmányban, mivel a mázas kerámiák feldolgozásában a leletanyagok kapcsán nincs relevanciája egy középső csoport elkülönítésének, hiszen századokban fogalmazzuk meg az előfordulásokat.[20]

A mázatlan kerámiák nagyrésze a kora római időszakra datálható, lelőhelyei Aquincum területéről a Kiscelli utca 75. szám, illetve a Lajos utca-Nagyszombat utca sarka, vélhetőleg ez utóbbi tartozik az egyik legkorábbi aquincumi kerámiaműhelyek közé (*1. kép*).[21]

1. kép

Aquincum és környékéről vizsgált mázas és mázatlan kerámiák lelőhelyei, a mázatlan edények lelőhelyei sárgával jelölve. (Térkép: Kovács Dániel, 2021; Turi Attila, 2023, 2024.)

1. Bp. V. Március 15. tér; 2. Bp. III. Pacsirtamező u. 3–11.; 3. Bp. III. Szőlő u. 24.; 4. Bp. III. Beszterce u. 21.; 5. Bp. III. Lajos u 98-Vidocq; 6. Bp. III. Lajos u. 118.; 7. Bp. III. Vályog u. 1.; 8. Bp. III. San Marco u. 66.; 9. Bp. III. Dévai Bíró Mátyás tér 24–26.; 10. Bp. III. Flórián tér; 11. Bp. III. Bécsi út-Farkastorki út; 12. Bp. III. Vörösvári út 111–117.; 13. Bp. III. Kórház u. 6–12.; 14. Bp. III; Laktanya u. 34.; 15. Bp. III. Hévizi út; 16. Bp. III. Hunor u. 21.; 17. Bp. III. Folyamőr u. 14–16.; 18. Bp. III. Mocsáros-dűlő; 19. Bp. III. Szentendrei út 135.; 20. Bp. III. Anikó utca-Czetcz János utca; 21. Bp. XIII. Népfürdő utca 47. 22. Bp. III. Kiscelli utca 75; 23. Bp. III. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok

[19] BUGÁN 2002.

[20] V.ö. *A kutatás alapjai, kronológiai kérdések* fejezettel, ahol kifejtjük, hogy amennyiben a kutatások több szempontból is alátámasztják, elkülöníthetővé válik egy középső időszak is a római mázas kerámiagyártás tekintetében.

[21] 2. térkép, VÁMOS 2014, 3.

Az anyagvizsgálatra kiválasztott kora római mázatlan, nagyrészt szürke házi kerámiaedények feldolgozása azért is szükséges, mivel a kiválasztott darabok nagy valószínűséggel helyben gyártott termékek, ezáltal összehasonlítási alapot biztosítanak a mázas kerámiák feldolgozásához. A kora római kerámiák gyártásával kapcsolatban tudjuk, hogy régészeti bizonyítékokkal alátámasztott Aquincum területén.[22] Az egykori katonaváros területén eddig lokalizált legnagyobb kiterjedésű ipartelepet, a katonaság kerámiaellátását biztosító fazekaskörzetet említhetjük. Fontos kitérni a Kiscelli utca 75. szám alatt feltárt egykori műhelyhez köthető régészeti lelet sokaságára, többek között kemencemaradványokra, feltárt fazekaseszközökre, illetve előkerültek műhelyhulladékra utaló kerámiák, például nagy számban jelentkező rontott darabokat hoztak felszínre az ásatások.[23]

A késő római műhelyek vonatkozásában meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre. A topográfiai helyzetük és feltételezhető rétegtani viszonyaik alapján két kisebb műhelyrészletet tud a kutatás erre az időszakra datálni. A katonaváros északkeleti régiójából, a Laktanya utca 34. és a Harrer Pál utca 4–10. számú telkek régészeti feltárásaiból egy-egy edényégető kemence maradványa került elő, bár pontosabb keltezésük az eddigi feldolgozások alapján még nem lehetséges, mindenképpen példaként említhetjük e két lelőhelyet.[24] Ezen néhány kérdéses keltezésű lelőhelytől eltekintve egyértelmű, műhely azonosítására is alkalmas bizonyítékokkal azonban nem rendelkezünk.[25] Ennek figyelembevételével az említett területekről is kiválasztottunk késő római mázas kerámiákat vizsgálatra.

A katonaváros területét fontos behatárolni. A kutatásokban általában Budapest III. kerületében a Duna–Bogdáni út–Hévízi út–Bécsi út–Nagyszombat utca által határolt területet nevezik katonavárosnak.[26] Régészeti szempontból a leletek sokasága miatt feltételezhetjük tehát, hogy az egykori aquincumi katonaváros területén működött késő római kerámiákat gyártó műhely, viszont a kutatásnál nehézségekbe ütközünk, ha a helyben gyártás kérdésére keressük a választ a feldolgozandó anyagok kapcsán. Ezért is kiemelkedően fontos az anyagvizsgálatok bevonása a kutatásokba, és a régészetin kívül más tudományágon alapuló szempontok és eredmények figyelembevételével történő párhuzamos feldolgozás.

Korábbi archeometriai vizsgálatok római kori mázas kerámiákon, különös tekintettel a pannoniai leletanyagra

A Római Birodalom különböző régióiban, provinciáiban megjelenő mázas kerámiák anyaghasználatát és készítéstechnikáját számos publikáció feldolgozta az elmúlt években.[27] Az archeometriai kutatások az alaptest típusára (Ca-dús, meszes ill. Ca-szegény, nem meszes) és az ólommáz készítéstechnikájára irányultak. A kerámiákon alkalmazott máz jellemzően nagy, illetve nagyon nagy ólomtartalmú máz,[28] amely kapcsán az anyagvizsgálatok célja annak feltárása, hogy i) az ólomanyagú folyósítót, jellemzően az ólom-oxidot önmagában vagy kvarccal (főként kvarctartalmú homokkal) keverve vitték-e fel az alaptestre, ii) adagoltak-e agyagot a mázszuszpenzióhoz, iii) kiszárított vagy kiégetett alaptestre került-e a máz.[29] Az elemzések alapján kirajzolódtak a készítéstechnika tér- és időbeli eltérései és a fő gyártóközpontok, mint pl. Gallia, Itália és a Balkán-régió. Közép-Galliában az ólom-oxidot önmagában alkalmazták a nem meszes agyagon (Kr. u. 1–3. század), hasonló módon készültek a mázas kerámiák a Balkánon is (Kr. u. 1–4. század).[30] Itáliában a kora római korban (Kr. u. 1–3. század) ólom-oxid és kvarc(homok) keverékét alkalmazták

[22] BUGÁN 2002.
[23] VÁMOS 2014, 30.
[24] VÁMOS 2014 156.
[25] VÁMOS 2014, 8.
[26] VÁMOS 2014, 12; V. ö. *1. kép.*
[27] Az egyik legjelentősebb archeometriai témájú közlemény WALTON–TITE 2010 publikációja, amelyben mintegy nyolcvan ólommázas kerámiát elemeztek (az alaptest kémiai összetételét, valamint a máz mikroszövetét, kémiai és ólomizotóp-összetételét vizsgálták) a Római Birodalom különböző provinciáiból (Itália, Gallia, Britannia, azaz a mai Olaszország, Franciaország és Anglia, továbbá Szerbia és Románia területéről) a Kr. u. 1. századtól az 5. századig. A megelőző korszakból (Kr. e. 1. század–Kr. u. 1. század) HATCHER et al. 1994 végzett kémiai elemzést több mint száz kerámián az egykori Britannia (mai Anglia) és Anatólia területéről.
[28] Nagy ólomtartalmú máz: 35-45 tömeg%-nál nagyobb PbO tartalom, nagyon nagy ólomtartalmú máz: 60 tömeg%-nál nagyobb PbO tartalom (TITE et al. 1998).
[29] TITE et al. 1998; WALTON 2004; WALTON–TITE 2010.
[30] Gallia: HATCHER et al. 1994; WALTON–TITE 2010; Balkán-régió, mai Szerbia (Diana, Singidunum (Belgrád)) és Románia (Apulum (Partos)): WALTON–TITE 2010. Emellett Diana (Dacia Ripensis provincia) és Čezava (Novae, Moesia Prima provincia) lelőhelyekről tizennyolc mázas, egy mázfoltos és három szürke késő római kerámia kémiai összetételét közli M. Stojanović (Addendum 3 in CVJETIĆANIN 2006). Az alaptesthez vasdús, Ca-szegény/nem meszes agyagot használtak (Table 2 in Appendum 3). CVJETIĆANIN 2006 feltételezte, hogy helyi műhely(ek)ben készültek a vizsgált késő római kerámiák és az ólomfolyósítót önmagában alkalmazták, de ezeket egyértelműen alátámasztó anyagvizsgálat nem készült.

meszes és nem meszes agyagon egyaránt.[31] A késő római korban (Kr. u. 4–5. század) technológiai váltás történt Itáliában: az ólom-oxidot önmagában vitték fel a nem meszes alaptestre,[32] jóllehet az ólom-oxid+kvarc(homok) keveréket is alkalmazhatták egyes lelőhelyek kerámiaanyagának vizsgálata alapján.[33] A kerámiák mázához használt ólomfolyósító lehetséges forrásának (származási helyének) behatárolására ólomizotópos vizsgálat készült több régészeti lelőhely anyagán. A galliai, britanniai és itáliai kerámiák mázához az ólom a Massif Central és Britannia (Brit-szigetek) ólomércesedéseiből származhatott,[34] míg a szerbiai és romániai leletek mázához a mai Bulgária területéről, a Rodope-hegységből származó ólomércet használhatták.[35]

A Római Birodalom többi területéhez képest a pannoniai ólommázas kerámiák jóval kevesebb figyelmet kaptak archeometriai-anyagvizsgálati szempontból, jóllehet az 1980-as években Duma György már vizsgálta a pannoniai késő római ólommázas edényeket természettudományos módszerekkel és megállapította, hogy a kerámiák felületén az ólom-oxidot önmagában alkalmazták.[36]

Claudio Capelli munkatársaival vizsgált késő római mázas kerámiát, összesen 31 darabot Budapest (2 darab), Bécs (7 darab), Carnuntum (14 darab) és Savaria (8 darab) lelőhelyekről.[37] Kimutatták, hogy az alaptestek vasdús, döntően nem meszes, folyóvízi agyagból készültek, amelyet esetenként soványítottak. Több petrográfiai/szöveti alcsoportot azonosítottak, amelyek több, valószínűleg helyi/regionális műhely gyártmányai. Az alaptestektől eltérően a sárga és zöld színű, nagy ólomtartalmú máz összetételét és készítéstechnikáját tekintve homogén, és az ólom-oxidot önmagában vitték fel az alaptestre. A mázszuszpenzióhoz szándékosan nem adtak vas- vagy réztartalmú színezőt, a máz színezéséért felelős vas az alaptestből származott, és az oxidációs állapota határozza meg a színt. Összességében megállapították, hogy a késő római korban több készítési központ/műhely létezett a kelet-alpi régióban, a dunai provinciákban és a balkáni régióban, amelyek azonos technikai ismerettel rendelkeztek: hasonló jellegű nyersanyagot használtak, azonos máz receptúrát és égetési technikát alkalmaztak.[38]

Györkös Dorottya PhD dolgozata[39] keretében vizsgált archeometriai szempontból késő római kerámiát Környe (Quirinum) külterületéről, ahol két, egymással derékszöget bezáró kemencét tártak fel.[40] A kemencék betöltéséből és a környezetükből nagy mennyiségű rontott, mázas kerámiatöredék került elő. 91 darab mázas és mázatlan kerámia anyagvizsgálata alapján nem meszes, soványított (karbonátos kőzettörmelékekben gazdag) agyagot használtak az alaptestekhez. A környékről begyűjtött üledékminták vizsgálata alátámasztotta, hogy a mázas és mázatlan edények többségének gyártása helyben történhetett. A nagy ólomtartalmú máz ólom-oxid+kvarc(homok) keverékéből készülhetett, amit nem kiégetett alaptestre vittek fel. A zöld-barna-sárga színezést a mázhoz adott vassal érték el.[41]

Aquincum területéről korábban csak kisszámú ólommázas kerámiáról közöltek anyagvizsgálati eredményt, kizárólag az alaptestek kémiai és/vagy ásványos összetételéről. A 2. századra–3. század elejére datált ólommázas serpenyők gyártási körülményeit próbálta tisztázni Bugán Adél, amihez egy töredék anyagvizsgálata készült el.[42] Rikker Balázs és munkatársai a Graphisoft (gázgyári temető) területéről egy három edényből (korsó, tál és ser-

31 Közép-Itália (Ostia): WALTON–TITE 2010; Apulia (Canosa): DE BENEDETTO et al. 2004; Róma („Nuovo Mercato di Testaccio"): DE VITO et al. 2017; Campania (Pompei, Herculaneum): GIANNOSSA et al. 2015.

32 Közép-Itália (Ostia) és Észak-Itália (Carlino): WALTON–TITE 2010; Észak-Itália, Carlino: CAPELLI–CABELLA–PIAZZI 2009; Velence: CAPELLI et al. 2010. Ld. még: WAKSMAN et al. 2008.

33 Palatinus-domb, Róma (Kr. u. 3. század–5. század eleje): feltehetően ólom-oxid+kvarc(homok) keverék alkalmazása nem meszes, helyi eredetű agyagból készített alaptesten (MEDEGHINI et al. 2018).

34 WALTON–TITE 2010; Mendip Hills, Flintshire, Derbyshire és Cornwall bányái: MEDEGHINI et al. 2020.

35 WALTON–TITE 2010.

36 A mázképződés feltételeinek megismerésére Duma György technológiai kísérleteket is végzett. A kísérletek alátámasztották, hogy amennyiben az ólom-oxidot önmagában alkalmazzák a kerámián, a felhasznált agyagnak megfelelő SiO_2 tartalma kell legyen, azaz elegendő mennyiségű (finomszemcsés és feltárható) kvarcot kell tartalmazzon egyéb ásványok mellett ahhoz, hogy az ólom-oxid és az agyag határfelületén kialakuló reakció révén az ólommáz kialakulhasson. A vizsgált hazai fazekasagyagok – két dunántúli kivéve – szerinte alkalmatlanok ehhez a máztechnológiához (DUMA 1993).

37 CAPELLI–CABELLI–PIAZZA 2009 és 2010 az alaptest szövetét és nem plasztikus elegyrészeit, valamint a máz mikroszövetét és kémiai összetételét vizsgálták. Budapest valószínűleg a 2009-es kötetben szereplő régészeti cikk alapján Budapest, Gazdagrét lelőhelyet jelenti. Korábban PERNICKA 1979 vizsgált római mázas kerámiákat Carnuntumból, azonban csak mázat elemzett, alaptestet nem, így a készítéstechnikát nem tudjuk rekonstruálni.

38 CAPELLI–CABELLI–PIAZZA 2009; 2010.

39 GYÖRKÖS et al. 2020; GYÖRKÖS 2022.

40 A leletek régészeti feldolgozása nem történt meg.

41 GYÖRKÖS 2022. Az ólommázra vonatkozó eredmények (jelenleg) ellentmondanak a tágabb régióban CAPELLI–CABELLI–PIAZZA 2009 és 2010 szerint alkalmazott mázkészítési technikának.

42 A potenciálisan felhasznált helyi agyag mintájában (kiscelli agyag) és egy aquincumi lelőhelyű mázas serpenyőtöredék vörös alaptestében azonos ásványos összetételt mutattak ki, a kerámiára 800–950°C égetési hőmérsékletet becsültek (BUGÁN 2002, 102, 5. kép, 20. jegyzet).

penyő) álló zöldmázas szettet, valamint összehasonlításul további három aquincumi ólommázas serpenyőtöredéket vizsgáltak a helyi gyártás és a helyi agyag (kiscelli agyag) esetleges felhasználásának kimutatására, amit azonban nem sikerült alátámasztani.[43]

Az archeometriai vizsgálat alá vetett tárgyak kiválasztási eljárása

A kiválasztási eljárás során több szempontot igyekeztünk figyelembe venni. A késő római mázas kerámiákat Aquincum területéről és környékéről oly módon választottuk ki, hogy minél árnyaltabb képet kapjunk. Habár Aquincumban a késő római kerámiagyártás nyomai még nem kerültek napvilágra,[44] fontos volt, hogy az egykori katonaváros szinte teljes területéről és az egykori polgárvárosból is válasszunk tárgyakat. Kiemelendő a választott anyagból Aquincum territoriumához tartozó néhány lelőhely anyaga, mint például a Március 15. téri Belvárosi Plébániatemplom vagy a Népfürdő utca (XIII. kerület) (*1. kép*).

Az egykori katonaváros területén a késő római kor teljességben képviselteti magát régészeti szempontból is. Megfigyelhetők ehhez kapcsolódóan a késő római temetőegyüttesek.[45]

A polgárvárosi részen és egyes lelőhelyekről kerültek elő késő római időszakra datálható leletek, mint például *mortarium*töredékek, viszont nem olyan sűrűségben, mint a katonaváros területéről.[46]

A tárgyak leginkább régészeti telepkutatások alkalmával kerültek felszínre. Jelen esetben sírból származó anyagot nem választottunk ki archeometriai vizsgálatra, mivel utóbbiaknál nagyrészt ép edények fordulnak elő, ezáltal vizsgálatuk különböző módszerekkel nem minden esetben lehetséges, hiszen azok a mintavétel miatt a tárgyak roncsolásával járnak, ezért eredményesebb töredékeket vizsgálni.

A kerámiák típusait figyelembe véve, leginkább korsók és kancsók oldaltöredékei, illetve *mortarium*töredékek jelennek meg az anyagban. Az érdekesebbnek tűnő darabok között megtalálható egy reliefdíszes mázas edény, vélhetőleg szűrőedény (*2/4. kép*) darabja.[47] Kiválasztottunk olyan példányokat is, amelyeken égettnek látszott a máz, vagy kisebb mázfoltok, erősebb kopásnyomok jelentek meg rajtuk. Kevésbé volt fontos a tárgyak típusa, mint az előkerülés helyszíne, a lelőhely, hiszen minél nagyobb területet terveztünk lefedni a töredékek kiválasztásával.

Nemcsak az egykori Aquincum területéről, illetve az egykori Pannoniából, sőt nem is csak az egykori Római Birodalomból, hanem a római kori (szarmata) barbaricumi részről is válogattunk anyagot archeometriai vizsgálatra. Üllő és Ecser lelőhelyek (*3. kép*) egykori ásatási anyagaiból több mint tíz darab mázas töredéket és néhány egész edényt tudtunk kiválasztani.

Az efféle összehasonlítás azért is kiemelkedően fontos, mivel nem kaphatunk eléggé árnyalt képet egy-egy leletanyagcsoportról, ha nem vizsgáljuk minél szélesebb területet lefedve (*1. kép*).[48] A mázak tekintetében egyelőre a korai és késő időszak termékeit ismerjük, és egyéb feltételezések kapcsán habár felmerült, hogy lehetséges egy átmeneti időszak is, de ennek alátámasztása még több kutatást igényel.

[43] A kerámiák Ca-szegény/Ca-mentes, azaz mészszegény/mészmentes, vasdús agyagból készültek, de a kiscelli agyaggal nem mutatnak hasonlóságot, valószínűleg nem helyben készültek (RIKKER et al. 2016).
[44] VÁMOS 2014, 155.
[45] BUDAI-BALOGH 2009, 93–100.
[46] V. ö.: Katalógus (*mortarium*ok).
[47] V. ö.: NAGY 1945, 283–302, illetve KÖLCZE 2022, 390, 392.
[48] V. ö.: Anyagvizsgálatra kiválasztott kora római és késő római mázas, valamint kora római mázatlan kerámiák lelőhelyei.

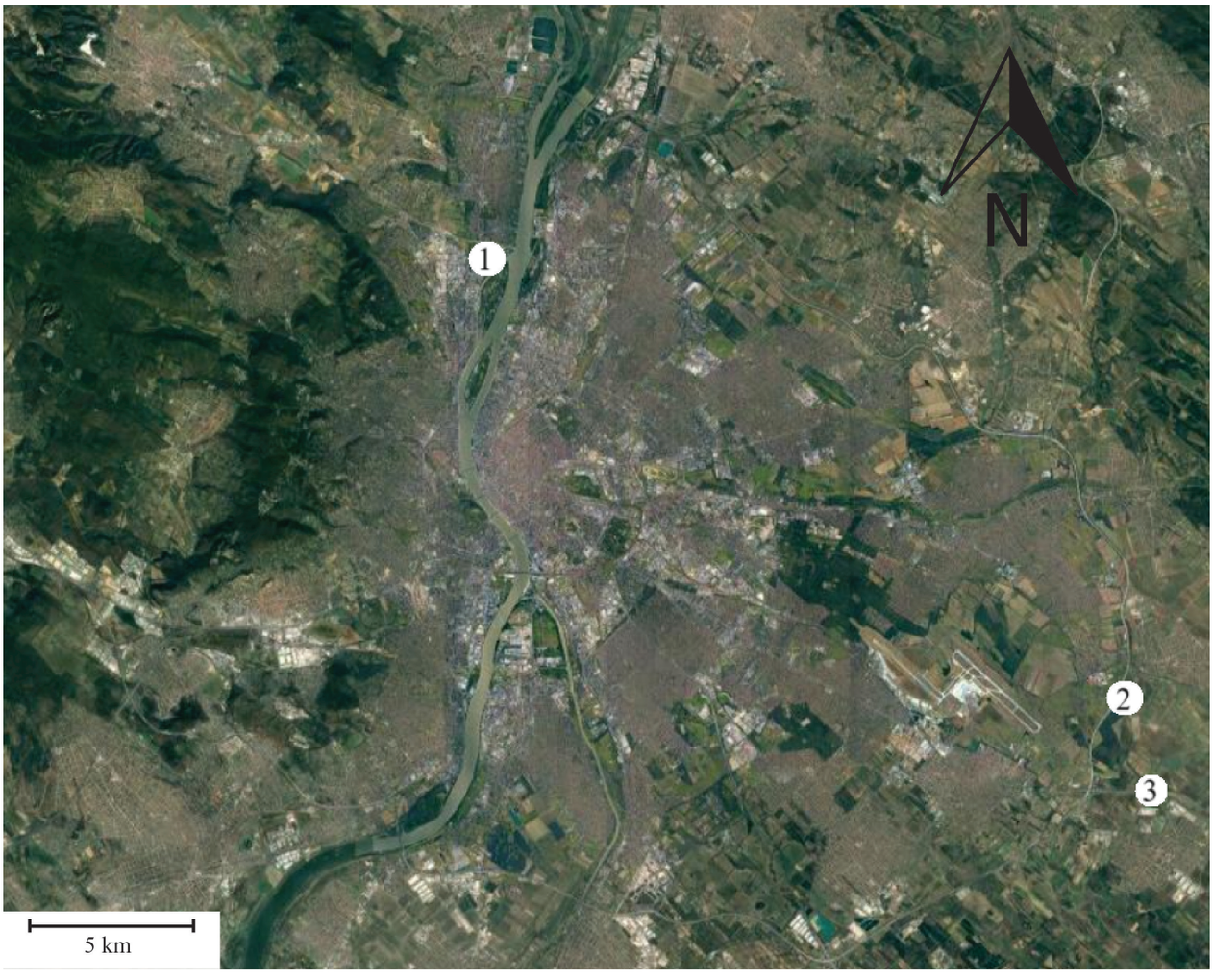

2. kép
Anyagvizsgálatra kiválasztott mázas kerámiák egy része.
2.1. Késő római ujjtámaszos korsó Üllő 5. sz. lelőhelyről (fotó: Kölcze Bettina); 2.2. Mázfoltos kancsó Üllő 5. sz. lelőhelyről (fotó: Kölcze Bettina); 2.3. Háromfülű edény Aquincumból (fotó: Bajnóczi Bernadett); 2.4. Reliefdíszes mázas edény oldaltöredéke Aquincumból (fotó: Bajnóczi Bernadett)

Összegzés

A pannoniai késő római mázas kerámiák archeometriai feldolgozással összekapcsolt szisztematikus régészeti kutatása kiemelkedően fontos a hazai régészettudomány számára, hiszen efféle multidiszciplináris vizsgálatok csak elszórtan készültek a kerámiákon. Kutatásainkkal ezt az űrt próbáljuk kitölteni.

Első körben egy készülő régészeti doktori disszertációhoz kapcsolódóan merült fel az aquincumi ólommázas kerámiák archeometriai vizsgálatának szükségessége. A területről több lelőhelykörzetet figyelembe véve választottunk ki tárgyakat, továbbá lehetőség nyílt a Barbaricum területéről, Üllő és Ecser egyes lelőhelyein előkerült mázas kerámiákkal való összehasonlításra (*3. kép*).

A kutatás jelentőségét az adja, hogy a késő római időszakra keltezhető, kerámiákat gyártó műhelyek Aquincum környezetéből még nem kerültek elő. Fontos a kérdés tisztázása a műhelyek lokalizálása szempontjából. E kérdés megválaszolásában segíthet minket nagyszámú kerámia teljeskörű archeometriai (az alaptest szöveti, kémiai és ásványos összetételi, valamint a máz mikroszöveti és mikrokémiai, a későbbiekben lehetőség szerint ólomizotópos) vizsgálata, mivel korábban csak kevés aquincumi ólommázas kerámiáról, és kizárólag az alaptestekről publikáltak anyagvizsgálati eredményt. Emellett az archeometriai kutatás választ ad arra vonatkozóan is, hogy ezek a kerámiák anyaghasználatukat és készítéstechnikájukat tekintve mennyiben hasonlítanak a késő római korban Pannonia, valamint a Római Birodalom más területein készített ólommázas kerámiákhoz.

3. kép
Az anyagvizsgálatra kiválasztott mázas és mázatlan kerámiák település szerinti felosztása.
1: Aquincum és környéke; 2. Ecser 7 lelőhely; 3. Üllő 5-9 lelőhely.

Katalógus[49]

1. Mázas *mortarium* töredéke. Agyaga világosvörös, csillámos, keményre égett, felülete vörös festésű, belső oldalán zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq[50]. 98.101.215.1
Méretek: Pá: 22 cm; 7,6 x 7,3 x 1,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

2. Mázas korsó perem- és oldaltöredéke. Agyaga világosszürke, keményre égett. Lekerekített peremű, a szalagfül csonkjával. A felülete zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.218.1
Méretek: Pá: 12 cm; 6,5 x 4,6 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

3. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga világosvörös, mészszemcsével soványított, keményre égett, felülete részben fekete foltos. Barna ólommázzal bevont a felülete.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.242.1
Méretek: 7,2 x 6,7 x 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

4. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga világosszürke, csillámos soványítású, keményre égett. Felülete zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.245.1
Méretek: 4,7 x 3,8 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

5. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga szürke, csillámos soványítású, keményre égett. Felülete zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.247.1
Méretek: 6,1 x 4,3 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

6. Mázfoltos perem- és oldaltöredék. Agyaga vörösessárga, csillámos soványítású, keményre égett, felülete szürke foltos. Pöttyösen barna ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.251.1
Méretek: 6,1 x 4,5 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

7. Mázfoltos oldaltöredék. Agyaga világosszürke-világosbarna, csillámos soványítású, keményre égetett. Felülete zöldesbarna mázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.253.1
Méretek: Pá: 10 cm; 6,5 x 3,3 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

8. Mázfoltos edény oldaltöredéke. Agyaga világosszürke, csillámos soványítású, keményre égett. Felülete foltosan ólommáz bevonatos.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.258.1
Méretek: 4,9 x 4,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

9. Mázfoltos edény oldaltöredéke. Agyaga szürke-világosbarna, csillámos soványítású, keményre égett, felülete kissé érdes. Felülete zöldesbarna ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.283.1
Méretek: 6 x 4,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

10. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga szürke, keményre égett, felülete részben barna, zöldes ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.297.1
Méretek: 5,6 x 4,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

11. Mázfoltos edény oldal- és aljtöredéke. Agyaga világosszürke-narancssárga, keményre égett, felülete szürkésbarna alapon fekete foltos, zöldesbarna mázpöttyös.
Leltári szám: BTM Aq. Ltsz.98.101.353.1
Méretek: Tá: 5 cm; 6,3 x 5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

[49] A tárgyakat sorrendben, lelőhelyek szerint írjuk le, jelen esetben a kerámiák típusát nem vesszük alapul a rendszerezés során.
A tárgyak leírásai Aquincumnál többségében a leltárkönyvekből származnak.
Vö. A meghatározott terminológiai alapjaival: KÖLCZE 2023, 134.

[50] BTM Aq = Budapesti Történeti Múzeum – Aquincumi Múzeum

12. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga szürke-vörös, mészszemcsével soványított, keményre égett. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.433.1
Méretek: 6 x 5,5 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

13. Mázas tál perem- és oldaltöredéke. A perem horizontálisan kihajló. Anyaga szürke, felületes zöld-zöldesbarna mázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.434.1
Méretek: Pá: 20 cm; 5,5 x 2,8 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

14. Mázas tál galléros peremtöredéke. Anyaga világosszürke-narancssárga, keményre égett, felülete vörös-barna alapon zöld mázzal fedett.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.442.1
Méretek: Pá: 30 cm; 6 x 2,1 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

15. Mázas *mortarium* töredéke. Agyaga világosszürke, csillámos sovány ítású, keményre égett, belül zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.467.1
Méretek: 9,6 x 5 x 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

16. Mázas korsó oldal- és aljtöredéke. Agyaga narancssárga-sárga, csillámmal, mészszemcsével sovány ított, keményre égett. Felületének egy része zöldesbarna ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.513.1
Méretek: Tá: 7,7 cm; töredék m: 3,6 cm; 8 x 7 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

17. Mázas korsó oldal- és aljtöredéke. Agyaga rózsaszín, csillámmal, mészszemcsével sovány ított, keményre égett, felülete vörös alapon fekete foltos, belül zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.514.1
Méretek: Tá: 5,5 cm; M: 8 cm; 7,1 x 6,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

18. Korsó mázfoltos oldatöredéke. Agyaga szürke, apró kaviccsal sovány ított, keményre égett, felületén zöld és fekete mázlefolyás látható.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.577.1
Méretek: 7,8 x 6,2 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca. 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

19. Korsó mázfoltos oldal- és aljtöredéke. Agyaga világosszürke, mészszemcsével sovány ított, keményre égetett, felületén zöld ólommázfoltok láthatók.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.582.1
Méretek: Tá: 8 cm; M: 4 cm; 6,2 x 2 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

20. Mázfoltos edény oldaltöredéke. Agyaga szürke, mészszemcsével sovány ított, keményre égett. Külső oldalának egy részén barna, részben zöldes ólommázlefolyás figyelhető meg.
Leltári szám: BTM Aq. 98.101.602.1
Méretek: 5,6 x 3,6 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Laktanya utca, 1974
Ásató régész: Németh Margit
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

21. Mázas korsó oldaltöredék. Agyaga, belső felülete téglavörös, vízköves. Külső felülete vastag olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.27.1
Méretek: 5,2 x 5,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

22. Mázas *mortarium* peremtöredéke. Agyaga téglavörös, felülete sárga, zöld, fekete sötétbarna ólommázas. A perem profilja befelé lejt.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.40.1
Méretek: Pá: 30 cm; 4 x 8,4 x 0,7-0,09 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

23. Mázas tál töredéke. Agyaga, külső felülete halvány téglavörös. Az edénynek a belső felülete ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.209.1
Méretek: 5,5 x 5,3 x 0,8-1 cm

Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

24. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete sötétszürke, külső felülete olívazöld, sötétbarna foltos ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.217.1
Méretek: nincsenek rendelkezésre álló adatok
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24-26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

25. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete rózsaszín. Vélhetőleg kvarchomokkal soványított, érdes tapintású. Részben sárga ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.291.1
Méretek: 4 x 3,3 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24-26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

26. Mázas *mortarium* töredéke. Anyaga, felülete téglavörös. A külső felülete letöredezett, a perem külső széle is letörött. Belső oldalának egy része ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.824.1
Méretek: 3,5 x 4,4 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24-26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

27. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete halvány téglavörös, külső felülete zöld ólommázas foltos.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.1045.1
Méretek: 3,2 x 5,2 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

28. Mázas *mortarium* oldaltöredéke. Agyaga, külső felülete halvány téglavörös, a dörzsfelület sárgás ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.1150.1
Méretek: 3 x 4 x 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

29. Mázas korsó oldaltöredéke fülcsonkkal. Agyaga, belső felülete rózsaszín, külső felülete olívazöld ólommázas, barna szemcsés. A vállon vízszintes bekarcolások futnak körül. alatta szalagfül csonkja, a szalagfület végigfutó borda tagolja.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.1289.1
Méretek: 8,8 x 8,4 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

30. Mázas *mortarium* perem- és oldaltöredéke. Agyaga, külső felülete barna, sok kvarchomokkal soványított, érdes tapintású. A perem barnás-vöröses festéssel ellátott. A belső kavicsozáson zöldes ólommáz látható.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.1788.1
Méretek: 10,5 x 12 x 1,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

31. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete téglavörös, külső felülete sötétbarna szemcsés, olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.2442.1
Méretek: 4,5 x 4,6 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

32. Mázas tál oldaltöredéke. Agyaga, külső felülete téglavörös, vízköves., belső felülete sötétzöld szemcsés, olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.2448.1
Méretek: 4 x 8,8 x 1,1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

33. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete kékesszürke, bekormozódott. Külső felülete olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.3711.1
Méretek: 5,6 x 4,8 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

34. Mázas korsó vagy kancsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete halvány téglavörös, külső felülete sötétbarna szemcsés, olívazöld ólommázas. A vállon vízszintes bekarcolások futnak körül.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.3712.1
Méretek: 4 x 4,8 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

35. Mázas korsó vagy kancsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete halvány téglavörös, külső felülete halvány olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.3750.1
Méretek: 4,7 x 3,2 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

36. Mázas korsó fültöredéke. Agyaga halvány vöröses. A szalagfül külső felületét két árkolás három részre tagolja. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.4562.1
Méretek: 5,7 x 3 x 1,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

37. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete halvány téglavörös, vízköves, külső felülete olívazöld, sötétbarna szemcsés, ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.6831.1
Méretek: 4,4 x 4,8 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

38. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga, belső felülete téglavörös, külső felülete barna ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.6857.1
Méretek: 4,4 x 4,5 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

39. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga szürke, belső oldalán vélhetőleg másodlagos égésnyomokkal. Felülete olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.6865.1
Méretek: 4,2 x 2,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

40. Mázas háromfülű edény (*2/3. kép*). Agyaga szürkés, felületét egységes zöldes ólommáz borítja. A három szalagfül keskeny, hasrésze gömbösödő, talprésze enyhén magasított.
Leltári szám: BTM Aq. 99.12.3641.1
Méretek: M: 12,5 cm; Pá: 5,6 cm; Tá: 4,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Dévai Bíró M. tér 24–26., 1999
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

41. Mázas *mortarium* töredéke. Agyaga halvány vörösessárga, csillámos soványítású, keményre égett. Felülete narancssárga, belső oldala sötétzöld, külső oldalán sávosan barnás ólommáz látható.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.1412.1
Méretek: 4,7 x 4,7 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

42. Mázas korsó v. kancsó oldaltöredéke. Agyaga világosszürke, keményre égett, belső felülete barna, egy része zöldes ólommázzal ellátott.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.1421.1
Méretek: 4,3 x 4 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

43. Mázas korsó v. kancsó oldaltöredéke. Agyaga vörös, mészszemcsével soványított, keményre égett. Felülete zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.1619.1
Méretek: 4,5 x 3,7 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

44. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga világosszürke-világosbarna, keményre égett. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.2747.1
Méretek: 3,6 x 3,5 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

45. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga narancssárga-világosszürke, csillámmal, mészszemcsével soványított, keményre égett. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.3656.1
Méretek: 5,2 x 4,3 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

46. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga vörösessárga, enyhén csillámos, keményre égett. Belső felülete sötétszürke foltos, külső oldalán fehér réteg látható. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.3895.1
Méretek: 4,2 x 4 x 0,9 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998

Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

47. Mázas korsó peremtöredéke. Agyaga vörösessárga, kissé kemény. A máz sérüléséből adódó, fehér réteg látható. Eredetileg sárgászöld mázzal volt bevonva.
Leltári szám: BTM Aq. 97.20.3897.1
Méretek: Pá: 9 cm; 3,7 x 1,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca 118., 1998
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

48. Mázas tál peremtöredéke. A perem vízszintesen kihajló. Agyaga halvány vöröses, keményre égetett. Felülete barna ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.31240.1
Méretek: Peremátm: 23 cm; 8,1 x 2,2 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

49. Kora római mázas edény perem- és oldaltöredéke. Lekerekített peremű, vízszintesen tagolt zöld mázas oldaltöredéke. Agyaga szürke-barna, keményre égett. Vélhetőleg serpenyő töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.27849.1
Méretek: Pá: 14 cm; 4 x 3,8 x 0,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század[51]

50. Kora római mázas edény oldal- és aljtöredéke. Agyaga szürkésbarna, kissé keményre égetett. Felülete sötétzöldes, egységes mázas. A tárgy serpenyő (patera?) lehetett.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.27848.1
Méretek: M: 12 cm; Tá: 10 cm; 4 x 1,6 x 0,4-0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

51. Korai mázas edény (patera) perem- és fültöredéke. Kihajló, ívelt vonalú peremtöredéke szilánkos, osztott szalagfüllel. Agyaga világosszürke-rózsaszín, keményre égett, felülete olívazöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.29601.1
Méretek: Pá: 16 cm; 5,6 x 3,3 x 05 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

52. Korai mázas edény (patera) perem- és oldaltöredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.29602.1
Méretek: Pá: 16 cm; 4,5 x 3,9 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

53. Korai mázas edény (patera) perem- és oldaltöredéke. Agyaga téglavörös, felülete olívazöld ólommázas. Külső felülete reliefdíszes, formatállal készült. Föntebb rojtocskák, alább egy szalaggal elválasztva, sokszirmú rozetták futnak körül.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.29604.1
Méretek: 4,6 x 3,2 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

54. Korai mázas edény oldal- és fültöredéke. Zöld ólommázas tálka oldaltöredéke osztott szalagfül indításával. Anyaga rózsaszín, keményre égett.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.29605.1
Méretek: 3,5 x 3,5 x 0,3-1,2 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98., Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

55. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Téglavörös oldaltöredék, belső oldalán kavicsozással és sárgászöld mázzal. Dörzstál töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 95.11.866.1
Méretek: 5,5 x 2 x 1,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

56. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Téglavörös oldaltöredék, belső oldalán kavicsozással és sárgászöld mázzal.

[51] A tárgyról: BUGÁN 2002, 97, 15, 7. Kép - 94.1.R.31

Leltári szám: BTM Aq. 95.11.867.1
Méretek: 9 x 2 x 1,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

57. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Téglavörös oldaltöredék, belső oldalán kavicsozással és sárgászöld mázzal. Dörzstál töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 95.11.868.1
Méretek: 7,3 x 3,6 x 1,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

58. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Téglavörös oldaltöredék, belső oldalán kavicsozással és sárgászöld mázzal. Dörzstál töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 95.11.869.1
Méretek: 9,5 x 5,6 x 1,2 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

59. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Téglavörös oldaltöredék, belső oldalán kavicsozással és sárgászöld mázzal. Dörzstál töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 95.11.869.1
Méretek: 7 x 4,5 x 1,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

60. Késő római mázas *mortarium* töredéke. Sárga agyagú dörzstál oldaltöredéke, belső oldalán kavicsozással és talán zöldessárga mázzal.
Leltári szám: BTM Aq. 95.11.1363.1
Méretek: 8,7 x 6,5 x 1,2 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Vályog utca 1., 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

61. Mázas korsó oldaltöredéke. Agyaga szemcsés, csillámos, kissé kemény. Felületén kopott ólommázzal.
Leltári szám: BTM Aq. 95.2.35.1
Méretek: 3,7 x 2,2 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Hévízi úti lakótelep, 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

62. Mázas edény oldal- és aljtöredéke. Valószínűleg tál töredéke. Anyaga kissé kemény. Felülete kopott, zöld mázas.
Leltári szám: BTM Aq. 95.2.106.1
Méretek: fenékátm: 8 cm; 3,3 x 3,4 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Hévízi úti lakótelep, 1995
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

63. Kora római (?) mázas edény, vélhetőleg tál töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 2011.3.389.1
Méretek: 4,5 x 3,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Aquincum PPP, 2011
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század(?)

64. *Mortarium* oldaltöredéke a perem indításával. Anyaga szürkésbarna-sárgásbarna, jól iszapolt, puha (vizenyős talaj által). Belső oldalán zöldesbarna mázas, kopott dörzsfelülettel.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.609.1
Méretek: falvastagság: 1,8 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

65. *Mortarium* oldaltöredéke a perem indításával. Anyaga szürkésbarna-sárgásbarna, jól iszapolt, puha (vizenyős talaj által). Belső oldalán zöldesbarna mázas, kopott dörzsfelülettel.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.609.2
Méretek: falvastagság: 1,8 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

66. Mortarium alj- és oldaltöredékei. Anyaga sárgásvörös, puha (vizenyős talaj által), jól iszapolt. Belső oldalán zöldmázas, kissé málló dörzsfelülettel.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.231.1
Méretek: talpátm: 11 cm; falvastagság: 1,2 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

67. *Mortarium* oldaltöredéke. Anyaga szürkésbarna, jól iszapolt, igen puha (vizenyős talaj által). Belső oldalán zöldesbarna mázas, kissé kopott dörzsfelülettel.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.52.1
Méretek: 6 x 10 x 2 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007

Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

68. Mázas *mortarium* oldal- és aljtöredéke. A máz nyomai szinte teljesen lekoptak.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.53.1
Méretek: talpátm: 11 cm; 2,5 x 11 x 1,5 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

69. Mázas *mortarium* oldal- és aljtöredéke. Anyaga szürkésbarna, jól iszapolt, enyhén csillámos, igen puha (vizenyős talaj által). Belső oldalán kissé repedezett, zöldesbarna mázas, kissé kopott dörzsfelülettel.
Leltári szám: BTM Aq. 2007.7.54.1
Méretek: 5 x 5 x 1,5 cm
Lelőhely: Bp. III. Anikó utca – Czetcz János utca – Petúr utca, 2007
Ásató régész: Láng Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

70. Mázas *mortarium* töredéke. Felülete csillámos. A belső oldalának felülete érdes, kavicsos. Anyaga kemény. Nyers színű. Belső oldala mázas.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.55.1
Méretek: 6 x 2,8 x 1,5 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

71. Korsó kétosztatú mázas fültöredéke. Mindkét oldalán zöld színű máz van. Anyaga kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.339.1
Méretek:4,6 x 4 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

72. Korsó kétosztatú mázas fültöredéke. Mindkét oldalán zöld színű máz van. Anyaga kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.340.1
Méretek: 5,8 x 3,5 x 2 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

73. Korsó kétosztatú mázas fültöredéke. Mindkét oldalán zöld színű máz van. Anyaga kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.341.1
Méretek: 9,4 x 2,8 x 1,4 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

74. Korsó kétosztatú mázas fültöredéke. Mindkét oldalán zöld színű máz van. Anyaga kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.342.1
Méretek: 7 x 2 x 1,5 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

75. Mázas tál vízszintesen kihajló peremtöredéke, mindkét oldalán barnás színű máz van, ami kopott. A máz alatt a kerámia narancssárga színű. A perem felületén horizontálisan futó barázdák vannak.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.176.1
Méretek: 6,2 x 2,7 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

76. Tál vízszintesen kihajló peremtöredéke. A felületén horizontálisan barázda fut. A belső oldalán mázas. Anyaga kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2018.7.236.1
Méretek: 4,3 x 1,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. San Marco utca 66., 2018
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

77. Mázas korsó kétosztatú fülének töredéke; szemcsés, kemény anyagú, barnás mázzal fedett.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.23.325.1
Méretek: 4,2 x 2,1 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. Szőlő utca 27., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

78. Mázas korsó oldaltöredéke; enyhén szemcsés, kemény anyagú, zöld mázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.23.326.1
Méretek: 3,1 x 3,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. Szőlő utca 27., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

79. Mázas korsó oldaltöredéke. Anyaga kemény, felületéről az ólommáz lekopott.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.23.1256.1
Méretek: 4,9 x 3,3 x 0,6-0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. Szőlő utca 27., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

80. Mázas tál oldaltöredéke; patkó alakú agyagszálakkal(?) díszített, zöldes-barna mázzal.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.23.386.1
Méretek: 5,1 x 4,1 x 0,3-0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. Szőlő utca 27., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kora római időszak

81. Mázas tál, vélhetőleg szűrőedény reliefdíszes oldaltöredéke (*2/4. kép*). Felületén indadísz látható. Anyaga szürke, kemény. Felülete olívazöld mázas, kissé irizáló.
Leltári szám: BTM Aq. Ltsz. 2017.23.5235.1
Méretek: 10 x 7,7 x 0,6-0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. Szőlő utca 27., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kérdéses datálású edény (valószínűleg Kr. u. 3. század)
Felhasznált irodalom: NAGY 1945.

82. Mázas edény oldaltöredéke. Korsó oldaltöredéke a nyak részéből, külső felületén halvány sárgás máz, illetve széles hornyolású díszítés (szinte már borda díszítés). Íves kiképzés, jól iszapolt.
Leltári szám: BTM Aq. Ltsz. 2017.22.2545.1
Méretek: 3,8 x 2,1 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kérdéses római kori

83. Mázas edény oldaltöredéke. Korsó oldaltöredéke, külső felszínén zöldessárga mázas bevonat, belső felszíne szürkés, rajta a korongolás nyoma, jól iszapolt. A töredéknek íves kiképzés.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.2546.1
Méretek: 9,8 x 7,5 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

84. Mázas edény oldaltöredéke, háromosztatú fültöredékkel, középső osztat mélyebben, mint a többi. Felületén zöldes-vöröses mázas bevonat, jól iszapolt.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.2547.1
Méretek: 5,8 x 3 x 1,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

85. Mázas korsó fültöredéke. Háromosztatú fültöredék, középső osztat enyhén mélyebben, mint a többi. Felületén zöldes-vöröses mázas bevonat, jól iszapolt. Az egész felület erősen kopott.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.2548.1
Méretek: 7,7 x 2,8 x 1,3 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

86. Mázas *mortarium* peremtöredéke. Anyaga kissé kemény, felületének egy része vörösre festett, zöld ólommázzal bevont.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.954.1
Méretek: 7,2 x 3,3 x 1,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

87. Mázas tál oldaltöredéke. Az oldal belső felületén dörzsfelület, illetve egy mázas sáv, külső felülete nyers színű és teljesen kopott, peremén egy vertikális barázda apró égésnyommal.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.979.1
Méretek: 3,7 x 4,1 x 1,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

88. Mázas *mortarium* töredéke. Belső felületén szemcsés bevonat, külső felülete teljesen kopott, jól iszapolt.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.980.1
Méretek: 3,6 x 6,7 x 1,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

89. Mázas *mortarium* töredéke. Anyaga csillámos, sima felületű, belső oldala kavicsozott, zöld ólommáz bevonatos.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.8567.1
Méretek: 5,9 x 3,5 x 1,2-1,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

90. Mázas edény perem- és oldaltöredéke. Anyaga szürke, kemény. Fala enyhén ívelt. Pereme röviden vízszintesen kihajló. Felületén zöldes máz.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.16710.1
Méretek: Pá: 30 cm; 3 x 1,4 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

91. Mázas edény oldal- és fültöredéke. Anyaga szürke, kemény. Fala enyhén ívelt, füle kör átmetszetű. Felületét zöldes máz borítja.

Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.16711.1
Méretek: 5,7 x 2,8 x 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

92. Mázas tárgy töredékei. A tárgy ólomkapoccsal összefogott. A kerámiának mindkét oldalán sárga színű máz van, melynek felülete fényes, sima.
Leltári szám: BTM Aq. 2017.22.18252.1
Méretek: 5,2 x 4,5 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Beszterce utca 21., 2017
Ásató régész: Vámos Péter
Tárgy előzetes datálása: Kérdéses Kr. u. 4. század

93. Mázas *mortarium* perem- és oldaltöredéke. Galléros peremű tálforma, a perem belső részén körbefutó hurka íves kivezetésével kialakított kiöntővel. Az edénytest lapított félgömb alakú lehetett. Az edény belső felületén barnássárga fényes máz és durva szemcséjű kavicsozás látható. A perem felső, külső és az edény külső felületén barna matt bevonat és sárga mázpöttyök látszanak. Anyaga oxidációs, testszínű narancsos maggal, finom szemcséjű, levegőbuborékokkal, nem túl kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2015.11.446.1
Méretek: Pá: 30 cm; 15,5 x 6 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. V. ker. Március 15. tér (Belvárosi Plébániatemplom), 2015
Ásató régész: Beszédes József
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

94. Mázas tálka. Anyaga vöröses és szürke, belső felülete olívazöld ólommázas, kívül mázpöttyös, jól iszapolt, vízszintesen kihajló, árkolt perem.
Leltári szám: BTM Aq. 98.75.26.1
Méretek: 8,4 x 6,7 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Flórián Tér WC, 1983
Ásató régész: Kocsis László
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

95. Mázas tálka. Vízszintesen kihajló peremű, enyhén kihasasodó forma. Kívül barna színű (zöldesbarna mázpettyes), belül zöldesbarna mázas, a törésfelületen vörösesbarna-szürke színű, érdes tapintású. Jól iszapolt. Peremén kettős horizontálisan körbefutó barázda részletével.
Leltári szám: BTM Aq. 2008.14.289.1
Méretek: Pá: 13 cm; Tá: 4,5 cm; M: 4 cm; V: 0,4-0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. Hunor utca 21., 2008
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

96. Mázas *mortarium*. Kívül szürkésvörös színű, belül zöldmázas, a törésfelületen világosszürke (erősen szennyeződött felületű!), érdes tapintású. Jól iszapolt.
Leltári szám: BTM Aq. 2008.14.346.1
Méretek: 7,5 x 4 x 0,9 cm
Lelőhely: Bp. III. Hunor utca 21., 2008
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

97. Kemence belső tapasztás vagy kerámiatöredék?[52]
Leltári szám: BTM Aq. 91.1.37
Méretek: 4,0 x 5,3 cm
Lelőhely: Aquaeductus? (Mocsáros-dűlő, Aranyhegyi út és környéke) 1988
Ásató régész: Márity Erzsébet
Tárgy előzetes datálása: Kérdéses

98. Tálka sárga mázzal fedett, vízszintes vonalakkal tagolt felületű oldaltöredékei. Agyaga fehéres, keményre égett.
Leltári szám: BTM Aq. 94.1.9825 (=97.16.9825)
Méretek: 4,5 x 4,5 x 0,4 cm
Lelőhely: Bp. III. Korvin Ottó u. 7–11. – Pacsirtamező u. 3–11. – Lajos u. 98. Vidoq és Lajos u. 102/a, 1989
Ásató régész: Madarassy Orsolya
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

99. Mázas dörzstál töredéke. Felülete zöld ólommázas.
Leltári szám: BTM Aq. 98.36.1929.1
Méretek: 11.2 x 7 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. Folyamőr u. 14–16., 1978–1981
Ásató régész: Szirmai Krisztina
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

100. Mázas tál töredéke. Belső oldalán zöld mázas világosszürke tál töredéke. Anyaga homokkal sovány-ított, patics- és mészpöttyös. Felülete durva, máza jó állapotú.
Leltári szám: BTM Aq. 2006.20.7073.1
Méretek: 4,7 x 2,8 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. Vörösvári út 111–117., 2006
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

101. Mázas pateranyél, állatfejes motívummal. Anyaga kemény. Felülete egységesen zöldmázas.
Leltári szám: BTM Aq. 89.1.44.1
Méretek: 10 x 4 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. Kórház utca 6–12., 1989

[52] A feldolgozás során bizonytalanok voltunk a tárgy eredetét illetően, emiatt választottuk ki archeometriai vizsgálatra, amely során bebizonyosodott, hogy eltér a többi tárgytól, vélhetően nem kerámia. Anyaga és felülete üvegesre égett.

Ásató régész: Szirmai Krisztina
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 2. század

102. Mázas *mortarium* perem- és oldaltöredéke. Belső oldalán zöld-narancssárga mázzal fedett, teljes profilt mutató (fehér gipsszel kiegészített) töredékek. A perem külső sávja egy szakaszon egyenetlen kialakítású. Agyaga világosszürke-szürke-narancssárga-rózsaszín, csillámos soványítású, keményre égett.
Leltári szám: BTM Aq. 2019.8.8663.1
Méretek: 29,3 x 0,8-1,8 cm; Pá: 36 cm; Tá: 14 cm; M: 14 cm
Lelőhely: Bp. XIII. Népfürdő utca 47., 2019
Ásató régész: Beszédes József
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 3. század vége–4. század

103. Mázas korsó oldaltöredéke. Korsó zöld-sötétbarna mázzal fedett oldaltöredéke, belső felületén feketére égett, fényes, vélhetőleg mázréteg található. Agyaga világosszürke, keményre égett.
Leltári szám: BTM Aq. 2019.8.8740.1
Méretek: 7,5 x 5,8 x 0,5 cm
Lelőhely: Bp. XIII. Népfürdő utca 47., 2019
Ásató régész: Beszédes József
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

104. Kora római mázatlan kerámia. Tányér perem- és oldaltöredéke a lapos alj indításával. A perem egy részén, horizontálisan enyhén megnövelt, ujjbenyomással hullámosított szélű fogórészt alakítottak ki. A kemény, egyenetlen törésfelületű, szürke kéreg alatt fekete maggal, sűrű eloszlású középszemcsés és közepes eloszlású homokkal és sűrű eloszlású finomszemcsés csillámmal. Felülete kissé érdes tapintású, szürke.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.6812.1
Méretek: Pá: 30 cm; 15,5 x 6 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

105. Rézsűsfalú tányér oldal- és felső részén horizontális barázdával tagolt peremtöredéke a lapos alj indításával. Anyaga szürke, kemény, szemcsés, enyhén csillámos. Felülete barnásszürke, feketére égett, erősen kopott bevonat (?) maradványaival. Másodlagosan égett(?).
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.2331
Méretek: Pá: 32 cm; Tá: 26 cm; falvastagság: 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

106. Rézsűsfalú tányér oldal- és lapos aljtöredéke. Anyaga sötétszürke maggal, kemény, szemcsés, enyhén csillámos. Felülete sötét szürkésbarna. 2001.17.2336 és 2001.17. 2368 – egyazon tárgy két töredéke.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.2336
Méretek: Pá: 32 cm; Tá: 26 cm; fv: 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

107. Tál (*caccabus*?) perem- és oldaltöredéke. A perem felső részén finoman felvitt hullámvonal-díszítés látható. Anyaga kemény, egyenletes törésfelületű, vörösessárga, finomszemcsés homokkal. Felülete vörösessárga.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.2726
Méretek: Pá: 37 cm; 5 x 12 x 1 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

108. Tál (*caccabus*) horizontális perem (szélén körbefutó barázdával) és éles hastörésű oldaltöredéke. Anyaga vörös, kemény, enyhén szemcsés.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.3747
Méretek: Pá: 17 cm; 7 x 9 x 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

109. Fazék (vagy *caccabus*?) enyhén behúzott, horizontális kialakítású peremtöredéke, felső részén körbefutó hármas barázdával. Anyaga kemény, szürkésbarna, szemcsés, enyhén csillámos.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.3632
Méretek: Pá: 19 cm; 3,5 x 7,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

110. Fazék oldal- és rézsűsen kihajló, háromszög átmetszetű peremtöredéke. A nyaki részen körbefutó hármas horizontális barázdával. Anyaga kemény, szürke, szemcsés.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.6233
Méretek: Pá: 16 cm; 5,5 x 9; 6,5 x 0,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

111. Tál perem- és oldaltöredéke. Anyaga szürke, kissé kemény.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.5342
Méretek: A méretadatok nem ismertek
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001

Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

112. Fazék oldal- és rézsűsen kihajló, enyhén megvastagodó peremtöredéke. A nyaki részen körbefutó hármas horizontális barázdával. Anyaga sötét zöldesszürke, kemény, szemcsés, felülete barnásszürke.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.2450
Méretek: Pá: 28 cm; fv: 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

113. Fazék oldal- és rézsűsen kihajló, háromszög átmetszetű peremtöredéke. A nyaki részen körbefutó hármas horizontális barázdával. Anyaga kemény, szürke, szemcsés.
Leltári szám: BTM Aq. 2001.17.6234
Méretek: Pá: 28 cm; fv: 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Kiscelli utca 75., 2001
Ásató régész: Kirchhof Anita
Tárgy datálása: Kora római időszak

114. *Tripes* erősen behúzott, enyhén megvastagodó, bordázott peremtöredéke. Anyaga vörösbarna, kemény, apró kavicsszemes. Felülete szürkésbarna, enyhén csillámos.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.8501
Méretek: Pá: 28 cm; fv: 0,8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

115. Tál töredékei. Valószínűleg behúzott vörösbarna tripes perem. Anyaga kemény, vörösbarna, durvaszemű homokkal soványítva. Összeillő a 7409-cel.
Leltári szám: BTM Aq. 115. 95.7.7408
Méretek: M: 3 cm, Sz: 8,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

116. Tál töredékei. Valószínűleg behúzott vörösbarna *tripes* edény pereme. Anyaga kemény, vörösbarna, durvább szemcsés. Összeillő a 95.7.7408-cal.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.7409
Méretek: M: 2,7, Sz: 7,7 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

117. Behúzott sárgásbarna *tripes* edény pereme. Anyaga kemény, sárgásbarna, durvább szemcsés.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.7410.1
Méretek: M: 3,5, Sz: 7,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

118. *Caccabus* tál perem- és oldaltöredéke. Anyaga kissé kemény, szürkésbarna és világosszürke, horizontálisan kihajló peremmel, és a peremen keskeny, körbefutó árkolásokkal tagolt.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.7426.1
Méretek: M:4 cm; Sz: 18,5 x 0,6 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

119. Tál, vagy fazék perem- és oldaltöredéke. Anyaga barna, kissé kemény. Pereme horizontálisan kihajló.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.7423.1
Méretek: M: 7 cm; Sz: 8 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

120. Urna vagy fazék. Anyaga szürke, kissé puha, durvaszemű homokkal soványítva. Felülete világosszürke, enyhén csillámos, barázdált felületű. Teljes profil.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.8508.1
Méretek: Fv: 0,6-1, M: 19,5 cm; Pá: 13,5 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

121. Tál perem- és oldaltöredéke. Anyaga kissé puha, sárgásbarna, felülete szürkésbarna, enyhén csillámos. Pereme rézsűsen kihajló, oldalán barázdák futnak körbe.
Leltári szám: BTM Aq. 95.7.8516.1
Méretek: Fv: 0,5-1, M: 9, Pá: 17 cm
Lelőhely: Bp. III. ker. Lajos utca-Nagyszombat utca sarok, 1995
Ásató régész: Hable Tibor
Tárgy datálása: Kora római időszak

122. Mázas *mortarium*. Téglaszínű, gyorskorongolt dörzstál profilálatlan fenéktöredéke. Külső oldala festett, belső oldalát sűrű, apró kavicsréteg borítja, amelyet zöldesbarna ólommáz fed.

Méretek: Fá: 10 cm; Fv: 1,4 cm
Leltári szám: FMC[53] Ltsz. 2007.9.293.1
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 28.[54]

123. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz alatt vastagon szürke), gyorskorongolt, meredek falú dörzstál kissé kihajló, lekerekített végű, galléros peremtöredékének két darabja az oldal indításával. Az edény külső oldala és a perem felső része vörösre festett, belső oldalát egybefüggő barnászöld ólommáz fedi, amely foltokban, a kis kráterek körül a külső felületen is feltűnik. Közvetlenül a perem alatt, mindkét irányból indított tölcséres furattal átlyukasztott (javítás nyoma). Felülete erősen kopott.
Méretek: Pá: 24 cm; Fv: 1 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.362.1
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 28.

124. Téglaszínű, gyorskorongolt dörzstál ívesen kihajló, gallérral ellátott peremtöredéke az oldal indításával. Az edény külső felülete vörösre festett. Belső oldalába apró kavicsokat tapasztottak és zöldesbarna ólommázzal vonták be. A máz az edény peremére és a külső oldalára is került.
Méretek: Pá: 22 cm; Fv: 0,7 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.481.63
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 28.

125. Téglaszínű, gyorskorongolt, tölcséres nyakú korsó vízszintesre levágott, elvékonyodó végű peremtöredéke, amely az edény kiöntőjének részéről származik. A perem felső része horonnyal tagolt. Teljes felületét egybefüggő, sötétbarna ólommáz fedi.
Méretek: Fv: 0,4 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.2307.130
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 29.

126. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz felőli részen szürke), gyorskorongolt dörzstál vízszintesen kihajló, kissé megvastagodó végű, gallérral ellátott peremtöredéke az oldal indításával. A perem felső része vörösre festett, az edény belső oldalát egybefüggő, lyukacsos felületű, barnászöld ólommáz fedi, amely foltokban a peremre is került.
Méretek: Pá: 34 cm; Fv: 1 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.2408.13
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 29.

127. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz felőli részen szürke), gyorskorongolt dörzstál befelé álló, megvastagodó végű gallérral ellátott, vízszintesen kihajló, kissé megvastagodó peremtöredéke az oldal indításával. Belső oldalát fehérre színeződött, egybefüggő, barnászöld ólommáz fedi, amely foltokban a peremen is mutatkozik. A perem külső íve erősen töredékes.
Méretek: Fv: 1 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.2498.7
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 29.

128. Téglaszínű, gyorskorongolt korsó kis talpgyűrűs fenéktöredéke az oldal indításával. Külső oldalát és a talpát egybefüggő sötétbarna ólommáz borítja.
Méretek: Fá: 7 cm; Fv: 0,4–0,8 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.3048.75
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kru. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 29.

129. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz alatt szürke), gyorskorongolt dörzstál oldaltöredéke. Külső oldala sávosan simított, koromfoltos. Belül néhány apró kavicsra került a barnászöld ólommáz, amely részben fehérre színeződött. Két helyen másodlagosan átfúrt (javítás nyoma).
Méretek: Fv: 0,7 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.3376.13
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század

130. Téglaszínű, rétegesen égett, gyorskorongolt, nagyméretű dörzstál fenéktöredéke az oldal indításával. Külső felülete vörösre festett, rajta a máz meg-

[53] FMC=Ferenczy Múzeumi Centrum
[54] Olgyay János engedélyével. A tárgyleírások többségében a megjelölt irodalomból származnak.

folyásának nyoma figyelhető meg két helyen. Belső oldalán a kavicsozáson látható a barnászöld máz.
Méretek: Fá: 10 cm; Fv: 1,2 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.4136.13
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 30.

131. Téglaszínű, kissé szemcsés anyagú, gyorskorongolt dörzstál kifelé ívelődő gallérral ellátott, vízszintesen kihajló, legömbölyített végű peremtöredéke a meredek állású oldalfal indításával. Külső felülete vörösre festett, belső oldalába néhány apró kavicsot tapasztottak, amelyre rákerült a barnászöld egybefüggő ólommáz. Néhány mázcsepp a külső oldalon is megfigyelhető.
Méretek: Pá: 33 cm; Fv: 0,7 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.4145.139
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 30.

132. Téglaszínű, gyorskorongolt, vastag falú dörzstál kihajló, lekerekített végű peremtöredéke kissé befelé álló gallérral és az oldal indításával. Külső felülete vörösre festett, belső oldalát egybefüggő, foltos, egyenletesen fedő, barna ólommáz borítja.
Méretek: Pá: 33 cm; Fv: 1,3 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2007.9.5487.1
Lelőhely: Ecser 7. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 31.

133. Egyenletesen téglaszínűre égett, gyorskorongolt dörzstál oldaltöredéke. Külső oldala részben vörösre festett. Belső oldalát sűrűn kitapasztott kavicsréteg borítja, amely zöldesbarna ólommázzal fedett. A máz foltokban a külső oldalra is került, ahol fehérre színeződött.
Méretek: Fv: 0,8 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2003.1.413.39
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 24.

134. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz felőli részen vékony sávban szürke), gyorskorongolt, vékony falú tál, vízszintesen kihajló, három sekély horonnyal tagolt peremtöredéke az íves oldal indításával. Belső oldalát és a perem felső részét egybefüggő, zöldesbarna, lyukacsos szerkezetű ólommáz borítja, amely néhány foltban a külső oldalon is megfigyelhető.
Méretek: Pá: 13 cm; Fv: 0,5 cm.
Leltári szám: FMC Ltsz. 2003.1.422.54
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 24.

135. Téglaszínű, gyorskorongolt, nagyméretű, meredek falú tál két peremtöredéke az oldal indításával. A megduzzadt perem vízszintesre levágott, hornyolással tagolt, sűrű bevagdosásokkal díszített. Belső oldalát és a perem felső részét egybefüggő, lyukacsos szerkezetű, barnászöld ólommáz fedi. Külső felületén mázcseppek találhatók. Az egyik töredéken a máz elszíneződött.
Méretek: Pá: 28 cm; Fv: 0,6 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2003.1.428.56.1 +56.2+56.3
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 24.

136. Egyenletesen téglaszínűre égett, gyorskorongolt, vékonyfalú, kisméretű gömbtestű edény feneke a has vonaláig terjedő oldalindítással. Az edény feneke trapéz átmetszetű, alja kissé homorú, belső felületén jól látszik a korongolás csigavonala. Az íves oldalon két plasztikus félhold (lunula) alakú dísz látható, amelyek feltehetőleg körbefutó minta részei lehetnek. Külső felületét egybefüggő, barnássárga ólommáz borítja, amely erősen kopott állapotban maradt meg. Belső felületén mázcseppek találhatók.
Méretek: Fá.: 3,3 cm, Töredék magassága: 4,7 cm; Fv: 0,4 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2003.1.673.17
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 25.

137. Téglaszínű, gyorskorongolt dörzstál fenéktöredéke az oldal indításával. A belső oldalát különböző színű kavicsokkal tapasztották ki és sötétbarna, összefüggő ólommázzal vonták be.
Méretek: Fv: 1,2 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2003.1.1041.39
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 25.

138. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz alatt vékony sávban szürke), gyorskorongolt tál fenéktöredéke. Belső oldala sugárirányú rádlisorral díszített, egybefüggő zöldesbarna mázzal bevont, amely a kis kráterek felett barna színben mutatkozik.
Méretek: Fv: 0,8 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2004.1.34.1
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 25.

139. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz felőli részen szürke), kevés kaviccsal soványított, gyorskorongolt, íves testű tál vízszintesen kihajló, két horonnyal tagolt peremtöredéke az oldal indításával. Az edény belső oldalát egybefüggő zöldesbarna ólommáz borítja, amely az árkok felett megvastagodva sötétbarna színben mutatkozik. Külső felülete vörösre festett, ide kisebb foltban kifolyt a máz. A töredék másodlagosan átfúrt (javítás nyoma).
Méretek: Pá: 28 cm; Fv: 0,6 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2006.3.1282.69
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 25.

140. Téglaszínű, gyorskorongolt dörzstál oldaltöredéke. Külső felülete vörösre festett, belső felülete sűrűn apró kavicsokkal kitapasztott. A kavicsokat zöld ólommáz fedi, amely a külső oldalra is átfolyt.
Méretek: Fv: 0,9 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2006.3.1641.3
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 26.

141. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz alatt vékony sávban szürke), apró kavicsokkal soványított, gyorskorongolt dörzstál ívesen kihajló, lekerekített végű, gallérral ellátott peremtöredéke az oldal indításával. Külső oldala és a perem felső része vörösre festett, belső felületét egybefüggő barnászöld ólommáz fedi, amely néhány foltban a perem felső részén is megfigyelhető.
Méretek: Fv: 1 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2006.3.1674.33
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 26.

142. Késő római mázas tál, galléros peremmel. Téglaszínű, rétegesen égett (a máz alatt szürke), gyorskorongolt dörzstál két ívesen kihajló, lekerekített végű, galléros peremtöredéke az oldal indításával. Külső oldala és a perem felső része vörösre festett. Belső felülete kevés apró kaviccsal kitapasztott, egybefüggő zöld ólommázzal fedett, kopott állapotú.
Méretek: Pá: 23 cm; Fv: 0,6 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2008.1.659.1
Lelőhely: Üllő 9. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 27.

143. Késő római mázas kancsó (*2/2. kép*), enyhén kihajló peremmel, peremből kiinduló füllel és gömbös hasrésszel. Anyaga vöröses, felületén foltokban zöldes ólommáz látható. Kör átmetszetű hurkafüle a peremből indul és a has legnagyobb kiöblösödésére támaszkodik. Az edény külső és belső felületén több helyen zöldesbarna ólommáz foltok találhatók.
Méretek: Pá: 7,5 cm; Fá: 6,5 cm; M: 16,2 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2006.3.2548.1
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 26.

144. Mázas korsó (*2/1. kép*), egy füllel, de füle letört, téglaszínű, rétegesre égett (a máz alatt vékony sávban szürke), gyorskorongolt, csepp alakú, szűk nyakú, tölcséresen kihajló peremű. Ujjtámasszal ellátott szalagfülét a perem széléhez és a test kihasasodásához illesztették. Nyakát gallérpárna, alatta bekarcolt horonyköteg díszíti. Külső oldalát (a feneke kivételével) egybefüggő barna ólommáz borítja, amely a perem belső részére is átfolyt. Egy helyen megfigyelhető a „ragadás" nyoma.
Méretek: Pá: 8,3 cm; Fá: 9,4 cm; M: 31 cm
Leltári szám: FMC Ltsz. 2006.3.1391.16
Lelőhely: Üllő 5. sz. lelőhely
Ásató régész: Kulcsár Valéria
Tárgy előzetes datálása: Kr. u. 4. század
Felhasznált irodalom: OLGYAY–SZEBENYI 2018, 26.

Irodalom

AUER Martin
2012 Late Roman local production in South Western *Noricum*. *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 42. 419–422.

BÁNKI Zsuzsanna – CSERMÉNYI Vajk
1992 *Glasierte Keramik in Pannonien*. Székesfehérvár.

BÓNIS Éva
1990 A mázas kerámia Pannoniában (Die Glasierte Keramik in Pannonien). *Archaeológiai Értesítő* 117. 24–38.

BUDAI-BALOGH Tibor
2009 Késő római sírcsoport az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. *Ókor* 3–4. 93–100.

BUGÁN Adél
2002 Újabb kutatási eredmények az Aquincumi lelőhelyű ólommázas serpenyők gyártásának körülményeiről – Neue Forschungsergebnisse über die Produktionsumstände der bleiglasierten Pfannen aus Aquincum. *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 2002. 93–116.

CAPELLI, Claudio – CABELLA, Roberto – PIAZZA, Michele
2009 The Late Roman glazed pottery production in Eastern Alpine area and Danubian provinces: archaeometric analyses on fabrics and glazes. In: Magrini, C. – Sbarra F. (eds.): *Late Roman glazed pottery productions in Eastern Alpine area and Danubian Provinces. First results of an international project*. Proceedings of the First International Meeting of Archaeology in Carlino (Carlino, 14-15 December 2007). Campoformido. 71–82.
2010 New archaeometric data on Late Roman glazed pottery. Case-studies from Savaria (Hungary) and Rousse (Bulgary). In: Magrini, C. – Sbarra F. (eds.): *Late Roman Glazed Pottery in Carlino and in Central-East Europe. Production, Function and Distribution.* Proceedings of the Second International 139, Meeting of Archaeology in Carlino (March 2009). Oxford. 33–38.

CAPELLI et al.
2010 CAPELLI, Claudio – GRANDI Elena – CABELLA Roberto – PIAZZA Michele
Archaeological and archaeometric characterisation of Late Roman glazed pottery (4th-6th centuries AD) from the Venetian lagoon. In: Magrini, C. – Sbarra F. (eds.): *Late Roman Glazed Pottery in Carlino and in Central-East Europe. Production, Function and Distribution.* Proceedings of the Second International Meeting of Archaeology in Carlino (March 2009). BAR International Series, 2068. John and Erica Hedges Ltd. Oxford. 20–32.

CVJETIĆANIN Tatjana
2006 *Late Roman glazed pottery. Glazed pottery from Moesia Prima, Dacia Ripenses, Dacia Mediterranea, and Dardania*. (Archaeological Monographies 19.) Belgrade.

DE BENEDETTO et al.
2004 DE BENEDETTO, G. E. – ACQUAFREDDA, P. – MASIERI, M. – QUARTA, G. – SABBATINI, L. – ZAMBONIN, P. G. – TITE, M. – WALTON, M.
Investigation on Roman lead glaze from Canosa: Results of chemical analyses. *Archaeometry* 46/4. 615–624.

DE VITO et al.
2017 DE VITO, Caterina – MEDEGHINI, Laura – MIGNARDI, Silvano – COLETTI, Fulvio – CONTINO, Alessia
Roman glazed inkwells from the ”Nuovo Mercato di Testaccio” (Rome, Italy): Production technology. *Journal of the European Ceramic Society* 37. 1779–1788.

DUMA György
1993 Aranygléttel készült pannóniai cserépedények. *Műtárgyvédelem* 22. 171–180.

GÁTFALVI-DELBÓ Gabriella
2019 *Brigetio településrendszerének kerámiaművessége*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

GIANNOSSA et al.
2015 GIANNOSSA Lorena Carla – FICO Daniela – PENNETTA Antonio – MANGONE Annarosa – LAVIANO Rocco – DE BENEDETTO Giuseppe Egidio
Integrated investigations for the characterisation of Roman lead-glazed pottery from Pompeii and Herculaneum (Italy). *Chemical Papers* 69/8. 1033–1043.

GYÖRKÖS Dorottya
2022 *Mázas kerámiák készítéstechnikájának ásványtani, kőzettani és geokémiai vonatkozásai – Késő római és késő középkori kerámiák példáján*. Doktori (PhD) disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. doi: 10.15476/ELTE.2021.205

GYÖRKÖS et al.
2020 GYÖRKÖS Dorottya – BAJNÓCZI Bernadett – SZAKMÁNY György – SZABÓ Máté – TÓTH Mária
Mázas és mázatlan késő római kerámiák Környe külterületéről – Az alaptestek petrográfiai és röntgenpordiffrakciós eredményei. *Archeometriai Műhely* 16/1. 43–56.

HATCHER et al.
1994 HATCHER Helen – KACZMARCZYK Alexander – SCHERER Agnès – SYMONDS Robin P.
Chemical classification and provenance of some Roman glazed ceramics. *American Journal of Archaeology* 98/3. 431–456.

JUHÁSZ Irén
1995 Glasiertes Gefäss aus Szarvas. *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 34. AR 25, 15–21.
2002 Mázas római edény Szarvasról. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 23. 89–98.

KÖLCZE Bettina
2018 Tipológiai kísérlet Pannonia késő római mázas kerámiáihoz. *Magyar Régészet Online folyóirat* 2018. Ősz. 19–25.
https://files.archaeolingua.hu/2018O/Upload/Kolcze_H18O.pdf
2022 Late Roman glazed pottery from Pannonia. In: Budai Balogh, Tibor – Láng, Orsolya – Vámos, Péter (eds.): A*QUINCUM ÆTERNUM. Studia in honorem Paula Zsidi.* (Aquincum Nostrum II.9.) Budapest. 383–400.
2023 Late Roman glazed pottery from Aquincum. *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 2022. 129–158. http://doi.org/10.54640/CAH.2022.129

MEDEGHINI et al.
2018 MEDEGHINI, Laura – DE VITO, Caterina – COLETTI, Fulvio – GOVI, Angelica – FABRIZI, Lucilla – DI FAZIO, Melania – MIGNARDI, Silvano
Glazed roman ceramic: a multi-analytical approach. *Periodico di Mineralogia* 87. 229–244.
2020 MEDEGHINI, Laura – FAYEK, Mostafa – MIGNARDI, Silvano – COLETTI, Fulvio – CONTINO, Alessia – DE VITO, Caterina
A provenance study of Roman lead-glazed ceramics using lead isotopes and secondary ion mass spectrometry (SIMS). *Microchemical Journal* 154. 104519.

NAGY Lajos
1945 Zöldzománcos római dísztál Budáról. *Budapest Régiségei* 14. 285–301.

NÁDORFI, Gabriella
1992 Glasierte Keramik in den spätrömischen Gräberfeldern Pannoniens. In: Bánki Zsuzsanna – Csermélyi Vajk (eds.): *Glasierte Keramik in Pannonien*. Székesfehérvár. 45–51.

OLGYAY János – SZEBENYI Tamás
2018 Római ólommázas kerámia Üllő 5-9. és Ecser 7. lelőhelyeken. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 5. 23–43.

OTTOMÁNYI Katalin
1999 Late Roman pottery in the Dunabogdány camp – A dunabogdányi tábor későrómai kerámiája. *Antaeus* 24. 333–373, 726–738.
2004 A Budakalász-Luppacsárdai őrtorony késő római kerámiája. *Studia Comitatensia* 28. 265–294.
2007 A Pátyi római telep újabb kutatási eredménye. *Studia Comitatensia* 30. 7–238.
2011 Késő római mázas kerámia a Budaörsi telepen. *Arrabona* 49/1. 263–290.
2019 *A pátyi temető római sírjai (Malom dűlő)*. Szentendre.
2024 A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése I. (Evaluation of the Late Roman Cemetery of the Szentendre Camp I). *Studia Comitatensia* 42. 94–140.

PERNICKA Ernst
1979 Chemische Analyse glasierter Keramik aus Carnuntum. In: Grünewald Mathilde (Hrsg.): *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974)*. (Der Römische Limes in Österreich 29.) Vienna. 99–107.

RIKKER et al.
2016 RIKKER, Balázs – VÁMOS, Péter – TÓTH, Mária – MAY, Zoltán
The archaeometric analysis of grave ceramics I. Raetian beakers and lead-glazed set from the eastern cemetery of the Aquincum civil town. *Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta* 44. 651–659.

TITE et al.
1998 TITE, Michael S. – FREESTONE, Ian – MASON, Robert – MOLERA, Judit – VENDRELL-SAZ, Mario – WOOD, Nigel
Lead glazes in antiquity – methods of production and reason for use. *Archaeometry* 40. 41–260.

VÁMOS Péter
2014 *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html

WAKSMAN et al.
2008 WAKSMAN, S. Yona – BOUQUILLON, Anne – CANTIN, Nadia – KATONA, Ildikó
Approche archéométrique des premières ”Byzantine Glazed White Ware” et de productions glaçurées romaines et romaines tardives. *Rei Cretariae Romanae Acta* 40. 531–536.

WALTON, Marc Sebastian
2004 *A materials chemistry investigation of archaeological lead glazes*. PhD thesis, University of Oxford. Oxford.

WALTON, Marc Sebastian – TITE, Michael S.
2010 Pottery production technology of Roman lead-glazed pottery and its continuance into late Antiquity. *Archaeometry* 52/5. 733–759.

Bettina Kölcze – Bernadett Bejnóczi

Late Roman glazed ceramics in Pannonia – processing based on archaeological aspects and archaeometric background

Glazed ceramics from the Roman period, especially objects dated to the Late Roman period (mid-3rd century to 5th century AD) have not received adequate attention in recent Hungarian archaeological research. Although numerous studies and scientific works can be cited from an archaeological perspective that delve into the topic to some extent, and sporadic archaeometric examinations have been carried out on Pannonian material, the systematic research and processing combined with archaeometric analysis of Pannonian glazed ceramics are still awaited. Therefore, our work is the beginning of a longer, unique and gap-filling research.

Following the outline of the archaeological and archaeometric background and the research objectives, we also address the questions of production in Aquincum based on previous studies. The study concludes with a catalogue of the glazed ceramics selected for examination from Aquincum and the Barbaricum (Ecser, Üllő).

Alba Regia 52. (2024) 223–243.

Gátfalvi-Delbó Gabriella

Szürke házi kerámia Brigetióban[1]

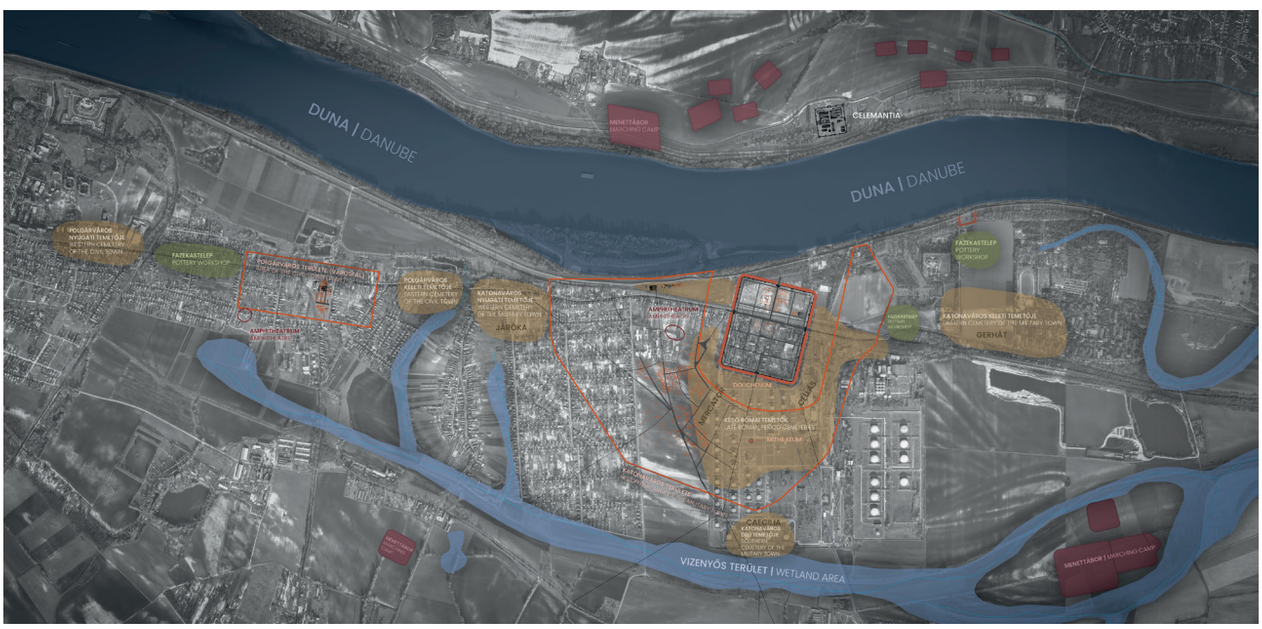
A szürke házi kerámiák közé redukciós égetésű, durva, szemcsés, homokos, általában mészszemcsés anyagú, porózus, keményre égetett edények tartoznak. Funkciójukat tekintve a településeken nagyméretű tároló, főző-, vagy sütőedények voltak, a temetőkben sírmellékletek között és hamvtároló urnaként is megjelentek.

A jelen tanulmányban bemutatott leletanyag Brigetio temetőiből, a polgárváros 1992–1996 közötti feltárásaiból, a katonai fazekastelepről (Kurucdombi és Gerhát műhely), a *legio*tábor és a *canabae* korai kutatásaiból, valamint magángyűjteményekből származik.

A brigetiói kerámiák anyaga szürke (N 5/, 6/, 7/, 10YR 5/1, 5YR 5/1, 2.5Y 6/1, 5Y 5/1), sötétszürke (N 3/, 4/), vöröses szürke (2.5Y 7/1, 6/1), felületük szürke (N 5/, 6/, 7, 10YR 5/1, 5YR 5/1, 2.5Y 6/1, 5Y 5/1), sötétszürke (N 4/, 3/, 10YR 4/1), érdes.[2]

A tipológia közel 800 edény vizsgálatán alapszik, amelyek 10 formai csoportba oszthatók.

Mivel a szürke házi kerámiák birodalom szerte általánosak, keltezésük is csak tágabb időintervallumban lehetséges. A tipológia készítése során a jól keltezett párhuzamokat emeltem ki.

1. ábra
Brigetio topográfiája. (Készítette: Simon Bence.)

[1] A tanulmány alapját a 2020-ban megvédett *Brigetio településrendszerének kerámiaművessége* c. doktori disszertáció (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2019, doi: 10.15476/ELTE.2019.268) *Szürke házi kerámia* c. fejezete adta, annak javított, átdolgozott változata.

[2] Munsell Soil–Color Charts. 2009 Year Revised Edition (2015)

Hombár (*dolium*) [3]

A hombárok nagyméretű, ún. hurkatechnikával készült edények,[4] amiket a temetőkben urnaként, a településeken tárolóedényként használtak.[5] Brigetióban meglehetősen kevés töredék került elő, a teljes profil egy esetben sem ismert.[6] Belső oldalukon jól kivehetők a kézi eldolgozás nyomai. Az edények légmentes lezárásához használt kátrányozást[7] nem lehetett megfigyelni.

HPe1. Kihajló, megvastagodó peremű hombárok, amelyek között bordázott és sima peremű változat is ismert. Előbbi a Flavius-kortól a 2. század közepéig volt jellemző Pannoniában, míg a sima peremű változat analógiája Sallában került elő 1–2. századi keltezéssel.[8]

HPe2. Kihajló, vízszintes, háromszög átmetszetű peremek.[9] Ezek a leggyakoribbak Brigetióban. Párhuzamok ismertek Gorsiumból a 2. század első feléből,[10] Carnuntumban még a 3. században is fogalomban voltak.[11]

HPe3. Kissé vagy erősen behúzott, vízszintes, háromszög átmetszetű peremek.[12] Párhuzamuk Aquincumban került elő.[13]

Hpe4. Vízszintesen kihajló, egyenletes vastagságú, lekerekített perem.[14] A típus Carnuntumban a 2. század végén, 3. században volt használatban.[15]

Fazék

A fazekak széles szájú, nyak nélküli, kidomborodó hasú főzőedények, a nagyobb változatok 20–30 cm, a kisebbek 15–20 cm magasak, egy vagy két füllel is készülhettek.[16]

Az edények között 6 fő formát lehet meghatározni.

F1. Tojás formájú fazekak, a válluknál érik el a legnagyobb szélességüket.[17]

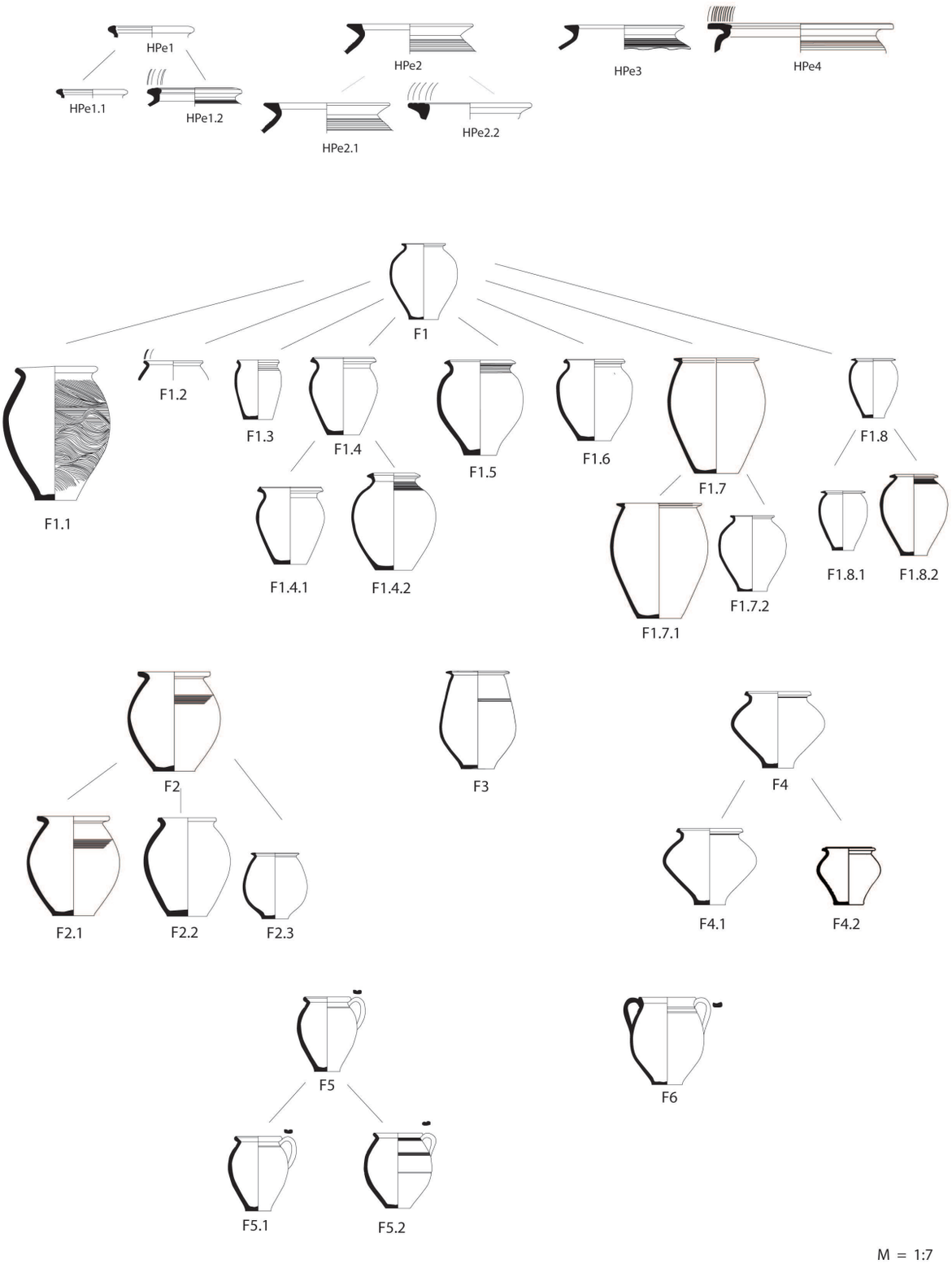
F1.1. Ívesen kihajló, tölcséres peremmel.[18] A polgárváros III. temetőjéből 2. századi üveggel együtt került elő.[19] Párhuzamok ismertek Carnuntumból,[20] és a budaörsi kora római temetőből.[21]

F1.2. Rézsűs, lekerekített peremmel.[22]

F1.3. Rézsűsen kihajló, szögletes peremmel.[23] B. Petznek a peremtípust az Auerberg-fazekakból származtatja.[24] Pannoniában az 1. század második felétől a 2. század végéig voltak jelen.[25]

---

3 HILGERS 1969, 13–14.
4 PETZNEK 1997, 193.
5 VARGA 2007, 151.
6 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 1-8, 24. kép 1–5.
7 VARGA 2007, 169.
8 BÓNIS 1942, IV. t. 1; PETZNEK 1997, 194, Typ. 2; VARGA 2007, 3. kép 1–4, 7.
9 PETZNEK 1997, 194–196. Typ. 3.
10 BÁNKI 1965, 104, Nr. 8, Abb. 3, 13.
11 PETZNEK 1997, 195.
12 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 8; HAJDU 2013, IV. t. 88–89.
13 VÁMOS 2014, 120, Kat. 618.
14 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 8.
15 PETZNEK 1997, Typ. 4.
16 ISTVÁN 1997a; BÓNIS 1942, 14.
17 BÓNIS 1942, I. t. 6; PETZNEK 1997, 208, Typ. 7.1, Kat. Nr. 196–204; OTTOMÁNYI 2012, 248, 198. kép 1–3.
18 DELBÓ 2017, Kat. 50, 1. t. 7; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 9, 11, 38.
19 CSEH 2003, 29, K598d, XI. tábla 9.
20 GRÜNEWALD 1979, 60; PETZNEK 1997, 208–213, Typ 7. (1. század első fele)
21 DELBÓ 2016, 73, Abb. 13, 1.
22 HAJDU 2013, Kat. 192, IV. tábla 98; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 10, 24. kép 17, 25. kép 3.
23 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 12, 13, 24. kép 6–8.
24 PETZNEK 1997, 198.
25 Carnuntum: PETZNEK 1997, 200–201, Typ. 5.4, Kat.–Nr. 71–75; Arrabona: SZŐNYI 1973, 25, XII. t. 1.

2. ábra
Hombárperemek (HPe), fazekak (F) tipológiája.

F1.4. Rézsűsen kihajló, háromszög átmetszetű peremmel.[26] A széles szájú (F1.4.1)[27] és a behúzott nyakú, szűkszájú változatok (F1.4.2)[28] is kedveltek Brigetióban. Előbbiek Carnuntumban az 1. századtól a markomann háborúkig voltak jellemzőek,[29] nagy számban kerültek elő Savariában[30] és Arrabonában[31] a 2. század első feléből.
Szűkszájú párhuzamokat Bónis É. publikált a kora római kerámiagyűjtésében,[32] valamint a budaörsi[33] és a savariai temetőben[34] is megtalálhatóak.

F1.5. „T" keresztmetszetű peremmel.[35] Arrabonában,[36] Savariában,[37] Carnuntumban[38] az 1. század második felétől a 2. század közepéig voltak jellemzőek.

F1.6. Tölcséresen kihajló, háromszög átmetszetű peremmel.[39] Ezek a fazekak nyakuknál élesen megtörő profilt mutatnak; Carnuntumban 2. századiak.[40] Brigetióban az V. temető egyik fazeka észak-itáliai vékonyfalú pohár utánzatával együtt került elő, amik a 2. század közepéig voltak forgalomban.[41]

F1.7. Felső részén kiszélesedő, háromszög átmetszetű peremmel. Széles és szűkszájú formaváltozatban is ismert Brigetióban.[42] Carnuntumban 2. századiak.[43]

F1.8. Vízszintes peremmel. Széles és behúzott nyakú, szűkebb szájú formák is jellemzőek.[44]

F2. Gömbtestű vagy gömbhasú fazekak, legnagyobb szélességüket a hasnál érik el.

F2.1. Ívesen kihajló, tölcséres peremmel.[45] Carnuntumban a markomann háborúkig voltak használatban.[46]

F2.2. Rézsűsen kihajló, lekerekített peremmel.[47] Párhuzamok Matricából,[48] Carnuntumból[49] és Budaörsről[50] kerültek elő 2. századi keltezéssel.

F2.3. Felső részén kiszélesedő, háromszög átmetszetű peremmel.[51]

F3. Körteformájú fazekak, az edénytest alsó harmadában érik el legnagyobb szélességüket, peremük vízszintes.[52] A Sörházkerti temető egyik fazekát érem keltezi a 2. század második felére.[53] Carnuntumban a 2. század végén, 3. században voltak forgalomban.[54]

F4. Bikónikus fazekak

F4.1. Kihajló, derékszögszerűen megtörő, osztatlan vagy vízszintes barázdákkal osztott peremmel.[55]

F4.2. Kihajló, háromszög átmetszetű peremmel.[56]

---

26 BÓNIS 1942, IV. t. 2.
27 DELBÓ 2017, Kat. 99, 1. t. 6; BORHY et al. 2018, Fig. 47, 2; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 14–27, 24. kép 9–10.
28 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 29–34.
29 PETZNEK 1997, 202–203, Typ 6.1–6.2, Kat.–Nr. 76–122.
30 MÓCSY 1954, 4–15. kép
31 SZŐNYI 1973, 34, XII. t. 2.
32 BÓNIS 1942, VII. t. 1.
33 DELBÓ 2016, Abb. 13, 7.
34 MÓCSY 1954, 4. kép 1a.
35 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 35; 24. kép 11.
36 SZŐNYI 1973, 25, Taf. 12, 3.
37 MÓCSY 1954, 12. kép 55,1.
38 PETZNEK 1997, 206–207, Typ. 6.6, Kat.–Nr. 179–195.
39 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 36–37, 24. kép 12, 13, 25. kép 6–8.
40 PETZNEK 1997, 214–216, Typ. 8.2–8.3, Kat. 250–380.
41 FÉNYES 2003a, 17.
42 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 40–43.
43 PETZNEK 1997, 221–222, Typ. 10.1, Kat.–Nr. 422–467.
44 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 45–50, 25. kép 9–12.
45 DELBÓ 2017, Kat. 40, 1. t. 2; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 24. kép 19.
46 PETZNEK 1997, 210–211, Typ. 7.3.
47 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 24. kép 16, 25. kép 1.
48 TOPÁL 1981, Pl. XI. 33/1.
49 GRÜNEWALD 1979, 59; PETZNEK 1997, 210, Typ. 7.2.
50 DELBÓ 2016, 73, Abb. 12, 1.
51 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 44.
52 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 53–57, 25. kép 15–16.
53 BÍRÓ-SEY 1977, 221, no. 225. (grave no. 202)
54 PETZNEK 1997, 223–225, Typ. 12.1–12.3, Kat. –Nr. 482–623.
55 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 59-60, 25. kép 21.
56 DELBÓ 2017, Kat. 46, 1. t. 3.

F5. Egyfülű fazekak[57]
F5.1. Tojás formájú, kihajló, fedőfészkes peremmel, kétosztatú szalagfüllel.
F5.2. Gömbtestű fazék rézsűsen kihajló, lekerekített peremmel, kétosztatú szalagfüllel.
Párhuzamok Aquincumból ismertek.[58]
F6. Kétfülű fazék
Gömbtestű forma, széles nyakkal, kihajló, lekerekített peremmel, kettő kétosztatú szalagfüllel.[59] Kr. u. 80–190 közé tehető.[60] O. Brukner a dél-pannoniai párhuzamokat az 1. századi korsók közé sorolja.[61]

Korsó, kancsó

Fül nélküli korsó

K1. Gömbhasú, fül nélküli korsó, élesen megtörő hasi résszel. A forma eltérő peremkiképzéssel a szélesszájú kancsóknál is jelen van.
K1.1. Perem felé szűkülő, kónikus nyakkal, kihajló, felső részén kiszélesedő, háromszög átmetszetű (K1.1.1)[62] vagy hullámos peremmel (K1.1.2).[63] Az első peremváltozat a 2. századi fazekakra is jellemző (F1.7). A. Schörgendorfer szerint a forma a 2–3. században volt jellemző a nyugati provinciákban.[64] Párhuzamok Gerulatáról a 2. század végéről,[65] Carnuntumból a 2. század második feléből és a 3. századból,[66] Aquincumból a 3. század első feléből ismertek.[67]
Hullámos peremű, fül nélküli korsó Intercisában 3. század közepi keltezéssel került elő.[68]
K1.2. Íves nyakkal, hullámos (K1.2.1)[69] és függőleges (K1.2.2),[70] osztott peremmel. Bónis É. a formát váza alakú edényként és talpas urnaként azonosította.[71] B. Petznek szerint ezek a hullámos peremű edények fazekak is lehettek, amelyek a 3–4. században voltak jellemzőek.[72]

Egyfülű kancsó, korsó

A füles korsók és kancsók itáliai eredetűek, formaadásukra a fém és üveg előképek is hatással voltak.[73]

K2. Lóhereleveles kiöntőszájjal ellátott, tölcséres nyakú, kihasasodó, egyfülű korsók.[74] A legáltalánosabb korsóforma a római korban, birodalom szerte számos változata van. Az erősebben kihasasodó, egy-, vagy kétosztatú szalagfüllel ellátott darabok a jellemzőbbek Brigetióban (K2.1).[75] A Sörházkerti temető egyik korsója Domitianus éremmel együtt került elő. A fül kialakítása lehet alul visszahajló, ami a bronz kancsókat idézi (K2.2).[76]
Egy a test alsó részén kihasasodó változat (K2.3) Nerva éremmel együtt került sírba.[77]

57 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 61–62.
58 ZSIDI 1991, 148, Kat. 49–50, 18. kép 64.
59 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 25. kép 5.
60 BECK 2003, 40. ábra, SE 995.B15.025. (polgárváros)
61 BRUKNER 1981, 165, T. 154, 35.
62 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 63, 26. kép 4.
63 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 64, 66.
64 SCHÖRGENDORFER 1942, 157, Form 438.
65 KREKOVIČ 1998, 33, T: 29:7.
66 PETZNEK 1997, 274–275, Typ.38.
67 TOPÁL 1993, grave 38/1. Pl. 34, grave 20/6, Pl. 17.
68 PÓCZY 1957, 55, Abb. 40. T. 45.
69 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 65, 67.
70 DELBÓ 2017, Kat. 151, 1. t. 4.
71 BÓNIS 1942, XVI. t. 3.
72 PETZNEK 1997, 222–223, Typ. 10.2.2, Kat.–Nr. 469–471.
73 BÓNIS 1942, 25–27.
74 BÓNIS 1942, XXIX. t. 7–15.
75 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 69–72, 26. kép 2.
76 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 68; Fém előképre ld.: RADNÓTI 1938.
77 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 75.

K3. Széles szájú, barázdával osztott peremű, lóhereleveles kiöntős kancsók, tölcséres nyakkal, kétosztatú szalagfüllel. Magasabb, vállnál kiszélesedő (K3.1)[78] és gömbhasú formaváltozata is van (K3.2),[79] mindkettő késő római.

K4. Kisméretű korsó, vállnál kiszélesedő forma, váll alatt az edénytestet egy mély vízszintes árkolás tagolja. A rövid hurkafül felső, peremhez illeszkedő részén ujjtámasztó bütyök található.[80]

K5. Galléros peremű korsó.[81] Gömbtestű forma, kétosztatú szalagfüle a gallérból indul. Párhuzamok mázas vagy festett felülettel, besimított díszítéssel jellemzőek a késő római korban.[82]

K6. Gömbtestű korsó tölcséresen kihajló, vízszintes barázdákkal osztott peremmel, nyakon körbefutó bordával, a fül és a perem találkozásánál átfúrt vagy tömör bütyökkel.[83]

A forma a 2–4. században kedvelt, ovális vagy gömbtestű üvegedényeket utánozza.[84] Gyakoriak a pannoniai temetőkben a 4. század második felében, mázas, ritkábban festett vagy besimított felülettel.[85] Brigetióból vörös festett és mázas párhuzamuk ismert.[86]

K7. Bőszájú, kónikus nyakú, gömbhasú kancsók perem fölé húzott, ovális átmetszetű füllel. A perem lehet kihajló és kiöntőnyílásos is.[87] A forma a kora római kortól jellemző, szürke szemcsés változatai a késő római korban is tovább éltek.[88] A bőszájú kancsók alkotják a sávos kerámiák egyik fő formáját is, amelyek virágkorukat a 2. század második felében, a 3. század elején élték.[89] A szürke változatok fő használata is döntően erre az időszakra tehető.

K8. Kisméretű, kónikus nyakú, széles, árkolt szájú kancsó.[90] Fényes G. szerint 4. századi üveg előképet követ.[91] A kancsó a karakteres peremkiképzése és lelőhelye (Cellás temető) alapján biztosan a késő római időszakra keltezhető. A forma párhuzamai oxidációs égetéssel Brigetióból ismertek.[92]

K9. Keskenyebb, alul kihasasodó forma, a perem erősen megtörik, rézsűsen kihajló, lóhereleveles szájnyílás, alul visszahajló, ovális átmetszetű fül jellemzi. A fül alatt *attache* nyomai is látszódnak.[93] Fémedény előképet követ,[94] kora római időszakra keltezhető.

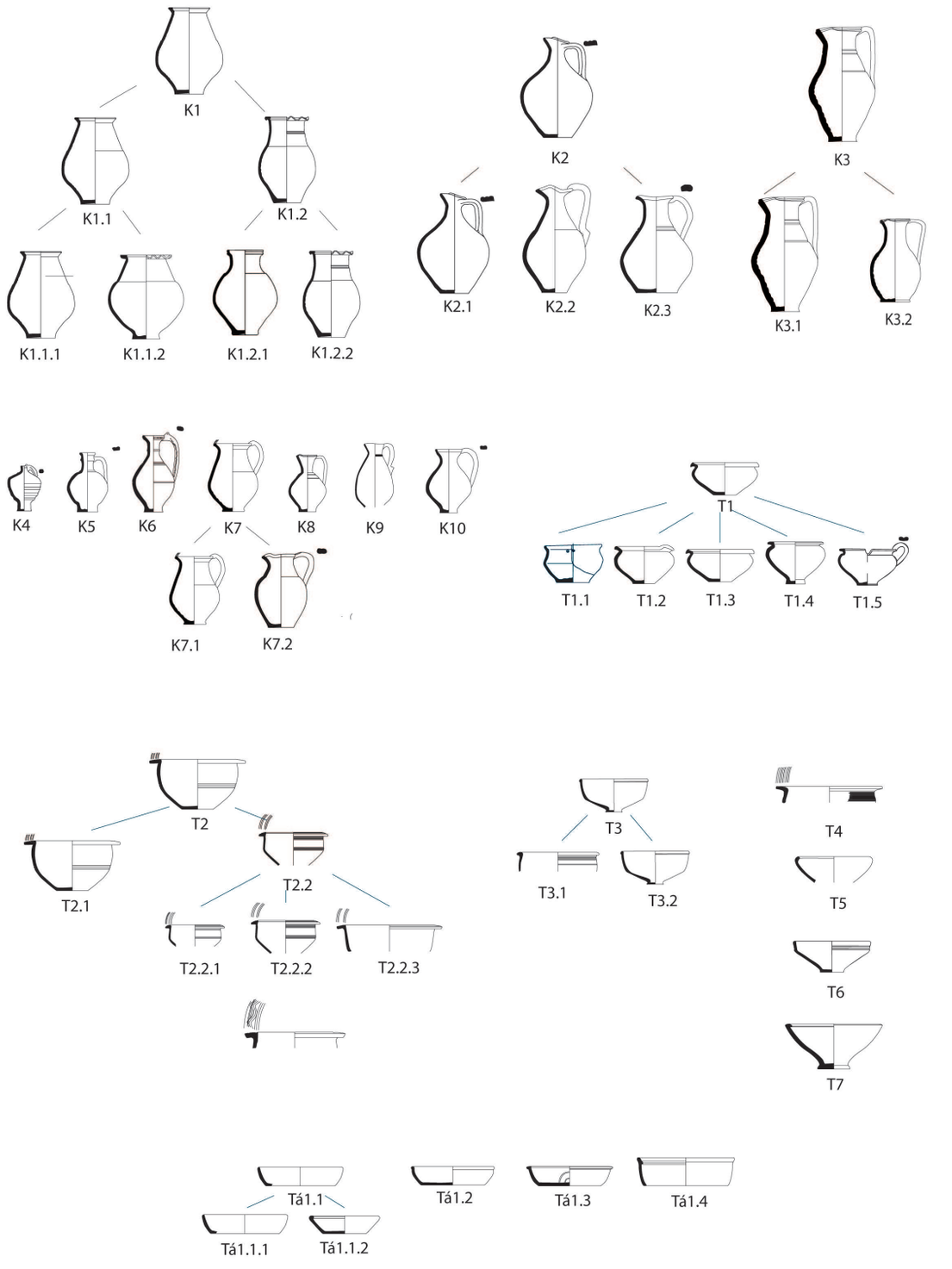
K10. Kisméretű, gömbhasú, széles szájú, szűk nyakú, szalagfüles korsó.[95] Egy többszörösen profilált peremű[96] korsóval együtt helyezték sírba, ami a 2. század első felére keltezi a síregyüttest.

Tál

T1. Vállnál kiszélesedő, szív profilú tálak rézsűs peremmel.

Általánosan kedvelt tálforma a római korban, az 1. század végén jelent meg és egyes változatai még a késő római korban is használatban voltak.[97] A kutatástörténetben leginkább kelta eredetűnek tartják,[98] Vámos P. szerint kialakulásában a Rajna-vidéki katonai fazekasműhelyek hatását is számba kell venni.[99]

78 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 76–77.
79 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 78.
80 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 79.
81 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 89–90.
82 LÁNYI 1981, 75, 2. Typ; OTTOMÁNYI 1991, 1. b táblázat; 2016, 246; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 643, 644, 1155.
83 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 91–92.
84 LAZAR 2003, Form 5.1.7.
85 OTTOMÁNYI 2016, 247–248.
86 FÉNYES 2003b, Abb. 5/1–2.
87 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 82–88.
88 BÓNIS 1942, 27, XXIX. t. 17.
89 BÓNIS 1970, 80.
90 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 81.
91 FÉNYES 2003b, 102, Abb. 1/6, Abb. 2/1. Előkép: ISINGS 1957, 76, 155, Form 124c
92 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 433, 434.
93 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 26. kép 1.
94 RADNÓTI 1938, T. XLII. Nr.1.
95 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 80.
96 GASSNER 1989, 136–137, Taf. 1, 1.
97 BÓNIS 1942, 23–24, XXII. t. 15 (Licinius éremmel), XXIII. t. 1; PETZNEK 1997, 237–241, 249–252. Typ. 15–16, 18–19.
98 BÓNIS 1942, 24; OTTOMÁNYI 1991, 9.
99 VÁMOS 2014. 104.

3. ábra
Korsók (K), tálak (T), tányérok (Tá) tipológiája.

T1.1. Egyenletes vastagságú, rézsűs peremmel.[100] Pereme fedőfészkes, párhuzamai megtalálhatóak az aquincumi katonai fazekasműhely Kr. u. 105 utáni időszakából,[101] ugyanakkor a leányfalui őrtorony késő római anyagában is.[102]

T1.2. Rézsűs, kiöntőszájas peremmel.[103]

T1.3. Duzzadtabb, háromszög átmetszetű peremmel.[104] A forma nyersszínű változatai és az azonos peremkiképzésű fazekak a kora római korban jellemzőek, párhuzamok a 2. századból ismertek.[105]

T1.4. Felső részén kiszélesedő, vízszintes peremmel.[106] Ezek a tálak a leggyakoribbak a formacsoportban.[107] Carnuntumban a 2. század végén és a 3. században voltak jellemzőek.[108]

T1.5. Egyfülű tál kiöntőszájas peremmel.[109]

T2. Vízszintes peremű, mély tálak (*caccabi*).[110]

A forma Kr. e. 1. században jelent meg Itáliában, a korai tálakat szögletesen végződő perem jellemezte, amelyet Tiberius korától hornyolatokkal díszítettek.[111] A Flavius-korban az íveltebb profilú tálak mellett a hasi rész markáns megtörésével új formaváltozat alakult ki („Knickwandschüssel"), ami virágkorát a Traianus–Hadrianus-korban élte.[112] A *caccabus*ok a Rajna- és Duna-vidéken Claudius korában jelentek meg,[113] használatuk a 2. század végén, 3. század elején szűnt meg.[114] Brigetióban gyakori forma a tálak között,[115] az edénytest és a peremkiképzés alapján többféle változatot lehet elkülöníteni.

T2.1. Íves oldalú, félgömbös tálak.

T.2.2. Szögletesebb profilú tálak, amiknél a megtörés mértékétől függően az edény felső része lehet összeszűkülő (konkáv, T2.2.1), függőleges (cilindrikus, T2.2.2) és kifelé hajló, tölcséresedő (T2.2.3).[116] Az egyes alcsoportokat egymással párhuzamosan használták.

T3. Félgömb formájú, mély tálak. Peremük lehet kissé kihajló, lekerekített (T3.1),[117] párhuzamaik Carnuntumban[118] és Aquincumban[119] 1–2. századiak. A duzzadt peremű változatok (T3.2)[120] Rajna-vidéki párhuzama a 2. század közepéről ismert.[121] Fedőként is használhatták. O. Brukner a dél-pannoniai redukciós és oxidációs égetésű analógiákat a 2–4. századra datálta.[122]

T4. Nagyméretű, mély tál, erősen kihajló, vastag, felső részén bordázott peremmel.[123] A hasonló jegyekkel bíró oxidációs égetésű edényeket Vámos P. éjjeli edényekként határozta meg, amiket kónikus, ritkábban hengeres vagy öblös test, széles szájrész, s ahhoz kapcsolódó lapos, kihajló perem jellemez.[124] A barázdált perem igen ritka, a fedő jobb illeszkedését biztosíthatta.[125]

---

100 DELBÓ 2017, 2. tábla 11.
101 VÁMOS 2014, 105, Kat. 444–446.
102 OTTOMÁNYI 1991, 9, 8. t. 34–35.
103 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 93.
104 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 94.
105 Brigetio: GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 476; Carnuntum: PETZNEK 1997, 235–236, Typ. 15.1–2, Kat. 665–666.
106 PETZNEK 1997, 249–252, Typ. 18–19, Kat. 918–928.
107 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 95-98.
108 PETZNEK 1997, 252.
109 DELBÓ 2017, 2. tábla 12.
110 HILGERS 1969, 40–41.
111 VÁMOS 2002, 15–16.
112 BÓNIS 1942, 23, XXII. t. 13.
113 PÓCZY 1957, 45, Abb. 38. T. 9; GRÜNEWALD 1979, 57, Taf. 47/10–15, 48/1–3; PETZNEK 1997, 238–249, Typ 17.2; BRUKNER 1981, 182, T. 81/44, 82/56.
114 GABLER–HORVÁTH 1996, 155; PETZNEK 1997, 239.
115 DELBÓ 2017, 2. kép 7–8; BORHY et al. 2018, fig. 48.11–12; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 99–116, 26. kép 9–15, 19.
116 VÁMOS 2014, 102.
117 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 26. kép 22.
118 PETZNEK 1997, 234, 237, Typ. 14.1
119 VÁMOS 2014, 105.
120 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 27. kép 9.
121 GOSE 1975, 42, Nr. 484.
122 BRUKNER 1981, 184, T. 130, 12.
123 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 26. kép 20.
124 VÁMOS 2014, 121.
125 VÁMOS 2014, 121.

T5. Behúzott peremű, rézsűs oldalú, mély tál.[126] A forma a kora római korban volt kedvelt.[127]
T6. Függőleges peremű, hasnál megtörő, talp felé szűkülő tál.[128] A forma Pannoniában és Noricumban ritka, főként a 2. században voltak jellemzőek, egyes változatok a késő római korban is forgalomban voltak.[129]
T7. Duzzadt, enyhén behúzott peremű, íves oldalú, talp felé szűkülő mély tál.[130] Késő római temető területén került elő szórványként. Rajna-vidéki párhuzamai a 3. század második felére, 4. századra keltezhetőek.[131] Fedőként is használhatták, Dél-Pannoniában a 2–3. században voltak használatban.[132]

Tányér

A brigetiói redukciós égetésű tányérok mindegyike lapos tányér változatos peremkiképzéssel.

Tá.1.1. Behúzott peremű tányérok. Oldaluk íves vagy rézsűs, aljuk egyenes vagy kissé felhúzott. Nem jellemző a díszítésük, ritkán az alj belső oldalát bevájt koncentrikus körökkel tagolták.

A szürke behúzott peremű tányérok[133] az ún. „pompeii vörös tányérok"[134] festett és nyersszínű utánzatait a 2. század közepétől váltották fel és a 4. század végéig jellemzőek voltak.[135] Az osztrák kutatás Soldatentellernek nevezi, mivel nagy számban jelentkeztek a katonai táborok környezetében,[136] ugyanakkor a polgári települések és temetők anyagában is gyakoriak.[137] A késő római korra a perem duzzadttá és erősen behúzottá vált.[138] Az erősen behúzott, mélyebb, ferde falú, csonkakúp alakú tálakat fedőként is használhatták.[139]

A behúzott peremű, lapos tányérok Brigetióban is igen gyakoriak.[140]

Tá1.2. Vízszintes barázdával kialakított, lekerekített peremű tányér.[141] A forma a 2. században volt kedvelt, a limes menti területekről származó párhuzamok egy része nagyon jó minőségű, kemény, fehér színű agyagból készült,[142] Carnuntumból sötétszürke, szemcsés változat ismert.[143]
T1.3. Rövid, enyhén aláhajló peremű tányérok.[144] A polgárváros II. temetőjében az egyik tányért Antoninus Pius érem keltezi a 2. század második felére.[145] Párhuzamok Aquincumban kerültek elő.[146]
T.1.4. Rézsűsen kihajló, belső oldalon tagolt, duzzadt peremmel ellátott lapos tányér. Párhuzama Aquincumból ismert.[147]

126 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 27. kép 4.
127 BÓNIS 1942, XXII. t. 5.
128 DELBÓ 2017, 2. t. 9.
129 BÓNIS 1942, 21, XII. t. 6; SCHÖRGENDORFER 1942, 130, Nr. 65–67; PETZNEK 1997, 230, Typ 13.3.
130 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 117.
131 GOSE 1975,42, 43, Nr. 489, 491.
132 BRUKNER 1981,184, T. 130, 13.
133 BÓNIS 1942, 23, XXI. t. 52, XXII. t. 1–2; GOSE 1975, 40–41, Taf. 45/465–476; GRÜNEWALD 1979, 63–64, Taf. 57/5–13, Taf. 58/1–13; PETZNEK 1997, 256–262, Typ. 21, Kat.–Nr. 972–1038.
134 GABLER 1990, 188, 35. ábra
135 PÓCZY 1957, 44, Abb. 38. T. 1; GABLER 1977, 163; OTTOMÁNYI 2012, 239.
136 MIGLBAUER 1990, 20.
137 OTTOMÁNYI 2012, 239.
138 PETZNEK 1997, 260–262, Typ. 21. 4–6.
139 PÓCZY 1956, Abb. 8.10a–b; OTTOMÁNYI 2012, 139, 189. kép 19–20, 194. kép 8–9.
140 DELBÓ 2017, 2. tábla 1–6; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 118–132, 27. kép 5–7; BORHY et al. 2018, Fig. 48.1–4, 8–10.
141 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 133, 27. kép 8.
142 SCHÖRGENDORFER 1942, 108; PETZNEK 1997, 262.
143 PETZNEK 1997, 262, Typ. 22, Kat. Nr. 1040.
144 BORHY et al. 2018, Fig. 48. 5, 13; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 134, 27. kép 9.
145 BORHY et al. 2018, 170, grave no. 81.1.
146 PÓCZY 1956, Abb. 6.8.
147 PÓCZY 1956, Abb. 6.4.

Pohár

A poharak olyan fül nélküli ivóedények, amelyek magassága nem haladja meg a 15 cm-t.[148]

P1. Tojás formájú poharak.
- P1.1. Ívesen kihajló peremmel.[149] A kora római korban jellemző forma, de késő római sírokból is ismert Brigetióban.[150]
- P1.2. Rézsűsen kihajló, egyenletes vastagságú peremmel.[151] Az 1–2. században gyakoriak.[152] Ezt tükrözik a brigetiói példányok is, amik döntően 2. századiak.[153]
- P1.3. Rövid, vízszintesen kihajló, lekerekített peremmel. Ez a peremváltozat kevésbé jellemző Brigetióban.[154] Az egyik pohár a polgárváros II. temetőjében Hadrianus éremmel együtt került elő.
- P1.4. Duzzadt, lekerekített peremmel.[155] A Sörházkerti temető egyik poharát Commodus érem keltezi a 2. század végére.
- P1.5. Kihajló, háromszög átmetszetű peremmel.[156] Az azonos peremű fazekak 2. századiak.[157]

P2. Gömbtestű poharak.

A tojásformájú poharakhoz hasonlóan főként a kora római időszakban jellemzőek,[158] peremkiképzésük alapján is hasonló változatokat lehet elkülöníteni.
- P2.1. Ívesen kihajló peremű poharak.[159] Kora és késő római sírokból ismert Brigetióban.
- P2.2. Rézsűsen kihajló peremmel, szűkebb és szélesebb szájú változatban is gyártották.[160] A carnuntumi párhuzamok 2. századiak.[161]
- P2.3. Rövid, vízszintesen kihajló peremmel.[162]
- P2.4. Duzzadt, lekerekített peremmel.[163] A polgárváros II. temetőjéből 2. századi parfümös palackkal[164] együtt került elő ez a változat.

P3. Vastag falú, széles szájnyílású, kihajló peremű, erősen kihasasodó edények, átmenetet képeznek a poharak és a fazekak között.

Ezt a kategóriát Póczy K. csuporként határozta meg, ami véleménye szerint olyan 15 cm–nél kisebb, ivásra is használható edény, amelyek formailag az urnák kisebb változatai, s fel is váltják azokat a Severus-kortól.[165]
- P3.1. Tojás formájú csuprok, ívesen vagy rézsűsen kihajló peremmel (P3.1.1-2).[166]
- P3.2. Erősen kihasasodó edénytest, perem ívesen kihajló.[167]

Mindkét változatnál megfigyelhető, hogy a perem belső oldala fedőfészkes kialakítású. A brigetiói temetők korai és késő időszakában is megtalálhatóak.

148 BÓNIS 1942, 15.
149 PETZNEK 1997, Typ. 7.1.
150 DELBÓ 2017, 3. t. 3, 4; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 156–166, 175.
151 PETZNEK 1997, 208–209, Typ.7.1, Kat.–Nr.196–204.
152 BÓNIS 1942, XVIII.t.10; SZŐNYI 1973, 37; OTTOMÁNYI 2012, 249.
153 DELBÓ 2017, 3. kép 1, 2, 9, 10, 12; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 137–155.
154 DELBÓ 2017, 3. t. 6; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 167–169.
155 DELBÓ 2017, 3. t. 7, 8, 11, 13; GÁTFALVI-DELBÓ 2017, Kat. 170–172.
156 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 173–174.
157 PETZNEK 1997, 214–215, Typ 8.2, Kat.–Nr. 250–336.
158 OTTOMÁNYI 2012, 248.
159 DELBÓ 2017, 3. t. 16, 20, 21; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 184, 186.
160 DELBÓ 2017, 3. t. 17, 19; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 176, 183, 187–189.
161 PETZNEK 1997, 210, Typ. 7.2.
162 DELBÓ 2017, 3. t. 18; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 178–180.
163 DELBÓ 2017, 3. t. 22; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 177, 181, 182, 185.
164 CSEH 2003, 29, K563c, XI. tábla 4. kép
165 PÓCZY 1957, 42–43.
166 DELBÓ 2017,4. t. 1–7; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 190–193, 195–202, 205.
167 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 203, 204, 206.

4. ábra
Poharak (P), bögrék (B), csészék (Cs), háromlábú edények (He), fedők (Fe) tipológiája.

P4. Bikónikus pohár,[168] vízszintesen kihajló, lekerekített vagy duzzadt, lekerekített, tagolt peremmel (P4.1–2). Párhuzamuk Intercisából[169] és Aquincumból került elő.[170]

P5. Behúzott szájú pohár.[171] Peremük kissé felálló, egyenes, duzzadt. A forma már megtalálható a kora római korban is.[172]

P6. Egyenes vagy kissé ívelt falú poharak.[173] Gyakoriak voltak a rajnai és a dunai tartományokban.[174] A forma 1. századi változatai egyszerűbbek, kihajló peremmel, majd a 2. században magasabbá és profiláltabbá váltak.[175] A brigetiói poharak között mindkét változat megtalálható.[176] Budaörsön még a 3. században is forgalomban voltak.[177]

P7. A test alsó harmadában kihasasodó, konkáv oldalfalú, talp fölött összehúzott formájú pohár rézsűsen kihajló peremmel.[178] Párhuzamai a késő római kerámiák között találhatóak meg füllel vagy fül nélkül.[179]

P8. Horpasztott falú poharak, *Faltenbecher*ek. A szürke, szemcsés *Faltenbecher*ek a 2–4. században voltak jellemzőek.[180] Brigetióban több formaváltozat is forgalomban volt.

P8.1. Ovális testű *Faltenbecher*ek, oldalukat hat függőleges benyomás tagolja, peremük duzzadt, lekerekített (P8.1.1),[181] vízszintes barázdával tagolt ún. Karniesrand (P8.1.2),[182] vagy szögletes profilú (P8.1.3).[183] A poharak behúzott, magas talpon állnak.

P8.2. Vállnál kiszélesedő *Faltenbecher*ek, rézsűs oldalukat négy függőleges benyomás tagolja. Az egyik brigetiói pohár pereme kihajló, lekerekített, belső oldalon öblös, vállát és hasát körbefutó, vízszintes barázdákkal díszítették, alja behúzott (P8.2.1).[184] Egy másik pohár pereme duzzadt, lekerekített, rézsűs oldala behúzás nélkül illeszkedik az egyenes aljhoz (P8.2.2).[185]

P9. Gömbtestű, széles szájú pohár, oldalát hat kör alakú benyomással tagolták, pereme rézsűsen kihajló, lekerekített végű.[186] A forma előképei az ún. *legio*kerámiák lehettek, amelyek közé a *legio*táborok és a *legio*k tevékenységével összefüggő területek környezetéből előkerülő korai, 1. század végére, 2. század elejére keltezett azonos formai és felületi jegyeket mutató edényeket soroljuk.[187] A *legio*kerámiák formái a helyi fazekasok termékei között is megjelentek, akik a katonai fazekasműhelyek megszűnése után is tovább gyártották azokat.[188]

P10. Széles szájú, rézsűsen kihajló peremű, vállnál erősen kiszélesedő, vékonyfalú poharak. Két nagyon jó minőségű pohár tartozik ehhez a csoporthoz, anyaguk vöröses szürke (2.5Y 7/1, 6/1), szinte fehér, jól iszapolt.[189] A jó minőségű, vékonyfalú, fehér anyagú, bevonatos kerámiák szintén a *legio*kerámiák csoportját jellemzik.[190] A legio I Adiutrix által üzemeltett katonai fazekastelep korai periódusának gyártmányai közé tartozhatnak, bár a Kurucdombi és Gerhát műhely anyagában eddig még nem azonosítottak ilyen tulajdonságokkal bíró poharakat.

P11. Széles szájú, erősen kihasasodó, nyak nélküli pohár.[191] A 2. században jellemző vékonyfalú *Firnisware*-utánzatokat utánozza.[192] A polgárváros nyugati temetőjéből származik, 2. századi üveg palack keltezi.[193]

---

168 DELBÓ 2017, 3. t. 2; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 208.
169 PÓCZY 1957, Abb. 41. T. 50a.
170 PÓCZY 1956, Taf. VII. 16.
171 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 209–211.
172 BÓNIS 1942, XVIII. t. 32.
173 BÓNIS 1942, VII. t. 28–31; SCHÖRGENDORFER 1942, 147, Nr. 273.
174 PÓCZY 1942, 17.
175 BÓNIS 1942, 17.
176 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 136, 213.
177 OTTOMÁNYI 2012, 248, 197. kép 11.
178 DELBÓ 2017, 3. t. 24.
179 OTTOMÁNYI 2016, 249, LI. t. 4, 7, LII. t. 6.
180 PETZNEK 1997, 252–256, Typ. 20, Kat.–Nr. 930–969; OTTOMÁNYI 2012, 248.
181 DELBÓ 2017, 4. kép, 10–12; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 214–219.
182 DELBÓ 2017, 4. kép, 9; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 220–222.
183 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 223.
184 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 225.
185 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 226.
186 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 227.
187 ETTLINGER 1951, Fig. 11; VÁMOS 2014, 126; GASSNER–JILEK 1997, 308.
188 GASSNER–JILEK 1997, 308.
189 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 194, 228.
190 ETTLINGER 1951.
191 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 212.
192 GABLER 1977, 160.
193 CSEH 2003, 29, K577i, XI. tábla 5. kép 36.

Bögrék

A bögrék olyan egyfülű ivóedények, amelyek magassága nem haladja meg a 15 cm-t.[194]

B1. Tojás formájú bögre. Kétosztatú szalagfülük a perem alól indul, perem fölé húzott is lehet.
B1.1. Ívesen kihajló peremmel.[195]
B1.2. Rézsűsen kihajló peremmel, amelynek belső oldala lehet íves/öblös kialakítású.[196]

B2. Gömbtestű bögre. Kétosztatú szalagfülük a perem alól indul, perem fölé húzott is lehet.
B2.1. Ívesen kihajló peremmel.[197] Az egyik polgárvárosi temetőből származó bögrét 2. századi parfümös palack keltezi.[198]
B2.2. Rézsűsen kihajló peremmel.[199] Az egyik bögre a mellékletek alapján 2. századi síregyüttes részét képezte.[200]
B3. Magas, íves oldalú bögre kihajló, derékszögszerűen megtörő, függőleges peremmel, vízszintes aljjal, kétosztatú szalagfüle vállból indul és hason támaszkodik.[201] Az azonos formájú fül nélküli poharak 2. századiak.[202]
B4. Kihasasodó vagy bikónikus bögrék. Behúzott, magasított talpon állnak, kétosztatú szalagfülük peremből indul és hason támaszkodik. A késő római időszak jellegzetes edényei.[203]
Kihajló peremük barázdával osztott is lehet (B4.1,[204] B4.2[205]).

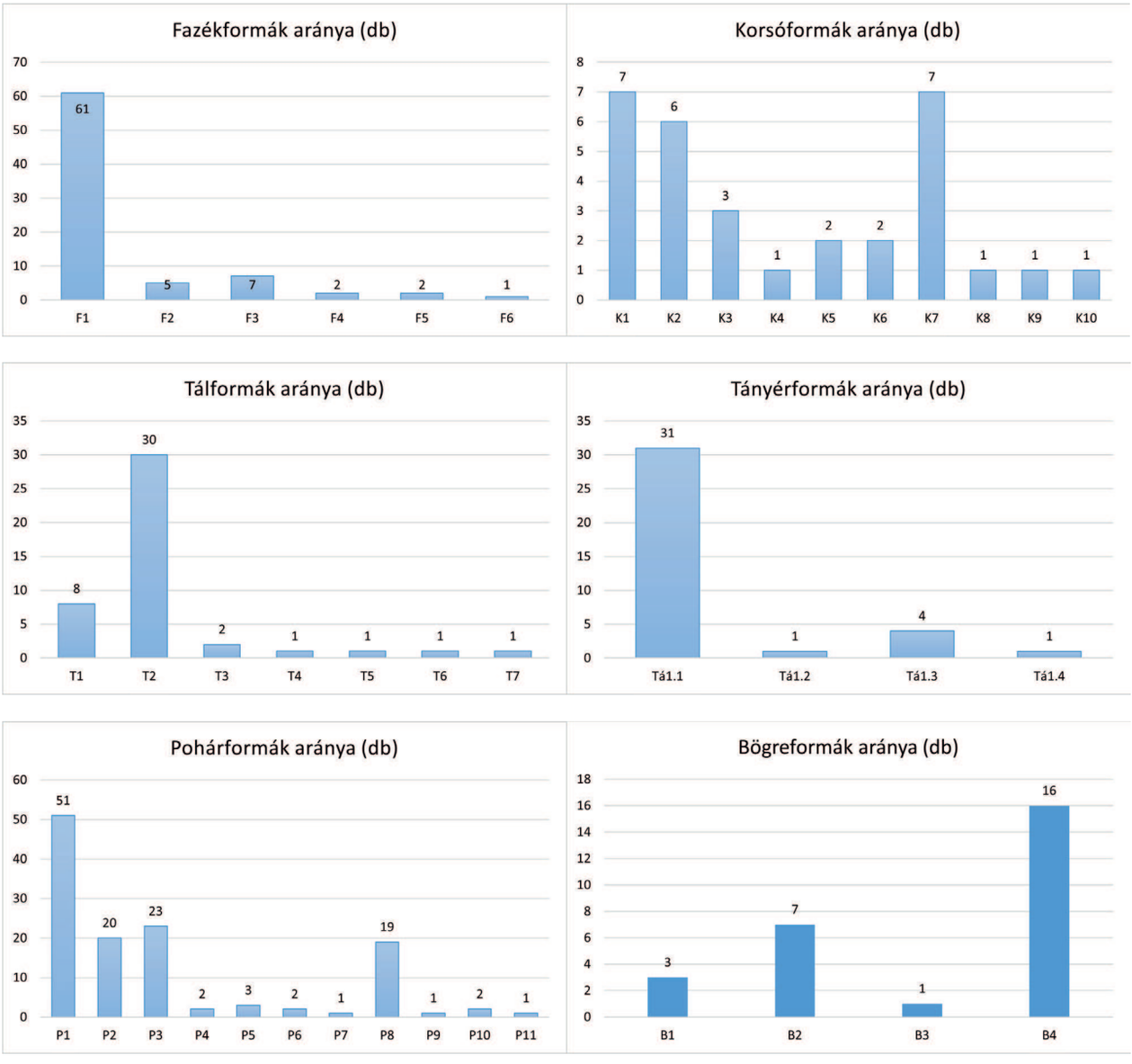
Csészék

A csészék széles szájú, kisméretű ivóedények, hengeres vagy lefelé elkeskenyedő testtel, sokszor egy füllel.[206] Nem jellemzőek a szürke házi kerámiák között.

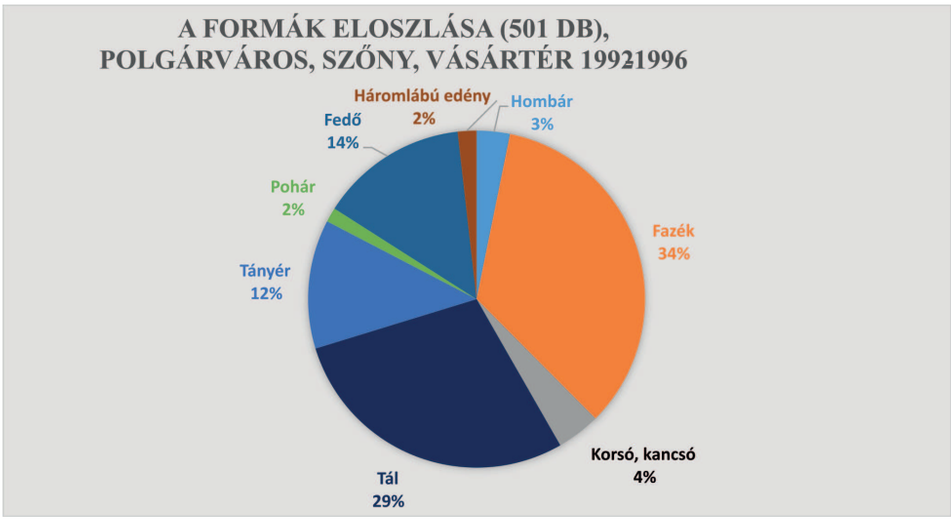
Cs1. Félgömb formájú, talp fölött erősen összeszűkülő oldalú csésze kicsi, duzzadt peremmel, kétosztatú szalagfüle az oldalfalra támaszkodik.[207] 2. századi üvegedényekkel együtt került elő.[208]
Cs2. Tagolt, behúzott oldalú csésze, kisméretű, kétoszatú szalagfüle az oldalára támaszkodik, a peremrésze hiányzik.

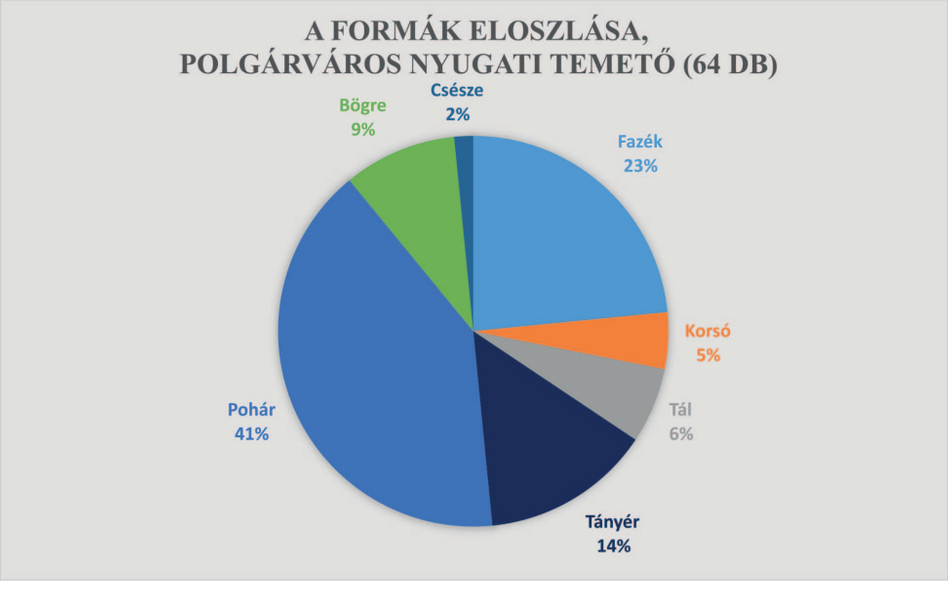
Mindkét csésze az észak-itáliai vékonyfalú csészék helyi utánzatainak tekinthető. Az utánzatok Pannoniában az 1. században jelentek meg, műhelyeiket Sirmiumban, Carnuntumban, Mursellában[209] és Aquincumban[210] azonosították. Az utánzatok az 1. század utolsó harmadában, 2. század első felében voltak forgalomban.[211]

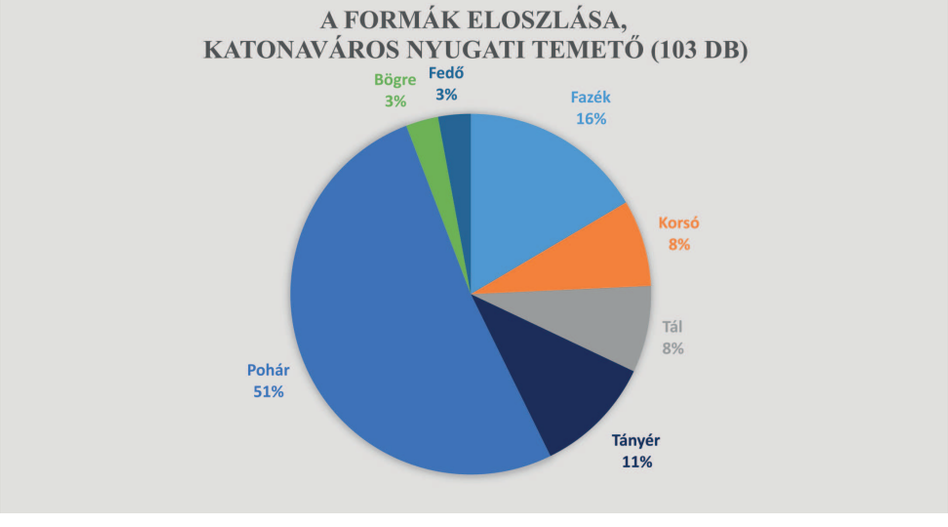
194 ISTVÁN 1997b; JUHÁSZ 1972, Bögre. A csupor kifejezés a bögre szinonimájaként használva.
195 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 235.
196 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 236, 237.
197 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 229–231, 235.
198 CSEH 2003, 28, K495c.
199 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 232–234.
200 Polgárváros III. temető, K589. sír: Hadrianus éremmel, észak-itáliai vékonyfalú csészével és a 2. század második felére keltezhető üvegpalackkal (CSEH 2003, 34, K589e).
201 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 238.
202 BÓNIS 1942, 17.
203 OTTOMÁNYI 2016, 249. További szakirodalmat ld. a 1177. jegyzetben.
204 DELBÓ 2017, 4. t. 13–14; GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 243, 248, 251.
205 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 239, 242, 244–247, 249, 250, 252–256.
206 JUHÁSZ 1972, Csésze.
207 GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 257.
208 CSEH 2003, 29, K552b–c, XI. tábla 2. kép, XXIX. tábla 3. kép
209 SZŐNYI 1972.
210 NAGY 2016.
211 FÉNYES 2003b, 10.

5. ábra a
Statisztikai diagrammok

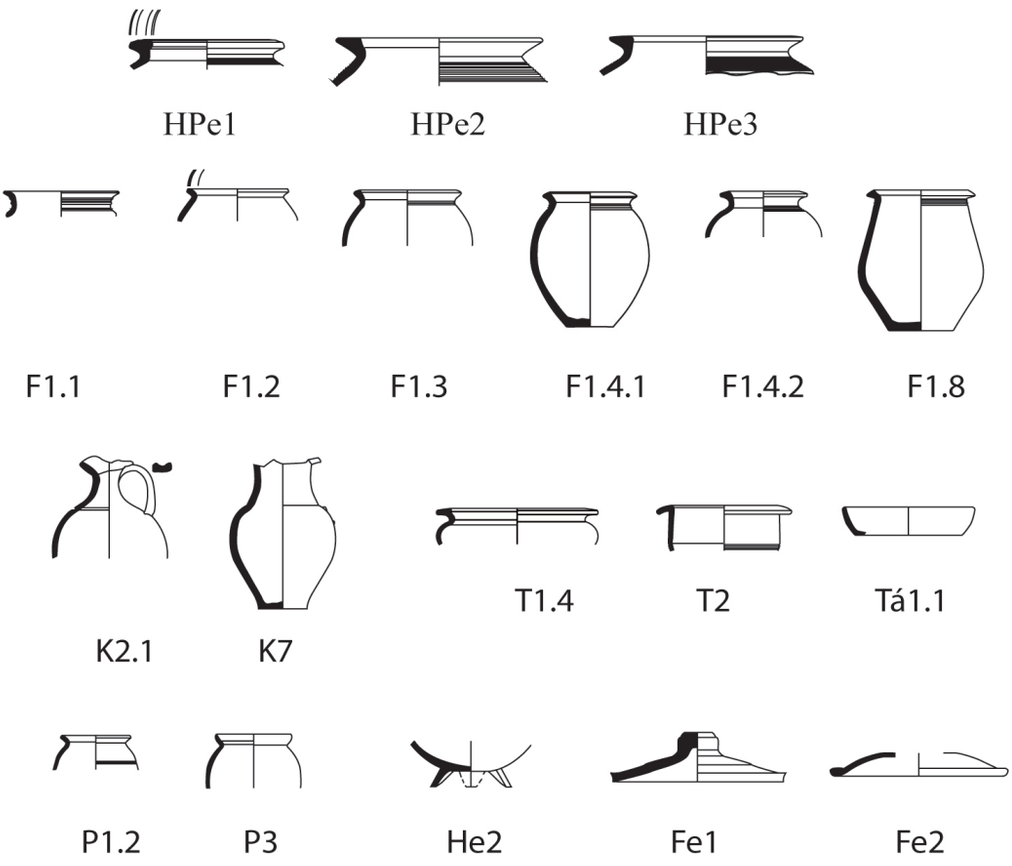

5. ábra b
Statisztikai diagrammok

Háromlábú edények

A háromlábú edények itáliai eredetűek, Észak-Itáliából vagy Dél-Noricumból a katonaság közvetítésével jutottak el Pannoniába, ahol a polgári lakosság körében is kedveltté váltak.[212] Egyes típusaik a 3. század közepéig is forgalomban voltak.[213] A háromlábú edényeket főzésre használták, általában fedővel együtt.[214]

He1. Félgömb formájú tálrész, befelé hajló peremmel.[215]
He2. Hasnál enyhén megtörő profilú, félgömb formájú tálrész, pereme a 2. század végi, 3. századi fazekaknál és tálaknál is megfigyelhető rézsűsen kihajló, vízszintes perem.
He3. Tagolt profilú, bikónikus tálrész.[216] Párhuzamaik 1–2. századiak.[217]
A He1–2. edény a polgárváros egyik 2. század második felére keltezhető szemétgödréből került elő.[218]

6. ábra
A Gerhát fazekasműhely gyártmányai

[212] PETZNEK 1997, 227; OTTOMÁNYI 2012, 242.
[213] CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, Typ I.3, Typ. II.2.
[214] OTTOMÁNYI 2012, 244.
[215] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 261.
[216] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, 27. kép 1–2.
[217] SCHÖRGENDORFER 1942, 135–137, Nr. 118–119; SZŐNYI 1973, 35, VII. t. 3; PETZNEK 1997, 229.
[218] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 260, 261.

Fedők (*operculum*)[219]

A fazekak és főzőtálak lefedésére szolgáltak, kialakításuk nagyban függött annak az edénynek a peremétől, amelynek elfedésére szánták őket.

Fe1. Lapos fedők (*Flachdeckel*) .[220] A fedők legáltalánosabb típusa. Peremük szögletes végű (Fe1.1) vagy lekerekített (Fe1.2), fedőgombjuk hengeres vagy csonkakúp alakú.

Fe1.1 Szögletes végű peremmel,[221] fedőgombjuk hengeres vagy csonkakúp alakú (Fe1.1.1, 1.1.2). A peremek egyenletes vastagságúak, gyakran a belső oldalon is profiláltak. A perem szélét gyakran vízszintes barázdával tagolták.

Fe1.2. Lekerekített peremmel, hengeres vagy csonkakúp alakú fedőgombbal (Fe.1.2.1, 1.2.2).[222] A peremek duzzadtak, egyenletes vastagságúak.

Mindkét fő formánál gyakori az oldalfal bordázása. Az altípusok között kronológiai különbség nem állítható fel, párhuzamosan használták őket. A carnuntumi párhuzamok is az 1. század közepétől a 2. század végéig, 3. század elejéig voltak forgalomban.[223]

Fe2. Fogó nélküli fedők, peremük lekerekített vagy szögletes.[224] A forma az 1. században jelent meg és eredetileg a főzőtálként funkcionáló ún. „pompeii vörös tányérok" lefedésére szolgáltak.[225] Közeli párhuzamai Aquincumból származnak.[226]

Összegzés

A szürke házi kerámiák – mint a római kor legáltalánosabb kerámiafajtája – Brigetióban is a legnagyobb példányszámban előkerülő kerámiák közé tartoznak.

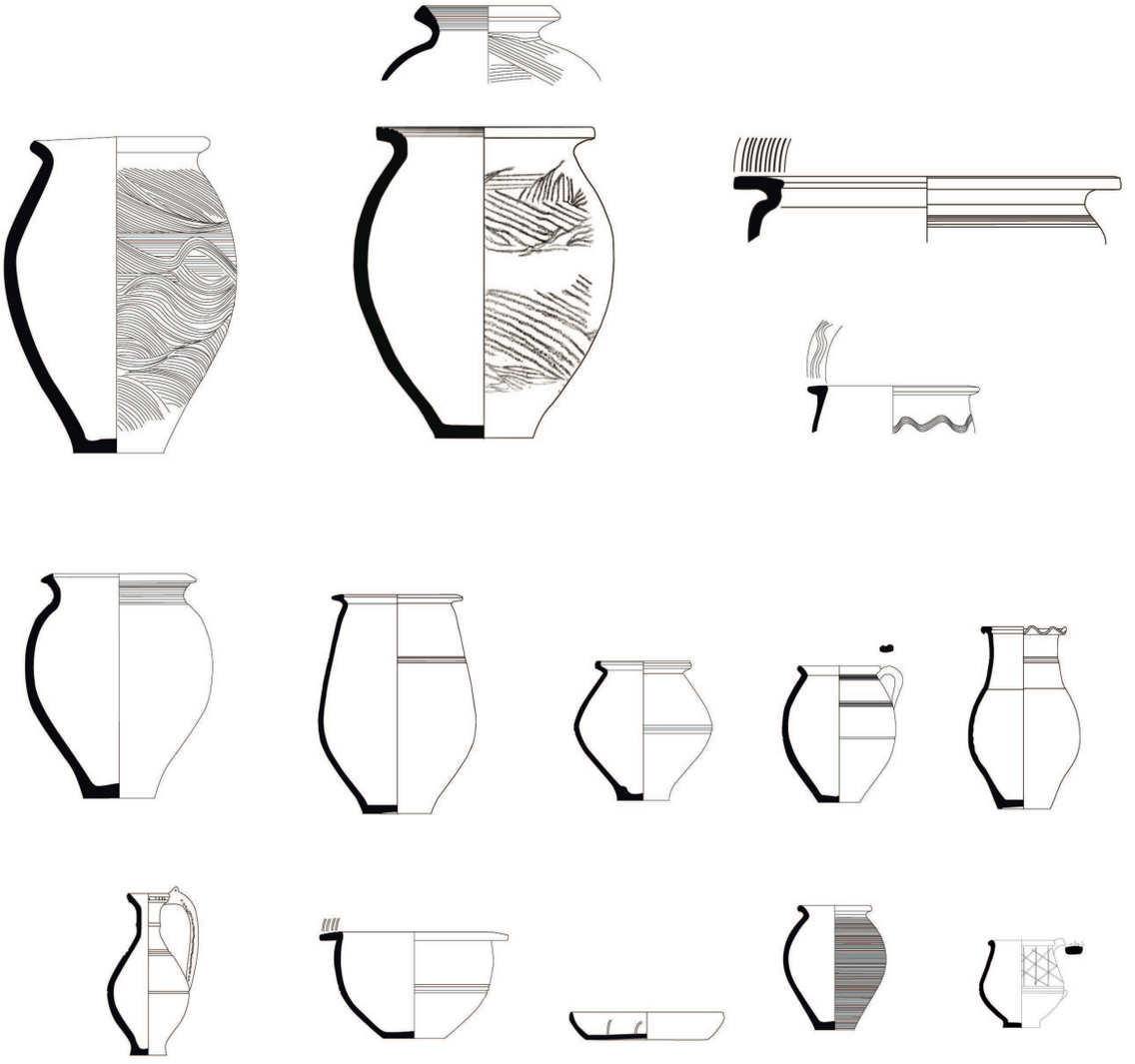
Az anyagban döntően a római kerámiahagyományhoz köthető formák jellemzőek, ritka a La Téne eredetű formák jelenléte (szív profilú, vállas tálak, függőleges peremű, vállas fazekak). A feldolgozott anyag többsége a Kr. u. 2. századra, 3. század első felére keltezhető. Ebben az időszakban a polgárvárosban a fazekak, tálak, tányérok és fedők, a sírmellékletek között a poharak, tányérok, fazekak jelentkeztek a legnagyobb mennyiségben (*5. ábra b*). A formákon belül számtalan változatot lehetett meghatározni, amelyeket a keltezhető példányok alapján egymással párhuzamosan gyártottak és használtak. A gyártás egyik helyszíne a katonavároshoz tartozó Gerhát fazekasműhely volt (*6. ábra*).

A késő római korban a formák és a formaváltozatok száma is lecsökkent. Jelenleg a sírmellékletek alapján csak néhány korsó (K3, K5, K6) és pohárforma (P1.1, P2.1, P3), valamint egy-egy bögre (B4), tál (T7) és tányérforma (Tá1.2) volt jelen biztosan a 4. században.

A statisztikai elemzések alapján (*5. ábra a*) a legkedveltebb formák a tojásformájú fazekak (F1), a lóhereleveles kiöntővel ellátott tölcséres nyakú korsók (K1), széles szájú kancsók (K7), a vízszintes peremű mély tálak (T2), behúzott peremű lapos tányérok (Tá1.1), a tojásformájú poharak (P1) és kihasasodó vagy bikónikus bögrék (B4) voltak. A bögre tipikus késő római forma, a többi a 2–3. századi időszakban volt jellemző.

Az edények felületét ritkán díszítették. Bár a kelta eredetű, fésűs technika a 2. század végéig követhető a brigetiói edényeken, a díszítések között is a római kori fazekashagyományok dominálnak. A kerámiák peremét körbefutó hornyolatokkal, a nyaki és hasi zónájukat bekarcolt vízszintes vonallal/vonalköteggel vagy hullámvonallal tagolták. A díszítőelemeket önállóan vagy együtt is alkalmazták. Az egyik késő római korsó felületén benyomott koncentrikus körök láthatóak, ez egyedi a brigetiói kerámiák között (*7. ábra*).

[219] HILGERS 1969, 7–71, fig. 5657.
[220] PETZNEK 1997, 263.
[221] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 262, 263; 27. kép 26–30.
[222] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 264, 270–272, 27. kép 19, 22–25.
[223] PETZNEK 1997, 263–270, Typ 23–29, Kat.–Nr. 1044–1366.
[224] GÁTFALVI-DELBÓ 2019, Kat. 274–275.
[225] GRÜNEWALD 1983, 29, Taf. 37.8–14; PETZNEK 1997, 257.
[226] VÁMOS 2014, 28. t. 379, 380.

7. ábra
Díszítéstechnikák

Irodalom

BÁNKI, Zsuzanna
1965 Villa II von Tác. *Alba Regia* 4–5. 91–127.

BECK Tamás
2003 *Brigetiói terra sigillaták (1992–1996)*. Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

BÍRÓ-SEY, Katalin
1977 Coin from the indentified sites of Brigetio and the questions of local currency. *Régészeti Füzetek* II/18. Budapest.

BÓNIS Éva
1942 *A császárkori edényművesség termékei a terra sigillátákon kívül 1. A korai császárkor anyaga.* (Dissertationes Pannonicae Ser 2. Nr. 20.) Budapest.
1970 A brigetiói sávos kerámia. *Folia Archaologica* 21. 71–90.

BORHY et al.
2018 BORHY, László – DÉVAI, Kata – BÓZSA, Anikó – SZÁMADÓ, Emese
The western cemetery of the ciwil town of Brigetio. In: Borhy, László – Tankó, Károly – Dévai, Kata (eds): *Celto – Gallo – Roman. Studies of the MTA–ELTE Research group for interdisciplinary Archaeology*. Paris. 97–185.

BRUKNER Olga
1981 *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Panonije*. (Dissertationes et Monographiae Saveza Arheoloskih Drustava Jugoslavije 24.) Beograd.

CSAPLÁROS, Andrea – HINKER, Christoph – LAMM, Suzanne
2012 Typologische Serie zu Dreifussschüsseln aus dem Stadtgebiet von Flavia Solva. In: Bíró Szilvia – Vámos Péter (szerk.): *Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Győr. 235–246.

CSEH Julianna
2003 *Római üvegek*. (A Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei 2.) Tata.

DELBÓ Gabriella
2016 Frührömische keramische Beigaben im Gräberfeld von Budaörs. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3. Nr. 4. 43–16.
2017 A brigetiói Járóka temető helyi készítésű kerámiamellékletei. *A Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23. 31–81.

ETTLINGER, Elisabeth.
1951 Legionary Pottery from Vindonissa. *Journal of Roman Studies* 41. 105–111.

FÉNYES Gabriella
2003a Import kerámiák és helyi utánzataik Brigetióból. *A Kuny Domokos Megyei Múzeum Közleményei* 10. 5–33.
2003b Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54. 101–163.

GABLER Dénes
1977 A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. *Archaeológiai Értesítő* 104. 145–175.
1990 Kereskedelem. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia Régészeti Kézikönyve*. Budapest. 185–209.

GABLER Dénes – HORVÁTH Friderika
1996 A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámiaspektrumában. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 19. 115–190.

GASSNER, Verena
1989 Gelbtonige Keramik aus datierten Fundkomplexen in Carnuntum. *Ein Überblick über die Gefäßformen. Carnuntum Jahrbuch* 1989. 133–164.

GASSNER, Verena – JILEK, Sonja
1997 *Problem der Legionärsware und ihrer Verbreitung von Germanien bis Moesien.* (Roman Frontier Studies. Oxbow Monograph 91.) Oxford.

GÁTFALVI-DELBÓ Gabriella
2019 *Brigetio településrendszerének kerámiaművessége.* Doktori Disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

GRÜNEWALD, Mathilde
1979 *Die Gefässkeramik der Legionslagers von Carnuntum. Grabungen 1968–1974.* (Der römische Limes in Österreich 29.) Wien.

GOSE Erich
1975 *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland.* Köln–Bonn.

HAJDU Barbara
2013 *A Szőny–Vásártéren 2009–ben feltárt római kori pince kerámiaanyaga (kivéve terra sigillata).* BA Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

HILGERS, Werner
1969 *Lateinische Gefässnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen.* (Beihefte der Bonner Jahrbücher 31.) Düsseldorf.

ISINGS, Ciasina
1957 *Roman Glass.* Groeningen/Djakarta.

ISTVÁN Erzsébet
1997a Fazék. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. I. kötet.* Budapest.
Online: http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-127.html (Utolsó letöltés: 2025.06.12.)
1997b Bögre, pohár, csupor. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. I. kötet.* Budapest.
Online: http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1–952.html (Utolsó letöltés: 2024. november 30.)

JUHÁSZ József et al. (szerk.)
1972 *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest.

KREKOVIČ, Eduard
1998 Marbled war in Pannonia and the Roman army. *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta* 35. 41–44.

LAZAR, Irena
2003 *Rimsko steklo Slovenije. The Roman Glass of Slovenia.* (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 7.) Ljubljana.

LÁNYI, Vera
1981 Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy, A. (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod.* Budapest. 169–221.

MIGLBAUER, Renate
1990 *Die Gefässkeramik der Grabung Wels Marktgelände.* (Rei Cretariae Romanae Fautores Acta Supplementum 7.) Augs–Kaiseraugst.

MÓCSY András
1954 Kora római sírok Szombathelyről. *Archaeologiai Értesítő* 81. 167–191.

NAGY, Alexandra
2016 Thin–walled pottery from the so–called Lágymányos workshop (south of Aquincum). *Rei Cretariae Romanae Fautores Acta* 44. 633–641.

OTTOMÁNYI Katalin
1991 Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. *Studia Comitatensia* 22. 5–144.
2012 Római vicus Budaörsön. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Budapest. 9–407.
2016 A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi K. (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest. 9–372.

PETZNEK, Beatrix
1997 Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Teil 1. *Carnuntum Jahrbuch* 1997 (1998). 167–323.

PÓCZY, Klára
1956 Die Töpferwärkstetten von Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. 73–136.
1957 Keramik. In: Alföldi Mária – Barkóczi László (szerk.): *Intersica II*. Budapest. 37–38.

RADNÓTI Aladár
1938 *A pannóniai római bronzedények*. (Dissertationes Pannonicae Ser II. Nr. 6.) Budapest.

SCHÖRGENDORFER, August
1942 *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer*. (Sonderschriften herausgegeben von der zweigstelle Wien der Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches 13.) Brünn–München–Wien.

SZŐNYI Eszter
1972 Észal-Itáliából importált császárkori agyag csészék a gyári Xantus János Múzeumban. *Arrabona* 14. 24–55.
1973 A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. *Arrabona* 15. 5–67.

TOPÁL Judit
1993 *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road 1*. Budapest.
1981 *The Southern Cemetery of Matrica.Százhalombatta–Dunafüred*. (Fontes Archaeologici Hungariae) Budapest.

VÁMOS Péter
2014 *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

VARGA Gábor
2007 Római kori hombárok Zalalövőről. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2007. 141–165.

ZSIDI Paula
1991 Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán (Bp. III. ker. Kaszás dűlő–Csikós utca). *Budapest Régiségei* 27. 143–179.

Gabriella Gátfalvi-Delbó

The grey coarse pottery in Brigetio

The grey coarse pottery include vessels that were fired under reducing conditions, characterized by their coarse, granular texture, often containing sand and lime grains, typically porous, hard. These were commonly used for cooking, baking and storing in the settlements and were also employed as grave goods in cemeteries.

The analyzed ceramic find material originates from the cemeteries of Brigetio, excavated between 1992 and 1996 in the civilian town, from the military pottery workshop (Kurucdomb and Gerhát), as well as from the early archaeological investigations of the legionary camp and the canabae, some vessels belong to private collections.

The typology is based on the analysis of nearly 800 vessels, which can be categorized into 10 morphological groups. Most forms are related to the Roman ceramic tradition, the following of the La Téne tratiotion is rarely observed.

Alba Regia 52. (2024) 245–255.

Szekernyés László

A jó malom mindent megőről?
Gabonatermesztés és feldolgozás a késő vaskori Európában, és ennek változása a római kori Kárpát-medencében

1. A gabonafeldolgozás folyamata

Ahhoz, hogy az említett területen bekövetkező változásokat értelmezni tudjuk, vissza kell nyúlnunk röviden a történelmi időkben felbukkanó gabonafogyasztási szokások, nyersanyagok felhasználási módozataihoz is. A gabonafajták fogyasztásának sikertörténete a „neolitikus forradalommal" kezdődik, és az emberiség teljes társadalmi átszerveződését eredményezi. Ahhoz azonban, hogy a gabona fogyaszthatóvá váljék, egy hosszú és korántsem egyszerű folyamaton kell átesnie. A gabonamagvak tápanyaga, a szénhidrát, magas kalóriaértékű, hátránya azonban az, hogy nem hozzáférhető azonnal. Betakarítás után csépléssel majd szeleltetéssel megszabadítható a nem emészthető részecskéktől. A gabonamagvak a fehérjét a mag belsejében tárolják, és ahhoz, hogy az emberi szervezet minél jobban hasznosítsa, fel kell dolgozni. Ez a munkafolyamat minden emberi kultúrában általánosan elterjedt. Az elsődleges feldolgozás során a magvak összetörésével hozzáférhetővé válik az emésztés során a magbelső szénhidráttartalma. A másodlagos feldolgozással, főzéssel vagy a vízzel kevert őrlemény sütésével a tápanyagok hatékonyabb felszívódását segítjük.[1] A történelmi időkben termesztett gabonafajtáknak van azonban két fontos tulajdonsága. Ezek behatárolják a belőlük készíthető végtermékek skáláját, ezáltal befolyásolva a fogyasztási kultúrát. Egyik a gabonamagvak típusa, azaz, hogy pelyvás vagy csupasz, alapvetően fizikai jellemző, a másik a benne lévő fehérjék típusa a sikér, ami vegyi jellemző. A termesztett ősbúzák, alakor (*T. monococcum*), tönke (*T. dicoccum*) és tönköly (*T. spelta*), valamint az árpa (*Avena sativa*), köles (*Panicum miliaceae*) szemtermése pelyvás, míg a csupaszbúzáé (*T. aestivum*), durumé (*T. durum*), rozsé (*Secale cereale*) csupasz. A csupasz gabonák esetében a pelyva könnyebben leválasztható, a mag jobban kipereg a toklászból és tápértéke nagyobb. Hátrányuk az, hogy érzékenyebbek az éghajlati, pedológiai körülményekre és a kórokozókra. A sikér tulajdonképpen a gabonamagban lévő két fehérje, a glutenin és gliadin keveréke, melyek szerepe a kenyérkészítésben van. Ezek optimális és magas aránya teszi kelleszthetővé a kenyértésztát. A gabonatermesztés szempontjából a legmegfelelőbb éghajlati tényezők a termékeny félhold területén adottak.

A gabonatfeldolgozás szervezett formái

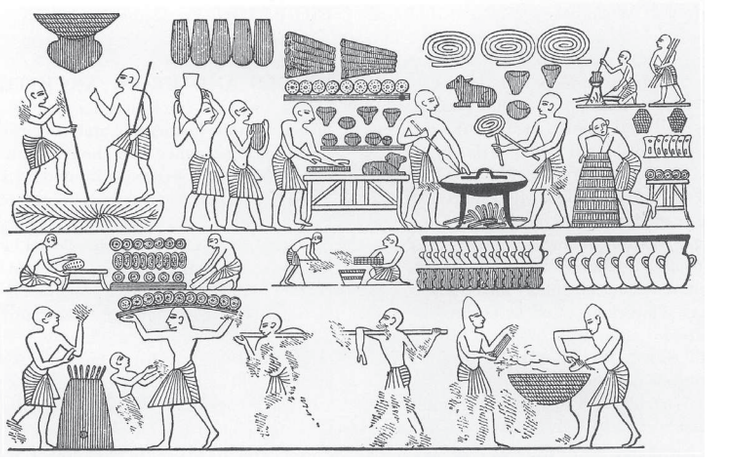
Nem véletlen, hogy a történelem során Egyiptomból származik a legtöbb gabonafeldolgozásra utaló bizonyíték. Itt nagyon korán kialakult a szervezett, központosított gabonatermesztés és feldolgozás, és fennmaradtak ennek írásos, régészeti, paleobotanikai nyomai. Ami a feldolgozást illeti, a gabona összetöréséhez mozsarakat, őrlőköveket használtak. Kásákhoz, különböző levesekhez, főtt ételekhez elég volt a gabona magvakat egészben vagy durvára törve hozzáadni. Ahhoz azonban, hogy a mai értelemben vett péktermékekhez hasonlót elő lehessen állítani gabonából, egy hosszabb folyamatra volt szükség. Az ókori Egyiptomból származó bizonyítékok igazolják, hogy a gabonát lisztté őrölték, vízzel keverve és kelesztőanyaggal (sörélesztő) kemencében vagy nyílt tűzön megsütötték. Főleg a tönköly és az árpa termesztése, és az ebből készült termékek fontosak a gabonafogyasztás kultúrtörténete szempontjából. Bár az őrlési technológia Egyiptomban megmaradt az őrlőkövek szintjén (*1. kép*) egészen a hellenisztikus korig, a sörélesztő használatával jó minőségű és változatos kelesztett kenyereket készítettek. Nemesítéssel kitenyésztették a csupaszbúzát, ami magas sikértartalma miatt kiváló a kelesztett kenyér készítéséhez. Az öntözéses földművelés, a szervezett pékipar (*2. kép*), a hatékony társadalmi szervezettség a kulcsa a minőségi

[1] HEISS 2019, 18–19.

kelesztett kenyér elterjedésének. Fontos kihangsúlyozni, hogy a kenyér szó alatt a mai értelemben vett péktermék alapvető élelmiszeripari tulajdonságai értendők. Megfelelő szemcseméretű őrlemény, a liszt, kelesztőanyag, víz és egyéb adalékanyag hozzáadásával készült tészta, amit megsütnek. Természetesen ezek formája rendkívül változatos lehetett.

1. kép
Sa-ese Grinding Grain, ca. 1390–1352 B.C.E. Bronze, Brooklyn Museum.
(Fotó: Brooklyn Museum, 37.125E_left.jpg; https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/116840)

2. kép
III. Ramszesz fáraó udvari péksége.
(https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Ramses_III_bakery.jpg)

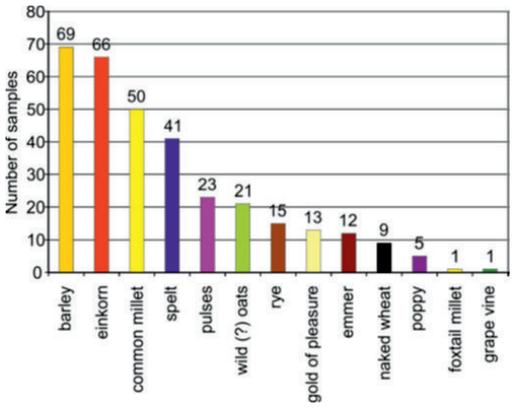
2. Gabonatermesztés és feldolgozás a vaskori Európa területén

Egészen más a helyzet az európai mérsékelt égöv tájain, így a Kárpát-medence területén is. Bár talajminőség szempontjából kiváló termőterületek vannak, ezek a kiterjedt erdőségek, változatos domborzat miatt nem hozzáférhetőek. Ezen kívül az éghajlati viszonyok kiszámíthatatlansága miatt nagyarányú monokultúrás gabonatermesztés nem alakulhatott ki. A paleobotanikai leletanyag[2] a bronzkortól a késő vaskorig ezt támasztja alá egész Európa területén. A gabonafajták rendkívül változatosak, és bár egyesek a talaj és éghajlati viszonyoknak megfelelően dominálnak, mindig keverten fordulnak elő. Így északon a rozs mellett az ősbúzák és a köles, Nyugat- és Közép-Kelet-Európában[3] az ősbúzák mellett a köles és árpa.

Az évenkénti termés biztonsága érdekében egyszerre több gabonafajtát vetnek a termőterületen, így biztosítva a megélhetést esetleges természeti csapások esetén. Ennek kapcsán feltétlenül érdemes egy pár mondat erejéig megemlíteni az alsó-ausztriai Sandberg-Roseldorfi ásatásokat. Itt egy késő vaskori kelta boius nyílt települést tártak fel, amelynek során sok és változatos paleobotanikai leletanyag került elő. Ez a település, bár nem tartozik a vizsgált földrajzi terület határai közé, kulturálisan azokhoz a boius keltákhoz tartozik, akik Pannonia területén is nemsokára megjelentek. A régészeti feltárás fontossága számunkra abban rejlik, hogy jól ábrázolja a vaskori viszonyokat településszerkezet, gabonatermesztés, tárolás és feldolgozás szempontjából. A paleoökonómiai kutatások rámutattak a mezőgazdasági területek talajminőségére, optimális megművelésére, a gabonafajták változatosságára. A földeket talajminőségtől függően használták, a parcellákon a gabonatermesztés hol monokultúrás, hol vegyes volt. Az időszakos gyomok jelenléte a paleobotanikai maradványokban bizonyítja, hogy a gabonaféléket igény szerint tavasszal, nyáron vagy ősszel vetették. A régészeti kutatások feltártak föld feletti gabonatárolókat, tárológödröket, lakóházakat és kultikus rendeltetésű épületeket is. Az itt talált gabonamagvak területi megoszlása[4], fényt vet ezek rituális, fogyasztási, illetve vetőmag jellegű felhasználására is. A változatosság és vegyes előfordulás igazolja a kevert gabo-

[2] KOHLER-SCHNEIDER–CANEPPELE–HEISS 2015; STIKA–HEISS 2013.
[3] STIKA–HEISS 2013; CÂRCIUMARU 1996.
[4] KOHLER-SCHNEIDER–CANEPPELE–HEISS 2015, Fig. 2, Fig. 3.

natermesztést, és azt, hogy a kenyérbúza előfordulási aránya nagyon alacsony, szemben a kása vagy lepény formában feldolgozható gabonákhoz képest (*3. kép*). A régészeti leletanyag tartalmaz ugyanakkor elszenesedett kásaszerű eledelt is. Nem lenne teljes a vaskori Európa gabonafeldolgozási technológiája, ha nem számolnánk be röviden egy szintén relevánsnak tekinthető archaeobotanikai felfedezésről. Ez a Bad Neuheimban talált Kr. e. 3. századi kenyérlelet. A kenyér mérete körülbelül 15 cm, és vizsgálatok igazolták, hogy ez minden jellemzőjében megfelel a mai kenyérnek is. Pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) vizsgálattal kimutatták a kenyér anyagában meglévő sikérszálakat, ami bizonyítja, hogy sütés előtt kelesztették. Mikroszkópos felvételeken látható a kenyér likacsos szerkezete[5] (*4. kép*), a liszt finomsága. A kenyér héjában kimutatott cukrok szintén kelesztés és sütés együttes hatására keletkeztek, az alapanyag pedig tönkölyliszt.[6] Ez a lelet alátámasztja, hogy a gabonát nemcsak kásák formájában vagy levesbetétként fogyasztották, hanem lepény, és akár kelesztett kenyérként is. Ugyanakkor, bár élelmiszeripari meghatározás szerint ez a lelet kétségkívül kenyér, gyengén kelt, és elszigetelt lelet. Ennek tükrében kijelenthető, hogy magas sikértartalmú gabonafajta híján a kelesztett kenyér nem válik általános alapélelmiszerré. Európa területén a hellenisztikus kor hoz igazán változást a gabona feldolgozásában, és ez egyrészt technikai fejlesztés, másrészt a feldolgozás szakosodásában említésre méltó. Megjelenik az olynthosi típusú kézi malom,[7] mely megnöveli a kézi őrlés hatékonyságát. Tudomásunk van arról is, hogy a pékipar a hellenisztikus görög világban már létezik.[8] Ez a tény azért bír fontossággal, mivel az olynthosi típusú malom, és annak származtatott változatai megjelentek az al-dunai trákoknál, majd a Kárpát-medence déli részén az illír, kelta népeknél is. Az új őrlőeszköz elterjedt tehát a hellenisztikus világ peremén is, de ez érdemben nem változtatott az étkezési szokásokon a Kárpát-medence népeinél. Annál inkább, hogy a hellenisztikus görögöknél sincs tudomásunk a mai értelemben vett kenyér létezéséről. A görög szókincsben a kenyér „ψωμί" talán késői, bizánci időkből származik. Az ókori görögöknél egész sor megnevezés, mint a gabona-σῖτόν,[9] árpalepény-μάζης,[10] laposkenyér-αρτος,[11] árpakása-αλφιτον[12] szerepelt, különböző péktermékre. Tudjuk, hogy a kelesztőanyag, a kovász ismert volt, hiszen szavuk is volt rá, és a kelt vagy kelesztés nélküli (ἄ-ζυμα) tésztát is megkülönböztetik, tehát bizonyára készítettek kenyeret, de ez nem volt általánosan elterjedt, mindennapi termék.

3. kép
Gabonafajták előfordulási rátája Sandberg kelta településen.
(KOHLER-SCHNEIDER et al. 2015, Fig. 5.)

4. kép
Kelta kenyér Kr. e. 3. század, Bad Neuheim.
(HEISS–KREUZ 2006, Fig. 2.)

2.1 A kelta újítás

A vaskor második fele az, amikor több irányból hatva, egy sor körülmény fokozatosan megváltoztatta a gabonafeldolgozást és az étkezési szokásokat Európa egész területén.

[5] HEISS–KREUZ 2006, Fig.2
[6] HEISS–KREUZ 2006, 71.
[7] PEACOCK 2013, 38–52.
[8] Plin. *HN 18.28.*
[9] Hom. *Il. 8.507.*
[10] Aesch. *Ag. 1040.*
[11] Ar. *Pax 118.*
[12] Ar. *Vesp. 29.*

Az első tényező a forgó kézi malom felfedezése és elterjedése. Ez a technikai újítás az ibériai keltáknak köszönhető,[13] valamikor a Kr. e. 5. század derekán, és Kr. e. 3. századra elterjedt Európa kelta lakosságú területein, keleten az észak-balkáni trák kultúra határáig. Ugyanakkor a vaskor második felének a hozadéka a vas kéziszerszámok, és mezőgazdasági szerszámok fejlődése. Ez lehetővé tette új, összefüggőbb termőterületek kialakítását, a szűzföldek feltörését csoroszlyás vasekével, erdőírtásokat. Bár ezek az újítások nem hoztak változást a gabonafajták termesztésében, növelték a termelékenységet, a feldolgozás hatékonyságát.

2.2 Róma szerepe

A második tényező, ami szintén összetett, az a Római Birodalom felemelkedése és a reguláris hadsereg megszervezése. A Római Köztársaság történetében a fordulópont a pun háborúk lezárásával, Kr. e. 146 kezdődött, amikor a Földközi-tenger urává vált. Róma immár nagyhatalomként Szicília hatalmas gabonatermő vidékein kiváló minőségű csupaszbúzához jutott, szinte azonnal megszerezte első görög *provinciá*ját, ami Thesszalia gabonatermő vidékét is jelenti, ugyanakkor Egyiptomból importált kenyérbúzát. Ezáltal Róma gabonaellátása folyamatos lett, amit a politikum és a piac ki is használt. A szegények részére elérhetővé[14] vált a kenyér, mint alapélelmiszer, sőt ingyenessé.[15] Ez soha nem látott mértékben fellendítette a gabonafeldolgozó ipart. Változatossá váltak a péktermékek, a kenyér fogyasztása pedig általánossá. Bár a kézimalom már ismert a 3. századtól,[16] jelentős szerepet csak a mariusi hadseregreform[17] során kap. Adott tehát egy olyan városi lakosság, vagyoni helyzettől függetlenül, amelyik hozzáfért a kenyérhez és élvezte ennek az élelmiszernek az előnyeit. A mariusi reformokkal ez az emberanyag beépült a római hadseregbe. A tehetősebbek a tisztikarba, a nincstelenek pedig a közkatonák sorába. Ráadásul az átszervezett hadsereg hivatásos, ami megköveteli a folyamatos ellátást, logisztikát, zsoldot. Mozgástere is megnőtt, lehetővé tette az Italiától távoli egységek hadi tevékenységét, állandó állomásozását. A köztársaság végére teljesen letisztult és kialakult a hadsereget kiszolgáló ügyvitel és hadtáp. A hadsereg ellátása, a *frumentaria* magába foglalta az olívaolaj, bor és gabona napi osztását, amit az állam biztosított rendszeresen. Ennek a jelentősége abban rejlik, hogy a szétosztott gabona feldolgozásához biztosítani kellett a megfelelő eszközöket. Ezt egy mobilis, mindig ütőképes hadsereg esetén nem lehetett nagyipari módszerekkel megoldani, pompeji típusú vagy állati meghajtású malmokkal. Egy kenyérhez szokott katonaság számára eszmei őrlőeszköz a kézimalom. Ennek előnye, hogy szállítható, pótolható és hatékony. Így születik meg a *mola legionaria,*[18] ami már a római hadigépezet szerves részét képezte. A méreteit optimalizálták, ami körülbelül 35-40 cm-es átmérőt és 25-30 kg-os tömeget jelent. A kő nyersanyagot is gondosan megválasztják, lehetőleg kopásálló vulkanikus kőzetet használnak. Ezek a jellemzők kényszerűen maguk után vonják a szerkezeti átalakítást is, ami élezést és a felső kő tányérszerű bemélyítését vonja maga után. Mindez megkönnyíti az adagolást és növeli az őrlemény minőségét, azaz kenyérlisztet őröl. A Római Birodalom a meghódított *provinciá*kban tehát más étkezési kultúrával, ennek megfelelő nyersanyaggal, a kenyérbúzával, és technológiával, kézimalommal jelent meg azonnal. Csak ezt követően, a hadsereggel beáramló új lakosság, kiszolgálószemélyzet, leszerelt katonák azok, akik a római életvitelt fokozatosan elterjesztették az őslakosok körében.

A harmadik tényező az úgynevezett „római klímaoptimum"(RCO) ami szerencsésen egybeesett a római birodalom terjeszkedésével. Ez lehetővé tette, hogy az újonnan szervezett *provinciá*kba a jó minőségű gabona nemcsak szállítással jusson el, hanem helyben megtermelhető is legyen. Így a folyamatos ellátás biztosítva volt akár behozatallal, akár helyi termelésből.

Összefoglalva tehát, a Kárpát-medence római meghódítását új étkezési szokások, nemesített kenyérbúza, fejlettebb agrár- és gabonafeldolgozási technológia kíséri.

Annak érdekében, hogy a Kárpát-medence területén végbemenő változásokat a gabonafeldolgozás kapcsán tetten érjük, sorra kell vennünk az ezeket igazoló régészeti, paleobotanikai, epigráfiai forrásokat.

---

13 ALONSO–FRANKEL 2017.
14 Vell. Pat. II.6.
15 Cass. Dio XXXVIII. 13.1.
16 Cat. *Agr.* 10.4.
17 ROTH 1999, 77.
18 PEACOCK 2013, 60.

2.3 Gabonafeldolgozás a Kárpát-medencében a római hódítás előestéjén

A Kárpát-medence a római hódítások előestéjén vegyes népességi képet mutat. Keleten, az Erdélyi-medencében dák törzsek, délen a kelta scordiscusok, Pannoniában a pannon-illírek és eraviscus, valamint a boius kelták maradékai éltek. Ezek a közösségek kulturálisan vegyes képet mutattak, és időben is fokozatos és hosszú időszakaszt ölel fel a római hódítás. Mégis egy dologban egységesek, éspedig a mezőgazdaság és gabonafeldolgozás terén. A kelták közép- és kelet-európai megtelepedésével elterjedt ezeken a területeken a vaseke, a kézimalom. A betakarítással kapcsolatos szerszámkészlet is egységes, sarlók, rövid kaszák, hadarók. A betakarított gabonát elvermelték, számos tárológödör ismert a területen, de valószínűsíthető, hogy föld feletti tárolókat is használtak. Erre utal a lakóépületek szomszédságában feltárt melléképületek jellege. Ami szembetűnő, és közvetve utal arra, hogy milyen erős a kelták hatása a gabonafeldolgozásra, az a kézimalmok elterjedése. Északnyugati irányból a Kr. e. 3. századtól már megjelentek az első kézimalmok a mai Dél-Szlovákia területén, valószínűleg a boius törzsek megtelepedésével.[19] Az a kelta típusú kézimalom, ami a boius törzsek szállásterületén először fellelhető nyomonkövethető a mai Csehországtól Észak-Magyarországon keresztül egészen az Erdélyi-medencéig (*5. kép*). Ugyanez a kézimalom típus megtalálható a scordiscusok által lakott területeken délen, az Al-Duna és Száva környékén,[20] annak ellenére, hogy ezek megtelepedésének története merőben eltér a boiusokétól. A dákok a kézi malmot a szomszédos keltáktól vették át, legkorábban a Kr. e. 3. század derekán. Meglepő, hogy a Kr. e. 1. század közepére a régészeti leletanyag, ami a dák kézimalmokat illeti, tipológiailag egységes és egyedi a dák törzsek által lakott területen (*6. kép*). Ez ráadásul változás nélkül megmaradt, és együtt tűnt el a dák közösséggel. A római hódítás idejére a Kárpát-medence területén megvoltak azok a technikai feltételek, hogy a helyi közösségek a gabonát kenyér formájában is elkészítsék. Egészen más kérdés azonban, hogy régészeti, paleobotanikai esetleg epigráfiai adatok alátámasztják-e ezt. Amit bizonyosan tudunk, hogy függetlenül a településszerkezettől, a földművelés általános volt az egész pannon, kelta, dák, trák kultúrtérben. A feltárt sütőkemencék és nyílt tűzhelyek elméletileg lehetővé tették a gabona elkészítését péktermék formájában is. Ennek ellenére sehol, sem pannon, kelta, dák vagy trák területen nem találtak paleobotanikai bizonyítékokat kenyér, lepény formájában. Ellenben pörkölt magokat, kásamaradványokat[21] igen. Epigráfiai bizonyíték, hogy a sör[22] ismert volt, tehát élesztő a kenyér dagasztásához létezett elvileg. Tejtermékeket, a szőlőt ismerték, tehát más kelesztőanyag is kéznél volt. Nem kizárt, bár semmi bizonyíték nincs rá, hogy a kovász hatását is ismerték. Talán a feldolgozás kapcsán perdöntő bizonyítékot szerintem a kézimalmok szerkezete és a gabonafajták szolgáltatják, bár közvetett módon. A kelta típusú és dák kézi malmok egyszerűen nem alkalmasak finomliszt készítésére. Ezt megpróbáltam kísérleti régészet útján is igazolni. Az általam készített dák kézi malom replika, amely szerkezetileg és kőanyagában teljesen azonos a Beszterce (Románia) környéki dák településeken használt típussal, szolgált a kísérletek alapjául. A kísérlet során az ókorban is ismert gabonákat őröltem. Az őrlési kísérletek eredményeként bebizonyosodott, hogy a dák kézimalom kiválóan alkalmas dercék őrlésére, de lisztté nem őröli a gabonát. Egyszerűen túl gyorsan kipereg az őrlemény, és a likacsos kőszerkezet miatt pedig folyamatos újratöltés mellett sem képes igazán kenyérhez való finomlisztet őrölni. Természetesen utólagos szitálással az őrleményből lehet liszt finomságú alapanyagot kiválasztani, de ehhez sincsen régészeti bizonyíték. Egész Európa területén feltárt gabona-

5. kép
Kelta típusú kézimalom, i. e. II. század. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. (Fotó: Szekernyés László.)

6. kép
Dák típusú kézimalom, a jellemző garatnyílással, i. e. II-I. század. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. (Fotó: Szekernyés László.)

[19] PIETA 2010, 402, F26.
[20] JOVIČIĆ 2019; STIKA 3.8.
[21] CIUTA 2006, 152.
[22] SZABÓ 2010, 18.

készítmények maradványai azt igazolják, hogy a mai értelemben vett kelesztett kenyér nem létezett. A gabonát változatosan készítették,[23] pörkölt törek, kása, laposkenyér, nyersen szárított pogácsa, egyéb élelmiszerekkel keverten (zsiradék, gyümölcsök, egyéb magvak) főzve vagy sütve. Kenyérként esetleg csak alkalomszerűen, véletlenül. A termesztett gabonafajták sem voltak alkalmasak igazán a kelesztett kenyér készítéséhez. A mai értelemben vett kenyér, azaz péktermék, ami a modern élelmiszeripari szabványoknak megfelel,[24] elkészítéséhez legalább négy feltétel kell, hogy teljesüljön. A kenyértészta alapanyagául szolgáló liszt megfelelő minősége, kelesztőanyag, víz a dagasztáshoz, sütés. A kenyérliszt mint őrlemény megfelelő finomságúnak[25] kell lennie ahhoz, hogy víz és kelesztőanyag hozzáadásával a vegyi reakciók meginduljanak. Ezek egyike a széndioxidképződés, ami a kelesztőanyagok (élesztőgomba, tejsavbaktérium) anyagcseréjének a melléktermék. A kenyérliszt sikértartalma, egy összetett fehérje az, ami biztosítja a hozzáadott víz segítségével azt a térhálós gázzáró szerkezetet, ami a széndioxidot a tészta belsejében tartja. Ettől kel meg a tészta, azaz megnő a térfogata és lyukacsos szerkezetű lesz. Ezeket a feltételeket optimálisan csak a kenyérbúza, más néven csupaszbúza (*T. aestivum*) egy nemesített fajtája teljesíti. Európa területén ezt a nemesített gabonafajtát csak a rómaiak kezdik termeszteni, behozni, és megfelelően finomlisztté feldolgozni. Összegzésként megállapítható, hogy ami a Kárpát-medencét illeti (és nemcsak), a gabonatermesztés célja nem kulturális igény volt, hanem ellenkezőleg, a gabonafajták adta lehetőségek szabták meg az étkezési kultúrát.

3. Gabonatermesztés és -feldolgozás változása a római kori Kárpát-medencében

A választóvonalat a vizsgált területen pontosan a római hódítás jelenti. A kelta, dák típusú kézimalom célszerszám volt, megfelelő szerkezet megfelelő őrlemények és megfelelő gabonaszemek őrlésére. Éppen ezért, úgy tűnik nem is élte túl a római hódítást. Pannoniában, Moesiában, bár az illír, kelta, trák lakosság nem tűnt el, a kelta kézimalom igen, és az olynthosi típusú is. A római hadsereg és a telepesek egy új gabonafajtát is hoztak, ami megtermett a klímaoptimumnak köszönhetően helyben is, és egy célszerszámot, ami nemcsak az új, hanem az őshonos gabonafajtát is feldolgozta igény szerint. Dacia *provincia*ban a helyzet még radikálisabban változott, hiszen itt a dák őslakosság szinte azonnal nyomtalanul felszívódott, eltűnt, itt sem anyagi kultúra, sem epigráfiai bizonyítékai nincsenek a továbbélesükről. Az új telepesek a római kézimalmot és a nagy szárazmalmokat használták. A római hadsereg jelenléte megkövetelte az élelmiszerutánpótlást, ami gabonautánpótlást is jelent folyamatosan, és ösztönözte a helyi termelést. A kenyérbúza és a széles körben már elterjedt kelesztett kenyér a rómaiaknak köszönhetően megjelent az újonnan meghódított *provincia*kban is. Ez óhatatlanul nyomást gyakorolt az őshonos gabonafajtákra is. Ezek nem vetekedhettek a magasabb terméshozamú, jobb minőségű, és főleg az új telepesek által kedveltebb kenyérbúzával. Az archaeobotanikai leletanyag nem bővelkedik mintákban, de az eddig találtak elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos gabonafajták a rómaiaknak köszönhetően túlsúlyba kerültek. Ez nem csak a változást jelzi, hanem a termesztés diverzitásának a csökkenését is. A Cserdi mellett feltárt római villagazdaság gabonamaradványainak elemzése alapján az azonosított gabonafélék előfordulási aránya jól jelzi, hogy a termesztési preferenciák megváltoznak a hódítás előtti viszonyokhoz képest.[26] Az itt beazonosított gabonafélék alig tíz százaléka tartozik a pelyvás gabonafélék közé. A termesztés iránya egyértelműen az árpa, csupaszbúza és a rozs felé tolódott el. Ez a tendencia jellemző a késő római kori Pannoniára általánosan is. Vizsgálatunk szempontjából egy másik római kori helyszín, ezúttal a Keszthely, Fenékpuszta *castrum*ának a területén végzett archaeobotanikai kutatások eredményeit mindenképpen meg kell említenünk. Az itt talált gabonamaradványok vizsgálata szintén az árpa, csupaszbúza és rozs dominanciáját mutatja, szemben az őshonos gabonafajtákkal. Itt természetesen az állomásozó katonai egység gabonafogyasztási preferenciája a meghatározó, de ez nem tér el a fentebb említett villagazdaság jellemzőitől. Egyik esetben sem tudhatjuk, hogy az itt talált gabonaféléket milyen mértékben termesztették helyileg vagy esetleg importálták, de mindenképpen a táplálkozási preferenciákat jellemzik. Némileg árnyaltabb képet mutat az, ami az egykori dák területeken, illetve a dák *provinciák*ban felbukkant archaeobotanikai leletanyag alapján elmondható a régió keleti részéről. A római hódítás előtti dákok mezőgazdasága, alapvetően a fogyasztás és feldolgozás szempontját tekintve, illeszkedik az általános tendenciákhoz, két esetet kivéve. Az egyik a dák főváros Sarmizegetusa (Hunyad megye), a másik pedig szintén egy alig korábbi vagy korabeli hatalmi központ, Tipia Ormenișului (Brassó megye). Mindkét esetben a csupaszbúza az egyértelműen domináló archaeobotanikai leletanyag, ami a fogyasztott

[23] HEISS 2019, 39–50.
[24] Magyar Élelmiszerkönyv 2019, III. 1–3.
[25] SZEKERNYÉS 2023, 53–55.
[26] PETŐ–KENÉZ 2018, 163–164.

gabonaféléket illeti.[27] Nagy valószínűséggel kijelenthető az is, hogy a gabonaféléket, kivéve talán a rozst, nem helyben termesztették, hanem a Maros-völgyi termőterületekről szerezték be. A gabona vagy cserekereskedelem vagy adó formájában jutott el, lévén mindkét hegyi település hatalmi központ. Ezek a települések nem rendelkeztek sem megfelelő klimatikus viszonyokkal, sem megfelelő termőterülettel a búzatermesztéshez. Elképzelhetőnek tűnik ezek ismeretében, hogy az első századra már a dák hatalmi előkelőség is a kenyérbúzát részesítette előnyben a többi gabonaféléhez képest. Végezetül, ami a dák *provinciá*kat illeti, megemlíteném az Oarda-Bulza mellett feltárt római villagazdaságot, ahol 2. század végi gabonamaradványokat sikerült feltárni. Ezek között kizárólag a búzafélék dominálnak,[28] ami az új római étkezési preferenciákat jelzi, ugyanakkor a csupaszbúza hiánya a villagazdaság körüli mikroklíma által szabott termelési korlátokat határolja be. Az új adminisztráció a katonai egységek létszáma, és a mellettük kialakuló *vicus*ok, városok lakosságának az ellátásához egyre nagyobb gabonamennyiséggel kellett számoljon. A római földművelés fejlettsége, az ágyeke használata megnövelte a termés-hozamot és lehetővé tette az igényesebb talajmegmunkálást megkövetelő kenyérgabona termesztését. A megnövekedett gabonafogyasztás és a kenyér iránti igény a gabonatárolást és feldolgozást is megváltoztatta. Megjelentek a nagyméretű gabonatárolók, a *horreum*ok, nagy szárazmalmok és az állati erővel működtetett dagasztó szerkezetek is. Pékségek, pékek *collegium*ai szabályozták a kenyérkészítés folyamatát (*7. kép*). Ez a változás a régészeti leletanyagban, epigráfiai és paleobotanikai bizonyítékokban bővelkedik. A rómaiaknak köszönhetően a gabonatermesztés, feldolgozás szerkezete teljesen átalakult a Kárpát-medencében. Természetesen mindez nem egyidőben történt, hanem fokozatosan, a római birodalom terjeszkedésével, de a séma mindenütt ugyanaz. A régészeti leletanyagban felbukkannak a nagy pompeji típusú szárazmalmok. A Savariaban talált malomtöredékek említésre méltóak, mivel ezek az eszközök behozatali áruként kerültek a *provinciá*ba az italiai orvietói műhelyekből.[29] Ilyen típusú malmok kerültek elő a daciai *provinciák*ból is, példának oákáért Porolissumból,[30] melynek kőanyaga helyi dacit.[31] Pannonia Inferior és Moesia Superior, sirmiumi illetve viminaciumi[32] leletanyagában szereplő olynthosi malomtöredékek is helyi bazaltból készültek. Bár a Kárpát-medence területén fekvő *provinciá*kban előkerült szárazmalmok mennyisége csekély az italiai vagy galliai *provinciá*khoz képest, mindenképpen jelzi a gabonafeldolgozás és -termelés fontosságának a megnö-

7. kép
Eurysaces pistor redemptor (szerződéses pék) síremléke (https://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=765)

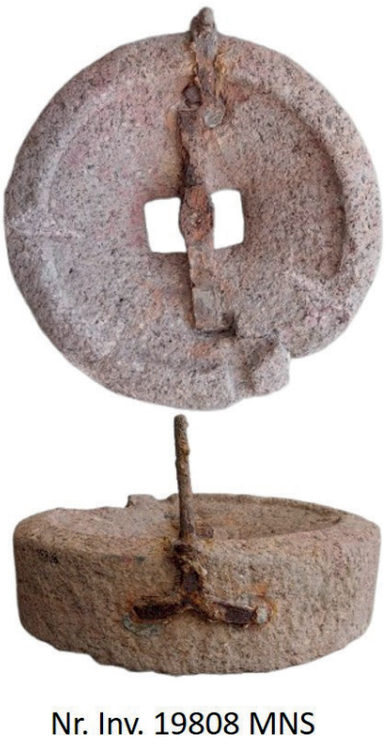
8. kép
Vulcacius Rufinus építési felirata (fotó: Kiss Péter) (BALÁZS et al. 2008, 1. kép)

9. kép
Brigetioban feltárt pékség (DOBOSI 2014, 27. ábra)

[27] CIUTĂ 2023, 35.
[28] CIUTĂ–EGRI 2021, 142.
[29] BALÁZS et al. 2008, 84–85.
[30] GUDEA 1997, 277.
[31] TARCEA 1997, 850.
[32] JOVIČIĆ 2019, 212.

vekedését a hódítás előtti periódushoz képest. Úgy tűnik, a vízimalmok sem hiányoztak a térségből, erre egy példa, az aquincumi,[33] mindenképpen említendő. Nem véletlen az sem, hogy ezek a malmok nagyvárosi környezetben bukkannak fel. Ezzel párhuzamosan a leletanyagban felbukkannak a tárolás és feldolgozás bizonyítékai a pékségek, mint például Brigetióban (*8. kép*)[34] *horreum*ok (*9. kép*) is.[35] Természetesen a római típusú kézimalom kivétel nélkül mindenütt felbukkan a leletanyagban, ami a mindennapos házi feldolgozást bizonyítja. A városi környezet tehát biztosította a gabonafeldolgozás teljes technológiai láncát a tárolástól, eszközkészítéstől a végtermékig. A kistelepülések, katonai egységek a gabonafeldolgozást némileg másképp, de szintén rendkívül hatékonyan oldották meg. Itt kizárólag a kézimalom az őrlőeszköz, ez viszont olyan mennyiségben, hogy állítható, hogy szinte minden háztartás rendelkezett egy ilyen eszközzel. Ami a katonai egységeket illeti, itt a kézimalom hozzátartozott a felszereléshez, *contuberniá*nként (8-10 katona) egy malom,[36] és feltételezhetőnek tartom, hogy ezeket az ellátmányért felelős megbízott személyzet biztosította és tartotta nyilván. Számos olyan feliratos kézimalom került elő a birodalomban, amelyen az eszközt használó egység, *contubernia*, *cohors*, *legio*[37] neve szerepel. Nem mellékes, hogy az általam kutatott mikházi malomkő-leletanyag[38] töredékeinek nagyrésze a *castrum principiá*jából származik. Ez talán azt jelezheti, hogy a törött malomkövekről az egység el volt számoltatva, és kiutalása, cseréje nyilvántartásba volt véve. A megtermelt és fogyasztott gabona megnövekedett mennyiségét a római korban, a legjobban a római kézimalom megfelelő nyersanyagának a kitermelése és forgalmazása jelzi. A helyi műhelyek, ha volt, a közeli bányákból származó jó minőségű lávakövet használták, ilyenek Pannoniában a zalalövői, Dacia *provinciá*kban a Görgényi-hegység,[39] Déli-Kárpátok (Uroiu), Kelemen-havasok csicsóujfalui (Ciceu-Corabia, Beszterce-Naszód megye) andezitje, a csíkrákosi bazalt. Ezek nagyjából 70-100 km-es körzetben szolgáltak nyersanyagként, de főleg vízi utakon, például a mayeni kövek, több száz kilométert is utaztak.[40] A római kézimalmokról elmondható, hogy a császárkorban már egyfajta standardizálás is jellemző, hosszabb perióduson keresztül egyforma mintára készítik, valószínűleg a „hadi rendeléseket" (*10. kép*). A diocletianusi ediktumokon a felsorolt termékek között szerepel a kézimalom maximált ára is, ami nélkülözhetetlenségét jelzi a mindennapi élethez.

10. kép
Római kézimalom 2. századi Brillerij típus, Székely Nemzeti Múzeum.
(Fotó: Sztáncsuj Sándor József.)

4. Összefoglalás

A római hódítás következményeként az őshonos gabonafajták termesztése fokozatosan háttérbe szorult a Kárpát-medencében. Ezek helyét a csupaszbúza, árpa foglalta el, egyrészt a magas hozam- és tápértékének köszönhetően, másrészt igazodva a megváltozott étkezési szokásokhoz. Az egész termelői-feldolgozási lánc a rómaiak megérkezésével túllépett a termelő saját megélhetési szükségletének biztosításán. A birodalom részeként a provinciákban a gabonatermesztés nemcsak a helyi, hanem a távolabbi települések ellátását is biztosította. A villagazdaságok, civil települések környékén levő földeken ugyanakkor a hadsereg számára is meg kellett termelni a gabonát. Ehhez igazodott a tárolás és feldolgozás is. Az új eszköztechnológia, ami a földművelést és feldolgozást illeti, immár az egyik fő alapélelmiszer, a mindennapi kenyér biztosítását szolgálta elsősorban. Elmondható talán az is, hogy a modern értelemben vett pékipari termékek, és ezek fogyasztási kultúráját Európában a Római Birodalomnak köszönhetjük nagymértékben.

[33] LÁNG–WILSON 2023, 149–150.
[34] DOBOSI 2014, 71, 22.
[35] BALÁZS et al. 2008
[36] ROTH 1999, 77.
[37] RIB, 2449.
[38] SZEKERNYÉS–PÁNCZÉL 2021, 150–155.
[39] SZEKERNYÉS–PÁNCZÉL 2021, 145.
[40] WENZEL 2019, 155.

Rövidítések

Aesch. *Ag.* *Aeschylus: Agamemnon (Ἀγαμέμνων)*
Ar. *Pax* Aristophanes: *Pax (Εἰρήνη)*
Ar. *Vesp.* Aristophanes: *Vespae* (*Σφῆκες*)
Cass. Dio Cassius Dio: *Historia Romana* (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία)*
Cat. *Agr.* Marcus Porcius Cato: *De agricultura*
Hom. *Il.* Homeros: *Ilias (Ἰλιάς)*
Plin. *HN* Caius Plinius Secundus*: Naturalis historia*
RIB *Roman Inscriptions of Britain*. Oxford, 1965–2009
Vell. Pat. Velleius Paterculus: *Historia Romana*

Irodalom

ALONSO, Natalia – FRANKEL, Robert
2017 A Survey of Ancient Grain Milling Systems in the Mediterranean. *Revue Archéologique de l'Est* 43. 461–478.

BALÁZS Péter et al.
2008 BALÁZS Péter – BÍRÓ Szilvia – CSAPLÁROS Andrea – HÓDI Attila – SOSZTARITS Ottó Horreumok és a gabonafeldolgozás emlékei Savariából. *Archaeologiai Értesítő* 142. 75–111.

CÂRCIUMARU, Marin
1996 *Paleoetnobotanica.* Iaşi.

CIUTĂ, Beatrice
2006 Despre alimentatia la daci: Perspective oferite de analize statistice şi spaţiale întreprinse asupra macroresturilor vegetale recuperate din aşezările: Piatra Craivii, Căpâlna, Cetea, Tipia Ormenişului, Şimleul Silvaniei. *Corviniana* X. 151–157.
2023 Archaeobotanical investigations on samples recovered from Dacian settlements located in Transylvanian area. *Journal of Ancient History and Archaeology* No. 10.2/2023. 32–37.

CIUTĂ, Beatrice – EGRI, Mariana
2021 Archeobotanical data from villa rustica at Oarda-Bulza (Alba county). The 2019 campaign. *Ephemeris Napocensis* XXXI. 139–150.
https://www.doi.org/10.33993/ephnap.2021.31.139

DOBOSI Linda
2014 Városi lakóházépítészet Brigetióban. A Komárom/Szőny-Vásártér lelőhelyen 1992-2013 között folytatott ásatások építészeti vonatkozású eredményei. *Acta Archaeologica Brigetionensia* Ser. I. Vol. 6.

GUDEA, Nicolae
1997 Contribuţii la cunoaşterea vieţii materiale a soldatului roman în provinciile dacice. *Acta Musei Napocensis* 34/I. 229–324.

HEISS, Andreas G. – KREUZ, Angela
2006 Brot für die Salinenarbeiter – das Keltenbrot von Bad Nauheim aus archäobotanischer Sicht. Untersuchung zur latènezeitlichen Ernährung in Bad Nauheim. *HessenArchäologie* 2006. 70–73.

HEISS, Andreas G.
2019 *Fifty Shapes of Grain. New archaeobotanical approaches towards charred finds of processed cereal-based foods*. Vienna.

JOVIČIĆ, Mladen I.
2019 *Roman querns and millstones from the provinces on the territory of present-day Serbia*. Doctoral Dissertation. Belgrade.

KOHLER-SCHNEIDER, Marianne – CANEPPELE, Anita – HEISS, Andreas G.
2015 Land use, economy and cult in late Iron Age ritual centres: an archaeobotanical study of the La Tène site at Sandberg-Roseldorf, Lower Austria. *Vegetation History and Archaeobotany* 24 (4). 517–540. doi: 10.1007/s00334-014-0511-x

LÁNG, Orsolya – WILSON, Andrew
2023 Millstones from the settlement complex of Aquincum. Preliminary research. *Communicationes Archaeologicæ Hungariae* 2023. 147–158.

Magyar Élelmiszerkönyv
2019 Codex Alimentarius Hungaricus. *2-201 számú irányelv, Malomipari termékek, Milling products*.

PEACOCK, David
2013 *The stone of life*. Southampton.

PETŐ Ákos – KENÉZ Árpád
2018 *Régészeti növénytan: Leletek, módszerek és értelmezés*. Archaeobotanikai kézikönyv. Budapest.

PIETA, Karol
2010 *Die keltische Besiedlung der Slovakei. Jungere Latenezeit*. Nitra.

ROTH, Jonathan P.
1999 *The logistics of the Roman Army at war (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden.

STIKA, Hans Peter – HEISS, Andreas G.
2013 Plant cultivation in the Bronze Age. In: Harding, Anthony (ed.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford. 340–361. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199572861.013.0019

SZABÓ Miklós
2010 *A kelták nyomában Magyarországon*. Budapest.

SZEKERNYÉS, László – PÁNCZÉL, Szilamér Péter
2021 Roman Rotary Querns from Călugăreni/Mikháza. *Marisia* 3. 143–164.

SZEKERNYÉS László
2023 Kenyér vagy lepény? Régészeti kísérlet a rómaiak kenyerének rekonstrukciójához. *Magyar Régészet* 12. évf. 4. szám. 50–57. https://doi.org/10.36245/mr.2023.3.5

TARCEA, Crina
1997 Petrografia rocilor folosite ca râșnițe la Porolissum și în castrele de pe limesul estic de nord-vest al provinciei Dacia și proveniența acestora, *Acta Musei Napocensis* 34/I. 849–876.

WENZEL, Stefan
2019 Handrehmühlen Eisenzeitlicher Form aus Basaltlava in römischer Zeit. *Der Anschnitt* 71/4. 146–167.

László Szekernyés

Does a Good Mill Really Grind Everything?
Grain Cultivation And Processing in The Late Iron Age in Europe And Its Changes in The Carpathian Basin in The Roman Period

Grain cultivation in Europe during the LaTéne period, was determined by the climatic conditions, and the crop processing by technical innovations related to the Celtic culture. Only the Roman conquests changed these methods throughout Europe. There are several reasons for this: the fortunate coincidence of climate change with the Roman conquests, the production of new grain varieties, a different social organization and food culture, and last but not least a different grain processing technology. The change was relatively fast and supported by the archaeological material related to grain processing, as well as in the changes in the storage methods of the harvested grain. Paleobotanical and epigraphic evidence also confirm this change. The process itself, as it takes place, is simultaneously cultural, climatic and technological. Moreover, it is independent of the ethnic, social and cultural substrate of the provinces formed during the territorial conquests. The same thing happens throughout the Carpathian Basin in the case of the predominantly Celtic provinces of Pannonia, Illyrian and Thracian Moesia, or Dacian Dacia. This suggests that the new social order applied a ready-made and well-functioning scheme, and was able to make it acceptable to an extremely heterogeneous population living in this area. The study aims to highlight the main moments in late Iron Age crop processing, and its change related to Roman conquests in the Carpathian Basin, with the help of archaeological, epigraphic and paleobotanical arguments.

Alba Regia 52. (2024) 257–278.

Barna Ferenc

Edessai pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának antik gyűjteménye közel százezer érmét foglal magába, melyek közül mintegy 10000 példányt tesznek ki az ókori görög pénzek.[1] Ez az anyag az ókori Mediterraneum egészét felöleli, az Ibériai-félszigettől[2] a Balkánon[3] és a zsidó pénzeken[4] át egészen Észak-Afrikáig,[5] sőt, messze túl is nyúlik a Földközi-tenger vidékén: így például Közép-Ázsia és Északnyugat-India indo-görög királyságainak pénzeire[6] is találunk példákat a gyűjteményben.

Nem hiányoznak az ókori Mezopotámia térségéhez köthető pénzek sem – az Éremtár mintegy félszáz olyan érmét őriz, amelyeket a Tigris és az Eufrátesz vidékéhez kapcsolhatunk. Többségük a római kor Mezopotámiájához, a Kr. u. 2–3. század időszakához kötődik. Jelen tanulmányomban ezen anyagcsoport egy részét, az edessai pénzeket kívánom bemutatni.

Az ókori Edessa és Mezopotámia a római korban

Edessa (a mai Şanlıurfa Délkelet-Törökországban) az Eufrátesz és a Tigris közti területen helyezkedik el, az Eufrátesz egyik balparti mellékfolyója, a Balih forrásvidékénél[7] (*1. kép*). A Taurus hegység délkeleti láncainak előterében fekvő vidék a csapadékviszonyokat tekintve korlátozottan volt alkalmas földművelésre – ennek megfelelően a város környezetében a letelepült lakosság mellett nomád állattenyésztők is éltek.[8] Edessa életében a kereskedelem is nagy szerepet játszott: a nyugatról keletre és északról délre futó kereskedelmi utak is érintették a területet.[9]

Edessáról elsőként a hellenisztikus kor elején hallunk.[10] A várost valószínűleg I. Seleukos alapította,[11] nevét a makedóniai Edessa után kapta.[12] A letelepedő görögök és makedónok mellett feltehetően kezdettől fogva jelentős volt a helyi (szír és arab) lakosság aránya is.[13] Mezopotámia térsége egészen a Kr. e. 2. századig a Szeleukida Birodalom stabil magterületének számított[14] – a Kr. e. 2. század közepén azonban a Szeleukidák hatalma összeomlott, s az Eufrátesz menti térség a nyugatra terjeszkedő parthusok és a szír partvidéket továbbra is uraló Szeleukidák közti határvidékké vált.[15] A hatalmi vákuumot kihasználva a térségben több kisebb államalakulat is (részleges) önállóságot szerzett,[16] köztük Edessa is, melynek élén Kr. e. 130-as évek második felétől már helyi uralkodók álltak.[17]

---

1 PALLOS 2002, 269.

2 A gyűjtemény ezen részéről ld. SNG HUNGARY I/1, 1–190.

3 Lásd pl. Moesia Inferior városainak lokális pénzei kapcsán: SNG HUNGARY III.

4 A Hasmoneus-dinasztia és Nagy Heródes családjának pénzei, valamint a zsidó felkelések idején vert érmék a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában: PRAGER 1992, 35–50.

5 Az ókori Numidia és Mauretania pénzei a gyűjteményben: BARNA *in press*.

6 A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő bactriai, indo-görög és kusán pénzekről ld. MACDOWALL 1986, 4–10.

7 DRIJVERS 1980, 9; ROSS 2001, 13–14; SOMMER 2018, 229; BLÖMER 2019, 197; GNOLI 2022, 333.

8 DRIJVERS 1980, 10; SOMMER 2018; 229–230; GNOLI 2022, 333.

9 Nyugat–kelet irányban a Földközi-tenger vidékétől az Eufrátesz partján fekvő Zeugmán keresztül az iráni hegyvidékekig vezetett a kereskedelmi (és hadi) út, észak–dél irányban pedig Armeniát a szíriai/föníciai térséggel, ill. az Eufrátesz mentén Közép- és Dél-Mezopotámiával kötötte össze az Edessán át húzódó útvonal (DRIJVERS 1980, 9; SOMMER 2018, 229–230; GNOLI 2022, 333). A város kereskedelmi szerepéről ld. még: ROSS 2001, 14–18.

10 Esetleges korábbi említéseiről ld. ROSS 2001, 5.

11 DRIJVERS 1980, 9; ROSS 2001, 8; BLÖMER 2019, 197; GNOLI 2022, 333.

12 ROSS 2001, 8; SOMMER 2018, 228.

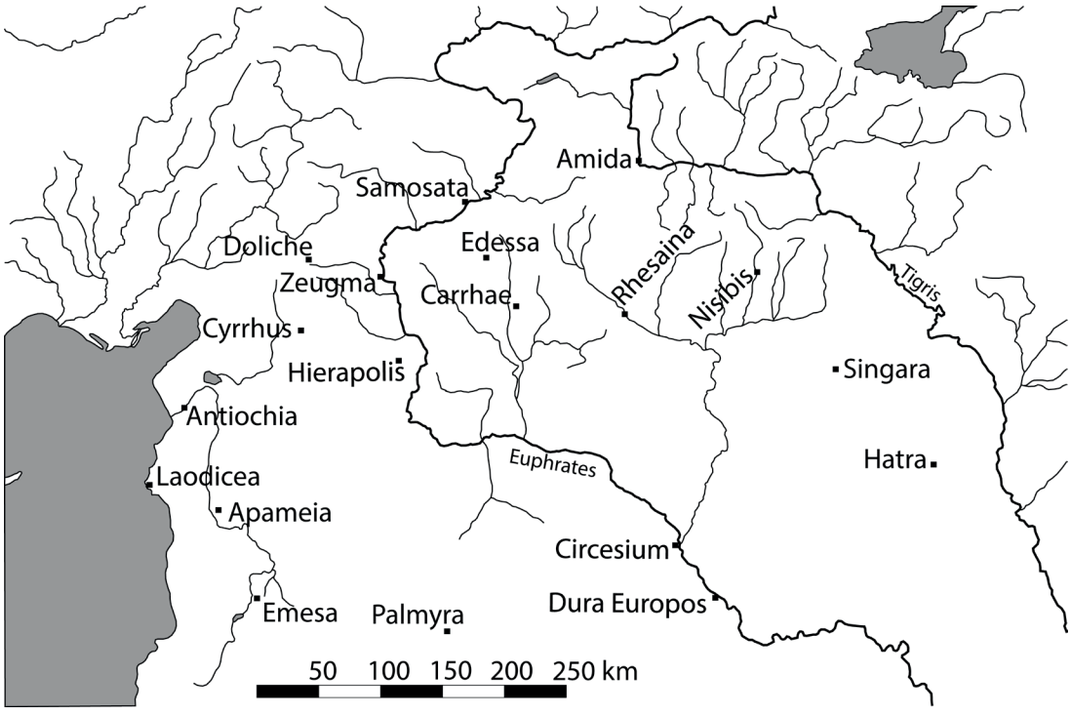
13 ROSS 2001, 8; SOMMER 2018, 230. A helyi lakossághoz kötődik a település szír/arámi neve (Orhai/Urhai) is (ROSS 2001, 5), ami nemcsak a környező területek Osrhoéné elnevezésében, de a város mai arab, kurd és örmény nevében is tovább él (DRIJVERS 1980, 10; ROSS 2001, 8; SOMMER 2018, 228; BLÖMER 2019, 196).

14 ROSS 2001, 7; GNOLI 2022, 330.

15 SOMMER 2018, 298–299; EDWELL 2022, 316.

16 LUTHER 1999b, 447; SOMMER 2018, 231; MARCIAK 2021, 153–155; GNOLI 2022, 332.

17 DRIJVERS 1980, 10; LUTHER 1999b, 440; ROSS 2001, 9; SOMMER 2018, 231; BLÖMER 2019, 197; GNOLI 2022, 333. Annak datálásáról, hogy az Abgaridák dinasztiája mikortól vette át a hatalmat Edessa felett, bővebben: LUTHER 1999b, 446–448.

1. kép

A Kr. e. 1. században a végleg felszámolt Szeleukida Birodalom helyén egy új hatalom tűnt fel a térségben: a Mediterraneum keleti felében is terjeszkedő Róma. A római és a parthus érdekszféra közti határ sokáig az Eufrátesz mentén húzódott,[18] az Edessa élén álló helyi uralkodók,[19] így a parthus nagykirály vazallusai közé számítottak.[20] Persze ez nem jelentette azt, hogy Róma nem próbálta meg ismételten kiterjeszteni befolyását a régióra.[21] A térség ismételten a római-parthus összecsapások színtere volt: Edessa uralkodói mind Crassus katasztrofális véget érő parthus hadjáratában,[22] mind Traianus keleti hadjáratának eseményeiben[23] jelentős szerepet játszottak.

A Kr. u. 2. század közepétől Edessa és a város irányítása alatt álló, Osrhoénének nevezett terület[24] egyre erősebb római befolyás alá került: Lucius Verus keleti háborúja közvetlenül is érintette a térséget,[25] a háború után ráadásul állandó római helyőrség maradt Edessától keletre, Nisibisben.[26] Osrhoéné parthus vazallusállamból egyre inkább római klienskirályság lett.[27] Ezt a függést próbálta lazítani VIII. Abgar (Kr. u. 177/178[28]–212) edessai

[18] Itt történt az első kapcsolatfelvétel is a rómaiak és a parhusok között (EDWELL 2022, 321), majd Syria római fennhatóság alá kerülését követően a folyó lett a Római Birodalom keleti határa (ROSS 2001, 10; HARTMANN 2015, 308–309; EDWELL 2022, 321).

[19] Akik Kr. e. 34/33 és Kr. u. 25 között valamikor a királyi címet is megszerezték (LUTHER 1999b, 451–452; HARTMANN 2015; 311; SOMMER 2018, 234; GNOLI 2022, 333).

[20] ROSS 2001, 9–11; HARTMANN 2015, 312–314; EDWELL 2017, 111; SOMMER 2018, 235–236. Edessa uralkodóinak helyzetéről a parthus birodalmi struktúrában: GREGORATTI 2017, 98–100.

[21] Sokáig Armenia volt a rómaiak és a parthusok közti rivalizálás fő színtere (EDWELL 2022, 321–322), de emellett a rómaiak Észak-Mezopotámiában is igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni (DRIJVERS 1980, 11; ROSS 2001, 10; HARTMANN 2015, 310–312).

[22] DRIJVERS 1980, 11; ROSS 2001, 10; HARTMANN 2015, 309–314; SOMMER 2018, 235; BLÖMER 2019, 198.

[23] DRIJVERS 1980; 12; GAWLIKOWSKI 1998, 422; ROSS 2001, 29–35; HARTMANN 2015, 325–334; EDWELL 2017, 113–114; SOMMER 2018, 238–239; BLÖMER 2019, 198.

[24] Ennek feltételezhető kiterjedéséről bővebben: ROSS 2001, 22–28; SOMMER 2018, 237; BLÖMER 2019, 200 és 201. Edessa és a térség másik fontos városának, Carrhaenak a viszonyáról: EDWELL 2017, 123–124.

[25] DRIJVERS 1980, 13; ROSS 2001, 36–38; EDWELL 2017, 116–122; BLÖMER 2019, 199.

[26] ROSS 2001, 38; EDWELL 2017, 116 és 125; SOMMER 2018, 242.

[27] Erről tanúskodnak VIII. Abgar edessai uralkodó pénzei is, amelyeken Commodus római császárral együtt jelenik meg (az előlapokon a császár, a hátlapokon Osrhoéné királya kerül ábrázolásra: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 10–13).

[28] A datálást illetően némileg bizonytalan a kutatás, S. K. Ross például Kr. u. 178/179-re teszi VIII. Ma'nu halálát és VIII. Abgar uralkodásának kezdetét (ROSS 2001, 39), míg M. Gawlikowski Kr. u. 176 mellett érvel (GAWLIKOWSKI 1998, 426), P. Edwell pedig Kr. u. 179-es dátumot ad meg (EDWELL 2017, 121).

uralkodó Kr. u. 194-ben, amikor a Septimius Severus és Pescennius Niger közti polgárháborút kihasználva az adiabénéiekkel együtt megtámadta Nisibis római helyőrségét.[29] Törekvései azonban kudarcba fulladtak: Nisibis helyőrsége elhárította a támadást, ráadásul a lázadás a Pescennius Nigert legyőző Septimius Severus fellépését is kiváltotta. Ez volt Septimius Severus első parthus háborúja (Kr. u. 195), melynek eredményeképpen a császár Észak-Mezopotámia jelentős területeit közvetlen római irányítás alá vonta.[30] Osrhoéné királyságának területe ekkor jelentősen lecsökkent: míg korábban egészen az Eufráteszig terjedt az edessai fennhatóság, a továbbiakban csupán a város szűkebb környezetére korlátozódott.[31]

VIII. Abgar mindenesetre legalább a trónját megőrizte: a későbbiekben segédcsapatokat küldött Septimius Severus támogatására,[32] megtarthatta a pénzverés jogát, s amikor Rómába látogatott, ott ünnepélyes fogadtatásban részesült.[33] Hatalmát még sikerült fiára, Abgar Severusra örökítenie,[34] az ő uralma azonban már nem bizonyult tartósnak. Caracalla Kr. u. 212/213-ban átrendezte a térség igazgatását: Osrhoéné vazallus királyságát megszüntette, s Edessát közvetlen római irányítás alá vonta.[35] A város elnyerte a *colonia* rangot és a *métropolis* címet is.[36]

Az elkövetkező években Edessa térsége többször is kiemelt szerepet kapott a római történelemben. A város közelében (útban Carrhae felé) érte a halál Caracallát,[37] majd a parthusokat legyőző új keleti hatalom, a Szászánida Birodalom támadásai[38] is érintették a vidéket. III. Gordianus uralkodásának első felében (Kr. u. 238/239-től[39]) átmenetileg még az osrhoénéi királyság is helyreállításra került. Ennek élén Abgar Severus unokája,[40] Aelius Septimius Abgar állt (X. Abgar), aki a perzsa támadásokkal szembeni védekezésben, és a helyi erőforrások erre való mozgósításában játszhatott kulcsfontosságú szerepet.[41] Uralma azonban nem bizonyult tartósnak. (Legkésőbb) Kr. u. 242-ben, III. Gordianus perzsa hadjáratának időszakában már ismét közvetlen római uralom alatt állt Edessa térsége[42] – és ezzel végérvényesen lezárult Osrhoéné királyságának története.[43] Edessa a következő mintegy 400 évre (egészen az arab hódításig) a Római (majd Bizánci) Birodalom része lett.[44]

---

29 ROSS 2001, 42, 47–48; SPEIDEL 2009, 181; EDWELL 2017, 125; SOMMER 2018, 242; BLÖMER 2019, 199; LE BLANC 2020, 158.

30 Az újonnan kialakuló római berendezkedésről és a terület igazgatásáról ld. ROSS 2001, 55–56; SPEIDEL 2009, 182–199 és 204–206.

31 DRIJVERS 1980, 14; ROSS 2001, 26, 49–51; SPEIDEL 2009, 182 és 199–200; SOMMER 2018, 243; LE BLANC 2020, 158. Némileg másként értelmezve a fejleményeket: GAWLIKOWSKI 1998, 423–424.

32 GAWLIKOWSKI 1998, 423; ROSS 2001, 52; SPEIDEL 2009, 200; SOMMER 2018, 243–244.

33 ROSS 2001, 51 és 56.

34 ROSS 2001, 60–61; SOMMER 2018, 244.

35 DRIJVERS 1980, 14; LUTHER 1999a, 192–193; ROSS 2001, 57–64; SPEIDEL 2009, 200; EDWELL 2017, 128; SOMMER 2018, 244; BLÖMER 2019, 200; LE BLANC 2020, 158.

36 A korábbi kutatás Edessa *colonia* rangját többnyire Elagabalus uralkodásához kötötte (ROSS 2001, 58–59; SOMMER 2018, 244), a *métropolis* cím elnyerését pedig Severus Alexander időszakára datálta (ROSS 2001, 59–60; SOMMER 2018, 245). Újabban viszont E. Dandrow amellett érvel, hogy Edessa már Caracalla alatt elnyerte mind a *colonia*, mind a *métropolis* címet is: DANDROW 2016, 200–202. A térség közigazgatási rendjét illetően szintén nem egységes a kutatás: így pl. S. K. Ross és M. Sommer *Osrhoene provincia*hoz sorolja Edessát (ROSS 2001, 58; SOMMER 2018, 244), míg M. A. Speidel vitatja e *provincia* önálló létét a korszakban, s egy *Mesopotamia et Osrhoena provinciá*t feltételez a Kr. u. 3. század első felében (SPEIDEL 2009, 201–205).

37 DRIJVERS 1980, 14; ROSS 2001, 17 és 66; LUTHER 2008, 507; EDWELL 2017, 129.

38 Erről bővebben: ROSS 2001, 65–67, 71 és 78; DRINKWATER 2007, 35; LUTHER 2008, 507–508; SOMMER 2018, 245, 86. lábjegyzet.

39 ROSS 2001, 73; SOMMER 2018, 247. A datálás viszont nem egységes a kutatásban, így pl. A. Luther Kr. u. 239-re (LUTHER 1999a, 193–195), M. A. Speidel Kr. u. 239/240-re (SPEIDEL 2009, 200), M. Blömer pedig Kr. u. 240-re (BLÖMER 2019, 200) teszi X. Abgar uralkodásának kezdetét.

40 Az Abgaridák családja a római uralom alatt is Edessa vezető rétegéhez tartozott – ezt igazolja pl. az Abgar Severus fia, Ma'nu által viselt *paŝgriba* („trónörökös") cím is (ROSS 2001, 65, 69; SOMMER 2018, 245 és 246), sőt, az is lehetséges, hogy a család egy tagja (Abgar Sapira) Elagabalus időszakában átmenetileg még valamilyen (korlátozott?) uralkodói hatalomhoz is jutott Osrhoene egy része fölött (LUTHER 1999a, 194–195).

41 ROSS 2001, 69-82 és 140; LUTHER 2008, 507; SOMMER 2018, 248; BLÖMER 2019, 200.

42 GAWLIKOWSKI 1998, 425; ROSS 2001, 75–76; SPEIDEL 2009, 201; SOMMER 2018, 247; BLÖMER 2019, 200. A. Luther felveti, hogy X. Abgar osrhoénéi királysága talán nem is terjedt ki Edessára, hanem csupán a várostól délre és keletre fekvő területekre (LUTHER 2008, 505–507). Egy ennyire kis területű és korlátozott jelentőségű klienskirályság viszont aligha indokolná azt az éremmennyiséget, amelyet a térségbeli leletek alapján X. Abgar nevében vertek (erről bővebben: ROSS 2001, 161–162).

43 Bár egyes középkori krónikák némileg későbbre datálják ezt az eseményt – erről bővebben: LUTHER 1999a, 195–196; SOMMER 2018, 249.

44 ROSS 2001, 139–141; SPEIDEL 2009, 209. Persze, ez nem jelentette azt, hogy a várost ne érték volna külső támadások: Edessa közelében esett perzsa fogságba Valerianus (DRIJVERS 1980, 16; ROSS 2001, 21 és 140–141; SPEIDEL 2009, 202; ELTON 2018, 20), majd Galerius időszakának perzsa háborúja (ELTON 2018, 30) és a Kr. u. 4. század közepén (II. Constantius és Iulianus uralkodása alatt) lezajlott hadiesemények is érintették a térséget (ROSS 2001, 141; ELTON 2018, 78–83).

Az edessai pénzverés és a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő példányok

Az edessai uralkodók pénzverése[45] a Kr. u. 2. század közepén kezdődött.[46] Az első lokális veretek valószínűleg Waël pénzei voltak. Ő egy parthus-barát vezető volt, aki a Kr. u. 160-as évek római-parthus háborújának időszakában VIII. Ma'nut (Kr. u. 139–177/178) elűzve kerülhetett (átmenetileg) Edessa élére.[47] A nevét arámi nyelvű körirattal készült bronzérméken találjuk – e pénzek egyik oldalán Waël portréját láthatjuk, míg a másik oldalon vagy IV. Vologases parthus uralkodó büsztjét[48] vagy egy templomot[49] ábrázoltak. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében azonban ezek a korai típusok nem képviseltetik magukat – éppúgy, ahogy hiába keresnénk VIII. Ma'nu arámi körirattal készített bronzpénzeit[50] is. Ez utóbbiak feltehetően azután készültek, hogy a sikeres római ellentámadás eredményeképpen Ma'nu visszakerült Edessa trónjára.[51]

Szintén a Lucius Verus vezette parthus háború időszakához köthető néhány ezüst *drachma*, amelyek előlapján a római uralkodókat láthatjuk (Marcus Aureliust és Lucius Verust, ill. a császári hitveseket: Faustina minort és Lucillát) görög köriratokkal. Az érmék hátlapja vagy Róma katonai győzelmét hirdeti, vagy pedig VIII. Ma'nut nevezi meg, *philorómaios* jelzővel (ΒΑCΙΛΕΥC ΜΑΝΝΟC ΦΙΛΟΡѠΜΑΙC[52]). A hátlapi képen többnyire istenalakokat (pl. Victoriát,[53] Iunót,[54] Fecunditast,[55] Cerest,[56] Minervát,[57] Providentiát[58] vagy éppen Armenia perszonifikációját[59]) látunk, de felbukkan például a két kéz által tartott *caduceus* motívuma is.[60] Az ábrázolások teljesen a görög/római ikonográfiai hagyományba illeszkednek. E verettípusok lokalizálása régóta vitatott a kutatásban. E. Babelon például a római győzelmeket hirdető típusokat Carrhaehoz kötötte, s csak a Ma'nut megnevező hátlapi körirattal bíró darabokat sorolta Esessához.[61] A VIII. Ma'nut megnevező típusokat a BMC is Edessánál említi,[62] míg a rómaiak és a római császárok győzelmét hirdető ezüstpénzekből[63] egy külön csoportot képez, sem Edessához, sem Carrhaehoz nem sorolva be őket közvetlenül.[64] Az SNG Copenhagen kötetében viszont már Edessához került beosztásra nem csupán egy olyan példány, amelynek hátoldalán VIII. Ma'nu nevét olvashatjuk,[65] hanem az az ezüstpénz,[66] ill. azon bronzérmék is,[67] amelyek hátlapi körirata a rómaiak győzelmét hirdeti. Újabban P. Edwell szintén amellett érvel, hogy mind a VIII. Ma'nu nevével vert, mind a rómaiak győzelmét propagáló érmék Edessában készülhettek, egy ott működő birodalmi verdében.[68] A Roman Provincial Coinage (RPC) online adatbázisa ezzel szemben újra

---

45 Edessa városában valószínűleg már ezt megelőzően is vertek pénzt, ugyanis talán itt gyárthatták a Szeleukida uralkodók egyes érméit. Így feltehetően az észak-mezopotámiai városhoz kapcsolhatjuk I. Seleukos (SNG COP. *SELEUCID KINGS* 63) és IV. Antiochos (SNG COP. *SELEUCID KINGS* 222; HOOVER 2007, Kat. 369–370) néhány érméjét. A témáról ld. még: DRIJVERS 1980, 28–29.

46 EDWELL 2017, 117.

47 DRIJVERS 1980, 13; ROSS 2001, 36–38; EDWELL 2017, 117–118; SOMMER 2018, 240–242; BLÖMER 2019, 199. Némileg eltérő rekonstrukciót ad A. Luther, aki VII. Manuval (Ma'nu Bar Izat) azonosítja a Waël által elűzött, Róma-barát uralkodót, VII. Ma'nu uralkodását így egészen Kr. u. 165/166-ig datálva (LUTHER 1999a, 188–190 és 197).

48 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 1. IV. Vologases néhány bronzpénzét szintén Edessához köti a kutatás. A típus előlapján a parthus uralkodó büsztjét látjuk, míg a hátlapon egy ♇ alakú szimbólum tűnik fel, IV. Vologasest megnevező, arámi nyelvű körirattal övezve (BMC PARTHIA *Volagases III*. 96–99; SELLWOOD 1980, Kat. 84.134).

49 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 2–3.

50 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 4.

51 ROSS 2001, 38; EDWELL 2017, 118.

52 A *philorómaios* szóból a második omikron rendszeresen elmarad az érméken – ld. RPC IV.3 6489, 6493, 8628, 10745.

53 Így RPC IV.3 6494 (temp.), 8034 (temp.), 9619 (temp.).

54 Így pl. RPC IV.3 6487 (temp.), 8628 (temp.), 10707 (temp.).

55 RPC IV.3 25321 (temp.).

56 RPC IV.3 6489 (temp.), 8629 (temp.), 9742 (temp.) és 17546 (temp.).

57 RPC IV.3 8033 (temp.).

58 Pl. RPC IV.3 6496 (temp.), 8028 (temp.), 8036 (temp.), 9577 (temp.), 10747 (temp.), 10749 (temp.) 11634 (temp.).

59 Így pl. RPC IV.3 8031 (temp.), 8035 (temp.), 9262 (temp.) és 25293 (temp.).

60 RPC IV.3 9288 (temp.), 25347 (temp.)

61 BABELON 1892, 372–373.

62 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 5 (Marcus Aurelius), 6 (Faustina minor) és 7–9 (Lucilla).

63 BMC MESOPOTAMIA *Carrhae or Edessa* 1–4 (Marcus Aurelius), 5–7 (Faustina minor), 8 (Lucius Verus), 9 (Lucilla). Ill. a BMC ehhez a csoporthoz sorolja még a Commodus nevében vert bronzérmék egyik, hasonló hátlapi köriratot hordozó csoportját is (BMC MESOPOTAMIA *Edessa or Carrhae* 10).

64 Bár valószínűbbnek tartva, hogy Edessában gyárthatták a pénzeket: BMC MESOPOTAMIA, xcviii–xcix.

65 SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 190.

66 SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 189 (Marcus Aurelius előlapjával).

67 SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 191 és 192 (Commodus előlapjával).

68 EDWELL 2017, 118–120.

Carrhaehoz osztja be a rómaiak (ill. a római császárok) győzelmét propagáló típusokat, csak a Ma'nu nevét hordozó példányokat tartva meg Edessánál. Jelen tanulmányban az RPC besorolását követem – ennek megfelelően soroltam az edessai érmék közé a Kat. 1 példányt, melynek előlapján Lucillát látjuk, a hátlapon pedig az üllő Hygieiát, bőségszaruval és *patera*val, amelyből egy kígyót etet. A hátlapi körirat ΒΑCΙΛΕΥ[C ΜΑΝΝΟC] ΦΙΛΟΡωΜ[ΑΙC].

VIII. Ma'nut fia, VIII. Abgar követte a trónon. Osrhoéné ekkor római klienskirályság volt, s a lokális éremverésben is ez tükröződik: bronzpénzeket gyártottak, arámi helyett immár görög nyelvű köriratokkal. Az érmék előlapja Commodus császárt ábrázolja, csupán a hátoldalon jut hely Edessa uralkodójának.[69]

Commodus halála után, a polgárháborút kihasználva Edessa ura megpróbálta növelni mozgásterét, amivel azonban római beavatkozást váltott ki, s a konfliktus eredményeképpen Róma Észak-Mezopotámia jelentős területeit közvetlen irányítása alá vonta. Bár VIII. Abgar megőrizhette trónját, királyságának kiterjedése jelentősen lecsökkent.[70] A konfliktus nyomát azonban az edessai éremverésben hiába keresnénk: a Commodust mutató érmék után az edessai bronzpénzek következő csoportján[71] már Septimius Severust látjuk, császári titulatúrával, míg a hátlapon VIII. Abgar ábrázolása kap helyet (Kat. 2–8). A körirat görög: Septimius Severus az *autokratór*, míg VIII. Abgar a *basileus* címet viseli. A császár fején babérkoszorú van, ábrázolása a Római Birodalomban megszokott formát követi. VIII. Abgar ezzel szemben hangsúlyozottan a keleti/lokális reprezentációnak megfelelően jelenik meg: hatalmi szimbólumként magas, diadémos *tiará*t visel,[72] amelyen gyakran taréjszerű díszítés bukkan fel (Kat. 2, 3, 6, 7), olykor pedig asztrális díszítőmotívumok (Kat. 2) is azonosíthatóak rajta. Egyes érméknél (Kat. 2–5) egy *sceptrum*ot is látunk az uralkodó előtt, máskor (Kat. 6–8) ez az elem elmarad.

VIII. Abgar pénzverése jól mutatja a klienskirályság függő helyzetét – csak pár olyan edessai bronzérem van a korból, amelyeken nem szerepel a római császár neve és arcképe. Ezeknél az érméknél az egyik oldalon Abgar látható, *basileus* címmel, míg a másik oldalon egy, a királynál fiatalabbnak tűnő, szakáll nélküli férfi képe van, MANNOC körirattal, további cím vagy értelmezés nélkül.[73] Mindkét alak *tiará*t visel, a fiatal Ma'nu *tiará*járól azonban hiányzik a diadém – ő talán az edessai királyság trónörököse (VIII. Abgar fia?) lehetett. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében azonban nem találhatóak ilyen érmék, mint ahogy hiányoznak VIII. Abgar utódának, IX. Abgar Severusnak a pénzei is. Ezeknél az előlap Caracallát ábrázolta, míg a hátlapi képen Abgar Severus tűnik fel: ő szintén viszonylag fiatal emberként, szakáll nélkül, fején diadémos *tiará*val látható.[74]

Abgar Severus uralkodása hamar véget ért, Caracalla közvetlen római irányítás alá vonta Edessát. A lokális bronzpénzek verése azonban ezt követően is folytatódott: az érmék előlapján a római uralkodó portréját látjuk, a császárt megnevező görög körirattal övezve, míg a hátlapon többnyire Tyché[75] büsztje szerepel, fején fátyollal és falkoronával. A hátlapi körirat (ΑΥ ΑΝ ΕΔ – ECCA és változatai) az érméket gyártó várost hirdeti.[76]

Van továbbá egy olyan csoportja is a Caracalla idején vert mesopotamiai bronzpénzeknek, amelyeken latin köriratot olvashatunk. Az előlapon a császár nevét és titulatúráját találjuk, míg a hátlapon a település megnevezését (*Colonia Metropolis Antoniniana Aurelia Alexandriana*). A köriratokban rengeteg a hiba: nem csak betűtévesztések vannak, de görög betűk is rendszeresen feltűnnek a latin szavakban, egyes kifejezések pedig szinte értelmezhetetlenné torzulnak.[77] Az érméket T. E. Mionnet az Arabia *provincia*ban lévő Bostrához kötötte,[78] a későbbiekben viszont általában Carrhaehoz sorolták.[79] Újabban E. Dandrow amellett érvel, hogy az érmék nem a carrhaei, hanem az edessai

---

69 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 10–13.

70 ROSS 2001, 46–51.

71 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 14–35.

72 Az edessai uralkodók *tiará*járól ld. ROSS 2001, 150.

73 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 36, 37.

74 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 38.

75 Tyché, a véletlen, a forgandó szerencse perszonifikációja ekkor már városvédő szerepet is kapott, s ebben a formában az éremverésben is gyakran adatolható – szerepéről és ikonográfiájáról bővebben: VILLARD 1997, 117 és 124–125; Tyché falkoronás fejének ábrázolása: VILLARD 1997, 123, Kat. 89–93. Tyché és a lokális (szír) városvédő/szerencseistenek azonosítási lehetőségeiről: DRIJVERS 1980, 31, 44, 68 és 84–85; LE BLANC 2020, 160.

76 Így a BMC-ben Caracallához sorolva: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 39–46. A Caracalla és Elagabalus nevében készített érméket azonban igen nehéz elkülöníteni (ld. erről: BMC MESOPOTAMIA, a 97. oldal megjegyzése).

77 DANDROW 2016, 196.

78 MIONNET VIII, p. 384–385, *Arabie* 9–14.

79 Így BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 16–44; SNG MILANO *Mesopotamia* 8–18; SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 177–184; SNG HUNT. 2485–2491 (=SNGuk_1202_2485-2491) Ez a lokalizáció J. Eckhel kutatásain alapszik, aki egy, a bécsi gyűjteményben lévő példány köriratára alapozta állásfoglalását (erről bővebben: DANDROW 2016, 183).

pénzek sorába illeszkednek.[80] Ezt a besorolást veszi át az RPC online katalógusa is,[81] s ennek megfelelően én is jelen tanulmányban tárgyalom őket. A Nemzeti Múzeum Éremtárában három példány található ebből a csoportból. Két esetben az előlapon Caracalla büsztjét és nevét (M AVR ANTONINVS P F AVG) látjuk, míg a hátlapon a (kisebb-nagyobb hibákkal írt) COL MET ANTONINIANA AVR körirat kíséri Tyché jobbra néző (fején fátyollal és falkoronával ábrázolt) büsztjét: Kat. 9 és 10.[82] A harmadik darab annyiban tér el, hogy a fentebb leírtakon túl egy bőségszaru is feltűnik a hátlapi képen, Tyché előtt (Kat. 11).[83]

Mindemellett Caracalla időszakából ezüst *tetradrachmá*kat is ismerünk, amelyeket Edessához köt a kutatás. Ezek görög körirattal készült érmék, melyek előlapján a császárt, hátlapjukon pedig a római sast láthatjuk: önálló ábrázolásként, csőrében többnyire koszorút tartva[84] vagy az uralkodó portréjával együtt[85] – a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében azonban ezen típusok nem adatolhatóak.

Caracalla halála után, Macrinus uralkodásának hónapjaiban mind az ezüst-, mind a bronzérmék gyártása folytatódott. A körirat görög. Az ezüstökön továbbra is a római sast ábrázolták,[86] míg a császár (ill. fia, Diadumenianus) nevével vert bronzérméken Tyché büsztje szerepel[87] – ezek a típusok azonban sajnos szintén hiányoznak az Éremtár gyűjteményéből. Elagabalus *tetradrachmá*t[88] úgyszintén hiába keresnénk a múzeumban, a császár bronzpénzeire[89] viszont már találunk példát. Egyes vereteknél a hátlapon Tyché egész alakos ábrázolása tűnik fel: az istennő egy sziklán ül, balra nézve. Jobb kezét maga elé tartja,[90] alul, a lábai előtt pedig egy úszó folyóisten kicsiny alakja figyelhető meg (Kat. 12 és 13). Más példányoknál (Kat. 14–18) viszont újra csak Tyché büsztje szerepel a hátlapi képen. Az előlapon a császár portréja látható: fején babérkoszorúval (Kat. 17 és 18) vagy sugárkoronával (Kat. 14–16) ábrázolták. Különösen érdekes a Kat. 18 példány – itt ugyanis felmerülhet, hogy a hátlapi körirat retrográd írásmódú.[91] Tyché ábrázolása a római *provinciá*vá váló Észak-Mezopotámia városi pénzeinek jellegzetes eleme,[92] a sziklán ülő istennő képtípusa pedig a híres antiochiai Tyché ábrázolásának átvétele.[93]

Severus Alexander pénzein[94] ugyanez az ikonográfia folytatódik: Tyché sziklán (Kat. 19) vagy szögletes bázison/széken ül (Kat. 20 és 21), jobbját maga elé nyújtja. Kezében hol kalászokat tart (Kat. 19), hol valamilyen más,

---

80 Carrhae pénzeinek többségén a Sîn holdisten híres helyi szentélyéhez kapcsolódó motívumok tűnnek fel, mint pl. a holdsarló (így BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 1–3), egy templom (BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 4) vagy éppen a holdsarlóval díszített kultuszkő (pl. RPC V.3 unassigned, ID 75009, 75011 és 91384), míg Tyché büsztjének ábrázolása kimondottan ritka a Carrhae városát megnevező érméken. Septimius Severus nevében verve ugyan adatolható (BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 6–7), de ez esetben is a holdisten szimbólumainak társaságában. Ezek nélkül, egyedüli motívumként Commodus korában tűnik fel Tyché büsztje – de akkor a köriratok nem Carrhaet nevezik meg, hanem a rómaiak győzelmére utalnak (ΥΠΕΡ ΝΙΚΗC PωΜΑΙωΝ): RPC IV.3 8046 (temp.), 8047 (temp.), 10746 (temp.) és 25062 (temp.). Ezt követően csak Severus Alexander pénzei közt találkozhatunk vele a carrhaei pénzeken (BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 53). Edessa esetében más a helyzet, ott Tyché büsztje jól ismert és megszokott motívum (pl. BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 39–54, 72–76). Minderről bővebben: DANDROW 2016, 197–200 és 202–203.

81 RPC V.3 unassigned, ID 85588, 85591, 85595, 85596, 85597, 90416.

82 E. Dandrow tipológiája szerint e példányok a *Type 1* csoportba tartoznak (DANDROW 2016, 184–189).

83 E. Dandrow ezt a változatot *Type 3* jelöléssel illeti (DANDROW 2016, 191–194).

84 Így pl. RPC V.3 unassigned, ID 81913, 81937, 81938, 81944, 81945, 81955, 81956, 91639, 91640–91646, stb.

85 Így RPC V.3 unassigned, ID 81959, 81961, 81965, 93662.

86 Így Macrinus arcképével pl. RPC V.3 unassigned, ID 81966–81970, 82126–82134, 82137–82140, 91620. Diadumenianus nevében verve: RPC V.2 unassigned, ID 82141–82145, 82210, 82211.

87 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 47-54.

88 Az előlapon az esetek többségében Elagabalust láthatjuk, míg a hátlapok hol a római sast (RPC VI 7710, 7714, 7715, 30853), hol a Severus-dinasztia korábbi tagjait (Septimius Severus, Caracalla, Plautilla) mutatják (RPC VI 7711–7713). Van azonban néhány olyan típus is, ahol az immár konszekrált Caracalla büsztje tűnik fel az előlapon, míg a hátlapok a római sast ábrázolják: RPC VI 7716 és 7717.

89 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 55–79.

90 Ami a Tyché kezében tartott tárgyat illeti, a katalógusokban egyaránt találunk olyan példákat, ahol azt gabonakalászként (pl. RPC VI 7730–7740) vagy virágként (pl. RPC VI 7741) határozták meg, míg máskor talán gyümölcsöket (pl. RPC VI 7743–7745) vagy éppen Niké kicsiny alakját (pl. RPC VI 7748) lehet benne felismerni. Jelen érméknél a Kat. 13 példány esetében talán valamilyen terményről/növényről lehet szó, míg a Kat. 12 érménél nem látszik megfelelően ez a részlet.

91 Elagabalus edessai pénzei közt nem ez az egyetlen példány, ahol retrográd írásmódú, az óramutató járásával ellenkező irányban olvasandó köriratot találunk – hasonlót találunk a RPC VI 7772 típusnál (a kérdéses darabot lásd: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coin/468611; utolsó letöltés: 2024. okóber 2.), ill. az RPC VI 7785 hátlapi köriratának egyik fele esetében (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coin/468604; utolsó letöltés: 2024. október 2. – a ΚΟΛω[--- retrográdan írva).

92 Mind az istennő büsztje (példái Nisibisből: BMC MESOPOTAMIA *Nesibi* 1–13; Singarából: BMC MESOPOTAMIA *Singara* 1–6 és 14–15), mind ülő alakja (Nisibis pénzein: BMC MESOPOTAMIA *Nesibi* 14–15; Rhesaenánál: BMC MESOPOTAMIA *Rhesaena* 5–8 és 27; Singara esetében: BMC MESOPOTAMIA *Singara* 7–13) rendszeresen felbukkan a térség városainak lokális pénzein.

93 Erről bővebben: DRIJVERS 1980, 30-31; EDWELL 2017, 130.

94 A BMC katalógusában: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 86–120, ill. 80–85 (Severus Alexander Caesarként) és 121–123 (Iulia Mamaea).

nehezen azonosítható (gyümölcs/templommakett?) tárgyat (Kat. 20 és 21). Előtte oltár ég (Kat. 19 és 21), a Kat. 20 példánynál pedig az istennő mögött is van egy oltár. Tyché két oldalán a Kat. 20 éremnél 1-1, a Kat. 21 esetében pedig 2-2 csillag figyelhető meg.[95] Az előlapon Severus Alexander szerepel (Kat. 19 és 20) vagy az ifjú császár és anyja, Iulia Mamaea kettős portréja tűnik fel (Kat. 21).

III. Gordianus uralkodása idején viszont újra változatosabbá válik az edessai pénzverés. A gyűjteményben több példány képviseli X. Abgar rövid uralmát.[96] Ezeknél az előlapon mindig III. Gordianus portréja jelenik meg, a római császárok megszokott ábrázolásával (fején babérkoszorúval[97] vagy sugárkoronával[98]), görög körirattal kísérve, míg a hátlap a klienskirályra utal. A Kat. 23–26 érméknél Abgar portréja szerepel (keleti öltözékben, fején *tiará*val), akit a görög nyelvű körirat *basileus*ként nevez meg. A képtípus VIII. Abgar uralkodását idézi, s így közvetlenül kapcsolódik az edessai pénzverés hagyományaihoz.[99] A Kat. 22 példánynál viszont egy összetett jelenet figyelhető meg: a hátlap bal oldalán a császár szerepel, akit egy emelvény tetején, díszes széken[100] ülve látunk, jobb fele nézve, kezében rövid *sceptrum*mal.[101] Vele szemben, a hátlapi kép jobb oldalán az edessai király áll, keleti öltözéket viselve, fején *tiará*val.[102] Baljában kardot tart, előrenyújtott jobb kezével pedig Niké kicsiny alakját nyújtja a császár felé. A körirat (AYTOK ΓOPΔIANOC ABΓAPOC BACIΛEYC) mindkét uralkodót megnevezi. A képtípusnak nincsenek pontosan megfeleltethető előképei a görög/római ikonográfiában, azonban könnyen rokonítható a klienskirályok beiktatását hirdető római pénzek típusával,[103] míg más részletek (így a Niké-alak) a társcsászárok együttműködését hirdető érmékre utalnak.[104] Egyúttal viszont a közel-keleti uralkodói reprezentáció évszázados hagyományaihoz is kapcsolódik az ábrázolási forma.[105] Ráadásul nem is ez az egyetlen típus, amely X. Abgar és III. Gordianus kettősét mutatja: néhány példánynál ugyanis egymás mellett állva szerepel a császár és a klienskirály[106] – de vannak olyan érmék is, ahol a hátlapon X. Abgar lovas alakja jelenik meg.[107] Az ábrázolások az edessai király katonai szerepét hangsúlyozzák és a segítséget, amit a perzsa támadás elhárításában, a (remélt) győzelem kivívásában ad a rómaiaknak[108]

Az osrhoénei királyság rövid restaurációját követően III. Gordianus uralkodásának második felére Edessa újra közvetlen római irányítás alá került. Ez a pénzverésben[109] is tükröződött: az érmék előlapján III. Gordianus neve és arcképe szerepel,[110] míg a hátlapok Tychét mutatják, a várost megnevező körirattal. A Kat. 27 példánynál

---

95 A csillag (csillagok) gyakori motívum a közel-keleti istenábrázolásoknál, amit a helyi kultuszok erős asztrális elemeivel is kapcsolatba hozhatunk (DRIJVERS 1980, 31, 151–159 és 176; LE BLANC 2020, 161 és 165).

96 A BMC katalógusában: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 136–165.

97 Kat. 23–25.

98 Kat. 22, 26.

99 Új elem viszont, hogy mind az elő-, mind a hátlapon feltűnik az uralkodóportré mellett 1-1 csillag.

100 E szék díszítése (a felső részükön ívesen hajló lábak) egyedi, amely nemcsak a császári ülőalkalmatosságok (*sella curulis* / *sella castrensis*) ábrázolásának numizmatikai tradíciójától tér el, de pontos keleti megfelelői sincsenek – erről bővebben: GESCHE 1969, 61–62; ROSS 2001, 150–152.

101 A császár kezében lévő tárgyat eltérően (nyílvesszőként) értelmezi H. Gesche: GESCHE 1969, 47–61. Gesche azonosításának kritikája: ROSS 2001, 154–155.

102 Az öltözetről és a királyi *tiará*ról bővebben: ROSS 2001, 148-150.

103 A katonai ruhát viselő császár és az előtte álló klienskirály(ok) ábrázolása Traianus (a RIC II *Traianus* 366, 367 és 666 típusoknál REGNA ADSIGNATA, a RIC II *Traianus* 667 és 668 típusoknál REX PARTHIS DATVS, a RIC II *Traianus* 669 típus esetében pedig REX PARTHVS körirattal) és Lucius Verus pénzein (REX ARMEN DAT, ill. REX ARMENIIS DATVS köriratokkal: RIC III *Marcus Aurelius* 511–513, 1370–1375) is feltűnik. A képtípusokról bővebben: SCHMIDT-DICK 2011, 336–337. Az ábrázolások értékelését ld. ROSS 2001, 156.

104 GNECCHI II *Marco Avrelio e Lvcio Vero* 2 (Marcus Aurelius és Lucius Verus); RIC IV/2 *Maximinus* I, 120 (Maximinus Thrax és Maximus); GNECCHI II *Filippo padre e Filippo figlio* 6 (Philippus Arabs és Philippus iunior); GNECCHI II *Valeriano padre* 7 (Valerianus és Gallienus); RIC V/2 *Carinus* 225 (Carus és Carinus). Gesche az ábrázolásokban hol annak a római felfogásnak a kifejezését látja, amely szerint az alárendelt helyzetű (fiatalabb) társcsászárok hadi sikerei is a birodalmi főhatalmat erősítették (így Lucius Verus és Marcus Aurelius, Gallienus és Valerianus, ill. Carinus és Carus esetében), hol pedig annak tükröződését, hogy társcsászárként az önálló hadvezetésre még nem képes uralkodói gyermekek is részesülhettek császári apjuk sikereinek dicsőségéből (Maximinus Thrax és Maximus, Philippus Arabs és Philippus iunior példája) – minderről bővebben: GESCHE 1969, 63–67; ROSS 2001, 153–154. Persze fontos körülmény, hogy Abgar esetében nem társcsászárról, hanem vazallus uralkodóról van szó, s az ábrázolás nem római pénzeken, hanem Abgar saját propagandájának elemeként tűnik fel (GESCHE 1969, 69).

105 Egyes elemeinek előképe már az újasszír korban feltűnik, de párhuzamba állítható a parthus pénzverés motívumaival is: SOMMER 2018, 250. A parthus párhuzamokról bővebben: ROSS 2001, 157.

106 RPC VII.2 3411–3414. A körirat ezen esetekben is egyszerre nevezi meg a császárt (*autokratór*) és az edessai királyt (*basileus*).

107 RPC VII.2 3404-3406. A körirat ezen példányoknál csak Abgart nevesíti (ABΓAPOC BACIΛEYC).

108 ROSS 2001, 145–158.

109 A BMC katalógusában: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 124–132, ill. Sabinia Tranquillina előlapjával: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 133–135.

110 A gyűjtemény mindkét érméjénél babérkoszorú van a császár fején (Kat. 27 és 28).

Tyché fejének két oldalán 1-1 csillag látható, a Kat. 28 esetében viszont egy összetettebb ábrázolással szembesülünk. A balra néző (fején falkoronát viselő) istennő előtt, vele szemközt egy talapzaton álló kicsiny férfialak figyelhető meg, vállánál valamilyen nagyobb tárgyat tartva.[111] A talapzaton álló kis figura és Tyché feje között pedig egy kicsiny oltár is feltűnik.[112] A kis álló alak meghatározása vitatott: a katalógusok hol Marsyasként, hol Aquariusként értelmezik.[113] A képtípus nem teljesen egyedi: hasonló ábrázolás Carrhae esetében is feltűnik III. Gordianus pénzeinél[114] – igaz, ott általában egy holdsarló is kiegészíti a hátlapi képet (Tyché feje felett vagy a köriratba ékelve). A közelmúltban R. Le Blanc vizsgálta behatóbban az ábrázolási formát. Ő mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a talapzaton álló alak ruhában (ráadásul keleties öltözetben) van ábrázolva, ami mind Aquarius, mind Marsyas esetében szokatlan lenne. Ez, valamint a kicsiny figura testtartása egyaránt a keleti kultuszok felé mutat, így itt valószínűleg egy helyi istenséget (talán a mezopotámiai Nabu/Nebo helyi variánsát vagy egy helyi folyó/viharistent?) kell látnunk.[115]

III. Gordianus parthus háborúja kudarccal és az ifjú császár halálával zárult.[116] Utóda, Philippus Arabs idejéből hiányoznak az edessai érmék – a helyi bronzpénzverés következő fázisa már Traianus Deciushoz köthető.[117] E pénzeket a Kat. 29 példány képviseli a gyűjteményben: az előlapon a császár portréja szerepel, görög körirattal, míg a hátlapon Tyché fejét látjuk, előtte egy kicsiny oltárral. A hátlapi körirat a települést azonosítja (ΚΟΛ ΕΔΕCCA). Ezek a kisméretű bronzpénzek egyúttal az edessai lokális éremverés végét is jelentik: a 250-es évek elején Észak-Mezopotámia más városaihoz hasonlóan[118] Edessa esetében is lezárul a lokális bronzpénzek verése.

Az érmék provenienciája

A múzeum gyűjteményében lévő 29 éremből sajnos egyet sem tudunk lelőhelyhez kötni. 12 darab[119] revíziós leltári számmal bír: ezek a példányok az 1950/60-as évek gyűjteményi revíziója[120] során kaptak leltári számot, korábbi történetükről és arról, hogy hogyan kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, semmit nem tudunk. Szintén nem rendelkezünk információval a Kat. 1 érem eredetéről – a darab „az Éremtár meghatározatlan anyagából" került 1935-ben leltározásra. Másik 6 darab[121] Kiss Ferenc magángyűjteményéhez tartozott, amit 1843-ban vásárolt meg a múzeum.[122] Szintén Kiss Ferenc gyűjtéséből származik a Kat. 6 érem, amely azonban már a numizmatikus halála után, a hagyatékából került az Éremtárba.

---

111 Mionnet ebben még pajzsot és dárdát látott (MIONNET V *Mésopotamie* 97, 98 és 101), de többnyire vizes- (BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 124–130 és 133–135; SNG MILANO *Mesopotamia* 86, 87 és 89) vagy borostömlőként (RPC VII.2 3426–3431) azonosítják a tárgyat.

112 S. K. Ross pódiumon álló templomként értelmezi ezt a részletet (ROSS 2001, 159). Szintén templomként határozza meg az SNG Hunt. katalógusa: SNG HUNT. 2565–2567 = SNGuk_1202_2565–2567. H. J. W. Drijvers hol templomként (DRIJVERS 1980, 30), hol oltárként (DRIJVERS 1980, 73) magyarázza.

113 Vannak katalógusok, amelyek kísérletet sem tesznek a figura azonosítására, csak kicsiny alakként/férfialakként hivatkoznak rá – így tesz pl. Mionnet (MIONNET V *Mésopotamie* 97, 98 és 101), valamint a *Sylloge Nummorum Graecorum* sorozatból a Hunterian Museum anyagát feldolgozó kötet (SNG HUNT. 2565–2567 = SNGuk_1202_2565–2567) és az SNG Copenhagen vonatkozó katalógusa (SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 220–222). Más munkák próbálják meghatározni az oszlopon álló alakot (szobrot), de az azonosítás hipotetikus voltát kérdőjellel fejezik ki. Így tesz a BMC vonatkozó kötete és az SNG Milano katalógusa, ill. az RPC is. Előbbiek Aquariusként határozzák meg az alakot (BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 124–130 és 133–135; SNG MILANO *Mesopotamia* 86, 87 és 89), míg az RPC Marsyast látja benne (RPC VII.2 3426–3431). Babelon korábban kicsiny geniusként írta le (BABELON 1893, Kat. 85-87 és 90, 91), H. J. W. Drijvers a mezopotámiai Nabu hellénizált, helyi variánsaként próbálja azonosítani (DRIJVERS 1980,71–73); míg Ross véleménye szerint a részlet vagy egy helyi istent, vagy egy állatövi jegyet (értelemszerűen: Aquariust) ábrázolhat. Az azonosítás bizonytalanságáról: BMC MESOPOTAMIA, xciii-xciv.

Ami az ábrázolások értelmezését illeti, a kutatás jó része mind Aquarius, mind Marsyas alakját a város *colonia* jogállásához és annak propagálásához kapcsolva próbálta magyarázni. Egyes hipotézisek szerint ugyanis Aquarius talán az az állatövi jegy lehetett, amelynek idején a *coloniát* alapították (BMC MESOPOTAMIA xciv; ROSS 2001, 159), míg a *forum*on álló Marsyas alakjában a *colonia* jogállás és a *ius Italicum* (valamint az ezzel járó adómentesség) jelképét látták – erről bővebben: LE BLANC 2020, 157, 163 és 172.

114 BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 54–57, ill. RPC VII.2 3438–3445.

115 LE BLANC 2020, 168–170.

116 DRINKWATER 2007, 36.

117 BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 166–172.

118 Carrhae esetében III. Gordianus után (pénzei: BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 54–63) már nem adatolható éremverés, Nisibisben Philippus Arabs (BMC MESOPOTAMIA *Nesibi* 17–32); Rhesaenában Traianus Decius (BMC MESOPOTAMIA *Rhesaena* 10–41) pénzei a legkésőbbi veretek. Singarához csak III. Gordianus pénzeit köthetjük (BMC MESOPOTAMIA *Singara* 1–15).

119 Kat. 3, 7, 9–11, 14, 15, 18, 20, 27–29.

120 Erről bővebben: PALLOS 2002, 258.

121 Kat. 8 és 22–26.

122 PALLOS 2002, 229.

Három példányt bécsi éremkereskedőktől vett a múzeum az 1910-es években: az Egger testvérek cégétől,[123] ill. Walla Ferenctől.[124] Ebben az időben külön forrás állt rendelkezésre az antik görög éremgyűjtemény és a szakkönyvtár gyarapítására[125] – ennek keretében történt az edessai pénzek vásárlása is. A későbbiekben csere[126] és hivatalos átadás[127] révén is gyarapodott a gyűjtemény, a közelmúltban pedig ajándékként kapott több edessai érmét a Magyar Nemzeti Múzeum.[128] Azonban ezek a példányok is magángyűjteményekből származnak, lelőhelyhez egyet sem tudunk kötni.

Összegzés

Edessa az észak-mezopotámiai térség fontos központja volt a Kr. u. 1. évezred első felében: előbb egy (fél)független helyi államalakulat centruma, majd a római fennhatóság alá kerülő terület lokális központjainak egyike. A város a Szeleukidák által történt megalapításától kezdve a hellénisztikus világ része volt – a görög/makedón telepesek értelemszerűen hozták magukkal nyelvüket és kultúrájukat. Mellettük azonban mindig is jelen volt a helyi, arámi nyelvű lakosság, s a környező területek nomádjainak befolyása, az arab kulturális hatás sem elhanyagolható.[129] Edessa kulturális sokszínűségét[130] mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a város a szír (arámi) irodalom egyik legfontosabb központja, a helyi feliratok nyelve zömében szintén az arámi,[131] miközben a helyi uralkodódinasztia tagjai zömében sémi (arab) gyökerű neveket viselnek,[132] a trónörökös *paŝgriba* címe pedig a Parthus Birodalomból ismert.[133] A város romjai és pénzei viszont alapvetően a görög/római kulturális hagyományokba illeszkedő képet mutatnak.[134] Már a helyi vazallus uralkodók (VIII. Ma'nu, VIII. Abgar és IX. Abgar) pénzei is a görög/római ikonográfiai hagyomány eszközeivel élnek, a római fennhatóság alá kerülő s *coloniá*vá váló város helyi érméi pedig teljesen a Római Birodalom keleti területeinek lokális éremtermelésére jellemző összképbe illeszkednek.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében csupán néhány edessai érem található – azonban ezek is jól reprezentálják a városhoz kötődő pénzverést.

---

123 Kat. 2 és 5. Az Egger testvérek (Budapesten és Bécsben egyaránt aktív) éremkereskedő tevékenységéről ld. REITMANN 1946, 103, 106 és 109–110.

124 Kat. 13. Walla éremkereskedéséről ld. REITMANN 1946, 111.

125 PALLOS 2002, 243 és 248.

126 Kat. 12.

127 Kat. 21.

128 Kat. 4, 16, 17 és 19. Az érmék adományozását ezúton is szeretném megköszönni Szabadváry Tamásnak, aki nagylelkű felajánlásával az Éremtárat gyarapította.

129 Nem szabad viszont elfeledkezni arról, hogy a forrásokban olvasható arab terminus elsősorban életmódot (nomádot) és nem nyelvet vagy etnikai hovatartozást jelöl (GAWLIKOWSKI 1998, 422).

130 Melyben persze voltak időbeli változások, így pl. az időszámításunk kezdete körüli évszázadokban a lokális, szír/arámi jelleg vált dominánssá (ROSS 2001, 12), hogy aztán a Kr. u. 2–3. században újra felerősödjön a hellénisztikus hatás (EDWELL 2017, 129–130).

131 ROSS 2001, 2 és 12; SOMMER 2018, 233.

132 DRIJVERS 1980, 10 és 153; SOMMER 2018, 232.

133 ROSS 2001, 2; GNOLI 2022, 334. Edessa kulturális viszonyairól ld. még: DRIJVERS 1980, 16–18; ROSS 2001, 12–13; LUTHER 2008, 508–509.

134 Ez alól a parthusok által trónra segített Waël pénzei természetesen kivételt jelentenek.

Az érmék katalógusa[135]

Lucilla és VIII. Ma'nu Philorómaios

Kat. 1.
Ltsz.: MNM ET A 1935.104.3.
Előlap: [ΛΟΥ]ΚΙΛΛΑ – CEBACTH, Lucilla portréja, jobbra nézve.
Hátlap: ΒΑCΙΛΕΥ[C MANNOC] ΦΙΛΟΡωΜ[AIC], Hygieia balra ül, baljában bőségszaru, előrenyújtott jobbjában *patera*, amelyből felágaskodó kígyót etet.
Meghatározás: RPC IV.3 17203 (temp.)
Ezüst; 1,56 g; 16x17 mm; 6 h – töredékes darab; Kr. u. 167–169.

Septimius Severus és VIII. Abgar

Kat. 2.
Ltsz.: MNM ET A 1917.A.8.142.
Előlap: CEOYHPOC – [AY]TOΛ•/; Septimius Severus feje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: ABΓAPOC A – CIΛEΛ; VIII. Abgar büsztje köpennyel, jobbra nézve. Fején diadémos *tiara*, melyen taréjszerű díszítés, ill. asztrális motívumok (holdsarló, csillag) láthatóak. Az uralkodó előtt, a mezőben jobbra: *sceptrum*. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint MIONNET V *Mésopotamie* 125-134 (körirati eltérések); BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 20; mint SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 196–197 (körirati eltérések); mint SNG MILANO *Mesopotamia* 32–33 (körirati eltérések).
Bronz; 7,29 g; 22x23 mm; 6 h.

Kat. 3.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5544.
Előlap: CEYHPOC – [---; Septimius Severus feje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: ABΓ[APO]C B – [---; VIII. Abgar büsztje jobbra nézve. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. Előtte, a mezőben jobbra: *sceptrum*. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 16–20 (körirati eltérések); SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 196-197; SNG HUNT. 2516 (=SNGuk_1202_2516); mint SNG MILANO *Mesopotamia* 32–33 (körirati eltérések).
Bronz; 7,12 g; 21x22 mm; 7 h.

Kat. 4.
Ltsz.: MNM ET A 2024.3.2.
Előlap: CE]OΛHPOC – AYTOK[---; Septimius Severus feje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: ABΓAPOC B[---]; VIII. Abgar büsztje köpennyel, fején diadémos *tiará*val, jobbra nézve. Előtte, a mezőben jobbra: *sceptrum*. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 23; mint SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 197–199 (az előlapi köriratban [CE]OΛHPOΣ); SNG MILANO *Mesopotamia* 35 variáns (előlapi körirat); mint SNG HUNT. 2517 (=SNGuk_1202_2517) – az előlapi köriratban [CE]OΛHPOΣ; RPC V.3 unassigned, ID 41285 (de az AYTOK helyett ---]OY-ként értelmezi az előlapi köriratot).
Bronz; 6,55 g; 19x20 mm; 7 h.

Kat. 5.
Ltsz.: MNM ET A 1917.A.8.141.
Előlap: [---]??[---], az uralkodó (Septimius Severus) portréja, rövid szakállal és babérkoszorúval, jobbra nézve.
Hátlap: ABΓAPOC - [---], VIII. Abgar büsztje köpennyel, fején diadémos *tiará*val, jobbra nézve. Előtte, a mezőben jobbra: *sceptrum*. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 204 (Caracallának tulajdonítva); SNG MILANO *Mesopotamia* 42 (Septimius Severushoz sorolva); RPC V.3 unassigned, ID 41308.
Bronz; 4,47 g; 16x18 mm; 7 h.

Kat. 6.
Ltsz.: MNM ET A 1860.28.3.
Előlap: CEoYHP[OC] - [A]YTOKPATωP; Septimius Severus feje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: ΒΑCΙΛΕΥ ΑΒ – ΓΑΡΟ, VIII. Abgar köpenyes büsztje jobbra nézve. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: MIONNET V *Mésopotamie* 135 var. (körirati eltérés); BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 33 var. (körirati eltérés); SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 202 var. (körirati eltérés); RPC V.3 unassigned, ID 41333.
Bronz; 3,83 g; 18x17 mm; 6 h.

Kat. 7.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5543.
Előlap: CEOYHP[---; Septimius Severus portréja

[135] A fotókat Törő Vivien Anna, a Magyar Nemzeti Múzeum fényképésze készítette. Külön köszönet illeti továbbá Nagy Melindát, a Magyar Nemzeti Múzeum numizmatikai főrestaurátorát, aki az érmék restaurálásával és tisztításával lehetővé tette, hogy sor kerülhessen bemutatásukra.

5 cm
Kat. 1.
Kat. 2.
Kat. 3.
Kat. 4.
Kat. 5.
Kat. 6.
Kat. 7.
Kat. 8.
Kat. 9.
Kat. 10.
Kat. 11.

babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik. Körben gyöngykör.
Hátlap: ---]C B – ACIΛ[---; VIII. Abgar köpenyes büsztje jobbra nézve. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 31 vagy 34 (töredékes körirat); SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 203 (töredékes körirat); SNG MILANO *Mesopotamia* 47 var. (körirati eltérések); RPC V.3 unassigned, ID 41329.
Bronz; 3,31 g; 16x17 mm; 6 h – félrevert előlap.

Kat. 8.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.410.1.
Előlap: CEOYH[P ---]ATO; Septimius Severus portréja babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: ABΓAPO BA – CΛIΛOC; VIII. Abgar büsztje köpennyel, fején diadémos *tiará*val, jobbra nézve. A körirat az uralkodó homlokánál kezdődik.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 32 var. (eltérések a köriratokban); mint SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 202-203 (eltérések a köriratokban); SNG MILANO *Mesopotamia* 50 var. (eltérések a köriratokban); mint SNG HUNT. 2519–2524 (=SNGuk_1202_2519-2524) – eltérések a köriratokban; mint RPC V.3, unassigned, ID 41332 (körirati eltérések).
Bronz; 3,14 g; 16x16 mm; 6 h.

Caracalla

Kat. 9.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5535.
Előlap: [M] AVR ANTO – NIN - VS P F A[VG], Caracalla büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: COl MET ANT – ONINIAN[A] A, Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával. A körirat Tyché homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 21 (előlap) és 29 (hátlap); SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 182; SNG MILANO *Mesopotamia* 12; SNG HUNT. 2486 var. (= SNGuk_1202_2486 var.) – eltérő hátlapi körirat; DANDROW 2016, Type 1 (O8/R62); RPC V.3, unassigned, ID 85588.
Bronz; 3,40 g; 19 x 20 mm; 6 h.

Kat. 10.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5537.
Előlap: M AVR ANTON – NINVS P F AVG, Caracalla büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: COl M[E]T ANTONI – NIANA AVP, Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával. A körirat Tyché homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 23 (az előlapon az Antoninus két N betűvel) és 18, 22, 29, 30 (a hátlapi köriratban nem olvasható ALEX); SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 182 var. (eltérő körirat); SNG MILANO *Mesopotamia* 17 var. (eltérő körirat); SNG HUNT. 2486 var. (= SNGuk_1202_2486 var.) – körirati eltérések; DANDROW 2016, Type 1 (O38 variáns / R45 variáns); RPC V.3, unassigned, ID 85588.
Bronz; 3,94 g; 19x21 mm; 6 h.

Kat. 11.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5536.
Előlap: M AVR ANT - ONIN - VS P Γ [---, Caracalla büsztje babérkoszorúval jobbra nézve. A körirat a császár homlokánál kezdődik.
Hátlap: COL MET ANT – O – NINI[ANA ---, Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával, előtte kicsiny bőségszaru. A körirat Tyché homlokánál kezdődik.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Carrhae* 38–42; SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 184; SNG MILANO *Mesopotamia* 13; SNG HUNT. 2488 var. (= SNGuk_1202_2488 var.) – hátlapi körirat tagolása; DANDROW 2016, Type 3 (O-/R-); RPC V.3, unassigned, ID 85597.
Bronz; 3,60 g; 19x17 mm; 6 h.

Elagabalus

Kat. 12.
Ltsz. MNM ET A 1990.A.22.8.
Előlap: AYT K M A A – NTΩNEINOC; Elagabalus köpenyes és páncélos büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva.
Hátlap: MA]P AY AN KOΛ – EΔECCA; Tyché egy sziklán ül, balra nézve. Előrenyújtott jobb kezében azonosíthatatlan objektum, alul egy folyóisten, aki jobb felé úszik.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 58 var. (eltérő köriratok); RPC VI 7745 (temp.) var. – előlapról hiányzik a CEB.
Bronz; 10,17 g; 23x24 mm; 12 h.

Kat. 13.
Ltsz.: MNM ET A 1917.A.7.24.
Előlap: AYT K M A ANT[ΩNE]INOC CEB, Elagabalus köpenyes és páncélos büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva. Körben gyöngykör.

5 cm
Kat. 12.
Kat. 13.
Kat. 14.
Kat. 15.
Kat. 16.
Kat. 17.
Kat. 18.
Kat. 19.
Kat. 20.
Kat. 21.

Hátlap: M – AP AY AN KO - Λ ΕΛΕCCA, Tyché egy sziklán ül, balra nézve. Előrenyújtott jobb kezében termények/növények (?), alatta, a lábánál úszó folyóisten. Körben gyöngykör.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 57 var. (eltérő hátlapi körirat); RPC VI 7745 (temp.) var. – hátlapi köriratban Δ helyett Λ.
Bronz; 9,51 g; 25x24 mm; 6 h – az előlapi portrén U-alakú beütés (ellenjegy?), ill. hosszúkás/ovális beütések.

Kat. 14.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5539.
Előlap: ---]ANTω – NEINON; Elagabalus köpenyes és páncélos büsztje sugárkoronával, balra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva. Körben gyöngykör.
Hátlap: KOΛ- M EΔECCA, Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával. Körben gyöngykör.
Meghatározás: RPC VI 7783 var. (a leírástól eltérő előlap[136]).
Bronz; 2,86 g; 16x17 mm; 12 h.

Kat. 15.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5538.
Előlap: AYT K ANTωNEINO[-, Elagabalus portréja sugárkoronával, balra nézve.
Hátlap: KOΛ M EΔ – ECCA; Tyché büsztje balra nézve, fején fátyollal és falkoronával. Körben gyöngykör.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 72 var. (körirati eltérések); RPC VI 30662 (temp.).
Bronz; 3,10 g; 16x19 mm; 12 h.

Kat. 16.
Ltsz.: MNM ET A 2024.3.3.
Előlap: [---] AVP ANT; Elagabalus portréja sugárkoronával, balra nézve.
Hátlap: KOΛω MAP – [---]; Tyché feje balra nézve, fején fátyollal és falkoronával.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 72; SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* 212 var. (eltérő előlapi körirat); SNG MILANO *Mesopotamia* 60 var. (eltérő előlapi körirat); RPC VI 7777 (temp.).
Bronz; 2,90 g; 15x15 mm; 11 h.

Kat. 17.
Ltsz.: MNM ET A 2024.4.3.
Előlap: [---]P AYP ANT; Elagabalus portréja (diadémszerűen ábrázolt) babérkoszorúval, balra nézve.
Hátlap: [---]Ω EΔECCA; Tyché feje balra nézve, fején fátyollal és falkoronával.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 73 var. (körirati eltérések); SNG HUNT. 2546 (=SNGuk_1202_2546) var. (körirati eltérések);[137] RPC VI 7775 (temp.) variánsa (körirati eltérések).
Bronz; 3,18 g; 16x17 mm; 4 h – az előlap sérült.

Kat. 18.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5540.
Előlap: AYTO K[---; a császár (Elagabalus?) feje babérkoszorúval, balra nézve.
Hátlap: ---] EΔ – ΛECCA (retrográd); Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 76 var. (eltérő, retrográd hátlapi körirat); RPC VI 7779 var. (az előlapon babérkoszorús portré és eltérő körirat).[138] Párhuzam az előlaphoz és a hátlapi ábrázoláshoz: Numismad, Auction 6, lot 1423. (https://www.biddr.com/auctions/numismad/browse?a=3212&l=3657818; utolsó letöltés: 2024. október 2.)
Bronz; 3,15 g; 16x18 mm; 12 h.

[136] A példánynál az RPC VI 7783 leírásával szemben nem az uralkodó feje, hanem büsztje szerepel, a köriratban pedig ANTω – NEINON formában (tárgyesetben) tűnik fel a neve (míg az online katalógus az alanyesetű ANTωNEINOΣ olvasatot hozza). Az RPC által közölt képet alaposabban megvizsgálva azonban észrevehető, hogy a körirat azon példány esetében is inkább N-re végződhet, a portré pedig bár meglehetősen kopott, de inkább a császár büsztjének tűnik, mint pusztán a fej ábrázolásának. Elagabalus nevének tárgyesetben szereplő formája más példányoknál is adatolt a kor edessai pénzei közt (így RPC VI 7740 és 7775 – ez utóbbi típusnál ugyancsak Tyché büsztje a hátlapi ábrázolás).

A császárnév tárgyesetben történő szereplésére nem egyedi jelenség. Több példát is láthatunk erre Thessalonica (így RPC IV.1. 8286–8288 (temp.), 8299–8302 (temp.), 8307–8309 (temp.), 8314 (temp.), stb.), Amphipolis (így pl. RPC IV.1 8392 (temp.) és 8393 (temp.), RPC IV.1 4246 (temp.), stb.) vagy épp' Laodicea ad Mare pénzei közt (RPC IV.3 6260 (temp.), 6270 (temp.), 8171 (temp.), 8587 (temp.), stb.), de feltűnik pl. Antiochia ad Euphratem (így RPC IV.13 4035 (temp.) és 5743 (temp.)) a ciliciai Anemurium (így RPC VI 6986 és 7012-7014) és Iotapé (RPC VI 6857) vagy éppen a Fekete-tenger északi partján fekvő Tyras (RPC IV.1 3670) esetében is.

[137] A hátlapi körirat tagolására és elhelyezkedésére párhuzam: SNG HUNT. 2544 (=SNGuk_1202_2544).

[138] Az RPC egy érmét hoz e típus kapcsán (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coin/268596; utolsó letöltés: 2024. október 2.), melynél ---] MA[--- formában írja le a hátlapi köriratot. Amennyiben azt az óramutató járásának megfelelően olvassuk, valóban ennyit lehet értelmezni belőle, fordított olvasási iránnyal viszont egy KOΛ M E[--- körirat bontakozik ki a szemeink előtt.

Severus Alexander

Kat. 19.
Ltsz.: MNM ET A 2024.2.3.
Előlap: [AY]T K M A C [AΛ]EΞANΔPO[C]; Severus Alexander köpenyes és páncélos büsztje sugárkoronával, balra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva. A császár jobb kezét maga elé emeli.
Hátlap: MHT KO EΔ – ECCHNΩN; Tyché egy sziklán ül, balra nézve. Előrenyújtott jobbjában kalászok, lábai előtt lángoló oltár, az alatt úszó folyamisten (?).
Meghatározás: RPC VI 7832 (temp.) var. (eltérő előlapi körirat).
Bronz; 10,39 g; 24x25 mm; 11 h.

Kat. 20.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5541.
Előlap: AYT K [M A C]E AΛEΞANΔPOC CE; Severus Alexander babérkoszorús feje jobbra nézve, vállánál elől ruharedővel. Körben gyöngykör.
Hátlap: MHT KOΛ – [---; Tyché egy szögletes bázison/széken ül, balra nézve. Előrenyújtott jobb kezében azonosíthatatlan objektum (gyümölcsök?), előtte és mögötte egy-egy oltár, alul egy folyóisten, aki jobb felé úszik. A mezőben, Tychétől jobbra és balra: egy-egy csillag. Körben gyöngykör.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 112 var. (előlapon CEB B-je hiányzik, hátlapi körirat tagolása eltér); SNG MILANO *Mesopotamia* 74; RPC VI 7824.
Bronz; 9,45 g; 24x25 mm; 11 h.

Severus Alexander és Iulia Mamaea

Kat. 21.
Ltsz.: MNM ET A 1982.A.12.263.
Előlap: [---]; baloldalt Severus Alexander büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve, vele szemben a jobb oldalon Iulia Mamaea büsztje, vállán ruharedőkkel, balra nézve.
Hátlap: ---]HNωN; Tyché egy szögletes bázison/széken ül, balra nézve. Előrenyújtott jobb kezében egy tárgyat tart (kis templom?). Lábai előtt oltár. A mezőben 4 csillag (2-2 Tyché jobb és bal oldalán).
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 117 var. (a Tyché feje feletti kis alak nem vehető ki); SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 219; mint SNG MILANO *Mesopotamia* 82-84; mint SNG HUNT. 2560-2561 (=SNGuk_1202_2560-2561) var. (a Tyché feje feletti kis alak nem vehető ki.); RPC VI 7843 (temp.) var. vagy 7844(temp.) var. – a Tyché feje feletti kis alak nem vehető ki.
Bronz; 11,14 g; 26x25 mm; 5 h.

III. Gordianus és X. Abgar

Kat. 22.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.407.1.
Előlap: AYTOK K M ANT ΓORΔI[ANOC CEB]; III. Gordianus köpenyes és páncélos büsztje sugárkoronával, jobbra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva.
Hátlap: AYTOK ΓORΔIANOC ABΓAP[OC BACIΛEYC]; a bal oldalon a babérkoszorús III. Gordianus egy pódium tetején ül egy díszes széken, jobbra nézve, kezében rövid *sceptrum*ot tartva. Előtte, a hátlap jobb oldalán X. Abgar áll, balra nézve, fején *tiará*val. Abgar előrenyújtott jobb kezében Niké kicsiny alakja (koszorúval), baljában kard.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 139; SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 223; SNG MILANO *Mesopotamia* 92; RPC VII.2 3410.
Bronz; 18,11 g; 32x32 mm; 5 h – csonka lapka.

Kat. 23.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.407.2.
Előlap: AVTOK K M ANT ΓOP[Δ]IANOC CEB; III. Gordianus köpenyes és páncélos büsztje, babérkoszorúval, jobbra nézve, némileg hátulról ábrázolva. Előtte, a mezőben jobbra egy csillag.
Hátlap: ABΓAPOC – BACIΛ[---; X. Abgar büsztje jobbra nézve, díszes öltözetben. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. Mögötte, a mezőben balra egy csillag. Körben gyöngykör.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 146; SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 225; SNG MILANO *Mesopotamia* 95–97; SNG HUNT. 2579 (=SNGuk_1202_2579); RPC VII.2 3418.
Bronz; 8,75 g; 24x23 mm; 5 h.

Kat. 24.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.410.2.
Előlap: AVTOK K M ANT ΓORΔIANOC CE, III. Gordianus babérkoszorús feje jobbra nézve, bal vállánál ruharedővel. Előtte, a mezőben jobbra egy csillag.
Hátlap: ABΓAPOC – BACIΛEVC; X. Abgar büsztje jobbra nézve, díszes öltözetben. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. Mögötte, a mezőben balra egy csillag.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 148; SNG MILANO *Mesopotamia* 98–99; RPC VII.2. 3417 var. (CEB B-je hiányzik).
Bronz; 8,65 g; 23x23 mm; 6 h.

Kat. 22.
Kat. 23.
5 cm
Kat. 24.
Kat. 25.
Kat. 26.
Kat. 27.
Kat. 28.
Kat. 29.

Kat. 25.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.407.3.
Előlap: [---] ΓO[---]; III. Gordianus büsztje, babérkoszorúval, jobbra nézve. Előtte, a mezőben jobbra egy csillag.
Hátlap: [---]; X. Abgar büsztje jobbra nézve, fején *tiará*val. Mögötte, a mezőben balra egy csillag.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 144–147; SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 225; SNG MILANO *Mesopotamia* 95–97; SNG HUNT. 2579 (=SNGuk_1202_2579); RPC VII.2 3418.
Bronz; 9,45 g; 24x23 mm; 11 h.

Kat. 26.
Ltsz.: MNM ET A Kiss.407.4.
Előlap: [AYT]OK K M ANT ΓOP[---]; III. Gordianus köpenyes és páncélos büsztje, sugárkoronával, jobbra nézve, némileg hátulról ábrázolva. Előtte, a mezőben jobbra egy csillag. Körben gyöngykör.
Hátlap: ABΓAPOC – [B]ACIΛEYC; X. Abgar büsztje jobbra nézve, díszes öltözetben. Fején diadémos *tiara*, taréjszerű díszítéssel. Mögötte, a mezőben balra egy csillag.
Meghatározás: mint BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 151 és 157; SNG MILANO *Mesopotamia* 104; SNG HUNT. 2577–2578 (=SNGuk_1202_2577–2578); RPC VII.2 3420.
Bronz; 7,02 g; 22x22 mm; 5 h.

III. Gordianus

Kat. 27.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5542.
Előlap: AVTOK K M ANT [Γ]OPΔIANOC CEB; III. Gordianus köpenyes és páncélos büsztje babérkoszorúval, jobbra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva. Körben gyöngykör.
Hátlap: MHT KOΛ E[ΔEC]CHNωN; Tyché büsztje jobbra nézve, fején fátyollal és falkoronával. A mezőben két oldalt egy-egy csillag. Körben gyöngykör.
Meghatározás: SNG MILANO *Mesopotamia* 88; RPC VII.2 3432.
Bronz; 8,75 g; 23x23 mm; 12 h.

Kat. 28.
Ltsz.: MNM ET A R.I.5534.
Előlap: AYTOK K M ANT ΓOPΔIAN[O]C CEB, III. Gordianus babérkoszorús büsztje köpennyel és páncéllal, jobbra nézve, némileg hátulnézetből ábrázolva.
Hátlap: MH[T] KO[Λ EΔ]ECCHNωN, Tyché büsztje, fején fátyollal és falkoronával, balra nézve. Előtte kicsiny férfialak áll egy oszlopon, jobbra fordulva, jobb vállánál nagyméretű tárggyal, előtte (az oszlop és Tyché válla között) oltár.
Meghatározás: BABELON 1893, Kat. 87 var. (eltérő előlapi körirat és a hátlapon az oltár ábrázolása); BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 128; SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 220; SNG MILANO *Mesopotamia* 87; SNG HUNT. 2565 (=SNGuk_1202_2565); RPC VII.2 3427.
Bronz; 15,63 g, 27x28 mm, 11 h – Kr. u. 243–244.

Traianus Decius

Kat. 29.
Ltsz.: MNM ET A R.I.7010.
Előlap: AV Γ ΔEKIC C[EB; Traianus Decius portréja babérkoszorúval, jobbra nézve. Körben gyöngykör.
Hátlap: [K]OΛ EΔECCA; Tyché büsztje balra nézve, fején fátyollal és falkoronával, előtte balra kis oltár.
Meghatározás: BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 166–167; SNG COP. *PALESTINE–CHARACENE* 229–230; SNG MILANO *Mesopotamia* 112–113; SNG HUNT. 2583 (=SNGuk_1202_2583); SNG NEWCASTLE 846 (=SNGuk_1301_0846); RPC IX 1553.
Bronz; 3,97 g; 17x16 mm; 11 h.

Az éremkatalógusok rövidítései

BMC MESOPOTAMIA =	HILL 1922
BMC PARTHIA =	WROTH 1903
GNECCHI II =	GNECCHI 1912
MIONNET =	MIONNET 1806-1837
RIC II =	MATTINGLY–SYDENHAM 1926
RIC III =	MATTINGLY–SYDENHAM 1930
RIC IV/2 =	MATTINGLY–SYDENHAM–SUTHERLAND 1938
RIC V/2 =	WEBB 1933
RPC =	Roman Provincial Coinage online (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/)
SNG COP. *SELEUCID KINGS* =	MØRKHOLM 1959
SNG COP. *PALESTINE – CHARACENE* =	MØRKHOLM 1961
SNG HUNGARY I/1 =	TORBÁGYI 1992
SNG HUNGARY III =	VIDA 2000
SNG HUNT =	GODDARD 2004-2008
SNG MILANO =	VISMARA 1991
SNG NEWCASTLE =	MEADOWS–WILLIAMS 2005

Az éremkatalógusok esetében az egyes érmékre, ill. éremtípusokra való hivatkozás nem oldalszámmal, hanem katalógusszámmal történik, a megfelelő egység (uralkodó, csoport, város) megadásával (a BMC MESOPOTAMIA *Edessa* 9 megjelölés tehát a BMC MESOPOTAMIA katalógusában Edessa pénzeinél kilences számmal jelölt éremtípusra vonatkozik – Lucilla pénzei, a hátlapon Ceres ábrázolásával).

Irodalom

BABELON, Ernest
1892 Numismatique d'Édesse en Mésopotamie. Premiére article – Deuxième article. *Revue Belge de Numismatique* 48. 349–383; 505–525.
1893 Numismatique d'Édesse en Mésopotamie. Troisième article. *Revue Belge de Numismatique* 49. 5–37.

BARNA Ferenc
in press Numidiai és mauretaniai érmék a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában. *Numizmatikai Közlöny* 120–123. (2021–2024). Megjelenés alatt.

BLÖMER, Michael
2019 Edessa ve Osrhoene – Edessa and Osrhoene. In: Tekin, Oğuz (ed.): *Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu. Krallar, imparatorlar, kent devletleri. – Hellenistic and Roman Anatolia. Kings, emperors, city states*. Ankara. 196–221.

DANDROW, Edward:
2016 The Latin Coins of Caracalla from Edessa in Osrhoene. *The Numismatic Chronicle* 176. 183–205; Pl. 22–24.

DRIJVERS, Hendrik Jan Willem
1980 *Cults and Beliefs at Edessa*. Leiden.

DRINKWATER, John
2007 Maximinus to Diocletian and the 'crisis'. In: Bowman, Alan Keir – Garnsey, Peter – Cameron, Averil (eds.): *The Crisis of Empire, A.D. 193–337*. (The Cambridge Ancient History XII.) Cambridge. 28–66.

EDWELL, Peter
2017 Osrhoene and Mesopotamia between Rome and Arsacid Parthia. In: Schlude, Jason M. – Rubin, Benjamin B. (eds.): *Arsacids, Romans, and Local Elites. Cross-Cultural Interactions of the Parthian Empire*. Oxford–Philadelphia. 111–135.

EDWELL, Peter M.
2022 The Middle Euphrates. In: Kaizer, Ted (ed.): *A companion to the Hellenistic and Roman Near East*. Durham. 315–325.

ELTON, Hugh
2018 *The Roman Empire in Late Antiquity. A Political and Military History*. Cambridge. https://doi.org/10.1017/9781139030236

GAWLIKOWSKI, Michal
1998 The Last Kings of Edessa. In: Lavenant, René (ed.): *Symposium Syriacum VII. Uppsala University, Department of Asian and African Languages, 11–14 August 1996*. Roma. 421–428.

GESCHE, Helga
1969 Kaiser Gordian mit dem Pfeil in Edessa. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 19. 47–77.

GNECCHI, Francesco
1912 *I medaglioni Romani*. Milano.

GNOLI, Tommaso
2022 The Parthian and Sasanian Near East (including Hatra, Edessa, and the Characene). In: Kaizer, Ted (ed.): *A companion to the Hellenistic and Roman Near East*. Durham. 327–337.

GODDARD, John
2004-2008 *Sylloge Nummorum Graecorum. Great Britain XII. The Hunterian Museum, University of Glasgow*. Oxford. http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org/ (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

GREGORATTI, Leonardo
2017 Sinews of the other empire: The Parthian Great King's rule over vassal kingdoms. In: Teigen, Håkon Fiane – Seland, Eivind Heldaas (eds.): *Sinews of Empire. Networks in the Roman Near East and Beyond*. Oxford–Philadelphia. 95–104.

HARTMANN, Udo
2015 Herrscher mit geteilten Loyalitäten. Vasallenherrscher und Klientelkönige zwischen Rom und Parthien. In: Baltrusch, Ernst – Wilker, Julia (Hrsg.): *Amici – socii – clientes? Abhängige Herrschaft im Imperium Romanum*. Berlin. 301–362. http://dx.doi.org/10.17169/refubium-104

HILL, George Francis
1922 *Catalogue of the Greek Coins of Arabia Mesopotamia and Persia*. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. London.

HOOVER, Oliver D.
2007 *Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton. Part II*. New York.

LE BLANC, Robyn
2020 Marsyas of the Forum Motif on Coins from Roman Mesopotamia and Osrhoene. *The Numismatic Chronicle* 180. 157–179.

LUTHER, Andreas
1999a Elias von Nisibis und die Chronologie der edessenischen Könige. *Klio* 81/1. 180–198.
1999b Die ersten Könige von Osrhoene. *Klio* 81/2. 437–454.
2008 Nordmesopotamien. In: Johne, Klaus-Peter – Hartmann, Udo – Gerhardt, Thomas (Hrsg.): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin. 501–509.

MACDOWALL, David W.
1986 Indo-Greek and Kushan Coins in the Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. *Numizmatikai Közlöny* 84–85. (1985–1986). 3–11.

MARCIAK, Michał
2021 The Upper Tigris Region between Rome, Iran and Armenia. *ELECTRUM* 28. 151–161. doi:10.4467/20800909EL.21.011.13369

MATTINGLY, Harold – SYDENHAM, Edward Allen
1926 *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. II. Vespasian to Hadrian*. London.
1930 *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. III. Antoninus Pius to Commodus*. London.

MATTINGLY, Harold – SYDENHAM, Edward Allen – SUTHERLAND, Carol Humphrey Vivian
1938 *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. IV. 2. Macrinus to Pupienus*. London.

MEADOWS, Andrew – WILLIAMS, Roderick
2005 *Sylloge Nummorum Graecorum. Great Britain XIII. British Academy, Collection of the Society of Antiquaries, Newcastle Upon Tyne*. Oxford.
Online: http://www.sylloge-nummorum-graecorum.org/ (Utolsó letöltés: 2024. november 20.)

MIONNET, Théodore Edme
1806-1837 *Description de médailles antiques, grecques et romaines, avec leur degré de rareté et leur estimation*. Paris.

MØRKHOLM, Otto
1959 *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum. Syria: Seleucid Kings*. Copenhagen.
1961 *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum. Palestine – Characene*. Copenhagen.

PALLOS Lajos
2002 Az Éremtár. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest. 223–275.

PRAGER, George
1992 Ancient Judaean Coins in the Hungarian National Museum's Collection. *Numizmatikai Közlöny* 90–91. (1991–1992). 35–50.

REITMANN, Karl
1946 Der Münzenhandel in Österreich. Eine historische Studie. *Numismatische Zeitschrift* 71. 92–112.

ROSS, Steven K.
2001 *Roman Edessa. Politics and culture on the eastern fringes of the Roman Empire, 114–242 CE*. London–New York.

SCHMIDT-DICK, Franziska
2011 *Typenatlas der Römischen Reichsprägung von Augustus bis Aemilianus. Zweiter Band: Geographische und männliche Darstellungen*. Wien.

SELLWOOD, David
1980 *An Introduction to the Coinage of Parthia*. London.

SOMMER, Michael
2018 *Roms orientalische Steppengrenze. Palmyra – Edessa – Dura-Europos – Hatra. Eine Kulturgeschichte von Pompeius bis Diocletian*. Stuttgart.

SPEIDEL, Michael Alexander
2009 *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart.

TORBÁGYI, Melinda
1992 *Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest Magyar Nemzeti Múzeum. Vol. I. (HISPANIA – SICILIA), Part 1 (Hispania – Apulia)*. Milano.

VIDA, István
2000 *Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Budapest Magyar Nemzeti Múzeum. Vol. III. Moesia Inferior (Callatis – Dionysopolis – Istrus – Marcianopolis – Nicopolis ad Istrum – Odessus – Tomis)*. Milano.

VILLARD, Laurence
1997 Tyche. In: Jaeger, Bertrand – Müller, Pierre – Linant de Bellefonds, Pascale (red.): *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), VIII. 1*. München. 115–125.

VISMARA, Novella
1991 *Sylloge Nummorum Graecorum Italia. Milano, Civiche Raccolte Numismatiche. Volume XII. 4. Iudaea – Bactria et India*. Milano.

WEBB, Percy Henry
1933 *The Roman Imperial Coinage (RIC), vol. V. 2*. London.

WROTH, Warwick
1903 *Catalogue of the Coins of Parthia*. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. London.

Ferenc Barna

Edessan Coins in the Coin Collection of the Hungarian National Museum

Edessa (today's Şanliurfa in southeastern Turkey) was an important centre of Northern Mesopotamia in antiquity. The city, located in the region between the Tigris and Euphrates rivers, was founded in the Hellenistic period: initially it was part of the Seleucid Empire then from the last third of the 2nd century it came under the rule of a local dynasty. Subsequently, Edessa – and the surrounding territory known as Osrhoene – was sometimes under Parthian, sometimes under Roman influence, and from the early 3rd century AD became part of the Roman Empire. Coinage in Edessa can be dated from the mid-2nd to the mid-3rd century AD. The first coins date from the reign of Marcus Aurelius – not only were bronze coins minted for the local ruler (Ma'nu VIII) but we can probably also link the production of some silver coins minted in the name of the Roman emperors. Thereafter, we encounter the coins of local client kings (Abgar VIII and Abgar Severus IX): the coins with Greek legends depict the Roman emperor on one side and the Edessan ruler's portrait on the other.

However, in AD 212/213, Caracalla abolished the independence of the client state. Edessa then came under direct Roman rule. Local coinage continued in the name of the Roman emperors: under Caracalla, bronze coins were also minted with Latin inscriptions, but under his successors, Greek again became the exclusive language. The iconography follows Greek/Roman traditions – the most common motif of the Edessa coins is Tyche, who is often depicted seated, in accordance with the famous statue of the goddess in Antioch.

During the reign of Gordian III, in the shadow of the threatening Persian attacks, the independence of the client kingdom of Osrhoenes was temporarily restored. The power of Abgar X was proclaimed by a series of bronze coins, but his reign lasted only a few years: Edessa soon came under direct Roman rule again. After Gordian III, local coins were still minted under Trajan Decius, after which, however, local coinage came to an end.

The collection of the Hungarian National Museum contains 29 Edessan coins – in my study, I trace the history of local coinage on the basis of these.

Alba Regia 52. (2024) 279–291.

Novotnik Ádám

Capita viarum Aquincumban?
Megjegyzések a távolságmérés kezdőpontjának kérdéséhez

„*Omnes viae Romam ducunt*", tartja a jól ismert, valójában középkori teológiai mondás a lélek hithez vagy az értelem tudományos igazsághoz vezető útjáról.[1] Úgy is tartották, hogy minden út Rómából indult, egészen pontosan az ún. *miliarium aureum* volt az *origo*, ahol „*az összes itáliai út végződik*",[2] miként Plutarchos fogalmazott a díszes oszlopról, amelyet Augustus mint *curator viarum* állíttatott a *forum* legelején. Id. Plinius is ír az emlékről, ám érdekes módon csak az egyes kapukig való távolság és az utcák hossza kapcsán számol vele;[3] sem ő, sem más nem említi, hogy a távolságokat ténylegesen és általános érvénnyel innen mérték, számolták volna birodalomszerte.[4] Mint tudjuk, bizonyos távolságon túl az útfő valójában még Italiában[5] sem Róma volt, nemhogy a *provinciá*kban, leszámítva egy-két elszórtan megadott, a birodalom fővárosától számított távolságadatot.[6] Jogi forrásaink között azonban egyetemes érvényűnek tűnik a *Digesta* egyik helye: Macer szerint a távolságot mindig az adott település szélétől vagy a városfaltól számolták,[7] ezért az útfő nem a *milliarium aureum* vagy a *locus gromae* lehetett. Ennélfogva a Rómából kiinduló utak esetében is a serviusi faltól vagy a *pomerium*tól mérték a távolságot.[8]

Ez a gyakorlat, úgy tűnik, a *provinciá*kban is nyomon követhető,[9] erre példaként említhető Britannia[10] és egy mérföldkő Lancasterből,[11] Germania Inferiorból Colonia (Köln) és Gallia Belgicából Augusta Treverorum (Trier),[12] Pannonia Superiorból Neviodunum (Drnovo)[13] vagy a közel-keleti Jordaniából Gadara (Umm Qais)[14] esete. Pekáry Tamás korábban feltételezte, hogy Román kívül a mérföldszámítás kiindulópontja a *locus gromae* vagy a városközpont (pl. a *forum*) lehetett,[15] amit Richard George Goodchild Kyrénében tett megfigyeléseire alapozott.[16] Kyréné példáját Michael Rathmann az általános gyakorlattól és szokásoktól eltérő kivételnek tekinti.[17] Ez azonban mégsem lehetett egy elszigetelt eset, ahogy néhány Palaestinában látható példa mutatja. Nemrégiben Ascalon (Ashquelon) városából került elő egy III mérföld távolságot mutató, márványból faragott mérföldkő Elagabalus uralkodásának

---

1 Ld. NÉMETH 2002, 194–199.

2 Plut. *Galba* 24, 7. (Máthé Elek fordítása.)

3 Plin. *HN* III, 66.

4 Vö. VIEDEBANTT 1924, 499.

5 LAING 1908, 34: „*The numbering from Rome is found only in central Italy, and to some extent on the Appia in the south and on the Aemilia and its continuations in the north. The most distant point from Rome marked on any stone is the 917th mile, given on a milestone of the Domitia between Narbo and Spain [CIL XII 5668].*"

6 Pl.: Ephesos (Asia, CIL III 479 és 6093) és a Róma–Savaria közötti útszakasz hossza (Pannonia Superior, AE 2000, 1195).

7 *Dig.*, *Macer 1 ad legem vicensimam*, 50.16.154.

8 RADKE 1973, 1453–1454.

9 Ld. a téma kapcsán újabban: KOVÁCS 1999, 112; RATHMANN 2003, 113. és 664. jegyzet; KISS 2007, 288.

10 További példákkal: RODWELL 1975, 76–101 és különösen 94: „*It is now clear that measurement from city centres is alien to the Romano-British system.*"

11 Vö. SOMMER 1984, 25–26. – idézi: KOVÁCS 1999, 112.

12 Miként Karl Schneider Köln, Trier, valamint az utóbbihoz közel eső igeli síremlék példája alapján megállapította: „*So bekommt man den Eindruck, daß in gallischen Landen* ähnlich *wie in der Stadt Rom die Berechnung der Straßenstrecken nicht vom Stadtinneren ausging.*" – SCHNEIDER 1935, 410–411.

13 PREMERSTEIN–RUTAR 1899, 35–36: „*Die Messung gegen Westen und Osten gieng, wie die Fundstellen von Nr. 7. 10. 12 vermuthen lassen, nicht von einem und demselben festen Punkte in oder bei Neviodunum aus, sondern es wurde beiderseits von den zunächst gelegenen* äußersten *Gebäuden von Neviodunum, also a continentibus aedificiis gemessen (vgl. Macer Dig. 50, 16, 154 […]).*"

14 RIEDL 1999, 47.

15 PEKÁRY 1968, 139. Ioan Piso egyes carnuntumi oltárköveken olvasható *„intra leugam"* kifejezés alapján szintén feltételezte, hogy a *canabae legionis* határát képező *leuga-radii* középpontja a *locus gromae* volt a *legio*táborokban, amelyet onnan kiindulva mértek az utak mentén (PISO 1991, 140–141).

16 GOODCHILD 1950, 83.

17 RATHMANN 2003, 113. és 664. lábjegyzet.

(218–222) idejéből. Diocletianus és Maximianus idején (286. április 1. – 293 februárja) az újra felhasznált mérföldkő túlsó oldalára másik felirat került, amely Ascalontól mérte a III mérföld távolságot; ez az első felirat, amely a várost útfőként jelöli. A feliratközlő Israel Roll az előkerülési hely és a távolságadat alapján – feltéve, hogy a mérföldkövet nem szállították messze az eredeti helyéről – úgy vélte, hogy a távolságszámítás kezdőpontja a városkapu helyett inkább Ascalon központja volt, sőt, talán a *cardo* és a *decumanus* metszéspontjában feltételezett *tetrapylon* lehetett.[18] Roll más ismert mérföldkövek alapján úgy vélte, hogy a mérföldszámítás kiindulópontja a főutak kereszteződése vagy fontos középületek lehettek Scythopolis, Eleutheropolis és Caesarea Maritima városában; utóbbi esetében ez a lehetséges kezdőpont feltételezhetően az ismert *tetrapylon* volt.[19]

A *capita viarum* pontos helyének kérdése tehát, miszerint az utakon a távolságok mérése honnan indulhatott, még korántsem eldöntött.[20] Vajon Aquincum esetében lehetséges-e ennek a vizsgálata és az milyen eredményre vezethet? Jelen dolgozat a Pannonia Inferior székhelyéből kiinduló utak mérföldköveken megjelenő távolságadatai mérési kezdőpontjának témájával foglalkozik néhány példa alapján, revízió alá véve a korábbi megállapításokat is. Jelen ismereteink alapján a legio II Adiutrix állomáshelyéül szolgáló Aquincum útfelügyeleti területe az alábbiak szerint vázolható fel:[21] a diagonális út Brigetiótól számított 33. és az Aquincumtól számított 9. mérföldkövek közötti hatmérföldes szakaszán indul, míg a Dunakanyarban az eddig előkerült mérföldkövek alapján a 8. mérföldig követhető nyomon biztosan. A *limes*-út Aquincumtól délre eső hosszú szakaszán a távolságokat Sirmiumig, valamint Aquincum és Malata között az ismert mérföldkövek alapján kizárólag a tartományi székhelytől mérték; utóbbi két útszakasz Kiss Péter szerint valószínűbb, hogy az aquincumi *legio*táborhoz tartozó útfelügyeleti szakaszra és területre vonatkozik, nem pedig a város *territorium*ához. A legnagyobb távolságadat a Mursa–Sirmium úton 225 mérföld, a Mursa–Malata szakaszon pedig 209 mérföld. A legkorábbi ismert, Aquincumot útfőként említő mérföldköveket Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodása idején, 161-ben állították.

Az alábbiakban csak azokat a mérföldköveket vettem figyelembe, amelyekről megállapítható, hogy hozzávetőleg *in situ* kerültek elő, lelőhelyük ma is azonosítható, továbbá olvasható vagy egyértelműen kiegészíthető mérföldadattal rendelkeznek. A méréseket mindenekelőtt csak kis távolságon (1 és 8 római mérföld között) volt célszerű elvégezni, csökkentve ezzel a mérési hiba lehetőségét. E feltételeknek elsősorban 10 mérföldkő (CIL III 3708, CIL III 14354$^{3–6}$, AE 1980, 713, CIL III 3738–3741) felelt meg, de további két elveszett és ismeretlen feliratú *miliarium* is tekintetbe vehető. A római mérföld (*mille passus*, MP) átszámítására a széles körben elfogadott 1481 m adat lett alapul véve.[22] Az eredményeket pedig digitális terepmodell (DTM) segítségével készült térkép szemlélteti (*1. ábra*), ábrázolva a maximális távolságokat („hatótávokat").[23]

[18] ROLL 2013, 225.

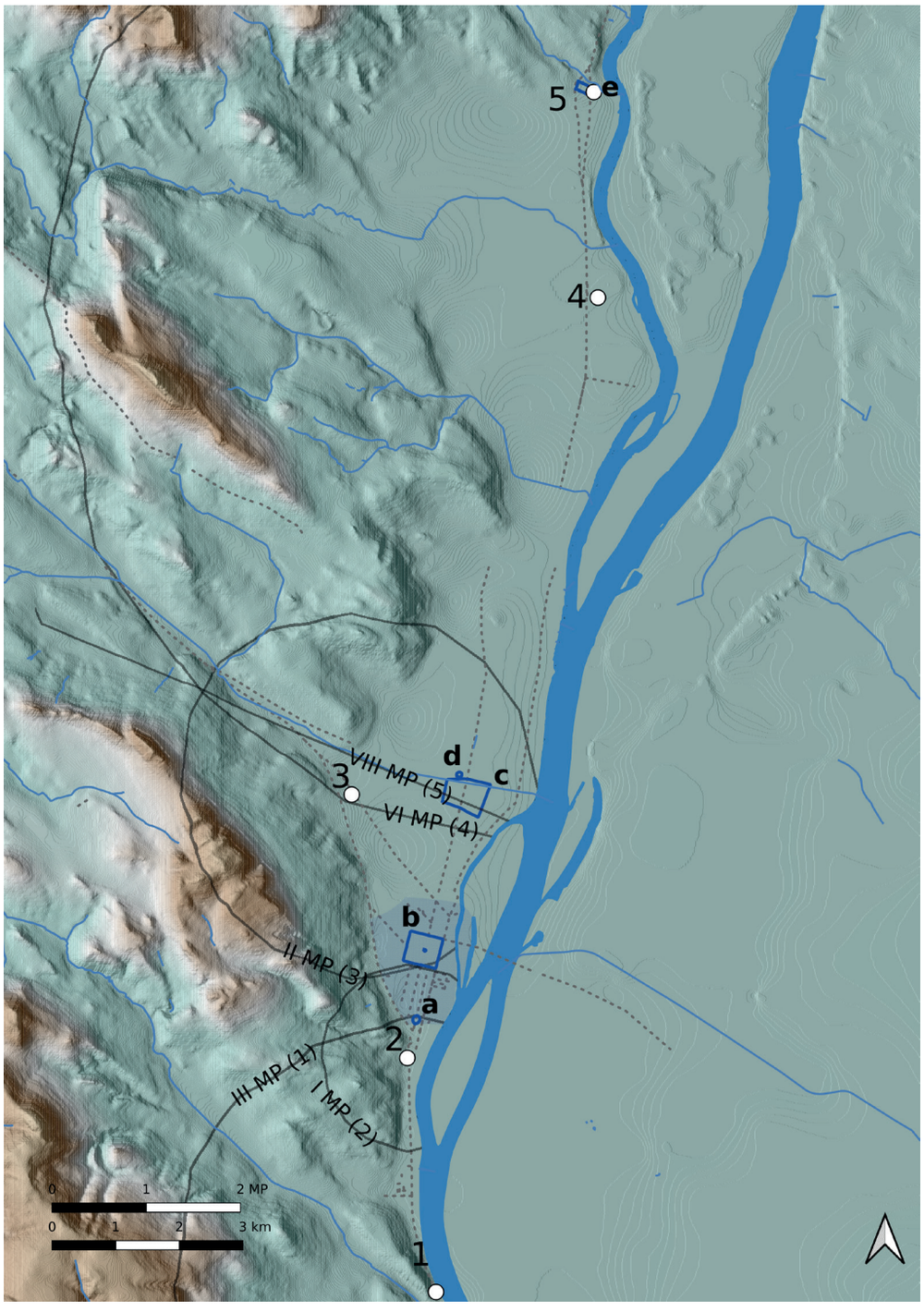
[19] ROLL 1983, 152.

[20] Ld. még további irodalommal: KOVÁCS 2000, 43, 14–15. jegyzet.

[21] KISS 2007, 173–175 és 196.

[22] RADKE 1973, 1447.

[23] Minden egyes övezet (*radius*) 10 méteres terepi felbontású digitális domborzat modell (Digital Terrain Model) alapján lett számolva EOV vetületen, a terepen mérhető, lejtéseket is tartalmazó (méter alapú) távolságok összeadásával. A mérés a „Grass" szoftver „r.walk" moduljával lett elvégezve. Az így létrehozott, az egyes pontokra számított raster rétegek a kiindulási ponttól távolodva akkumulálva tartalmazzák a távolságokat. A térkép a római mérföld így kapott értékét ábrázolja egy méterben meghatározott raszteren, a megfelelő római láb értékével számolva. A római mérföld értéke minden esetben a maximum elérhető érték, amely ennél csak kevesebb (rövidebb) lehet, pl. az adott útszakasz vonalvezetésétől (kanyarulataitól) függően. Ld. a térképen ábrázolt Aquincum környéki római úthálózat kapcsán: BÖDŐCS 2016, 121–131, 168 és 174. Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Bödőcs Andrásnak (Eötvös Loránd Tudományegyetem) a térkép elkészítésében nyújtott segítségéért. Köszönettel tartozom még Prof. Dr. Kovács Péternek (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) is, aki észrevételeivel és számos hasznos tanácsával segítette a munkámat. Végül szeretném megköszönni Hable Tibornak is, hogy hozzájárult az egyik korábbi publikációjában szereplő ábra felhasználásához. Jelen munka az alábbi tanulmány magyar nyelvű, kismértékben kiegészített változata: NOVOTNIK 2024b, 133–147.

1. ábra
A vizsgált Aquincum környéki mérföldkövek (1–5) és a távolságadatuk alapján meghúzott „radiusok” (készítette: Bödőcs András)

1: CIL III 3708 (Várkert Bazár, Ybl Miklós tér) – III MP; 2: Középkori oklevelek adata alapján feltételezhető mérföldkő a mai Kolosy téren – I MP (?); 3: CIL 143543–6 (Bécsi út, az egykori Budapesti Tégla és Mészégető Gyár Rt. telke) – II MP; 4: AE 1980, 713 (Szentendre, a Dera-patak torkolata és a Burgus Ulcisia-1 mellett) – VI MP; 5: CIL III 3738–3741 és egy ismeretlen feliratú, elveszett mérföldkő a szentendrei római tábor mellett (Szentendre, Kossuth Lajos utca 5. és 16.) – VIII MP

a: Katonavárosi amphitheatrum, *Aquincum; b:* Legio*tábor, Aquincum (körülötte árnyékolással a* canabae legionis *feltételezett területe); c: Aquincum polgárvárosa; d: Polgárvárosi* amphitheatrum, *Aquincum; e:* castellum, *Ulcisia Castra (Szentendre)*

A *limes*-út Aquincumtól délre

Az egyik három mérföldes távolságot mutató mérföldkő (CIL III 3708), amelyet 237-ben a legio II Adiutrix emelt Maximinus Thrax tiszteletére, minden valószínűség szerint *in situ* került elő a budai Duna-parton, a Várkert Bazár és az Ybl Miklós-szobor között az Aquincumtól dél felé vezető egykori *limes*-út mentén.[24] Feltételezhetően két másik *miliarium* is itt volt eredetileg felállítva.[25] Ha az előkerülési helytől a három mérföldet lemérjük – ahogy Kovács Péter tette korábban – a *limes*-út feltételezett nyomvonalán a Duna mentén, Aquincum katonai *amphitheatrum*ának északi oldalához (a mai Viador utca, vö. *1. ábra: a*) jutunk, amelyet rendszerint a *canabae legionis* (*1. ábra: b*) déli határának tartanak, ami ekképpen egybevág a *Digesta* fentebb idézett helyével a távolságszámítás kezdőpontját illetően.[26] A DTM szerint is ez a legtávolabbi terület a mérföldkő előkerülési helyétől (*1. ábra: 1*).

Mráv Zsolt feltételezése szerint a távolságot egy Antoninus Pius tiszteletére 145 és 161 között emelt diadalívtől mérhették, amely itt, Aquincum déli szélén állhatott, és a *canabae* határát jelölhette;[27] ennek maradványai ugyanakkor eddig nem kerültek elő. A diadalívtől történő távolságmérés nem tekinthető példa nélkülinek: említésre méltó a Hispania Baetica és Tarraconensis határán Augustus tiszteletére emelt diadalív, a *ianus Augusti*, amely a Baetis folyónál állt nemcsak határjelölőként, hanem útfőként is, ahonnan a Gades (Cádiz) felé vezető út menti mérföldköveken a távolságot számították.[28] Alföldi András[29] szerint a feltételezett aquincumi diadalív építési felirata valójában a Viador utcában talált feliratos tábla volt (vö. TitAq I, 3.), amelyet eredetileg a szomszédos katonavárosi *amphitheatrum* építési feliratának tartottak; emellett érvelt legutóbb meggyőzően Borhy László is.[30] Anélkül, hogy az építési felirat és a diadalív kérdésében állást foglalnánk, megállapítható, hogy ez a terület a *canabae legionis* déli széléhez tartozott. Az elmúlt évtizedek újabb topográfiai ismereteit figyelembe véve ugyanakkor meg kell említeni, hogy az *amphitheatrum*tól délre fekvő, a Duna és a modern Bécsi út közötti terület a katonaváros déli előtereként Aquincum *territorium*ához tartozott, eddigi ismereteink szerint a legdélebbi háztömb az *amphitheatrum*tól délnyugatra látott napvilágot (Lajos utca 89.). Ez a beépítettség részben ellentmond a fentiekben említett, város szélétől való távolság-számítás elképzelésének, habár az összhangban áll a DTM mérésével. Bár a területet főként temetők, temetkezések, ipari jellegű jelenségek (fazekasműhelyek) jellemzik, „[a Nagyszombat utca vonalától – N. Á.] *délre a 2. század vége után sem alakul ki a* canabae*ra jellemző, rendezettebb városkép (insulák), kőházak csak közvetlenül a limesút mellett épültek”*.[31] Ez az elővárosi terület azonban már Aquincum *pomerium*án kívül lehetett, hasonlóképpen, ahogy azt Mráv Zsolt is feltételezte Poetovio egyes külvárosi területei esetében.[32]

Sajnálatos módon egy mérföldet jelölő, *in situ* előkerült mérföldkő nem ismert Aquincum *territorium*áról. Mindössze egy Macrinus és fia, Diadumenianus uralkodása idején (217/218) állított *miliarium* (CIL III 6467 = 10618) került elő másodlagosan és igen rossz állapotban egy ház falához támasztva (az egykori Zöld fa utcában, a mai Bokor utca 2. szám alatt) a mostani Újlak északi határánál,[33] a modern Bécsi út és a *limes*-út között, nem messze a katonavárosi *amphitheatrum*tól.

Középkori oklevelek említenek ezen a környéken egy *„lapis rotundus”* megjelölésű határkövet Újlak területén.[34] Ez az oszlopszerű vagy lekerekített kő a Budáról Óbudára vezető út mellett, a hajdani Szent Jakab templom felső (északi) részén állt, amely biztosan II. András király 1212-es oklevele után épült meg, ahol még nem említették.[35] Szent Jakab temploma és falva (az egykori Szentjakabfalva) Belitzky János szerint a Duna és a mai újlaki

---

24 RÓMER 1866, 168; RADNÓTI 1955, 26 és 34, valamint 145. jegyzet.

25 Radnóti Aladár és Kovács Péter szerint a CIL III 3707 (Elagabalus) és az AE 1980, 715. (Severus Alexander; SOPRONI 1951, 45–46. no. 3.) mérföldkövek is eredetileg itt voltak felállítva. Vö. RADNÓTI 1955, 34 és 146. jegyzet, továbbá KOVÁCS 2000, 53 és 22. jegyzet.

26 KOVÁCS 1999, 112; 2000, 43–44.

27 MRÁV 2002, 22–25, különösen 23.

28 Például: CIL II 4703: *a Baete et Iano Augusto ad Oceanum LXXI*. Vö. LAING 1908, 28–29. Ld. még újabban az *arcus* feltételezett maradványai kapcsán: BELLÓN RUIZ et al. 2021, 3–29.

29 ALFÖLDI 1940, 205 és 225, no. 5.

30 Ld. a téma irodalmának részletes áttekintésével együtt: BORHY 2013, 51–58.

31 HABLE 2010, 88–93, az idézet helye: 91.

32 MRÁV 2002, 24–27.

33 A mérföldkövet először Römer Flóris közölte 1868-ban: RÓMER 1968, 183–184. Máshol a helyi lakosok információira hivatkozva másik lehetséges előkerülési helyként a korábbi házbirtokos aquincumi *legio*tábortól keletre, a mai Vörösvári út mellett fekvő szőlőjét is megemlíti: RÓMER–DESJARDINS 1873, 50, no. 93.

34 Ld. II. András király oklevelét 1212-ből: MNL OL DL 105991, BTOE I no. 5 (A). Továbbá: I. Lajos király oklevele 1355-ből: MNL OL DL 24001 (átiratban) és BELITZKY 1938, 78; II. Lajos király 1524-es oklevele: MNL OL DL 106089 és 106093 (átiratokban) és BELITZKY 1938, 78. Vö. még: VÉGH 2006, 23.

35 A templomot először 1247-ben említik (JANKOVICH 1963, 161).

plébániatemplom vonalától délre helyezkedett el.[36] Mindazonáltal Jankovich Miklós a középkori Szent Jakab-templomot az Újlak török hódoltság utáni első házösszeírásában (*Zaiger über das Neustüfft, Anne 1702*) említett templommal azonosította, amely a mai Kolosy tér északi részén helyezkedhetett el, de az összeírás idején a templom már nem állt, csak a helyét tartották nyilván, amit egy 1700-ban tartott határjárás is megerősít.[37] Tehát maga a feltételezhetően másodlagosan használt római mérföldkő mint „kerek határkő" a templom vagy a telek északkeleti sarkán állhatott, a Budáról Óbudára vezető út (vö. mai Lajos utca) mellett, amelynek nyomvonala a *limes*-útéval megegyezhetett[38] (*2. ábra*). Ennek alapján az aquincumi *legio*tábor déli kapujától (*porta principalis dextra*) gyakorlatilag pont egy mérföld távolságra helyezkedik el a DTM mérései szerint is (vö. *1. ábra: 2* és *b*). Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy a mérföldköveket nem feltétlenül egész mérföldeknél állították fel, hanem gyakran az útvonal jelentős pontjai mellett, mint például a *limes* mentén található őrtornyok, folyóátkelők, hidak, útkereszteződések.[39] A közelben, mintegy 200 méter távolságra déli irányban két, egymástól 3,9 méterre álló őrtorony (1–2. és 2–3. század; *Burgus Aquincum – 1*; Lajos u. 29–31.) részletei is ismertek,[40] továbbá itt húzódott még a mai Szépvölgyi út mentén egy 18. század első évtizedeiben is látszó, kőszegélyes vagy kőpárkánnyal ellátott árok, amely a 14. század közepén közigazgatási határként játszott szerepet.[41] A középkori oklevelekben említett kerek határkő talán egyezik az említett Macrinus-mérföldkővel, amely innen mintegy 350–400 méter távolságban került elő; ugyanakkor ez az azonosítás a középkorban határjelölőként használt kőemlék további jellemzőire vonatkozó adatok hiányában egyelőre csak feltételezés maradhat.[42]

Nyugat felé: az Aquincum–Brigetio diagonális út

Négy, Aquincumtól két mérföldet mutató mérföldkő (CIL III 14354[3–6]) került elő 1898-ban az aquincumi polgárvárostól nyugatra (*1. ábra: c*), az akkori Budapesti Tégla és Mészégető Gyár Rt. telkén. A kőemlékeket kerítésépítés során találták – minden bizonnyal eredeti helyükön – az ingatlan északi határánál, a mai Bécsi úttól 200 méter távolságra. Kuzsinszky Bálint a *miliarium*ok előkerülési helye alapján a közelben egy római kori út hozzávetőlegesen 20 méter hosszú[43] és 8 méter széles északnyugat-délkeleti irányú szakaszát is feltárta, amely az északnyugat felé futó, Aquincumot Brigetióval összekötő diagonális út részét képezte. A legkorábbi mérföldkövet Macrinus és Diadumenianus fia uralkodásának idején (217) emelték, ezt követte egy Maximinus Thrax uralkodásának elejére keltezhető, illetve meglepő módon egy – nyilván elsősorban propagandisztikus céllal emelt – másik, C. Iulius Verus Maximus fiát mint uralkodótársát is említő közös mérföldköve (236). A három mérföldkövön az uralkodók nevét, az elsőn Aelius Triccianus helytartó nevét, valamint a másik kettőn a *legio II Adiutrix Maximiana* melléknevét kivésték. Végül a negyedik *miliarium*ot Philippus Arabs idején emelték (245).[44]

A négy mérföldkő tehát egy helyről származik, ahol ezeket feltehetően egymás után, többnyire az uralkodók trónra lépésének első évében állították fel. Kuzsinszky Bálint szerint eredetileg talán több mérföldkő is állhatott itt, mivel Severus Alexander köve, akinek számtalan *miliarium*a ismert Pannonia-szerte, hiányzik ebből a sorozatból. Példaként olyan hasonló leletegyütteseket sorol fel, ahol több, nagyjából egymást követő császárok uralkodási idejéből származó mérföldkő került elő ugyanarról a lelőhelyről;[45] ezek, ha egykori római út mellett helyezkedtek el, nagy valószínűséggel eredeti felállítási helyükön kerülhettek elő. Később Kuzsinszky említ egy másik, Septimius Severus és Caracalla uralkodásának idejére (198) keltezhető mérföldkövet is, amelynek előkerülési helye ismeretlen, de feltételezi,

---

36 BELITZKY 1938, 82.

37 JANKOVICH 1963, 160–162 és 1–3. ábra. Ld. még: Óbuda földesura, Zichy László 1700. szeptember 23-án tartott határjárásának jegyzőkönyvében foglaltakat: „*Ab inde vero /: licet contextus praescriptarum toties fati Ludovici Regis metalium penes Eccl(esi)am S. Jacobi unam metam specificaret, cujus signum, et ejusdem Eccl(esi)ae minime apparent :/ directe ad crepitudinem vallis […] nos […] duxerunt […].*" MNL OL P 707 Lad. 22. Fasc. 205. No. 18. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani dr. Benei Bernadettnek az átírás során felmerült bizonytalanságok kapcsán nyújtott segítségéért.

38 Vö. HABLE 2010, 91–92.

39 KISS 2007, 290–291.

40 WELLNER 1963, 306–308 és VISY 2003, 60.

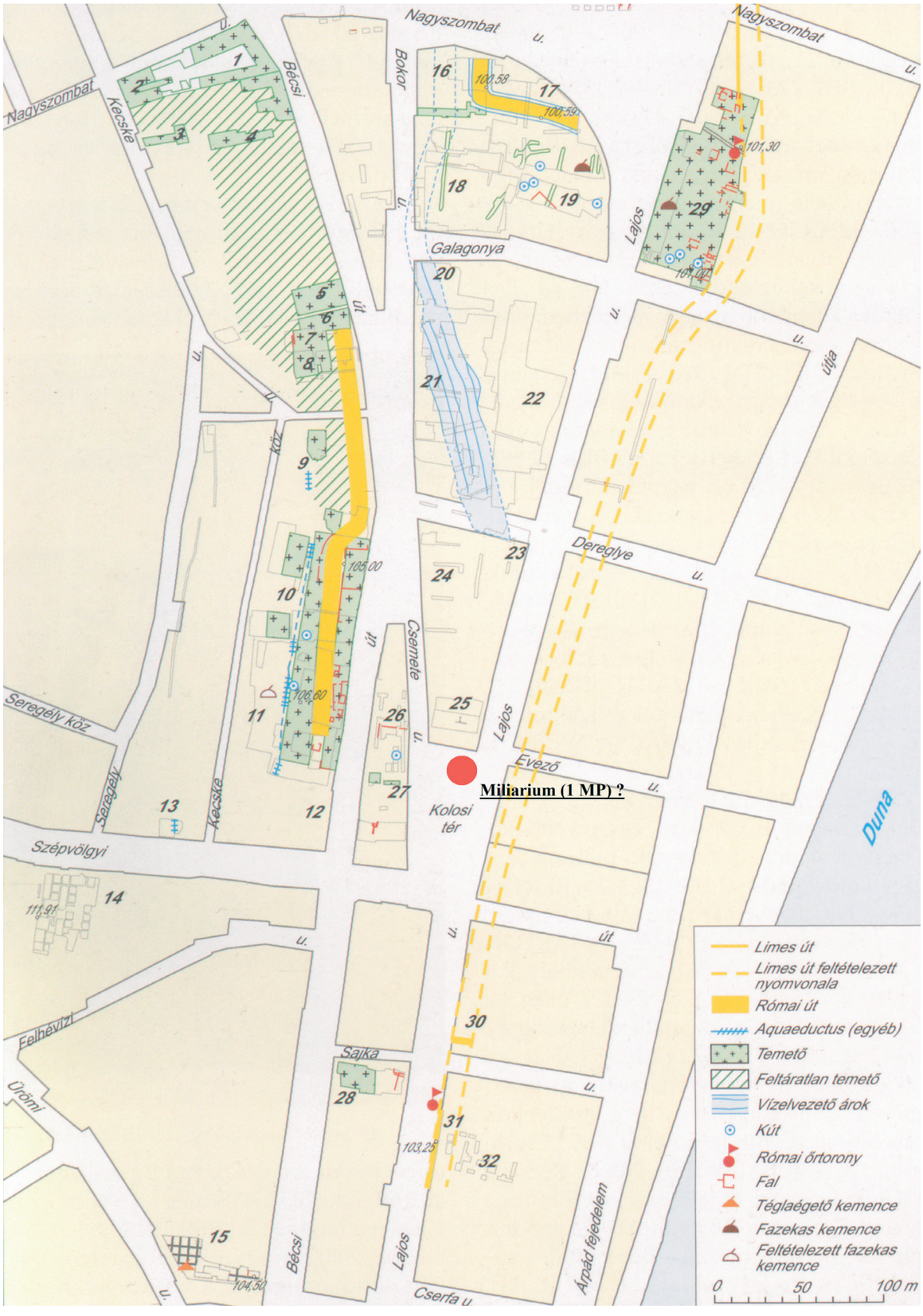
41 JANKOVICH 1963, 161.

42 A tárgyalt középkori határkő és annak római mérföldkőként való esetleges azonosítása kapcsán ld. még bővebben: NOVOTNIK 2024a, 247–249.

43 Kuzsinszky Bálint máshol „*legalább 10 m. hosszúságban*" feltárt útszakaszról tesz említést: KUZSINSZKY 1900, 13.

44 KUZSINSZKY 1898, 446–447; 1900, 7–14 és 1934, 7, 62–63; Beilage I, Nr. 25.

45 KUZSINSZKY 1900, 12–13.

2. ábra
Az aquincumi katonavárostól délre eső területen a feltételezett 1 MP távolságot jelölő mérföldkő (középkori határkő) valószínűsíthető helye (HABLE 2010, 89, 32. ábra alapján)

hogy szintén a téglagyár területének közelében állhatott az Aquincumtól számított kétmérföldes adata alapján.[46] Az előkerült mérföldkövek jelentőségét növeli az is, hogy segítségükkel Kuzsinszky tudta már körvonalazni az akkor már beépített és lakott területen elhelyezkedő *castra legionis* és ezáltal Aquincum városrészeinek topográfiai helyzetét.[47]

A már régen megszűnt gyártelep területe és északi határa a régebbi kataszteri térképek alapján könnyen azonosítható, műholdképen ma is láthatók az egykori épületek maradványai és alapjai. Az Aquincum–Brigetio diagonális út ezen szakasza a mérföldkövek lelőhelyétől jól ismert, a *legio*táborig nagyjából megegyezik a mai Bécsi út, majd Vörösvári út nyomvonalával.[48] A DTM segítségével történő mérés egyértelműen mutatja, hogy a távolságmérés kezdőpontja nem a *canabae* széle volt, hanem a *castra legionis* területe; a legtávolabbi kiindulási pont a tábor keleti (*porta praetoria*) vagy a déli (*porta principalis dextra*) kapuja (*1. ábra: 3*). A távolságmérés nullpontja lehetett ebben az esetben a nyugati kapu (*porta decumana*), ahogy azt korábban már feltételezték,[49] vagy – e viszonylag rövid távolságon kisebb mérési hibát feltételezve – akár a *principia* előtt a *locus gromae* (és a valószínűsített 3. századi *tetrapylon*) is.[50] Mindazonáltal Visy Zsolt magyarázat nélküli feltevése, miszerint a *caput viae* nem a *legio*tábor *porta decumana*ja volt, hanem sokkal inkább Budán, a mai Bem téren keresendő,[51] a fentiek alapján cáfolható.

Észak felé: a *limes*-út a Dunakanyarban

Érdekes jelenségre figyelt fel disszertációjában Kiss Péter az Aquincumtól északra, a Crumerumon át Brigetióba tartó Duna menti útszakaszon előkerült mérföldkövek kapcsán. Útfőként az aquincumi *legio*tábor északi kapuját (*porta principalis sinistra*) jelölte meg, bár 1–1,2 mérföld nagyságú különbség figyelhető meg a biztosnak vélt lelőhellyel rendelkező *miliarium*okon szereplő távolságadat és az előkerülési helyüktől a *legio*táborig térképen mérhető távolság között. A *porta principalis sinistrá*tól 1,2 római mérföldet haladva nagyjából Aquincum polgárvárosának déli előterébe jutunk. Ezért e tendencia alapján nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy ezen az útszakaszon lett volna egy másik, északabbi útfő, talán a polgárváros *territorium*án, mérései szerint annak a déli kapujánál.[52]

Ezen útszakasz mérföldkövei között mindössze egy kőemlék van, amely egyértelműen *in situ* került elő, Soproni Sándor közlése szerint szántás során, a pontos lelőhelye ma is jól azonosítható, távolságadatként pedig hat mérföldet jelöl Aquincumtól.[53] A Maximinus Thrax uralkodása idején (235) emelt *miliarium* Szentendrétől délre az egykori római út mentén,[54] a Dera-patak torkolatában található *burgus* (*Ulcisia-1*)[55] közelében, azaz az útszakasz egy stratégiailag is jelentős pontján állt. A digitális terepmodell szerint a hatmérföldes *radius* a lelőhelytől valóban az aquincumi polgárvárostól közvetlenül délre fekvő területig ér, ahol a mérföldkő távolságszámításának kezdőpontja ettől a ponttól csak észak felé lehet, és e maximális távolság az eredeti út esetleges kanyargásával pedig csak csökkenhet (vö. *1. ábra: 4*).

Nagyobb távolság esetén a mérésünkbe nyilvánvalóan nagyobb eséllyel kerülhet pontatlanság, különösen akkor, ha az egykori római út teljes nyomvonala nem ismert pontosan. Ellenőrzésképpen megkíséreltem bevonni más szentendrei mérföldköveket, amelyeknek az eredeti lelőhelye nagyjából ismert vagy legalábbis kikövetkeztethető. Ezek közül három 1808-ban[56] került elő a római *castellum* keleti frontjától cca. 25–50 méterre (*1. ábra: e*), az észak–déli irányú római út mellett, a vicus északkeleti részén (Pajor Gáspár telke, a mai Kossuth Lajos u. 5. szám alatt).[57] Az Aquincumtól nyolc mérföld távolságot jelölő három mérföldkövet Severus Alexander, Maximinus Thrax és fia,

---

46 KUZSINSZKY 1934, 192. Ez a mérföldkő feltehetően nem sokkal korábban kerülhetett be az Aquincumi Múzeumba, mivel a kőemlék sem a CIL III Supplementum kötetében, sem pedig a Kuzsinszky által írott múzeumi vezető hetedik, magyar nyelvű kiadásában nem szerepel (vö. KUZSINSZKY 1933).

47 KUZSINSZKY 1898, 447; 1900, 13–14.

48 Vö. SIMONYI 1936, 47; MADARASSY 2003, 105–106 és BÖDŐCS 2016, 121. A négy mérföldkő a Simonyi Dezső által feltételezett két déli (mellék-?) útvonal egyikéhez tartozhatott (SIMONYI 1936, 52–53), ahol nemrégiben néhány útszakaszt is feltártak (vö. T. LÁNG 2005, 657–666).

49 KUZSINSZKY 1934, 7. Ld. még T. LÁNG 2005, 660. A *legio*tábortól északra volt egy másik feltételezett északnyugat–délkeleti irányú út, amelynek kiindulópontjaként az északi táborkaput (*porta principalis sinistra*) jelölik meg a nyugati táborkaputól induló másik ismert, északnyugati útvonallal szemben: KOVÁCS 2000, 44 és KISS 2007, 121 és 196.

50 Vö. SZIRMAI 1976, 91–99; NÉMETH 2003, 89, továbbá ld. még: PISO 1991, 140–141. Utóbbi cáfolata: KOVÁCS 2000, 39–56.

51 VISY 2003, 134.

52 KISS 2007, 131–134, 196 és 288.

53 SOPRONI 1951, 46; 1958, 37 és AE 1980, 713.

54 MRT 7, 286.

55 VISY 2003, 57.

56 A CIL III 3738–3741 szerint az előkerülés éve 1810.

57 MRT 7, 289–290.

Maximus caesar idején állították.[58] Maximinus Thrax másik (azaz itt már a harmadik) *miliarium*át szintén 1808-ban találták *ad radicem montis in vinea*, azaz a római tábor területén vagy annak közelében,[59] amely szintén 8 MP távolságot jelöl Aquincumtól.[60] Nemrégiben egy 1851-ben történt bejelentés alapján azonosítottak a *castellum* melletti területen (Kossuth Lajos u. 16.) egy újabb mérföldkövet, amely a megtalálását követően elveszett, és sajnos a felirata nem, mindössze a mérete ismert, aminek alapján a fent említettek egyikével sem azonosítható.[61] Ebben az esetben is hasonló típusú mérföldkő-csoportról beszélhetünk, mint amely az óbudai téglagyár területén került elő, ahol ugyanabban az időszakban, egyazon császárok uralkodása alatt emelték a *miliarium*okat.

Amennyiben innen, a *castellum* mellől (*1. ábra: 5*) mérjük a 8 MP távolságot, a legtávolabbi lehetséges kezdőpontokat magában foglaló *radius* az aquincumi polgárváros déli, városfalon belüli területére esik, azaz nem messze a másik, 6 MP távolságot jelölő *radius*tól (vö. *1. ábra*). A fenti két mérési eredmény, mivel igen közel áll egymáshoz, azt is megerősíti, hogy ezek a szentendrei *miliarium*ok az eredeti felállítási helyüktől valóban nem messze, azaz megközelítőleg *in situ* kerültek elő. Ennek alapján a mérföldköveken szereplő távolság mérésének kezdőpontját illetően Kiss Péter megállapítása is helytállónak bizonyult: a távolság számítása csakugyan nem az aquincumi *legio*tábor északi kapujától vagy a *canabae* feltételezett északi szélétől (kb. a mai Bogdáni út vonalától[62]) indult.

Miért számíthatták vajon a távolságot a polgárváros déli szélétől, előterétől? Két lehetőség jöhet számításba. Egyrészt lehetett itt egy, a távolságmérés kiindulási pontját jelentő fontos épített vagy természeti objektum. Jelenlegi ismereteink szerint ilyen meghatározó (pl. katonai) építmény nem került elő a környéken.[63] A katona- és a polgárváros *territorium*ának határát feltételezhetően az Aranyhegyi-patak képezhette eredetileg,[64] amely így szintén szóba jöhetne a távolságmérés kezdőpontjaként. Mindazonáltal a két városrészt összekötő észak-déli irányú út és a patak (20. századi szabályozását megelőző) találkozása a 6 és 8 MP távolságot jelölő mérföldkövek *radius*ától délebbre feküdt.[65] A másik életszerű és logikusabbnak tűnő megoldás, amely már korábban is felvetődött,[66] hogy a távolságszámítás Aquincum polgárvárosának északi kapujától és városfalától indulhatott a másik *amphitheatrum* (*1. ábra: d*) mellől a Dunakanyar irányába. Ez a kezdőpont a két *radius* által meghatározott maximális távolságon belül található, és a számítás is nagyjából helytálló, amennyiben követjük a *limes*-út feltételezett és már ismert útszakaszainak nyomvonalát a Duna mentén, és ez természetesen egybevág a *Digesta* említett helyével is, miszerint a távolságmérés a városfaltól (vö. *pomerium*) indult.

Összefoglalás

Összegzésképpen elmondható, hogy Aquincum esetében a mérföldköveken jelölt távolságok számítása kezdőpontjának kérdése összetett: nem állapítható meg általános szabály, és ahogy a fenti példák alapján láthattuk, legalább kétféle útfő jöhet számításba. A következő kezdőpontok lehetnek: 1) a település északi és déli széle, 2) a *legio*tábor kapui (a fenti esetekben a nyugati [északi] és a déli kapu), és esetleg 3) a *legio*táborban a *locus gromae* (*tetrapylon*). Déli irányban ráadásul akár még két kiindulási ponttal is számolhatunk (egymástól cca. 0,5 MP távolságra!), amennyiben a középkori oklevelekben említett, mai Kolosy tér környékére helyezhető határkő valóban római mérföldkő volt, amely az eredeti helyén állt – a *legio*tábor déli kapujától mért 1 MP távolság legalábbis erre utal. Északon a távolságmérés kezdőpontja nem a *legio*tábor északi kapuja, és nem is a *canabae legionis* északi széle volt, hanem sokkal inkább Aquincum polgárvárosának északi kapuja. Ez talán az ún. *contributio*val, azaz két autonóm közösség összevonásával magyarázható, tehát azt követően, hogy a *canabae legionis* és a *municipium* 194-ben *colonia* rangra emelkedett;[67] a vizsgált mérföldkövek is – ahol természetesen ismert a felirat – az ezt követő időszakból származnak. Mindazonáltal a *miliarium*ok állításához kapcsolódó távolságmérés aquincumi kezdőpontjára vonatkozó eltérésekre egyelőre nincsen ésszerű magyarázat.

---

58 Vö. CIL III 3738, RÓMER–DESJARDINS 1873, 154–155, no. 365: Severus Alexander (229); CIL III 3739, RÓMER–DESJARDINS 1873, 55, no. 102: Maximinus Thrax és fia, C. Iul. Verus Maximus (236–238); CIL III 3740, RÓMER–DESJARDINS 1873, 54–55, no. 101: Maximinus Thrax és fia, C. Iul. Verus Maximus (237–238).

59 CIL III 3741, RÓMER–DESJARDINS 1873, 54, no. 100: Maximinus Thrax (235).

60 Egy további töredékes mérföldkő került elő 1864-ben Lebmann Bernát szőlőjében (CIL III 3641 = 10654, KOVÁCS–PROHÁSZKA 2015, 90): Philippus Arabs és Otacilia Severa (244–249).

61 KOVÁCS–PROHÁSZKA 2015, 88–90.

62 Vö. MADARASSY 2003, 101.

63 A kora császárkori katonai komplexum, amelyet a *canabae legionis* északi szomszédságában (Budapest, Óbuda, Filatori-gát) tártak fel, illetve az ettől kelet felé, az Aranyhegyi-patak torkolatánál a Duna jobb partját az Óbudai-szigettel összekötő hajdani római kori híd már túl távol (több mint 0,5 MP dél felé) fekszik a 6 és 8 mérföldet jelölő mérföldkövek *radius*ától. Vö. ZSIDI 2011, 258–259 és 2013, 129–150.

64 Vö. KOVÁCS 2000, 46–47 és ZSIDI 2003, 169.

65 A bemutatott térkép (*1. ábra*) csak az Aranyhegyi-patak modern, szabályozott medrét mutatja, amely korábban északnyugat-délkeleti irányban folyt Aquincum polgárvárosától délre.

66 KOVÁCS–PROHÁSZKA 2015, 91.

67 Vö. KOVÁCS 2001, 61–66.

Rövidítések

AE = L'Année épigraphique
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum
Dig. = *Digesta*
MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
Plin. *HN* = Caius Plinius Secundus: *Naturalis historia*
Plut. *Galba* = *Caius Messius* Plutarchus: *Galba*
TitAq I = Kovács Péter – Szabó Ádám (cura): *Tituli Aquincenses. Vol. I. TITULI OPERUM PUBLICORUM et HONORARIA et SACRI*. Budapest, 2010.

Irodalom

ALFÖLDI András
1940 Epigraphica III. *Archaeologiai Értesítő* III/1. 195–235.

BELITZKY János
1938 Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6. 62–102.

BELLÓN RUIZ et al.
2021 BELLÓN RUIZ, Juan Pedro – LECHUGA CHICA, Miguel Ángel – MORENO PADILLA, María Isabel – GUTIÉRREZ-RODRÍGUEZ, Mario
Ianus Augustus, Caput Viae (Mengíbar, Spain): An interprovincial monumental border in Roman Hispania. *Journal of Roman Archaeology* 34. 3–29.

BORHY László
2013 Amphitheatralia Pannonica I. Die sog. Bauinschrift des Militäramphitheaters von Aquincum. In: Eck, Werner – Fehér Bence – Kovács Péter (Hrsg.): *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*. Bonn. 51–58.

BÖDŐCS András
2016 *Denkmäler der römischen Strassen in Ungarn*. Budapest.

BTOE I
1936 Gárdonyi Albert (szerk.): *Budapest Történetének Okleveles Emlékei I. (1148–1301) – Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest I (1148–1301)*. Budapest.

GOODCHILD, Richard George
1950 Roman milestones in Cyrenaica. *Papers of the British School at Rome* 18. 83–91.

HABLE Tibor
2010 A katonavárostól délre fekvő területek (Budaújlak – Felhévíz). In: H. Kérdő Katalin – Schweitzer Ferenc (szerk.): *Aquincum. Ókori táj – Ókori város*. Budapest. 88–93.

JANKOVICH Miklós
1963 Újlak és Szentjakabfalva helyrajzi adatai az 1702. évi Zaiger tükrében – Die topographischen Angaben von Újlak und Szentjakabfalva im Spiegel des Zaigers aus dem Jahre 1702. *Budapest Régiségei* XX. 155–164.

KISS Péter
2007 *A pannoniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
http://doktori.btk.elte.hu/hist/kisspeter/dissn.pdf

KOVÁCS Péter
1999 *Vicus és castellum kapcsolata az alsópannoniai limes mentén*. Piliscsaba.
2000 Consistentes intra leugam. In: Németh György – Forisek Péter (eds.): *Epigraphica I. Studies on Epigraphy*. Debrecen. 39–56.
2001 The Pannonian canabae in the 3rd century. *Laverna* XII. 42–66.

KOVÁCS Péter – PROHÁSZKA Péter
2015 Adatok egy elveszett szentendrei római mérföldkőhöz. *Studia Epigraphica Pannonica* VII. 88–91.

KUZSINSZKY Bálint
1898 Aquincumi kőemlékek. *Archaeologiai Értesítő* 18. 445–447.
1900 Ujabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* VII. 3–66.
1933 *Aquincum. Az ásatások és múzeum ismertetése*. Budapest.
1934 *Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung*. Budapest.

LAING, Gordon Jennings
1908 Roman milestones and the capita viarum. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 39. 15–34.

MADARASSY, Orsolya
2003 Die Canabae legionis. In: Zsidi Paula (Hrsg.): *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Budapest. 101–111.

MRÁV, Zsolt
2002 Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002. 15–57.

MRT 7
1986 Torma István (szerk.): *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. XIII/1*. (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest.

NÉMETH György
2002 Minden út Rómába vezet? In: Németh György (szerk.): *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái*. Budapest. 194–199.

NÉMETH Margit
2003 Die Militäranlagen von Óbuda. In: Zsidi Paula (Hrsg.): *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Budapest. 85–91.

NOVOTNIK, Ádám
2024a On the afterlife of some milestones of Pannonia. In: Mihailescu-Bîrliba, Lucreţiu (ed.): *Mensa rotunda epigraphica: papers of the conference held in Iaşi, 20th-21st of September 2022*. Cluj-Napoca. 245–261.
2024b Capita viarum in Aquincum? Remarks on the initial point of distance measuring. In: Forisek, Péter – Kovács, Péter – Szabó, Ádám (eds.): *The Danubian region and the Balkans during the Roman Empire in military inscriptions*. Wien. 133–147.

PEKÁRY Tamás
1968 *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*. Bonn.

PISO, Ioan
1991 Die Inschriften vom Pfaffenberg und der Bereich der *Canabae legionis*. *Tyche* 6. 131–169.

PREMERSTEIN, Anton von – RUTAR, Simon
1899 *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. Wien.

RADKE, Gerhard
1973 s. v. Viae publicae Romanae. In: Ziegler, Konrat (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung. Supplementband XIII. Africa Proconsularis – Viae publicae Romanae.* München. Col. 1417–1686.

RADNÓTI Aladár
1955 Buda régészeti emlékei. In: Pogány Frigyes. (szerk.): *Budapest Műemlékei I.* Budapest. 13–35.

RATHMANN, Michael
2003 *Untersuchungen zu den Reichsstraßen in den westlichen Provinzen des Imperium Romanum.* Mainz.

RIEDL, Nadine
1999 Eine neu entdeckte Meilensteingruppe in Nordwestjordanien. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 115. 45–48.

RODWELL, Warwick
1975 Milestones, civic territories and the Antonine Itinerary. *Britannia* 6. 76–101.

ROLL, Israel
1983 The Roman road system in Judaea. *The Jerusalem Cathedra* 3. 136–161.
2013 A Roman milestone from the 'Third Mile Estate', Ashqelon. *'Atiqot* 74. 223–228.

RÓMER Flóris
1866 Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 6. 98–111, 164–187.
1868 Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 7. 76–78, 181–198.

RÓMER Flóris – DESJARDINS Ernő
1873 *A Magyar Nemzeti Muzeum római feliratos emlékei. – Inscriptiones monumentorum Romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest.* Budapest.

SCHNEIDER, Karl
1935 s. v. Miliarium. In: Kroll, Wilhelm (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung. Supplementband VI. Abretten* – Θουνούδρομον κολωνία. Stuttgart. Col. 395–431.

SIMONYI Dezső
1936 A Brigetio–Aquincum közti diagonális (Dorog–Csév–Óbuda) útvonal kérdése – Wo verlief die Römerstrasse Brigetio–Aquincum im Abschnitte Dorog–Altofen? *Egyetemes Philologiai Közlöny* 60. 44–55.

SOMMER, C. Sebastian
1984 The military vici in Roman Britain. *British Archaeological Reports British Series* 129. 25–26.

SOPRONI Sándor
1951 Kiadatlan pannoniai mérföldkövek – Unveröffentlichte pannonische Meilensteine. *Archaeologiai Értesítő* 78. 44–47.
1958 Pest megye régészeti emlékei III. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei I.* Budapest. 35–49, 54–57.

SZIRMAI Katalin
1976 Előzetes beszámoló az óbudai legiostábor principiáján és közvetlen környékén végzett kutatásokról – Preliminary report on the excavations conducted at the principia of the Óbuda legionary camp and its immediate vicinity. *Budapest Régiségei* 24. 91–111.

T. LÁNG Orsolya
2005 New data concerning the diagonal road between Aquincum and Brigetio. In: Visy Zsolt (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*. Pécs. 255–263.

VÉGH András
2006 *Buda város középkori helyrajza I*. Budapest.

VIEDEBANTT, Oskar
1924 s. v. Forum Romanum (Bauten). In: Kroll, Wilhelm (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung. Supplementband IV. Abacus – Ledon mit Nachtrag: Delphoi.* Stuttgart. Col. 461–511.

VISY, Zsolt
2003 *The Ripa Pannonica in Hungary.* Budapest.

WELLNER István
1963 Újabb őrtorony az aquincumi limesszakaszon – Ein neuentdeckter Wachturm auf der Limesstrecke von Aquincum. *Budapest Régiségei* 20. 303–310.

ZSIDI, Paula
2003 Die Frage des „militärischen Territoriums". In: Zsidi Paula (Hrsg.): *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Budapest. 168–172.
2011 The role of the Danube in the topography of Aquincum. In: Kovács Gyöngyi – Kulcsár Gabriella (eds.): *Ten thousand years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History.* Budapest. 241–264.
2013 An early Roman military complex in the area of Aquincum (Budapest, Óbuda, Filatori-gát). Preliminary report. *Budapest Régiségei* 46. 129–150.

Ádám Novotnik

Capita viarum in Aquincum?
Remarks on the initial point of distance measuring

The question of the exact location of capita viarum, BC from where the measurement of distance for Roman milestones could start, is not clarified yet in general. In this paper the author deals with the 'zero' point of the mileage in the case of Aquincum based on some examples and partly the revision of the former ideas. Only those milestones were taken into account which were recovered approximately in situ and their findspot is identifiable as well as which have a legible data of distance or it can be obviously completed. The measurements were done in each case primarily only in short distances (between 1–6 and 8 Roman miles) in order to reduce the possibility of measurement errors. Thus mainly only 10 milestones (CIL III 3708, CIL III 143543–6, AE 1980, 713, CIL III 3738–3741) were examinable and another two lost miliaria with unknown inscription could be taken into consideration. The results are shown by the help of Digital Terrain Model on a map (*Fig. 1*) with representation of the maximal distances ('radii'). In conclusion, there is no universal regularity, because there are at least two ways of distance measuring in Aquincum. The starting point could be: 1) the southern and northern edge of the settlement, 2) the gates of the legionary fortress (in these cases the western [northern?] and southern gates), and possibly 3) the locus gromae (tetrapylon) of the legionary fortress. Moreover, on the road southwards, it seems, there were two different capita viae, if a medieval boundary-stone was actually a Roman milestone which stood on its original place (cf. *Fig. 2*); the measured distance of 1 MP from the southern gate refers to this. In the north the starting point of the measuring was not the northern gate of the legionary fortress or the northern edge of the canabae legionis, but more likely the northern gate of the civil town of Aquincum. This could be possibly explained with the contributio, i.e. the fusion of the two autonomous communities into one after the military town and civil town received the rank of colonia together in 194. All of the milestones under discussion were erected after this date. Nevertheless, at this time the differences of the starting point of the mileage measurement in Aquincum could not be explained.

RÉGÉSZET

Alba Regia 52 (2024) 293–315.

Szücsi Frigyes – Libor Csilla – Lencsés Zsuzsanna

Avar kori többes temetkezések a Mezőföldön

1. Bevezetés

Egy temetkezés régészeti elemzésekor nem csupán az eltemetett egyént ismerhetjük meg, hanem a társadalom halálhoz, illetve gyászhoz való viszonyát/hozzáállását. Egy-egy sír árulkodik az adott ember társadalmi helyzetéről, élettörténetéről, a túlvilágképzetről, valamint személyes kapcsolatokat fedhetünk fel az eltemetettek között. Ilyen kapcsolatra utalhatnak azok az esetek, mikor egynél több vázat találunk egy sírban. A kettős vagy többes temetkezéseknél egy sírgödörbe temettek el kettő vagy több halottat. Az avar kori (6–9. századi) Mezőföldről egyértelműen utántemetkezésként értelmezhető eseteket nem ismerünk, így kizárólag olyan többes temetkezésekkel foglalkozunk, amikor a halottakat egy időben temették el.[1] A Mezőföldről mindössze kettő hármas temetkezésről van tudomásunk, az összes többi eset kettős temetkezés.

2. Földrajzi keretek

Napjainkban a Dunántúli-dombság, a Dunántúli-középhegység és a Duna között, az Alföld átmeneti jellegű, változatos terepadottságokat felmutató, viszonylag jól lehatárolható tájegységét (középtáját) értjük a Mezőföld kifejezés alatt, amely tíz kistájat foglal magába: Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei-medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Dél-Mezőföld, Enyingi-hát, Káloz-Igari löszhátak, Sió-völgy.[2] A földrajzi kereteket indokoltnak tűnt kiterjeszteni a Dunántúli-középhegységhez (nagytáj) tartozó Vértes-Velencei-hegyvidék (kistájcsoport) azon kistájaira, amelyek dombos, változatosabb felszínükkel átmenetet képeznek a Dunántúli-középhegység és a Mezőföld között, ezáltal az Észak-Mezőföld peremét képezik.[3] Ilyen kistájak a Móri-árok, a Zámolyi-medence, a Sörédi-hát, a Lovasberényi-hát, a Nyugati-Gerecse, az Etyeki-dombság és a Velencei-hegység. Ezek egy részére egyébként (Zámolyi-medence, Lovasberényi-hát, Velencei-hegység) korábban a Mezőföld részeként tekintett a földrajztudomány.[4] A vizsgált területünkbe vontuk a Bakony és a Vértes „lábánál" elhelyezkedő kistájakat (Keleti-Bakony, Vértes peremvidéke), a Duna, illetve a Sió partjáig – mint természetes határokig – terjedően a Csepeli-sík,[5] valamint a Tolnai-Sárköz kistáját (*1.kép 1*).

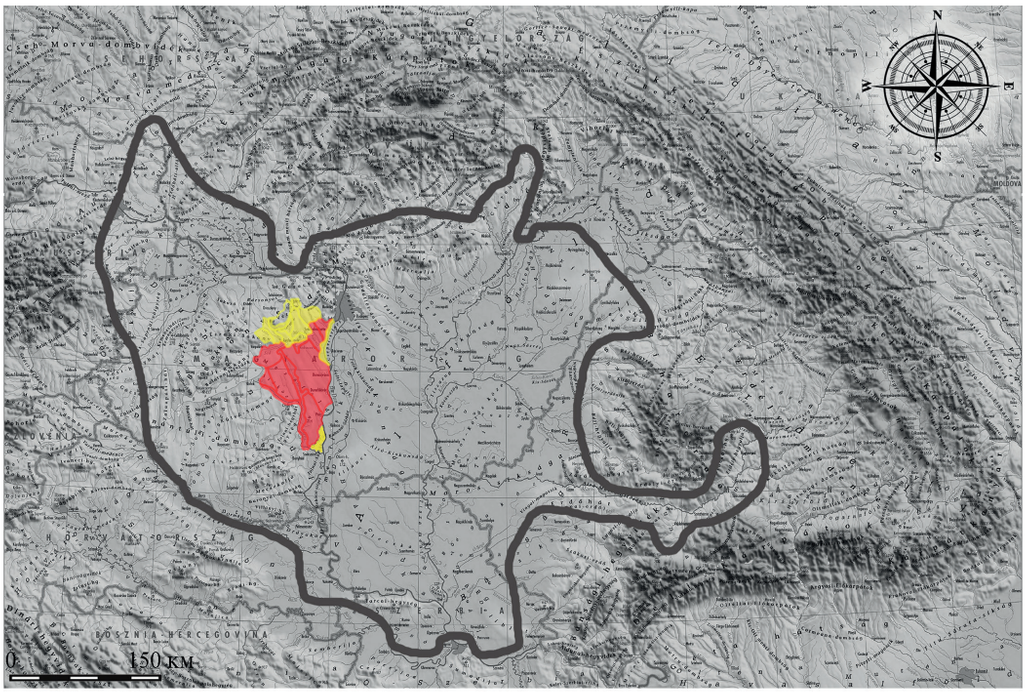
[1] Utántemetkezésről beszélünk abban az esetben, ha egy sírt újra kiásnak, hogy abba egy újabb személyt temessenek. Rendszerint édesanyákat és később elhalálozott gyermeküket helyezik így végső nyugalomra (BALOGH 2016, 100). A vizsgált régiónkban a Bodajk, homoki-dűlői 71–72. sír esetében merült fel az utántemetkezés gyanúja, azonban valószínűbb, hogy egy nő, és tőle függetlenül évtizedekkel később eltemetett gyermek temetkezéseként, azaz rátemetkezésként értelmezhető (SZÜCSI 2021b, 101–102). Egy másik bizonytalan eset Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya temetőjének 23. objektuma, ahol – mérete alapján egyszemélyes síraknában – közvetlenül egy férfi csontváza fölött fekszik egy másik férfi bolygatott csontváza (Kiss Csaba Kálmán ásatása).

[2] MAROSI–SOMOGYI 1990, I. 100–139; DÖVÉNYI 2010, 88–123.

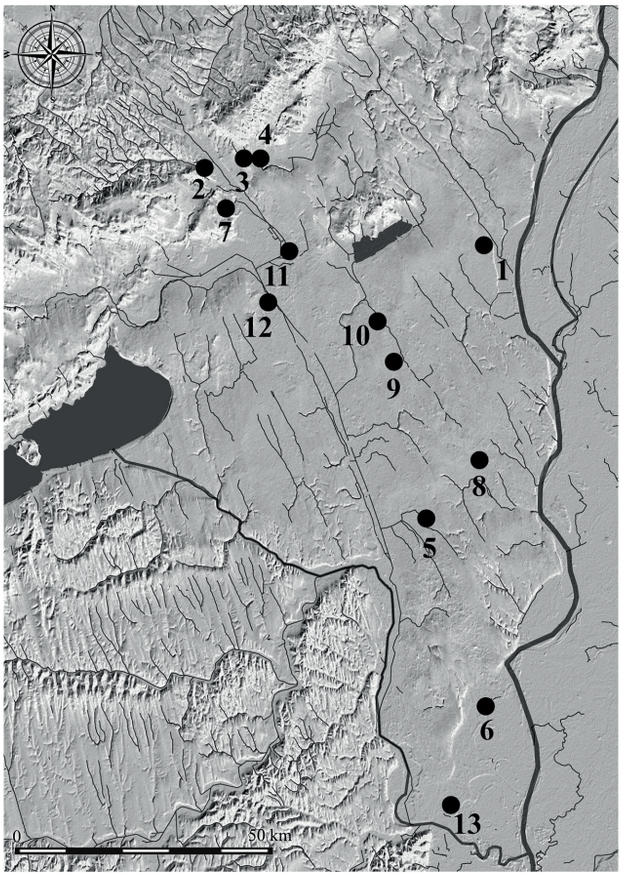
[3] *„Az Észak-Mezőföld a Mezőföld legmagasabbra kiemelkedő, legtagoltabb felszínű, zömében lösszel borított pannon táblaröge, amelyet északnyugaton és északon a Vértes ill. a Gerecse, keleten a Kígyós-patak és a Duna, délen és délnyugaton a Sárrét, nyugaton pedig a Móri-árok határol"* (SZERÉNYI 2000, 249). *„A Mezőföld északnyugati, a Sárrét–Vértes–Velencei-hegység által közrefogott dombos, változatosabb felszínű része átmenet a Dunántúli-középhegység felé"* (KOVÁCS 2015).

[4] MAROSI 1959, 9–10; MAROSI–SZILÁRD 1959, 331, 69. ábra

[5] Korábban ezt a területet is a Mezőföld részének tekintette a földrajztudomány. Ld. MAROSI–SZILÁRD 1959, 331, 69. ábra.

1

2

1. kép

1. A vizsgált földrajzi régió (a Mezőföld vörös színnel, a vizsgálatba bevont további területek sárga színnel) és a késő avar kori településterület kiterjedése (szürke vonallal).

2. A többes temetkezéseket tartalmazó avar kori temetők elhelyezkedése a Mezőföldön (a számozás az 1. táblázat alapján).

3. Kutatástörténet röviden

Kettős – ritkábban többes – temetkezések szinte minden nagyobb avar kori temetőből ismertek, de egy-egy temetőn belül rendszerint alacsony esetszámmal. Tomka Péter 1–2%-os előfordulási arányról írt.[6] Lényegében Balogh Csilla is ezt erősítette meg a Duna–Tisza közi esetek alapján, azzal a kikötéssel, hogy ettől eltérő arányok is előfordulnak.[7] A kutatás jelentős állomásainak tekinthetők azok az elemzések, amelyek egy-egy tágabb régió kettős (és többes) sírjainak felgyűjtésével vontak le következtetéseket. Silke Grefen-Peters antropológus szemszögéből az ausztriai,[8] Tomka Péter a kisalföldi,[9] Balogh Csilla a Duna–Tisza közi,[10] Bende Lívia pedig a Körös–Tisza–Maros közi avar kori kettős és többes temetkezéseket vizsgálta.[11] Némelyik temető kettős (és többes) temetkezéseit önálló tanulmányban elemezték,[12] de rendszerint a temetkezési helyek monografikus közlése során is szenteltek egy-egy hosszabb-rövidebb fejezetet a témának.[13]

4. A mezőföldi többes temetkezések előfordulása és időrendje

A Mezőföldön 13 temetőrészletből 34 darab kettős és 2 darab hármas sír látott napvilágot (*1. kép 2*). Az egyes temetőkön belüli előfordulási arányuk kapcsán azokat a temetőrészleteket tekintettük reprezentatívnak, ahonnan legalább 70–80 sír feltárásra került. A többes sírok temetőkön belüli előfordulási aránya így 0,6–2,3% között változik, ami hasonló a más régiók temetőiből ismert arányokhoz (*1. táblázat*).

Feltűnő, hogy a késő avar korban (8–9. század) használt temetőrészletekben alapvetően magasabb a kettős temetkezések aránya (Besnyő, Fácános: 2,3%, Cece, Csillagpuszta: 26,7%, Sárosd, Tsz istálló: 33,3%, ld. *1. táblázat*), mint az avar kor teljes időszakában használt temetőrészletekben. Ez részben azzal magyarázható, hogy kettős temetkezéseket a Mezőföldön – a Duna–Tisza közéhez hasonlóan[14] – valószínűleg csak a közép avar kortól (7. század közepétől/második harmadától) alkalmaztak, így a nagyszámú kora avar kori sírt is tartalmazó temetőrészletekben értelemszerűen alacsonyabb a kettős temetkezések aránya, mint a kizárólag késő vagy esetleg közép és késő avar kori sírokat tartalmazó temetőrészletekben.

A Mezőfalva, vasútállomási (Előszállás, bajcsihegyi) 51. sír esetében a kora avar kori keltezés lehetősége is felmerülhet. Kérdéses azonban egyrészt, hogy valóban kettős sírként értelmezhetjük-e (ld. lejjebb a *4.2.2.* alfejezetet), másrészt a mellékletek elvesztek, és csak a leírásban szereplő bronzlánc keltezné a 7. század első vagy második harmadára, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy ilyen láncok előfordulhatnak még a 7. század utolsó harmadában, sőt – Garam Éva szerint – legkésőbb a 8. század elején is.[15] Hat további kettős sírnál a kora és közép avar kori átmeneti időszakként leírható 7. század középső harmada (is) felmerülhet keltezésként, de kivétel nélkül csak horizontálstratigráfiai érvek alapján, mert ezeknek a síroknak a mellékletei alkalmatlanok a pontosabb kormeghatározásra (Bodajk, Homoki-dűlő 145. sír; Csákberény, Orondpuszta 190., 404., 426. sír; Mezőfalva, Vasútállomás 53. sír, ld. *2. táblázat*). A Tác, fövenypusztai 2005/4. kettős sírból előkerült leletegyüttes (ld. *2. táblázat*) azonban viszonylag biztonsággal teszi lehetővé a sír keltezését a 7. század második harmadára.[16] A Kárpát-medencéből eddig ismert legnagyobb avar kori temetőből, Zamárdiból (Somogy vm.) is közöltek „kora avar kori" kettős sírokat, ám azok legvalószínűbb keltezése szintúgy a 7. század második harmada,[17] ami tehát azonos a legkorábbi mezőföldi kettős temetkezések keltezésével.

---

6 TOMKA 2003, 18.

7 Ld. BALOGH 2006, 43, 1. táblázat

8 GREFEN-PETERS 1992, 1193–1228.

9 TOMKA 2003, 11–56.

10 BALOGH 2006, 41–86; BALOGH 2016, 99–105.

11 BENDE 2017, 283–285. Az eredmények rövidebb összefoglalóját már 2006-ban megjelentette németül a Tomka Péter tiszteletére szentelt ünnepi kötetben: BENDE 2006, 91.

12 Vasasszonyfa: KISS 2006, 219–230; Zamárdi: GARAM 2011, 313–335.

13 Például Alattyán: KOVRIG 1963, 66–67; Leobersdorf: DAIM 1987, 76–80; Székkutas: BENDE 2003, 305–330; Nemesvölgy/Edelstal: LOBINGER 2016, 29–31; Zamárdi: GARAM 2018, 15–19; Bodajk: SZÜCSI–PÁSZTOR 2021, 100–101; stb.

14 BALOGH 2016, 99, 634. lábjegyzet

15 A bronzláncok eredetileg kora avar kori keltezéséhez ld. GARAM 2002, 163. Az utóbbi időben vált hangsúlyosabbá, hogy nem kizárólag a kora avar kori sírokban lehetnek bizánci bronzláncok, hanem a közép avar koriakban is előfordulhatnak (GARAM 2018, 168).

16 A leleteket feldolgozó Schilling László is hasonló véleményt fogalmazott meg nekünk. Segítségét ezúton is köszönjük.

17 GARAM 2011, 316–320. A zamárdi temető 2018-ban megjelent monografikus feldolgozásában is leírja Garam Éva, hogy a kora avar kori kettős sírokban 12 férfi fekszik („*in den frühawarenzeitlichen Doppelgräbern lagen 12 Männer*"), azonban lejjebb némileg ellentmondásosan már úgy fogalmaz, hogy a kettős sírok három kivételével a 7. század második felére keltezhető részein találhatók a temetőnek („*Zwar ist die Fallzahl der Mehrfachgräber in Relation zur Zahl der freigelegten Gräber verschwindend gering, dennoch ist es auffallend, dass sie sich mit Ausnahme dreier Gräber in dem Gräberfeldbereich befinden, der in die zweite Hälfte des 7. Jahrhunderts datiert wird.*" Ld. GARAM 2018, 19).

	Temetőrészlet	*Használati idő*	*Feltárt sírok száma*	*Kettős sírok száma*	*%-os előfordulás*	*Irodalom*
1	Besnyő, Fácános	késő avar kor	89	2	2,3	Közöletlen (RAKÓ 2018)
2	Bodajk, Homoki-dűlő	kora, közép és késő avar kor	169	3	1,8	SZÜCSI 2021a
3	Csákberény, Orondpuszta	kora, közép és késő avar kor	540	4	0,7	LÁSZLÓ 2015, 2017
4	Csákberény, Arató-szérű	késő avar kor	184	4	2,2	Közöletlen (SZÜCSI 2021c, 54; 2024, 56)
5	Cece, Csillagpuszta	késő avar kor	15	4	26,7	MAROSI–FETTICH 1936, 38–41
6	Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya	közép és késő avar kor	378	5	1,3	Közöletlen (Kiss Csaba Kálmán ásatása)
7	Fehérvárcsurgó, Kenderföldek 2.	közép és késő avar kor	26	2	7,7	Közöletlen (SZÜCSI 2019b, 68)
8	Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy)	kora, közép és késő avar kor	273	2	0,7	Közöletlen (Fitz Jenő és Bóna István ásatása)
9	Sárosd, Tsz istálló	közép és késő avar kor	3	1	33,3	FITZ 1963, 102, 104
10	Seregélyes, Réti-földek	kora, közép és késő avar kor	161	1	0,6	Közöletlen (SZÜCSI–POKROVENSZKI 2019)
11	Székesfehérvár, Pozsonyi út	közép és késő avar kor	78	1	1,3	Közöletlen (LENCSÉS 2016)
12	Tác, Fövenypuszta (Gorsium)	kora, közép és késő avar kor	101	1	1	Közöletlen (Schilling László PhD értekezésének témája)
13	Tolna, Mözs	közép és késő avar kor	258	6	2,3	Közöletlen (NOVOTNIK 2012)

1. táblázat
A többes temetkezések előfordulási aránya az egyes temetőrészleteken belül

A már egyértelműen közép avar koriként meghatározható (7. század második fele/utolsó harmada) sírcsoportokban is folytatódott a kettős temetkezés szokása (Csákberény, Orondpuszta 343–344. sír, Székesfehérvár, Pozsonyi út 57. sír, Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 22., 55., 62. sír, ld. *2. táblázat*), majd sűrűbben előfordultak a 8. században (Besnyő, Fácános 84. sír; Csákberény, Arató-szérű 10., 39. sír; Cece, Csillagpuszta 4., 8., 11., 13. sír; Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya 2., 161., 278., 283., 329. sír; Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 137., 186., 212. sír, ld. *2. táblázat*). A besnyő-fácánosi 38. sír mutatja, hogy az avar kor legkésőbbi, 8. század végén induló, de alapvetően 9. századi horizontjában is jelen voltak a kettős temetkezések. A férfi mellé ugyanis vésett-poncolt palmettadíszes keskeny csüngős veretekkel és kisméretű szíjvégekkel díszített övet helyeztek, a nő mellé meg ovális fülkarikájú üveggyöngy-csüngős fülbevalót, amelyek a 8. század közepétől egészen a 9. század közepéig keltezhetők.[18]

[18] A keltezéshez ld. SZÜCSI 2017, 177–178.

	Temetőrészlet és sírszám	*Mellékletek (1. egyén)*	*Mellékletek (2. egyén)*	*Keltezés*
1	Besnyő, Fácános 38	bronz övkészlet, hosszú vaskés	üveggyöngycsüngős fülbevaló, orsógomb, karperec, bronzgyűrű, kerámiaedény, állatcsont	9. sz. 1. harmada
2	Besnyő, Fácános 84	vaskés, vascsat, vasár, koporsókapocs és -szeg	vaskarika	8. sz.
3	Bodajk, Homoki-dűlő 28	bronz fülkarika	vaskés, vaskarika, vaskarikatöredék	8. sz. 2. fele(?)
4	Bodajk, Homoki-dűlő 109–110	bronz fülkarika, csont tűtartó, vaskés, állatcsont	-	8. sz.
5	Bodajk, Homoki-dűlő 145	bronz fülkarikák, gyöngy, vaskarikák, állatcsont	-	7. sz. 2. harmada (?)
6	Csákberény, Arató-szérű 10	bronzveretek, vaskés, vascsat, vaskarika, két darab kerámiaedény, állatcsont	agancstárgy, vas nyílhegyek, L alakú bárd, vaskés, bronzlemezek	7. sz. utolsó negyede – 8. sz.
7	Csákberény, Arató-szérű 39	granulált aprógömbös fülbevaló, bronz fülkarika, vaskarika, vaskés, vascsat	vascsat, vaskarika, vastárgy	8. sz.
8	Csákberény, Arató-szérű 133	vascsat, vas- és bronztárgy	bronz fülkarika, ezüst fülkarika, gyöngyök, láncpáncéltöredékek, állatcsont	7. sz. 3. negyede
9	Csákberény, Orondpuszta 190	kerámiaedény	-	7. sz. 2. harmada(?)
10	Csákberény, Orondpuszta 343–344	vas nyílhegyek, íj csontlemezei, vascsat, vascsiholó, kovakő, vaskarikák, ezüst szíjvég	vaskés, orsókarika, korbácsnyélvég, vascsat, vaskarika, bronzcsüngő, kerámiaedény, vascsiholó, kovakövek	7. sz. 3. negyede
11	Csákberény, Orondpuszta 404	-	gyöngy, vaslánctöredék	7. sz. 2–3. harmada
12	Csákberény, Orondpuszta 426	(állatcsont)	-	7. sz. 2. harmada(?)
13	Cece, Csillagpuszta 4	fülbevaló	-	8. sz.
14	Cece, Csillagpuszta 8	-	-	8. sz.
15	Cece, Csillagpuszta 11	-	-	8. sz.
16	Cece, Csillagpuszta 13	-	-	8. sz.
17	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 2	bronz fülkarika, vascsat, vascsattöredékek, vaskés, kerámiaedény	orsógomb, vascsat, állatcsont	8. sz.
18	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 161	bronz fülkarika	-	8. sz.
19	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 278	tojástöredékek, állatcsont	tojástöredékek	8. sz.
20	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 283	kerámiaedény	-	8. sz.
21	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 329	négy darab csont íjmerevítő, bronzcsat	-	8. sz.

2. táblázat a
A mezőföldi kettős sírok leletei és keltezésük

22	Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 9	kerek karikájú kis gyöngycsüngős fülbevalópár, vastárgy, pánt- és huzalgyűrűk, két darab orsógomb	bronz fülkarika, bronztöredék, csiholóvas töredéke	7. sz. 4. negyede – 8. sz. 1. fele
23	Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 18	bronzkarika, vaskarika, hosszú vaskés, állatcsont, vascsat	„omegafibula" alakú bronzkarika	7. sz. 2. fele – 8. sz. 1. fele
24	Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy) 51(?)	bronzlánc, vaskés, két darab vascsat, állatcsont	-	7. sz. 2. harmada (?)
25	Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy) 53	ezüst fülkarika	-	7. sz. 2–3. harmada
26	Sárosd, Tsz istálló 2	korongolatlan kisfazék, tojás	-	7. sz. 4. negyede – 8. sz.
27	Seregélyes, Réti-földek 97	vaskés	-	7. sz. 2. harmada – 8. sz.
28	Székesfehérvár, Pozsonyi út 57	vas karperecek, láncpáncél kölesgyöngyökkel, vaskés, fibula, csont tűtartó, bronzgyűrű, vascsat	vascsat, vaskarikák, vaskés	7. sz. 2. fele
29	Tác, Fövenypuszta (Gorsium) 2005/4	lemezgömbös fülbevaló, üveggyöngyök, bronzkapocs, bronz melltű, veretes női díszfüggő, bronz övcsat, vasveret, bronzgyűrű, vastárgy, vádlikötőhöz tartozó szíjvégek	üveggyöngyök	7. sz. 2. harmada
30	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 22	ezüstözött bronzkapocs töredékek, két darab vascsat, két darab kovakő, vaskés, gyorskorongolt szürke kisfazék	felhúzott lemezgömbös ezüst fülbevalópár, vaskés, vascsat, orsókarika	7. sz. 2. fele
31	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 55	felhúzott lemezgömbös, ezüst fülbevaló, gyorskorongolt bögre	-	7. sz. 2. fele
32	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 62	-	-	7. sz. 2. fele
33	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 137	gyorskorongolt sárga bögre, vaskés	gyöngycsüngős bronz fülbevaló, állatcsontok	8. sz. 1. fele

2. táblázat b
A mezőföldi kettős sírok leletei és keltezésük

Az előbbiek alapján megállapítható, hogy megnő ugyan a késő avar korban a kettős temetkezések száma a Mezőföldön, de nem mutatható ki a késő avar koron belüli jelentősebb növekedés a 8. század utolsó harmadában, amint azt kisalföldi esetekre támaszkodva Tomka Péter megállapította, összefüggést feltételezve a frank-avar konfliktusok okozta vészterhes időkkel.[19]

A Mezőföld területéről általunk összeszámolt 3638 avar kori temetkezésből mindössze 35 darab (0,96%) kettős temetkezés és két darab hármas temetkezés. A más régiókban ismert arányszámoknál ez valamelyest alacsonyabb: a Duna–Tisza közén Balogh Csilla gyűjtése alapján[20] 8039 sírból – az utántemetkezéseket nem számolva – 112 kettős temetkezés (1,39%),[21] a Körös–Tisza–Maros közén a Bende Lívia által[22] feldolgozott 3277 késő avar kori sírból pedig 53 kettős temetkezés (1,62%).[23]

[19] TOMKA 2003, 26. A vasasszonyfai (Vas vm.) temető kettős sírjainak elemzésével Kiss Gábor egyező következtetésre jutott Tomka Péterrel (KISS 2006, 220). A leobersdorfi temetőben is megnőtt a kettős sírok száma a késő avar kor végére (DAIM 1987, 77–79, Karte 18). A Kisalföld nyugati szélén elhelyezkedő nemesvölgyi/edelstali temető elemzésével viszont Christoph Lobinger arra jutott, hogy a temetőben nem nőtt meg a kettős temetkezések száma a 8. század utolsó harmadában (LOBINGER 2016, 30–31). A Duna–Tisza közén Balogh Csilla is arra a következtetésre jutott, hogy „*a késő avar kor végén van néhány temető, ahol ezek aránya erőteljesen megnő*" (BALOGH 2016, 104).

[20] BALOGH 2016, 15, 100.

[21] Korábban a kettős temetkezésekről megjelent cikkében 111 darab egy időben történt kettős temetkezést elemzett (BALOGH 2006, 42).

[22] BENDE 2017, 10, 283.

[23] Csökkentené az arányszámot, ha beleszámítjuk a kora avar kor temetkezéseit is, ám erre vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre a Körös–Tisza–Maros közéről.

5. A mezőföldi többes temetkezések korok és nemek szerinti osztályozása és értelmezése

Mezőföldön a kettős sírok felében egy felnőttet és egy gyermeket temettek el (17 darab, 50%), a második leggyakoribb típus, amikor két felnőtt nyugszik a sírban (10 darab, 29,4%), és a legkevesebb esetszámmal a két gyermeket (7 darab, 20,6%) rejtő kettős temetkezések rendelkeznek (*3. táblázat*). Némileg eltérő százalékos arányokkal, de hasonló tendencia jellemző a Duna–Tisza köze és Körös–Tisza–Maros közére is, ahonnan regionális feldolgozásokat publikáltak.[24]

Az osztályozás során a főcsoportokat aszerint alakítottuk ki, hogy a kettős sírba kettő felnőttet, kettő gyermeket vagy egy felnőttet és egy gyermeket temettek-e el. Amennyiben az eltemetett felnőttek neme is meghatározható, úgy ezeket a főcsoportokat további csoportokra lehetett bontani.

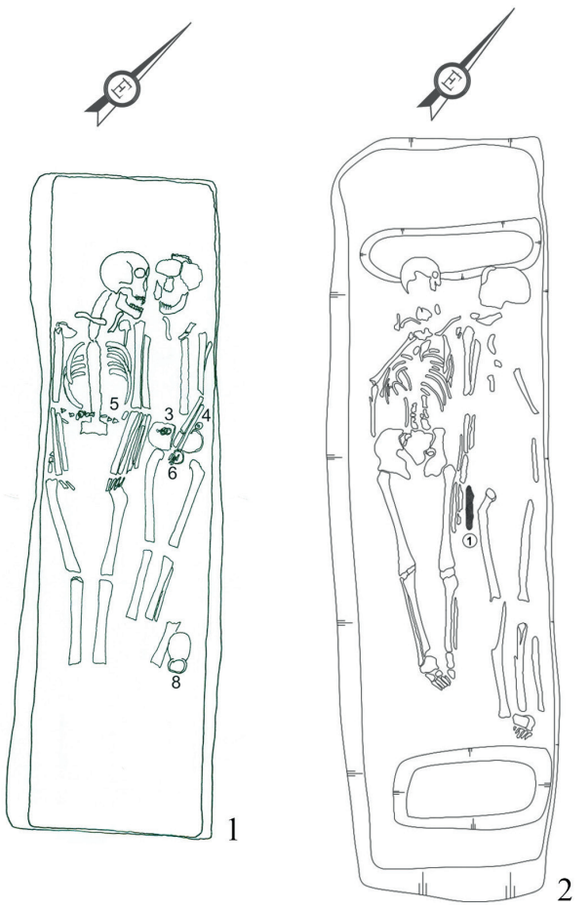
Ahogy azt az alábbiakban látni fogjuk, a megfelelő mennyiségű rendelkezésre álló adat alapján értelmezhető mezőföldi esetek alátámasztják azt a kutatásban általános feltételezést, hogy a kettős sírok szoros vérségi vagy családi kapcsolatban levő halottak temetkezései.[25]

5.1. Kettő felnőtt közös sírja

Az eltemetett felnőtt egyének neme szerinti bontásban a legtöbbször egy férfit és nőt temettek egymás mellé, de ismertek azonos neműek kettős sírjai is.

5.1.1. Egy férfi és egy nő

A Mezőföldről hat férfi-nő kettős temetkezést ismerünk. Ebből négy esetben azonos tájolással feküdt a két egyén a síraknában, két esetben a megfelelő dokumentáció hiányában nem tudjuk megállapítani. Megejtő és egyúttal az értelmezést segítő példa a besnyő-fácánosi 38. sír, ahol a férfit és a nőt egymás felé néző arccal, kéz a kézben, szorosan egymás mellé temették el (*2. kép 1*). A szoros elhelyezésük és a mindkét egyénnél szorosan a test mellett elhelyezkedő karok valószínűleg közös koporsó használatára utalnak. Az alkarcsontok pozíciója alapján vélhetően egymás kezét fogta a seregélyesi 97. sírban eltemetett férfi és nő is (*2. kép 2*). Ők is szorosan egymás mellett feküdtek, a karjaik szorosan a test mellett helyezkedtek el, a sír két vége pedig lemélyített volt. Mindebből erős a valószínűsége a közös koporsó használatának. A közös koporsó, az elhunytak szoros elhelyezése, az összekulcsolt kezek, esetleg egymás felé fordított fejek igen szoros kötelék kifejezéseként értelmezhetők; férfi-női sírok esetében nyilvánvalóan az életben is párt alkotó személyekről, férjről és feleségről lehet szó.[26] Ma sem ítélhetjük másként, mint Kovrig Ilona az 1963-ban megjelent Alattyán-monográfiában, hogy a férfi-női kettős sírokban házastársak vagy közeli rokonok nyugodhatnak.[27]

2. kép
Férfi-nő temetkezések.
1. Besnyő, Fácános 38. sír; 2. Seregélyes, Réti-földek 97. sír

[24] A Duna–Tisza közén 65 sírban (60,4%) felnőtt és gyermek, 28 sírban (25,5%) két felnőtt és 11 sírban (10%) két gyermek (BALOGH 2006, 46; 2016, 102) nyugodott. A Körös–Tisza–Maros közén az embertanilag meghatározott esetek közül 17 sírban (58,6%) volt felnőtt és gyermek, 9 sírban (31%) két felnőtt, 3 sírban (10,3%) két gyermek (BENDE 2017, 283–284).

[25] TOMKA 2003, 17; BENDE 2003, 314.

[26] MADARAS 2009, 333–337.

[27] KOVRIG 1963, 66.

	Temetőrészlet és sírszám	*Eltemetettek neme (1. és 2. egyén)*	*Eltemetettek életkora (év)*	*2. egyén helyzete az 1. egyénhez képest*
1	Besnyő, Fácános 38	férfi-nő	40-44, 30-50	bal oldalán - azonos irányban
2	Besnyő, Fácános 84	férfi-férfi	50-x, 40-59	bal oldalán - ellentétesen
3	Bodajk, Homoki-dűlő 28	nő(?)-gyermek	30-39, 4-5	bal oldalán - ellentétesen(?)
4	Bodajk, Homoki-dűlő 109–110	nő(?)-gyermek	35-44, 5-7	bal oldalán - ellentétesen
5	Bodajk, Homoki-dűlő 145	nő-gyermek	20-24, 0-1	jobb oldalán - azonos irányban
6	Csákberény, Arató-szérű 10	férfi-férfi (?)	35-44, 25-34(?)	jobb oldalán - ellentétesen
7	Csákberény, Arató-szérű 39	nő-gyermek (fiú)	20-29, 1-3	jobb oldalán - ellentétesen
8	Csákberény, Arató-szérű 133	felnőtt-gyermek	-	bal oldalán - ellentétesen
9	Csákberény, Orondpuszta 190	felnőtt-gyermek	-	-
10	Csákberény, Orondpuszta 343–344	férfi-nő	43-52, 15-17	-
11	Csákberény, Orondpuszta 404	férfi-nő	23-40, 20-24	-
12	Csákberény, Orondpuszta 426	nő(?)-nő	23-37, 23-40	-
13	Cece, Csillagpuszta 4	nő-gyermek	20-24, 7-8	ellentétesen
14	Cece, Csillagpuszta 8	nő-gyermek	30-39, 6-7	ellentétesen
15	Cece, Csillagpuszta 11	nő-gyermek	-	-
16	Cece, Csillagpuszta 13	nő-gyermek	20-29, gyermek	-
17	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 2	férfi-nő	40-49, 35-39	bal oldalán - azonos irányban
18	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 161	férfi-gyermek	20-29, 3-6	bal oldalán - fordított irányban
19	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 278	gyermek-gyermek	0-0,5, 0-1	azonos irányban
20	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 283	nő-gyermek	20-24, 12	bal oldalán - fordított irányban
21	Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya 329	felnőtt-gyermek	-	-
22	Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 9	gyermek-gyermek	~11, 3-4	jobb oldalán - azonos irányban
23	Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 18	férfi-gyermek	20-29, 8-9	bal oldalán - ellentétesen
24	Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy) 51(?)	férfi-gyermek	felnőtt, 6-14	-
25	Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy) 53	gyermek-gyermek	7-14, 0-7	bal oldalán - azonos irányban
26	Sárosd, Tsz istálló 2	gyermek-gyermek	6-7, gyermek	-
27	Seregélyes, Réti-földek 97	férfi-nő	felnőtt, 25-34	jobb oldalán - azonos irányban
28	Székesfehérvár, Pozsonyi út 57	gyermek-gyermek	11-17, 7-14	bal oldalán - ellentétesen
29	Tác, Fövenypuszta (Gorsium) 2005/4	nő-gyermek (lány)	-	jobb oldalán - azonos irányban
30	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 22	férfi-nő	30-39, 30-39	bal oldalán - azonos irányban

3. táblázat a
A kettős temetkezésekben eltemetett egyének neme, kora és elhelyezkedése

31	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 55	nő-gyermek	25-27, 0,5-1	azonos irányban
32	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 62	gyermek-gyermek	8-9, 1-1,5	-
33	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 137	nő-gyermek	30-35, 8-9	jobb oldalán - azonos irányban
34	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 186	felnőtt-felnőtt	17-20, 20-30	azonos irányban
35	Tolna-Mözs, Fehérvize-dűlő 212	gyermek-gyermek	4-5, 0,5	bal oldalán - azonos irányban

3. táblázat b
A kettős temetkezésekben eltemetett egyének neme, kora és elhelyezkedése

Mind a hat férfi-nő kettős sír esetében ismert az ott nyugvók embertani szempontból megállapítható kora, és ezekben az esetekben nagyjából egykorú a férfi és a nő, vagy a férfi az idősebb. A nagyon alacsony esetszám meszszemenő megállapításokra alkalmatlan ugyan, az azonban így is kitűnik,[28] hogy a Mezőföldön nincs a férfinak és a nőnek megszabott helye a kettős sírokban, mint például Zamárdiban, ahol a férfi a legtöbbször a sír jobb oldalára került, és a balján helyezték el a nőt.[29] A Csákberény, orondpusztai 343–344.[30] és a seregélyesi sírban ugyanis a férfi van a sír bal oldalán, míg a besnyőiben a jobb oldalán.

A csákberényi 343–344. sír és a besnyői 38. sír társadalomtörténeti szempontból is tanulságosak. Míg a kettős temetkezésekben nyugvók többségét viszonylag szegényesen látták el mellékletekkel, addig az avar társadalomnak a nagy átlagnál rendszerint módosabbnak tűnő rétegét, a díszövvel rendelkező (Besnyő 38. sír: veretes öv) és/vagy fegyverekkel eltemetett férfiakat (Csákberény 344. sír: íj, nyílhegyek, ezüst szíjvég)[31] is temették ily módon. A kettős temetkezés szokását tehát a régiónkban is a társadalom minden rétege gyakorolhatta.

5.1.2. Kettő férfi

Két férfi egy síraknába temetésére a Mezőföldről egy – antropológiai meghatározás alapján – biztosnak tűnő (Besnyő, Fácános 84. sír) és egy bizonytalan (Csákberény, Arató-szérű 10. sír) esetet ismerünk. Az avar szállásterület többi régiójában hasonlóképpen elenyésző a férfi-férfi kettős temetkezések száma. A Körös–Tisza–Maros közén a 3277 késő avar kori sírból mindössze egyetlen esetben temettek el egy sírba kettő férfit: a pitvarosi 225. sírban.[32] A Duna–Tisza közének 112 kettős temetkezéséből mindössze négyben nyugodott 2–2 férfi.[33] A legmagasabb esetszámmal a kisalföldi és alsó-ausztriai régióban találkozunk: hat férfi-férfi kettős sírt gyűjtött össze Tomka Péter.[34] A Dél-Dunántúlról eddig módszeres gyűjtés nem készült, a szakirodalomból azonban ismert a Szekszárd, Bogyiszlói út 636. sírban eltemetett „idősebb" férfi és fiatal férfi,[35] valamint Kölked, Feketekapu B temető 229. sírjából egy „*férfi* és *juvenilis fiú*".[36] Ez utóbbi két esetben a nagyobb korkülönbség okán feltételezhető, hogy apa és fia temetkezése.

A két mezőföldi férfi-férfi kettős temetkezésben közös, hogy mindkettőben egymáshoz ellentétesen tájolva feküdt a két váz. Az ellentétes tájolás más régiókban nem tekinthető tendenciának. A Duna–Tisza közi négy esetből

[28] A Csákberény, orondpusztai 404. sírban nem dokumentálták az elhunytak elhelyezkedését (LÁSZLÓ 2017, 83).

[29] GARAM 2011, 314.

[30] A Csákberény, orondpusztai 343–344. sírban nem dokumentálták az elhunytak elhelyezkedését (LÁSZLÓ 2017, 72, 74, 17. ábra). A meghatározás a temetőtérképre támaszkodva történt, ahol külön jeltölték a 343. és 344. sírt (LÁSZLÓ 2017, 1. térkép).

[31] LÁSZLÓ 2017, 72.

[32] Az egyikük korát 40-60, a másikukét 50-60 év közöttinek becsülte az antropológus (BENDE 2003, 314).

[33] Jánoshida, Tótkérpuszta 115. sír, 222. sír, Szeged, Fehértó A 238. sír, Topolya, Bánkert 194. sír (BALOGH 2006, 2. táblázat; 2016, 102).

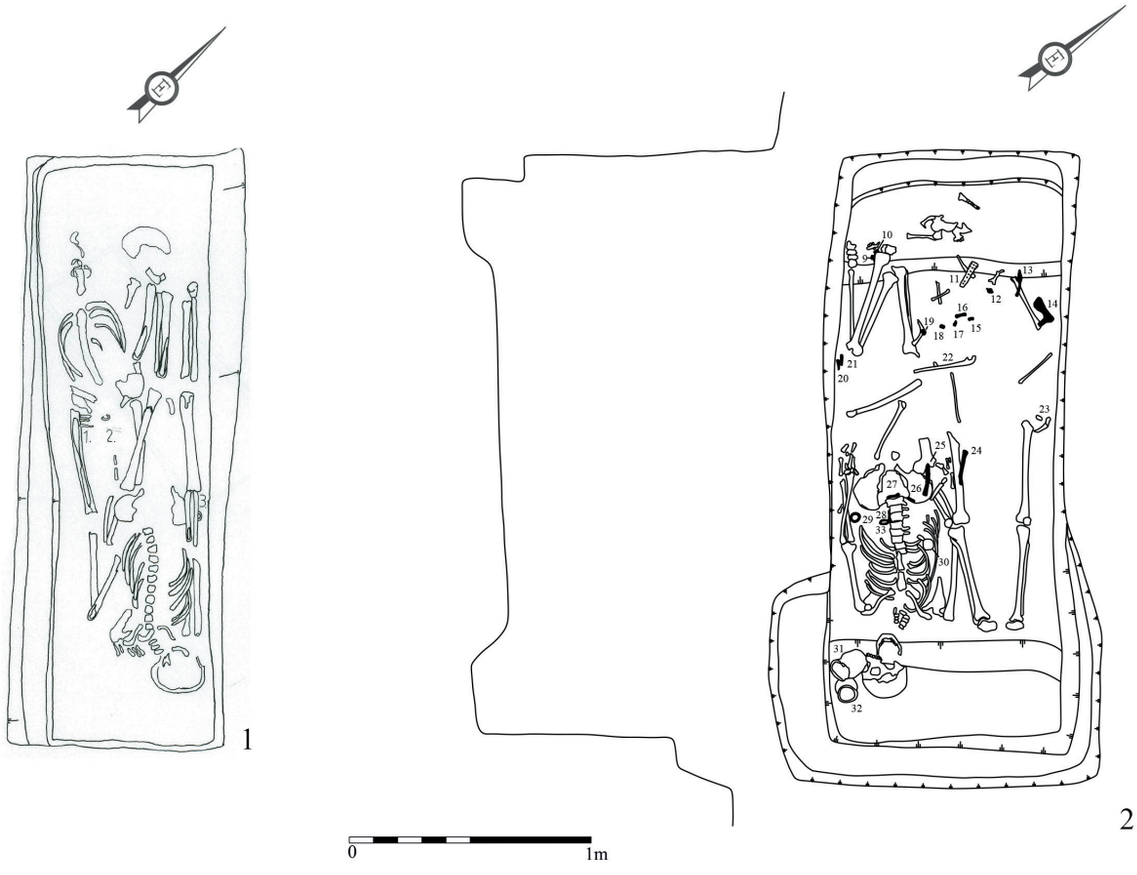
[34] Mödling 382. sír (TOMKA 2003, 32), Mosonszentjános 267. sír (TOMKA 2003, 30), Nagycenk, Kossuth u. 6. sír (TOMKA 2003, 28), Sommerein 132/133. sír (TOMKA 2003, 28), Wien, Liesing 26. sír (itt lóval a két férfi: TOMKA 2003, 31), Zwölfaxing 76. sír (TOMKA 2003, 32). A Bágyog, gyűrhegyi 2/1925 sírt egy helyütt szintén férfi-férfi temetkezésként említi Tomka Péter (TOMKA 2003, 30), később azonban a részletesebb leírásban egy férfi és egy ismeretlen nemű felnőtt temetkezéseként értelmezi (TOMKA 2003, 33).

[35] ROSNER 1999, 62, Abb 8, 81.

[36] TOMKA 2003, 31.

kettőben párhuzamos tájolással feküdtek a férfi vázak, míg a másik két esetben ismeretlen a pozíciójuk.[37] A Körös–Tisza–Maros közi pitvarosi 225. sírban azonos tájolással temették el a két *maturus* korú férfit.[38] A mezőföldi esetekkel hasonlóan ellentétes tájolással dokumentálták a csontvázakat a Szekszárd, Bogyiszlói úti 636. sírban, ahol az ellentétes tájolás a csontvázak elhelyezkedése alapján a helytakarékosságot szolgálhatta.[39]

A besnyői 84. sírban az egyik váz rajta fekszik a másik lábán, tehát úgy tűnik, hogy itt is helytakarékosan igyekeztek őket elhelyezni (*3. kép 1*). Ebből önmagában közös koporsóra következtethetünk, de a koporsóhasználatot egyértelműsítik a sírból napvilágot látott vas koporsókapocs és -szeg. A Csákberény, arató-szérűi 10. sírnak a két végén való lemélyítése utal koporsóhasználatra, az elhunytak szoros elhelyezkedése pedig kifejezetten közös koporsó használatára (*3. kép 2*). A Duna–Tisza közi négy férfi-férfi kettős sírból mindössze egy esetben van adatunk a koporsóra (Topolya, Bánkert 194. sír), ott szintén közös koporsóba helyezték őket, a csontvázak tájolása azonban ismeretlen.[40] A kisalföldi és alsó-ausztriai hat férfi-férfi kettős sírból három esetben rendelkezünk adattal koporsóra: a Nagycenk, Kossuth utcai 6. sírban külön koporsóban, míg Zwölfaxing 76. kettős sírjában közös koporsóban, Sommerein/Lajtasomorja 132/133. sírjában[41] pedig közös sírkamrában – a kettős temetkezésekben jellemzőnél nagyobb távolságban[42] – temették el a férfiakat.

3. kép
Férfi-férfi temetkezések.
1. Besnyő, Fácános 84. sír; 2. Csákberény, Arató-szérű 10. sír

[37] Párhuzamos tájolással: Jánoshida, Tótkérpuszta 222. sír, Szeged, Fehértó A 238. sír. Ismeretlen pozícióval: Jánoshida, Tótkérpuszta 115. sír, Topolya, Bánkert 194. sír (BALOGH 2006, 54, 56, 58).

[38] Az egyikük korát 40-60, a másikukét 50-60 év közöttinek becsülte az antropológus (BENDE 2003, 314).

[39] ROSNER 1999, 62, Abb 8.

[40] BALOGH 2006, 58. 2. táblázat. Egy későbbi publikációban ennél a sírnál nem jelöl koporsót (ld. BALOGH 2016, 454, 15. táblázat).

[41] Falko Daim elemzésében vélhetően tévesen szerepel a külön koporsó használata (DAIM–LIPPERT 1984, 33), mert a sírleírásoknál nagy közös koporsót említ (DAIM–LIPPERT 1984, 240–241), amely Tomka Péter szerint inkább sírkamra (TOMKA 2003, 28).

[42] DAIM–LIPPERT 1984, 342, Taf. 84.

A fentiek alapján a koporsóhasználatból és a halottak elhelyezkedéséből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a férfi-férfi kettős sírok vonatkozásában: vagy külön-külön koporsóban, vagy közös koporsó, illetve sírkamra esetén azonos tájolással, egymástól távolabb helyezték el őket, vagy közös koporsó esetén – többnyire ellentétes tájolással – optimális térkihasználásra törekedtek. Szemben a férfi-nő kettős sírok jelentős részével, itt nem találkozunk az érzelmi kötődés kifejezésével. Az egyetlen bizonytalan kivétel a Körös–Tisza–Maros közi pitvarosi 225. sírban eltemetett két azonos tájolású *maturus* korú[43] férfi összekulcsolt(?) keze, ami érzelmi kötődést demonstrálhat. A sírleírás szerint „érintkező *kezeiket összekulcsolták*",[44] ám ez a sírrajzon látható bolygatottság miatt nem tűnik egyértelműnek.[45]

A Kárpát-medencétől nyugatra elterülő Meroving világ azonos neműeket rejtő többes sírjainak számos értelmezési lehetősége között felmerült az eltemetett személyek közötti homoszexuális kapcsolat ily módon történő kifejezése is. Ahogy arra a Meroving-kori férfiak többes temetkezéseit feldolgozó szerző is rámutatott, a homoszexualitás kora középkori társadalmi elfogadottságával minden bizonnyal nem számolhatunk.[46] Erre utaló történeti források vagy régészeti adatok az avar szállásterületről sem állnak rendelkezésünkre. A kora középkori Kárpát-medencében – akárcsak Nyugat- és Közép-Európában – a temetkezés egyúttal az azt végző közösség reprezentációjaként is szolgált, a temetési rítus, a temetésre kerülő elhunyt viselete és a mellé helyezett különböző tárgyak révén. Valószínűtlen tehát, hogy a temetkezésben az elhunytak esetleges homoszexuális kapcsolata megnyilvánult volna. Sokkal valószínűbb, hogy a közös sírba temetett férfiak között szintén rokoni kapcsolat áll fenn (testvérek? apa-fia kapcsolat?), esetleg a fegyveres sírok esetében harcostársi, bajtársi kötelék, ám ezek egyelőre természetesen csak felvetések, nem bizonyított megállapítások. A későbbiekben mindenesetre a genetikai vizsgálatok szűkíthetik az értelmezési lehetőségeket, azzal, hogy számolhatunk-e rokoni kapcsolattal a közös sírba eltemetett férfiak között.

5.1.3. Kettő nő

A Mezőföldről az egyetlen kettős temetkezés, amelyben talán két, nagyjából azonos korú felnőtt nő nyugodott, a csákberény-orondpusztai 426. sír. Az egyik váz nemének embertani meghatározása azonban bizonytalan. Az 1939-ben feltárt csontvázak elhelyezkedéséről semmit sem tudunk, a sírt ráadásul a combcsonttól felfelé bolygatták, csak állatcsont-melléklet rejlett benne.[47]

A nő-nő kettős temetkezéseknek még a férfi-férfi kettős temetkezéseknél is ritkább előfordulása hasonló tendencia a más régiókban megfigyeltekhez. Egy-egy ismert a Kisalföldről és Alsó-Ausztriából (az egyikben fiatal lányok),[48] a Duna–Tisza közéről is csak egyet említ a szakirodalom,[49] akárcsak a Körös–Tisza–Maros közén.[50]

A Székkutas, kápolnadűlői (Csongrád-Csanád vm.) 100. kettős sírban eltemetett, egymás kezét fogó *juvenis* és *maturus* korú nő alapján anya-gyermek kapcsolatot feltételezett Bende Lívia.[51] A Csákberény, orondpusztai 426. sírban – amennyiben valóban két nőről van szó – az elhunytak közel azonos kora miatt az anya-gyermek értelmezés nem állhatja meg a helyét, itt esetleg egyidejűleg elhalálozott lánytestvérek temetésére gondolhatunk.

5.2. Felnőtt és gyermek közös sírja

A mezőföldi kettős temetkezések felében (18 darab, 51,4%) egy felnőtt és egy gyermek nyugodott.

A vizsgált 18 esetből a felnőttek mellett 14 (77,8%), a gyermekek mellett pedig mindössze 6 (33,3%) esetben volt valamilyen melléklet, illetve sírlelet. A mellékletadás önmagában kifejezi, hogy ezekben a sírokban a felnőtt a „főszemély",[52] különösen, ha ehhez hozzávesszük, hogy azokban a kettős sírokban, ahol a felnőttet és a gyermeket ellentétes tájolással fektették, mindig a felnőtt feje volt a megszokott Ny–ÉNy (vagy –DNy) tájolási tartomány-

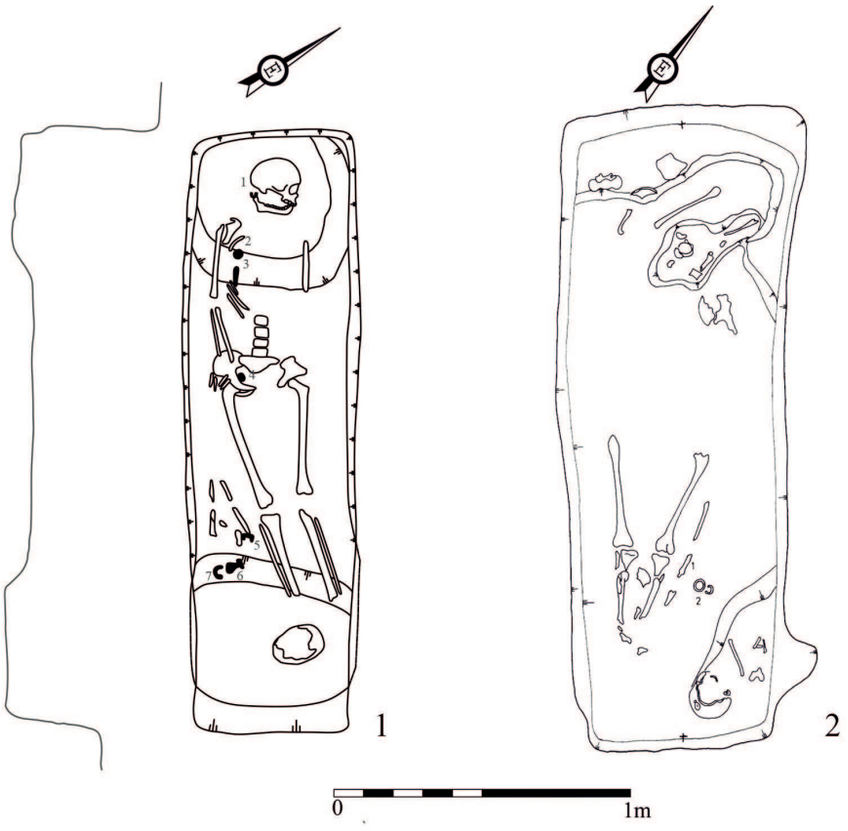
[43] Az egyikük korát 40-60, a másikét 50-60 év közöttinek becsülte az antropológus (BENDE 2003, 314).
[44] BENDE 2017, 121.
[45] BENDE 2017, 446, 106. kép 7.
[46] SCHNEIDER 2008, 17.
[47] LÁSZLÓ 2017, 87.
[48] Farád, Kishosszú 8. sír; Zwölfaxing 73. sír (utóbbiban külön koporsóban, ld. TOMKA 2003, 21, 28).
[49] BALOGH 2006, 46.
[50] BENDE 2003, 314.
[51] BENDE 2003, 314.
[52] Kivételként egyedül a Csákberény, aratós-szérűi 133. sírt említhetjük, ahol nem a felnőtt, hanem a gyermek mellett tártuk fel a több és értékesebb sírleletet: bronz és ezüst fülkarikát, üveggyöngyöket és láncpáncéltöredékeket.

ban, és a gyermeket fektették ellentétes tájolással. A fordított tájolás mögött praktikusság rejtőzhet, mivel a gyermekek koponyája arányaiban nagyobb és szélesebb, mint az alrészük, így egy „egyszemélyes" felnőtt sírgödörben úgy fért el a legpraktikusabban egy kisgyermek, ha a felnőtt lábait enyhén arrébb tolták, és fordított tájolással a láb mellé helyezték el.

5.2.1. Nő és gyermek

Az avar kori Mezőföldön 12 esetben temettek nőt és gyermeket kettős sírba (ld. *3. táblázat*).

Kettő sír esetében is megállapítható, hogy a kisgyermeket felövezve temették el a nő mellé: a Csákberény, arató-szérűi 39. sírban és a Bodajk, homoki-dűlői 28. sírban.[53] A Csákberény, arató-szérűi 39. sírban 20-29 éves nő és 1-3 éves gyermek nyugodott (*4. kép 1*). A kisgyermek derekának helyén napvilágot látott vascsat és vaskarika arra utal, hogy a felövezve temették el. Bodajk, Homoki-dűlő bolygatott 28. sírjában egy 30-39 éves nő mellé helyeztek el ellentétes tájolással egy 4-5 éves gyermeket (*4. kép 2*). A bolygatás és a kisgyermek koponyájának, illetve néhány további csontjának (*ulna*) a felnőtt lábától viszonylag távoli elhelyezkedése alapján korántsem egyértelmű, hogy egy koporsóba kerülhetett-e a két egyén. Részben ugyanezen oknál fogva, részben a gyermekvázból hiányzó csontok miatt csak feltételezhetjük, hogy a gyermek fordított tájolással helyezkedhetett el a felnőtthöz képest. A nő bolygatott csontjai közül bronzkarika került elő, valamint a nő bal lábszára mellől vaskés és vaskarika. Utóbbi azonban már egyértelműen abban a régióban helyezkedett el, ahol a gyermek feküdhetett, és figyelemre méltó az a tény is, hogy a kés nyele a nő lábfeje felé nézett, tehát éppen fordított pozícióban ahhoz képest, ahogy az a nő övére függesztése esetén elvárható lenne. Ebből – és a gyermek feltételezett ellentétes tájolásából, valamint a minden bizonnyal a késtok függesztésére szolgáló vaskarikáknak a gyermekhez tartozásából – arra következtethetünk, hogy a vaskés is a gyermek melléklete lehetett és az övére lehetett felfüggesztve.[54]

4. kép
Nő-gyermek temetkezések.
1. Csákberény, Arató-szérű 39. sír; 2. Bodajk, Homoki-dűlő 28. sír

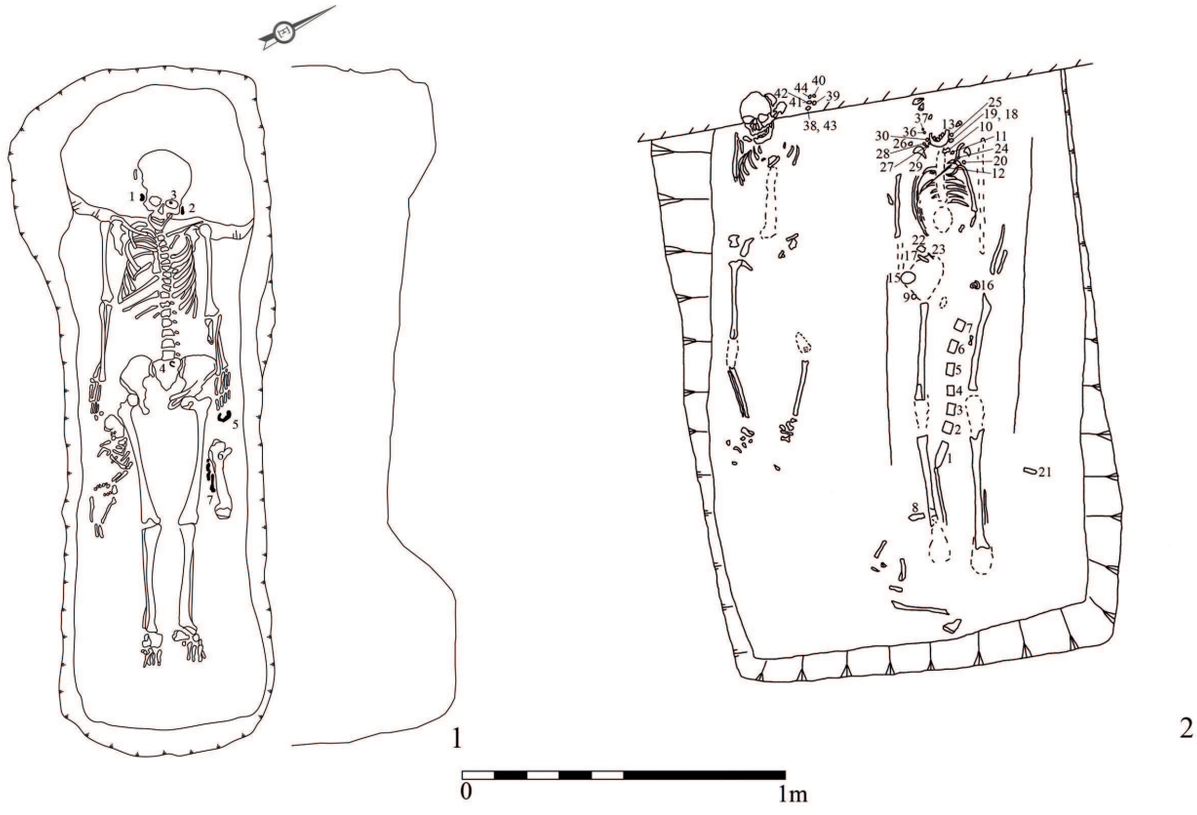
[53] Az övek előfordulása gyermeksírokban más régiókra is jellemző, például a Dél-Alföld 11 lelőhelyének vizsgálata alapján ld. KIRÁLY 2020, 292–293.

[54] SZÜCSI–PÁSZTOR 2021, 100.

Közös koporsóra utal a nő és az ellentétesen tájolt gyermek csontvázának elhelyezkedése a Bodajk, homoki-dűlői 109–110. sírban, valamint a Csákberény, arató-szérűi 39. sírban. Koporsó konkrét nyomai ugyan ezekben az esetekben nem maradtak fenn, de a sírok aljának a két végén való lemélyítése a legelfogadottabb elmélet szerint koporsóhasználatra utal.[55] A Csákberény, arató-szérűi sírban a gyermek koponyájának a lemélyítésbe gurulása alapján is koporsóra következtethetünk, ugyanis a lemélyítés teljes feltöltődését a koporsó gátolhatta, majd a koporsó elkorhadása után gördülhetett a koponya a fel nem töltődött üregbe. A gyermekek ellentétes tájolása és a közös koporsó használata között tehát összefüggés mutatható ki, de nem kizárólag az ellentétes tájolású csontvázakat tartalmazó kettős sírok esetében számolhatunk közös koporsóval. A bodajk-homoki-dűlői 145. sírban ugyanis a csecsemő azonos tájolással is elfért a nő mellett a koporsóban, amire itt is a sír két végének lemélyítése alapján következtethetünk (*5. kép 1*).

Mindeközben a Tác, fövenypusztai 2005/4. sírban a felnőtt nő mindkét oldalán észlelt koporsómaradványok alapján egyértelműen egyedül feküdt a koporsóban. A sírban azonos tájolással fekvő gyermek mellett koporsónyomok nem mutatkoztak, de elképzelhető, hogy eredetileg egy külön koporsóban feküdt (*5. kép 2*). Mindenesetre a Mezőföldről ez az egyetlen dokumentált eset, amikor közös sírban nyugvó nőnek és gyermeknek nem közös a koporsója. A külön koporsóban temetésnek többféle magyarázata elképzelhető. Az egyik értelmezés lehet az, hogy ebben az esetben a két elhunyt között nem olyan közeli rokoni kapcsolat, azaz nem anya-gyermek kapcsolat állt fenn. A feltevést genetikai vizsgálattal lehetne cáfolni vagy megerősíteni.

Csecsemő (0-1 éves) a régiónkban a bodajki 145., a tolna-mözsi 55. és 212. kettős sírból ismeretes, valamint a dunaszentgyörgyi hármas sírból. A csecsemőknek melléklete nem volt, ami a rendelkezésünkre álló adatok alapján általánosnak mondható az avar kori Kárpát-medence más régióiban is, a csecsemősírok ugyanis rendszerint melléklet nélküliek.[56]

5. kép
Nő-gyermek temetkezések.
1. Bodajk, Homoki-dűlő 145. sír; 2. Tác, Fövenypuszta (Gorsium) 2005/4. sír.

[55] TOMKA 1978, 53.
[56] GARAM 2011, 314; KIRÁLY 2020, 291.

A nő-gyermek kettős sírok a kutatásban általánosan elfogadott vélemény szerint egy időben elhunyt édesanyák és gyermekük temetkezéseként értelmezhetők.[57] Az avar kori Kárpát-medencétől nyugatra, Meroving-kori soros temetőkből ismert arra genetikai eredménnyel alátámasztott példa, hogy nő-gyermek kettős temetkezés édesanya és gyermeke sírja volt.[58] Az ellenkezőjére régebbi és újabb korokból akadnak példák. Például egy angliai vaskori hármas temetkezés esetében egy nő mellé egy kisgyermeket és egy magzatot is temettek, ám a kisgyermekkel nem egyezett a mtDNS-e, így a nővel anyai ágon nem rokon gyermeket temettek közös sírba.[59] A 17–18. századi Olaszországból ismerünk példát genetikai elemzésre, ahol öt darab nő-újszülött kettős temetkezésen végeztek genetikai vizsgálatokat. Az érdekessége, hogy egy kórház melletti temető egyéneit vizsgálták, ahol azt feltételezték, hogy a szülés komplikációiban meghalt anya-gyermek temetkezésekről lehet szó. A genetikai vizsgálatok viszont azt az eredményt hozták, hogy mtDNS szempontjából nem mutatható ki rokonság az egy sírban nyugvók között.[60] Egyetlen publikált archeogenetikai cikkben foglalkoztak eddig avar kori többes temetkezésekkel is, amelyben meszszemenően igazolták, hogy a felnőtt-gyermek kettős sírokban rendszerint szülők és gyermekeik nyugszanak,[61] azaz a nő-gyermek kettős sírokban rendszerint anya és gyermeke (pl. Leobersdorf 104. sír).[62]

0–4 éves kor között egy gyermek élete még igen nagy százalékban az anyától függ. Amíg nem állt át a szoptatásról, addig az anya halála az utódot is magával ragadhatja. Szintúgy igaz ez különböző fertőzések esetén, hiszen a gyermek az anyatejjel nagy valószínűséggel megfertőződhet, ugyanis ekkor még az anya és gyermeke immunvédekezése szoros kapcsolatban áll, így azon kórokozók, melyekkel szemben a felnőtt szervezet nem tud ellenállást felmutatni, nagy valószínűséggel a kisgyermeké sem tud megfelelően védekezni.[63] 5 éves kor felett már kisebb eséllyel okozhatja a gyermek halálát az édesanya elvesztése.[64] Ez megmagyarázná, hogy egyes régiókban – például a Dél-Alföldön[65] – és más korokban miért került a nő-gyermek kettős sírokba nagyobb százalékban fiatal kisgyermek.[66] A Mezőföldön a jelenleg rendelkezésre álló adatok[67] alapján azonban kismértékben eltérő tendencia mutatkozott: a 11 esetből, amikor nő mellé gyermeket temettek, hat esetben a gyermek ugyan az *infans* I. korcsoportba tartozott, azonban közülük mindössze négy gyermek (36,4%) hunyt el 5 évesnél fiatalabb korában.

5.2.2. Férfi és gyermek

Férfi és gyermek egyidejű közös sírba helyezésére két biztos és egy bizonytalan esetet ismerünk a mezőföldi középtájról. Az egyik biztosnak mondható eset a Fehérvárcsurgó, kenderföldeki 18. sír, ahol egy 20-29 éves férfit és a bal oldalán ellentétes tájolással egy 8-9 éves gyermeket temettek el (*6. kép*). A másik pedig a Dunaszentgyörgy, kaszás-tanyai 161. sír, egy 20-29 éves férfival és 3-6 éves gyermekkel. Mindkét sír két végét lemélyítették, és a férfi bal lába mellé ellentétes tájolással – tehát helykihasználás szempontjából ideálisan – helyezték el a gyermeket, ami alapján közös koporsó használatát feltételezhetjük.

A Mezőfalva, vasútállomási 51. sírban a bolygatatlan férfiváz bal combcsontjától 47 cm-re került elő egy gyermek agykoponya-töredéke, valamint a férfi jobb medencecsontja felett 24 cm-re a gyermek felkarcsontja. Kérdéses, hogy ebben az esetben kettős temetkezésről beszélhetünk-e, vagy a férfi sírjának megásásakor bolygattak meg egy gyermeksírt, amiből a felkarcsont és az agykoponya-töredék benne maradt a visszatemetett sírföldben, hiszen a férfi sírja bolygatatlan, miközben a gyermekváz hiányos, és a sírleírás alapján vélhetően a gyermek agykoponya-töredéke a férfi vázának szintjén, a felkarcsont viszont 24 cm-el sekélyebben került elő. Az 51. sír keltezése kérdéses, mert a mellékletek már nem lelhetők fel, mégis a leírásban szereplő bronzlánc alapján valószínű, hogy a 7. század második harmadánál nem későbbi temetkezésről van szó.[68]

---

57 KOVRIG 1963, 67; TOMKA 2003, 17; BALOGH 2006, 46; GARAM 2011, 320; más korszakból ld. CLEMMER 2005, 44–45.

58 PUSCH–SCHOLZ 1999, 382.

59 DULIAS et al. 2019.

60 CILLI et al. 2020.

61 A leobersdorfi temetőben három (93., 104., 119. sír), míg a mödlingiben hat szülő-gyermek (31., 265., 406., 490., 505., 529. sír), valamint egy nagyszülő-unoka kettős temetkezést határoztak meg (DAIM 1987, 76–77; WANG et al. 2025, Supplementary information 72–73).

62 DAIM 1987, 254; WANG et al. 2025, Supplementary information 73.

63 GOWLAND-HALCROW 2020, 212–213.

64 LIBOR 2018, 97–99.

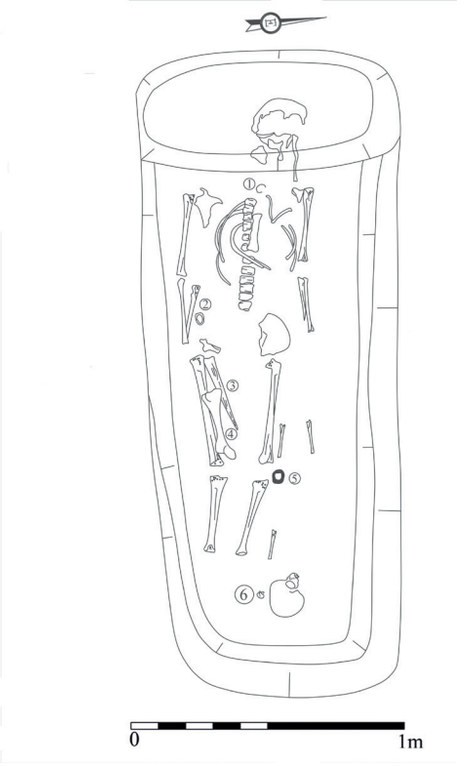
65 KIRÁLY 2020, 291.

66 MELIS et al. 2020, 92–93.

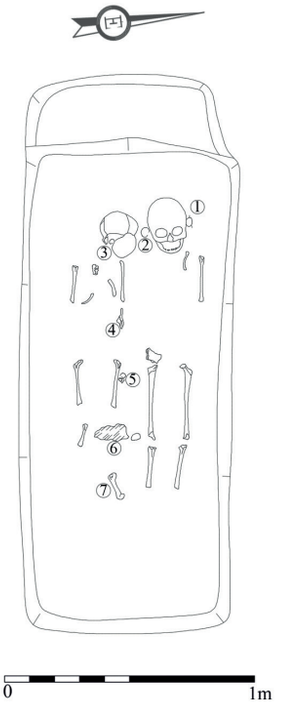
67 A 11-ből három gyermek esetében nem állt rendelkezésünkre életkoradat (Cece, Csillagpuszta 11., 13. sír, Tác, Fövenypuszta 2005/4. sír).

68 SZÜCSI 2019a, 34.

Ahogy a nő-gyermek kettős sírok esetében anya-gyermek temetkezéseket valószínűsít a kutatás, úgy a férfi-gyermek kettős sírok kapcsán joggal gondolhatunk apák és gyermekeik közös sírjára.[69] A Kárpát-medence szerte viszonylag ritka előfordulás csak megerősíteni látszik ezt a feltevést, hiszen az apa és gyermeke egyidejű halála eleve rendkívüli eseményt (járvány, baleset, erőszakos konfliktus) feltételez. A Kisalföldről egy esetről,[70] a Bakony-vidék középtájról két esetről,[71] a Dél-Dunántúlról egy esetről,[72] a Duna–Tisza közéről 15 esetről,[73] a Tiszántúlról nyolc esetről,[74] a Felvidékről pedig három esetről[75] van tudomásunk a szakirodalomból. A Duna–Tisza közi kiugróan magas esetszám mögött a jó kutatottságot és a módszeres feldolgozottságot sejthetjük.[76] Ma már archeogenetikai adatok is elérhetők az avar kor szakirodalmában arra vonatkozóan, hogy a vizsgált férfi-gyermek temetkezések apák és gyermekük temetkezései (pl. Leobersdorf 93. és 119. sír).[77]

6. kép
Férfi-gyermek temetkezés.
Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 18. sír.

7. kép
Gyermek-gyermek temetkezés.
Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 9. sír.

69 KOVRIG 1963, 67.

70 Vasasszonyfa 185. sír (TOMKA 2003, 28; KISS 2006, 221). A 155. sír Tomka Péternél valószínűleg 185. sír elírása (TOMKA 2003, 29), mert a vasasszonyfai temető kettős sírjait feldolgozó Kiss Gábornál a 155. sír nem szerepel (KISS 2006, 220–221).

71 Halimba 474-475. sír, Jutas 54. sír (TOMKA 2003, 28–29).

72 Szebény 197. sír (TOMKA 2003, 29).

73 Budapest XXI. Csepel-Háros, BVM II. Rákóczi Ferenc út 289–295. 58. (33) sír, Homokmégy, Halom 48. sír, Jánoshida, Tótkérpuszta 80. sír, Kiskőrös, Város alatt 13., 29., 123., 156. sír, Szeged, Makkoserdő 281. sír, Topolya, Bánkert 86., 149. sír, Üllő II. 129. sír (BALOGH 2006, 2. táblázat), Kisköre 62., 73. sír, Vác, Kavicsbánya 17-18., 449. sír (TOMKA 2003, 29–31).

74 Rákóczifalva 2. sír, Tiszafüred 1215. sír (TOMKA 2003, 30–31). A Körös–Tisza–Maros közéről hat sír (BENDE 2017, 283), amelyek között megtaláljuk a Király Edit által a Dél-Alföldről összegyűjtött négy sírt is: Nagymágocs-Ótompa 55. sír, Szarvas-Grexa-téglagyár 173., 400. sír, Székkutas-Kápolnadűlő 501. sír (KIRÁLY 2020, 290).

75 Érsekújvár/Nové Zámky 192. sír, 488. sír (TOMKA 2003, 29, 31), Zelovce/Zsély 124. sír (TOMKA 2003, 29).

76 BALOGH 2006, 41–86.

77 DAIM 1987, 77; WANG et al. 2025, Supplementary information 72–73.

Apa-gyermeke leszármazást jelenleg genetikai módszerekkel is nehezebb kimutatni, mint az anyai leszármazást. A mtDNS mind lányra, mind pedig fiúra átöröklődik az édesanyáról, ám az apai Y-kromoszóma csupán fiúgyermekek esetében vizsgálható, így egy apa-lánya kapcsolat nem mutatható ki ezzel a módszerrel.

5.3. Kettő gyermek közös sírja

A Mezőföldről hét olyan sír ismert, ahol kettő gyermeket temettek egy, közös síraknába.[78] A hétből három esetben egy fiatalabb (*Infans* I) és egy idősebb (*Infans* II) gyermeket, egy esetben pedig közel egykorúakat (Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya 278. obj.). A régészeti kutatás a hasonló eseteket rendszerint egyidőben elhunyt testvérek temetkezéseként értékeli,[79] de két eltemetett gyermek közötti rokoni kapcsolat csupán genetikai úton igazolható. Két testvér egy időben való elhalálozása sokféle okból megtörténhetett, akár a családot sújtó járvány/fertőzés vagy baleset miatt is. A paleopatológiai vizsgálatok nem minden esetben tudnak erre a kérdésre választ adni. Egy járvány vagy gyors halálozást okozó megbetegedés nem hagy nyomot a csontozaton.[80] A mezőföldi avar kori temetők embertani anyagáról pedig általánosságban elmondható, hogy rossz megtartásúak, így sok esetben kortikális csontállomány egyáltalán nem vizsgálható, és a traumák elemzése is akadályokba ütközik a rossz és hiányos megtartású vázak miatt.

A gyermeksírok – különösen az *Infans* I korcsoportba tartozók – mellékletei az avar korban többnyire eleve szegényesebbek, mint a felnőtteké, és nincs ez másként a kettős sírban nyugvó gyermekek esetében sem.[81] A két gyermek közös temetkezése esetén, amennyiben bármit is velük temettek, rendszerint az idősebbet látták el módosabban. Jó példa erre a Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. temető 9. sírja (*7. kép*), Mezőfalva, Vasútállomás (Előszállás, Bajcsihegy) 53. sírja, valamint a Székesfehérvár, Pozsonyi úti 57. sír (ld. *2–3. táblázat*ban). A zömmel kisebb gyermekek esetében megfigyelhető szegényesebb temetési mód olykor a mezőföldi avar kori lakosság körében általánosnak mondható koporsóhasználat hiányán is megmutatkozik, mint a tolna-mözsi 212. sírban, ahol 4-5 éves gyermeket és a fél éves csecsemőt koporsó (és lényegében melléklet) nélkül temették el.[82] Nem dokumentáltak koporsónyomot (vagy arra utaló lemélyítéseket) a Mezőfalva, vasútállomási 53. sírban (7-14 és 0-7 éves gyermekek), valamint a tolna-mözsi 62. sírban (8-9 és 1-1,5 éves gyermekek) sem. A mellékletek alapján az előzőkhez képest is egyértelműen módosabbnak tekinthető székesfehérvár-pozsonyi úti 57. sírban azonban közös koporsóban temették el a 11-17 és 7-14 éves gyermekeket (a mellékleteket ld. a *2. táblázat*ban).

Ugyancsak megállapítható, hogy a legsekélyebb kettős temetkezések többsége a kettő gyermek nyughelyeként szolgáló sírok közül került ki. A tolna-mözsi 62. és 212. sír a humuszolt felszíntől mért mindössze 20–40 cm mélységben helyezkedett el, ami a temető többi sírjához képest – beleértve a felnőttek kettős temetkezéseit is – igen sekélynek mondható. A Mezőfalva, vasútállomási 53. sírt 117 cm mélységben tárták fel, miközben a temető sírjainak túlnyomó többsége 121–230 cm-es mélységben rejlett. Még a gyermekek mezőföldi kettős temetkezései között módosnak nevezhető székesfehérvár-pozsonyi úti 57. sír is inkább a sekélyebbek közé tartozik a temetőben a maga (humuszolt felszíntől mért) 53 cm-es mélységével.[83]

5.4. Hármas temetkezések

Az avar kori Mezőföldről eddig kettő hármas temetkezést – tehát amikor egy síraknába három halottat helyeztek el – ismerünk: Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya temetőjének 145. objektumát[84] *(8. kép)* és Csákberény, Araró-szérű temetőjének 45. sírját (*9. kép*). Dunaszentgyörgy, Kaszás tanya többes temetkezése a holttestek elhelyezkedése miatt is szokatlan. A sírban egy 35-39 éves férfi, egy 20-24 éves nő, valamint egy újszülött feküdt. Legalul a hason fekvő nő helyezkedett el. A bal oldalán fekvő férfi lábszárai a nő lábait keresztezték és a férfi a kezeiben tartotta

[78] Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya 278. obj., Fehérvárcsurgó, Kenderföldek II. 9. sír, Mezőfalva, Vasútállomás/Előszállás, Bajcsihegy 53. sír, Sárosd, Tsz istálló 2. sír, Székesfehérvár, Pozsonyi út 57. sír, Tolna-Mözs 62. és 212. sír.

[79] KIRÁLY 2020, 291.

[80] LÁSZLÓ 2018, 23–24; LIBOR 2018, 104.

[81] A tolna-mözsi temető kettős sírjaiban például a gyermekeket gyakorlatilag melléklet nélkül temették el (NOVOTNIK 2012, 18–19). Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya 278. objektumszámú kettős sírjában csak tojással és ételmelléklettel (állatcsont) temettek el kettő csecsemőt. A mezőfalva-vasútállomási 53. kettős sírban csak az *Infans* II. korú (7-14 éves) nagyobbik gyermeknek volt egy ezüst fülkarikája, míg a kisebbik, *Infans* I. korú (0-7 éves) gyermeket melléklet nélkül helyezték a sírba.

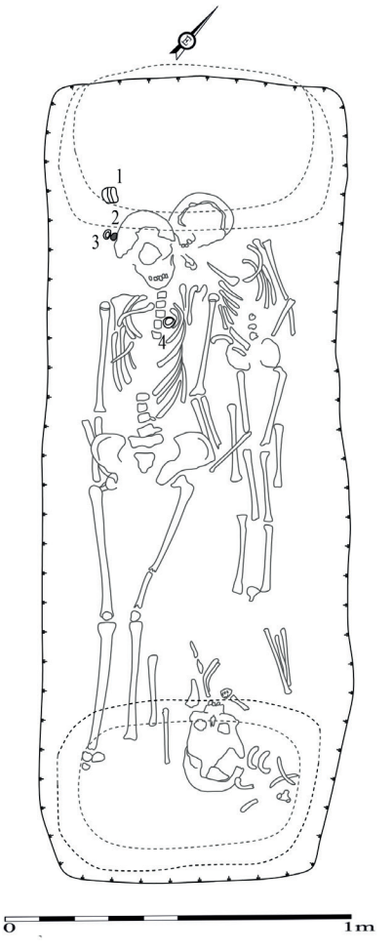
[82] A bolygatatlan sír egyetlen melléklete egy szarvasmarha orsócsontja volt. Semmilyen koporsónyom sem mutatkozott, és a koporsóhasználattal összefüggésbe hozott sírvégi lemélyítések sem voltak megfigyelhetők (NOVOTNIK 2012, 223).

[83] A temetőben a sírok többségét a humuszolt felszíntől mért 60–80 cm mélyre ásták meg (LENCSÉS 2016, 20).

[84] A közlés lehetőségéért a feltárásvezetőnek, Kiss Csaba Kálmánnak tartozunk köszönettel.

8. kép
Hármas temetkezés (férfi-nő-gyermek).
Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanya 145. objektum
(Kiss Csaba Kálmán ásatása).

9. kép
Hármas temetkezés (egy juvenis *korú lány és kettő gyermek).*
Csákberény, Arató-szérű 45. sír.

a csecsemőt. A sír bolygatott, de a bolygatás mértéke nem olyan szintű, ami alapján megkérdőjelezhetnénk, hogy a temetést végző közösség helyezte így el az elhunytakat. Avar kori környezetben rendkívüli a férfi által kézben tartott csecsemő, és ugyancsak ritkaságszámba megy a hason fekve temetés.[85] Utóbbira az avar kori Mezőföldről egyetlen másik példát ismerünk: Seregélyes, Réti-földek „A" sírjában egy 18-19 év körüli hasra fektetett lányt. A hasra fektetést a kutatás mindig valamilyen különleges körülménnyel hozza összefüggésbe: a halott visszatérésétől való félelemmel vagy a halott idegen származásával, esetleg a halálának az átlagostól eltérő voltával.[86]

A dunaszentgyörgyi 145. objektumszámú hármas temetkezést a sírból előkerült leletek (dudoros rátétdísszel díszített gyöngy és vascsat) alapján nem tudjuk a 8. századon belül pontosabban keltezni.

A Csákberény, arató-szérűi 45. sírban egy *juvenis* korú lány (a sírleletek alapján), és kettő gyermek nyugodott. A sírban ugyan koporsóra utaló közvetlen nyom nem jelentkezett, de a sír alját a két végén lemélyítették, amit többnyire a koporsóhasználattal hoznak összefüggésbe. A csontvázak pozíciója alapján elsőként a *juvenis* korú egyént

[85] A Duna–Tisza közéről az egyetlen eset egy 18-22 év körüli férfi Homokmégy, Székesről, akit egy árokba, hasra fektetve temettek el (BALOGH 2016, 46). A Körös–Tisza–Maros közéről két esetről tudunk. A Székkutas, kápolnadűlői temető 103. sírjában egy *maturus* korú nőt temettek el hasra fektetve, tojás, orsógomb és húsétel mellékletekkel (BENDE 2003, 313). Egy hasra fektetett, zsugorított módon eltemetett késő avar kori nő publikálatlan Gyula környéki esetéről a sajtóból értesülhetünk: https://www.gyulaihirlap.hu/1197-nyolcszaz-regeszeti-lelohely (Utolsó letöltés: 2022. június 8.).

[86] További szakirodalmi hivatkozásokkal: MELIS 2020, 360.

helyezhették el a feltételezett koporsó jobb oldalára (a sírban a déli oldalon), majd szorosan mellé, a koporsó bal oldalára (a sírban az északi oldalon) azonos tájolásban az egyik gyermeket, végül ellentétes tájolásban a másik gyermeket ugyancsak a koporsó bal oldalára. Elhelyezésükből arra következtethetünk, hogy helytakarékosságra törekedtek, ami ugyancsak közvetett érv lehet a koporsóhasználat mellett. A *juvenis* korú egyénnel azonos tájolású gyermek arcát a *juvenis* korú egyén feje felé fordították, illetve a gyermek egész felsőteste felé hajlik, amiben talán érzelem (testvéri szeretet?) kifejezését láthatjuk. Sírleletek a gyermekek mellett nem, csak a *juvenis* korú egyén mellett voltak: dinnyemag alakú és kölesméretű gyöngyök, bronz pántgyűrű, bronz fülkarikapár és orsógomb. Egyelőre a 8. században belül pontosabban nem tudjuk keltezni.

Avar kori hármas temetkezéseket ismerünk többek között a Kisalföldről, illetve Alsó-Ausztriából,[87] a Duna–Tisza–közéről,[88] valamint a Körös–Tisza–Maros közéről[89] is, így ez a temetkezési mód nem egyedülálló, de mindenképpen ritkának nevezhető. Az eltemetettek neme alapján különböző változatait különböztethetjük meg az avar kori hármas temetkezéseknek is (férfi-nő-gyermek, nő-nő-gyermek, nő-gyermek-gyermek és három gyermek), de a leggyakoribb eset az egy férfi, egy nő és egy gyermek nyughelyeként szolgáló változat, mint a Dunszentgyörgy, kaszás-tanyai esetünk. Kézenfekvő feltételezés ezeknek a kiscsaládi nyughelyként való értelmezése.[90] Ezt alátámasztó archeogenetikai adatok a Bécs környéki avar kori temetőkből állnak rendelkezésre (Leobersdorf 21., 67., 82. sír; Mödling 31. sír).[91] Nem tudjuk azonban, hogy milyen tragédia vezethetett a családtagok egyidejű halálához.

6. Végkövetkeztetések

A Mezőföldről 35 darab kettős temetkezést és 2 darab hármas temetkezést gyűjtöttünk fel, amelyek a régióban feltárt 3638 avar kori sír mindössze 1%-át jelentik. A kettős temetkezések rendkívül alacsony arányából arra következtetünk, hogy valamilyen véletlen (elsősorban betegség vagy baleset) okozhatta két egymáshoz közel álló személy egyidejű halálát. A temetést végző közösség a két elhunyt szoros kötelékét – többnyire rokoni vagy élettársi kapcsolatát – fejezte ki a közös sírba temetésükkel. A Mezőföldön a kettős sírok felében egy felnőttet és egy gyermeket temettek el (18 darab, 51,4%), a második leggyakoribb típus, amikor két felnőtt nyugszik a sírban (10 darab, 28,6%), és a legkevesebb esetszámmal a két gyermeket (7 darab, 20%) rejtő kettős sírok fordulnak elő. A két darab hármas temetkezés vélhetően egy-egy családi tragédia emléke (férfi-nő-gyermek, illetve egy *juvenis* korú egyén és kettő gyermek).

A mezőföldi esetek is igazolják, hogy az avar kori társadalom szinte minden rétegében alkalmazhatták a többes temetkezéseket. A Mezőföldön a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján legkorábban a 7. század második harmadától/közepétől számolhatunk a kettős temetkezések feltűnésével. Innentől kezdve folyamatosan előfordultak a közép és késő avar korban, egészen a tágabb értelemben vett avar kor végéig, a 9. századig. Nem mutatható ki azonban a Mezőföldön, hogy a 8. század végén megemelkedne a számuk, így nem hozhatók összefüggésbe a frank-avar háborúkkal.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk Kiss Csaba Kálmánnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az általa Dunaszentgyörgy, Kaszás-tanyán feltárt avar kori temető kettős sírjainak adatait (az általa rendelkezésünkre bocsátott embertani alapadatok meghatározását Hajdú Tamás antropológus végezte el), valamint Novotnik Ádámnak, hogy a tolna-mözsi avar kori temetőt feldolgozó szakdolgozatában szereplő adatokat felhasználhattuk kutatómunkánk során (a szakdolgozatában szereplő embertani alapadatok meghatározását Kirinó Katalin és Köhler Kitti antropológusok végezték el). Hála illeti Schilling Lászlót (Magyar Nemzeti Múzeum) a Tác, Gorsium területéről napvilágot látott kettős temetkezés dokumentációjának átadásáért. Hálásak vagyunk még Ódor János Gábor régész-múzeumigazgatónak (Wosinszky Mór Múzeum), hogy segített minket az esetlegesen többes temetkezéseket tartalmazó dél-mezőföldi (Tolna vármegyei) avar kori temetők felderítésében. A Csákberény, aratószérűi sírrajzok soron kívüli előkészítését publikációra Molnár Gábor technikusnak (Szent István Király Múzeum) köszönhetjük.

87 Kisalföldről és Alsó-Ausztriából: Leobersdorf 21. sír (DAIM 1987, 222–223; TOMKA 2003, 27), Bágyog, Gyürhegy 16-17-17a sír, Táp, Borba 275. sír, Zillingtal 173. sír, Zwölfaxing 90. sír (TOMKA 2003, 27–32).

88 A Duna–Tisza közi avar kori temetőkben öt esetben sikerült hármas temetkezést megfigyelni, amelyek közül kettő nő–felnőtt/férfi–gyermek, a többi három pedig nő-gyermek-gyermek (BALOGH 2016, 111).

89 A Körös–Tisza–Maros közéről öt esetben említ hármas temetkezést egy nemrégiben megjelent publikáció: Szarvas, Grexa-téglagyár 40., 348. sír, Szentes, Berekhát 48., 78. sír, Nagymágocs, Ótompa 123. sír (KIRÁLY 2020, 290).

90 KIRÁLY 2020, 290–291.

91 WANG et al. 2025, Supplementary information 72–73).

Irodalom

BALOGH Csilla
2006 Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna–Tisza közén. *Arrabona* 44/1. 41–86.
2016 *Régészeti adatok a Duna-Tisza közi avarok történetéhez*. Budapest.

BENDE Lívia
2003 Temetkezési szokások a Székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben. In: B. Nagy Katalin (szerk.): *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szeged. 305–330.
2006 Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Awarenzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft. *Arrabona* 44/1. 87–110.
2017 *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. Budapest.

CILLI, Elisabetta et al.
2020 CILLI, E. – GABANINI, G. – CIUCANI, M. M. – DE FANTI, S. – BAZAJ, A. – SARNO, S. – FERRI, G. – FREGNANI, A. – CORNAGLIA, G. – GRUPPIONI, G. – LUISELLI, D. – TRAVERSARI, M.
A multifaceted approach towards investigating childbirth deaths in double burials: Anthropology, paleopathology and ancient DNA. *Journal of Archaeological Science* 122. 105219.
https://doi.org/10.1016/j.jas.2020.105219

CLEMMER, Virginia Lee
2005 *Maternal relatedness within double burials of an ancient Albanian tumulus*. MsC Thesis, Michigan State University. Michigan.

DAIM, Falko
1987 *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ*. Wien.

DAIM, Falko – LIPPERT, Andreas
1984 *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*. Wien.

DÖVÉNYI Zoltán
2010 *Magyarország kistájainak katasztere*. (Második átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest.

DULIAS, Katharina et al.
2019 Dulias, K. – Birch, S. – Wilson, J. F. – Justeau, P. – Gandini, F. – Flaquer, A. – Soares, P. – Richards, M. B. – Pala, M. – Edwards, C. J.: Maternal relationships within an iron age burial at the high pasture cave, Isle of Skye, Scotland. *Journal of Archaeological Science* 110. 104978.
https://doi.org/10.1016/j.jas.2019.104978.

FITZ Jenő
1963 Ásatások. *Alba Regia* 2–3. 98–115.

GARAM Éva
2002 Ketten und Schlüssel in frühawarenzeilichen Frauengräbern. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002. 153–176.
2011 A zamárdi avar kori temető többes temetkezései. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 12. 313–335.
2018 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil III. Budapest.

GOWLAND, Rebecca – HALCROW, Siân
2020 *The Mother Infant Nexus in Anthropology. Small Beginnings, Significant Outcomes*. Cham.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-27393-4

GREFEN-PETERS, Silke
1992 Doppelbestattungen in awarischen Gräberfeldern. Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung. In: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen* 2. Wien. 1193–1228.

KISS Gábor
2006 A vasasszonyfai avar temető kettőssírjai. Adatok Tomka Péter gyűjtéséhez. *Arrabona* 44/1. 219–230.

KIRÁLY Edit
2020 Az avar gyermeksírok jellemzői néhány temető adatai alapján. In: Bíró Gyöngyvér – Pintér Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei.* (Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.) Szeged. 283–315.

KOVÁCS Gergely Károly
2015 Észak-Mezőföld patakvölgyei. *Természet világa: természettudományi közlöny* 146/10. 462–465.

KOVRIG Ilona
1963 *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Budapest.

LÁSZLÓ Gyula
2017 *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár.

LÁSZLÓ Orsolya
2018 *Gyermekkorú maradványok összehasonlító vizsgálata történeti népességeken*. Doktori disszertáció, Szegedi Tudományegyetem. Szeged.

LENCSÉS Zsuzsanna
2016 *Székesfehérvár, Pozsonyi úti avar kori temető feldolgozása.* Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

LIBOR Csilla
2018 Mit mesélnek nekünk a gyermeksírok? Balatonszárszó – Kis-erdei-dűlő középkori temetője példája alapján. In: Ringer István (szerk.): *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának Tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely. 95–108.

LOBINGER, Christoph
2016 *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Edelstal (Nemesvölgy) im Burgenland*. Bonn.

MADARAS László
2009 Adalékok a kettős temetkezések egyik változatának értelmezéséhez. *Tisicum – a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* XIX. 333–337.

MAROSI Arnold – FETTICH Nándor
1936 *Dunapentelei avar sírleletek – Trouvailles avares de Dunapentele*. Budapest.

MAROSI Sándor
1959 A Mezőföld földrajzi helyzete. In: Ádám, L. – Marosi, S. – Szilárd, J. (szerk.): *A Mezőföld természeti földrajza*. Budapest. 9–10.

MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor
1990 *Magyarország kistájainak katasztere* I–II. Budapest.

MAROSI Sándor – SZILÁRD Jenő
1959 A Mezőföld vízrajza. In: Ádám, L. – Marosi, S. – Szilárd, J. (szerk.): *A Mezőföld természeti földrajza*. Budapest. 319–361.

MELIS Eszter
2020 Temetkezési szokások a Gáta–Wieselburg-kultúra hegyeshalmi temetőjében. In: Nemes Gábor (szerk.): *TOMKA 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Győr. 355–378.

MELIS et al.
2020 MELIS, Eszter – HAJDU, Tamás – KÖHLER, Kitti – KISS, Viktória
Children in the territory of Western Hungary during the Early and Middle Bronze Age: the recognition of developmental stages in the past. In: Rebay-Salisbury, Katharina – Pany-Kucera, Doris (eds.): *Ages and Abilities: The Stages of Childhood and their Social Recognition in Prehistoric Europe and Beyond*. Oxford. 84–106.

NOVOTNIK Ádám
2012 *A tolna-mözs-fehérvize-dűlői avar temető*. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

PUSCH, Carsten M. – SCHOLZ, Michael
1999 Zwei Mehrfachbestattungen aus dem alamannischen Reihengräberfeld von Neresheim: Verwandtschaftsstrukturen im Spiegel einer frühmittelalterlichen Gesellschaft. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 23. 63–76.

RAKÓ Dorottya
2018 *Besnyő-Fácános közép és késő avar kori temetője*. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

ROSNER Gyula
1999 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse*. Budapest.

SCHNEIDER, Tobias
2008 Mehrfachbestattungen von Männern in der Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 36. 1–32.

SZERÉNYI Júlia
2000 Adatok az Észak-Mezőföld löszflórájához. *Kitaibelia* V/2. 249–270.

SZÜCSI Frigyes
2017 Mezőföld a 9. század küszöbén. In: Türk Attila (szerk.): *HADAK ÚTJÁN XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6*. 2. kötet. Budapest–Esztergom. 175–202.
2019a *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések*. Doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
2019b Fehérvárcsurgó, Kenderföldek 2. régészeti megfigyelés. *Alba Regia* 47. 68.
2021a *Avarok és magyarok Bodajkon. 6–10. századi temetkezések komplex elemzése*. Székesfehérvár.
2021b II.3.5. Utántemetkezés? In: Szücsi Frigyes (szerk.): *Avarok és magyarok Bodajkon. 6–10. századi temetkezések komplex elemzése*. Székesfehérvár. 101–102.
2021c Csákberény, Arató-szérű tervásatás. *Alba Regia* 49. 54.
2024 Csákberény, Arató-szérű tervásatás. *Alba Regia* 50. 56.

SZÜCSI Frigyes – PÁSZTOR Eszter
2021 II.3.4. Kettős temetkezések. In: Szücsi Frigyes (szerk.): *Avarok és magyarok Bodajkon. 6–10. századi temetkezések komplex elemzése*. Székesfehérvár. 100–101.

SZÜCSI Frigyes – POKROVENSZKI Krisztián
2019 Seregélyes, Réti-földek (KÖH 37486). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2012*. 90–91.

TOMKA Péter
1978 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. *Arrabona* 19–20. 17–108.
2003 Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. *Arrabona* 41/1–2. 11–56.

WANG et al.
2025 WANG, K. – TOBIAS, B. – PANY-KUCERA, D. – BERNER, M. – EGGERS, S. – GNECCHI-RUSCONE, G. A. – ZLÁMALOVÁ, D. – GRETZINGER, J. – INGROVÁ, P. – ROHRLACH, A. B. – TUKE, J. – TRAVERSO, L. – KLOSTERMANN, P. – KOGER, R. – FRIEDRICH, R. – WILTSCHKE-SCHROTTA, K. – KIRCHENGAST, S. – LICCARDO, S. – WABNITZ, S. – VIDA, T. – GEARY, P. J. – DAIM, F. – POHL, W. – KRAUSE, J. – HOFMANOVÁ, Z.
Ancient DNA reveals reproductive barrier despite shared Avar-period culture. *Nature* 638. 1007–1014.

Frigyes Szücsi – Csilla Libor – Zsuzsanna Lencsés

Avar-period multiple burials in Mezőföld

In our study, we classified the Avar period multiple (double and triple) burials in Mezőföld (geograpchical mesoregion in eastern Transdanubia) according to the age and sex of the deceased. In half of the double graves, an adult and a child were buried (18 pcs, 51.4%), the second most common type was when two adults rest in one grave (10 pcs, 28.6%) and the least frequent were double burials of two children (7 pcs, 20%). The two triple burials are presumably the memory of family tragedies (man-woman-child and a juvenile individual with two children).

We drew chronological and socio-historical conclusions by analysing burial customs and the grave goods and clothing items buried with the dead and we compared our results with available analyses of multiple burials from other regions of the Carpathian Basin. We know of 35 Avar period double and 2 triple burials from Mezőföld, which represent 1% of the total approximately 3,638 graves uncovered in the region so far. From the extremely low proportion of double burials, we may conclude that some coincidence (primarily illness or accident) may have caused the simultaneous death of two closely related persons. The community performing the burial expressed the close bond – mostly kinship or cohabitation – of the two deceased by burying them in the same grave, often even in the same coffin. The close relationship was sometimes also indicated by their placement within the grave (man and woman face to face, hand in hand and a small child embraced or held by a parent or an older child).

An overview of the burial customs and the finds confirmed also in the case of Mezőföld burials that multiple burials might have been used in almost all classes of Avar society. Based on the currently available data, we estimate that double burials appeared from the second third/middle of the 7th century at the earliest. From this point on, they occurred continuously in the middle and late Avar periods, up to the 9th century. However, there is no indication in Mezőföld that their number increased at the end of the 8th century, so they cannot be connected to the Frankish-Avar wars.

Alba Regia 52. (2024) 317–345.

Hatházi Gábor

A csókakői vár Zsigmond kori kályhacsempéi

A csókakői várról

A csókakői vár Fejér vármegye egyetlen középkori eredetű, s ma is álló hegyi vára (móri járás) (*1. ábra 1–3.*).[1] A Csák nemzetség által, a 13. század második felében emelt kőerősség (első írott említése: 1299) későbbi sorsát és szerepét alapvetően határozta meg kedvező, a „*medium regni*" nyugati peremén (Budától és Esztergomtól egyaránt kb. 60–60 km-re, Székesfehérvártól pedig 24 km-re), fontos utak mentén vagy közelében való elhelyezkedése, továbbá a 13–16. század folyamán gyakran változó összetételű, de mindvégig számottevő léptékű váruradalma. A Csákok uralmát a királyi „honor-korszak" követte (1326–1430), későbbi birtokosai között pedig olyan jelentős főúri családok tűnnek fel, mint a Rozgonyiak (1430–1492), Egerváriak (1493–1512), Kanizsaiak (1512–1532), Nádasdyak (1532–1670). A Győr keleti előterének védvonalát kiépítő Habsburg-párti Bakics Pál és fivérei önkényes várfoglalása az 1530-as évek közepétől már a végvári idők előjátéka: a korábbi évszázadok békés hátországi centrum helyzetét elvesztő térség konfliktusos határvidékké alakulása, s a vár hadi funkcióinak értelemszerű elsődlegessé válása mellett. 1543/1544-től az erősség oszmán kézre kerül, mely állapot – a tizenöt éves háború pár évét kivéve (1601–1602) – Székesfehérvár szandzsákközpont előváraként 1687-ig folyamatos. A vár – katonai kiürítése után – rövid ideig (1695-ig) várbörtön, az 1720–1730-as években viszont Bél Mátyás már csak elhagyott romként emlékezik meg róla.[2]

A vár szisztematikus régészeti kutatása 1960–62 között indult meg, majd 1997 és 2017 között – a műemléki helyreállításokkal szoros összefüggésben – több ütemben folytatódott. Eredményeként a vár csaknem teljes egésze feltárásra került, az építéstörténeti eredményekről – röviden és vázlatosan – az alábbiak összegezhetők.[3]

A Vértes déli, Csókahegy nevű dachsteini mészkővonulatának[4] keleti végpontján emelkedő vár alapjául szolgáló – a környező síkok fölé mintegy 50 m-es szintkülönbséggel felmagasodó – szirtet (tszf. 362 m) mesterséges szurdokkal választották le a sziklagerinc többi részétől. A szabálytalan alaprajzú erődítés a 13–17. század folyamán rendszeresen bővült és esett át kisebb-nagyobb átépítéseken.

A korai vármag az erősségnek helyet adó sziklatető legmagasabb pontját foglalja el. E 423 m^2 alapterületű, kelet-nyugati tengelyű 13. századi vármag északi sávját (tszf. 362 m) egy trapéz alaprajzú nagytorony és egy kétosztatú épület együttese, továbbá két falazott akna alkotta; déli sávját (tszf. 359 m) pedig egy keskeny várudvar, középső harmadában ciszternával. Az erősség a késő Anjou – korai Zsigmond korban egy „L"-alaprajzú délkeleti saroképülettel bővült, és kisebb területnövekedés mellett (ez kb. 535 m^2-re nő) szabályosabb négyszög alaprajzot nyert el (*1. ábra 3. A*).

A 15. század folyamán, a Rozgonyiak időszakában – a vár alapterületét bő háromszorosára (1794 m^2-re) növelő – nagyarányú új építkezésekre került sor, melyek – mai tudásunk szerint – három fázisra bonthatóan valósultak meg (1: Mogyorósi avagy idősebb István /1425/1430–1439/ építkezései, 2: Mogyorósi István fia, avagy ifjabb János /1440–1459/ építkezései, 3: a Csicsvai avagy id. János ág /1462–1492/ átalakításai). E munkálatok eredményeként a korai vármag felsővárrá alakult át (*1. ábra 3. A*), köré pedig – 7–17 m-rel alacsonyabb szinteken – egy

[1] Nyilvántartott régészeti lelőhely és műemlék, a Vértesi Tájvédelmi Körzet része. (Hrsz.: 018/3, Régészeti azonosító: 21791, Műemléki azonosító: 3596, Műemléki törzsszám: 1646 (863-4/1953))

[2] A vár történetéről, uradalmáról, az írott forrásokról, a régészeti kutatások történetéről és eredményeiről eddig megjelent átfogóbb összegzések: HATHÁZI 1999, 7–13, 22–75; 2010, 15–151; HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 111–130; 2019, 28–49, további irodalommal.

[3] Lásd az előző jegyzetet.

[4] BUDAI–FODOR 2008, 340, 359, XV. tábla 2.

sűrűn beépített alsóvár szerveződött, mely dél és kelet felől „L"-alakban csatlakozott a korai vármaghoz. A meredek hegyoldal lejtését e szakaszokon három terasz kialakításával hidalták át (felső sziklaterasz: tszf. 345–352 m, középső sziklaterasz: tszf. 346–347 m, alsó sziklaterasz: tszf. 341,5–344 m, nyugat-keleti irányú fokozatos emelkedéssel). A beépítés legmeghatározóbb szerkezeti és védelmi eleme az alsó és középső sziklateraszon kiépített, s az alsóvár teljes hosszán végigvezetett falszorosrendszer (*1. ábra 3. F*), mely a várrész délnyugati sarkán álló, felvonóhidas-csapórácsos-farkasvermes, reprezentatív gótikus kaputoronytól (*1. ábra 3. C*) indul. A 15. század további kiemelkedő produktuma a felsővár délnyugati sarkának megbontásával is együtt járó gótikus várkápolna (*1. ábra 3. B*); valamint a végső formájában szabálytalan, aszimmetrikus „U" alaprajzot kiadó, belső udvaros palotaegyüttes az alsóvár keleti felében (*1. ábra 3. E–G–D5*). E palotaegyüttes teljessé válásával vette kezdetét a felsővárnak, a kápolnának és a magasabb teraszoknak a falszorosból (*1. ábra 3. F*) kiinduló lépcsősorokkal, mellékutcákkal-sikátorokkal való összekötése is.

A vár következő számottevő építési periódusa a „Bakics-kor" (1534–1543/44). Ekkori markáns változás az alsóvár déli frontján a 15. századi főfal-vonulat – olaszbástya-szerűen kiugratott (így oldalazó tüzelésre is alkalmassá tett) faltöréses szakaszokkal való – kiegészítése, valamint a gótikus kaputorony (*1. ábra C*) átépítése és patkóíves elővédművel való megerősítése. Ezzel együtt a vár alapterülete alig bővül (2093 m^2-re nő), alapvető jellemző a meglévő épületállomány megtartása, az új „végvári igényekből" következő funkcionális átalakításokkal (például a kápolna szakrális térként való megszűnése és a felsővárhoz kapcsolása, az alsóvár felső teraszán új épületsor – ágyúállások és fémműhely – létesítése).

Az oszmán időszakban a vár – kiterjedését, erődítési rendszerét tekintve – már kevéssé módosult (a vár ekkor éri el legteljesebb kiterjedését, mely 2144 m^2). Kisebb védelmi fejlesztések, kiegészítő javítások természetesen e korszakhoz is kapcsolódnak, ilyen a vár nyugati frontjának törtvonalú támfalas megerősítése, a várkápolna előtti Bakics-kori épületsor, ill. ágyúállások(?) átépítése, valamint az alsóvári délnyugati sarokvédmű megerősítése és új, ciszternás pincéjének kialakítása (*1. ábra 3. H–H2*). Az igazi változások mégis inkább azok a belső átalakítások, melyekkel a törökök saját civilizációs arculatukra igyekeztek átformálni a „megörökölt" nyugat-európai típusú hegyi várat. Ilyen jellemző az alsóvár még az eddigieknél is intenzívebb beépítése (kivitelezés és építőanyag tekintetében egyaránt változó minőségű melléképületekkel), ami a keskeny sikátorok és lépcsők még sűrűbb hálózatával párosult. A középkori eredetű épületek nagyobb belső tereinek kicsiny, szabadtűzhelyes kamrákra való módszeres felszabdalása is megfigyelhető. Az oszmán-török jelenlét legkiemelkedőbb, reprezentatív emléke az alsóvár dzsámija (*1. ábra 3. E1*), csekély mérete ellenére is.

A feltárások során a vár 17. század végi rövid, várbörtön funkciójú utóéletének is számos régészeti jele volt dokumentálható, amit már csak a 18. századtól elinduló spontán lepusztulási folyamat nyomai követtek.

A vár Zsigmond kori csempés kályhái

Az ásatások lezárulásával a csókakői leletanyag feldolgozása, és a feltárási eredményekkel összevetett kiértékelése is egyre lendületesebben halad, s fordul „termőre".[5] E munka egyik igen figyelemreméltó tárgycsoportját alkotják a vár Zsigmond kori kályhacsempéi.[6] Jelentőségüket külön aláhúzza, hogy mai tudásunk szerint mind az Anjou-korban, mind a 15. század utolsó harmadától a török foglalásig (1543/44) tartó időszakban – ezek a késő középkori vár pusztán védelmi és gazdasági szerepkörre redukált korszakai[7] – csak egyszerű szemeskályhák álltak Csókakőn. Ugyanakkor a csempés kályhák itteni feltűnése – összhangban az erősséget a 15. század első felében jellemző ugrásszerű növekedéssel és kiépüléssel, az alsóvári kaputorony és a várkápolna jellegével (ideértve utóbbiak igényes kőfaragvány-tagozatait is[8]) – érzékletesen jelzi, hogy Csókakőn a

[5] Az anyagfeldolgozás 2022-től a „Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon" c. projekt keretében folyik (NKFIH/"OTKA" K–22/143099, témavezető: Kovács Gyöngyi). A munkát a HUN-REN BTK Régészeti Intézet és a Szent István Király Múzeum közötti együttműködési megállapodás is támogatja. A leletanyag a Szent István Király Múzeum gyűjteményének része.

[6] A csempék rövidebb terjedelmű és nem minden aspektust érintő első ismertetése Benkő Elek ünnepi kötetében jelent meg, Kovács Gyöngyivel közösen írt, a vár Zsigmond kori és török reprezentatív kályhaanyagát egybevetve vizsgáló tanulmány részeként (HATHÁZI–KOVÁCS 2024, 157–173).

[7] HATHÁZI 1999, 36–53; 2010, 45–97.

[8] A kőfaragványok feldolgozása során felvetett egyes építéstörténeti és keltezési elképzelések kellő óvatossággal kezelendők (JAKAB 2023; 2024, 27–53).

Zsigmond korban megjelent a rezidencia-funkció,[9] s ezzel szerves egységben a reprezentációra való törekvés is, mely vonások egészen a korai Mátyás korig (az 1460-as évekig) terjedően a vár jellemzői maradtak.[10]

Ezt a sűrített régészeti összképet tanulságos összevetni az írott forrásokkal is. Mint láttuk, Csókakő 1326 óta királyi honorbirtok (1376-tól Fejér vármegye ispánjának szolgálati javadalma), 1425-ben így nyeri el mogyorósi Rozgonyi István is. E jog 1430-ban alakul át élethossziglani magánhasználattá, ami 1439-től István örököseire is kiterjed, de még ugyanezen évben Csókakő teljes jogú, örökös magánbirtokosaivá válnak. (Eközben Zsigmond – rendkívüli kiváltságként – már 1427-ben engedélyezi István számára egy családi sírkápolna emelését a Csókakőtől alig 24 km-re eső székesfehérvári királyi koronázótemplomban és temetkezési helyen, melyet utóbb Szent Mária Magdolna tiszteletére szenteltek.) 1446–1447-ben több oklevél is rögzíti, hogy Csókakő a Rozgonyiak mogyorósi ágának rezidenciája. Kincstárukat és okleveleiket is itt őrzik, mely értékeket az 1440–1444 közötti „zavaros időkben" tulajdon rokonaik, a család csicsvai ágának tagjai (János-fiak) elrabolnak. A várat hosszú küzdelem végén – Mogyorósi István fia János halála után (1459) – 1462-től törvényesen és ténylegesen is a csicsvai ág veszi birtokba.[11] E fordulattal azonban a Csókakő rezidenciális szerepére utaló adatok sora is megszakad az írott forrásokban, a vár a továbbiakban csupán egyike a rezidenciáit máshol tartó család uradalmi központjainak. E státusz állandósul a vár későbbi birtokosainál is, egészen a török hódoltság koráig.[12]

Az anyag összetétele további kérdéseket is felvet: vajon a csempés kályhákban is megmutatkozó Zsigmond kori luxus a Rozgonyiak főúri reprezentációjának a kizárólagos megnyilvánulása, avagy az első jelekkel már a királyi várkorszak utolsó évtizedeitől kezdve számolhatunk Csókakőn? Ezzel is összefüggésben: csempeanyagunk – státuszszimbólum-jellege mellett – hozzájárulhat a több periódusban kiépült 15. századi vár még nyitott kronológiai kérdéseinek tisztázásához is? Jelen munka a fenti adatok, szempontok és kérdések előrebocsátásával mutatja be, illetőleg vizsgálja részletesebben a csókakői vár Zsigmond kori csempeanyagát.

Lelőkörülmények

A tárgyalásra kerülő csempék 2015/2016-ban, az erősség kaputornyának falszorosából induló, s az alsóvár ún. felső sziklateraszára vezető lépcsősor folytatását képező kis utcában kerültek napvilágra (*1. ábra 3. D; 2. ábra 1–3; 3. ábra 1*). A kelet-nyugati tengelyű sikátort északról a 13–14. századi eredetű, majd a 14–15. század fordulóján átalakított felsővár (*1. ábra 3. A*), délről az alsóvár szabálytalan „U"- alaprajzot kiadó, belső udvaros palotaegyüttesének déli szárnya (*1. ábra 3. E*) fogja közre; keleti lezárását a palota belső udvara képezi (*1. ábra 3. D6; 2. ábra 2–3; 3. ábra 1*), mely a kis utca szerves folytatása.

A kályhaanyag – bontási hulladékként – erősen töredékes formában, de jól körülhatárolható, zárt együttesként őrződött meg, az utca 15. századi apró köves burkolatának több rétegű, kőporos-habarcsos-kavicsos, nagy kövekkel kevert ágyazatába töltve (*3. ábra 2–3; 4. ábra*).[13] Az elterítés nyugatabbi (2015. évi) szakasza a kis utca déli pe-

[9] Feld István hívja fel a figyelmet arra (FELD 2019, 184, és 20. j.), hogy a 15. századi – 16. század eleji főúri rezidenciák Kubinyi András által körvonalazott kritériumrendszerének (KUBINYI 1989, 87–93) fontos kiegészítő régészeti ismérve lehet a gótikus mintakincsű, reprezentatív kályhacsempeanyag jelenléte is egy-egy rezidenciaként vizsgálható helyszínen (vár, városi palota, udvarház stb.).

[10] HATHÁZI 1999, 41–46; 2010, 64–87; HATHÁZI–KOVÁCS 2019, 29, 31–33, 36–37; JAKAB 2023, 22–39. Ilyen jeleket a „Rozgonyi-korszak" kerámiája is hordoz. Az alsóvári palotaegyüttes belső udvarának (*1. ábra 3. D6*) – Mátyás 1465-től vert denárjával keltezett törmelékes feltöltéséből származó, tehát a 15. század utolsó harmadára már hulladékot képező – edényanyagban szórványosan fellelhető a finom (esetenként festett vagy mázas, olykor rátétdíszes vagy bepecsételt) asztali kerámia is, továbbá a lošticei és egyéb ausztriai, morvaországi importáru (KOVÁCS 2023, 62–63). Vélhetően hasonlóan fontos tanulságokkal szolgálhat a jövőben a vár középkori üveganyaga is. E téren a feldolgozás kezdő lépései történtek csak meg, az 1960–62. évi feltárások – váron belüli előkerülési helyhez és régészeti kontextushoz sajnos konkrétan nem társított – anyagára vonatkozóan (H. GYÜRKI 1991, 32, 22. kép). Csókakő „reprezentációs korszakának" lezárulása tekintetében ugyancsak jelzésértékű lehet a lovagalakos és színes mázas csempeanyagnak a – jelen ismereteink szerinti – teljes hiánya. Érdekes módon a fémleletek (BELEGRAI 2016, 77–181) terén ilyen plasztikusan kiütköző tendenciák Csókakőn egyelőre nem ragadhatók meg.

[11] HATHÁZI 1999, 38–39, 42–48, 50–53; 2010, 47–49, 52–64, 89–96; SCHMIDTMAYER 2012, 126–135; 2014, 193–217; 2015, 207–217, további irodalommal.

[12] A Csókakőt rezidenciaként felhagyó, 1462 utáni birtokosok rendszerszerű tartózkodási helyeiről összefoglalóan: SCHMIDTMAYER 2015, 211–217. Ezen helyszíneken túl Kubinyi András fontos, állandó mellékrezidenciaként számolt a főúri családok budai házaival is (KUBINYI 1989, 92–93), melyek a Rozgonyiak Csókakőben érdekelt ágai esetében jól dokumentáltak (VÉGH 2006, 138–139, 201–203, 216–217).

[13] HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 130, 16. kép; 2019, 31–32, 7. kép (2015 és 2016. évi ás. dok: SZIKM Adattár, AD/8955-2017 és AD/9834-2019)

remén futó, török kori (falkiszedési) beásás által megbolygatott barna-faszenes, I. Ulászló (1440–1444) denárjával kísért rétegből (SE 15.013) került elő (*3. ábra 2; 4. ábra 1–2*). Ugyanezen barna-faszenes-csempés réteg keleti, 2016. évi folytatása (SE 16.030) két tömörített, nagyköves-kőporos réteg (felső fehér köves-kőporos: SE 16.031, alsó sárga köves-kőporos: SE 16.042) határán jelentkezett (*3. ábra 3; 4. ábra 3–6*), ezúttal Hunyadi Mátyás (1458–1490) 1465 után vert denárjával keltezve.[14] A már említett 15. századi – csupán kis kiterjedésű, szórt foltokban fennmaradt – apró köves burkolatú utcaszint (SE 15.032) kialakítása egyazon tereprendezés részeként valósult meg, mint a gótikus palotaegyüttes belső udvarának (*1. ábra 3. D6*) ugyancsak Hunyadi Mátyás (1458–1490) 1465 után vert denárjával keltezett, kb. 1,2–1,5 m vastagságú feltöltése.[15] Nem véletlen tehát, hogy ennek leletanyagában is előkerült néhány, a Zsigmond kori együtteshez tartozó, de szorosabban nem meghatározható kályhacsempe-töredék.[16]

A csempék néhány közös jellemzője

A számos csempetípust felsorakoztató, vegyes anyag néhány vonatkozásban általános, közös jellemzőkkel is rendelkezik. A töredékek anyaga rózsaszín vagy halványbarna, többnyire finoman iszapolt, egyes daraboknál (szórványosan) megfigyelhető némi apró kavicsszemcsés vagy csillámos sovány adalék is. A csempék jól kiégetettek, és közvetlenül (engób alap nélkül) fed rájuk a barna vasoxid pettyekkel-foltokkal tarkított, egységesen sárgás-zöld színű ólommáz. A máz vastagsága és fénye, továbbá színtónusai azonban szélesebb palettán mozognak. (A szín tekintetében a világosabb változatoktól a sötétebb, barnás-zöld árnyalatokig terjednek, a vasoxid pettyek koncentráltságától, foltokba tömörülésétől függően.) A vázolt különbségek nem feltétlenül esnek egybe típusbeli különbségekkel, vagyis egyazon típusba tartozó töredékeknél is észlelhetők a szín, sovány, máz árnyalatnyi különbségei, ami inkább az egymástól kissé eltérő gyártási szériákra utalhatnak. Finomabb szétválasztást e téren csak a természettudományos anyagvizsgálatok hozhatnak. A fiókos és dongás csempehátak mázbevonat nélküliek (legfeljebb előlapjuk megfolyásai észlelhetők). Az agyagtapasztás, másodlagos átégési nyomok és a koromfoltok rendszeresek rajtuk (*4. ábra 1–6*).

A Zsigmond kori budai csoportokba jól besorolható típusok

Zsigmond kori budai I. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – mesejelenet (nyúl, sün, tölgy) (*5. ábra 1–3*). A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1400-as évek eleje és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több színben is, szélesebb körű (Buda-királyi palota, Vértesszentkereszt-monostor, Várpalota-palota, Kereki-vár, Ozora-vár).[17] A csókakői példányok – cserépanyagukból ítélve – a típus két, egymástól kissé eltérő gyártási szériájához[18] tartozhatnak: az egyik változat rózsaszín, apró kavicsszemcsés sovány, a másik halványbarna és csillámos homokkal finoman iszapolt. Mindkét változat jól kiégetett és azonos színárnyalatú, barna vasoxid pettyekkel tarkított sárgás-zöld ólommázzal fedett. Az előlap kiszerkeszthető oldalmérete megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 x 26 cm).

2. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – heraldikailag balra néző, ágaskodó, koronás cseh oroszlán (*5. ábra 4–6*).[19] A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás újabban 1402 és az 1410-es évek közepe közti időszakra valószínűsíti. Elterjedtsége, több

[14] A csempés réteg pénzeinek numizmatikai meghatározása egyelőre munkaközi, Tóth Csaba (MNM, Éremtár) érdemi feldolgozása még folyamatban van.

[15] A több rétegű feltöltés kerámiaanyagának elemzése és metszetrajza: KOVÁCS 2023, 59–63, 4. kép. A kis utca 15. századi apró köves burkolata a 16. század végére szinte teljes egészében megsemmisült: helyét – a déli palotaszárny közvetlen nyugati szomszédságában a 16–17. század fordulóján, de legkésőbb az 1610-es évek végén emelt török dzsámi környezetének tereprendezése során – új, nagy köves burkolat (SE 15.034 és 15.054) vette át. E munkálat a felső sziklateraszra felvezető lépcsősor burkolatának megújításával is együtt járt (HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 118–121; 2019, 29–30).

[16] KOVÁCS 2023, 60.

[17] HOLL 1958, 228, 231, 30. kép; 1984a, 212–213, 3. ábra 2–3; 2002, 357, 364–365, 1. kép 2, 4. kép 2; KOZÁK 1981, 182, 1. kép 3; 1993, 223, 37. tábla 3; VIZI 2015, 48, 2. tábla 1; KOCSIS–VARGA 2020, 174, 180, 1–3. ábra.

[18] A csókakői mesejelenetes anyag jelen ismereteink szerint nem tartalmaz a II. csoport 2. típusára is utaló töredékeket. A vázolt eltérések tehát nem magyarázhatók a két rokontípushoz való tartozással.

[19] HATHÁZI–KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép A.

színben is, szélesebb körű (Buda-királyi palota, Nyék-kastély, Vértesszentkereszt-monostor, Várpalota-palota, Kereki-vár).[20] E típus csókakői cserépanyagát is ugyanaz a kettősség jellemzi, mint a mesejelenetes típust, azzal a különbséggel, hogy itt a sárgás-zöld ólommáz tónusai is különböznek. A rózsaszín, kavicsos soványítású változat nem csupán barna vasoxid pettyekkel tarkított, hanem barnás-zöld sötétebb árnyalatot eredményező, összefüggő foltokkal is fedett, eltérve a finomabb soványítású változat világosabb tónusától. Az előlap oldalmérete nagyjából megegyezik a budai darabokéval (kb. 26 x 26 cm).

3. Négyzet alakú csempe, zárt előlapján – egyszerű léckeretben – összetett vakmérműves rozettával (*5. ábra 7*). A dongás és fiókos háttal egyaránt készült csempefajta a csoport 11. típusával azonosítható, gyártását a kutatás 1408 és az 1410-es évek közepe közötti időszakra valószínűsíti. A típus eddig csak Vértesszentkereszt-monostor (*5. ábra A*), és Várpalota-palota lelőhelyekről volt ismert.[21] Ez a földrajzi közelség okán különösen figyelemre méltó, s Vértesszentkereszt esetében kegyúri kapcsolatokkal is párosul.[22] A csókakői változat cserépanyaga rózsaszín, apró kavicsszemcsés soványítású, jól kiégetett, melyet a kiemelkedő, megkopott felületeken sárgás-zöld, a mélyebb résekben palack-zöld hatású máz fed. Hátrésze nem ismert, az előlap negatívjának minősége – a plasztikus és részlet-gazdag várpalotai darabokkal szemben – inkább a lapos és elmosódott vértesszentkereszti példányhoz közelít. Feltételezhető oldalmérete viszont nagyobb a vértesszentkeresztinél, és inkább a kb. 26 x 26 cm-es várpalotai változatnak felelhet meg.[23]

Zsigmond kori budai II. csoport

1. Téglalap alakú, dongás hátú csempe, zárt előlapján – többszörösen tagolt léckeretben – a Kusalyi Jakcs család címere (*6. ábra 1–2*).[24] A kályha felső részéhez tartozó darab a csoport 13. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1410-es évek közepe – 1420-as évek közepe közti időszakra valószínűsíti.[25] Feltűnése Csókakőn már önmagában is figyelemre méltó: a Kusalyi Jakcs-címeres csempék jelenléte eddig Budára korlátozódott, a vidéki kályhákon nem volt igazolható. A csókakői változat halványbarna cserépanyaga finom homokkal és szórványosan apró kavicsszemcsével soványított, jól kiégetett, melyre közvetlenül (engób alap nélkül) fed rá a barna pettyekkel-foltokkal tarkított sárgás-zöld ólommáz. Különlegessége az a címeres mező feletti, kockapártázattal lezárt, tagolt párkányzat, mely a 13. típus eddig ismert példányain nem lelhető fel. Kézenfekvő lenne erre tekintettel a 13a és 13b típusok bevezetése. A csókakői (13b) változat párkányzatát nem utólag, a kályharakás során illesztették a címeres mezőhöz, hanem egy testet alkot azzal. A két egységet csak a díszítés választja el egymástól (egyszerű vonalkeretbe foglalt zegzug- vagy farkasfogas kötélminta). A csempe mérete – a párkányzatot leszámítva – kisebb a budai (13a) példányoknál. (A kiszerkeszthető címeres mező M: 35,3 cm, Sz: 21,8 cm, párkányzattal együtt rekonstruálható teljes M: 47,8 cm, Sz: 21,8 cm, mélység: 9,8 cm.)[26] Egyébként egy csempe alapváltozatának pártázatos párkánnyal való kiegészítése nem példa nélküli a korszakban, ugyanez figyelhető meg a korban is egyező Zsigmond kori IV. csoport 16. típusánál is (*7. ábra*).[27] Utóbbi helyét Holl Imre és Egyed Endre a IV. csoport kályhájának rekonstrukcióján a kályha – lépcsős tagolással két szakaszra osztott – felső traktusának köztes párkányzati elemeként határozta meg.[28] Nem kizárt azonban, hogy – egyszerűbb szerkezet esetében – a kályhát felül lezáró oromcsempeként is szolgálhatott.

[20] HOLL 1971, 163, 114. kép; 1984a, 213, 6. ábra; 2002, 357, 364, 1. kép 11, 7. kép 11; KOZÁK 1981, 184, 3. kép 1; KOCSIS–VARGA 2020, 174, 180, 4. ábra 1–2. Zsigmond cseh oroszlános hazai címerhasználata már 1402-től adatolható (HOLL 2010, 713 és 12. jegyzet).

[21] HOLL 1984a, 214, 7. ábra; 2002, 357, 363–364, 1. kép 16, 17. kép 16; KOZÁK 1984, 190, 1. kép 3; 1993, 226, 40. tábla 2.

[22] KOZÁK 1981, 179; SCHMIDTMAYER 2014, 217; azzal, hogy a vértesi birtoktömeget eredetileg mogyorósi Rozgonyi István szerezte meg, még ha az ebből eredő kegyúri viszonyrendszerre utaló írásos jel csak a csicsvai-ág korszakából (1450) maradt fenn.

[23] A vérteszentkereszti példány fotójának léptékéből ítélve 22 x 22 cm-es, ellentétben leírásával. Lásd: KOZÁK 1984, 190, 1. kép 3; 1993, 226, 40. tábla 2.

[24] HATHÁZI–KOVÁCS 2019, 31–32, 7. kép B.

[25] HOLL 1958, 235, 238, 48. kép; 1984b, 112, 9–10. kép; SIGISMUNDUS 2006, 335–336 (Kat. 4.33); HOLL 2010, 715–718, 8. ábra 3; SZÍVMELENGETŐ 2018, 241–242 (Kat. 3. 110), további irodalommal.

[26] A budai, pártázat nélküli 13a típus mérete M: 41,2 cm, Sz: 25,4 cm, mélység: 12 cm.

[27] HOLL 1990, 77–78. Maga a kockapártázat késő Anjou-kori előzményekre megy vissza (BOLDIZSÁR 1989, 98, 4. ábra), de jelen van az 1415 és 1437 közé keltezett pomázi anyagban is (HOLL 2010, 731, 18. ábra 9).

[28] HOLL 1990, 25. kép; 2010, 9. ábra 1.

Zsigmond kori budai V. csoport

1. Négyzet alakú, fiókos hátú csempe, zárt előlapján – kettős (külső léc-, belső pálca) keretben – a Szántói Lack család és egy ismeretlen rokon előkelő vegyes, négyelt címere, a Sárkányrend jelvényével övezve (*8. ábra 1*).[29] A kályha alsó részéhez tartozó csempe a csoport 2. típusával azonosítható, gyártását a kutatás az 1430-as évekre valószínűsíti. Elterjedtsége szélesebb körű (Buda-királyi palota, Nyék–vadászkastély, Óbuda–királynéi palota, Pomáz–kastély, Esztergom–Malombástya).[30] A csempét díszítő címer kelyhes negyedeinek főúri családhoz kötése Lővei Pálnak köszönhetően már megoldott, a másik két címernegyed tekintetében még megoszlanak a vélemények. Holl Imre a koronából kiemelkedő lényt korábban kiterjesztett szárnyú sárkányként értelmezte, később viszont két szarvasagancs/lapát által közrefogott sas mellképeként határozta meg, és a Pacali Peres család 1431-ben elnyert címerével azonosította (*8. ábra A*). Ezzel szemben Boldizsár Péter az esztergomi példány rajzán a „sárkányos" értelmezéshez tért vissza, de az ebből óhatatlanul következő címertani, genealógiai (és esetleges kronológiai) konzekvenciák levonása nélkül (*8. ábra B*).[31] A csókakői változat cserépanyaga halványbarna, apró kavicsszemcsés soványítású, barna pettyekkel-foltokkal tarkított sárgás-zöld ólommázzal fedett. Méretei (M: 26,7 cm, Sz: 26,4 cm, mélység: 11,4 cm) megfelelnek a budai és az esztergomi példányoknak. Csempeképe kissé elmosódott, így nem tud hozzájárulni a címerábrázolás értelmezési kérdéseihez.[32]

A budai csoportok anyagával rokonítható, eddig ismeretlen vagy pontosan nem besorolható töredékek

1. Téglalap alakú, dongás hátú, nyitott csempe, pereme bordaköteges díszű (*9. ábra 2*). A kályha felső részéhez tartozó elem cserépanyaga rózsaszín, enyhén kavicsos soványítású, jól kiégett, nyitott öblét és keretezését barna pöttyös-foltos, sötétebb tónusú sárgás-zöld máz fedi. E hiányos (csak alsó felében fennmaradt) csókakői csempén áttört előlapra utaló nyomok nem észlelhetők. Formája, mérete (Sz: 23,4 cm, mélység: 11 cm) és keretezése mégis felveti a budai I. csoport 6a–6b és 7a–7b, valamint a II. csoport 14. típusával való rokoníthatóságot.[33] Nem kizárt, hogy e 2–3 csúcsíves, felette rózsaablakot idéző áttört mérműves csempéknek (*9. ábra B*) egyfajta leredukált, „üres fülkés" változatával állunk szemben, melyen az eredeti díszítésből csak a bordaköteges keretet alkalmazták. Az sem zárható ki, hogy a csempe megsemmisült felső fele volt csak áttört (*9. ábra C*) .[34] E felvetések létjogosultságát épebb darabok előkerülése döntheti csak el.

2. Áttört mérműves díszítőrendszerhez tartozó, vakmérműves részletekkel is rendelkező orrtagos töredékek (*9. ábra 1a–1b*). Cserépanyaguk rózsaszín, kavicsszemcsés soványítású, jól kiégett, sárgás-zöld, barna pöttyös ólommázzal fedett. Csókakőn tehát jelen kellett lennie áttört mérműves daraboknak is, de az ezt jelző töredékekhez egyelőre nem tudunk biztonsággal csempetestet rendelni. Mázuk világosabb tónusa kizárja az előző, sötétebb mázú csempéhez tartozást. Töredékeink mindenesetre figyelemreméltó hasonlóságot mutatnak a Zsigmond kori I. csoport 21. és II. csoport 7. típusaival (a tornyos felépítményhez tartozó, dongás hátú-áttört mérműves csempék, pontosabban az azok „rózsaablakát" sugarasan felosztó küllők orrtagos díszeivel (*9. ábra A*),[35] de felfedezhetők hasonlóságok a III. csoport 3-4. típusával is.[36]

3. Téglalap alakú, dongás hátú félcsempe, zárt előlapján vakmérműves díszítéssel (orrtagos kettős csúcsív, felette letört „rózsaablak", ill. rozetta csonkja) (*10. ábra*). Cserépanyaga rózsaszín (foltokban téglavörös), kavicsszemcsés soványítású, sötétebb tónusú, barna pöttyös sárgás-zöld mázzal fedett. A kályha alsó részéhez tartozó sarokelem (Sz: 14,1 cm, mélység: 7,1 cm) hiányos, így tényleges magassága csak feltételezhető: zárt együttesünk négyzetes csempéinek 26 x 26 cm körüli méretéhez igazodhatott. Darabunkat csúcsíves-rozettás/rózsaablakos díszítése a különböző Zsigmond kori kályhák felső részéhez tartozó dongás hátú, áttört mérműves nagy csempékkel roko-

---

29 HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 130, 16. kép.

30 HOLL 1958, 243–244, 62. kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; SIGISMUNDUS 2006, 347. (Kat. 4.49), 413–414, (Kat. 4.133); HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép; SZÍVMELENGETŐ 2018, 242–243. (Kat. 3.111), 245–246, (Kat. 3.115) további irodalommal.

31 HOLL 1958, 243, 62.kép; HOLL 1990, 83, 33–34. kép; HOLL 2010, 718–719; BOLDIZSÁR 2016, 3, 4. kép. Holl Imre 1958-ban még maga is „koronából kinövő szárnyas állatalak" meghatározást adott, és csak 1990-től nyert teret az „agancsos-madaras" értelmezés.

32 Élesebb kimetszése ellenére a típus többi közölt példánya is csak bizonytalanul ítélhető meg e tekintetben. A sárkány-értelmezésre alapot adó, a többi példánynál talán több műrészletet őrző esztergomi példány egyelőre rajzon publikált csak, fotón nem.

33 HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; HOLL 1984a, 212, 1–2. ábra; 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; SZÍVMELENGETŐ 2018, 63–64. (Kat. 1.5), 89. (Kat.2.31), 144–145. (Kat.3.7), 272–275. (Kat. 4.15).

34 E felvetést talán megengedő, s mintául szolgáló késő Anjou-, kora Zsigmond kori, felső részén zárt csempetípusok: BOLDIZSÁR 1989, 97–98, 2. és 5. kép; SZÍVMELENGETŐ 2018, 76. (Kat. 2.13).

35 HOLL 1958, 235, 42. kép; 2002, 357, 1. kép 21; SZÍVMELENGETŐ 2018, 272–275. (Kat. 4.15.k).

36 HOLL 1958, 241, 55. kép. E tekintetben főként a rózsaablakot övező, egyenes peremsíkok sarkokhoz közeli orrtagjai érdekesek.

nítja (elsősorban a budai I. csoport 6a–6b és 7a–7b, 21., II. csoport 7. és 14. típussal),[37] mely típusok vakmérműves megfelelői is ismertek Vértesszentkeresztről, Székesfehérvárról.[38] Még közvetlenebb a kapcsolat a budai III. csoport áttört mérműves 4. típusával,[39] mintakincs és funkció (szintén a kályha alsó részéhez tartozó sarokcsempe) terén egyaránt. A csúcsíves-rózsaablakos kompozíció sarokcsempén való vakmérműves megjelenítése a visegrádi fellegvár nagycsempés Zsigmond kori kályháján is tetten érhető.[40] A csókakői vakmérműves sarokcsempe rajzolata és plasztikussága a budai II. csoport 6. típusához (Zsigmond négyelt címere feletti, kettős csúcsíves-liliomos díszű vakmérműves mező) áll a legközelebb.[41] Sarokcsempénk kockapártázatos részmotívumára külön kitérve talán az sem véletlen, hogy ugyanezen csoportba tartozik a Kusalyi Jakcs-címeres csempe is, melynek kockapártázatos csókakői változatáról (*6. ábra 1*) az előzőekben már részletesen szó esett (II. csoport 13a–b típus).

A vagdalt belsőkeretű Zsigmond kori töredékek

A csókakői anyag sajátos szegmensét alkotják a vagdalt keretű csempék – teljes példányokként még nem rekonstruálható és klasszifikálható – töredékei (*11. ábra 1–6; 12. ábra 1–4*). Cserépanyaguk rózsaszín vagy halványbarna, szórványosan szemcsés homokkal soványított, jól kiégetett. Általános jellemzőjük a kettős keretezés (kívül egyszerű léc-, belül kötéldíszt imitáló vagdalt szalag). Ugyanakkor más negatívon készült szinte minden töredék, mint ahogy a sárgás-zöld (barna pöttyös, esetenként foltos) ólommáznak is több tónusa különíthető el, az élénk világostól a sötétig. Olykor megőrződtek a csempék középmezejének változó nívójú ábrázolásai is: bordával kirajzolt kerek talpú címerpajzsba vagy kerek medalionba befoglalt, lapos plasztikájú heraldikus állatok (például igényesebb rajzolatú szarvas, továbbá töredékességük és gyenge, elmosódott ábrázolásuk okán bizonytalanul meghatározható állatok, esetenként madarak lábai) (*12. ábra 1–4*).

A vagdalt belsőkeretű Zsigmond kori csempefélék gyakorisága és területi szóródása egyelőre igen behatárolt. A nívósabb plasztikájú, mázas változatok mai tudásunk szerint kizárólag a budai I. csoport produktumai (a négyelt Zsigmond-címeres, tollas sisakos 5. és 9. típus, a sasos címert körülfonó sárkányrendes 17. típus, valamint a heraldikai balra néző cseh oroszlános 18. típus).[42] Úgy tűnik, ezt a figyelemre méltó Anjou-kori előképekkel[43] is rendelkező keretezési formát a csempés kályhák nagy centrumainak (Buda, Visegrád, Diósgyőr) más Zsigmond kori csoportjánál nem alkalmazták.[44] A vagdalt belsőkeretű csempéknek a Zsigmond kori budai I. csoporton belül is korlátozott divatját jelzi, hogy a gyakoribb 5. és 9. típus is csak Budáról, Nyékről és Vértesszentkeresztről ismert, a 17. és 18. típus (zöldmázas) csempéi pedig kizárólag a várpalotai kályhán lelhetők fel.[45] Ezért is oly jelentős a 18. típus szerény, máztalan változatának felbukkanása Székesfehérváron, a középkori Nova Civitas külvárosban (Selyem utca 1–13.) (*12. ábra A*).[46] A 18. típussal egyazon kályhához tartozó, további vagdalt keretű töredékek is előkerültek a lelőhelyen (egyikük pajzsos/medalionos, állatlábas: (*12. ábra C*)),[47] melyeket már önmagukban is szoros szálak fűzik a most ismertetett csókakői csempékhez. Még nyilvánvalóbb ez a rokonság a Selyem utcai anyag azon részével, ahol a pajzsos/medalionos keretbe foglalt madárláb-ábrázolás már a csókakői darabokkal minden tekintetben egyező, rózsaszín cserépalapú, zöld mázas csempén jelenik meg (*12. ábra D*).[48] E zöldmázas-vagdalt keretes anyag nem is csak a Nova Civitas külvárosra korlátozódik, észlelt a Castrum területén is: e körbe tartozó, geometrizált növényi ornamentikával díszített változat került elő a Szent Anna kápolna előtti feltáráson (*12. ábra B*).[49]

---

37 HOLL 1958, 228, 236, 33, 35–36, 42, 49. kép; 1984a, 212, 1–2. ábra; 2002, 357, 364, 1. kép 6a–6b, 7a–7b, 21, továbbá 5–6. kép; SZÍVMELENGETŐ 2018, 63–64 (Kat. 1.5), 89 (Kat.2.31), 144–145 (Kat.3.7), 272–275 (Kat. 4.15)

38 KOZÁK 1984, 195, 3. kép 2; BOLDIZSÁR 1992, 86, 70. kép

39 HOLL 1958, 241, 55. kép

40 KOCSIS 2006, 128, 14. ábra; SZÍVMELENGETŐ 2018, 271–272 (Kat. 4.14.c)

41 HOLL 1958, 234–235, 41. és 46. kép; 2010, 731, 736, 19. ábra 1, 22. ábra 5; SZÍVMELENGETŐ 2018, 275–278 (Kat. 4.16.f)

42 HOLL 1958, 228, 32. kép; HOLL 1971, 161, 111. kép; HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; HOLL 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 7. kép 5, 9, 17. kép 17–18; HOLL 2010, 6. ábra 4–5; SZÍVMELENGETŐ 2018, 233. (Kat. 3.96)

43 Különösen a budai Sámson-ábrázolásos Anjou-kori csempék figyelemre méltóak, távolabbról pedig az Anjou-kori budai II. csoport, valamint a pomázi 14. századi csoport produktumai említhetők (HOLL 1990, 63, 71–72, 11. kép 3, 13–15. kép, 17. kép; 2010, 727, 729).

44 E díszítéstől elválasztandó a sarokcsempék – egyébként sokkal inkább a kor mázatlan kályhaszemeire jellemző – plasztikus kötélmintás szegélyezése, mely a Zsigmond kori budai III. csoport 4. típusánál (HOLL 1958, 55. kép), vidéken pedig a szászvári csempéken figyelhető meg (HOLL 2010, 731, 17. ábra 3–4; SZÍVMELENGETŐ 2018, 243 (Kat. 3.112).

45 HOLL 1984a, 214–215, 8–10. ábra; 2002, 354, 364, 1. kép 17–18, 17. kép 17–18.

46 BOLDIZSÁR 1992, 87, 75. kép

47 BOLDIZSÁR 1992, 87–88, 76–77. kép

48 BOLDIZSÁR 1992, 88, 93. kép

49 BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép

Ezen – a várpalotai kályhán nem szereplő, a csempeképek tekintetében is jóval gyengébb nívójú (így a budai I. csoportba sem besorolt), ugyanakkor a csókakői anyaggal a lehető legszorosabb kapcsolatban álló – székesfehérvári csempekörre Holl Imre külön kitért 2010-es munkájában: „*...még nem tudjuk, hogy vajon a városi fazekasok készítették-e ezeket a megrendelő igénye szerint, kiegészítve így egy Budáról szállított kályhát? Városi, helyi mesterre vall a darabok lapos plasztikája és a részletek kidolgozatlan mintázása az állatalakok esetében. Az is lehetséges, hogy az egész kályha helyben készült*”.[50] Az e körbe tartozó csókakői töredékek támogatni látszanak a feltételezett fehérvári műhely létét, valamennyire érzékeltetve piackörzetének léptékeit is. Az anyagcsoport pontosabb körvonalazáshoz további produktumok felbukkanása szükséges.

Egyéb, még nem besorolható töredékek

Az anyagban fellehető még egy gyenge kivitelű és – túlhasznált vagy másodlagos negatívjai okán – esetenként rendkívül elmosódott plasztikájú csempekör. A töredékeken változó minőségben megformált, olykor alig kivehető mancsok és egy jellegzetes gótikus farokmotívumrészlet utalnak heraldikailag jobbra forduló, nagy valószínűséggel „cseh oroszlánt” formázó állatábrázolásokra (*13. ábra 1–4*). Kovács Bianka Gina friss kutatásai nyomán a csókakői hármas levélcsokorral tagolt farokmotívumos töredék (*13. ábra 4*) pontos megfelelője vált ismertté a gesztesi vár Zsigmond kori csempeanyagából is, barnássárga mázas változatban.[51] Miután az ágaskodó „cseh oroszlán” heraldikailag jobbra forduló, s a csempetükör egészét kitöltő,[52] ugyanakkor a budai IV. csoport 3. típusától[53] hangsúlyosan eltérő változata egyelőre csak Fehérvárról ismert (*13. ábra A*),[54] óhatatlanul felmerül, hogy e ma még maradéktalanul nem értelmezhető csókakői és gesztesi oroszlános töredékek akár ahhoz a székesfehérvári műhelykörhöz is kapcsolódhatnak, melynek lehetősége a vagdalt belsőkeretű csempék tárgyalásakor már megfogalmazódott. Ez nem kizárt, de egyelőre nem is bizonyítható. Egyáltalán nem könnyíti meg a tisztábban látást, hogy a fehérvári oroszlános csempe vonatkozásában nem dönthető el: az vajon a csókakői és gesztesi oroszlános típusnak egy „mintaadó”, távolabbról rokon produktuma, vagy éppen a típus egy tisztább kimetszésű dúcáról lekerült példánya? A csókakői és gesztesi farokrészletekhez egyelőre nem rendelhető egy biztos illeszkedésű, s a végtagokon túl más részleteket is őrző oroszlánalak, a fehérvári csempéről pedig éppen a csomózott farokszakasz hiányzik. (E hiátust Boldizsár Péter csak elméleti kiegészítéssel tudta kitölteni rajzán: *13. ábra A*).

Tisztázásra vár további három csókakői saroktöredék megítélése is. Ezek zárt előlapjának léckeretes sarokzugait plasztikus bordával kirajzolt, kerek medalionok, még valószínűbben gyűrűsen visszahajló indák díszítik (*13. ábra 6–7*). A Zsigmond kori budai (II. csoport 12. típus) és székesfehérvári anyagban (*12. ábra B*) egyaránt előfordulnak olyan összetett, négykaréjos ornamentikával díszített négyzetes csempék, melyek sarkain – ugyanilyen elhelyezésben – kerek rozetták ülnek.[55]

Végezetül, kissé elkülönítve, meg kell említeni még egy – talán szintén a gyenge kivitelű (fehérvári?) heraldikus csempekörbe vonható – madár (vélhetően sas) alakos szórványt is (*13. ábra 5*), melynek távoli, nagyságrendekkel nívósabb előképe a Zsigmond kori budai I. csoport négyelt címeres – brandenburgi sasos 1. típusa lehet (*13. ábra B*).[56] Előkerülési kontextusa[57] azonban bizonytalanná teszi a felső sziklaterasz kis utcájában előkerült csempe-együtteshez való tartozást, ami egyébként kézenfekvő volna.

---

50 HOLL 2010, 734–735, 21. ábra 4–5.

51 Ez úton is köszönöm Kovács Bianka Ginának, hogy a gesztesi vár késő középkori kerámiaanyagát feldolgozó, a *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 24. kötetében megjelentetni tervezett kitűnő tanulmányába előzetes betekintést nyerhettem, s munkámhoz használhattam.

52 A még nem besorolható csókakői csempék oroszlánábrázolásának negatív jelzőkkel lehatárolható ismérvei: a heraldikailag jobbra forduló ágaskodó oroszlán nem félcsempén alkalmazott (HOLL 2010, 8. ábra 2), nem döntött pajzsos-sisak címeres (HOLL 2010, 4. ábra 2, 15. ábra 1), és nem címer-negyedbe foglalt (HOLL 2010, 4. ábra 4, 5. ábra, 6. ábra 5) változat.

53 HOLL 1958, 243, 58. kép; 2010, 9. ábra 2. E típus alakformálása, stílusjegyei nem hozhatók összefüggésbe sem a csókakői és gesztesi, sem a fehérvári cseh oroszlános töredékekkel.

54 BOLDIZSÁR 1992, 87, 72. kép.

55 HOLL 1958, 235, 47. kép; BOLDIZSÁR 1992, 87, 71. kép.

56 HOLL 1958, 228, 28. kép; 2002, 364, 1. kép 1, 2. kép 1, 4. kép 1; SZÍVMELENGETŐ 2018, 73–74 (Kat. 2.8) 232–233 (Kat. 3.95).

57 A csempetöredék az alsóvár 15. századi déli főfala elé húzott, oldalazó tüzelésre alkalmas törésekkel tagolt „Bakics-kori” falvonulat középső szakaszán, a dzsámi közelében került elő: egy olaszbástya-szerűen kiugratott védmű belsejének tömörített törmelékes feltöltéséből. E több javításon is átesett védmű beltöltését vegyes (a 15. századtól a török korig ívelő), másodlagos helyzetű, kevert kerámiaanyag jellemezte (2014. évi ás. dok: SZIKM Adattár, AD/8763-2016).

Megfigyelések, következtetések

A bemutatott anyagot alapvetően a kályhák alsó részéhez tartozó típusok teszik ki. Teljességgel hiányoznak a tetőzet elemei (oromcsempék, hagyma alakú kályhaszemek),[58] és csekély arányban vannak csak jelen a tornyos felsőrész dongás hátú csempéi. A kályhatapasztás-törmelék szintén elenyésző. Mindez több szempontból is orientáló. Egyrészt – miután a Zsigmond kori kályhaomladék és csempeanyag hiányzó része az erősség más pontján sem került elő – okkal gyanítható, hogy ezen (nagyságrendekkel nagyobb, s főleg a kályha felső részeihez tartozó) hányad a váron kívül került elhelyezésre. Másrészt megfigyelhető, hogy a „kályha-alkatrészek" ezen eloszlása leképezi a (felülről lefelé haladó) bontás és elszállítás technikai sorrendjét is. Úgy tűnik, az alsóvári kis utca csempetörmeléke a kályhabontás(ok) utolsó fázisához kapcsolódik, és zömmel a fűtőberendezés(ek) alsó részének „maradéka". Mint ilyen, nem érte már el azt a mennyiséget, hogy kiszállítsák a várból, helyben terítették el. Ebből az is következik, hogy e hiányos anyag nem tesz lehetővé kályharekonstrukciót. Viszont megengedi annak feltételezését (így nem véletlen a kályhabontási kérdések kapcsán beiktatott többes szám használata sem), hogy az itt lelt – korban az 1400-as évek elejétől az 1430-as évek második feléig ívelő – csempeanyag több (jelen ismereteink szerint és a legnagyobb valószínűséggel két) kályhához tartozhattak. Mint arról már esett szó, e kályhák felszámolását, hulladékként való elterítését Hunyadi Mátyás 1465-től vert denárja kíséri. A feltárási eredmények nyomán hozzátehető: minderre a Rozgonyiak csicsvai ágának birtokba lépésével együtt járó, az 1460-as évek második felére, esetleg az 1470-es évek legelejére tehető átalakítások részeként került sor. A munkálatok alapvetően az alsóvári palotaegyüttest, továbbá a felsővár északi és nyugati traktusát, valamint ciszternáját érintették (esetenként szintén Hunyadi Mátyás denárjaival keltezve).[59]

Felvetések, kérdések

Eddig terjednek egyelőre a csókakői vár Zsigmond kori csempeanyagára irányuló kutatások biztosnak tűnő eredményei. Jóval ingoványosabb terepre vezet át a csempeanyag kályhákhoz sorolása, e kályhák Zsigmond koron belüli keltezése, végül csókakői megjelenésük „vártörténeti kontextusba" helyezése, mivel a már vázolt bizonytalansági tényezők több értelmezést is megengednek, melyek új adatok felmerülése esetén még jelentősen változhatnak. A felvetett problémák tekintetében két megközelítési, illetőleg megoldási lehetőség körvonalazódott, melyekről az alábbiak összegezhetők.

A. változat

Mai ismereteink alapján kézenfekvőnek tűnhet egy tágabb kronológiai kereteket megengedő és inkább a műhelyköröket hangsúlyozó, tipológiai jellegű szétválasztás. Vagyis egy elsősorban a király számára dolgozó, de főúri és egyházfői megrendeléseket is teljesítő műhelyből származó „budai kályha" (*5–6. ábra és 8–10. ábra*), és egy láthatóan gyengébb minőségű „fehérvári kályha" (*11–12. ábra*) egyidejű, egymás melletti létének feltételezése.

Hogy a különböző budai anyagcsoportok egy közös kályhát alkossanak, nem példa nélküli. Ilyen a visegrádi királyi palota Kocsis Edit és Sabján Tibor által rekonstruált késő Zsigmond kori kályhája, mely az I–II–III. csoport (időben másfél–két évtizedet átívelő) típusaiból épült az 1420-as években (*14. ábra*).[60] Hasonló konstrukcióval Csókakőn is számolhatunk. A Zsigmond koron belül szorosabban még nem keltezhető „fehérvári kályha" kései voltára csupán az utal, hogy csempéinek zöme már erősen túlhasznált vagy másodlagos (csempéről levett) negatívok produktuma. Ezen értelmezésből következően mindkét csókakői kályha a Rozgonyiak mogyorósi ágához kapcsolható (1430-as évek), s a kis utcát (*1. ábra 3. D*) északról határoló felsővárban (*1. ábra 3. A*) éppen úgy állhattak, mint a déli oldalon emelt alsóvári palotaszárnyban (*1. ábra 3. E*): a csempék előkerülési helye mindkét lehetőséget támogatja.[61]

---

[58] Mint arról már szó esett, a Kusalyi Jakcs-címeres csempe kockapártázatos lezárása párkány és oromzat díszeként egyaránt értelmezhető (Vö. *5. ábra 1–2; 6. ábra*).

[59] HATHÁZI 2010, 67–69; HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 118–124; 2019, 29–33, 36–37.

[60] KOCSIS–SABJÁN 1998, 28, 104. kép; KOCSIS 2010, 371. 25. kép; SZÍVMELENGETŐ 2018, 62–64. (Kat. 1.5). Általánosabb érvényű kronológiai hatását hangsúlyozza FELD 2018, 4.

[61] A 2014–15. évi feltárási eredmények előzetes jelentése (HATHÁZI–KOVÁCS 2016, 130, 13. és 14. jegyz.) munkahipotézisként felvetette, hogy a kályhák helye esetleg a felsővár délkeleti L-alakú épülete lehetett. Ennek felszámolt, s alapozásig visszabontott falaira erősen átégett, I. Ulászló (1440–1444) és Hunyadi János kormányzó (1446–1453) denárjaival keltezett pusztulási omladék fedett rá. Az épület pusztulása egybevágni látszik a Csókakőt érintő 1443–44. évi polgárháborús eseményekkel is: a János-fiak rablótámadásával és/vagy Újlaki Miklós önkényes várfoglalásával. Mogyorósi István fia János csak 1446-ban nyerte vissza Csókakőt, hogy elvégezze e károk felszámolását (HATHÁZI 2010, 58–60, 67). Ebbe beletartozónak tűnt a csempés kályháknak a súlyos károkat szenvedett felsővári épület felszámolásához szervesen kapcsolódó elbontása is. Az alsóvár feltárásának 2017. évi teljessé válásával (HATHÁZI–KOVÁCS 2019, 29–33, 36–37) és a leletfeldolgozás előrehaladásával azonban e tanulmány már arra tud rámutatni, hogy a Zsigmond kori kályhák elbontására Mátyás kori átalakítások keretében került csak sor, s e munkálatok a felsővárat, valamint az alsóvári palotaegyüttest egyformán érintették. Az alsóvári palota belső udvari feltöltésében lelt, s már tárgyalt csempetöredékek (KOVÁCS 2023, 60) nyomós többlet érvként szólnak amellett, hogy kályháink legalább egyike az alsóvári palotában állhatott.

B. változat

E megközelítés Holl Imre Zsigmond kori budai csoportjainak[62] hangsúlyos belső kronológiai szakaszolását, Feld István szavaival élve „szigorú" időrendjét[63] alkalmazza. Ennek alapvető konzekvenciájaként viszont azzal kell számolnunk, hogy Csókakő Zsigmond kori anyagának budai hányada három évtizedet is meghaladó időszávot fog át, túlszárnyalva a már említett visegrádi példát is (a királyi palota késő Zsigmond kori, a budai I–II–III. csoport csempéiből álló kályhája, *14. ábra*).

Ezen értelmezés keretei között elképzelhető, hogy a két csókakői kályha egyike egy kizárólag az I. csoport anyagából, 1402–1415 között emelt „korai budai kályha" volt, melynek lehetséges alkotóelemei közé sorolhatjuk a mesejelenetes, cseh oroszlános és rozettás, esetleg az üres fülkés-dongás hátú darabokat (*5. ábra; 9. ábra*). A másik fűtőberendezés egy „késői budai – fehérvári vegyes kályha" lehetett. Ezt az 1430-as évek első felében emelt (tehát a másik kályhánál másfél-két évtizeddel későbbi) kályhát részben a fehérvári csempék (*11–12. ábra*), részben pedig a budai II. és V. csoport kései produktumai alkothatták, így például az 1420-as évek közepéig gyártott Kusalyi Jakcs-címeres (*6. ábra*), és az 1431 utáni Szántói Lack és Pacali Peres címeres[64] (*8. ábra*) darabok. Mint arról már esett szó, a fehérvári és budai csempékből álló „vegyes konstrukciók" gyártási lehetőségét Holl Imre sem zárta ki.[65] Ennél a nagyobb időkülönbségű kályhákat preferáló megközelítésnél viszont – tekintettel a „korai budai" kályha 1402–1415 közé tehető megépülésére – számot kell vetni azzal a lehetőséggel is, hogy az első Zsigmond kori reprezentációs fejlesztésekre már a királyi vár-korszakban sor kerülhetett Csókakőn.

Ennek a régészeti és az írott forrásadatok sem feltétlenül mondanak ellent. Itt szükséges visszautalni a csempéket rejtő alsóvári utcát északról határoló 13. századi eredetű felsővárra, amely – korábbi feltételezésünk szerint – a késő Anjou – korai Zsigmond korban nyerte el szabályosabb négyszög alaprajzát, és bővült egy L-alaprajzú délkeleti saroképülettel is.[66] A 15. század középső harmadában kiépült alsóvár legkorábbi elemei már e megújult vármaghoz csatlakoztak. A felsővár szabályosabb alaprajzra törekvő átépítését eddig tehát a 14. század végére valószínűsítettük, kályhaanyagunk azonban e kérdést is új megvilágításba helyezheti. Nem lehetetlen, hogy az átépítés helyesebb keltezése a 15. század első évtizede, s a mesejelenetes, cseh oroszlános, rozettás csempékkel jellemezhető „korai budai kályha" állítása része volt a felsővár ekkori megújításának.

Érdekes lehetőséget tartogathatnak e szempontból az írott források is. Margit hercegnő, Zsigmond király húga (egyben Hohenzollern János nürnbergi várgróf neje) éppen az 1405 és 1409/1410 közötti időre nyeri el bátyjától a vértesi királyi javadalmakat, többek között Gesztest, Vitányt és Gerencsért. E zálogjog Margit hercegnő halálával sógorára, Hohenzollern Frigyesre szállt tovább 1411-ig bezárólag, amikor is Zsigmond brandenburgi javainak átadásával rendezte tetemes adósságait a Hohenzollernek felé, felszabadítva így vértesi érdekeltségeit is.[67] A vázoltak folytán tehát 1405–1411 között Zsigmond alkalmi szálláshelyei nélkül maradt kedvenc vadászterületén (*15. ábra*). Nem kizárt, hogy Csókakő – a Vértes időlegesen egyetlen királyi vagyonkörben maradt váraként – e körülményre tekintettel részesült kisebb bővítésben és reprezentációs fejlesztésben. Úgy tűnik azonban, hogy feleslegesen: Zsigmond itinériumából[68] ítélve soha nem szállt meg Csókakőn, vagy legalábbis ennek nem maradt írott nyoma, a vértesi vadászatokhoz kapcsolódó igényeit pedig az 1409-re kiépült tatai rezidencia oldotta meg a későbbiekben.[69] Röviden áttérve a két évtizeddel később felállított „késői budai-fehérvári vegyes kályhára", az már egyértelműen Rozgonyi-fejlemény Csókakőn. Mint ilyen, az 1430-as évek eleje és az 1460-as évek közepe közti időszakban éppen úgy állhatott a kis utca északi oldalán emelkedő felsővárban, mint a déli oldal alsóvári palotaépületében.

62 HOLL 1958; 1971; 1984a; 1984b; 1990; 2002; 2010.

63 FELD 2018, 4.

64 A Szántói Lack-címeres csempe e datálása abban az esetben érvényes, ha a bizonytalan meghatározású címer-negyedek esetében Holl Imre Pacali Peres – álláspontját tartjuk irányadónak. Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az V. csoport másik, Pálóczi György esztergomi érsek (1423–1439) címerével díszített csempéje (3. típus) ettől függetlenül is a csoport késő Zsigmond kori voltát valószínűsíti (HOLL 1958, 243, 63. kép; 1990, 83.)

65 HOLL 2010, 735.

66 HATHÁZI 2010, 51.

67 SCHMIDTMAYER 2011, 73; 2015, 38–41; BUZÁS 2015, 711–712.

68 ENGEL–C. TÓTH 2005, 55–131; SCHMIDTMAYER 2015, 182–189,

69 SCHMIDTMAYER 2015, 38–41, 196–197; BUZÁS 2015, 711, 716–717.

A jelen dolgozat ezen utolsó egységét a szerző nem tudja másként lezárni, minthogy az abban helyet kapott problémafelvetések és kérdések még nyitottak. A velük kapcsolatban most vázolt mindkét értelmezési kísérlet mellett szólnak érvek és ellenérvek, mint ahogy tudásunk bővülésével akár újabb megoldási lehetőségek is születhetnek. Ezek helyességét további vizsgálatoknak kell megerősítenie vagy elvetnie, a csókakői vár régészeti feldolgozásának minél teljesebbé válása mellett.[70]

[70] Munkájukért kiemelt köszönettel tartozom a csókakői kutatások másik vezetőjének, Kovács Gyöngyi régésznek (HUN-REN BTK Régészeti Intézet), valamint Pokrovenszki Krisztián, Szőllősy Csilla és Belegrai Tamás régészeknek, Schneiderné Horváth Adrienn gyűjteményi osztályvezetőnek (SZIKM), Gucsi László restaurátornak, Kolláth Ágnes, Kovács Bianka Gina és Nádai Zsófia régészeknek, Éber Magda, Mészáros Nóra és Varga Zsóka grafikusoknak (HUN-REN BTK Régészeti Intézet).

Irodalom

BELEGRAI Tamás
2016 A csókakői vár fémanyagának feldolgozása. 1960–62-es feltárás. *Alba Regia* 44. 77–181.

BOLDIZSÁR Péter
1989 Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1988:1. 95–110.
1992 Középkori kályhacsempék Székesfehérváron. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991/92:1. 83–92.
2016 Zsigmond-kori kályhacsempék az esztergomi Malombástya leletanyagában. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.* http://real.mtak.hu/134222/1/boldizsar-malombastya-csempek.pdf (Utolsó letöltés: 2023. június 29.

BUDAI Tamás – FODOR László
2008 Magyarázó a Vértes hegység földtani térképéhez (1:50 000). In: Budai Tamás – Fodor László (szerk.): *A Vértes hegység földtana. Magyarország tájegységi térképsorozata.* Budapest.

BUZÁS Gergely
2015 Királyi rezidenciák és szálláshelyek a késő középkori Magyarországon. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások "az ország közepén"* Budapest. 705–723.

ENGEL Pál – C. TÓTH Norbert
2005 *Itineraria regum et reginarum (1382–1438).* Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1. / Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). (Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1.) Budapest.

FELD István
2018 Holl Imre szerepe a magyarországi és a nemzetközi kályhacsempe kutatásban. In: SZÍVMELENGETŐ 2018. 3–11.
2019 Kachelöfen auf Burgen des mittelalterlichen Königreiches Ungarn als Medien des adeligen Selbstverständnisses. In: Joachim Zeune (Hrsg.): *Adelskulturen auf Burgen. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung in Brixen, 2017*. Braubach. 182–190.

H. GYÜRKI Katalin
1991 *Üvegek a középkori Magyarországon.* (BTM Műhely 3.) Budapest.

HATHÁZI Gábor
1999 A 700 éves Csókakő. A várra vonatkozó fejezetek. In: Béni Kornél – Fülöp Gyula – Hatházi Gábor: *A 700 éves Csókakő.* Csókakő. 7–13, 22–75.
2010 Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében. In: Béni Kornél (szerk.): *Csókakő a harmadik évezred küszöbén.* Csókakő. 15–151.

HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi
2016 Újabb kutatások a csókakői várban. Az alsóvár régészeti kutatása (2014–2015). *Castrum* 19. 111–130.
2019 A csókakői vár régészeti kutatása 2014–2017. In: H. Szilasi Ágota (szerk.): *Örökségünk védelme és jövője 5. Váraink – Múlt, jelen, jövő.* A Dobó István Vármúzeumban 2019. április 25–26-án megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. (Studia Agriensia 38.) Eger. 28–49.
2024 Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban. In: Kovács Gyöngyi – Zatykó Csilla (szerk.): A *tudománynak gazdag ágai... Tanulmányok Benkő Elek hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 157–186.

HOLL Imre
1958 Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe. *Budapest Régiségei* 18. 211–300.
1971 Középkori kályhacsempék Magyarországon II. *Budapest Régiségei* 22. 161–207.
1984a Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a 15. században. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 209–220.
1984b Heraldikai megjegyzések. *Archaeologiai Értesítő* 11. 109–114.
1990 Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. *Archaeologiai Értesítő* 117. 58–95.
2002 Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. *Budapest Régiségei* 35. 357–380.
2010 Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* I–II. Budapest. II. 709–756.

JAKAB Márton
2023 *A csókakői vár kőanyaga*. MA szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
2024 A csókakői vár 15. századi építkezései a kőfaragványok tükrében. *Castrum* 27. 27–53.

KOCSIS Edit
2006 A visegrádi fellegvár kályhacsempe leletei. In: Buzás Gergely (szerk.): *A visegrádi fellegvár*. (Visegrád Régészeti Monográfiái 6.) Visegrád. 124–166.
2010 A királyi palota kályhái. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina (szerk.): *A visegrádi királyi palota*. Budapest. 363–381.

KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor
1998 *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempe leletei*. (Visegrád Régészeti Monográfiái 3.) Visegrád.

KOCSIS Edit – VARGA Máté
2020 Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7. 173–182.

KOVÁCS Bianka Gina
2023 A Rozgonyiak konyhája. Étkezés a csókakői várban a 15. századi kerámialeletek alapján. *Magyar Régészet – Online* 12 (2023/1) 58–66.
https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3.

KOZÁK Éva
1981 A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981. 179–197.
1984 A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984. 187–204.
1993 *A vértesszentkereszti apátság.* (Művészettörténet – műemlékvédelem 5.) Budapest.

KUBINYI András
1989 Főúri rezidenciák a középkor végén. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (11–19. század)*. Veszprém. 87–93.

SCHMIDTMAYER Richárd
2011 Gerencsér és várának története az írott források alapján. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 69–86.
2012 Vértesi várak. A Rozgonyi család főúri rezidenciái a 15. században. In: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter (szerk.): *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* (Micae Mediaevales II.) Budapest. 123–140.
2014 A vértesi várak „valódi" urai az 1440-es években. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20. 193–221.
2015 *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmai a késő középkorban.* PhD disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.

SIGISMUNDUS
2006 *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2006. március 18. – június 18. Kiállítási katalógus. Szerk.: Takács Imre. Budapest.

SZÍVMELENGETŐ
2018 *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14–16. század.* Budapesti Történeti Múzeum, Vármúzeum, 2018. április 11. – szeptember 2. Kiállítási katalógus. Szerk.: Kiss Virág – Spekner Enikő – Végh András. Budapest.

VÉGH András
2006 *Buda város középkori helyrajza I.* (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapest.

VIZI *Márta*
2015 Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról. *A Wosinsky Mór Megyei Évkönyve* 37. 41–73.

Gábor Hatházi

Sigismund Era stove tiles in Csókakő Castle*

Csókakő Castle is the only medieval hilltop residence in Fejér County in central Transdanubia that was in continuous use in the 13th–17th centuries and still stands today. The first mention of the stone castle, erected on a southern slope of the Vértes Mountains, dates to 1299. Its geopolitical position fundamentally determined the role and fate of Csókakő, which was situated near important routes in the centre of the Kingdom of Hungary, within the triangle of Buda (royal seat in the 13th–16th centuries), Esztergom (royal seat in the 11th–13th and primatial seat in the 11th–16th centuries), and Székesfehérvár (royal seat in the 11th–16th centuries, royal coronation and burial site). The composition of the estate behind the castle underwent major transformations but always remained considerable in size and value. Except for a short period in 1326–1340, when it was a royal possession, Csókakő Castle was the property of the leading elite of the country, including the Csák, Rozgonyi, Egervári, Kanizsai, and Nádasdi families. When the Ottoman conquest tore apart the Kingdom of Hungary, Csókakő came under Ottoman rule. From 1543/44, it became an Ottoman border fortress and remained so until 1687, save for a brief intermezzo in 1601–1602. After the troops had left it, the castle served for a short time until 1695 as a prison, while documents from the 1720–1730s mention it already as abandoned and ruined.

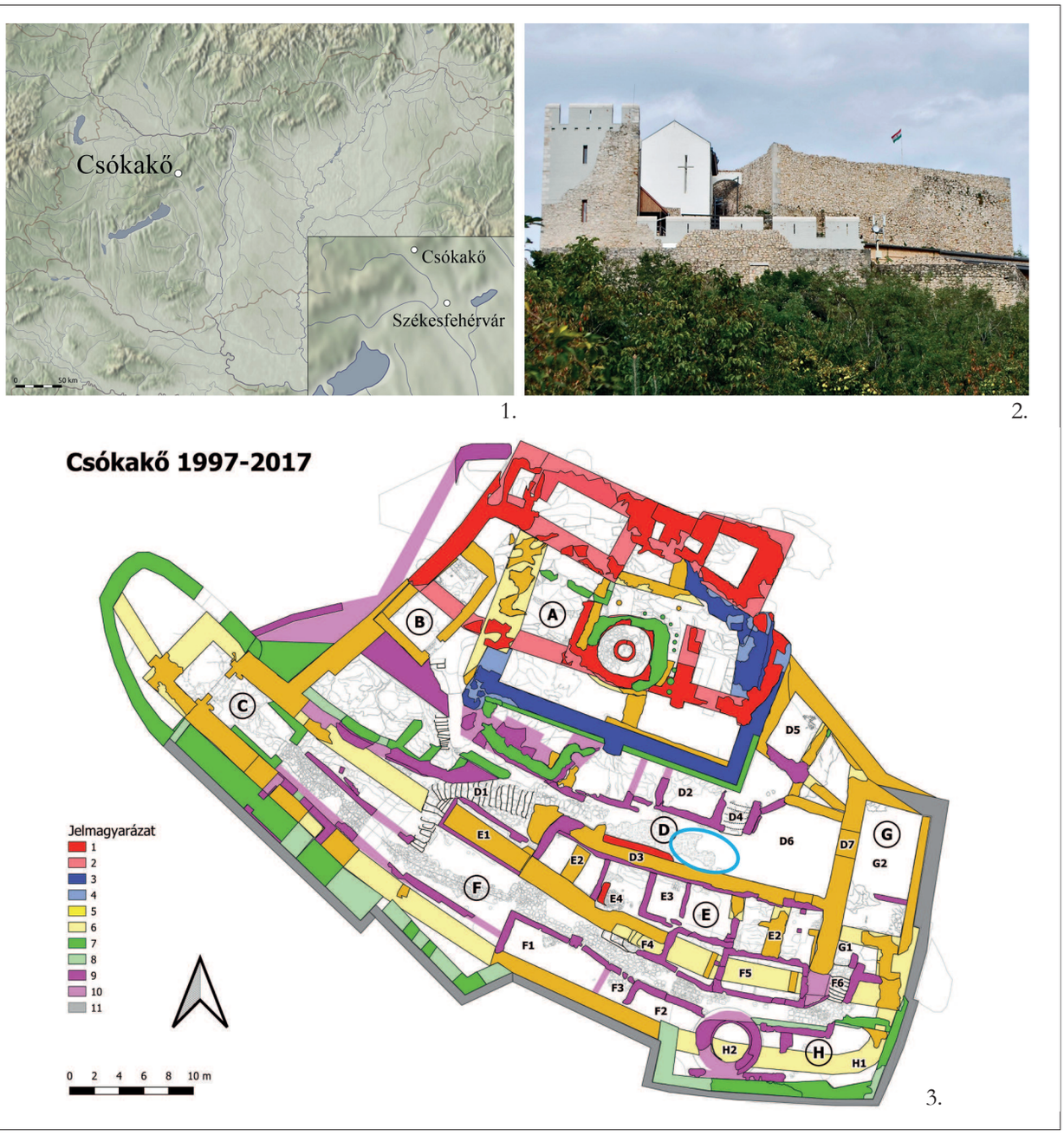
The abundant written sources, monumental heritage, and archaeological record of Csókakő Castle illustrate all these historical periods excellently. The castle was almost completely excavated in 1960–1962 and 1997–2017; currently, the documentation and find material are being processed and evaluated.

One of the most remarkable finds is some elaborate green-glazed Gothic stove tiles (many with heraldic patterns) recovered from an alley in the lower castle. The likely two sets could unambiguously be dated to the rule of Sigismund I, King of Hungary (1387–1437), as well as King of the Romans (King of Germany) and Holy Roman Emperor (1410–1437). Their parallels are known from royal, nobiliary, and ecclesiarchal contexts (castles, royal palaces, manors, and some monasteries). Both sets are dominated by types associated with the workshop in Buda but also include pieces parallels to which are currently only known from the nearby Székesfehérvár, indicating perhaps a lesser regional workshop. Based on a denar found amongst the fragments, representing a type issued by King Matthias I (1458–1490) from 1465, the two stoves were dismantled, and their debris was used to fill potholes in the late 1460s. This period also witnessed major transformations in other parts of the castle.

The study presents the recovered find material together with a typological and chronological evaluation, a discussion of the role of the two tile stoves in local representation and in the residence, and an overview of the interpretation possibilities utilising this find to clarify some chronological details concerning the several building periods of the 15th-century lower castle.

* Fordította: Sebők Kata.

Ábrák

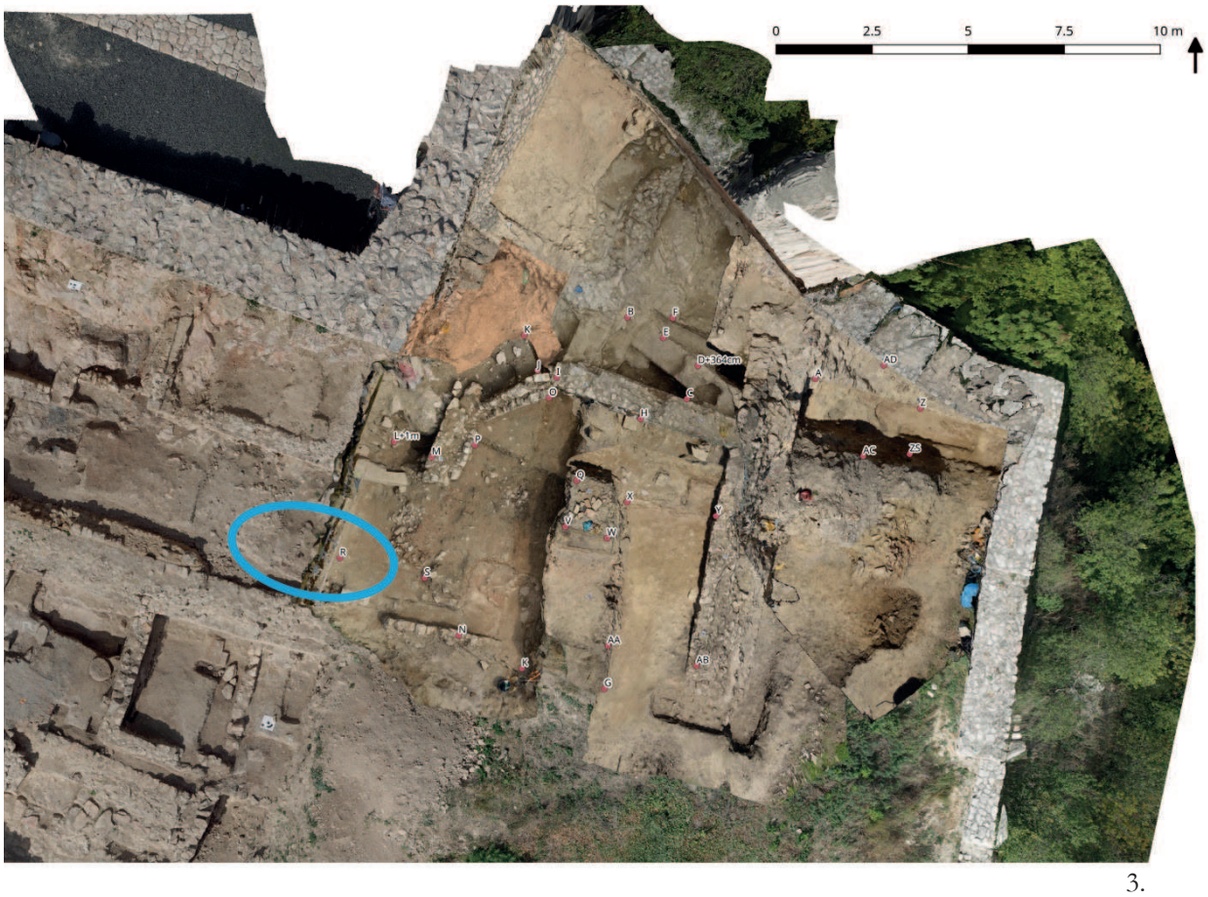

1. ábra
Csókakő-Vár
1. Földrajzi elhelyezkedés (térkép: Varga Zsóka); 2. A vár látképe (fotó: Kovács Gyöngyi);
3. Feltárási alaprajz (Felmérés: Holl Balázs, Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás,
Rajz: Holl Balázs, HATHÁZI–KOVÁCS 2019 nyomán).
A feltárási alaprajz jelmagyarázata: A: felsővár, B: kápolna, C: kaputorony, D: a felső sziklaterasz utcája,
E: a gótikus palota déli szárnya, F: az alsó sziklaterasz falszorosa, G: a gótikus palota keleti szárnya,
D5: a gótikus palota északi szárnya, D6: a gótikus palota belső udvara,
H: délkeleti sarokvédmű. 1: 13. század, 2: 13. század, kiegészítés, 3: 14. század, 4: 14. század, kiegészítés,
5: 15. század (1430–1496), 6: 15. század, kiegészítés, 7: 16. század első fele (1530-as évek),
8: 16. század első fele, kiegészítés, 9: oszmán kor (1543/44–1687), 10: oszmán kor, kiegészítés, 11: modern műemléki falazás.
Halványkék ovális: a Zsigmond kori csempék előkerülési helye.

1.

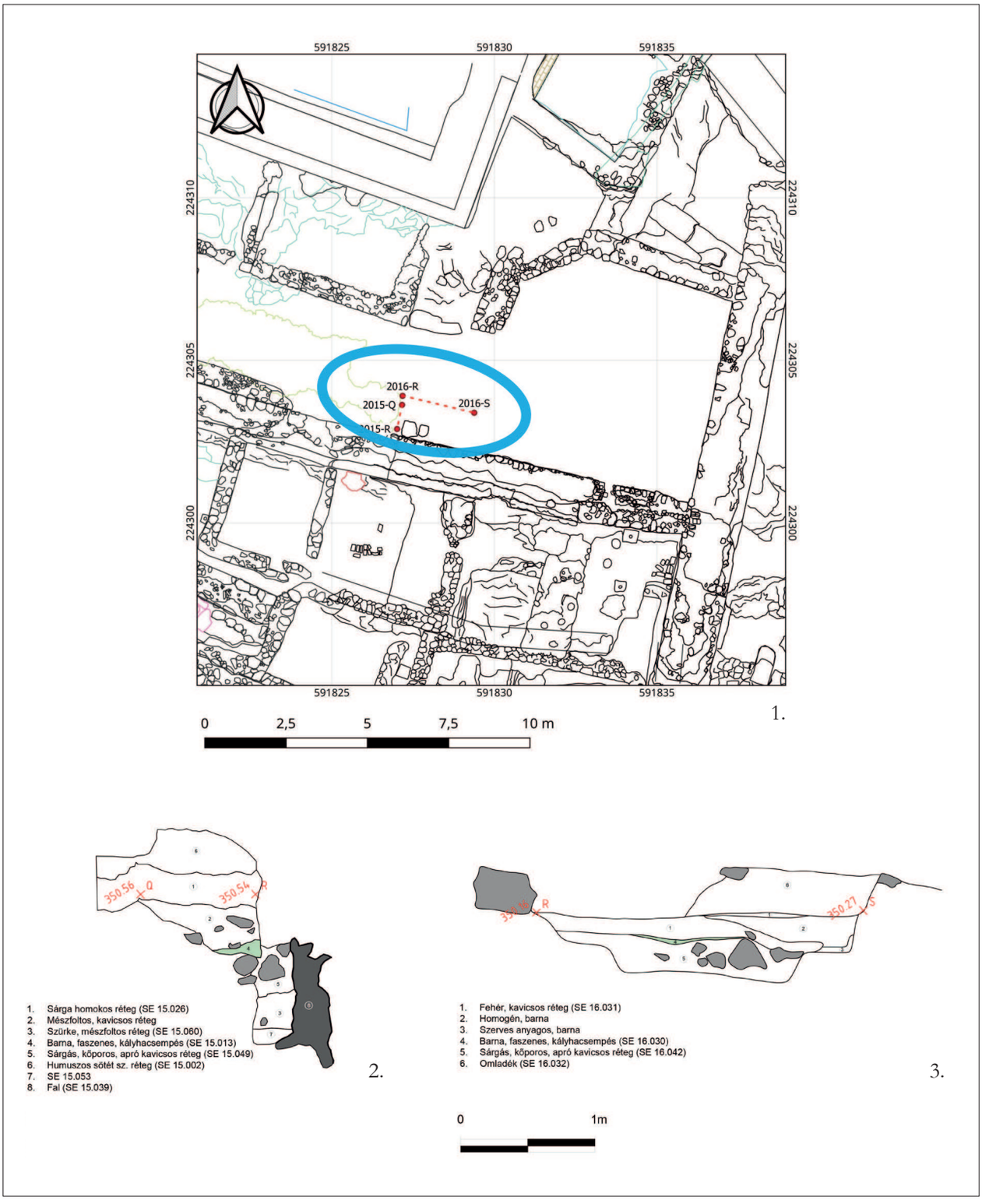

2.

3.

2. ábra
Csókakő-Vár, a csempék előkerülési helye.
1. A felső sziklaterasz keleti sávja, a kis utcával. (Fotó: Kovács Gyöngyi.)
2. A felső sziklaterasz nyugati sávja, a gótikus palota belső udvarával. (Fotó: Kovács Gyöngyi.)
3. A csempék előkerülési helye. (Ortofotó: Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás.)

3. ábra
1 A csempék előkerülési helye. (Alaprajzi felmérés: Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás.)
2. A csempés réteg észak-déli metszete. (2015. évi 4/A szakasz, 2015 Q–R metszet,
terepi rajz: Burián Péter, digitalizálta: Belegrai Tamás.)
3. A csempés réteg nyugat-keleti metszete. (2016. évi 5/A szakasz, 2016 R–S metszet,
terepi rajz: Nádai Zsófia, digitalizálta: Belegrai Tamás.)

1.

2.

3.

4.

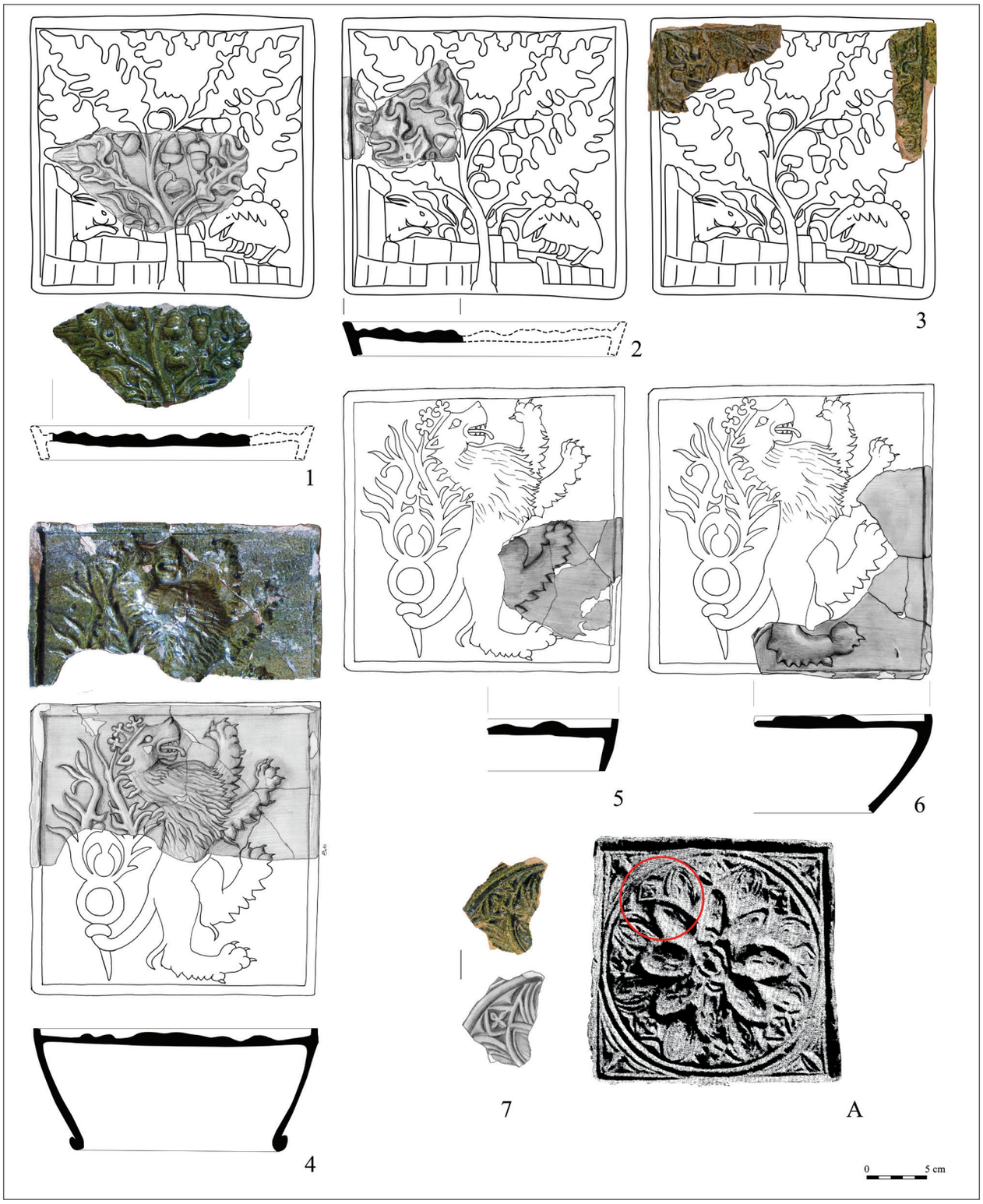

5.

6.

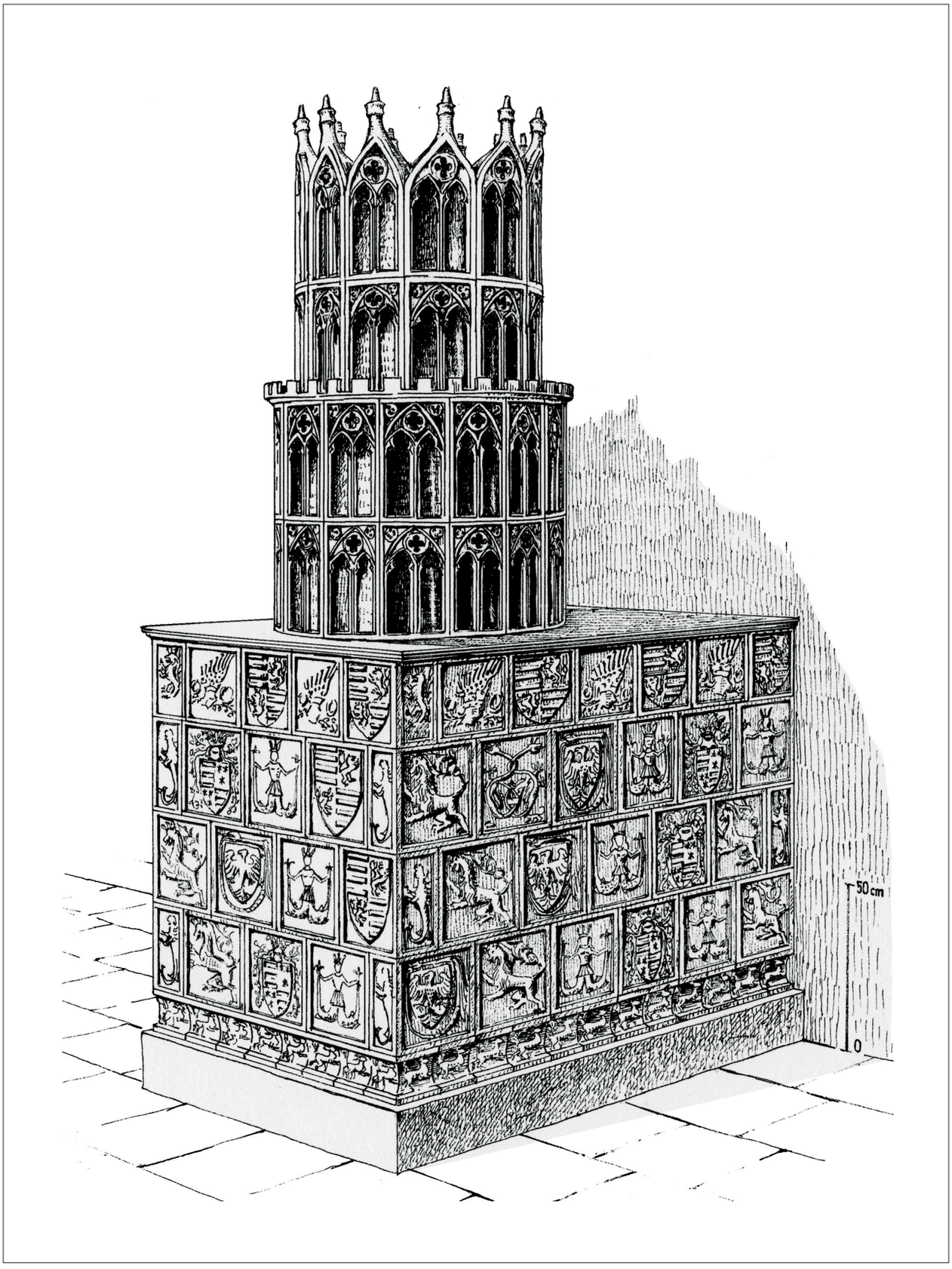
4. ábra
Csókakő-Vár, a csempés réteg feltárás közben.
1–2. 2015. évi felület. (4/A szakasz, fotó: Kovács Gyöngyi.)
3–6. 2016. évi felület. (5/A szakasz, fotó, fotogrammetriai felmérés: Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás.)

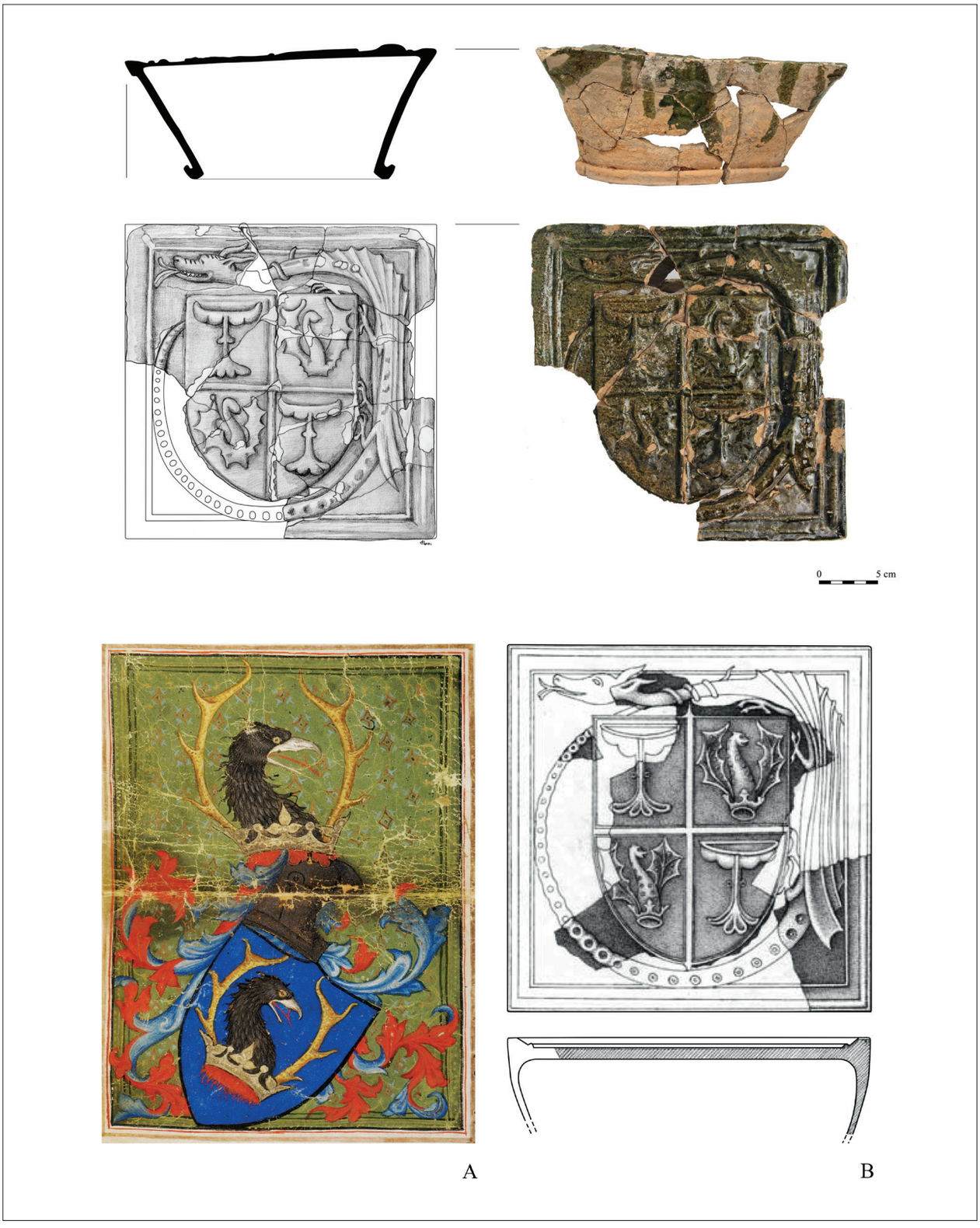

5. ábra
Csókakő-Vár. A Zsigmond kori budai I. csoportba tartozó kályhacsempék.
1–3: mesejelenetes (I/2. típus);
4–6: cseh oroszlános (I/11. típus);
7: rozettás (I/16. típus) (fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda);
A: a rozettás (I/16.) típus vértesszentkereszti változata (KOZÁK 1984 nyomán).

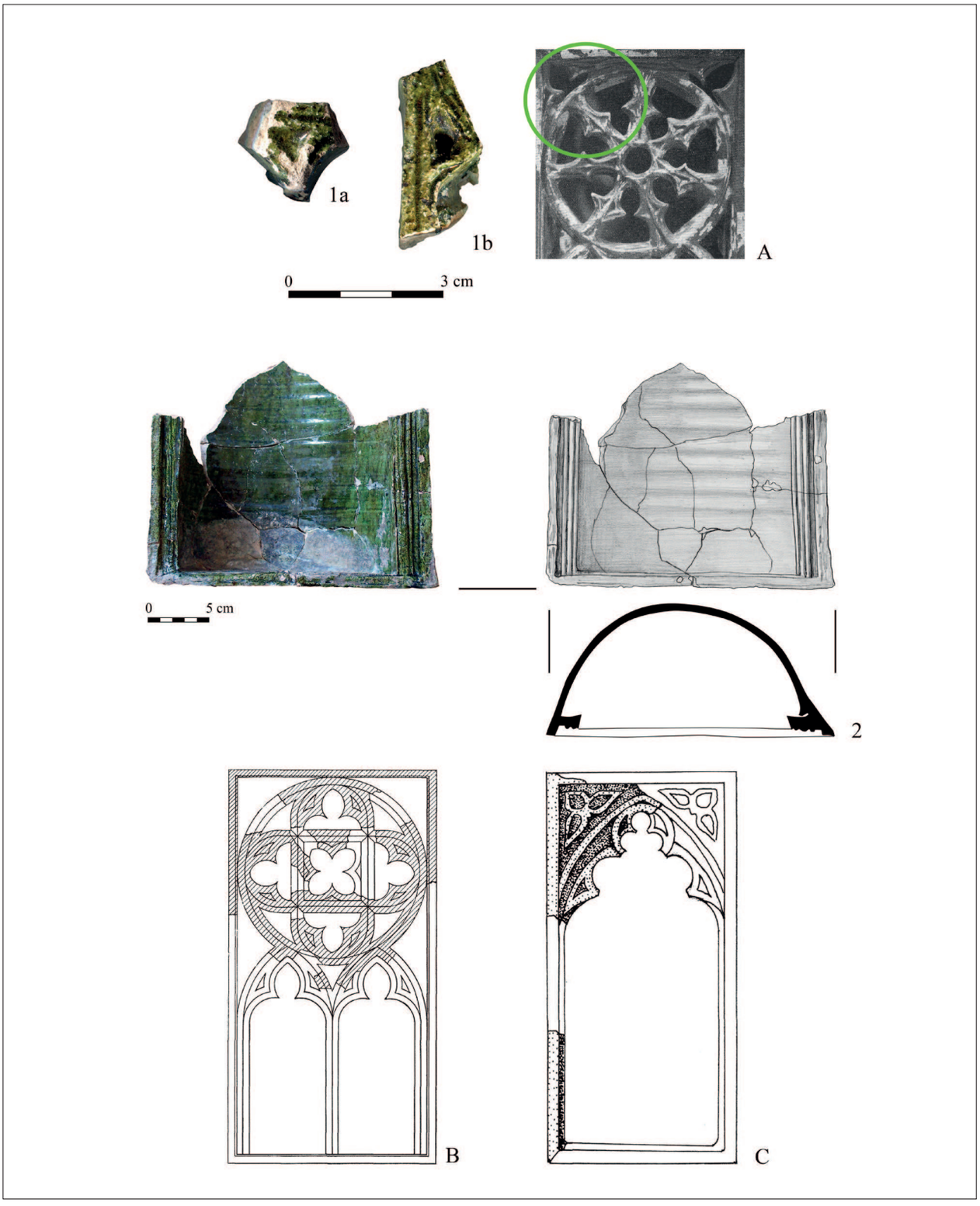

6. ábra
Csókakő-Vár. A Zsigmond kori budai II. csoportba tartozó Kusaly Jakcs-címeres csempe pártázatos változatának darabjai (II/13b típus). (Fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda.)

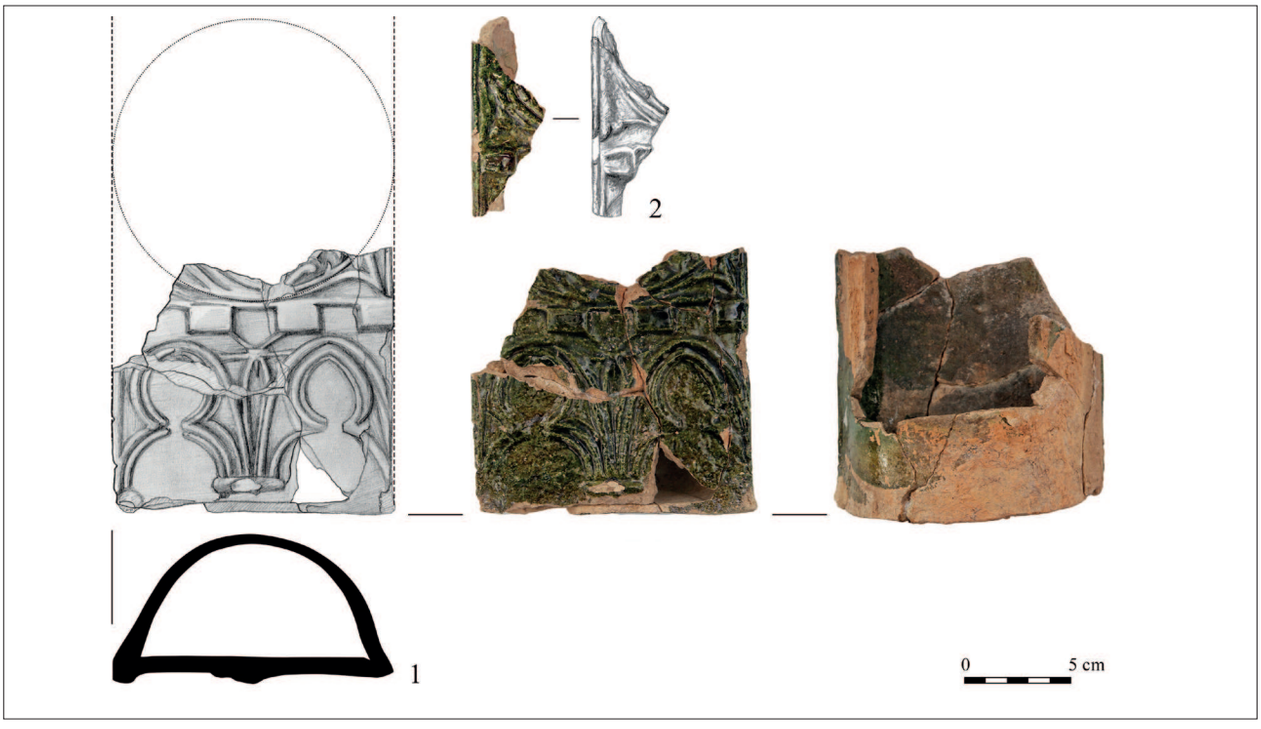

7. ábra
A Zsigmond kori budai IV. csoport kályhája, Holl Imre és Egyed Endre rekonstrukciója (HOLL 2010 nyomán).

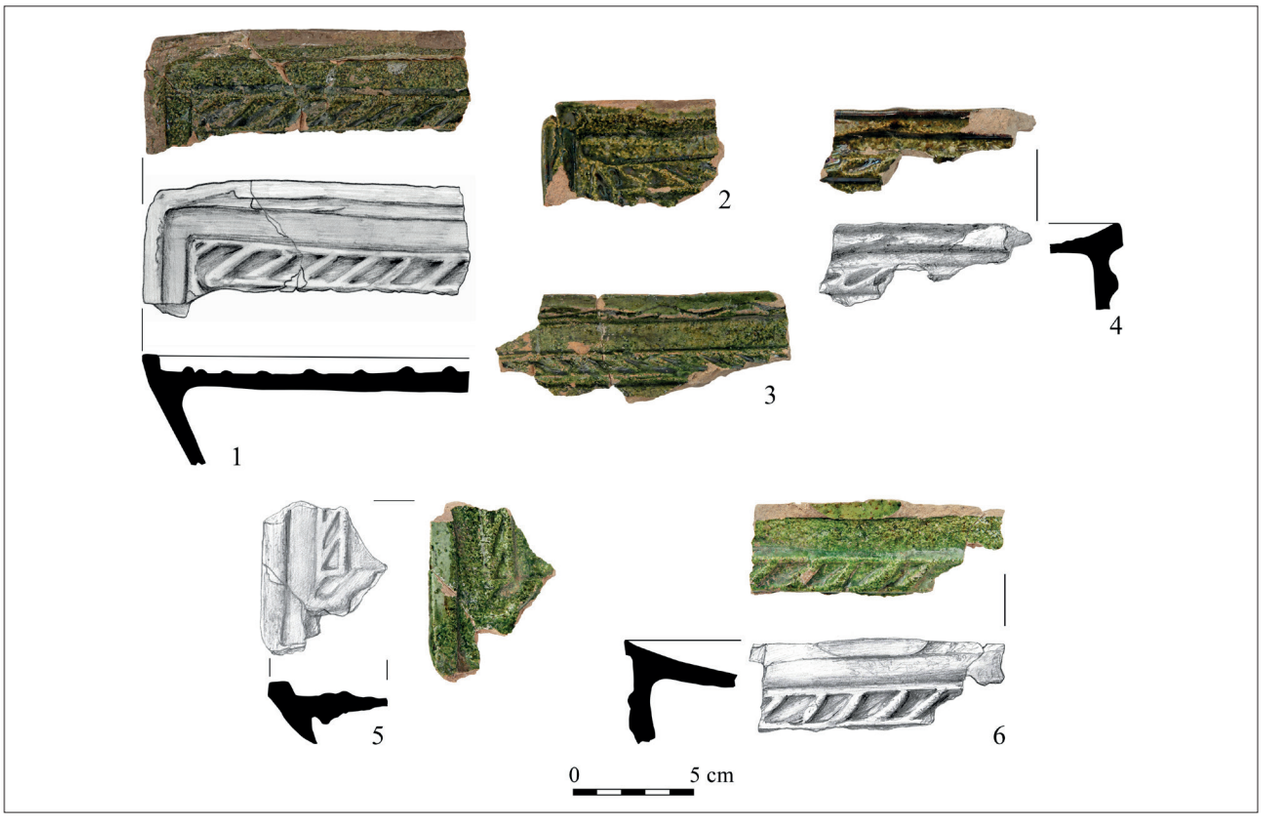

8. ábra
1. Csókakő-Vár, a Zsigmond kori budai V. csoportba tartozó csempe (V/2. típus),
a Szántói Lack család és egy ismeretlen (Pacali Peres?) rokon előkelő címerével (fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda);
A: A Pacali Peres család 1431-ben elnyert címere (HATHÁZI–KOVÁCS 2024 nyomán);
B: az V/2. típus Esztergom, Malombástya lelőhelyről ismert példánya (BOLDIZSÁR 2016 nyomán).

9. ábra
1–2. Csókakő-Vár. A Zsigmond kori budai csoportokkal rokonítható egyéb csempetöredékek:
1a–b. áttört mérműves töredékek, 2. dongás hátú csempe (fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda);
A–B: dongás hátú, áttört mérműves Zsigmond kori budai típusú (II/7. és I/6a.) csempék (HOLL 1958 nyomán);
C: dongás hátú, felül függönyösen zárt, alul nyitott késő Anjou-kori–kora Zsigmond kori csempe, Buda
(BOLDIZSÁR 1989 nyomán).

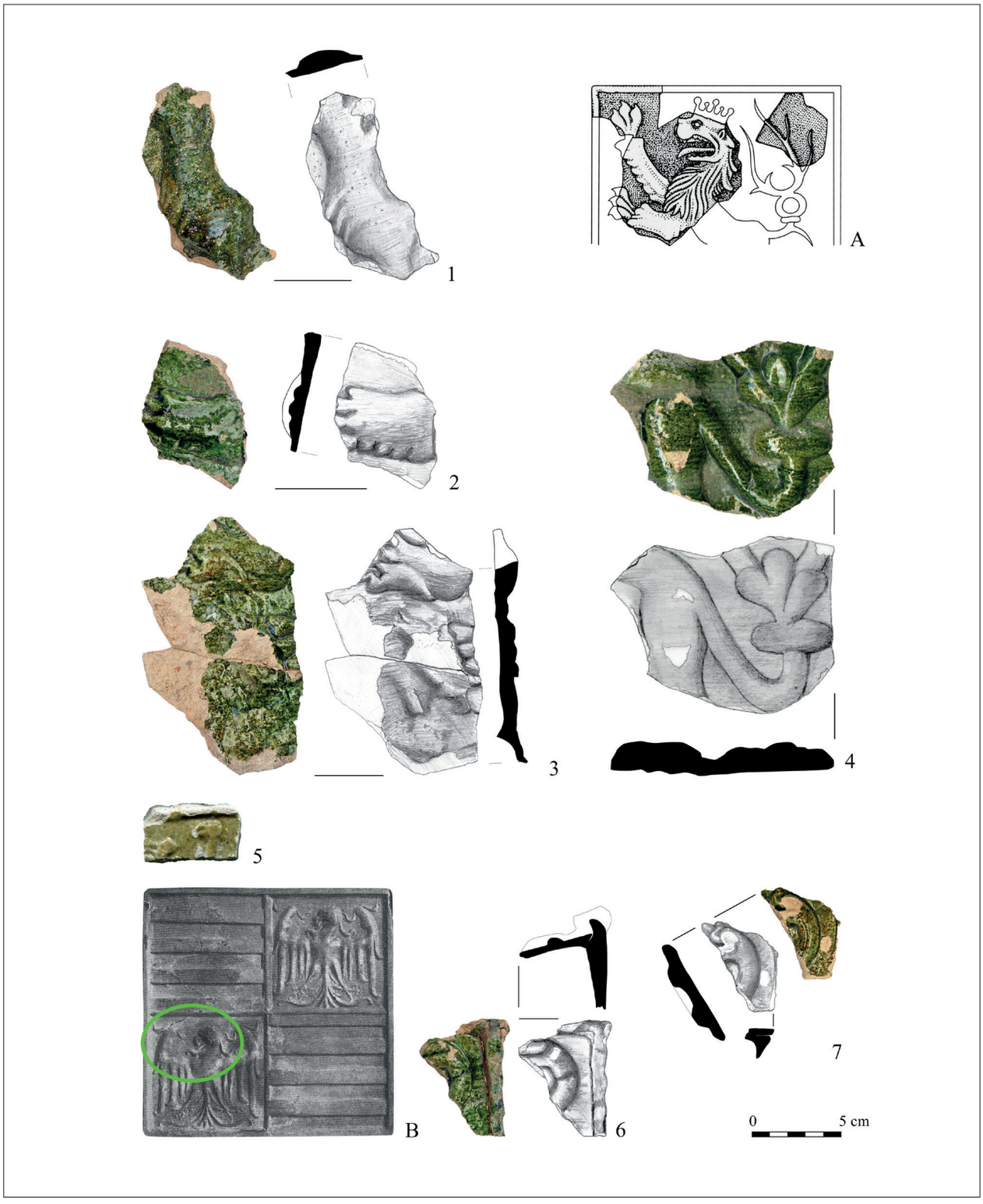

10. ábra
1-2. Csókakő-Vár. A Zsigmond kori budai csoportokkal rokonítható vakmérműves sarokcsempék darabjai. (Fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda.)

11. ábra
1-6. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond kori csempetöredékek. (Fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda.)

12. ábra
1–4. Csókakő-Vár. Vagdalt belső keretű Zsigmond kori heraldikus állatalakos csempetöredékek.
(Fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda.)
A–D: Vagdalt belső keretű Zsigmond kori csempetöredékek, Székesfehérvár. (BOLDIZSÁR 1992 nyomán.)

13. ábra
1–7. Csókakő-Vár. Egyéb Zsigmond kori csempetöredékek:
1–5. heraldikus állatalakos;
6–7. kerek medalion- vagy gyűrűsen visszahajló indadíszes töredékek (fotó: Hámori Péter, rajz: Éber Magda);
A: Zsigmond kori cseh oroszlános csempe, Székesfehérvár (BOLDIZSÁR 1992 nyomán);
B: csempe Zsigmond brandenburgi sasos-négyelt címerével, Buda (I/1. típus) (HOLL 1958 nyomán).

14. ábra
A visegrádi királyi palota késő Zsigmond kori kályhája, Kocsis Edit és Sabján Tibor rekonstrukciója (SZÍVMELENGETŐ 2018 nyomán).

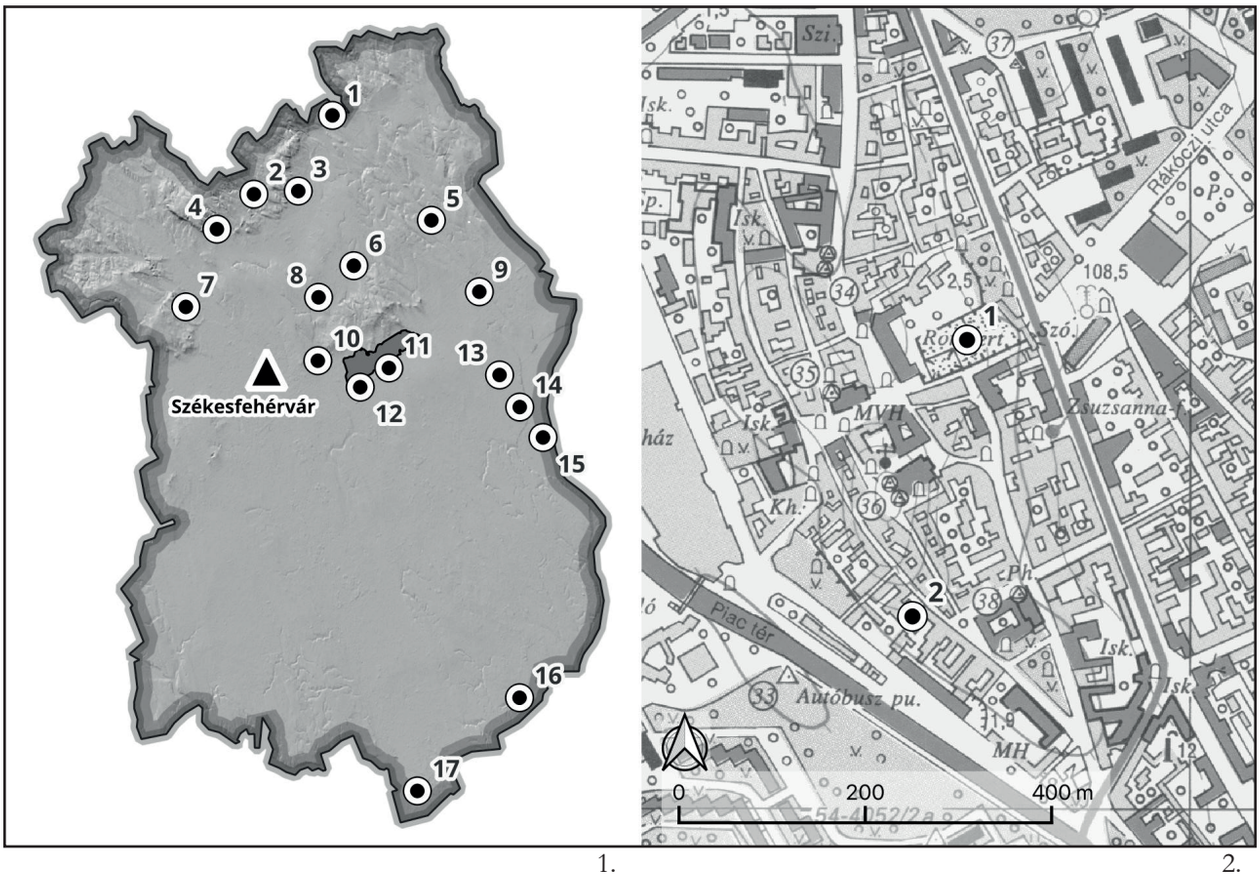

15. ábra
Késő középkori királyi rezidenciák és szálláshelyek Magyarországon.
Holl Balázs alaptérképének felhasználásával készítette Buzás Gergely (BUZÁS 2015 nyomán).

Alba Regia 52. (2024) 347–357.

Összeállította
Pokrovenszki Krisztián

A Szent István Király Múzeum terepi régészeti kutatásai Fejér vármegyében 2024

1. 2.

1. kép: Fejér vármegye
1. Szár, Nagy-kereszt-hegy alja; 2. Gánt, Boldogasszony-kápolna; 3. Csákvár, Erdő-földek II.;
4. Csákberény, Arató-szérű; Vizes Burján; 5. Vál, Temető-dűlő; 6. Lovasberény, Szűzvár; 7. Kincsesbánya, Vaskapu-hegy, vár;
8. Pátka, víztározó; 9. Baracska, Felső-Szentiványi-földek; Nagyhalompuszta; 10. Székesfehérvár-Kisfalud;
11. Gárdony, Bika-völgy-felső É és Gárdonyi-határárok; 12. Gárdony – Dinnyés, Templom melletti-dűlő; 13. Besnyő, Ercsi út alatti-dűlő;
14. Iváncsa, Alá-járó-dűlő; 15. Adony, Csiba-völgy; Adony, Iváncsai határnál; 16. Előszállás, Páskom és Felső-Páskom;
17. Vajta, Nagy Sziget

2. kép: Székesfehérvár belterülete
1. Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert; 2. Megyeház utca 19.

Szakfeladatellátás

Iváncsa, Alá-járó-dűlő; Adony, Csiba-völgy; Adony, Iváncsai határnál
régészeti megfigyelés

Az „Iváncsa ipari-innovációs fejlesztési terület vízközmű fejlesztése, szennyvízelvezetés és -tisztítás – tisztított víz vezeték" projekt régészeti megfigyelése során három helyszínen, Iváncsa, Alá-járó-dűlő, Adony, Csiba-völgy, Adony, Iváncsai határnál (21958, 101427, 101428) nevű régészeti lelőhelyeken végeztünk feltárást. Az Iváncsa, Alá-járó-dűlő nevű régészeti lelőhelyen 13 régészeti jelenséget tártunk fel, három gödör és 10 árok részletét. A jelenségek közül négy darab római kori, kilenc darab lelet nélküli, ismeretlen korú (valószínűleg ezek is a római kori telep részei) volt, feltehetően egy római kori település széle lehetett a feltárt keskeny sáv. A jelenségekből kevés régészeti lelet került elő, a legfontosabb egy majdnem teljesen ép római agyagmécses. Az Adony, Iváncsai határnál elnevezésű régészeti lelőhely területén egy darab csontvázas sírt találtunk. A kibontott váz a hátán feküdt behajlított karral, ismeretlen korszakból származik, melléklet nélküli. A sírt nem tudtuk teljesen feltárni. Az Adony, Csiba-völgy régészeti lelőhelyen három árkot találtunk. Két árokban került elő keltező római kori kerámia, a harmadik árok ismeretlen korú, de valószínűleg szintén a római kori telep része lehetett. Ezen a lelőhelyen szintén a telep szélét tártuk fel.

Kovács Ágnes

Székesfehérvár-Kisfalud, Újtelep
régészeti megfigyelés

Székesfehérvár-Kisfaludon új lakótelep közműfejlesztési munkálataihoz kapcsolódóan a Múzeum munkatársai régészeti megfigyelést végeztek 2024. október 16. és november 26. között. A földmunka a beépített terület nyugati határát érintette, ahol korábban már megtörtént az építési telkek kialakításához kapcsolódó úthálózat nyomvonalának lehumuszolása és az ehhez kapcsolódó régészeti feladatellátás. Ennek során az egykori Kisfalud (Noé, Novaj) 11–14. századra keltezhető telepobjektumai kerültek feltárásra.

A közművezeték nyomvonalának jelentős része a már feltárt területen vagy annak közvetlen határán fut, míg a főgerincről leágazó, ca. 10–15 m hosszú árokszakaszok érintettek még nem kutatott területeket. A DNy-ÉK-i futású főgerincben és leágazásaiban több, az úthálózat kialakítása során már feltárt objektum részlete jelentkezett újra, de öt darab új telepobjektum is napvilágra került, melyek között tárológödröket és árokszakaszokat találunk. A feltárt tárológödrök betöltéséből néhány Árpád-kori kerámiatöredék, állatcsont és őrlőkő töredéke került elő.

Kiss Alexandra

Székesfehérvár, Megyeház u. 19.
próbafeltárás

A Megyeház u. 19. sz. ingatlan a történelmi Belvároson (Castrum) belül, közvetlenül a várost körítő fal mellett helyezkedik el. A középkori vonalvezetésű utca mentén telkek/lakóingatlanok húzódtak a rendelkezésünkre álló 17–18. századi alaprajzok alapján.

A próbafeltárást megelőzően geofizikai felmérést végzett az MNM Nemzeti Régészeti Intézete Dr. Stibrányi Máté vezetésével. A vizsgálat eredményére támaszkodva – több anomáliát, köztük falakat mutatott – jelölték ki a kutatási szelvényeket az 1900-as évek elején emelt villa és a Megyeház u. 21. sz. épület közötti területen.

Az ingatlan nyugati végében húzott kutatóárkokat a különböző építési periódusú védműrendszer feltételezett nyomvonalaiban alakították ki. Közvetlenül a kerítésfal mellett nyitott szelvényben (2024/1. szelvény) kizárólag újkori épületek pincerészletei kerültek elő. Elképzelhető, hogy ezen a szakaszon elbontották a várfalat/városfalat egy nagyméretű beásással (SE-02), de ennek igazolására az alját nem érték el statikai okokból. A tőle 2 m-rel keletre fekvő 2024/2. szondában az építési törmelékkel kevert feltöltés alatt, -260 cm-től (mai járószinttől mérve) jelent-

kezett egy 1,5 m vastag, Árpád-kori kerámialeletekkel, állatcsontokkal kevert, fekete, tömör, agyagos réteg. Ebben a szelvényben nem találták a Siklósi Gyula által a Megyeház u. 17. sz. ingatlanon feltárt várfal déli irányú folytatását, mely magyarázható a nagymélységű bolygatásokkal.

A 2024/3. szelvényt a Megyeház u. 21. sz. épülettel párhuzamosan, attól 2,5 m-re északra nyitották, a közepén elhagyva egy 2 m széles tanúfalat. A nyugati felében (2024/3/2. szelvény) egy nagyméretű gödröt figyeltek meg, amelyben különböző építési/bontási rétegek terültek el újkori anyaggal keverve. A beásást egy szakaszon átvágva, -510 cm-en érték el a szürke, iszapos altalajt, és régészeti korú jelenség nem került elő. A szelvény keleti felében (2024/3/1. szelvény) több, különböző korszakból származó objektum látott napvilágot. A nyugati oldalon feltárt török kori latrina (SE-17, mérete: 230x95x110 cm) részben elbontott egy Árpád-kori építményt, amelynek ÉK–DNy-i (SE-85, SE-86: feltárt hossza: 580 cm, szélessége: 48 cm, magassága: 72 cm) és erre merőleges, ÉNy–DK-i irányú (SE-84, feltárható hossza: 76 cm, szélessége: 45 cm, magassága: 30 cm) falszakaszát kb. -150 cm-től találták meg egy sárga habarcstörmelékes, elterített építési/bontási rétegre (SE-101) emelve. A falalapozásokat sárga, téglaőrleményes, mészszemcsés habarccsal törtkövekből építették. Az építmény kiterjedése, alaprajza a kutatási terület korlátozottsága és a bolygatások miatt nem állapítható meg. A falalapozásokra több rétegben átégett paticsos, faszenes rétegek (jelentkezési szint: -120 cm) terültek, köztük tapasztott padlószintekkel. A bontásuk során cölöp- és karólyukak sorai kerültek a felszínre, amelyek alátámasztják a több periódusú, egymásra épülő föld-, faszerkezetes épületek meglétét. A rétegekből 13–14. századi kerámialeletek származtak. A területen tapasztalt újkori beásások nem tették lehetővé alaprajzaik és méreteik megállapítását. Az építmények alatt húzódó törmelékes elterítést (SE-101) lefelé haladva kb. 1 m vastag feltöltés (benne különböző építési/bontási rétegekkel) követte, majd egy paticsos, égett vesszőfonatos réteg (SE-112) jelentkezett. Utána több amorf alakú beásást (SE-115, SE-117) találtak, melyekből Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő. A régészeti korú jelenségeket egészen a szürke, iszapos altalajig (-480 cm-ig) mutatták ki. Az ingatlan keleti végében álló kerítéséhez közel, -140 cm-től egy 290 cm átmérőjű, elsősorban törtkövekből falazott ciszterna (SE-14, falvastagsága: 60 cm, magassága: 110 cm) jelentkezett. Az oldalfalában előforduló téglák, valamint a betöltéséből származó újkori anyag alapján a török hódoltságot követően alakították ki.

Reich Szabina

A kőfalú építmény és a föld-, faszerkezetes házak részlete

Vajta, Nagy Sziget
mentőfeltárás

A Szent István Király Múzeum régészeit 2024. február 27-én értesítették a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum munkatársai, hogy Vajta határában az intézményükhöz tartozó múzeumbarát önkéntesek temetkezésekre és egy vasdepó nyomaira bukkantak. 2024. február 28-án sor került a mentőfeltárásra Fejér és Tolna vármegye határán, a Sió csatorna és a Sárvíz közti Nagy-Sziget nevű területen. A leletmentés során egy új lelőhelyet sikerült azonosítani, mely az előkerült kerámiaanyag alapján a neolitikumban, a fémanyag és a temetkezések alapján pedig a kora újkorban is lakott volt.

A feltárás során két szétszántott emberi csontváz maradványai kerültek elő. A bolygatott temetkezésektől délre pedig egy vasdepót tártunk fel. A vasdepóhoz 45 darab tárgy tartozott: kapák, szőlőmetsző kések, szekercék, balták, csákányok, hordókhoz tartozó vastárgyak, kocsialkatrészek, kétágú villa, kolomp, zabla, kengyel, vödörabroncsok és ajtóvasalatok. A kapák párhuzamai alapján a leletek a 17. századra keltezhetőek, és szorosan kapcsolódnak a szőlőműveléshez.

A Wosinsky Mór Múzeum munkatársai átadták számunkra a területen előkerült, de hozzájuk beszolgáltatott leleteket is, melyek közé patkók, fülesgomb, olló, nyílhegy, ólomlövedékek, 16–17. századi dénárok, valamint három további, a vasdepó részét képező vaseszköz (balta, kapa, pánt) tartoztak.

Bereková Veronika

Vál, Temető-dűlő
leletmentés

Gergácz Rebeka, a Magyar Nemzeti Múzeum régésze Vál határában, az ismert bronzkori földvár közelében terepbejárás során bronzékszereket talált a felszínen, és erről értesítette a Szent István Király Múzeumot. A bontás során egy elszántott középső bronzkori temetkezés maradványait tártuk fel. A bikónikus urnatest alsó fele maradt meg, más edényt nem találtunk. Az urna keleti, délkeleti oldalán, attól 5–20 cm-re, 30 cm mélyen találtuk meg a bronzmellékleteket. A bronztárgyak nagy része egy kb. 10x15 cm nagyságú területen feküdt szorosan egymás mellett. Ezt a tenyérnyi felületet egyben szedtük ki, és a bronztárgyakat a múzeumban bontottuk ki. Összesen 135 darab bronzmelléklet került elő, köztük 93 darab apró (1 cm vagy kisebb átmérőjű), átfúrt bronzpityke. A többi bronztárgy pödrött szélű bronzlemez, pánsíp alakú lemezdísz, szív alakú lemezcsüngő, drótból készült szemüvegspirál, drótból készült spirálcső, a kora bronzkor vége-középső bronzkor elejének tipikus ékszerei. A Biatorbágy, Szarvasugrás és Kápolnásnyék, Vörösmarty ház lelőhelyeken előkerült darabok alapján valószínűleg egy fejdísz részei. A 135 darab bronzékszerből 127 darab szorosan egymáson, a tenyérnyi nagyságú területen feküdt. A bronztárgyakon nincsenek égésnyomok, a temetési szertartás során nem kerültek máglyára. A sír kibontása mellett fémkeresős kutatást is végeztünk a sír körüli területen, további bronzleletek kerültek elő a humuszból: pödrött szélű bronzlemez és töredékei, szív alakú csüngő és töredékei,

félhold alakú csüngőtöredékek. A sír feltárása egyértelműen bizonyította, hogy ezen a területen temető található. Az is megállapítható volt, hogy a bronzkori sírok nagyon magasan fekszenek, a mezőgazdasági művelés a temető nagy részét elpusztította.

Kovács Ágnes

Tervásatás

Székesfehérvár, Nemzeti Emlékhely - Középkori Romkert
tervásatás

A Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert területén 2023/2024-ben egy kisebb tervásatás zajlott a városfal egy hozzáférhető(bb) szakaszán – többek között a korábbi évek városfal-kutatásainak kibővítése érdekében.

A kb. 3x4 méteres szelvény a középkori városfal feltételezett nyomvonala mentén, a koronázóbazilika Mátyás kori bővítésétől északra került megnyitásra, olyan területen, melyen korábban nem végeztek még feltárást. Az ásatás több részletben zajlott, kisebb-nagyobb megszakításokkal, főként az időjárás, illetve a talajvíz okozta nehézségek miatt. A mai járószint alatt elsőként egy 2-3 cm vastag átégett, vassalakos réteget bontottunk, alatta pedig egy főként török kori leletanyagot (pl. ágyúgolyó, puskalövedék, szórvány embercsontok) tartalmazó omladékréteg helyezkedett el. Ezt követően már a feltételezhetően az egykori erődítéshez tartozó fák maradványai jelentkeztek, elsőként csak alig észlelhető elszíneződésként, majd "negatív" lenyomatként az agyagos talajban, mivel maguk a fák már elkorhadtak. Az alsó szakaszon, a talaj vizesedésével arányban azonban egyre jobb állapotban maradtak meg a gerendák, alkalmasak voltak (dendrokronológiai) mintavételre, és a szerkezet is jobban megfigyelhető volt: a gerendákat több rétegben, egymásra merőlegesen helyezték el, néhány helyen egymásba is lapolták őket.

A fent leírt faszerkezetek az egykori kő (város)fal belső oldalán helyezkedtek el, magával a kőfallal kapcsolatban azonban kevesebb sikerrel zárult a kutatás. A műemléki felfalazás alatt egy narancssárga habarcsba rakott, tört kövekből álló réteg jelentkezett, amit sötét, agyagos-iszapos réteg követett. A fal alá biztonsági okokból nem volt lehetőségünk beásni, azonban közvetlenül a fal előterében, illetve részben a fal alá nyúlva, előkerült néhány olyan fadarab (gerenda?), melyek elhelyezkedésükből adódóan feltehetően nem a korábban ismertetett szerkezethez tartoztak. Erre utal az is, hogy attól némiképp eltérő, barnás-szürkés rétegben feküdtek.

Szőllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián

Közösségi Régészeti Program és egyéb terepi kutatások

Baracska, Felső-Szentiványi-földek
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A Nemezti Régészeti Intézet munkatársaival közösen műszeres lelet- és lelőhely-felderítést végeztünk 2024. november 15-én a Baracska területén található Felső-Szentiványi-földek nevű lelőhelyen. A terepmunka során 53 fém- és két darab kerámiatöredéket gyűjtöttünk be, az M7-es autópályától északra eső területen.

A kutatás során bronzkori tűk, egy bronz pityke, kelta ezüst pénz, fibulák és kerámiatöredékek kerültek elő. A római korra keltezhető 10 darab érme, fibulák, egy kulcs töredéke és egy oroszlánfejes ládikaveret. Az avar korból egy lyukvé-

dőveret és egy áttört övveret, a honfoglalás korból pedig egy csörgő és lószerszámveretek kerültek elő. A középkorra és az újkorra késnyélvégek, övveretek, gyűrűk, övcsatok és egyéb vastárgyak, valamint egy I. András érme tehető.

A korábban terepbejárás során beazonosított bronzkori, kelta és Árpád-kori telepnyomok mellett avar kori és honfoglalás kori temetkezések is találhatóak a területen.

Bereková Veronika

Baracska, Nagyhalompuszta
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A 2024-es évben két alkalommal végeztünk fémkeresős kutatást Baracska, Nagyhalompusztán, a Váli-völgy délnyugati szélén. A kutatások célja az volt, hogy azonosítsuk a pontos helyét annak a bronzkori urnatemetőnek, ahol Gallus Sándor 1938-ban 25 urnasírt, a késő Kisapostag és a korai Vatya-kultúrák temetkezéseit tárta fel. Az adattári forrásaink alapján a temető a „*124. magassági ponttól keletre*" fekszik. Az augusztusi kutatás során a 124. magassági pontot tartalmazó szántóföldi tábla északi oldalán tudtunk keresőzni, mivel a magassági pont tábláját növényzet fedte. A kutatott terület a Váli-víz nevű patak széles völgyének délnyugati széléből kiemelkedő alacsony domb tetején fekszik. Kb. 15–20 m-rel emelkedik a széles patakvölgy fölé, a dombtetőt egy keskeny, mély bevágás választja el a feltételezett urnatemető dombjától.

A kutatás során már a felszínen nagy mennyiségű kerámiatöredéket találtunk: 29 darab töredék a középső bronzkori Vatya-kultúrához tartozik, 13 darab töredék római kori és öt darab középkori. A fémkeresős kutatás két darab bronztárgyat talált, amelyek a Vatya-kultúrához köthetők: egy bronz árat és egy bronzpenge letört darabját, amely valószínűleg egy bronzbalta széle lehetett. A római korból 35 darab fémleletet találtunk: 25 darab kisbronz, egy darab nagybronz (II. Julianus császár), négy darab bronz fibulatöredék és néhány azonosítatlan töredék került elő.

A novemberi kutatás során átnéztük a 124. magassági pont körüli területeket, de csak egyetlen bronzkori kerámiatöredék került elő.

Kovács Ágnes

Besnyő, Ercsi út alatti-dűlő
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

2023 őszén végeztünk először kutatást a területen, mely során honfoglalás kori – valószínűleg egy temetkezéshez köthető – veretek kerültek elő. A 2024. február 22-én tartott kutatás célja a temetkezés pontos helyének azonosítása volt.

A műszeres leletfelderítés során 118 darab fémtárgyat, 29 darab kerámiatöredéket, egy darab orsógombot, egy darab üvegkarperecet, egy darab pipatöredéket és egy darab pattintott követ gyűjtöttünk be. A lelőhely északi részén több, a késő bronzkorra keltezhető lelet is előkerült, például lándzsa, bronz karika, sarló töredéke, bronz tűk és bronz pityke. A keltákhoz az érmék mellet fémből és üvegből készült karperecek köthetőek. A római korra érmék, övveretek, ólomtárgyak, fibulatöredékek, övcsatok és bronz szegecsek keltezhetőek. Az avar korból egy veret, a honfoglalás idejéről két csüngő, a középkorból kerámiatöredékek, I. István és I. Lajos érmék, nyílhegy, szíjbújtatók, veretek és csatok kerültek elő, míg a kora újkori leletek között több muskétagolyót, török akcsékat, pipa- és kerámiatöredékeket találunk.

A kutatás során előkerült leletek kibővítették és pontosították a területről szerzett eddigi ismereteinket. A tavalyi kutatás során főleg honfoglalás kori és középkori leletek kerültek elő, a februári műszeres leletfelderítés során a késő bronzkortól kezdve a török korig keltezhető tárgyak sokasága látott napvilágot. A késő bronzkori és honfoglalás kori tárgyak valószínűleg temetkezésekhez kapcsolódnak, de a temetkezések pontos helyét nem sikerült beazonosítani. A római kori és középkori leletek pedig településre utalhatnak.

Bereková Veronika

Csákberény, Arató-szérű
tervásatás

A 2021 áprilisában ismertté vált Csákberény, aratószérűi avar kori temetőben negyedik éve folytatunk feltárásokat. 2023-ig 125 sír feltárására került sor, így 2024-ben a 126. sírral kezdtük a számozást. A 2024. évi tervásatás során mindösszesen 58 avar kori sírt és további öt (zömmel bronzkori) régészeti objektumot tártunk fel. A négy ásatási „évadban" így mindösszesen 183 avar kori sír látott napvilágot, ami becsléseink szerint a temető összes sírjának mintegy négyötödét jelenti.

2024. május 21–23. között, három munkanap alatt végeztük el a gépi földmunkát, majd az objektumokat – foltdokumentáció és a koordináták rögzítését követően – geotextillel takartuk le. A bontómunkát június 24-én kezdtük meg a Szent István Király Múzeum Közösségi Régészeti Programjának az önkénteseivel, további környékbeli önkéntesekkel, és négy egyetemről érkezett régészhallgatókkal (PPKE, PTE, ELTE, ME). A legtöbb régészhallgató – oktatójukkal, Kiss P. Attilával együtt – a Pázmány Péter Katolikus Egyetemről érkezett, mert az idei tervásatás egyúttal a PPKE népvándorlás koros tanásatásaként is szolgált. A humuszolás egy hónappal korábbi elvégzése a tervezhetőséget segítette, hogy a nagy létszámban érkező régészhallgatók mellett mennyi időre és milyen létszámkorláttal hirdethetjük meg az önkénteseknek az ásatást. Az önkéntesekkel és a régészhallgatókkal végül kettő hetet, azaz július 5-ig dolgoztunk. Július 8–18. között már csak a múzeum szakembereivel végeztük el a terepi „utómunkákat", azaz a teljesen fel nem tárt sírok bontásának befejezését, a sírok aljának tisztítását, illetve azok fényképezését és az ún. üres metszetrajzok elkészítését, továbbá a sírok oldalfalain mutatkozó sírépítmény-nyomok dokumentálását, végül az objektumok és a rajzolásukhoz használt pontok GNSS mérőműszerrel való bemérését.

Az ólomkeresztet és rovásírásos orsókarikát tartalmazó 138. sír bontása közben készült fénykép

Az avar kori sírok minden esetben aknasírok voltak, amelyeknek a többségét az aljuk két végén (a fej, valamint a lábfejek tájékán) lemélyítették. Sírépítmény nyomait hat esetben regisztráltuk, ebből négy cölöpös sír volt, amikor a hosszanti oldalakban helyezkedett el rendszerint két-két cölöp, két esetben pedig „gerendás sír", amikor a hosszanti oldalakra merőlegesen helyeztek el két vízszintes gerendát a koporsó tetejénél mindenképpen magasabban. Néhány esetben fakoporsóra utaló nyomokat figyeltünk meg (elszenült maradványokat), néhány esetben pedig a karcsontok szorosan test melletti, illetve a lábak egymáshoz közeli elhelyezkedése alapján halotti lepel használatára következtettünk.

A 166. sír (SE 183) alján a fej és a láb felőli lemélyítések két szélén egyaránt köveket helyeztek el, ami a szakirodalomban részleges kőpakolásos sírként ismert. A részleges kőpakolásos sírok viszonylag ritka előfordulását éppen a Dunántúl északkeleti részén (valamint a Dunától északra eső peremterületeken) regisztrálták, amelyhez a 166. sírt egy újabb esetnek tekinthetjük.

A bolygatatlan sírokban az emberi váz minden esetben háton fektetve, nyújtott pozícióban helyezkedett el. Ny–K és NyÉNy–KDK irányba tájolták őket, de akadt példa az ÉNy–DK tájolásra is. Egy síraknába egy egyént temettek, kivétel a 133. sír (SE 146), amely egy felnőtt és egy gyermek kettős temetkezése.

A temetkezési szokások és a sírleletek alapján a 2024. évben feltárt temetkezések a 7. századra, azaz a kora és a közép avar korra keltezhetők. A temető nyugati szélén elhelyezkedő legkorábbi sírok többsége ún. juhbőrös temetkezés, amit úgy rekonstruálhatunk, hogy a megnyúzott juh bőrét – a lábvégcsontokat és a koponyát bennehagyva – a koporsóra terítették. A 2024. évi ásatás sírjai közül 13 volt juhbőrös temetkezés. Megfigyeltük, hogy ezekben a sírokban igen gyakran szárnyasok csontjai, valamint tojás is előkerült. A juhbőrös temetkezésekből feltárt leletanyagból időrendi tanulságokkal szolgálhatnak a lemezes szíjvégek, orsókarikák, egy orsógomb, valamint bronzból és ezüstből készült nagy gyöngycsüngős és nagygömbös fülbevalók. E leletek, és a körvonalazódó belső időrend alapján a temetőt legnagyobb valószínűséggel a 7. század második harmadában nyitották meg (a 7. század első harmadánál semmiképpen sem korábban). A temető a közép avar korban keleti irányba bővült. A temetkezési szokásokból ebben az időszakban „kophatott ki" a jellegzetes juhbőrös temetés. A közép avar kori leletek között kis gyöngycsüngős fülbevalókat és préselt szíjvégeket említhetünk. A fegyverleletek ritkák, mindössze a 191. sír (SE 210) íjmerevítő agancslemezeit, valamint a 153. sír (SE 168) nyílhegyét említhetjük.

Külön ki kell emelnünk a 7. század közepére keltezhető 138. sírt (SE 152) a különleges leletei miatt. A jobb térd külső oldalánál került elő egy keresztény kultúrkörben készült tárgy, egy ólomkereszt. A temetkezés ennek ellenére a sztyeppi nomád tradíciót hordozó juhbőrös temetkezés, és a kereszttel átellenben, a bal térdre dőlve egy – pogány hitvilágra utaló – túlvilági útravalót tartalmazó edényt helyeztek el. A bal alkarcsonton kívül hevert egy orsókarika, amelyen – a restaurátor-műhelyben történő tisztítást követően – valószínűleg rovásírásként értelmezhető jelek váltak láthatóvá.

A temető északi szélén tártunk fel egy gödröt, aminek az alján különböző állatok – többek között kettő őz – csontváza hevert. A gödör keltezhető leletanyagot nem tartalmazott, az avar temetőhöz tartozása erősen kétséges. Elképzelhető, hogy az avar temető környezetében fellelhető objektumok többségéhez hasonlóan ez a gödör is bronzkori.

A humuszolt területen az 58 feltárt síron túl további 12 sír feltárására nem került sor, közülük egy esetben a feltörő talajvíz tette lehetetlenné a feltárást, 11 esetben pedig az időhiány. Geotextiles, majd azon mintegy 60–70 cm-es földhanttal való takarásukról gondoskodtunk.

A tervásatást a Nemzeti Kulturális Alap pályázati támogatásából és a Szent István Király Múzeum költségvetéséből finanszíroztuk, de szponzorálta Csákberény Község Önkormányzata és dr. Vécsei László polgármester, valamint a fehérvárcsurgói Mici cukrászda.

Szücsi Frigyes

Csákberény, Vizes Burján
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

Molnár Csaba, Közösségi Régészeti Programunk tagja azonosította be az eddig ismeretlen lelőhelyet műholdképek alapján. A műholdképeken a domboldalban temetkezés nyomai láthatóak, a temetkezésektől keletre pedig telepnyomok rajzolódnak ki.

A 2024. szeptember 7-én tartott terepmunka során a Csákberény, Magyaralmás és Zámoly települések találkozásánál fekvő szántóföldeken végeztünk kutatást. A műszeres lelőhely-felderítés során 11 darab fémleletet és 67 darab kerámiatöredéket gyűjtöttünk be. Az érmék közül négy darab III. Béla, ún. kufikus feliratú rézpénzei közé tartozik, mellette két darab római kori kisbronz és egy egy darab bizánci tálkapénz került még elő. A leletek között szerepel egy avar kori övveret és egy bronzkori nyílhegy is. A fémtárgyak mellett nagy mennyiségben kerültek elő kerámiatöredékek, melyekből néhány a középkorra, de nagy részük a neolitikumra keltezhető.

A műholdképeken látszódó temetkezések területén nem kerültek elő leletek, így a temető beazonosítására pontosabb információkat nem szereztünk. A felvételeken látszódó telepnyomok a neolitikumra keltezhetőek az előkerült kerámiatöredékek alapján.

Bereková Veronika

Csákvár, Erdő-földek II.
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A Csákvártól délkeletre fekvő szántóföldekről készült műholdképeken több temetkezésre utaló anomáliát azonosítottunk, majd 2024. szeptember 7-én ezen ismeretlen korú temető korának azonosítása céljából végeztünk felderítést. A kutatással érintett területen két lelőhely is fekszik, az egyik a Csákvár, Erdő-földek (96829) nevű lelőhely, ahol bronzkori és kora újkori telepet azonosítottunk be, valamint a Csákvár, Erdő-földek II., mely lelőhely területén található az ismeretlen korú temető.

A terepmunka során 11 darab fémtárgyat és 40 darab kerámiatöredéket gyűjtöttünk be. A fémleletek közé két darab római érme, négy darab bronzkori tárgy töredéke és több újkori lelet (övcsat, ruhakapocs, gomb stb.) tartozik. Az előkerült kerámia perem-, alj- és oldaltöredékek a bronzkorra, római korra, középkorra és az újkorra keltezhetőek.

A fémtárgyak és a kerámiatöredékek is jobbára a terület déli részén, az Erdő-földek lelőhelyen sűrűsödtek. A temető területén csak szórványosan találtunk régészeti korú leleteket. A temető területén előkerült fémtárgyak inkább a bronzkori és a kora újkori telephez köthetőek, sajnálatos módon a temető koráról nem szereztünk új adatokat.

Bereková Veronika

Előszállás, Páskom és Felső-Páskom
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A Nagykarácsonyi-vízfolyás nyugati partján található kiemelkedésen, az Előszállás területére eső szántón végeztünk terepbejárást 2024. augusztus 13-án. Célunk a területről 2018-ban beszolgáltatott ezüst érmék előkerülési helyének és környezetének alaposabb megvizsgálása, és további hozzájuk tartozó leletek felkutatása volt.

A műszeres leletfelderítés során 63 darab régészeti korú tárgy került elő. A leletek közé 27 darab érme tartozik, melyek a kora újkorra, a 17. század első felére keltezhetőek. A további fémleletek többsége is a kora újkorra keltezhető, például késnyélvégek, gombok, állatvakaró, csengettyű töredéke, sarló, ólomlövedékek, ruhakapcsok és egyéb vastárgyak töredékei. Az újkori leletek mellett egy darab pattintott kőszerszám, egy római érme, egy fibula és kisebb bronztárgyak is előkerültek.

A begyűjtött leletek alapján a területen korábban azonosított középkori települést a kora újkorban is tovább használták.

Bereková Veronika

Gárdony, Bika-völgy-felső É és Gárdonyi-határárok
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A Szent István Király Múzeum munkatársai 2024 tavaszán a Közösségi Régészeti Program önkénteseinek bevonásával műszeres leletfelderítést végeztek a Gárdony, Bika-völgy-felső É (57555) és Gárdonyi-határárok (101085) elnevezésű lelőhelyen. Az 57555 azonosítószámú lelőhely Czajlik Zoltán légifotója alapján 2004-ben ismeretlen korú temetőként került nyilvántartásba, míg a tőle északra található Gárdonyi-határárok (101085) elnevezésű lelőhelyet Lencsés Zsuzsanna 2024-ben helyszíni szemle során azonosította.

A fémdetektoros kutatás célját a két lelőhely kiterjedésére és korára vonatkozó adatok pontosítása képezte. A terepi munka során összesen 207 fémtárgyat gyűjtöttünk be, melyek néhány újkori tárgytól és két darab honfoglalás kori verettől eltekintve a római korra keltezhetők. A leletanyag jelentős hányadát a 4. századi kisbronzok teszik ki, emellett néhány 2–4. századra datálható viseleti tárgy (térdfibula, hagymafejes fibula, övveret) említésre méltó. A 101085 azonosítószámú lelőhely területéről nagyobb számban gyűjtöttünk a középső császárkor időszakára keltezhető kerámiatöredéket is, melyek az épületre utaló nyomok területén sűrűsödtek.

Kiss Alexandra

Gárdony-Dinnyés, Templom melletti-dűlő
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A HUN-REN BTK Régészeti Intézet *Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon* című kutatási projekt keretében 2024. október 16-án Gárdony határában, a középkori Dinnyés (Méd) települést és templomot kutattuk meg. A lelőhelyen található templomot Stibrányi Máté és munkatársai geofizikai módszerekkel is felmérték.

A terepmunka során a patakmedertől keletre a Tóbíró utca mellett fekvő földterületen kezdtük a kutatást, majd annak bejárása után áttértünk a patakmeder nyugati oldalára, hogy a templom és a mellette található település területét is megkutassuk. A leletfelderítés során 94 darab fémtárgyat, 12 darab kerámiatöredéket és egy darab emberi koponyacsontot gyűjtöttünk össze. A leletek közé egy darab honfoglalás kori veret is tartozik. A római korra öt darab érme, egy darab bronz sarkantyú és egy darab bronz szegecs keltezhető.

A leletek többsége a késő középkorra és a kora újkorra tehető, az előkerült 54 darab érme többsége 15–16. századi veret, egy-két darab kivételével. Az érmék mellett előkerültek övcsatok, ajtóvasalat, harang töredéke, gyertyatartó töredéke, könyvveretek, gyűrűk, veretek, késnyélvégek, balta, valamint egyéb vas- és bronztárgyak. A kutatás során előkerült leletek mellett egy helyi lakos beszolgáltatta számunkra a területen még 2008-ban talált bronzkori lándzsát és egy újkori pecsétnyomót.

Bereková Veronika

Gánt, Boldogasszony-kápolna
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A HUN-REN BTK Régészeti Intézet munkatársaival közösen a *Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700 – Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon* című kutatási projekt keretében 2024. május 8-án a Vértes déli lábánál fekvő Gánt, Boldogasszony-kápolna elnevezésű lelőhelyen végeztünk kutatást Kovács Gyöngyi vezetésével.

A lelőhelyen kisebb falszakaszok a felszínen is láthatóak, magasságuk váltakozó kb. 70 cm. Az épület közelében kis számban Árpád-kori és középkori kerámiatöredékek kerültek elő, régészeti korú fémleletet azonban nem találtunk. Az ismert lelőhely területén csakis 20. századi fémtárgyak, repeszek és töltények kerültek elő.

A fémdetektoros kutatás révén 23 fémtárggyal és 79 darab kerámiatöredékkel gyarapodott a múzeum gyűjteménye, melyet római kori és középkori leletek alkotnak. A fémtárgyak többsége a már ismert középkori lelőhelytől északra felfedezett új római kori lelőhely területén kerültek elő. A római korra a kerámiatöredékek mellett két fibula, egy erős profilú, egygombos, és egy emailos korongfibula keltezhető. Az Árpád-korból két darab III. Béla tálkapénz és kerámiatöredékek, a késő középkorból és az újkorból több fémtárgy, például kegyérem, zseton, veret, gyűrű és övcsatok kerültek elő.

Bereková Veronika

Kincsesbánya, Vaskapu-hegy, vár
terepbejárás és műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

Késő Árpád-kori vasbuzogány a megtalálást követő pillanatokban

A Szent István Király Múzeum munkatársa, Ilku Máté ösztönzésére végeztünk a Közösségi Régészeti Program önkénteseivel terepbejárást és fémdetektoros kutatást az egykori vár területén; abban a reményben, hogy az előkerülő leletek gyarapíthatják a tudásunkat a várról, illetve megerősíthetik (vagy cáfolhatják) annak Árpád-kori keltezését. 66 darab fémlelet és 14 darab kerámiatöredék került elő. A fémleletek zöme – a leletkörnyezet alapján vélhetően középkori – kovácsoltvas szeg, de jelentős számban láttak napvilágot a keltezésben nagy szerepet játszó tárgytípusok, úgymint érmék (4 darab), középkori buzogány töredéke, nyílhegy, sarló, zabla, övcsat és gyűrű. A keltezhető leletek kora a késő Árpád-kortól (13. század) a késő középkoron át a kora újkor elejéig (16. század) terjed, amiből talán megfogalmazható a feltételezés, hogy a várat a késő Árpád-kortól a török kor elejéig használhatták. A kovácsoltvas szegek többsége a vár központi, toronynak vélt része körül került elő.

A vár területére 2024. november 9-én visszatértünk, hogy cserje- és bozótírtást végezzünk, és megvizsgájuk azon területeket, melyeket eddig még nem értünk el. A kutatás során 96 darab fémtárgy, 19 darab kerámiatöredék és 14 darab szórvány embercsont került elő. Az előkerült leletek közé egy pecsétgyűrű, kések, egyéb vastárgyak, sarkantyú, veretek és kovácsolt vasszegek tartoznak, melyek a késő Árpád-korra, valamint a késő középkorra keltethetőek.

A kutatás során Gaál Tamás önkéntesünk egy, a késő Árpád-korra keltezhető edényben elrejtett 779 darabos éremkincsleletre bukkant. Az edényre egy 90x90 cm nagyságú szondát nyitottunk, majd az edényt *in situ* kiemeltük, hogy az edényben található szervesanyagot a restaurálás során sikerüljön megőrizni. A főleg II. Ottokár bécsi fillérjeiből, V. István és IV. László denárjaiból álló éremkincslelet mellett, további két darab bécsi fillér és két darab Luxemburgi Zsigmond *quarting* került elő. A fémanyag mellett az előkerült kerámia töredékek is a 13–14. századra keltezhetőek.

Szücsi Frigyes – Bereková Veronika

Lovasberény, Szűzvár
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

Fémkeresős kutatást végeztünk Lovasberény, Szűzvár régészeti lelőhelyen. A kutatás során alapvetően kerámiatöredékeket találtunk és kevés fémleletet. A kerámiatöredékek a középső bronzkori Vatya-kultúrához tartoznak. A fémleletek között két darab bronztöredék érdemel említést: egy félhold alakú csüngő töredéke, amely a középső bronzkori Vatya-kultúra tipikus ékszere, szinte minden lelőhelyén előfordul. A másik tárgy egy gömbfejű tű töredéke, amely szintén gyakori a Vatya-kultúra lelőhelyein. A kutatott területen jól megfigyelhetők a Vatya-kultúra Fejér vármegyei földváraira jellemző felszíni formák, a szabályosan levágott, egyenes felületek, szabályos vízszintes teraszok és domboldalak.

Kovács Ágnes

Pátka, víztározó
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

A Szent István Király Múzeum munkatársai 2024. augusztus 1-én a Közösségi Régészeti Program önkénteseinek bevonásával műszeres lelet- és lelőhely-felderítést végeztek Pátkán, a leeresztett víztározó délkeleti részén. A bejárást preventív céllal szerveztük, ugyanis egyik önkéntesünk illegális fémdetektorozás nyomait vélte felfedezni a területen. A 49407 azonosítószámú, Sós-ér-dűlő elnevezésű lelőhely, melyen római kori és őskori megtelepedés nyomát regisztrálták, a tározó keleti oldalán, a kutatott terület közvetlen közelében helyezkedik el.

A fémdetektoros kutatás eredményeként 13 fémtárggyal gyarapodott a múzeum gyűjteménye, melyek a késő bronzkorra és a római korra keltezhetők. A bronzkori leletek között egy tűt és egy sarló töredékét találjuk, míg a római kori anyaghoz néhány 4. századi kisbronz, fibulatöredékek, övcsat és karperec töredéke tartozik. A víztározó medrének keleti szélén viszonylag sok római kori és néhány bronzkori kerámiatöredék található, melyeket feltehetően a vízmozgás mosott ki.

Feltételezhetjük, hogy a 49407 azonosítószámú lelőhely kiterjedése a tározó irányába tovább tart(ott), azonban a meder kialakításakor végzett jelentős talajmozgatás során a régészeti jelenségek biztosan károsodtak vagy elpusztultak. Nem vethetjük el annak a lehetőségét sem – amennyiben elfogadjuk a kőgát római kori keltezését – hogy ekkor már a tóvá duzzasztott Császár-víz borította a kutatott területet. Az előkerülő leletanyagot mindenesetre inkább kezelhetjük szórványként.

Kiss Alexandra

Szár, Nagy-kereszt-hegy alja
műszeres lelet- és lelőhely-felderítés

2024. augusztus 9-én a Közösségi Régészeti Program önkénteseivel kutatást végeztünk Szár külterületén. A bejárás célját a légifotók alapján azonosított temetkezésekre vonatkozó adatok gyűjtése képezte. Sajnálatos módon az illegális fémkeresősök már lejárták a területet.

A kutatás során 22 darab fémleletet, két darab üvegtöredéket és egy darab kerámiatöredéket sikerült begyűjteni. A leletek nagy része a római korra keltezhető, főleg fibulák és érmék, csupán egy középkori I. László ezüstérme került elő a római kori leletek mellett. A kerámia- és fémleletek alapján római kori település található a területen, de a légifelvételeken látható temetkezések pontos korára nem sikerült fényt deríteni.

Bereková Veronika

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Alba Regia 52. (2024) 359–455.

Demeter Zsófia

József nádor és utódainak uradalmai II.[1]
József Károly (1832–1905) királyi herceg időszaka

Bevezetés

Az uradalmakat megszerző és az uradalmi hálózatot kialakító Habsburg-Lotaringiai József Antal nádor (1796–1847) halála után a következő jelentős fejlesztő József Károly magyar királyi herceg, a nádor harmadik feleségétől született fia volt. Az ő gazdálkodásának idejében (1867–1905) az uradalmi hálózat, az épített környezet, illetve a botanikai, azaz növényhonosítási és kerti fejlesztések csúcspontjukat érték el. Ugyancsak csúcspontnak nevezhető az uradalmi rendszer kornak megfelelő átalakítása, melynek középpontjában a hasznosság, a termelékenység elérése állt, még akkor is, ha a korszak legfejlettebb agrárgazdasági kívánalmai által követelt belterjesség szintjét nem feltétlenül érték el. Ebbe az átalakítási folyamatba eleinte a vásárlás (Alcsút kiegészítése, Gyapjú megvétele), a belterjesség szempontjából lemaradó uradalmak eladása (Tiszaszentmiklós), újak vétele (Martonvásár, Kistapolcsány), majd a legfejlettebb Martonvásár, illetve a leghátrányosabb helyzetű Gyapjú eladása, és hatalmas presztízsberuházások sora (Budai palota, fiumei kastély és kert, Tátrafüred nyaralója és a Margitsziget) is belefért. Ugyancsak belefért az uradalmak gazdálkodási eredményeibe a gazda szociális és társadalmi, illetve sokirányú érdeklődésének (cigánykutatása, növényhonosítás, tűzoltóság szervezése stb.) maximális kielégítése. Fia, József Ágost királyi herceg (1872–1962) szenvedte el a trianoni békediktátum miatt uradalmi hálózatának, s ezzel épületállományának és birtokának végzetes meggyengítését. A cikk első részében a változásokról dinamikus képet vázoltam fel.[2] A jelen tanulmányban természetesen több ponton előzményként hivatkozom József nádor idejére.

I. József Károly főherceg, a „király atyafia”

I.1. Kora

József nádor halála (1847), valamint István nádornak 1848-as, a császári és királyi udvar szempontjából ellenséges szereplése miatt a nádori szék betöltetlen maradt.

A nádori utód szerepének meghatározása is válaszút elé került: ne politizáljon, legyen inkább katona! Hiszen a neoabszolutizmus koráról, a hagyományos történelmi szemlélet szerint az önkényuralom koráról van szó, amikor Albrecht főherceg (1817–1895) – Magyarország katonai és polgári főkormányzója – valósítja meg a Habsburg kormányzat elképzeléseit, konkrétan Bach belügyminiszteréit. Ez Magyarország szempontjából idegen, ellenséges beavatkozás, kényszerjellegű intézkedései miatt lényegében megbukik, de az intézményrendszer átalakításának az 1867 utáni polgárosulási folyamat jó hasznát veszi.[3]

Az 1848–49. évi szabadságharc leverése utáni időszakra jellemző epizód: Albrecht főherceg, kormányzó 1853-ban hazahozatta és Budán harangzúgással és fejedelemnek kijáró tisztelettel fogadta az Orsováról visszahozatott Szent Koronát. Vonaton az udvari szalonkocsival Bécsbe vitette, ahol Ferenc József megszemlélte, majd visszaküldte.[4]

József Károly főhercegnek, a nádor utódjának akár akarta, akár nem, a Habsburg családi törvények szabta protokolláris szabályok, és persze a Habsburg család, családja iránti feltétlen lojalitás különleges szerepet biztosí-

[1] A tanulmány első része: DEMETER 2024.
[2] DEMETER 2024, 73–78.
[3] K. LENGYEL 2008, 242–243, 250–253.
[4] BOGYAY 1987, 95.

tott, és egyben hárított rá egész életében. Ezek közül a leginkább látható, hogy időről-időre a király képviseletében kellett megjenni, sőt ez még fiát is terhelte. József Károly képviselte például a királyt Pannonhalma bazilikájának 1896-os szentelésén, a személyes vonást jelentette az, hogy fiai, József Ágost és László itt érettségiztek.[5]

A király helyetteseként József Károlyt, majd a Monachia felbomlásáig fiát, József Ágostot a protokoll és a hadsereg szabályzatai szerint 1918-ig a *Gotterhalte* himnusszal kellett köszönteni. Így tüntetés számba ment, rendőrségi ügy lett abból, amikor az apját helyettesítő József Ágostot fogadásakor 1902-ben ezt túlharsogva a magyar *Himnusz* éneklésével fogadta a kolozsvári egyetemi ifjúság.[6] Persze a helyzet megítéléhez fontos azt tudnunk – hiszen ettől érthetőbb a *Gotterhalte*val szembeni nemzeti ellenállás, amit a korban hóhérhimnusznak is tekintettek –, hogy ez a Fadrusz János alkotta Mátyás király emlékmű avatása alkalmából történt, ahol az ifjú főherceg a király képviseletében jelent meg. A történtek kapcsán ráadásul hosszan elhúzódó képviselőházi ügy is keletkezett, immár nem is a hóhérnóta ellen, hanem az újoncállítási kvóta megemelése miatt.[7]

József nádor tisztelete és József Károly főherceg egyéni kvalitásai és életpályája általános szeretettel találkozott Magyarhonban.

József Károly, a „király atyafia" alakját Krúdy Gyula is szeretettel emlegette. *A tegnapok ködlovagjai* című művében „*a makrapipás, sújtásos, dohányzacskós pusztafit, a sáros csizmás kertészlegényt*…" írta le, aki a Margitszigeten, otthon tűzoltófőparancsnoki ruhában jár, nyáron nem marad le róla a fehér nyári katonai zubbony és a sárgára szívott kertészkalap. Életterét jellemzi Krúdynál Piros Józsi, a főhercegi cigányprímás, valamint az, hogy a József nádor által építtetett emeletes, zsalugáteres sárga uvarházban lakik, „*kertészkedik, ás, kapál, rószafát ojtogat*" és százféle rózsájára még büszkébb, mint önkéntes tűzoltóira. Fontosnak tartotta Krúdy azt is megjegyezni, hogy „*már az öreg nádor ispány is kedvelte azokat a különös fajtájú embereket, akik lobogó hajzattal, varjúszárnyon járnak a magyar országutakon, és vándorcigányoknak nevezik őket*".[8]

Szinnyei József a főherceget mint írót elemző szócikkében találó összefoglalót írt mindenkor megmutatott magyarságáról: „*ez által elérte azt, hogy népünk körében nagy népszerűségnek örvend. Hazafiasan és bölcsen ápolja az uralkodó ház és Magyarország közötti érdekközösséget*".[9]

Korabeli ragadványneve *Palatinus Jóska*.[10] Ezt a közismert nevet használta az 1884-ben a Margitszigetről idilli képet nyújtó Hevesi József is: „*E terebélyes fa alatt bizonyára sokat játszott a porban Palatinus Jóska, az egész nemzet által bálványozott főherczeg.*"[11] Másik elterjedt ragadványnevén, a *Cigányos József* néven a cigány nyelv tudósát, és a cigányokkal kapcsolatos letelepítési szándékait jellemezték.

Fontos már itt leszögeznünk, hogy József Károly főherceg többirányú érdeklődése, közéleti és jótékonycélú munkássága természetesen uradalmai jövedelméből valósulhatott meg. Először a rávalók megteremtése szempontjából: ilyen példaként említhető a könyvkiadás támogatása, vagy akár az írótársadalom nyaraltatása a Margitszigeten.[12] Másodsorban közvetlenül is érinti uradalmait például a cigányok letelepítése, vagy a tűzoltóság szervezése. Botanikai eredményei is alcsúti, margitszigeti, illetve fiumei növényhonosítási kísérleteiből fakadtak. Másrészt persze egyéni érdeklődése, a cigány nyelv és dialaktusok, valamint a szokások leírása, korabeli szóhasználattal a „cigány népisme" a cigányok letelepítési kísérletét alapozták meg, tudós botanikussága pedig hozzásegítette az uradalmak és kertjei fejlesztéséhez.

I.2. A nádorfi

József Károly főherceg, magyar királyi herceg (Pozsony, 1833 – Fiume, 1905; eltemetve a nádori kriptában), József nádor harmadik feleségétől származó második fia (az első fiú gyermekként halt meg),[13] István nádor halála után (1867) a nádori javak egyedüli örököse. „*Magyarországra 1866-ban költözött újra, javai fejlesztésébe azonnal belekezdett, bár az öröklött uradalmakat teljes egészében csak 1868-ben, István halála után vehette át.*"[14]

---

5 HEGEDŰS 2012, 8.
6 VARGA 2017, 11–12.
7 NAGY 2017, 41–43, 53.
8 KRÚDY 1925, 56–58.
9 SZINNYEY 1897, 698.
10 Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.
11 HEVESI 1884, 238–239.
12 KRÚDY 1925, 54–59; CSONTÓ 2018–19, 68.
13 SOÓS 2002, 15.
14 HANKÓ – KISZELY 1990, 163.

1884-es jellemzése – bár a kor hírlapírói ízlésének megfelelően kissé dagályos, és lényegében többen Jókai Mór *Nemzet*beli cikkét ismertetik, sőt megjelölés nélkül idézik is – jól összegzi katonai, fejlesztői és kutatói erényeit, emberbaráti attitűdjét és életművének korában is ismertté vált sokoldalúságát. „*Ott áll előttünk az a férfiú, aki harmad félszáz ezer magyar honvédnak vezére, a margitszigeti paradicsom pazarkezű megalkotója, a magyar földesúrnak s a magyar családapának igazi ős mintaképe, a szegény cigányok nyelvtudósa*…"[15] Ez a jellemzés haláláig éppen ezen időtől jelentősen bővült a tűzoltóság támogatása és szevezése, növényhonosítási kísérletei, hatalmas beruházásai (Fiume, Tátrafüred), Alcsút és Kisjenő fejlesztése miatt. A jellemzés persze kiegészült a „nádorfi" beszédének, öltözetének leírásával: „*sem hot, sem ostor soha a kezében, még csak egy kutyát sem hord magával*", a feleség és a két kislány rajztehetségének jellemzésével, a családi élet „magyaros" jellegével. Persze szól az udvartatásról is, hiszen asztaluknál ebédelnek az „*udvarhölgyek, a főudvarmester, a szárnysegéd és a nevelők*".[16] Lényegében ez a jellemzés kíséri, egyre több, az idős embernek kijáró revelanciával: 1893-ban, hatvanegyedik születésnapján így: „*ki a közügyekben mindig első, egész életében egyszerű polgár, családi körében patriarkha*".[17] Jókai írását így idézi Szinnyei József: „*birtokain kitűnő gazda, házában boldog családapa, dolgozó szobájában alapos tudós, elemi csapásoknál buzgó segélyhozó, a közéletben nyájasságával példaadó polgár, egész nagyságában nézve a magyar ősi harczi erények regeneratora, harmadfélszáz ezernyi csatakész honvédseregnek vezére*…."[18]

A korabeli lapok a kitűnő gazdát egészen délibábos módon jelenítették meg. 1888-ban a *Székesfehérvár és Vidéke* azt a mesebeli jelenetet idézi, amikor a bicskei vasútállomásra érkező tinógulyát maga hajtotta el Alcsútra: „*a jelenlévők legnagyobb bámulatára, megindította a gulyát Alcsúth felé, s a legnagyobb könnyedséggel terelte be a tinókat egy szálig alcsúthi gazdaságába*".[19] 1893-ban gazdálkodását – melyet apja a nádor alapozott meg – így írták le: „*neki ma paradicsoma van ott, ahol másnak kórója is alig termett régebben*".[20]

Halála kapcsán a *Borászati Lapok* természetesen elsősorban növényszeretetét emelte ki: „*Édenné varázsolta otthonát Alcsuthon, a Margitszigeten és Fiuméban egyaránt, sőt e kerteknek nemcsak tervezője, de főkertésze is volt egyúttal és minden facsoportján, virágszőnyegén, gyümölcslugasán megelégedettséggel pihentethette szemét, mert azok egyszesmind az ő szellemi munkájának, egyéni ízlésének voltak folyományai.*"[21] Százéves születésnapján a *Pesti Hirlap Vasárnapja* gazdag képes egységgel emlékezett személyére Siklóssy László írásaival és Gáspár Antal karikatúrájával.[22]

I.3. A katona

József Károly az 1832–36-os országgyűlés idején született Pozsonyban, hiszen akkor apja, a nádor a Felsőtábla elnökeként családjával ott tartózkodott. Katonai pályáján lényegében bátyja, István nádor haláláig folyamatosan emelkedett, a porosz-osztrák háború után altábornaggyá nevezték ki. A kiegyezés után az 1868. évi XLI. törvénycikk értelmében – amely rendelkezett a Magyarországon felállítandó Honvédségről – a király döntésével rangja és harctéri tapasztalatai alapján annak főparancsnokává (szervezetileg a Honvéd Főparacsnokság élére) József Károlyt nevezte ki,[23] ezt a tisztet 37 éven át, haláláig közmegelégedéssel töltötte be. Mint halálakor megjegyezték: „*A honvédség akkor még csak a törvényben volt meg, neki kellett a valóságban megteremteni.*"[24] A szervezésben elért eredményei miatt a Monarchia hadseregében békeidőben elérhető legmagasabb rangra: 1874-ben lovassági tábornokká emelték.[25] A honvédség megszervezésében és a kiképzés fejlesztésében elért eredményeiért a Szent István-rend nagykeresztjét kapta I. Ferenc Józseftől. A kiképzés tökéletesítésében szerepet játszott az, hogy 1872-ben sikerült megnyitnia a már apja, a nádor kezdeményezte Ludovika Akadémiát,[26] a magyar tisztképzés bázisát.

---

15 JÓKAI 1884, 689 (211); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.

16 JÓKAI 1884, 689 (211); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.

17 József főherczeg hatvanegyedik születésnapja. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 10. szám. 1893. március 5. 164.

18 SZINNYEY 1897, 699.

19 József főherczeg bravúrja. *Székesfehérvár és Vidéke* XVI. évfolyam 127. szám. 1888. október 20. 2.

20 József főherczeg hatvanegyedik születésnapja. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 11. szám. 1893. március 12. 169.

21 József királyi herczeg halála. *Borászati Lapok* 27. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 469.

22 SIKLÓSSY 1933, 9.

23 NÁNAY 2015, 93–95; OROSZI 2007; http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm (Utolsó letöltés: 2021. december 5.); GABÁNYI 1931, 13; T. G. 1905, 289–395.

24 József főherczeg 1833–1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 391.

25 ORTUTAY 1915, 73.

26 ORTUTAY 1915, 68.

Korának általános megbecsülésében katonai pályafutását rendre kiemelték: „*Új alkotmányos életünk … nem kevésbé fényes helyet jelölt ki számára a magyar honvédség élén, mely állásához nemcsak nagybátyja, a király őfelsége kegyelmével, hanem egyszersmind a harczmezőn tanusított saját vitézségével szerezte meg a vezéri kardot.*”[27]

Katonai pályafutását maga is elsődlegesnek értékelte, magát még a tudományos életbeli megítélésekor, a cigány nyelvtan kiadása kapcsán is „*olyan honvédféle ember*”-ként jellemezte.[28] 1901-ben egykori századparancsnokának írt leveléből idézhető: „*Be nem számítva azt az időt, melyben csak a szép jászkun nádorezred dicső egyenruháját viseltem, azután 1901. december 3-áig 52 évet tényleg szolgáltam...*”.[29]

Katonai pályafutása alatt természetesen alakulatai állomáshelyéhez alkalmazkodva monarchia-szerte több helyen lakott: Olmütz, Prága, Bécs után Magyarországon, majd 1860 után a Habsburg Birodalomhoz tartozó Veronában.[30] Itt kötött házasságot, majd Linzben állomásozott, honvédfőparancsnoki beosztásával azonban már hazaköltözhetett. A családalapítás után lakhelyének Alcsút számított, első felnőttkort megélt gyermeke, Mária Dorottya már itt született 1867-ben.[31]

Katonai karrierje alatt sokrétű kapcsolatban állt Fejér vármegyével: az 1874-es Lajta menti nagygyakorlat után meghívta a résztvevőket Alcsútra.[32]

Az 1874. évi országos hadgyakorlat keretében a két dandárból ekkor megszervezett 41. magyar királyi hadosztály megalakítása után Bicske térségében rendezték a gyakorlatot, amelyen József főherceg a honvédség főparancsnokaként, Ghyczy Béla ezredes pedig a 41. hadosztály parancsnokaként vett részt.[33] A főhadiszállást a főhercegi birtokon, Alcsúton állították fel. A hadgyakorlatot a király is megszemlélte szeptember 17-én: azalatt Alcsúton lakott (az asztalnál 86 személyre terítettek).[34] Innen keltezte 1874. szeptember 19-én megelégedését kifejező levelét (amit később napiparancsban közöltek) „*Kedves Rokon! József Főherceg Úr!*” megszólítással.[35] A királyi dicséret kapcsán közölte a *Pesti Napló* a hadgyakorlatról szóló hírlapi véleményeket. A *Reform* nyilatkozataként mintegy összegzésül írták: „…*József főherceg, a legelső honvéd dagadó öntudattal vezetheti a sereget, mely az ő műve, mert senkinek annnyi érdeme nincs a honvédség körül, mint a magyar főherczegnek. József főherczeg ura, a király szóval a levélben elmondta, s megírta a főparancsnoknak, hogy az ő csapatai 'kitűnő magatartással s hadászati fegyelemmel' bírnak, s ha a felség kegyes a 'kedves rokonhoz', a magyar nemzet is örül dicsőségének, mert úgy érzi, hogy ő, a nemzet is rokona József nádorunk bennszülött fiának.*”[36] Az országos hadgyakorlat váli-völgyi szakaszának befejezése előtt, a szeptember 24-i tábori vacsora kapcsán hangulatos leírásban számoltak be a legénység vacsorára kapott, dobozokba légmenetesen zárt „conserve” sikeréről (disznóhús káposztával), ami ekkor nyilván újdonságnak számított, a számtalan pohárköszöntőről, a huszárok táncáról, melybe a főherceg is bekapcsolódott.[37]

1901. július 31-én Székesfehérvárott szemlét tartott a 17. Honvéd Gyalogezred fölött hadgyakorlat keretében. A honvéd ezredből szervezett zászlóalj, mint támadók, és a 69-es közös hadseregbeli ezredből a védők félzászlóalja közötti gyakorlatot szemlélték meg: Kisfalud puszta mellett a székesfehérvári szőlőhegyi Donát kápolna irányába. Zárásként megbeszélés volt a Csúcsoshegyen, utána díszmenet. A tudósító megjegyzi: „*Az egész gyakorlat és szemle elmúlt anélkül, hogy a mint az pedig olyan igen gyakori, valakinek a karrierjébe került volna.*”[38] A főparancsnok tehát elégedett volt.

Fejér vármegyei szemleútján Abán július 20-án lóversenyt rendezett, melyen fia, József Ágost adta át a díjakat.[39]

József Károly főherceg alapos nevelést kapott, természetesen elsősorban a katonai ismeretekre vonatkozólag, de sokoldalúságát közismereti tárgyak oktatása alapozta meg.

---

27 József főherczeg hatvanegyedik születésnapja. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 11. szám. 1893. március 12. 170.

28 PONORI THEWREWK 1888, V–VIII; 1906, 5.

29 Idézi: ORTUTAY 1915, 84.

30 SIKLÓSSY 1933, 4; HORVÁTH 2002.

31 á-r- 1868, 1–2.

32 ORTUTAY 1915, 70.

33 Budapest, szept. 17. *Pesti Napló* 25. évfolyam 212. szám. 1874. szeptember 17. 1.

34 A válvidéki táborból. *A Hon* XII. évfolyam 218. szám. 1874. szeptember 24. 2; József főherczeg napiparancsa. *A Hon* XII. évfolyam 222. szám. 1874. szeptember 29. 1.

35 GHYCZY 1874, 1.

36 Budapest, szept. 18. *Pesti Napló* 25. évfolyam 213. szám. 1874. szeptember 18. 1.

37 A táborból. *Pesti Napló* 25. évfolyam 221. szám. 1874. szeptember 28. 1–2.

38 József főherceg Székesfehérvárott. *Székesfehérvár és Vidéke* 29. évfolyam 88. szám. 1901. augusztus 1. 1–2.

39 ORTUTAY 1915, 75.

Gyerekkori kapcsolata Römer Flórissal mély, egész életre szóló kapcsolattá növekedve egész tevékenységét meghatározta. Römer 1845-től oktatta természetrajzra Alcsúton házitanítóként, ám a botanika iránti érdeklődés mellett levelezésükből is kiderül, hogy a régmúlt kutatása, filológiai érdeklődése, végső fokon a tudományszervezés támogatása is ebből a kapcsolatból táplálkozik.[40] Nem véletlen tehát, hogy József Károly főherceg első megjelent írása is a régmúlttal, az Alcsúton végrehajtott ásatásokkal foglalkozik. A közleményben a főherceg utal arra, hogy az alcsúti kert húsz éves elhanyagoltsága után, az új üvegház alapozásánál bukkantak leletekre 1869 és 1871 között. A cikkhez csatolt megjegyzésében Römer utal arra, hogy a főherceg katonai állomáshelyein is gyűjtött, elsősorban természetrajzi érdekességet, s azokat „*alcsúthi múzeumába*" vitette, a kövületekkel pedig „*számkivetésben élő szeretett bátyjának, István főherczegnek kedveskedett*".[41] A leletről Römerhez írott levélben már 1870-ben beszámolt, nyílt levelében Römert kéri: ne felejtse „*a classicus római földön álló Alcsuthot*".[42]

Különös érdekesség, hogy miután Römernek bejárása volt az alcsúti kastélyba, a kastély és a levéltár leégése után Römer fejlegyzései mára (például a kastély építésére vonatkozóak) dokumentumértékűek.[43] Jókai jegyezte meg, hogy a szüreti mulatságra érkezvén „*Eltűntem Römer Flóris szobájában, (úgy hívták azt, ahová bekvártélyoztak)*".[44] Jellemző, hogy Römer pesti egyetemi katedrájától váló búcsúünnepségén a felköszöntők sorában Szász Károly meg nem nevezve, de mindenki által megértve ivott „*az ünnepeltnek legkitűnőbb s legnépszerűbb tanítványáért, aki … mint kertész ezereknek enyhet adó tündérligetet teremtett a Duna szigetén, a főváros két része közt, a másikat a Dunántúli családi parkban, hol maga nyes, ültet, kertészkedik, a legigazabb tősgyökeres magyarról, az ország első honvédéről.*" A tudósító cikk szerzője indignálódva teszi hozzá: „*Szász nyelvész létére megfeledkezett a cigány nyelv derék művelőjéről.*"[45]

A királyi, illetve a nádori családban szokásos elvek szerint József Károly főhercegnek is volt kétkezi mesterségbeli képzése: esztergályos tevékenységét Alcsúton a parkra nyíló, faburkolatú műhely szolgálta.[46]

I.4. Házasság és család

József Károly főherceg házasságot kötött 1864. május 12-én Klotild hercegnővel (Sachsen-Coburg-Gotha Ágost és Orleans Klementine hercegnő lánya, I. Lajos Fülöp francia király unokája), aki 1846-ban született Neuillyben.

József Károly főherceg felesége volt 1864–1905 között, özvegye 1905–1927 között. Alcsúton halt meg, a nádori kriptába temették.[47] Emlékét a budapesti Ferenciek terénél az ikerpaloták, a Klotild Paloták (Korb és Giergl terve, épült 1899–1902) neve őrzi, valamint az alcsúti volt zárda falán emléktábla.[48] Piliscsabán egy városrész Klotildliget, illetve az itteni Klotild téren 2006-ban felállított mellszobor (Kutas László alkotása) őrzi alakját.[49]

Klotild főhercegnő családja, az uralkodó házak közül az egyik legnagyobb karriert futotta be, hiszen a bolgár, a portugál és a belga trón birtokosa, illetve Viktória angol királynő férje révén az angol uralkodó ház alapítója is innen származott[50] (utóda, V. György nevezte el azt mai nevén, Windsor háznak[51]).

Klotild testvére volt Ferdinánd (1861–1948, I. Ferdinánd néven bolgár király 1908–1918 között),[52] ezért volt itt többször, például Klotild temetésén 1927-ben.[53] Így aztán csodaszámba megy, ha korabeli cikkek jegyzik meg, hogy a bolgár király mindig József főhercegnél száll meg, pedig igazán tudhatnák az összefüggést. Ferdinánd fiatal korában a monarchia katonaságában (például a 7. ezred kötelékében Székesfehérváron is), majd a honvédségben szolgált, bolgár királysága alatt is felvidéki birtokait, kastélyait pihenésre és vadászatra használta, majd ide húzódott vissza (például Murányhuta, Szentantal kastélyaiba).[54]

---

40 rs 1889, 185–186.
41 JÓZSEF 1871, 289–293.
42 József főherceg mint régész. *Századok* Első füzet, 1870. 494–495.
43 SISA 2008, 265.
44 JÓKAI 1898.
45 Römer búcsúja. *Vasárnapi Ujság* 14. évfolyam 51. szám. 1877. december 23. 815.
46 SIKLÓSSY 1933, 10 (Balogh Rudolf képe); JÓKAI 1884, 689 (211); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.
47 HANKÓ–KISZELY 1990, 164.
48 MARTON 2003, 4.
49 Klotild főhrcegnő. Piliscsaba, Kutas László alkotása, 2006 (https://www.koztekep.hu Utolsó letöltés: 2024. november 20.)
50 ERBA ODESCALCHI 1991, 402.
51 HAHNER 2021.
52 SCHILLER 1913, 13; BOROVI 2023, 380.
53 MARTON 2003, 48, 60. kép
54 SCHREK 2023, 114; 116; 121–123.

Klotild főhercegnő másik testvére Fülöp szász-coburg-gothai herceg (1844–1921),[55] aki a Coburg-Koháry vagyon birtokában Magyarország egyik legnagyobb birtokosa, a murányi és balogvári birtok üveggyártása és bányái révén pedig ipari vállalkozója lett. Rendszeresen jelen volt a főhercegi vadászatokon, sőt meglátogatta nővérével és családjával együtt az 1879. évi székesfehérvári országos kiállítást, ahol szóba hozta vértestisztként való székesfehérvári katonai szolgálatát.[56]

A házasság tehát immár nemcsak a Habsburg-házhoz való tartozással, hanem a feleség kapcsolatrendszerével is mind szorosabban építette be az európai vérkeringésbe a főhercegi családot. Mindkettejük számára udvartatás járt. A feleség és a férj családjának számtalan további összefüggését nem célunk felsorolni: érdekességként csak azt jegyzem meg, hogy Klotild főhercegnő testvére, József főherceg sógora, Koburg Fülöp beházasodott a belga királyi házba (1875-ban Luiza hercegnőt, Mária Henrietta, József Károly testvérének másik leányát vette el[57]), Pesten telepedtek le, a mai Széchenyi téren egykor állt palotájukat Hauszmann Alajos újíttatta fel.[58]

József főherceg családi kapcsolatai jelzéseként érdemes figyelni a Habsburg-házon belüli családegyesítési kísérletekre. József Károly testvére, Mária Henrietta (1836–1902) 1853-tól a belga trónörökös, majd – 1865-től II. Lipót néven – a belga király felesége volt, Stefánia főhercegnő édesanyja (Rudolf trónörökös felesége, majd özvegye). Már királynéként Mária Henrietta többször időzött itthon: például 1870-ben meglátogatta a Margitszigetet,[59] 1871-ben rangrejtve, orvosi tanácsra érkezett ide, az akadémiát meglátogatva Arany János és Rómer Flóris kalauzolták,[60] majd 1878-ban ismét a szigeten időzött. Garay János József és István nádorról írott költeményének díszkiadását 1874-ben a Kisfaludy Társaság nagy reverenciával küldte meg a főhercegnek és testvérének.[61]

A Habsburg családi ágazatok közötti házasságra példa József főherceg másik nőtestvére, Erzsébet (1831–1903), aki egyik házasságát az Estei ágból származó Ferdinánd, a másodikat a tescheni ági Károly Ferdinánd főherceggel kötötte.[62]

A főherceg fiának, József Ágostnak felesége Auguszta főhercegnő lett (1875–1964, Gizella főhercegnő lánya), aki a császári-királyi pár unokája volt, József Ágost pedig József nádoré. Fontos a család 1944 utáni történetéhez József főherceg Margit leányának házassága Thurn und Taxis Albert herceggel (1890), aki Erzsébet királyné nővérének fia volt.

A főhercegi párnak hét gyermeke közül az első lány kisgyermekként, László fiatalemberként vadászbalesetben, egy lányuk pedig nem sokkal az apa halála előtt halt meg.[63]

Legidősebb felnőttkort megért lányuk, Mária Dorottya 1867-ben Alcsúton született, s itt is halt meg 1932-ben, sírját az alcsúti parkban máig kereszt őrzi Mária felirattal (1867–1932).[64] A temetés tehát a családi szokásoktól eltérően a főhercegnő kifejezett rendelkezése szerint nem a budavári családi temetkezőhelyen, hanem a kedves parkban történt meg. Az elhunyt utolsó kívánsága szerint a parkbeli temetést Shvoy Lajos megyés püspök, nagy asszisztenciával celebrálta.[65]

Keresztneveit apai nagyanyja, József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya württembergi hercegnő után kapta. Jókai Mór 1885-ben felnőtt hajadonként emlékezett meg róla, mint tehetséges festőnövendékről, id. Vastagh György tanítványáról, akit zenére Erkel Gyula oktat.[66] Festményei az alcsúti házi kápolnát, az ágyai kápolnát és a zárda kápolnáját díszítették,[67] szerzeményei közül ismertté vált a Komócsy József szövegére szerzett *Honvédek királydala* (amit nem csupán a cigánybandák adtak elő, hanem hangversenyteremben az aradi filharmonikusok is[68]),

55 JÁKÓ 1918, 130–131.

56 PRÉM 1879a, 1–2.

57 BOROVI 2023, 360.

58 FILEPKÓ 2019.

59 A belga királyné a Margitszigeten. *A Hon* VIII. évfolyam 122. szám. 1870. május 30. 1.

60 A belga királyné. *A Hon* IX. évfolyam 197. szám. 1871. augusztus 27. 2.

61 A Kisfaludy Társaság. *Figyelő* IV. évfolyam 18. szám. 1874. május 2. 215.

62 GONDA 1895, 601–603.

63 József főherczeg, 1833–1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394.

64 Halotti anyakönyv, Alcsút, 1932. SzfvPL. Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspök temette 1932. április 8-án.

65 Mária Dorottya főhercegnő temetése. Alcsút, április 8. *8 órai Újság* XVIII. évfolyam 77. szám. 1932. április 9. 3.

66 JÓKAI, 1898.

67 Kuthy István plébániatörténeti adatgyűjtése, Alcsút. SzfvPL. IX. 8. No.1693.; Zilzer Antal: József főherczeg mint modell. Magyar Szalon 33. 17. 2. 1900. 04.09. 1127-1134. 1129.

68 József főherczeg családja. Tewrewk István könyvéből. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 2. szám. 1893. január 8. 20–21; Mariska főhecegnő. *Szabadság* XI. évfolyam 150. szám. 1891. decembr 15. 3.

illetve a cigánybandák által szívesen játszott *Borúra derű* című.[69] A szerzemények persze Alcsúton is ismertté váltak: 1896. május 25-én, az itt megtartott ezredéves ünnepségen a gyermekek énekelték el a *Honvédek királydalát*.[70]

1896-ban feleségül ment Lajos Fülöp Orleans-i herceghez (1869–1926), aki az orléánista (ez volt a Bourbon-család ifjabb ága) öröklési rendben a francia trón várományosa volt, Mária Dorottya tehát a címzetes királynéi címet férje haláláig viselhette.[71] Furcsa dolog maradt meg a még udvarló Magyarországon időző Orléansi hercegről: a magyar uraknál megszokott tevékenységeken felül „*biziklizni*" is szokott, sőt „*ide is magával hozta, de itt még nem használta bicziklijét*".[72] A királyi családhoz tartozó személy menyegzője előtt a rokon királyi családok Bécsben ünnepeltek: itt mondott le Mária Dorottya a Habsburg-család öröklési rendjében való részvételről, és itt volt az első szertartás is. A budai ünnepség után az ifjú pár Alcsúton időzött.[73] Fennmaradt olyan adat, hogy éppen házassága évében, 1896-ban Mária Dorottya főhercegasszony kezdeményezte a Máriavölgyi csíraistálló vonalában a Szűz Máriának ajánlott kereszt állítását.[74] Kuthy István adatgyűjtésében szerepel az az adat, hogy a keresztet az esküvő emlékére 1908-ban Pintér benedikálta,[75] melyet később, az 1940-es években (már a Bethánia itteni működésével összefüggésben) kétszer is áthelyeztek.[76] (Komáromi János visszaemlékezése szerint a terület egy részét a vitézi telkek kijelölése, másrészt az ezzel is összefüggő földreform miatt adta át 1940-ben akkori tulajdonosa, József Ágost főherceg. Itt vett földet Buja István parádéskocsis, akinek később a földjére került harmadszorra a kereszt. Az átadott területből 19 kataszteri hold került a Bethania használatába az istállóval és cselédházakkal együtt.[77])

A házasság indulásának idilli helyzetét az írta felül, hogy az asszony válókeresete nyomán a házasságot pápai engedéllyel 1914-ben felbontották.[78] Jellemző, hogy a válóper kezdeményezését közlő hírlapi cikk Mária Dorottya arcképe mellett férjéről készült egyik festményét is közölte (Szent Hubertusz).[79] Frigyükből gyermek nem született, Mária Dorottya főhercegnő végleg Alcsútra költözött. A nevét megrökítő Mária Dorothea Egyesület a magyar tanítónők és nevelőnők megsegítése érdekében alakult, sőt elhelyezkedésüket segítendő 1892-ben állásközvetítő szervezetet is alapítottak.[80] Az egyesület 1885-ben, az alapító házassága előtti évben alakult, ám franciaországi tartózkodása alatt is működtette a főhercegi család. József Károly főherceg akkori főudvarmesterének, Nyáry Adolf bárónak a feleségét választották elnöknek,[81] aki férje haláláig el is látta ezt a feladatot.

Az egyesületnek a főhercegasszony nemcsak védnöke, hanem támogatója is volt. Az egyesület társadalmi szerepvállalásának fóruma volt: a tanítónők segélyezésére vállalkozott, a nők egyetemi tanulását segített előmozdítani, könyvkiadót is üzemeltetett, a tanítónők támogatására otthont és fürdőházat hoztak létre.

A főhercegnő Alcsúton töltött időskori éveiről Szittyay Dénes udvari lelkész is megemlékezett – hiszen József Ágost főherceg idejében, 1927–31 között töltötte be ezt a tisztséget – az asszony halálának és a parkban való eltemetésének is tanúja volt.[82]

A főhercegi pár második felnőtt kort megért gyermeke, Margit Klementina 1870-ben Alcsúton született és 1955-ben Regensburgban hunyt el. 1890-ben férjhez ment Albert Thurn und Taxis herceghez (1867–1952).[83] Az esketést Simor János hercegprímás Steiner Fülöp székesfehérvári püspök segédletével végezte. Az esküvőn a falvak

---

69 SOÓS 2000, 41.

70 Ünnep Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 22. szám. 1896. május 31. 365.

71 Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 33. szám. 1896. augusztus 16. 1–2; A fejedelmi esküvő. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 45. szám. 1896. november 8. 747; BOROVI 2023, 384.

72 Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 33. szám. 1896. augusztus 16. 2.

73 Mária Dorothea főhercegnő menyegzője. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 45. szám. 1896. november 8. 753–754.

74 Műemléki egyházmegyei felmérés, 1984. január 26. SzfvPL No. 7406. Az irat a kereszt 1896-os állítását megerősíti, de helytelen megjegyzése szerint már lebontották, holott más helyen ma is áll (DEMETER 2022, 95).

75 Kuthy István plébániatörténeti adatgyűjtése, Alcsút. SzfvPL. IX. 8. No.1693.

76 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 28. oldal. „*Amikor a főherceg eladni kényszerült a mária völgyi nyaralót, és az amerikai protestánsok megvették csendes napok tartására, Józan László ref. lelkész csak abban az esetben lett volna hajlandó a keresztet megtűrni, ha a corpust leveszik róla, a főhercek akkor fölvitette a kastély mellett elhúzódó csaplári hegy legmagasabb pontjára. Fájlalta mindenki, hogy oly messzire került a kereszt. Visszahozták ismét a Mária völgye és a régi helye mellé Bujár István képv.test. tag földjén állították fel, ahol ma is áll.*"; DEMETER 2024, 95.

77 Komáromi János közlése, 2024. szeptember 3.

78 BOROVI 2023, 384.

79 Habsburg-Lotaringiai Mária Dorottya Amália főhercegnő. *Vasárnapi Ujság* 60. évfolyam 24. szám. 1913. június 15. 476.

80 J. M. 1893, 2; A Mária Dorothea Egyesület. *Szabadság* XII. évfolyam 141. szám. 1892. november 22. 1.

81 A Mária Dorothea Egyesület. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 45. szám. 1896. november 8. 747–749.

82 VARGA 2023, 81.

83 József főherczeg családja. Tewrewk István könyvéből. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 2. szám. 1893. január 8. 20–21; BOROVI 2023, 374–377.

küldöttségét Mészöly Győző alcsúti református pap vezette.[84] Margit lelkes lovas volt; festészettel és szobrászattal is foglalkozott (művei a regensburgi Jézus szíve templomban találhatók). A jótékonyság és önfeláldozás egész életét jellemezte: adományával segítette az alcsúti templom berendezését, a világháborúk idején ápolónő volt, majd 1944 után családja menekülő tagjait regensburgi kastélyába befogadta.[85]

Negyedikként született gyermekük, József Ágost, 1872-ben Alcsúton született, és 1962-ben hunyt el Stranbing Rainban. Egész életében katona volt, 1902-ben saját kérésére belépett a magyar honvédségbe. 1893-ban feleségül vette I. Ferenc József unokáját, Lipót bajor herceg és Gizella főhercegnő leányát, Augusztát. Házasságukból három fiú és három leánygyermek született,[86] de csak négyen érték meg a felnőttkort.

Az ötödik gyermek az 1895-ben vadászbalesetben meghalt László volt (1875–1895),[87] emlékére balesete helyén, a kisjenői uradalomhoz tartozó Ágyán kápolnát, az alcsúti Csáplári erdőben szobrot,[88] illetve az adriai tengerparton a crikvenicai László főherceg otthont (László menhely) alapítottak.[89]

Erzsébet Klotild főhercegnő Alcsúton született 1883-ban, s Regensburgban hunyt el 1958-ban. A főhercegnő 1944 őszéig Alcsúton élt, s édesanyja oldalán – majd Klotild főhercegasszony halála után testvérével, majd egyedül is[90] –, tevékeny részt vállalt a különböző jótékonysági egyletek, egyesületek, kórházak támogatásában. A menekülés után az Egyesült Államokból rövid idő múlva visszatért Európába nővéréhez, Margit hercegnőhöz, akinek otthonában élt haláláig. Nem ment férjhez.

A főhercegi pár legkisebb gyerneke, Klotild Fiumében született 1884-ben, és Alcsúton hunyt el 1903 végén. Hamvai a budavári palotában, a nádori kriptában nyugszanak. A törékeny alkatú lány gyermekkorától fogva betegeskedett, tüdőbajban szenvedett. Rövid életének nagyobb részét az alcsúti birtokon töltötte, csak nagy ritkán mutatkozott szülei oldalán különböző jótékonysági rendezvényeken. A félénk, visszahúzódó természetű főhercegnő 19 évesen mellhártyagyulladás következtében fellépett szívszélhűdésben halt meg.[91] Az apa halálakor tehát négy gyermekük közül egyik lányuk elvált, Margit lányuk és József Ágost főherceg házas, Erzsébet lányuk pedig pártában maradt.[92] (Mindannyian Bajorországban haltak meg, mára a család visszaköltözött tagjai kezdeményezésére a nádori kriptában nyugosznak, a visszaköltözöttek számára pedig Alcsúton alakítottak ki temetkezőhelyet.[93])

I.5. Udvartartás

Az udvartatást a Habsburg családi törvény lehetővé tette a főhercegek számára. A főhercegi család személyes szolgálatához ezúttal a fiatalok nevelőit is számítom, akik megbecsült, adott esetben országos hírű szakemberek lettek – tipikusan a főhercegi szolgálat referenciájával – szolgálatuk után, a szolgálat alatt megbecsülésüket az is jelezte, hogy a családi asztalnál étkeztek.

Legtöbbjükről József Károly főherceg és felesége, Klotild főhercegnő mellett szerezhetünk tudomást, hiszen mindkettőjük számára járt az udvartartás, és ugyanakkor ebben a korban a legnagyobb a hírlapirodalom érdeklődése az udvartartás személyei iránt. Természetesen nem számítom ide a helyi uradalmi gazdálkodás szakmai irányítóit és a belső cselédséget sem. Ez utóbbi kategória amúgyis félúton van a gazdasági cselédség és a család személyes ellátásában tevékenykedők között. Efölött álltak a gazdaság felső irányítói (akár az adott uradalomban szolgáltak, akár a családdal együtt utaztak), akik szintén a főhercegi családdal együtt étkeztek a nevelőkkel együtt.[94]

---

84 Fejedelmi nász Budán. *Vasárnapi Ujság* XXVII. évfolyam 29. szám. 1890. július 20. 462; Fejedelmi nász. *Székesfehérvár és Vidéke* 18. évfolyam 84. szám. 1890. július 15. 1; Margit főherczegnő nászünnepélye. *Székesfehérvár és Vidéke* 18. évfolyam 84. szám. 1890. július 15. 3.

85 OROSZI 2007.

86 OROSZI 2007.

87 László főherceg halálos veszedelemben. *Pesti Napló* XXX. évfolyam 241. szám. 1895. szeptember 3. 5–6; László főherczegről. Emlékezések. *Vasárnapi Ujság* 42. évfolyam 37. szám. 1895. szeptember 15. 598–599; László főherczeg halála. *Vasárnapi Ujság* 42. évfolyam 37. szám. 1895. szeptember 15. 599–601; GONDA 1895, 601–603; László főherczeg halála és temetése. *Vasárnapi Ujság* 42. évfolyam 37. szám. 1895. szeptember 15. 605–608.

88 ZILZER 1900, 1130–1132. Képpel.

89 Az ágyai kápolna. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 36. szám. 1896. szeptember 6. 601; László gyermekotthon. *Vasárnapi Ujság* 44. évfolyam 8. szám. 1897. február 21. 124.

90 ERDŐS–KELEMEN 1996, 127.

91 OROSZI 2007.

92 József főherczeg, 1833–1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394; FARAGÓ 1927, 5.

93 ZSM. 2017a, 2.

94 JÓKAI 1884, 689 (211)

József Károly halála kapcsán érdekes hírlapi polémia kezdődött a főherceg udvartartásának felszámolása körül. A valóságot Libits Adolf központi jószágkormányzó világította meg a *Székesfehérvár és Vidéke* hasábjain, miután a helyzetről a személyzetet 1905. július 6-án tájékoztatta.[95] Eszerint minden főherceg halála után feloszlatják az előző udvatatást, és az új helyzetre újat alakítanak. Ebben az esetben is ez történt: a birtokok új tulajdonosa, az örökös József Ágost főherceg és Auguszta főhercegasszony saját udvartartását Kistapolcsányban már kialakította, az özvagy Klotild főhercegasszonyét pedig az ő eddigi és ezutáni lakóhelyén, Alcsúton szervezték meg. „*Az alcsúti udvartartásnál (ide tartozik a fiumei is) összesen 68 főből állt a cselédség – ebből 30 nyugdíjaztatott, 14 a fenséges úr szolgálatába lépett – a többi pedig végkielégítést kapott.*" A nyugdíjat az erre vonatkozó szabályzat határozta meg: tíz év szolgálat után a nyugdíj a fizetés 40%-a volt, ez további tíz évenként növekedett. A tíz év alatt alkalmazottak végkielégítést kaptak (a legtöbbet egy évi fizetést). A napszámosok 50 Korona jutalmat kaptak. Külön kategóriaként bántak azonban a főherceg szolgálatába lépett volt katonákkal, akiknek katonai szolgálati idejét is beszámították. A nyilatkozó Libits Adolt fontosnak tartotta cáfolni azt a lapokban lábra kapott híresztelést, hogy Klotild főhercegasszonyt kitagadták volna: „*az özvegy jogai a házassági szerződés szerint érvényesülnek*".[96]

Változás állott be Mária Dorottya főhercegnő halála, és az alcsúti parkban való eltemetése kapcsán is. Bár bátyja, József Ágost főherceg még sokáig élt, udvartartását azonban Kistapolcsányban rendezte be, Mária Dorottya halála után az alcsúti kastélyt József Ágost fiának, József Ferenc főhercegnek engedték át. A tervek szerint Erzsébet főhercegnő a piliscsabai zárdát választotta tartózkodási helyül.[97]

Az udvari alkalmazottak helyzetére érdekes fényt vet Klette Károly, a nádor gyermekei rajztanárának esete. Az ő fia (magyarosított nevén 1862-től) Keleti Károly (1833–1892) természetesen többször együtt játszott a nádor gyermekeivel, éppen József Károllyal is Alcsúton, vagy Budán.[98] 1849 után az alcsúti uradalomban gyakornokként dolgozott, kiemelkedő statisztikusi életművéhez is fontos tapasztalatokat szerzett a kiváló uradalomban.[99]

Az életpálya felívelő szakaszát az uradalmi szolgálat megalapozta például Ghyczy Géza esetében is. 1860–1876-ig József főherceg uradalmainak jószágigazgatója volt, utána tanár a politechnikumban, 1885-től a kereskedelmi akadémia igazgatója, királyi tanácsos. Meghalt 1896-ban.[100]

Az egyházi hierarchián emelkedett Holdházy János, a főherceg fiainak nevelője. Ezt halála kapcsán meg is jegyezte a sajtó: „*Holdházy mint főhercegi nevelő elmelkedett országos hírnévre*", az udvari kápolna papi szolgálatát ellátta, capellanus localisként, tehát udvari káplánként működött, de a plébánosi és a stoláris funkciókat nem tölthette be,[101] hiszen a kápolna a felcsúti plébánia filiáléjaként működött. Az apátkanonok tanítványai nagykorúsága után Alcsútról immár címzetes püspökként távozott, a királytól a harmadosztályú vaskorona rend kitüntetést kapta.[102]

Az uvarhölgyi beosztás is emelkedést jelenthetett az életpályán. Festetics Mária grófnő saját családja anyagi nehézségei miatt vállalt udvarhölgyi állást Klotild főhercegnő mellett, Andrássy Gyula és Deák Ferenc ajánlásával vették föl.[103] 1871 decemberében már Erzsébet királyné kíséretében találkozott előző munkaadóival, a szeretett főhercegi családdal.[104] (Persze, bárhonnan érkezett is az ajánlás, a királyi udvarba való belépésre, azaz az udvari szolgálatra jogosító Csillegkeresztes Rend jelvényét a tagsággal csak a királyné közbenjárására kaphatta meg bármely egyébként érdemes hölgy.[105])

Az udvarhölgyek lakhelye a budai főhercegi palota Krisztinaváros felé néző szárnyában volt, Klotild főhercegnő rendezte be.[106]

1870-ben a főhercegi jószágigazgató Szuborits Antal,[107] 1877-ben a főherceg kamarása és az összes gazdasági ügyek vezetője báró Nyáry Adolf honvédezredes, a főhercegnő udvarhölgye Bethlen Vilma volt. Nyáry hosszan

---

95 József főherceg hagyatéka. Az alcsúthi udvart feloszlatták. *Székesfehérvár és Vidéke* 33. évfolyam 91. szám. 1905. augusztus 3. 2.

96 József főherceg hagyatéka. Az alcsúthi udvart feloszlatták. *Székesfehérvár és Vidéke* 33. évfolyam 91. szám. 1905. augusztus 5. 2.

97 Erzsébet főhercegnő apáca lesz. József főherceg és a most elhunyt Mária Dorottya főhercegnő húga a piliscsabai zárdába vonul – az alcsúti kastélyt József Ferenc főherceg veszi át: ott lakik majd családjával (*8 Órai Újság* VIII. évfolyam 78. szám. 1932. április 10. 3).

98 JÓKAI 1884, 688 (210); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.

99 FÜR–PINTÉR 1988, 122.

100 Halálozás. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 569.

101 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 4–5. oldal.

102 TH. I. 1896, 241–242.

103 BÉRES–MEYER 2014, 14.

104 TOLNAYNÉ KISS 2009, 14.

105 BÉRES–MEYER 2014, 15.

106 GABÁNYI 1931, 213.

107 A belga királyné a Margitszigeten. *A Hon* VIII. évfolyam 122. szám. 1870. május 31. 1.

szolgált még akkor is, amikor a kamarási és gazdaságirányítási ügyeket szétválasztották,[108] 1886-ban az iparcsarnokban megrendezett erdészeti kiállításon Nyáry kíséretével vett részt a főherceg, nevüket mindketten bejegyezték a vendégkönyvbe.[109] Udvari szolgálattevőként 1883-ban Gillyén Árpád kamarás, honvédszázados volt szolgálatban.[110] Vécsey Sándor báró a századforduló éveiben hosszan állt a főhercegi udvar élén:[111] már 1894-ben és 1901-ben is. Ekkor már Braun ezredes is mellette szolgált.[112]

1883-ban udvarhölgy gróf Zichy Irén,[113] 1882-től mellette alkalmazták Bocksberg Paula bárónőt.[114]

Klotild főhercegnő udvarhölgye az 1890-es évek elején gróf Sztáray Irma és gróf Batthyány Mária.[115] 1898-ban Szirmay Sarolta grófnő (1913-ban már csillagkeresztes hölgy).[116] Mint láttuk, Klotild özvegysége idejére új udvar alakult: özvegy Schorsch Ferencné (született Franche Margit, alezredes özvegye), illetve Martos alezredes az udvartartás vezetője szogálattevőként szolgált mellette,[117] két lánya, az örvegy Mária Dorottya és a házasságot nem kötött Erzsébet főhercegnő élt mellette Alcsúton. Az orléansi hercegné örvegysége idejét töltötte itt, Erzsébet édesanyját, majd szívbeteg nővérét ápolta.

A főhercegi udvari élet másolta, szinte majmolta, a királyit. Hivatalos fogadtatások alkalmával cercle volt: például az 1901-es fehérvári hadgyakorlat kísérő rendezényén, a dísszemle utáni ebéden a főherceg „*főleg a civil vendégeket tüntette ki hosszabb megszólításokkal, az ebéd közben az V. honvéd kerületi zenekar játszott Fricsaj karmester vezetése alatt*".[118]

Az udvartartás vezetői természetesen a királyi család, azaz a családtagok fogadásakor, valamint a protokolláris eseményeken is szerepeltek. 1870-ben József Károly főherceg testvére, a belga királyné látogatott haza. A Margitsziget fejlesztéseit örömmel fogadta, ruhájára piros-fehér-zöld csokrot tűzött. *A Hon* tudósítása szerint kíséretében volt Szuborits Antal főhercegi jószágigazgató, a sziget intézője dr. Heinrich, Ghyczy, a főherceg titkára, illetve Ybl Miklós építész és Zsigmondy Vilmos mérnök, a kút kialakítója.

A főhercegi pár kisgyermeinek nevelését 1872-től Holdházy Mária irányította. A fiúk tanítását is Holdházy Mária kezdte, hiszen csak József Ágost hatéves korában lépett be a nevelésükbe testvére, Holdházy János. Holdházy János győri papként (később apátkanonok) kapott ajánlást Rómer Flóristól – József főherceg egykori nevelőjétől –, s éppen főhercegi nevelőként szerzett rangot. „*Különös gondot fordított a vallástan mellett a hazai történelem tanítására, múltunk és jelenünk alapos ismertetésére.*"[119] Vele együtt érkezett Alcsútra édesanyjuk is, aki itt halt meg.[120] A lányok és a fiúk nevelője természetesen édesanyjukkal együtt kísérte a család nyaralásait: szobáik még a Margitsziget szűkös főhercegi lakában is a gyermekek közelében voltak.[121]

Holdházy 1892-ig folytatta a nevelősködést, innen immár címzetes püspökként visszaköltözött Győrbe, kanonokká nevezték ki. Végrendelete szerint könyvtárát és vagyonát a győri egyházmegyére hagyta, kamatait azonban nővére élvezte haláláig.[122] Holdházy János temetésén 1896-ban Steiner Fülöp székesfehérvári püspök és Libits uradalmi kormányzó vett részt.[123]

A lányok nevelője Holdházy Mária 53 évig szolgált előbb nevelőnőként, később társalkodónőként. 1925. január 2-án halt meg, az udvari templom mellett, a parkban temették el.[124]

A fiúk katonai képzését természetesen katonák irányították, közismereti tárgyakat több nevelő tanított, például a fényképészetet is tanult Köppel másodtanító, aki az ünnepségeket megörökítő jó minőségű fényképeket készítette.[125] A művészeti ágakat rendre szakmájukban már nevet szerzett művészek oktatták, a sok példa közül kiemelhető Klette Károly rajztanár, id. Vastagh György festő, Erkel Gyula zenetanár.

Az udvartartás mindig ott teljesített szolgálatot, ahol a főherceg, illetve a főhercegasszony tartózkodott, a gyermekek nevelése pedig az ő tartózkodási helyükhöz igazodott. A család rendszeres éves átköltözéseinek megszervezése tehát mindannyiuk feladata volt. A család együttes nyári alcsúti, illetve a fiumei birtok megszerzése után

---

108 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 281.

109 József főherceg a kiállításon. *Kertészeti Lapok* I. évfolyam 6. szám. 1886 június. 148.

110 József főherceg Fiumében. *Vasánapi Ujság* XXX. évfolyam 18. szám. 1883. május 6. 296.

111 Ünnep Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 22. szám. 1896. május 31. 365.

112 Gazdasági kiállítás Martonvásárott. *Köztelek* IV. évfolyam 65. szám. 1894. augusztus 15. 1094–1095; József főherceg Székesfehérvárott. *Székesfehérvár és Vidéke* 29. évfolyam 88. szám. 1901. augusztus 5. 1–2.

113 József főherceg Fiumében. *Vasánapi Ujság* XXX. évfolyam 18. szám. 1883. május 6. 296.

114 Alcsuthról. *Vasánapi Ujság* XXXI. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 496; JÓKAI 1898; 1884, 689 (211); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 496; József főherczeg fogadtatása Fiumében. *A Hon* 20. évfolyam 37. szám. 1882. február 6. 2.

115 Klotild ünnep Alcsúton. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 73. szám. 1893. június 15. 1; MARTON 2003, 28–29.

116 Ünnep Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 22. szám. 1896. május 31. 365.

117 ERBA ODESCALCHI 1991, 433.

118 József főherceg Székesfehérvárott. *Székesfehérvár és Vidéke* 29. évfolyam 88. szám. 1901. augusztus 5. 2.

119 TH. I. 1896, 241.

120 TH. I. 1896, 242.

121 SÜMEGI 1878, 1–2.

122 TH.I. 1896, 242.

123 Halálozások. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 17. szám. 1896. április 26. 269.

124 MARTON 2003, 42; GABÁNYI 1931, 220.

125 THEWREWK 1892, 881; JÓKAI, 1898; József főherceg levele Thewewk Istvánnak. *Szabadság* XII. évfolyam 130. szám. 1892. október 27. 2.

téli pihenése jelentette a legnagyobb hadműveletet. Ha a család együtt utazott is, szolgálattevők a főherceg hivatalos elfoglaltságai miatt több helyen is szolgáltak, az udvarhölgyek és a nevelők természetesen a fő tartózkodási helyen dolgoztak.

1882-től a téli pihenésre a családdal együtt érkezett Fiumébe egy egész küldöttség a szolgálattevőkből. Egy nevelő és Holdházy apát, Zichy Irén és Bockberg udvarhölgy, valamint az udvarmesteri szolgálatba beosztott Gillyén Árpád kamarás és honvédszázados utazott a villa Giuseppébe.[126]

I.6. Kegyúri intézeteik

A főhercegi pár Alcsútot tekintette családi otthonának, így kegyúri intézkedéseik is főként Alcsútot gazdagították (ettől függetlenül természetesen minden birtoktest a főhercegi pár kiemelt figyelmében részesült). Fontos azonban arra is figyelnünk, hogy kastélybeli udvari kápolna mellett a legfontosabb kegyúri intézkedés, az alcsúti templom megalapítása már József Ágost főherceg (hajóbalesetből való szerencsés megmenkülése fogadalmából) 1906-os döntése után 1907-ben valósult meg: a Jézus Szíve tiszteletére szentelt templomot 1907. december 3-án benedikálták,[127] 1945-től lelkészség, 1950-től plébánia.[128] Az azonban figyelmünkre méltó, hogy az eredeti tervek szerint a zárdához épített templom áttervezését (azért, hogy a zárdához csak egy folyósóval kapcsolódjon, s így az óvóda is bővíthető legyen) Klotild főhercegnő fizette.[129] (Megjegyzendő, hogy a kastélykápolna világháborús sérülése után az ottani főoltárral együtt több alkotás, így sérült állapotban a főoltárkép is ide került át 1949-ben.[130])

1880-tól a falusi katolikusok a kastély újonnan kialakított kápolnájába jártak.[131] Az udvari pap természetesen az alcsúti templom építése után elsősorban a főhercegi család lelki támogatását biztosította, még akkor is és olyan személy esetében is, ha – mint később, 1927–1931 között Szittyay Dénes esetében – az udvari lelkész személye viták kereszttüzébe került.[132]

1882 elején a főherceg az alcsúti Dallos féle telket átadta az óvoda és az iskola építésére.[133] 1882-ben József Károly főherceg fiúiskolát alapított.[134] Klotild főhercegnő jótékonyságának igazi eredménye lett, hogy 1882-ben Alcsúton zárdát építtetett, benne óvoda és leányiskola, illetve szegénykonyha volt.[135] A nevelést a paulai Szent Vince rendhez tartozó Szatmári Irgalmas nővérek végezték.[136] A megnyitó ünnepségen, 1882. október 2-án Pauer János székesfehérvári püspök és az igalmasnővérek tartományfőnöke, valamint az ide helyezett három nővér is részt vett.[137] Az óvodát a korban szokatlan módon a falusi gyerekek – attól függetlenül, hogy református vagy katolikus családban születtek – nagy arányban látogatták. A mostani óvóda elődéről máig emlékezetes, hogy a „lelki kertet" milyen derű hatotta át.[138] A tanintézetet 1888-ban meglátogatta a királyi tanfelügylő: példás rendet, tisztaságot talált.[139] A század végén született uradalomleírás a főhercegi család gazdag adományaival magyarázta az intézmények kiváló felszereltségét.[140]

1884-ben így fogalmaztak: „*A kisdedóvó, a nőipariskola Klotid főherczegnő alkotása. S hogy a nép védve legyen az uzsora ellen, föl van találva számára az önsegélyző takarékpénztár.*"[141]

A leányiskolát később Klotild Intézetnek nevezik: például 1925-ben, majd a zárda fennállása 50. évfordulóján, 1932-ben.[142]

---

126 József főherczeg fogadtatása Fiumében. *A Hon* 20. évfolyam 37. szám. 1882. február 6. 2; József főherczeg Fiumében. *Vasárnapi Ujság* XXX. évfolyam 18. szám. 1883. április 30. 296.

127 ERDŐS–KELEMEN 1996, 125–126.

128 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 21–25. oldal.

129 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 6–7. oldal.

130 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 25. oldal.

131 ERDŐS–KELEMEN 1996, 124.

132 VARGA 2023, 14–15, 76–83, 89–93.

133 ZSM. 2022, 14; József főherczeg fogadtatása Fiumében. *A Hon* 20. évfolyam 37. szám. 1882. február 6. 2.

134 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 4–5. oldal; MARTON 2003, 4.

135 ERDŐS–KELEMEN 1996, 126; BARTOS 2011, 9.

136 MARTON 2003, 4.

137 MARTON 2003, 5.

138 ZSM. 2022, 14.

139 URBÁN 1982, 5.

140 LIBITS 1896, 154.

141 JÓKAI 1884, 688 (210); KÁROLY 1899, 123; Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.

142 MARTON 2003, 4; ERDŐS–KELEMEN 1996, 127.

A zárda növendékei Klotild névnapon szép ünnepségeket tartottak a főhercegnő és legkisebb lánya, Klotild (1884–1903) tiszteletére.[143]

A jó tanuló gyerekek jutalmazására a főhercegi pár házasságuk 25. évfordulója emlékére 1889-ben alapítványt tett. Évente egy kitűnő előmenetelt jutalmaztak a Klotild Alapítvány keretéből.[144] A zárda kápolnájában Keresztutat alakítottak ki, melyet Steiner Fülöp megyés püspök szentelt meg 1891. december 8-án.[145]

A főhercegasszony 1895-ben létrehozta a Klotild Egyesületet azzal a céllal, hogy „*az úrinők munkáit közvetítse és a női kézimunkákat értékesítse*". Az egyesület igazi nemes célja volt, hogy „*segítsen azokon a szemérmes úri nőkön, kiknek sokkal nehezebb a megélhetés, mint igazán szegénysorsú embertársaiknak, mert palástolniuk kell a nyomort*". 1903-ban 554 fő szegénynek adtak állandó foglalkoztatást és 1680 darab készruhát adtak el. Bevezettek egy teljesen házilag kezelt sorsjátékot is, és ennek révén az egyesület szép eredményt ért el.

I.7. Karácsonyi hírek az alcsúti otthonból

Klotild főhercegnő karácsonyi ajándékozásai a sajtó nagy érdeklődéssel várt eseményei voltak.

Hírértéke volt egyrészt a karácsonyfaállítás nádori eredetének, másrészt annak, hogy a főhercegi gyermekek barátait is hagyományosan megajándékozták. Erről szinte összefoglalót adott Vay Sarolta.

Vay Sándor álnéven írott gyermekkorára való emlékezésében Vay Sarolta 1905-ben a karácsonyfa állításának hagyományát József nádor harmadik feleségéhez kötötte, a gyermekkori emlékek pedig az 1870-es évekről szólnak. „*A Christbaum divatját boldog emlékezetű nagy palatinusunknak, József főhercegnek a harmadik felesége, Mária Dorothea würtembergi hercegnő hozta be minálunk. Sajátságos, hogy éppen protestáns hercegnő tette népszerűvé ezt a sokak által katolikusnak tartott bájos szokást.*"[146] Édesapja révén – aki a közlés évében elhunyt József főherceg főudvarmesterként az udvartatáshoz tartozott[147] – Vay Sarolta visszaidézte alcsúti és fiumei emlékeit. „*Alcsuthon, – sőt később Fiumében mindig kiválóan kedves ünnep volt a karácsony. Mikor a gyerekek még aprók voltak, a temérdek játéktól mozdulni sem lehetett az alcsuthi nagy ebédlőben. De úgy mint a palatinuséknál, József főherceg gyermekeinek játszótársai is kaptak ajándékot. Ma is emlékezem a pompás, honvéd-huszár adjusztinrungra, amit akkor hozott nekem a Jézuska, a mikor szegény jó apám odatartozott a néhai áldott főherceg udvartartásához. Szuborits bácsi – az akkori plenipotentiárius volt akkor a christkindli. Ő neki kellett finoman, gyöngéden kipuhatolni, kinek mi a szíve vágyása.*"[148]

A karácsonyi ajándékozás újabb szintje az Alcsúton és az Adriai-tenger partján állított karácsonyfa, illetve a jótékony adományozás.

A főhercegi család minden évben felállította a szegények karácsonyfáját. „*A környékbeli szegények állandóan érzik a főherczegi család jótékonyságát. Klotild főherczegné e héten bevásárlások végett Budapesten időzött s ez alkalommal megtekintette a Műcsarnokot, s a Nemzeti Múzeum képtárát, hol Ligeti Antal műtermében is sokáig időzött, s érdekkel nézte a művész vázlatait. A főherczegnő maga is foglalkozik a festészettel.*"[149] 1879-ben a főhercegasszony Mészöly Győző alcsúti református papnak adta át a szegényeknek szánt adományokat „*őt bízta meg, hogy a községbeli szegények neveit valláskülönbség nélkül állítsa össze és terjessze föl*". 19 falubeli összesen 125 Ft-nyi adományt kapott.[150]

1889 decemberében pedig így ír a *Vasárnapi Ujság*: „*József főherczeg családja e hó 23 ikán elhagyta Alcsuthot. Még elutazásuk előtt karácsonyfát állítottak az összes községbeli szegényeknek. Az irgalmas nővéreknek a főherczegasszony által alapított kolostorában volt a karácsonyi ünnep, melyen 65 szegény gyermek és aggastyán kapott teljes téli ruhát.*"[151]

A rendszeres fiumei téli utazások alkalmával tehát a megbízottak adták át az ajándékokat, a család azonban az Adriai-tenger partján is karácsonyi jótékony ajándékozást rendezett: például a crikvenyicai László otthonban a fiumei fenyőedőből vágott fenyőt állítottak, s a gondozottakat dúsan megajándékozták.[152]

---

143 Klotild ünnep Alcsúton. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 73. szám. 1893. június 15. 1.
144 MARTON 2003, 6.
145 MARTON 2003, 6.
146 VAY 1905, 17.
147 KOVÁCS 2020, 91.
148 VAY 1905, 17–18.
149 A királyné karácsonyfája. *Vasárnapi Ujság* 14. évfolyam 51. szám. 1877. december 23. 816.
150 Alcsuthról. *Vasárnapi Ujság* 26. évfolyam 52. szám. 1879. december 28. 839.
151 József főherczeg és családja. *Vasárnapi Ujság* 36. évfolyam 52. szám. 1889. december 29. 868.
152 KOVÁCS 2020, 94.

A hírnévre jutott karácsonyi ajándékok közül itt csak Jókai ajándékát emelem ki, amit 1891-ben József főherceg kislányainak küldött. A frissen megjelent *Mesés könyv*et a magát „már ősz gyereknek" nevező főherceg a *Vasárnapi Ujság* lapjain köszönte meg.[153]

Klotild főhercegnő özvegységében az I. világháború alatt 40 ággyal sebesültek számára hadikórházat tartott fenn: 1915-ben 197 beteget ápoltak itt, 1918 nyaráig működött.[154]

A főhercegnő idős korában igen nagy tiszteletet élvezett. 80 éves születésnapjára „*eljöttek az ünnepségre Bajorországból Thurn und Taxis herceg és neje, Margit főhercegnő fiaikkal és azok feleségeivel. Eljött Mária özvegy Orleánsi hercegnő és ott van József főherceg és egész családja is. Msg. Orsenigo pápai nuncius celebrálja a családi kápolnában az ünnepi misét, melyre a pápa áldását viszi a 80 éves Klotild főhercegnőnek.*"[155]

Klotild főhercegnő 1927-ben hunyt el. A nádori kriptába temették, temetésén a kormányzó és a kormány tagjai is megjelentek.[156] A temetésről részletes fényképes beszámoló jelent meg a *Pesti Napló Képes Melléklet*ében 1927. június 12-én.[157]

A főherceggel és Alcsúttal is igen szívesen és sorszor foglalkozó hírlapirodalomra jellemző, hogy a részletes ismertetés Jókai Mór *Nemzet*beli sorozata nyomán teljesedett ki. Sőt, az uradalomra vonatkozó részt lényegében szó szerint vette át a *Vasárnapi Ujság,*[158] szólva a cselédek megbecsültségéről, a tűzoltóságról, illetve a cigánykutatás műveiről. Százéves születésnapján a *Pesti Hirlap Vasánap*ja cikkel és részletesebb számmal emlékezett.[159]

I.8. A főherceg, mint természetbúvár és nyelvtudós

Szinnyei József tudósi működését egyetlen mondatban foglalja össze: „*Egyaránt kiváló mint természetbúvár és mint nyelvtudós.*[160] Fontos megfigyelnünk, hogy tudósi, kutatói és írói életműve mindig gyakorlati indíttatású, és célja is a gyakorlati hasznosítás. Cigány nyelvészeti kutatásai a katonaság idejében gyökereznek (amint azt számos széles körben elterjedt adoma népszerűsíti), a sátoros cigányok letelepítési kísérletei ilyen ismeretek birtokában szorosan összefonódnak a helyben adódó adatközlők kikérdezésével, majd a gyarapodó ismeretek folyamatos közlésével.

A természet iránti érdeklődése apai hagyomány: növénytani ismereteit a növényhonosítási kísérletekben, a kertfejlesztésekben, illetve a kertészeti termékekből adódó jövedelmek növelésében is megfigyelhetjük.

Nagyon is gyakorlati kiindulópont számára a tűzoltóság szervezése: anyagi javainak védelme saját vezetésével, szervezésével és szakmai szervezeti kutatásaival valósult meg, az országos szervezet kialakításához saját tapasztalataival, tanácsaival és társadalmi kapcsolatrendszerével is hozzájárult. A tűzoltók hivatalos lapjában a *Tűzoltó Közlöny* hasábjain cikkei jelentek meg.[161]

Példaként emelek ki egy, tulajdonképpen a káresemények szempontjából érdektelen szunyogpusztai tűzesetet, melyet a főherceg maga is csupán a vonulás mikéntjére vonatkozóan tekintett leírásra méltónak, hiszen a tűzjelzés és a bevonulás között mindössze egy óra tíz perc telt el.[162]

Írásai az éppen induló hazai és külföldi tudományos folyóiratokban, szakfolyóiratokban, hírlapokban, illetve önálló tudományos közleményekben jelentek meg.

Jeles botanikusként, az alcsúti és a fiumei kertről több tudományos közlése volt.[163]

Dolgozott a *Pallas Nagy Lexikona* munkálataihoz a cigányok tanulmányozásáról, ezügyben folytatott levelezését Ponori Thewrewk Emil, majd fia Thewrewk István közölte. Tudós filológusként a cigány nyelv kutatása terén európai hírű kutatóként tartották számon: 1881-ben az Akadémia igazgatósági, 1888-ban tiszteleti tagjává választották. 1896-ban a budapesti, 1897-ben a kolozsvári egyetem tiszteletbeli doktora lett. A budapesti *Philológiai Társaság* és a londoni *Japan Society* is tiszteletbeli tagjának választotta.[164]

---

153 József főherczeg Jókai meséskönyvéről. *Vasánapi Ujság* 38. évfolyam 52. szám. 1891. december 27. 873.

154 ERDŐS–KELEMEN 1996, 62.

155 Az alcsúthi kastély ünnepe. *8 Órai Ujság* XII. évfolyam 152. szám. 1926. július 9. 5.

156 Meghalt Klotild főhercegasszony. *8 Órai Ujság* XIII. évfolyam 126. szám. 1927. június 4. 5.

157 *A Pesti Napló Képes Műmelléklete* 24. szám. 1927. június 12. 72.

158 JÓKAI 1884, 688 (210); Alcsúthról. *Vasárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 494–496; József főherczegről. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 397–398.

159 SIKLÓSSY 1933, 3–14.

160 SZINNYEY 1897, 699.

161 ORTUTAY 1915, 91.

162 József főherczeg az alcsúhti tűzről. *Vasánapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 497.

163 JÓZSEF 1892a; 1892b, 10; 1885a; 1885b; 1886.

164 SZINNYEY 1897, 701–702.

Támogatásával és munkáival is hozzájárult *Az Osztrák–Magyar Monarchia Irásban és Képben* című földrajzi és néprajzi kiadvány megjelenéséhez cigánykutatásainak eredményeivel. (Főszerkesztők Jókai Mór magyar és Weilen német nyelven, a mű a Révai Testvérek kiadásában jelent meg 1886 és 1902 között.[165]) Cigánykutatásai hasznosultak a *Millenniumi Kiállítás* rendezésekor is.

József Károly főherceg általános történeti érdeklődése mellett természetesen saját családja történetével is foglalkozott.

Érdekességként említem József Károly fiatalkori törekvését a családjára vonatkozó gyűjtemény bemutatására.

Saját gyűjteményének bemutatását igérte az 1876-ban rendezett iparmű-kiállításon az előzőleg lerajlott Duna-menti árvíz károsultjainak segítéséhez. A kiállítás szervezésétől függetlenül is a belügyminisztérium kezdeményezésére pénzgyűjtés indult a tavaszi árvizek károsultjai javára.[166] Az 1876 áprilisi felhívás[167] után a *Magyarországi iparmű, kincs és történeti emlék kiállítás*ra viharos gyorsasággal érkeztek a felajánlások, hiszen a kiállítást május elejére tervezték, Pulszky Ferenc rendezte, katalógusát Hanszlmann Imre készítette.[168] A király és királyné után a protokolláris sorrendben József főherceg következett, aki „*hold. emlékű József és István főheg. nádorokra vontakozó történelmi emlékeket, orosz porcellánokat és egyéb műtárgyakat*" ajánlott fel.[169] Figyelemre érdemes, hogy az orosz porcelánok alatt az Alexandra Pavlovna hozományából származó darabok ekkor kerülhettek volna a nagy nyilvánosság elé. A Károlyi palotában (négy nagy teremben és a fedett téli kertben) rendezett kiállítás megnyitását május 10-ére prognosztizáló cikkben azonban ezek a tárgyak nem szerepelnek, viszont a megnyitásra József főherceg és családja, valamint testvére, a belga királyné érkezését is várták. A főherceg által végülis elküldött tárgyak az ismeretető cikk szóhasználata szerint is érezhető csalódást keltettek: „*Az éjszaki falon – habár nem műrégiség – bizonnyal sokakra nézve érdekes lehet József főherczeg kiállítása, aki esernyőjét, sétapálczáit, kis kardját s kerti eszközeit állíttatta ki.*"[170]

Kiemelkedő és országos viszonylatban is példaadó nyelvészeti, cigánykutatási eredményeit, illetve a cigányok letelepítésének sikertelen kísérleteit, valamint a tűzoltóság szervezetének és munkamódszerének országosan is mérvadó példáit külön fejezetben ismertetem.

I.9. Társadalmi szerepei

Édesapja alapítója, részvényese és védnöke az 1830-ban alapított *Magyar Orszàgos Gazdasági Egyesület*nek. József főherceg az egyesület 50 éves fennállása ünnepére összehívott közgyűlésen a királyt képviselte.[171]

Számos jótékonysági intézmény létrehozásában is közreműködött, vagy kezdeményezőként vagy pártfogóként. Az ő nevéhez fűződik a crikvenicai László főherceg otthon (László menhely) alapítása, melyben beteg gyermekeket üdültettek, szintén a horvát tengerparti városban megvásárolta a Frangepán-kolostort honvédtisztek gyógy- és üdülőhelyéül. A helységben a főherceg fejlesztéseivel a tengerparti fürdő kialakítása is megkezdődött.[172]

*A budapesti Poliklinika-egyesület*nek és a T*üdővész-Sszanatórium-egylet*nek is a védnöke volt.[173]

Fontos intézmények és kulturális teljesítmények védnöke volt,[174] elég itt csak az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* kiadására, vagy a Jókai-jubileum megünneplésére gondolnunk: 1894-ben a Jókai jubileumi ünnepségek védnöke.[175] (Ez alkalomból indult meg Jókai összes műveinek nemzeti díszkiadása, sőt az első 60 kötet Jókai 50 éves írói jubileuma napjára, 1894. január 6-ára meg is jelent, ezek jelentették az író számára a nemzeti tiszteletdíjat.[176])

---

165 Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben. A 21 kötetből álló magyar nyelvű kiadás 1886–1901 között jelent meg. (A IX. kötet Fiumét – benne Kenedi Géza Fiume és kerülete cikkét –, a XIII. kötet a Dunántúlt – benne Wekerle Ferenc Fejérmegye cikkét – tárgyalta.) A vállalkozás számára dolgozatot adott József főherceg, rajzokat adott Klotild és Mária Dorottya főhercegnő is. AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA, 1886–1901.

166 A belügyminisztériumhoz az árvízkárosultak javára érkezett támogatások kimutatása. *A Hon* XIV. évfolyam 88. szám. 1876. április 15. 3.

167 Iparműkincsek és történelmi emlékek kiállítása. *A Hon* XIV. évfolyam 85. szám. 1876. április 12. 2.

168 A műipari és történelmi kiállítás tárgysorozata. *A Hon* XIV. évfolyam 117. szám. 1876. május 20. 3.

169 A magyarországi árvízkárosultak javára. *A Hon* XIV. évfolyam 90. szám. 1876. április 19. 2.

170 A műipari és történeti kiállítás. *A Hon* XIV. évfolyam 107. szám. 1876. május 9. 1–2.

171 Az „Országos Magyar Gazdasági Egyesület" 50 éves fennállása alkalmából 1880. május 22-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. *Gazdasági Lapok* XXXII. évfolyam 21. szám. 1880. május 25. 242–243.

172 ORTUTAY 1915, 102.

173 ZILZER 1900, 1127.

174 ORSÓS 2023, 98.

175 ORTUTAY 1915, 98; SZINNYEY 1897, 697–702; GELLÉRI 1893, 1–2.

176 SZINNYEY 1897, 553.

*Budapest Mentőegyesület*nek védnöke,[177] a *Magyar Szent Korona Országai Vörös Kereszt Egyesület*nek alapítója.[178]

Számtalan gazdasági vállalkozás is indíttatást kapott támogatása által, méltó és igazságos, hogy ezek általában érintették birtokait is. Jó példa erre a Kisjenő–Kétegyházi szárnyvonal megépítése (megnyitották 1884-re), melyet maga is rendszeresen használt Bánkút és Kisjenő megközelítéséhez.[179]

Sok más társadalmi és gazdasági egyesület mellett az *Országos Iparegylet* alapításában és munkájában is részt vett, elnöki felkérésükre 1880-ban örömmel vállalkozott,[180] félszázados jubileumi közgyűlésen nagy reverenciával fogadták.[181] Az ipartámogatás szempontjából fontosak a gazdasági kiállítások, melyeken mint néző vett részt, s az ezeken látott termékekből maga is vásárolt. 1873-ban a bécsi világkiállításon megvásárolta Láng László bemutatott és elismerő oklevéllel kitüntetett gőzgépét az alcsúti uradalom számára.[182] Párizsi világkiállítás anyagából rendelte meg a főherceg a margitszigeti fürdő berendezéseit 1878-ban.

A hazai kiállításokon való tevékeny részvétellel, s azok támogatásával részletesebben foglalkozom.

II. Gazdasági kiállítások József főherceg támogatásával

II.1. A székesfehérvári kiállítás és megnyitása 1879-ben[183]

Az országos kiállítással kapcsolatban több terv is született, melyek nem valósultak meg. Az eredeti tervek szerint a kiállítást „király őfelsége" is meglátogatta volna,[184] s ekkor a püspöki palotába szállásolták volna. Terv volt az is, hogy József főherceg, mint a kiállítás védnöke nyolc napig maradt volna Székesfehérváron. A május elsejei megnyitás is csak terv maradt.[185]

A nagy gonddal előkészített és népszerűsített országos kiállításra a fővárosból indulóknak jó vasúti összeköttetésük volt: reggel 7 óra 10 perckor és 9 óra 35 perckor indult vonat a déli vaspályán, amely két óra alatt ért Fehérvárra. Visszafelé bonyolultabb volt: este 6 óra és éjjel 4 óra körül lehetett visszaindulni.[186] A menetjegek árát június 20-ától az összes Fehérvárra irányuló vonatra vonatkozóan mérsékelték, ezzel is növelve a kiállítás látogatóinak számát.[187]

József Károly főherceg lelkes támogatója és egyben fővédnöke volt az 1879-ben megrendezett *Székesfehévári Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállítás*nak,[188] a gróf Zichy Jenő vezette szervezés egész folyamatát figyelemmel kísérte. A jelzett személyek fontosságát a kiállításon az is megjelenítette, hogy mellszobraikat a kiállítás tartamára jury-pavilonként funkcionáló Lövölde-épület feljárója mellett felállították.[189]

A kiállítás szervezőit kezdeményezésükre József főherceg az iparvéd mozgalommal kapcsolatosan is támogatásáról biztosította. A 36 tagú szervezőbizottság is védnökségével kezdte meg munkáját 1878 elején.[190]

A kiállítás megnyitása napján mintegy meghívóként üdvözölték a kezdeményezést *A Hon* hasábjain, azzal, hogy a honi ipar pártolása csak úgy valósulhat meg, ha a kiállítást a honi ipar egyik cemtrumában, Székesfehérváron az egész országból minél többen meglátogatják.[191] *A Hon* sürginyileg és saját tudósítója, Prém József írásaival is bőven adott hírt az eseményről. Prém állította össze a kiállítás füzetét: *A Székesfehérvári kiállítási kalauz* címmel.[192]

A kiállítás elkészültét *A Hon* hasábjain Prém József üdvözölte. „*Most, hogy annnyi közbe jött csapás (szegedi katasztrófa és rossz idő, vasúti bajok és emberek lassúsága) daczára készen van a kiállítás s annak a király és királyné után hazánk legnépszerűbb férfia, József főherczeg neve és megjelenése kölcsönöz fényt, meg lehet elégedve gróf Zichy Jenő.*"[193]

---

177 Klotild főherczegnő. *Vasárnapi Ujság* 34. évfolyam 51. szám. 1887. december 18. 859.
178 ORTUTAY 1915, 103.
179 LIBITS 1896, 30; *A Hon* 20. évfolyam 188. szám. 1882. július 10.
180 Az országos magyar iparegyesület József főherczegnél. *A Hon* 18. évfolyam 122. szám. 1880. május 15. 1–2.
181 ORTUTAY 1915, 101.
182 GÁL 2000, 496.
183 DEMETER 2017, 227–229; 2019.
184 Mi újság? A székesfehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 340.
185 A székesfehérvári orsz. kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 29. szám. 1879. február 2. 130.
186 A székesfehérvári kiállításra. *A Hon* XVII. évfolyan 86. szám. 1879. május 6. 3.
187 A Székesfehérvárra szóló menet- és tértijegyek díjainak újólagos jelentékeny mérséklése. *A Hon* XVII. évfolyam 148. szám. 1879. június 19. 2.
188 GYIMESI 1979, 4.
189 A székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 330–331.
190 Az országos magyar iparegyesület József főherczegnél. *A Hon* 18. évfolyam 122. szám. 1880. május 15. 1–2; SÁGI 2020b, 12.
191 A kiállítás megnyitása alkalmából. *A Hon* XVII. évfolyam 120. szám. 1879. május 17. 1.
192 PRÉM 1879c, 1–2.
193 PRÉM 1879a, 1–2.

A *Vasánapi Ujság* ismertető cikke fennkölt, ám ugyanakkor kissé demagóg hangot üt meg: „*A demokrácia szelleme mégiscsak hatalmasan terjed a világon. Székes-Fehérvár, mely hatodfél századon keresztül királyt koronázott, most munkát koronáz…*”[194]

1879. május 17-én a király képviseletében[195] és egyben fővédnökként, ünnepélyesen nyitotta meg a kiállítást József főherceg.[196] Alcsúttól érkezett a megnyitóra, este a színházban díszelőadás (a Piros bugyellárist adták), utána fáklyás felvonulás volt József Károly tiszteletére.[197] A mintegy 155 ezer látogatót vonzó kiállítás kulturális és gazdasági kísérő rendezvényei okán is jelentős szerepet játszott. Témánk szempontjából korántsem érdektelen, hogy az uradalmak gazdálkodásáról is hiteles képet nyújtott, elsősorban a Zichy és az Eszterházy uradalmak bemutatásával. Egyik írásában Prém József hosszasan ismertette Eszterházy Móric és más családtagoknak uradalmait, s külön kiemelte, hogy azokat egy kis füzetben is leírták.[198] Másik írása döntően a Zichy uradalmak kiállításával foglalkozott, mutatván, hogy Zichy Jenő „*jeles és ritka tevékenységű mezőgazda is*”. A bemutatás kiterjed Zichy Jenő édesapja, Zichy Edmund uradalmait bemutató kiállítási teremre is, sőt megemlíti a bemutató készítőjét, Rowland Vilmos főerdészt is.[199] Részletesen tárgyalták a székesfehérvári Felmayer-gyár kiállítását – ennek kapcsán felmerül az indigó hazai termesztésének igénye – és a Számmer Nyomda kiállítását, ahol „szerencsés ötletként” helyben nyomtatták a *Kiállítási Lapok*at, mint az országos kiállítás saját nyomtatványát, és bemutatták azt a 400 fajta községi nyomtatványt, melyeket a cég gyárt és gyártott.[200]

A főhercegi uradalmak külön nem mutatkoztak be,[201] a bemutatókon viszont szerepeltek: a kisjenőit szarvasmarhái és sertései, az alcsútit pedig juhászata miatt díszoklevéllel tüntették ki.[202]

A főherceg a kiállítást június 23-án ismét meglátogatta, részletesen tájékozódott, sőt a fenyképcsoportban megrendelte Pribék Antal fehérvári fényképésznek a kiállításról készült összes képét,[203] majd a bezárás után megkapta az 50 díszalbum egyikét is.[204] Pribék egyébként megbecsült személy volt: az iparos ifjúsági egyesületek vándorgyűlésén ő mondta a főhercegre a felköszöntőt.[205]

Érdekes körülmény, hogy a párizsi világkiállításra az Oetl Antal által összeállított polcrendszert itt újból, a borkiállításon használni tudták.[206]

A kiállítások örök réme, a káresetek szempontjából is sikeresnek mondták a kiállítást: „*Mindössze egy tükör tört el, melynek értékét a bizottság azonnal meg is térítè, azonkívül elveszett Simor János herczegprímás néhány üveg bora.*” A cikkíró ezért a hercegprímást okolta, hiszen a kiállított borokat lehetett volna festett vízzel pótolni, s csak a kóstolásra kellett a valódi bort küldeni. „*A herczegprímás azonban nem kívánt ezen általánosan szokásos szemfényvesztésben részt venni…*”[207]

A kiállítást ismertető cikkek tömegéből érdemes kiemelni a franciaországi magyar egyesület kiállítását, melynek képzőművészeti részét Zichy Mihály szervezte, vagy a Nemzeti Múzeumét, benne a polgárdi ezüst triposszal (erről utóbb derült ki, hogy a Seuso-kincs része és négylábú), illetve az ügyészségi börtönök és fegyházak rabjai által készített ipari tárgyakat.[208]

Különös látványosságnak számított a már említett működő nyomda (bár az 1873. évi bécsi világkiállításon is így volt már), mely a tudósítások szerint Fehérváron is vonzotta a nézelődőket.[209]

Klotild főhercegnő és családtagjai, egyik lánya és testvére, Koburg herceg és felesége társaságában látogatta meg a kiállítást május 20-án. Koburg Fülöp elmondta, hogy mint dzsidás tiszt az 1860-as években kétszer is állomásozott Székesfehérváron. Klotild főhercegnő mindent akart látni, de legtovább a festményeknél, a bútorkiállításon

194 A székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 330–331.
195 KOVÁTS 1982, 6.
196 DEMETER 2017, 253–257; 2019, 134.
197 A székesfehérvári kiállítás megnyitása. *A Hon*. XVII. évfolyam 121. szám. 1879. május 18. 2; PRÉM 1879e, 2.
198 PRÉM 1879c, 1–2.
199 PRÉM 1879d, 2.
200 P.J. 1879b, 2.
201 DEMETER 2019, 134–135; P.J. 1879a 1–2; H. S. 1879b, 1; H. S. 1879a, 1.
202 A székesfehérvári kiállításon kitüntetettek névsora. *A Hon*. XVII. évfolyam 162. szám. 1879. július 5. 1.
203 József főherczeg Székes-Fehérvártt. *A Hon*. XVII. évfolyam 152. szám. 1879. június 4. 1.
204 GYIMESI 1979, 4.
205 P. J. 1879c, 3.
206 PRÉM 1879a, 1–2.
207 PRÉM 1879a, 1–2.
208 PRÉM 1879e, 2; A székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. májius 25. 330–331; József főherczeg Székes-Fehérvártt. *A Hon* XVII. évfolyam 152. szám. 1879. június 4. 1.
209 P. J. 1879c, 3.

és a borász csarnokban időzött. A kötetlen ebéd alkalmával érdekes témáról folyt a szó: többek között a népszínház primadonnája, Soldosné asszonyról, illetve már hírre jutott válásáról (azaz második férje nevén Blaha Lujzáról). Ebéd után a család megtekintette a vármegyeházán rendezett iskola-kiállítást is.[210]

A főhercegnő az Oetl-féle vaspavilonban már csak az ezelőtt kiállított hatalmas viza, a cikk szóhasználata szerint a „*közel három mázsányi fia-czápa*" hűlt helyét láthatta,[211] hiszen azt addigra a bírálóknak feltálalták.

Igen értékes *A Hon* hasábjain folytatásokban megjelentetett elemzés arról az összképről, amely a fehérvári kiállítás anyagából látható volt, jellemzően ezeket a vonásokat és egyes jelenségeket is gyakran összehasonlítják az 1873-as bécsi, az 1876-os szegedi, illetve az 1878-as párizsi kiállításon szereplő magyar anyaggal.[212] (Az 1878-as párizsi kiállításról több cikk szól a *Vasárnapi Ujság* hasábjain.[213]) Az öszehasonlítás a számszerű adatok tükrében is folyt: a kiállítás jelentőségét mutatta a *Vasárnapi Ujság* tudósítója számára, hogy a Southleworth cég lokomobiljaiból „*26 darabbal több van kiállítva, mint volt az 1873-iki bécsi kiállításon*".[214]

A Hon lapjain közölt részletes elemzés, ahogyan a kitüntetettek listája is a Keleti Károly miniszteri tanácsos által szerkesztett hivatalos jelentést idézi és ismerteti folytatásokban.[215] A Keleti által meghívott hozzáértők és a szerkesztő megjegyzései is híven ismertetik a magyar gazdaság lemaradó, fejlődő és fejlesztendő ágazatait és termékeit, az esetenkénti haladást igen üdvözölve. A június végi összkép még más: egy helyütt azt a megjegyzést is megengedve, hogy „*Borunk és czigányunk mellett lovunkat emlegetik legtöbbet külföldön*".[216] Ez is szép hagyomány volt, hiszen mind az 1867-es, mind az 1878-as párizsi kiállításon a cigánybandával előadott Rákóczi induló híresedett el, az utóbbi alkalommal Berkes Lajos és zenekara játszott a magyar csárdában és adták őket kézről kézre az előkelő házak báljaikon.[217] Ugyanakkor a sorozat másik részében az ipar fejlődését nem csupán 1846-tal, hanem 1873-mal és 1876-tal összehasonlítva is kimutatja.[218] A szakszerű elemzést Kemény Gábor iparügyi miniszter már május 23-án elrendelte, a hozzáértő 48 szakember segítségét körlevélben kérte, a szerkesztéssel és összefoglalással Keleti Károlyt bízta meg. A részletes jelentés készíttetésének nyilvánvaló céljaként a kiállításon szerzett információk hasznosítását jelölte meg.[219]

A lemaradásban a szakértők elemzése a sokrétű gazdasági kapcsolatrendszer és a marketing általános hiányát okolja.[220]

A székesfehérvári kiállításról, természetesen elsősorban a borászatok bemutatása és az Országos Borászgyűlésre koncentrálva a *Borászati Lapok* is beszámolt.[221] Jelentősége volt annak, hogy a cikk szerzőjét kérték fel a borkiállítás szervezésére, valamint a tanácskozás előkészítésére: hiszen az 1868-ban tartott első országos borászgyűlés óta a székesfehérvári jelentett új alkalmat az országos gazdagyűlés keretében a bortermelés kérdéseinek megvitatására. A borászgyűlésen a szerző számol be „*a budai vincellér- és pincemester képezde*" számára Párizsban vásárolt eszközökről.[222]

Mindenki sajnálattal értesült arról, hogy a Szegedről bejelentkezett 120 kiállító helyett csak 20 jelenhetett meg,[223] hiszen a fehérvári kiállítás éppen a nagy szegedi árvíz március 12-ei – 150 halálos áldozatot és több mint ötezer összeomlott házat követelő – pusztítása után nyílt meg. Érdekesség, hogy a kiállításra megnyitott *Szegedi csárda* megmaradt, tovább üzemelt a kiállítási terület szomszédságában.

Később, az 1927-es székesfehérvári országos kiállítás megnyitása alkalmával József Ágost főherceg, mint a családi reprezentáció örököse szólt az 1879-es kiállításról. „*Éppen itt, Szent István városában, amelyhez annyi gyöngéd kötelék fűz. Hiszen 48 évvel ezelőtt, bodogult atyámmal, én mint kis gyermek, szintén itt voltam az akkori kiállításon és lelkes örömmel*

---

210 PRÉM 1879b, 2; Mi újság? A székesfehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 340.

211 PRÉM 1879b, 2.

212 PRÉM 1879f, 1; Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról III. *A Hon* XVII. évfolyam 161. szám. 1879. július 4. 1–2; PRÉM 1879g, 2.

213 B. N-r. 1877, 277–278. De tudósítanak a továbbiakban a május elsejei nyitás utáni kövekező napok eseményeiről, és a helyszínekről.

214 A székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 330–331.

215 Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról. *A Hon* XVII. évfolyam 159. szám. 1879. július 2. 2; Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról II. *A Hon* XVII. évfolyam 160. szám. 1879. július 3. 2; Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról III. *A Hon* XVII. évfolyam 161. szám. 1879. július 4. 1–2.

216 H. S. 1879c, 1–2.

217 B. N-r. 1878, 301–302.

218 H. S. 1879d, 1–2.

219 Hasznosítsuk a sz-fehérvári kiállítást. *A Hon* XVII. évfolyam 128. szám. 1879. május 27. 1–2; Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról. *A Hon* XVII. évfolyam 159. szám. 1879. július 2. 2.

220 Hivatalos jelentés a sz.-fehérvári kiállításról III. *A Hon* XVII. évfolyam 161. szám. 1879. július 4. 1–2.

221 MOLNÁR 1879, 1–3.

222 MOLNÁR 1879, 2–3.

223 PRÉM 1879b, 2.

szemléltem a kiállítás gazdag anyagát."[224] Kifejezi tehát azt, hogy a gazdasági kiállítások támogatása, s adott esetben megnyitása a főhercegi család tradíciója volt. (József Ágost főherceg 1927-es kiállítási megnyitójáról a korabeli szokástól eltérő módon a *Fejérmegyei Napló* képet is közölt.[225])

Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy az 1879-es kiállításon szerepeltették Storno Ferenc terveit is, amelyek az egykori istállóból kialakítandó új alcsúti udvari kápolna terveit ábrázolták.[226] Az átalakítás a kiállítás hírei között sűrűn szerepelt.[227]

II.2.

Az 1885-ös pesti országos kiállítás fejedelmi látogatói között is feltűnt Klotild főhercegnő, így a főhercegi pár rokonága: a bolgár cár a kiállítást kétszer is meglátogatta.[228] Az erről szóló tudósítás írójának, Zichy Jenőnek persze alkalma nyílt ezt a kiállítást és a székesfehérvárit összehonlítani, s mindkettőt sikeresnek nyilvánítani.

II.3. A Fejérmegyei Gazdasági Egyesület kiállítása Martonvásáron

1894-ben, még éppen martonvásári birtoklás idején a főherceg uradalmában rendezték meg a Fejérmegyei Gazdasági Egyesület kiállítását. A helyet, a gőzmalmi és szeszgyári telep udvarát és a marhakiállításhoz a szomszédos udvart bocsátotta rendelkezésre, és meg is nyitotta – László fia kíséretében – a gép, eszköz és állatkiállítást. Maga is az ilyen szakmai találkozások hasznosságáról nyilatkozott. Érdekesség volt, hogy egy külön színben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete takarmánykamrát rendezett be egy Csonka-Bánky motorral működő darálóval, szecskavágóval és cséplőgéppel. A petróleummotor előnyének tudták tűzbiztosságát. A programot gazdasági szakemberek felolvasásai egészítették ki.[229]

II.4. Az Ezredéves kiállítás, 1896.

József Károly az 1896. évi Millenniumi Kiállítás lelkes támogatója volt, protokolláris okból a kiállítás védnöke.[230] A hagyományoktól eltérően önálló pavilonban mutatták be a hét főhercegi uradalmat: „*Az alcsuti és a kisjenői uradalmat részletesen … a többiekből csak egyes kiválóan fontos dolgokat.*"[231] A városligeti tavon keresztül vezetett új hídról látható épületek egyikeként mutatja be a főhercegi pavilont a *Vasárnapi Ujság* (ahol még a megnyitáskor az égen két léghajó is látszik): az egyik legcsinosabb, és gazdag kiállítási teret, melyet szép kert vesz körül a margitszigeti kertészet növényeiből.[232] Az önálló pavilon kifejezett célja, hogy „*a főherczegi uradalmak termelésének eredményeit mutasság be*".[233] Az ezredéves kiállítás ünnepélyes megnyitása alkalmából a főherceg pavilonját a királyi pár is meglátogatta (a királyt József Károly és fia fogadta), a honvédség pavilonjában azonban mint főparancsnok, a tűzoltóságiban, mint védnök az apa volt a házigazda.[234]

A szakszerű ismertetések kiemelték a különösen tetszetős és példaértékű megoldásokat: például József főherceg személyes napi följegyzései alapján készített meteorológiai ismertetést, a talajminták üvegedényekben való bemutatását, és az ezekre épülő vetésforgókat a hozzávaló növényekkel, a takarmányozás ábráit, a trágyázás és műtrágyázás alapelveit, maketteken a talajművelés modern eszközeit, illetve az uradalmak épületeit. Különös súllyal foglalkoztak herbáriumokban a termesztett takarmánynövényekkel, illetve azokkal az új növényekkel, amelyekkel kísérleteket folytattak (lóbab, szöszös bükköny, réti széna, tök). Sikeres kísérletnek mutatkozott az alcsúti erjesztett takarmányok között a bevermelt nád.[235]

---

224 Idézi GABÁNYI 1931, 199.

225 A képek a Szent István Király Múzeum gyűjteményben fennmaradtak. Újból megnézve arra kellett rájönnöm, hogy nem figyeltem föl a képen megjelenő idősebb, marsallbottal ábrázolt alakban arra, hogy ez 1927-ben csak József Ágost főherceg lehet (ld.: DEMETER 2019, 141). Itt a megnyitó személyt tévesen József Ferenc főherceggel azonosítottam.

226 KÁROLY 1899, 124–125; Mi újság? A székesfehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 340; SÁGI 2020a, 11.

227 József főherceg alcsúti kastélyában. *A Hon* XVII. évfolyam 162. szám. 1879. július 5. 1; Művészeti ügyben. *A Hon* XVII. évfolyam 83. szám. 1879. április 5. 1.

228 ZICHY 1855, 114.

229 Gazdasági kiállítás Martonvásárott. *Köztelek* IV. évfolyam 65. szám. 1894. augusztus 15. 1094–1095.

230 ORTUTAY 1915, 101.

231 I. -r. 1896, 927.

232 Képek a kiállításról. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 41. szám. 1896. október 11. 685–686.

233 GELLÉRI 1896, 86. A 88. oldalon József főherceg kiállítási pavilonjának képével.

234 Az ezredévi kiállítás megnyitása. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 19. szám. 1896. május 10. 297–298.

235 I. -r. 1896, 928.

Leghíresebb termékükként mutatták be az alcsúti tergerit és ennek nemesítési folyamatát, „*melyet a pignoletto tergeriből nemesítettek, s ma egyike a legjobb tegeriféleségeknek*”.[236] Kiállították az alcsúti és kisjenői elektorál gyapjút, és térképen ábrázolták a kisjenői tenyészsertések eladását. Az ipari telepek között bemutatták a martonvásári szeszgyárat, malmot és a piliscsabai téglagyárat. A majori tűzoltóság, az erdészet, a kertészet és a vadászat is súlyának megfelelően szerepelt a kiállításon: az erdészetet (farönkök gúlájával), valamint az alcsúti, margitszigeti és fiumei virágokat a pavilon előtt, József főherceg trófeagyűjteményét pedig a pavilonban mutatták be.[237]

Az önálló pavilon mellett József Károly uradalmainak termékei az egyes kiállításokon is megjelentek. A tenyész és hízott juhok és marhák között az alcsúti és a martonvásári elektorál-negretti nyájat a millenniumi nagy arany éremmel, a hízott alcsuti és kisjenői juhokat díszoklevéllel tüntették ki.[238]

Nagy híre lett annak a ténynek, hogy József Károly főherceg az ezredéves kiállítás önálló pavilonjának munkálatai közben megjelentette az uradalmakat összefoglaló gazdászati munkát Libits Adolf jószágkormányzó szerkesztésében.[239] Az értékes uradalomtörténeti munka adatait – néha szolgai másolással – azon frissiben ismertették a gazdasági irodalomban. Elsőként mindjárt a *Köztelek* hasábjain.[240] Az írók szívesen, szinte megható formában éltek József nádor fejlesztései kapcsán az átvételkori és a 19. század végi állapotok összehasonlításával. A *Köztelek* cikke például Kisjenő régi állapotát így írja le: „*Tüskés bozótjai között csikaszok bujkáltak még a mezőségein szerb tövisek ijesztgették a tapsifüleseket.*”[241] A hivatkozott uradalmi leírás gondolatmenetét, illetve tényszerű adatait azonban helyesen foglalja össze a *Köztelek* cikkírója, s fontosságának megfelelően kezeli az eltérő adottságok miatt eltérő profilú uradalmak birtoklását.

Clair Vilmos Libits monográfiáját részletesen értékelte, elsődlegesen az ezredéves kiállításon szereplő főhercegi bemutató kiegészítése és magyarázata szempontjából.[242] Noha valóban elsősorban ez a könyv kiadásának célja, fontos – persze utólag – felfigyelni arra, hogy az 1896-os uradalomtörténet megírásához még a szerzők rendelkezésére állt az Alcsúton létrehozott uradalmi levéltár anyaga, ennek pusztulása (1944–45) után már ilyen bázissal senki sem rendelkezik. Másik erénye az az összeállításnak, hogy a gazdálkodás akkori szintjét és alapelveit azok írták le benne, akik abban dolgoztak, így a kiállítás – kissé leegyszerűsítve – magát a terméket, a könyv pedig az előzményeket és a történetet összegzi. Tehát ez a könyv az 1896-os időszelet lehető legkomplexebb ismertetése.

II.5. Az 1899-es szegedi országos kiállítás

A főherceg az 1899-ben rendezett szegedi országos mezőgazdasági kiállításnak is védnöke volt,[243] és külön gyűjteményes kiállításon mutatták be az alcsúti és a kisjenői uradalmat.[244]

III. A legelső magyar gazda

József főherceg, úgy is mint az egyik alapító család képviselője, s úgy is, mint a király megbízottja részt vett a *Magyar Gazdasági Egyesület* 50 éves ünnepségén 1880-ban.[245] Ezen alkalommal utaltak az egyesület története kapcsán arra, hogy a főherceg édesapja a lovaregyletet és az állattenyésztő társaságot is támogatta 1834-től, a szervezetben a király és a főhercegek is főrészvényesek lettek, József nádor 1840-től pedig kifejezetten élére állt az egyesület támogatásának, elsőül a jószágismeretetések kiadását üdvözölte, s ehhez – 1840. június 10-én – fogadta az egyesület vizsgáló küldöttségét Alcsúton.[246]

---

236 I. -r. 1896, 928.

237 I. -r. 1896, 927–928.

238 Tenyész- és hízott juh és hízott szarvasmarha kiállítás. *Köztelek* 6. évfolyam 41. szám. 1896. május 20. 748–750.

239 LIBITS 1896.

240 B.B. 1896, 560–562; József főherczeg úr, ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. *Vasánapi Ujság* 43. évfolyam 30. szám. 1896. július 26. 499–500.

241 B.B. 1896, 560.

242 CLAIR 1896, 146.

243 ORTUTAY 1915, 103.

244 SZILASSY 1915–1917; 1915–1916.

245 Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 50 éves fennállása alkalmából, 1880. május 22-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. *Gazdasági Lapok* 32. évfolyam 21. szám. 1880. május 25. 242.

246 Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 50 éves fennállása alkalmából, 1880. május 22-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. *Gazdasági Lapok* 32. évfolyam 21. szám. 1880. május 25. 243. A bizottság jelentéséről részletesen: DEMETER 2024, 105–118.

Az örökös József Károly főherceg uradalmai gazdálkodását és az itt dolgozók jó életkörülményeit éppúgy elsődlegesnek tartotta, mint a mezőgazdaság fejlesztését, s így a parasztság életlehetőségeit. Szállóige vagy sem, de jól illik ide Erba Odescalchi Sándor adomája. Egyszer egy mezőgazdasági kiállításon büszkén mondta: „*Én is paraszt vagyok. És ezután fiára nézett és reménykedve hozzátette: – s te remélem még nagyobb paraszt leszel.*”[247]

A főherceg 1891-es tiszti szolgálati szabályzatáról, mint emberséges, szükséges és példaadó rendelkezésről széles körben szólt a gazdasági hírlapi közvélemény.[248]

Ennek nyomán a főherceg kifejezett támogatóként a gazdatisztek megbecsülésének, a gazdatiszti jogviszony szabályozásának, nyugdíj és kegydíj ügyeinek tárgyalásai során az OMGE és a *Gazdatisztek Egyesület*ének védnökeként lépett fel,[249] bár az ezzel foglalkozó törvény csak 1900-ban született meg (1900. évi XXVII. tc.).[250]

Kosutány Tamás cikke 1893-ban József főherceget, mint gazdát, terjedelmes urdalmak tulajdonosát mutatja be.[251] Példaként említi uradalmai rendszeres látogatását, alkalmazottaival kialakított szívélyes bánásmódját, gazdasági elképzelései helyességét.[252] Kiemeli, hogy különböző céllal fejleszti például a marhaállományt: Kisjenőn a gulyát, Alcsúton pedig a tejelő tehenészetet (puha és kemény sajtot készíttet). Dicséri alcsúti meteorológiai feljegyzései következetességét, és azt a törekvést, hogy az uradalomban élők szükségleteit saját termésük biztosítsa: „*kenyere lisztjét csak a saját terméséből saját malmán szabad őrölni*”. A cikk elsődlegesen a cselédek és a tiszti állomány megbecsülését emeli példának. A cselédek és az özvegyek kegydíjazását szolgálatuk évtizedei szerint állapítja meg, gyemekeiknek nevelési segélyt biztosít. Igazán mintaszerűnek tartja „*az 1891-ben kelt tiszti szolgálati és tiszti nyugdíjszabályzatot*”, amit nyomtatásban is megkaptak, s amelyben a szakképzettség és a folyamatos képzés fontossága mellett egyfajta viselkedési kódex is megtalálható mind a tisztek, mind pedig az uradalom vonatkozásában. A cikkíró nem felejti el azt sem, hogy a főherceg dicsérni és köszönetet mondani is tud tisztjei munkájáért.[253] Kosutányi hozzáértését bizonyítja, hogy a főherceget gazdaként bemutatva, uradalmai termelékenységét mintaszerűnek tartja a nagy gazdálkodási összképbe helyezve is: „*Lehet még ilyen alacsony gabonaárak mellett, és ilyen elemi csapások között is jövedelmezően gazdálkodni, s nem szükséges bérbe adni a birtokokat. Tessék csak kellőképpen képzett gazdatiszteket alkalmazni, ezeket tisztességesen fizetni, velök tisztességesen bánni, jövőjüket biztosítani, s a többi magától jön.*”[254]

Clair Vilmos 1896-os cikke elején József Károly főherceget Európában is követendő gazdaként jellemzi.[255] Uradalmainak különbözőségét az előző cikkben emlegetett eltérő gazdálkodás mentén erősíti, hogy a vezetés célja a befektetett tőkék megtérülése és lehetőleg ezek nyomán az uradalmak fejlesztése.[256] Fontos megfigyelésnek gondolja, hogy az összes uradalmak – bár különböző okból – munkáshiánnyal küzdöttek a 19. század végén. A vezetőség ezt egyrészt fejlesztésekkel (gépesítéssel, a szegődményesek, idénymunkások számának szaporításával, a napszámbérek emelésével, illetve nyugdíj- és kegydíjrendszer bevezetésével), másrészt viszont a piacképesség erősítésével, jobb bevételekkel igyekezett leküzdeni.[257]

A főherceget egész életében foglalkoztatta a gazdasági fejlesztés. Még a halála előtti évben is különös érdeklődéssel kísérte a kivándorlási hullámhoz kapcsolódóan szervezett OMGE akciót arra, hogy az egyesület kezdeményezésére a magyar gazdák termékeit Fiuméból kiindulva, ottani képviseletük eredményesen terjessze. Elsődlegesen a kivándorlókat szállító hajók, majd a Cunard hajótársaság más hajói, végső fokon a Földközi terger térsége, illetve az Egyesült Államok piacainak ellátása merült fel célként, s ennek elérését a főherceg saját kapcsolatai révén segítette.[258]

József Károly főherceg halálakor a teljes gazdatársadalom mély részvéte mellett az elhúnytat a legelső magyar gazdaként emlegette.[259]

---

247 ERBA ODESCALCHI 1991, 402.

248 József főherceg gazdatisztjei… *Köztelek* II. évfolyam 4. szám. 1892. január 13. 57.

249 FABRÍCIUS 1931, 61–64.

250 FABRÍCIUS 1931, 72.

251 KOSUTÁNYI 1893a, 503–505. Ugyanaz KOSUTÁNYI 1893b, 102–104.

252 Ide illik a Libits Adolffal való kapcsolatáról szóló cikk is: Libits Adolf. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 458–459.

253 KOSUTÁNYI 1893a, 505.

254 KOSUTÁNYI 1893a, 505.

255 CLAIR 1896, 147.

256 CLAIR 1896, 151.

257 CLAIR 1896, 152, 158.

258 József főherceg és az OMGE. *Köztelek* 14. évfolyam 35. szám. 1904. május 4. 732–733.

259 A gazdatársadalmi testületek gyásza József kir. hercegért. *Köztelek* 15. évfolyam 48. szám. 1905. június. 21. 1079–1080.

III.1. A főhercegi uradalmi rendszer és a szemlélet változása

József Károly főherceg idején volt a legteljesebb a nádori ág uradalmainak hálózata, azt József nádor által megalapozott rendszeréhez képest alavetően fejlesztették, a század második felének kihívásai szerint átalakították, illetve a veszteségek elkerülése céljából bizonyos részeit leépítették.

A gazdálkodás középpontjában változatlanul Alcsút és Kisjenő fejlesztése állt. Martonvásár megvétele (1893) kétségkívül a mezőgazdasági feldolgozóipar termékeivel piac felé forduló gazdaság fejlesztését mutatta, 1896-ban azonban megkezdődött eladása. Folyt a gyapjúi birtok eladása is. Helyettük 1897-re vásárolták meg Kistapolcsányt, ennek árához a királyi nagypapa egy millió ft-os hozománya is hozzájárult.[260] Ezt a vásárlást, valamint az 1880-as évek fiumei birtoképítését, illetve a budai palota megvásárlását és átalakítását, valamint a tátrafüredi nyaraló kialakítását is a birtokok termelőképességének kellett kiszolgálni. Pusztán azért is, mert ezek nem a termelésre, szinte csupán a fogyasztásra rendezkedtek be: a budai palota inkább a reprezentációt szolgálta, a fiumei Villa Giuseppe és Tátrafüred pedig a pihenést (orvosi javaslatra). A villa parkja az igen költséges átalakításokkal, illetve a növényhonosítási kísérletekkel híresült el.

József Károly korszakát, s különösen a 19. század második felét az uradalmi hálózatban új hangsúlyok jellemezték.

Az uradalmak rendszerének változása együtt járt új hangsúlyokkal, mindez a tervezésben már jól látszott a 19. század végén. Az állattartás és tenyésztés részben Kisjenőre maradt: a kisjenői uradalom a gulyáiról (közkeletű neve a „cifra gulya" volt) lett híres, ebből következett a gulyamarha tenyészállat eladása, illetve a jármos ökrök nevelése az összes főhercegi uradalom számára. Ide helyezték át az alcsúti ménest, ám az állományt már gazdasági célra hasznosították.[261] A legjobb hazai fajta rangjára éppen ekkorra jutott el a kisjenői sertés, amiből a mangalica tenyészállomány eladásának és a hizlalásnak haszna következett.[262]

A hangsúlyeltolódás mélyén országos piaci változások, uradalmi szinten pedig a kisjenői uradalom 1871-es átszervezése rejlett, melynek célja Bánkút és Kiskakucs bérletből való visszavétele volt.[263] A tervezésben Bánkút a növénytermesztés, az ekkor egységes uradalom kisjenői része pedig az állattartás, az erdőgazdálkodás és a vadtenyésztés feladatát kapta.[264]

Az alcsuti marhatartás jellemzője a tehenészet és tejgazdaság lett, amit fajtaváltással (a Simmenthali bevezetésével) alapoztak meg. A saját udvartatás ellátásában (tej, vaj, sajtok) döntő szerepet szántak Alcsútnak.[265] A másodikként beállított Innthali, majd a borzderes alcsúti tehenészet eladásra termelt: a század végén a *Gazdák Budapesti Tejegyesülése* csarnokának naponta szállította a tejet.[266]

A juhtenyésztésben a bekövetkező fajtaváltás nyomán a merinó tartása részben Alcsúton maradt, részben pedig lassan felfejlesztették Kisjenőben is, a fésűs irány pedig az 1869-es tenyészirány átalakítás után Kisjenőbe és a Gyapjúi uradalomba került.[267]

A 19. század végére jutott regionális hírnévre az Alcsúti uradalom acsai területén folyó növénynemesítés első eredményeként az alcsúti tengeri.[268] A növénynemesítés hosszabb távon átkerült a növénytermesztésre tervezett bánkúti gazdaságba. Jellemző, hogy mindez az Alcsúton 1887-ben kezdő Baross László (1865–1938)[269] tevékenységével 1895-tól helyeződött át Bánkútra, majd a századforduló gazdasági válságából a figyelem a búza, illetve az ipari növények nemesítése felé fordult, végül a híres Bánkúti búza világsikerét érlelte meg.[270]

Martonvásár jelentőségét röpke időre a feldolgozóipar erőteljes fejlesztése adta, részben ennek szerepét vette át a kisjenői feldolgozás (bár sokkal kedvezőtlenebb piaci körülmények között). A körülmények nehézségét a Körösök szabályozása és a Fehér-Körös malomcsatornájának megépítése, illetve az ezekre fordított igen jelentős kidások jelentették.[271]

---

260 Müncheni násznapok. *Magyar Szalon* 20. 11. 1. 1893–1894. 459.
261 LIBITS 1896, 115, 126.
262 LIBITS 1896, 36–38, 128–129.
263 LIBITS 1896, 9–10.
264 LIBITS 1896, 10, 38, 60–61, 73–76.
265 ORTUTAY 1915, 122; LIBITS 1896, 121–122.
266 LIBITS 1896, 124.
267 RODICZKY 1880, 51; LIBITS 1896, 117–120.
268 LIBITS 1896, 94–100.
269 FÜR–PINTÉR 1988, 121–125.
270 BOROTVÁS-NAGY 1942, 101–111; ESTÓK 2013, 10.
271 LIBITS 1896, 80.

Erdőgazdaság lett Piliscsaba jellemzője, a vadgazdaság József Károly idejében Kisjenőre, József Ágost idejében pedig Kistapolcsányra koncentrálódott, ahogyan ekkor már az erdőgazdaság is.[272]

III.2. Tiszaszentmiklós felszámolása

Tiszaszentmiklós felszámolása lényegében az első lépés a nádori uradalmi hálózat megbontására.[273] A nádor az 1830-as években bevégzett telepítések után alapvetően 1844-ben 30 évre Jazova-Hodics lakosaival közösségként szerződött, ennek lejártával kezdődött a belsőségek (összesen 92 kat. hold) megváltása, és az önálló adófizető nagyközség megalakítása (Jazova). 1874-től az uradalom a tulajdonosokkal egyénileg szerződött. Ezek a szeződések a sok legelőterület miatt jelentős állattartást tettek lehetővé, így a bérlők számára előnyös lehetett,[274] az uradalom viszont veszteségekkel számolt.

József Károly főherceg pragmatikus gondolkodását mutatja Tiszaszentmiklós eladása. Itt a saját kezelésű uradalmi termelés tulajdonképpen meg sem indult, ez maradt a leginkább külterjesen művelt terület. A gazdálkodás kezdeti nehézségét a terület betelepítése jelentette.[275] A telepítvényesekkel folytatott haszonbéri gazdálkodás elégségesnek látszott. Libits jószágkormányzó 1896-os művében reális képet fest: „*Különben is Alcsuth és Kisjenő rendezése annyira igénybe vette a főherczegi uradalmak vezetőségét, hogy Tisza-Szent-Miklós háttérbe szorult.*"[276] Tegyük hozzá: ez így alakult lényegében az egész évszázad alatt minden fejlesztési periódusban, és nem elsősorban a figyelem, hanem a ráfordítható költségek hiányát mutatta.

A Tisza és a Maros, valamint az Aranka patak szögletében fekvő Tiszaszentmiklós éppen a vizek fenyegetése, illetve az árvízmentesítés és szabályozás rendkívül jelentős költségei miatt belterjes fejlesztést nem kapott. Érdekes felfigyelni arra, hogy a vízviszonyok változása és az erdőirtás már a 19. század végén jelentősen befolyásolta az itteni klimatikus viszonyokat, így a gazdasági vezetők is csak külterjes, „*egyszerű telepítvényes haszonbér gazdálkodást*" javasoltak,[277] ez is hozzájárult a főherceg eladási döntéséhez. Más megközelítésben mindez az egyébként kiváló termőterület értékcsökkenéséhez vezetett: elsősorban a klimatikus viszonyok változtak meg a vízszabályozás és a környékbeli erdők irtása miatt. A közlekedési viszonyok is kedvezőtlenek: „*sem vasút, sem állami út nem szeli át az uradalmat*".[278] Így érlelődött meg az eladási szándék, bár mindenki elismeri, hogy a főhercegi uradalmak legjobb földjei éppen ezek. Libits jószágkormányzó érdekes összehasonlítással él: „*A míg …. az alcsúti uradalomban a talajerő fönntartására, a kiadó marhaállomány-termelte trágyán kívül még évenkint a fő- és székvárosból 600-700 waggon vásárlása szükséges, addig az említett bánsági uradalom a két év alatt talajtrágyázás nélkül is három terményt: u. m. repczét, tengerit és búzát hoz, anélkül, hogy a termések hozamában visszaesés mutatkoznék.*"[279]

Uradalmában a főherceg ritkán jelent meg. 1888-ban például így ír erről: „*Tiszaszentmiklóson múlt vasárnap 16 évi távollétem után megjelenvén*"…[280] szemlélte meg uradalmát. Szembesült azzal, hogy az uradalom jelentős területét bérletben művelték évtizedek óta, s maguk a bérlők fordultak a főherceghez azért, hogy vásárolhassanak a birtokból. Erre az időre az uradalom területéből már csak 1236 holdat kezeltek házilag.[281]

1898-ban sajtóérdeklődést váltott ki József Károly főherceg döntése: a Torontál megyei uradalma egy részét, Jazova és Tiszaszentmiklós községek területéből összesen 5227 katasztrális holdat örökváltság keretében adta a bérlők (a két község testülete és kisbirtokosok) tulajdonába. 15 évi törlesztésben és 4%-os kamatban állapodtak meg.[282] A cikk írója a megállapodást előnyösnek ítélte egyrészt azért, mert így az új tulajdonosok állattenyésztésükhöz közös legelőt nyertek, másrészt pedig azzal vált lehetővé a kedvező ár, hogy a főherceggel közvetlenül, az árat felverő közvetítők nélkül tudtak megállapodni.[283]

---

272 GABÁNYI 1931, 227.
273 Az előzményről: FÜR–PINTÉR 1988, 121–125; BOROTVÁS-NAGY, 101–111; ESTÓK 2013; DEMETER 2024, 75.
274 LIBITS 1896, 138–140.
275 LIBITS 1896, 128–129.
276 LIBITS 1896, 128–129.
277 LIBITS 1896, 32, 35.
278 LIBITS 1896, 34.
279 LIBITS 1896, 35.
280 THEWREWK 1893, 59.
281 Sz. Z. 1896,1036.
282 Sz. Z. 1896, 1035.
283 Sz. Z. 1896, 1036.

Az örökváltsági szerződés 1899. január elsején lépett életbe, a parcellákat ekkor a váltakozók nevére bejegyezték, „*az örökváltság azonban teherként a parczellákra telekkönyvileg bekebeleztetett*".[284] Így az egész folyamat lezajlásáig a terület József főherceg birtokaként szerepel a statisztikai munkákban, az eladás véglegesítése József Ágost főherceg idejében következett be.[285] A bérlőknek eladott terület mellett még József Ágost idejében is maradt uradalmi érdekeltség: 1908-ban Oross Mátyás felügyelő és Kiss Bálint intéző felügyelte a területet.[286]

III.3. Az uradalmak átalakításának célja: a haszongazdaság[287]

A 19. század végére egyértelművé vált, hogy József Károly főherceg gazdálkodása előterében az értéknövelés és a haszon állt. Ez édesapja álláspontjától már jelentősen különbözött: épület- és kertfejlesztéseit sem tekintette már egyértelműen holmi szépészeti beavatkozásoknak – még kertészeti, növényhonosítási kísérleteit is – elsősorban az értéknövelés szemszögéből vezette le.

Ezt a szempontot a korabeli sajtó is elsősorban Alcsút eredményeinek bemutatásában találta meg. Jókai például így ír: „*Hiszen ez az igazi fényoldala Alcsuthnak, a haszongazdaság. Ménei, merinó juhai, tehenészete világszerte hiresek az uradalomnak, s idén a szántóföldjein 82 fontos búza terem. De meg is látszik a gazda szeme a gazdaságon.*"; „*70 év előtt volt a tiszta jövedelme ennek az uradalomnak holdanként 8 váltó krajczár, most pedig 8 ezüst forint. Ez ám a honfoglalás!*"[288]

A birtokok termékeinek széles körű hasznosítását József Károly uradalmi igazgatósága kifejezetten előtérbe helyezte. Mindezt az uradalmak eltérő viszonyait maximálisan figyelembe véve, igen körültekintően az 1870-es évektől készítették elő: azt gondolom, hogy ezt nevezték az 1896-os uradalomleírásban az 1871-es átalakítás lényegének, amely változás középpontjában a Kisjenői uradalom átalakítása, s ezen belül a bánkúti rész saját kezelésbe vétele és növénytermesztési célú átalakítása állt. Ehhez a változtatáshoz jól előkészített kísérleteket folytattak, törekedtek jobb műveléssel a terméshozamok emelésére, a gazdaságban megjelenő újításokat a lehetőség szerint alkalmazták, gondosan mérlegelve, hogy adott esetben a régi, bevált módszerek mikor célravezetőbbek. Éppen Kisjenő esetében hoznak erre jó példát: itt „*létesült a legjobb hazai fajtának tartott kis-jenői sertés, így őriztetik meg szilárd edzettségében a fajtiszta magyar-marha…*"[289]

Törekvéseik hírdetéseikben is megjelentek. A filoxerapusztítás idején sima és gyökeres szőlővesszőket a *Borászati Lapok*ban rendszeresen kínáltak az alcsúti uradalomból. A fajtakört erre a helyzetre így határozták meg: Nagy burgundi, Oportó, Sylvan, Cabernet, Pirostramini, Kövidinka, Olasz rizling és Othelló. Ügyintézőként Kiss Lajost nevezték meg.[290]

Az adott körülmények között fő célként az „*elérhető legnagyobb tiszta jövedelem előteremtése*" jelent meg, mégpedig a készpénzjövedelem formájában. A sajátos körülményeket a súlyosodó gazdasági válság határozta meg, emiatt lényeges befektetésekkel kellett számolni. Ennek kapcsán a célt így fogalmazták meg: „*a befektetett tőkék ne apadjanak, hanem szaporíttassanak és azok minél czélirányosabb fölhasználása kipuhatoltassék és érvényesüljön*".[291] A folyamatot az 1890-es évekre vonatkozóan pozitívnak értékelték: „*az utóbbi 5 év alatt a főherczegi uradalmak jövedelmezősége tagadhatatlanul nagy mértékben emelkedett*". Ugyanakkor lényeges szempont maradt, hogy csak „a jövő érdekében eszközölt befektetésekre" vállalkozzanak.[292]

Az uradalmak vonatkozásában elsősorban a házi kezelés új szempontú kialakítását tartották fontosnak. Éppen ezért, ahol ezt, például Tiszaszentmiklóson nem tekintették rentábilisnek, ott az eladás mellett döntöttek. Az 1881–86 között bérletből éppen visszavett Gyapju uradalmát elkezdték ugyan bizonyos építkezésekkel, állatállománnyal (fésűs gyapjas juhokkal, sertéstartással) és felszerelések beszerzésével házi kezelésbe venni, lényegében azonban itt – valószínűleg igen gyér népessége miatt – megmaradt a külterjes művelés, és Kistapolcsány megvételével kapcsolatosan eladták. Az egyes uradalmakon belül a központokból jól elérhető részeket vonták házi kezelésbe (ez elsősorban a széttagolt Kisjenő esetében jelentette új szerkezet kialakítását), a központtól távoli területeket engedték csak

284 Sz. Z. 1896, 1036.
285 GABÁNYI 1931, 217.
286 JESZENSZKY 1905, 333.
287 Alcsúthról. V*asárnapi Ujság* 31. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.
288 JÓKAI, 1884b; Alcsuthról. *Vasánapi Ujság* XXXI. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 495.
289 LIBITS 1896, 36.
290 Pl.: Hirdetés. *Borászati Lapok* 28. évfolyam 52. szám. 1896. december 27. 869.
291 LIBITS 1896, 36.
292 LIBITS 1896, 35–36.

bérlettel hasznosítani. A bérletből ezekben az évtizedekben visszavett bánkúti gazdaságot később teljes egészében házi kezelésbe véve, hosszabb távon annak új központjait alakították ki (1880: Rózsamajor, 1886: Lászlómajor).[293]

A hasznosság fogalmába a 19. század végi gazdasági irodalom – különös népszerűséghajhászó felhanggal a hírlapi – az uradalmak által foglalkoztatottak kenyérkereseti lehetőségét is beleszámították. Csak egyetlen idézet erre a *Vasárnapi Ujság*ból: „*A rendes cselédségen kivül egész sereg embernek adott kenyeret a főherczeg, kinek birtokain átlag 515 ezer napszámot fizettek ki évenként a munkásoknak. A rendes mezei munkán kívül ezeket az uradalmak iparvállalatai vették igénybe. A téglagyárak, épületanyagbányák, malmok, sörfőzök, szeszgyárak sok kezet foglalkoztattak, sok szegény embernek adtak kenyeret.*"[294]

III.4. A gazdaság vezetését meghatározó főtisztek

Természetesen a gazdálkodás vezetését és főként megújítását meghatározó főtisztek József Károly főherceg álláspontját képviselték. Tudható az uradalmak vezetéséről szóló – néha egyébként túlságosan is ideálisnak lefestett – beszámolók, újságcikkek, vagy utólagos visszaemlékezések tartalmáról, hogy nyugalmas, a javaslatokat elfogadni kész, az eredményekért köszönetet is nyilvánító vezetési gyakorlat, az alapelvek elfogadása után viszont szigorúság uralkodott. A főherceg gazdatisztjeinek megbecsülését és a főtisztek elégedettségét írja le a *Köztelek* egy kis cikke az 1891-es tiszti szabályzat kapcsán. A szabályzatról ugyan csak mint kellemes újévi ajándékról szól, de kiemelkedőnek tartja, hogy az rendelkezik a tiszta jövedelem után járó osztalékról, mellyel a tisztek elégedettek. A cikk különösen kiemeli a főherceg gazdatisztjei iránti megbecsülését: „*a míg élek, szívem önökért is dobog és úgy tekintem önöket, mint családomhoz tartozókat*".[295] Ennek a szemléletnek különösen megfelelt, ha gazdatisztek generációi szolgálatát méltatta a főherceg. Szkalla Antalt, a kisjenői uradalom dohányosi kasznárját 1899. július 3-án Kisjenőn ünnepelték meg 50 éves szolgálata miatt József főherceg és kísérete jelenlétében. Mise a kisjenői kegyúri templomban, szabadtéri ünnep Dohányoson, díszebéd és vacsora Kisjenőn volt. A főherceg beszédében a családtagok alkalmazásáról szólt: „*Hozzám ezen idő alatt az ön családja három generáczziókkal volt fűzve. Bodogult édes atyja, az ön bátyja és az ön személye által.*"[296] Az uradalmi tisztek nevében Gergely István albummal köszöntötte.

A hírlapirodalom persze ideálisan megengedőnek a főherceg vezetési elveit írta le, a szigorúságot a beosztottak számára lefelé a hivatalos főnökök jelenítették meg. Az egész uradalomegyüttes legjelentősebb elvi, fejlesztési és gazdálkodási vezetője József Károly főherceg mellett Libits Adolf volt.

III. 4.1. Libits Adolf (1849–1923)

A haszonelvű gazdálkodás kialakításának folyamatában a főherceg méltó társa volt Libits Adolf (1849–1923), aki 1873-as alkalmazása óta – előbb az alcsúti uradalomban szolgálva – hosszú gazdaságirányító pályafutása alatt 1891-től állt a jószágigazgatói poszton, majd 1889-től az összes főhercegi uradalmak jószágkormányzója volt.[297] Libits Adolfot tiszteletre méltó, szolgálatában gyorsan emelkedő jószágkormányzóként említi Fabríczius Endre, mint aki 120 ezer holdas főhercegi uradalom élén 1923-as haláláig „*udvari tanácsosi címet és több magas kitüntetést nyert*". Fabriczius megemlíti azt is, hogy mintegy 15 évi szolgálat után nyerte el igazán a főherceg bizalmát.[298]

A központi jószágkormányzóságot 1899-ben Alcsúton alakították ki.[299] Libits igazgatásának időszakát – kissé kívülállóként is – az uradalmak gazdálkodása szempontjából új, felfelé ívelő, újításokkal jellemezhető szakasznak tartotta Fejér vármegye monográfusa, Károly János nagyprépost is.[300]

Libits Adolf József főherceg bennső köréhez tartozott, rendszeresen kísérte uradalmai látogatásakor, támogatója és végrehajtója volt a cigányok letelepítési kísérleténél, illetve az uradalmi tűzoltóság kialakításánál, sőt családi programjain is (vadászatokon, utazásokon). Szinte mondai elem Libits főhercegi családdal való kapcsolatában a cigányság ügyének támogatásában, hogy az ő családját is a Kolompár család mentette ki balesetükből.[301]

---

293 LIBITS 1896, 10.
294 József főherczegről. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1878. június 18. 398.
295 József főherczeg gazdatisztjei. *Köztelek* II. évfolyam 4. szám. 1892. január 13. 57.
296 Egy gazdatiszt jubileuma. *Köztelek* 9. évfolyam 55. szám. 1899. július 8. 1058.
297 FABRÍCIUS 1931, 43; SOÓS 2000, 121.
298 FABRÍCIUS 1931, 43.
299 CLAIR 1896, 156.
300 KÁROLY 1899, 124.
301 HEICZINGER 1978, 199.

Libits közismerten szigorú volt posztjain. Legendás szigorúságára jellemző történetekkel szívesen élt a korabeli sajtó: egyszer például a még gyermek László főherceg azzal csábítgatta volna a nem tervezett alcsúti utazásra, hogy „*jöjjön csak, hisz nincs otthon Libits*".[302] Igaz, hogy utóbb László főherceg ágyai vadászbalesete ügyében is hírbe keveredett, amely rossz megítélést a főhercegi család ugyan nem erősítette, az Alcsúton mégis máig is él.[303]

Libits Adolf 25 éves szolgálati jubileuma tiszteletére a Margitszigeten tartottak ünnepélyt 1898 augusztusában.[304] Az ünnepség hivatalos része a margitszigeti nagyszálló földszinti termében folyt le, a Libits által adott díszebédet pedig a felsőszigeti nagyvendéglőben szervírozták. Az ünnepségen hat uradalom (Alcsút, Kisjenő, Piliscsaba, Kistapolcsány, Tiszaszentmiklós és a Margitsziget) gazdatisztjei köszöntötték. Legöregebb tisztként Sándl Mátyás albumot (az uradalmi tisztikar arcképeivel), a főhercegi pár megbízottjaként pedig Unterauer József (egyébként uradalmi alkalmazott, udvari tanácsos) aranyserleget adott át az ünnepeltnek.

A jubileum kapcsán elismerőleg szólnak az ünnepeltről. „*Valóságos gazdatiszti dinasztiából származik. Édes atyja a béllyei főherczegi uradalom főtisztje, apai nagyapja pedig a m-óvári főherczegi uradalom igazgatója volt, aki a közszolgálat terén kifejtett munkálkodása elismeréséül a magyar nemességet kapta.*"[305] Libits Adolf életrajzából látható, hogy családja környezetében indult gazdatiszti pályafutása: 1869–71 között a magyaróvári gazdasági akadémiát végezte el, gyakornokként Béllyén dolgozott. 1873-ban lépett szolgálatba az alcsúti uradalomban: segédként egy évig, majd kasznár, tiszttartó volt, 1881-től az összes uradalmak felügyelője, 1891-től igazgatója. 1893-ban királyi tanácsosi címet kapott. 1896-tól a III. osztályú vaskorona rend tulajdonosa lett.

Gazdálkodási munkáját a jövedelmezőség fokozása jellemzi, s ugyanakkor bosztottjai megbecsülésének is élharcosa: ő készítette az uradalmi tisztek számára a szolgálati és nyugdíjszabályzatot. Országos viszonylatban is jelentős az OMGE igazgatói választmányában, illetve mezőgazdasági szakosztálya vezetésében vállalt feladata.

Szinte nélkülözhetetlenné tudta tenni magát, ezt bizonyítja a főhercegi család életében betöltött szerepe. Ő bonyolította le József Ágost (1893), majd Mária Dorottya (1896) házassági szerződésének megkötését.[306]

Az 1896-os, ünnepségekkel terhelt évben éppen az Ezredéves kiállítás főhercegi pavilonjának megépítésére jelentették meg Libits Adolf szerkesztésében az uradalmak történetét és gazdálkodását összegző munkát. A művet, mint az értő gazdász alkotását széles körben mintaként mutatták be. Például a *Vasárnapi Ujság* egyik számában dicsérték tiszta, világos szerkezetét, gazdasági és gazdálkodási tanulságait. Különösen kiemelte a cikk a pusztai cselédség megbecsülését (adójuk megfizetését, orvosi és gyógyszerellátásukat, nyugdíjukat és a kegydíjat), melyet példaadóan aktuálisnak tart: „*hogy kell tőlük a szocziális izgatások veszedelmét távol tartani.*"[307]

Hírneve azzal is emelkedett, hogy az ifjú József Ágost főherceget is kísérte utazásai során, s apja halála után új tulajdonosként a főherceg e posztra utódot nem nevezett ki, feladatait maga látta el.[308]

Libits Adolf valóban mint „régi meghitt" kísérte el József Ágost főherceget és Auguszta főhercegnőt tuniszi utazásukra 1900-ban.[309] Ugyanekkor az uradalmi igazgatóról külön cikkben írtak. „*Vadászatnál ő a főrendező: a tűzoltóságnál is ő a helyettes főparancsnok. Régebben vadászati kirándulásoknál vele mentek ki a serdülő főherczegek a hajnali szürkületben az erdőkre s társaságában minden szívesen időztek.*"[310]

Ugyanebben az évben Libitsnek a magyar mezőgazgadaság fejlesztése terén szerzett érdemei miatt a király a magyar királyi udvari tanácsosi címet adományozta.[311]

Libitset 40 éves szolgálati jubileumán, 1913-ban a Gazdatisztek Országos Egyesülete mint tiszteletbeli választmányi tagot köszöntötte.[312] Az ünnep tiszteletére az összes uradami tiszt 1913. augusztus 31-én felkereste, nevükben Kokas József kisjenői felügyelő köszöntötte, s Holló Barnabás plakettjét adta át.[313] Szeptember elsején József

[302] Libits Adolf. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 48–49.

[303] László főherceg halálos veszedelemben. *Pesti Napló* 46. évfolyam 241. szám.1895. szeptember 3. 5–6; Komáromi Jánossal (1940-ben született, református) készített interjú, 2020. október 20.

[304] Libits Adolf. *Köztelek* 8. évfolyam 70. szám. 1898. augusztus 31. 1271.

[305] Libits Adolf. *Köztelek* 8. évfolyam 70. szám. 1898. augusztus 31. 1271.

[306] Müncheni násznapok. *Magyar Szalon* 20. 11. 1. 1893–1894. 459.

[307] József főherczeg úr, ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. *Vasánapi Ujság* 43. évfolyam 30. szám. 1896. július 26. 499–500.

[308] József Ágost főherceg tuniszi utazása. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 457–458; Libits Adolf. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 458–459; GABÁNYI 1931, 218.

[309] József Ágost főherczeg tuniszi utazása. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 457–458.

[310] Libits Adolf. *Vasárnapi Ujság* 47. évfolyam 28. szám. 1900. július 15. 458.

[311] Libits Adolf kitüntetése. *Köztelek* 10. évfolyam 46. szám. 1900. június 13. 928.

[312] FABRÍCIUS 1931, 87.

[313] Libits Adolf 40 éves szolgálati jubileuma. *Köztelek* 23. évfolyam 69. szám. 1913. szeptember 6. 2392–2393.

Ágost főherceg meleghangú levélben köszöntötte: „*Ma 40 esztendeje annak, hogy ön boldogult atyám szolgálatába lépett. Hosszú életszakasz ez, mely úgyszólván bölcsőmig nyúlik vissza. …Serdülő ifjú-, majd férfikorom minden jó, s minden rossz óráiban oldalam mellett láttam….. Már édes atyám teljes bizamát és rokonszenvét bírta úgy, mint azt csak kevesen élvezték*". Minderre hivatkozva a főherceg felrúgja az éppen Libits által kidolgozott tiszti szabályzatot, amely a 40 éves szolgálati időt végső alkalmazási határnapul szabta, s kéri az ünnepeltet, hogy maradjon szolgálatban.[314]

A protokollnak megfelelően, hivatalosan a főhercegnek tulajdonították az 1891. december 31-én keltezett tiszti szabályzatot, amelyről azonban széles körben elterjedt – különösen a gazdasági szakemberek körében –, hogy kifejezetten Libits Adolf elveit jeleníti meg. A dokumentum különös értéke, hogy éppen szabályzat mivoltával bepillantást enged az uradalom vezetésének életébe.[315] A rendelkezést a főhercegi uradalmak tisztviselői nagy becsben tartották: kifejezetten emiatt Libits tiszteletére 1892 júniusában ünnepséget tartottak a Margitszigeten.[316] Az alcsútiak is rendre találkoztak, eleinte a helyi gazdaság vezetőjeként, majd jószágfelügyelőként Libits személyével. Az alcsúti Caconica Visitacióban is fontosnak tartották megemlíteni, hogy a falusi kegyúri templom építését 1906-ban Libits jószágkormányzó jelentette be.[317]

Cikkemben természetesen több uradalmi alkalmazott tisztet említek, egyes kiamelkedő személyiségekre majd ott térek ki, ahol tevékenységük alapvetően meghatározza a gazdálkodást: például Jámbor Vilmosra a kertészetnél, Baross Lászlóra a növénytermesztésnél.

III. 5. Életterek, utazások

A család megoszotta életét a budai palota, a Margitsziget nyári laka, a kisjenői birtok, a fiumei villa és az alcsúti kastély között, de valamennyi közül ez utóbbiban érezték igazán otthon magukat.[318]

József Károly főherceg otthonának Alcsúti kastélyát és utadalmát tartotta. Alcsúton tartotta meg társadalmi rendezvényeit is. Itt fogadta a Kertészeti Főiskola (egyetem) képviselőit és itt rendezte nagyszabású tűzoltóünnepélyeit is. Ezekről az eseményekről a képeslapok részletes, képes tudósításokat közöltek. József főherceg és népes családja kimeríthetetlennek tűnő forrás volt a lapok számára: különös érdekességként jelent meg az életterek változása.

A hivatali élet, és persze a reprezentáció igénye tette fontossá a budavári palota megvásárlását, ehhez kapcsolódott a margitszigeti nyaraló rendszeres használata.

József Károly életében mutatható be leginkább, hogy családi élettere minden évszakban változik. Új kastély megvásárlását és fejlesztését más-más okok befolyásolták. Martonvásár esetében fia számára hazaköltözése és házassága után biztosított megfelelő terepet, ennek eladása után Kistapolcsány határozott vadászati célú használata már az ifjú család ügye lett. Az Adriai-tenger, a fiumei villa főként orvosi-egészségügyi javallatra vált fontossá, igaz ugyan, hogy a főherceg kedvenc foglalatosságát, a kertfejlesztést és a botanikai kísérleteket is itt élhette ki. Családi tragédia, kisebbik fia halála vezetett a crikvenicai László otthon létrehozásához, ám ezzel a kevésbé felkapott horvát tengerparti város divatba hozása is megvalósult.

Kisjenő József Károly kedves vadászati terepe volt, ennek érdekében fejlesztette a kerített vadászterületet. Fia, József Ágost ennek tiszteletben tartásával a hangsúlyt Kistapolcsány fejlesztésére helyezte.

Az évente ismétlődő, lassan állandósuló utazások áprilistól júniusig a budai élettérhöz kapcsolódó Margitszigetet érintették, közben, rendszerint Pünkösd-tájban, a főherceg Kisjenőbe utazott. Majd az alcsúti nyári időszak, illetve télen Fiume[319] következett.

1886 után orvosi tanácsra épült fel a tátrafüredi villa, ezután a nyár egy részét a család a Magas-Tátrában töltötte.[320]

A család rendszeres költözéssel felérő utazásait természetesen az üdülési divat befolyásolta (a tengerpart és a Magas-Tátra ekkor kezdett igazán divatossá válni), azonban döntően a közeledési rendszer fejlesztése segítette.

József Károly főherceg saját szalonkocsiját[321] Bicskén csatolták a fővárosból nyugatra induló vonatokhoz. Alcsútról Fiumébe rendszeresen a téli időtöltésre utazott innen a család karácsony környékén. Bicskén

---

314 Libits Adolf 40 éves szolgálati jubileuma. *Köztelek* 23. évfolyam 69. szám. 1913. szeptember 6. 2392–2393.
315 SZILVÁGYI, 1989. április 29. 6.
316 Ováció Libits Adolfnak. *Szabadság* XII. évfolyam 93. szám. 1892. augusztus 4. 3.
317 Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 6. oldal.
318 SIKLÓSSY 1933, 7; HORVÁTH 2002.
319 ÓHIDY 2007.
320 Főherczegi nyaraló Tátrafüreden. *Vasárnapi Ujság* XXXIII. évfolyam 36. szám. 1886. 573–574.
321 ÓHIDY 2007.

a pesti vonathoz, majd itt a Fiuméba indulóhoz csatolták a széles körben ismert szalonkocsit.[322] Erzsébet főhercegnő így ír visszaemlékezéseiben: „*A bicskei állomáson már várt minket a szalonkocsi, amelyet a budapesti gyorsvonathoz csatoltak, így jutottunk a fővárosba, hogy onnan a fiumei gyorsvonathoz csatolva tovább repüljünk a mi kedves tengerparti városunk felé. … Hintónk már ott várt az állomáson és a két szép kisjenői pej néhány perc múlva már röpített minket a Villa Giuseppe felé.*"[323]

Vonattal a bicskei állomásra közvetlenül csak a 19. század végén lehetett eljutni a Fejér megyét átszelő helyiérdekű vasútvonalon: Sárbogárdról Székesfehérvárra 1897-től, innen Bicskére pedig 1898-től lehetett vonatozni, a megálló az alcsúti arborétum szomszédságában volt,[324] de már Felcsúthoz tartozott. Az itteni állomás emeletén alakították ki a főhercegi család várótermét.[325]

Bicskén a MÁV állomáson is létesítettek főhercegi várót, ahová 1945 után, mint a vasutasok szakszervezeti helyiségébe vásárolták az első televíziót.[326] A bicskei fővonalból ágazott le a szárnyvonal, amely 1898-tól 1979-ig szolgálta az uradalmi terület jó megközelítését: ezen volt a kisebb acsai megálló és a nagyobb, alcsút-felcsúti megálló. Ezen a vonalon valósult meg a késői utókort jellemző, sok vitát kiváltó kisvasút beruházása.[327]

A fővárostól keletre is ismert volt a sárga szalonkocsi, amivel a főherceg Kisjenőre érkezett, általában Pünkösd tájban. József főherceg Kisjenőn tartózkodását általában szemleútjával kötötte össze. 1890-ben egy ilyen utazást írtak le. Debrecenből a rendes vonathoz csatolt sárga szalonkocsival érkezett, fedett kocsikon hajtatott a kastélyhoz, itt Libits Adolf, a főhercegi uradalmak igazgatója, Ulrich Antal tiszttartó és Vörös gazdatiszt fogadta.[328] A kisjenői tartózkodás József Károly főherceg szívének kedves volt, bár a hely nem rendelkezett a másutt megszokott kényelemmel: a 42 ezer holdas uradalomban a kisjenői katolikus templom melletti már lassan száz éves épületben szállt meg, ezzel szemben terült el a Hádapark.[329] A herceg öreg korában igen szívesen vadászott itt: kerített vadgazdaságot hozott létre.

1901-ben a fehérvári hadgyakorlatra a kanizsai gyorshoz kapcsolt külön udvari kocsiban érkezett.[330]

Az utazások a parancsnoki és hivatali elfoglaltságok szerint is változtak: a főszabály azonban az volt, hogy a család a nyarat Alcsúton, a telet Budapesten és Fiumében töltötte. József főherceg utazásai során is dolgozott, a hivatalos ügyeket Alcsútról és Fiuméból is naponta intézte. A százszámra érkező ügyiratokat mindig maga nézte át. Ráírta ceruzával, hogy mi történjen az illető ügyben, s munkatársai, akik Budapestről Bicskéig vonattal utaztak oda-vissza, s Bicskéről a főherceg hintójával utaztak Alcsútig és vissza, 1898-tól innen is vonaton közlekedhettek. Az utazás során intézték a foganatosítandó rendszabályokat és szövegezték meg a döntéseket.[331]

Jókai Mór elbeszéléseiből tudjuk, hogy a főherceg minden év őszén, a birtokán szüretet és hozzá nagy mulatságot rendezett, amelyre maga az író is rendszeresen hivatalos volt. Mint olvashatjuk, a főherceg és családtagjai is kivették részüket a munkákból.[332]

A menü ilyenkor bográcsban főtt gulyás és kemencében sült lágy fehérkenyér volt. A kavargatását sokszor az íróra bízták, a terítésben pedig a fiatal hercegek segédkeztek. Klotild főhercegasszony és a hercegkisasszonyok csak a tálalásra érkeztek, de a cigányzenére ők is boldogan csatlakoztak a vidáman nótázgató szüretelő társasághoz. Jókai elbeszélése szerint a bográcsokból mindenkinek, aki a szőlőben dolgozott, jutott bőven hús a tányérjába és hozzá ital a poharába.[333]

---

322 József főherceg családja. *Vasárnapi Ujság* 36. évfolyam 52. szám. 1889. december 29. 868.
323 ERZSÉBET 1933, 16.
324 ERDŐS et al. 1993, 20.
325 ERDŐS–KELEMEN 1996, 55.
326 Vasutasnap előtt Bicskén. *Fejér Megyei Hirlap* III. évfolyam 186. szám. 1958. augusztus 8. 1.
327 ZSOHÁR 2011, 12.
328 THEWREWK 1893, 9–13.
329 THEWREWK 1893, 18–68.
330 József főherceg Székesfehérvárott. *Székesfehérvár és Vidéke* 29. évfolyam 88. szám. 1901. augusztus 5. 1–2. 1.
331 OROSZI 2007.
332 SIKLÓSSY 1933, 9–10; CSONTÓ 2018–2019, 68–72.
333 Idézi: HORVÁTH 2002.

III. 6. Megbecsülés

A széles közönség számára igen jól írta le a főherceg megbecsülését 1892-ben az a székesfehérvári felkérés, ami szerint az évek óta tervezett lovassági laktanyát József főhercegről nevezték el.[334]

József Károly főherceg életének kiemelkedő jubileumai általános megbecsültségét és a sajtó iránta mutatott érdeklődését egyeránt kifejezik.

1893. december 5-én ünnepelték honvéd főparancsnokságának 25. évfordulóját.[335] Az évfordulón az országgyűlés ünnepélyesen fejezte ki tiszteletét.[336] A jubileum kapcsán a *Székesfehérvár és Vidéke* ringbe szállt a főherceg dicsőségéért: „*Az egész országban nekünk van a legtöbb jogunk, sőt kötelességünk a főherczeget ünnepelni. Igaz, hogy József főherczeg az összes magyar királyi honvédség parancsnoka, de ő maga a mienk. Fehérmegyében lakik állandóan, sőt mi több, fiának József Ágost főherczegnek is Fehérmegyében vett birtokot…*"[337]

1898-ban katonai szolgálatának 50 éves évfordulóján a közvélemény ünnepelte különleges kitüntetését (katonai érdemkereszt a gyémántokkal), főhadparancsnokságának 30. évfordulóját,[338] és a talpig katona idős embert egyaránt.

70 éves születésnapját 1903-ban Fiumében szűk családi körben ünnepelték, ide a fogadóterek szűkössége miatt általában nem is hívtak nagy társaságot. A születésnap tiszteletére a földművelésügyi miniszter kezdeményzésére újabb kísérleti telepet létesítettek Gödöllő határában, s azt József Főherceg Telepnek, más források szerint József Főherczeg Ligetnek nevezték el. A telep célja, hogy az Alföld fásítása programban megfigyeljék a kiválasztott lomblevelű fák, illetve a külföldi tűlevelűek fejlődését.[339]

A halál fiumei villájában érte a főherceget. „*1905. június 13-án történt, hogy a Villa Giuseppe zászlórúdjára felkúszott gyászlobogó, hírül adva Fiume népének a szomorú hírt, hogy a kastély ura, a fiumei tündérkert megalkotója visszadta nagy magyar lelkét Teremtőjének*", emlékezett Erzsébet lánya.[340] Különvonat hozta haza Fiuméból, a gyászmisét Városi Gyula székesfefévári püspök celebrálta.[341]

Halála után érdemeit számtalan cikk méltatta. A *Borászati Lapok* kertészeti tevékenységére koncentrál: „*Édenné varázsolta otthonát Alcsúthon, a Margitszigeten és Fiumében egyaránt, sőt e kerteknek nemcsak tervezője, de főkertésze is volt.*"[342]

Halála után, pontosan fia közleménye mellett, amelyben megköszönte a kondoleáló táviratot, közismert, kedves történeteket hoztak a *Székesfehérvár és Vidéke* 1905. június 15-ei számában József Károlyról *Apróságok József főhercegről* címmel.[343] A következő számban Balogh Gyula a Váli-völgy tűzeseteinél való szereplése kapcsán méltatta,[344] majd közölték a fővárosi temetésen résztvevő megyei és alcsúti küldöttségek összetételét. Jellemzően ekkor közölték Zombor város június 15-ei javaslatát: induljon gyűjtés József főherceg fővárosi szobrának felállítására.[345] „A szobrot a főhercegnek akciót" a pesti cigányzenészek 1909-ben felújították. *A Magyar Cigányzenészek Lapjá*ban a szoborállítás céljára jótékonysági koncerteket és országos cigányzenész versenyt hirdettek és tartottak, sőt verset is közöltek: Szepessy László *Fővajda* című költeményét a hangversenyeken elő is adatták.[346] A szoborállítás azonban nem sikerült.

Tragikusnak is mondható József Károly élettereinek jövőbeli sorsa, a fiumei villát 1916-ban eladták, a tiszaszentmiklósi birtokot kisbérletesek vásárolták meg, a trianoni békediktátum következtében pedig a kisjenői, kistapolcsányi és tátrafüredi kastély, a nyaraló és a birtokok, valamint a maradék tiszaszentmiklósi terület a határokon kívülre került.

Az alcsúti kastély és park pusztítása és pusztulása, valamint a budai palota háborús kárai és bontása miatt alig maradt emlék. Napjainkban figyelhetjük az alcsúti kastély helyén folyó ásatások eredményeit, a park rehabilitációját, a máriavölgyi csíraistálló restaurálását, valamint a budai palota újjáépítését, a nádori kripta rendbetételét és újranyitását.

---

334 Deputáció Alcsúton. *Szabadság* XII. évfolyam 116. szám. 1892. szeptember 25. 1.
335 József főherczeg, 1833-1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394; ORTUTAY 1915, 142.
336 József főherczeg jubileuma. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 50. szám. 1893. október 10. 852.
337 József főherczeg jubileuma. *Székesfehérvár és Vidéke* XXI. évfolyam 123. szám. 1893. október 10. 3.
338 József főherczeg, 1833-1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394; ORTUTAY 1915, 144.
339 József főherceg-liget. *Köztelek* 13. évfolyam 19. szám. 1903. március 4. 364.
340 ERZSÉBET 1933, 19–20.
341 JÁKÓ 1918, 36.
342 József főherczeg halála. *Borászati Lapok* XXXVII. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 469.
343 Apróságok József főhercegről. *Székesfehérvár és Vidéke* 33. évfolyam 71. szám. 1905. június 17. 3–4.
344 BALOGH 1905, 1–2.
345 Szobrot József főhercegnek! A zombori törvényhatóság átirata. *Székesfehérvár és Vidéke* 33. évfolyam 76. szám. 1905. június 28. 2.
346 ORSÓS 2023, 106.

Érdekes fény vetül a főhercegi család késői utódai értékőrző tevékenységére. József Ferenc (1895–1957) nyolc gyermeke közül József Árpád (1933–2017), Mihály és Kinga látogattak haza, majd néhányan visszatelepültek Magyarországra, József Árpádot Alcsúton temették el.[347] Habsburg Mihály, a nádor ükunokája 1980-ban tért először haza. 1990-ben imádkozhatott újra az újjáépült kis alcsúti udvari kápolnában.[348] Magyar állampolgár, az utolsó családtag, aki itt született (nagyapja József Ágost, apja József Ferenc). A Mindszenty Alapítvány elnöke.[349] A Magyar Ipartestületek Oktatási központja József nádor nevét vette fel, Habsburg Mihály természetesen ezt a szervezetet rendszeresen támogatta.[350] Alcsúton szívesen látott, tisztelt vendég összes családtagjával együtt. 2017-ben már a 70. tanévet nyitották meg az egykori jószágfelügyelői lakban, az 1946-ban kialakított, az 1999-ben József nádorról elnevezett iskolában,[351] melynek falán József nádorról szól az emléktábla, s ahol 2002-óta adják át a jó tanulóknak alapított József nádor-díjat.[352]

Máriavölgy ékessége, az egykori Tehénpalota korunkbeli eladása révén újult meg. (Pedig már József Ágost főherceg átengedte a Bethánia Szövetségnek.[353]) 1996-ban osztrák résztulajdonú Pannonia Golfklub (tiszteletbeli elnöke Habsburg Mihály) restauráltatta a tehénpalotát (Gelesz András terve), golfpálya és szabadidő eltöltésére való, két, fürdésre alkalmas tóval.[354] A 70 hektáros területen kezdődött a munka az egykori istálló felújításával, de műemléki jellege megtartásával. Az összes rendelkezésre álló terület 250 hektár.[355]

Habsburg Mihály (1942–) testvérét, József Árpádot (1933–2017) Alcsútdobozon cigánymuzsikával temettette el. 2017-ben József Árpád temetése már az Alcsútdobozon épült Habsburg-kriptában történt.[356] Kialakították tehát az új temetkezési helyet, miután a külföldön, emigrációban elhunyt felmenőknek a nádori kriptában való újratemetését kezdeményezték és lefolytatták, valamint az óbudai temetőben 1946-ban eltemetett betegen itthon maradt László főherceg (1901–1946, József Ágost főherceg és Auguszta főhercegnő fia) sírját megváltották.[357]

IV. „Az ország első tűzoltója"

Az 1870-es évek végén a tűzkárok elleni védelem, azaz a tűzoltóság megszervezése a figyelem előterében állt. Ugyanebben az időszakban, 1879-ben kezdett József főherceg is a szervezéshez előbb alcsúti uradalmában.[358] Ekkor szerezték be az eszközöket, újabb szerkezetű fecskendőket és lajtorjákat is, a főherceg számára is egyenruhát csináltattak, a kiképzésben pedig a Pestről kijáró Bolckenberg Ernő tornatanár tanácsai szerint jártak el.[359] Bolckenberg kompetenciája megkerülhetetlennek bizonyult, hiszen ő a Magyar Torna és Tűzoltó Egylet egyik vezetője, s egyben az első pesti tűzoltócsapat vezetője is volt.[360] (1868-ban egyesült az első pesti önkéntes tűzoltó szervezet a Pesti Nemzeti Tornaegylettel, elválnak 1870-ben.[361])

1880 novemberében főparancsnokként jelentette a főherceg az alcsúti önkéntes tűzoltószakasz csatlakozását a Magyar Országos Tűzoltó Szövetséghez.[362] A főherceg az országos szervezésben is tevékeny részt vállalt: 1880-ban elvállalta,[363] majd 1882-től gyakorolta az Országos Tűzoltó Szövetség (alakult 1870-ben) védnöki tisztségét,[364] majd tiszteletbeli főparancsnoka is lett.[365] Bevezetőt és cikket írt a tűzoltóságot bemutató szakkötetekhez, munkatársa volt a *Tűzoltó Közlöny*nek, majd 1903 után a *Tűzrendészeti Közlöny*nek (immár gróf Széchényi Viktor elnöksége alatt

347 ZSM 2017a, 2.
348 ZSOHÁR 2018, 4.
349 SZABÓ 2002, 5.
350 PEKAREK 2009, 11.
351 ZSM 2017, 3.
352 ZSOHÁR 2017, 7.
353 ERDŐS–KELEMEN 1996, 134.
354 SZENTKUTI 2000, 8; ZÁGONI 2002, 9.
355 PINTÉR 1996, 9.
356 ZSM 2018, 4.
357 GUDENUS 1990–1999, 495–498; SOÓS 2002, 21; Habsburg-Lotaringiai Mihály életinterjúja. Mária Rádió, 2022. július 4.
358 József főherceg és az alcsúti tűzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. 565.
359 József főherceg alcsúti kastélyában. *A Hon* XVII. évfolyam 162. szám. 1879. július 5. 1.
360 RÉTI 2014, 113.
361 HEIZLER 2019, 18–19.
362 József főherczeg mint tűzoltóparancsnok. *Székesfehérvár és Vidéke* 10. évfolyam 140. szám. 1882.november 25. 3.
363 MARKUSOVSZKY 1911, 75–76.
364 ORTUTAY 1915, 108; RÉTI 2014, 111–112.
365 HORVÁTH 2002.

– 1902–1911 – alakult át).[366] Az események ilyen összefüggéseiből jól látszik, hogy a főherceg első uradalmi tűzoltósághoz kapcsolódó tetteit már felkapta az országos sajtó, s az már a kezdet-kezdetén az országos szervezésnek is példát mutatott. Egész kommunikációs feladatát az állami főhatóságok (szervezési, jogi és igazgatási kérdésekben), illetve a nagybirtokosok és törvényhatóságok (alapítási és finanszírozási kérdésekben) bevonásában látta.[367] Különösen kulcsfontosságú volt József főherceg közvetítése a jelentős elmaradásban lévő tűzrendészeti törvénykezés szempontjából, amelynek első találkozóját 1888-ban a főherceg hozta össze, és a lovasberényi kastélyban, Cziráky-nál tartották, következményeként jelent meg az 1888. évi 5388 számú kormányrendelet.[368]

Uradalmi, alcsúti és kisjenői, valamint pusztai tűzoltó egységeit hagyományosan mintaadóként tüntette fel, s a hatóságok is annak tartották azokat, hiszen az ezredéves ünnepségek alkalmából az országos szövetség mellett a fővárosi és az alcsúti tűzoltóság mutatkozhatott be, s a versenyen is díjat nyertek.[369] Az ünnepség kapcsán készíttette el Vastagh Györggyel a szövetség József főherceg festményét (tűzoltó egyenruhában), aminek fényképét a szövetség tagszervezeteinek elküldték.[370] Az alcsúti minta tűzoltóegység bemutatása céljából a millenniumi ünnepségekre kértek József főhercegtől anyagot: az ismeretést Dorner Béla parancsnok uradalmi alkalmazottként készítette el, s ezt utóbb a *Vasánapi Ujság* kivonatolva közölte.[371]

A főherceg fővédnökként, és mint „*szenvedélyes és elkötelezett tűzoltó*"[372] 1891-ig állt a nyilvánosság előtt, 1904-ben utoljára írt végrendeletszerű cikket az 1900-ban alakított Nemzetközi Tűzoltószövetség III. kongresszusa kapcsán, de a kongresszus megnyitására (ekkor már tolókocsiba kényszerülve) nem vállalkozhatott.[373] Halála után emlékére a szövetség alapítványt tett a szolgálatban megsérült tűzoltók és családjaik megsegítésére.[374]

IV. 1. A Fejér vármegyei tűzoltóság szervezése és az 1889-es kongresszus

Tágabb kontextusba helyeződött ekkorra a Fejér vármegyei tűzoltóság szervezése is, hiszen 1872-től gróf Cziráky Béla, ekkor már lovasberényi birtokos megszervezte az itteni önkéntes tűzoltó egyletet, 1882-től, illetve újraválasztva 1884-től az országos szövetség elnöke lett 1893-ig, programját 1873-ban hirdette meg.[375] (Cziráky maga is önkéntes tűzoltói múlttal rendelkezett, a szükséges mászó és szivattús – azaz fecskendőkezelői – vizsgákat is letette.[376]) Az ekkor készült felmérés szerint Fejér vármegyében már Székesfehérvár mellett hat községben volt tűzoltó testület.[377] Ezzel a lendülettel indult meg a *Tűzoltó Közlöny* kiadása is, ebben József főherceg is 26 túdósítást publikált.[378] A szövetség vezetése újdonságként kezdte el a vidéki helyszíni szemléket, elnöki körutakat, melyek során Lovasberényben és Alcsúton is tapasztalatot gyűjtöttek.[379] A felszerelések újdonságairól és a gyakorlatozások tapasztalatairól József főherceg a szövetséget rendre tudósította.[380]

Mi sem természetesebb, mint az, hogy az 1889-ben az Országos Tűzoltó Szövetség IX. székesfehérvári kongresszusa és a hozzá kapcsolódó tűzoltókiállítás megnyitására és zárására József főherceget kérték fel, aki ezt elfogadta, de végül betegsége miatt nem tudta megtartani.[381] A rendezvény helyszínének kiválasztását immár tekintélyes névsor indokolta: az országos szövetség fővédnöke József főherceg, elnöke Cziráky Béla (egyben főispán), a fehérvári egylet régi parancsnoka Havranek József polgármester, elnöke Kempelen Imre mohai birtokos, új parancsnoka Seidel Lajos városi főkapitány, segédtisztje Vida Pál volt, s mindannyian tevékeny részesi voltak

366 MARKUSOVSZKY 1911, 108–109, 155; SZINNYEY 1897, 701; HEIZLER 2019, 35.
367 RÉTI 2014, 111–112.
368 HEIZLER 2019, 53.
369 RÉTI 2014, 114.
370 RÉTI 2014,112.
371 József főherczeg és az alcsuthi tűzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 565–566.
372 HEIZLER 2019, 35.
373 MARKUSOVSZKY 1911, 159–161; RÉTI 2014, 114; HEIZLER 2019, 72.
374 RÉTI 2014, 115.
375 MARKUSOVSZKY 1911, 126.
376 HEIZLER 2019, 39–40.
377 MARKUSOVSZKY 1911, 105.
378 RÉTI 2014, 114.
379 MARKUSOVSZKY 1911, 157.
380 MARKUSOVSZKY 1911, 116.
381 HADNAGY 2010; DEMETER 2017, 237.

a rendezvénynek.[382] A szervezésért felelős Vida Pál sikeres munkájáért a királytól arany érdemkereszt kitüntetést kapott (immár nyolcvan évesen vállalta el az országos szövetség alelnöki tisztét 1935-ben).[383]

Előzményként Székesfehérváron 1873-ban jutott nyugvópontra a tűzoltó egyesület alapítása, ezután épült ki a tűzriasztó rendszer, tűzőrségeket állítottak fel, 1885-ben átadták az őrtanyát,[384] s az egyesületen belül, akkor még újdonságnak számító mentőcsapatot hoztak létre (a fővárosi után ez volt a második felszerelt mentőcsapat). 1888-ban sor került a Fejér Megyei Tűzoltó Szövetség megalakítására.[385]

A Székesfehérváron rendezett IX. tűzoltókongresszus (hivatalosan ezt ekkor már inkább közgyűlésnek nevezték) célja kettős: az országos szövetség tevékenységének népszerűsítése, a fehérvári tagszervezeté pedig az, hogy már bemutatták és viselték az új egyenruhát.[386] A tűzoltás története ezt a kongresszust tartja az első igazán sikeres rendezvénynek, bár a tervek ellenére a tűzvédelmi rendelet nem vált törvénnyé, de végre létrehozták az évek óta sürgetett országos segélyalapot, amelynek első közgyűlése is lezajlott Székesfehérváron 1889. augusztus 21-én (a segélyalapot természetesen József főherceg adománya támogatta).[387] Ezután kezdődtek el a tűzoltó szaktanfolyamok is, majd a tűzoltás fontossága bekerült a tanítóképzés tananyagába.[388]

Székesfehérváron 1889. augusztus 20–22. között rendezték meg (bár helyben inkább kongresszusnak nevezték) a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség IX. közgyűlését, amin 182 tűzoltó testület küldöttei jelentek meg (csak 132 testület rendelkezett azonban szavazati joggal).[389] A rendezvényt a méntelep lovardájában és az udvarán rendezett tűzoltószer kiállítás kísérte 70 kiállítóval. A közbejött betegség miatt a főherceg nem tudott részt venni, a megnyitó ünnepség díszebédjét táviratban üdvözölte.[390] (Fontos adalék az ünnepség leírásához, hogy a felköszöntők során kétszer eljátszották a *Gotterhalté*t: a király és a főherceg felköszöntésénél.) A megnyitást és a zárást Cziráky főispán végezte el.[391]

IV.2. Az alcsúti mintatűzoltóság és az uradalmi vonatkozások

Az egyébként minden szempontból megbízható gazdaságtörténeti munka, Libist Adolf a főhercegi uradalmak központi igazgatója leírása az alcsúti önkéntes tűzoltószakasz megalakulását 1882-re teszi,[392] amelyet megelőzött az uradalmi tűzoltóság megalakítása és felszerelése. Maga a főherceg is ilyen időrendet sorol fel: saját tűzoltóraj szervezésére az udvari és kerti cselédségből 1879-ben került sor, 1882-ben pedig több helyi és környékbeli tűzeset hatására csatlakoztak ehhez az egységhez a község önkéntesei.[393]

József főherceg figyelmét a tűzoltással való foglalkozásra végső soron a szervezetten addig megoldatlan saját vagyonvédelem irányította. Természetesen ebben közrejátszott filantróp alapállása, ugyanakkor célja volt a birtok tűzkárainak megelőzése, és a saját cselédség szervezettségének növelése is. Idővel a gazdasági előnyökhöz járult az is, hogy a saját tűzoltószakasszal és eszközökkel rendelkező szervezetek a tűzkárbiztosítás pénzösszegéből jelentős kedvezményt kaptak.[394]

Dorner Béla, mint 1891-től Kisjenőben, majd 1893-tól öt évig Alcsúton szolgáló segédtiszt[395] 1896-os összeállítása szerint az Alcsúton megalapított tűzoltóság mintának számított. A saját udvari tűzoltóraj szervezését 1879-ben József főherceg a saját parancsnoksága alatt kezdte meg. Első bevetésük egy tabajdi tűzesetnél 1880-ban volt.[396]

---

382 MARKUSOVSZKY 1911, 162.
383 HEIZLER 2019, 110.
384 Az új tűzoltó őrtanya átvétele… *Székesfehérvár és Vidéke* 13. évfolyam 141. szám. 1885. november 24. 3.
385 DEMETER 2017, 236.
386 DEMETER 2017, 237.
387 HEIZLER 2019, 55.
388 HEIZLER 2019, 55–56.
389 MARKUSOVSZKY 1911, 168.
390 Országos tűzoltószer kiállítás és congressus városunkban. *Székesfehérvár és Vidéke* 17. évfolyam 101. szám. 1889. augusztus 22. 1; MARKUSOVSZKY 1911, 164.
391 DEMETER 2017, 235–238; Sorrendje a magyar országos tűzoltó szövetség IX-ik székesfehérvári közgyűlése és kiállítás alkalmából történő ünnepélyeknek. *Székesfehérvár és Vidéke* 17. évfolyam 99. szám. 1889. augusztus 17. 3.
392 LIBITS 1896, 156.
393 JÓZSEF 1893b, 1.
394 LIBITS 1896, 156.
395 FÜR–PINTÉR 1987, 441–443.
396 József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 565.

1879-ben a saját uradalmi vagyon tűzvédelmének megszervezésére uradalmi tűzoltó csapatot Alcsúton és Kisjenőben szerveztek: vezetőit a gazdasági tisztviselőkből (a raj vezetője az intéző, a fecskendő parancsnoka a segédtiszt), legénységét a cselédség kiszolgált katonái közül állították ki.[397]

A kiképzett önkéntes uradalmi tűzoltóknak szolgálatukért és a gyakorlatukért napidíj és valamilyen kisebb kedvezmény járt: például több sertéstartás. A legénység őrségdíjat, ingyen ruházatot és a bevetésekre külön díjat kapott, betegségüket gyógyíttatták, személyükre a tűzoltóság kötött balesetbiztatást. A tűzoltószakasz költségeit lényegében adományokkal a főherceg állta.[398]

Mind az uradalmi, mind az önkéntes alcsútival kiegészített alakulat a tágasabb vidéken is sikeres oltásokat végzett, kialakult az a gyakorlat, hogy különösen ott segítettek, amely községek az uradalmi tűzesetek oltásában részt vettek.[399] Ezért az alcsúti uradalmi rajok utasításába befoglalták, hogy a 3. Alcsút, 4. pedig Acsa községek mentésére minden további felszólítás nélkül köteles indulni.[400]

Az 1882-es tűz vezette rá a főherceget arra, hogy az uradalmi létszámot a falubelivel bővítse, hiszen 1882-ben a szentgyörgypusztai tűz oltásának igazi sikerét csak nagyobb létszámmal, a szolgálatban lévők váltásával lehetett volna elérni. A főherceg *Adatok az alcsúti önkéntes tűzoltó-szakasz történtéhez* című írásában[401] kitér arra, hogy itt 1700 juh bennégett az akolban: nem voltak ugyanis a belső emberek Alcsúton, mire mindenkit riasztottak, és mire a fecskendő elkezdett dolgozni már kár keletkezett, de a közeli kazlakat és épületeket így is megvédték.

A főherceg eredetileg a már létező kastélytűzoltóság kiegészítését tervezte, szándékosan nem fizetett tűzoltókkal, hanem önkéntes alapon szervezett emberekkel, az egylet szabályzatát egy szerelési szabályzattal kiegészítve a belügyminiszternek terjesztette fel, majd a hivatalos megalakulás után 1882-ben csatlakoztak az országos szervezethez, szabályzatukat a *Tűzoltó Közlöny* mellékleteként közölték.[402]

Alcsút falu csatlakozásával 1882-ben alakult meg az önkéntes tűzoltószakasz.[403] A szakasz alapítása kapcsán a főherceg 1893-as írásában[404] emlékezett arra, hogy eredetileg 1879-ben Bolckenberg Ernő vezette a gyakorlatokat, és írta elő a felszerelést. Alakuláskor a nyolc főből álló csapatot felszereléssel és Walser tűzoltószer gyárából rendelt szivattyúval látta el a főherceg. Az uradalmiakat képezték ki: mint kiszolgált katonát például Kenyeres János házi szolgát, volt koronaőrt. A főherceg maga volt a főparancsnok, fecskendőparancsnok a várnagy, Szigethy János (őt később Piliscsabára helyezték át erdésznek).

Mészöly Győző református lelkész javasjalatára[405] csatlakoztak az alcsúti mesteremberek és a földművesek az uradalmi szervezethez: 1882. július 30-án formálisan megalakult az alcsúti önkéntes szakasz, de felszerelése és szabályzatának kidolgozása még hátravolt. A főherceg a szervezet valódi megalakítását csak a kellő gyakorlatozás utánra tervezte.[406] Egyenruhát és felszerelést a helyi iparosok készítettek, az új típusú fecskendő kezelésében kifejezetten szükség volt Wellez lakatos tudására, így ő lett a fecskendőmester.[407] Az első bevetésre, mindössze egy gyakorlatozás után 1882 augusztusában a váli Dréher majorban kiütött tűzhöz vonultak, ahol nagy mennyiségű széna égett. Itt próbálták ki először a szivattyút, s a főherceg megjegyzésre méltónak találta, hogy tíz éves fia is részt vett az oltásban. A teljesen felszerelt és már gyakorlott szakasz először október 10-én a felcsúti tűznél munkálkodott.[408] A főherceg szerint a létszám bővítése 44 főről 56 főre a váli tűzvész után kezdődött. Felismerte ugyanis, hogy szükség van a váltásra és a helybeli tűzőrség megszervezésére, s ugyanakkor fontos lett, hogy az 1890-es évek elején rendelt vízszállítóhoz is legyen személyzet.[409]

1888-ban zászlót kapott az alcsúti önkéntes és pusztai tűzoltóság: országos figyelem középpontjában rendezték az ünnepséget.[410] A zászlót Klotild főhercegasszony kezdeményezésére az alcsúti irgalmas nővérek készítették.

---

397 LIBITS 1896, 157–158.

398 József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 566.

399 LIBITS 1896, 156.

400 LIBITS 1896, 158.

401 JÓZSEF 1893b. Idézi THEWREWK 1893, 147–155.

402 MARKUSOVSZKY 1911, 152–155.

403 THEWREWK 1893, 147.

404 JÓZSEF 1893b. Idézi és a *Nemzetbeli közlés*hez megjegyzéseket fűz: THEWREWK 1893, 147–155.

405 József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 565.

406 JÓZSEF 1893b.

407 JÓZSEF 1893b.

408 JÓZSEF 1893b.

409 JÓZSEF 1893b.

410 MARKUSOVSZKY 1911, 156; RÉTI 2014, 113.

Zászlószentelést 1888. július 22-én Pauer János püspök végezte.[411] Az ünnepélyről részletesen beszámolt a helyi lap.[412] Göböljáráspusztán tartották az ünnepséget, melyet tűzoltógyakorlat követett. A piros selyem zászlót Pauer János megyés püspök szentelte, „*Holdházy apát, Nagy Lajos felcsúti plébános, és Heller Joan alcsuthi udvari káplán*" szolgálatával. A Hársfa-sorban felszolgált ebéd alatt a bicskei cigánybanda muzsikált. A tűzoltógyakolatot Libits Adolf pusztai, és Hofhauser Ödön önkéntes parancsnok vezényelték, fecskendőparancskok Kováts Lajos, Vörös Imre és Kokas József, a mászóparancsnok Baross László volt. Gyakorlatot mutatott be a göböljárási fiú tűzoltócsapat is, a pusztákon pedig az ünnepség alatt 31 gyermektűzoltó felügyelt.[413]

Ebből az alkalomból bemutattak tehát egy újdonságot: 1887-től ugyanis elkezdődött Alcsúton az iskolások kiképzése „egy gyermek tűzoltószakasz" lérehozására, akik az oltások miatt távollevő felnőtteket helyettesíthették, és őrséget adtak.[414] Az 1890-es évekre a tűzesetek megszaporodtak. Az alcsúti önkéntes tűzoltószakasz a vonulások gyakoriságáról számolt be: az 1890-es évben 14-szer vonultak.[415]

A kastélypark bejáratához közel a főherceg 1886-ban emeltette az első fából készült mászófalat,[416] a magasban végzett munka miatt a „mászó osztály" gyakorlatozására volt ugyanis szükség.[417] Elkorhadása után a főherceg saját költségén kovácsolt vasból készült, háromemeletes mászótornyot építtetett: 1895. augusztus 15-én az elkészült torony szerkezetébe helyezték el az alapító okiratot. Bemutatóként a tűzoltók mászó-, majd ugrógyakorlatokat végeztek.[418]

Az 1895-ös nagy alcsúti tűzoltóünnepről az *Újidők* is tudósított.[419] Magyarországon egyedüliként írják le a vasszerkezetű, szétszedhető mászótornyot, amelyet Köhler István tervezett és a Guittner és Rausch cég kivitelezett. A céget az udvari szállító címmel tüntették ki. A mászótorony építésének szervezéséért Libits Adolf jószágigazgatónak mondott köszönetet a főherceg, s ugyanakkor a tízéves tűzoltó szolgálati érmet is megkapta. Az alcsúti tűzoltók gyakorlatát Dorner Béla paracsnok vezette, róluk Erdélyi fényképész készített felvételeket.[420] A vendégek 70 fogaton vonultak ki a Máriavölgyben tartott népmulatságra. A meghívott tűzoltóvezetők a tehénistálló „csilláros szalonjában" mulattak.[421]

Az 1896-ban közölt adatok már a bővített létszámmal dolgoztak: a bővítéssel lehetővé vált a szolgálatban lévők váltása. Az alcsúti uradalomban a négy gazdasági kerületben, kerületenként egy-egy raj alakult: göböljárási, bányavölgyi, hatvani és acsai. A négy raj alkotta a 69 emberből álló pusztai tűzoltószakaszt.[422] A területileg széttagolt kisjenői uradalomban a központi fekvésű főmajorokba szervezték az öt rajt. Az uradalmi tűzoltószakaszt összesen 150 személy alkotta, mindegyik rajnál egy fecskendőkocsi, egy szerkocsi, vizeslajtok, létrák, kézi eszközök, az alcsútiaknál orvosi szertáskák is voltak.[423]

Az uradalom tűzoltóinak egyenruhát is biztosított, az alcsútiaknak télit (posztóruhát) és nyárit, a kisjenőieknek csak nyárit. A kék-fehér csíkos vászonzubbonyon piros szőrzsinór díszítés és a galléron „főhercegi piros posztóból" készült hajtóka volt, a tisztek ruháját sárga zsinórzat és a galléron sárga rozetta, a legénységi ruhát fehér díszítés jellemezte. Személyi fölszerelésük sisak (tiszteknek tiszti sisak), öv és balta, a mászóknak emellett mászóöv, csőkötél, füstszemüveg, „szájszivacs és nyakbőr" járt. A mászóknak és a tiszteknek jelzőkürtjük is volt. A személyi felszerelést mindenki otthon tartotta (a főherceg, mint parancsnok is), a feszerelést (fecskendő, szerkocsi, lajt), valamint a mentő- és oltószereket rajonként egy-egy szertárban. A lovakat a gazdasági istállóból rendelték ki.[424]

---

411 Idézi: THEWREWK 1893, 147–155.

412 Nagy tűzoltóünnepély Alcsuthon. *Székesfehérvár és Vidéke* 16. évfolyam 89. szám. 1888. július 24. 1–3.

413 Nagy tűzoltóünnepély Alcsuthon. *Székesfehérvár és Vidéke* 16. évfolyam 89. szám. 1888. július 24. 1–2.

414 RÉTI 2014, 114.

415 Az alcsúthi önkéntes tűzoltó szakasz jelentése. *Szabadság* XI. évfolyam 35. szám. 1–2.

416 PAPP SEREMETYEFF 2002, 37; K 1999, 4.

417 Az alcsúthi tűzoltó-ünnepély. A vas mászótorony felavatása 1895. aug. 15-én. *Vasárnapi Ujság* XLII. évfolyam 34. szám. 1895. augusztus 25. 557.

418 Az alcsúthi tűzoltó-ünnepély. A vas mászótorony felavatása 1895. aug. 15-én. *Vasárnapi Ujság* XLII. évfolyam 34. szám. 1895. augusztus 25. 558–559; RÉTI 2014, 114.

419 József királyi herceg tűzoltói. *Új Idők* I. évfolyam 36. szám. 1895. augusztus 25. 143. Az ünnepség, a kitüntetések átadása és a frissen felavatott mászótorony képe megjelent az újságnak ebben a számában, más cikkek között eloszlatva.

420 József királyi herceg tűzoltói. *Új Idők* I. évfolyam 36. szám.1895. augusztus 25. 143.

421 Az alcsúthi tűzoltó-ünnepély. A vas mászótorony felavatása 1895. aug. 15-én. *Vasárnapi Ujság* XLII. évfolyam 34. szám. 1895. augusztus 25. 559.

422 LIBITS 1896, 158.

423 LIBITS 1896, 159.

424 LIBITS 1896, 157.

1896-ban leírták a három járműből álló oltóvonatot, amely a parancsnoki kocsiból, a szivattyúból és a szerkocsiból állt, kürtjelre indultak. A keletkezett tűzről a kastély tornyának tűzjelzője adott jelet, sőt a kongatások számával az indulás irányát is megadták, éjjel a tűzőr telefonon jelzett a parancsnoknak.[425] A jelre való indulás miatt a lovak között az istállóban is ügyeletet kellett tartani, hiszen három kocsit kellett ügyeletre készíteni. A jármos lovak felkészítése és közlekedése persze több időt vett igénybe, tehát „*többször megtörtént már, hogy a főherczeg kedvelt négyesfogatának drága paripái húzták – hegynek fel, hegynek le, erős ügetésben, habzó testtel – a nehéz gépeket*".[426]

1896-ig megalakulásától 34 tűzesetnél az alcsúti tűzoltók segítettek: 25 esetnél az uradalmon kívül (összesen 24 faluban) kellett oltani.[427]

Az alcsúti tűzoltóraj az 1896-os ezredévi ünnepségek sorában tartott Országos Tűzoltó Kongesszuson a fővárosban sikerrel szerepelt. A tűzoltószövetség irodája számára elkészíttették József főherceg, Széchenyi Ödön és Cziráky Béla portréját, és a versenyben résztvevők jutalmazására a főherceg két díjat ajánlott fel.[428] A millenniumi kiállításon is önálló pavilonnal mutatkozott be a Tűzoltó Szövetség.[429]

József főherceg maga is tevékeny részt vállalt az alcsúti tűzoltók munkájából: heti rendszerességgel tűzoltó oktatást tartott és tűzoltási gyakorlatokat szervezett a falu népének is.[430] Mesés részletnek tűnik, de a személyre jellemzőnek tartom, hogy alcsúti hálószobájában tűzoltó relikviákat tartott és éjszakára kikészítette a készenléti tűzoltó öltözetet.[431]

Nagy országos népszerűsége tükröződik abban is, hogy szívesen nevezték „az ország első tűzoltójának". Maga is viszonozta ezt: vidéki útjain a szokásos protokolltól eltérően közvetlenül a honvédség után köszöntötte a katonás rendben felsorokozott tűzoltó egységeket, s „Vitéz Tűzoltóim" megszólítással köszöntötte őket.[432]

V. A cigányok tiszteletbeli királya: a tudós és a telepítő

Cigányok tiszteletbeli királya[433] név József Károllyal kapcsolatosan fontos, bár kissé túlteng idézettsége a korabeli irodalomban (itt-ott kissé megmosolyogva). A romológiában természetesen – mint e tudományban az egyik elsőnek –, kijár a megkülönböztetett tisztelet nyelvészként, valamint a cigányság vallásának, hiedelemvilágának, zenéjének, táncainak adatgyűjtése miatt, illetve múltjának feltárása és a cigányság letelepítési kísérlete miatt is.[434] Rostás-Fakas György (mint kései szótárkiadó utód is) a „*mi József főhercegünkről*" szólva, az „*első európai cigány iskola létrehozóját*", s annak felismerőjét tisztelte benne, hogy a „*romák számára nincs más út, mint a tanulás*".[435] Mindennek középpontjában a romani nyelv észak-kárpáti dialektusának ismerete állt.[436] A korabeli ismertetések kifejezett erénynek tartják a cigány nyelv, sőt több dialektus ismeretét, s ezzel magyarázzák a tudományos eredmények igazi újdonságát. „*Az ő forrása az igazi tudomány eredeti, élő és éltető kútfeje, maga az élet, a hetedhét országban közvetetlen a czigányok szájából vett élő szó.*"[437]

V.1. A cigány nyelv tudósa és a romológiai kutatások támogatója

A cigány nyelvvel való találkozása katonságbeli ismereteiben gyökerezett, ezt azonban tudatos tanulással egészítette ki. Szinnyei szerint: „*Majd az egész, a czigányok nyelvére vonatkozó hazai és külföldi irodalmat áttanulmányozta.*"[438]

A cigány nyelvtan „*a cigányokról szóló mindmáig legátfogóbb mű*" elkészítése és kiadatása[439] ebből a szempontból elsőrendű mérföldkő, de emellett költségén 1885-ben jelent meg Györfy Endre *Magyar és czigány szótár* című gyűj-

[425] József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 566; BALOGH 1905, 1–2.
[426] József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 565.
[427] József főherceg és az alcsuthi tüzoltóság. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 566.
[428] A tűzoltók kongresszusa. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 34. szám. 1896. augusztus 23. 566.
[429] RÉTI 2014, 114.
[430] HORVÁTH 2002.
[431] PAPP SEREMETYEFF 2002, 38.
[432] RÉTI 2014, 111–112.
[433] CSONTÓ 2018–2019, 71–72.
[434] ORSÓS 2023, 98.
[435] ROSTÁS-FARKAS 1999, 85–86.
[436] SOÓS 2006.
[437] Dr. H. A. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 275.
[438] SZINNYEY 1897, 699.
[439] BÁTHORY 2012; CSONTÓ 2018–2019, 72.

teménye[440] és Sztojka Ferenc „*Tomáté álava*" szótára.[441] A cigányokról szóló mű bevezetőjében ez olvasható: „… *e nyelvtan nem egyszerű tankönyv, mely a czigány nyelv meg-tanulására akar szolgálni, hanem tudósnak szóló mű…*"[442]

Az említett források mellett a főherceg maga is hivatkozik a dialektusok összegyűjtésében adatközlőire: „*1. Ipolysági Balogh Jancsi, hontmegyei magyar czigány zenész, 2. Nagyidai Sztojka Ferenc pestmegyei oláh kolompár czigány…3. a Jesina által közölt cseh tájszótár, 4. a dunántúli magyar czigány tájszólás, 5. német czigány tájszólás, 6. a szerző török czigány fordítása szerint, mely Orsován török czigány tánczosnők segítségével készült.*"[443]

Az egész tudományág megalapozásában tehát a cigányság körében végzett kutatásainak közlése játszott lényeges szerepet, a cigányság támogatásában egyrészt gyógyíttatásuk érdekében sorakozó beadványai,[444] másrészt nagyon is gyakorlatias intézkedései álltak az érdeklődés középpontjában. A Kisjenői uradalomban (Bánkúton) és az Alcsútiban (Hatvan-, Göböljárás- és Dobozipusztán[445]) való letelepítésüktől (lakóhelyük, iskolájuk és alkalmazásuk támogatása)[446] életük látványos bemutatásáig (a cigányzenészek támogatása, vőfélység, a vajda megtelepítése) minden tette nagy feltűnést keltett.

A pepecselő amatőr arisztokrata megítéléssel szemben természetesen védelemre szorult mind a vitriolos karikatúrák, mind pedig a céhbeli tudósok megítélése miatt: „*nem szeszélyes különczködő, hanem lelkiismeretes tudós*" írja tevékenységéről Thewrewk István egy cikkében, aki egyébként egész könyvet szentelt József Károly munkájának méltatására.[447] Önironikusan maga a főherceg is „*nyelvészeti viszketegnek*" jellemezte egyik levelében anyagának többszöri kiegészítését.[448]

Jókai Mór 1884-ben immár hosszabb ismeretség után végül meglátogatta József főherceget Alcsúton. A cigánykutatás szolgáltatta az igazi indokot: a főherceg kutatási eredményeit kívánta felhasználni a készülő *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* kéziratához.[449] Erről a látogatásról öt részes cikksorozatot írt a *Nemzet* tárcájában. (Ezt a mások által sokat kivonatolt, idézett – illetve a forrás megjelelölése nélkül átvett – cikket messze röpítette a hírlapirodalom.) Jókai maga is a dilettáns felütéssel szembesült az akkor még csak kéziratban lévő nyelvtanról és a szótárról is. „*Én azt hittem….., hogy holmi apró jegyzetekről van szó s miket egy dilettáns philológ nagyobb hivatása közben fennmaradt üres óráiban összegyűjtött, s kapok a kezembe két terjedelmes kidolgozott opust, a melyik közül az egyiknek a czime:* „Romano csibakéró sziklaribe*", a másiké* „Romanó ungarikánó alanengéró libó*" (cigány összehasonlító szótár). Az első terjedelme 156 nagy folio lap, a másodiké 641.*"[450]

A cigányság kultúrájával és történetével való tudományos foglalkozást a Nyelvmívelő Társaság már 1796-ban sürgette.[451] József főherceg tudományos munkáival 1886 óta foglalkozott a tudós társadalom. Ekkor küldte el bírálatra a Tudományos Akadémiának a cigány nyelvtant: bírálói Ponori Thewrewk Emil és Budenz József[452] voltak. A kiadás körüli teendőket Ponori Thewrewk Emilre bízták, a költségeket természetesen a főherceg állta. Az akadémiai folyamatban ajánlották a cigány nyelvtan mellett a szótár megjelentetését is, ám az József Károly 1887-es levele szerint még nem volt készen, de például Jókai 1884-ben már látta[453] az elkészült négy kötetnyi gyűjteményt. A kiadás azonban nem történt meg, sőt kézirata még József Károly életében elveszett.[454] A főherceg kutatásai egyéb cigány nyelvű források, gyűjtemények megjelentésével is összefüggnek. Példa erre egy 1806-os addig elveszettnek hitt gyűjtemény.[455]

A kedvező bírálatok után a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1888-ban megjelent a mintegy 641 oldalas cigány nyelvtan: *Romano csibakero sziklaribe.*[456] Az egykori megjegyzések szerint a díszes és terjedelmes mű

---

440 FOLTÉNYI 1985, 5.
441 SZTOJKA 1886.
442 Idézi: PONORI THEWREWK 1906, 8; CSONTÓ 2018–2019, 72.
443 Dr. H. A. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 276.
444 BÁTHORY 2012.
445 ORTUTAY 1915, 180.
446 HEIZINGER 1978, 153–251.
447 THEWREWK 1892, 881–882; 1893.
448 SOÓS 2000, 19.
449 JÓKAI 1884a; PONORI THEWREWK 1906, 8.
450 JÓKAI 1884c.
451 PONORI THEWREWK 1888 VI.
452 PONORI THEWREWK 1906, 10; HÁLA 2006; ORSÓS 2023, 103.
453 PONORI THEWREWK 1906, 13; JÓKAI 1884c; SOÓS 2000, 23–24.
454 SIKLÓSSY 1933, 14–15; HANKÓ–KISZELY 1990, 164
455 JÓZSEF 1887, 705–731.
456 JÓZSEF KÁROLY 1888.

rendkívül olcsón, 3 ft-ért került az érdeklődők elé.[457] Előszavát és bibliografiai függelékét nagy részben a főherceg adatai alapján összeállította Ponori Thewrewk Emil *Irodalmi kalauz* címmel. A kutatási és a megjelentetési folyamat tárgyalása, illetve a nyelvtan, valamint az *Irodalmi Kalauz* ismertetése utóbb Ponori Thewrewk Emil akadémiai székfoglaló előadásaként is szerepelt.[458] Herrmann Antal ismertető cikke külön is részletesen kiemelte az *Irodalmi Kalauz* összállítójának a cigánykutatás tárgykörében végzett saját eredményeit, valamint a cigányság történetéről, népköltészetéről, zenéjéről, irodalmáról, illetve a fordításirodalomról szóló öszefoglalását is, amelyeket a tudós ismertető saját tapasztalataival is kiegészített.[459] A főherceg által írt előszóban megjegyzi, hogy 36 éve foglalkozik a cigány nyelvvel, és nyelvészeti művét már az 1870-es években elkészítette.[460] 1887-es, a nyelvtan kiadását előkészítő levelében igen szimpatikus a főhercegnek az a megjegyzése, hogy a kiadás ügyében felajánlott segítséget szívesen veszi: „*Olyan honvédféle ember, mint én vagyok, nem is ért a könyvkiadáshoz és örvend neki, ha más udósok helyreigazítják téves nézeteit.*" Megbízta tehát a könyvészeti összefoglalóval Ponori Thewrewk Emilt, melyet a könyvhöz *Irodalmi kalauz* címmel csatoltak, s ezzel együtt Thewrewk immár a kötetet „*czigány encyclopaedia*"-nak nevezhette.[461]

A cigány nyelvtant igen széles körben ismertették a korabeli lapok, s azóta is sokszor foglalkozik vele a tudomány és a sajtó egyaránt.[462] Megjelenése után hat részes, igen részletes ismertetést közölt a *Vasánapi Ujság* Herrmann Antal tollából (megjegyzendő, hogy téves sorszámozással).[463] Érdekes megemlíteni, hogy főhercegi mű fordításait is tervezték, de csak Herrmann Antal német nyelvű fordítása jelent meg 1903-ban a *Mitteilungen zur Zigeunerkunde* I. kötetében.[464] Ez a nagyszabású mű jelentett alapot a főherceg a Magyar Tudományos Akadémia *honoris causa* doktorává választására 1888-ban.[465]

A főherceg levelezése tanúsága szerint az is előfordult, hogy egy cigányul is olvasni tudó cigányzenész kérésére a főherceg elküldte (10 forint kíséretében) 1890-ben a cigány nyelvtant a kérelmező Emil Rejbulanak.[466]

Nagyidai Sztojka Ferenc szótára *Iskolai és utazási használatra* alcímmel jelent meg, s hamarosan második kiadása is napvilágot látott,[467] természetesen azt is a főherceg finanszírozta.[468] A főherceg egyik levele tanúsága szerint egyébként Sztojka „*az én egyik szabadságolt honvéd altisztem … oskolákat végzett s utóvégre kolompárnak jó költő is*".[469] Sztojka műve kinyomtatásáról a helyi hírlap is megemlékezett.[470]

Sztojka költeménye a főherceg segítségét meg is örökíti:

„*József főherczegünk czigány szótudora,*
E könyv készítésre költséget is ada:
És saját költségén ő ki is nyomtatta,
A sötét czigány szót nyilvánságra hozta."[471]

A gyűjtemény a szótári részen túl tartalmazza imádságok, egyházi énekek, szokásos formulák és költemények cigány nyelvre való fordítását, köztük Petőfi Sándor néhány költeményét is, illetve a szerző cigányul írt költeményeinek magyarra fordítását, valamint a szerzőnek a cigányok vándorlásáról magyarul írott eposzát, és a cigány tör-

457 Dr. H. A. Vasárnapi Ujság XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 276.
458 PONORI THEWREWK 1906, 11–12.
459 Dr. H. A. I. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 275–276; II. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 18. szám. 1888. április 29. 491–494; III. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 19. szám. 1888. május 6. 306–308; V. (téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 20. szám 1888. május 13. 323–326; VI–VII. (téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 21. szám. 1888. május 20. 342–343.
460 Dr. H. A. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 275.
461 PONORI THEWREWK 1888 VIII.
462 Pl. JÓKAI 1884a–e; József főherczeg Sztojka Ferencz czigány poétának. *Székesfehérvár és Vidéke* 13. évfolyam 141. szám. 1885. november 24. 3; LELAND 1889, 31; SZINNYEY 1897, 697–702; HELL 1991, 10; HEGEDŰS 2008; 2017; SOÓS 2006; BÁTHORY 2012; TAPOLCAI 1994, 69–77; FOLTÉNYI 1985, 5.
463 Dr. H. A. I. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 275–276; II. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 18. szám. 1888. április 29. 491–494; III. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 19. szám. 1888. május 6. 306–308; V. (téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 20. szám 1888. május 13. 323–326; VI–VII. (téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 21. szám. 1888. május 20. 342–343.
464 PONORI THEWREWK 1906, 16.
465 PONORI THEWREWK 1906, 19.
466 SOÓS 2000, 78, 81.
467 BÁTHORY 2012.
468 SOÓS 2000, 79–80.
469 SOÓS 2000, 16.
470 József főherceg Sztojka Ferenc cigány poétának… *Székesfehérvár és Vidéke* 13. évfolyam 141. szám. 1885. november 24. 3.
471 SZTOJKA 1886 VIII.

zsekről és szokásaikról írott közleményeit.[472] Sztojka írásának megjelentetését a főherceg Jókainak 1885-ben írott levelében, éppen a munka nyomtatása közben így indokolta: „*Tudtommal ez lesz az első czigány munka czigánytól írva.*"[473]

A főherceg maga írta meg a magyarországi cigányság történetét az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című millenniumi kiadvány számára, s maga javasolta és irányította az ezredévi kiállítás cigányságot bemutató részét, ehhez is szakanyagot készített a sátorról és a putriról[474]. Összefoglaló anyagot adtak ki 1894-ben Wlislocki közreműködésével a czigányokról (*A cigányok történelme, életmódja, néphite, népköltése, zenéje, nyelve és irodalma* címmel), amely a Pallas Nagy Lexikona melléklete volt.[475] Ezek egyikét József főherceg írta *A cigány nyelv grammatikája* címmel.[476]

A cigánykutatás fórumaként vállalta József Károly főherceg a Herrmann Antal által szerkesztett[477] és 1887-1907 között kiadott *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn folyóirat* erkölcsi és anyagi támogatását, s benne külön rovatot indított a cigányok művészetéről. Az erkölcsi támogatást elsősorban az jelentette, hogy a főherceg széles körű kapcsolatai révén sikerült számos tudóst megnyernie a folyóirat számára, az anyagiakon túl pedig jellemző, hogy maga a szerkesztőség is az ő budai palotájában működött.[478] A támogatással a haldoklásból menekítette ki a főherceg a folyóiratot, amelynek III. füzete a főherceg írása miatt is különös érdeklődést keltett.[479] A kötetben Herrmann Antal cigány mesék közlését kezdte meg, az egyikben József főherceg, mint a cigányok királya jelent meg.[480]

A székesfehérvári napilap 1893-ban az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című folyóirat megjelent számában a főherceg *Észleletek az Alcsúthon letelepített sátoros czigányokról* című cikkéről viszonylag részletesen számolt be,[481] a *Vasárnapi Ujság* pedig egyenesen mutatványként közölte a cikket.[482]

József főherceg üdvözölte és anyagilag támogatta az 1890-ben indult magyar néprajzi folyóiratot, az *Ethnographiát*, melynek szerkesztője 1891–92-ben Herrmann Antal volt.[483] Rostási-Farkas szerint a cigány tagozat megindítását maga a főherceg kezdeményezte.[484] Már az első számban Ponori Thewrewk Emil ismertette József főherceg *A czigányokról* című akadémiai előadását (1889. november 16.), „*mit a fenséges szerző gazdag tapasztalat alapján az* Osztrák Magyar Monarchia *című munkában közölni szándékozik*". Az ismeretetés itt cikk formájában jelent meg.[485]

Ezt a korszakot, a cigány néprajzi vizsgálatok időszakát jellemzi Leland cikke, amit itteni látogatásakor vetett papírra 1888-ban. Véleményét a következőképpen összegezte: „*A czigánytanulmányok az anyag bősége és József főherczeg tevékenysége következtében elsőrendű helyet foglalnak el Magyarországban.*"[486]

József Károly főhercegnek saját és a kiadásokat támogató tevékenységével elsőrendű szerepe volt a cigány irodalmi írásbeliség kialakításában,[487] Sztojka költeményeinek és szinpadi kísérleteinek támogatásával az irodalmi próbálkozások szempontjából is.[488] A cigányul hozzáérkező levelek gyűjtését tudományos céllal maga kezdte meg 1888-ban (51 levél kiadását 1890-ben valósítva meg[489]), arra is hivatkozva, hogy ilyen forráskiadás hasznos lesz.[490] A nyelvészeti mukához felhasznált Balogh Jancsi és Sztojka által gyűjtött szókészlet elemzésével, cigány nyelvjárások kutatásának alapjait rakta le, illetve a cigány levelek elemzésével pedig azt kiegészítette.[491]

---

472 SZTOJKA 1886.
473 SOÓS 2000, 17.
474 SOÓS 2006; József főherceg szógyűjteménye mintegy 1200 egységet tartalmaz, és azok igen sok saját és ragasztott alakot tartalmaznak.
475 SZINNYEY 1897, 701–702.
476 József főherceg. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 38. szám. 1893.szeptember 17. 642.
477 HÁLA 2006.
478 BÁTHORY 2012.
479 Néprajzi folyóirat. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 25. szám. 1893. június 18. 424.
480 Bosnyák-czigány népmese József főherczegről. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 31. szám. 1893. július 30. 526–527.
481 G-S. 1893, 21; JÓZSEF 1893a. Mitteilungen über die in Alcsuth angesiedelten Zelt-Zigeuner. Ethnologische Mitteilungen in Ungarn. Budapest, 1893.június. 3–8; Fordítását közli HEIZINGER 1978, 209–212.
482 JÓZSEF 1893c.
483 PONORI THEWREWK 1906, 17; HÁLA 2006.
484 ROSTÁS-FARKAS 1999, 85.
485 JÓZSEF 1890, 12–19.
486 LELAND 1889, 31.
487 ORSÓS 2023, 98.
488 HEGEDŰS 2017.
489 JÓZSEF 1890, 737–768.
490 SOÓS 2000, 50.
491 THEWREWK 1893, 13; ORSÓS 2023, 105.

Eredetileg a főherceg közölte a cigány nyelven írott leveleket,[492] majd Thewrewk István,[493] s utóbb Soós István (immár kritikai kiadásként)[494] foglalkozik a megmaradt levelezéssel, amely sok tanulsággal szolgál (nem lehet azonban teljes az alcsúti könyvtár és levéltár pusztulása miatt).

A levelekben sokszor szólnak az alcsúti cigányokról is, bár persze eredetileg többnyire nyelvük kapcsán. A tudományos közvéleményt is érdeklő levelekben a főherceg tapasztalait, letelepítési kísérleteit beleszövi a cigány nyelvtannal, illetve a készülőben lévő szótárral kapcsolatos tudósításába és az eredményeket közlő cikkekbe.

A főherceg törekvését pozitív érdeklődéssel szemléli az országos sajtó, mely nem mentes a romantikus emberberáti attitűd hangsúlyozásától. A másik oldalt képviseli az a hírlapi irodalom – elsősorban a korszak két Fejér vármegyei lapjáé (*Székesfehérvár és Vidéke*, *Szabadság*) – amely, kellő tisztelettel persze, szinte heti rendszerességgel, és némi kaján felhanggal számol be a főherceg feltétlen támogatását élvező cigányok és vajdájuk viselt dolgairól, s – szinte elégedetten – a telep felszámolásáról.[495] Az 1892-es események kapcsán – amelyek a cigánytelep felszámolásához vezettek – a *Szabadság* írta: „*Valami nagy javulás, amire a fenséges pártfogó számít, majd csak talán a jövő században áll be…*”[496]

V.2. Cigányzenészek támogatása

A cigányokat letelepítő akció természetesen elsősorban a vándorcigányokat (a korabeli szóhasználat szerint ők a kolompár, illetve a sátoros cigányok) célozta, ettől függetlenül a megmagyarosodottak támogatása sem volt idegen a főhercegtől. Jellemző ebből a szempontból a muzsikus cigányokra, bizonyos prímásokra és bizonyos bandákra irányuló figyelem. Az ipolysági cigányprímást, Sági Balogh Jánost és később leszármazottait is sokáig támogatta (temetését is maga finanszírozta). Nemcsak zenéje miatt, hanem a zenész által összeállított kéziratban maradt cigány szógyűjteménye (ezt a főherceg használta szótára összállításánál), illetve 1850-ben megjelentett cigány imádsággyűjteménye okán is.[497]

A cigányokkal kialakított patriarkális viszonyra jellemző, hogy amikor egy öregedő miskolci zenész, Jónás György arról panaszkodik, hogy nem kell már a muzsikája, egy kis pénz kíséretében új dalt küld neki: „*Mariska leányom* Borúra derű *nevű nótáját*”– írja levelében 1888-ban.[498] Persze nem a brúgós Jónás, hanem a prímás Radics Lajos aratja le a sikert tizennégy tagú zenekarával Tátrafüreden és Miskolcon, s kéri, hogy nyomtathassa ki a dalt.[499] A főherceg válaszában ezt engedélyezi (persze egy kis pénzt is küld a kinyomtatásra[500]), de azt tanácsolja, hogy jó lenne először a sikert élvezni, ahogy a tizenhárom tagú bicskei zenekar is sikerrel játsza a dalt, amit ők Alcsúton tanultak.[501]

1888-ban kapunk hírt a *Székesfehérvár és Vidéke* lapból a bicskei Jancsi bandájáról, hiszen nekik a főherceg díszes egyenruhát ajándékozott.[502]

Nagy megbecsülést szerzett a főhercegtől Piros Józsi, aki 1884-ben kapott először meghívást a Margitszigetre, s időnként Alcsútra. Amerikai útja után zenekara engedéllyel használta a „József főherceg magyar cigányzenekara” nevet.[503]

Jókai említi a felcsúti Csanyi Pista bandáját, akik a mulatságot az esti bálig bezárólag végig zenélték 1885-ben az alcsúti szüreten.[504] Csanyi Pista bandáját jobb zenészekként foglalkoztatták a fehérvári kávéházak is.[505]

---

492 JÓZSEF 1890, 737–768.
493 THEWREWK 1893.
494 SOÓS 2000.
495 HEIZINGER 1978, 153–251.
496 Az alcsúti cigányvajdáról. *Szabadság* XII. évfolyam 39. szám. 1892. március 31. 3.
497 SOÓS 2000, 101; ORSÓS 2023, 105; József főherceg ismeretlen cigány nyelvű levele. *Székesfehérvá és Vidéke* LXI. évfolyam 160. szám. 1913. augusztus 23. 4.
498 SOÓS 2000, 41.
499 SOÓS 2000, 39.
500 SOÓS 2000, 42.
501 SOÓS 2000, 40.
502 HEIZINGER 1978, 198–199.
503 MARKÓ 1896, 74–75.
504 JÓKAI 1898.
505 DEMETER 2002, 131.

V.3. A vándorcigányok befogadása

A hírlapi cikkek alapján a közvélemény a főherceg cigányokat letelepítő akcióját egyetlen különös, rövid eseménysornak tartotta, ez jellemző általában a cigánykutatás dokumentumaira is: ezek három- vagy egyéves akciót írnak le. A főherceg leveleiből és cikkeiből azonban sokkal tágasabb kép bontakozik ki. Egyrészt az, hogy a vándorcigányok különböző csoportjai rendszeresen, többnyire várdorútjuk állomásaként látogatták meg a főhercegi uradalmak fogadásukra kész helyszíneit. Másrészt valóban volt egy, a főherceg kommunkációjában is megjelenő határozott letelepítési szándék az 1887., illetve 1891. és 1892. években, sőt ilyen terv 1893-ban is szóba került.[506] Harmadrészt az is megfigyelhető, hogy voltak és maradtak letelepedett cigány családok az uradalmakban, sőt a főherceg már megmagyarosodott cigányokról is beszámolt. „*Alcsúton van három megmagyarosodott család: Toma, Járóka, Balogh; göböljárási pusztámon egy, Sarlai*" írta 1893-ban.[507]

A cigányok valóságos letelepítésének időhatárai képlékenyek. Soós István a telepítés kezdetét 1886-ra[508] teszi, szövegszerűen egy 1887-es októberi levélben leljük nyomát. Ponori Thewrew Emilnek írja a főherceg: „*A czigány nép jelenére némi világosságot terjeszt nem rég kezdett és jó eredménnyel folytatott azon kísérletem, hogy göböljárási pusztámon alkalmazom mindenféle munkára. Az ürge fogás már régi idő óta létezett, de jelenleg már földmunkához is állnak, mint fűtők a cséplődépeknél sat. Már egy kis sereg állandó szolgálatomban van. …Göböljárási ispánom már tanul is czigányul.*"[509]

A bajok több oldalról közelítettek. Az első a község tiltakozása volt. 1887 végén egyik levelében írja: „*Mivel néhány év előtt himlőt importáltak Alcsuthra, a község nem engedi az itt táborozást, ezért engedem, hogy Göböljáráson egy félreeső legelőn szálljanak, hová aztán nekik kergés juh vagy hízni nem akaró disznó [ti. jut]. A tiszttartóm és a Göböljárási ispánom már olyan czigány barátok, hogy kezdik a nyelvüket tanulni.*"[510]

1888 októberében a göböljárási cigánytelepről ír levelében: „*Czigány cseléd-telepem a göböljárási pusztákon legszebb haladásokat tesz. Már többet is tudnak, mint ürgét fogni. Mindenféle munkákhoz alkalmazkodnak és igen gyors, ügyes és szorgalmatos dolgosok.*"[511]

1888 novemberében írja: „*Vándor czigányok most naponta veszik igénybe a pusztáimon nekik szánt táborhelyeket, hol kis száraz fa és mustrás birka vagy sertés is kerül nekik.*"[512]

1890-ben a község nem tűrte meg a vándorlókat 24 órán túl, így a főhercegnek saját földjén kellett őket fogadni, mert lánya éppen festeni kezdte a cigánylányokat. A cigánylányokat – biztos, ami biztos – megfürdették és új ruhákba öltöztették, ezalatt a család néhány napig jól élhetett. „*Ez alkalommal igyekeztem őket a telepítési eszmével is megismertetni, de etekintetben még nem dicsekedhetek valami fényes eredménnyel.*"[513]

Az 1890-es egyik csapat 60 szekérrel érkezett Alcsútra két napi tartózkodásra, akik azzal vívták ki a főherceg érdeklődését, hogy egy tiszta török tájszólást beszéltek: „*Azon tanácsot adtam nekik, hogy telepedjenek le és hagyják abba az örökös czél nélküli kószálást. De újra felsültem ajánlatommal.*"[514]

1891 májusában sok vándorcigányt fogadott Alcsúton, a levélből kiderül, hogy azzal a céllal, hogy az „*ángol czigány tudós*" (MacRitchie[515]) találkozhasson velük. „*Ott voltak összepontosítva a Fehérvárra került Kolompár, a tordasi Lakatos, és a várpalotai több családból álló sátorosok, mellyek csak November elején jönnek ismét vissza. Nagyon jól viselték magukat és kaptak élelmezést és új felszerelést.*"[516] A tudóssal nem találkoztak, útra kellett őket engedni, vélhetőleg a késői egyeztetés miatt.

V.4. A cigányok letelepítési kísérlete

A cigányokkal kapcsolatban arra törekedett a főherceg, hogy szüntessék be a vándorló életmódot. Ez rövid- és hosszútávon egyaránt sikeretelennek bizonyult, hiszen egyrészt végül a cigányok elhagyták a főhercegi uradalmakat, másrészt viszont a kísérlet alatt is olykor vándorútra keltek. Van bizonyíték arra, hogy ilyenkor az engedélyt is

506 HEIZINGER 1978, 213.
507 THEWREWK 1893, 51; SOÓS 2000, 29.
508 SOÓS 2006.
509 SOÓS 2000, 34.
510 SOÓS 2000, 36.
511 SOÓS 2000, 53.
512 SOÓS 2000, 54.
513 SOÓS 2000, 83–84.
514 SOÓS 2000, 82.
515 SOÓS 2000, 119.
516 SOÓS 2000, 84.

megszerezték.[517] 1892-ben így írt erről a helyzetről a főherceg: „*Czigányaim, két családot kivéve, már mind hazajöttek a két hónapi szabadságról. Igen veszélyes kísérlet volt, mivel ez idő alatt egész Miskolcz vidékéig vándoroltak*…"[518]

Bár többször ajánlotta és tervezte, a letelepítési kísérlet szükségből 1891 telén történt. 1891-ben az alcsúti szolgabíró a hét dunántúli vármegye együttes rendelkezésének megfelelően elkobozta a cigánycsalád lovait és kocsiját.[519] Kiderült, hogy a lovak az alcsúti uradalomból valók:[520] jót nevetnek, és a főherceg „*megbocsátott az enyveskezű népségnek*", apróbb munkával látta el őket.[521] Ez lett a telepítés oka, hiszen maga a főherceg is ezzel magyarázta később, hogy az uradalomban már többször megfordult cigányok „*maradásra kényszerültek*". Ha a lovuk megmarad, mehettek volna tovább, hiszen útlevelük volt, sőt iparengedéllyel is rendekeztek lókereskedésre, kovácsmesterségre és üstfoltozásra. Hozzáteszi azt is, hogy „*megtűrt foglalkozásuk*" volt a koldulás és az asszonyok jövendőmondása, tiltott volt azonban számukra a lopás.[522]

József főherceg *Észleletek az Alcsuthon letelepített sátoros czigányokról* című, a *Vasárnapi Ujság*ban 1893-ban szemlézett műve szerint az 1891-es tiltás vezette az Európa-szerte vándorló cigányokat arra, hogy ezen a télen a főhercegnél maradjanak. Ez a tél a főherceg számára is alkalmat kínált, hogy kikérdezze őket vándorlásuk útvonaláról, szokásaikról, hiedelemvilágukról, leírja ruházatukat, testi állapotukat, megfigyelje nyelvjárukat.[523] Írásában megfigyeléseit a korabeli cigánykutatás eredményeivel sikerül alátámasztania. Szól a számukra nyitott cigányiskoláról, amit kifejezetten a 6–15 éves gyermekek együttes tanítására Rácz András káplán vezetett sikeresen.[524] A felnőttek munkájáról szólva megjegyzi, hogy a kovácsmunkákban – különösen a szerszámkészítésben – nagyon ügyesek, a hordásban, répaszedésben megfelelőek, a mezei munkáknál nem kitartóak, inkább azt csak „*hátfájásról folyton panaszkodva*" végezték.[525] A kóborlást a főherceg tilalma ellenére akkor kezdték újra, amikor a fiatalok sorozásának veszélye állt fenn. Az előzőleg elbocsátott vajda vezetésével Miskolcig mentek, két hónap múlva visszetérve a főherceg elvitte őket Székesfehérvárra, a sorozóbizottság elé, bár jól tudta, hogy testi adottságaik miatt nem válnak be: „*mivel mindnyájoknál hiányzott az előírt mérték*".[526] Szinte elnéző mosollyal írja le az adományok kikényszerítésére mutatott ügyeskedéseiket, a cifrálkodásra való hajlamot, amiről a korabeli cikkek is szólnak.[527] A telep kényszerű felszámolása kapcsán említi, hogy akik továbbálltak, azok számára elérte, hogy útlevelet kapjanak, kocsit, lovat tarthassanak, akik pedig maradtak, az uradalomban kocsisként jól megállját a helyüket, „*s beletörődtek abba, hogy készpénzfizetést és természetbeli járandóságokat kapjanak*".[528]

Szüry Dénes[529] megfigyelése szerint is a nagyobb arányú telepítés 1891 nyarán kezdődött: az első családhoz érkezett nyolc, és újabb 11: a 20 családhoz több mint száz személy tartozott.[530] Elbocsátásuk pedig 1893. január végével következett be. Az 1891-es dátumot igazolja Libits uradalomtörténete is, aki mindezt egy gazdasági újítással, a Doboz területéből frissen vásárolt, eredetileg szőlőként művelt, filoxéra-pusztította, elhanyagolt, elöregedett rész újratelepítésével magyarázza. A régi tőkék kiirtása után a délnyugati, immunis homoktalajú domboldalt telepítették újra szőlővel, ezt a munkát rigolírozással (70 cm mély talajforgatással) 1891 őszén a hatvani kerületbe telepített vándorcigányok végezték[531] Rácz Sándor vincellér-iskolai tanár vezetésével. Az adat kapcsán a *Borászati Lapok* – szinte kuncogva – ezt a hírt a 'nem szokta a cígány a szántást' közmondás keretébe burkolta.[532] Libits munkája szerint sem volt azonban hasznos maga a rigolírizás, mert már a következő évre bebizonyosodott hogy a rendes munkások alkalmazására kell áttérni. A gazdaságtörténeti munka nem tér ki arra, hogy a munkához tapadó nagy

517 BÁTHORY 2012.
518 THEWREWK 1892, 882.
519 SZÜRY 1893, 257.
520 SZÜRY 1893, 258; -Ü- 1892, 4. Itt kell megemlíteni, hogy a hivatkozott cikket is Szüry Dénes írta, hiszen szó szerint megegyeznek. ENDRŐDI 1893, 869–870. A jel egyébként egyike volt Szüry Dénes írói álneveinek. GULYÁS 1879, 637.
521 ORTUTAY 1915, 169.
522 JÓZSEF, 1893a, 4; 1893c, 382.
523 JÓZSEF 1893c, 382.
524 JÓZSEF 1893c, 383.
525 JÓZSEF 1893c, 383.
526 JÓZSEF 1893c, 383.
527 A cigány vajda ezüst csutorája. *Székesfehérvár és Vidéke* 20. évfolyam 81. szám. 1892. július 7 .2.
528 JÓZSEF 1893c, 384.
529 SZÜRY 1893, 255–269; -Ü- 1892, 4.;
530 -Ü- 1892, 4–6.
531 LIBITS 1896, 150–151.
532 Rigolírozó cigányok. *Borászati Lapok* 23. évfolyam 48. szám 1891. november 28. 626.

károk (a megforgatott talaj aljára került sok pajor a következő években sok hiányt okozott a tepítvényben), vagy a cigányok távozása volt a változás oka, ám a cigánytelepítés időrendjét valószínűsíti.[533]

Libits Adolf (1889-től az összes főhercegi uradalom központi igazgatója) egyébként József főherceg bizalmasa és tanácsadója például a cigány ügyekben is, hiszen az ő családját is a Kolompár család mentette ki balesetükből.[534]

Libits jószágkormányzó természetesen ennek ellenére is kényetelen volt a belső feszültségeket jelenteni: a cselédek lázadoznak, mert a cigányok nem dolgoznak, lopnak, igazságtalan, hogy jól élnek. Nyolc hónap után szökdösnek, végül a vajda is elmegy.[535]

Azt a tényt tehát, hogy mindez – a korabeli sajtó sok-sok tudósítása szerint – három naptári évet jelentett, igazolhatjuk, de csak másfél gazdasági évig tartott.[536] 1892-ben az alcsúti cigányok száma 145 fő, 24 család volt, a Hatvanpusztára telepített 60 család 220 személyből állt.[537]

Szüry figyelte meg azt, hogy a cigányoknál egyszerűen a csoportban élő kevés férfi és sok nő, illetve gyerek miatt a férfiak napi bére semmiképpen nem fedezhette a megélhetést. Nem fejti ki ugyan részletesen, de érezteti, hogy eredetileg a munkába álló asszonyok és gyermekek is bért kaphattak, de az ilyen munkák hamar elfogytak: „*kifogy az ő erejüknek megfelelő mezei és házi munka, s hogy ennek folytán nem segíthetik a családfőt a kenyérkeresetben*".[538]

„*Tengersokat költött arra, hogy bánkuti, kisjenői és alcsúti birtokain letelepítse a cigányokat*" – így összegezték a kísérletet a későbbi ismeretetők is.[539] Először szalmasátrat, majd néhány hét múlva földputrikat építtet két-két család részére közös konyhával.[540] Alcsúton külön cigányiskolát létesített, Klotild főhercegasszony a cigány lányok tanítására hozatta Alcsútra a szatmári irgalmas nővéreket. A nővérek működtették a szegénykonyhát, ahol élelmet is kaphattak. 1892-ben tervezték a lányok iskolája számára egy tanterem kijelölését.[541] József Károly főherceg a házasulandókat hozománnyal látta el, ő volt a násznagy.[542] A telepeseket ruhával és 50 krajcár napi bérrel látták el, sőt a herceg a pénzzel való bánásmód megtanulása céljából, és persze azért, hogy olcsóbban élhessenek, egyben beszereztette az élelmiszereket, s azt csökkentett áron adatta nekik.[543]

A belső rend fenntartása érdekében szerződtette az Esztergomban, a vajdaválasztó gyűlésen megválasztott[544] cigányvajdát, Kolompár Gyurkát,[545] akinek országos hírű lakodalmat szervezett,[546] a vajda katonaköteles korú lévén (18 éves) maga kérvényezte számára a házassági engedélyt, s a násznagyi szerepet is elvállalva.[547] Híre jött, hogy keresztapaságot is vállalt.[548]

Általa engedélyezett fényképek járták be a korabeli sajtót,[549] a képeket a kastélyba nevelőként szerződtetett Köppel készítette,[550] őt említi Jókai is: „*kisebbik professzora a főhercegfiúknak kitanult fényképész*".[551] (Köppelt 1895-ben plébánosként említik.) Az egyik képen a szerződtetett megyei vajda, Lakatos (másként Kolompár) György alcsúti lakodalmát örökítette meg: ezen a főherceg násznagyi bottal áll a pár mellett, hátuk mögött Libits Adolf uradalmi jószágkormányzó látható (a menyegző időpontját Tapolcai András 1891 őszére teszi[552]). A másik kép Kolompár András és Lakatos Vica lakodalmán Hatvanpusztán készült.[553]

---

533 LIBITS 1896, 150–151.
534 HEIZINGER 1978, 199.
535 ORTUTAY 1915, 172.
536 TAPOLCAI 1994, 75.
537 THEWREWK 1893, 139; József főherceg levele Thewrewk Istvánhoz. *Szabadság* XII. évfolyam 130. szám. 1892. október 27. 2.
538 SZÜRY 1893, 263.
539 ORTUTAY 1915, 170.
540 -Ü- 1892, 4; SZÜRY 1893, 259.
541 -Ü- 1892, 5; SZÜRY 1893, 265.
542 ORTUTAY 1915, 170–171.
543 -Ü- 1892, 5; SZÜRY 1893, 263–264.
544 A fehérvári vajda. *Székesfehérvár és Vidéke* 19. évfolyam 105. szám. 1891.szeptember 1. 3.
545 ORTUTAY 1915, 171.
546 A fehérvári vajda. *Székesfehérvár és Vidéke* 19. évfolyam 105. szám. 1891.szeptember 1. 3.
547 -Ü- 1892, 6.
548 József főherceg mint keresztapa. *Székesfehérvár és Vidéke* 20. évfolyam 144. szám. 1892. november 29. 4.
549 SZÜRY 1893, 255–256.
550 THEWREWK 1892, 881.
551 JÓKAI 1898.
552 TAPOLCAI 1994, 73.
553 THEWREWK 1892, 882; József főherceg levele Thewrewk Istvánhoz. *Szabadság* XII. évfolyam 130. szám. 1892. október 27. 2; József főherceg a cigányok között. *Szabadság* XII. évfolyam 138. szám. 1892. november 15. 2.

Mint jó gazda, a főherceg – ha maga szerződtette – maga csapta is el a békétlenséget szító vajdát, ám utóda, Lakatos Mátyás sem tudta megakadályozni a cigányok telepének felszámolását.[554]

Az első vajda, Lakatos (vagy Kolompár) Gyuri eltávolítását azzal indokolta – az ő szavait használva –, nehogy „*megbolondítsa*" a roma közösséget. A hozzájuk írt 1892. április 10-ei cigány nyelvű levelében az elcsapott vajda lázításaival szembeállítja sajátmaga és a pap jóindulatát a cigányok felemelése érdekében: „*Én azt akarom, hogy a gyermekeitek járjanak iskolába, és ha ott sokat tanulnak, legyenek okosak, hogy ne kelljen nekik nincstelenségben félelemben élni.*[555]

V.5. Hírek a cigányok viselt dolgairól

A megyei lapok természetesen igen sokat foglalkoztak a herceg cigánytelepítésével, s úgy látom, hogy egyúttal jól szemlézték is az 1890-ben megjelent, a leveleket közlő főhercegi írást, valamint 1893 után Thewrewk István *József főherczeg* című könyvét.[556] Előbb az alcsúti faluvégen tábort ütött vándorcigány csapatról adnak hírt 1891-ben, amelyhez a főherceg ellátogatott, s ezután az uradalmi pajtában helyezte el őket, felruházta és élelmezte is a konyháról a csapatot. Ugyanezen a télen a pusztában megszokott cigányszállásról szóltak, s ide már korábban is ismert cigánycsapat érkezett.[557] 1891 nyarán a helyi sajtó hírt ad már a letelepülőfélben levő cigányokról: „*Sok bajom van az állandó itteni lakhellyel bíró, de vásárokra és közgyűléseikre járó sátoros cigányaimmal, mivel a megye elszedette lovaikat és kocsijukat és most kénytelenek gyalog menetelni. Egy családot ugyan sikerült egy házban megállítani, de meddig maradnak nem tudom. Azonban mind hozzám jönnek jó tanácsért, de mást nem mondhatok, minthogy jöjjenek hozzám állandó munkába, ami azonban egyelőre nekik nem kedves ajánlat.*"[558]

A vajda, illetve a lázító cigányok fehérvári tartózkodásáról érdekes képet kapunk: csak a Lajostelepnek vagy Lajosfalunak nevezett fecskerparti cigánytelepen húzhatták meg magukat, hiszen ezt Seidel Lajos fehérvári rendőrfőkapitány jelölte ki számukra: innen az elnevezés.[559]

Lakatos (Kolompár) Gyurka, az Alcsútra telepített cigányvajda fényűzése és kivagyisága, felesége határozottsága, illetve az Alcsútról időnként Székesfehérvárra be-belátogató asszonyok alakja kedves témája lett a helyi hírlapoknak. A *Szabadság* 1891 végén, 1892 márciusában, májusában és augusztusában, illetve a *Székesfehérvár és Vidéke* 1892 áprilisában többször foglalkozott velük, sőt azt feltételezték, hogy a fehérvári cigányok felbújtásával igyekeztek szabadulni Alcsútról.[560] Fontos adatot hoznak: végülis a bajkeverő cigányokat kitiltották Alcsútról, azok az akkor közismert Lajostelep nevű cigánytelepen találták magukat. Itt is rendbontáson érték őket, néhány férfit lecsuktak, az asszonyokat és a gyerekeket a városházára vitték, amelynek udvarán éktelen lármát csaptak.[561] A dobozi cigánytelepet ugyanezen napokban az ottaniak elhagyták, majd négy napi kóborlás után váratlanul visszatértek, mintha semmi sem történt volna. A szökés miatt József főherceg nem engedte őket megbüntetni. Azt is tudni vélték, hogy a katonaköteleseket akarták a sorozástól megvédeni, még úgy is, hogy megcsonkítottak néhány fiút.[562] Az alcsúti cigánytelep feloszlatása is a hírek között szerepelt 1893-ban. Telepként Göböljáráspusztát és Dobozpusztát említik: „*a letelepített oláhczigányok nagy része ezen pusztákról a hatóság felkérésére a fenséges főherczeg által a telepről elbocsáttattak, mert a főherczeg kegyeiből dúsan ellátott oláhczigányok jó sorsa annyi települő czigányt vonzott a telepre, hogy azok elhelyezése lehetetlen volt.*"[563] A helyhiányra való hivatkozás mellett már ez a cikk is említi a környékből érkező közbiztonsági aggályokat. A feloszlatáskor csak azok a családok maradhattak, akiket munkájuk alapján a főherceg tovább is fogadott, a többieket a téli idő miatt ruhákkal, pokrócokkal, dunyhákkal, kocsikkal és lovakkal bocsátották el.[564]

---

554 József főherceg levele Thewrewk Istvánhoz. *Szabadság* XII. évfolyam 130. szám. 1892. október 27. 2.
555 SOÓS 2000, 85–86.
556 PONORI THEWREWK 1893.
557 HEIZINGER 1978, 199.
558 SOÓS 2000, 85.
559 HEIZINGER 1978, 200.
560 A kóborcigányok szereplése. *Szabadság* XII. évfolyam 102. szám. 1892. augusztus 25.
561 Az alcsúthi cigányok. *Szabadság* XII. évfolyam 59. szám. 1892. május 17. 3.
562 A dobozi cigánytelep odüsszeája. *Szabadság* XII. évfolyam 105. szám. 1892. szeptember 1. 3.
563 Az alcsuti cigánytelep feloszlatása. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 11. szám. 1893. január 26. 2.
564 Az alcsuti cigánytelep feloszlatása. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 11. szám. 1893. január 26. 2.

V.6. A cigánytelep felszámolása

A felszámolás indokához számítja a főherceg a nép ellenszenvét, melyet maga is jogosnak érez, hiszen eleinte kedvezni kellett – ruházattal, ingyen élelmezéssel, lakhatással, iskolával és a megfelelő munka megtalálásával – a megtelepedés érdekében.[565] A kiemelkedő napszámot széles körben kritizálták.

A megyei szabályozás volt a másik indok, ami elvezetett a telep kényszerű felszámolásához. József főherceg cigány levelezése is szól erről 1892. december végén: „*Itteni czigánytelepemmel baj van. A megye állítja, hogy a betörések és a rablások az évben szaporodtak, és a fonalak mind ide vezetnek.*" „*Hogy azonban a megye megnyugodjék, csak azt az öt családot, kik sohasem távoztak tőlem tartom itt, a többieknek (28) vettem lovakat és kocsikat és kieszközöltem a megyénél, hogy kóborlásukat újra engedjék. Az itt maradókat rendes cselédnek fogadtam be.*"[566] A levélben felmerül az is, hogy hat család az eltávozók közül a környékbeli településeken le szeretett volna telepedni, „*de az a baj, hogy a községek nemigen akarják bevállalni*".[567]

1894. november 25-én a főherceg összefoglalja a telepítés adatait egy norvég lelkész kérdére. „*Egy évig volt nálam a nagy gyarmat, de Fehérmegye lakósága nem tűrte tovább, kieszközöltem ugyan, hogy 8 család maradhasson, meg is maradtak három évig, de tavaszkor kénytelen voltam ezeket is elbocsátani minekutána kieszközöltem a ló és kocsi tartást részükre. Megegyeztem ugyan velük, hogy akár mikor jöhetnek vissza hozzám, addig maradhatnak újra nálam, míg dolgoznak: vissza is jött egy részük november elején, de munkától még most is irtóznak és valószínűleg újra elköltöznek, úgy tehát ezentúl csak időnkénti vendégeim lesznek, a részükre épített csinos házak valószínűleg csak ritkán lesznek általuk használva….Ha nálam maradhattak volna és már elég jó sikerrel vezetett oskolában legalább talán a gyermekek szelídültek volna.*"[568]

Másutt az elbocsátást a cigányok közötti verekedésekkel magyarázták (ezeket követte az első vajda elbocsátása), illetve a hatóságok növekvő ellenállásával.[569] Súlyos okként merült fel a gazdasági is. Gazdasági okként kell tekintenünk az uradalmi alkalmazottak felháborodására, akik a különleges bánásmódot és a napi bért is kifogásolták.[570] Említhetjük 100 körüli létszámmal kapcsolatosan azt a döntően gazdasági okot, hogy ennyi munkaerőt az uradalom rövid idő alatt nem tudott foglalkoztatni[571] a rendes alkalmazottak mellett. Természetesen okként jelentkezett a többségi társadalom ellenszenve is.[572] A főherceg az állami támogatás hiányával is érvelt: ha az állam elkezdi „*a telepítési ügyet, jobban fog sikerülni, mint az ily magánvállalat*".[573]

Az ügy epilógusához tartozik, hogy az eredetileg a cigányok számára építtetett házak, a letelepítés sikertelensége ellenére is sokáig fennmaradtak: 1968-ban, már a Bicskei Állami gazdasághoz tartozó egységként szerepel a híradásokban az a tény, hogy már felépült az új munkásszálló, a régit, amit még cigányháznak neveznek, éppen most hagyják el lakói.[574]

Utólag általában a királyi herceg letelepítési akcióját egyértelműen sikertelennek ítélték. 1902-ben a Szél Kálmán belügyminiszter elnökletével lefolyt értekezletet a kóbor cigányok kártételei ellen állami akció indítására hívták össze. Ekkor éppen Dorner Béla, a főhercegi uradalom egykori gazdatisztje (most a közlekedési minisztérium kiküldöttje) utalt vissza a bánkúti és alcsúti sikertelenségre. A jelenlévők közül azonban egyedül ő tapasztalta meg a telepítési kísérletet, így véleménye mérvadó lehetett volna. Elvetendőnek ítélte a kényszerintézdedéseket, szerinte azonban a fiatalokat iskoláztatással ki lehet képezni, de „*nem a mezőgazdaság számára kell őket nevelni, hanem iparra*". Az értekezleten a gazdatársadalom a cigányellenes kényszerintézkedések mellett érvelt, többek között azzal is, hogy így meg lehetne akadályozni bizonyos állatjárványok (takonykór, setésvész) terjedését.[575] Mindvégig kitartóan érveltek az általános közegészségügyi veszéllyel is (tetvesség, fertőzések, járványos betegségek terjesztése, a megfelelő testi fejlettség hiánya).

1916-ban a régóta fortyogó kérdést – különös tekintettel a folyó világháborúra – belügyminiszteri rendelettel vélték megoldhatónak: „*a cigányságot a csendőrség rendőri felügyelet alá helyezi országszerte*", így lényegében a kényszerletelepítés mellett döntenek.[576] Erre a rendeletre visszatérve 1916-ban Feszty Béla részletesen elemezve a cigánykérdés

---

565 József főherceg A mi nomádjaink címmel megjelentetett cikkét közli HEIZINGER 1978, 208–209.
566 SOÓS 2000, 88.
567 SOÓS 2000, 88.
568 SOÓS 2000, 90.
569 TAPOLCAI 1994, 75.
570 BÁTHORY 2012; HEIZINGER 1978, 213.
571 HEIZINGER 1978, 213.
572 TAPOLCAI 1994, 76.
573 SOÓS 2000, 88; 2006.
574 Tegnaptól máig Göbölpusztán. *Fejér Megyei Hírlap* 22. évfolyam 162. szám. 1966. július 10. 4.
575 Kóborczigányok telepítése. *Köztelek* 12. évfolyam 96. szám. 1902. dec. 3. 1888–1889.
576 A cigányügy rendezése. *Köztelek* 26. évfolyam 23. szám. 1902. 818–819.

európai és magyar történetét, lényegében a kényszerintérkedések sikeretelenségét mutatta ki, de bizonyította, hogy a cigányság letelepedése folyamatos, s azt éppen a kényszerek akadályozzák. József Károly főherceg telepítéseiről (az alcsúti uradalomhoz tartozó Hatvan- és Göböljáráspusztán, a kisjenői uradalomban a bánkúti gazdaságban) jelezte, hogy azok nagyon drágán valósultak meg, sikertelenségüket pedig elszigeteltségük, a megyei támogatás elmaradása okozta.[577]

VI. Régi és új fejlesztések a főhercegi birtokokon

A főhercegi fejlesztésekkel kapcsolatban egyetlen ismertető sem nélkülözhette azt, hogy mindezt a nádor alapozta meg. Wekerle Sándor 1896-ban így ír: „*A nádor teremtő szelleme hozta létre a nagy átalakulást, változtatta meg a természet, a vidék képét s alkotott – útmutatóúl szolgálván e téren is nemzetének – nemcsak páratlanúl kedves otthont családjának, mintaképet mezőgazdaságunknak, hanem áldó kezét különösen éreztette a vidék népével, melyet korábbi elhagyottságából a jóllét magas fokára emelt a főherczegi családnak folytonos atyai gondoskodása. Főleg Alcsúth a nádornak és fiának, József főherczegnek köszönheti mai jóllétét, előhaladottságát, közintézményeit…*”[578]

József Károly főherceg ettől függetlenül is jelentős fejlesztő: a régi magyar határok között fejlesztett területei a legnagyobbak. Előrelépést jelent a budai palota, a tátrai nyaraló és a hatalmas fiumei beruházás, fontos a budavári nádori kripta, Alcsút és Kisjenő fejlesztése, piac felé fordításuk, ezen belül az alcsúti, majd a bánkúti növénynemesítés kezdete, a kisjenői vadászat fejlesztése, Martonvásár és Kistapolcsány cseréje (ennek már majd József Ágost veszi hasznát). Különös fejlesztés a Margitsziget üdülőhellyé való alakítása,[579] visszalépés azonban Tiszaszentmiklós, majd Gyapjú eladása. A jelentősen nagyobbított (Ybl Miklós, Hauszmann Alajos) és műtárgyakkal ellátott (Zala György, Stróbl Alajos, Zittermarth Mátyás, Sennyei Károly) nádori kriptában helyezték őt magát, feleségét, kiskorban, majd vadászbalesetben elhunyt fiait, majd fiatalon meghalt lányát. (Egyetlen kivétel a válása után és özvegysége idején itt élt Mária Dorottya főhercegnő, akit saját kérésére az alcsúti parkban temettek el.) Az 1987-es restaurálás és újraszentelés után az ostrom alatt elmenekült leszármazottainak urnája is ide került az 1990-es években.

József főherceg birtoklása idején (1867–1905) épült ki legteljesebben az épületek hosszú sora. Nem véletlenül fogadta ujjongva az 1868-as cikk írója a főhercegi uradalmak új, fejlesztő korszakát: „*De most már újra föllelte Alcsút a maga Józsefét s nem csal, ugy hiszem, a remény, hogy 20 év akaratlan mulasztásai sokszorosan helyre lesznek pótolva.*”[580]

A jelentős beruházások (a tihanyi kastély és a tokaji szőlő kivételével) tehát József Károly idejében történtek: ezalatt az eladott vagy megváltott állományt kompenzálták (Fiume, Tiszaszentmiklós, Martonvásár, Gyapjú, Margitsziget).

1897-ben kezdték átalakíttatni József Ágost családja számára a kistapolcsányi épületegyüttest, lényegében a matonvásári és a gyapjúi uradalom eladása után, azok árából (és a királyi ara hozományából).

Ez az épület- és birtokállomány azonban végzetesen sérült József Ágost idejében: a trianoni békediktátum következményeként a mai határokon kívül maradt Kisjenő, Kistapolcsány, Tiszaszentmiklós maradéka és az ifjú főherceg által vásárolt voloscai üdülő elvesztésével.

VI.1. Az öröklött épületek és kertek fejlesztése

VI.1.1. Alcsút fejlesztése

Alcsút leírása 1868-ban – ha mégoly lelkes is – még József nádor fejlesztésének eredményeit tükrözte, hiszen a nádorfi, József Károly főherceg csupán egy éve vette át bátyjától, az emigrációban élő István nádortól a birtokigazgatást. A látnivalókat az újságíró így összegezte: „*megnéztük Alcsút kastélyát, angol-kertjét, európai hírű mintagazdaságát s ez utóbbinak szebbnél szebb majorságait*”. A cikkíró kimeli a majorokat összekötő nyílegyenes platánfasorokat, a virágzó növényeket, az állatttenyésztés helyszíneit. Különösen érdekesnek tartja a tehenészetnél azt, hogy „*miként készítik márvány-medenczékben a nagy mennyiségű sajtot, vajat, túrót*”. A kastély kertjei leírásánál is kitér a délszaki növények téli elhelyezésére szolgáló kaktuszházra, narancs- és citromkertre, a majoroknál a szomszédságba telepített dió-, cse-

[577] FESZTY 1916, 821–824.
[578] WEKERLE 1896, 564. Ezzel szó szerint megegyezik WEKERLE 1896, 750–751.
[579] SOÓS 2002, 17
[580] E.I. 1868, 622.

resznye-, alma- és körtekertekre. Szól a célszerűen épített gazdasági épületekről és a személyzet házairól. Mindent összegezve lényeges megfigyelése: „*Alcsúton a szép össze van kötve a hasznossal és czélszerűvel.*”[581]

Kastély és park, József nádor híres alkotásaiként maradtak meg az irodalomban és az emlékezetben is. Hírnevére jellemző, hogy 1850-ben a neves botanikus, Haberle Károly a főúri kertek között a margitszigetit az első, az alcsútit pedig a második helyre tette.[582]

Egyetérthetünk Galavics Gézával, amikor így ír: „*József nádor érdeklődésében és tevékenységében meghatározó helye volt a kertnek. Menedék volt számára a kert, de eszköze a reprezentációnak is, s mindenek előtt lehetőség egy adott táj, akár egy pusztaság megváltoztatására, mezőgazdasági modernizálására.*”[583] Ilyen átalakítás, munkálkodás igénye tette elsősorban József nádort, és később harmadik feleségétől származott fiát, József Károly főherceget kiváló botanikussá, s így vált elsősorban Alcsút, a Margitsziget, a kelenföldi Nádorkert és később Fiume kertje a növényhonosítás sikeres telepévé. Talán ehhez a sorhoz illik, hogy így válhatott József Károly, majd József Ágost főherceg idejében az uradalmi növénynemesítés eminens helyszínévé előbb az alcsúti, majd a bánkúti gazdaság, elsősorban Baross László nemesítő tevékenysége révén.

A középpontban természetesen az alcsúti birtok állt: ugyanúgy, mint József nádor idejében. Annál is inkább, mert szinte állandó tartózkodási hely lett a család számára: a nyári lak szerepét már levetkőzte, ugyanis bizonyos (idős, beteg, magányos) családtagok és központi hivatalok a fejlesztett kastélynak állandó lakói lettek.[584]

Másrészt még mindig ez volt a központi, látványos, mintául szolgáló, az összes újdonságot egyszerre bemutató látnivaló. Méltó tehát az a megjegyzés, hogy: József Károly „*legszebb alkotásaihoz tartozik a birtok továbbfejlesztése*”.[585]

József főherceg 1867-től lett az alcsúti uradalom ura, családja otthonát folyamatosan bővítette, szépítette, szabadidejét szívesen töltötte a kastély parkjában kertészkedve. Jókai 1884-ben a fejlesztéseket így jellemzi: „*A pálmák háza, az orangerie, az orchideák melegházai, s az egész kertet tropicus tenyészetre ösztönző artézi kút és a vízvezetés már a nádorfi József főherczeg alkotása. Ő építteté a gyönyörű templomot is, mely Storno építész mesterműve, s a nagyszerű könyvtárt…*”[586]

József Károly növelte, s így kikerekítette az alcsúti uradalmat 1856-ban Pázmándy Dénestől, 1873-ban a dobozi községtől vásárolt területekkel, 1871–1886 közötti vételekkel és cserékkel elsősorban a kert területe növekedett.[587]

VI.1.1.1. Alcsút: a kastély fejlesztése

A kastély fejlesztése kiegészítésével kezdődött 1871–72-ben Ybl Miklós tervei szerint. Ekkor az U alakú udvari szárnyak összeépültek a kastély fő tömbjével és az oldalszárnyakhoz újabb L alakú szárnyakat illesztettek.[588] (Az U alak bezárása az oldalépületek összekötésével[589] csak a 20. század elején történt meg.) József Károly idejében történt a kastéllyal összekötött pálmaház építése (1872), a kápolna kialakítása (Storno:1880), az udvari homlokzat eklektikus[590] stílusban való újjáalakítása (1879–1880), a könyvtári és levéltári szárny berendezése, 1882–83-ban az állatkert, benne a medveház kialakítása.[591] Az egyik mellékszárnyhoz építették a nagy pálmaházat, a másik mellékszárnyon pedig a nagyméretű istállót kápolnává alakították: ennek végére, s az egységes keret kialakítása miatt a másikra is tornyot helyeztek, ez volt a tűztorony.[592]

Az alcsúti kastély Ybl féle átalakítása idején korszerűsítették konyháját is: hevederekkel tagolt, csehsüveg botozatú egyterű nagykonyhát alakítottak ki.[593]

---

581 E.I. 1868, 622.

582 HEGEDŰS 2008.

583 GALAVICS 1999, 96.

584 GABÁNYI 1931, 211, 219; SOÓS 2002, 20; ERDŐS–KELEMEN 1996, 141–142.

585 ORTUTAY 1915, 119.

586 JÓKAI 1884b; Szó szerint idézi: Alcsuthról. *Vasánapi Ujság* XXXI. évfolyam 31. szám. 1884. augusztus 3. 494–496; József főherczegről. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 397–398.

587 CLAIR 1896, 149.

588 ERDŐS–KELEMEN 1996, 135.

589 PAPP SEREMETYEFF 2002, 23–24; VIRÁG 2022, 206.

590 VIRÁG 2022, 207.

591 VIRÁG 2022, 207.

592 SISA 2008, 280; PAPP SEREMETYEFF 2002, 24.

593 FEKETE J. 2018, 329. A konyhát a *Vasárnapi Lapok* I. 1897. 19. 356. oldalán megörökítette.

A kert is jelentős átalakításon esett át: megépült a nevezetes pálmaház, épült gyermekkert, állatkert és medveház, nagy újdonság volt a mély út, és megépült a lovarda is.[594] A lovardát az Eiffel Iroda tervezte, szecessziós lovaglópalota, az ország első vasbeton épülete volt, védett[595] (megmenekülése annak köszönhető, hogy utóbb magtárnak használták[596]).

Az 1881-es *Csendélet Alcsúton* című cikk a kastély belső elrendezését és berendezését is részletesen leírta. Különösen kiemelték, hogy a főherceg dolgozószobájában édesapja, József nádor eszközeit, saját készítésű esztergályozott tárgyait tartották, amelyeket annak idején a Károlyi palotában rendezett történeti kiállítás is érdeklődéssel fogadott.[597] Szóltak természetesen József Károly esztergályos műhelyéről, hiszen köztudomású volt, hogy a főhercegek kitanultak egy-egy iparosságot is. A kastélyban fölhalmozott műtárgyak mellett szóltak István főherceg tájképeiről, illetve a kisjenői kastélyt és uradalmat bemutató képekről.[598] Jókai 1885-ben azonban szándékoltan nem műtárgyakkal zsúfolt enteriőrt írt le, hanem személyes emlékekkel teli szobákat: „*A főhercegnők szobája művészi atelier, a főhercegfiúké tanulóterem, magáé, a főherceg apáé műhely, múzeum és fegyvertár.*”[599]

VI.1.1.2. Kápolna

Házikápolna eredetileg a kastély emeletes déli szárnya szobasora alatt volt, azt József Károly 1870–71-ben néhány helyiséggel keletebbre helyeztette.[600] A kápolnát végül az istálló átalakításával valósították meg. Az udvari kápolna működésének megkezdését Holdházy János apátkanonok, egyébként a főhercegi család nevelője 1881 januárjában jelentette be. Az udvari káplánság (capellania localis) alapító okiratát 1882. szeptember 17-én József Károly főherceg írta alá.[601]

Simor János hercegprímás látogatásakor felfigyelt a klasszicista istállóra, mely az északi oldalszárnyban volt, tanácsára ezt alakították át kápolnává: lepusztított állapotban, egyes berendezési tárgyai a környéken szétszóródva, illetve a falu templomába átmentve[602] maradtak meg. Az 1970-es évek végén történő nem autentikus felújítás nyomán eredeti jellegét teljesen elveszítve, de ma is megvan.[603] Korunkbeli funkciói a nádori családhoz kapcsolódó ünnepségeken kiegészültek. József Árpád főherceg (1933–2017), mint a Vitézi Rend negyedik főkapitánya, itt 2011-ben vitézavatást tartott, temetésekor is itt gyűlt össze a család.

A főherceg az istálló átalakítására Storno Ferencet (1821–1907) kérte fel,[604] aki a tervekkel az 1879. évi székesfehérvári országos kiállításon aranyérmet nyert.[605] 1879–1880-ban folyt a neoromán stílusú épület kialakítása, amelyet a kastély épületéhez csatoltak.[606] (Storno egyébként a főhercegi család számára dolgozott a temetőben, illetve az 1907-ben épített plébániatemplomban is.[607]) A belső kialakítására elsőrangú művészeket kért fel a főherceg: a kétemeletnyi belmagasságú épület kupolafestményét Lotz Károly, a Habsburg és Koburg címerrel díszített üvegablakokat később Róth Miksa, a szobrokat Zala György és Stróbl Alajos készítették, a Szent Istvánt ábrázoló főoltárképet (a felajánlási jelenetet megörökítve) Vastagh György festette.[608] Az előzőleg a Műcsarnokban kiállított festményt Klotild főhercegnő 1880-ban megtekintette.[609] Mind a kápolna méretei, kialakítása, a kivitelezők munkái kiemelték az alcsúti főhercegi házi kápolnát kora átlagából.[610]

Ebben a szellemben örökíti meg a kor hírlapi irodalma is. Az 1881. évi *Vasárnapi Ujság*beli cikk írt a „*gyönyörű, tornyos kápolnáról, amely csak a múlt nyáron nyert befejezést*” s amely összefogja a kastély két szárnyépületét, pontosabban

---

[594] www.alcsuti-arboretum.hu (Utolsó letöltés: 2021. november 20.)
[595] H. KOLLÁTH 2016, 33.
[596] PAPP SEREMETYEFF 2002, 26.
[597] A műipari és történeti kiállítás. *A Hon* XIV. évfolyam 107. szám. 1876. május 9. 1–2.
[598] Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. máus 1. 281.
[599] JÓKAI 1898.
[600] FEKETE J. 2020, 248–249; ERDŐS–KELEMEN 1996, 135.
[601] Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 4-5. oldal. KÁROLY 1899, 124–125.
[602] PAPP SEREMETYEFF 2002, 42; FEKETE J. 2020; Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából. Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 25. oldal.
[603] FEKETE J. 2020, 250; PAPP SEREMETYEFF 2002, 42; VIRÁG 2022, 207–208.
[604] RÓMER 1879, 1–2.
[605] KÁROLY 1899, 124–125.
[606] PAPP SEREMETYEFF 2002, 23.
[607] ENTZ–SISA 1998, 29–30.
[608] PAPP SEREMETYEFF 2002, 41–43; ÓHIDY 2007, 201; ERDŐS–KELEMEN 1996, 141.
[609] József főherczeg. *Vasárnapi Ujság* XXVII. évfolyam 41. szám. 1880. október 16. 681.
[610] ÓHIDY 2007, 201.

a kastély és a könyvtár közé épült.[611] A részletes leírás kitér Seltenhofer harangöntő gyárából származó négy, a főherceg gyermekei védőszentjei szerint szentelt harangra.[612]

Az 1880-ra elkészült kápolnát használatba is vették, miután 1880. november 27-én Pauer János (1814–1889) megyés püspök benedikálta.[613]

Simor János hercegprímás látogatásakor, 1882. augusztus 6-án történt meg a kápolna két mellékoltárának megáldása,[614] ezzel mintegy emlékezve az ötletadó látogatásra. Az ünnepségen díszes papi és közigazgatási protokoll fogadta a megjelenő hercegprímást és Pauer János megyés püspököt.[615]

Az ünnepségen 100 főre terítettek, érdemes megjegyezni, hogy a kápolnában az Országh-féle orgona már működött, de Róth Miksa üvegablakait még csak tervezték.[616]

1893 szilveszterén családi ünnep kapcsán áldotta meg Steiner Fülöp székesfehérvári püspök a kápolnában elhelyezett, Szent Margitot ábrázoló képet, Mária Dorottya főhercegnő, Vastagh György tanítványa nagyméretű festményét.[617] Az ünnepségen Vastagh György is jelen volt, itt fejezte be a József Ágostról készült festményt. A kápolnát Mária Dorottya ezen kívül több nagy színes képpel gazdagította.[618]

Belső tere háromhajós kialakítású, a főoltár mellett két mellékoltárt helyeztek el, mindhárom fehér márványból készült.[619] A főoltár képe Szent Istvánt, Magyarország első királyát ábrázolta, amint koronáját felajánlja Szűz Máriának. A félemeleti oratóriumot, ahová a kastélyból közvetlen bejárás nyílt, a család tagjai használták.[620] A földszinti padsorokat a személyzet tagjai és az apácazárda nővérei, illetve a falubeliek használták, hiszen 1907-ig ide jártak.[621]

VI. 1.1.3. Könyvtár és levéltár

Az új építmények közé tartozott a két hatalmas teremből álló könyvtár és levéltár épülete. A két gyűjtemény pusztulása a kastély sosával függ össze, és semmilyen módon nem pótolható. Ezért van égető szükség arra, hogy a levéltár megsemmisülése előtti forrásokat nagyon megbecsüljük.

A nádor utódai közül József Károly főherceg híres volt a módszeres, elsősorban cigány nyelvészeti és növénytani témákban jeleskedő könyvgyűjteményéről.[622]

A gyűjtemény elhelyezésére és használatára alakították ki a háromszintes belmagasságban kupolás tetővel készült, fémszerkezetű két szintes galériáját, melyet öntöttvas oszlopok tartottak. A metszetek tárolását nagy asztallal oldották meg.

22 ezres könyvállományát többször rendezték neves könyvész szakemberek: az 1880-as években Szinnyei József.[623] 1881-es ismertető cikkünk megjegyzi, hogy József nádor teljes levelezésének nyomát, azaz borítóit még látták, István nádor azon 1847-es feliratával, hogy a leveleket apja végakaratának megfelelően megsemmisítette. Kéziratban látható volt József Károly főherceg cigány nyelvtana és szótára is, ez utóbbi azonban elveszett.[624]

A könyvtár szakkönyvei – éppen speciális, kertészeti gyűjteménye miatt – az uradalom dolgozóinak is olvasmányul szolgáltak, sőt Jámbor Vilmos főkertészi idejében szinte kötelező olvasmány volt, s azt a személyzetnek is kötelessége volt fejleszteni.[625]

---

611 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 284.

612 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 284.

613 Ünnepély Alcsuthon. *Vasárnapi Ujság* XXVII. évfolyam 49. szám. 1880. december 5. 809; *Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából.* Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 4–5. oldal; *Kuthy István plébániatörténeti adatgyűjtése.* Alcsút. SzfvPL. IX. 8. No. 1393.

614 *Kuthy István plébániatörténeti adatgyűjtése* Alcsút. SzfvPL. IX. 8. No. 1393.

615 József főherczeg kápolnájának fölszentelése. *A Hon* 20. évfolyam 216. szám. 1882. augusztus 7. 1.

616 József főherczeg kápolnájának fölszentelése. *A Hon* 20. évfolyam 216. szám. 1882. augusztus 7. 1.

617 József főherczeg udvarából. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 2. szám. 1893. január 8. 29.

618 GABÁNYI 1931, 219; PAPP SEREMETYEFF 2002, 42; *Kuthy István plébániatörténeti adatgyűjtése.* Alcsút. SzfvPL. IX. 8. No. 1393.

619 ÓHIDY 2007, 201.

620 József főherczeg kápolnájának fölszentelése. *A Hon* 20. évfolyam 216. szám. 1880. augusztus 7. 1; ERDŐS–KELEMEN 1996, 141.

621 HALÁSZ 2010, 19; ERDŐS–KELEMEN 1996, 124–125.

622 FEKETE J. 2019, 241; PAPP SEREMETYEFF 2002, 23–24.

623 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 283; WEKERLE 1896, 566.

624 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 284.

625 PÓCS 1996, 17–18.

VI. 1.2. Kertfejlesztések általában

József Károly kertészeti átalakításait igen szerencsésen egyszerre jellemzi a türelmes és óvatos modernizálás, a semmiből létrehozott szubtrópikus kert, és a közparkká, majd fürdőhellyé való átalakítás.

A mértékletes alcsúti átalakítással szemben az újonnan létrehozott fiumei kert, mint József Károly személyes alkotása, már az új irányzatnak megfelelő délszaki kert.[626] Ez azonban, ahogy a villa is, igazi családi visszavonulás színhelye, hiszen alapvetően gyógyhely (erre mind építésekor József Károly esetében, mind később a főhercegnő esetében hivatkoznak: jót tesz nekik a tengeri levegő).[627]

Egészen más a Margitsziget átalakítása: hiszen ezt József Károly fürdőhellyé fejleszti, közparkká alakítja, 1868 után itt már kereskedelmi kertészet is működik, ennek csemetéiből közcélokra és eladásra is jutott.[628]

Az eltérő irányokat – ahogyan maga a főherceg is – személyében képviselte a főkertésszé kinevezett Jámbor Vilmos: aki 1867-től egyszerre foglalkozott a Margitsziget újításaival és az alcsúti átalakítással. 1877-ben az Alcsúton időző József főherceg Jámbor Vilmost kedélyesen a Margitsziget megteremtőjének nevezte.[629] A fiumei kert ügyeit nemcsak a távolság, hanem a kertészeti koncepció gyökeresen új vonala miatt sem tudta Jámbor képviselni. Összességében az 1896-os állapotot a *Kertészeti Lapok* elemezte. Eszerint József Károly királyi herceg fenntartja a „*140 hold nagyságú Margitszigetet, a 380 holdas martonvásári parkot, az alcsúti 150 holdas angol stylü parkot, s ezzel kapcsolatban nagyobb növénykertészetet, (többek közt az országban legnagyobb és leggazdagabb orchidea-házat) végül pedig Fiumében a „Villa Giuseppe" mellett elterülő 8 holdas díszkertet, tűlevelü fák és déli növények gazdag gyüjteményét. E szerint a főherceg maga 780 kat. holdnyi területen tart fenn parkot és díszkertet.*"[630]

A kertként nyilvántartott földterület a 19. század végén jelentős az 1896-os uradalomtörténetnek a kataszteri birtokkönyv alapján készített kimutatásában is. Ebben persze az üdülőterületek (Fiume, Tártafüred), a protokolláris épület (budavári palota), illetve a József Ágost által kiválasztott Kistapolcsány kertje nem szerepel, számításba veszik azonban Martonvásár gazdaságát. A József Károly királyi herceghez tartozó uradalmak (Alcsút, Martonvásár, Piliscsaba, Tiszaszentmiklós, Kisjenő és Bánkút) területének (összesen 82 243 hold 1200 négyszögöles holdakban számolva) a kert 0,33%-át, több mint 286 holdat tett ki.[631] A hasznosítás is új dimenziót mutat: a 19. század végi uradalmi árjegyzékek jól tükrözik, hogy például gyülmölcsfák és szőlők szaporító anyagát a dísznövényeké és díszfáké, valamint a virágoké mellett (csemete, magonc, palánta, dugvány, oltóág, cserepes növény, magvak) eladásra kínálták. Számban és minőségben is különösen kiemelkedett a rózsatövek és hibridek kínálata az alcsúti és a margitszigeti kertből.[632]

A kert fejlesztéséhez a minták és a kertészeti források általában német iradalomból, németországi tapasztalatokból, a Habsburg-ház kapcsolatrendszeréből eredhettek.[633] József Károly főherceg idejében ehhez a francia és a belga vonal csatlakozott.

Klotild főhercegnő, Lajos Fülöp francia király unokájaként francia, belgiumi kapcsolatrendszere révén ezt az általános tendenciát a 19. század második felében színesítette (például az Ebenthalból, a Koburg-kertből hozott és Angliában, illetve Bajorországból vásárolt növényekkel).[634] József nádor unokája, Stefánia főhercegnő, Rudolf trónörökös özvegye is a belga kapcsoltot erősítette.[635] Libits műve a század végén francia és belga kertészeti beszerzéseket említett.[636] Klotild főhercegnő bátyja, Koburg Fülöp herceg több Európán kívüli útjáról hozott egzóta növényeket az alcsúti arborétum fejlesztéséhez.

---

626 ÓHIDY 2007, 260.

627 József főherceg Fiumében. *Vasánapi Ujság* XXX. évfolyam 18.szám. 1883.május 3. 296.

628 ÓHIDY 2007, 260.

629 József főherczeg családjával. *A Hon* XV. évfolyam 249. szám. 1877. szeptember 24. 2.

630 D. Á. 1886, 19–21.

631 LIBITS 1896, 33.

632 *József főherczeg kertészteinek árjegyzéke,* 1896. Egybe kötve: Az alcsúthi főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Hatos János főherczegi főkertész), A fiumei főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Béler János főherczegi kertész, Fiume, Villa Giuseppe), A Szt-Margitszigeti főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Magyar György főherczegi főkertész), A kis-jenői udvari kertészet árjegyzéke (Gilly Gyula főherczegi uradalmi kertész). Alcsúthi tengeri hídetés. A legkitűnőbb keményszemű tengeri. Megrendhető az alcsúthi uradalomnál. Utolsó posta: Alcsúth, vasúti állomás Buda=Bicske.

633 TAKÁCS K. 2017, 27.

634 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 280.

635 TAKÁCS K. 2017, 27.

636 LIBITS 1896; Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 277, 280.

VI.1.2.1. Az alcsúti kert fejlesztése

Jókai Mór természetesen a külföldi kerttervezési[637] példák helyett felhívta a figyelmet arra, hogy ez már fordítva is előfordul: „*Le Roy Louisnak főkertésze alcsuthi növendék, a derék Bárányos*".[638] A legjelentősebb tanultsággal és kerttervezői előélettel Jámbor Vilmos (1825–1901) érkezett a főhercegi szolgálatba 1865-ben. 1867-től viselte a főkertészi címet, előbb Alcsút kertészeti és tájépítészeti áralakításával, majd a Margitsziget fejlesztését vezényelte le.[639]

József Károly főherceg, ha lehet, még atyjánál is nagyobb figyelmet fordított a park szépítésére. Örsi Károly ebben a főherceg szenvedélyét, szeretetét és szakértelmét emelte ki.[640]

Az alcsúti kertfejlesztést jellemezve itt látjuk a legegyértelműbb kapcsolódást a nádori koncepcióhoz. A kert, az erdő és a kastély kiegészítése és átalakítása az egykori megfigyelők írásai szerint szinte az egész területet egységes látványelemmé formálta. Wekerle Sándor így írt 1896-ban: „*Emelkedett halmokról a vaáli völgynek a láthatár végéig terjedő kies virányai tűnnek itt elént, melyeket patkó alakban a 13000 holdat tevő alcsúthi uradalom vesz körül, szabályosan épített nyolcz majorjával, s a földmívelés legmagasabb fokán álló gazdaságaival.*"[641]

Az alcsúti angolparkon József Károly és Jámbor Vilmos főkertész sokat változtatott, de a tájképi jelleget megtartotta. Az új ízlést jellemző vonásokat csak a kastély közvetlen közelében, és általában csak később alkalmazták: itt jelentek meg virágos mértani alakzatok, a szőnyegkertészet remekei és a nyírott facsoportok.[642]

Az átalakítás eredményét 1896-ban Wekerle Sándor így foglalta össze. „*Fénypontja nemcsak az uradalomnak, hanem mondhatni az egész vidéknek az alcsúthi park és a főherczegi kastély. Nincs az országnak egyetlen megyéje sem, melyben annyi valóban mintagazdaságot űző uradalom, annyi szép nagyúri lak és park lenne, mint Fejérmegyében: de a mi a kertészeti berendezés magas fokát illeti, ezek között első helyen az alcsúthi park áll. A 90 kataszteri holdnyi park több halomból álló szép magaslaton terül el, s központja a főherczegi lak.*"[643]

A nádori korszak lezárója, majd a kertek nagy megújítója József Károly főherceg, aki teljes örökségét István nádor halála után vehette át. Szinte jelképes azonban, hogy 1867-ben kedvelt főkertésze, Jámbor Vilmos (1825–1901; főhercegi főkertész 1867–1877) munkálkodását az alcsúti park alakításával kezdte. Az átalakítás főbb elemei: a tó kibővítése, dombépítés a kitermelt földből, új fajok, új pálmaház és a kastély környezetében kialakított virágos parterre.[644] Haszonkerti átalakításokat is végzett: 16 holdas külső faiskolát, és a parkon belüli tartalékkertet létesített,[645] illetve gyümölcsfaiskolával rendelkező kertészetet műveltetett.[646]

Forrásaink persze sokkal többet foglalkoznak a díszertekkel, mint az uradalmi haszonkertekkel, pedig tudjuk, hogy az angolkert alapvető tartozéka volt a gyümülcsös, a konyhakert és a szőlő is, illetve az ezeket kiszolgáló hajtató és szaporító melegházak.[647] Gyümölcsös foltokat a Csáplári erdőben is kialakítottak: a kerített tisztásokon magról nevelt vagy oltott dió-, cseresznye-, alma-, körte-, berkenye- és birsültetvényeket műveltek.[648] Alcsút esetében fontos ezek mellett a faiskola is, azért, mert sokáig ez szolgálta ki a többi uradalmat, valmint a fővárosi beruházásokat, sőt az évtizedekig húzódó erdőifjításokat is.

A dísznövényfaiskola, mely az alcsúti kert déli kerítése mentén, hosszan elnyúló területen feküdt, mind a helyi, mind a többi uradalmi igényeket, mind pedig az eladás érdekeit kielégítette.[649]

A főhercegi család és a személyzet gyömölccsel és élelmiszerrel való ellátása – abban a vonatkozásban is, hogy az ellátásnak a szegődményesek konvencióban kiadott természetbeli részét is fedezze – mintegy háttérben marad a leírásokban, mint természetes követelmény.

---

637 TAKÁCS K. 2017, 24.
638 JÓKAI 1884b; Alcsuthról. *Vasánapi Ujság* XXXI. évfolyam 31. szám 1884. 495.
639 FÜR–PINTÉR 1988, 31–32.
640 ÖRSI 1992, 212.
641 WEKERLE 1896b, 750.
642 WEKERLE 1896a, 566; 1896b, 750–751.
643 WEKERLE 1896a, 566; 1896b, 750–751.
644 ÓHIDY 2007, 259.
645 FÜR–PINTÉR 1988, 31; TAKÁCS K. 2017, 75.
646 PÓCS 1996, 43.
647 CSOMA 1997, 343.
648 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 281.
649 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 276.

Az alcsúti kert igazi fejlesztésére a főherceg régészeti közleménye szerint húsz éves elhanyagoltság után került sor, s éppen az új üvegház alapozása kapcsán bukkantak leletekre.[650] Megjegyzésre érdemes, hogy ez az alcsúti elhelyezkedés utáni évben, 1869-ben kezdődött.

Alcsúton a fő feladat a kert modernizálása volt, melyet óvatos átalakítás jellemzett. A tervet 12 kertész hat év alatt valósította meg, hiszen nagyon sokrétű feladat adódott. Jámbor alakította ki a kertészeti személyzetet, ő hozatta ide pédául Band Henrik sziléziai kertészt,[651] aki jó sziklakertész és jó növényházi kertész volt, illetve maga mellé vette Magyar Györgyöt[652] (Magyar lett Jámbor utóda 1877–1909 között), majd Zednik Pál,[653] illetve a már emlegetett Bárányos után egy 1896-os forrás Hatos Jánost említi alcsúti főkertészként (aki 1897 és 1931 között kezelte a parkot[654]). *József főherczeg kertészteinek árjegyzéke* 1896-ból híven felsorolja a foglalkoztatott kertészeket: Hatos mellett a fiumei munkákat Béler János vezeti, a Margitszigeten Magyar György, Kisjenőben pedig Gilly Gyula dolgozik (fontos, hogy a hirdetésben hangsúlyos egyedi termék az „Alcsúthi tengeri", melyet a legkitűnőbb keményszemű kukoricaként jellemeznek).[655]

József Károly az eredetileg 75 holdas kertet 1876 és 1881 között 120 magyar holdra bővítette a környező földek megvásárlásával, illetve cserélésével.[656]

1867-től megújították a növényzetet és átalakították a tavat. A tó számára kiemelt, illetve a még csak tervezett pálmaház területének kiegyenlítéséből[657] származó földből készült a Jámbor-dombnak vagy -halomnak nevezett magaslat,[658] amire rózsafákat és fenyőket telepítettek.[659]

Fontos kiemelnünk, hogy a főhercegi fejlesztés középpontjában a park vízzel való ellátottsága állt: 1876-ra készült el a kerti vízvezeték, az 1880-as években a tavat bővítették, valamint Zsigmondy Vilmos mélyfúrású kútja egészítette ki a vízellátást.[660] A kút vizét a Láng és Schlick gyárban készült gőzgép nyomta fel a tározóba, s az táplálta a 5690 méteres vízvezetéket, a tóból kilövellő szökőkutat, melyet gejzírnek neveztek és magát a patakot is.[661] A szökőkutat a megnagyobbított tóban alakították ki.[662] A tó a nagyobbításkor hullámos partvonalat kapott, ehhez illett a nyolcas alakú, a tóba hosszan benyúló sziget, amelyet a főherceg feleségéről Klotild-szigetnek neveztek el, és mocsári ciprusokat ültetett ide.[663] Ennek része volt a József Károly főherceg által lánya tiszteletére ültetett tulipánfa folt, melyet Mariska-bereknek neveztek.[664] A tóba egy félsziget is benyúlt, amelynél a gyermekjátéknak szánt kikötőt csatlakoztatták.

Jámbor a kertészeti személyzet oktatására a könyvtáron belül kertészeti részleget alapított, melyet a kertészeti személyzet használni és gazdagítani volt köteles.[665]

József Károly óvatos átalakítása egyfajta átmenetet jelent a tájképi park és a 19. század második felére jellemző, mértani formákkal, virágos résztelekkel, délszaki növényekkel tarkított kert között. Szorosan összefügg ez a főhercegi család igényeivel. Egyrészt azzal, hogy jellegzetes nyári lakhelyként használják az alcsúti kastélyt, majd a tátrafüredi nyaralót, vadászati helyként a kisjenői uradalmat, gyógyászati célból téli tartózkodásra építik a fiumei villát és egzotikus kertjét. Másrészt azonban ekkor már voltak állandó lakói is az alcsúti kastélynak: az ő reprezen-

650 JÓZSEF 1871, 289–293. (Rómer Flóris megjegyzésével.)
651 HAJDÚ NAGY 2011, 7–8.
652 PÓCS 1996, 9–12.
653 HALÁSZ 2010, 20; HAJDÚ NAGY 2011, 8.
654 TAKÁCS K. 2017, 74; SZILVÁGYI 1997b, 81.
655 *József főherczeg kertészteinek árjegyzéke*, 1896. Egybe kötve: Az alcsúthi főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Hatos János főherczegi főkertész), A fiumei főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Béler János főherczegi kertész, Fiume, Villa Giuseppe), A Szt-Margitszigeti főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Magyar György főherczegi főkertész), A kis-jenői udvari kertészet árjegyzéke (Gilly Gyula főherczegi uradalmi kertész). Alcsúthi tengeri hídetés. A legkitűnőbb keményszemű tengeri. Megrendhető az alcsúthi uradalomnál. Utolsó posta: Alcsúth, vasúti állomás Buda=Bicske.
656 JÓZSEF 1892, 10.
657 D. Á. 1886, 19.
658 GALAVICS 1999, 103; HAJDÚ NAGY 2011, 8; FÜR–PINTÉR 1988, 31.
659 SZILVÁGYI 1997b, 81.
660 ÖRSI 1992, 220.
661 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 280.
662 H. KOLLÁTH 2016, 32.
663 ERDŐS–KELEMEN 1996, 146.
664 ORTUTAY 1915, 54–57. Bányai Balázs egykorú fényképes adataiért itt mondok köszönetet.
665 PÓCS 1996, 17–18.

tációjukat is szolgálnia kellett. A családi használatot mutatja, hogy Alcsúton az új pálmaház közepén szalonszerű tartózkodási hely volt, s innen a kastélyba vezetett egy folyosó.[666]

Lényegében a tájképi park koncepcióját folytatta a parképítés nagy újítása, a József Károly főherceg által tervezett és létrehozott Mély út. Ezzel folytatta a nádor alapvető természetátalakító gondolatát, mellyel magát az alcsúti térszínt létrehozta, ugyanakkor messze elrugaszkodott ettől, szinte a fiumei teljes átalakítást idézte a kert ezen részének igen költséges téralakítása és növényhonosítása. Az Alpinériumnak is nevezett Mély út a bejáratnál teljesen mesterségesen kialakított bevágás volt, melyet a Szentgyörgypusztáról szállított sziklaként felállított kövek[667] szegélyeztek, belőlük mesterséges források fakadtak és romantikus barlangok nyíltak. Az alpesi tájképként alakított részt a Kárpátokból hozatott alhavasi, felvidéki és magashegyi növényzettel ültették be.[668]

A Mély út látványosságát Wekerle Sándor jó érzékkel és szemléletes megfogalmazással emeli ki: „*Legszebb része a parknak a Mély-út s annak környezete. A fenyők legkülönbözőbb nemei változatosan csoportosítva, buján tenyészve, a kövi rózsák gazdag, húsos levelei, az üde alpesi növényzetnek tarka változata, magas partok előtörő sziklacsúcsokkal, zajosan csörtető patakokkal, dúsan szivárgó forrásokkal, vízesésekkel s azután egy hirtelen emelkedő sziklafal olyan érzést keltenek bennünk, mintha a magas Tátra oly pontján volnánk, melyen az anyatermészet pazarúl egyesítette szépségeit. Csak tovább haladva, midőn újra a kertészet remekeivel, a mindenféle lombfát magában foglaló növényzettel, az állandóan gondozott pázsitokkal, szőnyegekkel, egy-egy délszaki növénynyel s a magasra törő szökőkútakkal találkozunk, csak ekkor látjuk, hogy az a Mély-út, az a híven utánzott alpesi vidék az emberi teremtő erőnek, a művészettel határos kerti művelésnek mesterséges alkotása.*”[669]

Az új látványosságot az állattartó házak zárták le: egyfajta kis állatkert, hiszen sasok, medvék és kisállatok bemutatója volt.[670]

Az alcsúti park esetében mutatható ki legjobban (vagy vannak ismereteink arról), hogy a főhercegi család mindennapi tartózkodási igénye szabja meg kialakítását. Erre számos példát találunk Alcsúton: egyrészt a hatalmas új pálmaház szalonjának kastélyból való megközelítését, másrészt a gyemekek kedvtelését és nevelését szolgáló részleteket. A gyermekkertet a kastély mellett a Babaházzal, a tornapályával, a játékként kialakított patakmalommal, az oroszlános kúttal és a gyermekek parcelláival.[671] Harmadrészt a kert benépesítése a látványt és a vadászat iránti érdeklődést elégítette ki; ide sorolhatjuk a hattyús tavat a parkban élő pávákkal és szarvasokkal.[672]

Ugyanakkor a főherceg éppen az Alpinériummal és az állatbemutatókkal az atrakciók számát is tudatosan szaporította. Ugyancsak tudatosan fejlesztette a nádor által megtervezett kilátás lehetőségét: mind az István-halom fenyvesétől, illetve a szőlős Gloriettől, mind pedig a Csáplári hegyről. Az itt kialakított 12 látnivalóra nyíló panoráma (közöttük kiemelendő a Máriavölgyre és a budai hegyekre nyíló) lehetőségét féltve őrizték (a borkokkal szegélyzett nyiladékok karbantartásával). Látható volt a József nádor kedvenc helyét obeliszkkel jelölő kiszögellés és az általa magról ültetett libanoni cédrus is.[673] A nevezetes kilátás igen találó elnevezése éppen József Károly uradalmait ismertető egyik korai tudósításban szerepel: „*a határban levő Messzelátó*”.[674]

Az alcsúti tartózkodás fontos eseménye volt a rendszeresen itt tartózkodó főhercegi család számára a vasárnap délutáni kirándulás a csaplári erdőbe. 1877-ben egy ilyenről kapunk tudósítást. „*Ez erdő – mely 400–500 holdra terjed – maga is egy külön specialitás egy vadonban mutatja föl a legkülönbözőbb fanemek csoportozatát, fenyveket, bükköket, tölgyeket, gyertyánfákat és a külföldi erdei és gyümölcsfák egész légióját. Még Libanon cédrusa sem hiányzik innen.*”[675]

Wekerle Sándor 1896-os leírása is felhívja a figyelmet a park és a rálátás egységére. „*A parkból a szőlőhegy mellett lombos fasorok árnyában széles út vezet föl egy sík magaslatra a csaplári erdőbe, úgy, hogy annak ez a 450 holdas fensík méltán kiegészítő részeül tekinthető. A lomb- és fenyőfák buja példányaiból álló erdő csillag alakú s minden ágából más-más gyönyörködtető tájkép tűnik fel előttünk. Alattunk terül el maga az alcsúthi park, alattunk az uradalmi gazdaságok egy-egy szép kerthez hasonló majorságaikkal, elsurran szemünk a közbeeső faluk háztömege fölött s tekintetünk a messze távolban a budai hegycsoport sötét felhőként kékellő gerinczein, a vaáli völgynek zöldben elmosódó mélyedésein s a Vértes hegység magas szálerdeinek sötétében vész el.*”[676]

---

666 D. Á. 1886, 19–21. Idézi: ÓHIDY 2007, 261.
667 HAJDÚ NAGY 2011, 8.
668 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 276; PÓCS 1996, 16; HALÁSZ 2010, 20.
669 WEKERLE 1986a, 566–568.
670 H. KOLLÁTH 2016, 33.
671 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 280; H. KOLLÁTH 2016, 33.
672 ÓHIDY 2007, 257–258.
673 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 277, 280–281.
674 E.I. 1868, 622.
675 József főherczeg családjával. *A Hon* XV. évfolyam 249. szám. 1877. szeptember 24. 2.
676 WEKERLE 1896a, 567–568.

1879-ben a hírek kiemelik, hogy Klotild főhercegnő kezdeményezte a park fejlesztésében azt, hogy a lakosztálya mellett eddig állt narancsfák helyett fenyőket telepítsenek.[677] (A fokozott fenyőtelepítés nagy szekértője a kertészet élén Zednik Pál volt.[678])

Az alcsúti kerti fejlesztésekről József Károly saját cikke *Arborethum Alcsuthiense* címmel ad hírt,[679] amit közöl a *Budapesti Hírlap* is 1892-ben.[680] Eszerint a kertet 1869 óta javíttatta trágyázással és „levélföld készítéssel", azaz lényegében komposztálással. 1871-ben kezdődött a fejlesztés: ekkor ásattak a régi kis tó helyére nagyobbat, három és fél holdasat, melyet artézi kút táplált. József főherceg itt megjegyzi, hogy az artézi kút vize öntözésre nem volt alkalmas kén- és vastartalma miatt,[681] így az csak a tavat táplálta.

A kert felé a Vértesből futó két patakot is szabályozni kellett, hiszen 1891-ben heves árvizet okoztak.[682] A főherceg a leltár bevezetőjeként felsorolta a nagyobb növénygyűjtemények és a kiugró meteorológiai adatokat is. Az összeállításban 1891-ben Hatos János akkori főkertész volt segítségére.[683] József Károly főherceg a tómeder és a tóból ellátott második artézi kút kiképzésével is fejlesztette a parkot.[684]

A kettős U alakú kastélyudvar bezárása után a belső udvar közepére kerek vízmedence épült aranyhalakkal, a környezetét pedig virágzó növényekkel és fenyőkkel ültették körbe.[685] A *Vasárnapi Ujság* riportere jól értesülten megosztja olvasóival azt is, hogy a díszfenyő alatt jégverem van, amely északi hazájának klímáját biztosítja.[686]

József Károly főherceg fejlesztési időszakának végén jelenik meg a parkban a szőnyegkertészet. Ezt méltán emeli ki újdonságként Wekerle Sándor.

„*A főherczegi kastély előtti tért a szőnyegkertészet remekei foglalják el s a bámuló szem ritka szép pázsitokon át tekinthet le a tó sima tükréig, melynek tiszta vize kies berkeket környez, buja vízinövényeket hordoz, s a partját környező változatos fák törzsét, helyenként belecsüggő gallyait mossa. A parkban több tó van, melyek közül az, a mely vízvezetéki tartányúl szolgál, magas fekvésével s az innét a kert völgyületeibe nyíló szép kilátásokkal tűnik ki. A hatalmas vízvezeték nemcsak a park minden pontját látja el dúsan a szükséges vízzel, hanem az a két nagy kút, mely a vizet szolgáltatja, még egy csörgedező patak vízbőségét is növeli és több szökőkútat táplál. Az alcsúthi park valóban nemcsak a legmagasabb fokú kertészetről, hanem arról a finomabb műízlésről is tanúskodik, mely a természet minden kincsét képes az aesthetikailag szép megteremtésére egyesíteni. Szebbnél szebb panoráma tárúl elénk a kert minden pontjáról.*"[687] Végül ez a lelkesedés vezeti el a jó írót a főhercegi család megbecsüléséhez. „*A kertészet ily sokféle remeke Alcsúthot nemcsak a megyének, hanem az országnak is egyik díszévé teszik. A kinek alkalma nyílik itt megfordúlni, a milyen gyönyörűséggel telik el az itt látottak hatása alatt, bizonyára ép olyan mély tiszteletre fog gerjedni azon fejedelmi család iránt, mely ezt a remek helyet megalkotta.*"[688]

Az új kertészeti koncepcióhoz fontos új építmények tartoztak: a régi és új növényházak és a nagy érdeklődés kíséretében megvalósult pálmaház.

VI.1.2.2. Pálmaház

Jámbor vezényelte le a kastély új szárnyainak építésével egy időben létehozott kertészeti remekmű, az új pálmaház használatának beépítését a park koncepciójába: hiszen ezzel a melegházi, a hajtatóházi és a télikert szalonszerű funkcióját ötvözni kellett, s különös hangsúly került az egész éven át tartó látványosság megmutatására.

1871–1872-ben a jobb oldali, déli kastélyszárny mellett 56 méter hosszú, 11 méter széles és nyolc és fél méter magasságú hatalmas pálmaházat építtetett József Károly Ybl Miklós tervei alapján, amely a télikert szerepét is betöltötte.[689] Ennek az építkezésnek igazi jelentőségét Ybl Miklós tervezése szempontjából az adja, hogy az alcsúti

677 József főherceg alcsúti kastélyában. *A Hon* XVII. évfolyam 162. szám. 1879. július 5. 1.
678 HALÁSZ 2010, 20; HAJDÚ NAGY 2011, 8.
679 JÓZSEF 1892a, 4.
680 JÓZSEF 1892a, 10.
681 JÓZSEF 1892a, 4.
682 JÓZSEF 1892a, 4.
683 JÓZSEF 1892a, 4.
684 PAPP SEREMETYEFF 2002, 27.
685 H. KOLLATH 2016, 33.
686 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 276.
687 WEKERLE 1896a, 566–568.
688 WEKERLE 1896a, 566–568.
689 TAKÁCS K. 2017, 76.

építkezések a margitszigetiekkel párhuzamosan zajlottak.[690] 1872-es átadása után az alcsúti kert mintegy 30 melegházával és az új pálmaházzal az ország legjelentősebb és legismertebb házikertje lett.[691]

A kastély déli oldalán levezető lépcsőkön közelíthették meg a délszaki növények tartására szolgáló új pálmaházat. A kétszintesnek ható, félhengerekből álló pálmaházat középen kapuzat osztotta, ebből a szalonból[692] a lakosztályokba lehetett jutni. A felső rész tulajdonképpen egy karzat volt, melyről felülről láthatták a növényeket, alul középen csermely folydogált, légfűtéssel fűtötték. Egyik szárnyában többnyire hatalmas pálmafélék, a másik szárnyban citrusfélék voltak. A hatalmas pálmaház vasszerkezete 160 ezer forintba került, Márton pozsonyi lakos készítette.[693]

1868-ban íródott cikkünk még számot adott a nádor idejében épített kaktuszházról, illetve narancs- és citromkertről.[694] A régi üvegházak helyett is újak épültek: nyolc, egymás után elhelyezett kettős üvegtetejű ház, egyikből a másikba föld alatti folyosón lehetett átmenni.[695]

„*Az üvegházaknak Klotild főhercegnő a nagy patrónájuk*", a Koburg-birtokokról és Angliából is gyarapította a növényeket.[696]

A növények beszerzését 1872-ben kezdték meg. Egy részüket a többi üvegházban nevelték, s csak később ültették át a nagy pálmaházba, ahol lassan benőtték a magas tereket. A beszerzés és a növények teljes nagyságának elérése persze több évig is eltartott. Erre felkészülve a jövőben nagyra növő egyedeket előbb nem a pálmaház alapzatára ültették, hanem „magasabb téglarekeszekbe", így azonból utóbb könnyen lejjebb lehetett helyezni.[697]

Az alcsúti kert és a növényházak kezelését 1881-ben a kerti felügyelőség végezte, ahol „*tizenkét kitűnő, a leghíresebb külföldi kertésztekben képzett, egy angolt kivéve csupa fiatal magyar kertész*" dolgozott, kezük alá százával dolgoztak a parkban alcsúti és dobozi munkások.[698]

Az ő kezük munkáját dicsérte Wekerle Sándor is ismertető cikkében, melynek középpontjába a kertészeti létesítményeket helyezte. „*A park és kilátások szépségénél is meglepőbb látvány tárúl elénk, ha a kertészet belvilágába s az üvegházakba tekintünk. Csinosan sorakozó kertészlakok fehérlenek ki a fák lombos sűrűjéből, mert 12 műkertész gondozza a kertet, s két falunak, Alcsúthnak és Doboznak népe seregel ide munkára. Párhuzamosan épített nyolcz üvegház, nagyszerű narancsház s a párját ritkító pálmaház képezik a nagy áldozattal és alapos szakértelemmel fentartott kertészetnek kincstárát. Ezek szolgálnak menedékűl télen a délszaki növényeknek, s ezek rejtik magukban azt a sokféle virág- és növénykincset, mely a világ minden tájáról ide összehordatott. A forró éghajlat banánjainak, rhododendronainak, azaleáinak, kameliáinak, orchidaeáinak s legkülönbözőbb pálmáinak, úgy szólván minden ritkaságával találkozunk itt, s nemcsak a fajok és példányok sokasága, hanem egyes példányoknak páratlan szép volta teszi ezeket az üvegházakat a szakember előtt is ritka nevezetességűekké. A páros sorban álló üvegházak földalatti folyosókkal vannak összekötve, míg a pálmaházak szintén földalatti folyosókkal egymás közt, s a tetőzetről vezető zárt folyosón át a kastély lakosztályaival állanak összeköttetésben.*"[699]

Fialowsky Lajos 1887-es cikke a nagy pálmaházat a kertépítés hazánkban egyetlen műveként említi.[700] Mint növényszakértő, természetesen az egyes fajokat, sőt példányokat is leírja, emellett érdekesek azon megfigyelései, hogy néhány példány már 1872-től a növényház lakója. Említi a hidegházat, az orchideák házát, az aquariumot (benne 200 féle páfrány), a levélnövények házát, a szaporító- és a pihentetőházat.[701] A pálmaház tiszteletet parancsoló méreteire, a középépület nagytermére, a vízesésre és a három méter magasságú karzatra hívja fel a figyelmet. A karzaton dézsás növények álltak. A középtől balra jelzi a hidegházat és jobbra a melegházat.[702] A két osztály megfelelő hőmérsékletét külön-külön vízfűtéssel oldották meg a pincéből szétágazó vezetékeken.

Dégen Árpád arra is felhívta a figyelmet, hogy az üvegház kettős üvegezéssel készült (egy sík és egy domború üveggel), az íves külsejéről lecsorgó esővizet ciszternákban gyűjtötték, a belsejéről lecsöpögő víz pedig így nem hűlt

690 YBL 1956, 57.
691 ÓHIDY 2017, 261.
692 YBL 1956, 57.
693 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 277, 280.
694 E.I. 1868, 622.
695 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 277.
696 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 280.
697 D. Á. 1886, 21.
698 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 280.
699 WEKERLE 1896b, 750–751; 1896a, 568.
700 FIALKOWSKY 1887, 64.
701 FIALKOWSKY 1887, 59–63.
702 FIALKOWSKY 1887, 63–64.

le, nem károsította az érzékeny növényeket.[703] Fialowsky Lajos 1887-ben kitért a pálmaház növényeinek történetére is: volt olyan, amely itt kelt magról, s olyan is, amely már el sem fért az üvegtető alatt, s persze olyan is, amelyet már az üvegház elé kellett kiültetni.[704]

Nemcsak a vízellátásról és a fűtésről, hanem az árnyékolásról is gondoskodni kellett: a pálmaház üvegét nyáron zöld festékkel lefestették, így biztosították az árnyékolást.[705]

József főherceg saját beszámolója is számot adott a melegházak, így a pálmaház fejlesztéséről.[706] A régi kis melegházak lebontása után 1872-ben Ybl Miklós tervei szerint és Márton pozsonyi lakatos kivitelezésében épült a pálmaház (320 ezer koronába került[707]) és a helyi kertész, Hatos János tervezte két kisebb üvegház, melyet Wellez József lakatos és Mászáros Pál kerti kőműves épített. A kisebb melegházakat alagutakkal kötötték össze.

VI.1.2.3. A parkosítás hatásai Alcsút környékén

Az alcsúti parkkal erőteljesen foglalkozó József Károly főherceg természetesen a parkosítást és fatenyésztést egyébként is támogatta, s ez az alapállás a főhercegi uradalom környezetében is meglátszott.

Erzsébet királyné 1898-as meggyilkolása után Darányi Ignác földművelési miniszter felhívására Erzsébet nevét és emlékét megörökítő ligetek, fasorok, emlékfák tömegét ültették el országszerte. József főherceg uradalmaiban számos facsoportot szentelt a királyné emlékének, aki ekkorra menye, Auguszta főhercegnő révén is közeli rokona lett. A kisjenői uradalomban László majorban fasort és a Hádában ligetet, Tiszaszentmiklóson facsoportot telepített. Az alcsúti uradalom minden pontján állt Erzsébet-emlékfa: Alcsúton, Dobozon és Tabajdon liget, Acsán fasor, Hatvanpusztán,[708] Bányavölgyben, és Göböljáráson facsoport. A ligetekben díszfákat, díszcserjéket és fenyőcsoportokat telepítettek. A tabajdi liget igazán sokoldalú volt: 30 fenyőt, 20 díszfát és 100 díszcserjét ültettek el a faluban.[709]

Támogatása érintette a szederfa terjedését. József főherceg is engedélyt adott arra, hogy a hatvapusztai eperfákról szedhessenek levelet a selyemhernyó tenyésztésével foglalkozók. A selyemhernyótenyésztés Dobozon hozta a legnagyobb jövedelmet 1903-ban.[710]

Az alcsúti park, illetve a környék pakjainak fejlesztése biztosítja a kitekintést a parkosítás hatásairól. A pozitív oldal mellett persze vannak negatívumok is: a park fái – mintegy természetesen – haborús, majd zűrzavaros időkben fejsze alá kerültek, először a szükség, majd a rombolás alapelvei szerint.

A mai besorolás szerint az alcsúti főhercegi kert részben felújított maradványa országos védettséget élvező, 40,28 hektár területű tájképi dendrológiai kert 540 fás fajból álló gyűjtemény.

A park pálmaházának már csak maradványai láthatók, épségben megmaradtak a régi angolpark egyes építményei (a restaurált Babaház, a Gloriette és a Medveház a sasketrecekkel, a nádor idejéből való mosóház), illetve a 20. század elején épült vasbeton szerkezetű lovarda, a táji elemek közül pedig az oroszlános kút és a koronás híd.[711] Örsi Károly cikke már az 1970-es évek kerti rekonstrukciós munkájának elkezdése utáni helyzetet örökítette meg, s felhívta a figyelmet arra, hogy a kert életét biztosító vízrendszer, a vízház, a tó, a kutak és a természetes vizek (az Acsai- és a Váli-víz) lehetőséget adnak ma is a védett, országos jelentőségű természetvédelmi terület fenntartására.[712]

A megőrzött kerti értékek még mindig többet mutatnak azonban az egykori parkból, mint a kastélyból a timpanonos fal és a romosan megmaradt, de utóbb jelentősen átalakított kastélykápolna. A pusztulást ma már, a múltat végképp eltörölni jelszó jegyében hősileg működő korszak lezárása után ki-ki vérmérséklete szerint itélheti el. Entz Géza-Sisa József az „emberi butaság emlékművének”,[713] Papp Seremetyeff János esztelen pusztításnak[714] ítéli,

[703] D. Á. 1886, 20–21.
[704] FIALKOWSKY 1887, 63–64.
[705] Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 277.
[706] JÓZSEF 1892a, 4.
[707] ORTUTAY 1915, 57.
[708] GABÁNYI 1931, 223.
[709] SZILVÁGYI 1990. 7.
[710] SZILVÁGYI 1997a, 17.
[711] HP 2002, 9; LOVÁSZ 2012, 13.
[712] ÖRSI 1992, 221–222.
[713] ENTZ–SISA 1998, 22.
[714] PAPP SEREMETYEFF 2002, 25.

Virág Zsolt a műemlék pusztulását, felgyújtását, lebontását és építőanyagnak való széthordását fájlalja.[715] Ugyanígy gondolkozik az Erdős–Kelemen szerzőpáros is, de hozzáteszik: „*mindez a rombolás az országos és a helyi hatóságok tudtával, hallgatólagos támogatásával ment végbe*".[716] Ha így van, márpedig így van, az nem javít a képen.

VI.1.3. A Margitsziget fejlesztése

VI.1.3.1. Nyaralóteleppé fejlesztés

József Károly főherceg, átvéve örökségét olyan fejlesztésekbe kezdett a Margit-szigeten, amelyek – jeles botanikusként – folytatták apja kertépítő tevékenységét, másrészt pedig a sziget haszonvételét, s egyben fűrdőhellyé való átépítését[717] szolgálták. A sziget a nádori családhoz a II. József alatti koronauradalmak sorából került át, amelyet később a Piliscsabai uradalom területéhez csatoltak.[718] József Károly halála után 1908-ban a szigetet, az addigra jól kezelt, modern városi parkkal, a gyógyfürdőkomplexummal a főváros magához váltotta.[719] A Székesfővárosi Közmunkák Tanácsától került köztulajdonba, közparkká nyilvánítva,[720] s ezért József Ágost főherceg cserébe a mai XIII. kerületben fekvő telkeket kapott, amelyeken házak épültek (ezek voltak a Palatinus-házak).[721] Nem lévén infrastruktúrális fejlesztési lehetőség, a fürdő utóbb a Szent Margitszigeti Gyógyfürdő részvénytársaság kezelésébe került. A sziget egy 1912-es megfogalmazás szerint „bűbájos paradicsomkert" volt, amelynek fejlesztéséhez József főherceg akarata kellett. „*Hiszen még néhány évtizeddel ezelőtt is, épített dísze alig volt más a szigetnek, mint a romok, és a mi épület van ma rajta, a legtöbb a legújabb idők alkotása.*"[722]

A Margitsziget területe az eredetileg több kis sziget közötti részek feltöltésével, az északon fekvő Fürdő-sziget részbeni elkotrásával, illetve a partvédelmi beruházásokkal József Károly idejére növekedett: 96,5 ha-ra.[723] A növekményhez számítható a kicsi Városi szigetnek nevezett terület átvétele, amit 1873-ban Budaváros képviselő testülete határozatával a főhercegnek ajándékozott,[724] s ezért köszönetül a főherceg városi célokra 25 ezer forintot adományozott.[725] 1874-ben feltöltötték az északi kis szigetet elválasztó csatornát, majd a szárnyhíd építése előtt a másik csatornát (1901). A sziget területe mintegy 25 holddal növekedett, és ezzel vált lehetővé a szárnyhíd megépítése,[726] amihez a főherceg jelentős összeggel járult hozzá.[727] A Margithíd kishídjának megnyitása a gyalogos lejárást és a közforgalomba való bevonást is biztosította, ezzel tehát lényegében a sziget teljesen megnyílt a főváros nagyközönsége előtt.[728] A sziget területi és szépészeti fejlesztését egy 1912-es cikk így magyarázza: „*A széles Duna által elválasztott, se egymással, se a szigettel össze nem kovácsolt két nem nagy város: Buda és Pest egyikének se volt szüksége, nem is lehetett igénye olyan fejedelmi ékességre, a milyen a mai formájában is a Margitsziget. Ehhez kicsi is, szegény is volt mind a kettő. De amit induló fejlődésük zsenge gyermekéveiben már egyesülten is alig tudtak volna megcsinálni, megcsinálta … József főherceg.*"[729]

Az 1870-es években az infrastruktúra alakult át: lóvasutat építettek (közlekedett 1871–1928 között az alsó és a felső vendéglő között), az 1880-as évekre előbb egy, majd két kikötő megnyitása után a vámpalotától és az Újpesttől valamint az Óbudától induló hajók is kiköthettek a szigeten.[730]

A folyamat célja a nyaralóteleppé fejlesztés, illetve a korabeli elképzelések nem is kisebbet, mint a világfürdővé alakítást célozták. Ehhez érvként hozza fel Ney Béla 1868-ban, hogy Budapest egy „*terjedelmes vasúthálózat csomópontjában*", tehát világkereskedelmi központi szerepben van, pihenésre a sziget alkalmas, „*a szabad lég és természet élvezhetését*" biztosítja, már a Pest felőli oldalán kikötő működik, sétaútjait már a fejlesztések elképzelései előtt is használni

---

715 VIRÁG 2022, 206–208.
716 ERDŐS–KELEMEN 1996, 143.
717 József főherczeg, 1833-1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394; NEY 1868, 411–414. Idézi: GERLE–MARÓTZY 2014, 109.
718 KAPRONCZAY 2012; DEMETER 2024, 82, 93.
719 GALAVICS 1999, 101.
720 BERZA 1993, 111.
721 CSONTÓ 2018–2019, 69.
722 A Margitszigetről. *Vasárnapi Ujság* 59. évfolyam 26. szám. 1912. június 30. 520–521. Balogh Rudolf felvételeivel.
723 BERZA 1993, 109; DEMETER 2024, 129–130.
724 A Margitsziget melletti kis városi szigetet. *A Hon* XI. évfolyam 227. szám. 1873. október 3. 1.
725 Budapest főpolgármesterének beiktatása. *A Hon* XI. évfolyam 250. szám. 1873. október 30. 2.
726 GAÁL 2000, 29–32.
727 CSONTÓ 2018–2019, 68–72; BERZA 1993, 38.
728 HORVÁTH 2002.
729 A Margitszigetről. *Vasárnapi Ujság* 59. évfolyam 26. szám. 1912. június 30. 520–521. Balogh Rudolf felvételeivel.
730 Helyi közeledés a Dunán. *Nemzet* XI. évfolyam 176. szám. 1892. június 26. 183.

lehetett.[731] Vajda János fontos megfigyelése még 1880-ban is, hogy „*az egyedüli hely, hol a főváros lakója friss, egészséges levegőt kaphat közelben, a Margitszigeť*'.[732] Egy másik 1880-as leírásban már két kikötőt említettek.[733]

Ybl Miklóst megbízva a fejlesztéssel, tervei magyarázatában maga is a főváros világvárossá fejlesztését tartotta kívánatosnak, de mindenképpen célul tűzte azt, hogy Kelet-Európa központjává váljék a fürdőtelep kialakítása által is.[734] A megbízás Ybl Miklós szempontjából is óriási feladatot jelentett.[735]

A fürdőtelep kialakításának kulcsa pedig a hőforrás feltárása volt. József főherceg a területet Zsigmondy Vilmos bányamérnökkel vizsgáltatta meg.[736] 1867 májusában (hangsúlyozzák, hogy az alcsúti artézi kút fúrása után[737]) sikerült a forrást feltárni, melynek bőséges kénes hévvizét először ivókúrára használták.[738] A gyógyvíz hasznosításának terve (a víz palackozásától kezdve) a jószágigazgatótól, Szuborics Antaltól származott, az építkezések után a víz a Margitfürdőt táplálta.[739] Az 1868-ban megnyitott 52 helyiséges neoreneszánsz kisszálló a vízgyógyintézettel épült össze, az 1873-ra elkészült 120 szobás nagyszálló, a vízesés, a Nagyvendéglő és az üzemeltetést kiszolgáló épületek terveit Ybl Miklós készítette. Ybl nagyszabású terve arra épült, hogy majd második hőforrást is sikerül feltárni. Így hatalmas kereszt alakú, fedett árkádsorral összekapcsolt kompozíciót tervezett a nagy zárdarom és a kastély közötti, több mint 28 holdas területre:[740] gőz-, török- és kádfürdőkkel, társalgó- és szórakozóhelyiségekkel, szőkökutakkal, középen árucsarnokkal, az épületektől délre a főherceg kibővített és átalakított nyári kastélyával.[741] (A sziget közepén állt, 1944-ben elpusztult főhercegi nyaralóépület bővítésével együtt Ybl a fából készült illemhelyeket is gondosan megtervezte.[742]) Bár a nagyszabású terv egészében nem valósult meg, lényegében a sziget északi csúcsára tervezett épületekben vonta össze Ybl a feltárt forrásra épülőket, illetve a gépház, a kémény és az artézi kútból ömlő vízesés, az ivócsarnok, a rózsaliget pergolája, illetve a déli épületek vendéglővé és villákká alakítása is az ő feladata lett. Az így redukált tervet Ybl Miklós méltatásául Ybl Ervin az építész egyik legzseniálisabb művének nevezte, különösen a tervező téralkotó képességét dícsérte.[743]

Liptay Pál beszámolója szerint 1866-ban már nagy erővel kezdődött a fejlesztés: az eredeti tervek szerint előbb a sziget elején és végén, majd később a közepén fejlesztettek volna, ám a sziget közepén megkezdett második kút fúrása döntőnek bizonyult: ennek sikerétől tették függővé a nagyfürdő építését. Az 1866-os beszámoló szerint a központi nagyhotelből nyílnak majd a fürdők, és „*jobbra nagy uszoda, hátra pedig a főherceg pompás, várszerű nyaralója*" épül, majd a gőzhajók kikötője és kápolna is.[744]

1868-ban már a sziget elején készült a vendéglő, a végén a kisfürdő. Kövezett út épült körbe a szigeten és folyt a park rendezése. A fürdő berendezéseihez az eszközöket a főherceg a párizsi világkiállításon 1878-ban rendelte meg. Az épülő fürdő mellett állt már a gépház, hiszen 150 lóerejű géppel emelték ki a Duna vizét a zuhanyokhoz. A gyógyfürdőt a kénes vízzel az artézi kút látta el.[745] Az új fürdőtelep használatát 1869-ben meg is nyitották, bár az építkezések még folytak.[746]

A gyógyvíz palackozását is megindították; elterjedt, hogy a főhercegi család fiumei villájába is ezt a vizet szállították.[747]

A végső Ybl-tervek szerint épült meg a nagyszálló: eredetileg kétemeletes, 162 szobával, a fürdőszobákba bevezetett gyógyvízzel. A sziget északi csúcsába került az egyemeletes kisszálló a vendéglő mellé, s mellettük a für-

731 NEY 1868, 411–414. Idézi: GERLE–MARÓTZY 2014, 109–111.
732 VAJDA 1880, 486.
733 RS. 1880, 575. Képek az 576. oldalon.
734 NEY 1868, 411–414. Idézi: GERLE–MARÓTZY 2014, 110.
735 YBL 1956, 55.
736 ORTUTAY 1915, 187.
737 LIPTAY 1868, 208.
738 MAGYAR 2008.
739 ENYEDI 1979, 3. Az épületet háborús sérülése miatt 1958-ban lebontották.
740 YBL 1956, 55.
741 GERLE–MARÓTZY 2014, 118.
742 YBL 1956, 57.
743 YBL 1956, 55.
744 LIPTAY 1868, 208.
745 LIPTAY 1868, 208.
746 GAÁL 2000, 23.
747 MAGYAR 2008

dőház. A déli oldalon épült 1868–69-ben[748] a Nagyvendéglő, a későbbi Casino. Mára már csak a teljesen átalakított Nagyszálló és a Casino áll.[749]

Egy 1880-as ismertetés korrekt felsorolást adott a sziget értékeiről: van két kikötője, vízvezetéke, gázvilágítása, távírója és vasútja, illetve „*a föld mélyéből kierőszakolt jövedelmi forrásai, melyek természetes meleg víz képében szökeltetik föl üdítő és gyógyító kincseiket*".[750]

A közönség használatára 1870-ben nyílt meg a fürdő táncmulatsággal egybekötve.[751] Az 1870-es években gyakran látható a margitszigeti gyógyfürdő hirdetése, mely kádfürdőt, ivókúrát és dunai fürdőzést is kínál. Az árukapcsolással is élnek: fürdői bérletvásárlásnál a menetjegyeket olcsóbban számítják.[752] Rendszeresen tartottak majálisokat, s azok báljairól kecses társasági hírek jelentek meg. Tudjuk például, hogy az 1879-es majálison az alsó vendéglőben a jogászok rendeztek bált, amelyen 30 pár táncolt.[753] 1895-ben a fürdőkomplexumot modernizálták.[754]

VI.1.3.2. Sportfejlesztések

1884-ben indultak a sportfejlesztések a Neptun Evezősegyesület csónakháza megépítésével.[755] A fürdő és a dunai fürdő, valamint az 1893-ban, a főherceg engedélyével kezdett Magyar Atlétikai Club beruházásai nyomán a tenisz, az atlétika, a labdarúgás, az evezés, majd a korcsolyázás is jelentős telephelyet nyert, a MAC klubháza 1901-ben épült fel.[756]

Az ezredéves kiállítás lebontása után József főherceg segítségével a szigeti alsó vendéglő mellett állították fel a volt vadászati pavilon épületét: a favázas, emeletes épületben kávéházat nyitottak.[757]

József Károly főherceg eleinte a régi, nádori lakot használta, ám ez 1876-ban a nagy árvízben átvizesedett, renoválására és bővítésére is szükség volt.[758] Így alakult ki az új hercegi lak.

József Károly főherceg, családtagjai és vendégeik is rendszeresen látogatták a szigetet az 1870–80-as években, maguk is szinte látványosságként szolgáltak a szenzációéhes sajtó számára. A század végére a főherceg orvosai javaslatára a család inkább a fiumei vagy az ótátrafüredi villát választotta a nyári, illetve a téli pihenésre.

1870-ben József Károly főherceg testvére, Mária Henrietta belga királyné látogatott haza. *A Hon* tudósítása szerint kíséretében volt Szuborits Antal főhercegi jószágigazgató, a sziget intézője, dr. Heinrich, Ghyczy, a főherceg titkára, illetve Ybl Miklós építész és Zsigmondy Vilmos mérnök, a kút kialakítója. A szigeten a forráshoz lóvasúttal utaztak, megtekintették a fürdőépületet és a ruhamosó gépet, az apácakolostor romjait, a nádori lakban ebédeltek, a Klotild gőzhajóval hagyták el a partot.[759] Az 1871-es látogatás után 1878-ban újdonságként a királyné számára már az új hercegi lakot rendezték be a szigeten, s addig József főherceg és családja a régi nádori lakban lakott.[760] A királyné alcsúti látogatásáról 1881-ben azt írta a *Vasárnapi Ujság*, hogy az alcsúti kastélyban a gyerekekkel színi előadásokat tartottak, kirándultak az erdőkbe, sőt a bicskei vásárba is.[761]

A főherceg nyári lakáról szóló tudósítás kiemeli, hogy a nádor által épített egyszerű, egyemeletes, cserépzsindelyes, zöld zsalus lakba az árvizek miatt 1874-óta csak 1878-ban tért vissza a család nyári pihenésére.[762]

A sziget természetesen helyt adott a főhercegi család ünnepeinek is. A nagy alcsúti ünnepségek mellett egyik érdekes esemény volt József Ágost főherceg 20. születésnapja 1892. augusztus 9-én.[763]

---

748 YBL 1956, 57.
749 CSONTÓ 2018–2019, 70.
750 RS. 1880, 575.
751 HORVÁTH, 2002.
752 Pl. *Vasárnapi Ujság* XXVI. évfolyam 21. szám. 1879. május 25. 342.
753 Az első majális. *A Hon* XVII. évfolyam 127. szám. 1879. május 26. 2.
754 ORTUTAY 1915, 188.
755 BERZA 1993, 111.
756 MAGYAR 2008.
757 GAÁL 2000, 31.
758 ORTUTAY 1915, 188–189.
759 A belga királyné a Margit-szigeten. *A Hon* VIII. évfolyam 122. szám. 1870. május 30. 1.
760 Mária Henrietta belga királyné. *Vasárnapi Ujság* XXV. évfolyam 25. szám. 1878. június 23. 400.
761 Csendélet Alcsúton. *Vasárnapi Ujság* XXVIII. évfolyam 18. szám. 1881. május 1. 281.
762 SÜMEGI 1878, 1–2.
763 Családi ünnep József főhrecegnél. *Vasárnapi Ujság* XXXIX. évfolyam 33. szám. 1892. augusztus 14. 572; József Ágost főherceg nagykorúsítása. *Szabadság* XII. évfolyam 93. szám. 1892. augusztus 4. 3.

Az új kápolna építéséről különböző információkat találtam. Az egyik szerint azt a főherceg korán elhunyt lánya, Klotild Mária emlékére,[764] más források szerint pedig az 1895-ben elhunyt László fia emlékére[765] építették. Érdekesség, hogy az ezredéves kiállítás alkalmából megnyílt Plasztikon, azaz viaszfigurás panoptikum alakjai között László főherceget is megörökítették.[766]

VI.1.3.4. Kertészet a szigeten

A sziget kertészeti fejlesztése József Károly főherceg idejében is főszerepet játszott. 1877-ben a főherceg újdonságként szemlélte meg a fürdőépület mögött megvalósított szőnyegkertészet sikerült alakzatait, majd a már Alcsúton időző főherceg a kertészt, Jámbor Vilmost kedélyesen a Margitsziget megteremtőjének nevezte.[767] Ez is mutatja, hogy a parképítésben és a kertészeti fejlesztések terén József főherceg jóváhagyásával a főkertészek eminens szerepet játszottak. Jámbor Vilmos (1825–1901; főhercegi főkertész 1867–1877) az 1860-as évek végén már a fürdőtelep kertészeti terveit készítette el:[768] kialakította a nagy gyepfelületekkel és látványos, újonnan meghonosított (ostorfák, páfrányfenyők, vörösfenyők, díszfenyők) facsoportokkal tarkított parkot. Magyar György (főkertész 1877–1909) az 1876-os árvíz pusztításai után a tulipánfa és a lepényfa meghonosítása mellett elkezdte a színes virágfelületek, virágszőnyegek kialakítását, valamint a tulipánok telepítését. A látványos vízesés megvalósítása kapcsán japánkertet alakított ki, s ezzel a vizes felületek növelését és a vízinövények telepítését kezdte meg. Kialakította a rózsagyűjteményt,[769] s ezzel a szigetet a magyar rózsatermesztés központjává fejlesztette.[770] Magyar kezén virágzott fel a szigeten a kereskedelmi kertészet: 1400 rózsafajtát szaporítottak a kertészeti telepen eladásra.[771] Megszervezte az országház, a főváros szállodái, templomai és közintézményei virággal való ellátását. A korabeli hírlapi irodalomban szerepel a kiszolgálás jellemzésére, hogy a rózsákról a töviseket leszedik.[772] A szigeti kertészeti tanoda a budai Kertészeti Tanintézet gyakorlókertje lett.[773]

A szigeti fürdőtelep lényegében a 20. század elejéig állt fenn: mára csupán a jelentősen átalakított Nagyszálló és a Casino létezik, illetve a legrégebbi parkosítás néhány igen jelentős fája,[774] a nádor parancsára Tost József tervei szerint Tost fia által kialakított angolkert maradványai. Nem szabad ugyanis felednünk, hogy az élete során kezdeményezésére kialakított fővárosi parkok legrégebbi fái József nádor kertészetéből, főként az alcsúti faiskolából származtak. A Margitszigeten ilyen volt az 1892-ig élt Hét testvér fájának nevezett tarka levelű platán, amely fajta meghonosítását is a nádor kezdeményezte. Ezen fák, fasorok és facsoportok számbavétele az Alcsúton tanult Fuchs Emil érdeme, aki 1865 és 1890 között Budapest főkertésze volt.[775]

VI.2. Új főhercegi otthonok a Tátrától az Adriáig (Buda, Fiume, Tátrafüred)

VI.2.1. A budavári főhercegi palota

A budavári főhercegi palotát 1892-ben József Károly vásárolta[776] a várbeli Sándor palotával szemben. Az erdetileg Teleki palotaként épült helyet Honvéd Főparancsnokság céljára 1857-ben Albrecht főherceg, mint Magyarország kormányzója, főhadparacsnok vette meg, ide költöztette a hadparancsnokságot és a helytartói hivatalt (erre a célra át is alakíttatta).[777] A hivatalokat 1897-ben átköltöztették a Dísz téren megépült új főparancsnoki épületbe (mint az akkori főparancsnoknak, József Károly főhercegnek ez lett tehát a munkahelye).

764 CSONTÓ 2018–2019, 71.
765 MAGYAR 2008.
766 MAGYAR 2008.
767 József főherczeg családjával. *A Hon* XV. évfolyam 249. szám. 1877. szeptember 24. 2.
768 FÜR–PINTÉR 1988, 31–32.
769 GALAVICS 1999, 100.
770 KAPRONCZAY 2012.
771 RAPAICS 1940, 209–210.
772 A Margitszigetről. *Vasárnapi Ujság* 59. évfolyam 26. szám. 1912. június 30. 520–521. Balogh Rudolf felvételeivel.
773 KAPRONCZAY 2012.
774 GAÁL 2000, 46–47.
775 MAGYAR 2008.
776 GABÁNYI 1931, 212–213.
777 Még egy seb begyógyul. Újjáépül a József főhercegi palota. *Budavári séták* I. évfolyam 4. szám. 2020. 5.

A funkcióját vesztett Teleki-féle épületet József Károly főherceg 320 ezer forintért vásárolta meg, melyet a Hauszmann iroda alakított át historizáló stílusban fényűző magánpalotájává.[778] 1902-ben adták át a Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei alapján átalakított és kibővített palotát. (A Hauszmann-tanítvány Korb és Giergl tervei szerint épültek a Klotild paloták és például a Zeneakadémia is.[779])

A palotát már az átalakítás előtt használatba vették: 1893-ban itt alakították ki László főherceg lakását, akinek ekkor kezdődött meg katonai kiképzése.[780]

A budavári főhercegi palota mellékbejáratához közel volt a József királyi herceg uradalmainak és javainak központi hivatala, a titkári hivatal, a krisztinavárosi szárnyon a szárnysegédi hivatal és az udvarhölgyek lakosztálya.[781] Hozzá tartozott az istálló, egy három holdas fenyves és virágos kert, amit József Károly főherceg kezelt.[782]

Az épület Budapest 1944–45-ös ostroma során megsérült, 1968-ban felrobbantották, majd maradványait lebontották. A főhercegi palota, annak istállója és neoreneszánsz kertjének újjáépítése 2021-ben kezdődött meg.[783] Az 1897-ben felépült, Kallina Mór tervezte főparancsoksági épületnek is csupán torzója maradt, 2012–14 között építették újjá.[784] A Hauszmann Program keretében a Palotanegyed 19. század végi, eredeti látképe éled újjá.

VI.2.2. Fiume: A Villa Guiseppe és parkja (1881)

Magyarország egyetlen tengeri kikötőjének, Fiumének a fellendülésére a Magyarországhoz való csatolás (1869), illetve a Budapest–Fiume vasútvonal megnyitása (1873) után kerülhetett sor. 1884-ben így jellemzik a folyamatot: „*Fiume épül, Fiume emelkedik*".[785] Az 1890-es években fejlesztett itteni beruházással József Károly élen járt abban, hogy kedvelt, akkor olcsó üdülőhellyé, s egyúttal divatossá váljék a tengerpart.[786] A fejlődő Fiume értékét az is növelte, hogy az itteni kikötőből indultak Abbázia és az olasz kikötők felé a hajók.[787]

1881 őszén érkezett hír a fiumei birtok megvásárlásáról, amikor is a vételi szerződést báró Nyáry Adolf udvarmester (immár tábornok) aláírta, s a 80 ezer forintos vételárat a főherceg főpénztárnoka kifizette. A birtokhoz ekkor egy lakóházon és melléképületeken kívül csak lombhullató fákból álló park, gyepes és erdős rész tartozott. Erzsébet főhercegnő visszaemlékezéseiben kitér arra, hogy az akkor ott található épületet és a körülvevő területet a fiumei polgármestertől vették, ám ekkor csak az épületet szorosan környező park létezett, a többi terület még kopár, sziklás volt.[788] József főherceg maga is ír erről: „*A lejtő helyenként lépcsőzetesen van falazva és agyaggal feltöltve*", a falazat egy része még Giotta polgármester idejében készült el.[789] A vételkori bérlő novemberi kiköltözése után decemberre tervezték a főherceg családjának, és Klotild főhercegnő özvegy édesanyjának érkezését.[790]

Az egész család megérkezése 1882 februárjában természetesen nem lehetett mentes a protokolltól: Szapáry fiumei kormányzó és a villa akkori felügyelője, Thierry fogadta a négy gyerekkel és az udvartatással érkező családot, s megjegyzik, már ekkortól József főherceg nevéről emlegették villa Giuseppe-ként a birtokot.[791]

„*Magasan a part fölött van József főherczeg villája, bent a híres kertben.*"[792] Az épületet később 1892 és 1895 között újíttatta fel és bővítette ki Pietro és Raffaello Culotti horvát építészekkel. A kibővített villa teljesen 1896-ra állt készen, úgy, hogy „*a régi épület ma csak egyik oldalszárnya az új tornyos épületnek*".[793] A hatalmas parkot a környező kisebb házak megvásárlásával és leromboltatásával megnyert területen hozhatták létre. Az orvosi ajánlás és szubtrópusi park botanikusi tervei szempontjából iszonyú nehéz és persze drága átalakításokra volt szükség: egyrészt a tengeri lejáró kiképzésére, a fürdő kialakítására, másrészt a terület növelésére, a megfelelő domborzati és talajviszonyok

778 SZENTPÁLYI-JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 92.
779 Még egy seb begyógyul. Újjáépül a József főhercegi palota. *Budavári séták* I. évfolyam 4. szám. 2020. 6.
780 József főherczeg udvarából. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 2. szám. 1893. január 8. 29.
781 GABÁNYI 1931, 213.
782 GABÁNYI 1931, 215.
783 Még egy seb begyógyul. Újjáépül a József főhercegi palota. *Budavári séták* I. évfolyam 4. szám. 2020. 7.
784 SZENTPÁLYI-JUHÁSZ–ZSIGA 2021, 94.
785 ERDŐDI 1884, 116; SZ. J. 1887, 791.
786 ORTUTAY 1915, 189–190.
787 SZ. J. 1887, 791.
788 ERZSÉBET 1933, 13–20.
789 JÓZSEF 1897, 282; 1885, 141–170.
790 József főherczeg mint fiumei birtokos. *A Hon* 19. évfolyam 299. szám. 1881. október 31. 1.
791 József főherczeg fogadtatása Fiumében. *A Hon* 20. évfolyam 37. szám. 1882. február 6. 6. 1.
792 THEWREWK 1893, 72.
793 P. G. 1897, 21.

kialakítására, a káros szelek kivédésére, és a védművek kiépítésére kellett költeni. Ezek után a tenyészanyag beszerzése és a megfelelő számú és hozzáértő munkáskéz foglalkoztatása szinte könnyű folyamat volt. József főherceg kiemelte, hogy a park kiképzése előtt 1882-ben sikerült gondoskodni a vízellátásról: egy repesztett szikla alatt kutat képeztek ki, melyre vízkiemelő szivattyút építettek.[794]

A villát ismertető cikk párhuzamot von a család két teremtője között: „*ahogy József nádor Alcsúton valósággal csinálta a vidéket, mivel minden kis dombot befásított, lapályokat pompás fasarokkal határolta…. József főherczeg a Quarnero mentén folytatja békés hódításait. Dinamittal és lőporral robbantják szét a kemény sziklákat … és az ily módon nyert gödröket földdel töltik be, hogy aztán ebbe minden országnak növényeit, melyeket a fejedelmi kertész itt acclimatisal, bele ültessék.*"[795]

Erzsébet főhercegnő visszaemlékezéseiben is kitér a folyamatos fejlesztésre. „*Egyre bővült a mi fiumei birtokunk, mert édesatyám, hogy kertészeti terveit megvalósíthassa, minden esztendőben a meglévő területhez újat vásárolt a szomszédoktól. … Pontos naplót vezetett midenről, ami az ő gyönyörűséges tündérkertjében az első kapavágástól kezdve történt.*"[796]

1893-ban a *Székesfehérvár és Vidéke* tudósítója az Abbázia felé vezető úton írta le benyomásait a két évvel azelőtti látogatással összehasonlított változásokról. „*Akkoriban itt még vadan, háborítatlanul munkálkodott a természet…… Most gyönyörű kastélypark terült el a szemeim előtt. Széles kövezett kocsiút vezet végig a 15000 négyzetméter területetű birtokon.*" A kőfallal körülvett park szélén új erdőt telepítettek, konyhakertet hoztak létre, újratelepítették a szőlőt és két sziklaszirt között tengeri lejárót és fürdőt képeztek ki: „*a szárazföldön fürdőház állt, a tengeren már vitorláshajó ringatózott*". A látogatás idejére az országút másik oldalán is vásároltak már 500 négyzetmétert, ezt a birtok többi részéivel az út alatti alagúttal kötötték össze, a határhoz 60 négyzetméteres tavat csatoltak. A kastély ekkor még a bővítés előtt állt.[797]

1897-ben leírták, hogy a rendszeres vásárlások nyomán járó területi gyarapodás „*nagy dolog olyan helyen, mint Fiume, melynek egyfelől a tenger, másfelől a meredek és kopár karszti hegyek miatt alig lehet terjeszkednie*".[798]

Saját beszámolója szerint József Károly az eredetileg 3 katasztrális holdnyi területet 9,5 holdassá növelte, a Kasztból kirobbantott termőhelyekre a környék szívós vörös agyagját erikafölddel és erdei talajjal javította. Az így keletkezett termőhelyeket épített kőkerettel védte. Képzett botanikusként az éghajlati tényezőket és a széljárást is figyelembe vette: a környék jellegzetes szelei közül a Bórát beengende kertjébe, a Tramontánát, mely fagyokat is hozhatna, a hegyek ölelésével kizárta. Egész kertjét szivattyús vízvezetékkel öntözhetővé tette.[799] A villát és az előtte kialakított szökőkutat, valamint a legmagasabb pont vízesését két viztoronyból látták el.[800]

A fiumei kert növényhasznosítási kísérleteiről: a *Növénytani Lapok* 1885-ös cikkében maga József főherceg számolt be.[801] Ezt szemlézi a *Kertészeti Lapok* 1886-ban, megemlítve, hogy a főherceg 203 fajt írt le, amit azóta 77 új fajjal gyarapított.[802]

A főherceg maga a végeredményt 1885-ben így foglalta össze: „*Mostmár magyar földön, a magyar tenger partján terjed a pálmák árnyéka és van olyan parányi darab föld, melyen az ember magát egy subtropicus vidéken véli.*"[803]

Erzsébet királyné 1886. február 14-iki látogatásáról a sajtóból értesülünk. A királyné ekkor hosszabb tengeri kirándulást tett Miramaréből a dalmát partok felé. Útközben kiszállt Fiumében is, meglátogatta József főherceg családját.[804] Kedves kilátóhelyét, a torony teraszán utóbb a család emléktáblával jelölte meg.[805]

A parkot uralták a pálmafélék, cédrusfák és barbusznádak, a legkülönfélébb fenyők és babérfák kisebb erdejei. Kerti építmények, pihenők, szobrok, védfalak, lugasok, tavak és a pompás virágos részletek elrendezése mutatja ennek a kertnek újfajta megvalósítását, amely azonban hagyományosan nagy fontosságot tulajdonít a tengerre és a

794 JÓZSEF 1897, 283.
795 MARIUS 1885, 476.
796 ERZSÉBET 1933, 15–16.
797 I. 1893, 2.
798 P. G. 1897, 21.
799 JÓZSEF 1897, 282–283; 1885b, 141–170.
800 P. G. 1897, 21; JÓZSEF 1897, 283.
801 JÓZSEF 1885a.
802 József főherceg mint növényhonosító. *Kertészeti Lapok* I. évfolyam 2. szám. 1886, február. 35.
803 JÓZSEF 1885b, 141–170.
804 A királyné utazása. *Vasárnapi Ujság* 33. évfolyam 8. szám. 1886. február 21. 129; KENEDI 1893, 565–604.
805 P. G. 1897, 21–22.

városra nyíló kilátásnak. Főkertész Béler János, aki kertészeti telepet is vezet, hajtatóházakkal és pálmaházzal egyrészt a kiültetést, másrészt a délszaki növények teleltetését végzik.[806]

A délszaki és melegégövi növények meghonosítása volt a főherceg célja,[807] a villa parkja tehát „*kisérleteinek központja volt*".[808] Mindez számtalan tennivalójával a főherceget a saját megfogalmazása szerint is tudományos kutatásaitól tartotta távol. 1887-ben így fogalmaz egyik levelében: „*szótáram csigalépésekkel halad, mert szép az idő és ültetek pálmát pálmához tengerparti kertemben*".[809]

A fiumei villa a család számára elvonulást, emlékezetes nagy tengeri kirándulásokat,[810] a főherceg számára a park fejlesztését jelentette, de méretei nem tették alkalmassá nagyobb protokolláris rendezvényekre. József Károly főherceg 70. születésnapját ugyan itt ünnepelték, de igen szűk körben.[811]

1904 végétől egy szélütés után a herceg itt betegeskedett, itt halt meg 1905. június 13-án. Várbeli temetésére utazott Budára a király, és az elhunyt sógora, a bolgár cár, a gyászmisét Városssy Gyula, akkor székesfehérvári megyés püspök szolgáltatta a nádori kriptában.[812]

A kastély egészen 1916-ig volt a főhercegi család téli tartózkodási helye, amikor is József főherceg özvegye, Klotild főhercegné eladta azt.

Erzsébet főhercegnő 1933-ban az édesapja halála utáni történetet igen szemléletesen foglalja össze. „*1914-ben, a háború kitörésének évében voltunk utoljára Fiuméban és 1916-ban végleg megszűnt érintkezésünk a Villa Giuseppe-vel, mivel akkor eladás folytán más gazdát kapott, mint ahogyan más gazdát kapott később egész Fiume és a magyar tengerpart is.*"[813]

A fiumei kapcsolat Székesfehérvár számára is előnyöket hozott. Az 1880-as évek elején rendszeressé vált Fehérvár és Fiume szívélyes kapcsolata: küldöttségeik rendre felkeresték egymást Havranek József fehérvári és Ciotta János, a főhercegi birtok előző tulajdonosa, fiumei polgármester többször találkoztak, például az 1889-es tűzoltókongresszuson is,[814] míg 1893-ban Havraneket Fiume díszpolgárává avatták.[815] Ekkor talán Székesfehérvár első testvérvárosi kapcsolatfelvételének tanúi lehettünk.

József főherceg példája és kezdeményezése a másik tengeri fürdőhely, Crikvenica (az irodalomban olvasható a Cirkvenyica név is, én a horvát nevet használom) népszerűsítésében is döntőnek látszik.[816] Az ő rábeszélésére csatlakozott néhány budapesti cég az első fürdőépítési társasághoz, amely megkezdte a hely fejlesztését. 1894-ben megnyílt az első szanatórium a településen. József főherceg egyik villáját ajánlotta fel honvédtisztek gyógy- és üdülőhelyéül, s itt alapítja meg beteg gyemekek számára László fia emlékére a László Főherceg Otthont.[817] Az otthonhoz tartozó gyümölcsös és erdő területét kifejezetten Klotild főhercegnő vásárolta, a főherceg adománya volt az 1895-re felújított Frangepán kastély. Az ellátást a szatmári apácákra bízták egy honvéd ezredorvos felügyelete alatt. A gyógyhelyre a lehető legtöbb ingyenes helyet kívántak kialakítani, ezért gyűjtést rendeztek, s annak népszerűsítésére nyílt levélben Jókait kérték meg, aki nyomban egyezer koronával alá is írta a gyűjtőívet.[818]

VI. 2.3. Tátrafüred, 1886

A főherceg és családja a nyár egy részét – ismét orvosi tanácsra – a Magas-Tátrában töltötték 1886-ban épített nyaralójukban Tátrafüreden.[819] A villa egyetlen év alatt épült fel Majunke, a környék neves építészének tervei szerint, gerendavázra, téglaanyagból, egyemeletes, kereszt alaprajzzal. Minden kivitelezője és a felszerelések is magyar

[806] P. G. 1897, 21–22; K. Á. 1909, 14; *József főherczeg kertészteinek árjegyzéke*, 1896. Egybe kötve: Az alcsúthi főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Hatos János főherczegi főkertész), A fiumei főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Béler János főherczegi kertész, Fiume, Villa Giuseppe), A Szt-Margitszigeti főherczegi udvari kertészet árjegyzéke (Magyar György főherczegi főkertész), A kis-jenői udvari kertészet árjegyzéke (Gilly Gyula főherczegi uradalmi kertész). Alcsúthi tengeri hídetés. A legkitűnőbb keményszemű tengeri. Megrendhető az alcsúthi uradalomnál. Utolsó posta: Alcsúth, vasúti állomás Buda=Bicske.

[807] JÓZSEF 1897, 282–289.

[808] K. Á. 1909, 13.

[809] SOÓS 2000, 30.

[810] ERZSÉBET 1933, 17–19; 1934, 66–67.

[811] ÓHIDI 2007, 43.

[812] József főherczeg halála. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 15. szám. 1905. június 18. 401–402; ORTUTAY 1915, 199.

[813] ERZSÉBET 1933, 20.

[814] DEMETER 2017, 70, 235.

[815] Havranek József városunk polgármestere Fiume díszolgára. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 86. szám. 1893. július 15. 2.

[816] ORTUTAY 1915, 102.

[817] József főherczeg, 1833-1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 394.

[818] László gyermekotthon. *Vasárnapi Ujság* 44. évfolyam 8. szám. 1897. február 21. 124.

[819] Főherczegi nyaraló Tátrafüreden. *Vasárnapi Ujság* XXXIII. évfolyam 36. szám. 1886. szeptember 5. 573–574.

mesterek és gyárak munkái. A vízvezetéket ugyanaz a forrás táplálta, mint a környék fürdőit. A belső berendezés is hangsúlyozottan magyaros: az ebédlőt kolozsvári műbútorasztalos bútoraival, telkibányai és hollóházi kerámiákkal és Gyarmati Zsigáné gyűjteményéből származó kalotaszagi textilekkel rendezték be.[820] „*Most már a főherczegi család elmondhatja, hogy a Kárpátoktól Adriáig van otthona…*"[821] Gyarmati Zsigánénak a kalotaszegi varrottasokról kiadott könyvéért köszönetül piros kendőbe kötött képeket küldtek. Klotild főhercegnő képéhez ezt írta: „*Tátrai villám csupa kalotaszegi varrottassal van díszítve.*"[822]

VII. A főhercegi uradalmak gazdálkodása József Károly főherceg idejében

VII.1. A világgazdaság a 19. század második felében

VII.1.1. Világpiaci változások a 19. század második felében

Korszakunkban Magyarországot már minden korábbinál mélyrehatóbban érintik a világpiaci változások. Legjelentősebb vonása az 1850-es évek elejétől mintegy húsz éven át tartó (bár nem folyamatos) agrárkonjunktúra, melynek eredője Nyugat-Európa fokozódó mezőgazdasági nyersanyagigénye, amit állandósítottak a világban dúló háborúk.[823] Az európai konjunktúra előbb a gyapjút, majd főként a gabonát illetően 1867–1872 között ért tetőpontjára, az 1873-as pénzügyi válság után, de jelentősebben az 1880-as évektől gyakorlatilag a millennium idejéig tartós dekonjunktúra kezdődött, melyet a kortársak agrár-, vagy gabonadepresszióként fogalmaztak meg.[824] A konjunkturális helyzetet a főhercegi uradalmak termelése kapcsán tehát minden esetben figyelembe kell vennünk, ahogyan a gazdálkodást érintő kérdésekben ezt maga a főherceg és gazdaságirányítói is szem előtt tartották.

Az uradalmi termelés felfuttatása ott lehetett nyereséges, ahol a majorsági gazdálkodás előrehaladott: ahol a majorok kialakítása, felszerelése, igaerővel, valamint a béres és napszámos, a századforduló táján már a részes és vándor, időszakos (summás) munkaerővel való ellátottsága sikeresen befejeződött, illetve az állattartás és földművelés új arányának kialakításában már eredményekre jutottak. A piaci kereslet nyomán elsősorban a gabonatermesztés növelése hatott az uradalmi szerkezet átalakulására. Egyrészt szembetűnően a búza vetésterületének növelésével például a kétszeres rovására. Ezt ekkor már lehetővé tette a kapások – a kukorica és a krumpli – népélelmezésbe és takarmányozásba való benyomulása, illetve a korszerűbb, termelékenyebb fajták termesztése.[825] Másrészt a rétek és legelők területének csökkentése játszott itt szerepet. Mindezt, valamint a rosszabb és messzebbi területek munkába vételét csak a legfejlettebb, legtőkeerősebb uradalmak tudták előnyükre fordítani, amelyek fejleszteni tudták szántóföldi takarmánytermesztésüket, s ezzel együtt állattartásukat, s rendelkezésükre állt a megfelelő munkaerő.

A korszak gazdaságfejlesztési céljaként megjelölt belterjes gazdálkodás – tehát a növénytermesztésé és az állattenyésztésé egyaránt – kulcskérdése a takarmánytermelés lett (ide értve ebben a korban már a szemes-, nedvdús, gumós és szálastakarmányokat is). A hasznos, új céloknak megfelelő (tenyészállat eladása, tej- és hústermelés fokozása, illetve a saját célra tenyésztett igásállat) állattás trágyamennyisége befolyásolta a növénytermesztés piaci és a belső fogyasztásban betöltött szerepét.

VII.1.2. Világpiaci válságok hatása

A 19. század végén a világgazdaság mozgásai (a ciklikus túltermelési és hitelválságok) már alapjaiban határozták meg a gazdaság állapotát. Miután Magyarország agrárország, a mezőgazdasági termelés és az agrárárak területén látható jelenségek a gazdálkodás egyes egységeiben meghatározó tényezők. Az 1870-es évek végétől a gabonaárak tartós hanyatlása miatt a gabonaértékesítési válság a belterjesség növelését eredményezte. Előtérbe került az egyes uradalmak szempontjából éppúgy, mint országos viszonylatban a többlettermelés. Megvalósulhatott akár új területek – ugarelhagyás révén, vízmenetesített és lecsapolt területek – bevonásával, akár termelékenyebb fajtákkal és jobb agrotechnikával, valamint a költségek lefaragásaval (képzettebb

[820] Főherczegi nyaraló Tátrafüreden. *Vasárnapi Ujság* XXXIII. évfolyam 36. szám. 1886. szeptember 5. 574.
[821] Főherczegi nyaraló Tátrafüreden. *Vasárnapi Ujság* XXXIII. évfolyam 36. szám. 1886.szeptember 5. 574.
[822] József főherceg és családja. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 45. szám. 1896. november 8. 705.
[823] SZABAD 1979, 556.
[824] FÜR 1965–66, 155; KAPOSI 2002, 205.
[825] KÖVÉR 1998, 283-286.

szakemberek, vetésforgórendszer szélesítése, gépesítés).[826] Ezt éppen a millennium idejére tetőződő jelentős konjunktúra jellemezte, s a mezőgazdaságban az állattenyésztés fejlődése mutatta.[827]

A század második felében jelentős akadályozó tényezőként feltétlenül említenünk kell azonban a népesedési krízist kiváltó veszélyeket: az 1854–55-ös kolerajárványt, az 1863-as nagy aszályt és az újabb ínséges periódust okozó 1873-as kolerát. Az 1873-as válság annál is emlékezetesebb lett, hiszen az a magyar hitel- és ingatlanválságot okozó bécsi tőzsdekrachhal vette kezdetét, ezzel súlyosbodott is.[828] Ekkorra már jól láthatóvá vált, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek 1848 óta a jobbágyfelszabadításból eredő munkaerővesztesége miatt az uradalmak új és új rétegeket kénytelenek a termelésbe bevonni.

Fontos, uradalmaink szempontjából sem mellőzhető körülmény, hogy bár lényegében az 1848-as törvényhozással ledőltek a termelés és az áruforgalom feudális korlátjai, a 19. század második felében ezeket is érintette a feudális maradványok felszámolására irányuló törvénykezés.[829] Az 1868 (29. tc.) a szőlődézsma megváltásának kötelezettségét és metódusát (a váltságtőke állami kezelése), az 1871 (53. tc.) minden úrbéri haszonvétel megszüntetését írta elő. Az 1878-as (13. tc.) törvény a gazda és cseléd viszonyt a nagybirtok munkaerőigénye szempontjai szerint szabályozta, egyfajta patriarkális formát állandósított, illetve az 1869-es rendelet kiszélesítette a hitbizományok, és az egyéb kötött birtokok rendszerét. Mindezek korlátozták a szabad birtokforgalmat, s így konzerválták a magyar agrártársadalomban a feudális birtokmegoszlást, azaz hosszú távra a nagybirtokos osztály gazdasági, társadalmi és ezzel politikai hatalmát.[830]

Az 1890-es évek végén és a századfordulón jelentkező gazdasági válság súlyos belpolitikai válsággal párosult.[831] A mezőgazdaság válságjelenségeit erősen növelték a század végén a sűrű kapcsolatok miatt megszaporodó állategészségügyi problémák (az 1895-ben tömegessé váló sertéspestis, azaz a sertésvész, a marhatartást akadályozó keleti marhavész, a száj- és körömfájás, valamint a tüdőlob). Ezekből minden évtizedre jutott: az 1859. évi állatjárványrendelet alapvetően a keleti marhavész megaladályozására született, de intézkedései az 1866–68-as súlyos járványt nem tudták kezelni (hatására írták elő a marhalevél – járatlevél – alkalmazásának kötelezettségét).[832] A sertésorbánc elleni vizsgálatokra hoztak létre határokon kialakított állomásokat, majd bevezették az állategészségügyi karantén intézményét.[833] Az 1895-ös nagy sertéspestisvész után kezdtek oltással kísérletezni, ami azonban csak a 20. század elején terjedt el általánosan. Oltottak a századforduló után a lépfene ellen is, ragadós tüdőlobot 1902-ben sikerült megfékezni, de éppen ekkor pusztított a száj- és körömfájás.[834]

Ugyancsak jelentős beruházásokra és állami támogatásra volt szükség a szőlők rekonstrucciójára az éppen ekkor tetőző filoxéra pusztítása miatt.[835]

Az új fellendülést az 1906-os rekordtermés vezette be,[836] ám ez az állami gazdaságpolitika alapvető változása miatt – az állam növekvő befolyása a gazdaság finanszírozásába – már nem feltétlenül vezetett a belterjes gazdálkodás újabb befektetéseihez, illetve a terméshozamok növeléséhez, hiszen az általánosan eluralkodó védővámos politika hatására elsősorban a nagybirtok mezőgazdaságát a monarchia közös piacán belül védett státuszában nem ösztönözte beruházásokra.[837]

A birtok kiadásait természetesen növelte az adó, melynek alapját a 19. század végére a föld tiszta jövedelmének meghatározott százaléka jelentette. Alapegysége a katasztrális hold (1600 négyszögöles hold) jövedelmezősége.[838] A kivetés alapja az 1875. VII. tc. földadókataszter volt,[839] viszont ez a konjunktúra átlagárait vette alapul, így újat 1886-ra, majd ezt megújítva 1909-re készítettek.[840] Ez utóbbiban az aranykorona-értéket vették alapul: 1 aranykorona=fél forint (1 forint=2 aranykorona). Az 1909-es rendezés már számolt a 19. század második felének nagy

826 KAPOSI 2002, 228.
827 KATUS 1988, 265; KÖVÉR 1998, 285.
828 KÖVÉR 1998, 285; HEIZLER 2019, 30.
829 OROSZ 1979, 1109–1111.
830 OROSZ 1979, 1112–1113.
831 KATUS 1988, 265.
832 TAKÁCS I. 1973–74, 283–285.
833 TAKÁCS I. 1973–74, 288–290.
834 TAKÁCS I. 1973-74, 291–296.
835 VÖRÖS 1988, 322; KAPOSI 2002, 234.
836 KATUS 1988, 266.
837 VÖRÖS 1988, 297–298.
838 FÜR 1965–66, 152.
839 FÜR 1965–66, 154.
840 FÜR 1965–66, 156.

változásaival: az erdő és általában a legelő rovására, valamint a folyószabályozások miatt jelentősen megnövekedett szántóföldi műveléssel, a vasútépítések miatti kedvezőbb piacra jutási feltételekkel és a filoxérapusztítás hatásaival is.[841] A földadóalapra épülő, országosan kimutatott tiszta jövedelem tehát a filoxéráig nő, utána csökken.

A főhercegi uradalmakra jutó földadóteher temészetesen jelentős kiadás volt: 1896-ban a hét hercegi uradalom több mint 61 ezer kataszteri holdja után évi 94 ezer forint adót fizetett.[842]

Az állami gazdaságpolitika a mezőgazdaság anyagi támogatásával a bekövetkezett veszteségek pótlásához jelentősen hozzájárult.[843] Ez az általánosságban liberális gazdaságpoltika segítette a magángazdaság működését, és az agrárjellegű gazdaság körülményei között elsődlegesen a mezőgazdasági termékek és termelők védelmét erősítette.[844] A válsághelyzetből a mezőgazdaság technikai fejlődése, a szálas takarmányok, valamint a gumós- és gyökérnövények arányának növekedése, az ipari növények (cukorrépa, repce, naparaforgó) egyre nagyobb súlya, a szőlőfajták cseréje a szőlőkultúra megújulása érdekében, az állattenyésztés szerkezeti átalakulása következett be.[845] A változás több ponton jelentősnek mondható. A mezőgazdaság technikai fejlesztésében a talajmegmunkálás új eszközeként terjedtek az 1880-as években a Sack-rendszerű ekék (mélyebb szántás kevesebb vonóerővel is), a gépi vonóerő vonatkozásában a gőzgépekhez (gőzeke, gőzcséplő) képest az 1890-es évek újítása a benzinmotor (az 1896-os millenniumi kiállításon Mechwart András petróleummal működő rotációs ekéje nyújtotta a sokoldalú munkagépekhez alkalmas motor prototípusát). Ezzel együtt nyert fontosságot az önjáró (a korban használatos néven: magajáró), sokoldalú (a szántás, aratás, vetés gépeinek vontatására és cséplőgépek hajtására) alkalmas traktor.[846]

A legjelentősebb változás, hogy végbement a nyári és őszi munkacsúcsok mérséklésére a cséplés teljes gépesítése.[847] A munkacsúcsok terhelését némileg csökkentette a szántóföldi takarmányok vetésének nagyobb aránya, hiszen ezek vetése (géppel, sorban) és betakarításuk (kaszálással a vándormunkások és bérnapszámosok erejével) is különbözött a gabonaneműekétől. Ilyen módon tehát kímélte némileg ugyan a majorerőt, de a kapások művelése és a bérnapszám miatt alkalmazott részesek, illetve az idegen, kaszás munkaerő alkalmazása új kihívásokat (rész kiadása, élelmezés, lakhatás) jelentett.

A 19. század végi uradalmak – jelesül a főhercegi új uradalmi rendszer is – sajátos, kettős választra kényszerült adott helyzetében. A gabonatermesztés vonzotta az első igazán elterjedt gépek, legjelentősebben a cséplőgépek munkába állítását. A gabonavetés gépesítése is fontos lett, de az aratást hagyományosan a kézi technika, ebben a korban egyértelműen a kaszás aratás határozta meg (lezajlott a sarló-kasza eszközváltás). Ez viszont, a munkáskéz általános hiánya miatt a vándormunkások és részért arató közösségek munkáját növelte. A kapások terjedésével sajátos helyzet állt elő. A nyárra összetorlódott munkacsúcs speciális megoldásokat igényelt: elsősorban a napszámosok, részesek fokozott igénybevételét. A munkaerőhiány szorításában a csúcsidőszak mentesítése irányába mutat például a repce termeléstechnológiájának változása. Itt fontos lett a gépi vetés, speciális munkafázisok és a megfelelő fajta kiválasztása, mindezzel a kapások művelési rendszeréből való kivételével rentábilisabbá vált a repce gabonaneműként való termesztése. Korszakunkban uradalmainkban éppen ennek gyökeres átalakulását szemlélhetjük. Hasonló változás állt be a kaszálás munkájánál is: a takarmánynövények, elsősorban a széna betakarítása elvált a gabona aratása folyamatától, s hozzá korszakunkban alakult ki a kaszások (bógerok, felföldi tót kaszások) idénymunkára való szerződtetése. Ezt a formát nagyon leegyszerűsítve az egy összegben, summában való fizetés miatt – általánosságban egyébként inkább már a 20. században – a summások tömegére alkalmazták. (Vizsgált uradalmaikban is csupán a munkaforma egyes lényegi elemei jelentek meg, ekkor még az elnevezést sem használták.)

VII.1.3. A magyar gabona világpiaci helyzete

A magyar gabona a világpiacokról az 1870 és 1890 közötti világpiaci folyamatok miatt kezdett kiszorulni, amikor az USA és más exportőrök óriási feleslegei dömpingáron árasztották el a piacokat agrárválságot okozva egész Európában.[848] A gabonaár jelentős, a liszt árának kevésbé zuhanó csökkenését paradox módon a termelés fokozásával

841 FÜR 1965–66, 155–156.

842 LIBITS 1896, 147–149; József főherczeg úr, ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. *Vasánapi Ujság* 43. évfolyam 30. szám. 1896. július 26. 499–500.

843 KATUS 1988, 267.

844 KAPOSI 2002, 206–207.

845 VÖRÖS 1988, 320–338; KAPOSI 2002, 234.

846 VÖRÖS 1988, 309–311; RÉZ 1988–89, 422–427; 1990–1991, 149–170, 162.

847 VÖRÖS 1988, 311.

848 OROSZ 1979, 1054–1055.

lehetett kompenzálni, ezzel az extenzív fejlesztések (például a termőterület növelése, akár az ugar rovására is) felé nyílott időleges út. A hozamok tartós emelése azonban csak alkalmasabb fajták választásával, jobb talajműveléssel, helyes vetésforgóval és fejlettebb agrotechnika alkalmazásával valósulhatott meg.[849] A belterjesség útját a cukor- és takarmányrépa, illetve a szálastakarmányok növekvő vetésterülete mutatja.

A jó megfigyelő, Wekerle Sándor 1896-os alcsúti leírásában éppen a belterjesség szempontjából a répát, a tengerit, a takarmánybabot, a lucernát és a lóherét, valamint a baltacim termesztését emelte ki.[850]

Az átalakítás minden elemét az adta, hogy a gabonadekonjunktúra idején a jövedelem kiesését még középtávon is csak az állattenyésztés intenzív fejlesztése (a hús- és a tejtermelés) kompenzálhatta.[851] Az istállózó állattartás és az ehhez szükséges fajtaváltás lett tehát a megoldás: ezt indokolják a legelőfeltörések és az ugarelhagyás, erősíti a mezőgazdaság fokozott trágyaigénye.[852]

Az egyoldalú szemtermelés piaci igényét a főhercegi uradalmak József Károly időszakában eredményesen kompenzálták csupán a nádori folyamatok folytatásával is. Azzal, hogy Alcsút termelőerejét lassanként, éppen a talajerő visszapótlása, azaz az állattartás növelése függvényében állíttották át gabonatermesztésre, a belterjessé válás útjára léptek. Alcsút példáján folyt Kisjenő fejlesztése. Ezzel függ össze a tiszaszentmiklósi gazdálkodás felszámolása, valamint a rendelkezésre álló években (1893–1896) Martonvásár erőteljes fejlesztése.

VII.2. A főhercegi uradalmak a 19. század második felében

VII.2.1. A főhercegi uradalmak leírásai

Legáltalánosabb jellemzés, amelyekkel a korabeli sajtó a főhercegi uradalmak állapotát, kezelését és fejlesztését illette még többnyire az összehasonlítást (ilyen volt, ilyen lett), sőt a nádori alapok jelentőségét hangsúlyozta.

Wekerle Sándor szép írása az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben Fejérmegye* fejezetében[853] kifejezetten épít ezekre a jellemzőkre. Az is fontos, hogy az eredeti írást a nagyközönség is olvashatta – apró bevezetésként átírt részleteltéréssel – a *Vasánapi Ujság* 1896-os számában.[854] „*Nagy emlékű nádorunk, – írja – József főherczeg kopár halmokat, kizsarolt földet, nagy részt futóhomokot talált e helyen.*"[855] József Károly főherceg alkotásának a kastély és park 1896-os állapotát, az iparosok alkalmazását, a tűzoltóság megszervezését, illetve a sóskúti kő szentgyörgypusztai kitermelését tartja, kiváló megfigyelése, hogy hiszen a homokkő Budapest fejlesztésének legjobb építőanyaga.[856]

Érdekesek Wekerle Sándor egész tájegységre, megyére vonatkozó általános megfigyelései is, amelyekre az uradalom leírásánál vissza is tér. Ilyenek szólnak a juhtenyésztés hanyatlásáról, illetve a marhatenyésztés felfutásáról,[857] az uradalmak gazdatisztjei és cselédei viszonylagos kiemelkedő számarányáról és állandóságáról,[858] illetve arról, hogy „*a megyében aránytalanul nagy a magasabb követelményeknek megfelelően kezelt nagy uradalmak száma*".[859]

Hiányként arról is szól az 1896-ban megjelent kötetben, hogy a nyugatra tartó fő vasútvonalak a megye északi és középső részén vezetve nincsenek egymással és a megyeszékhellyel összekötve.[860] Ez a tény éppen Martonvásár tulajdonlása idején (1893–1896) a főhercegi uradalmak szempontjából döntő fontosságú, mert a vasútvonalak közti hiányt képes ellensúlyozni, s így a martonvásári uradalom megvásárlását és fejlesztését igazolni.

Wekerle Sándor az alcsúti uradalmat illető leírásában 13 ezer kataszteri holdas uradalomról, az uradalmi központ körül patkó alakban megszervezett és kiépített nyolc majorról szól, a 7500 holdas szántókon táblákra osztott belterjes művelésről, a gabona mellett takarmány- és kapásnövények, valamint répa és kukorica termesztéséről. A gazdaság fejlettségét jelzi szerinte a széles fasorok kialakítása, a kertészet fejlettségét pedig azon fafajták kiválasztása (platán, hársfa, kanadai vasfa, valamint a fekete dió) amelyekek részben még ma is díszlenek.[861]

---

[849] OROSZ 1979, 1082.
[850] WEKERLE, Fejérmegye, 564., WEKERLE, Alcsúth. 750.
[851] FÜR 1969–70, 267.
[852] FÜR 1969–70, 268.
[853] WEKERLE 1896a, 563–568.
[854] WEKERLE 1896b, 750–751.
[855] WEKERLE 1896a, 564.
[856] WEKERLE 1896a, 564–566; 1896b, 750.
[857] WEKERLE 1896a, 540–541.
[858] WEKERLE 1896a, 539, 541.
[859] WEKERLE 1896a, 539, 566.
[860] WEKERLE 1896a, 538, 546.
[861] WEKERLE 1896b, 750–751; 1896a, 563–564.

A cikk természetesen az alcsúti uradalom leírásánál már a József Károly főherceg építkezéseivel megváltoztatott képet nyújtja: szól a kibővített kastélyról, a „*párját ritkító*" pálmaházról, a kápolnáról és a könyvtárról, a két kút által táplált vízvezetékről és a kert új létesítményeiről, valamint a kastélyban felhalmozott, a családtagok által gyűjtött tárgyakról és a néprajzi gyűjteményről is.[862]

Az 1896-os állapotot ismerteti a *Vasárnapi Ujság* a Libits jószágkormányzó által jegyzett mű rövid ismertetésében: a hét uradalmat kitűnően rendezett uradalomcsoportnak nevezik, a gazdálkodási helyzetértékelés mellett kiemelik a cselédség megbecsülését és a nyugdíjrendszert.[863]

Az 1896-os helyzet árnyaltabban jelenik meg Libits Adolf művében. Az alkalmazott 934 szegődményes családtagjait is számítva az uradalom 3966 személyt lát el: ez a cselédlétszám az uradalmakat „*kizárólagos kenyéradójának és békés otthonának*" tekinti.[864]

A főherceg halála kapcsán a 22 község határára támaszkodó uradalmak által foglalkoztatott személyek (46 676 fő) számszerűsítése mellett a napszámosok és az iparvállalatok (téglagyárak, bányák, malmok, sörfőzők és szeszgyárak) munkásait is az eltartottak között említik: „*sok szegény embernek adtak kenyeret*".[865]

A befektetési oldalon jelentkeztek a uradalmi puszta- és majorhálózat kialakításának egyre költségesebb utómunkálatai. Az allodális és a szesszionális gazdaság szétválasztása Alcsúton már a nádori idők elején, 1828-ban megtörtént, ezután következett az uradalmi puszta-, illetve majorhálózat kialakítása. Ez a folyamat még Alcsúton is némi folytatásra, illetve a vásárlások miatt korrekcióra szorult, Kisjenőben azonban még József Károly főherceg idejében is javában folyt. Ezzel szemben Tiszaszentmiklóson a folyamat végleg elakadt. Itt kell megemlíteni két vásárlást is: Gyapjú (a történelmi Bihar megyében, ma Gepiu, Románia) uradalmát 1884-ben igen kizsarolt állapotban, Martonvásárt viszont ipari fejlesztésekkel, de még fejlesztendő állapotban 1893-ban vették meg. Minden esetben új majorszerkezet kialakítása, illetve fejlesztése kezdődött, s a vásárlások mindkét esetében mindez az uradalmak eladása miatt nagy befektetések után is befejezetlen maradt. Az új majorszerkezet kialakítása azonban egyre költségesebbé vált: áttelepítésekkel, építkezésekkel, új, adott esetben gépekkel és az istállózó állattartásra jellemző felszerelésekkel (szecskavágó, füllesztő-, zúzógépek), illetve az uradalmakhoz különböző feltételekkel, jellemzően azonban szerződéssel kapcsolódó munkaerő letelepítését, időleges szállását és ellátását, illetve alkalmazását is biztosítani kellett.

Minden szempontból, s elsősorban a világgazdaság kihívásai, illetve másodsorban a főhercegi gazdaságok eltérő jellemzői, valamint a földadó kataszteri tiszta jövedelmet terhelő bevezetése miatt számolni kellett jelentős átalakításokkal, hiszen a főhercegi gazdaságok fejlesztése éppen József főherceg élete végén kissé megtorpant.

VII.2.2. Új súlypontok a 19. század végén

Ha a 19. századi hírlapi irodalom kedves képével: az ilyen volt, ilyen lett összehasonlítással kívánnánk élni, akkor a főhercegi uradalmak 19. század eleji, illetve a század végi súlypontját megragadandó azt láthatjuk, hogy az első időszak nádori fejlesztéseinek középpontjában az alcsúti, a század végi fejlesztésekében pedig a kisjenői uradalom állt. Ennek persze józan oka, hogy a nádori időszakban Kisjenő fejlesztése elkezdődött ugyan, de lényegében a hatalmas vízrendezési beruházások és a terület kiegészítései miatt folytatódott, sőt ekkorra az alcsúti sikeres fejlesztések mintegy mintául szolgáltak Kisjenőéhez. A század második felének, illetve a század végének világpiaci folyamatait gondosan elemezve, éppen a két nagy uradalom közötti hangsúlyáthelyezések (a magyar marha tenyésztése és a csírászat, illetve a merinó és a fésűsgyapjas juhászatok szétválasztása), átköltöztetés (merinó törzsöknyáj egy része, ménes), illetve a gazdaságirányítás átalakítása is határozott jellemzők kialakulásához vezetett.

A majorhálózat kiépítését követve 1873-ban döntöttek a változtatások mellett. Ez utóbbi döntésről nem tudunk meg csak annyit, hogy „*az uradalom gazdálkodása okos és józan reformon ment át*".[866] A változtatás 1873-ban a központi kormányzatot biztosan érintette: az összes uradalom kezelését a Budán szervezett főudvarmesteri hivatal vette át. Újabb átszervezés volt 1899-ben: a gazdaságok ügyeit leválasztva Alcsúton alakították ki Libits Adolf vezetésével a központi jószágkományzóságot.[867]

---

862 WEKERLE 1896b, 751.

863 József főherczeg úr, ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. *Vasánapi Ujság* 43. évfolyam 30. szám. 1896. július 26. 499–500.

864 LIBITS 1896, 160.

865 József főherczegről. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 398.

866 LIBITS 1896, 115.

867 CLAIR 1896, 156.

Kisjenő átfogó elemzésére – ráadásul az összes főhercegi uradalom keretébe illesztve – 1896-ban került sor az összes uradalom tárgyalásának metódusa szerint.[868] Ez az utolsó uradalomtörténet, amelynek szerzői, a jószágigazgató Libits Adolffal az élen, összeállításához az Alcsúton kialakított levéltár dokumentumait és az előző uradalomleírásokat, sőt azok forrásait és ábráit is használhatták. Az aktuális adatoktól eltekintve ez igazán profi munka, nemcsak az elemzés mélysége miatt, hanem azért is, mert készítőinek az összes uradalomra rálátásuk volt. Felülbírálni már csak azért sincs lehetőségünk, mert az alcsúti levéltár 1944–45-ben elpusztult.

A változtatás természetesen az egyes uradalmakat is érintette, látványos változás volt, hogy Kisjenőn a sör, a szesz és az ecet gyártását megszüntették, a vadászkastély melletti épületet vendégházzá és kastélykonyhává alakították.[869]

A század végére jellemző kép a 42 ezer holdas kisjenői uradalomról a kastély, a katolikus templom és a Hádapark együttese.[870] Az 1890-es évek újdonsága, hogy József Károly főherceg kedvelt szenvedélyének, a vadászat jelentőségének növekedése is látható: mióta „*a vadászat nemes sportjának hódol*", a vad tenyésztését is megkezdték. 1890-ben Ágya erdőterületén 480 holdas vadaskertet kerítettek be, elsősorban a szarvas tenyésztésére. Ekkorra a saját (33 ezer khold) vadászterület mellé béreltek is jelentős területet: 26 ezer holdat.[871] Szomorú emléke fűződött a főhercegi családnak az ágyai erdőhöz: 1895-ben, az immár önllóan, csak Libits Adolf kíséretében vadászó László főherceget (1875–1895), József Ágost húsz éves öccsét itt érte halálos vadászbaleset, emlékére építtette a család 1896-ban az emlékkápolnát a helyszínen, illetve beteg gyermekek gyógyítására otthont Fiume mellett.[872]

József Ágost főherceg is szívesen emlékezett a kisjenői vadászatokra. Megemlékezik első vadkanjának elejtéséről: „*apám legnagyobb birtokán, Kisjenőben*".[873] 1890 után az apa betegsége miatt a fiatal főherceg feladata lett a kisjenői vadászatok szervezése.[874] Az apa 1893-ban József Ágost házassága hírére Kisjenőben tervezte a régi kastély mellett újat építtetni.[875] Az ifjú házasok azonban eleinte Martonvásáron, majd Kistapolcsányban éltek: a régi kastély tehát maradt, a vadászat, mint uradalmi ágazat is utóbb Kistapolcsányba került.

VII.2.3. A munkaerő változása

A munkásviszonyokban is alapvető változás állt be: állandó panasz lett a munkáskéz hiánya. A hónaposok, a kaszások, a summások fogadásával, illetve a ledolgozásos rendszer kiterjesztésével próbáltak ezen úrrá lenni. Clair Vilmos cikke 1896-ban részletezte is, hogy a vezetőség hogyan igyekezett ezt az uradalmak vonatkozásában különböző módon leküzdeni: egyrészt fejlesztésekkel (gépesítéssel, a szegődményesek, idénymunkások számának szaporításával, a napszámbérek emelésével, illetve nyugdíj- és kegydíjrendszer bevezetésével), másrészt viszont a piacképesség erősítésével, jobb bevételekkel.[876]

A 22 községben, ahol a főhercegi uradalmak elterültek, eltérő népesedési és nemzetiségi viszonyokkal kellett számolni. Általánosságban áttekintve az érintett uradalmakat, a századfordulón már leszögezhették, hogy gyér népességű területen (a török megszállás alatt elnéptelenedett Mezőföldön, a vízjárta törénelmi Arad és Torontál megyében) a népességhiányt már a belterjesség irányában induló fejlesztések ellenpontjának tekintették. Kiemelték, hogy a munkásviszonyok a dunántúli uradalmakban általában jobbak, ezeket azonban már erősen gyengíti Budapest fejlesztése, illetve a filoxéra pusztítása, ami miatt sokan kényszerültek elköltözésre.[877]

Sőt az egyes uradalmakra jellemző nemzetiség is eltérő gondolkodást igényelt. „*A kisjenői és a gyapjúi uradalmakban az oláhság, a pilis-csabaiban a németek, a fejérmegyeiekben a magyarok és a tiszaszentmiklósiban…a szerbek vannak túlsúlyban*" – írja Libits Adolf uradalomismertetése.[878] A millennium évében született írás természetesen a magyarosítás szempontját pozitívként ítéli meg: az ügyvitel magyar nyelvét, az iskolák és lelkészek szerepét, illetve az uradalmi vezetők részvételét hangsúlyozza az érintett községek igazgatásában. A uradalmakhoz tartozó községekben és a 43

868 LIBITS 1896, 1–160.
869 LIBITS 1896, 80.
870 THEWREWK 1893, 18–68.
871 LIBITS 1896, 73–76.
872 GABÁNYI 1931, 17; Az ágyai kápolna. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 36. szám. 1896. szeptember 6. 601; László gyermekotthon. *Vasárnapi Ujság* 44. évfolyam 8. szám. 1897. február 21. 124.
873 HABSBURG-LOTHARINGIAI 2005, 23.
874 HABSBURG-LOTHARINGIAI 2005, 45.
875 József főherczeg kastélya. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 24. szám. 1893. június 11. 408.
876 CLAIR 1896, 152, 158.
877 LIBITS 1896, 52.
878 LIBITS 1896, 46.

majorban az uradalmi épületekben összesen 3966 személy lakott ekkor.[879] Legnépesebb a legnagyobb kiterjedésű Kisjenő 2172, az alcsúti 905, a martonvásári 629 személlyel dolgozott, a legkisebb népességgel (34) a piliscsabai uradalom következett (Gyapjú 123, Tiszaszentmiklós 103 lakossal). Az elemzésből Libits Adolf azt a következtetést vonta le, hogy a munkáskézről az uradalmi tisztség „*idejében gondoskodjék és azt magának jó előre szerződésszerűleg biztosítsa*".[880] A biztosítás mélyén a munkaerő egész éves lekötése munkált: még az időszakos hónaposokat, napszámosokat és részeseket is bonyolult ledolgozásos programban foglalkoztatták.

A részes aratók és szakmányosok a kialkudott bérben tergeriföldet, a bánkúti dohányosok dohányföldet műveltek.[881] Itt kell megjegyezni, hogy a ledolgozás, azaz többféle alkalmazás munkajáradékkal terhelt formája több korszakban (a 19. század elején, közvetlenül a jobbágyfelszabadítás után és a század végén is) a nagybirtok munkaerőigénye és a munkavállalók ellátásigénye folytán általánosan elterjedt.[882]

A munkaerőhiány nyomai már az előző korszakban is a kisjenői uradalomban jelentkeztek, bár azokat a szemlebizottság 1864-ben még nem tekintette nyomasztónak, hiszen még a majorhálózat kiépítésénél tartottak. Belső átszervezéssel, valamint a vándormunkaerő bevonásával még megoldhatónak látszott.[883] A század végén azonban már itt is túlnyomó a vándor munkaerő alkalmazása. Kisjenőben a szénakészítésben és a bánkúti cukorrépa termesztésében Békéscsabáról toborzott tót kaszásokat és summásokat fogadtak. Érdekes megfigyelni, hogy az eredetileg a földszűke miatt a Felföldről érkező tót kaszások munkavállalása Alföldre településük után is megmaradt, azután azonban már Csabáról rajzottak ki például Kisjenő felé. A kisjenői uradalom ősi és fezeti kerületei, illetve a gyapjúi uradalom küzdött a legjelentősebb munkáshiánnyal, itt még a napszámbérek megemelésével sem oldódott meg a probléma. Gyapjú Bikácsról és Nyárszegről hónapos szerződéssel alkalmazott munkásokat,[884] ám végül a munkáskéz alapvető hiánya vezetett el az uradalom eladásához.

VII.2.4. Intézkedések a cselédség és a gazdasági tisztség vonatkozásában

Az 1870-es és az 1890-es években előbb az uradalmi cselédség nyugdíjellátását, majd a gazdasági tisztek uradalmi kötelezettségeit és juttatásait szabályozták. Az eredetileg csak kegyelemből adott cselédellátást 1873-ban, Libits Adolf uradalmi alkalmazása – talán nem véletlen – egybeesésével szabályozták: a nyugdíj, valamint az özvegyi és az árvaellátás (tanítási segély) a szolgálati idő függvényében járandósággá változott. A cselédség bérét (mely állt készpénzből és természetbeli juttatásokból) alapvetően meghatározta a juttatások körébe tartozó szabad lakás, a kert és az állattartás bizonyos mérvű szabadsága. Emellett az uradalom fizette a cselédek adóit, orvosi kezelésüket és a szükséges gyógyszereket, az iskolások számára kiállította az iskolai kellékeket. A gyermekek számára előnyként számoltak azzal, hogy az uradalmi iskolák tanulói napszámot kaphattak, az iskolát kijárva pedig a fiúkat ostorosként vagy hónaposként alkalmazhatták.[885]

A természetbeniek értéke az uradalmak között nagy eltéréseket mutatott, jelentősen függött ugyanis a helyszíntől, az alkalmazás területétől és a beosztástól: ezek szerint az átlagostól eltérő járandóság is megillette őket alkalmazásuk idején.

Az 1891-es tiszti szabályzat meghatározta a gazdasági tisztek és az uradalom viszonyát:[886] a felvételi feltételektől (gazdasági akadémia vagy tanfolyam), az alkalmazási feltételekig (az egyéves eskü után el nem bocsátható, társadalmi állásuk szerinti bérezés, képzés, tisztességes bánásmód). Ez szolgált mintegy „viselkedési kódexként" a tulajdonos és gazdaságirányító tisztikara közötti, illetve a tisztikarnak megbecsültséget biztosító közvélemény és a beosztottak felé egyaránt.

Kosutányi Tamás ismertető cikke igazán mintaszerűnek tartja „*az 1891-ben kelt tiszti szolgálati és tiszti nyugdíjszabályzatot*", amit nyomtatásban is megkaptak, s amelyben a szakképzettség és a folyamatos szakképzés fontossága mellett egyfajta viselkedési kódex is megtalálható mind a tisztek, mind pedig az uradalom vonatkozásában. A cikkíró – mint a korszak egyik legjobb gazdasági szakembere – a főherceg uradalmainak termelékenységét mintaszerűnek tartja. A nagy gazdálkodási összképbe helyezve óvja a gazdákat az elharapódzó bérbeadástól: „*Lehet még ilyen*

[879] LIBITS 1896, 47.
[880] LIBITS 1896, 52.
[881] LIBITS 1896, 55–57.
[882] DEMETER 2011, 73.
[883] DEMETER 2024, 127–128.
[884] LIBITS 1896, 54–57.
[885] LIBITS 1896, 166.
[886] LIBITS 1896, 141–145.

alacsony gabonaárak mellett, és ilyen elemi csapások között is jövedelmezően gazdálkodni, s nem szükséges bérbe adni a birtokokat. Tessék csak kellőképpen képzett gazdatiszteket alkalmazni, ezeket tisztességesen fizetni, velök tisztességesen bánni, jövőjüket biztosítani, s a többi magától jön."[887]

Ugyanakkor a szabályzat lényegében a tiszti kart, legfelsőbb adminisztratív vezetőként pedig a jószágigazgatót tette felelőssé „a biztos jövedelmezőségért", ezért természetesen részletesen körülírták hatáskörüket és felelősségi körüket, a gazdaságok termeléséhez szükséges létszámot (ekkor 61), és a beszállított tiszta készpénzjövedelem növekményéből való részesedésüket.[888] A jószágkormányzó dolgozta ki a tiszti nyugdíjszabályzatot is: nyugdíjra először a 10 éve alkalmazott tisztek jogosultak (teljes nyugdíj 40 éves alkalmazás után járt), a nyugdíjalapot a főherceg és a tisztek évenkénti befizetései hozták létre.[889]

Clair Vilmos 1896-os cikke megerősítette, hogy a vezetés célja a befektetett tőkék megtérülése és lehetőleg ezek nyomán az uradalmak fejlesztése.[890]

VII.2.5. Lépések a belterjesség felé

A főhercegi uradalmak századforduló előtti helyzetét, illetve az ehhez közelítő átmenetet írja le Libits Adolf könyve. Ebben a vonatkozásban elsősorban a szántóföldi takarmánytermesztés (újdonságként említi a zöldtakarmányét) fejlesztéséről szól, de 1896-ban még nem szól rétek és legelők terméshozamának növeléséről, a fűgazdaságról és a meliorizációról, hiszen mindez Magyarországon általában majd csak a 20. század elejének lesz fontos újítása.[891] A legelőjavítással az 1894. évi XII. tc. sem fogalkozott behatóan, inkább a legeltetést szabályozta, viszont a „székely akció", majd a „tót akció" tanulságai rávilágítottak a kérdés fontosságára, s mindez először az 1908-évi XLIII. tc-ben jelent meg, de ekkor még csak a közlegelők fejlesztésével foglalkoztak.[892] A belterjesség felé megteendő döntő lépéseket tehát még nem kereshetjük a főhercegi uradalmak gazdálkodásában. Azt viszont az egyes uradalmak sajátosságait kiemelve maguk a gazdaságirányítók is úgy látták, hogy csak Martonvásár jutott el a belterjesség küszöbére. Az ehhez vezető tényezőket a kedvező piaci helyzet okszerű kiaknázása parancsára egyrészt a megvétel mellett, másrészt a gyors és jelentős befektetések mellett szólva értékelték. Helyeselték a mélyebb szántók alagcsövezését és a rétek öntözését, s ennek folytatásaként vágtak bele az ipari növények termesztésének felfuttatásába (krumpli, kukorica), illetve az ipari kapacitás növelésébe (szeszgyár, malom). A kevés legelő miatt az állattenyésztést és a hízlalást fejlesztették, amely a szántóföldi takarmányt és az ipari melléktermeket a legjobban hasznosítja, a piaci előnyöket legjobban kihasználja, de nemcsak az eladás, hanem a vétel szempontját is vizsgálták. Ez a gazdaság ugyanis abraktakarmányt, trágyát, s olykor műtrágyát is vásárolt.[893]

A piaci lehetőségek legjobb kihasználására törekedve állították be a bánkúti gazdaságot: a házi kezelés első döntéseit (1878) idővel követte a mezőgazdasági kisvasút beruházása (1894, fontos, hogy 1896-ban még egy másik megépítését is tervezték), a telelési áthajtások gyakorlatával a talajerővisszapótlás és a növénynemesítési profil kialakítása. Az állatartás vonatkozásában a hízlalást helyezték előtérbe, amit a cukorrépatermesztés felfuttatásával alapoztak meg.[894] A házi kezelésbe vétel az uradalomleírás megjelenése idején folytatódott: újabb és újabb 200 holdas bérletet vettek házi kezelésbe, s ezzel újabb vízszabályozás és árvízmentesítés folyományaként nyert területeket is igyekeztek bevonni.[895] Először Rózsa majort, majd 1888-ban László majort hozták létre, a visszavett terület második része 1895-ben került majorsági művelés alá. Bánkút vonatkozásában József Károly főherceg piacorientált döntéseit két fontos tényre, Baross Lászlónak már Alcsúton bizonyított növénynemesítő kísérletei sikerére (kukoricanemesítés), illetve az uradalmat érintő vasútvonal 1883-as megnyitására alapozta. Az Arad–Csanád vasútvonalon Bánkút kitérő állomáshoz 1894-ben tudták csatolni a lóvontatású kisvasutat Rózsamajoron át Kismajorig.[896]

Megváltozott ezzel az eredetileg egységesen kisjenőinek nevezett, Bánkúttal együtt kezelt uradalom alapvetően állattenyésztő profilja, illetve az csak Kisjenőre szorítkozott. Bánkúton a piaci növénytermesztés mellett a modern

[887] KOSUTÁNY 1893a, 505.
[888] LIBITS 1896, 142–145.
[889] LIBITS 1896, 145.
[890] CLAIR 1896, 151.
[891] DORNER 1912, 4.
[892] DORNER 1912, 4–6.
[893] LIBITS 1896, 42, 113.
[894] LIBITS 1896, 37–38.
[895] LIBITS 1896, 10, 38.
[896] A bánkúti vasútállomás története (https://aradcsanad blog.hu. Utolsó letöltés: 2022. június 30.)

növénytermesztés (kapások, ipari növények, majd a növénynemesítés) nyert teret. Ennek látványos mutatója, hogy a vetésforgó középpontjába Kisjenőn a vetett takarmányok, Bánkúton pedig a piacos növények kerültek.[897]

Az uradalmak gazdálkodásában az erdők kezelését nem szervezték egységes erdészeti igazgatás alá, hanem azt az uradalmi vezetők felügyelték. Az erdők területe egyébként csak a kisjenőiben volt egységes (Miske, Szintye és Ágya kerületében igazgatták), Alcsúton (Csáplár, Vérth, Alharaszt) és Piliscsabán (hat darabban helyezkedtek el) az erdőterületeket öt erdész kezelte. Az erdőművelés átalakulóban volt: hagyományos módon – szálerdőüzemben vagy sarjerdőüzemben – művelték az erdőket, az ortolási üzem azonban egyre nagyobb területet foglalt el. Az egyes felújítandó erdőrészek négyéves művelése közben a makkvetés mellett egyéb haszonvételre is alkalom nyílott.[898]

A tiszaszentmiklósi és a gyapjúi gazdaság eladásához, illetve fejlesztése leállításához olyan indokokat fontoltak meg, amelyek a belterjessé fejlesztést lehetetlenné tették volna: Tiszaszentmiklós fejletlen közlekedését, illetve Gyapjú kritikusan gyér népességét.[899]

Kiemelkedő fontosságot kellett tehát már tulajdonítani a szállítási lehetőségeknek.

A szállítási lehetőségek kihasználása terén a dunántúli vasutaknak a trieszttivel történt összekapcsolása 1860-tól lehetővé tette a nagyarányú tengeri szállítást. A trieszti helyett a magyar kikötő, Fiume bekapcsolása 1873-tól valósult meg,[900] ez pedig a főherceg nagy fiumei beruházását is segítette. Ez a helyzet már a nemzetközi tőkével megépített, és fővonalakat megszerzett vasúttársaságokat gazdagította, és persze az így piachoz jutó nagy uradalmakat (például József Károly főherceg dunántúli birtokait, amelyek Martonvásár irányában történő fejlesztésében ez fő szempont lehetett). Hasonló aktivitás a partiumi és az erdélyi összeköttetések fejlesztésére csak néhány évtized után érintette a főhercegi uradalmakat. Fejlesztési lehetőséggel kecsegtetett a folyamszabályozás: ennek is elsősorban a Duna mentén folytatott munkálatai, hiszen ez a gőzhajózással a közlekedés forradalmasodását eredményezte (a folyamszabályozások egyéb jelentős szakaszait az 1860-as évekig az árvízmentesítés érdeke mozgatta).[901] A dunáltúli főhercegi uradalmak, majd néhány évtized múlva a többiek piaclehetőségeit is gazdagította az, hogy Pest a hazai áruforgalom és a tőzsde központjává emelkedett, ezzel a belső áruforgalom és a kivitel határozott előnyét élvezhették. Már fel kellett figyelni – legalább országos kitekintésben – azonban a külkereskedelmi mérleg passzív fordulatára: a gazdaság kitettségére.[902] Ezt ipari vonatkozásban szinte csak a malomipar teljesítménye módosította, azaz a magyarországi liszt birodalmi, és ezen kívüli keresettsége. Ez is mutatja, hogy a belterjes tendenciának 1896-ban csak a martonvásári gazdaság felelt meg.

VII.2.5.1. A 19. század végi világpiaci változások jelzője: a martonvásári uradalom megszerzése

Az uradalmi szervezetben sajátos és tegyük rögtön hozzá, ideiglenes helyet foglalt el Martonvásár uradalma. Viharos gyorsasággal láttak hozzá fejlesztéséhez, igazgatásilag az alcsúti körhöz csatolták. A gyors fejlesztés mellett szólt fekvése, a főváros közel fekvő és vasúttal is megközelíthető piaca, ipari részlegei. A martonvásári uradalom eleve a fejlettebbek közül való volt. 1855-ben a *A mezei gazdaság könyve* című munka a martonvásári uradalmat, még a Brunszvik család kezén így helyezte el: Martonvásár „*épületeiben, ültetvényeiben gazdagabb volt Ercsinél és szegényebb Alcsútnál*". Brunszvik Ferenc gazdálkodása idején végbement a jószágrendezés, Brunszvik Géza 1865-ben már jelentősen gépesítette uradalmát, kitűnő minőségű gyapjút adó Elektorál-Negretti nyájat vásárolt.[903] 1864-ben vásárolták a Gadegast-féle tenyészetből a Tükrös-majorban tartott, utóbb 700 darabra fejlesztett finomgyapjút és húst adó állományt.[904] Ipari beruházásait egy kis szeszgyár létesítésével kezdte, azonban nem sikerült teljes mértékben nyereségessé tenni. Sokminden hátráltatta: az 1873-as pénzügyi válság megakadályozta bővítését, az 1888-as szeszadó törvény pedig a nyereséget vitte el. Brunszvik sem tudott mást tenni, mint kortársai ilyen helyzetben: először újabb beruházással (egy malom fejlesztésével) kísérletezett, majd az egész uradalmat eladta.[905]

[897] LIBITS 1896, 42.
[898] LIBITS 1896, 60–62.
[899] LIBITS 1896, 38–44.
[900] SZABAD 1979, 566; KAPOSI 2002, 225.
[901] SZABAD 1979, 568–569.
[902] SZABAD 1979, 570.
[903] KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ 1855, 383–384.
[904] LIBITS 1896, 120.
[905] LIBITS 1896, 81.

Martonvásárt 1893 őszén vásárolta meg József Károly főherceg fia, József Ágost számára nászajándékul. Hiszen ebben az évben házasodott, hazatéréséig apja kezelte az ősi birtokokat.[906] Martonvásár megérte a hatalmas, két millió 100 ezer forintos vételárat,[907] bár ipari célú fejlesztése nagy befektetéseket és eleinte bontásokat igényelt. Felsőmajort hamarosan, Spanyol majort pedig 1887-re lebontották,[908] így a régiek közül csak Gábormajor maradt meg. Kismarton és Erdőhát pedig bérbe voltak adva. Házi kezelésbe vonva ezeket önálló ispánsággá alakították, Kismartonban volt az intézőség. (A lebontott épületek anyagából 1888-ban díszes borház épült a szőlőben.[909])

A kezelt uradalmak közül a martonvásárinak volt a legkedvezőbb fekvése a főváros közelsége és a két elérhető vasútvonal miatt (Budapest–Prágerhof, illetve 8 km-en belül a Budapest–Bécs[910] vonal Érdnél és Ercsinél), illetve az is előnyére szolgált, hogy a megyeszékhely, Székesfehérvár is elérhető vasúti összeköttetésbe került. Megvalósult tehát az uradalmak vonatkozásában a tengeri, valamint Érd irányában a Duna víziútjának szállítási lehetősége, a megyén belül a fő vaspályák összeköttetése, illetve Székesfehérváron át a Grázi főút elérése. Jelentősen kezdték tehát fejleszteni az ipari egységeket, elsősorban a malmot és a szeszgyárat,[911] s erre építették a termelést (eminens módon elsősorban a piaci célú állattenyésztés céljára) és a hízlalást. A főhercegi gazdaságok harmadik (az első kettő Alcsúton), bonyhádi fajtára épített 100 darabos csírászatát a martonvásári vasútállomás közelében, a Belmajorban állították fel: a tejet kifejezetten budapesti értékesítésre szánták.[912]

A piaci mezőgazdasági terményekkel és takarmánynövényekkel elvetett 1371 magyar holdas részen csupán 240 holdas ugart hagytak 1895-ben.[913] Jelentős beruházásuk volt a kastély és az ipari üzemek vezetékes vízzel (kútból, tóból) való ellátása,[914] valamint az ipari üzemek termelékenységének jelentős fejlesztése (a szeszgyárhoz gőzgép, gőzkazán, főzőkészülék, szivattyúk, finomító készülék beállításával, a malomhoz a Ganz-féle hengerszék, három pár francia kő, tisztítóhálózat és a felvonóbeépítés), az épületek renoválása és a keskeny vágányú mezőgazdasági vasút építése.[915] A helyi vasútépítés a közlekedés és a szállítás egyéb területei mellett éppen a szeszgyári moslék egész uradalombeli hasznosításában volt jelentős: a moslékot a vágányok felett gyűjtötték össze, s innen a kocsikba öntötték.[916]

Martonvásár fejlesztését a belterjesség felé irányította az, hogy a kevés legelő miatt inkább az istállózó rendszert erősítették: az állatállományt a szántón termelt takarmánnyal és az ipari melléktermékkel etették. Előnyére szolgált, hogy a kedvező közlekedési helyzet miatt sokszor a gyengébb termény is eladható volt.[917] Ilyenkor abraktakarmányt vásároltak is a marhák, a sertések és a juhok számára. Igényesebb, nyugati marhafajtákat állítottak termelésbe, és ráálltak a gyári sertéshízlalásra.[918]

A malom- és szeszipar Martonvásáron azért is mutatkozott jövedelmezőnek, mert „*előnyösen használja ki a helyi piac árkonjunktúráit*", azaz az uradalom szemesterményei döntő részét, és a Martonvásáron termesztett burgonyát is iparilag feldolgozva értékesítették.[919]

1896-ban a martonvásári uradalom bemutatkozott a millenniumi kiállításon, a főhercegi pavilonban is az ipari beruházásokat mutatták be (elsősorban a szeszgyárat és a malmot).[920]

József Ágost és családja csak 1896-ban és csupán röpke időre választotta állandó otthonául Martonvásárt, ebben Alcsút, a családi otthon közelsége a korabeli híradások szerint elsődleges szerepet játszott.[921] Hamarosan azonban a számukra vásárolt Kistapolcsányban rendezkedtek be, így a martonvásári jelentősen fejlesztett uradalmat Dréher Antalnak (1849–1921) 1897-re eladták. (A martonvásári uradalom ismét egy szomszédos nagyobb

906 HORNYÁK 1996, 83–84.
907 LENCSÉS 1965, 35; A MAGYAR 1897, 148–149.
908 LENCSÉS 1965, 45.
909 LIBITS 1896, 13.
910 LIBITS 1896, 23.
911 LIBITS 1896, 38.
912 LENCSÉS 1965, 44; LIBITS 1896, 125.
913 LIBITS 1896, 40–41.
914 LENCSÉS 1965, 35.
915 LIBITS 1896, 81.
916 LIBITS 1896, 82–83.
917 LIBITS 1896, 42.
918 LIBITS 1896, 43.
919 LIBITS 1896, 38–44.
920 HORNYÁK 1996, 85.
921 HORNYÁK 1996, 84.

birtoktest része lett: Dréheré ekkor Kajászó, Tabajd és Gyúró területének egy része is,[922] illetve a martonvásári részhez ízesülő Szentlászó.[923])

Martonvásár gazdaságának megvásárlása elsőrendű válasz volt a világpiaci és a magyar piaci kihívásokra: fontos és konzekvens döntés tehát. Eladása – különösen a gyors és jelentős fejlesztés után – elsősorban családi döntés: feltételezem, hogy József Károly főherceg termelési elveinek inkább ellentmond, de talán a gazdasági válság és a nagy befektetési igény is hozzásegítették a főherceget az eladási döntéshez. Tiszaszentmiklós és Gyapjú fejlesztésének elmaradásához a távolság, a népességhiány és a szállítási nehézségek döntőnek bizonyultak. Jól látható, hogy József Károly komplex döntésekre kényszerült az újfajta világpiaci helyzetben. Ilyen kitettség a nádor idejében még nem akadályozta a beruházási és hatalmas ráfordítási döntéseket.

VII.2.5.2. 1872-es pillanatkép: tanulmányi kirándulás Kisjenőbe

Érdekes bepillantást enged egy Kisjenőbe szervezett tanulmányi kirándulás leírása. Fontos megjegyeznünk, hogy az 1864-es uradalomleírás,[924] tehát a harmadik jószágismeretetés – nyilván mint kötelező olvasmány – tanulságai nyomán indultak el: a tanulmány tehát számukra az egyik legfejlettebb uradalom bemutatásául szolgált.

1872-ben a kolosmonostori gazdasági tanintézet növendékei tanulmányi kirándulását szervezték a kisjenői uradalomba. A növendékek utazását „*berendezéseinek nagyszerűsége, s oly híressé vált állattenyésztése*" miatt szervezték ide.[925] A jövendő gazdasági szakemberek az 1864-es jószágismeretésből készültek fel, tehát leírásuk az azóta bekövetkezett változások szempontjából fontos. Szólnak arról, hogy a gazdasági majorok rendszerét fejlesztették (később értesülünk arról, hogy ez az átszervezés 1871-ben ment végbe):[926] már 15 felszerelt majorról szereztek tudomást, amiket összefüggő fasorok és ültetvények kötnek össze. Feltűnő a majorok épületeinek célszerűsége és szépsége. „*Az épületek oly költséges módja … a magas főúr intenciájából történt. Ő nem emeltetett magának százezreket igénylő palotát, hanem annak költségeit a gazdasági épületek javára engedte át.*"[927] Tanulságos számukra a kovácsműhely, ahol lókapákat, boronákat, valamint a Vidacs-ekék mintájára ekéket készítenek. Csak az öntöttvas ekefőt rendelik meg, a kész ekéket vastaligákra alkalmazzák. A látogatók a 10 lóerős gőzgépet fűrészelés közben látták, kukoricamorzsolót is lehetett hozzá kapcsolni, három gőzgép a cséplésre várt, de ezen kívül malmot, fűrészt, a birkamosásnál pedig szivattyút hajtott.[928] Beszámolnak a zöldtakarmány és a zöld tengeri nyári etetéséről. A kukorica művelésénél már jelentkezett a munkáskéz hiánya, ezért sorba vetik, a művelésben sorművelő eszközöket, lókapákat, töltögetőket használnak. Electa fajtájú juhok tartásáról számolnak be: kedvükért Nikl Mihály uradalmi felügylő beindíttatta Dohányoson a juhmosás gépeit: két gőzgépet, vízemelő gépet és a víz melegítésére szolgáló katlant.[929] Újdonságként számoltak be az 55 lóból álló házilag kezelt ménesről, amelyet azonban éppen a gépek elé fogható erősebb lovakkal kiegészendő, a nyugati országrészből vásárolt hientz egyedekkel, illetve ezután a mezőhegyesi ménesből származókkal szaporítanának.[930] Nincs szó tehát már a parádés ménesről, csak a munkába – jellemzően gépek elé – fogott munkaerőről. Szép gyümölcsösről és az erdőművelés tuskóirtásos módjáról számoltak be: a vágásra érett részt teljesen kitisztítják, négy évig művelik, az utolsó éven a makkot is elvetik, majd a csemeték nevelésével az erdőművelés kezdődik.[931]

[922] HORNYÁK 1996, 84.

[923] LENCSÉS 1965, 45.

[924] PETERDY 1864.

[925] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézet növendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 36. szám. 1872. szeptember 5. 566–567.

[926] LIBITS 1896, 9.

[927] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézetnövendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 36. szám. 1872. szeptember 5. 567.

[928] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézetnövendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 36. szám. 1872. szeptember 5. 566–567.

[929] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézetnövendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 37. szám. 1872. szeptember 12. 577.

[930] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézetnövendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 37. szám. 1872. szeptember 12. 577–578.

[931] Tanulmányi kirándulások József főherczeg ő Fensége kis-jenői uradalmába. A kolos-monostori gazd.tanintézetnövendékeinek tanulmánya. *Gazdasági Lapok* 24. évfolyam 37. szám. 1872. szeptember 12. 578.

VII.3. Kísérletek a főhercegi uradalmak gazdálkodásának megújítására

VII.3.1. „Az állattenyésztés adja a kenyeret, s hozzá a vajat is"

Ezt a korszakban népszerű szólást a benne található jól irányzott ellentmondással együtt éppen a főhercegi uradalmak, s talán éppen Alcsút gazdálkodására tartom jellemzőnek. Libits Adolf ezredvégi összefoglalója jellemzően még mindig a nádori választásra hivatkozik: a nádor munkába vette a „*homokbuczkás Alcsúthot, a beláthatatlan határú, ámde merő sivatag, süppedékes és posványos Kis-Jenőt*".[932]

Ez és ezek a gazdaságok ugyanis – lényegében mostoha természeti viszonyaik (Alcsút kiszipolyozott termőketlensége, Kisjenő és Tiszaszentmiklós vízviszonyai és fekvése) – miatt már a nádori időkben felismert metódus szerint sem törekedhettek egyoldalú gabonagazdaságra: meg kellett küzdeniük a talajerő pótlás, illetve a vízviszonyok rendezése miatt ennek évtizedekig tartó előkészítésével. Az előkészítő szakasz Alcsúton a legelőgazdaság[933] takarmánytermesztésével, illetve ezáltal a fejlesztett állattartás révén előállított trágyamennyiség, és a trágyázott terület növelésével ment végbe. Kisjenő gazdálkodása az állattartás és -tenyésztés (a marha vonatkozásában külterjes, a setést illetően pedig a tenyészállat eladásával, illetve a hízlalással) fejlesztésével jellemezhető. Így állhatott elő az idézett mondásban is megjelenő paradoxon: a gabonagazdaság fejlesztése az állattartásban alapozódott meg. Az uradalom talajviszonyait elemző vizsgálatok alapján ki is mondták, hogy bár a búza az elsőrendűen piacos növény a 19. század végén is, a talajviszonyok miatt azonban csak a tiszaszentmiklósi gazdaságban és a kisjenői Körösök menti iszapos részen díszlik buján.[934] Tiszaszentmiklós eladása pedig éppen ekkor érlelődött meg, a Körösök vidékét ekkorra vízmentesítették, és a növénytermesztés céljára ebben a korszakban vették vissza a bérletekből Bánkút gazdaságát. Látható, hogy a 19. század második felében már az akkori idők által meghatározott pragmatikus döntésekkel kellett az uradalmi gazdálkodást segíteni.

Lényegében az igazi egyoldalú gabonagazdaság a főherceg uradalmaiban klasszikus búzatermesztő mivoltában nem is bontakozott ki. Érzékeny piaci helyzet állt a háttérben. Az egyik legérdekesebb összefüggés a megfelelő talajerővisszapótlás kérdésében jelent meg. Alcsúton, ahol ez a nádori gazdálkodásnak a legelőgazdasággal a középpontjában állt, a század végi piaci viszonyok között már nem volt folytatható, hiszen a megkívánt állatállomány takarmányozásához szükséges takarmánytermesztés nem volt bővíthető. Adekvát gazdasági döntésre volt tehát szükség, hiszen a búza piaci helyzete romlott, és már annyiba került az előállítása, mint a szálastakarmányé. A bővítendő szemtermeléshez tehát már venni kellett Alcsúton az istállótrágyát (Pesten a marhavásártéren és a közvágóhidon szerzik be).[935] Ugyanilyen okból növelték a pillangós takarmánynövények területét, hiszen így a nitrogénhiány leküzdhető volt nitrogénműtrágya használata nélkül is.[936] A hüvelyesek és pillangósok zöldtakarmányként való vetése, majd alászántása is a talaj nitrogénellátását gazdagította.[937] Ezek a gyakorlatok szorosan összefüggtek a műtrágyázási kísérletekkel, hiszen bebizonyosodott, hogy a pillangósok (takarmánynövények a vetett terület 30%-án) adtak elég nitrogént, pótolni csak a foszfort és a kálit kellett.[938]

Kisebb problémaként szemlélték a növénytermesztésre hosszú távon szánt bánkúti gazdálkodást: úgy látszik, hogy egyelőre elegendőnek látszott a kisjenői állatállomány egy részének rendszeresen áthajtása teleltetésre.[939]

A gabona az elsőrendű piaci növényük, tehát őszibúzát mindenütt vetettek, de a deputátumhoz szükséges kétszerest már csak Kisjenőn, és ugyanitt művelték a tavaszi áprát mindaddig, amíg foglalkoztak sörfőzéssel.[940]

VII.3.2. A növénytermesztés megújítása

Országos tendencia, hogy a gabonafélék termésátlaga az 1890-es évekig jelentősen növekedett, ezután azonban a növekedés lelassult. Ebben a századvégi periódusban vált igazán fontossá, és elsősorban a búza, majd a takarmány- és az ipari növények vonatkozásában a fajtaváltás.[941] A főhercegi uradalmak a termesztett fajták kiválasztását, majd

[932] LIBITS 1896, 3, 115, 126.
[933] DEMETER 2024, 109–110.
[934] LIBITS 1896, 92, 115, 126.
[935] LIBITS 1896, 36.
[936] LIBITS 1896, 37.
[937] DORNER 1912, 239–242.
[938] LIBITS 1896, 37.
[939] LIBITS 1896, 37.
[940] LIBITS 1896, 40–41.
[941] VÖRÖS 1988, 320.

a fajtakísérleteket, illetve a nemesítést is példaadóan támogatták. Jellemzőként elmondható, hogy két elsőrendű, lényegében nemesített növényük, a korban közkeletű néven emlegetett Alcsúti tengeri és a később világsikert arató Bánkúti búza válogatása és nemesítése, valamint termelésbe állítása egyaránt Baross László nevéhez fűződik. Baross 1887-től 1892-ig állt Alcsúton alkalmazásban, ahol az acsai gazdaság kukoricanemesítésébe kapcsolódott be, majd 1895-től került Bánkútra, ahol lassan rendezkedett be a nemesítési folyamatra, s azt egyéb gazdászati vezetői feladatai mellett végezte. Nem véletlen tehát, hogy búzanemesítési eredményeiről a Libits-műben még nem értesülünk: csak általánosságban szól a Bánkúton is folyó gabonatermesztésről, különös hangsúllyal csak az Alcsúti tengeri nemesítését írja le.[942]

A gabonatermesztést elemezve Libits is az 1890-es évek közepéig bekövetkező áresésből indul ki, melyet „*már nem pótolhatják a holdankénti hozam növelésével, de muszáj termeszteni*". Elsőrendű népélelmezési cikk, a rozs és a kétszeres pedig az alkalmazottaknak kiadandó deputátum része, így nem a termőterület növelésével próbálkoztak, hanem más agrotechnikai eszközökkel. Elsősorban a vetésforgóba épített előveteményekkel: a gabona Dunántúlon jól bevált előveteménye a lóbab, Kisjenő területein pedig a zabosbükköny és a dohány. A Dunántúlon a szárazság miatt szívesen vetették legelőfeltörés után.[943] Ez utóbbi megjegyzés persze árulkodó, hiszen mégiscsak a kora tavaszi legelő rovására terjedt a gabona számára előkészített szántó, ám ez az összes vetésterületét nem növelte, a növekmény területén szálastakarmányt termesztettek. A gabona előveteményeit már csak trágyázott földbe vetették, és kizárólag géppel, tehát sorban. Alcsúton és Martonvásáron korábban (szeptember közepén), Kisjenőben később (szeptember végén).

A gabonaneműek között is különbséget tettek: tavaszi búzát csak Kisjenőben (ott is a kiveszett ősziek helyébe), árpát főként Kisjenőben, tavaszit zöldtakarmánynak, őszi árpát pedig a sertéseknek. Rozsot és kétszerest a szegődményesek ellátmánya miatt kellett termeszteni, de az éppen folyó kísérletek azt mutatták, hogy a búzarozsda terjedése miatt a kétszerest a kisjenői kéthalmi kerületbe kell koncetrálni.[944] Tavaszi zabot rendszerint kapásnövények után vetettek, főként takarmány céljára. A 19. század végére megszüntették a sörárpa eddig is veszteséges termesztését, nyilván ezzel párhuzamosan szüntették meg „rövid tengődés után" Kisjenőn a sörfőzést (a sörházat vendégszobákká és raktárrá alakították). A megszüntetés mellett szólt a közben bevezetett fogyasztási adó is.[945]

A Libits-féle uradalomtörténetben érdekes helyet kapott az Alcsúti tengeri nemesítésével kapcsolatos fejezet: „*Gabonafélék közé soroljuk Cserháti Sándor tanár úr szerint a tengerit is, és itt elsősorban az alcsúti uradalomban termelt pignoletto-féleségről emlékezünk meg, mely ma már 'Alcsúti tengeri' nevezete alatt a kemény szemű tengeriek között jó hírnevet vívott ki.*"[946]

Szívesen nevezték ugyan Alcsúti tengeri néven, mintegy megelőlegezve annak fajtamivoltát, ám Libits műve lényegében állást foglalt, amennyiben azonosította azt a Pignoletto-fajtával, melyhez az 1870-es években a béllyei uradalomból vásárolták a vetőmagot. „*Az alcsúthi és pignoletto egy fájtának mondható, vagyis az alcsúthi nem más, mint pignolettonak gondos kiválasztása által származott szebb és korábban érő változata*", s amelyet a növénytermelő kísérleti állomás 1891-ben a terméshozam növelése érdekében további kísérletekre ajánlott.[947] Cserháti is elismerte később, az állomás 1893. évi jelentésében az Alcsúti tengeri megnevezés nem jelentett tájfajtát, s nem keresztezéssel állították elő: „*az alcsúthi tengeri nem talán a különösen kedvező talaj- és klimatikus viszonyoknak, hanem egyedül a gondos kiválasztásnak az eredménye*".[948]

Az alcsúti kísérlet tehát éppen ezzel az állásfoglalással, Cserháti hatásával és Baross itteni működésével a magnemesítés felé indult el: az alcsúti kukorica, mint a piacon kedvelt vetőmag termesztése az 1890-es évek közepére az alcsúti uradalom összes kukoricavetésterületéből (976 hold) 650 holdat foglalt el, s ebből a legjobb, az uradalmi „*elite-magtermermelés Acsán ma 5 holdra szorítkozik*", a következő magkategóriát a pepiner tengerit és az elite maradékát vitték magként piacra. A válogatás célja a minél korábban érő, fejlettebb, tömöttebb, hengeres formájú csövek termesztése volt. A leírás időpontjára az ennek az elvárásnak megfelelő agrotechnikát kidolgozták. (Ősziek után vetve, derékszögű vetési területre vonalazott részre kézzel vetik, lófogatokkal kétszer kapálják, egyelik, lófogattal töltögetik, a csöveket górében szárítják, majd többször átválogatva a padláson letakarva tárolják, morzsoláskor vetőmagnak csak az első osztályú csövek középső részéről szarmazót, az elite magot szánják.) A kapások műveléséhez való eszközök használatát rögzíti a leírás (vonalzó, kapáló és töltögető ekék), s emellett kitér a sok kézi munkára is. Nagy ellentmondásként kezeli, hogy ez a munka igen költséges, még nem is kifizetődő. „*Napjainkban a vetőmag-eladás még nem oly nagymérvű (100-200 métermásza évenként) és nem oly jövedelmező, hogy ezen igen fáradságos és pepecselő munkát kifizesse*".

[942] LIBITS 1896, 91–99.
[943] LIBITS 1896, 92–93.
[944] LIBITS 1896, 93.
[945] LIBITS 1896, 94.
[946] LIBITS 1896, 94.
[947] LIBITS 1896, 94.
[948] LIBITS 1896, 98–99.

A folyamat tehát még csak az elején tart, éppen csak a termesztés és a kiválasztás elveit sikerült kidolgozni, viszont ez a kezdet jelzi a további fejlesztések irányát. „*Tesszük ezt azért, hogy jövőre nézve irányadóul szolgáljanak*", s lassan el tudják látni a többi uradalmat is vetőmaggal.[949]

Az uradalmakban természetesen nem csupán a mag termesztése folyt, hanem egyéb fajtákat, például a Pignolettót és a nagyszeműt is termesztették: egyrészt a cselédeknek és aratóknak kiadott földek elvetésére, másrészt pedig a takarmányozáshoz, hiszen a kisjenői és a gyapjúi uradalomban jelentős setéstenyésztés folyt.[950]

Fontos változásra is figyelmeztet Libits Adolf leírása: egyrészt arra, hogy a közvetlen felhasználásra termesztett kukoricát a kapások metódusa szerint az uradalomban általában géppel, sorban vetik, lókapákkal és töltögető ekékkel művelik. Ez nyilván a majoros művelésre vonatkozik. Változás látszik másrészt abban is, hogy a kukorica művelésébe régebben a feles részesek kapcsolódtak be (ebben az esetben a kézi és az igaerőt is a felesek adták a termés feléért), éppen gyenge igaerejük miatt azonban az 1890-es évek közepére a harmados művelés vált általánossá. Ebből látszik, hogy az uradalmak gépi és fogatos ereje, valamint vetőmagtermesztése lehetővé tette a részesek területének megművelését (szántás, vetés), a többi munkához a harmados adta a kézi erőt (a termés harmadáért).[951]

VII.3.2.1. Baross László első lépései a világhír felé

Baross László (1865–1938)[952] a magyaróvári akadémia elvégzése után Cserháti Sándor (1852–1909) tanítványaként, növénynemesítési elveivel felvértezve és további támogatásával 1887-ben az alcsúti uradalomba került. Itt kapcsolódott be Cserháti által propagált Kováts Lajos által vezetett olasz Pignolettó kukoricára épített nemesítési kísérletekbe, melyek eredményeként létrehozták az Alcsúti tengerit.[953] 1896-ban még viták folytak arról, hogy ez a megnevezés tulajdonképpen milyen kukoricát takar: az eredetileg az 1870-es években a béllyei uradalomból rendelt Pignolettó típusú vetőmag gondos válogatásával alakult ki, s ezt megerősítette a növénytermelő kísérleti állomás vizsgálata, melyet a helyi viszonyokkal nemesedő kemény tengerifélék közé sorolva, további nemesítésre ajánlotta. Ezt a fajtát Acsán 976 holdon termelték, ebből öt holdon az elsőrendű vetőmagnak szánt terményt.[954] Ma is élő alcsúti hagyomány szerint az acsai gazdaságban kezdte Baross a kukoricanemesítést.

Az összegző gazdászati irodalom helyesen jegyzi meg, hogy itt még nem tekinthető Baross önálló nemesítőnek,[955] az azonban bizonyos, hogy itt kezdődtek a kísérletek, s azokat Cserháti – mint Baross támogatója – segítette, bár érdekességként jegyzik meg, hogy a tengerit a gabonafélék közé sorolja. A nemesítésbe a Pignolettó mellé a Prairi királynője és a szerémségi fajtákat is bevonták, immár keresztezéssel.

Baross a kisjenői uradalomba helyezve előbb a gyapjúi, majd 1895-től a bánkúti gazdaságban dolgozott: először az 1886-ban kialakított László-major intézője lett, majd 1911-től az egész bánkúti gazdaság jószágfelügyelője. A bánkúti gazdaságot a 19. század végén vette József Károly főherceg házi kezelésbe, sík területként fő profilja a mezőgazdaság lett. Baross az itteni talajviszonyokra állította át a kukoricakísérleteit, s erre évek során a Szerémi tengeri alapra nemesített Bánkúti lófogú vált be, amely 1914-ben az OMGE kiállításán aranyérmet kapott.[956] Kukoricával elért eredményei jelentőségét az adta, hogy fajtáival ki lehetett szélesíteni a növény gazdaságos termőterületét,[957] s ebben a bánkúti korai és késői lófogú kukorica, majd a keményszemű fajták játszották a fő szerepet.

Baross még József Károly főherceg idejében kezdte cukorrépa-, dohány- és búzakísérleteit,[958] melyek révén 1911-ben jószágfelügyelőként a bánkúti gazdaság élére került, illetve létrehozhatta a rózsamajori kísérleti telepet.[959] Világsikerhez vezető útját lényegében segítette, hogy éppen a magyarországi gazdasági válság utáni fellendülés segítésére a figyelem a búzafajták nemesítése felé fordult, ezzel magyázható 1909-ben, az Országos Növénynemesítő Intézet létrehozása is. A nemesítő intézettől alapul kapott Marquise búzára építve folytathatta Baros búzanemesítését.[960]

---

949 LIBITS 1896, 94–97.
950 LIBITS 1896, 99–100.
951 LIBITS 1896, 100.
952 FÜR–PINTÉR 1988, 121–125.
953 BOROTVÁS-NAGY 1942, 83–84.
954 LIBITS 1896, 94, 97.
955 FÜR–PINTÉR 1987, 122.
956 FÜR–PINTÉR 1988, 122; BOROTVÁS-NAGY 1942, 99.
957 BOROTVÁS-NAGY 1942, 100.
958 BOROTVÁS-NAGY 1942, 109.
959 FÜR–PINTÉR 1987, 122.
960 BOROTVÁS-NAGY 1942, 104.

Mindezen kísérletek világraszóló eredményei később értek be, de még ebben az időszakban elkezdődött a tiszavidéki búzák kiválogatása, majd 1914-től a Marquise fajtával való keresztezés. Mindegyik korszaknak megvolt azonban már a Bánkúti fajtanevű eredménye: a századfordulón például a Bánkúti 707-es és az 5-ös. Az igazi világsiker után az 1201-es, illetve az 1014-es került be az országos vetőmagakcióba.[961]

A trianoni békediktátummal elveszített területekkel a kijenői uradalom is elveszett, az eredetileg ennek részét alkotó Bánkút viszont Magyarországon maradt (ma Békés vármegye, Medgyesegyháza része). A terület tehát az összes uradalmi birtokon belül erősen felértékelődött, a magyar búza jelentős piacvesztése miatt pedig az itteni nemesítés eredményei igazi sikert jelentettek. Borotvás Nagy Sándor Barosst „*az első világháború utáni búzacsata hősének*" nevezte.[962]

A Bánkúti fajták 1928-ra államilag törzskönyvezett minősítést kaptak, 1933-ban a kanadai búzavilágkiállításon a Bánkúti 1201-es arany minősítést kapott.[963]

Az ipari és a takarmánynövényekkel folytatott nemesítési kísérletei később is gazdasági sikereket hoztak az uradalomnak.[964] Baross foglalkozott az árpa, zab, cirok, ricinus, takarmányrépa és cukorrépa nemesítésével is: ez utóbbi kapcsán a 20. század elején több németországi tanulmányúton volt.[965] Eredményei hosszú távon számottevőek a cukorrépamag termesztésében.[966]

Baross legendás szerénységét a korabeli gazdasági irodalom sokszor emlegette, s elsősorban abban látta, hogy elsőrendű fajtáit nem a saját nevéről, hanem alkalmazási helyéről nevezte el. A korabali gazdászati szervek is elismerték tevékenységét: az OMGE igazgatóválasztmányának tagja, illetve a növénynemesítő bizottság társelnöke volt, gazdasági főtanácsosi rangot kapott.[967] 40 éves szolgálatát az OMGE méltatta.[968] Temetése József Ágost főherceg és családja jelenlétében történt Bánkúton.

Köztermesztésbe vonva Baross fajtáit lényegében máig termesztik, génmegőrzésbe vonva, 2012-ben a nemesítő Magyar Örökség-díjat kapott.[969] (Sírja Bánkút pusztán, szobra 1959-től Martonvásáron, 2017-től Orosházán, illetve alakja megjelenik Budapesten, a Földművelési Minisztérium épületének domborművén, Kossuth Lajos tér 11.).[970]

VII.3.2.2. Ipari növények a változások középpontjában

A 19. század gazdasági változásaiból adódó első tanulság az uradalmak vezetői számára, hogy a gazdasági válság mellett a megkívánt jövedelmezőséget csak lényeges befektetésekkel lehet fenntartani. Ehhez a lehető legtöbb területet házi kezelésbe kell venni, még ott is, ahol eddig a bérletbe adás viszonylagos nyereséggel járt. A saját gazdaságok felszerelése azonban éppen a nagyobb befektetések terepe, ezért a 19. század végén úgy döntenek, hogy az csak a kifejezetten alföldi jellegű uradalmakban ajánlott (például Bánkút, Gyapjú). Ott azonban, ahol a közlekedési viszonyok rosszak (Tiszaszentmiklós, Gyapjú), ezektől a területektől hosszabb távon megválnak. Bánkúton 1878 után a rózsamajori kerület felállításával kezdik el a házi kezelés gazdálkodási kereteit, ám az 1896-ig még csupán az egész alföldi jellegű terület 47%-án valósult meg.[971] A bánkúti rész teljes átalakítása már a 20. századra maradt. A gyapjúi házi kezelésű gazdaság kialakítása elkezdődött, hosszabb távon azonban sikertelen, így ez a birtokrész utóbb eladásra került.

A jövedelmező piaci helyzet kialakításához kísérletként kezdenek hozzá bizonyos ipari növények termesztéséhez, s ahol ez rentábilisnek látszik, ennek befektetéseit is végrehajtják. Jellemzően az adott uradalmak vonatkozásában megy ez végbe: a cukorrépatermesztést ott fejlesztik, ahol a hízlalás a jövedelmező: így elsősorban Kisjenőben, Martonvásáron és Bánkúton, kisebb mértékben Alcsúton. Martonvásáron a szeszgyári feldolgozás miatt növelik a krumpli, a hízlalás miatt pedig a kukorica termőterületét. Ez a növekvő tendencia Bánkúton is megfigyelhető. A

961 FÜR–PINTÉR 1987, 125.
962 BOROTVÁS-NAGY 1942, 83.
963 FÜR–PINTÉR 1988, 125.
964 BOROTVÁS-NAGY 1942, 109–122.
965 ESTÓK 2013, 10; BOROTVÁS-NAGY 1942, 101.
966 BOROTVÁS-NAGY 1942, 110–111.
967 FABRÍCIUS 1931, 47.
968 FABRÍCIUS 1931, 114.
969 ESTÓK 2013, 10.
970 ESTÓK 2013, 10.
971 LIBITS 1896, 10, 38.

dohánykertészetet 1878-ig még bérlőként Wodianer Sámuel kezdte meg.[972] Később Dohányos major ezt a kezdeményezést nagyban vitte tovább: 1880 óta kizárólag itt termesztették 200 holdon, feles kertészek alkalmazásával.[973]

A 19. század végén a leginkább belterjes gazdálkodás igazán csak Martonvásár gazdaságát jellemzi, hiszen itt „*csakis iparilag feldolgozva értékesítünk*".[974]

Az összes uradalomra vonatkozóan jelenthető ki, hogy a piaci terményeket tartják a termesztés középpontjában, ezek szerepelnek a vetésfogókban is. Ezekből elsőrendű (búza, tengeri, zab, cukorrépa) és másodrendű eladásra szánt terményeket (árpa, rozs, krumpli) tartottak számon. Takarmánynövények közül a szálas takarmányokra (bükköny- és herefélék, valamint a tejelő marhatartáshoz kapcsolódó zöldtakarmányok) fektették a hangsúlyt, kisebb teret adtak ekkor még a répa- és babféléknek.[975] Ezek amúgy is különös talajmegmunkálást igényeltek, ennek a módszere ekkor általában újdonságnak számított, de a főhercegi uradalmakban már megjelentek ennek jeleként sajátos szerszámok, a kapás művelés és például az iskolások foglalkoztatása.

A nagyobb vasúti csomópontok, tehát a piacok elérése és a gazdaságok területének ellátása szempontjából fogtak hozzá a gazdasági kisvasutak építéséhez. 1894-ben Bánkúton létesítettek 3 km-s vonalat már a házi kezelési rendszer kiépítése idején.[976] Ugyanebben az időben építették ki a rohamosan fejlesztett Martonvásáron is a telepi vasutat.[977] Ezeket a igaerő kiváltása szempontjából értékelték, s mind a növénytermesztés (piaci szállítás), mind az állattartás (takarmányozás, tehenészet), mind pedig a termék piacra juttatása (tej) szemponjából szükségesnek ítélték.

Változás jele, hogy az ipari növények termesztésének központjaként egyre hangsúlyosabban Kisjenőt tekintették, különösen jól látszik ez Martonvásár eladása után.

Az ipari növények közül Kisjenőn dohányt, cukorrépát és lent termesztettek, a repcével is kísérleteztek, de ez az uradalom legbizonytalanabb növénye volt: sok volt a kártevője és könnyen kifagyhatott. 10 év alatt rendesen csak egy kitűnő, négy közepes és öt rossz termése volt. Mindennek ellenére termesztették a repcét 400 holdon. Mellette szólt, hogy kiveszése esetén még más növény ültethető a helyére, és ha terem, a legkorábban ad pénzt. Előnye az is, hogy a munkaerő létszámához tudták a művelését beállítani: ha volt elegendő kapás, akkor kapásnövényként széles sorba vetették, gabonaként a sűrű vetést művelték. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Kisjenőn a korabeli repcetermesztésre vonatkozó ismeretek szerint jártak el. A jellemzően a nagybirtokok növényének tartott repce termelése a 19. század közepétől elsősorban a felfuttatott állattenyésztés vonzásában bővült.[978] A repcepogácsát jó takarmányként használták. (A 20. század elején ezt a szerepét a napraforgó vette át, majd közétkeztetésbe bekerülve étolaja indokolta újabb felfutását.) Kisjenőn a század második felére, elsősorban a vetés gépesítése, és kifejezetten a repcevetők (két hohenheimi repcevetőgép), lókapák és sorozó ekék alkalmazása[979] mutatja, hogy a gabonáétól kezdett elválni a repce művelése, egyre inkább a kapásoké felé hajlott, így a munkaerőtől függően egyre jobban el lehetett a repce betakarítását választani a gabonaaratás nagy munkacsúcsától, s ennek előnyét is – már csak azért is, mert előbb lehetett pénzhez jutni – feltétlenül ki akarták használni.

Cukorrépát 1890 óta nagyobb arányban termeltek, mintegy 600 holdon. Ebből 400 holdat Bánkúton műveltek a mezőhegyesi cukorgyárral szerződésben. A magot a gyár adta, és a termény feldolgozása után a répaszelet 40%-át az uradalom kapta takarmányozásra (frissen etették vagy vermekben tárolták). A művelést az uradalom végezte: vetőgéppel vetették, kapálásához a Sack-féle kapáló eke mellett sok kézi erőt használtak. A répa szállításához építette meg az uradalom 1894-ben a mezőgazdasági vasutat.[980]

1894-től a kender termesztésével kísérleteztek: Feseten fejlesztették a szegedi Magyar Kender- és Lenipari RT-vel szerződésben. A lennel folytatott kísérletek a magtermesztésig jutottak.[981]

[972] HEGEDŰS 2008, 41.
[973] LIBITS 1896, 101.
[974] LIBITS 1896, 38.
[975] LIBITS 1896, 39.
[976] LIBITS 1896, 44.
[977] LIBITS 1896, 81.
[978] SELMECZI KOVÁCS 1980, 70–72, 79–80; DEMETER 2024, 114, 129.
[979] PETERDY 1864, 133.
[980] LIBITS 1896, 102–103.
[981] LIBITS 1896, 103.

VII.3.3. Az állattenyésztési fajtaváltások a piaci helyzet középpontjában

Országosan a 19. század végén erős tendenciaként jelentek meg az állattenyésztés szerkezeti átalakulásában mutatkozó jelenségek: a szarvasmarhatenyészésen belül a fajtavátás és a tejelő tehenészetek beállítása, a juhászat jelentőségének csökkenése, a finomgyapjút adó fajták használatának kérdése, a sertésenyésztésben a mangalica terjedése és piaca, illetve a lótartásnak a vonóerő és a szállítmányozás érdekébe állítása. Ezek közül egyértelműen a belterjesség irányába mutat a tejelő tehenészet.

Az egyes állattartási változások persze a használat szempontjából is értékelendők. A piaci folyamatokkal lépést tartva csökken az ökör vonóállat szerepe, nő a lóé. Ebben a fajtaváltással színre lépő színes marhafajták növekedése is szerepet játszik, viszont az uradalmak és a paraszti gazdaságok nagy átlagában a vonóállat szerepét változatanul a tinók fogmányba való tanítása alapozza meg. Ezt a helyzetet uradalmaink a marhatartás vonatkozásában különbözőképpen kezelték: a piachoz közeli dunántúli gazdaságok (Alcsút, Martonvásár) a tejelő ágazat kialakításának vették hasznát, Kisjenő pedig a felfejlesztett magyar gulyaállományból tenyészállatok eladásával, illetve a többi uradalom vonómarhaigényének kielégítésével ért el eredményt. A lóállományt illetően felszámolták a főúri ménes veszteséges tartását, az immár Kisjenőben koncetrált lótartás, a főhercegi fogatok kiállítása mellett a szállítás, illetve a gépvontatás és működtetés terén igényelt vonóerőt állította ki.

A változás abban is lemérhető, hogy a főhercegi uradalmak közül az állattartás- és tenyésztés súlypontja Kisjenőre került: érthető tehát, hogy ez az uradalom lett híres cifra gulyájáról, a magyar marha tenyészállat és a jármos ökrök eladásáról és az összes főhercegi uradalmak használatára való neveléséről. Köztudott lett, hogy ide helyezték át az alcsúti ménest, ám a lovakat itt már gazdasági célokra használták.[982]

Uradalmaink a belterjesedés folyamatára már a nádori időkben példát adtak, hiszen körükben folyamatosan szemmel tartották a földművelés és állatttenyésztés kívánatos egyensúlyának fontosságát. A főhercegi vezetés alatt az állatlétszám növelése az 1880-as években már az új egyensúly jeleit mutatta: csökkent a juhok, növekedett a szarvasmarhák száma, s kedvező változások álltak be az ivar szerinti és a fajta szerinti összetételben.

Wekerle Sándor leírásában Alcsúton finom merinónyájakat és növekvő innthali, és főképpen szimenthali marhafajtákat és jelentős tejtermelést említ.[983]

A világpiac tágulása, a megnövekedett áruszállítás mind a tenyészállat, mind a termék vonatkozásában fokozódó gyorsaságú, és fokozott pusztítással fenyegető járványokkal párosult. 1859-től már állami védekezés is számolt a több állati betegség közül ekkor legveszélyesebb keleti marhavésszel,[984] amely járvány az 1860-as évek végén súlyos pusztítást okozott, ellene vezették be 1874-ben a marhalevél (járatlevél) használatának általános kötelezettségét, amelyet 1888-ban az összes piacra érkezett vagy hajtott állatra kiterjesztettek.[985] Az uradalmak a járványos betegségek ellen csak áthajtássokkal, legelőváltásokkal, majd komoly lezárásokkal tudtak védekezni. Az egyedi védekezési módok sikeretelenségét mutatja, hogy 1900-ban súlyos marha-, illetve már sertésjárványok után került sor az állatorvosi közszolgálat államosítására.[986]

Fajtaváltások szükségességét a tartási körülmények intenzíven megmutatták. A szürke magyar marha csak az extenzív állatartás körülményei között állta meg a helyét, a pirostarka tájfajták előbb a Dunántúlon, azután a Tisza-Maros szögben teljesen kiszorították.[987] A fajtaváltás mögött a tejtermelés fokozása állt, ez természetesen párhuzamosan haladt a nyugati tejelő fajták behozatalával, s következményként számolhatunk a tej, sajt, majd, különösen a fölözőgép feltalálása (1877) után,[988] a vaj nagyarányú piacra kerülésével.

A 19. század végén a mezőgazdasági válság következményeként tettek lépéseket a fejlett uradalmak a szarvasmarhaágazat fejlesztése a tej termelésének és értékesítésének növekelése érdekében.[989] Jó, piacokhoz, nagyvárosok ellátásához közelebb fekvő uradalmak számára viszonylag nagyobb befektetések nélkül a nyerstej és sajt készítése már nyereséges volt, a fölözőgép feltalálása után pedig a vaj készítése igazi haladást biztosított.[990] Ezt persze elsősorban a tejszövetkezetek használhatták ki: az 1880-as évek elején megalakult szombathelyi és budapesti tejcsarnok

982 LIBITS 1896, 115, 126.
983 WEKERLE 1896a, 564; 1896b, 750.
984 TAKÁCS I. 1973–74, 281–282.
985 TAKÁCS I. 1973–74, 283–285, 288–290.
986 TAKÁCS I. 1973–74, 295.
987 FÜR 1969–70, 275.
988 FÜR 1969–70, 277.
989 VÖRÖS 1965, 473.
990 VÖRÖS 1965, 473.

értékesítette árujukat.[991] A tejkezelés szakembereit azonban csak 1890-től képezték, ekkor a Sárvár melleti szakiskolában.[992] A nagyobb birtokosok közül csak kevesen létesítettek maguk tejszövetkezetet: például Albrecht főherceg Bécsben és Dréherek Pesten. József főherceg számára Martonvásár megvásárlásával 1893-tól itt rendelkezésre állt a lehetőség – elsősorban a fővárosba való szállítással – 100 bonyhádi tehén beállításával a nagyobb tejtemelésre.[993] Martonvásár eladása után az eredmények a Dréher gazdálkodás során értek be: példaként szolgáltak az alcsuti szomszédság számára.

Az istállózó marhatartás teljes fajtaváltáson ment át. Nőtt a tejtermelés szerepe: ehhez jobb tejelő nyugati fajták, majd a hazai tájfajták termelésbe állítása kapcsolódott, ez pedig tudományos igényű és alaposságú tenyésztést, és egész éven való istállón tartást igényelt. A másik, kiindulópontjában fontosabb előfeltétel, a szántóföldi takarmánytemesztés, amely szoros összefüggésben áll a trágyamennyiség kényszerű és üzemszerű növelésével, és új növények (kukorica, répa stb.) termelésbe vonásával, új takarmányozási technológiák (darálás, szecskázás, füllesztés), illetve az ezekhez kapcsolódó eszközök és gépek (szecskavágók, morzsolók, füllesztőkazánok, tárolóeszközök) beszerzésével. Ebből a fejlesztésből természetesen nem csupán a tejelő tehenészet, hanem a juhászat, a lótartás és a sertéstartás egyaránt részesedett, ezen utóbbi ágazatokban is elsősorban a tenyészállatnevelés, hízlalás, valamint korszakunk végén a hústermelés került előterébe.

VII.3.3.1. Marhatartás

A tejelő marhatartás kialakítása gyorsuló tendenciát mutat, és a piac sürgetésére, valamint a közlekedési és szállítási viszonyok függvényében a főhercegi uradalomban is gyorsabban végbemegy a Dunántúlon, mint Kisjenőben. A sikeres és piacorientált csírászatok tehát a Dunántúlon, Alcsút és Martonvásár gazdaságaiban valósulnak meg.

Az alcsúti marhatartás jellemzője a tehenészet és tejgazdaság lett, amit fajtaváltással (végső állásában a Simmenthali bevezetésével) alapoztak meg. A saját udvartatás ellátásában (tej, vaj, sajtok) döntő szerepet szántak Alcsútnak.[994] A másodikként beállított Innthali, borzderes alcsúti tehenészet a század végén a Gazdák Budapesti Tejegyesülése csarnokának naponta szállította a tejet.[995]

Alcsúton a kezdeti mützthali marhát 1873-ban a marienhofi fajta váltotta fel, ezt rossz tejelési eredményei miatt cserélték le 1887-ben a Simmenthali fajtával. Az előző két fajta egyedeit beosztották az igás állatok közé, illetve idővel hízóra fogták, s így vették hasznukat.

A Simmenthali állomány beszerzése 1891 után lényegében lassan haladt: 1892-re érte el a törzskönyvezett állományt (1 bika, 16 tehén). Ezeket apránként Erlenbach vidékéről vásárolták, 1893-tól vérfrissítésre Széll Kálmán gazdászatából vásároltak bikákat (1895-re az 1 bika mellett 30 tehén, 25 üsző és 25 növendék bika volt az állományban, a bika borjakat jó áron tudták utóbb eladni).[996]

A Simmenthali állomány tejelésével már elégedettek voltak (átlagosan napi 7,4 liter), a tejet a főhercegi háztartás ellátására és a tenyészállat nevelésére használták, a maradékot helyben adták el, vagy limburgi sajtot készítettek belőle.[997]

1891-ben döntöttek a másik alcsúti tehenészet berendezéséről: kifejezetten tejelésre borzderes fajtájú bikát hozattak 44 tehénnel Tirolból, majd ezt kiegészítették (1896-ban 135 darabra szaporították). A termelt tejet az istállóban felvásárolva budapesti kereskedő vette meg, illetve utóbb a Gazdák Budapesti Tejegyesületének naponta szállították.[998]

A martonvásári tehenészet volt a legjobb piaci közlekedési helyzetben: a vasútállomás közelében megszervezett Belmajorban tartották a bonyhádi tájfajtából álló 100 darabos csírászatot.[999]

A tágas legelőkön, extenzív körülmények között tartott magyar gulya Kisjenő büszkesége volt, alapja a kunok által a nádornak 1820-ban ajándékozott nyáj, melyet azóta a Károlyi-féle derekegyházi gulyából szaporítottak.[1000] 1896-ra a három gulyát (Horgostón, Feseten és Ősiben) tartották, összesen mintegy 280 tehénnel. Az állatokat

991 VÖRÖS 1965, 474–477.
992 VÖRÖS 1965, 479.
993 VÖRÖS 1965, 488.
994 ORTUTAY 1915, 122; LIBITS 1896, 121–122.
995 LIBITS 1896, 124.
996 LIBITS 1896, 122.
997 LIBITS 1896, 123.
998 LIBITS 1896, 124.
999 LIBITS 1896, 125.
1000 DEMETER 2024, 124.

csak télre hajtották istálló vagy karám környékére, de csak a bikák voltak bekötve, a többiek szabadon jártak, és téli takarmányt kaptak (széna, szalma és zab). Tenyészcélként a tenyészállat nevelését (saját célra és eladásra), illeve az igába fogást jelölték meg.[1001] Az éves szaporulat azonban rendszerint nem fedezte sem a tenyészállat-, sem az igás szükségletet, ezért a környékben igen körültekintően vásároltak is magyar fajta tinókat. Ezzel visszavásárolták azoknak a fölös bikáknak a szaporulatát, amelyeket az előző években eladtak. A járomba való tinókat 4 évesen fogták be, a kimustrált ökröket ősszel hízóba állították.[1002] A tenyészállateladással igen meg lehettek elégedve, hiszen majd minden megye területére szállítottak, sőt büszkén jegyzik meg, hogy 1895-ben 10 darab vemhes tehenet vásárolt Oroszország is kisérleti céllal.[1003]

Érdekes megfigyelni, hogy a 20. század elejére az alcsúti uradalom csírászata a környéken jó hírnevet szerzett. 1909-ben (immár József Ágost főherceg kezén) a tejgazdasági kiállításon az alcsúti nem állított ugyan ki, de az alcsúti tejgazdaság működéséről nagy sikerrel mutattak be egy filmet. „*Igen érdekes része volt a tejgazdasági csoportnak a 'Mozi'. József főherczeg alcsúti gazdaságában mutatta be a tejkezelést addig míg az a fogyasztó asztalára kerül. Állandóan sok nézője akadt a bemutatónak. Kár, hogy az utolsó nap, minthogy a lemezek elégtek, már nem működhetett.*"[1004]

VII.3.3.1.1. Tehénpalota: a főhercegi csírászat túlélő épülete

A gazdasági és a hírlapirodalom egyaránt szívesen foglalkozik azzal a bukolikus képpel, hogy a máriavölgyi tehénistálló három szobájában, a tejivó szalonban a nádori, majd a főhercegi család, illetve vendégeik szívesen tartózkodtak. A hír máig is érdekes, hiszen a műemléki védettség alatt álló épület szépen felújítva áll (a műemléki védelem értékét – tudjuk, a nádori kastély lerombolása óta – a szocializmuskori döntések nem feltétlenül egyértelműsítették). A tehénpalotának nevezett máriavölgyi tehénistálló dór oszlopokkal kiemelt kastélyszerű épület, amit Pollack Mihály terveként valószínűsíthetünk.[1005]

A 19. század végén is kedves témája a leírásoknak. József főherceg ekkor már gazdaként nem elsősorban a bukolikus életérzés, hanem a tejtermék élvezője.[1006]

A tejelő tehenészet Alcsúton elsősorban a helyi és a budai igazatóság dolgozóinak igényét elégítette ki. Igazán látványossá József Károly főherceg idejében emelkedett, amikor a termékek közül a vaj és a sajt vált híressé. A 19. század végén Kosutány Tamás leírása kifejezetten kiemeli, hogy a kisjenői és az alcsúti marhatartás, azaz a gulya és a tejelő tehenészet célja eredendően más. Kisjenőn a magyar fajta testtömege, nagysága a döntő: József Károly főherceg „*míg Kisjenőn annyira keresi a forma alakulását, addig az alcsúti tehenészeteiben már inkább a tejhozam mennyisége és minősége iránt érdeklődik. Vendégeinek a szép máriavölgyi tehénistálló salonjában szívesen kínál frissen fejt tejet, házilag készült kemény és puha sajtot.*"[1007]

A II. világháború idején, de még az alcsúti uradalom változatlan fennállása alatt örökítette meg a helyet Erba Odescachi Sándor, aki ekkor házasodott be a főhercegi családba: József Ferenc főherceg Margit lányát vette feleségül. Leírásából a változás látszik: „*A kilencszáz tehén láttán csodálkoztam, hogy miért nem innen jön a kastélyba a tej, de nem szóltam semmit és később megértettem, hogy az egész tejtermés el van adva a Stühmer csokoládégyárnak.*"[1008] Nászútjuk idején pedig az ifjú feleség nagyapja már az egész épületet elajándékozta, vagy eladta a református egyháznak, másutt ajándékozóként József Ferenc főherceg jelent meg.[1009] A Székesfehérvári Püspöki Levéltár adatai szerint amerikaiak adományából vásárolták meg a Bethánia, a Református Ifjúsági Egyesület számára:[1010] a tehénpalotát fiatalok konferencia- és táborhelyszínévé alakították. Az egyesület tevékenysége 1948-ig, a vallásos szervezetek felszámolásáig folytatódott, talán így menekült meg az épület ebben a kritikus időben a pusztulástól.

Ma is áll, jól beláthatóan a kastély főbejáratától mintegy egy kilométerre, a nyílegyenes fasorral szegélyezett úton, az Etyeki út mentén. Az 1950-es Historia Domus szerint, az akkor már emlékezetből visszaidézett nyaraló-

[1001] LIBITS 1896, 126.
[1002] LIBITS 1896, 126.
[1003] LIBITS 1896, 127.
[1004] FODOR I. 1909, 1368.
[1005] SISA 2008, 281; DEMETER 2024, 112–113.
[1006] KOSUTÁNY 1893a, 504.
[1007] KOSUTÁNY 1893a, 504.
[1008] ERBA ODESCALCHI 1991, 438.
[1009] ERBA ODESCALCHI 1991, 439; ERDŐS–KELEMEN 1996, 134.
[1010] *Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából.* Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 28.

ként emlegetett épület mellett állt a Mária Dorottya által emeltetett kereszt, amit éppen a Bethánia működése miatt helyeztek innen át, egy 1950-es feljegyzés szerint kétszer is, utóbb egy katolikus gazda földje sarkára.[1011] Az istálló ma golfpálya és lovarda.[1012]

VII.3.3.2. Juhtenyésztés

Az 1870-es évektől a világpiacon láthatóvá vált, hogy a gyapjútermelésre beállított juhtenyésztés nem bírja a versenyt az olcsó, dömpingáron elérhető ausztráliai gyapjúval.[1013] A gyapjúpiac határozott dekonjunktúrája elsősorban a nemesített állományt érintette, s az általában termelésbe vett elektorál-negretti irány amúgy is a túltenyészetettség jelét mutatta. A gyapjúfeldolgozás technikájának javulása a durvább gyapjú számára teremtett piacot.[1014] A juhászat fajtaváltását a gyapjú piaci helyzete határozza meg, csúcspontja az 1870-es évek elején volt. Javában folyt a kiszorítósdi: a konjunkturális folyamat elején a merinó szorította ki a parlagi fajtákat.[1015] A juhtartást a termelési struktúrából pedig az Alföldön a sokasodó gabonatáblák, a Dunántúlon pedig az intenzívvé váló marhatartás szorította háttérbe.[1016] Az uradalmakban ugyanakkor a századforduló táján az elektorál-negretti fajtát kezdte fölváltani a durvagyapjas fajta és a húsjuhok tartása is.[1017]

A juhtartás legjobb szakemberei ádáz vitákba bonyolódtak arról, hogy szabad-e egyáltalán még a merinó finomgyapjas vonalát tartani. Az eladási adatok azonban azt mutatták – s különösen így volt ez Alcsúton és Kisjenőben –, hogy ahol száraz, aszályos vidéken termelnek, és ahol nem áll rendelkezésre az etetéshez ipari melléktermék, ott igenis helye van a gyapja miatt tartott finomgyapjas állománynak,[1018] hiszen azt a bécsi piac még keresi, egyedenkénti gyapjúhozama még csak csekély mértékben marad a fesűs fajtáé mögött. Az 1873. évi bécsi világkiállítás gyapjúbemutatóján feltűnt a főhercegi uradalmak gyapjúja.[1019]

Erre a piaci helyzetre a főhercegi uradalmak kétféleképpen reagáltak: a finomgyapjas tenyészirány Martonvásáron és Alcsúton maradt. Finomgyapjas állományt (mintegy 700 darab) Martonvásáron még Brunszvik kézben a Gadegast-féle elektorál tenyészetből vásárolták és az innen frissített nyájhoz már a főhercegi időszakban hozattak vemhes anyákat.[1020]

Alcsútról az 1820-as évektől folyamatosan a pepinéria egy részével áttelepítettek a kisjenői jobb legelők használatára egy finomgyapjas állományt (fajtamegnevezésként a merinó-elektorál nevet használják, bár eredendően Alcsúton az Infantandó fajta tájfajtává nemesítési irányát követték).[1021]

Korszakunk újdonsága a juhtartás vonatkozásában nagy vonalakban a következőképpen foglalható össze: a finomgyapjas állomány mellett felfejlesztik Kisjenőben a fésűs irányt is, a korszak végére a hústermelés jelentősége növekszik, és általában is elmondható, hogy az állattenyésztés súlypontja Kisjenőbe helyeződik át.

VII.3.3.2.1. Finomgyapjas állomány

Az uradalmakat leíró gazdasági szakemberek megfigyelése mind a nádori, mind a főhercegi korszakban helyesnek ítélte az Alcsúti birka tenyésztésének beállítását: „*Az alcsúthi juhászat alapítója átlátta t.i. hogy rendesen nem a legfinomabb juh nyújtja a tenyésztőnek a legnagyobb nyereséget, melly t.i. a gyapjú légkönnyűségével és selyemfinomságával, ritkán párosít csak középszerű tömöttséget is, hanem az, mellynek lehető legnagyobb gyapjútömöttsége jó finomsággal van összekötve, mert az illy állat takarmányozási tekintetben kevesebb költséget kíván, fajzásra nézve szaporább, kevesebb betegségeknek van alávetve ... a legfinomabb gyapjút ritkán fizeti meg a kereskedő kellő arányban.*”[1022] Ez az 1841-ben megfogalmazott mondat a század végén is helyesléssel párosult, s magába foglalta az Alcsúti juh fajtaelnevezés – egyébként hosszú távon nem igazolt – ter-

[1011] *Canonica Visitacio jegyzőkönyve a plébánia alapítása alkalmából.* Alcsút. 1950. SzvPL 4505A. 1.5. CV. 28.; Komáromi János közlése, 2024. szeptember 3.
[1012] HÁMORI 1997, 1522.
[1013] OROSZ 1979, 1090.
[1014] OROSZ 1979, 1091.
[1015] DEMETER 2020, 123, 138–139.
[1016] FÜR 1969–70, 279.
[1017] FÜR 1969–70, 280.
[1018] RODITZKY 1880, 54.
[1019] VARGA J. 1978–80, 373.
[1020] LIBITS 1896, 120.
[1021] DEMETER 2020, 233; 2024, 125.
[1022] TÖRÖK 1841, 104.

jesztésének igényét. Az önálló fajtának elismeréséhez a juhok testtömegének nagyságát, a tömött és mégis finom gyapjú jó eladhatóságát társították, egészében javított Negrettiként írták le.[1023]

Az uradalmi juhászat leírása a 19. század végén is az alapításkori választás helyességéből indult ki: a hasznos állatnak megválasztása igen következetes és nélkülözhetetlen volt, bár ezt ekkor merino-elektorál fajtaként írták le.[1024] Lényegében ezek további tenyésztését folytatták Alcsúton, az innen áthozott állomány nyomán Kisjenőn, valamint Martonvásáron. Tenyésztési mód az 1880-as évekig a beltenyésztés volt,[1025] 1882 után többször vásároltak a Hunyadi uradalomból kosokat a véfrissítés érdekében. A leírás szerint az így kialakult állomány egyedei kisebbek lettek ugyan, a gyapjú jó tulajdonságait azonban sikerült megőrizni. A mosott gyapjút a kereskedők széles körben ismertté tették „Palatinal-Wolle" néven. Az átalakítás első sikerét az 1890-es bécsi kiállításon elért első díjjal aratta az uradalom, a gyapjú legjobb árát pedig 1892-ben érték el.[1026] Az ezredéves kiállításon sikerrel állították ki a nyírott elektorál gyapjút, alcsúti és a martonvásári elektorál-negretti nyájat a millenniumi nagy arany éremmel, a hízott alcsuti és kisjenői juhokat díszoklevéllel tüntették ki.[1027]

Mindezen szép eredmények közlésekor azonban már jól látszik a századforduló változása: a fő profil a hízlalás lesz, a hízlalandók között pedig az ürük jelentősége nő, ebből pedig hosszabb távon nem a tenyészállat eladása, s nem is a gyapjúé látszik jövedelmezőnek, hanem a hústermelés.[1028]

A század végén az alcsúti uradalomban a hatvani kerületben, és Kisjenőn állították fel a törzsnyájat, tenyészkosokat csak itt neveltek. A martonvásári uradalomban a juhtenyésztés központját Tükrösmajorban alakították ki, s ezt az állományt rendszeres behozatallal frissítették. A gyapjút itt már nem mosták helyben, hanem gyárban mosatták. Martonvásár birtoklása idején következett be a tenyészkosok árának jelentős visszaesése.[1029]

VII.3.3.2.2. Fésűs merinó

A bőséges egyéb, újonnan termelésbe vont legelőkön Kisjenőn és Gyapjún kezdődött az 1869-es döntés után a fésűs tenyészirány szaporítása.[1030]

A kisjenői fésűs merinóállományt 1869-ben vásárolták az uradalomhoz tartozó Erdőhegy lakosaitól, illetve Königswaeter tenyészetéből. Ezt a 250 darabos nyájat 10 év múlva Geist-féle kosokkal javították,[1031] majd évtizedenként nagytestű fésűs gyapjú kosokkal fedeztették, 1890-ben merino-prococe kosokkal keresztezték. 1896-ban az állomány törzskönyvezett kosaiból Dohányoson pepiniériát hoztak létre, majd ebből alapították meg a gyapjúi 925 darabos nyájat. A kétféle (finomgyapjas és fésűs) kisjenői juhállomány beállításakor figyeltek arra, hogy a fedeztetések idejét – a kezelhetetlen munkacsúcs elkerülése érdekében – szétválasztották.[1032] A termelési és az eladási adatokból jól látszik, hogy az 1870–80-as években a fésűs gyapjú eladása volt a cél, ezt az 1894-ben a gyapjú igen nyomott ára miatt kezdték hízlalással pótolni.[1033]

VII.3.3.3. Sertéstenyésztés

A sertéstenyésztés a 19. század derekán esett át fajtaváltáson: kiszorult a szalontai és a bakonyi. A tenyészirányt a zsírsertés, a mangalica határozta meg.[1034] A sertés fajtaváltása két szakaszból állt: a mangalica zsírsertés, illetve a hússertés terjedésének szakaszából. Az elsőt a közfogyasztás, a másodikat az iparszerű hízlalás használja: koncentrációja a nagyvárosok növekvő húsfogyasztásában, illetve a felfutó, világpiacra kerülő szalámik és kolbászok ipari alapanyagaként látszik. A mangalica viharos gyorsasággal vált a hízlalás elsőrendű fajtájává,[1035] ebbe a szakaszba a főhercegi uradalmak már a 19. század közepére bekapcsolódtak. Eredetileg a kisjenői uradalomban kétféle sertést

[1023] TÖRÖK 1841, 174–175; DEMETER 2024, 111.
[1024] LIBITS 1896, 118.
[1025] DEMETER 2020, 232–233.
[1026] LIBITS 1896, 118–119.
[1027] Tenyész- és hízott juh és hízott szarvasmarha kiállítás. *Köztelek* 6. évfolyam 41. szám. 1896. május 20. 748–750.
[1028] LIBITS 1896, 119.
[1029] LIBITS 1896, 120.
[1030] RODICZKY 1880, 51; LIBITS 1896, 117–120.
[1031] RODICZKY 1880, 51.
[1032] LIBITS 1896, 120–121.
[1033] LIBITS 1896, 120–121.
[1034] OROSZ 1979, 1091–1092.
[1035] FÜR 1969–70, 282.

tartottak: a mocsaras, vízjárta legelőterületeken a szalontait, az erdei legeltetésben pedig inkább a bakonyit. Mindkét elődfaj az uradalom fejlesztése folyamatában még a nádori gazdaságban kiszorulni látszott: a vízjárta részről a lecsapolások, szabályozások miatt, az erdőből pedig az erdővédelem miatt. A szántóművelés folyamatos terjedése, és rajta a kukorica vetésterületének növelése már a nádori időkben új sertésfajta kialakításnak igényét vetette fel.

A nádori uradalomban az alapot az 1830-as évek elején Obrenovics Milos szerb fejedelemtől tenyésztési és nemesítési szándékkal a topcsideri állományból hozatott (egy két kanból és tíz kocából álló) törzs szolgáltatta, amely a szerb sumadia és a hazai tájfajták keresztezéséből igazi sikertörténetté alakult. Új, kiváló hízékonyságú, göndörszőrű fajta keletkezett. Ez a szőke margalica az 1860-as évekre a kukoricatermő vidékekre támaszkodva szinte kizárólagossá vált,[1036] a folyamat középpontjában az eredeti behozatal miatt Kisjenő uradalma helyezkedett el.[1037]

Az 1873. évi bécsi világkiállításon, ahol Magyarország először önálló világgazdasági szerpelőként léphetett fel, és a világpiacon versenyképes termékeit mutathatta be, már látszott a változás. A hazai szalontai fajtát a setésbemutatón már kiveszettnek tartották, a szőke mangalica bemutatói közül azonban a kisjenői uradalom még távol tartotta magát, pedig itt született ez a tenyészirány. Az itt vásárolt hízott mangalica azonban díjat nyert: Mezőhegyesről Deutsch Bernát[1038] mutatta be.

A legjobb hazai fajta rangjára a 19. század végére jutott el a kisjenői sertés, amiből a mangalica tenyészállomány eladásának és a hízlalásnak haszna következett.[1039] A tenyészállat piacra dobása tehát Kisjenő sikeres folyamata lett, de a hízlalás vonatkozásában – elsősorban az ellátás, illetve a piacos növények és ipari melléktermékek hasznosítása miatt – minden uradalom döntő lépéseket tett. Ez a folyamat előbb a Dunántúlon (Alcsút, Martonvásár), majd Kisjenőn is (a közlekedési lehetőségek függvényében) a pesti piacközponti szerep miatt gyorsuló tenedenciát mutatott. A nagy sikert nagy elterjedsége is mutatta: évente jelentősen növekedett az eladott kisjenői tenyészállat száma, s így fokozatosan az uradalom „*egyik fő jövedelmi forrását képezt*”.[1040] Másrészt viszont lényegesnek tartják, hogy „*a kisjenői mangoliczavér az egész ország mangolicza-sertéseiben megtalálható*”.[1041] Tehát büszkélkedtek azzal, hogy az egész országot nemes tenyészanyaggal látják el. Erre a legjobb példa, hogy az ezredéves kiállításon térképen ábrázolták a kisjenői tenyészsertések eladását.[1042]

Ennek megfelelően a kommunikációban szívesen nevezték a házilag csak ”mangoliczának” nevezett tenyészállatot kisjenői sertésnek. Igazi sikert jelentett az is, hogy a kisjenői sertés hamar megjelent a parasztudvarokban is, és fénykorában milliós létszámával szinte egyeduralkodóvá vált.[1043]

A kisjenői tenyészetben gondosan ügyeltek az osztályozás során arra, hogy a megfigyelések során mely fajtajegyek biztatnak a legjobb fejlődési és hízékonysági mutatókkal. Eszerint következetesen kimustrálták a kesely, a fekete foltos, a fej és az orr nem szabályos és gyenge izomzatát mutató egyedeit. Előnyt jelentett szemükben a nagy, puha és lelógó fül.[1044] A kívánatos fajtajelleg megtartása érdekében a kanokat csak egy, a kocákat pedig öt évig használták a törzsállomány szaporítására, utána fajjószágként eladták vagy kimustrálták.[1045] A legkiválóbb egyedekből, a különösen kiváló kocákból Kisjenőn állítottak össze egy 80 darabból álló pepiníriát, de a főhercegi uradalmak tenyésztő központjai Alcsút, Kisjenő és Gyapjú voltak. 1896-ban Kisjenőn 700, Gyapjún 160, Alcsúton pedig 70 tenyészkocát gondoztak.[1046] A gyapjúi gazdaság húzóágazatának szánták a sertéstenyésztést, ám sem a kapás munkaerő, sem a kereskedelmi vonalak az itteni tömeges termelést hosszabb távon nem tették lehetővé; a gazdaság eladásában ez döntő tényzővé vált.

A betegségek ellen áthajtásokkal és elzárási intézkedésekkel küzdöttek: ilyenekkel megelőzhetőnek és kezelhetőnek tartották az antrax és a himlő fertőzését, aggályos volt azonban a száj- és körömfájás, valamint a már a nádor idejében is elzárásokat okozó marhavész, hiszen ezek nagy területen rendszeresen pusztítottak. A sertésorbánc elleni oltásra az 1890-es években állami állomásokat hoztak létre,[1047] a főhercegi uradalomban 1891 óta oltottak az orbánc

[1036] RADNÓCZY 2000, 48.
[1037] DEMETER 2024, 124–125.
[1038] VARGA J. 1978–80, 380.
[1039] LIBITS 1896, 36–38, 128–129.
[1040] LIBITS 1896, 127.
[1041] LIBITS 1896, 128.
[1042] I. -r. 1896, 927–928.
[1043] HEGEDŰS 2008.
[1044] LIBITS 1896, 129.
[1045] LIBITS 1896, 130.
[1046] LIBITS 1896, 129–131.
[1047] TAKÁCS I. 1973–74, 288–290, 293.

ellen.[1048] Kiemelték az 1895-ben kitört sertésvészt. Ez elsősorban Alcsúton okozott jelentős elhullásokat (83%), csak az elkülönítéssel sikerrel védett falka disznók menekültek meg. Ekkor még a sertésvész, azaz a sertéspestis ellen nem létezett védőoltás, a kőbányai hízlalóból terjedő járványt csak 1909-től próbálták oltással megfékezni.[1049]

A hízlalás korszakunk végén – éppen a városiasodó környezet kihívásaként – már iparszerű méreteket öltött marhák és sertések esetében egyaránt. Martonvásáron és Kisjenőben az ipari melléktermeket moslékként használták, s azt a hízlalás végén kukoricadarával egészítették ki.[1050]

VII.3.3.4. Ménes

Új jelenség volt a kisjenői állattartás ágazatában az alcsúti, Göböljárás pusztán tartott ménes áthelyezése. Ezzel lényegében beismerték a nádor telivértenyésztési kísérletének kudarcát,[1051] a veszteséget csökkentendő a lótartást Kisjenőre helyezték át, s itt a lovakat a gazdasági lóállományba sorolták. Az uradalom 1873-as átszervezéskor a szántó állományát kezdték szaporítani, így az igás lóállomány növelése elsődleges fontosságú lett, tehát rendszeresen vásároltak, például a Muraközből is. 1889-re Kisjenőn 240 darabból állt a ménes, a gazdaság használatára pedig 73 heréltet és 57 kancát állítottak be. Állami ménekkel fedeztettek.[1052] Így a tenyésztési színvonal lehetővé tette, hogy a főhercegi udvari istállókat jó kocsilovakkal lássák el, s ehhez még angol kancákat is szerettek volna vásárolni. A családi visszaemlékezések közismertként írtak a kocsikba fogott „kisjenői sárkányokról", a szép pej lovakról.[1053] A kisjenői lóállományt utóbb megtizedelte a járvány (takonykór), ezért az egyes csikókorosztályokat külön tartották, új istállórendszert kellett kiépíteni.[1054]

VIII. Összefoglalás

A Habsburg-Lotaringiai család nádori ágának uradalmi gazdálkodásával foglalkozó tanulmányom II. fejezete József Károly főherceg (1833–1905) időszakát tárgyalta. Fontos megfigyelni, hogy a József nádor idejében kialakított alapokon, ám mindenkor a korszak megkövetelte világ- és országos piaci lehetőségeket kihasználva, s azoknak engedelmeskedve, folyamatosan átalakult. A világpiaci és a gazdászati folyamatok sokkal inkább meghatározták alapelveit, mint a dicső elől korszakában. A korszerű átalakítások viszont tisztes jövedelmet termeltek, amelyekből újabb birtokok vásárlásába és nagy presztízsű építkezésekbe foghatott a tulajdonos. Ésszerű birtokigazgatási döntései mindezt persze meg is alapozták.

Nem modható azonban el, hogy a főhercegi birtokok fejlesztése minden esetben elérte volna a korszak gazdálkodási szakemberei szemében kívánatos belterjes gazdálkodást. Kétségtelen, hogy ezt a fejlettséget a főherceg egyéni érdeklődésének megfelelő tevékenységek (növényhonosítás-kertépítés, cigánykutatás, tűzoltóság szervezése, könyvkiadás és bizonyos szociális intérmények) bőkezű támogatása messzebbre helyezte, az uradalmak tágabb környezetére azonban igen nagy hatással volt. Gyakolatilag mai kultúrtájelképzelésünk ebben a hatásmechanizmusban teljesedett ki.

[1048] LIBITS 1896, 131–132.
[1049] TAKÁCS I. 1973–74, 291.
[1050] LIBITS 1896, 35, 43, 135.
[1051] DEMETER 2024, 113.
[1052] LIBITS 1896, 115–116.
[1053] SIKLÓSSY 1933, 9; ERZSÉBET 1933, 16.
[1054] LIBITS 1896, 117.

Rövidítések

MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára
SzfvPl = Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

Irodalom

A MAGYAR
1897 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Budapest.

Az OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA
1886–1901 *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben*. Budapest.

á-r-
1868 József főherczeg. *Vasárnapi Ujság* 15. évfolyam 51. szám. 1868. december 20. 1–2.

B.B.
1896 József főherceg uradalmaiból. *Köztelek* 6. évfolyam 30. szám. április 11. 560–562.

B. N-r
1877 A párisi nemzetközi kiállítás. *Vasárnapi Ujság* XXV. évfolyam 18. szám. 1877. május 5. 277–278.
1878 Páris ünnepnapja. *Vasárnapi Ujság* XXV. évfolyam 19. szám. 1878.május 12. 301–302.

BALOGH Gyula
1905 József főherceg és a Váli völgy. *Székesfehérvár és Vidéke* 33. évfolyam 72. szám. 1905. június 19. 1–2.

BARTOS Péter
2011 *Az alcsúti Habsburg kastély- és uradalom pusztulása*. Disszertáció kézirata. MNL FML Adattár, 1023. 9.

BÁTHORY János
2012 Habsburg József Károly főherceg és a cigányok. *Kethano Drom* 2012. május 13. (Utolsó letöltés: 2022. február 15.)

BERZA László (főszek.)
1993 *Budapest Lexikon* I-II. Budapest.

BÉRES Katalin – MEYER Beatrix
2014 *Az én kedves, csendes Söjtöröm*. Festetics Mária udvarhölgy és családja. Söjtör.

BOGYAY Tamás
1987 A Szent Korona mint a magyar történelem forrása és szereplője. *Aetas* 5. évfolyam 1. szám. 80–101.

BOROTVÁS-NAGY Sándor
1942 *Nagy magyar gazdák*. Szeged.

BOROVI Dániel
2023 Habsburg magyar királyi esküvők és a Habsburg-család magyar ágának hazasságkötései a 19. század második felében. In: Kiss Erika – Orgona Angelika – Simonovics Ildikó (szerk.): *Magyar menyasszony*. Budapest. 345–394.

CLAIR Vilmos
1896 József főherczeg uradalmai. *Magyar Gazdák Szemléje* I. 146–158.

CSOMA Zsigmond
1997 Haszonkertészeti ismeretek és uradalmi gyakorlat a Dunántúlon és Nyugat-Magyarországon a XVII. század végétől a XIX. század közepéig. *Agrártörténeti Szemle* XXXIX. 3–4. 343–452.

CSONTÓ Sándor
2018–19 Szigetlakók. A Margitsziget keresztapja. *Óbudai anziksz* 2018. ősz. 68–72.

D. Á. /DÉGEN Árpád/
1886 Az alcsúti pálmaház. *Kertészeti Lapok* I. évfolyam 1. szám. 19–21.

DEMETER Zsófia
2002 *Örvendezz, királyi város*. (Székesfehérvár Anno 2.) Székesfehérvár.
2011 A munkaerő problémái és megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806-1870) 1848 után. *Discussiones Neogradienses* 11. 65–99.
2017 *A derék város*. (Székesfehérvár Anno 3.) Székesfehérvár.
2019 Országos gazdasági kiállítások Székesfehérváron (1879–1927) *Alba Regia* 47. 131–159.
2020 Fajtaváltások az uradalmi juhászatokban a 18-19. században, herceg Batthány Lajos és Fülöp enyingi gazdaságának példáján. *Alba Regia* 48. 223–257.
2024 József nádor és utódainak uradalmai. *Alba Regia* 51. 73–141.

DORNER Béla
1912 *Kaszáló és legelőjavítás*. Budapest.

Dr. H. A. /Dr. Hermann Antal/
1888 I. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 17. szám. 1888. április 22. 275–276.
II. *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 18. szám. 1888. április 29. 491–494.
III.*Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 19. szám. 1888. május 6. 306–308.
V.(téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 20. szám. 1888. május 13. 323–326.
VI–VII. (téves számozás) *Vasárnapi Ujság* XXXV. évfolyam 21. szám. 1888. május 20. 342–343.

E.I.
1868 Alcsút. *Vasárnapi Ujság* XV. évfolyam 51. szám 1868. december 20. 622–626.

ENDRŐDI Sándor
1892 Szüry Dénes könyvéről. *Vasárnapi Ujság* XXXIX. éfvolyam 51. szám. 869–870.

ENTZ Géza – SISA József
1998 *Fejér megye művészeti emlékei*. Székesfehérvár.

ENYEDI László
1979 Fürdőszálló a Margit-szigeten. *Élet és Tudomány* XXXIV. 1. szám. 3–5.

ERBA ODESCALCHI Sándor
1991 *Testamentum* I-II. Budapest.

ERDŐDI Béla
1884 Fiume. *Magyar Szalon* 1884. január 1. 110–117.

ERDŐS Ferenc – KELEMEN Krisztián
1996 *Alcsútdoboz*. Budapest.

ERDŐS Ferenc (szerk.)
1993 *Bicskétől Székesfehérvárig vasúton*. Budapest.

ERZSÉBET királyi hercegnő
1933 Visszaemlékezés a mi földi paradicsomunkra. *Tenger* 23. évfolyam. 13–20.
1934 Quarneroi emlék. *Tenger* 24. évfolyam VII–XII. szám. 66–67.

ESTÓK János főszerk.
2013 *Nemzeti Évfordulóink* 2013. Budapest.

FABRÍCZIUS Endre
1931 *A magyar gazdatiszt*. Budapest.

FARAGÓ Jenő
1927 Két magyar főhercegnő csöndes karácsonya és csöndes élete. Látogatás az alcsúti kastélyban. *8 Órai Ujság* 1927. december 25. 5.

FEKETE J. Csaba
2018 A főúri lakóhelyek nagykonyháinak építészeti kialakítása a 18-19.században. *Építés- Építészettudomány* 46. 3–4. 319–350.
2019 A főúri lakóhelyek társasági és gyűjteményes tereinek funkcionális elrendezése a 18-19. században. *Építés- Építészettudomány* 47. 3–4. 219–288.
2020 A főúri házikápolnák a 18-19. századi Magyarországon. *Építés- Építészettudomány* 48. 3–4. 227–270.

FESZTY Béla
1916 A cigányügy rendezéséről. *Köztelek* 26. évfolyam 23. szám. június 3. 821–824.

FIALKOWSKY Lajos
1887 Az alcsúti pálmaház. *Kertészeti Lapok* II. évfolyam 3. szám. 1887. március 59–64.

FILEPKÓ Dominik
2019 A klasszicista Pest értéke volt: A Ferenc József tér története. *PestBuda* 2019. augusztus 9. 12:00 Online: https://pestbuda.hu › cikk › 20190808_filepko_dominik_a_ klasszicista_ pest_éke volt_a_ferenc_ józsef_tér_története. (Utolsó letöltés: 2024. október 22.)

FODOR I. Kálmán
1909 A nemzetközi tejgazdasági kiállítás. *Köztelek* 1909. június 12. 194. évfolyam 45. szám. 1367–1368.

FOLTÉNYI Tibor
1985 Százéves cigányszótár, alcsúti szellemek. *Fejér Megyei Hírlap* 41. évfolyam 298. szám. 1985. december 20. 5.

FÜR Lajos
1965-66 Kataszteri felmérések a csákvári uradalom területén. *Országos Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 3. 151–177.
1969-70 Az állatttenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. *Országos Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 267–283.

FÜR Lajos – PINTÉR János
1987 *Magyar Agrártörténeti Életrajzok. A–H*. Budapest.
1988 *Magyar Agrártörténeti Életrajzok. I–P*. Budapest.

GAÁL Éva
2000 *Margitsziget*. Budapest.

GABÁNYI János
1931 *József főherceg tábornagy*. Budapest.

GÁL Vilmos
2000 Világkiállítások a fejlődés motorjai. Alkotók és alkotások. *Élet és Tudomány* 16. 496.

GALAVICS Géza
1999 *Magyarországi angolkertek*. Budapest.

GELLÉRI Mór
1893 Az Országos Iparegyesület félszázados jubileuma. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 2. szám. január 8. 1–2.
1896 A kiállítás épületei. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 6. szám. 1896. február 9. 86.

GERLE János – MARÓTZY Kata (szerk.)
2014 *Ybl Miklós*. Budapest.

GHYCZY Béla
1874 Budapest. *Pesti Napló* 25. évfolyam 218. szám. szeptember 24. 1.

GONDA Béla
1895 A magyar főherczegi család. *Vasárnapi Ujság* 42. évfolyam 37. szám. szeptember 15. 601–603.

G-S
1893 József főherczeg a czigányokról. *Székesfehérvár és Vidéke* 21. évfolyam 1. szám. 1893. január 3. 3.

GUDENUS János József
1990-1999 *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája I*. 486–499.

GULYÁS Pál
1978 *Magyar írói álnévlexikon*. Budapest.

GYIMESI-
1979 A magyar ipar seregszemléje 1879-ben Székesfehérvárott. *Fejér Megyei Hirlap* XXXV. évfolyam 110. szám. május 13. 4.

H. KOLLATH Mária
2016 Pusztaságból paradicsomi kastélypark. *Honismeret* XLVI. évfolyam 3. szám. 30–34.

H. S.
1879a A székesfehérvári kiállítás alkalmából. I. *A Hon* XVII. évfolyam 147. szám. június 18. 1.
1879b A székesfehérvári kiállítás alkalmából. II. *A Hon* XVII. évfolyam 149. 1879. június 20. 1–2.
1897c A székesfehérvári kiállítás alkalmából. III. *A Hon* XVII. évfolyam 149. június 20. 1–2.
1897d A székesfehérvári kiállítás alkalmából. IV. *A Hon* XVII. évfolyam 150. szám. június 21. 1–2.

HABSBURG-LOTHARINGIAI JÓZSEF ÁGOST
2005 *Fenséges vadászat*. Budapest.

HADNAGY Imre
2010 140 éve alakult meg a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség. *Védelem online*.
Online: https://www.vedelem.hu/letoltes/anyagok/661-140-eve-alakult-meg-a-magyar-orszagos-tuzolto-szovetseg.pdf (Utolsó letöltés: 2023. július 13.)

HAHNER Péter
2021 Viktória királynő utolsó boldog karácsonya. *Index* 2021. december 25. 18:46
Online: http://index.hu/tudomany/2021/12/25_tortenelem-anglia-viktoria-kiralyno-karacsony (Utolsó letöltés: 2024. június 22.)

HAJDU NAGY Gergely
2011 *Rusztikus építmények a magyar kertművészetben*. Doktori értekezés. Budapest.
Online: http:/phd.lib.uni-corvinus.hu (Utolsó letöltés: 2021. december 10.)

HÁLA József
2006 A cigányprofesszor. *Napút Online* 2009. szeptember
Online: http://www.naputonline.hu/naput-kiadvanyok-arhiv/naput_2006/2006_09/028.htm
(Utolsó letöltés: 2024. december 10.)

HALÁSZ Ferenc
2010 Az ország legnagyobb hóvirágmezeje. *Honismeret* XXXVIII. évfolyam 1. szám. 18–22.

HÁMORI Péter
1997 Szép hazánkat járva. A Habsburgok alcsúti burgja. *Élet és Tudomány* 48. november. 1519–1522.

HANKÓ Ildikó – KISZELY István
1990. *A nádori kripta*. Szekszárd.

HEGEDŰS Sándor
2008 *József nádor kislexikon*. Budapest.
Online: https//adoc.pub.jozsef-nador-kislexikon (Utolsó letöltés: 2021. december 10.)

HEGEDŰS Sándor
2017 Sztojka Ferenc hazatalált. *Nemzetiségek.hu* 2017. május
Online: http://nemzetisegek.hu › 2017/05 › belivek_20-22 (Utolsó letöltés: 2022. április 3.)

HEGEDŰS Józsefné
2012 Habsburgok és Pannonhalma. *PannonhalMa* 5. évfolyam 4. szám. 8–9. 8.

HEICZINGER János
1978 Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 12. 153–251.

HEIZLER Zoltán
2019 *A Magyar Tűzoltó Szövetség százötven éve (1870–2020)*. Budapest.

HELL
1991 Cigány-magyar, magyar-cigány. *Fejér Megyei Hirlap* 1991. március 9. XLVII. évfolyam 58. szám. 10.

HEVESI József
1884 A Margitsziget. *Magyar Szalon* 1884. január 1. 238–239.

HORNYÁK Mária
1996 *Martonvásár*. (Száz Magyar Falu Könyvesháza.) Budapest.

HORVÁTH Tamás
2002 *József főherceg és kora*.
Online: https://web archiv.org/web/2002092430215 (Utolsó letöltés: 2021. november 12.)

HP
2002 Birkalegelőből illatos csodakert. *Fejér Megyei Hirlap* 47. évfolyam 140. szám. 2002. június 18. 9.

I. -r
1896 József főherczeg uradalmainak kiállítása. *Köztelek* 6. évf. 52.szám. június 27. 927–928.

I
1893 József főherceg fürdője. Fiume, 1893. augusztus 5. *Székesfehérvár és Vidéke* 1893. augusztus 8. XXI. évfolyam 96. szám. 2.

J. M.
1893 József főherceg családja körében. *Vasárnapi Ujság* XXXII. évfolyam 13. szám. 1885. március 29. 1–2.

JÁKÓ Margit
1918 *József főherceg*. Budapest.

JESZENSZKY Pál szerk.
1905 *Magyarországi uradalmak és gazdatisztek címtára*. Budapest.

JÓKAI Mór
1884a Romano csibakéró sziklaribe. A Nemzet tárcája. *Nemzet* III. évfolyam. 686 (289) 1884. július 29.
1884b Romano csibakéró sziklaribe. A Nemzet tárcája. *Nemzet* III. évfolyam. 688 (210) 1884. július 31.
1884c Romano csibakéró sziklaribe. A Nemzet tárcája. *Nemzet* III. évfolyam. 689 (211) 1884. augusztus 1.
1884d Romano csibakéró sziklaribe. A Nemzet tárcája. *Nemzet* III. évfolyam 690 (212) 1884. augusztus 2.
1898 *Életemből* I. József főherceg családja körében. Szüreti mulatság Alcsúton. Budapest.
Online: mek.oszk.hu /00800/00844/html/index.htm (Utolsó letöltés: 2024. május 20.)

JÓZSEF főherceg
1871 Az alcsúthi ásatások. (Rómer Flóris megjegyzésével) *Archaeologiai Értesítő* IV. éfolyam 12. szám 289–293.
1885a *Növényhonosítási kísérletek Fiumében 1881-től 1885-ig*. Kolozsvár.
1885b Növényhonosítási kísérletek Fiumében 1881-től 1885-ig. *Magyar Növénytani Lapok* IX. évfolyam 103. szám. 141–170.
1886 *Egy rendkívüli tél hatása Fiumében*. Kolozsvár.
1887 Fundamentum linguae Zingaricae J. J. M. Koritschyák 1806. *Egyetemes Pfilológiai Közlöny* IX. 705–731.
1890a A cigányokról. *Ethnographia* I. évfolyam 1. szám. 12–19.
1890b Eredeti cigány levelek. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 11. 9–10. füzet. 737–768.
1892a *Arboretum Alcsuthiense. Az alcsúthi kertben honosított fák és cserjék leltára*. Kolozsvár.
1892b Arboretum Alcsuthiense. *Budapesti Hirlap* XII. évfolyam 44. szám. 1892. február 13. 10.
1893a Mitteilungen über die in Alcsuth angesiedelten Zelt-Zigeuner. *Ethnologische Mitteilungen in Ungarn* 1893. június. 3–8.
1893b Adatok az alcsuthi önkéntes tűzoltószakasz történetéhez. *Nemzet* XII. évfolyam 13. szám. január 13. A Nemzet tárcája. 1.
1893c Észleletek az Alcsuthon letelepített sátoros czigányokról. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 23. szám. 382–384.
1897 Növényhonosítási kísérletek Fiumében. In: Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): *Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest. 282–290.

JÓZSEF KÁROLY
1888 *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Budapest.

K. Á.
1909 Villa Giuseppe. *Vasárnapi Ujság* 56. évfolyam 1. szám. 1909. január 3. 13–14.

K. LENGYEL Zsolt
2008 Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. *Aetas* 23. évfolyam 3. szám. 237–255.

K
1999 Tűzvigyázó a millenniumra. *Fejér Megyei Hírlap* LV. évfolyam 42. szám. 1999. február 19. 4.

KAPOSI Zoltán
2002 *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*. Budapest–Pécs.

KAPRONCZAY Károly
2012 *A Margitsziget*.
Online: http://varlap.hu › vkt_2012_2 › vkt_2012_2_1_3 (Utolsó letöltés: 2022. január 20.)

KÁROLY János
1899 *Fejér Vármegye története III*. Székesfehérvár.

KATUS László
1988 A gazdasági növekedés feltételei. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest. 263–281.

KENEDI Géza
1893 Fiume. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. Budapest. 565–604.

KORIZMICS László – BENKŐ Dániel – MÓROCZ István
1855 *Mezei gazdaság könyve. (*Stephens Henry: The book of the farm című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva I–VII. kötet). Pest.

KOSUTÁNY Tamás, dr.
1893a József főherczeg mint földbirtokos és gazda. *Vasárnapi Ujság* 40. évfolyam 30. szám. 1893. július 23. 503–505.
1893b A főherceg mint földbirtokos és gazda. *Köztelek* III. évfolyam 58. szám. 1893. július 22. 102–104.

KOVÁCS Dóra
2020 *„A királyék megint itthon vannak!" A Habsburg-család és az arisztokrácia 19. századi ünnepeiről. Mesélnek a budapesti utcák*. Budapest.

KOVÁTS György
1982 Az 1879. évi országos kiállítás. *Fejér Megyei Hírlap*. XXXVIII. évfolyam 55. szám. 1892. március 6. 6.

KÖVÉR György
1998 A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest. 243–313.

KRÚDY Gyula
1925 *A tegnapok ködlovagjai. A magyar Habsburg, egy régi udvarház gazdája*. Budapest.

LELAND, Charles G.
1889 Levél Magyarországról. A nemzetközi czigány tudós társaság elnökének levele, 1888. nov. 5. *Vasárnapi Ujság* XXXVI. évfolyam 2. szám. 1889. január 13. 31.

LENCSÉS Ferenc
1965 *Martonvásár története*. Székesfehérvár.

LIBITS Adolf
1896 *József főherczeg úr Ő császári és királyi fensége uradalmainak rövid ismertetése. Az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállítás alkalmából. A Főherczegi Uradalmak Központi Jószágigazgatósága Alcsúthon*. Budapest.

LIPTAY Pál
1868 A Margit-szigeti fürdő. *Magyarország és a nagyvilág* 4. évfolyam 18. szám. 208.

LOVÁSZ Lilla
2012 A főherceg nyomában. *Fejér Megyei Hírlap* 57. évfolyam 47. szám. 2012. február 22. 13.

MAGYAR Erzsébet
2008 *Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek*. Budapest.
Online: http://doktori.btk.elte.hu (Utolsó letöltés: 2021. december 18.)

MARIUS Pál
1885 Villa Giuseppe. *Magyar Szalon* 2. évfolyam 4. kötet. 474–477.

MARKÓ Miklós
1896 A mi magyar czigányaink. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 5. szám. 1896. február 2. 74–75.

MARKUSOVSZKY Béla
1911 *A Magyar Országos Tűzoltószövetség története*. Budapest.

MARTON Józsefné
2003 *Az alcsúti zárda emlékkönyve*. Alcsútdoboz.

MOLNÁR István
1879 A székesfehérvári országos kiállítás és borászgyűlés. *Borászati Lapok* VI. évfolyam 1. szám. 1879. január 10. 1–3.

NAGY Ildikó
2017 Himnusz, Szózat, kontra Gotterhalte. *Aetas* 32. évfolyam 4. szám. 21–62.

NÁNAY Mihály
2015 *Magyarrá lett Habsburgok. A Habsburgok magyar ága*. Budapest.

NEY Béla
1868. A Margit-szigeti építkezések. *A Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye* 1868. 244–246.

ÓHIDY Viktor
2007 *Óhidy Viktor: Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus korában*. Budapest.
Online: http://doktori.btk.elte.hu (Utolsó letöltés: 2022. január 10.)

OROSZ István
1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története* I–II. Budapest. 1039–1103.

OROSZI Antal
2007 100 éve hunyt el József főherceg, a magyar honvédség első parancsnoka. *Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem*, 2007. szeptember 27.
Online: https://web.archiv.org/web/20070927220030/http://www.zmne.hu/Forum/05negyedik/foherceg.htm (Utolsó letöltés: 2021. december 5.)

ORSÓS Róbert
2023 József főherceg hatása a 19. századi cigány kultúra emancipációjára. *Romológia* 18. évfolyam. 98–109.

ORTUTAY István
1915 *József főherceg élete*. Szeged.

ÖRSI Károly
1992 Az alcsúti kastélypark építéstörténete (Alcsútdoboz). *Műemlékvédelem* XXXVI. évfolyam. 208–222.

P. G.
1897 József főherczeg új villája Fiumében. *Vasárnapi Ujság* 44. évfolyam 2. szám. 1897. január 10. 21–22.

P. J.
1879a Két nap Sz.-Fehérvárott. *A Hon* XVII. évfolyam 122. szám. 1879. május 20. 1–2.
1879b A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 129. szám. 1879. május 28. 2.
1879c A székesfehérvári országos kiállítás. Székes-Fehérvár, junius 2. *A Hon* XVII. évfolyam 134. szám. 1879. június 3.

PAPP SEREMETYEFF János
2002 Az alcsúti kastély tündöklése és pusztulása. In: Lakat Erika (szerk.): *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. Székesfehérvár. 23–43.

PEKAREK János
2009 Egy magyar Habsburg. *Fejér Megyei Hírlap* 54. évfolyam 91. szám. 2009. április 18. 11.

PETERDY Gábor
1864 *Jószágismertetés III. füzet*. A Kis-Jenői uradalom. Pest.

PINTÉR
1996 Milliárdos sportcentrum Alcsútdobozon. Épül a Golf CoutryClub pályája József főherceg egykori birtokának szomszédságában. *Fejér Megyei Hírlap* LII. évfolyam 95. szám. 1996. április 23. 9.

PÓCS Sándor
1996 *Jámbor Vilmos és a Recski Arborétum*. Recsk.

PONORI THEWREWK Emil
1888 Bevezetés. In: József Károly főherceg: *Czigány nyelvtan. Románo Csibákero Sziklaribe*. Budapest.
1906 *József főherczeg emlékezete*. Budapest.

PRÉM József
1879a A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 120. szám. 1879. május 17. 1–2.
1879b A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 123. szám. 1879. május 21. 2.
1879c A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 125. szám. 1879. május 24. 1–2.
1879d A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 128. szám. 1879. május 27. 2.
1879e A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 150. szám. 1879. június 21. 2.
1879f A Hon táczája. A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII. évfolyam 152. szám. 1879. június 24. 1.
1879g A székesfehérvári országos kiállítás. *A Hon* XVII.évfolyam 153. szám. 1879. június 25. 2.

RADNÓCZY László
2000 A mangalica. In: Bodó Imre (szerk.): *Eleven örökség. Régi magyar háziállatok*. Budapest. 48–51.

RAPAICS Raymund
1940 *Magyar kertek. Kertművészet Magyarországon*. Budapest.

RÉTI Rezső
2014 József főherceg a Magyar Országos Tűzoltó Szövetség védnöke. *Rendvédelem-történeti Füzetek* 24. évfolyam 35–37.szám. 111–118.

RÉZ Gyula
1988–1989 A belsőégésű motorok mezőgazdasági felhasználásának kezdeti szakasza Magyarországon. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 13. 417–428.
1990–1991 A hazai mezőgazdasági gépbemutatók kezdeti korszaka. Az első gépkiállítások. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 14. 149–170.

RODICZKY Jenő
1880 *A juhtenyésztés*. Magyar-Óvár.

RÓMER Flóris
1879 Művészetünk ügyében II. *A Hon* XVII. évfolyam 83. szám. 1879. április 5. 1–2.

ROSTÁS-FARKAS György
1999 *A Nap gyermekei*. Válogatott írások. Hn.

rs
1880 Képek a Margitszigetről. *Vasárnapi Ujság* XXVII. évfolyam 35. szám. 1880. augusztus 29. 575–578.
1889 Rómer Flóris: 1815-1889. *Vasárnapi Ujság* XXXVI. évfolyam 12. szám. 1889. március 24. 185–186.

SÁGI Zoltán
2020a Kétszáz éve tették le az alapkövet. *Fejér Megyei Hírlap* 65. évfolyam 160. szám. 2020. július 10. 11.
2020b Országos kiállítás Fehérváron. *Fejér Megyei Hírlap* 65. évfolyam 154. szám. 2020. július 3. 12.

SCHILLER Bódog
1913 Országos kiállítás Fehérváron. *Fejér Megyei Hírlap* 65. évfolyam 154. szám. 1913. július 3. 12.

SCHREK Katalin
2023 Coburg Ferdinand bolgár uralkodó magánéletének különleges színterei Gömör és Hont térségében. *Történeti Tanulmányok* XXXI. 113–124.

SELMECZI KOVÁCS Attila
1980 Repcetermesztés Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 56–96.

SIKLÓSSY László
1933 A legmagyarabb főherceg századéve. Emlékezés József főhercegre. *Pesti Hirlap Vasárnapja* 55. évfolyam 10. szám. 1933. március 5. 3–17.

SISA József
2008 József nádor alcsúti kastélya. In: Feld István – Somorjay Sleysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest. 265–282.

SOÓS István
2000 József főherceg cigány levelezése. In: Lakat Erika (szerk.): *Az alcsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. Székesfehérvár. 3–21.
2006 Pártfogónk és királyunk. József főherceg romológiai kutatásai és reformjai a cigányság társadalmi-kulturális beilleszkedéséért. *Napút Online*
http://www.napkut.hu/naput_2006/2006_09/035.htm (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 5.)
.
SÜMEGI Kálmán
1878 A Margitszigeten. József főherceg nyári lakása. *Pesti Napló* 29. évfolyam 149. szám. 1878. június 20. 1–2.

SZ. J.
1887 Fiume. *Vasárnapi Ujság* 44. évfolyam 47. szám. 1887. november 20. 790–792.

SZ. Z.
1898 Jó példa. *Köztelek* VIII. évfolyam 56. szám. 1898. július 13. 1035–1036.

SZABAD György
1979 A kapitalista fejlődés kibontakozása. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848-1890*. II. Budapest. 555–580.

SZABÓ Zoltán
2002 A kulcsokat végig őrizték. *Fejér Megyei Hírlap* XLVII évfolyam 193. szám. 2002. augusztus 19. 5.

SZENTKUTI Eszter
2000 Akik előbbre járnak másoknál. *Fejér Megyei Hírlap* LXV. évfolyam 94. szám. 2000. április 21. 8.

SZENTPÁLYI-JUHÁSZ Miklós – ZSIGA Henrik
2021 *A budavári Palotanegyed története. Budavári Palotanegyed*. Budapest.

SZILASSY Zoltán
1899 Gyűjteményes kiállítások. *Köztelek* 9. évfolyam 103–104. szám. 1899. december 23. 1915–1917.

SZILVÁGYI Irén
1989 Habsburgok Fejér Megyében. Az alcsúti mintagazdaság. *Fejét Megyei Hírlap* XLV. évfolyam 100. szám. 1989. április 29. 6.
1990 Erzsébet királyné emlékfái. *Fejér Megyei Hírlap* 1990. november 24. évfolyam 7. szám. 1990. november 24. 7.
1997a A szederfák törvényes védelme 1894-ben. *Fejér Megyei Hírlap* LIII. évfolyam 179. szám. 1997. augusztus 2. 17.
1997b Az alcsúti uradalom főkertészei. *Fejér Megyei Hírlap* LIII. évfolyam 208. szám. 1997. szeptember 6. 81.

SZINNYEI József
1897 *Magyar írók élete és munkái*. Budapest.

SZTOJKA Ferenc
1886 *Ő császári és magyar királyi fensége József főherczeg magyar és czigány nyelv gyök-szótára. Iskolai és utazási használatra*. (Uszód) Kalocsa.

SZÜRY Dénes
1893 *Rajzok 1867-1892*. Budapest.

T. G.
1905 József főherczeg, 1833-1905. *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam 25. szám. 1905. június 18. 289–395.

TAKÁCS Imre
1973–74 A magyar állategészségügyi rendészet kialakulása és fejlődése 1918-ig. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1973–74. 281–301.

TAKÁCS Katalin
2017 *Uradalmi kertészetek a 19. századi Magyarországon*. Doktori értekezés. Gödöllő.
Online: https://docplayer.hu/68698382-Uradalmi-kerteszetek-a-19-szazadi-magyarorszagon.html
(Utolsó letöltés: 2021. augusztus 10.)

TAPOLCAI András
1994 A „cigányok és a szántás". József főherceg alcsúti romatelepítései. *Mozgó világ* 20. évfolyam 8. szám. 69–77.

TH. I.
1896 Holdházy János czímzetes pürpök, 1840-1896. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 16. szám. 241–242.

THEWREWK István
1892 József főherczeg és a czigányok. *Vasárnapi Ujság* 39. évfolyam 52. szám. 881–882.
1893 *József főherczeg*. Budapest.

TOLNAYNÉ KISS Mária s.a.r.
2009 *Egy udvarhölgy naplójából*. Gödöllő.

TÖRÖK János
1841 *Alcsúth gazdasági tekintetben*. Pest.

URBÁN László
1982 A nevelés szolgálatában. Százéves az alcsúti óvoda. *Fejér Megyei Hírlap* XXXVIII. évfolyam 283. szám. 1982. december 2. 5.

-Ü-
1892 Az alcsuthi czigánytelepítés. *Vasárnapi Ujság* 39. évfolyam 1. szám. 1892. január 3. 4–6.

VAJDA János
1880 Mulatóhelyeink a fővárosban. *Vasárnapi Ujság* XXVII. évfolyam 30. szám. 1880. július 25. 486.

VARGA Bálint
2017 Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák-Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32. évfolyam 4. szám. 5–20.

VARGA Júlia
1978–80 Magyarország állattenyésztése az 1873. évi bécsi világkiállításon. *Országos Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1878–80. 373–393.

VARGA Mátyás
2023 *A Szittyay-eset*. Székesfehérvár.

VAY Sándor (VAY Sarolta)
1905 Karácsony előtti hangulat. *Jövendő* 3. évfolyam 52. szám. 1905. december 24. 15–18.

VIRÁG Zsolt
2022 *Magyar kastélylexikon. Fejér megye kastélyai és kúriái*. Budapest.

VÖRÖS Antal
1965 A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880–1895. *Agrártörténeti Szemle* VII. évfolyam 4. szám. 471–493.
1988 A mezőgazdaság. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története* 1890–1918. Budapest. 293–338.

WEKERLE Sándor
1896a Fejérmegye. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* IV. Budapest. 529–576.
1896b Alcsúth. Wekerle Sándor Fejémegyéről írt czikkéből. *Vasárnapi Ujság* 43. évfolyam 45. szám. 1896. november 8. 750–751.

YBL Ervin
1956 *Ybl Miklós*. Budapest.

ZÁGONI Erzsébet
2002 Udvarukban a tüzet királyok ülték körül. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. évfolyam 261. szám. 2002. november 9. 9.

ZICHY Jenő
1885 Külföldi fejedelmi látogatóink és az országos kiállítás. *Magyar Szalon* 2. évfolyam 4. kötet. 114–116.

ZILZER Antal
1900 József főherczeg mint modell. *Magyar Szalon* 33. kötet. 1127–1134.

ZSM.
2017a Alcsúton helyezték örök nyugalomra. *Fejér Megyei Hírlap* 62. évfolyam 113. szám. 2017. május 17. 2.
2017b Hetvenéves az iskola. *Fejér Megyei Hírlap* 62. évfolyam 205. szám. 2017. szeptember 2. 3.
2018 Hetven Habsburg a kápolnában. *Fejér Megyei Hírlap* 63. évfolyam 204. szám. 2018. szeptember 3. 4.
2022 140 éves az alcsúti ovi. *Fejér Megyei Hírlap* LXVII. évfolyam 265. szám. 2022. november 14. 14.

ZSOHÁR Melinda
2011 Állomás kisvasúttal. *Fejér Megyei Hírlap* 56. évfolyam 106. szám. 2011. május 7. 12.
2017 Mindig magyar állapolgárként élt. *Fejér Megyei Hírlap* 62. évfolyam 205. szám. 2017. szeptember 2. 7.
2018 Ima a kastélykertben ötvenhat év után. *Fejér Megyei Hírlap* 63. évfolyam 194. szám. 2018. augusztus 22. 4.

Zsófia Demeter

The Estates of Palatine Joseph and His Successors II.*

The era of Royal Prince Joseph Charles (József Károly) (1832–1905)

After the death of Habsburg-Lorraine Palatine Joseph Anton (József Antal) (1796–1847), who acquired the estates and established the estate network, the next significant developer was the Hungarian Royal Prince Joseph Charles (József Károly), a son from the Palatine's third wife. During his management (1867–1905), the estate network, the built environment and the botanical – i.e. plant naturalisation and garden – developments reached their peak. The era-appropriate transformation of the estate system with the focus on usefulness and productivity can also be described as a peak. This transformation process initially included purchases (extending Alcsút, purchasing Gyapjú), the sale of estates lagging behind in terms of intensiveness (Tiszaszentmiklós, Gyapjú), the purchase of new ones (Martonvásár, Kistapolcsány), then the sale of the most developed Martonvásár and the most disadvantaged Gyapjú and a series of vast prestige investments (Buda palace, Fiume castle and garden, Tátrafüred holiday home and Margaret Island) were also included. The economic results of the estates also allowed the owner to satisfy his diverse interest in social and societal matters, as well as other topics (Roma studies, plant naturalisation, organisation of a fire brigade, etc.). During the rule of his son, Royal Prince Joseph August (József Ágost) (1872–1962), the estate network – and thus his building stock and land – was dealt a severe blow by the Peace Treaty of Trianon. Thus, Archduke Joseph Charles (József Károly), building on the foundations established during the time of Palatine Joseph (József nádor), continuously transformed the management of his estates, always exploiting and adapting to the world and national market opportunities of the era. The world market and economic processes defined his principles far more than in the era of his glorious predecessor. However, his modernisation efforts yielded a decent income, from which the owner could embark on the purchase of new estates and high-prestige construction projects. His rational estate management decisions, of course, laid the foundations for all of this.

It cannot be said, however, that the development of the archducal estates in all cases achieved intensive farming considered desirable by the agricultural experts of the era. Undoubtedly, these advancements were promoted by the generous support of activities that aligned with the archduke's personal interests (plant naturalisation and garden construction, Roma research, organising fire services, book publishing and certain social institutions), which had a very great impact on the wider environment of the estates. Practically, our current concept of cultural landscape was fulfilled in this mechanism of effect.

* The first part of the study: DEMETER 2024.

NÉPRAJZ

Alba Regia 52. (2024) 457–465.

Gelencsér József

Kit hívtak csuesnek?
A katonaélet szokásai

Minden idők katonaságának megvolt, megvan a maga speciális nyelve. Szavak, kifejezések, melyek az irodalmi nyelvben egyáltalán nem használatosak vagy eltérő jelentést hordoznak. Nem is értik az ilyen beszédet a civilek, legfeljebb az alig korábban leszerelt férfiak. Mert a *katonanyelv* is állandóan változik. Ötven vagy száz év alatt szinte teljesen kicserélődik.

Ma már mind az egyenruhások, mind a civilek előtt szinte ismeretlen a *csues* vagy *csujes* szónak az értelme. Pedig Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjától kezdve, különösen az I. világháború idején, jelzőként, főnévként egyaránt gyakran – ha kellett, ha nem – használták. Sőt, a II. világháború időszakában is elővették. Bizonyítékokat a szépirodalomból, a hírlapokból, az ezredtörténetekből és az egykori eseményekre írásban vagy szóban emlékezők nyomán lehet felmutatni.

Szépirodalom

Székesfehérvárhoz is kötődött – hiszen 1920-ban *Gyújtogatás* címen verseskötete is jelent meg városunkban –, *Somogyváry Gyula* (1895–1953), kinek eredeti neve *Freissberger* volt, az irodalomban mégis inkább *Gyula diák* néven lett ismert. Az I. világháború kitörésekor önként vonult be, több harctéren küzdött, számos kitüntetést kapott, s az összeomláskor, mint tartalékos főhadnagy jött haza. 1933-ban jelent meg a tömegsikert hozó, a magyar vitézséget idealizáló, romantikus hangvételű regénye, a *Virágzik a mandula*. A mű részben önéletrajzi elemekre, a szerző által átélt eseményekre épül. Somogyváry ebben többször is említi a *csueseket*. Először akkor, amikor az olasz fronton történteket meséli el. A század a frontvonal mögötti pihenőben, egy kis szlovén faluban állomásozott. Vasárnap lévén templomba készült, és a község kőkutas terén sorakozott fel, „ünneplőbe öltözött, bámészkodó *csuesek* között". A lábjegyzet szerint a csues az Osztrák-Magyar Monarchia nem magyar és nem német nyelvű népeinek csúfneve volt. A rövid meghatározás meglehetősen pontos. Egy további fejezetben is feltűnik a csues jelölés. A főhős rögvest az orosz frontra érkezés után, Volhíniában „valami Ochlopów nevű *csues fészekben*", azaz helységben baktat. „Rongyos, nyomorult, vályogközség volt Ochlopów." A csuesek teljes közönnyel bámulták a Monarchia katonáit.[1] Vohínia abban az időben az Orosz Birodalomhoz tartozott, falusi lakói döntően ukránok voltak. Itt tehát az ukránok a csuesek.

A szlovének és az ukránok után horvát példát idézhetek. A 20. századi horvát irodalom legnagyobb alakja, *Miroslav Krleža* (1893–1981), mint pécsi *kadétiskolás*, aztán budapesti *ludovikás*, illetve galíciai katona alaposan megismerhette az osztrák-magyar hadsereg világát. *A horvát hadisten* című novelláskötetében kegyetlen gúnnyal mutatta be. Jellemző, hogy a *Három honvéd* című elbeszélés könyörtelen parancsnoka, Ratković-Jablanski százados szemében, s talán az egész hadigépezet számára az egyik közkatona, Franjo Skomrak honvéd nem is volt igazán ember. Egy élő csontváz, „rokkant, magyar királyi honvédi egyenruhában szolgáló hulla, két lőtt sebbel, a tüdővész utolsó stádiumában, *čuješ*, disznó és majom". Itt a fordító, *Csuka Zoltán* lábjegyzete a csujes kifejezést a közkatonák csúfolódó elnevezéseként magyarázza. Ezzel egybevágóan arról van szó, hogy a százados egykori iskolatársa, Franjo Skomrak csak honvéd, így alsóbbrendű, emiatt is megvetett. A kötet másik novellájában, a *Jambrek honvédban* a címszereplő a regruták egész seregével részegen érkezett a zászlóaljhoz. Horvát nemzetiszínű szalagokkal feldíszítve, a másikba kapaszkodva, dalolva. Az altisztek pedig nekik estek, „hozzáláttak, hogy ezeket a zagorjei disznókat és tolvajokat, dögöket és komákat, maflákat és *čuješeket* kezessé tegyék".[2] Az újoncok monarchiabeli szokásos jelzői mellett itt a horvát honvédek még megkapták a szlávok számára megalázót is. Ráadásul horvát tiszttől és altisztektől.

---

1 SOMOGYVÁRY 1990, 86, 186, 189.

2 KRLEŽA 1963, 218, 312.

Az írók közül a szó eredetéről legtöbbet *Móricz Zsigmond* (1879–1942) árul el, mégpedig a *Vérben, vasban* című I. világháborús riportkönyvében. A kötet a *Kis képek a nagy háborúból* alcímet viseli. Az egyik képnek, elbeszélésnek a címe is ez: *Csujes.* Az író itt a *Szurmay sereg* galíciai küzdelmeiről szólt. Katonáknál érdeklődött a címszó értelme iránt. „Mi? – kérdem. Mindnyájan nevetni kezdtek… A csujes eredetileg a délszláv kocsis, akit a hadi munkára, a lovak mellé befogtak és így kiáltottak át egymásnak az úton, hogy *csujes?!*... (Hallod-e! Hé!) De ma már csujes az egész világ. Csujes a rác, az orosz, a lengyel, mind csujes, akár férfi, akár asszony, akár bíró, akár kódus, csujes a ló, a tehén, csujes még az ágyú is, ha úgy beleragadt a sárba, hogy nem lehet belőle kihúzni!... No! Csujes!...” Az ezredorvos és a csujesekkel, az oroszokkal kínlódó hadbíró százados ilyen magyarázatot adott az írónak.[3]

Móricz leírása telitalálat. Valóban a horvátok és a szerbek egymást megszólító, figyelemfelhívó kifejezése lett előbb a szlávok általános megjelölése, illetve csúfneve. Aztán jelzőként mind szélesebb körben használták, mindenre és mindenkire, akit elmarasztalni, sérteni vagy szidni kívántak. A *čueš* és a *čuješ* (azaz csues és csujes) közötti különbség csak két nyelvjárás eltéréséből adódott. Egyébként mindegyik azt jelenti: *hallod*? Márpedig ezt a kifejezést a délszlávok igen gyakran használták – többször, mint nálunk a magyar megfelelőjét. Nem csoda, hogy feltűnt ez a más nyelvűeknek, s rajtaragadt használóikon. (Ráadásul a horvátok és a szerbek körében általános volt a tegeződés, ami szintén az említett formát szaporította.)

A KATONÁK KÖZÖTT

1.

Bosznia-Hercegovina okkupációja, későbbi annektálása után, 1908 végén a Bilekben szolgáló Nagy Sándor levelet írt haza, Kaposvárra. Ő történetesen a Székesfehérvárhoz szorosan kötődő cs. és kir. 69. gyalogezred III. zászlóalj 10. század 2. cugjában, vagyis szakaszában szolgált. A levél a helyi újságban is megjelent, ebből idézek: „Itt nincs magyar nép, mind *csujes*. (’Csujes’ szerbül ’hallod-e’, így csúfolják a szerbeket, mert minden megszóllitásuk e szóval kezdődik.)”[4] A hercegovinai Bilek/Bileća fontos, megerősített határállomás volt Crna Gora felé. Lakosságának döntő többségét a szerbek, kisebbségét a bosnyákok, hercegovácok alkották.

A pécsi Siposi János szintén a 69. gyalogezredben szolgált. Azt, hogy zászlóaljuk hogyan jutott el Székesfehérvárról Bilekig, 1909-ben megírta az egyik pécsi újságban. Elég ebből itt a témánkhoz kapcsolódó részt ismertetni. Trebinje felé gyalogolva egy kis bosnyák fiú magyarul kiáltott rájuk: „Jó napot katona bácsik!” A magyarázat az, hogy „mivel sok magyar katona van ott lent, meg-meg tanul egy pár török és *czues* bosnyák magyarul beszélni. Él Trebinye irányában a cznagorai – Montenegró – határszélen a trebincicza mellett vagy 10 magyar család is letelepedve. A magyar kormány jóvoltából szőlőt művelnek és tanítják a *czues*-okat. Moskó kis helység, alacsony várfallal. Fél század katona, pár szál csendőr van benne, „no meg két *csues ház* a kantinnál”.[5] A nyomtatásban ugyan hol czues, hol csues jelent meg, de egyértelmű, hogy bosnyákokról van szó. A Trebišnjica pedig egy folyó.

A székesfehérvári ezredek katonái az I. világháború idején természetesen használták a velük kapcsolatba kerülő, szláv néphez tartozókra a csues megjelölést. (Sokszor nem is tudták pontosan a nemzetiséget.) Közkeletű szó volt ez abban az időben. Jómagam hallottam mind a *tizenhetesektől,* mind a *hatvankilencesektől.* Természetesen öreg korukban.

A világháború idején megjelent írásokban a rutén embert is csuesnek nevezték. *Tehel László*, a *17-es honvédek* tartalékos hadnagya *Naplótöredékében* 1915 márciusának egyes eseményeit, az orosz fronton történteket rögzítette. Néhány nappal a katonavonatból kirakodás után Homonnaolykán (Zemplén vm.) álltak meg. Ahogy írta „huszan feküdtek egy *csues-család* kis szobájában.” Az asszony apró porontyaival az ágyban, a katonák a földön.[6] Szandai Sréter István, a *tizenhetesek* alezredese szerint Galíciában a rutén lakosság szláv érzelmű volt, a hódító oroszokat mindenütt rokonszenvesen fogadta. A falvak apraja-nagyja *virággal* a kezében üdvözölte a *muszka* csapatok tábornokait és *kezet csókolt* az orosz vezéreknek.[7]

Hámos Gyula, a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred géppuskás tüzér főhadnagya *kórágyon* fekve emlékezett a galíciai viszonyokra. A falvak, bennük a házak, a szobák piszkosak voltak. A földön szalma, benne férgek. A katonák itt éjjeleztek. „A szoba negyedrészébe beépített kemencénél álltak a rutén gyerekek, kik sokan voltak és szépek, szőkék és piszkosak.” Csendben, kerekre nyílt szemmel, félelemmel bámulták a katonákat. A nekik nyújtott csokoládé sem tette őket barátságosabbá, annyira terrorizálta „szívüket szüleik folytonos, keservesen hangzó

[3] MÓRICZ 1927, 75, 76.
[4] Somogyvármegye 1908. december 18. 5.
[5] SIPOSI 1909, 3.
[6] SZABÓ 1918, 19.
[7] SZABÓ 1918, 23.

oh bozse, bozse-jajgatásuk és kezeik tördelése." A magyarok csodálkoztak rajta, hogy a „nagyszámú *csues család",* azaz a sok gyermek, hogy fér el a kemence tetején, gubbasztva és meg sem mukkanva.[8] *Szabó István* az 1914–1915-ös téli kárpáti harcok egyik mozzanatára emlékezett. A sebesült *tizenhetesekkel* visszafele ment a *kórházstafli,* a vöröskereszttől rikító, rozoga *csues szekér.* A foltos ponyva alatt nehéz sóhajok és nyögések. Azonban „a bután pipázó rutén az istennek se biztatná a lovait."[9]

A 69. gyalogezred katonái bár használták a ruszinokra a csues kifejezést, de az ezredtörténetben a hivatalos rutén megjelölés található.[10]

A *tizes huszárok* körében is élő gyakorlatra *Kozma Miklós* százados naplójából lelhető érdekes adalék, egy lakodalmi meghíváshoz kapcsolódóan. A *Vilmos huszárok* 1917 februárjának közepén Volhíniában, Kowel mellett Lubitowka településen állomásoztak. A százados tiszti szolgája február 13-án így jelentett: „Vitéz kapitány úrnak alássan jelentem, egy csomó *csujes asszonynép* tisztelkedik esküvői meghívással!" Elöl ünneplőbe öltözött csinos lány állt, magas díszes fejkötővel. Együtt meghajtották magukat, az élen álló lány, a menyasszony leterített egy tarka kendőt a földre, homlokát a tiszt előtt a földig hajtotta és kezet akart neki csókolni. Az utóbbit a százados nem engedte, de elfogadta a meghívást. Nászajándékul 5 flaska vörös bort vitt. A lány szép, a vőlegény mafla *csujes fiú* volt. Látszott, hogy a többit, a legények elejét elvitték katonának. A százados az étkezés után, elmenetele előtt a menyasszonynak adott még néhány koronát. A meghívott közhuszárok fejenként egy-kettő koronát juttattak. Káplár Retki utólag azt mondta: *Hadd lássák, hogy a huszár huszár, és nem kozák. Meg aztán nyomorult ez a szegény csujes nép, nem ehetjük, ihatjuk meg a holmiját csak úgy, ingyen!* Csak egy ember nem adott semmit. Az szintén csujes volt, a lódoktor. A huszárok jól megférték a helyi lakossággal. Azt mondták: *Szegény, nem tehet róla, hogy csujes!*"[11]

Párkányi Dezső (1888–1934) a 69. gyalogezred egyik legvitézebb katonája volt. Megkapta többek között a bronz, kisezüst, nagyezüst és arany vitézségi érmet, négy évi szolgálat után tartalékos főhadnagyként szerelt le. Ő szokta mondani az olasz fronttal összefüggésben: *A helyi lakosságot csuesnek neveztük. Barátkozó természetűek voltak.* Elég egyértelmű, hogy itt a szlovén lakosságról van szó.[12]

2.

Természetesen más ezredek katonái is gyakran kiejtették, leírták a csues szót. Az alábbi példák érzékeltetik az elterjedtséget, a vizsgált kifejezéssel illetett különféle nemzeteket, esetleg a szó eredetéről való vélekedést.

Az I. világháború idején Pécsett tartózkodott az újvidéki cs. és kir. 6. gyalogezred. Katonái jórészt szerbek voltak, hiszen kiegészítési területe az újvidéki, titeli és zsabjai járásra esett. A pécsi népnyelv *csueseknek* nevezte őket, a *hatosokat. Cserta Béla* (1897–?) jogász, újságíró helyes megjegyzése szerint a csues a magyar nyelvben megfelel a *hallgass ide* fogalomnak.[13]

Várkonyi Nándor (1896–1975) pécsi író, kultúrtörténész 1916 júliusában hadnagyként Galíciába került, ahol súlyosan megbetegedett. Visszaemlékezésében azt írta, hogy beteg és sebesült társaival együtt egy lovaskocsin vitte őket egy "csues, vagyis lengyel kocsis".[14]

Bicsok Zoltán csíkszeredai levéltáros feldolgozta *csicseri Orosz Károly* tüzér hadnagy mintegy 300 darabot számláló, 1916–1918 közötti levelét. Valamennyit édesanyjának, özv. Orosz Lajosné br. Kemény Annának írta a Székelyföldre. Orosz Károlynak Bukovinában alkalma volt a rutén népet jól megfigyelni. 1918. január 20-i és két héttel későbbi levelében a ruténekről, szokásairól, viseletéről, hiedelmeiről írt. Gazdálkodásukról elismerően, viselkedési normáikról elmarasztalóan. „Ezek a *csues népek* sohasem köszönnek egymásnak." A *csues vizitát,* azaz a szó nélküli, köpködéssel társuló látogatást rosszallotta.[15]

Bodnár Tamás főlevéltáros rendezte sajtó alá *Szádeczky Károly* (1898–?) I. világháborús naplóját. A miskolci honvéd 1916-ban, illetve 1917-ben a 34., majd a 101. közös gyalogezredben szolgált. Naplója szerint a 34. gyalogezred 18. századával ült vonatra és a Kassa-Przemysl-Lemberg-Stojanow vasútvonalon jutott ki az orosz front közelébe. Majd gyalog marsolva érkeztek meg Gorochowba. „Itt már *csujes nyelven* beszéltek." Bodnár Tamás lábjegyzete sze-

8 SZABÓ 1918, 31, 32.
9 SZABÓ 1918, 36.
10 CRETTIER 1937.
11 KOZMA 1932, 360, 363.
12 Párkányi Dezső t. főhadnagy szavait a fiával, ifj. Párkányi Dezső (1919–2004) jogtanácsossal folytatott beszélgetéseim nyomán idézhetem.
13 CSERTA 1975, 11.
14 VÁRKONYI 1972, 893.
15 BICSOK 2016, 1–4.

rint a csujes „a kelet-galíciai nyelv és nép megnevezése. Csujes népen a katonák az őslakosokat értették. Róluk a kívülről érkezők nem is mindig tudták pontosan eldönteni, vajon oroszok, ukránok vagy ruszinok-e. Csujes nyelv – a szláv nyelvekben használatos csujes (hallod) kifejezés alapján."[16] Szádeczky Károly társaival együtt rövidesen Mirkow faluba érkezett. Igen éhesek voltak. „Egy öreg zsidó csujes csinált kicsi kenyereket 3 koronáért."[17] Vagyis Szádeczkyék a zsidót is csujesnek tekintették.

Tomsa Ambrosius/Ambrus páter 1916-ban az orosz fronton látott el lelkészi szolgálatot. Tevékenysége egy részéről így írt: „Ahol csak lehet, már itt a front, tűzvonal mögött 1 kilométerre folyik a tanítás. Amikor csak lehet benézek az iskolába, s magyarázom a *csujes nebulóknak* lengyelül vagy ruténül a hittant."[18] A közelebbi helymegjelölést nem használó páter eszerint a lengyeleket és a ruténeket egyaránt a csujes körbe sorolta.

Szabó Gyula nem sokkal az I. világháború után közölte írásait, melyek a Crna Goraban folytatott harcokról szóltak. A *Fekete sziklák krisztusi virága* című elbeszélésének cselekménye Montenegróban játszódik. Leírta, hogy délelőttönként az ottaniakkal folyt az ütközet, melynek végén „a *csujes* megszaladt". A csujes itt szerbet és *cernagorcot* jelentett. Egy másik elbeszéléséből is érdemes idézni. „Mikor a Timok-divízió betört a Szerémségbe, nagy volt a dínom-dánom *csujes-országban.* (A magyar katona *csujesnek nevezte a szlávokat.)*"[19] Az említett szerb betörésre 1914 szeptemberének első felében került sor. Szabó végsősoron úgy gondolta, hogy a katonák a csujes megjelölést valamennyi szlávra használták.

Homo álnév alatt a moldovai orosz frontról jelent meg újságtudósítás. Eszerint harcedzett, öreg népfelkelők harcolnak itt a „muszka fronttá lett oláh fronton". A népfelkelők „az ellenséget is csak *csujes* névvel illetik".[20] Ennek értelmében más szlávok mellett az oroszokat itt is csujeseknek nevezték a magyar katonák.

Egy név nélküli, az olasz frontról érkezett levelet közölt 1915 végén az egyik egri lap. A levélíró katona nehézségeket ecsetelő soraiból kiderült, hogy Doberdónál mennyire szomjasak voltak a katonák. A fennsíkon a vizet többek között egy primitív talyiga szállította. A kétkerekű eszközt, rajta a 40-50 literes hordóval két csacsi húzta. „A játéknak látszó fogatocska után *csujes* (bosnyák napszámos) lépkedett."[21] A példa az elnevezésnek a bosnyákokra történő kiterjesztését jelzi.

A kifejezés még szélesebb értelméről írt a pécsi *Dunántúl* című lapban a magát *K. Gy.* monogrammal jelölő katolikus pap. A doktori fokozattal rendelkező lelkész egy-egy református, görögkeleti és zsidó pappal együtt tagja volt a m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztály törzsébe beosztott lelkész karnak. A törzs Budapestről vonattal haladt Szarajevó irányába. A boszniai Bródban a szerelvényt két részre választották szét. „A szűkebb törzs külön vált és előre utazott Szerajevo felé. A tágabb törzs az… ugynevezett *csujes*-ekből" állt. „Így hívtak minden alsóbb rangu és rendü háborus exisztenciát a bosnyák hajcsárok után, akik egymásnak szokták volt kiabálni čuješ? hallod? és ez a név rajtuk is maradt." Az elnevezés aztán másokra is kiterjedt, így a lelkészek csoportjára is. Adott esetben „általánosodott mindazokra, akik nem voltak szerencsés tagjai a szűkebb törzsnek."[22] Vagyis nemzetiségtől, hivatástól, vagyoni viszonyoktól függetlenül megkaphatták mindazok, akik nem voltak egy szűkebb, kiválasztott elit tagjai.

Arra is akadt példa, hogy a csues kifejezést, mint jelzőt állatokra terjesztették ki. 1914 augusztusában vonult fel a szerb határra a m. kir. 29. honvéd gyalogezred. A szarajevói Philippović-táborban az ezred az eleség és a málha szállítására „szinte elpusztíthatatlan, rendkívül szívós és igénytelen *kis bosnyák mokánylovakat"* kapott. Az így megalakított mozgékony *hegyi trén* a bennszülött bosnyák lóápolókkal együtt a háború végéig az ezreddel tartott, ami nagyon előnyösnek bizonyult. A bakanyelv hamarosan *csues lovak* néven emlegette a hasznos kis állatokat. Az előző bekezdésben hivatkozott K. Gy. némi túlzással az alábbiakat írta ezekről a remek állatokról. A *bosnyák ló* képtelenül lelógó fejű, kietlenül kusza, tüskés, vörhenyes szőrzetű.[23]

Nyelvészi véleményként *Csefkó Gyula* írására utalok. Szerinte a katonák nyelvén a galíciai bennszülött *csujes,* akár *poják,* akár *rusznyák.* (Tehát mindegy, hogy lengyel vagy ruszin.) Hazája *Csujesország.* Fehércselédje, vagyis asszonya *csujestyúk,* ha tenyeres-talpas, akkor *nehéz üteg,* vagy a nagy kaliberű ágyú nyomán *harmincésfeles.* A galíciai harctérről elkerült katonákkal velük ment a csujes szó, azután így hívtak bosszúságukban minden civilt, akivel nem tudtak beszélni. Még a *digóra* is mondták.[24]

---

16 Bodnár Tamás megjegyzésével lényegében egyetértek. Azonban csujes nyelv nem létezett, mivel Kelet-Galícia különböző nemzetiségeinek nem volt egységes nyelve.

17 BODNÁR 2017, 8, 15–16.

18 TOMSA 1916, 2–3.

19 SZABÓ 1921a, 202–204; 1921b, 242.

20 HOMO 1917, 5.

21 Egri Ujság 1915. november 22. 2.

22 K. Gy. 1917, 2–3.

23 WODLUTSKA–FREISSBERGER 1928, 24–25; K. GY. 1917, 2–3.

24 CSEFKÓ 1921, 170.

A magyar nyelvtudomány torzóban maradt nagy vállalkozása volt 1914 és 1944 között a *Magyar Etymológiai Szótár*. A két kiemelkedő tudású nyelvész, *Gombocz Zoltán* és *Melich János* közös munkájában a *csues* címszó alatt a következő szerepel: A háborús katonanyelv szava, melyen minden szláv fajta paraszt (szerb, bosnyák, montenegrói, szlovén) értendő.[25] A szoros értelmezés szerint a meghatározás némileg ellentmond önmagának. Előbb valamennyi szlávról beszél, azután a zárójelben mégis csak négyet említ.

Az albánok nem tartoznak a szlávok népes családjába. *Temesy Győző* (1887–1977) geográfus mégis azt írta, hogy a Monarchia katonái az I. világháború idején az albánokat *csues* névvel említették. Holott ez egyébként a szlávokat illeti.[26]

2.

Trianont követően a szláv nemzetiségűek döntő része más országokba került. Az arányokon némileg csak a II. világháború időszaka változtatott. Ám a kifejezés a Magyar Királyi Honvédség körében sem ment feledésbe. A székesfehérvári 3. gyalogezred katonái 1944-ben a Kárpátokban – részben az országhatáron túl – harcoltak. Az itteni hegyi falvak lengyel és ruszin népét *csueszne*k, *csuesnek* nevezték. Talán volt ebben némi leszólás, de az emlékezők szavából az is kiérződött, hogy sajnálták is ezt a még náluknál is szegényebb népet.

Úgy tűnik viszont, hogy a magyar katona számára a velünk élő szlovák, vagyis *tót,* különösen a békés, jámbor *tótocska* kevéssé tartozott a csujes névvel illetettek táborába.

A CIVILEK KÖRÉBEN

1.

A csujes szó egyik korai említése 1888-ból a *Vadászlap* című újságban olvasható. A *Lator Géza* (1857–1888) jogász, újságíró tollából született beszámoló szerint a szerző és nőrokona szalonkalesen voltak. Váratlanul száraz levelek zaja ütötte meg a fülüket. Azt gondolták „bizonyára valami elkésett *csujes* igyekszik hazafelé a rőzsével, midőn" egy hatalmas vaddisznó kan bukkant eléjük.[27] Lator Ugocsa vármegye főjegyzőjeként jól ismerte a helyi viszonyokat. Tekintve, hogy abban az időben a vármegye lakosságának csaknem fele ruszin/rutén volt, így a csujes kifejezéssel a szerző ennek a nemzetiségnek egyik tagját illette.

A szomszédos Ung vármegye székhelyén, Ungváron jelent meg a *Határszéli Ujság*. 1911-ben egy helyi, nyári sporteseményről adott tudósítást, a minket érdeklő szóhasználattal. Az Ungvári Athletikai Club a versenyét szokott módon hozta a közönség tudomására. „A táblát egy ungvári szokásos alkalmi *csujes* hordozta, ki valahol a táblával együtt elveszett."[28] Elmondható, hogy ez esetben is egy ruténre alkalmazták az emlegetett megjelölést.

Ugyancsak Ungváron jelent meg a *Görög Katolikus Szemle*. A lapban a lelki pásztorkodás kapcsán esik szó a „megvetett és lenézett *csuesről*". A cikk írója megállapítja, hogy elhangzanak kíméletlen nyilatkozatok róluk, mintha ők annak a szegény csuesnek nem is a legközelebbi barátai lennének.[29] Vélhetően itt a ruténekkel való nemzetiségi és vallási közösségre vagy rokonságra történik utalás.

Fél évvel a szarajevói merénylet előtt a horvátokra is alkalmazták a csujes jelölést. Az *Érdekes Ujság*, nevéhez méltóan, fényképpel illusztrált érdekességként közölte, hogy a lap egyik száma milyen módon és mekkora késéssel jutott el a Lika vármegyei Gračac/Gracsác településre. A nagy hó miatt „az Érdekes Ujságot ezúttal Károlyvárosból egy horvát *csujes* szánkója hozta egy álló hétig".[30]

2.

A kifejezésnek a civilek közötti használatáról szólt nekem a sárosdi (Fejér vm.) Gyimesi Károly (1923–2012), aki középbirtokos családból származott. A II. világháború alatt nagy volt a munkaerőhiány a közeli Aba-Külsőkajtor-pusztai uradalmukban. Amikor 1938–39-ben Kárpátalja visszatért, onnét hoztak, főleg ruszin munkásokat. A

[25] GOMBOCZ–MELICH 1914–1944, 1198.
[26] TEMESY 1938, 119.
[27] LATOR 1888, 124.
[28] Határszéli Ujság 1911. július 24. 5.
[29] Görög Katolikus Szemle 1904. május 29. 1.
[30] Érdekes Ujság 1914. január 18. 3.

cselédek őket hívták *csueseknek*. Más birtokokra is érkeztek abban az időben ugyanonnét. Az egykori Hercegfalváról (1951-től Mezőfalva, Fejér vm.) 1946-ban kitelepített 1300 német nemzetiségű helyére Csehszlovákiából a lakosságcsere nyomán átköltözésre kényszerített felvidéki, továbbá a Tiszántúlról szervezetten átköltöző magyarok kerültek. A megosztott helyi társadalomban egyesek, bántó módon, az új lakosokat *csueseknek* nevezték. A nyelvünkbe került szót így a nyelvterület más vidékéről származó magyarokra aggatták.

A *csujesz* kifejezés még a rendszerváltozás után is felbukkant. Mégpedig az Emőd nagyközséghez tartozó István-major (Borsod-Abaúj-Zemplén vm.) lakóival összefüggésben. Ők ugyanis, mintegy kilencvenen lengyelek voltak. Az 1700-as években betelepült, Aggtelek környéki Derenkről telepítették ide át őket. Az emődi önkormányzat és a településrész lakói között azért támadt jogvita, mert a jogszabályi előírás ellenére a major lakóinak nem biztosították az egészséges ivóvizet. A vita odáig fajult, hogy a majorbeliek előadása szerint az önkormányzatnál nem csak mostohagyerekeknek minősültek, hanem még gúnyolták is őket, *csujeszoztak*. „Azt se tudják, mit beszélnek, mert lengyelül azt jelenti a 'cu jes', hogy 'hallod?'. Ők pediglen azt hiszik, hogy ezzel minket csúfolnak."[31]

A csues/csujes kifejezés a magyarban mintegy száz esztendőre vert gyökeret. Elsősorban a katonanyelvben, különösen intenzíven az I. világháború alatt. Azután szűkebb körben, tájszóként élt tovább. A több kötetes *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* megemlíti, hogy a *csujes* szláv parasztot jelöl, és a *hallod-e* szóból származik.[32]

3.

Részben az eddigiekből is kitűnik, hogy a magyar katonák általában a szlávokat, különösen a parasztokat hívták csueseknek. Sokszor a civilek is. Beleillik ez a magyar nyelvnek az eltérő ajkúakat kicsúfoló kifejezései sorába, a sváb, a muszka-ruszki, cselák, tót, rác, digó közé. A ténymegállapítás mellett gyakran leszólás, megbélyegzés is volt ebben. Főleg emberre mondták, de lehetett tárgy jelzője is. A pejoratív tartalmat jelzi, hogy a *csues szél* metsző szelet, a *csues ház* a dunántúlinál rosszabb házat jelentett.

Balassa József (1864–1945) nyelvész, aki 1886 és 1892 között Székesfehérváron tanított, a katonanyelv külföldi irodalmáról szóló rövid közleményében a szó eredetét szélesebb mederbe helyezte. Az európai nemzetek az ellenséget gyakran ennek nyelvéből ellesett szóval jelölték. A francia katonát az I. világháború idején a németek így hívták: *Schang* (Jean), *Lulu, Wulewu, Parlewu, der Ohlaha, Tulemong* (tout le monde). „Ilyen jelenség az is, midőn a mi katonáink *csuesnek* nevezték a szerb, bosnyák, szlovén, rutén parasztokat, mert gyakran hallották tőlük ezt a szót (a. m. hallod)." Szóutánzó névadások történtek az említett esetekben.[33] *Szőcs Lajos* szerint a szóutánzó névadásra nyelvünkben alig akadt példa. Ilyen természetű elnevezésként ismeretes a *csues, digó* és *nuscsu*.[34] Az olasz ugyanis gyakran szól így: „dico", vagyis „mondom". A román pedig a „nuştiu", azaz „nem tudom" kifejezést emlegeti. A magyarban az utóbbi *nyusnyura* is módosult. *Mizser Lajos* (1940–2014) véleménye eltér az általánostól. Szerinte a csujes kifejezés a galíciai lengyelből származik: „csu jest" annyit jelent, hogy „mi van".[35] Aligha tévedek, ha a korábbi magyarázatokat megalapozottabbaknak tartom.

Összegzés

A szóutánzó névadással létrejött kifejezést mintegy száz esztendőn át a magyarok használták a ruténokra/ruszinokra, oroszokra, lengyelekre, horvátokra, dalmátokra, szlovénekre, bosnyákokra, hercegócokra/hercegovácokra, szerbekre, crnogorácokra/montenegróiakra, vagyis a szlávok tekintélyes részére. Különösen a katonák, akik kapcsolatba kerültek velük. Így a kifejezés egyértelműen a *katonanyelv*, azon belül a *bakanyelv* részévé vált. A civilek is mondták, bár ritkábban. A szó elsősorban pejoratív tartalommal bírt: leszólást, gúnyolódást, csúfolódást fejezett ki. Máskor csak megkülönböztetést. Ritkán sajnálkozás érződött ki belőle. Jelzőként is szolgált, amikoris rosszat, gyenge minőségűt, károsat jelentett. Kétségtelen, hogy a katonák az I. világháborúban sűrűn, szinte divatszóként, a II.-ban ritkábban vették ajkukra. Tehát a Nagy Háború idején a katonaság körében a szó intenzív használata gyakorlattá, *szokássá* vált. A székesfehérvári ezredek fegyveresei körében is. Ebben közrejátszhatott az elhatárolódás, a megkülönböztetés igénye is, mivel szülőföldjükön alig találkoztak szlávokkal.

[31] NAGY 1998, 5.
[32] BENKŐ 1967–1984. I. 634.
[33] BALASSA 1920, 76.
[34] SZŐCS 1938, 104.
[35] MIZSER 1992, 10.

Irodalom

BALASSA József
1920 A katonanyelv külföldi irodalma. *Magyar Nyelvőr* 1920/1–3. 76–78.

BENKŐ Loránd (főszerk.)
1967–1984 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Budapest.

BICSOK Zoltán
2016 „Kezeidet csókolja hálás fiad, Kárli" – Csicseri Orosz Károly hadnagy első világháborús levelei (1916–1918). *archivNET XX. századi történeti források* 2016/6. 1–4.

BODNÁR Tamás
2017 *Szádeczky Károly első világháborús naplója. Egy miskolci honvéd visszaemlékezései.* Miskolc.

CRETTIER Ferenc (szerk.)
1937 *A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg" vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910-18) és világháborus emlékalbuma.* Cegléd.

CSEFKÓ Gyula
1921 A háborús katonai nyelvből. *Magyar Nyelv* 17. 167–172.

CSERTA Béla
1975 Tizennégy jeltelen sír. *Dunántúli Napló* 1975. május 24. 11.

GOMBOCZ Zoltán – MELICH János
1914-1944 *Magyar Etymológiai Szótár* 1–2. Budapest.

HOMO
1917 A moldovai orosz fronton. *Délmagyarország* 1917. január 18. 5.

KOZMA Miklós
1932 *Egy csapattiszt naplója 1914-1918*. Budapest.

KRLEŽA, Miroslav
1963 *A horvát hadisten.* eLektire.skole.hr

K. GY.
1917 A szent szinódus. Szerbiai emlékek. *Dunántúl* 1917. június 16. 2–3.

LATOR Géza
1888 Itt vannak! *Vadászlap* 1888. április 5. 124.

MIZSER Lajos
1992 Tirpák. *Kelet-Magyarország* 1992. február 25. 10.

MÓRICZ Zsigmond
1927 *Vérben, vasban. Kis képek a nagy háborúból.* Budapest.

NAGY Ildikó Emese
1998 Víz helyett „csujesz". *Magyar Hírlap* 1998. július 4. 5.

SIPOSI János
1909 Székesfehérvártól – Bilekig. *Pécsi Közlöny* 1909. április 1. 2–4.

SOMOGYVÁRY Gyula
1990 *Virágzik a mandula*… Budapest.

SZABÓ István (szerk.)
1918 *A Tizenhetesek 1914-1917. Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból.* Székesfehérvár.

SZABÓ Gyula
1921a A Fekete sziklák krisztusi virága. *Harangszó* 1921. június 26. 202–204.
1921b Ilyenek vagyunk, komám… *Harangszó* 1921. július 31. 242–245.

SZŐCS Lajos
1938 Újabb adatok a szóutánzó névadáshoz. *Magyar Nyelvőr* 1938/1–3. 104–105.

TEMESY Győző
1938 *Sasok országában.* Budapest.

TOMSA Ambrosius/Ambrus
1916 Háborús mozaikképek. *Esztergom* 1916. május 7. 2–3.

VÁRKONYI Nándor
1972 Pergő évek III. *Jelenkor* 1972/10. 887–895.

WODLUTSKA Károly – FREISSBERGER Gyula
1928 *A 29. honvéd gyalogezred története* I. Budapest.

József Gelencsér

Who was called „csues”? The customs of military life

The term formed by onomatopoeic naming was used by Hungarians for about a hundred years to refer to the Ruthenians/Rusyns, Russians, Poles, Croats, Dalmatians, Slovenes, Bosniaks, Herzegovinians, Serbs, Crnogorci/Montenegrins, that is, a significant portion of the Slavs. I was especially used by soldiers who came into contact with them. Thus, the term clearly became part of the military language, specifically the slang of foot soldiers. Civilians also used it, though more rarely. The word primarily bore a pejorative meaning: it expressed disparagement, mockery and ridicule. At other times it merely indicated distinction. Rarely, it conveyed a sense of pity. It also served as an adjective, meaning bad, of poor quality or harmful. Undoubtedly, soldiers used it frequently in the First World War, almost as a trendy term but more rarely in the Second World War. So, during the Great War, the intensive use of the word in the military became a practice and a habit, also among the armed men of the Székesfehérvár regiments. The need for separation and distinction may have played a role in this, as they hardly encountered Slavs in their homeland.

Alba Regia 52. (2024) 467–503.

Gelencsér József

Száz év búcsúzó, búcsúztatott katonái, és a kapcsolódó Kaszap-kultusz (1848–1948)

Történelmünk száz esztendeje során a magyar katona a forradalmak, háborúk idején önként vagy kötelességből a harctérre, a frontra indulva búcsúzott szeretteitől, környezetétől. Egyidejűleg hallhatta a különböző érzelmektől áthatott búcsúztatásokat. Az eseményeket a katonaélethez kapcsolódó szokások befolyásolták, illetve határozták meg. Az írásbeli források és a szájhagyomány révén kívánok ebbe a világba betekintést nyújtani. Végezetül kitérni egy székesfehérvári eredetű kultuszra, Kaszap Istvánéra.

1848–1849

1.

A szabadságharcot megelőzően a verbuválás során felcsapottaktól, a kötéllel fogottaktól és a sorshúzás alapján kiválasztottaktól a település központi részén búcsúztak nagy fájdalommal a családtagok, rokonok, ismerősök. Amint a hadfogadók, hadkiegészítők elindultak velük a településről, szokás volt elkísérni őket. Mégpedig hosszabb-rövidebb távon, a település határának külső széléig vagy a következő faluig mentek velük, de még inkább utánuk a hozzátartozók. Főleg a síró-rívó, esetleg csak szipogó asszonyok. Szeretők, menyasszonyok, feleségek, anyák vagy más közeli hozzátartozók. Férfiak kevesen. Bár nem mindig vitték háborúba a legényeket, fiatalembereket, de a hosszú katonáskodás miatt így is fájdalmas volt az elválás. Különösen akkor, ha közelgett a háború kezdete.

Than Mór (1828–1899) festőművész az 1848–1849-es szabadságharc idején Görgei Artúr mellett volt hadifestő. Így örökíthetett meg számos eseményt. Itt azonban az 1861-ben keletkezett és népszerűvé vált festményére kívánok utalni, melynek címe: *Újoncozás az 1848 előtti időkből (1. kép).* A magyar életképfestészet egyik fontos alkotásán az uralkodónak lovas és gyalogos katonái viszik/kísérik a katonává lett parasztlegényeket. A mozgalmas képen, a település templomához közeli térségben ott a falu apraja-nagyja. Néhány legény már az elszállító kocsin. Lányok-asszonyok sírnak, öregek vesznek fájdalmas búcsút. Nem hiányoznak a szomorú eseményről a bámészkodó gyerekek, ahogy a hatalom elkülönülő, tekintélyes, komoly arcot öltő képviselői sem.[1] A bal szélen álló hármas csoportból a pitykés dolmányú, szűrös középkorú férfi minden bizonnyal a bíró, kezében a hatalmát jelképező bottal. Mellette a nótárius, kinek markában papírcsomó, fülénél az íráshoz használt lúdtoll. A festmény középpontjában az elköszönő délceg legény toborzás nyomán, önként adta fel szabadságát. A verbuválásra utal a fejére nyomott csákó, az oldalára kötött kard. Lezárt életét bőgatyája és oldaltarisznyája jelzi. Hátrább, a kép jobb oldalán, úgyszintén a verbung által elcsábított legény borjúszájú fehér ingben, de a fején már huszárcsákóval. A képen az is látható, hogy a legények karjukkal, kalap- és kendőlobogtatással intenek búcsút. Közel sem vidáman. Még nagyobb a fájdalma az asszonyoknak, lányoknak. Nem csak sírnak-jajgatnak, hanem heves érzelemnyilvánításukat mozdulataikkal is kifejezik. Összetörten borulnak egymás vállára, könnyes arcukat kötényük mögé rejtik, azzal törülgetik. Az idősek talán utoljára látják fiukat, unokájukat. Az elválás fájdalma uralkodik. Az időben némileg előre szaladva kijelenthető, hogy a búcsúzás, búcsúztatás több eleme, mozzanata hasonló volt a szabadságharc és a két világháború idején is.

[1] VÉGVÁRI 1970, I. 400; LYKA 1982, 117.

2.

Az 1848–1849-es forradalom, majd szabadságharc idején, pláne a kezdetén az otthonuktól önként megváló legények jó kedvvel, elszántan álltak be a katonák közé, sorakoztak fel a zászló alá *(2. kép)*. Ez a körülmény más hangulatot teremtett, bár minden megválás nehéz, különösen a jobban aggódó nők számára. Így öntudatos, mámoros katonák és különböző vérmérséklettel érzelmet nyilvánító civilek álltak egymás mellett, fogták a másik kezét vagy ölelték egymást a búcsúzás perceiben, óráiban.

Az 1848. áprilisi törvénycikkek uralkodó általi szentesítését követő mintegy fél esztendőben az első felelős magyar kormánynak az alkotmány és a vívmányok védelmére, illetve a nemzetiségiek felkelése ellenében a következő erők álltak a rendelkezésére. Egyrészt a cs. kir. hadsereg Magyarországon állomásozó, illetőleg hazatérő egységei, az összes bizonytalansággal együtt. Másrészt a nagyon korlátozottan felhasználható, csekély harcértékű nemzetőrség; később a nagyobb mobilitású, valamivel értékesebb állandó önkéntes nemzetőrség. Harmadrészt az újonnan szervezett honvéd zászlóaljak. A 10 zászlóalj a következő toborzási központokkal szerveződött: az 1. és 2. zászlóalj Pest, a 3. Szeged, a 4. Pozsony, az 5. Győr, a 6. Veszprém, a 7. Szombathely, a 8. Pécs, a 9. Kassa, a 10. Debrecen városban. Az első 10 honvédzászlóalj szervezése Batthyány Lajos miniszterelnöknek 1848. május 16-án kiadott felhívása nyomán kezdődött meg, abban a reményben, hogy 10 000 honvéd fog a zászlók alá beállni. Az akkori viszonyok képlékeny voltát jelzi, hogy a szervezésnél a cs. kir. hadsereg hadfogadó szerveit vették igénybe. Amint a felsorolásból kitűnik, Székesfehérvár egyik zászlóaljnak sem volt toborzási központja. Mindezekből a körülményekből adódóan célszerűnek láttam, hogy előbb a pesti 1. és 2. honvéd zászlóaljának, majd a szabadságharc egyik legkitűnőbb honvéd zászlóaljának, a kassai 9. számúnak indulásával foglalkozzam pár mondat erejéig. (Az utóbbiak már megalakulásukkor vörös tábori sapkát hordtak, melyet később a vitézség jelképévé emeltek.) Azután érdemes a figyelmet a székesfehérvári önkéntes (mozgó) nemzetőr század létrejöttére és búcsúztatására fordítani.

A kormány hivatalos lapjának, a *Közlöny*nek olvasói 1848 júniusának végén a következő híradásra leltek. A pesti önkéntesek, vagyis ez esetben a honvédek két zászlóalja 1848. június 24-én reggel vett búcsút a fővárostól. A *harcfiak* a nagy kaszárnyából hat órakor indultak ki katonai zenekar kísérete mellett a józsefvárosi vásártérre. Ott Batthyány Lajos miniszterelnök és Mészáros Lázár hadügyminiszter jelenlétében új zászló alatt esküdtek meg a haza, a király és az alkotmány hűségére. A nemzet három színével szegélyezett zászlón Magyarország ősi címere és a Boldogságos Szűz Mária képe ragyogott. A hadügyminiszter lelkes szónoklatával emlékeztette a harcfiakat a haza és a magyar név iránti kötelességükre. Erre egy szűnni nem akaró, dörgő *éljen* rivallott végig a hatalmas téren. Vegyülve a föllelkesült kísérő sokaság kiáltásaival. A honvédek egy része a vásártérről a vasúthoz ment, hogy Szolnokra utazzon. A másik rész a Duna partjára vonult. Kilenc óra tájban hatalmas néptömeg lepte el az aldunasori partot és a hajóhidat, hogy elbúcsúzzanak a harcba indulóktól. Midőn a szállító hajó megindult, ezernyi torokból harsogott az éljen, ezernyi kézben lobogtak a kendők. Az elválás ünnepélye valóban szív- és lélekemelő volt. Nem hiányoztak a könnyes szemű anyák sem, kiket a tudósító a fiaikat felfegyverző, őket a haza megtámadói ellen csatára lelkesítő görög anyákhoz hasonlított. A hírlapíró azzal zárta sorait, hogy legjobb kívánataikat küldik a harcfiak után. Azzal a meggyőződéssel, hogy Magyarország népének várakozását dicsőségesen igazolják.[2] Az újságíró a harcfi kifejezést használta, de egyértelmű, hogy a honvédek, mégpedig a pesti 1. és 2. zászlóalj elvonulásáról tudósított. (A honvéd szó egyesek szerint Kisfaludy Károly nyelvújítási leleménye, mások szerint a német Landwehr kifejezés tükörfordítása.) A honvédek eltérő irányú elvonulása nem volt véletlen. Az 1. zászlóalj a dél-magyarországi, szerbek elleni, míg a 2. a drávai, a horvátok elleni seregbe indult. Az ünnepséghez zászlószentelés is kapcsolódott. Az 1. zászlóaljnál a zászlóanya tisztségét Batthyány Lajosné Zichy Antónia töltötte be, aki a fehér színű, a szélén piros és zöld farkasfogas zászló rúdjára szalagot kötött, *Ne bántsd a magyart!* hímzéssel. Még egy figyelemreméltó körülmény. A toborzási kerületeken kívüli megyékből, így Fejér vármegyéből és Székesfehérvárról több fiatal állt be önként a pesti 1. vagy 2. honvéd zászlóaljba.

A főleg Kassán és Miskolcon szerveződött 9. honvéd zászlóalj katonái, a *vörössipkások* 1848 augusztusának elejére várták a Délvidékre indulást. Az egész napos kiképzés után, este Kassa nagy sétányán gyűltek össze a honvédek, hol sétáltak, politizáltak vagy nótáztak. A dalolásban leginkább a sárospatakiak tűntek ki. Ők, mint gyakorlott dalosok hangadók voltak ezen a téren. A 650 főnyi zászlóalj augusztus 4-én, a hajnali 4 órai imát követően, víg dalokat énekelve gyalog indult el Kassáról a bizonytalan jövő felé. A lakosság messzire elkísérte a katonákat. Tállyán,

[2] Közlöny 1848. június 25. 61.

Tarcalon, Tokajban egyaránt barátságos megvendégeléssel és nem kevés borral fogadták őket. Debrecenig még számos további vendéglátásban volt részük. A cívisvárosból, a sürgős parancs nyomán, szekereken vitték tovább őket.[3]

3.

Az uralkodó a forradalmi események hatására 1848. április 11-én Pozsonyban számos törvénycikket szentesített. Az *áprilisi törvények* közé tartozott az 1848. évi XXII. törvénycikk, mely a *nemzeti őrseregről*, közkeletű nevén a *nemzetőrségről* rendelkezett. A 35 paragrafust magában foglaló, viszonylag részletes tc. a személyes- és vagyonbiztonság, a közcsend és belbéke biztosítását az ország polgárainak őrködésére, azaz a nemzetőrségre bízta. Ezek védelmére a gyorsan és nagy lelkesedéssel létrejött nemzetőrségi alakulatok elsősorban saját településükön láttak el rendőrségi, rendvédelmi feladatokat. A tc. 22. § értelmében azonban a nemzeti őrsereg saját településének határain kívül is tartozik szolgálatot tenni, amennyiben valamely más településen a helybeli nemzetőrség a közcsendet és békét nem képes helyreállítani. A citált törvényhelynek alkalmazására a kormány rövidesen rákényszerült. A nemzetiségekkel kiéleződött helyzet miatt.

A tábori szolgálatra, gyakran a vármegye határain túlra kirendelt nemzetőrök azonban mind időhatár, mind tevékenység tekintetében – döntően életkoruk, fegyverzetük és kiképzettségük hiánya miatt – csak igen korlátozottan voltak felhasználhatók. Jobb megoldás kellett, főleg a nemzetiségi felkelések miatt! Mészáros Lázár hadügyminiszter ezért 1848. július 25-én kiadott rendeletével megtette az első lépést az *önkéntes, mozgó nemzetőr egységek* életre hívására. Rendeletében a törvényhatóságokat többek közt arra kötelezte, hogy nemzetőr seregüknek a területükről való kiindítása előtt végezzenek felmérést és tegyenek „sommás jelentést". Mégpedig a következőkről: „Hányat lehetne önkénteseket (vagy már hosszabb szolgálatra alkalmatosakat) kiindítani." A többi kérdés a nemzetőrök összlétszámára, kiképzettségére, felfegyverzésére vonatkozott.[4] Jó két héttel később született meg Batthyány Lajos miniszterelnöknek a helyi hatóságokhoz szóló rendelete a haza veszteljes helyzete miatt. Az 1848. augusztus 13-i rendelet értelmeében a törvényhatóságok kötelesek hadi erőt teremteni az önkéntesen ajánlkozó, erős, egészséges nemzetőrökből, akik a kormányrendelet alá helyezik magukat mindaddig, míg a harc tart vagy a haza igényli a szolgálatukat. A törvényhatóságok szervezzék századokba, fegyverezzék fel, képezzék ki, gyakoroltassák őket. A tisztek és a vitézek a kiindulás napjától a hazamenetelig a honvédsereg fegyelmi rendszabályai alá tartoznak. „Szint olly fizetést fognak szedni", azaz kapnak. A parancsnokot a törvényhatóság javaslatára a hadi tanács nevezi ki. Ennek a szervnek címezve kell jelentést tenni az önkéntesek létszámáról. A kiindítással kapcsolatos korábbi rendeletek megszűnnek. Az önkéntes nemzetőrök kiindulási napját, útbaigazítását a hadügyminiszter fogja az illetékes hatóság tudomására adni.[5] A rendeletek kibocsátása révén így a tíz honvéd zászlóalj mellett további fegyveres erő állt a kormány rendelkezésére. (Az *önkintes/önkénytes nemzetőr* megnevezést is használták rájuk.)

Boross Mihály (1815–1899) politikus, író, ügyvéd, 1848–1849-ben Fejér vármegye táblabírája, másodalispánja személyes tapasztalatai nyomán, közvetlen szavakkal következőképpen írta le a Székesfehérváron és a vármegyében történteket. Batthyány Lajos miniszterelnök a horvát veszély miatt 1848. augusztus 13-án rendeletet bocsátott ki. Ebben a magyar alkotmányt fenyegető veszélyre tekintettel arra kérte fel a vármegyéket, hogy nemzetőrökből önkéntes csapatokat alakítsanak, melyek a betörő ellenséggel szemben gátat vethetnek. A rendelkezés egyrészt döbbenetet váltott ki, másrészt fokozta a lelkesedést az a tudat, hogy a haza veszélyben van. Batthyány szavainak felolvasása után a megyegyűlés egy emberként kiáltotta: Elmegyünk. Egymás után íratták fel magukat a fő- és aljegyző, a fő- és alszolgabírák, továbbá az esküdtek. A szolgabírák körrendelete nyomán a birtokos osztályból számosan beíratták magukat. Különösen feltűnő volt a csákváriak és a mohaiak nagyszámú jelentkezése. Az önkéntesek nagy lelkesedéssel választották meg kapitányuknak Halász Lázár (kápolnás)nyéki birtokost, nyugalmazott huszárkapitányt és Csapó József vármegyei főjegyzőt. A miniszterelnök rendeletének Székesfehérvár szabad királyi városban is gyújtó hatása volt. A városi kapitány és a városi főjegyző állt a mozgalom élére, így pár nap alatt háromszázan íratták be magukat. Kapitányuk a választás nyomán Hamvasy Emér/Imre lett.

[3] HOFFMANN 1906, 13–16.

[4] Közlöny 1848. július 27. 225.

[5] Közlöny 1848. augusztus 13. 323.

Augusztus 27-én megkapták Mészáros Lázár hadügyminiszter parancsát, hogy induljanak a Dráva mellé. „Mikor a megyeház terén indulásra készen felállottak, Farkas Ferenc[6] megáldván zászlójukat: ekkor mondá e nevezetes szavakat: 'menjetek, menjetek! Krisztus urunk is honvéd volt, mikor a szabadság s világosság országát felállította s annak fennmaradásáért életét áldozta.' A városi önkéntesek mellé Pados János püspöki szertartó adatott tábori lelkészül s a prépost tudatta a megyével, miszerint utasította Pados Jánost, hogy ha a harczmezején a városi s megyei önkéntesek találkoznak: mindkettőnek tegye meg a papi szolgálatot."[7]

A búcsúztatás további részleteit *Eischl Edének*,[8] Székesfehérvár város főjegyzőjének a *Kossuth Hirlapja* szerkesztőségéhez 1848. augusztus 30-án írott leveléből, és a tanácsülési jegyzőkönyvekből lehet megismerni. Eszerint az önkéntes mozgó nemzetőrök eskütételére 1848. augusztus 30-án a kora reggeli órákban került sor. Először a József templomban tartottak részükre misét, mely után hat órára a vármegyeház terére vonultak. Ott Haader/Hadhalmy Pál[9] polgármester mondott beszédet, melyet az eskütétel követett. Az eskü szövege némileg eltért az 1848. évi XXII. tc. 34. §-ban meghatározottaktól. „Én N. N. önkénytes nemzet őr esküszöm…Királynak és alkotmánynak hűséggel, elöljáróimnak engedelmességgel – esküszöm, hogy hazámmal ugy Polgártársaimnak személyét és vagyonát – a harcz mezején és minden törvénytelen megtámadás ellen, elöljáróim parancsára alkalmazom Magyarország békéjét és nyugalmát sem nem háboritom, sem akárki által hazám ellenére háboritni nem engedem, általjába minden engem, mint önkénytes nemzetőrt illető harczi kötelességeket elöljáróim rendeletére hiven és pontosan tellyesitek, – és leszek elöljáróim vezérlete alatt hű őrje az alkotmánynak, törvénynek és hazának, – Isten engem ugy segéljen." A meglehetősen nehezen értelmezhető szövegű esküt követően Farkas Ferenc nagyprépost és a polgármester búcsúztatott. Az elinduló nemzetőröket a város határáig „tömérdek közönség" követte. A határtól a helybeliek által felajánlott lovaskocsikon indultak el a nemzetőrök első állomásuk, Lepsény felé. A város lakói közül néhány százan kocsikon kísérték őket. Lepsény határában Fodor László, Veszprém vármegye szolgabírája küldöttséggel fogadta az érkezőket. Innét 80 lepsényi előfogatos kocsi biztosította, hogy a nemzetőrök útjukat folytassák. Szeptember 4-én, Siófokon keresztül érkeztek meg Marcaliba.[10] A Székesfehérvár és Lepsény közötti útra gondolva azt lehet mondani, hogy igaz honszeretet, egekbe csapó lelkesedés, a búcsúzás végső halasztása röpítette a lovaskocsikat.

Székesfehérvárról végül mintegy 220 önkéntes nemzetőr indult el. Döntő részben egyenruhában, felfegyverkezve. A jelentkezők közül nem tartottak velük az alkalmatlanok, és azok a vármegyei, városi, más települési vezetők, akiknek igazgatási vagy egyéb tevékenységére helyben volt szükség. A részletek ismertetése nélkül utalok egy összegzésre, melyből a lényeg kiolvasható.

Tóth Lőrinc képviselőnek az országgyűlésben elhangzott vádjaira reagálva Eischl Ede városi főjegyző 1848. október 10-én a következőket írta a *Közlöny*nek. *Székes-Fejérvár* városa még folyó év augusztus 30-án adott át a hazának 220 felruházott, felfegyverzett, lőszerrel és tábori eszközökkel ellátott *önkintest*. Pótlékdíjul nekik a város havonként 1760 ezüst forintot fizetett ki. Ezeken túl a város a nemzetőrség számára 40 000 kemény töltést készíttetett. Továbbá 4 ágyút kért, melyekhez a lovakat és a szekereket a magából felajánlotta. A főjegyző bizonyságul, precízen hivatkozott a város tanácsának 3081., 3102. és 3239. számú jegyzőkönyvére.[11]

A székesfehérvári önkéntes mozgó nemzetőrök százada 1848 őszén főleg őrszolgálatot látott el. Többségük helyt állt, de egyesek hazaszöktek. Azt nem tudni, hogy a pákozdi csatában részt vettek-e? 1848 végén Pozsonyban és Komáromban tartózkodtak. További sorsuk bizonytalan. Vélhetően többen visszatértek Székesfehérvárra, de akadtak, akik beléptek a honvédség soraiba.[12]

---

6 Farkas Ferenc (1786–1864) nagyprépost a szabadságharc idején más nézetet képviselt, mint az ugyancsak székesfehérvári, udvarhű Farkas Imre (1788–1866) kanonok, aki 1851-ben székesfehérvári püspök lett. A két személyt némelykor összekeverték vagy azonosították.

7 BOROSS 1881, 73–75.

8 Boross Mihály szerint Eischl Ede (1820 körül–1857 vagy 1858) Székesfehérvár igen eszes, de kissé könnyelmű főjegyzője volt. A szabadságharc alatt később Lórody/Lóródy néven belügyminiszteri tanácsos lett. Világos után az Oszmán Birodalom területére emigrált (Politikai Ujdonságok 1886. november 24. 668).

9 Közlöny 1848. szeptember 1. 434. Haader György és Pál részére a belügyminiszter 8447/B számon megengedte nevük átváltoztatását Hadhalmy-ra. A változás ezzel országos kihirdetésre került.

10 MAGONY 1998, 32, 33. A kiadványban további részletes adatok találhatók az önkéntes, mozgó nemzetőrökről.

11 Közlöny 1848. október 14. 631.

12 MAGONY 1998, 40–46.

Bosznia-Hercegovina okkupációja idején

1.

A keresztény lakosság védelme érdekében Andrássy Gyula osztrák-magyar külügyminiszter javaslatára a berlini kongresszus 1878. június 28-án adott megbízást a Monarchiának Bosznia-Hercegovina megszállására és kormányzására. A korábbi mozgósítás nyomán a hadsereg egy hónappal és egy nappal később, július 29-én átkelt a Száva folyón, Bosznia határán. A magyar társadalom egy része ezt nem kevés aggodalommal fogadta. Egyrészt azért, mert a szlávok növekedése miatt félő volt, hogy Magyarország helyzete a Monarchián belül gyengül. Másrészt tartottak attól, hogy mindez a magyar katonáktól jelentős véráldozatot követel. Harmadrészt azért, mert a két tartomány az Oszmán Birodalomhoz tartozott, és az 1848–1849 után kialakult magyar-török barátság is veszélybe kerülhet. Kiemelhető itt Herman Ottó politikus, néprajzkutató neve és az *Egyetértés* című újságban 1877 augusztusában, majd 1878 júliusában megjelent írása. A bevonulás ellen az igazságra és a népjogra hivatkozva tiltakozott.[13]

A *Székesfehérvár és Vidéke* című újság 1878 júniusának végén *A mozgósítás* megjelölés alatt hosszú írásban jelenítette meg a környékbeli falvak érintettjeinek érzéseit és cselekedeteit. „Kidobolta a falu baktere, hogy a legények készen legyenek a masírozásra. – Ilyen keservesen még nem szólt az az istentelen kutyabőr soha. Az sem tréfa, mikor porczióval, adóval ijesztget a bakter; de mikor életet, vért kíván az apák és anyáktól, az már több a soknál. *Nem hitted, hogy katona vagyok én, / majd elhiszed, ha masirozok én*… nótával ijesztgeti a legény a szomszédék Erzsiékjét… Szegény bakáinknak… elég a maguk baja, elbucsuzni sógortól, komától – hűséges Bodritól, a feléje vígan nyerítő Pejkótól. Nem fogja a hű menyasszonyt hazaröpíteni rajta. Ki tudja, látja-e őtet valaha? Vissza fog-e térni szeretteihez, borulhat-e sírjára a kedves? Ilyen gondolatokkal tépelődik a mozgósított szabadságos, mert szerinte a berukkolás egyértelmű a háboruval, ez pedig a halállal. Nem hiába mondja a nóta:

Édesanyám rózsafája
Én vagyok az egyik ága,
Ferencz József leszakasztott
Fegyver alatt elhervasztott…

A söntésben folyik a bor, egyik liter a másik után vándorol le a száraz torkokon. Hadd fulladjon borba a keserv, részeg fővel könnyebben esik az elválás, s most ők az urak a faluban… Sem az apa, sem az anya nem rendelkezik velük ezentúl, nem hiába dalolja a neki keseredett fia:

A császár az édes apám,
Felesége édes anyám.

Hej, eddig még csak csinján ment a dolog; de mikor előállnak a kocsik, s üt az utolsó óra, akkor jönnének oda háboruskodni szerető nagy uramék, nézni a föld népét, kiknek vérével szerzik a dicsőséget. Még a harcz fiai is elérzékenyednének, ha egyik-másik életrevalóbbnak eszébe nem jut rágyújtani a magyar hiszekegyre: *Kossuth Lajos azt izente*… Nem sok idő múlva por fedi őket," vagyis a kocsik elhajtanak velük.[14]

Jóllehet az iménti írást áthatja bizonyos városi fölény, némi erőltetett humorizálás, mégis kihallik belőle, hogy a bevonuló legény vagy férfi érzékenyen búcsúzik a falusi közösségtől, rokonságától, szűkebb családjától, kedvesétől. Az emberek mellett a szívéhez közelálló állatoktól, kiemelten lovától és kutyájától. Nyilvánvalóan kedves tárgyaitól is. Aztán felötlik a halál gondolata. Az érzelmek elől a borivásba és a nótázásba menekülnek. Egyszerre nemzeti és monarchikus tudattal: Kossuth Lajost emlegetve, de a császárt is elfogadva *(3. kép)*.

2.

A mozgósítást követően, a Székesfehérvárra bevonulás és a Bosznia-Hercegovinába indulás közötti időszakot jellemzi – némi túlzással – a következő hírlapi tudósítás: „Van sirás-rivás a fiatal menyecskék között, hogy be kell rukkolni az ifju férjnek; sütik is a buktát és hozzák a szegény katona után Fehérvárra, egész karavánokkal

[13] HERMAN 1877, 1; 1878, 1.
[14] Székesfehérvár és Vidéke 1878. június 26. 1.

találkozhatunk az országutakon. – Ne sirjatok hü feleségek, hiszen jó most a kaszárnyában hüsselni, hazamennek azok a katonák nemsokára."[15] Két gondolat kívánkozik ide. Az nyilvánvaló, hogy a berukkolt (a letöltött 3 év után szabadságolt, mai kifejezéssel tartalékos) férfiakat látogató asszonyok nem csak buktát, hanem más ételt-italt is vittek, mégpedig a javából. Ugyanakkor figyelemre méltó, miszerint – ahogy oly sokszor – 1878-ban is azzal bíztatták a harcba indulókat és otthon maradó családtagjaikat, hogy nemsokára hazajönnek a katonák.

Székesfehérvárról az okkupálni kívánt két tartományba a cs. és kir. 69. gyalogezred katonái vonultak el. A meglehetősen ritka és szűkszavú helyi tudósításokból kiemelkedik az, mely mégis hírt ad a 69-esek (1860 és 1884 között az ezredtulajdonos Georg Jellasics grófi) tényleges elindulásáról: „A mi Jellacsics-ezredünk – nagyrészben mozgósítva lett, melynek elutazásakor a helybeli indóháznál a közönség tömegesen jelent meg – s nem egy arczon lehetett látni az elválás fájdalma által sajtolt könyet; de megható volt azon jelenet, midőn több Siófokon időző fehérvári egyén hétfőn hajnali 2 óra felé az oda érkező fehérvári ezred második csoportját a *Rákóczy indulóval* fogadták, s később a *Kossuth-dalokat* egész lelkesedéssel dalolták és éltették a törököt. A katonák között pár száz péksüteményt osztottak ki egyes egyének, mit ezek örömmel fogadtak." A történtek az országos sajtó ingerküszöbét is elérték, így ott is tudósítást adtak.[16] A fentiek szerint a 69-esek második egysége 1878. június 30-án, vasárnap, feltehetőleg este indult el állomáshelyéről.

Az országhatárra általában vonaton vitték az ezredeket. Útközben több állomáson is megünnepelték az ottlakók a katonákat. A cs. és kir. 69. gyalogezreddel ez első, de vélhetően nem utolsó alkalommal, Siófokon (Veszprém vm.) történt meg. A következő esetek pedig bepillantást nyújtanak két további, más városbeli csapattest búcsúpillanataiba. Ezek segítségével is elképzelhetők az elválás székesfehérvári percei.

3.

A Pozsonyban állomásozó cs. és kir. 79. gyalogezred, vagyis a Dormus-ezred behívott tartalékaiból 6 század 1878. június 26-án indult Bosznia Hercegovinába. A kevés lelkesedést mutató katonákat „a vaspályáig a zenekar, az összes közös és honvédtisztek kíséretében, nagy néptömeg" követte. A tisztikar igen előnytelen utat választott, mely miatt a katonákat az állomásig oly nagy szürke por lepte be, mintha több óra távolságból indultak volna. Következő nap reggelén ismét 6 század robogott el Pozsonyból. „A tartalékosok családjai számos más kíváncsival együtt valóságos ostromot intéztek a pályaudvar csarnoka ellen. Mindenki akarta még látni őket, kezet szoritani velök, a ki tehette, frissitővel enyhítette poros torkukat. A *6 ló vagy 36 ember* kocsikat összetolta a mozdony, harsogó trombita jeladás, egy pár csók, ölelés, isten hozzád, – s a zakatoló gép eltünt a katonákkal az alagutban, hogy végrehajtsa az aljas politika legaljasabb tényét."[17] Az újság utóbbi gondolata az okkupáció mélységes elítélését jelentette.

Kecskeméten a mozgósított cs. és kir. Mollináry-ezred tartalék századainak útjáról *Egy baka* aláírással adott hírt az *Egyetértés* című lap. Mégpedig „Vinkovce, júl. 1." horvátországi (Szerém vm.) helymegjelöléssel és dátummal. „Megható bucsuzás között hagyták el a Mollináry ezred tetőtől talpig magyar tartalékosai Kecskemétet. Érzékeny látvány volt nézni az anyákat és apákat, nézni a feleséget csecsemővel karján, mint könnyezve vagy busan *isten hozzádot* mondtak a távozó fiu, férj és kenyeret kereső apának. Ugy elszorult mindnyájunk szíve, s még jobban elszorult, midőn rá gondoltunk, minő expeditioban viszik jobb sorsra érdemes erőnket. Nehéz volt a megválás Kecskeméttől, nem csak magyar vendégszeretete, de még inkább tősgyökeres magyar érzelmei miatt. *Minket már visznek* mormogták a bakák nagy busan, nem azért, mert vitték őket, de azért, mert nem oda, az ellen, a hova és a ki ellen lelkesedve mentek volna egy szálig. Junius 29-én volt az induló, s éjjel 11 órakor már megérkeztek a csapatok Eszékre [Verőce vm.], ahol sátrakban töltöttük az éjt. Másnap reggel öt órakor már fujták a gyülekezőt, s gr. Szapáry előtt diszmenetben elvonulván, neki indultunk, már nem vonaton többé, hanem bakalépésben Babotára [=Bobota, Szerém vm.], mely mintegy negyedfél mérföldre fekszik Eszéktől." A távolság tehát 3 és fél mérföld, azaz kb. 30 km volt. „Nagy nehezen bevergődtunk Babotára. Még csengett fülünkben a bucsuszó; még előttünk lebegett a jó magyar nép; még hallani véltük az édes anyai vagy baráti szót: *Jó egészséget kívánunk mindnyájatoknak*". Tiszta rác/szerb helységbe kerültek, idegenek közé, szavukat sem értették. „Eltűnt a megmaradt kedv is, a melyet az otthoni *bucsukulacs* előidézett: józan lett a baka egyszerre. Elfeledte a könnyet, a bucsut, a szerbről eszébe jutott a muszka."[18] A törökbarátság mellett ugyanis a közvéleményt oroszellenesség hatotta át.

[15] Székesfehérvár és Vidéke 1878. június 29. 3.
[16] Székesfehérvár és Vidéke 1878. július 3. 2. Egyetértés 1878. július 5. 2.
[17] Egyetértés 1878. július 3. 1.
[18] Egyetértés 1878. július 4. 1.

4.

A korabeli források egyértelművé teszik, hogy a búcsúzás több helyszínen, több kontextusban (közéleti, közösségi, csoportos, interperszonális) zajlott. Ami feltűnő, hogy 1878-ban hiányoztak a búcsúztató közéleti szereplők. Magyarázatot ad erre, hogy ebben az időben zajlott az országgyűlési képviselők választásának a kampánya, a korteskedés. Ez pedig számos személyiség figyelmét elvonta. Ugyanakkor a nagy nyári munkák, a dologidő ellenére az elmasírozásnál, a vonatindulásnál a civilek sokan, talán eddig nem látott számban jelentek meg. Főleg a föld népe, a falvak, paraszti külvárosok lakói, de az iparos, kereskedő és a városi középréteg képviselői is. Természetesen nem hiányoztak a katonai parancsnokok sem.

Békeidőben

A Monarchia hadvezetésének döntése értelmében az egyes alakulatok rendszeresen, pár évenként változtatták állomáshelyüket. A döntés mögött nyilvánvalóan birodalmi, politikai érdekek húzódtak. A régi állomáshelyéről az újra meginduló alakulatot megillette a búcsúztatás. Egyértelmű, hogy ez nem járt olyan aggodalommal, féltéssel, fájdalommal, mint a harcba, háborúba vonulók búcsúztatása. A szebbik nem köréből azonban többeket így is érinthetett *(6. kép)*. A búcsúztatásoknak megvolt a maga szokásrendje.

Az 1890 és 1896 között Székesfehérváron állomásozó cs. és kir. 24. vadászzászlóalj katonái döntő részben magyarajkúak voltak. 1896 augusztusában elköszönésükhöz az alábbi események kapcsolódtak. *Búcsúünnepély,* másként *búcsúestély* a Polgári Lövöldében, a következő napon *búcsúebéd* a tisztek és városi vezetők részére fényes körülmények között. Maga a szűkebb értelmű búcsúztatás augusztus 11-én, kedden civil vezetők és városlakók megjelenése mellett kezdődött. A korabeli újság tudósítása szerint: „Reggel fél 6-kor a vásártéren – a szemetelő eső mellett vonult fel a csász. és kir. 24-ik. vadászzászlóalj, hogy a szokásos katonai szabályzatok szerint *búcsút vegyen a várostól.* A búcsúzásnál megjelent a városunkban állomásozó katonaság egész tisztikara Zurna Károly tábornokkal az élen. A szemle után imára hangzott a vezényszó, ennek végeztével pedig a vadászzászlóalj a honvéd zenekar felhangzó zenéje kíséretében megindult… a zámolyi sorompó felé." A zászlóalj aznap egész Bicskéig menetelt.[19] Mivel ez a település több mint 45 km-re esik, nem lehetett könnyű napjuk a vadászoknak. A Vértesen át menetfelszereléssel kellett haladniuk. Igaz, a vadászoknál a jó céllövés mellett fontos volt a kitartó gyaloglás is.

Az I. világháború

1.

Az 1914–1918 közötti Nagy Háború osztrák-magyar katonáinak frontra vonulásáról, illetve a *katonavonatok* indításáról a korabeli sajtótermékek, aztán a naplók, visszaemlékezések igen részletes ismertetéseket adtak. Főleg a kezdeti időszakról, melyet a gyors győzelem és a magunk igazságának a hite, valamint a határtalan lelkesedés hatott át. A katonák és a civilek részéről egyaránt.

A kisgyerekekben a rendkívüli események jobban megragadnak, tovább emlékeznek rá, mint a későbbi mindennapok történéseire. *Jankovich Ferenc* (1907–1971) író az I. világháború idején kisiskolásként Székesfehérváron, a Széna téren lakott. Önéletrajzi ihletésű regényében 1943-ban így emlékezett vissza az ott történtekre. „A katonák elözönlötték a teret, ezerszám álltak föl kisebb-nagyobb csoportokban és szüntelenül gyakorlatoztak. Néha eljött Kosteleki, a szigetvárosi plébános, nagy szónoklatot mondott és beszentelte őket. Azután, falusi asszonyoktól és gyerekektől kísérve elindult a menet az állomás felé. Másnap új seregek gyakorlatoztak a Széna téren, fegyverüket emelve, hajladozva előre-hátra mint egy nagy erdő, amit a szél fúj."[20] Valójában a székesfehérvári Vásártéren Bilkei Ferenc felsővárosi plébános szokta búcsúztatni a katonákat, mert plébániája területéről indultak a menetszázadok.

A következőkben különösen a Székesfehérvárhoz kötődő 17. és 69. gyalogezred, valamint a 10-es huszárok háborúba vonulásáról, búcsúztatásuk, búcsúzásuk szokásairól fogok szólni *(3–4. kép)*. A gyakorlat részben egyezett a korábbiakkal, részben új elemekkel gazdagodott.

[19] Székesfehérvári Hirlap 1896. augusztus 12. 3–4.
[20] JANKOVICH 1943, 30–31.

2.

Fejér vármegye székhelyén 1914 augusztusának elején ugyan az a hír terjengett, hogy a ténylegesek, a „rendes honvédek" fognak a harctérre indulni, ám nem így történt. A *Székesfehérvári Hirlap*ban 1914 augusztusában *Honvédek elbucsuztatása* cím alatt, a szerző megjelölése nélkül jelent meg a tudósítás arról, hogy „a *népfelkelők* mennek el". A helybeli pályaudvart és környékét 1914. augusztus 11-én mintegy 10–12 ezer ember lepte el. Azért, hogy legalább még utolsó pillantással búcsúzzon a m. kir. székesfehérvári 17. népfelkelő gyalogezred katonáitól. Azoktól a derék honvédektől, akik legtöbbje családot hagy otthon, könnyező asszonnyal, apró gyerekekkel. A város közönsége impozáns módon búcsúztatta szeretett honvédeit. Már délután 5 óra tájban sűrű rajokban indult a nép a pályaudvar felé, így alig fél óra alatt zsúfolásig megtelt a peron és az étterem. Aztán a növekvő népáradat a síneket is elöntötte. Fél 7 körül már mozdulni is alig lehetett, így a későn érkezők csak a pályaudvar folytatását jelentő szabad területeken kaptak helyet.

Közben berobogott két katonavonat, osztrák egységekkel. A tömeg őket is leírhatatlan lelkesedéssel fogadta. Valóságos *virágesőt zúdított* az amúgy is *felvirágozott kocsikra.* A spórolós osztrákok a magyar lakosság túláradó ünneplésével és adakozásával találkoztak. A lesegített tisztek az étterembe mentek, ahol mulathattak. Cigány húzta nekik a magyar nótákat, melyhez egy magyar önkéntes az énekével csatlakozott. A legénységet vízzel, *borral, cigarettával, szivarral,* gyümölccsel kínálták. Mellükre *virágokat* és *nemzetiszínű zászlócskákat tűztek.* A nép megrohanta az állomás trafikját, hogy *füstölnivalót* vegyen a katonáknak. Boldog volt, aki adhatott. A város és a polgármester bőséges szivarállományából is osztogattak. Az osztrák legénység alig bírt köszönetet mondani. Útjuk a magyar földön valóságos diadalmenet volt. A legkisebb állomáson is a szeretet ezer jelével fogadták őket. Végezetül az osztrák katonák saját himnuszukat, a nép a magyarokét énekelte. Így indult el a katonavonat, melyből az osztrákok meghatva integettek. A tömeg nagy lelkesedéssel, kalap és zsebkendő lengetéssel, éljenzéssel vett búcsút.

Az újságíró külön bekezdésben ismertette az osztrák vasúti szerelvény egyes kocsijainak azt a díszítettségét, „amit a szeretet és a néphumor kigondolhat". A tisztelet jegyében a *virágfüzérek* között ott volt látható Ferenc József és Vilmos császár arcképe. Egy helyen a trónörökös árváinak arca is feltűnt. Körülöttük nagy számban kisméretű zászlók, közöttük magyarok is lobogtak. Aztán a gúny és önbizalom jegyében a vagonok oldalán feliratokat lehetett olvasni: *Zacherlin a legjobb szer az oroszok számára! Utirány Szentpétervár, ha ugyan el nem szöknek a muszkák belőle! Egy kocsi orvosság a bőrében nem férő muszkáknak*! Mellettük figurák tűntek fel: akasztófa Petárnak, a szerb királynak; kivágott tök, mint a muszkák cárja. „Az elmésségek ezer különbözősége." (A Zacherlin a kor elterjedt rovarírtó szere volt.)

Ez alatt a méntelepi laktanya mögötti térségen állt fel a négy századnyi *népfölkelő.* A közönség körülöttük ezrekre rúgott, *virágesőt zúdítva* a honvédekre. A város nevében Saára Gyula polgármester vett szívhez szóló búcsút a katonáktól, amit a hallgatóság lelkesen megéljenzett. A hadba indulók nevében a parancsnok, Neubauer Miksa őrnagy tömör mondatokkal köszönte meg az ovációt és ígéretet tett a kötelesség teljesítésére. Beszédét áthatotta a hazaszeretet és a diadal reménye. A Déli Vasúti Munkásdalárda Kneifel Ferenc karnagy vezetésével *csatadalokat* adott elő, tovább fokozva a hangulatot. Aztán a katonák bevonultak az állomásra, és elfoglalták a feldíszített kocsikat. Újra kezdődtek az iménti megható pillanatok, jelenetek. „Nem csoda, hiszen a *mi fiainkról* van szó." A vasútállomáson a város a tisztikart megvendégelte, a legénységet szivarral és egyéb apró kedveskedésekkel látta el. A cigányok a Rákóczi-indulót játszották, a vonat megindult. Aztán dörgő éljenzés, hurrázás, kendőlobogtatás, kalaplengetés és hazafias dalok forró hangulata búcsúztatta a *virágokkal, zászlókkal diszitett* vasúti kocsikon szorongó népfölkelőket. Ezernyi érzés gátja szakadt fel, a búcsúkiáltások irtózatos hangzavarba olvadtak össze. Mindez elkísérte a vonatot, mely lassan elveszett az esti sötétségben. „Amikor azután elmentek, előkerülnek a zsebkendők, hisz most már szabad sírni…" A visszatérésről az itthonmaradottak mindennapi imádsága fog gondoskodni.[21]

Az osztrák katonavonatnál említett feliratokhoz hasonlóak a magyaroknál és a franciák ellen vonuló németeknél is nagy számban voltak olvashatók. Szokás volt akkor a vagonok oldalát ilyen módon ékesíteni, a nemzeti büszkeséget, a harci kedvet növelni. Mutatóban két szelíd példa a magyaroktól: *Éljen a király! Abcug muszka!* A németek a francia fővárost tűzték ki célul: *Kirándulás Párizsba! Viszontlátásra a Boulevardon!*[22]

[21] Székesfehérvár és Vidéke 1914. augusztus 12. 2. Székesfehérvári Hirlap 1914. augusztus 13. 3.

[22] TATÁR 1994, 16.

3.

A katonák maguk is leírták a hadüzenet, a mozgósítás, a frontra indulás időszakát. A székesfehérváriak számára a 17. honvéd gyalogezred katonái voltak *a mi fiaink*. Harctérre vonulásukról tartalékos hadnagyukat, *Kálmán Bélát* idézhetem. A 17. gyalogezred 1. zászlóalja 1914. augusztus 21-én indult a frontra. Hajnalban felsorakoztunk a vásártéren. Sapkáink, mellünk tele virággal, még a puska csövében is virág nyílik. Az ezredlelkész gyújtó beszéde, azután a soha nem tapasztalt csendben ima. Imitt-amott könnyek, majd vezényszavak. Beláthatatlan tömeg kísérte a zászlóaljat az állomásig, aggódó, vigasztaló, bátorító szavakkal. Jókedvvel, tréfálkozva daloltunk: *Fel, fel vitézek a csatára!* A pályaudvar előtt ismét felsorakozott a zászlóalj, középen az ezredzászlóval. Újra imajel: búcsúztunk a hazától, imádkoztunk a hazáért. Beszállás, majd felharsant a kürt. Virág, zászló minden kocsin. Még egy utolsó, gyors búcsúzkodás. Nehéz a válás az ölelő karokból. *„Aztán írj ám!"* Kendőlobogtatás, könnyek értünk, akikkel már indul, robog a vonat. Két nap utazás, közben nóta minden kocsiból. Az állomásokon zene, tánc, tréfa járta.[23]

Jó fél esztendő múltán már tűnőben a korábbi mámoros hangulat. *Tehel László* tartalékos hadnagy a 17-esek 1915. márciusi frontra utazásáról írta. „Szerencsig minden állomáson örömrivalgás, zsebkendőlobogtatás. Az emberek szemében a reménység könnye." Bíznak, hogy a katonák megvédik őket. Szerencsen túl, a zempléni tájban már csak könnyes szemek. Öreg asszonyok, fiatal lányok zokognak, amikor a vonat begördül egy állomásra. Szánakozva néznek rájuk. Homonna felé már a pusztulás képe. Izburaradványban már ágyúszó. [Az utóbbi három település Zemplén vm.] A két napos utazás után kirakodás. Másnap délben riadó. Térdig érő sár, az új csukaszürke egyenruha egy óra alatt csupa sár, a pántlikás sapkákon elhervadtak a virágok. A fiatal, lelkes csapat átvedlik öreg, komor harcosokká.[24]

1915 késő tavaszán a 17. gyalogezred katonái az orosz frontról az olaszra kerültek. Ugyanis Olaszország „hitszegő" lett, a Monarchia ellen fordult. Az utazás bizonyos tekintetben emlékeztetett az otthoni állomáshelyről történt frontra indulásra. Május 24-én zajlott a bevagonírozás Mezőlaborcon (Zemplén vm.), az érkezés három nap múlva történt a karintiai Tarvisba. „A vonatokon megint virág, fenyőgallyak, lelkesedés és harag, csupa indulat, csupa tűz, csupa mámor az egész utazás, a legelső történelmi napok, a háború mézes heteinek forró izgalma fűti a lelkeket. Bécsen keresztül mennek, Semmering, St. Veiten át diadalmenet az útjuk… A sok megviselt, kifáradt honvéd, az északon már elszürkült, elfonnyadt lelkek újraélednek, megint nótás a kedvük, harsog a sok új katonaének, nem mentek érte messzire, csak a régiekben cserélnek föl egy sort vagy egy szót csupán. A kutya Szerbiából Itália lesz, a komitácsiból talián, az oroszból olasz és haza fele is, az édesanyákhoz úgy megy a sóhajos vigasztalás: *Majd lesz nékem rózsás sirom valahol az olasz határon.*"[25]

A tűzkeresztség című visszaemlékezésnek szerzője *egy tizenhetes honvéd* volt. A névtelenségbe burkolódzó *kadett* az 1915. októberi frontra indulásról írt. „A fehérvári pályaudvaron állott a menetszázad vonata. Almássy Ferenc hadnagy a parancsnok, négy kadett, kétszáz főnyi csukaszürke honvéd. Az állomáson – mint ilyenkor szokás – hatalmas tömeg. Asszonyok, leányok, virág, zsebkendők, amelyeket az arcokhoz szorítottak. Szaggatott, lázas bucsuzkodás. A torkomat szorította az elválás nehézsége, – vig arcot mutattunk, mint a katonákhoz illik… Akkor mentünk először a nagy ismeretlenbe, – amelyet ugy hivtak, hogy háboru, – a tisztek, legénység, az első tüzkeresztségbe. Fütyült a mozdony, a perronon egypáran hangosan sirtak, a kürtös nekikeseredve fujta a roham jelét. A vonat kattogásába belezugott a honvédek éneke – *megy a gőzös, ripeg-ropog a kereke!* A gőzös pedig gyorsvonati sebességgel repült Doberdó felé, ahol a harmadik isonzói csata tombolt. Öten együtt ültünk egy harmadosztályu kocsiban. Almássy Ferenc hadnagy és négy kadettje. Szalámit majszoltunk, kártyáztunk, hogy agyonüssük az időt… Az egyik állomáson egy hosszu-hosszu tehervonat vesztegel. Vöröskeresztek voltak az oldalán. Onnan jött, ahova mi mentünk. Bágyadt, fehérpólyás fejek néztek ránk – egykedvüen, mélán – a tenyérnyi ablakokon keresztül. Megláttuk őket, összenéztünk, – keserünek, réginek találtuk a szalámit, a kártyát félre tettük, – gondolkoztunk. Mindenki magára gondolt, az énre és azokra, arra aki hozzá legközelebb állt."[26]

A 17-es népfelkelők indulása után két nappal a város hangulatáról írt a helyi újság, *Háborús napok alatt*… címmel. „Mennek a vonatok. Bucsuznak a fiaink. Virágos kocsikban, bokrétákkal, zászlókkal feldiszitve s kísérve a mi együttérző megbecsülő szeretetünktől. Megmozdult Székesfehérvár… velünk tapsol, éljenez a város… Mily impozáns a bucsuztató. Az utolsó csók – anyának – a hitvesnek – barátnak… s hogy városunk nemes szívű hölgyei apró örömöket szereznek a katonáknak, szivart, cigarettát osztogatnak közöttük, virágot tűznek sapkáik mellé…

[23] SZABÓ I. 1918, 15.
[24] SZABÓ I. 1918, 18.
[25] SZABÓ I. 1918, 38.
[26] Fejérmegyei Napló 1928. június 10. 3.

Gomolyog a szivar füstje. Száll felfelé és a nagybajuszú tartalékos elmerengve hallgatja a közönség éljenzését… Otthagyta a családját, szeretteit. A kötelesség szólította s a haza lett jegyese… Érzi, látja, hogy itt szeretik, testvére mindenki, s együtt éneklik vele a lett dalt: Ferenc Jóska azt üzente…”[27] Az újság soraiból egyértelműen kiviláglik, hogy a kezdeti napokban, hetekben egész különös érzés kerítette hatalmába a várost, a vármegyét, civileket és katonákat egyaránt.

A hírlapi tudósításokban ritkán esik szó arról, hogy a katonák az elválás fájdalmán ital, főleg bor fogyasztásával lettek úrrá. A kisebb-nagyobb mámor feledtetett és hangulatot, önbizalmat emelt. Felbukkant azonban a fogyasztás visszafogásának gondolata is. 1914 augusztusa végén a következőkről tudósítottak a napilapok. „Ne adjunk szeszes italt a katonáknak. A hadvezetőség a belügyminiszter útján arra kéri Fejérmegye és Székesfehérvár közönségét, hogy az átvonuló katona csapatoknak ne adjon szeszes italt, mert annak hadászati szempontból és erkölcsi szempontból egyaránt kedvezőtlen következményei vannak.”[28] Mondani sem kell, hogy a kezdeti időszakban a kívánalomnak semmi foganatja nem volt. Később pedig a közhangulat megváltozása, a háború bizonyos átértékelése, a javak szűkössége vezetett a felhívással megegyező változáshoz.

A kedvet adó, a bánatot elfojtó szeszes ital fogytával, ismeretlen tájakra érve a katonavonatok népe mind csendesebb lett, már kedves dalait sem fújta. *Szabó István*, aki a 17-esekkel ment a frontra, így írt erről. 1915 januárjában a Kárpátokhoz közel érve a katonavonat meg-megáll. „Ez a várakozás, de legfőképen a hideg és a jobbra-balra halottnak látszó, békés nyugalmú fehér tájak már a *nótás kedvet* is csendes pipázássá lohasztják, a teherkocsikból összeállított katonavonat nehéz vasalt ajtói sorra becsukódnak.”[29]

4.

A cs. és kir. 69. gyalogezred I. és II. zászlóalja 1914 nyarán Pécsett állomásozott, a III. zászlóalj a dalmáciai Castelnuovoban, és csak a IV. zászlóalj volt Székesfehérváron. Az ezredtörténet ennek megfelelően a pécsi állomáshely eseményeivel kezdődik. A részleges mozgósítási munkálatok július 29-én befejeződtek. E nap délutánján az ezredtörzs, valamint a I. és II. zászlóalj békeállományával, a menetkészséget elérte. A mozgósítási terv szerint ezeket az alakulatokat hadiállományra Székesfehérváron kellett feltölteni. E célból július 30-án, hajnali 4 órakor az ezred említett része elhagyta pécsi állomáshelyét. Nyolc feledhetetlen békeévet töltött az ezred a Mecsek alján, így ezalatt számos elszakíthatatlan kapcsolat jött létre a polgári lakosság és az ezred tagjai között. Sokan nősültek Pécsről a tisztek és a tényleges altisztek közül. A kies városban őszinte barátság fűzte össze a polgárt és a katonát. Amikor az ezred berakodott a pécsi főpályaudvaron, csaknem az egész város kikísérte és szeretete minden jelével elhalmozta.

Székesfehérváron a nem ténylegesek bevonulása minden várakozást felülmúlt. Jelentkeztek olyanok is, akik állandóan külföldön laktak, volt, aki Amerikából tért haza. A nem hadkötelesek közül számosan önként hadi szolgálatra jelentkeztek. A város megtelt tartalékosokkal és azok hozzátartozóival. Aki szállást nem kapott, az a szabad ég alatt hált. „A vendéglők, szállodák minden zugot értékesítettek és víg zene szólt egész éjjelen át.” A IV. tábori zászlóalj elsőnek érte el a menetkészséget, július 31-én hajnali 3 órakor, és elindult felvonulási körzetébe. Augusztus 1-én három óra harminckor az ezredtörzs és a géppuskás osztagok; fél tizenegy után az I. zászlóalj, déli tizenkettőt követően a II. zászlóalj vonult el. Bár Székesfehérvár az ezred szűkebb hazája, kiegészítő állomása volt, a búcsúztatókban, kísérőkben nem volt hiány, mégis feltűnő volt a különbség a pécsi és az itteni között. (Ugyanis a székesfehérváriak inkább a 17-eseket érezték magukénak.)

A két zászlóalj a Székesfehérvár–Budapest Ferencváros–Szabadka állomásokon át haladt Ó-Pázua (=Ó-Pazova, Szerém vm.) felé. Felejthetetlen és lelkes volt a fogadtatás az útvonalon. Mindenütt, ahol a vonat megállt, tömegesen ment ki a lakosság az állomásra, lelkesen tüntetett a hadsereg és a háború mellett. Lelkes szónoklatok hangzottak el, esetenként egyszerű földműves vagy iparos ember szájából. A legénységet elárasztották virággal, étellel, itallal, dohánnyal. A hangulat lelkesebb nem lehetett volna.

Nagyon rövid időn belül a harcban álló ezredekhez, a veszteség pótlására elindultak a *menetzászlóaljak*. A 69. gyalogezred I. menetzászlóalja 4 puskásszázadból állt. Legénysége tartalékos és póttartalékos katonákból, a századok parancsnoksága jobbára tartalékos tisztekből került ki. Hiányoztak a különleges harceszközök (pl. géppuska, távbeszélő), nem volt egységes kiképzés és szellem. A kiadott ruházat és felszerelés sem volt tökéletes. A menetszázadok önálló alkalmazásra nem feleltek meg. Rendeltetésük is elsősorban a tábori ezred(ek) hiányának feltöltése volt. Az I. menetzászlóalj Székesfehérváron és Piliscsabán (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) kapott kiképzést július

[27] Székesfehérvár és Vidéke 1914. augusztus 14. 2.
[28] Székesfehérvár és Vidéke 1914. augusztus 25. 2.
[29] SZABÓ I. 1916. 15.

végén és augusztus nagy részében. Mikor a menetzászlóalj augusztus 14-én gyalogmenetben elindult a kiképzésre Piliscsabára, a katonák „fel voltak virágozva és minden alakulat egy-egy nemzeti színű zászlót vitt magával". A közös ezrednél a nemzeti színű zászló kétségkívül feltűnő volt. Az elvonuló katonák civilektől, háztulajdonosoktól kapták azokat. Augusztus 29-én Budapestről indult a vonat az orosz frontra. A harctérre szállítás alatt visszafele menetelő sebesültekkel, deprimált hangulatú rongyos osztagokkal, csontig, bőrig lesoványodott lovakkal, rémhírekkel találkoztak. Mindez rontotta a szellemet. A menetalakulat a szeptemberi alkalmazása során mégis megállta a helyét. Szeptember 19-én találkozott az ezreddel, a következő nap pedig feloszlatásra került, illetve a menetzászlóalj embereit beosztották a tábori ezredbe.[30]

Feltehetően kápolnásnyéki (Fejér vm.) lehetett a 69. közös ezrednek az a gyalogosa, aki az I. világháborús emlékeit 15x10 cm-es és kisebb papírlapokon örökítette meg. Vélhetően egyrészt az 1914 és 1918 közötti időszakban, másrészt az 1920-as évek első felében. A legényként bevonuló személy – akinek nevére eddig nem derült fény, – küzdött az orosz, az olasz és a román hadszíntéren. Előbb a 69-es gyalogosok között, majd utászként. A háború után az állami rendőrség szolgálatába lépett. Visszaemlékezése a bevonulással és a harctérre kerüléssel kezdődik. „Én körülbelül 1914. nov 3-án kaptam egy ócska ruhát. Körülbelül nov. 30-ig abban jártam. Kb. 1914. nov. 30án kaptam egy tiszta új csukaszürke ruhát. Kettő p. [pár] bakancsot 3 klf. [különféle] kefét 2 inget 1 hátizsákot 2 rezerva [tartalék] konzervet 8 cvibakot [kétszersült] (levélpapír nagys. volt 1-1 db) 1 manlicher puskát 1 szuronyt 4 patrontáskát 120 éles tölténygolyót. És ezek után mondták, hogy a IV-es mars batalionban [menetzászlóalj] vagyunk. És már nem volt szabad a laktanyát elhagynunk. És így december 24-én este voltunk Kőbánya Alsón. Innét mentünk tovább, Isten nevében. Hol, merre, nem tudom, csak Kassán tudom, hogy voltunk."[31] Az 1914. december 24-i Ádám-Éva napi, talán délelőtti székesfehérvári indulás fájdalmas lehetett, bár a gyalogos nem szólt róla. Méginkább maga a karácsonyeste, melyet az említett budapesti pályaudvaron töltöttek. Az alakulattörténet szerint a 69. gyalogezred az oroszokkal szemben Rosenek környékén, a Czarna mentén tartós harcállásban, illetve mögötte Hindenburg Nagyfaluban helyezkedett el. 1915. január 2-án ide vonult be az ezredhez IV. menetzászlóalj 11. százada és az V. menetzászlóalj 1. százada. A létszámában lényegesen megfogyatkozott ezredet velük töltötték fel. Így a csapattest ismét két zászlóaljból állt.[32]

A sajtó a világháború középső szakaszában is igyekezett derűs képet adni a hadba vonuló egyre idősebb korosztályok búcsúztatásáról. „Ezek az igazi öreg csontok. A deres hajú, de csillogó szemű újoncok. Fiatalos jókedvvel, vidám nótaszóval vonultak be a kaszárnyákba és mennek a harctérre… Nem sokat ceremóniáztak az ifjú öregek, megcsókolták az asszonyt, térdükre ültették a kis Gyurkát, meglovagoltatták a fiúkat még egyszer Isten igazában és mentek, mert így kívánta Őfelsége, a király… Ruganyos léptekkel vonultak be a kaszárnyába, magukra öltötték a mundért… Este egybegyűltek és tele tüdővel fújták:

Ferenc Jóska kiállott a kapuba,
Arra vonul ezer öreg regruta,
Ferenc Jóska nagyot köp a markába,
Visszagondol a regruta korára."[33] *(5. kép)*

A nők azonban zokogtak. Amikor távolodott a vonat akkor is, meg később is hullatták könnyeiket. Az anyák, feleségek, fiatalabbaknál a szeretők ekkorra már jól ismerték a fájdalmas katonanótákat. A harcmezőn álló oroszokról, vagyis a *muszkákról* szóló ének második versszakát:

Sirhat, jajgathat az az édesanya,
Kinek a fiját viszik háboruba,
Kinek vagy kezit, vagy lábát ellüvik.
Meg se hal szegén, mégis eltemetik.

Az olaszok háborúba lépése után a szörnyű Doberdót emlegető egyik katonadal második strófája szintúgy eszükbe juthatott:

30 CRETTIER 1937, 41, 44, 63–67, 74.
31 69-es h. n. é. n. 1-2.
32 CRETTIER 1937, 126.
33 Székesfehérvár és Vidéke 1916. március 4. 2.

Én Istenem, hun fogok én meghanyi?
Hun fog az én piros vérem kifolynyi?
Etemetnek engemet a gyöngyvirágok,
Megsiratnak a fehervári lejányok.

4.

Kozma Miklóst (1894–1941), a cs. és kir. 10. huszárezred főhadnagyát, a későbbi minisztert, a katonáival együtt a vonat két alkalommal is kiszállította a harctérre. Előbb az akkori, egyben mostani, másodjára a középkori fővárosból. A főhadnagy mindkettőt megörökítette naplójában. A háború kitörésének időszakában az ezred Budapesten állomásozott. A hadüzenetet éljenző, őrült lázban égő városból a szerb frontra indulás napját, benne a búcsúztatást, Kozma Miklós az 1. divízió 1. századának főhadnagya így örökítette meg naplójában. „Július 30. Reggel négy órakor ébresztő. Fél hatkor indulunk a józsefvárosi pályaudvarra, mint az elsőnek induló svadron. Alig három órát aludtunk… Az utolsó otthon töltött éjszaka, távoli rokona a halálra ítélt utolsó éjszakájának. A század fejlődött vonalban áll a kaszárnya udvaron. A trombitások fújják az *Imához!*- t. Aztán megindul a század, büszkén, csattogva, úgy, mint máskor. Fél hétkor kezdünk bevagonírozni. A kép ugyanaz, mint bármikor, ha lovasságot szállítanak vasúton. Búcsúzkodás alig van. Mi vagyunk az első Pestről induló ezred, a század annak is első szállítmánya. Az ezred dunántúli, így alig néhány rokon van a pályaudvaron. Anyám, apám kijöttek búcsúzni. Nem sok szó esik. A legénység a vagonokban énekel már. Anyám hősiesen tartja vissza könnyeit, apám keményen, röviden kezetszorít, néhány perc, néhány csók és félkilenckor megindul a virágos, éneklő vonat. Nem lehetett másként, nem mi akartuk így, a háború rövid lesz és győzni fogunk.

Előbb a Dunántúlon gurulunk, azután: Szabadka, Zombor [mindkettő Bács-Bodrog vm.]. Az állomásokon ováció. A legénység virágot, enni-innivalót, cigarettát kap és kapunk sok-sok jókívánságot. A földeken dolgozó asszonynép kendőt lobogtat, öreg férfiak megállnak a munkában és levett kalappal, csendesen néznek a virágos, nótás, lassan guruló *huszárvonat* után. A kocsikban víg, büszke hangulat, csupa jókedv." Az idézett mondatokat Kozma Miklós az első noteszébe jegyezte be. Ezt anyjától kapta, aki a kezdő oldalra a következőket írta: „Isten áldjon, őrizzen, vezéreljen dicsőségre, győzelemre. Visszavár anyád. Budapest, 1914 július 27."[34] Az anya tehát aggodalommal, de Istenben bízva kérte annak segítségét, védelmét, hogy fia hazatérjen.

Kozma Miklós főhadnagy és a 10-es huszárok újabb frontra indulása más helyszínen, más időpontban, más hangulatban, több búcsúztatóval történt. Csak a huszárvonat és a nótázó katonák viselkedése volt ugyanaz. Kozma betegségéből felépülve 1915. február 11-én indult vissza a frontra. Noteszében a következőket rögzítette. „A székesfehérvári pályaudvaron áll a kiegészítő transzport vonata. Brokes kapitány, Okolicsányi, Székely főhadnagyok, Erdődy, Brenner hadnagyok, Barsay, Szávoszt, Szebeny kadétok és én százegynéhány huszárral indulóban vagyunk az ezredhez… A legénység torkaszakadtából énekel a vagonokban. Az egyik nóta valami akáclombos, körülrózsás harctérről szól. Ami igazán bátor költői fantáziára vall. A vonat előtt feleségek, ismerősök, barátok búcsúzkodnak. Sírás, ölelések; már mindenki tudja, hogy a háború nemcsak ismeretlen neveket visz el. Három órakor utolsó csókok, egy fütty, az ütköző tárcsák néhányszor összecsattannak s a vonat kigurul az integető, kendőt lobogtató, búcsút kiabáló tömeg közül. A vonaton levők is tudják, hogy mi a háború, de nyoma sincs kedvetlenségnek vagy szentimentalizmusnak. Az éjjel még egy hatalmas *búcsúmulatságot* csaptunk, így indulás után mindenki végighever aludni. A vonat monoton gurulásának zajával összevegyülnek a visszacsengő, éjszaka húzatott nóták, cigányzene, ének. A kávéházfal deszkaburkolatának peremére kerültek a poharak: addig ne igyék belőlük senki, míg vissza nem jön a gazdájuk. Nem tudom ki kezdte, de szokássá vált. A poharak várják gazdáikat, kik vagy visszatérnek, vagy nem. Unalmas, lassú utazás."[35] Kozma főhadnagy a naplójában egy búcsúmulatságot örökített meg, egy nagy murit borral, pezsgővel, cigánnyal, énekszóval. Mindehhez kapcsolódóan az utolsó pohár félretételét, a visszatérés reményében. Aztán, őket is vitte a katonavonat, a legénységétől eltérő, külön vagonokban.

Széchenyi Zsigmond (1898–1967), a magyar vadászati kultúra kiemelkedő személyisége gyermek és fiatal korát elsősorban a Székesfehérvár melletti Sárpentelén, grófi családja birtokán töltötte. Az I. világháborúban 1916 és 1918 között csapatszolgálatot látott el a cs. és kir. 7. huszárezrednél. A csapattest *pótszázada,* azaz *kádere,* magyarosan *kerete* a háború egész időszaka alatt Budapesten, a Ferenc József laktanyában működött. Döntően itt zajlott az új huszárok kiképzése, és innét történt a fronton veszteséget szenvedő *tábori ezred* pótlása emberrel, lóval, felszereléssel. A háború idején a pótszázad közel 40 szállítmányt küldött a frontra, egyenként 100–200 katonával. Széchenyi

[34] KOZMA M. 1931, 5–6.
[35] KOZMA M. 1931, 137.

Zsigmond a tisztekké váló *egyévi önkéntesek* gyors, 4–5 hónapi kiképzése után hadapródként szintén menetszázaddal indult a frontra. Később minderre ilyen módon emlékezett.

„Huszár vagyok immár, nyalka heteshuszár. Kardom is van, karabélyom is… Elindult a menetszázad, közte szorongtam jómagam is. Felvirágoztak bennünket a búcsúztatók kegyetlenül. Még a vonat oldalán, még a mozdonyon is lobogtak a keszkenők, tarkállottak a virágcsokrok. A pályaudvar csarnoka csak úgy harsogott a nótánktól, rekedtre bömböltük magunkat, hogy *'rátok lányok, még az ég is beborul…'*. Vitt hát bennünket a virágos vonat – azt se igen tudtuk, merre. Hiszen akkor már válogatni lehetett a harcterek közül, annyi volt. És egyre több lett."[36]

5.

A huszárokhoz és a bakákhoz képest kevesebb szó esett a tüzérekről. Éppen ezért célszerű itt egy tüzérosztály frontra indulását röviden ismertetni. Az 1. honvéd tartalék *ágyusosztály* 1914. szeptember 26-án kapta meg a végleges parancsot az indulásra. Ennek napján a felvirágozott, nemzeti színű zászlóval díszített ágyúk körül fölálltak, majd felesküdtek a tüzérek. Virágos zászlókkal, fölvirágozott sapkákkal és kardokkal vonultak. Az ágyúk kerekét olyan sűrűn fonta be az őszirózsa, mintha a nizzai karnevál ünnepi kocsijainak kerekei volnának. „Sok, nagyon sok piros rózsa öleli a csöveket" is. Amerre mennek, mintha a vérvirágok hullanának a kőre minden egyes kerékfordulásnál. Elöl, az alezredes után egy jókötésű altiszt viszi a divízió gyönyörű zászlaját, amely szakasztott olyan, mint a régi magyar hadilobogó. „Magyar asszony adta, kis gyerekek akasztották rá szalagukat. Négy fehér, két vörös."[37]

Sajátos helyzet adódott abból, ha a világháborúban valamelyik seregtestet egyik frontról a másikra vitték, mégpedig szülőhelyén, az ezred városán át. *Miklya Mihály* (1903–1980) tanító az 1970-es évek végén emlékezett vissza gyerekkorára. A békéscsabai 101. gyalogezred előbb a szerb frontra vonult, aztán az orosz hadbalépés után katonáit a keleti frontra vitték. Békéscsabán haladtak át a katonavonatok. Dobszó útján felhívták a lakosság figyelmét arra, hogy katona hozzátartozóikkal az állomáson megközelítőleg mikor találkozhatnak. A város és környéke várt és várt, éjjel-nappal figyelte, hogy az átvonuló katonavonatok közül melyik hozza a 101-eseket. Aztán, amikor begördült a várt szerelvény, gyorsan terjedt a hír. „Igyekezett mindenki, tolongva keresték a katonává lett fiút vagy férjet. Amikor találkoztak, alig tudtak beszélni, mert mindenki sírt, ölelte hozzátartozóját." A vonatok felvirágozva érkeztek, feliratok, jelszavak és rajzok ékesítették a vagonok oldalát. Az emberek java csomagokkal ment ki az állomásra, megpakolva élelmiszerekkel, itallal és ruhaneművel. Egy-két órai pihenő után – közben a katonazenekar állandóan szólt – felharsant az ezred kürtösének a sorakozót, végül a harci riadót jelző hangja, kűrtszava. „A katonák vagonjaik előtt sorakoztak, ahol számba vették őket. A felszállás után megszólalt a Himnusz s ennek hangjai mellett húzta ki a mozdony a szerelvényt. Leírhatatlan zsivaj közepette zajlott le a búcsúzkodás, a vonat pedig elszállította a legszebb korban lévő férfiak javát a halál mezejére, meghalni a hazáért és a királyért.[38] A pályaudvaron az első elbúcsúzáshoz hasonló jelenetek játszódtak le, ám bizonyára nagyobb lelki megrázkódtatás érte a szereplőket. A katonák már tudták, hozzátartozóik jól sejtették, hogy milyen kegyetlen a háború. Az állomáson kíváncsiskodó apró gyerekek pedig nem is gondolták, hogy pár évtized múltán ővelük is így fog elrobogni egy-egy katonavonat.

A II. világháború

1.

A Székesfehérváron állomásozó katonai alakulatok közül a II. világháború kezdetekor legtöbben a magyar királyi Szent István 3. honvéd gyalogezredben szolgáltak. (Valójában Székesfehérváron a parancsnokság és az I. zászlóalj a Budai úton, a korábbi 69. gyalogezred kaszárnyájában állomásozott, továbbá a III. zászlóalj a Malom utcában, az egykori 17. gyalogezred laktanyájában. A II. zászlóalj Tatatóvárosban, Komárom vm.-ben tartózkodott.) Az állomány döntő részben Székesfehérvár, valamint Fejér, Komárom és Esztergom vármegyék fiaiból került ki. Az ezred katonáit ünnepélyes formában, nagy részvétellel különösen akkor búcsúztatták, mikor a Szovjetúnió ellen indultak a frontra. Úgy 1942-ben, mikor a Donig jutottak, mint 1944-ben, amikor a Kárpátok előterében foglaltak harcállást. Az *orosz frontra*, végső soron a Don-kanyarba 1942-ben induló székesfehérvári 3. gyalogezred a 6. gyaloghadosztály részét képezte. Az utóbbi pedig a III. hadtestbe tartozott, együtt a soproni 7. és a nagykanizsai 9. hadosztállyal. Mindegyik csökkentett állományú, könnyű hadosztály volt.

[36] REMÉNYI 1923, XVII; SZÉCHENYI 1994, 214–215.
[37] BEREND 1916, 9–10.
[38] MIKLYA 1990, 103–111.

A Szent István 3. honvéd gyalogezredből a frontszolgálatra elsőként elvonuló III. zászlóalj mozgósítása 1942. március 1-én történt meg. Az I. és II. zászlóaljé, valamint az ezredközvetlen alegységeké pedig szeptember végén. A hadbavonultak döntő többsége mezőgazdasági munkából élő, csekély jövedelmű törpe- és kisbirtokosokból, valamint a magát és családját napszámból fenntartók közül került ki. Tekintettel arra, hogy a székesfehérvári laktanyák befogadóképessége korlátozott volt, így a III. zászlóalj egyes alosztályait közintézményekben és Székesfehérvár külvárosaiban, magánházaknál helyezték el. A másfél hónapig tartó kiképzés és összeszoktatás után Székesfehérvár közönsége a Horthy Miklós (ma III. Béla király) téren, 1942. április 28-án, a 16 órai kezdettel megtartott ünnepségen búcsúztatta a III. zászlóaljat. Ahogy ez országosan szokásban volt, a település polgári és katonai előkelőségei, a hozzátartozók és nagyszámú polgári közönség vett részt az eseményen. Farkas Sándor polgármester az előző napon újságban hívta fel a lakosságot, hogy a téren és a vasútállomásra vezető út mentén minél nagyobb számban jelenjenek meg. A helyi napilap, az Új Fehérvár vezércikkében azt hangsúlyozta, hogy az őskoronázó város honvéd fiai messzi harctérre mennek, hogy ott védelmezzék az európai civilizációt, a magyar hazát és családjuk otthonát. Az április 28-i nagyszabású rendezvényen megjelentek a város önkormányzatának elöljárói, élükön a polgármesterrel, a város és vármegye főispánja, a helyőrség tisztikara, az egyházak képviselői, a nőegyletek és az ifjúsági szervezetek is képviseltették magukat. Természetesen nagy számban érkeztek a katonák hozzátartozói. Az ezredzenekar délután 4 órakor a Himnuszt kezdte játszani, ezzel megkezdődött a rendezvény. Megérkezett Hennyey Gusztáv altábornagy a II. hadtest parancsnoka, aki fogadta a jelentést, majd ellépett a puskával tisztelgő zászlóalj előtt. Az imát követően a zenekar a Magyar Hiszekegyet játszotta. A zászlóaljat, mint a város háziezredének egyik csapattestét búcsúztatta Farkas Sándor pátosszal teli beszédében. Ezt követően a felharsant zene hangjai mellett, pattogó vezényszavakra indultak meg a katonák a vasútállomás felé. A Nemzeti Bank épülete előtt álló katonai és polgári előkelőségek tiszteletére a zászlóalj díszmenetet vert le. A Belvároson keresztül vonuló sereget integető embertömeg búcsúztatta, sokan virággal, cigarettával kedveskedtek a honvédeknek. A vasútállomáson korábban már megtörtént a berakodás: a fegyverzetet, a felszerelést és a lovakat a legénység beszállása követte. Az alakulat a Komárom – Érsekújvár – Galánta – Trencsén – Zsolna – Jablonkai hágó – Katowice – Kielce – Radom – Brest – Minsk – Smolensk – Gomel – Briansk – Orel útvonalon nyolc nap alatt érkezett ki a hadműveleti területre.

A 3. gyalogezred 1942 tavaszán nem mozgósított alakulatai 1942 novemberének elején vonultak el a Don melletti hadszíntérre, hogy a 2. magyar hadsereg egyes alakulatait felváltsák. Az ezred parancsnoksága, egyes ezredközvetlen alosztályai és az I. zászlóalj november 3-án délelőtt kilenc órától búcsúzott a várostól, mégpedig a Boldogasszony (ma Piac) téren. Az állomány szürke tábori egyenruhában és teljes menetfelszerelésben sorakozott fel. Kilenc órakor a felharsanó díszjelre Aggteleky Béla altábornagy, a 2. hadtest parancsnoka érkezett meg. A Himnusz hangjai mellett lépett el az arcvonal előtt, majd a díszemelvény előtt foglalt helyet. Lészay Ferenc ezredes, ezredparancsnok beszéde után a honvédek esküt tettek. A Magyar Hiszekegy hangjai közepette hangzott fel az *Imához!* vezényszó. Farkas Sándor polgármester a szónoki emelvényről búcsúztatta a frontra kivonulókat, köztük a saját fiát. Beszédében ezúttal is megemlítette, hogy a Don és a Volga partján harcolnak a magyarok a kereszténységért, a hazáért és a nyugati kultúráért. A két folyó partjára hívja most az Isten, a Haza és Szent István az ő honvédeit. A Mindenható áldását kérte Szent István király honvédeire. Utalt Trianonra és a magyar feltámadásra. Kérte a katonákat, hogy „gondoljatok a legnehezebb percekben is arra, hogy Szent István honvédei vagytok, ő a ti védőszentetek, aki vigyáz reátok, oltalmaz benneteket". Odakint a magyar katona otthonát, családját, vagyonát védelmezi a bolsevik seregekkel szemben. Az itthoni családtagok pedig ez idő alatt mindent megkapnak, ami őket a jog, az igazság és az emberszeretet alapján megilleti. Végezetül arról szólt, hogy itthon forró imádsággal mindannyiuk visszatértét várják a dicsőség mezejéről. Az ünnepélyes búcsúztatást követően a Deák Ferenc utcán harsogó zeneszó mellett vonult az ezred a vasútállomás fele. Őket szülők, rokonok százai kísérték. A katonákat elhalmozták csomagokkal, rengeteg hazaival, kedveskedéssel. A honvédek lelkes hölgyektől cigarettát, a tisztek virágot kaptak. Csupa búcsúzkodás, kézszorítás volt, egészen az állomásig. A hosszan elnyúló ünnepség, a menetelés, egyben a búcsúzkodás után, este kilenc órát követően tolatott be a mozdony szerelvényével. Következett a fölpakolás, fölszállás. Fél tizenegy után, a felharsanó kürtszó alatt, éljenzés, kendőlobogtatás, katonazene mellett indult el a hosszú vonat, tele virágos katonákkal. Utoljára a Rákóczi-induló hangzott fel, majd a mozdony egyre gyorsított.

A háborúba vonulást mindig kísérte sírás, fájdalmas elválás, utolsó ölelés. *Gergely József* próbaszolgálatos hadnagy mindezekre emlékezve, a történteket árnyalva, így tekintett vissza a pályaudvarra vonulásra és a bevagonírozásra. „Nincs szakasz, vagy század, nincs katonás menet, nóta, de van sírás, jajgatás, zokogás, egy katona nyakába jobbról-balról ketten-hárman csimpaszkodnak, ölelik, csókolják… Szinte egyenkét kellett leválasztani a katonákat és beemelni a számukra jelzett kocsikba. Mitagadás, a többségük italos volt… A kocsik ajtajában a szakaszparancsnok-helyettesek álltak őrt, tartották távol a még mindig búcsúzni akarókat." Valójában november 3-án 23 órakor

csak az első szerelvény indult el, melyet november 5-én a hajnali órákban követett a második *(8–10. kép)*. Az utóbbihoz kapcsolták Székesfehérvár és a vármegye ajándékát: három vagon élelmiszert, benne szalonnával, zsírral, füstölt hússal. Egy további vagon vitte a legénység által hozott, névvel ellátott élelmiszercsomagokat.

A II. zászlóalj ünnepélyes búcsúztatása november 4-én reggel zajlott le Tatatóvárosban a régi harangláb előtt. A település részéről Tóth Miklós főjegyző köszönt el a hadbavonulóktól, amire Keleti Miklós alezredes, zászlóaljparancsnok válaszolt. A díszmenetet követően az egység zenekari kísérettel vonult a tatai nagyállomásig. A lelkes hölgyek nemzeti szervezete a katonáknak egy-egy kis csomagot adott át, benne többek között almát, cukorkát, főtt tojást, mákos és diós rétest, papírt, cigarettát. A bevagonírozás után, a déli órákban több ezer rokon, ismerős búcsúztatta a szovjet hadszíntérre indulókat. A meginduló vonat vagonjaiból rövidesen kihallatszott a katonák nótája. Így köszöntek el állomáshelyüktől, hozzátartozóiktól. Az utóbb említett két zászlóalj útvonala lényegében megegyezett a III. zászlóaljéval.[39]

2.

A magyar haza védelmére 1941-től kezdődött az Északkeleti-Kárpátok völgyeinek bejáratánál a Hunyadi-állás kiépítése. A cél az országunkba vezető völgyek, hágók lezárása volt, erődrendszer segítségével. A külső védelmi vonalat alkotó erődítések magaslatokon elhelyezett támpontokat, tüzelőállásokat, bunkereket, közöttük lövészárkokat, valamint drótakadályokat jelentettek. A rendszer nem volt teljesen összefüggő. A 3. gyalogezred a Turka környéki állásokat vett át a németektől 1944 augusztusában. Szemben a Vörös Hadsereg állt védelemben, egyidejűleg támadó parancsra várva.[40]

Ahogy említésre került eredendően a 3. gyalogezred parancsnoksága és I. zászlóalja Székesfehérváron a Budai úti laktanyában állomásozott. Gelencsér József (1922–1997) a gyalogezred I. zászlóaljában, a páncéltörő tüzéreknél szolgált, mint lövegkezelő honvéd. Halála előtt néhány évvel mondta el zászlóaljuk frontra indulásának és búcsúztatásának részleteit. 1944 nyarának elején Székesfehérvár, illetve a laktanyák bombázásának veszélye miatt a zászlóalj kitelepült a városból. Úrhidán, a szomszédos faluban, lakóházakban lettek elszállásolva. A frontra indulás előtt itt szerelték föl *ujjba* a zászlóalj katonáit, azaz új szerelvényt és egyenruhát kaptak. A szállító vonatba berakodás, az indulást megelőző hét utolsó napjaiban a század- vagy szakaszparancsnokok megértést mutattak. A katonáknak megengedték, hogy a közelben lakó szeretteiket, vagyis családjukat, szerelmüket felkeressék, búcsút vegyenek tőlük. Meghatározott időpontra kellett visszaérniük. Többek esetében, aki így elköszönt, a székesfehérvári vasútállomásra a család már nem ment ki, nem vett újabb búcsút tőle. Röviddel a frontra vonulás előtt a gyalogezred puskásszázadaiból egyeseket leszereltek. Így az ezred nem teljesen feltöltve, nem teljes létszámmal ment ki a harctérre. Nemsokára azonban a leszereltek újra bevonultak, vitték őket Erdélybe. A páncéltörő szakaszt a leszerelés nem érintette.

A négy lóvontatású lövegből álló páncéltörő szakasz parancsnoka ekkor egy budapesti ügyvéd, Platz Antal (1911–1950 után) tartalékos főhadnagy volt. Gelencsér József a frontra indulás napjaira, a szeretteiktől elköszönés nehéz óráira így emlékezett: „Platz főhadnagy 1944. augusztus 6-án, vasárnap délután 4 órakor akart szólni az emberekhez. Én voltam szolgálatban, mondtam neki, hogy ki a feleségével van, ki erre, ki arra. 'Jól van. Majd holnap reggel szólok.' – válaszolta. Így lett, meg akkor osztották ki a cigarettát. Még vasárnap, akinek nem volt ott a hozzátartozója, az mind a közeli kocsmákban volt. Én is mentem, a szolgálat ellenére. Hétfőn reggel lett volna az ébresztő. Keltettük az embereket, de mind részegek voltak. Ébresztettük, de újra elaludtak."

Augusztus 7-én, hétfőn azért a vasútállomás külső, teherpályaudvari részén a zászlóalj berakodott. Több vasúti szerelvény állt rendelkezésre. A búcsúztatásra az I. zászlóaljat bevitték a Prohászka emléktemplomba. A II. zászlóalj Tatatóvárosból augusztus 8-án indult, a III. pedig augusztus 9-én Székesfehérvárról. A visszaemlékezés így folytatódott: „A Prohászkában a papok nagy beszédet tartottak, imádkoztak, szentöltek. A katolikusok letérdeltek, mi reformátusok meg csak álltunk, egymásra néztünk, hogy mit csináljunk." (A templom és a szertartás ugyanis egész más lelki élményt nyújtott a katolikusoknak, mint a reformátusoknak.) „Az állomáson, az indulás előtt, a főépülethez betolatott mindegyik szerelvény. Úgy a 7. vágány környékére. Mire odaértünk, már ott voltak a hozzátartozók. Riedl Zoltán alezredes, zászlóaljparancsnok beszédet tartott. Szólt a rezesbanda. Az italt meg mérték, a hozzátartozók is hoztak. Aztán kiabáltak: 'Beszállás, beszállás! Indulás!' Mert még folyt a búcsúzkodás. Füttyögettek, a katonazene szólt, elindultunk. Két óra tájban indultunk. A vagonokban már énekeltünk. Miskolcra

[39] BABUCS–SZABÓ 2009, 19–22, 30, 34–35; Új Fehérvár 1942. április 28. 1. Új Fehérvár 1942. április 29. 2. Új Fehérvár 1942. november 3. 1–2. Új Fehérvár 1942. november 4. 3.

[40] BABUCS–SZABÓ 2009, 100–101.

hajnalban, mikor világosodott, akkor érkeztünk. Vonatőrségen voltam. Megálltunk, beért egy szerelvény mellénk, benne a szalmán emberek fetrengtek. A nyitott ajtón át láttuk őket, jajgattak, meg vizet kértek. Na, akkor eszembe jutott, hogy nem lakodalomba megyünk. Délután érkeztünk Szerencsre, még ittunk, megtöltöttük a kulacsot, aztán már nem volt ital."

A frontra indulás, az elválás érzelmei terhét a katonák mámorral, csókkal, itallal, énekkel próbálták elviselhetőbbé tenni. A hozzátartozók fájdalmas búcsúja mellett a hivatalos, ünnepélyes búcsúztatás – alább ismertetésre kerülő – kellékei itt is együtt voltak: így a beszédek, az egyházi részvétel, a katonazene.

Blaskó Mihály az I. zászlóalj tizedese az augusztus 7-i búcsúztatásukra az alábbiak szerint emlékezett: „Katonazenekar búcsúztatott bennünket az állomáson és a sok hozzátartozó ott sírt körülöttünk. Amikor elindult velünk a vonat, arra gondoltunk, hogy mi vár reánk, mikor fogunk haza kerülni."[41] A 3. gyalogezred I. zászlóalja augusztus 9-én érkezett ki Kárpátaljára, Beregszász térségébe.

A székesfehérvári vasútállomáson a katonavonatok indulásakor mindig felhangzott a hozzátartozók utolsó szava, mondata: *Nagyon vigyázz magadra! Isten óvjon, segítsen!* Azután a hiány, az üresség érzése jött. Fel-felsóhajtottak: *Hát viszik! E(l)vitték üket. E(l)vitték szegényeket. Mér kő ennek igy lennyi? Csak nehogy odavesszenek! Szerencséssen gyűjjenek haza!* Ekkortól az *Oda van!* szavak mindenki számára azt jelentették, hogy a férfit *e(l)vitték katonának,* a háborúba. Miben bíztak a katonák? Az 1943. januári doni áttörésig általában a hazatérésben. A később kivonulók mindinkább arra gondoltak: *Nem gyüvök én onnand haza. Elesek én is. Nem lehet aszt tullényi.* Egy vagy több esztendő múltával sok szülő, feleség vagy gyermek sírva rebegte: *Odalett! Odaveszett! E(l)veszett! E(l)tünt! Elesett! E(l)fogták. Fogságba esett.* Mások örültek: *Él! Meggyütt! Hazagyütt! Megmaratt! Haza segitette az Uristen! Hála Isten, ithunn van!*

3.

Összehasonlításként kívánom ismertetni az 1942. október 8-i zalaegerszegi frontra indulást. A zalaegerszegi gyalogosok és a keszthelyi vonatosok 1942. október 8-án, fél 9 előtt 10 perccel indultak a keleti hadszíntérre a zalaegerszegi pályaudvarról. Az eseményről a helyi újságban *Szakál Ferenc* felelős szerkesztő viszonylag hosszú tudósításban számolt be. A vasútállomásra már 7 óra körül megindult az embertömeg. A *katonavonat* egy vakvágányon állt, a *felszerelés bavagonírozása* már megtörtént. A honvédek a vasúti szerelvény előtt sorakoztak fel. A városi tisztviselők és Eckhard István őrnagy tartózkodtak a közelükben. Megérkezett a helyi Vöröskereszt nyolc önkéntes ápolónője is. Jóllehet csak előző este szereztek tudomást a katonák indulásáról, mégis minden honvéd részére, külön-külön csomagolva, cigarettát adtak át. Egyidejűleg a katonákat feldíszitették azokkal a piros és fehér dáliákkal, melyeket a város a parkokban szedett le. Gyűltek a város lakói, itt-ott könnyekkel áztatott zsebkendők lebbentek meg. Egy-egy édesanya, szerető hitves vagy kedves vágyakozó félelemmel figyelte hozzátartozóját, aki egykedvűen állt az alakzatban, várva az újabb parancsot. Brand Sándor alispán a félmilliós Zala vármegye nevében búcsúztatott, a tisztelet, a szeretet és az együvé tartozás érzésével. Búcsúzott a „kereszt nevében a győzelemért" induló honvédektől. Ígérte, hogy távollétükben az itthoni hozzátartozókat semmi hátrány nem éri. Kívánsággal zárta beszédét: „Az Isten áldjon és hozzon vissza benneteket!" Mikula Szigfrid dr., polgármesterhelyettes a város nevében köszönt el. Annak a reményének adott hangot, hogy a következő esztendő Húsvétján boldog örömmel üdvözölheti a honvédeket, amikor győztesen visszatérnek. A parancsnok *oszoljt* és *beszállást* vezényelt. Pillanatok alatt elbúcsúzott mindenki, egyre jobban felszakadtak a könnyek. Az utolsó pillanatban egy könnyes szemű apa meleg kézszorítással még csomagot adott át fiának. Minden kocsi megtelt, a mozdony lassan kivontatta a szerelvényt. A kezek intésre lendültek, a szemek még inkább könnybe lábadtak. Az „édes, bús katonanóták utolsó foszlányai" hallatszottak.[42]

4.

Az I. világháborúhoz képest a II.-ban a frontra induló katonák, az egyes csapattestek búcsúztatásáról *(7. kép)* az egykorú újságok sokkal rövidebben vagy egyáltalán nem számoltak be. Tekintve, hogy nem kívánták az ellenség hírszerző munkáját segíteni. Még a szűkszavú tudósításokból is jórészt hiányzott az alakulat hadrendi száma, a fegyvernem jelölése, a létszám, az útvonal, az úti cél vagy más szenzitív adat közlése.

[41] RÓZSAFI 2007, II. 2.
[42] SZAKÁL 1942, 2.

A hit erejében bízva

1.

Általános érvényűnek mondható, hogy a különböző korok katonái rendszeresen kérték a földöntúli erők, az égi hatalmak, a különböző szentek és patrónusok támogatását, védelmét. Különösen így tettek a háborúk, a hadakozás, a csaták idején, mikor életük, épségük veszélybe került. Az alábbiakban az 1848 és 1948 közötti időszakból néhány példával kívánom illusztrálni állításomat. Nem a liturgia által szabályozott tábori miséket, más egyházi szertartásokat, hanem az egyes katonák és hozzátartozóik fohászait, cselekedeteit, vallásukhoz fűződő tárgyait fogom felemlíteni.

A harcba, háborúba, a frontra indulók szerettei, sőt még az ismeretlen búcsúzkodók is mindent megtettek annak érdekében, hogy a katonák a nagyobb veszedelmeket – a sebesülést, a betegséget, a fogságba esést, pláne a legnagyobbat, a halált – elkerüljék. Nem csak imákkal, fohászokkal, sóhajtásokkal, hanem az elköszönéskor adott óvó-védő szerepet betöltő tárgyakkal igyekeztek ezt biztosítani.

A legegyszerűbbek közé a *négylevelű lóhere* tartozott. Az ilyen, viszonylag ritka növény szerte Európában, így a Kárpát-medence népeinél, köztük a magyaroknál a szerencse szimbóluma. Egyes magyarázatok szerint a levélhármas megfelel a Szentháromságnak, a hit, remény, szeretet egységének, mellettük a negyedik jelenti a szerencsét. Átnyújtottak ilyet a katonáknak viszonylag frissen szakított vagy lepréselt formában. Sőt, mesterségesen megjelenítettként is.

A 20. század elején Fejér vármegyében a városlakók és a falusiak egyaránt hitték, hogy a *négylevelü lóher szerencsét hoz*. Aki ilyet talált eltette, őrizte. Bíró József (1885–1914) seregélyesi származású 69-es gyalogos katona a noteszában őrzött egy kis lóherelevelet. Talán szerencsét hozó, óvó célzattal vagy a szerelem/szeretet jelképeként kapta indulás előtt. A kis növény azonban nem nyújtott számára védelmet. 1914 októberében esett el. A lengyel Obmuiska család temette el, további 31 társával együtt Sprynia település temetőjében. A noteszkönyvet és a lóherét a zsebében hagyták.[43]

A székesfehérvári 17. gyalogezred katonáit 1914 őszén a szerb frontra vitték. Útközben az Aba-Sárkeresztúr vasútállomáson helyi honleányok marokszámra nyújtották át nekik talizmánként a négylevelű lóherét. Meg fogjuk őrizni! – fogadkoztak a katonák.[44] Nem tudni, hogy a mennyiség eltúlzott vagy az nem növényi eredetű volt.

Kereskedők árultak *talizmánokat, amuletteket,* melyek kicsik és könnyen hordozhatók voltak. Az I. világháború idején lehetett kapni az ezüst talizmángyűrűket, valamint az *Isten veled* felirattal ellátott gyűrűket.[45] Úgy gondolták, hogy a talizmánok, amulettek, gyűrűk mágikus ereje nyújtja a védelmet. Ezért adták a katonáknak.

2.

Többen bíztak azonban a vallás, a hit erejében: az Isten, Jézus, Szűz Mária vagy egyes szentek támogatásában. A keleti és nyugati keresztények egyaránt, pontosabban főleg a pravoszlávok és a katolikusok.

Dr. Csajághy Szőke Károlyné az I. világháború első esztendejében, 1914. november 22-én Csákberényből (Fejér vm.) levelet írt Komáromba katona fiának, Palinak, vagyis Szőke Pál kadétnak. Leveléhez mellékelt egy *érmet,* melyet vélhetően egy nagylány, Nagy Etus küldött „oly jó szívvel, jó kívánsággal" Palinak. A legény és a leány között valamilyen mértékű érzelmi kapcsolat lehetett. Féltő aggodalommal, óvó szándékkal ezért küldte az érmet. A kor illemszabályainak megfelelően idősebb asszonyok (talán Pali rokonai) közvetítését vette igénybe, akik azzal adták tovább, hogy a kadét „tegye tárczájába – ártalmára nem lehet".[46]

Vladár Gábor (1881–1972) a cs. és kir. kaposvári 44. gyalogezred tartalékos hadnagyaként az I. világháború elején a frontra került. A harctérre indulásuk előtt idősebb, özvegy nőrokona egy *Mária-medáliát* akasztott a nyakába. A hölgy ezt egy korábbi zarándokútjáról, Lourdes-ból hozta magával. Vladár hadnagynak nem volt lelke ahhoz, hogy elhárítsa rokona erős hitének ezt a kedves megnyilatkozását. A háború alatt mindvégig vele volt a kis Mária-medalion. Mikor több mint négy év eltelte után szerencsésen hazatért, a kis tárgyat köszönettel visszaadta rokonának, aki túláradó boldogsággal csókolta meg azt.[47]

---

43 CRETTIER 1937, 95–96, 345. A halál időpontja egymásnak ellentmondó: 1914. október vége, illetve november 18.

44 Székesfehérvár és Vidéke 1914. szeptember 12. 2.

45 GELENCSÉR 2024, 82.

46 LUKÁCS L. 2024, 432.

47 VLADÁR 1997, 146.

Az arcvonalban a katonák, vallásuktól függetlenül, az ima mellett különböző, a felekezetükhöz kapcsolódó tárgyak, azokon megjelenített személyek segítő erejében bíztak. Így a katolikus vallású katonák kis méretű imakönyvet, szentképet, rózsafűzért, a Boldogságos Szűz Máriát vagy más szentet ábrázoló érmecskét vittek magukkal a harcmezőre. Azt, hogy konkrétan mit kaptak a búcsúzáskor szeretteiktől vagy másoktól, gyakran csak későbbi sorsuk vagy a harchelyzetek leírásából lehet tudni.

A 69. gyalogezred katonáinak mély hitét is megörökítették. Ha a katonák nagyobb egységben veszélyt éreztek, akár a fegyelmet is megbontva, tömegesen fohászkodtak. Az ezred I. menetzászlóalja 1914. október 12-én az orosz fronton kevéssé szervezett visszavonulásban volt. Brigidau, Königsau irányába nyomultak. Gajeni község után, egy elhagyott, útmenti templomhoz értek. Az előttük haladó zászlóaljból néhányan sapkájukat emelték, néhányan keresztet vetettek, sőt egyesek beosztási helyüket elhagyva a templom lépcsőjéhez siettek, ott a sárba-vízbe letérdeltek. Ezt látva a menetzászlóalj katonái áradatként szaladtak, térdeltek le, kövön, sárban, vízben, földre vetették magukat, mások a templomban térdeltek le, segélykiáltásaikat az ég felé küldték. A parancsnokok megvárták a lelkek elcsendesülését, aztán gyülekezőt rendeltek el, és folytatódott a menet.[48]

A Nagy Háború utolsó napjaiban, 1918 őszén hagyta el a nyomdát *A Tizenhetesek 1914-1917* című, *Szabó István* szerkesztésével készült kötet, mely az alcím szerint *Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból.* A több szerző által jegyzett munka a vármegye székhelye szeretett egységének, a 17. honvéd gyalogezrednek a küzdelmeit örökítette meg.

Az egyik fejezetet *Szandai Sréter István* alezredes írta *A chyrowi csaták* címmel. A magasrangú tiszt 1914 eseményeit rögzítette az orosz fronton. Azt észlelte, hogy amikor a legénység pihenőben volt, sokan fütyörészve krumplit főztek, a nap eseményeit vitatták meg vagy az otthoniakról beszélgettek. De a legénység soraiból nem egyet látott „ki magába szállva átszellemült arccal olvasott *imádságos könyvéből* s halk hangon az *olvasóval imádkozott, amulettjeit csókolta*".

A könyv szerkesztője, Szabó István több fejezetet is írt, így *A kárpáti hó* címűt. A harcokban tisztként részt vállaló szerző 1915 novemberében a tátraszéplaki szanatóriumban emlékezett a hegyvidéki küzdelmekre. Ennek kapcsán említette, hogy amint a sebesültek jöttek az arcvonalból vissza, és találkoztak azokkal, kik arrafele mentek, fel-felhangzott a szó vagy megfordult fejükben a gondolat: *Isten ótalmazzon benneteket és a szép szűz Mária!* Hiszen abban az időben az emberek még hittek a kimondott szó erejében, a kívánságok megvalósulásában. A Fejér vármegyei tájszólásban megörökített mondatból látható, hogy elsősorban kihez fohászkodott a *fehérvári baka* és az is, hogy Jézus anyját milyen jelzővel illette.

A katolikus vallású népünk körében élő Mária kultuszra további példát hozott Mészáros Ödön hadnagy. 1917 februárjában a *17-esek* Lucktól délre, a Widumka völgyet védték Volhíniában, ahogy a fejezet címe is jelezte. A frontvonal mögött az elszállásolás földbeásott kicsiny szobákba történt, melyek tetejét fagerendákból rótták össze. „Csaknem mindegyik fedezékben az ágyak felett *boldogasszony anyánk, régi nagy patrónánk, szűz Mária egyszerű kis képe* díszíti a falat." Mintha a régi harcba vitt Mária lobogóknak halvány, de meghatóan kedves emlékei volnának.[49]

Kubiss Ágost, a 17. gyalogezred egyik zászlóalj-orvosának katonavonata, még 1914 őszén, a front felé haladva, megállt Aba-Sárkeresztúron. Szabó Bianka, a búcsúztató helyi honleányok egyike ott a nyakláncáról leakasztotta és átadta az orvosnak amulettjét. Ennek egyik oldalán Jézus Krisztus, a másikon Szűz Mária képe volt domborműben megörökítve. Emlékül kapta az orvos, hogy védje meg őt a háború tüzében a gyilkos golyóktól.[50]

A már többször említett Szabó István visszaemlékezésében lírai és személyes hangot üt meg. A 17. gyalogezred egységének székesfehérvári, majd budapesti búcsúztatásáról, családi pillanatokról, kegytárgyakról, virágokról szólva. A búcsúzás 1915 januári perceiről írta: „És hol van, legfőképen hol van a csók, sohse akart kihűlni és hol az asszony meleg szája, mely – drága gyümölcs – nem akart leszakadni, miközben a kéz – áldott és fehér – titokban *olvasót akasztott a kardomra?*" A budapesti városrendező pályaudvaron pedig a következő történt: „A sapkákon istenveledez *szent kép a lourdesi Máriával,* hervadt *őszirózsa* bánatfehér szirmokkal száradt águ *szentelt barka* és *apró érmecskék,* amiket apácák osztogatnak."[51]

A nyugat-dunántúli *Lakatos Ferenc* (1893–1970) a nagyszebeni 23. honvéd gyalogezred hadapródjaként 1915. március 20-án tiszti különítménnyel érkezett ki az orosz frontra, a Toronyai-hágó előterébe. Egy döntő részben románokból álló szakasz parancsnokságát vette át. Az ortodox vallású románok megbízhatatlanok voltak. Társaik két héttel korábban a rajtuk ütő oroszoknak azonnal megadták magukat. Április 27-én az elrendelt gyalogsági ro-

[48] CRETTIER 1937, 73.
[49] SZABÓ I. 1918, 27, 33–34, 162.
[50] Székesfehérvár és Vidéke 1914. szeptember 12. 2.
[51] SZABÓ I. 1916, 9, 11.

hamnál a szakasz nem ment előre, hanem a lövészárokban húzódott meg. Lakatos Ferencnek a naplóján alapuló visszaemlékezése szerint a pokoli tűzben „az oláh legénység kétségbeesett jajgatással késlelteti a kiugrást. Kezében imakönyvvel, olvasóval, szent képeket csókolgatva hányja magára a keresztet. Hát itt már valóban csak a jó Isten segít." Maga Lakatos Ferenc az édesanyjától kapott *talizmánt* vitte magával a frontra. „Töviskoszorús, arany Krisztus fejet nyakláncon és a *Jöjj vissza!* érmet." 1916 közepén már úgy érezte egyáltalán nem hiába, életben maradásához Jézustól kapott segítséget.[52]

Lakatos Ferenc hivatásos katonatisztként (és már vitézként) részt vett a II. világháborúban is. 1943. augusztus 1-én ezredessé léptették elő, a következő év februárjában pedig a 10. tábori pótgyalogezred parancsnoka lett. Az erdélyi és alföldi harcok után Budapest védelmében kapott szerepet. 1945. február 12-én a fővárosban, tiszttársaival együtt szovjet fogságba esett. Őreik Budaőrsre (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) kísérték őket, ahol a tiszteket egy zárdában helyezték el. Lakatos Ferenc a II. világháború alatt is nyakában hordozta talizmánját: „finom, vékony arany nyakláncon, édesanyámtól kapott töviskoszorús Krisztus fejjel (a *Jöjj vissza!* érmecske)". Amikor az oroszok nem látták, Szép Zoltánnak, a zárda fiatal papjának adta át megőrzésre. Lakatos Ferenc három és fél év után került vissza a hadifogságból, és a Regnum Marianumban hálás köszönetének kifejezése mellett vette át az önfeláldozó, lelkes paptól a számára oly drága emléktárgyat.[53]

Szombatfalvy Rudolf (1921–1993) a Ludovikát 1942-ben végezte el. Székesfehérvárra a 4. tábori tüzérosztályhoz került hadnagyként. 1944-ben, mikor kimentek a frontra, az édesanya hadnagy fia nyakába *láncon több kis érmet akasztott.* Az egyiken Szűz Mária volt. Kicsik voltak, hogy ne jelentsenek súlyt, akadályt. A hadnagy, 1945-től főhadnagy, azzal a céllal kapta, hogy megvédjék őt.

Havay Sándor (1926–2004) Pécsett, 1944 júniusában a Magyar Királyi Zrínyi Miklós Honvéd Gyalogsági Hadapród Iskolában fejezte be a tanulmányait. Utána kalandos utat járt be. Ennek egyik állomásaként 1944 őszén volt osztálytársaival együtt Sopronba szállították. Ott az egész osztályt alaposabb katonai képzés és tiszti tanfolyam nélkül zászlóssá nevezték ki. 1944. november 23-án valamennyiüket Németországba szállították, ahol romeltakarításban és védőárok ásásában kellett részt venniük. 1945. május 3-án esett angol fogságba. A hadifogságból 1946 szeptemberében szállították haza. A számos viszontagság után is haza hozta a nyakában hordott *dögcéduláját,* melyhez jóval korábban egy alumínium medált kötött. Ennek egyik oldalán államalapító királyunkat lehetett látni, karddal és kettős kereszttel. A felirata így szólt: *Szent István királyunk, erősíts bennünket!* A másik oldal felirata így hangzott: *Boldogasszony anyánk, oltalmazz minket!* Itt Szűz Mária tartja óvón jobb kezét egy frontkatona fölé. Több, a katolikus vallású hadifoglyok részére nyomtatott kiadványt is megőrzött, és szabadulásakor magával hozott.[54]

3.

Az I. világháború alatt a többi egyház mellett a református is nagy figyelmet fordított a katonákra. Az Istenbe vetett hit és a hazaszeretet erősítését szolgáló kiadványokat jelentetett meg, melyek egyben lelkierőt adtak és vigasztalást nyújtottak. Illusztrációként néhány példa. *Uray Sándor* debreceni lelkész 1915-ben tábori énekeskönyvet állított összse „Református katonafiaink használatára." Ugyancsak Debrecenben jelent meg 1914-ben *Csiky Lajos* nyugalmazott teológiai-akadémiai tanár imádságos könyve a hadbavonuló és már a harctéren küzdő katonák számára. A címe a három elemből álló, közismert jelszó: *Istenért, hazáért, királyért.* A miskolci református egyház adta ki 1915-ben imádságos könyvét a hadbavonult katonák részére. A címe a 23. zsoltárral egyező*: Az Úr énnékem őriző pásztorom.* Benne külön-külön imádság található a lövészárokban tartózkodónak, roham előttre, csata utánra, sebesült vagy gyógyulófélben lévő katonának.[55] Egyházi lap keretes hirdetései között szerepelt 1916 tavaszán: Hadbavonuló és sebesült katonák megajándékozására igen alkalmas a megjelent *Református Kis Énekeskönyv katonák részére.* Magában foglal 26, gyakran énekelt zsoltárt, 41 dicséretet, több alkalmi imát, továbbá a Himnuszt és a Szózatot.[56] Az evangélikus katonák részére is adtak ki 1916-ban imakönyvet. A kiadványok általában kisebb méretűek voltak, hogy ne növeljék a katonák amúgy sem kevés terhét.

A II. világháború idején a keleti frontra küldött honvédek részére egyházi személyek is adtak át szakrális tárgyakat, kiadványokat. Az egyik zalai híradás szerint e tekintetben kiemelkedett közülük Gulyás Gellért nagykanizsai

[52] LAKATOS 2022, 32–33, 125.
[53] LAKATOS 2022, 506–508, 654.
[54] LUKÁCS M. 2008, 63–64.
[55] URAY 1915; CSIKY 1914; MISKOLCI 1915.
[56] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1916. március 5. 119.

ferences plébános. A hadbavonult katonáknak 1942 májusában 1200 imakönyvet osztott ki.[57] Az ateista Szovjetunió harcosaival szemben egyébként is különös erőt, jelentőséget tulajdonítottak a vallásos tárgyaknak.

Külön kell szólni a vizsgált korszakban bekövetkezett azon esetekről, amikor a magyar katona életét a harctérre magával vitt vallásos tartalmú könyvecske mentette meg. Rendszerint a szív fölötti zubbonyban elhelyezett imakönyv. A felsorolás itt is csak példálozó jellegű lesz.

Az 1848–1949-es szabadságharc katonái közé a pápai református kollégium diákjai körében is verbuváltak. Az egyik, katonának felcsapott diák életét az *Újszövetség* mentette meg, mivel az „a csatatéren, felfogván a kabát belső zsebében a szívnek irányított puskagolyót." Az életet mentő *Biblia* a szabadságharc dokumentumai és tárgyi emlékei közé került. A megsérült Szentírás a pápai Jókai Kör egyik estélyén, 1931. február 8-án bemutatásra is került.[58]

A *Pesti Napló* még az I. világháború kezdeti időszakában egy tiszthelyettes – civilben szociológus és szabadgondolkodó – tábori levelezőlapjának tartalmáról tudósított. A címzett a katona barátja volt. Az írás a harctérre indulás és a front egy-egy meghatározó eseményét idézte föl: „Amikor elmentem otthonról édesanyám erőnek erejével egy *imakönyvet* dugott a zsebembe. El akartam dobni, mert hiszen tudod, én nem szoktam imádkozni. Mégis rösteltem kihajítani a vonat ablakán, mert hiszen az édesanyám adta, a fedelén rajta van az ő áldott kezének a nyoma. Begyömöszöltem hát a – nadrágzsebembe. Tegnap a muszkákkal volt némi közös ügyünk, annak elintézése közben ért egy golyó, amelyet azonban az imakönyv fölfogott. Édes barátom, én ma már imádkoztam…"[59] A megtérés így következett be.

A zsidó vallásúakhoz szólt az *Egyenlőség* című hetilap, mely az I. világháború első esztendejében a következő hírt hozta az Osztrák-Magyar Monarchia egyik katonájáról. „A sziléziai zsidó Landwehr káplár *imakönyve*… csodálatos módon mentette meg gazdája életét. Az orosz srapnerszilánk…, mely átütötte a katona torniszterét [hátizsákját], az édesanyja által talizmánul adott imakönyv lapjaiban megrekedt." A golyó befúródása a reggeli ima egyik passzusánál látszik, mely szerint hálát kell adni istenünknek.[60]

Hortobágyi Jenő tartalékos hadnagy, haditudósító 1942 őszén megjelent írásában foglalkozott a két világháború életet mentő, a katonák felszereléséhez nem tartozó személyes tárgyaival. A keleti frontról tudósítva írta: „Az előző világháború katonái sok esetet soroltak fel azokból a véletlenekből, amelyek néha többször is megmentették az első vonalakban küzdők életét. Ki ne hallotta volna már, hogy a fronton soha nem gyújtanak rá egymásután háromszor, mert: 'Az első fényt észreveszi az ellenség, a másodikat megcélozza s a harmadikra rálő…' A régi képeslapok eredeti képekkel bizonyították, hogy ennek vagy annak a katonának a cigarettatárcájában, az órájában, a jegyzetfüzetében, a nyakában hordott *kis keresztjén* akadt meg a halálthozó golyó." A haditudósító ezután 1942 szeptemberi személyes élményét mesélte el. A frontvonaltól 500–1000 m-re látta meg, hogy két egészségügyi katona véres hordágyon egy köpennyel letakart honvéd tizedest cipel. A tűzvonalból hozták ki. Aznap hajnalban a magyarok támadtak. Ennek során Leib János tizedest, az egyik raj parancsnokának helyettesét egy szovjet aknavető gránátja állította meg. Kisebb szilánkokat kapott a lábába. Társai kötéssel látták el, aztán magára hagyták, hogy később a sebesültvivők találják meg az elájult katonát. Kiderült számukra, hogy az aknagránát egyik, öngyújtó nagyságú szilánkja is mellen találta a tizedest. A katona azonban az egyik vöröskeresztes szavai szerint – *isteni csoda révén megmenekült*. Leib János zubbonya bal felső zsebében hordozta *imakönyvét* és jegyzetfüzetét, melyek megakadályozták, hogy a vasszilánk a mellébe fúródjon. Az acéldarab átszakította a jegyzetfüzetet, belepréselődött az imakönyvbe, de annak utolsó lapjainál, a honvéd szíve fölött megállt. A sebesültvivők ilyen esettel még nem találkoztak. A haditudósító szót tudott váltani a magához tért tizedessel is, aki elmondta, hogy „a Komárom megyei Vértestolnáról" származik, civilben Budapesten, a Városház utcai távíróközpontban dolgozik. Katolikus vallású. Csendesen még hozzátette: „*A Jó Isten mentett meg!*" A *Seregek Ura,* ez állt az életmentő kis kötet címlapján. „Katolikus imakönyv, amilyent sok magyar honvéd tart magánál."[61]

A II. világháború után a Fejér vármegyei Csókakőre került Eke Szaladó Vilmos (1913–1987), aki Sáta községben (Borsod vm.) született. Katonának a miskolci 13. honvéd gyalogezredhez vonult be. 1937-ben mesterlövészi címet nyert, őrvezetővé is előléptették. Részt vett 1940-ben az erdélyi, 1941-ben a délvidéki bevonulásban. Aztán a keleti frontra vitte a katonavonat. Az indulás előtt felesége egy fekete kötésű, aranykereszttel díszített *imakönyvet* adott neki. Csak az asszony erőltetésére vitte magával, mondván, „hogy jó lesz az golyófogónak". A zubbonya zse-

[57] Zalai Magyar Élet 1942. május 4. 4.

[58] MÁTYUS 2014, 127.

[59] Pesti Napló 1914. szeptember 26. 3.

[60] Egyenlőség 1914. november 29. 13.

[61] HORTOBÁGYI 1942, 5. Az imakönyv pontos címe: Seregek Ura. Katolikus honvédek ima-, énekes- és oktató könyve. Mészáros János szerkesztette, Budapesten 1942-ben jelent meg.

bében, a szíve fölött hordta, a neki címzett tábori levelezőlapokkal együtt. A Don partján 1942. augusztus 9-én reggel egy géppuskaállás figyelő tiszteseként volt szolgálatban, amikor a szovjet katonák megtámadták őket. Egyikük géppisztolyának lövését a karjába, másikat a testébe kapta, majd eszméletét vesztette. Bajtársa vonszolta el a 300 m-re eső segélyhelyig. Kecskemétre, a hadikórházba került. Az orvosok megállapították, hogy az ellenséges golyó éppen eltalálta volna a szívét, de az útjába eső papírokban elfáradt, és az egyik bordán csúszott végig. A lövedék a két ujjnyi vastag imakönyv közepén vágott rést, az első oldalakon még kicsit, de az utolsókon teljes szélességben. Közben ugyanis a lövedék gellert kapott, oldalra fordult. Az imakönyvet és a tábori lapokat vér áztatta. Az egyik kecskeméti újságíró, aki meglátogatta a hadikórház sebesültjeit, az őrvezető elbeszélése, valamint a vallási könyvecskébe tett utólagos bejegyzések alapján megírta a történetet. A kecskeméti tudósítás nyomán a nem mindennapi sebesülésről több hírlap is beszámolt. Egyik megírta azt is: „Nem az első eset, hogy a szív felett hordott imakönyv mentette meg a honvéd életét."[62]

Megemlíthető, hogy más esetekben a Biblia vagy az imakönyv nem fizikai értelemben mentette meg a katona életét, hanem lelki segítséget nyújtott a túléléshez. Akár a fronton, akár a hadifogságban.[63]

Kaszap István kultusza

1.

A Székesfehérvári Egyházmegye történelmét bemutató internetes honlapon szerepel a tiszteletreméltó Kaszap István életrajza. 1916. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén született Székesfehérváron, egy mélyen hívő katolikus családban, mely végül öt gyermeket nevelt. A Belvárosi Elemi Iskolába, majd a Ciszterci Rend Székesfehérvári Szent István Gimnáziumába járt. Nem annyira képességével, mint bámulatos akaraterejével küzdötte fel magát kitűnő tanulóvá. A Székesfehérvári Tankerületben 17 évesen ifjúsági tornászbajnok lett. Buzgó cserkész, vallási szervezetek tagja volt. Egyenes jellemével, nemes elveivel tiszteletet vívott ki. Magas eszmények vezették, ennek jegyében pap, illetve szerzetes kívánt lenni. 1934 júliusától a Jezsuita Rend novíciusa lett. A zugligeti Manrézában hősies odaadással kezdte szerzetesi életét. Jézus szenvedésein elmélkedett, testvéri szeretet, mély alázatosság hatotta át. Rejtelmes betegségén a korabeli orvostudomány nem tudott segíteni. 1935. március 17-én Székesfehérváron életmentő műtétet hajtottak végre rajta. A fájó kezelések szenvedéseit hősiesen tűrte. Mindezekhez lelki megpróbáltatások járultak; köztük az, hogy a rend – a szokásaihoz híven – beteg novíciusától 1935 novemberében megvált. Kaszap István lelki végrendeletében mindenről lemondott a bűnösökért. Gyötrelmes szenvedést követően, felmetszett gégével 1935. december 17-én a Székesfehérvári Szent György Kórházban hunyt el. Búcsúszavait felírta: Ne sírjatok, mennyei születésnap ez! A helyi, Sóstói Szent Kereszt temetőben temették el.[64] Sírját tömegek látogatták, ima-meghallgatásaikban, égi pártfogásában, közbenjárásában bízva. Sírjának áthelyezése 1942 decemberében történt meg a Prohászka Ottokár Emléktemplom árkádjai alatt kialakított kriptába. Ez a hely a pályaudvar közelsége miatt könnyen megközelíthető volt a vasúton érkező hívek számára. Tisztelete, kultusza egyre nagyobb lett. 1941 októberében megindult, 1990-ben újraéledt boldoggá avatási pere. Sírját virtuálisan, 2016-ban a Nemzeti Sírkerthez csatolták. Székesfehérvár önkormányzata 2011-ben, mint az ifjúság példaképének, posztumusz díszpolgári címet adományozott részére. A városban, sírhelye szomszédságában utca viseli a nevét.

2.

Két évtizeddel ezelőtt, 2005-ben úgy láttam, hogy a fiatalon elhunyt Kaszap István kultuszának teljeskörű feldolgozásával a kutatók még adósak.[65] Egy évtized sem telt el, mikor *Kunt Gergely* társadalomkutató megjelentette a Kaszap-kultuszokról írott figyelemreméltó tanulmányát. Előbb néhány gondolatot ebből idézek. Az 1930-as évek közepén a vallási kultuszok új, modern hullámába tartozott Kaszap Istváné is. Egy kortárs személyé, akinél a szenvedés elviselése, mint érték jelent meg. Lehetséges történelmi előképe Lisieux-i Kis Szent Teréz volt, kit az I. világháború idején nagy tisztelet övezett a francia katonák körében, de a németeknél is. A frontharcosok, a lövészárkok népe pártfogójának, a bakák védőszentjüknek tekintették. Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspök 1941. október 13-án indította el Kaszap István perét a szentté avatáshoz vezető úton. Székesfehérvár vezetői és

[62] Székely Szó 1942. szeptember 18. 8. TIHANYI 2002, 378–380.
[63] Ilyen példát hoz MÁTYUS 2014, 127.
[64] https://www.szfvar.katolikus.hu/tortenet/hitvalloink/kaszap-istvan (Utolsó letöltés: 2024. november 10.)
[65] GELENCSÉR 2005, 15.

katolikus társadalma kezdeményezték ezt. 1942 februárjától negyedévenként jelent meg *Kaszap István Lapja,* az egyházilag jóváhagyott hitbuzgalmi értesítő, mely a kultuszt elősegítette, ápolta. A kultusznak a hivatalos, egyházi mellett létezett komplementer formája is. A hívek az egyházi kultuszt átvették, de részben-egészben át is formálták. A Kaszaphoz kapcsolódó kultusztárgyaknak gyógyító, bajelhárító, védelmező szerepet tulajdonítottak. Voltak katonák, kik *védőszentként* tekintettek rá.[66] Kunt Gergely tanulmányában számos esetben hivatkozott Kaszap István Lapjának egy-egy számára. (Ezeket írásomban külön-külön nem említem meg, a tanulmányában visszakereshetők.)

Az alábbiakban még kitérek Kunt említett és további tanulmányára, melyekből a Kaszap-kultusznak döntően a katonasághoz, a katonai eseményekhez fűződő elemeit emelem ki. Kapcsolom hozzájuk saját kutatási eredményeimet, melynek révén a katonák és civilek körében élő szokások/népszokások és hiedelmek érzékelhetővé válnak. Ilyen módon a Kaszap Istvánnal összefüggő katonai hagyományokról, katonai szokásokról is képet nyerünk. Egyidejűleg Kaszap István személyéről is, akit Székesfehérvár és környékének népe, sőt sokan szerte az országban *Kaszap Pista* néven emlegettek. Ezzel is kifejezésre juttatva, hogy a gyakran *szentként tisztelt* személy mennyire a körükből származott, mennyire a magukénak érezték. Akiben bíztak, akit tiszteltek, akitől segítséget vártak.

3.

A fiatalon elhunyt Kaszap Istvánnak mind ismertebbé váló személyisége, magatartása, erényes élete nagy hatást váltott ki a híveknél. Már az 1935. decemberi temetésén is sokan voltak. Itt hangzott el a gyászszertartást végző P. Hemm János rektor szájából az a mondat, mely a Kaszap Istvánba vetett hitet és kultuszát lényegében elindította: „A fölséges Isten előtt imádkozzál érettünk, hogy mint te, mi is tudjunk az Anyaszentegyház hű fiaiként a lelkekért szenvedni és szenvedve szeretni."[67] A gondolatot hallották a hívek, a nép, és megértették azt. A temetés után *sírját* jóval többen, egyre többen kezdték felkeresni. Így ez lett a kultusz első tárgya, színhelye. A Sóstói temetőben mind nagyobb számban imádkoztak, Kaszap Pista segítségét, mennyei közbenjárását kérték. Kunt Gergely ezzel kapcsolatban a katonákról is szólt: A sírt tömegek látogatták, köztük hadba vonulásuk előtt a katonák, egyénileg vagy csoportosan. Különösen a közeli repülőterek pilótái mentek. 1942-ben pedig 4 katona 1200 társa nevében, messzebbről, sok napi gyaloglás után ért a sírhoz, hogy Kaszap István segítségét kérje.[68] A székesfehérvári Szombatfalvy Rudolfné Schmöltz Gizella (1925–2016) is említette, hogy a zarándokok a sírnál Kaszap Pistához fohászkodtak, imádkoztak. Arról is szólt, hogy a *sírról földet* vittek el, a *sírkeresztről forgácsokat* faragtak le, bízva ezek különös erejében. Fekete Imre (1925–?) ugyancsak Székesfehérvárról, mondotta, hogy a sírnál sokan Kaszap István segítségét, Istennél való közbenjárását kérték. A földet és fát, pedig mint ereklyét vették magukhoz. *Mózessy Gergely* egyházi levéltár-igazgató írta: Kaszap István népszerűsége miatt a sírja zarándokhely lett. A Sóstói temető békéjét emellett az is zavarta, hogy a sírlátogatók tömegéből gyakran, nem kevesek a szentként tisztelt ifjú sírjából valami kézzelfoghatót, egy-egy göröngyöt, keresztszilánkot kívántak vinni.[69] A sírhoz a Sóstói temetőbe, majd később a Prohászka templomhoz reformátusok is mentek. Különösen a háború alatt. Ők is, akár a katolikusok, imádkoztak a fronton lévőkért. Viszont – vallásuk szabályaiból eredően – a sírról földet, faragást általában nem vittek magukkal.

Pesthy Pál (1873–1952), az evangélikus vallású, jogi végzettségű, a Bethlen kormányban igazságügyi miniszteri tisztséget viselő politikus 1942-ben zalai zarándokokkal járt Kaszap István sóstói sírjánál. A zarándoklat igen életszerű ismertetéséből csak azokat a momentumokat emelem ki, melyek a kultusz népi gyakorlatáról szóltak. A szerzetes papjelöltnek sírjából „titokzatos erők áramlanak, amelyek egyre nagyobb tömegeket vonzanak oda. Nagy dolgok történtek már itt, és az a hit, hogy még nagyobbak fognak történni. Csodálatosan magához ölelte már a néplélek Kaszap István nevét." A temető kápolnájától „nyugatra van a sír. Hatalmas tömeg állja, térdepli és imádkozza körül. A sírt magasan elborítják a levéldíszes friss virágok. Középen fénykép, amely Kaszap Istvánt ábrázolja átszellemült arccal, mélyreható szemekkel, jezsuita reverendában." Egy idegbeteg, rángatozó, 4 év körüli kisgyereket édesanyja a virágok halmára ültetett és szorosan átkarolva, mormolva könyörög érte. Mások könnyezve kérnek megsegítést valakijük számára. Egy móri zarándok földmíves asszony földet kapar a sírról, és azt zsebkendőjébe köti, rejti. „Többen a sírt övező cementkeretet, vagy a fejfának megmaradt alsó csonkját farigcsálják késsel, hogy port, szilánkot vigyenek magukkal haza. Ismét mások a síron lévő virágokból, levelekből visznek magukkal… Már két fakeresztet széthordtak apró darabokban az imameghallgatást kérő zarándokok. A szomszéd sírokat aszfaltsimára taposta a tömeg. Mindenki szent révülettel és bizalommal várja az újabb csodákat." Két csodálatos,

[66] KUNT 2012, 75, 77–78, 93.
[67] BALÁSSY 1986, 76.
[68] KUNT 2012, 79.
[69] MÓZESSY 2016, 1.

korábban a sírnál bekövetkezett gyógyulás ismertetése után a szerző így ír: „Csodálatos élet volt Kaszap István élete, amelynek a síron túl ugyancsak csodálatos folytatása van." Lelkét az Úr felvitte az égbe. Életszentsége példáján ezrek nevelődnek. Kaszap István a magyar fiatalság eszményképe.[70]

4.

Fentebb már szó esett arról, hogy a katonák a háborúba Szűz Mária vagy valamelyik szent képét vitték, tőle várva segítséget. Így történt ez korábban is. A Kaszap-kultusz körében úgyszintén ott szerepelt a *novicius képe*. A II. világháború magyar katonái, különösen a székesfehérváriak, a környékbeliek, némileg a dunántúliak, fővárosiak, kisebb mértékben az ország más részén élők is bíztak abban, hogy a harcok közben Kaszap István megóvja őket. Sobor Antal (1933–2010) író, tanár említette, hogy az óriási tiszteletű Kaszap István levelezőlap nagyságú *képét* – melyen igen jól mutatott – katonák is tartották maguknál, illetve vitték ki a frontra. A háborús években nagy számban jelentek meg ugyanis *képeslapok* Kaszap István arcának fényképezett vagy festett, részben színes ábrázolásával *(11. kép)*. Aprónyomtatványok szintén készültek, egyik oldalukon a szentként tisztelt személyiség képével, a másikon a hozzá szóló *imádsággal*. A hívek mind a nagyobb, mind a kisebb méretű képeket buzgón vásárolták, és a szentképekkel együtt becsben tartották, rajtuk keresztül a segítséget várták. Kiss János (1923–2018) székesfehérvári kanonok, nagyprépost említette nekem, hogy székesfehérvári nagyszüleitől sokat hallott Kaszap Istvánról, akinek hatalmas kultusza, tisztelte volt. Azt ugyancsak tudta, hogy a katonák a novícius képét vitték magukkal a háborúba.

Smohay Ferenc (1922–2021) a székesfehérvári 3. gyalogezred tartalékos zászlósaként 1942–43-ban a Don-kanyart is megjárta. Ő ugyancsak tudott arról, hogy ezredének egyes katonái Kaszap Pista képét vitték magukkal a frontra. Egyik székesfehérvári, volt katonatársa a háború után azt is mondta neki, hogy a magával vitt Kaszap képnek köszönhette hazatérését a Don-kanyarból. Volt, aki másképp járt. Amikor 1944 augusztusában a székesfehérvári 3. gyalogezred a Kárpátokba indult a Hunyadi-állás védelmére, a pusztaszabolcsi származású, a nehéztüzérségnél szolgáló Zele János (1919–1944?) őrvezetőnek az édesanyja egy Kaszap Pista képet adott. Azzal nyújtotta át a levelezőlap nagyságú arcmást, hogy majd az megvédi. Az őrvezető azonban nem jött vissza a frontról, eltűnt a harcok során.

Filkey Kálmán (1917–1997) hadnagy a 3. gyalogezrednek ezredközvetlen rohamosztag parancsnokaként, 1944. augusztus 2-án indult a keleti frontra, a Kárpátok előterébe. Egész életében mélyen hívő, vallásos személyiség volt. Így természetes, hogy szentképeket, továbbá Kaszap István arcképét vitte magával. Segítségükben bízott, tőlük várt oltalmat. Családi fényképeket is vett magához. A háború utolsó szakaszában, 1945. március 29-én Sopronban esett szovjet hadifogságba, Bakuba vitték. Mikor 1946. szeptember 14-én hazatért, kishúgának képe még mindig nála volt, csak azt sikerült megőrizni.

Az egyházilag jóváhagyott kultusztárgyakon, így a képeslapokon, külön feltüntették, hogy *Kaszap István Lapja* kiadása. A hivatalos kultusztárgyak közé a régi és az új sírról megjelent fényképek, a Kaszap István arcmását ábrázoló képeslapok és levélzáró bélyegek tartoztak. Jövedelemszerzés céljából, az üzlettől vezérelve komplementer kezdeményezésre is megjelentek tárgyak. Ide kapcsolódik, hogy Kaszap privát tisztelete számos ponton eltért az egyházitól. A Kaszaphoz kötődő tárgyakat is *ereklyéknek* tekintették. A novíciussal összefüggő tárgyaknak természetfeletti, védő, gyógyító erőt tulajdonítottak, egyes tárgyakat talizmánként használtak. A privát tisztelet jegyében hozzá imádkoztak. Más szentekkel együtt említve vagy kizárólag hozzá könyörögve. Cél volt, már a katonák frontra indulásakor kapcsolatot teremteni Kaszap Istvánnal, mint *égi patrónussal*. Kérték a pártfogását úgy a katonák, mint hozzátartozóik. Ezért adtak nekik Kaszap-ereklyéket, fényképet, zubbony zsebébe tehető képet vagy más ereklyét. A kultusz jegyében a katonák többször a fronton *tettek fogadalmat*, ha nehéz helyzetükből megmenekülnek, úgy otthon *felkeresik Kaszap sírját*. Vagyis a pozitív fordulat reményében tettek fogadalmat vagy felajánlást. (A frontról hazatérők mentek is szép számban a sírhoz.) A harcokban, a roham során pedig felhangzott: *Kaszap István segíts!* Ez segélyhívás és csatakiáltás volt egyszerre. Sőt, egyesek a sebesülésük után, hősi haláluk óráján is ezt kérték. Reménye lelki békét adott számukra.[71]

[70] PESTHY 1942, 3.

[71] KUNT 2012, 80, 83–84, 87–89, 91; 2014, 712.

5.

Főleg a II. világháború időszakában virágzott, egyben új tartalommal telitődött Székesfehérváron, Fejér vármegyében, sőt ennek határain túl is *Kaszap István* kultusza. Amikor megkezdődött a magyar városoknak a szövetségesek általi bombázása, a zömében katolikus Székesfehérvár hívő lakói úgy gondolták, nekik nem kell félniük. Megvédi őket „Kaszap István szelleme, s amikor jönnek a repülőgépek, a házakat köd borítja majd, s a levegőből nem lesznek láthatóak. Egyéb, képtelen mendemondák is terjedtek." Cáfolatként 1944. szeptember 19-én megkezdődött a város objektumainak stratégiai bombázása.[72] Székesfehérvárt egyes szóbeli közlések szerint már augusztusban is támadták szovjet repülőgépek.

6.

A Kaszap István kultusz további jellegzetes tárgya a novícius *reverendája* volt. Általánosságban elmondható, hogy egyes vallásoknál, így a római katolikusoknál is a kiemelkedő személyiségek, döntően, szűk értelemben a szentek, továbbá Jézus és Szűz Mária testének maradványai, viseleti darabjai és használati tárgyai *ereklyeként/relikviaként* kultikus tiszteletben részesültek. Szerte Európában így volt ez. Kaszap István nem volt szent, mégis sokan annak tekintették, ezért, vagy ettől függetlenül a hívek körében ruházatának egyes darabjai nagy megbecsülésben, tiszteletben részesültek. A szentekéhez hasonló vagy azzal megegyező tiszteletben. Van olyan vélemény, mely szerint a hivatalos egyházi kultuszban a reverenda is igen nagy tiszteletet kapott.[73]

Kaszap István naplója, levelei, más iratai, viseleti és egyes további tárgyai a temetést követően, illetőleg a szentté avatással kapcsolatos per megindulásakor a katolikus egyházhoz, az egyházmegyei szentszéki bírósághoz kerültek. Áttételesen kapcsolódott ide az 1941-ben alakult Kaszap István Szentté Avatását Szorgalmazó Bizottság, mely egyesületi formában működött. A szervezetnek elnöke és titkársága is volt, mely utóbbinak vezetőjéül Endrődy László (1905–1975) jezsuita teológiai tanárt, írót választották. Ő már korábban két könyvet is megjelentetett Kaszap Istvánnal kapcsolatban,[74] melyek számtalan kiadást megértek és jelentősen hozzájárultak a kultusz terjedéséhez. A hívek ettől a titkárságtól – indokolt írásos kérelemben, válaszbélyeget csatolva, ellenérték fejében – igényelhettek egy darabkát Kaszap István reverendájából. 1944 harmadik negyedévéig személyenként, azt követően – takarékossági okból – családonként csak egy darabot.[75]

A bevételeket a Bizottság feltehetően a kultusz ápolása és a per költségeinek fedezetére fordította. Amíg a háborús viszonyok és az infláció közepette módja volt rá. 1948-ban azonban a Bizottság ajándékként juttatta el a kérelmezőknek Isten szolgája, Kaszap István szerzetesi ruhájának, reverendájának egy darabját. Változatlanul azzal a kikötéssel, hogy írásban kell kérni az ereklyét, továbbadni, továbbosztani nem lehet, illetőleg egy család csak egy darabot igényelhet.[76]

Egyik székesfehérvári adatközlőm úgy tudta, „olyan mértékű volt az igény, hogy szinte szétszedték Kaszap Pista ruháját". A reverenda egy darabjának felhasználását, egyben a novíciusnak a városon túli, a katonák körében élő tiszteletét igazolják a következők. Vári-Kovács József székesfehérvári ügyvéd szólt nekem arról, hogy édesapja Váry Kovács József (1920–2001) az 1. magyar hadsereg katonájaként a szombathelyi légvédelmi tüzéreknél szolgált. 1944 tavaszán került ki a frontra, hova Kaszap István reverendájának egy kis darabját is magával vitte. Mindössze a köröm negyed részét kitevő viseletdarabot egy kis celofán tasakban, katonaruhájában hordta, bízva annak óvó-védő szerepében. Kaszap István abban az időben egyébként is példakép volt az ifjúság előtt, így számára is. A légvédelmi tüzéregységet a Duklai-hágótól vonták vissza a román átállás kapcsán. A Felvidékről a Délvidék felé vonultak, majd a mai Ausztria területén estek angol-amerikai hadifogságba. Váry Kovács József 1945 szeptemberében jött haza, de a reverendadarabot mindvégig megőrizte. Hagyatékában két Kaszap Istvánt ábrázoló fénykép is maradt. Volt katona, akinek egyenruhájába női hozzátartozója varrta bele a képet vagy a ruhadarabot.

Szombatfalvy Rudolfné, Sobor Antal és más adatközlőim is említették, hogy katonák és civilek egyaránt őrizték a reverenda egy darabját, bízva óvó-védő, segítő szerepében. A protestantizmus számára alapvetően idegen volt a reverenda feldarabolása és árusítása. Mégsem lehet teljesen kizárni, hogy híveik is őriztek egy-egy darabkát.

---

72 TIHANYI 2002, 258.

73 KUNT 2014, 711.

74 ENDRŐDY 1936; 1938. Rajta kívül mások is írtak hosszabban-rövidebben, változó színvonalon a novíciusról. Íly módon is terjedt a kultusz, nőtt a novícius népszerűsége.

75 KUNT 2012, 78, 80.

76 S. E. 1948, 3.

7.

Kaszap István kultuszának további tárgya, illetve színtere az újratemetés után a székesfehérvári *Prohászka Emléktemplom oldalánál kialakított sírhely* lett *(12. kép)*. A Prohászka Ottokár Emléktemplom 1929 és 1933 között épült fel, a székesfehérvári származású Fábián Gábor (1885–1953) műépítész tervei szerint. A látványos, a klasszicistát idéző és a modern stílust követő körtemplom kupolája az országban a legnagyobb, Európában is számottevő. Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári megyéspüspököt halála után a Palotai úti Hosszú temető kápolnájában temették el. Újratemetése során, 1938. június 1-én földi maradványait a róla elnevezett dóm falain belül helyezték végső nyugalomra.

Még egy újratemetés kapcsolódott a templomhoz. Ahogy említésre került, Kaszap Istváné, akinek hamvait az exhumálás után a Sóstói temetőből 1942. december 7-én a templom külső részén, az árkádok alatt kialakított sírboltba helyezték le. (Későbbi cél volt, hogy a hamvak fölé síremlék kerüljön, továbbá kőkerítés vegye körül.[77]) A jezsuita novícius újratemetésén is hatalmas tömeg vett részt. A szertartás során ministránsként közreműködő Sobor Antal azt szintén említette, hogy a temetésen katonák is jelen voltak. Ezzel egybehangzóan a korabeli újság arról számolt be, hogy az áthelyezéskor a menetet a férfiak sűrű sorai zárták, köztük pilóták, repülős katonák. Ők a közeli sóstói repülőtérről korábban is gyakran látogatták a sírt, különösen a hajnali órákban.[78]

Kaszap Istvánnak a Prohászka templom északi szentélye mögött található sírja, mondhatni azonnal zarándokhely lett. A II. világháború alatt és azt követően különösen sokan egyénileg vagy csoportosan keresték fel. (A katolikuson kívül reformátusok és evangélikusok is.) Többek között a fronton harcoló, megsebesült, hadifogságba esett vagy eltűntnek tartott katonák érdekében. Életben maradásukért, gyógyulásukért, hazakerülésükért imádkoztak, könyörögtek Kaszap Istvánnak, kérték közbenjárását. Ha alkalmuk volt rá, nemcsak a háború után, hanem alatta maguk a katonák is felkeresték a sírhelyet. Újságtudósítás adott hírt arról, hogy egy hadapród őrmester a messzi Don partjáról, százada nevében „fenyőkoszorut hozott Kaszap István sírjára, hálából".[79] A korábban említettekkel összefüggésben jó oka lehetett rá. Történt mindez a doni katasztrófa előtt néhány nappal.

A sír mögött a templom falát – nyilvános köszönetmondásként – nagyszámú *hálatábla* borítja. Ezek egy része (a középütt láthatók) a II. világháború idejéből, illetőleg a következő évekből származik. Közülük kettőt egyértelműen a Don kanyarból hazatért, a 2. magyar hadseregben szolgáló katonák helyeztek el. A feliratban ugyanis szerepel Osztrogorszk város – némileg elferdített – neve, mely a Dontól 15 km-re esett, és 1943 januárjában a szovjet támadás, áttörés fő célpontja volt. A két rövid szöveg: „HÁLÁBÓL /OSTROGOSCHSK-ÉRT. / 42. I. 12-22. / V. B. Á." „OSTROGOSHSK-ért. / 1943. I. 14-20-ig. / V. K. – H. A." Egy további tábla hosszabb szövegű, bár a front pontos helyét nem említi, de ennél is lehetett a Don-kanyar: „Hálám jeléül, hogy az orosz / fronton a legnagyobb veszélyben / és küzdelemben őrködtél / felettem és haza segítettél. / Segíts továbbra is! / Tata 1943. április 15. Soóky István / hdp. őrm." Későbbi időpontra utal a következő rövid szöveg: „HÁLÁBÓL / 1944-ÉRT / DJ" A halálos veszedelemből visszatért katonák így kívánták megköszönni Kaszap Istvánnak az égi közbenjárást. Nem kizárt, hogy még több tábla származik katonától. Ám a név nélküli, egy szóból álló köszönet vagy hála kifejezés ezt nem árulja el.

A keresztény Európában századok óta látogatták a hívek a szentek és a kiemelkedő személyiségek sírját, melyek esetenként zarándokhellyé váltak. Imádkoztak hozzájuk, segítségükért könyörögtek, közbenjárásukat kérték. A sírnál azonnali gyógyulásban és más csodákban reménykedtek. A magyarországi példák közül elég itt megemlíteni Szent István király székesfehérvári vagy Kapisztrán Szent János újlaki (Szerém vm.) sírját. Kaszap István nyughelye ebben a sorban a kései példák közé tartozik.

8.

Székesfehérvár városának egésze is a Kaszap-kultusz tárgya lett. Az előzményekhez kapcsolódik, hogy Magyarország az 1944. március 19-i német megszállás után a szövetséges hatalmak repülőgépeinek céltáblája lett. Székesfehérvárt azonban, Budapesttel és más nagyvárosokkal (Debrecen, Szeged, Győr, Nagyvárad) ellentétben elkerülték a bombázók. A nép, a város és környékének lakói körében kialakult az a hiedelem, hogy Kaszap Pista megóvja Székesfehérvárt, azt a települést, ahol született, élt, majd végső nyughelyet kapott. A védelem több formája is erősen élt az emberek tudatában. Bemutatásukhoz többféle forrást használtam fel.

---

77 Esti Ujság 1942. október 9. 4.

78 KUNT 2012, 92.

79 Magyarság 1943. január 6. 7.

Az egyik fehérvári hírlap írta 1944 nyarának közepén: „Uj Kaszap legenda született. Nap-nap után ujabb Kaszap legendák születnek. Egymás után számolnak be a pesti és vidéki lapok ezekről a legendákról. Már szájról szájra járt az a hír is, hogy városunkat azért kerülték el eddig az angolszász terrorbombázók, mert a vallástalan pilóták, akik gyerekeket géppuskáznak, megijedtek az előttük megjelenő jezsuita kispaptól, aki védőleg emelte fel kezét, amikor Székesfehérvár fölé érkeztek az angolszászok. Mult világháborúban is születtek legendák, amelyek a jövőnek is megmaradtak. A most folyó háború egyik leglegendásabb alakja mindenesetre Kaszap István székesfehérvári származású jezsuita kispap lett."[80]

Kiss János székesfehérvári nagyprépost a nagyszüleitől hallotta a városban terjedő következő narratívát. A fehérváriak egy csodálatos eseményt, a bombázás elmaradását Kaszap Istvánnak tulajdonították. Úgy beszélték, hogy a várost lebombázni szándékozó egyik (angol vagy amerikai) repülőgép kényszerleszállást hajtott végre a megyeszékhely határában. Az elfogott pilóta arról számolt be, hogy nem tudott bombázni, mert valaki megfogta a kezét. Ezért is szállt le. Amikor megmutatták neki Kaszap István arcképét, azt mondta, hogy ő volt az!

Tihanyi Tamás újságíró így értékelte az 1944 őszén történteket. Az a szóbeszéd járta az utcákat, a helybéliek sokan úgy vélekedtek, hogy Fehérvárt elkerüli az Európa jó néhány városát már tömegsírrá változtató, az égből érkező pusztítás. Vagyis a terrorbombázás. „Úgy gondolták akkoriban a hívő városlakók, hogy megvédi őket a szent Kaszap István szelleme, s amikor jönnek a repülőgépek, a házakat köd borítja majd, s a levegőből nem lesznek láthatóak. Egyéb, képtelen mendemondák is terjedtek." A szeptember 19-i *Sztálingyertyákkal,* vagyis világító rakétákkal kezdődő szovjet bombázás, majd az 1944. október 13-i angolszász bombázás azonban a vasúti pályaudvar környékén súlyos károkat okozott, cáfolva a hiedelmeket.[81]

Az érdi (Fejér vm.) illetőségű Pokorny Ferenc 1944 őszén a Ciszterci Rend Székesfehérvári Szent István Gimnáziumában kezdte meg tanulmányait, és a Széchenyi utcai diákotthonban lakott. Személyes tapasztalatairól a 2000-es évek elején szólt: „Székesfehérváron egyszerűen senki nem hitte el, hogy a várost valaha is bombázni fogják. Elterjedt ugyanis az a vélekedés, hogy Székesfehérvárt az akkor még csodatévőnek is mondott, és mintegy a város *védőszentjeként* is tisztelt *Kaszap István oltalmazza.* Naivság volt ezt hinni, de sokan annyira komolyan vették, hogy más, veszélyesebbnek ítélt tájakról is átmenetileg ide költöztek abban a reményben, hogy itt biztosan nem lesznek bombázások."[82]

Az utókor kulturtörténésze is hozott néhány ide kapcsolósó példát. Az ország többi nagyvárosától eltérően 1944 augusztusáig Székesfehérváron a légiriadók feleslegesek voltak. „Úgy vélték a város védőszentje óvja meg szülőhelyét a pusztulástól, ezért kerülik el a légicsapások. Kiteríti köpenyét a város fölé; mikor bombázni akarják, fehér ködfátyol ereszkedik a városra, eltűnik a város. Ha fényképezni szeretnék, *Kaszap Pistike* képe jelenik meg a lemezeken. Az amerikai bombázóknak Kaszap István megtiltja a város bombázását."[83]

A nép között, valószínűleg a legszélesebb körben, az a meggyőződés élt, amit én 1960 körül hallottam székesfehérvári, református rokonomtól, Kozma Józsefné Szücs Máriától (1888–1973): *Aszt monták, azér kerülik e a röpüllők Fehervárt, mer Kaszap Pista szétteritti palástyát, a köppenyit a város fölött. Ezzé megvédi, nem tuggyák bombáznyi.* Nem csak a katolikusok, hanem a reformátusok, evangélikusok és a pravoszláv szerbek/*rácok* meghatározó része így beszélt. A hiedelem kapcsán utalni kívánok a palástjával oltalmazó Boldogasszonyra, az ikonográfiában *Köpenyes Madonnaként* említett Mária ábrázolásokra, illetve az ilyen tartalmú vallásos szövegekre, melyek több évszázados múltra tekintenek vissza. Hatásuk a Kaszap-kultusznál is érvényesülhetett.

Kleiner István (1927–2015) székesfehérvári lakos, vasutas hosszan beszélt nekem az 1944-es bombázásokról. Jól tudta, hogy a légitámadások főleg a vasutat és a járműjavítót célozták, de csaknem a Budai útig lakóházakat is érintettek, másik irányban pedig az Alsóvárost. Volt olyan bombázás, melynek elején hatszögletű, alumínium borítású, kb. 25 cm hosszú gyújtóhasábokat dobtak le a repülőgépekről. Ezek a vasúttól a Budai út felé eső szakaszra is estek és sok pusztítást, nagy károkat okoztak. Ilyenek ütötték át a Prohászka templom kupolájának rézborítását, ami alatt faszerkezet volt, egyes helyeken fűrészporral tömve. Mivel levegőt a lángok alig kaptak, így sokáig nagy füsttel, lassan égett a kupola. Két hétig is boríthatta a városrészt az innen származó füst. A II. világháború Székesfehérvár környéki harcainak utolsó szakaszában, talán már 1945-ben a Prohászka templom, Kaszap István sírja és a vasút kulturális épülete közé egy nagy légibomba esett le. Ennek magassága az egy métert is meghaladta, felnőtt embernek a melléig ért. Az amerikai bomba nem robbant fel, pedig ha ez megtörténik, az egész környéket elpusztította volna. Azt, hogy nem robbant fel Kaszap István közreműködésének tulajdonították. Aztán rövid idő

[80] Fejérmegyei Napló 1944. július 12. 3.
[81] TIHANYI 2002, 258–259.
[82] Fejér Megyei Hírlap 2004. október 9. 9.
[83] KUNT 2012, 80, 92.

alatt a katonák kiszedték a bomba gyújtószerkezetét és eltávolították onnét. Olyat is beszéltek abban az időben ezzel a bombával és más fel nem robbant szerkezetekkel kapcsolatban is, hogy mindez az amerikai magyaroknak köszönhető. Azok az óhaza iránti érzelemből nem pusztító anyagot tettek a bombába, hanem ronggyal vagy más ártalmatlan tartalommal töltötték meg. Ezért nem pusztítottak. (Ilyen akciókról nincs tudomásom.)

Szombatfalvy Rudolfné az emléktemplom és a novícius sírja közötti kapcsolatról, pontosabban a velük összefüggő hiedelmekről ugyancsak szólt. Ezek szerint Kaszap István elsősorban a Prohászka templomnak nyújtott védelmet, mert a sírja is ott volt. Ha ezt nem teszi, úgy a templommal rosszabb is dolog is történhetett volna. Így csak égett, de teljesen nem pusztult el. Egy további székesfehérvári katolikus személy így összegzett a háború után: „Fehérvárt még Kaszap Pista sem tudta megvédeni a bombázásoktól."

Az emlékezet az idő múlásával halványul. Ezzel összefüggésben kell értékelni a következőket. *Farkas Jenő*, a Honvéd Repülő Akadémia akadémikusa, vagyis hallgatója írta, hogy 1944 augusztusában évfolyamtársaival Székesfehérvár mellett, a Balaton felé (vélhetően a Sóstó közelében) kiképzésen volt. A várost akkor légitámadás érte. (A közelebbi időpontra, részletekre nem utalt a visszaemlékező.) A légiriadó lefúvása után az *aksok,* vagyis akadémikusok közreműködtek a bombakárok miatti mentésben. Főleg az Alsóvároson, így a Széchenyi utcában. Ezért láthatták, hogy a „*Kaszap templomot* egyébként fallal vették körül azzal, hogy Kaszap István megvédi. A bombák valóban el is kerülték a bazilikát."[84] A közbeszédben *Prohászka templomnak* nevezett egyházi építmény később mégis súlyos sérüléseket szenvedett.

Balássy László (1928–1990) elkötelezett keresztény író, műfordító 1986-ban megjelent, Kaszap István életéről szóló munkájában leszögezte: „Itt kell megjegyeznünk, hogy a 40-es évek első felében némelyek részéről napvilágot láttak szenzációkeltést célzó közlések is, ezeknek azonban semmi közük sem Kaszap Istvánhoz, sem az ő tiszteletéhez. Soha, sem a Sóstói temető, sem Székesfehérvár fölött nem jelent meg Kaszap István keze vagy alakja, hogy megvédje a várost a bombázásoktól. De soha senkinek nem jelent meg ő maga sem azzal az ígérettel, hogy Fehérvárt meg fogja menteni a háború pusztításaitól. Olyannyira nem, hogy még a Prohászka Emléktemplom oldalában levő sírja és a fölötte lévő kereszt is, jóllehet nem súlyosan, megsérült."[85] A cáfolat ugyan nem az egyház hivatalos álláspontja, mégis figyelmet érdemlő. Más tekintetben azért is érdekes, mert implicite magában foglalja azt is, hogy a városban és környékén éltek bizonyos hiedelmek Kaszap István óvó-védő szerepéről, a város megvédéséről.

9.

A néprajztudomány figyelme viszonylag későn terelődött Kaszap Istvánra. Kultuszáról a népi vallásosságról szóló tanulmányok sem nagyon tettek említést. Érthető módon a néprajzosok figyelmét inkább a népi vallásosság archaikus elemei kötötték le. Az üdítő kivételek közé tartozik Lackovits Emőke néprajzkutató írása, melyben Csopak és Kövesd (Veszprém vm.) katolikusainak 20. századi vallási élete kapcsán történt a novícius említése: „A napi imádságokon túl külön imádkoztak valamely célért: könyörögtek a betegség eltávoztatásáért, a tisztítótűzben szenvedő lelkekért és az elhunytak örök nyugodalmáért. Olykor egy-egy szent támogatását is kérték. Volt, aki Kaszap Istvánhoz fordult."[86]

Barna Gábor néprajzkutató egy tanulmányában Kaszap István tisztelete kialakulásának társadalmi hátterével is foglalkozott. Megírta, hogy a 20. század közepén a modern vallási kultuszoknak egy erős, a jezsuitákhoz kapcsolható hulláma tűnt fel Magyarországon. Középpontjában négy személy állt: Kaszap István, Bogner Mária Margit, Torma Kálmán és Dobai Mária. Mind fiatalon és hosszú szenvedést követően haltak meg. Az engedelmesség, a betegség és szenvedés vállalása jellemezte őket. (Valamint összekötötte Szent Margit alakjával.) Továbbá a kitartásuk, a hithez ragaszkodásuk volt az erkölcsi érték, mely visszhangra talált a korabeli magyar társadalomban. Az újpogányság, az istentelenség elleni küzdelemben Kaszap a katonák (és a társadalom) példaképe lett. Másképp fogalmazva Kaszap István különösen a katonák és a fiatalok körében volt népszerű.[87]

Szélesebb körű terepi gyűjtésem, kutatásom nyomán nyilvánvaló lett számomra, hogy a Kaszap Pistához fűződő szokások, hiedelmek a népi vallásosság körébe tartoznak. (A nép alatt értve a néprajztudomány által meghatározott fogalom szerinti népességet, és akár a lakosság szélesebb körét.) A katonák, különösen a világháború miatt az egyre növekvő veszély és kockázat következtében szintén gyakorolták a Kaszappal kapcsolatos szokásokat, átélték a hiedelmeket. Sőt, volt, ami csak hozzájuk kapcsolódott, a civilekhez nem. (A fronton történtek.) Így egyértelmű, hogy a katonai szokásoknál, hagyományoknál is beszélni kell Kaszap Istvánról.

---

84 FARKAS J. 2010, I. 168.
85 BALÁSSY 1986, 77–78.
86 LACKOVITS 1999, 162.
87 BARNA 2014, 187.

Összegzés

A harcba, a frontra induló katonák az 1848 és 1948 közötti időszakban búcsút vettek szeretteiktől, barátaiktól, ismerőseiktől, környezetüktől. Az említett személyek, továbbá az állami és egyházi vezetők, a katonai parancsnokok pedig búcsúztatták őket. A száz esztendő alatt az ünnepi hangulatú búcsúztatásoknak kialakult egy általános gyakorlata, mondhatni szokásrendje, koreográfiája, melynek voltak konstans és változó elemei. A változások folyamatosan, az éppen adott kor viszonyainak megfelelően alakultak. A változó elemek miatt nem erőltetett a különbségtétel a 19., illetve a 20. századi búcsúzások, elköszönések között. Ugyanis részben más volt a szokásrend 1848–1849-ben és 1878-ban, mint a 20. évszázadban. A két világháború alatti koreográfia viszont meglehetősen közel állt egymáshoz.

A későbbiekben is követett gyakorlat részben már a 19. század közepétől kialakult. A hadműveleti területekre irányítottak nagymérvű búcsúztatása, ennek ünnepi szervezettsége aztán az I. világháború idején megerősödött szokássá vált, szinte intézményesült. A II. világháború ideje ehhez keveset tett hozzá, inkább módosított. A búcsúzás, búcsúztatás általános rendjének, a szokások viszonylag teljes körének megrajzolásánál a Nagy Háború, vagyis az I. világháború gyakorlatából indulok ki.

Valamely katonai egység, ezred, osztály vagy zászlóalj ünnepélyes külsőségek közötti búcsúztatásának helyszínéül a település egyik alkalmas térsége, lehetőleg központi tere szolgált. Onnét vonultak ki a katonák és az őket követő nép a vasútállomásra. Az is megtörtént, hogy kizárólag a pályaudvaron búcsúztattak. Bárhol zajlottak az események, a felsorakozott katonai egység körül ott szorongott a fiaitól nehezen megváló tömeg: a helyőrségi város vagy nagyközség közönsége, valamint a környező, esetleg a távolabbi falvak népe. A falusi származású katonák egy része gyakran már az indulást megelőző napokban búcsút vett az otthoniaktól.

Ünnepi, impozáns búcsúztatás különösen a két világháború alatt zajlott. Az elvonuló alakulat menetfelszerelésben, új egyenruhában sorakozott fel. Kürtjelek, pattogó vezényszavak mellett, melyekből a későbbiekre is maradt. Megjelentek a polgári és katonai előkelőségek. A felsorakozó katonák csákóját, sapkáját nemzeti színű szalag, virág vagy tölgyfalevél díszítette. Ahogy az egység nemzeti színű zászlaja, úgy a *katonabanda/rezesbanda* méltóságteljes, de inkább lelkesítő, szenvedélyes zenéje is elmaradhatatlan része volt az eseményeknek. A Himnusz, az indulók, más nemzeti tartalmú alkotások mellett meghatározó szerep jutott az egyházak képviselőinek. Főleg a római katolikusnak. Vallási szertartás, ima, szentelés, áldás, a katonák ünnepélyes eskütétele követte egymást.

A felállított egységektől a vármegyei, települési, esetleg az országos vezető beszédben köszönt el. A helytállásra buzdított, a mielőbbi hazatérésben bízott, a haza védelmét és az otthoniakról való gondoskodást említette. A búcsúztató szavakra katonás formában, a helytállás ígéretével a katonai parancsnok válaszolt. A díszmenet után a katonák, a tömeg kíséretével, nótázva vonultak el. A vasútállomáson a nemzeti és/vagy vallási alapon szerveződött nőegyletek, más egyesületek tagjai, nemritkán a települést képviselők ajándékokat osztogattak: különösen virágot, cigarettát, ételt, cukorkát. A hozzátartozók, barátok, ismerősök az állomáson vettek (sokszor végső) búcsút szeretteiktől, a frontra vonulóktól: kézszorítások, ölelések, csókok, búcsúszavak, nők és gyerekek sírása, idősebb férfiak komorsága, könnyezése. Közben ételt, italt, kis csomagokat, óvó-védő, a valláshoz vagy a profán hiedelmekhez kötődő tárgyakat adtak át. Folytonos zeneszó, a nem hiányzó Rákóczi-induló, italfogyasztás, aztán parancsszavak, a mozdony füttyögetése, a beszállás követte egymást. Lassan megindult a felvirágozott vonat, utolsó mondatok, fájdalmas kiáltások, óvatosságra intések, fohászok az égiekhez, kendőlobogtatás, kalaplengetés mellett. Az italtól, érzéseiktől mámoros állapotba került katonák távolodó, vad nótázása hallatszott. A lelkesedés és a bánat egymás mellett hatott. Útközben, egyes állomásokon az újabb búcsúztatás következhetett. Ismét ajándékok, ital, virág, buzdító vagy aggódó szavak, ezúttal ismeretlenektől.

A háborúk előrehaladtával, a hősi halottak számának és az itthoni nélkülözések növekedésével, a kezdeti bizakodás múltával a hadműveleti területekre induló alakulatokat a katonai és civil szervek mind visszafogottabban, kevesebb ünnepélyességgel búcsúztatták. Alapjában véve csak a hozzátartozók magatartása, aggodalma, félelme nem változott.

Pár elem a különbségekből. 1848–1849-ben, a mámoros lelkesedés alapvetően az elért, törvénybe került vívmányok nyomán és a nemzeti érzésből keletkezett. Szerepet játszott a nemzetiségiek felkelése, törekvése, tetteik. A harcba indulók, főleg a kezdeti időkben, önkéntesekből álltak, ami meghatározta tudatukat, jókedvüket. A búcsúztatások kevésbe szervezettebbek voltak, mint a 20. században, kevesebb eseményből álltak. Az elköszönő nagy létszámú tömeg viszont megvolt. A katonák vasúton alig utaztak, inkább gyalog masíroztak vagy lovaskocsikon vitték őket. Szokás volt azonban, hogy ugyanilyen módon, hosszabb-rövidebb távon elkísérjék őket. Még éltek az 1848 előtti időszak egyes elköszönési formái. Bosznia-Hercegovina okkupációja idején az indulás jóval kevesebb lelkesedéssel, szinte az állami búcsúztatás mellőzésével, az utazás pedig a határig már jórészt vonattal történt.

Az I. világháború kitörése után a szónoklatokban a „ránk kényszerített háborún", a Monarchia határainak megóvásán, a császár parancsán, az otthont közvetlenül fenyegető veszély elhárításán volt a hangsúly. A soknemzetiségű birodalomban a magyar nemzeti tudatra, jelképekre, hősiességre is fokozottan utaltak. Egyrészt az ellenséggel szemben, másrészt akár a Monarchián belüli többi néphez viszonyítottan. Az I. világháború idején kialakult gyakorlatot a II. alatt számos tekintetben követték, egyidejűleg aktualizálták.

A II. világháború során az nyilvánvaló volt, hogy a katonákat szállító szerelvény az alakulat állomáshelyének, békehelyőrségének vasúti pályaudvaráról/állomásáról fog indulni. A konkrét időpontot azonban nem hozták előre nyilvánosságra, a családtagok viszonylag későn szerezhettek róla tudomást. A katonák felszerelése, a vagonokba rakodás előkészítése, vagy már a megtörténte azonban jelzésértékkel bírt. Más körülményekből is érezni lehetett, hogy közeleg az indulás. Ugyancsak a II. világháború idején a vezető tisztségeket betöltő civilek búcsúszövegének állandó eleme volt annak hangsúlyozása, hogy a magyar katona nem hódítani megy, hanem a kereszténységet, a nyugati kultúrát, hazáját, családját védeni. Mivel a bolsevik ellenség pusztítással fenyegeti. Kérték az Istent, hogy a becsület mezejéről a honvédeket mielőbb, épségben segítse vissza az ezeréves hazába. Ígérték, hogy családjuk támogatást kap, az özvegyekről és az árvákról különösen gondoskodni fognak.

Végezetül a székesfehérvári születésű, sokak által szentnek tekintett Kaszap István kultuszáról esik szó, mely különösen az 1930–1940-es években élt. Kialakulásában, bővülésében, terjedésében számos tényezőnek szerep jutott. Ezek közé tartozott a II. világháború. A katolikus hívek, részben a más vallásúak körében a tiszteletadás különböző formái éltek, több helyszínen, több tárgyhoz kapcsolódóan nyilvánultak meg. A kutatás gazdag eredményeiből elsősorban a katonasághoz fűződőek kerültek ismertetésre.

A tanulmány az említett időszaknak a katonaélethez, a katonákhoz fűződő szokásairól, hiedelmeiről szól. Azokról, melyek a katonai hagyományok részei, és ezzel együtt kapcsolódnak a néprajzhoz, részben a szakrális néprajzhoz.

Irodalom

BABUCS Zoltán – SZABÓ Péter
2009 *„Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát." A székesfehérvári magyar királyi „Szent István" 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Budapest.

BALÁSSY László
1986 *A szeretet tanúja. Kaszap István élete.* Székesfehérvár.

BARNA Gábor
2014 Hogyan szerkesszük meg egy szent tiszteletét? A társadalmi igények, a politika és a megélt vallásosság szerepe Árpád-házi Margit szentté avatásában. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom.* Szeged. 163–205.

BEREND Miklós
1916 *Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főkép az 5. h. huszárezred történetéből.* Budapest.

BOROSS Mihály
1881 *Élményeim 1848-1861.* Székesfehérvár.

CRETTIER Ferenc
1937 *A volt csász. és kir. 69. „Hindenburg" vezértábornagy nevét viselő gyalogezred története (1910-18) és világháborus emlékalbuma.* Cegléd.

CSIKY Lajos
1914 *Istenért, hazáért, királyért. Imádságok hadbavonuló és már a harctéren küzdő katonák számára.* Debrecen.

ENDRŐDY László
1936 *Életet Krisztusért. Kaszap István élete. (1916-1935)* Budapest.
1938 *„Szeretettel, szenvedéssel…" (Kaszap István lelkisége.)* Budapest.

FARKAS Jenő
2010 *A Magyar Királyi Vitéz Nagybányai Horthy István Akadémiai Évfolyamom története I. Szombathely – Veszprém 1943. 09. 15. – 1944. 08. 20.* Gödöllő.

GELENCSÉR József
2005 Fohászkodó katonák. *Fehérvári Polgár* 2005/11. 15.
2024 Gyűrűk katonáknak és civileknek. *Honismeret* 2024/5. 82–89.

HERMAN Ottó
1877 És ők mégis mennek. *Egyetértés* 1877. augusztus 2. 1.
1878 „És ők mégis mennek." *Egyetértés* 1878. július 5. 1.

HOFFMANN Arnold
1906 *Az 1848-49-iki vörös-sapkás 9-ik honvéd zászlóalj története.* Kassa.

HORTOBÁGYI Jenő
1942 „Találkoztam a csodával." Leib János tizedes életét megmentette az imakönyve. *8 Órai Ujság.* 1942. szeptember 26. 5.

JANKOVICH Ferenc
1943 *Téli szivárvány.* Budapest.

KOZMA Miklós
1932 *Egy csapattiszt naplója 1914-1918*. Budapest.

KUNT Gergely
2012 Kaszap-kultuszok a második világháború alatt. *Egyháztörténeti Szemle* 2012/3. 75–93.
2014 Közös gyökerek. Római katolikus vallási kultuszok a második világháború alatt. *Élet és Tudomány*. 2014/23. 710–712.

LACKOVITS Emőke
1999 Reformátusok és római katolikusok hitélete a XX. században Csopak-Kövesden. In: Küllős Imola (szerk.): *Vallási Néprajz 10. Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Budapest. 153–165.

LAKATOS Ferenc
2022 *Hej fiúk, az élet mégiscsak szép! Vitéz Lakatos Ferenc m. kir. ezredes hadinaplója 1893-1970*. Budapest.

LUKÁCS László
2024 *Néprajzi forgácsok a kései szüretből*. Székesfehérvár.

LUKÁCS Miklós
2008 A hadifogság emlékei családunkban. *Honismeret* 2008/2. 62–64.

LYKA Károly
1982 *Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850-1967*. Budapest.

MAGONY Imre
1998 *Székesfehérvár nemzetőrei 1848-ban*. Székesfehérvár.

MÁTYUS Alíz
2014 Oroszországi levelek. Hadifogolynapló, 1945. október 6.-1947. június 26. *Magyar Szemle*. 2014/3–4. 127–159.

MIKLYA Mihály
1990 Döcögős életút. Részletek. *Békési Élet* 1991. 103–111.

MISKOLCI
1915 *Az Úr énnékem őrizző pásztorom! Imádságok a hadbavonúlt katonák részére*. Miskolc.

MÓZESSY Gergely
2016 Aki mindenről lemondott a bűnösökért. *JEL újság* 2016. március 24.
Online: jelujsag.keesz.hu/aki-mindenrol-lemondott-a-bunosokert (Utolsó letöltés: 2024. november 10.)

PESTHY Pál
1942 Zalai zarándokok Kaszap István sírjánál. *Zalai Magyar Élet* 1942. augusztus 25. 3.

REMÉNYI Ferenc
1923 *A II. Vilmos német császár és porosz király nevét viselő cs. és kir. 7. huszárezred hadi emlékkönyve 1914-1918*. Budapest.

RÓZSAFI János
2007 *„Vezesd őket haza…! Adonyiak a II. világháborúban. II.* Adony.

S. F.
1948 Kaszap István reverendája. *Új Ember* 1948. december 5. 3.

SZABÓ István
1916 *A kárpáti hó. Egy katona följegyzései 1915*. Budapest.
1918 *A Tizenhetesek 1914-1917. Emlékkönyv a székesfehérvári honvédek harcaiból.* Székesfehérvár.

SZAKÁL Ferenc
1942 A zalaegerszegi gyalogosok és a keszthelyi vonatosok elindultak a keleti hadszíntérre. *Zalamegyei Ujság*. 1942. október 8. 2.

SZÉCHENYI Zsigmond
1994 *Ahogy elkezdődött… Egy magyar vadász hitvallása.* Budapest.

TATÁR Imre
1994 Ferenc Jóska adta ezt a mundért rám. Csak egy éjszakára. *Magyar Nemzet* 1994. december 24. 16.

TIHANYI Tamás
2002 Sírfeliratok. In: Csurgai Horváth József – Tihanyi Tamás (szerk): *Harcok és hűnök*. Székesfehérvár. 239–412.

URAY Sándor
1915 *Tábori énekeskönyv református katonafiaink használatára.* Debrecen.

VÉGVÁRI Lajos
1970 A magyar művészet a XIX. század második felében. In: Fülep Lajos – Dercsényi Dezső – Zádor Anna (szerk.): *A magyarországi művészet története I-II*. Budapest. 383–442.

VLADÁR Gábor
1997 *Visszaemlékezéseim.* Budapest.

József Gelencsér

Soldiers bidding farewell and being farewelled over one hundred years and the related Kaszap cult

Soldiers heading into battle, to the front, between the years 1848 and 1948, said goodbye to their loved ones, friends, acquaintances and surroundings. The aforementioned persons, as well as state and church leaders and military commanders, bid them farewell. Over the course of these hundred years, a general practice, one might say ritual or choreography of the ceremonious farewells developed, with constant and variable elements. The changes developed continuously, in accordance with the conditions of the time. Due to the variable elements, it is possible to distinguish between the farewells of the 19th and 20th centuries for the ritual was partly different in 1848–1849 and 1878 than in the 20th century. However, the choreography during the two World Wars was quite similar.

The practice, which was also followed later, had already partly developed from the mid-19th century. The large-scale farewell to those sent to the operational areas and its ceremonious organisation became a tradition that became stronger during the First World War, almost institutionalised. The Second World War added little to this, rather modified it. Ceremonious, impressive farewells took place especially during the two world wars.

As the wars progressed, by the increase of the number of heroic deaths and the deprivations at home and by the fading of the initial optimism, the military and civilian bodies said goodbye to the units leaving for the operational areas in a more low-key manner, with less ceremony. Basically, only the behaviour, concerns and fear of the relatives did not change.

Finally, mention is made of the cult of István Kaszap, born in Székesfehérvár and regarded by many as a saint, which particularly thrived in the 1930s–1940s. Numerous factors played a role in its emergence, expansion and spread which included the Second World War. Among Catholics and partly among those of other religions, there were various forms of homage, manifested in several locations and related to several objects. From the extensive findings of the research, primarily those related to the military were presented.

The study is about the customs and beliefs related to military life and soldiers of the mentioned period. About those which are part of military traditions and at the same time connected to ethnography, partly to sacred ethnography.

1.

2.

ELLÉKLE

3.

1. kép: Than Mór: Újoncozás az 1848 előtti időkből. Festmény, olaj, vászon, 1861. Magyar Nemzeti Galéria.
2. kép: Vinzenz Katzler: A honvéd szedése Magyarországban. (Verbuválás.) Litográfia, 1849 körül. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.
3. kép: Az Osztrák-Magyar Monarchia gyalogosa menetfelszereléssel. Színes festmény képeslapon, 1915. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.

4.

5.

6.

7.

4. kép: Az Osztrák-Magyar Monarchia gyalogosa menetfelszereléssel (Gábor János). Fénykép, 1915 körül. Fellegi Imre reprodukciója.
5. kép: I. Ferenc József császár és király katonaruhában. Képeslap, 19. század vége. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.
6. kép: Margitay Tihamér: A regimentet áthelyezték. Adieu. Festmény képeslapon, 1910. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.
7. kép: Ismeretlen alkotó: A viszontlátásra! Rézkarc képeslapon, 1942. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.

8.

9.

8. kép: A 3. gyalogezred indulása a frontra. Fénykép, 1942. BABUCS–SZABÓ 2009, címlap.
9. kép: A 3. gyalogezred indulása a frontra. Polgár Sándor tartalékos hadnagy és felesége, 1942. BABUCS–SZABÓ 2009, 263.

10.

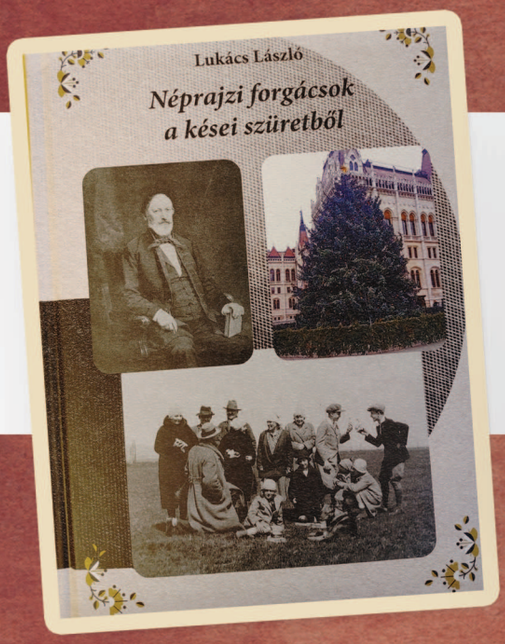

11.

12.

10. kép: A 3. gyalogezred indulása a frontra. Bevagonírozás előtt, 1942. BABUCS–SZABÓ 2009, 264.
11. kép: Kaszap István. Színes képeslap, 1943. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.
12. kép: Kaszap István sírja a Prohászka Emléktemplom árkádja alatt. Képeslap, 1943. Gelencsér András tulajdona és reprodukciója.

Lukács László
Néprajzi forgácsok
a kései szüretből

Gelencsér József
A SZÉKESFEHÉRVÁRI
SÓSTÓ NÉPRAJZA

SZEMLE

Alba Regia 52. (2024) 505–507.

Rácz Piroska

Dr. Éry Kinga emlékére

(Budapest, 1932. május 19. – Budapest, 2024. január 17.)

Éry Kinga az Eötvös Loránd Tudományegyetem muzeológia szakán 1955-ben szerzett középkoros régész–muzeológus diplomát. Egyetemi évei alatt Bartucz Lajos és Nemeskéri János előadásai keltették fel érdeklődését a történeti antropológia iránt, mesterének azonban, akitől később a legtöbbet tanulta, Thoma Andort tartotta.

Fő kutatási területe a magyarság őstörténete, a Kárpát-medence honfoglalás és Árpád-kori népességeinek embertana volt, de munkássága széleskörűen más területekre is kiterjedt. Vizsgálta a Kárpát-medencében a neolitikumtól a késő középkorig élt népességek testmagasságát, testarányait. Tagja volt a Susa Éva által vezetett igazságügyi szakértői csoportnak, amely az 1945 után, politikai okokból kivégzett személyek azonosítását végezte. Részt vett a régészhallgatók, régésztechnikusok, restaurátorok, antropológusok képzésében.

Módszertani kérdésekkel is foglalkozott. Rendkívül jelentős szerzőtársaival 1963-ban közreadott munkája, amely a minőségi és mennyiségi reprezentáció kérdését tárgyalja. Ebben ráadásul ismertetnek egy protokollt a csontvázak nemének meghatározásához, amely felkerült a nemzetközi ajánlások listájára. E módszerrel a csontváz szexualizáltsági értéke számszerűen kifejezhető, felvilágosítást nyerhetünk általában is a népesség *masculin* vagy *feminin* voltáról, és arról, hogy adott népességen belül melyek a „legjobb" nemmeghatározó jellegek.

Érdekességként említem meg, hogy Éry Kinga a Penrose-analízishez hagyományosan felhasznált tíz koponyaméret közül az orrmagasság (Martin 55-ös méret) helyett az archosszal (Martin 40-es méret) számolt. Véleménye szerint ez a méret nagyon fontos jellemzője a koponyának, erre külön fel is hívta figyelmemet.

Életútja során több múzeumban is dolgozott: a hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeumban (1955–56), a Természettudományi Múzeum Embertani Tárában (1957–69, majd 1983–1990 között ismét), a székesfehérvári István Király Múzeumban (1970–73), a veszprémi Bakonyi Múzeumban (1974–82) és a Magyar Nemzeti Múzeumban (1991–1994).

Székesfehérvárra 1970-ben férjével, Kralovánszky Alánnal (1929–1993) jött, és szakmai kapcsolatuk a várossal életük végéig megmaradt. Mindkettejük itteni munkássága kiemelkedő. Kralovánszky Alán Székesfehérvár belváro-

sában, így az egykori királyi bazilika területén is folytatott feltárásokat, és a templom főhajójában azonosította Szent István sírhelyét. Éry Kinga a múzeum embertani gyűjteményének tekintélyes részét vizsgálta és publikálta: többek között a Csákberény, Orondpusztán feltárt avar kori sírokat, Sárbogárd, Tringer tanya kora Árpád-kori temetőjét, a Székesfehérvárott előkerült kora Árpád-kori temetkezéseket (Rádiótelep, Szárazrét, Sóstó, Sárkeresztúri út, Móri út lelőhelyekről), Perkáta, Kőhalmi-dűlő középkori temetőjét, Tác, Margittelep és Csákvár, Széchenyi úti kertek késő római kori temetőjét. Vezetője volt annak a kutatócsoportnak, amely a királyi bazilika csontleleteinek vizsgálatát tűzte ki célul. Munkatársaival a korábbi ásatások keveredett maradványait – a rendelkezésre álló korábbi dokumentációk és anatómiai jellegzetességek alapján – a lehetőségekhez mérten szétválogatták, az újabb leleteket is rendszerezték, ezzel kutatható állapotba hozták az anyagot. A leleteket külön leltárkönyvbe Éry Kinga jegyezte be. 2000-re elkészült a csontmaradványok biztonságos megőrzését szolgáló, szigetelt és klimatizált, korszerű kripta, mely küllemében mértéktartó, de ízléses. 2008-ban a több évtizedes munka eredményeként megjelent *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002* című kötet, amelynek Éry Kinga szerkesztője, részben szerzője is volt. Ebben a leletek egész addigi kutatástörténete olvasható az újabb eredményekkel együtt, továbbá mindazok a történeti és régészeti adatok, amelyek az elemzésnél kiinduló- és támpontul szolgáltak. A klasszikus antropológiai vizsgálatok mellett helyet kaptak a röntgenvizsgálatok, a nyomelemvizsgálatok és az arcrekonstrukciók eredményei is. Néhány kérdés megválaszolására DNS-vizsgálatot is végeztek, noha az ősi DNS kinyerésének technológiája még messze nem volt olyan fejlett, mint napjainkban. Sajnos ezek a vizsgálatok akkor nem hoztak eredményt (a könyv ezeket is ismerteti). Nagyon előremutató, igényes munka született tehát, amely minden további kutatás kiindulási pontja.

Éry Kinga munkásságát A Magyar Nemzetért Emlékéremmel (1990), Kuzsinszky Bálint-emlékéremmel (1991) és Rómer Flóris-emlékéremmel (2004) ismerték el. Városunkban végzett munkájáért 2003-ban elsőként vehette át az Érdy János-emlékérmet, 2021-ben Deák Dénes Díjat kapott.

Említést érdemel gyűjteménygondozással kapcsolatos munkája, ami kevéssé látványos, de annál fontosabb muzeológiai feladat. A Szent István Király Múzeum embertani leleteinek nagy részét ő csomagolta és leltározta be: az Antropológiai Leltárkönyv és a csontokon a leltári számok őrzik keze írását.

Nyugdíjba vonulása után még sokáig aktívan tevékenykedett szakmájában. Én is ekkor, 2008-ban ismertem meg személyesen. A Csákváron feltárt közel kétezer síros késő római kori temető vizsgálatát tervezte, Nádorfi Gabriella felkérésére. A munkába engem is bevont mint a múzeum új, fiatal munkatársát. Jó visszaemlékezni ezekre a szép időkre. Izgatottan bontottunk ki egy-egy csomagot, a csontokat kiterítettük az asztalon, ha valami érdekeset találtunk, megvitattuk. Kezdőként rengeteget tanultam Kingától és a csákvári csontokból, egyáltalán arról, hogy egy ilyen volumenű munkához hogyan kell hozzáfogni. Kezdettől fogva egyenrangú munkatársként kezelt, és némi instrukció után hagyott egyedül dolgozni. Kérdésekkel, szakmai útmutatásért mindig fordulhattam hozzá.

Szellemileg-lelkileg 80, sőt 90 éves korában is friss, fiatalos volt, érdeklődő és nyitott. Utolsó éveiben azonban fokozatosan visszavonult, vállalt munkáit akarta még befejezni, de újabbakba nem kezdett bele. Tekintélyes szakkönyv- és különnyomat-gyűjteményét szétosztotta, átgondolva, kihez vagy melyik intézményhez kerüljön, hol hasznosulhatna legjobban.

A közös munka során emberileg is megismerhettem Kingát. Személyes tulajdonságait legalább annyira tiszteltem, mint szakmai munkásságát. Rendkívüli mentális és lelki energiával bírt, mindez kiegyensúlyozottsággal, megfontoltsággal párosult. Minden munkájában kizárólag szakmai érdeklődése motiválta. Nem helyezte magát előtérbe, nem szeretett szerepelni. Színes egyéniségében volt humor, emberi és munkatársi kapcsolatait becsben tartotta. Hivatásán kívül tájékozott volt a világ egyéb dolgairól és érdeklődéssel kísérte a többi muzeológiai szakág eredményeit is. Sokat olvasott, könyveket ajánlott, sőt kölcsönzött elolvasásra, amelyekért külön hálás vagyok.

Az emberi élet sajnos véges. Kinga reálisan felmérte, mennyi ideje lehet még hátra, mire futja erejéből, és méltósággal fejezte be földi pályafutását, mind szakmai, mind emberi értelemben. 2024. január 17-én egy hosszú és tartalmas élet végén örökre megpihent.

Éry Kinga A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002 *című kötet könyvbemutatóján.*
(Székesfehérvár, 2008. augusztus 14.)

Szakmai összejövetel a Szent István Király Múzeumban.
Balról jobbra Éry Kinga, Targubáné Rendes Katalin, Suskovics Csilla és Tóth Gábor.
(Székesfehérvár, 2012. július 12.)

Alba Regia 52. (2024) 509–512.

Látrányi Viktória*

Gelencsér Ferenc emlékére
(1947–2024)

Életének 77. évében, 2024. szeptember 23-án elhunyt Gelencsér Ferenc fotóművész, a Szent István Király Múzeum egykori munkatársa.

Gelencsér Ferenc 1964 óta, több mint ötven éven át dolgozott a székesfehérvári múzeumban. Egyéni látásmódját számtalan könyv, kiállítási katalógus, folyóirat, kiadvány őrzi. Választott szakterületének, különösen a műtárgyfotózásnak egyedi művelőjeként szakmai alázata, hitelessége tette a modernkori magyar fotográfia kiemelkedő egyéniségévé. A rendszerváltó évek egyik meghatározó székesfehérvári szereplője és dokumentátora volt.

Magáról, szeretett hivatásáról és sok mindent meghatározó érdeklődéséről korábban így vallott: „*Mi a fény írói vagyunk, fény nélkül nem lehet... Lefényképezni nem tudok mindent, csak amit igazából látok.*"

Gelencsér Ferenc 1978-ban jelentkezett a Magyar Fotóművészek Szövetségébe, több kiállítással, országos fotópályázatokon nyert díjakkal megerősítve. A felvételi bizottság döntése értelmében ekkor, 31 évesen, a szövetség legfiatalabb fotóművésze lett. Tagja volt a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének és a Csokonai Vitéz Mihály Irodalmi és Művészeti Társaságnak.

Az alkotó művész témái közt szerepeltek, mások mellett, az antik művészet fennmaradt tárgyai, a néprajzi emlékek és a paraszti életmód megörökítése éppúgy, mint a kortárs művészek portréi. Fotói szerves részét képezték a múzeum jelentős kiállításainak, nagyban hozzájárultak azok sikeréhez (csak néhányat kiemelve: Keleti kelta művészet – 1974; Székesfehérvár a századfordulón – 1976; A puszták népe, a Mezőföld története – 1979). Önálló kiállításon, az ország több múzeumában, galériájában mutatta be fényképeken *Gorsium, egy pannoniai város emlékei*t valamint a *Római istenek és istennők* című összeállítását**.** Kezdeményezője és egyik megvalósítója, szerzője volt a Székesfehérvár újkori városképének alakulását bemutató *Székesfehérvár Anno...* sorozatnak, amely könyvként jelentős várostörténeti értéket hordoz, s kiállításként is nagy sikert aratott. Az 1982-ben, *Találkozások* címmel, a tatai várban rendezett gyűjteményes kiállításán láthattuk mindazokat a fotóit – addigi munkájának mintegy összefoglalásaként –, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a napi feladatokhoz, ám megszületésükön mégis érezhető a múzeum szellemi háttere, így a körösfeketetói vásáron megörökített életképek, a mezőföldi gyűjtések során készült jellegzetes arc- és tájképek, írók, művészek, barátok, gyerekei portréi. Az idő múltával érzékenyebb témák felé fordult, e korszaka lenyomatai a *Párhuzamos magány* és az *Üzenet* című kiállításain szerepeltek. Itt találkozhattunk először színes fotóival, talán a témák ellensúlyozásaként, vagy éppen megerősítéseként.

Gelencsér Ferenc, a rá jellemző alapossággal, a fotózandó múzeumi tárgyak megismerésével kezdte a munkáját, amit a muzeológusokkal folytatott konzultáció követett, majd a legmegfelelőbb nézet és különböző fények beállítására került sor, hogy egy-egy műtárgy, érem, szobor, véset vagy egyéb mintakincs szabad szemmel talán felismerhetetlen, beazonosíthatatlan részletei is láthatóvá váljanak. Jelen volt s dokumentálta a múzeum valamennyi programját: a kiállításnyitókat, hangversenyeket, konferenciákat, előadásokat, a gorsiumi Floralia és Ludi Romani eseményeit. Százezer körüli általa készített analóg, celluloid negatívot és 4.520 mappában 132.612 digitális felvételét őrzi a múzeum fotó adattára.

Ám a múzeumi fotólabor nemcsak a komoly munkának adott helyet, de – leginkább az 1970-es, '80-as években – baráti beszélgetéseknek, vitáknak, tervezgetéseknek. Szinte naponta beköszönt ide, ha másképp nem, hát a földszinti ablakon át a költő Takács Imre, a szobrász Meszlényi János, a festő Ujházi Péter, a filmes Deák Péter vagy Dénes Zoltán. De gyakorta megfordult itt Horváth Ferenc festőművész, jelentős múzeumi kiállítások látványtervezője, akivel a közös munkák idővel baráti kapcsolathoz vezettek. Főként a nyári iskolai szünetek idején – a szülői szigor enyhültével –, az 1970-es évek közepe táján rendszeresen belátogatott a fotólaborba a két Abkarovits-fiú, Géza és József, akik később a város neves orvosai lettek, s az akkortájt indult barátság egy életre kötődött.

* A nekrológ megírásában Lakat Erika nyújtott segítséget.

2012-ben a klasszikus múzeumi műtárgyfotózás kiváló képviseletéért, Székesfehérvár városképének, lakóinak, valamint a hagyományos paraszti életmód művészi megörökítéséért Magyarország köztársasági elnöke a Magyar Ezüst Érdemkereszt kitüntetéssel ismerte el munkáját.

2018-ban Székesfehérvár Önkormányzata Érdy János Emlékérmet adományozott számára a székesfehérvári Nemzeti Emlékhely megőrzése, bemutatása érdekében végzett kiemelkedő munkájáért. 2020-ban a Fejér Megyei Önkormányzat Közgyűlése a térség művészeti örökségének gyarapításáért, fotóművészként végzett több évtizedes értékőrző, alkotói tevékenységéért a Marosi Arnold Díjjal tüntette ki.

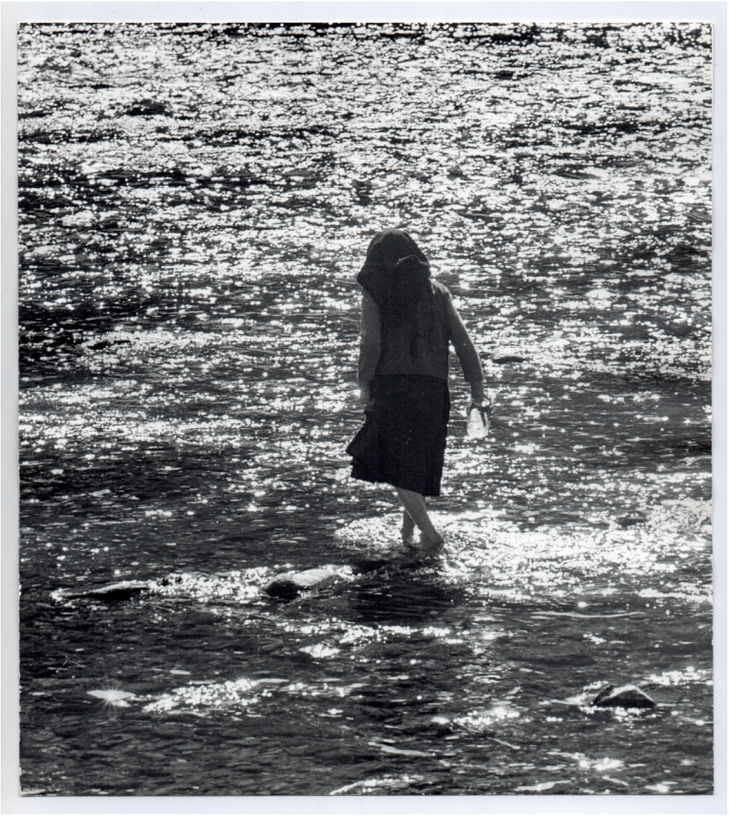
Bánki Zsuzsanna régész kollégánk – akit mindig nagy tisztelettel emlegetett – a családhoz írt levelében így emlékezik meg róla: „*Ferinél nagyra értékeltem az igényességet munkájában, lelkes voltát egy-egy feladat kivitelezésében, megoldásában. Kísérletező kedvét. Jó munkatársam volt. Legyen Neki könnyű a föld.*"

Gelencsér Ferenc az évtizedek hosszú sora alatt a múzeumban együtt dolgozhatott mások mellett Fitz Jenővel, Petres Évával, Kralovánszky Alánnal, Fülöp Gyulával, és elkísérhette gyűjtőútjaira Pesovár Ferencet.

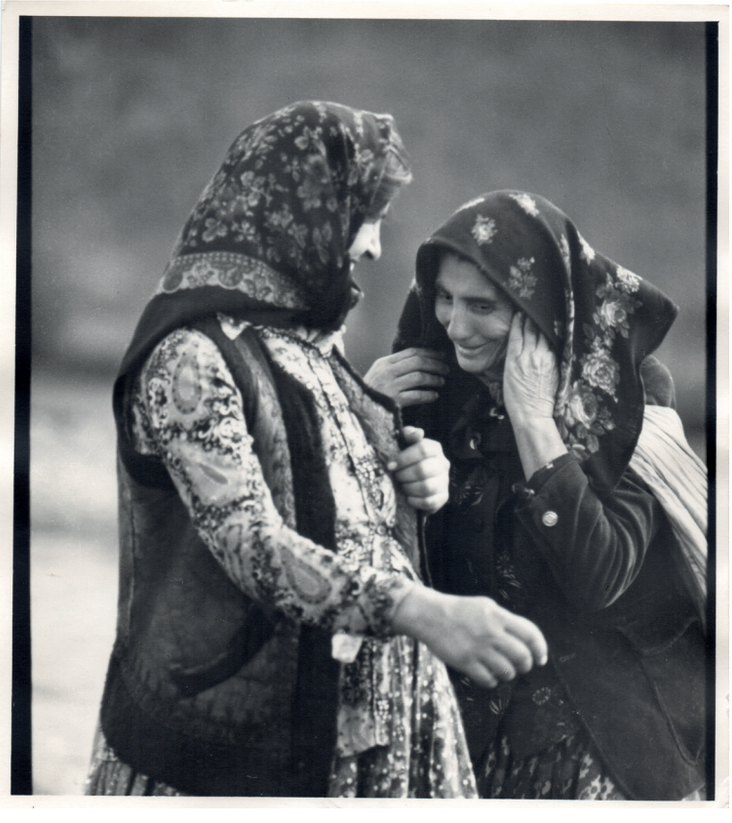
Fájó űrt hagyott maga után.

A rendházbeli fotóműterem-sarok, 2015

Vízenjáró. Körösfeketető, 1976

Találkozás. Körösfeketető, 1976

Öten. A múzeum Országzászló téri fotóműhelyében, 1970-es évek eleje.
(Gelencsér Ferenc, Meszlényi János, Ujházi Péter, a falon Ország Lili és egy 1919-es veterán portréja)

Kisvirág. 1980 körül

Alba Regia 52. (2024) 513–515.

Gelencsér József

Lukács László: Néprajzi forgácsok a kései szüretből

Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 61. szám.
Székesfehérvár, 2024. 455 p.

Tisztelt megjelent Hölgyek és Urak! Köszöntöm Önöket!

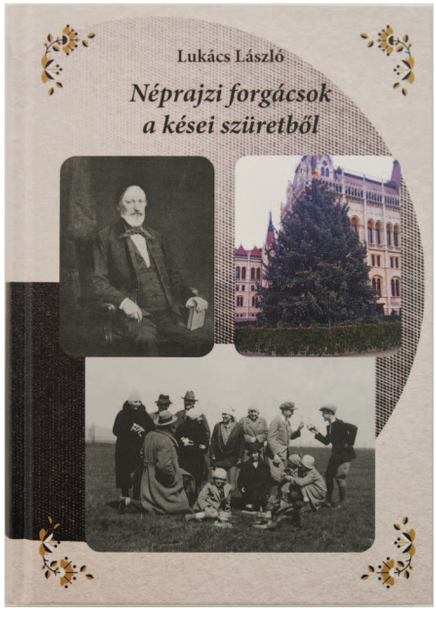
Kiemelten is tisztelettel köszöntöm a Lukács családot, Vargha Tamás miniszterhelyettes és dr. Cser-Palkovics András polgármester, valamint Pokrovenszki Krisztián főigazgató urakat.

Nem feledkezem meg Zámoly polgármesteréről és a meghívást elfogadó néprajzosokról, történészekről, levéltárosokról, könyvtárosokról sem!

Ambivalens érzéssel tartom kezemben dr. Lukács László egyetemi tanárnak, a kiváló néprajztudósnak most megjelent kötetét. Egyrészt fájdalommal gondolva rá, mert mintegy háromnegyed éve végleg itthagyott bennünket! Másrészt keserédes örömmel, hogy még ez a könyve is megjelent, ráadásul a tőle megszokott színvonalon, külcsínnel és belbeccsel.

A lelkünkben tovább élő szerzőn kívül ezért köszönet illeti dr. Cser-Palkovics András polgármestert, aki szívügyének tekintette, hogy a kiadvány megjelenjen, ezért a kiadó Szent István Király Múzeum részére a fedezetet biztosíttatta, sőt szép bevezető *lectori salutem*et írt. Azután a feleséget, dr. Demeter Zsófia történészt illeti köszönet, aki a mű végső gondozását ellátta, Lukács Lászlónak még a betegágyban is felhangzó instrukciói szerint. Nem feledkezhetünk meg a két fiú, Miklós és Károly besegítéséről sem. Köszönjük dr. Varró Ágnes néprajzosnak, hogy más dolgozókkal együtt a könyv múzeumi ügyeit intézte, és az Alto Nyomdának tevékenységét, Vass Gáborral az élen.

A kiadványnak már a címe elgondolkodtató. Nehogy valakinek képzavar jusson az eszébe, azt Lukács László a bevezetőben zárta ki, megmagyarázva a címválasztást. Többek között azzal, hogy a kései szüret érett szőlőszemeiből nemes borok, minőségi italok származnak. Vagyis írásai kiérleltek. Azonban a kései szüret kifejezés tragikus módon más tartalmat is nyert. Mégpedig Lukács László utolsó munkáját, szerkesztését, írásainak az olvasó elé helyezését.

A kötet 450 oldalon 35 fejezetből áll, részben kronologikus sorrendet tartva. Abban az értelemben, hogy a bennük szereplő személyek mikor éltek, alkottak; a néprajzi jelenségek mely korhoz kapcsolódtak. Másrészt megfigyelhető egyfajta tematikus csoportosítás is. Végsősoron a fejezetek sokszínűségükkel, különböző tárgyukkal nyerik el az olvasó tetszését. Visszaköszönnek az oldalakról a szerző kedvelt kutatási területei, melyekhez az anyagot legtöbbször nem egy-egy éven, hanem sok esztendőn, némelykor egész életén át gyűjtötte, kiegészítette, pontosította. Néprajzi szempontból teljességre törekvő, kiérlelt, minőségi írások születtek így, a szerző európai horizontjának is köszönhetően. Mindig figyelt a Kárpát-medence magyarságára, a velünk vagy a szomszédunkban élő népekkel való kölcsönhatásra, a keresztény hitre és a legmagasabb szintű tudományos bemutatásra.

Ezen általános jellemzés után nyilvánvaló, hogy a könyvismertetésnek nem lehet funkciója a munka minden részletének, fejezetének bemutatása. Ennek megfelelően csak korlátozott számú tanulmányt, témakört, személyekre, közösségekre emlékezést, célkitűzést emelhetek ki. Hozzá egy-két érdekességet.

A szerzőt mindig érdekelte nemzetünk legnagyobbjai közé tartozó személyiségek, így egyes irodalmárok, politikusok élete, munkássága, és a nép körében tovább élő híre. Különösen akkor, ha az Székesfehérvár városához vagy Fejér vármegyéhez kapcsolódott. Ennek megfelelően könyve első részében helyezte el ide kapcsolódó írásait, Csokonaitól kezdve Csoóri Sándorig terjedően. Róluk alig ismert vagy feledésbe merült adatokat elevenített fel, egészített ki új ismeretekkel és összefüggésekkel. Itt is, és valamennyi többi fejezetben a legnagyobb pontosságra, teljességre törekedve, megnyerő, szép stílusban. Így a Csokonai családról szóló első fejezet is döntően a korábbi kutatásokat összegzi. Megtudjuk belőle, hogy a költő László nevű nagyapja Győr és Kömlőd után, 1753-tól 1762-ig, haláláig, Alcsúton szolgált református lelkészként. Ott is nyugszik, valahol a templom és a parókia közelében. Székesfehérváron az Oskola utcában, az egykori gimnázium falán emléktábla hirdeti Egyed Antalnak (1779–1862) nevét és tevékenységét. Ő egy módos székesfehérvári bőrkikészítő, azaz tobakos mester fia volt, aki plébános lett. A fény mostanában méltán esett rá, hiszen Vörösmarty Mihály ifjúkori tevékenységét támogatta. Ezt a rövid fejezetet egy terjedelmesebb írás követi. Benne emléktöredékek, különösen azok, melyek Vörösmartyt Fejér vármegyéhez kötik. Egyben azt is megismerjük, hogy a nemesi származású, de már polgár módjára, az irodalmi munkáiból megélő költőnek milyen köze volt a néphagyományok megmentéséhez. Ennek keretében működött közre Erdélyi János korai népköltési gyűjtésének szerkesztésében, kiadásában. Érdekesség az is, hogy a *Szózat* költőjének családja több formában használta a nevét.

A *Petőfi forgácsok* című részben találkozhatunk a jeles költő, Petőfi Sándor székesfehérvári nyomaival, a helyi szóbeli hagyománnyal, és egy állítólagos tárgyi emlékkel. (Az 1842-es évszámú rézpénzt a hagyomány szerint Petrovics Sándor verte a város vastuskójába.) Sokat megtudunk István öccséről is, aki nem költői, hanem gazdálkodási tehetséggel rendelkezett. A Kondoros melletti Csákópuszta gazdatisztje 1863-ban feleségül vette Gaylhoffer Antóniát, de házasságuk gyorsan hajótörést szenvedett. Petőfi István korai halála után az asszony többek között Fehérvárcsurgón lakó nőtestvérét is többször felkereste, hosszabban is időzött nála. A szerző kutatása során egy alkalommal az is kiderült, hogy ő Székesfehérvár egyik mostani kulturális vezetője, Juhász Zsófia rokonságába tartozott. Színes emlékek maradtak róla a családi hagyományban. Sok más mellett szó esik Petőfi Sándornak a népi kultúra egyes tárgyai, eseményei iránti érdeklődéséről. (Női viselet, a vásárok világa, népköltészeti alkotások.)

Tudjuk, hogy Petőfi *Alku* című versét – több más költeménye mellett – országszerte népdalként énekelték. Még ennél is közkedveltebb lett azonban a *Kossuth nóta*, amely népdalunk nemzeti szimbólummá vált. Keletkezéséről, változatairól, szerepéről gyűjtött össze egy szép csokorra valót Lukács professzor úr.

Illyés Gyulának a *Puszták népe* című műve tele van néprajzi tartalommal. Ezek közül egyeseket tovább kutatott, illetve itt részletezett szerzőnk. A két zámolyi születésű költő, író, Csanádi Imre és Csoóri Sándor népszokásokról, népdalokról, népi kultúráról közölt magas színvonalú írásaira is kitért Lukács tanár úr. Több adatközlőjüket maga is jól ismerte. Az általuk is publikált „*Valaki jár kertemben / Fekete galamb képibe*…" kezdetű gyönyörű szerelmi éneket Lukács László is gyakran emlegette.

Weöres Sándornak, a fényes tehetséggel megáldott költőnek a II. világháború után rövid idejű kapcsolata volt a székesfehérvári múzeummal. A valóságnak és a városi legendák részbeni igazságtartalmának szerzőnk járt utána. Lukács Lászlót lenyűgözte a német kultúra, annak teljesítménye és színvonala. Félig tréfásan azt szokta mondani, hogy a németek mindent kutattak, a rájuk jellemző precíz módon összegyűjtöttek és rendszereztek. Ennek jegyében, úgy is, mint egykori Humboldt ösztöndíjas tisztelgett Alexander Humboldt emléke előtt. A 19. században méltán (és magyarosan) írták, hogy Humboldt Sándornak a sokrétű tudományos munkássága egy egész akadémiával ér fel, tucatnyinál is több tudományterületre terjed ki. Lukács László a kivételes személyiség magyar kapcsolatairól írt. Azt is joggal gondoljuk, hogy tőle is tanult.

A szerző a néprajzi munkájához kapcsolódva és azon túlmutatóan, tekintélyes könyvtárral bírt. Természetes tehát, hogy a magyar földhöz és népélethez kapcsolódó 17–20. századi olyan idegennyelvű és magyar kötetekről is írt, melyek az utóbbi időben még a kutatók figyelmét is elkerülték vagy háttérbe szorultak.

Hosszabb-rövidebb fejezetekben szólt a szerző néhány olyan néprajzkutatóról, akikkel kiváló kapcsolatot ápolt. Közülük itt Jan Botik nevét említem meg. A Nyitrai Egyetem néprajzprofesszorának, illetve szlovák családjának kalandos útja az Osztrák-Magyar Monarchiából Bulgáriába, majd repatriálással Csehszlovákiába, illetve Szlovákiába vezetett. A professzor tudományos munkássága kiterjedt a szlovák, a bolgár, a horvát és a magyar etnográfiára. Egy másik kiváló néprajzkutatóról, Kresz Máriáról tudjuk, hogy családjával együtt Kápolnásnyéken, Vörösmarty Mihályék egykori uradalmi ispánlakában élt. Az viszont kevésbé ismert, hogy néprajzi munkássága is itt kezdődött, majd folytatódott. Azt pedig csak sajnálhatjuk, hogy a részéről gondolatként megszületett mezőföldi, Székesfehérvár környéki tájegység a Szentendrei Skanzenban nem valósult meg.

Külön fejezetek születtek a paraszti létet, a hétköznapokat és az ünnepeket meghatározó, szakrális jelentőséggel is bíró kenyérről és borról. Az előbbinél – széttekintve a hazában – megemlékezett a szerző a kiváló minőségű fehér, magas, rugalmas, főleg búzalisztből készült, terjedelmes nagyságú, kovászolt magyar kenyérről. A 18–19. században különösen Debrecen, Miskolc, Komárom, Rimaszombat háziasszonyai sütöttek kemencéjükben ízletes kenyeret, melyet a helyi piacon is árultak. Velük párhuzamosan dolgoztak a pékek, vagyis a sütők. Székesfehérvár parasztpolgári külvárosaiban még az 1960-as években is szorgoskodtak. Az egykori mesterekre, műhelyükre utal a ma is élő Sütő utca elnevezés, mely már 1484-ben Zsemlyesütő utca formában létezett. A kenyérsütés olyan tudomány volt, melyet minden lánynak ismerni kellett, már a házasságkötés előtt.

A szőlőtermesztés, borkészítés részleteit ezúttal nem a Velencei-tó mellékéről, hanem Mór környékéről ismerhetjük meg. A Komárom vármegyei Neszmély borával rokon mórit 1934-ben a községi főjegyző, nagy bátorsággal, egyenesen a Dunántúl tokajijának titulálta. Azt pedig a csókakőiek mondták, hogy a legjobb móri bor Csókában terem. A fejezetben szó esik többek között a szőlőőrzés szokásairól, a szőlővel, borral összefüggő más gyakorlatról, így a mulatságokról. Nem maradnak ki a szőlőhegyi hajlékok, présházak, pincék, illetve építészetük, hiszen Lukács Lászlónak szakmai pályafutása kezdetétől mindezek kutatási törzsterületéhez tartoztak. Egy meghökkentően szakszerű címmel (*A keresztirányú mestergerendás födémszerkezet a Dunántúlon*), és annak tartalmával itt szintén bizonyította, hogy kőművesmester édesapjának foglalkozása nyomán gyakorlati ismereteket is szerzett.

Az utóbbi pár évtizedben (az itt jelenlévő Nagy Janka Teodórának és Bognár Szabinának is köszönhetően) újra a kutatások középpontjába került a népi jogélet, másként a jogi néprajz területe. Ennek territóriumára szintén kirándulásokat tett a szerző. Korábban a múzeumi közgyűjteményben őrzött móringlevelek bemutatásával, ezúttal pedig egy 1871-es enyingi, uradalmi szőlőművelési szerződés ismertetésével ajándékozta meg az érdeklődőket.

A világ kereszténységének három nagy ünnepe a karácsony, a húsvét és a pünkösd külön fejezeteket kapott a kötetben. Az ünnepek hatalmas kincsestárából a szerző természetesen csak néhány jelenséget mutat be, bont ki. A karácsonyfáról írott kiváló monográfiája 2015-ben jelent meg. Az adatokat azonban lankadatlan szorgalommal ezután is gyűjtötte. Bizonyítja mindezt az a két fejezet, melyet a mostani kötetbe kibővítve átemelt. Természetesen ezek is a karácsony szimbólumához, ünnepi kellékéhez kapcsolódnak. Áldott húsvét ünnepe pedig a tojás és a locsolás nélkül volt elképzelhetetlen. Mellettük szó esik a szlovák lakosságú falvakban gyakorolt húsvéti korbácsolásról. Az áldott szép pünkösd szokásai közül a zöldághordás néhány példájának bemutatása történik.

Szent István király népe vagyunk, városában élünk. Első uralkodónk emléke azonban német földön is élt. Illusztrálja ezt a bambergi lovas szobra és a köré tapadó hagyomány. Azt, hogy a moldvai csángók között hol, hogyan élt a szent király emléke, megtudjuk egy további fejezetből, részben Lukács László helyszíni gyűjtése nyomán. Viszonylag kevés magyar néprajzkutató foglalkozott a sokoldalú szenttel, Lénárddal. Szerzőnk viszont ezt sem mulasztotta el.

A szerző szülőfaluja, Zámoly a könyv több részében is felbukkan. Ismert muzeológusként, rendszeres publikálóként sem feledkezett meg róla. Ahogy a kötetben székesfehérvári középiskolájának diáktársairól is megemlékezett Már a könyv tartalomjegyzéke elárulja, az itt megjelent Lackovits Emőke és Hála József etnográfus is bizonyíthatja, hogy Lukács László munkássága kiterjedt a néprajz valamennyi nagy kutatási területére (tárgyi, szellemi, társadalomnéprajz, népi jogélet). A szükséges mértékben érintette a történelmi múltat, a kultúrtörténetet és a szépirodalmat is. A néprajz egészét tanulmányozta. Tudta, hogy a paraszti élet maga volt a teljesség, mely sokoldalú és szorgalmas embereket kívánt. A szerző is ilyen volt a maga területén. Könyvében szükség szerint, az adatok, jelenségek körétől függően, analizált, szintetizált, minősített, definiált. Tudományos tevékenységéből sugárzik az újabb adatok feltárásának törekvése, az alaposság, az igényesség, a részletesség, a pontosság. Széleskörű ismerete révén a felgyűjtött anyagot nagy biztonsággal kezelte.

A szerző egész életére kiterjedő tevékenysége és könyve azt is bizonyítja, hogy a változatosság gyönyörködtet. Vagyis, ahogy századokon át latinul mondták: Varietas delectat. Ennek jegyében javaslom mindenkinek a kötet olvasását!

Alba Regia 52. (2024) 517–520.

Varró Ágnes

Gelencsér József: A székesfehérvári Sóstó néprajza

A Szent István Király Múzeum Közleményei A (tudományos) sorozat 63. szám. Székesfehérvár, 2024. 327 p. Térképekkel, fekete-fehér és színes illusztrációkkal*

Ha napjaink virágzó iparvárosára, Székesfehérvárra tekintünk, nehéz elképzelni, hogy még a 20. század elején is a mezőgazdaságból élő agrárnépesség és ennek elvárásai, igényei szerint dolgozó kisiparos réteg alkotta a város lakosságának döntő hányadát. Az eltérő vagyoni helyzetű paraszti és iparos életmódot folytató lakosság a külvárosokban élt: a módosabbak a Felsővárosban, a szerényebb vagyoni helyzetűek az Alsóvárosban és a Palotavárosban. Az már önmagában is elgondolkodtató és kutatásra ösztönző kérdés, hogy miként alakult a különböző városrészeink múltja, története, életmódja az évszázadok folyamán és mely tényezők befolyásolták a változásokat. E kutatásban fontos szerep jut a várostörténetnek, a szociológiának, az etnográfiának egyaránt. A székesfehérvári városrészek kutatása az elmúlt évtizedekben fontos eredményeket ért el. Az 1980-as évek végén jelent meg a Palotaváros történetét és néprajzát megörökítő kötet, a Felsőváros hagyományos népéletéről ugyancsak könyv és számos tanulmány jelent már meg. *Székesfehérvár néprajzi értékei* címmel Lukács László tanulmánykötete vált közkinccsé 2019-ben. Ebbe a sorba illeszkedik a déli, délnyugati városrészek hagyományos életmódját feldolgozó új kötet, a Sóstó néprajza, mely a Szent István Király Múzeum kiadásában, a múzeum közleményei tudományos sorozatának 63. számaként látott napvilágot 2024 decemberében a székesfehérvári ALTO Nyomdában. A Szerző, Gelencsér József a néprajz, különösen a népi jogélet és jogtörténet ismert és elismert kutatója, többkönyves szerző, számos tanulmány, cikk fűződik a nevéhez nemcsak a népi jogélet, hanem a néprajz egyéb más témájában is. Többek között úttörő szerepe volt Palotaváros hagyományos népéletének feltárására és megörökítésére alakult kutatócsoport munkájában is a hetvenes-nyolcvanas években.

Most megjelent könyvének ötlete és előmunkálatai már több évtizedre nyúlnak vissza, de az intenzív gyűjtést, kutatást csak hét évvel ezelőtt kezdte. A 24. óra volt ez, hiszen az általa felkeresett interjúalanyok, adatközlők, beszélgetőpartnerek, akik még vissza tudtak emlékezni és hitelesen tudtak mesélni a városrész múltjáról, egyre kevesebben vannak már. A néprajzi terepmunka, a gyűjtés mint elsődleges forrás mellett a könyv megírásához levéltári, könyvtári kutatások jelentették az írott forrásokban való kutatást. A vonatkozó szakirodalom mellett különösen fontos volt a korabeli, helyi sajtóanyag és a térképek, régi fotók vizsgálata Szerzőnk számára. Rendkívüli mennyiségű szakirodalmi kutatást tükröz a kötet: 215 tételből áll a bibliográfiája.

A 327 oldalas, keménytáblás monográfia szerkezete logikus, áttekinthető. A Szerző 37 gondolati egység köré csoportosította a tematikát. Egy-egy főcím alatt számokkal jelölt alpontok mutatják az odatartozó mondanivalót, jelölve ezzel az újabb szempontokat és áttekinthetőbbé téve a szerteágazó altémákat. A munka ajánlásának közelmúltbeli szomorú aktualitása van: a 2023-ban elhunyt barát, néprajzkutató, sokunk szakmai példaképe, prof. dr. Lukács László emlékének ajánlotta könyvét a Szerző.

* Elhangzott a 2025. január 29-én rendezett könyvbemutatón a Szent István Király Múzeum Országzászló téri épületében.

Mészáros Attila alpolgármester köszöntő soraival bevezetett kötet elején Gelencsér József röviden és egyszerűen fogalmazza meg könyve megírásának okát: „*célom a Sóstó népi kultúrájának részletes ismertetése, ezen belül is az anyagi kultúra kutatása.*" A három városrész (Alsóváros, Tóváros, Maroshegy) határán fekvő, mondhatjuk természeti csodának, a Sóstónak a szerepét, funkciójának változását, alakulását boncolja, tárja elénk e városrészek és az egész város életében. Több mint két évszázadot tekinthetünk át e könyv segítségével, s nyerhetünk bepillantást abba a folyamatba, amelyben a mindenkori történelmi-gazdasági szituáció, az emberi tevékenységek és a természeti adottságok próbáltak egymással kapcsolatba kerülni a természeti és a kulturális ökológia szabályai és törvényei szerint.

Lássuk a könyv felépítését, szerkezetét.

Az első szakaszban a „hol is vagyunk?" kérdésre kapunk választ. Földrajzi, természetföldrajzi leírások felsorakoztatásával tudjuk elhelyezni a több, eltérő jellegű kistáj találkozásánál fekvő Sóstó vizét, és választ kaphatunk az alkálisót, savanyúvizet és vasat is tartalmazó Sóstó nevének eredetére, és területének időszakonkénti változó nagyságára is. A továbbiakban a Szerző áttekinti a Sóstó előfordulását és említését a történeti forrásokban és városmetszeteken egészen a legkorábbi időktől a 19. századig. Kutatásainak különösen fontos forrásai voltak a katonai, kataszteri, városi térképek, melyek jól és hitelesen tükrözik a tó területének és vízfelületének alakulását a 18. század végétől a 20. század közepéig. Nagyon érdekes és gondolatébresztő a következő fejezet, melyben a székesfehérvári városrészek változását, ennek történelmi okait elemzi a Szerző. A témához kapcsolódóan Alsóváros, Tóváros és a Sóstó viszonyáról, kapcsolódási pontjairól szól részletesen. A Sóstó elnevezés a 19–20. században már kettős értelemben használatos a városi népi földrajzi tudatban és beszédben: szűkebb értelemben, amikor csak a tavat értik alatta, és tágabban, amikor a tó tágabb környezetét is.

Néprajzi szempontból kiemelten fontosak a következő fejezetek, melyek Alsóváros és Tóváros egymáshoz való viszonyulását, s az itt élő nagyszámú, kevésbé módos és kisebb létszámú nagy- és középparaszti családok egymáshoz és a város egészéhez fűződő kapcsolataik hátterét vizsgálja, melynek itt is jellemző megnyilvánulása a vallási és területi endogámia volt. Különösen sokáig élt a módos, rátarti felsővárosiakkal való rivalizáló kapcsolat, melyet leginkább a két városrész legényeinek sokszor durva, konfliktust eredményező összetűzései jellemeztek. A korabeli városi sajtó rendszeresen beszámolt ezekről az eseményekről. Az alsóvárosiak elkülönültek a felsővárosiaktól és inkább a palotavárosiakkal tartottak össze az élet más eseményein is, például közös búcsújárás vagy bálozás alkalmával.

Külön fejezetet szentel a Szerző a Tóvárosi Olvasókör tevékenységének bemutatására. A 19. század végén a kör a város közművelődésének motorja, és a városrész kulturális, közösségi alkalmainak elsőszámú színtere volt.

A leghosszabb és legrészletesebb fejezet az Alsóvárosban tevékenykedő mesterekről, a Sóstó környezetére jellemző foglalkozásokról és az itt lakók hagyományos életmódjáról szól. Az életmód megszokottnál gyorsabb változásának alapja itt mindenekelőtt a vasút közelsége volt. E fejezetben vizsgálja néhány alsóvárosi család sorsán keresztül azt a társadalmi mobilitást, melyre leginkább a vertikális irány a jellemző: egy másik társadalmi rétegbe történő felemelkedés vagy lesüllyedés. Egyéni, családi sorsok tükrében tárul elénk az alsóvárosi és sóstói vendéglők, kocsmák, fűszerkereskedések, kisboltok története. Külön szól a városrész főutcájáról, tengelyéről, a Széchenyi utca történetéről és emblematikus családjairól. Itt álltak Alsóváros legnagyobb alapterületű ingatlanjai, jellegzetes, az utcafrontra merőleges, nyeregtetős, alföldi vagy az utcafronttal párhuzamos, polgári háztípushoz tartozó lakóépületei, melyekhez tekintélyes nagyságú udvar, kert, gazdasági épületek, sokszor műhely is tartozott. Gelencsér József leírása nyomán megelevenedik a régi Széchenyi utca élete: a működő Bálint István-féle daráló, a szomszédban lévő Kovács Ferenc borbélyműhelye és felesége fodrászata. Kovács Ferenc, akárcsak a korabeli borbélyok többsége, foghúzással is foglalkozott. Lakott a Széchényi utcában bádogosmester, Kadarkuti János személyében, akinek tevékenységébe ugyancsak bepillantást nyerhetünk. Részletesen tárgyalja az utcában dolgozó pékségeket, Juhász István, Fodor Béla, Nyári Antal pékek műhelyeinek bemutatásával nyomon követve a lakóház konyhájának átalakulásával járó feladatváltozásaikat is. Ugyancsak kitér a bognár és a kovácsmesterségekre, Világi Mátyás bognármester, Héra Pál, majd Varga Ferenc, valamint Klampersdorfer János kovácsmesterek munkájának bemutatásával. Gelencsér József nyomon követi az alsóvárosi családok vizsgálatakor azok társadalmi mobilitását, és arra a következtetésre jut, hogy a leszármazottak a 20. század második felétől már nem illeszkedtek a családi hagyományrendbe, hanem más életformát, foglalkozást választottak. Mivel maga a történelem úgy alakult, hogy lett választási lehetőségük.

A következő fejezetekben az állattartás hasznai közül a sertéstartás és a szarvasmarhatartás jellemzőit részletezi a Szerző. Igen érdekes és részletes a húsfüstölés és a húsáru-értékesítés leírása. Somogyi Jánosné húsfüstölőjében folyó munkáról ezt olvashatjuk:

„Az idős, halk szavú, készséges özvegyasszony a téli füstölési időszakban sokat dolgozott, alig pihent. Éjszaka is ügyelnie kellett, hogy a fűrészpor a húsok alatt füstöljön, de ki ne aludjon és lángra se kapjon. Még inkább arra, hogy valamelyik fölakasztott hús, nagyobb kárt okozva le ne essen. A füst a ruháját teljesen átitatta, szemét vörösre csípte-marta. Az érkező kuncsaft előtt zsíros, füstös kezével név és lakcím szerint, fajtánként, darabonként bejegyezte a füstölnivalót nagyméretű füzetébe. Kölcsönös bizalmon alapult a kapcsolat: az átvételről elismervényt sem szokott adni. Megbeszélték, hogy mikorra lesz kész a füstölés, mikor lehet menni a kész áruért. Mindenki ügyelt rá, hogy a saját darabjain valamilyen megkülönböztető jel legyen: a másikétól eltérő színű vastag cédula, cérna, zsineg, a cédulán különféle jel vagy név. A megkülönböztetés módján nem szoktak változtatni, éveken át ugyanaz maradt. A jel milyensége a név mellé a füzetben is rögzítésre került. Minden a kialakult gyakorlat szerint, a jogszokás rendjében zajlott." Itt említem meg, hogy Gelencsér József mindvégig nagy hangsúlyt fektetett a jogi, jogtörténeti vagy a népi jogszokás formálta háttér kutatására és bemutatására is könyvében.

A hagyományos népi kultúrában az egyik legnagyobb változást a termelőszövetkezetek megalakulása okozta a 20. század második felében. Így volt ez Alsóváros parasztpolgárainak életmódja esetében is a Kossuth Termelőszövetkezet 1960-ban történt megalakulásával.

A következőkben a Sóstó és közvetlen környezetének hasznosítását mutatja be a kötet. Láthatjuk, hogy milyen fontos szerepe volt a városi lakosság szabadidejének hasznos és egészséges eltöltésében, a társasági élet színtereként. Kirándulások, séták, tanulmányi kirándulások célpontja volt a tó, ahol a fehérváriak a szabadidő kellemes eltöltését élhették meg.

Az immateriális javakon túl, a tó hasznai közé tartozott a homok kitermelése az 1970-es évekig. A Sóstó meghatározó növénye a nád, ami az élővilág számára élettér, az ember számára pedig fontos tetőfedő alapanyag volt. Igen érdekes és értékes leírást olvashatunk a kötetben a nádaratásáról, a munka során használt hagyományos szerszámokról.

A következő fejezetek a néprajz szempontjából véleményem szerint a legérdekesebbek. Hihetetlen, hogy az úgynevezett ősfoglalkozások (mikor az ember kihasználja a természet nyújtotta lehetőségeket, elsősorban a táplálkozása kiegészítéséhez: mint a vadászat, halászat, madarászat, gyűjtögetés, tehát a természet hasznosításának kezdetleges szintű tevékenységei) itt a Sóstón egészen a közelmúltig számottevő szerepet játszottak a környék lakosságának életében. Ezeket az archaikus tevékenységeket írja le, mutatja be a kötet Szerzője, mindig feltárva azok jogi és történeti hátterét is. Részletesen megismerhetjük a Sóstóban élt halfajták halászati módjait, eszközeit és a haltáplálkozás kiegészítő felhasználási módjait is. Hasonló szerepet töltött be a vadászat is, melynek pontos jogtörténeti elemzése is bemutatásra kerül. A vadászat elsősorban a Sóstón élő madarakra terjedt ki. A zsákmányoló halászat, vadászat mellett a gyűjtögetés is beletartozott az élelemkiegészítő tevékenységek körébe. A madarászat keretében a madártojás gyűjtése volt jellemző. A gyümölcsfélék, növények összegyűjtésében a nőknek szerepe volt a nagyobb. A Sóstó mellett a vadon termő szilva, barack, alma, dió, szeder, som, kökény, csipkebogyó, akácvirág, aztán a különféle gyógyteák alapanyagai, mint a bodza, kamilla, útifű szedése volt jellemző. Hasonlóan népszerű volt a gombák szedése is. A fűzfák vesszejét is hasznosították: használati eszközök, kosarak készültek belőle. A somfa vesszője seprű készítésére szolgált. A tó hasznosítása a szárnyasok nevelésénél is szerepet játszott: ideális vízi környezetet biztosított a házikacsák számára.

A Sóstó kellemes környezetet nyújtott a különféle szórakozási-városi kikapcsolódási lehetőségeknek. Kiváló helyszíne volt a rövid kirándulásoknak, családi-baráti összejöveteleknek. Részletesen ismerteti a Szerző a híres Sóstó Vendéglőben zajló életet, sokat megtudhatunk a hely történetéről, ami 1825-ig nyúlik vissza. Schmölz Leopoldnak a város engedélyezte, hogy vadászlakot építsen itt, mely hamarosan vendéglővé nőtte ki magát. A vendéglő aztán előkelő helyre került a lakosság által kedvelt mulatóhelyek között. Története során a körülményeknek megfelelően változott a funkciója: volt lakás, szükségkórház, kocsma, vendéglő, mulató. Utóbbiként elsősorban a kevésbé módos vendégek kedvelték, különösen a katonák és cselédlányok fordultak meg itt.

Noha a Balaton és a Velencei-tó közelsége miatt nem vetekedhetett velük, de a Sóstó a 19. század végétől a város kedvelt fürdőzőhelyévé vált. Különösen az alsóvárosi gyerekek látogatták. Ezt a lehetőséget aztán a szennyvíz tóba történő bevezetése szüntette meg a két világháború közötti időben. A könyvben részletesen olvashatunk a Sóstón való korcsolyázásról a visszaemlékezők színes élményei alapján. Ugyancsak felvillantja a szánkózással kapcsolatos emlékeket is. A néprajzi leírásokban ritkaságszámba megy e két téli szórakozás ilyen részletes bemutatása. A tó téli hasznához számított a jégvágás, melyet ugyancsak körültekintő részletességgel ír le a Szerző. Hentesüzletek, vendéglők tartottak igényt a jégre.

Az egyik legizgalmasabb része a munkának a Sóstó melletti akasztófa és a hozzá kapcsolódó bűntények leírása. Az eszköz egykori helyét a közelmúltbeli rehabilitáció során egy nagyméretű vastáblával jelölték a tanösvény építői. Az itt álló akasztófa három, majd négy férőhelyes volt, és a megyei büntetésvégrehajtást szolgálta. A városi szóhasználat *Akasztófa domb*nak nevezte ezt területet. A Szerző leírásában számos idekapcsolódó súlyos bűntényről olvashatunk a korabeli sajtó alapján.

A könyv következő két fejezete a terület katonai hasznosulását tárja fel. Az itt kialakított katonai gyakorlótéren kisebb-nagyobb hadgyakorlatokra, lovassági versenyekre, lőgyakorlatokra, katonai kiképzésekre került sor. Az első világháború alatt itt valósult meg egy katonai légibázis, melynek helyén később a légi közlekedés javítóműhelye épült, és fontos szerepet játszott abban, hogy Székesfehérvár a magyar repüléstörténetben előkelő helyet foglalhatott el.

A könyv utolsó fejezete a mába hozza vissza az olvasót, amikor a Sóstó és környéke igazán méltó helyet kapott a város életében. Ez a 218 hektárnyi terület mint a város legnagyobb összefüggő zöld területe, tüdeje, páratlan természeti érték. A politikai szándék találkozott a lelkes természetvédő magánszemélyek és egyesületek akaratával, és mára sikerült újraéleszteni és a köz javára hasznosítani a tavat úgy, hogy a természeti értékei se szenvedjenek csorbát.

A kötet tanulmányi szakaszát a csatolt mellékletek zárják. A szöveges mellékletekben Alsóváros iparosainak, kereskedőinek, vendéglátóinak, földbirtokosainak, vezetőinek cím- és névtárát, majd a Kossuth Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1960-as közgyűlése alapján a belépett tagok névsorát és címét, valamint a földterületre és az állatállományra vonatkozó adattárat tanulmányozhat az olvasó. A mellékletek sorát 1783 és 1967 között fellelt, a városrészt ábrázoló 13 térkép zárja. Az angol és német nyelvű összefoglalók után pedig 74 fekete-fehér és 37 színes archív, és a közelmúltban készült fénykép teszi élménytelivé a városrész történetében való kalandozásunkat.

Végezetül szeretnék a Szerző nevében is köszönetet mondani a kötet megjelenését anyagilag támogatóknak. Mindenekelőtt köszönet illeti Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzatát a nagyvonalú és bőkezű támogatásért, valamint a Karsai Műanyagtechnika Holding Zrt.-t és a Lánczos Kornél-Szekfű Gyula Alapítványt a megjelenéshez nyújtott hozzájárulásukért. És természetesen köszönet jár Gelencsér Józsefnek a kitartó kutatómunkáért, melynek gyümölcsét tarthatjuk most a kezünkben. Hasznos és érdeklődő olvasást kívánok hozzá, melynek nyomán ismereteink és tudásunk gyarapodhat a városunkhoz való még szorosabb ragaszkodásunk érdekében.

Alba Regia 52. (2024) 521–523.

Kölcze Bettina[1]

Szabadváry Tamás: Collectio Christiana – A Magyar Nemzeti Múzeum ókeresztény vonatkozású római kori iparművészeti emlékei

Libelli Archaeologici Seria Nova Supplementum II., Kódex Könyvgyártó Kft. Budapest, 2018.

A *Collectio Christiana* Szabadváry Tamás 2018-ban megjelent monográfiája, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum adott ki, és a szerző 2017-ben megvédett régészet tematikájú diplomamunkájának[2] átdolgozott változatát tartalmazza.

A monográfia felépítését tekintve öt nagyobb fejezetrészre tagolódik, és összesen 818 oldalt ölel fel, ebből több mint 200 oldalon keresztül jelennek meg a képes és rajzos táblák.

A *Bevezetés*ben fogalmazódik meg a monográfia megírásának célja, az előzmények és hasznosítása a régészeti és egyéb tudományos kutatások számára. Ezután, a kutatástörténet (*I. fejezet*) következik, amelyet a szerző maga a 18. századtól 1945-ig vezet le, és oszt fel három komponensre. Habár fontos lehet a témával kapcsolatban több jelenkori kutatót megemlíteni, de a felhasznált szakirodalomban és a több száz hivatkozásban fellelhetők a 20. és 21. századi újabb, ókeresztény témakörben kidolgozott tanulmányok is.

Az ókeresztény régészet kutatása hazai szinten ténylegesen az 1930-as években indult meg, majd egy ideig stagnált, mígnem az 1990-es évek körül újra fellendült (SZŐNYI 2002, 48). Hazai viszonylatban számos kutatót említhetünk, akik kiemelkedő tevékenységükkel elismertté tették, és jelenleg is foglalkoznak ezen időszak régészeti módszerekkel való feldolgozásával (NAGY 1938; FÜLEP 1962; TÓTH 1995; NEMÉNYI 2017). Ebbe a sorba minden kétséget kizáróan beleillik a tárgyalt kötet, hiszen több száz oldalon keresztül ismerhetjük meg a Magyar Nemzeti Múzeum ókeresztény vonatkozású emlékeit, integrálva az adott történelmi korszakba. Ezáltal egyéb tárgyi emlékek elemzésére is sor kerül. A katalógus-részben (*II. fejezet*) olyan tételek is szerepelnek, visszautalva a kutatástörténetre, amelyeket az újabb feldolgozások fényében nem tartunk már ókereszténynek, viszont a régmúlt kutatásokban annak számított. Jó példa erre többek között az ismert szekszárdi szarkofág. Ezt követi az *Appendix*, amiben a vonatkozó leletanyag párhuzamokként, analógiákként szolgáló katalógusa látható (*III. fejezet*). Az *Appendix* maga szintén több egységre, összesen hét részre tagolódik (az *Appendix IV* kimaradt), zömében a dunaújvárosi leletanyagot tartalmazza (*Appendix I*), ami az ott napvilágot látott keresztény vonatkozású leletek környezetéből került elő, vagy jelenlegi tudásunk alapján úgy vélekedünk róluk. Az *Appendix I* bemutatja azokat a tárgyakat, amelyek korábbi, dunaújvárosi telektulajdonosok földjéből kerültek elő. Ehhez kapcsolódóan, legtöbb esetben Mahler Ede régészeti tevékenységét is megismerhetjük a 20. század elején.

Az intercisai régészeti emlékek meghatározó csoportját alkotják a Magyar Nemzeti Múzeum római kori gyűjteményének, hiszen a városi múzeumok létrejötte előtt, az ország múzeuma gyűjtötte be, vásárolta meg a fontosnak vélt, régészeti feltárások alkalmával előkerült vagy vásárlás útján a múzeum tulajdonába került emlékeket körülbelül a 20. század közepéig.

[1] kolczebettina@gmail.com; MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum; https://orcid.org/0009-0008-7181-9167

[2] Szabadváry Tamás: *Ókeresztény vonatkozású római tárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 2017.

Az *Appendix II*-ben Lichneckert Józseftől vásárolt szórványos leletekről értekezik a szerző.

A következő részben (*Appendix III*) a gyűrűk kerülnek előtérbe, amelyek magángyűjteményekből, illetve az MNM gyűjteményéből származnak. Az *Appendix* IV. része a felsorolásból kimaradt, a monográfia többi részén sem jelenik meg, így a következő az *Appendix V*, amelyben egy, Fejér vármegye területéről előkerült *Vas diatrétum* kerül bemutatásra, majd a VI, VII, és VIII részben csont játékkorongról, agyagmécsesekről, és ólompecsétekről olvashatunk.

Az *Appendix* részhez kapcsolódik egy kataszteri térkép kiértékelése, elemzése is, amely főként Dunaújváros területi viszonyait, birtokviszonyait, földtulajdonosait mutatja be, ezáltal is könnyítve a leletek visszaazonosítását. A többi lelőhelyhez kapcsolódóan is találunk lelőhelykatasztert, amelyek az adott lelőhelyeket a késő római kontextusukban tárgyalja. A *Lelőhelyek bemutatása* alkotja tehát a *IV. fejezet*et, amelyben a tárgyakhoz kapcsolódóan az előkerülési körülményekről, ahhoz mérten az ismertebb lelőhelyek római és késő római koráról tudhatunk meg fontosnak vélt információkat. Többek között véleményezi a szerző, hogy az egykori Pannonia területén a keresztény vonatkozású épületek azonosítása problémát okoz. Felmerül a késő római erődök és a kereszténység kapcsolata is.

A tárgytípusok értékelése (*V. fejezet*) részben tipológiai, ikonográfiai elemzésre, analógiák említésére, a pannoniai egyéb párhuzamok ismertetésére kerül sor. A tárgyak keltezése is itt látható, ezzel összeegyeztetve a felmerülő kérdések is megválaszolásra kerülnek, többek között, hogy ókereszténynek tekinthető-e az adott tárgy vagy nem. Viszont e kérdésre nem minden esetben lehet pontos választ adni, és ilyenkor a szerző sem határoz meg tényleges definíciót. A tárgyak között fellelhetők feliratos kőemlékek, ládikaveretek, aranyozott bronz lemezes hagymagombos fibulák, gyűrűk, kerámia, üvegek, illetve a régészeti kutatásban eddig igen kevés figyelmet kapó ólombullák köre is.

A képtáblák egészítik ki a feldolgozott anyagot. Egy része régebbi fotókból áll össze, számos újabbal egybekötve, valamint a szerző nagyszámú saját rajzát tartalmazza a kötet. Mindemellett térképek segítik az eligazodást, az értelmezést. A monográfia végén angol nyelvű összefoglaló zárja a leírtakat.

A katalógusszerű feldolgozáson alapuló mű összesen 127 tárgyat mutat be, ebben ismertetésre kerülnek olyan darabok is, amelyeket korábban már publikáltak, és olyanok is, amelyeket alapos kutatómunka árán, visszaazonosítás után ismerhetünk meg. Ilyen többek között a figurális ládikaveret és egy gyűrű Dunaújvárosból. A szerző kiemelkedően fontos kutatási tevékenysége az ismeretlen lelőhelyű, újra leltározott tárgyak visszaazonosítása a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, és erre jelen feldolgozás kapcsán igen fontos kitérni.

A katalógusban feltüntetett tárgyak alapos leírással rendelkeznek, ezáltal megismerhető a kontextus, illetve a kronológiai meghatározás is helyet kap. A Nemzeti Múzeum leletei között számos olyan tárgyat találunk, amelyek ajándékozás révén kerültek be a múzeum gyűjteményébe, erre a tényre is nagy hangsúlyt fektet a szerző.

A kézi rajzokkal kiegészített mű nemcsak hazai szinten, hanem külföldi kutatók számára is hasznos monográfiaként szolgál mindazoknak, akik az ókeresztény témával kívánnak foglalkozni, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeum tárgyainak lelőhelyei olyan széles skálán mozognak, hogy elengedhetetlen egy olyan kötet létrejötte, tudományos feldolgozása, amely az összefüggéseket bemutatva, értelmezve tárgyalja az adott időszakot, nemcsak a tárgyi emlékekre korlátozódva, hanem háttérismeretet adva az adott korszakhoz.

Felhasznált irodalom

FÜLEP Ferenc
1962 Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 89./1. (1962) 23–46.

NAGY Lajos
1938 *Pannonia Sarcra. Emlékkönyv Szent István király halálának 900.-ik évfordulóján.* I. kötet. Budapest.

NEMÉNYI Réka
2017 Ókeresztény szimbólumokkal díszített hagymafejes fibulák vallástörténeti értékelése/ Religious Historical Evaluation of Onion Fibulae Decorated with Early Christian Symbols. *Magyar Régészet* 2017. Tavasz/Spring.

SZABADVÁRY Tamás
2016 'An 'old-new' Late Roman mirror from the Collection of the Hungarian National Museum' In: Szabó, Á. (ed.): *From Polites to Magos Studia György Németh sexagenario dedicata*. Budapest–Debrecen. 293–298.

SZŐNYI Eszter
2002 Ókeresztény leletek a győri Xántus János Múzeumban. Kereszténység Pannoniában az első évezredben. *Zalai Múzeum* 11. 48–51.

TÓTH Endre
1995 Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról. *Folia Archaeologica* XLIV. 107–150.

ÉVI JELENTÉS

Alba Regia 52. (2024) 525–563.

Évi jelentés 2024

(Összeállította: Szőllősy Csilla)

A múzeum éves munkája és gyarapodása

Gorsium Régészeti Park éves munkája és gyarapodása

Gorsium Régészeti Park a 2024-es évben több nagyszabású rendezvény helyszíne volt: április utolsó hétvégéjén került sor az intézmény legnagyobb saját rendezvényére, a Floralia tavaszköszöntő ünnepre, melynek lebonyolításában az intézmény munkatársainak többsége részt vállalt. Az intézmény számos munkatársa dolgozott azon is, hogy a múzeum szervezésében 2024. május 16. és 18. között minél színvonalasabb formában kerüljön megrendezésre a római kor kutatásának legnagyobb hazai fóruma, a Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája, melynek helyszínéül a Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont és a Gorsium Régészeti Park szolgált. A nyár folyamán több zenés szórakoztató program is helyet kapott a park kínálatában (Gyöngyhajú Lány Balladája – 2024. július 17.; Valahol Európában – 2024. augusztus 30.; Bor, mámor, szerelem – 2024. szeptember 8.). A Honvéd Szondi SE-vel, az iGenerációért és a FCK Egyesülettel közösen harmadik alkalommal került megvalósításra a Castrum című sport és családi nap rendezvény, a középkori hagyományőrző tematikát követő Föveny Nappal egy időpontban (2024. szeptember 7.).

A fogadóközpont kiállítótermében került megrendezésre 2024. április–augusztus folyamán az Agyagkatonák – Az első kínai császár halhatatlan őrei című kiállítás, mely a világhírű kínai agyagkatonák történetét és felfedezésük izgalmas körülményeit mutatta be.

A közönségkapcsolati programok mellett a 2024. évben megvalósult a Gorsium Régészeti Gyűjtemény szúrópróbaszerű revíziója, az infrastrukturális beruházások közül pedig a római kori falazat (IV. épület) jókarbantartását, valamint a II. hangár felújításának első ütemeként a raktárépület homlokzatának bádogos munkáit végezték el.

Hetedhét Játékmúzeum – Moskovszky és Réber Gyűjtemény éves munkája és gyarapodása

A Hetedhét Játékmúzeumban a Moskovszky-gyűjtemény babáinak tudományos feldolgozására került a hangsúly. A Moskovszky Éva születésének 100. évfordulója alkalmából 2025-re elkészülő tematikus tárgykatalógushoz dr. Nagy Veronika muzeológus a gyűjtemény babaházi babáit, mechanikus babáit, textilbabáit és díszbabáit azonosította, és a tárgyak kultúrtörténeti összefüggéseit kutatta. Az év során Nagy Veronika több tudományos és népszerűsítő előadást tartott különböző témákban. Az ELTE-TÓK-kal kötött együttműködési megállapodás keretében A játékbabák kultúrtörténeti vonatkozásai és múzeumi megőrzése címmel az ELTE-TÓK Gyermekkultúra mesterszakos hallgatóit oktatta. A veszprémi, a szekszárdi, a kecskeméti és a székesfehérvári múzeumok együttműködését elősegítő éves konferencián a Hetedhét Játékfesztiválon megvalósult rendhagyó együttműködést ismertette, mely a Hetedhét Játékmúzeum és a Szórakaténusz Játékmúzeum között valósult meg. A Szent István Művelődési Ház rendezvényén a mohai tikverőzés változásáról, a Hetedhét Játékmúzeumban pedig a Teddy mackó történetéről adott elő. *„Miniatűr magyar Nürnberg" – Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között* címmel a székesfehérvári javítóintézet játékipari tevékenységéről folytatott kutatási eredményeit publikálta a Szent István Király Múzeum évkönyvében. Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete" című kiállítás koncepciójának kidolgozásában és a kiállítás megvalósításában.

A Hetedhét Játékmúzeum játékgyűjteményébe 2024-ben elsősorban babák és bababútorok kerültek az 1950-es évekből, valamint egy 1980-as évekből származó, Polikresz nevű, közlekedési ismereteket oktató játékkal is gazdagodott a gyűjtemény.

Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény éves munkája és gyarapodása

A művészettörténészek több időszaki kiállítást rendeztek 2024-ben. Az év kiállításai között prioritás volt az intézmény fennállásának 150. évfordulóját ünneplő „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című tárlat. Az intézmény muzeológusai közösen dolgoztak a kiállítás előkészítésén és megvalósításában. A gyűjtemény munkatársai megszervezték a Móri Művésztelepet a móri Képző- és Iparművészeti Szabadiskolában 2024. augusztus 5. és 14. között. A művésztelep szervezése révén országosan elismert művészek (Bálványos Levente, Fodor Emese, Kovács A. Gyula, Szíj Kamilla, Zalavári András) ajándékaként 6 műtárggyal (grafika, cianotípia, fotó, objekt) gyarapodott a gyűjtemény. A művész ajándékaként került a Képzőművészeti Gyűjteménybe a Vörösmarty Színházban rendezett egyéni kiállításából Villányi András négy fotója, illetve Kovalovszky Márta ajándéka-

ként Vida Judit porcelánmunkája. Balás Eszter szobrászművész 51 műtárgya adományként érkezett az intézmény képzőművészeti kollekciójába. NKA támogatásból megvalósuló vásárlás útján jutott a gyűjteménybe Süveges Rita és Szemző Zsófia egy-egy alkotása. A munkatársak a Gyűjteményhez tartozó műtárgy-anyaggal kapcsolatos kutatásokat segítették, a kutatóknak információt küldtek, fogadták őket, illetve intézték a gyűjtemény kölcsönzéseit.

Domány Adél művészettörténész-muzeológus végezte a Deák Gyűjtemény tudományos feldolgozását, a nagybányai művésztelep történetének bemutatási lehetőségeit kutatta. Ismeretterjesztő előadást tartott a Kulturális Örökség Napjain. Előadást tartott a SZIKM által rendezett M4 Konferencián.

Izinger Katalin művészettörténész-főmuzeológus folytatta a múzeum intézménytörténetének kutatását. Az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című kiállításra készülve adattári, levéltári kutatásokat folytatott a múzeum történetéről, képzőművészeti kiállításairól és rendezvényeiről. Főkurátora volt a kiállításnak. Irányította az előkészítést, kivitelezést és megrendezést. A tematikák képzőművészetre vonatkozó tárgyi anyagát válogatta, megírta a tablószövegeket. Kutatási beszámolót tartott a 2023-as évről a III. Házi konferencián (Szent István Király Múzeum, 2024. február 5.). Egyéb tudományos és múzeumi tevékenységei: Kurátorként megrendezte Kádár Emese Smohay-díjas képzőművész kiállítását a Fekete Sas Patikamúzeumban. Megnyitotta Illés Orsolya képzőművész kiállítását (Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2024. szeptember 26.). Megnyitotta a Festészeti Társaság Festészet Napi kiállítását (SZIKM – Új Magyar Képtár, 2024. október 2.). Szakvéleményt írt Haraszti Zsolt képzőművész pályázati anyagához. A Deák Dénes Alapítvány megbízásából megszervezte a Deák Dénes Ösztöndíj pályázatát, kapcsolatot tartott az ösztöndíjassal. A Smohay Alapítvány megbízásából szervezte az Alapítvány munkáját, összehívta a kuratóriumot, megrendezte a díjazott művészkiállítását. Szakmai szervezetekben való részvétel: Tagja a Jerger Krisztina művészettörténész emlékére alapított, kurátorokat díjazó kuratóriumnak, valamint választmányi tagja a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak.

A Régészeti Örökségvédelmi és Tudományos Osztály éves munkája és a Régészeti és Antropológiai Gyűjtemény éves gyarapodása

A 2024-es évben osztályunk több kiemelkedő szakmai eseményt szervezett, illetve részt vett régészeti kutatásokban, terepi feltárásokban és különböző tudományos vizsgálatokban is.

Az év elején mentőfeltárásra került sor Vajta, Nagysziget területén, emellett számos más helyszínen végeztünk régészeti feladatokat, több alkalommal bontómunkával kísért megfigyelések is zajlottak (összesen 105 szakfeladatellátást végeztek az osztály munkatársai, melyből 30 végződött régészeti szempontból pozitív eredménnyel), valamint Csákberény, Aratószérűn egy több éve zajló tervásatás újabb ütemére került sor, amelybe nagyszámú egyetemi hallgató is bekapcsolódott.

Az év egyik jelentős eseménye a Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája volt, amelyet Kiss Alexandra és Agócs Nándor szervezésében Székesfehérváron és Tác-Gorsiumban, 2024. május 16–18. között rendeztünk meg. A rendezvényen közel 100 fő vett részt.

Régész kollégáink közreműködtek az „Egy múzeum tekintete" című időszaki kiállítás előkészületeiben és szakmai anyagának összeállításában is, valamint Kiss Alexandra gyűjteményi kurátorként vett részt a munkában.

2024-ben több jelentős tudományos elemzést is elvégeztettünk. Az Isotoptech Kft. közreműködésével C-14 radiokarbon-vizsgálatokat végeztünk különböző leleteken, mely közül kiemelkedő eredményt hozott a bodajki Kálváriadombon feltárt sír vizsgálata – a Szent István korabelinek meghatározott lelet egy régóta élő helyi hagyománnyal is összefüggésben lehet. Ezen kívül XRF- és SEM-analízisekre is sor került, amelyekhez az osztály tárgyakat válogatott ki. A méréseket a HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont végezte.

Az év végén régészeti osztályunk egy LINTAB LTM06-P típusú dendrokronológiai laboratóriumi eszközzel gyarapodott, amely a faévgyűrűk vizsgálatára és a fák korának meghatározására alkalmas. Ez a fejlesztés jelentősen hozzájárul kutatásaink pontosságához és mélységéhez.

Régészeink az év során több alkalommal tartottak szakmai és ismeretterjesztő előadásokat, ezzel is erősítve az intézmény tudományos jelenlétét és társadalmi szerepvállalását.

Munkacsoportok tevékenysége

Közösségi Régészeti Program munkacsoport

A program keretében a 2024. évben is számos különböző közösségi profilú régészeti tevékenység szervezését valósítottuk meg. Önkénteseink aktív részvételével folytatódott a csákberényi avar temető feltárása, továbbá 29 alkalommal végeztünk a nyilvántartásban szereplő lelőhelyek hitelesítésére és új lelőhelyek azonosítására irányuló

topográfiai kutatást. Az MNM KK NRI Nemzeti Régészeti Topográfiai Programjára irányuló együttműködés keretében idén elsősorban a vármegye északkeleti, keleti részére koncentrálódott a tevékenységünk. A HUN-REN BTK Régészeti Intézet VAART projektjéhez kapcsolódóan a csókakői váruradalom településeinek kutatásában segédkezünk, Gárdonyban és Gánt területén végeztünk közös műszeres leletfelderítést. A szervezett programok, továbbá az együttműködési engedéllyel rendelkező, régészeti lelőhelyek felkutatása céljából tevékenykedő önkénteseink munkájának eredményeképpen az idei évben is több száz lelettel gyarapodott a régészeti gyűjtemény.

Nemzeti Emlékhely munkacsoport

A 2024-es évben a Nemzeti Emlékhely munkacsoport sikeresen pályázott (Nemzeti Emlékhely, 2024. évi támogatása) a Lux-féle mauzóleum tetőszerkezetének teljes felújítására. A projekt megvalósítására nettó 6.000.000 Ft támogatást nyertünk el.

Az épületrész évek óta fennálló vizesedési problémája komoly veszélyt jelentett az épület állapotára, valamint a benne őrzött értékekre. A 2023-ban végrehajtott injektálásos vízszigetelést követően a tetőfelújítással az épület alsó és felső részének védelme is megvalósul. A beavatkozás hozzájárul ahhoz, hogy méltó és biztonságos környezetet teremtsünk a Szent István szarkofág és az Aba-Novák Vilmos által készített secco bemutatásához és megőrzéséhez.

Berek Veronika régész-muzeológus két hazai konferencián adott elő a Közösségi Régészeti Programról és a Nemzeti Régészeti Topográfiai kutatásokról (Szücsi Frigyes – Kiss Alexandra – Bereková Veronika: *Közösségi régészeti program Fejér vármegyében*. III. Közösségi Régészeti Konferencia. Budapest, MNM, 2024. október 11.; Bereková Veronika – Simonyi Márk: *Nemzeti Régészeti Topográfiai kutatások Fejér vármegyében*. III. Közösségi Régészeti Konferencia, Budapest, MNM, 2024. október 11.). Illetve egy ismerterjesztő előadást (*Limoges-i zománcozott ötvösművek Magyarországon - A SzIKM gyűjteményébe tartozó limoges-i import tárgyak*. Leletek korok emberek – Régészeti-történeti szabadegyetem: Árpád-kori liturgikus tárgyak a régészet és a művészettörténet szemszögéből. Szentendre, Ferecnzy Múzeum Centrum, 2024. december 6.) tartott.

Kiss Alexandra régész-muzeológus öt hazai és egy nemzetközi szakmai konferencián vett részt (Kiss Alexandra – Győrffy-Villám Zsombor: *Noricumi-Pannoniai szárnyas fibulaegyüttes Martonvásárról*. Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája. Székesfehérvár–Gorsium SZIKM, 2024. május 16–18.; Szücsi Frigyes – Kiss Alexandra – Bereková Veronika: *Közösségi régészeti program Fejér vármegyében*. III. Közösségi Régészeti Konferencia. Budapest, MNM, 2024. október 11–12.; Kiss Alexandra: *Eke elől mentve – A bodajki villagazdaság temetőjének kutatása önkéntesekkel*. III. Közösségi Régészeti Konferencia. Budapest, MNM, 2024. október 11–12.; Kiss Alexandra – Libor Csilla: *Késő római sír Bodajkról*. Palágyi Sylvia Jubileumi Konferencia. Veszprém, LDM, 2024. október 31.; Csilla Libor – Alexandra Kiss – Frigyes Szücsi – Nikoletta Lukács – Mónika Görföl – Krisztián Kiss: *Possibolities And limits of the use of the X-rays in Archaeology*. Poznań Young Researchers' Archaeology Conference (PYRAC). Poznan, Lengyelország, 2024. február 29.–március 1.; Kiss Alexandra: *Késő római villagazdaság és temető kutatása Bodajk határában*. Ünnepi tudományos ülés Prof. Dr. Visy Zsolt 80. születésnapja alkalmából. Paks, 2024. június 1.) Agócs Nándorral közösen megszervezte a Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciáját (2024. május 16–18.). A Régészeti Osztály munkatársainak munkáját összefogva kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" c. kiállítás megvalósításában.

Kovács Ágnes régész-muzeológus egy hazai konferencián adott elő: *A késő neolitikus lengyeli kultúra kutatása Fejér vármegyében*. M4 Múzeumi Konferencia. Székesfehérvár, SZIKM, 2024. december 2–3. Illetve négy ismeretterjesztő előadást tartott (*Árokrendszerek és földvárak*. SZIKM Házikonferencia. Székesfehérvár, 2024. február 5.; *Kerámiák az őskor elején*. Előadássorozat a SZIKM KRP tagjai számára. Székesfehérvár, 2024. március 23. *Szakmai beszámoló a „First Royals of Europe" c. kiállítás megnyitójáról*. Székesfehérvár, 2024. május 13.; *Pusztaszabolcs és környéke őskori története*. Pusztaszabolcs, 2024. november 23.).

Pokrovenszki Krisztián régész-muzeológus megkezdte Föveny falu kutatását, az ásatási naplók tanulmányozásával. E mellett a Középkori Romkert területén kutatásokat kezdett Székefehérvár korai védműveivel kapcsolatban, talajradaros vizsgálat és tervásatás formájában. Az ásatás fő célja fa leletek feltárása és természettudományos vizsgálata, mely alapján további adatokhoz juthatunk a városfal építésének ideje kapcsán. Szakmai és népszerűsítő konferenciákon adott elő: Szücsi Frigyes – Pokrovenszki Krisztián – Szőllősy Csilla: *Székesfehérvár középkori védművei a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert területén folytatott feltárás tükrében*. Háború, régészet és kulturális örökségvédelem (VII.) Ráckeve, 2024. május 9.; Pokrovenszki Krisztián – Horváth Emil – Szücsi Frigyes – Szőllősy Csilla: *Előzetes eredmények a székesfehérvári Nemzeti Emlékhelyen folytatott feltárásokról. Régészeti és dendrokronológiai adatok a középkori védmű*

keleti szakaszához. Újabb kutatások Székesfehérváron és Visegrádon. Castrum Bene Egyesület őszi konferenciája. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2024. október 5., *Műszaki- és természettudományok a régészet szolgálatában.* Óbudai Egyetem Alba regia Műszaki Kar, Garai Géza Szabadegyetem. Székesfehérvár, 2024. október 1.; *A csókakői vár térbeli vetületeinek ábrázolása a régészeti feltárások tükrében.* Múlt, jelen, jövő. Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700/Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon. VAART előadónap. Budapest, MTA Humán Tudományok Kutatóháza, 2024. november 5.; *Előzetes eredmények a Nemzeti Emlékhelyen folytatott 2023/2024. évi feltárásokról. Régészeti és dendrokronológiai adatok a középkori védmű keleti szakaszához.* „Siklósi 75" Tudományos konferencia Siklósi Gyula születésének 75. évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, Városháza Díszterem, 2024. december 12.

Dr. Reich Szabina régész-muzeológus négy hazai szakmai konferencián adott elő, melyeken ismertette Székesfehérvár városi kutatásainak, illetve a Kincsesbánya határában fekvő vár kutatásának eredményeit (*Székesfehérvár korai történeti városmagjában álló templomának építés- és kutatástörténete.* „A koronás templom" Előadások Székesfehérvár középkori egyháztörténetéből. Székesfehérvár, 2024. május 23.; *Székesfehérvár topográfiai fejlődése a középkorban.* ELTE Városi régészet, Budapest, 2024. november 20.; *A Keleti-Bakony mélyén meghúvó erődítmény. Előzetes jelentés a Kincsesbánya határában fekvő vár kutatásáról.* Újabb kutatások Székesfehérváron és Visegrádon. Castrum Bene Egyesület őszi konferenciája, Budapest, 2024. október 26.; *Székesfehérvár történeti városmagja. A terület topográfiájának alakulása az új kutatási eredmények tükrében.* „Siklósi 75" Tudományos konferencia, Székesfehérvár, 2024. december 12.). Illetőleg két ismeretterjesztő előadást tartott (*Egész évben terepen.* SZIKM Házi konferencia. Székesfehérvár, 2024. február 5.; *Zarándoklatok Szent István és Szent Imre sírjához a középkorban.* KÖN, Székesfehérvár, 2024. szeptember 21.).

Dr. Szücsi Frigyes régész-muzeológus 14 szakmai konferencián adott elő, ebből 4 nemzetközi konferencia volt (Szücsi Frigyes: *Szent István király sáncvára Fehérváron. Fehérvár védműveinek első építési periódusa.* SZIKM III. Házi Konferenciája, Székesfehérvár, 2024. február 5.; Libor, Csilla – Kiss, Alexandra – Szücsi, Frigyes – Lukács, Nikoletta – Görföl, Mónika – Kiss, Krisztián: *Possibilities and limits of the use of the X-rays in archaeology.* Poznań Young Researchers Archaeology Conference, Poznań, 2024. február 29.; Szücsi, Frigyes: *The Results of the Excavations in the Avar-period Cemeteries of Csákberény and the Role of the Community Archaeology.* Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române. Cluj-Napoca (Kolozsvár), 2024. február 29.; Libor Csilla – Kósa Polett – Szücsi Frigyes – Szabó Nóra – Fülöp Kristóf – Rétfalvi Teofil: *Kultúrák és népek Mány határában – a Kígyós-patak menti feltárások az M100 nyomvonalán.* Történeti táj – tájrégészet. Az emberi közösségek tájalakító tevékenysége és a környezeti kihívásokra adott válasz. Tudományos konferencia. Budapest, MNM, 2024. április 23.; Szücsi Frigyes – Pokrovenszki Krisztián – Szőllősy Csilla: *Székesfehérvár középkori védművei a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert területén folytatott feltárás tükrében.* Háború, régészet és kulturális örökségvédelem (VII.) Ráckeve, 2024. május 9.; Szücsi Frigyes – Kiss Alexandra – Berek Veronika: *Közösségi régészeti program Fejér vármegyében.* III. Országos Közösségi Régészeti Konferencia. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Központi Könyvtár, 2024. október 11.; *Hatalmi szerveződések és identitások a 6–10. században, avagy a társadalmi kohéziós erők nyomában az avaroktól a magyarokig.* Mítosz és történelem III. „Ipolyi 170" interdiszciplináris konferencia a Magyarságkutató Intézet – László Gyula Kutatóközpont és Archívum szervezésében. Budapest, 2024. október 16.; Szücsi Frigyes – Szőllősy Csilla: *A 11. századi kővártól a Szent István-i sáncvárig. A Jókai utcai ásatások jelentősége Székesfehérvár Árpád-kori védműveinek kutatásában.* Újabb kutatások Székesfehérváron és Visegrádon. Castrum Bene Egyesület őszi konferenciája. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2024. október 26.; Pokrovenszki Krisztián – Horváth Emil – Szücsi Frigyes – Szőllősy Csilla: *Előzetes eredmények a székesfehérvári Nemzeti Emlékhelyen folytatott feltárásokról. Régészeti és dendrokronológiai adatok a középkori védmű keleti szakaszához.* Újabb kutatások Székesfehérváron és Visegrádon. Castrum Bene Egyesület őszi konferenciája. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2024. október 26.; Reich Szabina – Szücsi Frigyes: *A Keleti-Bakony mélyén meghúvó kisvár. Előzetes jelentés a Kincsesbánya határában fekvő erődítmény kutatásáról.* Újabb kutatások Székesfehérváron és Visegrádon. Castrum Bene Egyesület őszi konferenciája. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2024. október 26.; *Az avar kor régészeti időrendje a legújabb eredmények fényében.* Avarok a Herke-tónál című interdiszciplináris konferencia. Ópusztaszer, Nemzeti Történeti Emlékpark, 2024. október 31.; *Avars in the 9th century AD: The state of the research and some critical remarks.* Orta Çağ'da Türk-Macar İlişkileri – Macarlaşan Türk Halkları. Török-magyar kapcsolatok a középkorban – Magyarrá lett török népek. Istanbul (Istanbul Medeniyet Üniversitesi), 2024. november 18.; Libor, Csilla – Szücsi, Frigyes – Kiss, Krisztián – Gulyás, Bence – Gallina, Zsolt – Gulyás, Gyöngyi – Szeniczey, Tamás: *„Another brick in the wall". Different perspectives of child burials from Avar period, Hungary.* 16th Annual SSCIP Conference, Pessac, Université Bordeaux, 2024. november 21.; *Székesfehérvár középkori városfala Siklósi Gyula kutatásai és az újabb eredmények fényében.* „Siklósi 75" Tudományos konferencia Siklósi Gyula születésének 75. évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, 2024. december 12.). Illetve 12 ismeretterjesztő előa-

dást tartott (*Régészeti rejtélyek Székesfehérvárról és környékéről.* Hétvezér esték. Székesfehérvár, Királykút Emlékház, 2024. január 23.; *Az avar történelem és az avar kor régészetének aktuális kérdései.* Székesfehérvár, Országzászló tér 3., 2024. március 26.; *Népvándorlás kori kerámiaművesség a későbbi Fejér vármegye területén (anyagismereti oktatás).* Székesfehérvár, Országzászló tér, 2024. április 6.; *A csákberény-orondpusztai temető jelentősége az avar kor kutatásában.* Székesfehérvár, Országzászló tér 3., 2024. április 9.; *Egy magyar hős nyomában a régészettel. Wathay Ferenc a Fehérvár körüli 16–17. századi harcokban.* Budapest, V. ker., Hazatérés temploma, 2024. április 18.; Szücsi Frigyes: *Avarok a golfpályán: 2021–2023 közötti csákberényi közösségi régészeti ásatások eredményeiből.* Székesfehérvár, Országzászló tér 3., 2024. május 7.; Szücsi Frigyes – Rétfalvi Teofil: *Régészet (tudománynépszerűsítő előadás gyerektáborban).* Kincsesbánya, Művelődési ház, 2024. augusztus 8.; *„A jó földbe vetett mag": a népvándorlás kori kereszténytől a Szent István-i kereszténység államig.* Bodajk, Kegytemplom és Zarándokudvar, 2024. augusztus 20.; *Régiónk régészeti kincsei. Vándorkiállítás (roll-up kiállítás) bemutatása.* Bakonykúti, Közösségi ház, 2024. október 6.; *Régészet. Pályaorientációs előadás a székesfehérvári Kodály Zoltán Általános Iskola, Gimnázium és Alapfokú Művészeti Iskola gimnazista diákjainak.* Székesfehérvár, Hetedhét Játékmúzeum, 2024. október 8.; *Régészet. Pályaorientációs előadás az Iszkaszentgyörgyi Általános Iskola diákjainak.* Iszkaszentgyörgy, Iszkaszentgyörgyi Általános Iskola, 2024. október 25.; *Régészet. Pályaorientációs előadás a Németh László Általános Iskola 6. osztályos tanulóinak.* Székesfehérvár, Németh László Általános Iskola, 2024. december 7.).

Történeti és Néprajzi Gyűjtemény éves munkája és gyarapodása

Az intézmény fennállásának 150. évfordulóját ünneplő „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című tárlat előkészítésén és megvalósításában minden munkatárs részt vett a Gyűjteményből, valamint a néprajzos muzeológusok hímzett feliratos falvédőkből rendeztek időszaki kiállítást.

A Néprajzi Gyűjtemény összesen 38 darab tárggyal gyarapodott az év során, melyek ajándékozás útján kerültek a gyűjteménybe Fejér vármegye területéről. Perkátáról konyhai eszközök, konyhai berendezés, népi textíliák gyarapították a gyűjteményt. Székesfehérvárról mézesbáb nyomóminták, esztergált, faragott polcok, valamint feliratos konyhai falvédők kerültek a múzeum néprajzi gyűjteményébe.

Az Újkortörténeti Gyűjtemény 97 tárggyal, főként archív fotókkal és képeslapokkal gyarapodott. Váczi Márk műtermi fotókat, képeslapokat ajándékozott, Szűcs Erzsébet révén pedig az Emlékmentés projektben gyűjtött 51 darab fénykép is a gyűjteményi anyagba került. Két jelvény, valamint egy házassági szerződés, egy tsz tagsági könyv és egy cipőkanál került még a gyűjteménybe, előbbiek a Hadtörténeti Múzeum, utóbbiak Braila Mária ajándékaként.

Dr. Agócs Nándor történész-muzeológus a Gorsium Régészeti Park ún. Zichy-pincéjében a Fejér vármegye római kori faragott kőemlékeit bemutató kőtár vezetőjén dolgozott, illetve az újabban előkerült római kori feliratos emlékek feldolgozásával foglalkozott. Összesen egy tudományos előadást (Agócs Nándor – Kiss Alexandra – Szabó Ernő: *Iuppiter és Minerva a kertek alatt.* Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája. Székesfehérvár, 2024. május 17.). Kiss Alexandrával közösen megszervezte a Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciáját (2024. május 16–18.). Illetőleg főszervezője volt a harmadik alkalommal megrendezett M4 Múzeumi Konferenciának (2024. december 2–3.). Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete. A Szent István Király Múzeum első 150 éve" c. kiállítás megvalósításában.

Néprajzi Gyűjtemény

Lendvai Judit gyűjteménykezelő megrendezte az „Isten hozott kedves vendég!" konyhai falvédők Varga Mária Magdolna magángyűjtő gyűjteményéből c. kiállítást, ehhez előtanulmányokat folytatott, megírta a kiállítás tablószövegeit. Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" c. kiállítás megvalósításában.

Dr. Varró Ágnes néprajzos-főmuzeológus kutatásait a múzeumtörténet néprajzi vonatkozásainak feltárásában folytatta, a múzeum 150 éves történetét bemutató kiállítás kapcsán. Kutatott a nemzeti jelképek és a népművészet összefüggéseiről, a témáról előadást tartott. Tudományos előadás: *Visszapillantó. A bűvös tükör – fejezetek a tükör kultúrtörténetéből. Egy kiállítás születése és tanulságai 30 év távlatából.* Törékeny és átlátszó. Az üveg a néprajzi gyűjteményekben. Néprajzos muzeológusok továbbképzése. Néprajzi Múzeum – Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2024. október 17. Ismeretterjesztő, tudományos népszerűsítő előadások: *Kutatási beszámoló a 2023-as évről.* III. Házi konferencia. Székesfehérvár, 2024. február 4. *„Éljen a haza!" Nemzeti jelképek ábrázolásai a népművészetben.* Szent István Hitoktatási és Művelődési Ház, Székesfehérvár, Liszt F. u.1., 2024. június 11. *„Jövünk búcsút járni…" Székesfehérvár-Felsőváros népének gyalogos búcsújárása.* KÖN, Székesfehérvár, Szent Sebestyén Templom, 2024. szeptember 20. *Szent Márton élete és tisztelete.* Szent István

Hitoktatási és Művelődési Ház, Székesfehérvár, Liszt F. u. 1., 2024. november 11. Egyéb tudományos és múzeumi tevékenységek: *Mivel foglalkozik a néprajzos egy múzeumban? Pályaorientációs előadás középiskolásoknak.* Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2024. október 10.; *Módszertani gyakorlat tartása kismúzeumok vezetői számára. Gyűjteménykezelés, nyilvántartás és gyűjteményfeldolgozás*. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 2024. december 6.

Lektori véleményt írt Gelencsér József *Gyermekkatonák a harctéren és a hátországban az I. világháború idején* című tanulmányáról az *Ethnographia* folyóirat felkérésére. Megnyitotta az „Isten hozott kedves vendég!" Feliratos konyhai falvédők Varga Mária Magdolna magángyűjtő gyűjteményes kiállítását, SZIKM, 2024. október 30. Részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című kiállítás előkészítésében és megrendezésében. A tematika néprajzra vonatkozó tárgyi anyagát válogatta. Megírta a néprajzi vonatkozású tablószövegeket.

Történeti Gyűjtemény

Dr. Demeter Zsófia történész a főhercegi uradalmakra vonatkozóan az 1867–1944 közötti korszak feldolgozását kezdte el, eredményekre az 1867–1905 közötti korszak, tehát József Károly főherceg időszakában jutott. Kutatási eredményeit szakcikké formálta és az *Alba Regia* évkönyvnek leadta. A Vörösmarty Rádióval kapcsolatos kutatásokat az 1956-os forradalom és a szabadságharc kommunikációs viszonyainak kutatására bővítette, illetve áttekintette a kádári átalakítás anyagát is 1957. március 15-éig. Ezzel a témával szakcikké való formázásig jutott, megjelentetését 2026-ra terveztük. Tudományos előadás: *József nádor által megszervezett uradalmak térben és időben*. Budapest, HUN-REN BTK Történettudományi Intézet, 2024. május 28. Ismeretterjesztő, tudományos népszerűsítő előadások: *Élt 80 évet. A székesfehérvári rádiótelep története.* Öreghegyi Plébánia Karitász csoportja, Székesfehérvár, 2024. július 10. Egyéb tudományos és múzeumi tevékenységek: Lukács László 2022-ben elmaradt könyve (*Néprajzi forgácsok a kései szüretből*) nyomdai előkészítő munkálatait elvégezte. Bemutatta Rostási Szabó Imréné Hegedüs Mária ipartörténeti könyvét a Szent István Király Múzeumban, 2024. december 17-én.

Romat Sándor történész múzeumtörténeti kutatásokat végzett a történeti gyűjtemény, valamint az adattári anyagok egyeztetése és rendezése során. Az Országzászló téri épület történetét kutatta elsősorban az épületek és a telek változása tükrében. Székesfehérvár II. világháborús bombázásával foglalkozott, főként a két nagy szőnyegbombázásról és utóéletéről. Tudományos előadás: *„Hazaérve csetlettünk botlottunk a hullák között – Székesfehérvár bombázásáról"* Lángokban az ország c. konferencia, Szent István Király Múzeum, 2024. október 14. Egyéb tudományos és múzeumi tevékenységek: Babeş–Bolyai Tudományegyetem – Magyar Történeti Intézet magyar régészhallgatóinak tartott órát „Bevezetés az Árpád-kor régészetébe" címmel. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Posta Béla Szakkollégiumában tutori tevékenység folytatása. Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" c. kiállítás megvalósításában.

Váczi Márk segédmuzeológus Székesfehérvár fotótörténetéről folytatott kutatásokat. Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" c. kiállítás megvalósításában.

Dr. Szabados György történész tanácsadó folytatta kutatásait a korai magyar történelem (őstörténet, honfoglalás kor, Árpád-kor) területén, amelyek eredményeit szaktanulmányok, népszerűsítő írások, valamint tudományos és ismeretterjesztő előadások formájában közölte. Székesfehérvári vonatkozású tevékenységei közül kiemelendő a Szent István Székesfehérvárott történt királlyá koronázása melletti újabb érveinek szentelt önálló tanulmány, valamint III. Béla és Anna Szűz Mária Bazilika területén feltárt koponyája alapján készített arcrekonstrukciós tanulmányban való részvétele; melyek az *Alba Regia* egymást követő számaiban jelentek meg.

Szabados György az alábbi konferemciaelőadásokat tartotta az évben: *Ófőváros X–XII. századi múltjának vitás kérdéseiből 3.0. Egy Árpád-házi királycsontváz elkönyveskálmánosíthatatlanságáról – sokadjára.* III. Házi konferencia. Székesfehérvár, 2024. február 2.); *„Sajátlagi nemzeti ős elődök" Ipolyi Arnold a magyar eredetmítoszok történelmi főszereplőiről.* Mítosz és történelem III. „Ipolyi 170" A Magyarságkutató Intézet – László Gyula Kutatóközpont és Archívum interdiszciplináris konferenciája. Budapest, 2024. október 16.; *Eszmetörténeti és politikai értékek a 800 éves Andreanumban.* Aranybulla – Aranyszabadság – Diploma Andreanum. A Magyarságkutató Intézet és a Szent Korona Országáért Alapítvány konferenciája. Budakalász, 2024. október 26.; *Hun threads in the texture of the Hungarian ethnogenesis.* Orta Çağ'da Türk-Macar İlişkileri. Macarlaşan Türk Halkları – Török-magyar kapcsolatok a középkorban. Magyarrá lett török népek. İstanbul Medeniyet Üniversitesi. Medeniyet Egyetem, Isztambul. 2024. november 18.; *III. Béla uralkodása.* Tantárgyi habilitációs előadás. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 2024. november 22.; *Tudományos történetírásunk kialakulása a XVIII. században.* Tudományos habilitációs előadás. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 2024. november

22.; *Mélységi honvédelem a XI. század közepén. Természettudományos eredmények történeti háttere.* „Siklósi 75" Tudományos konferencia Siklósi Gyula születésének 75. évfordulója alkalmából. Siklósi Gyula Várostörténeti Kutatóközpont. Székesfehérvár, 2024. december 12. Emellett több ismeretterjesztő előadást is tartott: *A magyar őstörténet „avar" gyökerei – a „kettős honfoglalás" elmélete az írott kútfők tükrében.* Az ősök hagyatékának olvasata. A történelem és régészet találkozásai. Budapest, 2024. február 8.; *Ófőváros X–XII. századi múltjának vitás kérdéseiből – Egy Árpád-házi királycsontváz sorsáról.* Magyar Kulturális Egyesület – Hungarian Cultural Society. Vancouver, 2024. március 2.; *Országot egy fehér lóért. Árpád nagyfejedelem és a pozsonyi csata.* Magyar Kulturális Egyesület – Hungarian Cultural Society. Vancouver, 2024. március 3.; *„Andreanum 800" történeti áttekintés.* Országház, Nemzeti Összetartozás Bizottsága Autonómia Albizottsága. Budapest, 2024. május 13.; Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor. Tusnádfürdő, 2024. július 25.; *Ifjeszítők állama.* A honfoglaló Magyar Nagyfejedelemség és hagyatéka – Kurultáj. Bugac, 2024. augusztus 11.; *„Andreanum 800" Egy királyi kiváltságlevél eszmetörténeti háttérvázlata.* 14. Brassói Magyar Napok. Brassó, 2024. szeptember 15.; *„Országot egy fehér lóért." Árpád nagyfejedelem és a pozsonyi csata.* Magyar Történelmi Családok Egyesülete. Budapest, 2024. október 14.

Szabados György 2024. november 22-én „summa cum laude" minősítéssel habilitált a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

A könyvtár éves munkája és gyarapodása

Braila Mária könyvtáros régi magyar könyvek katalogizálását végezte, 489 tételt dolgozott fel a HunTéka integrált adatbázisban. Tudományos-ismeretterjesztő előadást tartott *Vörösmarty Mihály: Zalán futása. Egy címlap nélküli kötet a fehérvári múzeum könyvtárában* címmel a Fejér Megyei Honismereti Egyesület közgyűlésén (Székesfehérvár, 2024. március 1.). Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című kiállítás megvalósításában. A Fejér Megyei Múzeumegyesület alelnöke.

Pató Mária könyvtáros 262 dokumentumot rögzített szakleltárkönyvbe, és 186 tételt dolgozott fel a HunTéka adatbázisban. Tudományos-ismeretterjesztő előadást tartott *Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kapu… Egy „székesfehérvári" kapu története* címmel a Szent István Király Múzeum III. Házi konferenciáján (Székesfehérvár, 2024. február 5.), valamint a Fejér Megyei Honismereti Egyesület közgyűlésén (Székesfehérvár, 2024. március 1.). További ismeretterjesztő előadása: *Köszönjük, az finom lesz! Oxfordi vita.* Minőségét Megőrzi! 16. Országos Múzeumpedagógiai Konferencia. Miskolc, 2024. november 4. Kurátorként részt vett az „Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve" című kiállítás megvalósításában. Pató Mária a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület alelnöke; a Kulturális és Innovációs Minisztérium Tudásátadás szakág vezető szakfelügyelője; a Fejér Megyei Múzeumegyesület titkára.

Kommunikációs és Közönségkapcsolati Osztály éves munkája

2024-ben az intézmény tizenkét kiállítóhelyén közel 150 program, rendezvény valósult meg, jelentős részben az állandó és időszaki kiállításokhoz kapcsolódóan, amelyek között szerepeltek ismeretterjesztő előadások, beszélgetések, koncertek, kurátori tárlatvezetések, szakmai vezetések, családi programok.

A tanév során hat helyszínen valósultak meg múzeumpedagógiai programok az állandó és időszaki kiállításokhoz kötődően. A múzeumpedagógusok bekapcsolódtak programokkal az országos rendezvényekbe (pl. Kulturális Örökség Napja, Múzeumok Őszi Fesztiválja).

A Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkertben a látogatókat az István-kori bazilika romjai révén vezették be a történelmi emlékek gazdag tárházába, a város történelmébe. A 2024/25-ös tanévben a Nemzeti Örökség Intézete és a Klebelsberg Központ útjára indította a Nemzeti Emlékezetpedagógiai Programot, mely lehetővé teszi többek között a Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont és a Középkori Romkert felkeresését az állami és egyházi fenntartású köznevelési intézmények 7–11. évfolyamai számára.

A Csók István Képtárban Az ókori Kína kincsei – A jáde császárok kora című időszaki kiállításhoz három korosztálynak hirdettek foglalkozást. Az év során elkészült egy internetes kiterjesztésekkel is bíró foglalkoztatófüzetet, *Szent királyok idején* címmel.

A Solium Regni állandó kiállítás múzeumpedagógiai foglalkozásain a diákok a Koronázó Bazilika alapításával, átépítéseivel és jelentőségével, megmaradt építőköveivel és a magyar középkor történetével ismerkedhettek meg.

A Városi Képtár – Deák Gyűjtemény múzeumpedagógiai csoportlétszámát erősen csökkentette a többszöri zárva tartás, az épület egyes helyeinek látogató fogadására alkalmatlan állapota. Ennek dacára az év során három darab új foglalkozás került kidolgozásra különböző korosztályok részére.

A Fekete Sas Patikamúzeumban a tavasztól októberig tartó múzeumpedagógiai programoknak szerves része volt a múzeumi növénysimogató bemutatása, különösen a gyógynövények megismertetése.

A Moskovszky-gyűjteményhez kapcsolódva elsősorban a polgári életmóddal, szokásokkal, ismerkedhetnek a gyermekek, vagy egy-egy „problémára" keresik közösen a megoldást (óvodás kortól alsós korosztályig). A Réber-gyűjteményhez kidolgozott foglalkozások során Lázár Ervin, Janikovszky Éva klasszikusaihoz kapcsolódva játszhatnak, vagy Örkény Egypercesei nyomán fedezhetik fel a grafikákat (óvodás kortól középiskolás korosztályig). Több tematika közül választhatnak a pedagógusok, és figyelembe vesszük az egyéni igényeket, külön kéréseket is. A múzeumpedagógiai foglalkozásaink egyik legfőbb szempontja (a játékosság elvén túl) a tárgyközpontúság. Minden alkalommal lehetőséget adunk a gyermekeknek arra, hogy tapogatható, kézbe vehető eszközök fokozzák a múzeumi élményt, és ne csak a vitrineken keresztül vizuálisan, hanem taktilis úton fizikailag is új tapasztalatokat szerezhessenek.

Krizsány Anna közművelődési szakember részt vett 2024. november 15-én a Miskolcon megrendezett I. Miskolci Gyógynövény Konferencián, a Miskolci Egyetem szervezésében. Előadása címe: *Gyógynövények a Csodapatikában*. Előadást tartott a SZIKM által rendezett M4 Konferencián *A fehérvári Csodapatika* címmel.

Iskolai Közösségi Szolgálati tevékenység

A Szent István Király Múzeumban az iskolai közösségi szolgálatos tevékenység koordinálása elsősorban a Kommunikációs és Közönségkapcsolati osztályon történik. 2024-ben 14 darab székesfehérvári, hat darab Fejér vármegyei, egy darab budapesti, egy darab siófoki és két darab Veszprém vármegyei középiskolával rendelkeztünk együttműködési megállapodással, amelynek értelmében az iskola tanulói számára lehetőséget biztosítottunk a kötelező középiskolai közösségi szolgálat teljesítésére, az intézmény kapacitásának megfelelően.

Az itt végzett közösségi szolgálat terén a diákok fő tevékenységi köre a múzeum éves nagyrendezvényein (Múzeumok Éjszakája, Székesfehérvári Királyi Napok) a látogatók fogadása, irányítása, a múzeumpedagógiai és kézműves programok lebonyolításában részvétel.

2024-ben összesen 65 diák vett részt nálunk közösségi szolgálatos tevékenységben.

„Méhes, mézesbábos sokadalom" – Iskolai közösségi szolgálatos kisprojekt a Szent István Király Múzeumban

2024-ben megvalósításra került egy 15-20 órás közösségi szolgálatos kisprojekt is, amellyel részt vettünk a 2024-es Múzeumpedagógiai Nívódíj pályázaton is. 10 diák bevonásával valósult meg a program, akikkel összesen 7 alkalommal, kb. 73 órában dolgoztunk együtt. A „Méhes, mézesbábos sokadalom" című projekt 2024. április 16. és június 16. között zajlott. A Palotavárosi Kiállítóhely néprajzi kiállításához, azon belül is a népi mézeskalácsosság tárgyi emlékeihez kapcsolódva játékos, interaktív módszerekkel terveztük bemutatni a látogatók számára a méhek (tágabban a beporzók) fontosságát, védelmének szükségességét, és hogy ők milyen szerepet játszanak a mézeskalácsos, mézesbábos mesterség létében. A projekt keretében továbbá felállítottunk a kiállítóhely udvarán egy rovarhotelt is, ezen építmények népszerűsítése és a kiállítóhely (tágabban múzeumunk) biodiverzitásának erősítése céljából.

A projektet közösségi szolgálatos diákok magas színtű bevonásával valósítottuk meg. Az együttműködés során fejleszteni kívántuk a diákok alkalmazkodó képességét, a más diákokkal, felnőttekkel való együttműködés készségét. Lehetőséget biztosítottunk, hogy aktívan és konstruktívan vegyenek részt egy hosszabb távú együttműködésen alapuló szervezési projektben. A diákok úgy tudtak megalkotni néhány interaktív ismeretterjesztő játékot a múzeum közönsége számára, hogy közben maguk is megismerkedtek az adott témával.

A program múzeumi iskolai közösségi szolgálatos projekt keretében valósult meg, ahol egy környezeti-társadalmi probléma bemutatása céljából dolgoztunk együtt a résztvevő diákokkal. A diákokat már a tervezési folyamatban bevontuk a munkába, a közösen megtervezett játékok és a rovarhotel kivitelezésében is részt vettek, valamint a megrendezett családi napon a diákok maguk mutatták be az érkező látogatóknak a közösen elkészített produktumokat. A 7 alkalmat magában foglaló kisprojektben személyes jelenléti találkozásokra is sor került, de több alkalommal otthon, online kutatómunkát, és tervezési feladatot is elláttak a diákok.

A június 8-án megrendezett családi napon összesen 41 fő látogató vett részt. Két látogatóról kiderült, hogy a Szárazréti Közösségi Házban dolgoznak (Szárazrét Székesfehérvár egyik városrésze), és szervezői az ott megrendezendő családi napnak. A játékaink kipróbálása után, a helyszínen felkértek minket, hogy településünk ki a június 16-án a Közösségi Házban tartandó családi napjukra. Ezen kitelepülés során további kb. 25-30 szárazréti lakos használta az interaktív játékainkat. Szárazréten pedig kapcsolatba kerültünk az évente megrendezendő Fehérvári Mézünnep szervezőivel, és meghívásukra augusztus 9–10. folyamán a 2024-es Mézünnep családi sátrában is kitelepültünk az interaktív játékokkal.

A Szent István Király Múzeum munkatársainak 2024. évi bibliográfiája

Tudományos könyvek

Dr. Lukács László: *Néprajzi forgácsok a kései szüretből.* A Szent István Király Múzeum közleményei A sorozat, 61. szám. Székesfehérvár, 2024.

Tudományos tanulmányok

Grüll Tibor – **Agócs Nándor** – Jusztinger János – Szabó Ernő: Íróanyag és íróeszközábrázolásai a római síremlékeken. Kísérlet egy gyakori motívum tipológiai értelmezésére. In: Grüll Tibor – Szabó Ernő (szerk.): *A könyv forradalma. Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai a római világban* (Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV), Pécs, 2024. 1–37.

Agócs Nándor – Szabó Ernő: Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken. In: Grüll Tibor – Szabó Ernő (szerk.): *A könyv forradalma. Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai a római világban* (Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV), Pécs, 2024. 123–170.

Grüll Tibor – **Agócs Nándor** – Jusztinger János – Szabó Ernő: Tekercsábrázolások noricumi síremlékeken. In: Grüll Tibor – Szabó Ernő (szerk.): *A könyv forradalma. Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai a római világban* (Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV), Pécs, 2024. 171–190.

Grüll, Tibor – **Agócs, Nándor** – Jusztinger, János – Szabó, Ernő: The iconographic motif of book-scrolls on funerary reliefs in Noricum. In: Gabrielle Kremer – Eduard Pollhammer – Julia Kopf – Franziska Beutler (Hrsg.): *ZEIT(EN) DES UMBRUCHS*. Akten des 17. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen. Wien – Carnuntum, 16.–21. Mai 2022. Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band 64 Wien, 2024. 445–456.

Demeter Zsófia: József nádor és utódainak uradalmai. *Alba Regia* 50 (2022). 73–141.

Kiss, Alexandra – Libor, Csilla: Late Roman Graves from Bodajk. In: Csirke, Orsolya (ed.): *"you must lean towards where the power of your talent draws you" Studies for Sylvia Palágyi on her 80th birthday.* Veszprém, 2024. 139–154.

Mikusi Enikő – **Kovács Ágnes** – Mesterházy Gábor – Klembala Zsombor: Előzetes jelentés a Mány, Kígyós-patak NY régészeti lelőhely feltárásáról. A lengyeli kultúra első azonosított körárka Fejér vármegyében. *Alba Regia* 50 (2022). 13–34.

Kolláth, Ágnes – **Kovács, Ágnes** – Berta, Adrián –Ekrik, Ákos –Kovács, Bianka Gina –Nádai Zsófia: Complex Archaeological Research of a Bronze Age Hillfort and a Medieval Village at Székesfehérvár-Börgönd. *Antaeus* 39 (2023). 41–89.

Nagy Balázs – **Kiss Alexandra**: Quartingokból álló éremlelet Abáról (Fejér vm.). *Alba Regia* 50 (2022). 35–42.

Nagy Veronika: „Miniatűr magyar Nürnberg" – Játékipari tevékenység a székesfehérvári javítóintézetben a két világháború között. *Alba Regia* 50 (2022) 235–259.

Szabados György: Még egyszer Szent István székesfehérvári koronázásáról. *Alba Regia* 50 (2022). 61–71.

Szabados György: Megjegyzések Imre király történetéhez. In: Kordé Zoltán – Tóth Hajnalka (szerk.): *Etelköztől Mezőkeresztesig. Ünnepi tanulmányok Tóth Sándor László 70. születésnapjára.* Szeged, 2024. 223–236.

Szabados György: Kalászolás középkori kútfőinkben keleti kulturális kapcsolatainkról. *Valóság* 67 (2024)/5. 14–23.

Bardócz András – Gábor Emese – **Szabados György**: III. Béla és Antiochiai Anna plasztikus arcrekonstrukciói. *Alba Regia* 51 (2023). 61–92.

Gerber, D. – Csáky, V. – Szeifert, B. – Borbély, N. – Jakab, K. – Mező, Gy. – Petkes, Zs. – **Szücsi, F.** – Évinger, S. – Libor, Cs. – Rácz, P. – Kiss, K. – Mende, B. G. – Szőke, B. M. – Szécsényi-Nagy, A.: Ancient genoms reveal Avar-Hungarian transformations in the 9-10th centuries CE Carpathian Basin. *Science Advances* 10/51 (2024)

Varró Ágnes: Bolgárkertészetek Székesfehérváron és környékén I. „A bulgár az Bocskovot jelentett először…" Bocskov Nikolov Jordan kertészete. *Alba Regia* 50 (2022). 165–193.

Varró Ágnes: In memoriam Prof. Dr. Lukács László (1950–2023). *Alba Regia* 51 (2023). 191–195.

Tudományos ismeretterjesztő cikkek

Domány Adél: *Győrfi András*. Debrecen, 2024. 3–4. (Megjelent további 3 nyelven)
Szabados György: Etnikai kiváltságok a korai magyar államiságban – A székely és a szász példa. In: Pomozi Péter (szerk.): *Andreanum 800. Az európai önrendelkezés kezdetei a Magyar királyságban*. Budapest, 2024. 30–37.

Könyvismertetések

Lukács László: Vincze Xénia: Az első 70 év, Beloiannisz falu története (1950-2020) Szerkesztette: Görög Athéna. Görög intézet, Budapest, 2020. 234 p. *Alba Regia* 50 (2022). 313–317.
Lukács László: Magyar Zoltán: Hős vagy lázadó? Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 15. Budapest, 2020. 167 p. *Alba Regia* 50 (2022). 317–319.
Lukács László: Paládi-Kovács Attila: Tárgyak, szavak és tájak északon. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2020. 292 p. *Alba Regia* 50 (2022). 319–323.
Lukács László: Zentai Tünde: A festett népi bútor. A dunai stíluskör és Komárom. Hagyományok Háza, Iharos Népművészeti Egyesület, Budapest, 2022. 162 p. Alba Regia *Alba Regia* 50 (2022). 323–325.
Lukács László: Silling Léda: Vajdasági vásárok és vásározók. Néprajzi monográfia. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2020. 360 p. *Alba Regia* 50 (2022). 325–329.
Varró Ágnes: Hári Gyula – Molnár Péter: Csór ízei. Szór, 2023. *Új Krónika. Csór Község Önkormányzatának Hírlapja* XIX. évf. 2. szám, 2024. augusztus 5., 11–12. l.

Szerkesztői tevékenység

Szőllősy Csilla – Haraszti Zsigmond – Varga Ferenc: *Szent királyok idején. Árpád-kori foglalkoztató.* Székesfehérvár, 2024.
Szőllősy Csilla – Teiszler Éva : *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 50 (2022)
Szőllősy Csilla – Teiszler Éva: *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 51 (2023)

Blogbejegyzések

Váczi Márk: *Augusztus 29. a magyar fotográfia napja*. SZIKM blog – A Szent István Király Múzeum blogja 2023. augusztus 28.
https://szikmblog.wordpress.com/2024/08/28/augusztus-29-a-magyar-fotografia-napja/
Romat Sándor: *80 éve történt: Székesfehérvár első szőnyegbombázása 1944. szeptember 19-én.* SZIKM blog – A Szent István Király Múzeum blogja 2023. szeptember 19.
https://szikmblog.wordpress.com/2024/09/19/80-eve-tortent-szekesfehervar-elso-szonyeg-bombazasa-1944-szeptember-19-en/
Romat Sándor: *Acélvihar a város felett.* SZIKM blog – A Szent István Király Múzeum blogja 2023. október 11.
https://szikmblog.wordpress.com/2024/10/11/acelvihar-a-varos-felett/

ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSOK

Képző- és iparművészet

Budenz-ház – Ybl-gyűjtemény

Székesfehérvár, Arany János u. 12.

Kurátor: Izinger Katalin

A korábban lakóházként szolgáló épületben 1969-ben nyílt meg Ybl Ervin művészettörténész hagyatékából az állandó kiállítás. A hagyaték egyrészt a család 18–19. századi bútoraiból, családi képeiből és dísztárgyaiból áll, másrészt Ybl Ervin képző- és iparművészeti magángyűjteményéből. A képzőművészeti anyagban megtaláljuk Csók István, Vaszary János, Rudnay Gyula, Bernáth Aurél, Szőnyi István, Ferenczy Noémi, Aba Novák Vilmos festményeit, grafikáit, valamint Vedres Márk, Fémes Beck Vilmos, Beck Ö. Fülöp, Medgyessy Ferenc, Pátzay Pál, Ferenczy Béni, Borsos Miklós és mások szobrait, érmeit.

Fekete Sas Patikamúzeum

Székesfehérvár, Fő u. 5.

Kurátor: Krizsány Anna

A Fekete Sas Patikamúzeum a 18. századtól Fehérváron működő jezsuita barokk gyógyszertár berendezéseit, valamint a gyógyszerész mesterség történetét mutatja be. A megye első patikájának históriája 1688–1971-ig, 283 éven át követhető, 1975-től múzeum. A rendház műhelyéből való az 1758-ra datálható díszes tölgyfa bútor, valamint a ritkaságnak számító ún. magasfiókos szekrénysor. Látványos a polcokon látható márványozott fatégelyek és a fémbetétes üvegedények sora. A patika 1774-ben került mostani helyére, ahol később az officina több 19. századi elemmel egészült ki. Az oldalsó traktus polcain 20. századi edények szemléltetik a patikatörténet újabb korszakát. A Dédapáink patikája című megújított állandó kiállítás 2019-től kibővített tartalommal várja a látogatókat.

Mentett értékek 2.0

Székesfehérvár, Oskola u. 10.

Kurátor: Domány Adél

A Városi Képtár – Deák Gyűjteményben 2020. február 29-én nyílt meg a Mentett értékek 2.0 című kiállítás, mely a Deák Dénes által Székesfehérvárnak adományozott gyűjteménye új állandó kiállítása. A 20. századi magyar képzőművészeti gyűjtemény a kor legjelentősebb művészei alkotásaiból válogatva – a művészeti befogadó élmény által – hozzájárul a közönség vizuális kultúrájának emeléséhez, művészeti-, művészettörténeti ismeretei gyarapításához.

Új Magyar Képtár

Székesfehérvár, Megyeház u. 17.

Kurátor: Izinger Katalin

A múzeum országos rangú modern, illetve kortárs képzőművészeti gyűjteményének legfontosabb darabjait mutatja be. A Szent István Király Múzeum képzőművészeti gyűjteménye az ország legjelentősebb kollekciói közé tartozik. Igazán karakteressé a 60-as évek elején a Csontváry-kiállítással meginduló, és ma már hat évtizedes múltra visszatekintő kiállítási program formálta, amely a múzeumot a régészeti és néprajzi gyűjtemény mellett országos hírűvé emelte. A vásárlás vagy ajándékozás révén a gyűjteménybe került alkotások jelentős része az 1945-től napjainkig tartó időszakból való. Ebből egy válogatást az Új Magyar Képtár állandó kiállításán tekinthet meg a látogató. A kiállítás hét terme és folyosói kronologikus sorrendben mutatják be a II. világháború utáni időszak legfontosabb és progresszívnek ítélt tendenciáit, alkotóit, képzőművészeti jelenségeit.

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény

Székesfehérvár, Oskola u. 10.

Kurátor: Domány Adél

A Székesfehérvár Megyei Jogú Város által 1986-ban alapított Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, Deák Dénes (1931–1993) budapesti műgyűjtő által Székesfehérvárnak adományozott jelentős, huszadik századi magyar képzőművészeti gyűjtemény bemutatására, feldolgozására jött létre. A kollekció legjelentősebb alkotói: Mednyánszky László, Gulácsy Lajos, Rudnay Gyula, Egry József festőművészek Vedres Márk, Medgyessy Ferenc szobrászművészek, valamint a Nyolcak és az Európai Iskola művészcsoportok tagjai. A gyűjtemény bemutatásának tere több barokk épület (Esterházy palota, Smohay ház) összenyitásával alakulhatott ki.

Néprajz

Palotavárosi emlékek – Székesfehérvár-Palotaváros története és néprajza

Székesfehérvár, Rác utca 11.

Kurátor: Dr. Varró Ágnes

A kiállítás bemutatja, hogy Palotaváros milyen szerepet töltött be Székesfehérvár életében a 18–20. század idején. Az épület utca felőli két helyiségében a ház utolsó tulajdonosának, a szerb nemzetiségű Csikós Danicának bútorait, használati eszközeit helyeztük el. A bejárattól bal oldalra lévő szobában a városrész jellegzetes mesterségeinek (tobakos, cipész, varga, csizmadia, csapó, szűcs, szíjgyártó) szerszámai, az egykori céhes életet idéző tárgyak, iratok kaptak helyet. Az épület hátsó helyiségében a Csapó utcában a nyolcvanas évek közepéig működő Dittrich-kalaposműhely berendezése, szerszámai láthatók.

Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye néprajzából

Székesfehérvár, Országzászló tér 3.

Kurátor: Dr. Varró Ágnes

A kiállítás Fejér megye 18–20. századi népi kultúrájáról ad keresztmetszetet a Szent István Király Múzeum néprajzi gyűjteménye legreprezentatívabb tárgyai segítségével. A tárlat a tárgyak útját követi nyomon a készítőktől az árucserén át egészen használatba kerülésükig. Foglalkozik a székesfehérvári és Fejér megyei céhes iparral, a népművészeti alkotásokkal és bemutatja a híres fehérvári vásárokat, a paraszti élet ünnepi alkalmait, a búcsújárást és az esztendő jeles napjaihoz fűződő hagyományokat is.

Régészet

Solium Regni – Az ország trónusa

Székesfehérvár, Várkörút 32.

Kurátor: Dr. Biczó Piroska

Székesfehérvár a középkori Magyar Királyság koronázóvárosa volt. Ezt a rangot a királyi trónszék – a forrásokban solium regni, azaz az ország trónusa – biztosította, melyet Szent István, Magyarország első királya az általa alapított Szűz Mária-templomban helyezett el. Az uralkodó temetkezési helyének is ezt jelölte ki. István király 1083. évi szentté avatásával a sírját őrző templom az országalapító kultuszának központja, meghatározó uralkodói temetkezőhely, a királykoronázások és a törvénykezés helyszíne lett. A kiállítás elsőként mutatja be a közönségnek ilyen átfogó és gazdag leletanyaggal a templom középkori emlékeit, napjainkban is folyó kutatásának történetét.

Hetedhét Játékgyűjtemény

Moskovszky-gyűjtemény

Székesfehérvár, Oskola u. 2–4. (Hiemer-ház)

Kurátor: dr. Nagy Veronika

A Hetedhét Játékmúzeum két állandó kiállítást mutat be. A Moskovszky-gyűjteményt anya és lánya, Auer Erzsébet és Moskovszky Éva hozták létre, nagyjából kilenc évtized alatt. Gyűjteményük számos miniatűr művészettörténeti ritkaságot és számtalan játéktárgyat vonultat fel a 18. század végétől a 20. század közepéig, a korszak életmódjára is reflektálva. A rendkívüli ízléssel, magas műveltséggel és szubjektív játéktevékenységgel összeállított babaszobák a Magyarországon fellelhető játékanyag kiemelkedő darabjai, és miniatűr tükrei a felnőtt társadalomnak.

„Vonalba zárt történetek”

Székesfehérvár, Oskola u. 2–4. (Hiemer-ház)

Kurátor: Majsai Réka

A *Vonalba zárt történetek* című állandó kiállítás Réber László grafikai munkásságának állít emléket. Az autodidakta művész különösen könyvillusztrációiról ismert. Generációk nőttek fel azokon a gyerekkönyveken, amelyekben Lázár Ervin vagy Janikovszky Éva történeteit kísérik rajzai. A tárlat megmutatja a szellemes rajzi ötleteket felvonultató alkotó humoros, néhol groteszkbe hajló képi világát.

Időszaki kiállítások

Munkácsy Székesfehérváron. Válogatás Pákh Imre magángyűjteményéből

Rendház, 2023. szeptember 16. – 2024. február 18.

Kurátor: Kőfalvi Csilla

Munkácsy Székesfehérváron című kiállításon hetvenhét alkotás kerül bemutatásra, tizenegy kiállítóteremben. A Pákh Imre magángyűjteményéből válogatott műalkotások között hatvannégy festményt, nyolc grafikai munkát láthatnak a látogatók a Munkácsy-életműből, illetve más alkotók Munkácsyról készített festményei és Pásztor János Munkácsyt ábrázoló szobra is bemutatásra kerül. A kiállítótermek mellett impozáns tablókiállítás reprezentálta Munkácsy Mihály életútját, művészi pályájának legfontosabb mérföldköveit, valamint archív fotográfiák villantottak fel egy-egy epizódot a festőművész kalandos életútjáról.

A kiállítást 20752 fő tekintette meg 2023-ban, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 34917 fő.

Hadi múltunk kincsestára – Válogatás a Hadtörténeti Múzeum értékeiből
Katonazenészek – zenész katonák

Rendház, 2023. augusztus 15. – 2024. január 14.

Kurátor: Sallay Gergely, Szántó Nóra

A Hadi múltunk kincsestára kiállítás a Hadtörténeti Intézet és Múzeum különleges, látványos, értékes gyűjteményi darabjai közül mutatott be válogatást: a nagyérdemű díszes összeállítást láthat a szúró- és vágófegyverekből, az 1848-1849-ben újonnan létrejött honvédség tárgyi emlékeiből, a 20. század legmagasabb kitüntetéseiből, szemet gyönyörködtető ezüst és porcelán dísztárgyakból, valamint a magyar testőrség díszes emlékeiből. De ezeken kívül a legfontosabb katonai jelkép, a zászló is főszerepet kapott a tárlatban. Míg a Katonazenészek – zenész katonák, a magyar katonazene fényképes története 1868-tól napjainkig című fotókiállítás által a magyar katonazene történetét mutatta be.

A kiállítást 6657 fő tekintette meg 2023-ban, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 7817 fő.

Téli tárlat – a Székesfehérvári Művészek Társasága kollektív kiállítása

Pelikán Galéria, 2023. november 24. – 2024. január 21.

Kurátor: Szűts Angéla

A Székesfehérvári Művészek Társasága tagjainak kollektív hagyományos kiállítása 29 alkotó 44 művét/sorozatát (festmények, dobozművek, művészkönyv, cianotípia, fotóprint, kerámia, porcelán, szőnyeg) vonultatta fel.

A kiállítást 485 tekintette meg 2023-ban, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 533 fő.

Magyar vagyok – Petőfi 200

Új Magyar Képtár, 2023. november 21. – 2024. március 15.

Kurátor: Tóth Norbert

Petőfi Sándor születésének 200. évfordulója előtt tisztelgő képzőművészeti vándorkiállítás, mely a Nemzetstratégiai Kutatóintézet és a Szent István Király Múzeum együttműködésében valósult meg.

A kiállítást 151 fő tekintette meg 2023-ban, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 252 fő.

Az ókori Kína kincsei – A Jáde Császárok Kora

Csók István Képtár, 2024. január 23. – 2024. június 30.

Kurátor: Fajcsák Györgyi

A kiállításon eredeti ókori kínai tárgyakat ismerhettek meg a látogatók. Ezek a különleges tárgyak a mindennapokat, a temetkezési szokásokat, az uralkodókat szemléltették, emellett az érdeklődők megismerkedhettek a Kína

határán élt nomád népekkel is. A tárlat kiemelkedő műtárgya az a halotti uralkodói jáde-páncél, melyet 1460 darab jádelapból állítottak össze aranyszálakkal. A kiállítás a Szent István Király Múzeum és három kínai intézmény – a Shanghai Múzeum, a Xuzhou Múzeum és a Chengdu Régészeti Intézet – partnerségében, a szegedi Móra Ferenc Múzeum, a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, valamint a Back&Rosta Kft. együttműködésével jött létre

A kiállítást 8063 fő tekintette meg.

Sándorfalvi Sándor 110 – emlékkiállítás

Pelikán Galéria, 2024. január 26. – 2024. február 23.

Kurátor: Revák István és Szűcs Erzsébet

A száztíz éve született Sándorfalvi Sándor (1914–2009) 41 művét felvonultató tárlatának apropóját az évforduló mellett egy nyolcvandarabos mappa megtalálása adta, melyből 24, korábban nem látható akvarell került a falakra. A megnyitón Revák István úgy fogalmazott: „Akvarelljei a magyar táj személyes, megszólított szent helyei: a Dunakanyar; a Balaton nevezetességei, fényei; és városa, Székesfehérvár Romkertje és templomtornyai. … A foltokat rajzolatok veszik körül, és a színek átmeneteit a satírozott technika árnyalja."

A kiállítást 302 fő tekintette meg.

Régiónk régészeti kincsei (vándorkiállítás)

Pákozd, Gyúró, Baracska, Tabajd, Vál, Felcsút, Mány, Sukoró, Etyek, Martonvásár

2024. február 1. – 2024. június 30.

Kurátor: Szirtes Mónika

Tíz roll-upon mutattuk be a múzeum legszebb tárgyait azon a vándorkiállításon, amely a Kulturális és Innovációs Minisztérium támogatásával a Nemzeti Művelődési Intézet szervezésében a Szent István Király Múzeum és a Nemzeti Múzeum közös munkájával valósult meg. A vándorkiállítás összesen tíz települést jár be a megyében. A tíz tabló összeállításakor a múzeum munkatársai igyekeztek úgy kiválogatni a bemutatásra kerülő régészeti tárgyakat, hogy azok között szerepeljenek a kiállításra igényt tartó településeken vagy közelükben talált leleteket is.

KorKépek – Bárány Terézia és Vári Kovács Ágnes közös tárlata

Pelikán Galéria, 2024. március 1–28.

Kurátor: Szűcs Erzsébet

A Székesfehérvári Művészek Társasága 2022-ben felvételt nyert tagjainak közös bemutatkozó tárlatán 38 alkotást láthatott a közönség. „Mindkét művész a szépség és a szeretet útján jár, munkáikat ez inspirálja" – vezette fel a tárlatot Cs. Tóth János. „[Bárány] autentikus idoljai mutatják, nem szeretné magát beskatulyázni, sőt: szabadon és nyitottan fordul unikális témák irányába". Alkotásain több változatban mutatja be ugyanazon Vénusz átlényegített alakját: „bátor, eleven, organikus képzetek szellemi izgalmát érezzük munkái láttán". Vári Kovács vegyes technikájú képein nyoma sincs a tárgyi utalásoknak: „az egymáson átsejlő érzékeny motívumok könnyedsége egy-egy valóságos vizuális tétel művészi megfogalmazásai."

A kiállítást 436 fő tekintette meg.

Székesfehérvár a frontvonalban 1944–1945

Rendház, 2024. április 5. – 2025. február 28.

Kurátor: Bakondi József hadnagy, Polgár Balázs

A kamarakiállítás Székesfehérvár és környékének második világháborús harcainak történetébe nyújtott betekintést, továbbá a Hadtörténeti Múzeum korszakos haditechnikai eszközeiből volt látható egy reprezentatív válogatás. Helyet kaptak a tárlatban a két intézmény közös terepi kutatásai során 2023-ban Baracska község külterületén talált, 1945 januárjában megsemmisült német harckocsi roncsdarabjai is.

A kiállítást 2024. december 31-ig 4646 fő tekintette meg.

Ez is van – Klotz Miklós és Mosberger Róbert fotográfusok közös tárlata

Pelikán Galéria, 2024. április 9. – 2024. május 3.

Kurátor: Mosberger Róbert és Klotz Miklós

A 40 alkotást felvonultató kiállításon Klotz Miklós sorozata családi indíttatásból, fotótechnikai bravúrokkal született, „Kemo 1-5-ig" című fotogramsorozata, pedig egy művésztelepi kísérleti munka. Mosberger Róbert

több év alkotásaiból válogatta össze anyagát, de új művek is születtek. Itt is szerepelt családi vonatkozású téma („Nagyi kaszálni tanít” sorozat). Több képén érdekes ellentmondásokra figyelhettünk fel; az általa kiragadott részletekkel új szemszögből láthattunk körülöttünk lévő tárgyakat, jelenségeket, így a hétköznapi dolgok átlényegültek.

A kiállítást 295 fő tekintette meg.

Agyagkatonák – Az első kínai császár halhatatlan őrei

Gorsium Régészeti Park, 2024. április 25. – 2024. augusztus 20.

Kurátor: Felföldi Szabolcs

A kiállítás a világhírű kínai agyagkatonák történetét és felfedezésük izgalmas körülményeit mutatta be. A tárlaton közel félszáz, anyag- és mérethűen rekonstruált terrakotta szobrot tekinthettek meg az érdeklődők Gorsiumban, a fogadóközpont kiállítótermében. A Móra Ferenc Múzeum közreműködésével megvalósult kiállítás a kínai császárság korába is betekintést nyújtott, szemléltetve az agyaghadsereg régészeti és történeti jelentőségét.

A kiállítást 6859 fő tekintette meg.

Szabad gondolatok – Székesfehérvári Művészet Társasága tematikus csoportos kiállítása a Kortárs Művészeti Fesztivál idején

Pelikán Galéria, 2024. május 10. – 2024. június 14.

Kurátor: Szűts Angéla

Gärtner Petra megnyitó szövegében először a szabadság, illetve a műalkotás, a művész fogalmát járta körül, rámutatva, hogy a művészet a XX. században reagált a legerősebben a politikai és társadalmi folyamatokra. A művészettörténész számára azonban a „szabad gondolatok” e tárlatban leginkább a belső művészi szabadság megvalósítását fejezik ki. Utalt arra, hogy az alkotás folyamata lehetőségek végtelen tárházát kínálja, ezáltal pedig szabadságot ad. Ugyanakkor a mű befejezésének tudata, az utolsó ecsetvonások elhelyezése, az utolsó munkafolyamatok elvégzése egyben belső kényszer is. Tehát akkor most szabadság vagy kényszer az alkotás? – tette fel végül a kérdést.

A kiállítást 552 fő tekintette meg.

Hadimustra. A magyar hadtörténet évszázadainak emlékei

Rendház, 2024. május 24. – 2025. május 25.

Kurátor: Sallay Gergely, Szántó Nóra

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Szent István Király Múzeum együttműködése keretében nyílt kiállítás 18 teremben, ezernél több műtárgy, látványos idővonal és sokrétű digitális tartalom segítségével enged bepillantást a magyar hadtörténelem elmúlt évszázadaiba, az oszmán uralom elleni küzdelemtől napjaink Honvédségének fegyverzetéig.

A kiállítást 9416 fő tekintette meg 2024-ben, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 12374 fő.

A téridőben lebegve – Folyamatosan változó koordináták. Szécsényi-Nagy Loránd önálló kiállítása

Országzászló téri kiállítóhely, 2024. június 7. – 2024. szeptember 1.

Kurátor: Majsai Réka

Az eget figyelő tekintet talán az egyik legelemibb pillanata a hétköznapi jelenlétnek. Egy sajátos viszony kibontakozása, aminek iránya egy olyan parallel és kölcsönhatásos rendszer felé vetül, aminek ciklikus egymásra hatását már évezredekkel ezelőtt detektáltuk, és ami nélkül a naptárunk, hiedelemvilágaink, de még a tulajdonképpeni munkaidőnk sem létezne. Az univerzum egy kisebb részét megfigyelve úgy tűnhet, mintha annak az egyes elemei ismétlődően ugyanarra a térbeli koordinátákra térnének vissza. Azonban némileg eltávolodva ettől a nézőponttól egyértelművé válik, hogy a kozmosz minden egyes része egymáshoz képest folyamatos elmozdulásban van. A kiállítás installációi ezt a viszonylagosságot térképezték fel különböző pozíciókból, az univerzum megértésére tett eddigi törekvések néhány állomását megidézve.

A kiállítást 301 fő tekintette meg.

„Átiratok"– Megyei rajzpályázat

Új Magyar Képtár, 2024. június 5. – 2024. szeptember 30.

Kurátor: Szűts Angéla

Az „Átiratok" című, az Új Magyar Képtár állandó képzőművészeti kiállítás anyagához meghirdetett rajzpályázati felhíváshoz 8 iskola kapcsolódott, és küldte be 12–20 éves diákok munkáit a tárlatra.

A kiállítást 1043 fő tekintette meg.

Lakj jól! – Haraszti Zsolt tárlata

Pelikán Galéria, 2024. június 20. – 2024. július 19.

Kurátor: Haraszti Zsolt

Jól lakni, vagy jóllakni. Kreatívan, játékosan, asszociációkat keltve ábrázolta a művész lakás, lakhatás és jóllakás témáját, viszonyát. Sokféleképpen, többnyire természetes anyagok felhasználásával mutatta meg, milyen sokféleképpen is lehet lakni a világban, és hogy a lakás, a lakhatás mennyire instabil dolog lehet – az általa kreált művek látványával pedig szellemileg is jól lehetett lakni.

A kiállítást 225 fő tekintette meg.

Késői opus –Pinke Miklós kiállítása

Pelikán Galéria, 2024. augusztus 16. – 2024. szeptember 13.

Kurátor: Pinke Miklós

A megnyitón Szűcs Erzsébet művészettörténész méltatta az elmúlt öt évben készült műveket és az alkotót. Otthonosság – ezzel a fogalommal jellemezte az akril- és olajfestékkel készült műveket, amelyek fő témája az otthon. Csendéletek, enteriőrök jelennek meg a vásznakon, de van pár olyan munka is, amely más helyszínt – például Gaja-völgy, strand – ábrázol. Arra is felhívta a figyelmet, hogy újdonságként a művész több festményén fehéren hagyta a vászon egy részét, így az adott alkotás még frissebbnek hat.

A kiállítást 484 fő tekintette meg.

Fehérvár Szalon 2024

Országzászló téri kiállítóhely, 2024. szeptember 13. – 2024. október 13.

Kurátor: Majsai Réka

A Fehérvár Szalon kiállítássorozatot több évtizede indította el Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata. A hosszú múltú hagyomány célja időszakonként változott, de az állandó motiváció mindenképpen az, hogy kétévente láthatóvá váljon, kik és milyen műfajokban, médiumokban, milyen témák által motiválva hoznak létre műveket a városban. A kiállítási programok szalon-típusú tárlatainak mai jelentőségéről számos vélemény él, ám mégis azt mondhatjuk, hogy általuk, sok szempontból, egy közelítően pontos és hiteles összkép rajzolatát kaphatjuk a mindig aktuális mikro- és makrokörnyezetünk működéséről és állapotáról.

A kiállítást 271 fő tekintette meg.

Újabb lépések – Szentes Ottokár kiállítása

Pelikán Galéria, 2024. szeptember 20. – 2024. október 11.

Kurátor: Szentes Ottokár

Szentes Ottokár az elmúlt évek kirándulásai által is ihletett képeit mutatta be. Megtudhattuk: az Újabb lépések cím újabb megközelítést, új utakat jelent. Míg korábban főleg olajfestékkel hozott létre erőteljesebb színvilágú képeket, addig mostanában világosabb színnel és többféle technikával készült képek születtek. Az elmúlt pár év kirándulásai során többször látott Árpád-kori, kora középkori templomokat, romokat, amelyeknek régi, töredékes, fragmentált freskói hatással voltak rá. A falképek visszafogott színvilága, az előtűnések inspirálták.

A kiállítást 537 fő tekintette meg.

Kiállítás a Magyar Festészet Napja alkalmából

Új Magyar Képtár, 2024. október 2. – október 20.

Kurátor: Bárány Terézia

A Festészeti Társaság által rendezett Festészet Napi kiállítás befogadott csoportos tárlat volt.

A kiállítást 90 fő tekintette meg.

Akvarellek Fehérváron – A Magyar Vízfestők Társasága és a Székesfehérvári Művészek Társasága tagjainak meghívásos tárlata

Pelikán Galéria, 2024. október 18. – 2024. november 15.

Kurátor: Koppány Attila, Revák István

A Magyar Vízfestők Társasága országos művészszervezet vezető művészeinek (Bukta Imre, Fehér László, Lobler Ferenc, Szily Géza, Ványai Magdolna) kiállítása a fehérvári tagok (Büki Zsuzsanna, Fekti Vera, Koppány Attila, Pinke Miklós, Revák István) részvételével valósult meg. Köszöntőjében Wehner Tibor művészettörténész megerősítette: a fehérvári tárlat fontos pillanata a Magyar Vízfestők Társaságának, amelyet harminchárom évvel ezelőtt tíz képzőművész alapított azzal a céllal, hogy minél szélesebb körben tegye ismertté az egyik legrégebben létező festési technikát, a vízfestést.

A kiállítást 296 fő tekintette meg.

SAFEonLINE 2023 – A kiberbiztonság művészi szemmel!

Országzászló téri kiállítóhely, 2024. október 24. – 2024. november 7.

Kurátor: Látrányi Viktória

A múzeum által szervezett kerítéskiállítás a Szent István Király Múzeum Országzászló téri épületének Várkörúti oldali kerítésén került bemutatásra. Az EURid által meghirdetett, SAFEonLINE poszterverseny célja az volt, hogy fiatal tehetségek alkotásain keresztül hívja fel a figyelmet a kiberbiztonság és az internetes biztonság fontosságára.

„Isten hozott kedves vendég!" Varga Mária Magdolna magángyűjtő hímzett falvédő gyűjteménye

Országzászló téri kiállítóhely, 2024. október 30. – 2025. március 30.

Kurátor: Lendvai Judit

A kiállítás a tárgy használatát, a lakáskultúrán belüli változásait, megjelenésének tartalmi és képi világát mutatta be.

A kiállítást 511 fő tekintette meg 2024-ben, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 562 fő.

Téli Tárlat – A Székesfehérvári Művészek Társasága tagjainak kollektív kiállítása

Pelikán Galéria, 2024. november 22. – 2024. december 20.

Kurátor: Szentes Ottokár és Szűts Angéla

A témákban és műfajokban is változatos tárlat jól érzékeltette a művésztársaság sokszínűségét. Tájképek, portré-életkép, (virág)csendéletek, félabsztrakt és absztrakt kompozíciók; festmények, fotók, nyomatok és printek, grafikák, leporellókönyv, akvarellek, gouache, elektrográfiák, kerámiák, textil, objekt voltak láthatók a kiállításon.

A kiállítást 517 fő tekintette meg.

A koronázóbazilika építész szemmel. Elvi rekonstrukciók a Mátyás kori időszakról

Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont, 2024. november 27. – 2025. június 30.

Kurátor: Szőllősy Csilla

A kiállításon bemutatásra kerülő elvi rekonstrukciókat Szabó Zoltán építész készítette, aki az 1980-as évek közepétől kezdve kísérte figyelemmel és segítette a bazilika területén folyó feltárásokat, valamint Kralovánszky Alánnal szorosan együttműködve kezdte meg annak építészettörténeti kutatásait. A koronázóbazilika Mátyás kori megjelenéséről készült részletgazdag ábrázolásokat az épületről szóló érdekességek, egykori leírások teszik színesebbé. Az utóbbiak által kiemelt részletek, valamint a bazilika teljes 3d modellje is megtekinthető digitális formában.

A kiállítást 30 fő tekintette meg 2024-ben.

Egy múzeum tekintete – A Szent István Király Múzeum első 150 éve

Csók István Képtár, 2024. november 30. – 2025. november 9.

Főkurátor: Izinger Katalin

Kurátorok: Agócs Nándor, Berek Veronika, Braila Mária, Domány Adél, Hutvágner Mátyás, Kiss Alexandra, Kósa Polett, Kovács Ágnes, Krizsány Anna, Lendvai Judit, Nagy Veronika, Pató Mária, Rácz Piroska, Reich Szabina, Rétfalvi Teofil, Romat Sándor, Szücsi Frigyes, Váczi Márk, Varró Ágnes

Az intézménytörténeti kiállítás 300 tárgyon, 7 tematikus egységben avatja be a látogatót a múzeum múltjába és jelenébe a Csók István Képtár termeiben. Az intézmény meghatározó kutatóira, adományozóira, műtárgyainak mikrotörténetére fókuszáló kiállításon a látogató végig járhatja a másfél század hétköznapjait és ünnepi alkalmait, betekintést nyer a gyűjteményi munkába, a gyűjteményekben őrzött kulturális javakba. A tárlat tárgyválogatásában a szokatlanra, az izgalmasra, a nem mindennaposra, a ritkán bemutatottra is koncentrál. Egy kaleidoszkópszerű világ jött létre a tárgy-ember-jelentés kapcsolatát sokféle perspektívából láttató térben.

A kiállítást 280 fő tekintette meg 2024-ben.

Distillation of Hope. Kádár Emese (2023. évi Smohay-díjas) képzőművész kiállítása

Fekete Sas Patikamúzeum, 2024. december 5. – 2025. március 30.

Kurátor: Izinger Katalin

Kádár Emese Smohay-díjas képzőművész kiállítása egy izgalmas kísérlet, a Fekete Sas Patikamúzeum állandó kiállításában megvalósuló művészeti intervenció. A Patikamúzeumban található, jezsuita szerzetesek által készített 18. századi barokk bútorzat és a díszes tárolóedények a vallási áhítat és hit elmélyítését szolgálták – így a gyógyulás ígérete egy szakrális, átszellemült térben jelent meg. A Patikamúzeum terében felbukkanó, szőttesként megformált munkák a vallásos és a máig a gyógyászathoz köthető motívumokat vegyítik, illetve az elkerülhetetlen elmúlással kapcsolatos szorongást tematizálták. A megküzdés mindenkori lehetőségeit vizsgálják, a reményt téve egy olyan elixírré, amely végigfolyva minden szorongató kérdésen, terápiás megnyugvást keres a halálfélelem elpalástolására. Kádár Emese festő szakot végzett, majd elkezdett különféle anyagokkal kísérletezni. Így talált rá a textilre, ami magában hordozza a képszerűséget, mégis közel áll a materialitáshoz. A szövés olyan technika, amellyel a térbeliséget is be lehet emelni, ezért alkalmas installációk létrehozásához, miközben a festészeti nyelvet is képes működtetni.

A kiállítást 123 fő tekintette meg 2024-ben, a kiállítás teljes ideje alatt összesen 1456 fő.

Rendezvények

Konferenciák

III. Házi konferencia – beszámolók a 2023-as év kutatási eredményeiről

2024. február 5.

Szervező: Dr. Agócs Nándor

Az intézmény múzeumpedagógus, művészettörténész, néprajzos, régész és történész munkatársai számoltak be a 2023-ban folytatott tudományos tevékenységükről és 2024-ra vonatkozó kutatási terveikről.

Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája

2024. május. 16–18.

Szervező: Dr. Agócs Nándor, Kiss Alexandra

A múzeum szervezésében valósult meg a római kor kutatás legnagyobb nemzeti fóruma, a Fiatal Római Koros Kutatók XVI. Konferenciája, melynek helyszínéül a Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont (05. 16–17.) és a Gorsium Régészeti Park (05. 18.) szolgált. A három napos rendezvényen 21 intézmény képviseletében közel 100 fő részvételével 74 előadótól összesen 57 előadás hangzott el. A konferencia előadói között éppúgy akadtak tudományos pályájuk elején álló kutatók, mint a több évtizedes tapasztalattal rendelkező, kutatási területükön nemzetközileg is elismert szaktekintélyek.

„Lángokban az ország”

2024. október 14.

Szervező: Romat Sándor, Váczi Márk, Závodi Szilvia, Sallay Gergely (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

1944 áprilisában kezdődött el Magyarország angolszász erők általi stratégiai bombázása. A 80 éves évfordulóra emlékezve az Újkortörténeti Gyűjtemény munkatársai a Hadtörténeti Múzeummal közösen szerveztek tudományos konferenciát ennek az eseménysorozatnak a bemutatására. Székesfehérvár október 13-i amerikai-angol szőnyegbombázásán kívül többek között Debrecen, Sopron és Buda bombázásairól is tartottak előadást az ország különböző intézményeiből és múzeumaiból érkezett szakemberek.

M4 Konferencia

2024. december 2–3.

Szervező: Dr. Agócs Nándor

2024-ben tovább folytatódott a vármegyei hatókörű múzeumok (a kecskeméti Katona József Múzeum, a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum, veszprémi Laczkó Dezső Múzeum, a székesfehérvári Szent István Király Múzeum) együttműködése a Székesfehérváron megrendezett M4 workshop és konferencia keretében, ahol az partnerintézmények munkatársai osztották meg egymással tapasztalataikat.

Könyvbemutatók

2024. szeptember 16.

Lukács László *Néprajzi forgácsok a kései szüretből* című könyvét Gelencsér József mutatta be. „50 év a múzeumban” címmel Demeter Zsófia történészt köszöntötte és munkásságát méltatta dr. Cser-Palkovics András polgármester, Pokrovenszki Krisztián főigazgató és Bányai Balázs történész a Városházán.

2024. december 17.

Rostási Szabó Imréné Hegedüs Mária *Székesfehérvár ipari helytörténetéből, önálló kisiparosok* című könyvét dr. Demeter Zsófia történész, nyugalmazott múzeumigazgató mutatta be.

Előadások

2024. január 30.

Maruzs Roland alezredes, parancsnok-helyettes, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa tartott előadást Katonahősök a Don-kanyarban címmel a Múzeum Rendház épületében.

2024. február 11.

A szebbik nem gyógyító praktikái címmel Lencsés Rita gyógynövényszakértő tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. február 20.

Székesfehérvár a budapesti hadműveletben 1944–1945 címmel Dr. Számvéber Norbert alezredes, a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár igazgatója tartott előadást.

2024. február 5.

Az irgalmas szamaritánus – Betegápoló szerzetesrendek címmel Szima Viktória (MNL FVM) tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. február 29.

Az ókori Egyiptom művészete címmel Szűcs Erzsébet tartott előadást a Deák Gyűjteményben a „Műtárgyak és sorsok előadássorozat" 1. keretében. A Fejér Megyei Múzeumegyesület szervezésében a sorozat bemutatta egyes korszakok fontos és ismert alkotásait és a hozzájuk kapcsolódó emberi sorsokat, és gondolkodtatásra, a téma iránti érdeklődés felkeltésére törekedett. Nem általános, a korszakot bemutató művészettörténeti ismereteket hallhattak az érdeklődők, hanem egy-egy részletet kiemelve, konkrét műveken keresztül segíti az adott képzőművészeti kor összefüggéseinek feltárását.

2024. március 10.

Tavaszi tisztító itókák – Nyírvíztől kristálygombáig címmel Lencsés Rita gyógynövényszakértő tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. március 19.

A honvédsereg szervezése és szervezete 1848/49-ben címmel Prof. Dr. Hermann Róbert, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese tartott előadást.

2024. március 20.

Kreatív gyógykert kint és bent címmel Nagy Z. Róbert tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. március 21.

Az ókori görög és római művészet címmel Szűcs Erzsébet tartott előadást a Deák Gyűjteményben a "Műtárgyak és sorsok előadássorozat" 2. részeként.

2024. március 26.

A Fejér Megyei Múzeumegyesület által, a múzeum Országzászló téri épületében szervezett háromrészes előadássorozat (Avarokról magyaroknak. Az avar történelem és az avar kor régészetének aktuális kérdései) első alkalmán a régész-történész előadó, dr. Szücsi Frigyes közérthetően vezette be az érdeklődőket a magyar etnogenezis szempontjából is fontos avar kor történeti és régészeti kutatásának aktualitásaiba. Ezzel mintegy előkészítette a második és harmadik előadást, amelyekben a nagyközönség számára először foglalta össze a Csákberény, Orondpusztán és az Arató-szérűn („golfpálya", ma lőtér) elhelyezkedő temetőrészletek ásatásának eredményeit, bemutatva az öt éve zajló közösségi régészeti feltárásokat Csákberény határában.

2024. április 9.

Dr. Szücsi Frigyes régész A csákberény-orondpusztai temető jelentősége az avar kor kutatásában című előadása a Fejér Megyei Múzeumegyesület szervezésében a múzeum Országzászló téri épületében hangzott el, az Avarokról magyaroknak. Az avar történelem és az avar kor régészetének aktuális kérdései című előadássorozat második alkalmán.

2024. április 10.

Székesfehérvár a bécsi támadó hadműveletben, 1945 címmel Dr. Számvéber Norbert alezredes (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Térképtár igazgatója) tartott előadást.

2024. április 17.

Újkori gyűjteményes kertek – A zirci arborétum születése címmel dr. Galambos István botanikus tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. április 25.

Középkori festészet és szobrászat címmel Szűcs Erzsébet tartott előadást a Deák Gyűjteményben a „Műtárgyak és sorsok előadássorozat" harmadik alkalmával.

2024. május 7.

A 2021–2023 közötti csákberényi közösségi régészeti ásatások eredményeiből Dr. Szücsi Frigyes régész tartott előadást a Fejér Megyei Múzeumegyesület szervezésében a múzeum Országzászló téri épületében (Avarokról magyaroknak 3. Avarok a golfpályán címmel).

2024. május 9.

Jáde – drágább mint a gyémánt címmel Sántha István szociálantropológus (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet) a jáde-bányászatról tartott előadást Az ókori Kína kincsei – A jáde császárok kora című kiállításban.

2024. május 12.

Napkelet bölcsei – híres arab gyógyítók címmel Szima Viktória (MNL FVM) tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. május 14.

Hétköznapi Rituálé – Kína és a teaszertartás. Máder Barna szubjektív beszámolót tartott Dél-Kínáról és a Gongfu-cha teaszertartásról.

2024. augusztus 11.

A Magyar Menyasszony kiállítás kurátora, Simonovics Ildikó divattörténész A közönség sztárszerepben: a Magyar menyasszony projekt címmel tartott előadást, melyet pártapróba követett.

2024. október 14.

Romat Sándor tartott előadást a „Lángokban az ország” című konferencián „Hazaérve csetlettünk botlottunk a hullák között” Egy bombázás rekonstrukciója – munkafázis címmel, a Székesfehérvárt ért október 13-i amerikai szőnyegbombázásról.

2024. november 10.

Híres-neves patikusok – A Fekete Sas Patikamúzeumban a Kazay Endre-napi megemlékezésen híres magyar gyógyszerészekről volt szó, akik szakmájukban jelentős eredményeket értek el pályafutásuk során. Rozsnyai Mátyás, Kabay János, Richter Gedeont, Kazay Endrét, Thinagl Szerafint és még sok egyéb neves gyógyszerészt ismerhettünk meg Szima Viktória előadásából.

2024. november 22.

Bölcsességek a konyha faláról címmel dr. Kriston Vízi József néprajzkutató tartott előadást az „Isten hozott kedves vendég!” című, feliratos konyhai falvédőket bemutató kiállításhoz kapcsolódóan az Országzászló téri épületben.

2024. november 24.

Virágvizek, aromás párlatok címmel Lencsés Rita gyógynövényszakértő tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban.

2024. december 1.

Füveskönyvek titkai címmel Stempely Irén tartott előadást a Fekete Sas Patikamúzeumban az orvosbotanika születéséről.

2024. december 4.

Dr. Szücsi Frigyes régész Várvédő hősünk, Wathay Ferenc nyomában egy székesfehérvári feltárás apropóján címmel tartott előadást a Fejér Megyei Múzeumegyesület szervezésében a múzeum Országzászló téri épületében.

Egyéb programok

2024. március 20.

Bárány Terézia tárlatvezetése a Kor-Képek c. kiállításban. A tárlat könnyebb befogadását segítve a művész tartott vezetést a Pelikán Galériában.

2024. március 21.

Nyílt nap a Nemzeti Emlékhelyen folyó ásatáson, ahol a középkori városfal kutatására irányuló régészeti feltárás aktuális állapota került bemutatásra.

2024. március 23.

Főbb kerámiatípusok neolitikumtól a vaskorig. – a Közösségi Régészeti Program fémkeresős csapatának kerámia-anyagismeret oktatása, mely során a neolitikumtól az újkorig használt főbb kerámiatípusokkal ismerkedhettek meg a résztvevők, és az itt megszerzett tudást a terepen is alkalmazni tudják a későbbiekben.

2024. március 23.

Beszélgessünk egy jót! Rendhagyó tárlatvezetés 1. a Deák Gyűjtemény állandó kiállításában. A nagyjából 90 perces program alatt a résztvevők mélyrehatóbban vizsgálttak meg egy-egy festményt, mint ahogyan hagyományos keretek közt lehetőségük lenne rá. A képekhez versek születtek, melyek kérdéseket vetnek fel, ezáltal a festménnyel kapcsolatos elmélyült gondolatokra sarkallva. A program egy közös teázással zárult a képtár freskós termében.

2024. április 6.

A római kor és a népvándorlás kor főbb kerámiatípusai címmel újabb anyagismereti óra a Közösségi Régészeti Program önkéntesei számára.

2024. április 13.

A középkor és az újkor főbb kerámia típusai – a Közösségi Régészeti Program önkénteseinek tartott kerámia -anyagismeret oktatás következő része. Az előadás során a főbb középkori és az újkori kerámiatípusokkal ismerkedhettek meg a résztvevők.

2024. április 13.

Beszélgessünk egy jót! Rendhagyó tárlatvezetés 2. a Deák Gyűjtemény állandó kiállításában. A nagyjából 90 perces program alatt a résztvevők mélyrehatóbban vizsgálttak meg egy-egy festményt, mint ahogyan hagyományos keretek közt lehetőségük lenne rá. A képekhez versek születtek, melyek kérdéseket vetnek fel, ezáltal a festménnyel kapcsolatos elmélyült gondolatokra sarkallva. A program egy közös teázással zárult a képtár freskós termében.

2024. április 27–28.

Április utolsó hétvégéjén került sor a SZIKM Gorsium Régészeti Park területén az intézmény legnagyobb saját rendezvényére, a Floralia tavaszköszöntő ünnepre.

2024. április 29.

Múzeum akusztik a Kőtárban. A koncert klubszerűen, az ültetett közönséggel körbevéve, a Kőtár földszinti terében számos kamera és drón által került rögzítésre. A koncertfilmben a zenészek, a kortárs táncelemek és a közönség 360 fokban jelent meg.

2024. április 30.

Játékvarró Műhely a Hetedhét Játékmúzeumban, ahol az önkéntesek segítségével játékok készültek a Hetedhét Játékfesztivál Hétbolha Játékcserebere című programjához.

2024. május 3.

Tárlatzáró finisszázs Mosberger Róbert és Klotz Miklós fotográfusok (a Székesfehérvári Művészek Társasága tagjai) Ez is van című közös kiállításában a Pelikán Galériában, az alkotók részvételével. A tárlatvezetéssel egybekötött beszélgetés házigazdája Szűcs Erzsébet művészettörténész volt.

2024. május 11.

Az országos kezdeményezésű Emlékhelyek Napja programjai két helyszínen, a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkertben és a Koronázó bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpontban valósultak meg. Középkori hagyományőrzők bemutatójával, játékos ismeretterjesztő és kézműves foglalkozásokkal várta a családokat, gyerekeket a múzeum, emelett szakmai előadásokon, hangszerbemutatón és középkori táncházon vehettek részt az érdeklődők.

2024. május 18.

Hadak útján – Országos táv-céllövő versenyt rendezett a Honvéd Szondi György SE Íjász Szakosztálya a Tác-Gorsium Régészeti Parkban.

2024. május 18.

Beszélgessünk egy jót! Rendhagyó tárlatvezetés 3.; a Deák Gyűjtemény állandó kiállításában. A nagyjából 90 perces program alatt a résztvevők mélyrehatóbban vizsgálttak meg egy-egy festményt, mint ahogyan hagyományos keretek közt lehetőségük lenne rá. A képekhez versek születtek, melyek kérdéseket vetnek fel, ezáltal a festménnyel kapcsolatos elmélyült gondolatokra sarkallva. A program egy közös teázással zárult a képtár freskós termében.

2024. május 25–26.

A gyermeknapi hétvégén a Belváros egészét betöltő Hetedhét Játékfesztivál a város és a Hetedhét Játékmúzeum közös rendezvénye, színpadi programokkal, játékeszközökkel, és a múzeum gyűjteményeire épülő Hétpróba-állomásokkal. A Hétpróba során 2024-ben a restaurálás és a tárgyakról való gondoskodás került a középpontba egy mesés történetbe ágyazva.

2024. június 1.

Emelem kalapom I. – Lakat Edina népi kézműves, nemezkészítő vezetésével nemezkalap-készítő műhelyfoglalkozást tartott a múzeum a Palotavárosi kiállítóhely udvarán. A résztvevők megismerkedhettek a mesterség gyakorlati oldalával, a kalaposság mesterfogásaival.

2024. június 8.

Méhek, virágok, vásárfia címmel családi napot tartott a múzeum, melynek célja az ismeretterjesztés, a környezettel való együttélésre nevelés, a kiállítóhely biodiverzitásának fejlesztése volt. A Palotavárosi Kiállítóhely udvarára iskolai közösségi szolgálatosok bevonásával készítettünk egy rovarhotelt/darázsgarázst, amelyet a pogramot megelőző napokban állítottunk össze, és a családi napon avattunk fel.

2024. június 15.

Emelem kalapom II. – Lakat Edina népi kézműves, nemezkészítő vezetésével rendezett foglalkozás második része. A két alkalom egymásra épült, először az alapformát, majd a díszítést készítették el.

2024. június 22–23.

2024-ben Székesfehérvár volt a Múzeumok Éjszakája kiemelt helyszíne, ennek is köszönhető, hogy 12.620 belépéssel a Szent István Király Múzeum összességében a harmadik, a vidéki múzeumok között pedig a leglátogatottabb intézmény volt a Múzeumok Éjszakáján

2024. július 1–2.; augusztus 1–3.

Schliemann–Trója – régészeti ásatás két részben zenével címmel hirdetett „régész színházat„ a múzeum a Rendház épület Díszudvarán. A két felvonásos darab Heinrich Schliemann élettörténetét dolgozza fel, írója és rendezője Matuz János, Schliemann szerepében Keller János, a zongoránál Horváth János.

2024. július 17.

Gyöngyhajú Lány Balladája az Omega együttes 21 legendás dalából készült musical, melyet a Tác-Gorsium Régészeti Parkban láthattak az érdeklődők.

2024. augusztus 5–14.

Székesfehérvári Művészek VII. Alkotótelepe Móron: a művésztelepen országosan elismert alkotók (Bálványos Levente, Fodor Emese, Kovács Gyula A., Kristóf Márton, Szíj Kamilla, Zalavári András) vettek részt és készítettek műveket a legkülönbözőbb technikákkal (grafika, cianotípia, fotó, videó).

2024. augusztus 8–10.

Múzeum Akusztik címmel rendeztek programokat a Székesfehérvári Alba Regia Feszt keretén belül, melyek egyik helyszíne a Szent István Király Múzeum Rendház épületének Díszudvara volt.

2024. augusztus 17.

2024-ben első alkalommal, de hagyományteremtő szándékkal indította útjára a Szent István Király Múzeum egész napos, kreatív középkori családi programját, a Lovagok Napját. Az esemény középpontjában a Városház téren felállított bajvívóhelyen lebonyolított Szent István Bajvívó Verseny áll. A téren, valamint a Nemzeti Emlékhelyen egész nap kézműves kirakodó és kreatív, középkori családi foglalkoztató programok várták az érdeklődőket.

2024. augusztus 30.

A Valahol Európában című musicelt mutatták be Tác-Gosium Régészeti Parkban.

2024. szeptember 7.

III. Castrum – A nagy legiós sportágválasztó és családi nap – III. Föveny ifjúsági és hadtörténeti találkozó: harmadik alkalommal rendezte meg a Honvéd Szondi SE, az iGenerációért Egyesület, a Fiatal Civil Kurázsi Egyesület a Tác-Gorsium Régészeti Parkkal együttműködésben nagyszabású sportos családi- és hagyományőrző napját.

2024. szeptember 7.

Nemezkészítő műhely III. A nemez az egyik legősibb textilféleség, amit legtöbbször a birka gyapjából vízzel és szappannal gyúrnak eltéphetetlenné. Ezúttal gyapjúsálat nemezeltünk a Palotavárosi kiállítóhely udvarán.

2024. szeptember 8.

A Bor, mámor, szerelem című zenés darab Tác-Gorsium Régészeti Park színpadán került bemutatásra.

2024. szeptember 20.

Pion x Krizso címmel a Fehérvári Irodalmi Napok keretében irodalmi-zenei előadásra vártuk a látogatókat az Új Magyar Képtárban. A formáció krizso (Vranik Krisztián zeneszerző, zenei producer) az akkori szólóprodukciójához kérte fel közreműködőnek piont (Pion István költő, slammer, újságíró) a 2024-es Tavaszi Margóra időzítve zárta le „népi líra" című első közös lemezét, amelynek teljes anyaga itt volt hallható élőben először. A kéttagú formációban pion hozza a szöveget, krizso a zenét, a kettő pedig közös ízlésük mentén találkozik. Az anyag kiszámított dramaturgia mentén indít nagyon változatos utazásra, a modern népi líra lüktető szövegvilága egy elég sötét magyar vidéken vezet keresztül, a sick-hop zenei konstrucióban pedig az absztrakt hip-hop, a jazz, a népzene, a trip-hop, a drum-and-bass, a rap, a slam, a spoken word és a költészet, valamint az ének keveredik.

2024. szeptember 22.

A Kulturális Örökség Napja programsorozat részeként került megrendezésre a „Belvárosi séta szakrális emlékek közt" című program. Székesfehérvár belvárosa bővelkedik úgynevezett szakrális kisemlékekben. Köztéri szobrok, domborművek, épületdíszek mesélnek a város, sőt az egész magyarság történetéről. Gyakran a helyiek is csak elszaladnak mellettük, sokszor nem is tudva milyen kalandos sors jutott egy-egy ilyen tárgynak. Az emlékek a 18–21. századig mutatják be az olykor dicső, máskor borús történelmünket. A séta, melyet Domány Adél művészettörténész vezetett, Frigyik Katalin, a Szent István Király Múzeum egykori könyvtárosa által írt, 2023-ban kiadott kétkötetes könyvben bemutatott emlékekre épült.

Az Utak-kapcsolatok-hálózatok programhoz kapcsolódva dr. Reich Szabina régész a Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkertben ismertette a Szent Imre és Szent István sírjához vezető középkori zarándoklatokat, dr. Varró Ágnes néprajzkutató pedig a Szent Sebestyén templomban a felsővárosiak búcsújáró szokásairól tartott előadást.

2024. október 1.

A Múzeumok Őszi Fesztiválja 2024 keretén belül a helyi pedagógusok és múzeumpedagógusok találkozója zajlott, ahol lehetőség nyílt a múzeumok nyújtotta lehetőségek, a két fél egymással kapcsolatos elvárásainak megismerésére.

2024. október 5.

Minna, Linna, Chloe és Adelaide. Beethoven és kortársainak dalai fuvola- és gitárkísérettel címmel a könyvtár a Traverata együttes közreműködésével Verebi Végh Ignác muzeális kottagyűjteményéből válogatva szervezett kamarakoncertet a Deák Gyűjteményben.

2024. október 11.

Finisszázst tartott Szentes Ottokár (a Székesfehérvári Művészek Társasága elnöke) az Újabb lépések című festészeti tárlatának zárónapján a Pelikán Galériában.

2024. október 18.

Raktárles a Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpontban a Múzeumok Őszi Fesztiválján, melynek célja a látogatók oktatása, a kiállított tárgyakkal való alaposabb megismertetése. A Solium Regni kiállítás elsőként mutatja be a közönségnek a koronázások és királyi temetkezések helyszínéül szolgáló Szűz Mária prépostsági templom középkori emlékeit, melyek kutatása napjainkban is folyik. Ebbe a kutatásba nyerhetnek betekintést az érdeklődök, megismerhetik a kövek történetét, az előkerüléstől a kiállításig, a kőemlékek azonosításának és tudományos feldolgozásának folyamatát. Illetve megtekinthetik azokat a kőemlékeket, amik a nagyközönség számára jelenleg még nem láthatók.

2024. október 25.

A Múzeumok Őszi Fesztiválja programsorozat keretén belül most mesét hoztunk a Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpontba. Az ismert Kőleves című történet elevenedett meg a kövek között. Mi kell egy jóízű leveshez? Valóban elég hozzá egy darab kő? Vagy esetleg jobb, ha megpakoljuk sok-sok finom zöldséggel? A program a kisebbeket szólította meg, de a (nagy)szülők is csatlakozhattak a mesefoglalkozáshoz, amely után bekukkantottunk a kiállításba, s próbáltuk szóra bírni a köveket: vajon milyen történeteket tudnak nekünk mesélni.

2024. november 11.

Felfedezetlen fuvolanégyesek a Végh-gyűjteményből. A zenei örökségünket bemutató koncertsorozat hatodik alkalmán két kvartett hangzott el (Anton Reicha és Franz Krommer darabok) a Traverata kamarazenekar előadásában, a múzeum könyvtárában őrzött Verebi Végh-kottagyűjteményből válogatva a Deák Gyűjteményben.

2024. november 20.

A Fejér Megyei Múzeumegyesület közgyűlése után Lendvai Judit kurátor vezette a tagságot az „Isten hozott kedves vendég!” című, feliratos konyhai falvédőket bemutató kiállításban, a múzeum Országzászló téri épületében.

2024. november 23.

Zenés irodalmi est keretében JELENségek címmel a Ciszterci Szent István Gimnázium diákjai szerepeltek. Műsorukban a Vonalba zárt történetek című kiállításhoz kapcsolódóan Örkény István és kortárs zeneszerzők műveiből válogattak.

2024. december 1., 7., 8., 14.

A Téli Tárlat kiállító művészei kötetlen beszélgetésre várták négy alkalommal a látogatókat az adventi időszakban a Pelikán Galériában (Házigazdák: Bárány Terézia és Koppány Attila, Büki Zsuzsanna és Szentes Ottokár).

2024. december 8.

Ajándékötletek a gyógynövénytárból – Lencsés Ritagyógynövényszakértő előadása. Milyen meglepetéseket tudunk előállítani az ünnepekre, ami egyszerre finom, egészséges, és minden korosztálynak jól jön? Interaktív előadásunkon, ismét sokféle különleges, finomságot mutatunk be. Ötleteket adunk karácsonyi ajándékok készítéséhez, hogy miként készítsünk különböző gyümölcsökből aszalványokat, különleges lekvárokat, mézes gyógyító szirupokat, vagy fermentumokat.

2024. december 9.

Prieger Zsolt és Magyar Bori: Szerb Antal legendája. A zenés-irodalmi-filozófiai előadáson akusztikus és vetített képek, városok és történetek, szerelmek és szeretett irodalmak váltották egymást. Bejátszásokkal, klasz-

szikus és popkulturális zenei elemekkel, itáliai slágerekkel és kortárs hegedűkkel, vetítéssel és improvizációval, Utassal és holdvilággal teli látomást hallhatott és láthatott a közönség. Prieger Zsolt, az Anima Sound System zenekar vezetőjének előadásaiban az általa összeválogatott zene segíti a szövegek befogadását, többletjelentést ad, és színesebbé teszi az utazást a versek világába.

Egyéb rendezvények

A több éves hagyományra visszatekintő *Herbarius* gyógynövénygyűjtő túrák 2024-ban 14 alkalommal kerültek megrendezésre március 3. és október 23. között 10 különböző helyszínen (Lovasberény, Bakonykúti, Csala, Pátka, Csór, Nadap, Bodajk, Pákozd, Pázmánd, Balinka).

Kiss Alexandra régészek szervezésében január 25. és május 30. között 5 alkalommal került megrendezésre a különböző tematikák köré szerveződő *MuseumQuiz* elnevezésű kvízest, melyek helyszínéül a MuseumCafé szolgált.

A Hetedhét Játémúzeum egész évben szervezte Négykezes Kedd című programját, melyen különböző kreatív foglalkozásokon vehettek részt az érdeklődők. 2024. március 5. és december 10. között 8 alkalommal tartották meg a programot, melyeken többek között nyuszi varrás, kalligráfiai ismeretek, textil játékkutya készítése volt a téma.

Múzeumpedagógiai foglalkozások

A Múzeum kínálatában 2024-ban 73 féle (Fekete Sas Patikamúzeum: 12 féle; Gorsium Régészeti Park: 9 féle; Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert: 2 féle; Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont: 5 féle; Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye népi kultúrájából című állandó néprajzi kiállítás: 2 féle; Városi Képtár – Deák Gyűjtemény: 17 féle; kiállítóhelyen kívüli foglalkozások: 2 féle; Hetedhét Játékmúzeum: 24 féle) múzeumpedagógiai foglalkozás volt elérhető. 2024-ben a Csók István Képtárban megrendezett: Az ókori Kína kincsi – a Jade császárok kora című kiállításban 3 korosztálynak volt meghirdetett foglalkozás

2024-ban összesen 457 múzeumpedagógiai foglalkozás (Fekete Sas Patikamúzeum: 40 csoport 756 fővel, Gorsium Régészeti Park: 58 csoport 1356 fővel, Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert: 97 csoport 2663 fővel; Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont: 91 csoport 1745 fővel; Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye népi kultúrájából című állandó néprajzi kiállítás: 12 csoport 227 fővel; Városi Képtár – Deák Gyűjtemény: 13 csoport 212 fővel; Csók István Képtár: 14 csoport 348 fővel, Hetedhét Játékmúzeum: 132 csoport 2418 fővel) megtartására került sor. A Városi Képtár – Deák Gyűjtemény múzeumpedagógiai csoportlétszámát erősen csökkentette a többszöri zárva tartás, az épület egyes helyeinek látogató fogadására alkalmatlan állapota. Ennek dacára az év során 3 db új foglalkozás lett kidolgozva különböző korosztályok részére.

A foglalkozások címe és rövid leírása kiállítóhelyek szerinti bontásban.

Fekete Sas Patikamúzeum

Kígyónak lábsó
Foglalkozás óvodásoknak.
Növénykereső, patikaszer kóstoló és szimatoló, mozsarazás, adagolás, csomagolás, verstanulás szerepel a programban, végül csíkos lábsót készítünk.

Fűben-fában orvosság 1–3.
Foglalkozás alsó és felsőtagozatosok, valamint középiskolások számára, az életkoroknak megfelelő változatokban. Gyógyszertárunk történetéhez kapcsolódva ismerkedünk a hajdani patikusmesterség műhelytitkaival. Barátkozunk a gyógynövények használatával, mozsarazunk, adagolunk, régi szereket szimatolunk.

Csodapatika
Órasorozat felső tagozatosoknak, amelynek elemei külön is kérhetőek.
Az órák során különféle tárgyakhoz kapcsolódva bontjuk ki a gyógyszerészet történetének izgalmas fejezeteit.

Kozmetikumok a régi patikában
Foglalkozás középiskolásoknak.
A hajdankor patikáiban kozmetikumokat, illetve ezek alapanyagait is árusították, a kölnivizekkel, az arcfestékekkel és a testápoló szerekkel és használatukkal ismerkedhetnek a program résztvevői.

Történelem óra – Miért éppen Fekete Sas?
Ismerkedés a Fekete Sas Patika kalandos múltjával, szerepével a város életében. A patika helyiségei, felszerelései, pincétől a padlásig.

Biológia óra – Kamillától a szarvasagancsig
Növényi, állati, emberi eredetű gyógyszer-alapanyagok hajmeresztő gyógymódok. Füveskönyvek a patikában, mini gyógy-droggyűjtemény készítése.

Magyar irodalom óra – Patika és poézis
Gyógynövények ábrázolása lírában, prózában. Lázár Ervin: A csodapatika című meséjének elemzése.

Kémia óra – Az alkimistáktól a gyógyszerészetig
A gyógyszerkészítése kémiai gyökerei, alkimisták tudománya, laboreszközei. Híres magyar kémikusok, gyógyszerészek. Gyógyvizek kóstolása, fürdősó adagolása.

Rajz óra – Ékes apotékák
Miért olyan szépek a régi patikák? Színek, formák, barokk stílus. Tégelyek, kartusok, színes hernáriumok.

Latin óra – Tanuljunk deákul
Note bene! Róma öröksége, a tudomány nyelvének szépségei, magyarrá lett latin kifejezések. Szókeresés a fiókok mélyén, tégelyek, üvegek között.

Gorsium Régészeti Park

A kút meséje
Foglalkozás az óvodásoknak és alsó tagozatosoknak.
A gyerekek a mese segítségével és replikatárgyak felhasználásával megismerkednek az ókori Gorsium életével. Szerepjáték során ókori viselet felpróbálásával válik a foglalkozás élvezetessé.

A levendulás kert meséje
(Múzeum az oviban program keretében.)
Kihelyezett foglalkozás óvodásoknak és alsó tagozatosoknak.
A gyerekek egy gorsiumi család életébe belecsöppenve, azt aktívan alakítva, római ruhát öltve, replikatárgyakat használva ismerkednek meg az ókori római élet rejtelmeivel.

A Palota
(Múzeum a suliban program keretében.)
Kihelyezett foglalkozás általános iskola felső tagozatosainak és középiskolásoknak.
A gyerekek egy régészeti feltárást imitálva, az ott előkerült tárgyak segítségével megismerik a gorsiumi Palotát, majd római ruhát öltve megelevenítenek egy elképzelt római helytartói látogatást.

Beállnál a legióba?
Foglalkozás felső tagozatosoknak és középiskolásoknak.
A foglalkozás során a gyerekek megismerkednek a legiósok életével, Gorsium történelmével. Makettasztalon felépítik az első katonai tábort, a Castrumot, majd római ruhát öltve átérzik a régi korok szellemét.

Rufus útja
Tematikus délelőtt az általános iskola alsó tagozatosoknak.
A gyerekek egy legionarius toborzás után végigjárják a legiós katona, Rufus, útját és a park helyszínein részt vesznek a legionariusok életével kapcsolatos feladatokban.

Interaktív tárlatvezetés
Játékokkal tarkított, a gyerekek életkorához alakított tárlatvezetés a park területén, a Freskós házban és a Lakomateremben.

12 játék a Gyereksarokban
Foglalkozás óvodásoknak és alsó tagozatosoknak.
A gyerekek múzeumi útmutató alapján, pedagógusi segédlettel, az állandó kiállítás anyagához kapcsolódó játékos feladatok megoldása során megismerkednek az ókori Gorsium életével.

Sabasios nyomában
Interaktív kalandjáték gyerekeknek 60 percben.
A gyerekek egy ókori bűntény kiderítésében vesznek részt a park területén. A gyerekek által alakított interaktív játék animátorok segédletével zajlik.

Tárgyalkotó foglalkozások
Katonai jelvény, bulla, rézveretes faládika készítése rézlap felhasználásával domborító technikával.

Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert

István, a király! – Király?
Foglalkozás alsó és felső tagozatosoknak.
A résztvevők kiscsoportos munka és szerepjáték során megismerkednek Szent István legendájával, valamint az egykori koronázó bazilika történetével.

Csak romok?
Foglalkozás középiskolásoknak.
A Romkert területén egykoron állott, az évszázadok során több ízben megújult koronázótemplom maradványai alapján megvizsgáljuk, hogyan és mennyiben lehet rekonstruálni az épületet.

Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont

Kőre kő, kőre kő,
Nézd, a templom egyre nő!
Óvodások és az általános iskolák 1–2. osztályos tanulói számára.
Az ovisok és a kisiskolások visszarepülnek pár száz évet az időben, hogy megismerhessék a Bazilika életének kezdeteit. Próbákat kell kiállniuk, hogy megtalálják a királyválasztáshoz szükséges koronát. A foglalkozásról az ének, a mozgás és a mondóka sem hiányozhat. Amennyiben sikerül minden próbatételt teljesíteni, a gyermekcsoport oklevelet kap a kőtári kalandtúrán való eredményes szereplésről.

Bakarasz és hüvelyk
Alsó tagozatosok számára.
Tudunk-e vonalzó nélkül mérni? Öl és hüvelyk, avagy hány méter az annyi? Melyik a hosszabb: a bakarasz vagy a nagyarasz? Mire valók a királyi etalonok?

Hogyan születik egy királyság?
3–8. osztályosok számára.
Szeretnéd tudni, milyen körülmények között koronázták meg középkori királyainkat? Kíváncsi vagy arra, hogy első királyunk, Szent István, hogyan jutott koronához, és miként építtette meg a Koronázó Bazilikát? Mit gondolsz, hogyan nézhetett ki a mai Romkert 1000 évvel ezelőtt?

Ezek a kövek templomot is láttak
Középiskolások számára.
Tudod-e, hány alkalommal építették át a Koronázó Bazilikát? Tudod-e, hogy mely királyainkat koronázták, ill. temették el ezen a helyen? Tudod-e, hogy ma miért nem láthatjuk az eredeti épületet? Ezekre és még sok hasonló kérdésre választ kaphatsz a Bazilika köveinek segítségével.

Miről mesélnek a kövek? (interaktív tárlatvezetés)
Középiskolások számára.
Az újonnan megnyílt Solium Regni állandó kiállításba invitáljuk a középiskolás diákokat, hogy megismerjék a Bazilika történetét, valamint jelentőségét a középkori Magyarország életében. Ehhez segítségünkre lesznek azok a kövek, amelyek a Romkert és a város egész területéről kerültek elő a kutatások során. Milyen köveket és díszítőelemeket használtak, mely középkori királyaink járultak hozzá a Bazilika megépítéséhez? Mindezekre választ kapnak a tanulók a tárlatvezetés során.

Tárgyalkotó hagyomány – fejezetek Fejér megye népi kultúrájából című állandó néprajzi kiállítás

A király ereje
Foglalkozás alsó- és felső tagozatosoknak.
A népmesék kalandokkal teli világa elevenedik meg a kiállítás tárgyainak segítségével. Mi történt egy céhben, miről mesél nekünk a faragószék, mi is volt az a vándorkönyv?

Na, ez meg mi?
Foglalkozás felső tagozatosoknak.
A diákok önállóan fedezik fel és mutatják be egymásnak tárlatunkat. Közösen csodálkoznak rá a tárgyak alakjára, nevére vagy éppen rendeltetésére. Végső soron a vitrinek előtt közösen keresik a választ a kérdésre: na, ez meg mi?

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény

Varázsecset
Foglalkozás óvodásoknak.
A foglalkozás során a kiállítás képeit szemlélve jutunk el az alkotótérbe, ahol a gyerekek szabadon fedezhetik fel a festés örömét.

Szobrok, szobrok, változzatok!
Foglalkozás óvodásoknak.
A Képtár pincéjében kiállított szobrászati alkotások felfedezése, alkotás.

Keretezett kedvencek
Foglalkozás óvodásoknak.
Megkeressük a Gyűjteményben látható állatokat, beszélgetünk állatokról, az emberek és az állatok kapcsolatáról, majd saját alkotást készítünk.

Adventi várakozás
Foglalkozás óvodásoknak.
Gyarmathy Tihamér festményein keresztül beszélgetünk a várakozás érzéseiről, az ünnep eljöveteléről, majd egy színes varázsgömbbe képzeljük bele a legcsodálatosabb vágyainkat, amit utána meg is rajzolunk egy kör alakú színes papírra olajpasztellel.

Testünk birodalma
Foglalkozás óvodásoknak.
A Deák gyűjteményben megtalálható XX. századi magyar művészek festményein keresztül beszélgetünk a gyerekekkel az emberi testről, a test részeiről, a test külső tulajdonságairól, az érzékszervekről. Majd a múzeumpedagógiai alkotótérben egy óriási papíron körberajzolunk egy óvodást, ezt követően a rajzot olajpasztellel életre is keltjük.

Víz, víz, tiszta víz…
Foglalkozás óvodásoknak.
A Városi Képtár Freskós termében közösen felfedezünk egy meseszép vízi világot, beszélgetünk a víz fontosságáról, majd a gyerekek megfestik saját vízi világukat.

Virágom, virágom – Anyák napi hangulat a múzeumban
Foglalkozás óvodásoknak.
A virágcsendéletekről, a tavaszi virágokról és az anyák napjáról szól ez a foglalkozás a Városi Képtárban. A Gyűjteményben található virágok felfedezése után szabadon festik meg saját virágaikat a gyerekek.

Festőinas kerestetik
Foglalkozás alsó tagozatosoknak.
Festészeti foglalkozás a kiállított képek inspirációjára, szabad választás alapján.

Megáll az idő
Foglalkozás alsó tagozatosoknak.
Szobor készítése agyagból a Képtár szobrászati alkotásai alapján.

Varázslatos színkeveredés
Foglalkozás alsó tagozatosoknak.
Ismerkedés a színkeveréssel, amelyet akvarellpapíron ki is próbálunk.

Fantázia szabadon
Foglalkozás alsó tagozatosoknak.
Egy apró részletből kiindulva szabadon rajzolunk.

Festő leszek!
Foglalkozás felső tagozatosoknak.
Ismerkedés a festők által választott témákkal, saját téma választása és alkotás.

Szobrász leszek!
Foglalkozás felső tagozatosoknak.
A kiállításban található tapintható kabinet alkotásainak megismerésével felfedezzük együtt a szobrászat értékeit, majd agyagból megalkotjuk saját szobrainkat.

Melyiket válasszam?
Foglalkozás felső tagozatosoknak.
Ismerkedés különböző színes technikákkal (porpasztell, olajpasztell, akvarell), alkotás.

Gyűjtőszenvedély
Foglalkozás középiskolásoknak.
A kiállítás műveinek feldolgozása kártyajáték segítségével.

Hogyan működünk együtt?
Foglalkozás középiskolásoknak.
Közös alkotás. miközben érzéseinkre, saját határainkra, önmagunkra figyelünk.

Időszaki kiállításhoz kapcsolódó foglalkozások

Az ókori Kína kincsei – A Jáde császárok kora

A császár utolsó utazása
Foglalkozás alsó tagozatosoknak.
A gyerekek egy császár halálról szóló mesén keresztül fedezik fel a kiállítást.

Mit rejt a sírkert?
Foglalkozás felső tagozatosoknak.
A csapatok egy nyomozás kellős közepébe csöppenve erednek sírrablók nyomába, hogy miközben a nyomukra bukkannak, felderítsék a rejtélyes túlvilágot is.

Akik császárt szolgálták
Foglalkozás középiskolásoknak.
Az ókori Kína bonyolult társadalmi rendszerébe nyerhetünk bepillantást az egyedülálló kiállítás anyagának segítségével.

Kiállítóhelyen kívüli foglalkozások

Fedezd fel Fehérvárt!
A résztvevők kiscsoportokban fedezik fel Székesfehérvár történelmi belvárosát, rejtvények és feladványok megoldásával jutnak el helyszínről helyszínre.

Az erőd
Interaktív mese a legionarius katonáról, aki Rómából érkezik verőcei táborhelyére. A gyerekek megismerkednek az erőd és az ott szolgáló legiósok életével is.

Hetedhét Játékmúzeum

Babazsúr
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Születésnapi baba-uzsonna a kiállításon látható babaházban. A gyermekek bepillantást nyerhetnek az egykori jourok világába, majd porcelán csészéket használva megrendezhetik a sajátjukat is.

Játék(os) állatvilág
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Ismerkedés a kiállításban megtalálható állatokkal.

Vármese
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A polgársághoz tartozó gyermekek játékain keresztül tapasztalhatják meg a résztvevők, miként erősítette a játék egykor a hivatástudatot.

Egy nap a babaházban
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A gyermekek a kiállításon keresztül megismerkedhetnek a polgári életmóddal, majd autentikus bútorokkal rendezhetik be a saját babaházukat.

Mese a falon
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Ismerkedés az optikai játékok világával, majd a Hetedhét Játékmúzeum saját arculatához igazított módon a gyermekek meghallgathatják a Rendíthetetlen ólomkatona történetét.

Szatócsbolt
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A foglalkozás során összehasonlítjuk a régi és a mai bevásárlási szokásokat.

Maszkabál
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Készülődés a bálra, báli öltözet-választás a kiállításon látható babák ruhái alapján.
Ismerkedés a bálok világával, egy igazi beöltözős mulatságon keresztül.

Lídia titka
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A gyermekek egy interaktív mesén keresztül ismerhetik meg, hogy mivel játszhattak volna egykoron.

Jön a Nagymama!
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Kiderül miként illik fogadni a messziről érkező Nagymamát.

A magától futó kisvonat
Foglalkozás óvodásoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A Moskovszky-gyűjteményben található terepasztal járművei kerülnek fókusz alá, és végül saját vasúti pályát kell építeniük a foglalkozáson részt vevő gyerekeknek.

Babaház
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A gyermekek a kiállításon keresztül megismerkedhetnek a polgári életmóddal, majd autentikus bútorokkal rendezhetik be a saját babaházukat.

Játék(os) állatvilág
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
A résztvevők megismerhetik Teddy mackó történetét, és felfedezhetik milyen apró állatok rejtőznek a kiállításban.

Törékeny játékok töretlen sikere
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Megtapasztalhatják milyen törékeny játékeszközökkel játszottak a polgári családok gyermekei és milyen az az építőkocka, melyet még mindig úgy gyártanak, mint régen.

Fémcsodák
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Ismerkedés a kiállításban megtalálható fém eszközökkel.

Utazás térben és időben
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Az utazás eszközei és kellékei a babák világában. Estella levelén keresztül ismerhetik meg, miként utazott egy előkelő hölgy, majd kiépíthetik saját postakocsi hálózatukat a városok között.

Papírszínház
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Ismerkedés a színház világával, papírszínház összeállítása, majd rövid történetek előadása egymásnak.

Pályaorientációs foglalkozás
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Mi történik egy tárggyal, ha múzeumba kerül? Ismerkedés a múzeumi szakemberek munkájával.

Optikai játékok
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Moskovszky-gyűjteményben.
Ismerkedés az optikai játékok világával, majd a Hetedhét Játékmúzeum saját arculatához igazított módon a gyermekek saját taumatrópot készíthetnek. – teljesen új foglalkozás az iskolások számára

A színek nyomában
Foglalkozás óvodásoknak a Réber-kiállításban.
A Morózus király által ellopott színeket kell a foglalkozáson részt vevőknek felkutatniuk.

Szegény Dzsoni és Árnika nyomában
Foglalkozás óvodásoknak a Réber-kiállításban.
Lázár Ervin meséjének megismerése játékos feladatokon keresztül.

A Százarcú Boszorka erdejében
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben.
Társasjáték a Szegény Dzsoni és Árnika c. mese alapján.

Mesefonal
Foglalkozás alsó tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben.
Réber László illusztrációinak megismerése a kiállításban elérhető könyveken keresztül.

Kamasztori
Foglalkozás felső tagozatosoknak a Réber-gyűjteményben.
A humor felfedezése Réber László Janikovszky Éva: Kire ütött ez a gyerek? című könyvéhez készített illusztrációiban.

„Túlélsz, pöcök!"
Foglalkozás középiskolásoknak a Réber-gyűjteményben.
Játék, beszélgetés és helyzetgyakorlatok Réber László Örkény István Egyperces novelláihoz készített halhatatlan grafikái nyomán.

Tárlatvezetések

2024-ban a Kommunikációs és Közművelődési Osztály munkatársai összesen 97 alkalommal tartottak tárlatvezetést: Nemzeti Emlékhely – Középkori Romkert: 47 alkalom, Palotavárosi Kiállítóhely: 1 alkalom, Fekete Sas Patikamúzeum: 3 alkalom, Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont: 22 alkalom. A Gorsium Régészeti Park múzeumpedagógus munkatársa 23 tárlatvezetést tartott a régészeti parkban.

DEÁK DÉNES ALAPÍTVÁNY

A Deák Dénes Alapítvány megbízása alapján a múzeum művészettörténész munkatársa végzi a Deák Dénes Ösztöndíj kiírásával kapcsolatos teendőket. Előkészíti a kuratórium számára az ösztöndíjas pályázatok elbírálását; kapcsolatot tart a nyertes kutatóval (kutatókkal). Figyelemmel kíséri az ösztöndíjas munkáját, egyben engedélyezésre javasolja az ösztöndíj részleteinek kifizetését. A Kuratórium a 2024. június 26-ai ülésén a 2025. évi Deák Dénes Ösztöndíjat ismételten Bányai Balázs történésznek ítélte Pribék Antal székesfehérvári fotográfus Fejér vármegyei kastélyokról és uradalmakról az 1870-es években készített fényképsorozatainak feldolgozására és az előző évben megkezdett kutatás folytatására.

Izinger Katalin

FEJÉR MEGYEI MÚZEUMEGYESÜLET

A Fejér Megyei Múzeumegyesület 2024. november 20-án tartotta éves közgyűlését. A közgyűlést követően Lendvai Judit kurátor bemutatta az „Isten hozott, kedves vendég!" című, Varga Mária Magdolna magángyűjtő hímzett falvédő gyűjteményéből rendezett időszaki kiállítást.

Az egyesület két előadássorozatot szervezett. Műtárgyak és sorsok címmel Szűcs Erzsébet művészettörténész vetítettképes előadásaira került sor: február 29. – Az ókori Egyiptom művészete, március 21. – Az ókori görög és római művészet, április 25. – Középkori festészet és szobrászat.

Avarokról magyaroknak címmel pedig dr. Szücsi Frigyes régész adott elő: március 26. – Az avar történelem és az avar kor régészetének aktuális kérdései, április 9. – A csákberény-orondpusztai temető jelentősége az avar kor kutatásában, május 7. – Avarok a golfpályán. A 2021–2023 közötti csákberényi közösségi régészeti ásatások eredményeiből.

December 4-én – Várvédő hősünk, Wathay Ferenc nyomában egy székesfehérvári feltárás apropóján szintén dr. Szücsi Frigyes előadását hallhatták az érdeklődők.

Az egyesület két alkalommal tanulmányi kirándulást szervezett. Május 11-én a résztvevők megismerkedtek Szolnok városával, a Damjanich János Múzeum képtárával és régészeti valamint történeti kiállításával, majd közös ebéd után ellátogattak a Szolnoki Művésztelepre, végül meglepetésként helyi specialitást, habos Islert kóstoltak.

Szeptember 28-án a kirándulók tárlatvezetés keretében megismerkedtek Majk nevezetességével, a volt kamalduli remeteség műemlék együttesével, majd Bajnára utaztak, ahol megtekintették a helyreállított Sándor–Metternich-kastély kiállítását.

Braila Mária

SMOHAY JÁNOS ALAPÍTVÁNY

Az alapítvány művészettörténészekből álló kuratóriuma 1981 óta adja ki a Smohay-díjat a vele járó, Vígh Tamás által készített bronzplakettel. Minden évben Smohay-díjjal tünteti ki az év legjobbnak ítélt, 35. évét be nem töltött képzőművészét. A kuratórium titkára előkészíti a kuratórium számára a beérkezett javaslatokat; kapcsolatot tart a nyertes díjazottal, megszervezi a díjazott múzeumi bemutatkozó kiállítását. 2024-ben Kádár Emese (2023. évi díjazott) Distillation of Hope című kiállítását rendeztük meg december 5. – 2025. március 30. között a Fekete Sas Patikamúzeumban. A 2024. október 25-ei döntéshozó ülésen a kuratórium Mézes Tünde képzőművésznek ítélte a 2025. évi Smohay-díjat.

Izinger Katalin

A Szent István Király Múzeum alkalmazottai

Pokrovenszki Krisztián	főigazgató
Kovács Loránd Olivér	szakmai igazgató 2024. július 20-tól
Dr. Agócs Nándor	történész-muzeológus, tudományos titkár
Dr. Kuczi Petra	adminisztrációs és üzemeltetési főosztályvezető
Dr. Matuz János	múzeumi intendáns

Adminisztrációs és Üzemeltetési Főosztály

Titkárság

Ramada-Szűcs Mariann	titkárságvezető
Singer Ágnes	titkársági ügyviteli alkalmazott
Trifunov Tímea	ügyviteli alkalmazott

Gazdasági Csoport

Agócsné Kalauz Anikó	ügyviteli alkalmazott
Gelencsér Pálné	gazdasági ügyintéző, csoportvezető
Lengyel Rita	gazdasági ügyintéző
Deákné Polczer Médea	ügyviteli alkalmazott
Thaly Judit	kiadványraktáros

Üzemeltetési Csoport

Bálint Éva	betanított pénztáros
Berta Katalin	teremőr
Bessenyei János	éjjeliőr, telepőr
Both Anna	betanított pénztáros
Czupár Balázs	betanított pénztáros
Dálnoki Viktória	portás
Dóczi Zoltánné	takarító 2024. március 4-ig
Fidrich Emese	takarító 2024. május 27-től
Gulyás Nikolett	portás
Gyenizs Dávid	múzeumi informatikus
Gyenizs Nikoletta	takarító
Harmat Tamás	recepciós
Ilku Máté Márk	segédmunkás
Jurászik Luca	teremőr
Klausz Mária	takarító
Kovács Attila	éjjeli őr
Krentz Péter	betanított pénztáros
Kupi Gábor	teremőr
Lehota Tamás	teremőr 2024. július 26-tól
Lomoschitz Anna Mária	teremőr
Majer Melinda	takarító
Molnár László	éjjeliőr, telepőr
Németh Tünde	teremőr
Patkósné Bilák Márta	vezető teremőr
Piedlné Pirbus Zsuzsanna	teremőr
Pintér Nóra	portás
Sallai Tamás	recepciós
Sárkány Dóra	takarító
Sereg István	üzemeltetési csoportvezető 2024. szeptember 10-ig
Sobor András	teremőr
Somogyi Tamás	karbantartó 2024. június 25-től
Szendei Szabolcs	teremőr
Szocska Ildikó	teremőr
Szűcs Gábor	teremőr
Takács Gabriella Julianna	betanított pénztáros
Tihanyi Teodóra	teremőr
Tóth Gábor Gyula	éjjeliőr, telepőr
Uszkai Hajnal	vezető teremőr
Vadászné Ládás Ildikó	betanított pénztáros

Szakmai, Tudományos és Gyűjteményi Főosztály

Régészeti Osztály

Belegrai Tamás	régész-muzeológus
Bereková Veronika	régész
Gruming Diána	régészeti adminisztrátor
Kiss Alexandra	régész-muzeológus
Kovács Ágnes	régész-muzeológus
Kovács Dömötör	betanított technikus
Kőfalvi Csilla	régész-muzeológus
Molnár Gábor	betanított technikus
Nagy Dávid	régésztechnikus 2024. június 24-től
Dr. Némethné Reich Szabina Gréta	régész-muzeológus
Rechner Balázs	betanított technikus
Rétfalvi Teofil	térinformatikus 2024. május 13-tól
Schneiderné Horváth Adrienn	régészeti gyűjtemény-kezelő, osztályvezető
Dr. Szücsi Frigyes	régész-muzeológus
Szőllősy Csilla	régész-muzeológus
Tóth Brigitta	régészeti adminisztrátor

Tudományos Gyűjteményi Osztály

Történeti és Néprajzi Gyűjtemény

Hutvágner Mátyás	muzeológus asszisztens
Lendvai Judit	néprajzos muzeológus 2024. december 15-ig
Molnár Virág	muzeológus-múzeumi gyűjtemény-és raktárkezelő
Romat Sándor György	történész-muzeológus
Dr. Teiszler Éva	történész 2024. július 6-ig
Váczi Márk	segédmuzeológus 2024. március 1-től
Dr. Varró Ágnes	főmuzeológus

Képző- és Iparművészeti Gyűjtemény

Deák Balázs	múzeumi közművelődési szakember 2024. szeptember 30-ig
Domány Adél Eszter	művészettörténész-muzeológus
György Melinda	múzeumi adattáros
Izinger Katalin Ágnes	főmuzeológus, osztályvezető
Krizsány Anna	múzeumi közművelődési szakember
Majsai Réka	művészettörténész-muzeológus 2024. október 31-ig
Moór Péter	múzeumi kiállítás-rendező
Vadász Imre	rendezvényszervező

Segédgyűjtemények

Braila Mária Terézia	múzeumi könyvtárkezelő
Ladányi Beáta	múzeumi adattárkezelő
Pató Mária	könyvtáros

Hetedhét Játékmúzeum - Moskovszky és Réber Gyűjtemény

Lévay Éva	recepciós
Dr. Nagy Veronika	főmuzeológus
Szabó Imréné	recepciós
Szalay Arnold Tibor	gondnok, recepciós
Tóth Eszter	közművelődési munkatárs
Varga Dóra	múzeumpedagógus

Tudományos munkatárs

Dr. Szabados György	történész tanácsadó

Állományvédelmi Csoport

Bódisné Szalontai Petra	restaurátor technikus
Ferenczi Csilla Mária	restaurátor
Horváth Csaba	restaurátor-állományvédelmi csoportvezető
Péterfy Dóra	restaurátor

Közművelődési és Múzeumpedagógiai Osztály

Aracsi Norbert	kommunikációs munkatárs
Fiedler Zsuzsanna	múzeumpedagógus
Gonda Julianna Virág	grafikus
Haraszti Zsigmond	múzeumi közművelődési szakember
Kovács Dóra	múzeumpedagógus
Schéda Zoltán	kommunikációs munkatárs
Szabóné Szűts Angéla	múzeumpedagógus
Várnagy Karolina	kommunikációs munkatárs

Gorsium Régészeti Park

Üzemeltetési és Gazdasági Csoport

Bakurecz József	karbantartó
Csörgő Erika	pénztáros
Fogasné Hollósi Adrienn	teremőr
Hermán Edina	üzemeltetési csoportvezető
Lédeczi Zoltán	karbantartó
Lédeczi Zoltán Lajosné	romkert felügyelő
Lukács Györgyné	pénztáros
Potesz Ferencné	romkert felügyelő
Szajkó János	karbantartó 2024. június 25-ig
Szirtes Mónika	múzeumpedagógus
Varga Lászlóné	segédmunkás

Tudományos és Gyűjteményi Osztály

Galambos Máté	régész
Varga Edit	múzeumi gyűjtemény- és raktárkezelő

Koronázó Bazilika Nemzeti Emlékhely Látogatóközpont

Fábián Cecilia	múzeumpedagógus
Faragó Noémi	múzeumpedagógus
Jákob Erzsébet Éva	teremőr 2024. július 1-től
Kovács-Varga Orsolya	adminisztrátor
Dr. Nyiregyházki László	teremőr
Pataki Annamária	teremőr
Péter Eszter	takarító
Schneider Alex	teremőr
Simon Gábor Dáriusz	üzemeltetési csoportvezető
Somogyiné Németh Vivien	teremőr 2024. szeptember 30-ig
Teszenyi Krisztián	udvaros
Gyömrei Dániel Vince	teremőr 2024. szeptember 3-tól